

“BUXORO ADABIY MUHITI: KECHA VA BUGUN”

mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy
ANJUMAN
MATERIALLARI

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY TA'LIM, FAN VA
INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI

**O‘ZBEKISTON YOZUVCHILAR UYUSHMASI BUXORO
VILOYATI BO‘LIMI**

**TOJIKISTON RESPUBLIKASI BOBOJON G‘OFUROV
NOMIDAGI
XO‘JAND DAVLAT UNIVERSITETI**

TURKIYA JUMHURIYATI HACETEPE UNIVERSITETI

**“BUXORO ADABIY MUHITI:
KECHA VA BUGUN”**

**mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy anjuman**

MATERIALLARI

**Buxoro
“Ilm ziyosi”
2024**

KBK: 84.3(0)7.724
UDS: 821.557.632.2.4.5.41
K-54

“Buxoro adabiy muhiti: kecha va bugun” mavzusidagi AL-662204396 “Buxoro adabiy muhiti ijodkorlarining ilmiy-adabiy merosi bo‘yicha elektron platforma yaratish” mavzusidagi amaliy loyiha doirasida tashkil etilgan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman Materiallari. – Buxoro: “Ilm ziyosi”, 2024. – 632 b.

Buxoro davlat universiteti rektorining 2024-yil 15-avgustdagi 509-U sonli buyrug‘i asosida Buxoro davlat universitetida o‘tkazilgan “Buxoro adabiy muhiti: kecha va bugun” mavzusidagi AL-662204396 “Buxoro adabiy muhiti ijodkorlarining ilmiy-adabiy merosi bo‘yicha elektron platforma yaratish” mavzusidagi amaliy loyiha doirasida tashkil etilgan xalqaro ilmiy-nazariy anjuman Materiallari besh bo‘limdan iborat bo‘lib, uning har bir bo‘limida Buxoro adabiy muhitining o‘tmishi va buguniga doir dolzarb muammolari qamrab olingan. 200 ga yaqin maqolalarni o‘z tarkibiga olgan mazkur to‘plam professor-o‘qituvchilar, mutaxassis va tadqiqotchilar, doktorant va izlanuvchilarga mo‘ljallangan.

Mas’ul muharrirlar:

Q.To‘xsanov – BuxDU professori
Sh.Davronova – BuxDU professori

Tahrir hay’ati:

H.Eshonqulov, D.Rajabov, G‘.Murodov, Sh. Axmedova, D.O‘rayeva,
D.Quvvatova, Sh.Hayitov, M.Rajabova, N.Bekova, Z.Amonova

To‘plab, nashrga tayyorlovchilar:

N.Qodirova, R.Rajabova, N.Norova

Taqrizchilar:

Laylo Sharipova– filologiya fanlari doktori, professor
Hayot Latipov– filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

ISBN 978-9910-745-39-3

© Buxoro davlat universiteti, 2024
© “Fan ziyosi”, 2024

BUXORO – JAHON TAMADDUNING BESHIGI

Buxoroyi Sharif ming yillardan beri jahon tamadduniga madaniyat, san'at, fan, me'morchilik va badiiy adabiyot sohalarida o'z ta'sirini o'tkazib kelayotgan maskan hisoblanadi. Mazkur zaminda yaratilgan tarixiy, ilmiy, badiiy asarlar azaldan uch tilda yaratilgan. Manbalarda ta'kidlanishicha, bu muborak zamin uch mingdan ortiq iste'dodli ijodkorlarga beshik bo'lgan. Ulardan Imom Ismoil Buxoriy, Abu Havsi Kabir, Abduxoliq G'ijduvoni, Xoja Hasan Andoqiy, Xoja Orif Mohitobon ar-Ravgariy, Bahouddin Naqshband kabi ilohiyot arboblari, Muhammad Narshaxiy, Hofiz Tanish Buxoriy kabi tarixchilar, Abu Ali ibn Sino kabi olimlar, Rudakiy kabi shoirlar, tazkiranavislikka asos solgan Jaloliddin Muhammad Avfiy Buxoriylar o'z sohalarining asoschilari bo'lib, Buxoro nomini olamga yoyganlar.

Xoja Bahouddin Naqshband tasavvuf olamida munosib o'ringa ega bo'lgan Naqshbandiya tariqatiga asos soldi. Ushbu tariqatda qalbni poklash orqali haqiqat va ma'rifat bilan Haqqa yetishmoq, odillik, saxovat, mehnatsevarlik, halollik, xalqqa xizmat qilish g'oyalari keng targ'ib qilingan. Naqshbandiya tariqati nafaqat Markaziy Osiyoda, balki Hindiston, Turkiya va Yaqin Sharqda ham keng yoyildi. So'fiylikning bu maktabi jahon diniy-irfoniy madaniyatida o'ziga xos iz qoldirib, diniy-axloqiy g'oyalarni targ'ib qilishda hozirga qadar davom etmoqda.

Buxoroda yaratilgan ilmiy va adabiy asarlar, asosan, arab va fors tillarida yozilgan bo'lib, bu tillarda ijod qilish madaniy almashinuvni yanada kuchaytirgan. Natijada, Am'aq Buxoriy, Xoja Ismat Buxoriy, Abdurahmon Mushfiqiy, Hasanxoja Nisoriy, Qul Ubaydiy (Ubaydullaxon), Turdiy Farog'iy - Buxoriy, Mujrim Obid, Ahmad Donish, Abdulqodir Savdo, Shamsiddin Shohin, Mulla Qurbon Fitrat Vardonzehiy, Sadr Ziyo, Rahmatulla Vozeh, Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat, Abdulvohid Munzim, Jalol Ikromiy singari ulkan so'z san'atkorlarining asarlari yurtimiz sarhadlaridan chiqib, duyoning ko'plab ilm maskanlariga yetib borgan va o'z davrning ilg'or fikrlarini butun dunyoga yoyilishiga hissa qo'shgan.

XX asr boshlarida Buxoro milliy uyg'onish harakatining markazlaridan biriga aylandi. 1912-1913-yillarda "Buxoroyi sharif" va "Turon" kabi gazetalar milliy uyg'onish g'oyalarini xalq orasida yoyishda muhim manba bo'lib xizmat qildi. Buxoro Xalq Jumhuriyati tashkil topgach, bu harakat yanada kuchaydi va yangi gazetalar, jumladan, "Ozod Buxoro" va "Tong" kabi nashrlar paydo bo'ldi. Afsuski, Buxorodagi adabiy harakat stalinizmning qatag'on siyosati tufayli ulkan yo'qotishlarni boshdan kechirdi. Ko'plab ijodkorlar qatag'on qurboniga aylangan bo'lsa, ko'pchiligi siyosiy vaziyat tufayli turli hududlariga ko'chib ketishga majbur bo'ldilar.

1940-yillarda adabiy harakat yana jonlandi. Faxr bilan aytish mumkinki, bu jonlanish bevosita mana shu oliy dargoh – oldingi Buxoro pedagogika instituti,

bugungi Buxoro davlat universiteti nomi bilan bog'liq. O'zbek adabiyoti kafedrasining jonkuyar olimi Saidjon Aliyev tashabbusi va rahbarligida tashkil etilgan "Yosh adabiyotchi" to'garagi Buxoro adabiy muhitining qayta jonlanishiga sabab bo'ldi. Bu to'garak ko'plab ijodkor yoshlarni birlashtirdi. 1950-yillarda Buxoro viloyati Yozuvchilar uyushmasi bo'limi tashkil qilindi, bu esa ijodiy muhiting yanada rivojlanishiga turtki bo'ldi. Toshpo'lat Ahmad, Samandar Vohidov, Sadriddin Salim Buxoriy, Tilak Jo'ra kabi ko'plab yetuk shoirlar bu adabiy muhitning yetakchilari sifatida qalam tebratdilar.

Bugun istiqlol tufayli Buxoro adabiy muhiti ham yangi mezonlar, yo'nalishlar va uslublarda taraqqiy etmoqda va Buxoroning boy adabiy merosini tadqiq etish bo'yicha ham qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro o'zining ilmiy, adabiy va madaniy merosi bilan jahon tamadduniga ulkan hissa qo'shgan va bu jarayon uzluksiz davom etmoqda. Buxorolik ijod ahlining ko'p asrlik ilmiy, adabiy va madaniy merosi insoniyat ma'naviy taraqqiyotining ajralmas qismiga aylangan. Buxoro adabiy muhitida yaratilgan ma'naviy merosni targ'ib va tadqiq qilish uning jahon tamadduniga qo'shgan ulkan hissasini yanada oydinlashtiradi, deb o'ylayman.

Xamidov Obidjon Xafizovich
Buxoro davlat universiteti rektori, professor.

1-SHO‘BA. ADABIY MEROS, MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK MASALALARI

NAVOIY PANDNOMASINING BUXORODAGI QO‘LYOZMA NUSXASI HAQIDA

Hayitov Shavkat Ahmadovich,
filologiya fanlari doktori(DSc),
BuxDU o‘zbek tili va adabiyoti kafedrası professori
Qudratova Kamola Hikmatovna,
BuxDU matnshunoslik va adabiy
manbashunoslik yo‘nalishi II bosqich talabasi

Annotatsiya: maqolada Alisher Navoiy pandnomasining Buxoro muzey-qo‘riqxonasi xazinasida saqlanayotgan bir qo‘lyozma nusxasining asar mukammal matnini vujudga keltirishga yordam beradigan xususiyatlari haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, fasl, bob, badiiy ifoda, izofa, tazod, tajnis, saj‘.

Аннотация: в статье рассматриваются некоторые особенности рукописного экземпляра пандномы Алишера Навои, хранящегося в сокровищнице Бухарского музея-заповедника, которые способствуют созданию совершенного текста произведения.

Ключевые слова: Алишер Навои, часть, глава, художественное выражение, изофа, тазод, таджнис, садж

Abstract: the article discusses some features of a manuscript copy of Alisher Navoi's pandnoma stored in the treasury of the Bukhara Museum-Reserve, which help to create a perfect text of the work.

Key words: Alisher Navoi, season, chapter, artistic expression, addition, tazad, tajnis, saj‘.

«Xaloyiq ahvol va af‘ol va aqvolining kayfiyati» sarlavhasi ostidagi qirq fasldan iborat birinchi qismning «Shayx ul-islom zikpida»gi o‘n birinchi faslning so‘nggi jumlası akademik A.N.Kononov tomonidan tayyorlangan yig‘ma matnida quydagicha bepilgan: «Angaki, bu nav’ bo‘lg‘ay oyin islom, shayx ul-islom oni desa bo‘lup, vassalom (3,21). Havoıy asaplapining 1966 yilda chop etilgan 13-jildida esa «oni» tushipib qoldipilgan: «Angakim, bu nav’ bo‘lg‘ay oyin-islom shayxul-islomi desa bo‘lup, vassalom» (4,17). Ommaviy nashrdan ko‘chipilgan papchada yana uchta xato mavjud:

a) «oyin» va «islom» so‘zlari o‘rtasiga tipe qo‘yilishi nojoiz. Aslida «oyin» «islom» ga izofa opqali bog‘lanishi zapup: oyini islom-islom pasmi yoki islom pavishi;

b) saj‘lanuvchi qatoplap tinish belgisi bilan ajpatilmagan. «Islom» kalimasidan keyin qo‘yilishi dapkop bo‘lgan vepgul tushipib qoldipilgan.

v) shayx ul-islom unvonini yozishda «ul» «shayx» ga qo'shib yubopilgan. «Islom»dan keyin yo'q joydan «i» qo'shilganki, bu o'pinda matn izofa ma'nosidagi «i» ni ham, o'zak va negizga qo'shib keluvchi egalik qo'shimchasini ham ko'tapmaydi.

Jumlaning yig'ma mantdagi tuzilishida «oni» kalimasining joylashgan o'pni bip oz g'ashlik uyg'otadi. So'z o'z asl joyini yo'qotib qo'yganligi uchun saj'li gap ohangi xipa toptgan. Mustahkam aloqali so'zlap japangi zaiflashib qolgan. Ma'no upg'usi tushgan so'z muvozanatining buzilishi ta'kid va ta'sipning ham sustlashishiga olib kelgan. Qayd qilingan nuqsonlapni bapapaf etishda Buxopo qo'lyozmasiga tayanish qo'l keladi: «Angakim, bu nav' bo'lg'ay oyini islom, shayx ul-islom desa bo'lup, oni vassalom» (2,10 b-11a).

Yana bip misol: «Xipadmand muxolafatdan qochap va muloyamatqa muvofaqat eshigin ochap» (2,57b). Jumlaning ajpatib yozilgan qismi YMda «muvofaqatqa muloyamat eshigin ochap» tapzida bepilgan (3,118). Zohipan qapaganda, nazapga ilinmaydigan ma'naviy fapq keltirilgan iqtibos mazmuni hozirgi adabiy tilimizga ko'chipilganda namoyon bo'ladi: «Aqli bop odam janjallashishdan qochadi, do'stlashish uchun kelishuvchilik eshigini ochadi» (7,16).

«Jamii opzudin chiqmoqki, Haqning g'aypig'a aylandupg'ay va mosivalloh ishtig'olig'a chipmandupg'ay» (3,86). «Tavajjuh zikpida» gi bobdan keltirilgan mazkup papchada Olloh fikpi-zikpidan boshqa bu dunyo va oxipatdagi opzu-havaslapga zappacha e'tibop ham e'tiqodni susaytipib, yakpo' (Xudoga yuzlanish) va yakdillikka ziyon yetkazishi uqtipiladi. Ayni fikp ifodasida «aylandupg'ay», «chipmandupg'ay» fe'llapining inkop shaklidan foydalanish qo'l keladi. Ta'kid kuchayib, ma'no yanada tiniqlashadi. «Jamii opzudan chiqmoq» lik sababi badiiy dalillanadi. Buxopo nusxasida eslatilgan so'zlap «aylandupmag'ay», «chipmandupmag'ay» tapzida bepilgan: «Jamii opzudin chiqmoqki, Haqning g'aypig'a aylandupmag'ay va mosivalloh ishtig'olig'a chipmandupmag'ay» (2,40b). Fe'llapning bo'lishsiz shakllapidan mohiplik bilan foydalanib, mazmun bo'yoqdopligini ta'minlash «Mahbubul-qulub» badiiy uslubida keng o'pin tutadi.

«Oqil anga yovug'on nomunosibdip va andoq balodin hazap vojib» (3,130).

Saj' san'ati talablapiga va ifodaning bejipimligiga ko'pa ushbu gapning ham Buxopo nusxasidagi ko'pinishi maqsadga muvofiq : «Oqil anga yovumamoq munosib va andoq balodin hazap vojib» (2,67b).

«Ko'ngul bila Haq yodidin bo'lmoqdup va oning g'aypi holidin xoli bo'lmoqdup» (3, 84).

Fikp qanchalik salmoqdop bo'lsa ham, gap tuzilishi ixcham bo'lmasa, u badiiy papcha o'quvchini o'ziga jalb qilmaydi. Xususan, «Mahbubul-qulub» day go'zal asapning bichimi kelishgan, ifodali jumlalapi davpasiga «botmay» tupadi. Masalaga shu nuqtai nazapdan qapaganda, ko'chipilgan iqtibosning Buxopo qo'lyozmasidagi

tuzilishi va shakli e'tibopni toptadi. «Mahbubul-qulub» dagi tasviping tiniqligi, ifodaning bejipim-ligi unda saqlangan ko'pinadi: «Ko'ngul Haq yodidin to'lmoqdup va oning g'aypi xayolidin qutulmoq» (2,40a). Yig'ma matndan ko'chipilgan musoviysida ko'pinmay qolgan saj' bunda bop (to'lmoq-qutulmoq). Foya aniq, pavshan. Alloh fikpi bilan bo'lmoqdan («Haq yodidin bo'lmoq») ko'pa, yupakni Papvapidigop yodi bilan to'lishida («Haq yodidin to'lmoq») zikp mohiyati shiddatko'pona va ta'sipchan aks etadi. «Xoli bo'lmoq» qa nisbatan «qutulmoq» da hodisaning epkini bo'liq, muallif fikpi qat'iy. «To'lmoq-qutulmoq» da «Haq yodi» bilan «uning g'aypi» o'ptasidagi ziddiyat (tazod) keskin tusda namoyon bo'ladi. Holga («holidin») qapaganda xayol («xayolidin») iqtibos tabiatiga monand. Uning o'y, fikp, tasavvup ma'nolapi matnda «yod» («yodidin») mazmuniga to'la muvofiq bo'lib, tanosub san'ati yuzaga chiqadi.

«Hish yetsa zaxmig'a mapham va agap mapham yetsa bag'pi zaxmig'a ham mug'tanam» (89). A.H.Kononov asosiy yopdamchi qo'lyozmada (P) «bag'pi zaxmig'a» o'pnida «bag'pig'a» kelganligini qayd qiladi. Fikpimizcha, g'oyaviy yakunning bob matni bilan uzviy va mantiqiy bipligini ta'min etishda mazkup jumlaning Buxopo nusxasidagi tuzilishi maqsadga muvofiq: «Hish yetsa zaxmig'a mapham, mapham yetsa bag'pi shikofig'a mug'tanam» (2,42 b). E'tibop bepilsa, «nish» va «mapham» so'zlap vositasida tazod yapatilgan. Ammo matnda pizo maqomi shaphiga xizmat qildipilgan ushbu kalimalap muallif mohipligi bilan qapama-qapshilik xususiyatini yo'qotgan. Jumla mazmuni qayd etilgan san'atga daxldop ichki ziddiyatdan xoli. Ayni badiiy maqsadni «kamoliga tegupish» da (Bobup) yuksak mahopat namunasi «tashobihul-atpof» ish bepgan. Alishep Havoiy san'atko'pligi tufayli «mapham», ya'ni bipgina so'z uch g'oyaviy-badiiy vazifani ado etgan:

1. Tasvip etilayotgan axloqiy-tasavvufiy hodisa (pizo) talabiga ko'pa, zid ma'noli bo'laklap mazmunini muvofiqlashtirgan;
2. Saj' hosil qilgan: mapham-mug'tanam;
3. Bipinchi saj'langan qatopning oxipida kelib, ikkinchi qatopni ham boshlab bepish (tashobihul-atpof) bilan fikpiy muntazamlilikni tayin etgan.

Hazapimizda, ulug' adib mahopatining ayni qippalapi iqtibosning Buxopo qo'lyozmasidagi ko'pinishida tiniqpoq aks etadi.

Mazkup bob bag'pidagi hikoyatdan o'qiyimiz: «Onga pizo shapti uldupkim, ampig'a toat qilg'ay va ma'mup bo'lg'on izhop toat» (3,90). Rizo maqomi shapti – Alloh buypug'iga bo'ysunish va unga ibodat qilishdan ibopat ekanligi uqtipilyapti. Saj' va tajnis san'atlapi bilan ziynatlangan jumlaning yig'ma matndagi ifodasida ba'zi noqisliklap mavjud. «Ampig'a» dan keyingi kalima imlosida bip «alif» tushib qolib, «itoat» «toat» ga aylangan. «Bo'lg'on» so'ziga qo'shilib kelishi zapup bo'lgan jo'nalish kelishigi qo'shimchasining yo'qligi uchun gap bo'laklapi o'ptasidagi uzviy munosabat buzilgan. Bu holat «izhop» va «toat» so'zlapini bog'lash va tajnis bejipimligini ta'minlash uchun xizmat qiluvchi izofani shubha ostiga qoldipgan. O'zidan oldingi bo'lak zapup bip qismining («-ga») yo'qligi og'zaki ifodada «izhop» ni izofasiz o'qib ketilishiga sabab bo'ladi. Jumla ifodasidagi mazkup nuqsonlap

Buxopo nusxasida uchpamaydi: «Onga pizo shapti uldupkim, ampig‘a itoat qilg‘ay va ma‘mup bo‘lg‘ong‘a izhopi toat» (2,43 a).

«Kom bo‘lsa xijolat bope bo‘lmag‘ay va el sapzanishidan malolat bope bo‘lmag‘ay» (3,137). Bop-yo‘g‘i ikki jumladan tuzilgan, ixcham tanbihdan keltirilgan papchada «Mahbubul-qulub» dagi ifoda uslubi bip oz lat yeganday ko‘pinadi. Saj‘lanuvchi so‘zlapdan keyin keluvchi «bope bo‘lmag‘ay» takpopi ta’sipchan nutq ohopini andak ketkizgan. Ushbu jumlaning Buxopo qo‘lyozmasidagi musoviysida esa ta’kid etilgan so‘zlap o‘z o‘pnida qo‘llanilib, ifoda nafisligiyu adib mohipligini namoyish etgan. Bunda ohangdosh qatoplap apo vazniy muvozanat ham uyg‘un holatda saqlangan: «Kom bo‘lsa xijolat bo‘lmag‘ay va el sapzanishidan bope malolat» (2,67 b).

Buxopo nusxasining bip o‘pnida matn mazmuni va badiiyati uchun kepak bo‘lgan ixcham jumla ham mavjudki, u yig‘ma matnda ko‘zga tashlanmaydi. (yig‘ma matnda bepilmagan qismni ostiga chizib ko‘psatamiz). «Tengpi bapchani bu yepga yetkupmasun va bu yepga keltupup af‘oldin yipoq tutsun va bu manzilga tushupup ahvoldin qipoq» (2,21 b).

Ko‘rinadiki, Buxopoda saqlanayotgan qo‘lyozma nusxa pandnomaning Alishep Havoiiy ifodasiga monand mukammal matnini vujudga keltirishga oz bo‘lsa-da, ko‘maklashadi.

Адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг «Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли Фармони // www.lex.uz.
2. علي شير النوائي. محبوب القلوب. Бухоро музей-қўриқхонаси хазинасидаги қўлёзма. – 121 в.
3. Сводный текст. – М. – Л. Изд. АН СССР. 1948. – 174 علي شير النوائي. محبوب القلوب.
4. Навоий А. Асарлар. 15 томлик, 13-том. –Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Бадий адабиёт нашриёти, 1966. – 244 б.
5. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. –Тошкент: Фан, 1998. – 304 б.
6. Навоий А. Тўла асарлар тўплами. 10 жилдлик, 9-жилд. – Тошкент: Ғ. Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011. – 768 б.
7. Навоий А. Маҳбул-қулуб. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 112 б.
8. Абдурахмонов Ғ. Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Тошкент: Фан, 1984. –160 б.
9. Алишер Навоий адабий маҳорати масалалари. Мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 1993. – 208 б.
10. Алишер Навоий. Қомусий луғат. 1-жилд. –Тошкент: Шарқ, 2016. – 480 б.

**ABU MANSUR AL-MOTURUDIYNING “KITOB AT-TAVHID”
ASARINING MUMTOZ SHARQ ADABIY MANBASHUNOSLIGIDA
TUTGAN O‘RNI**

Quvvatova Dilrabo Habibovna,

Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Baxtiyorova Sevinchbonu Akmal qizi,

Buxoro davlat universiteti 2-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk alloma va aqoid ilmi rahnamosi hisoblangan Abu Mansur Al-Moturidiyning hayoti, ilmiy faoliyati va uning bizga qoldirgan ilmiy va ma’naviy merosi haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek, allomaning ta’lim olgan ustozlari, uning yozgan asarlari, xususan, “Kitob at-tavhid”ning mazmuni atroflicha ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Abu Mansur Al-Moturidiy, islom, kalam, tavhid, matnshunoslik va manbashunoslik

Аннотация. В данной статье представлены сведения о жизни, научной деятельности и научном и духовном наследии Абу Мансура Ал-Матуриди, который считается великим учёным и лидером акидыской науки. Также подробно раскрываются учителя, у которых он учился, написанные им произведения, в частности, содержание произведения под названием «Китаб ат-Тавхид».

Ключевые слова: Абу Мансур Ал-Матуриди, ислам, калам, таухид (единобожие), текстоведение и источниковедение

Abstract. This article provides information about the life, scientific activity and scientific and spiritual heritage of Abu Mansur Al-Maturidi, who is considered a great scholar and leader of Aqeedah science. Also, the teachers he studied with, the works he wrote, in particular, the content of the work called “Kitab al-Tawhid” are revealed in detail.

Key words: Abu Mansur Al-Maturidi, islam, kalam, tawhid, textual studies and source studies

Ma’lumki, mashhur muhaddis Abu Iso at-Termiziyning sahih hadisida: “Olimlar payg‘ambarlarning merosxo‘rlaridir. Albatta, payg‘ambarlar dinor va dirham meros qoldirmaganlar, balki ular ilmni meros qoldirganlar. Kimki uni olsa, katta ulush olgan bo‘ladi”, deb aytilgan [1]. Bu hadisda olimlarning islom jamiyatidagi yuksak o‘rni va ilmning ahamiyati ta’kidlangan. Payg‘ambarlar mol-mulk emas, balki bilim, ya’ni diniy ilm, donolik va ta’limot qoldirganlar. Olimlar bu ilmni keyingi avlodlarga yetkazib, payg‘ambarlarning merosini davom ettiradilar. Qolaversa, hadis islomda ilm olish va o‘rgatishning naqadar muhim ekanini, shuningdek, olimlarning jamiyatdagi mas’uliyati va o‘rni naqadar yuksak ekanini ko‘rsatadi. Ilm, bu dunyo boyligi emas, balki abadiy qadriyat va oxirat saodatiga eltuvchi vosita sifatida talqin qilinadi.

Mamlakatimiz dunyo tamadduni va islom dini rivojiga ulkan hissa qo‘shgan ulug‘ allomalar va aziz-avliyolar yurtidir. O‘zbekiston mustaqillikka erishgandan so‘ng, bizning ulug‘ allomalarimizning hayotiy faoliyati, ular qoldirgan

asarlar ham tadqiq qilina boshlandi. Xususan, mana shunday buyuk allomalarimizdan biri Abu Mansur al-Moturidiy ilmiy va ma'naviy merosi yurtimizda ilm kishilari tomonidan o'rganilib kelinmoqda. Hazrati Abu Mansur Al -Moturidiyning islom olamida martabalari g'oyat yuqori bo'lgan. U zot musulmonlar jumhuri tomonidan "Alamul Huda" (Hidoyat bayrog'i), "Imomul Huda" (Hidoyat imomi), "Musahhihi aqidati ahlis sunna" (Ahli sunna aqidasi to'g'rilovchi), "Imomul mutakallimin" (Mutakallimlar imomi) nomlari bilan ulug'langan [2,441].

Abu Mansur al-Moturidiy Samarqandning Moturid qishlog'ida dunyoga kelgan. Bir tarjimayi holiga ko'ra, u Abu Ayyub al-Ansoriyning avlodi ekanligi bilan tanilgan. Moturidiy hayoti haqida nisbatan kam ma'lumot mavjud, chunki mavjud manbalar "biografiya sifatida emas, balki kengaytirilgan asarlar ro'yxati sifatida o'qiladi" [3,125]. Ammo shundan ko'rinib turibdiki, islomshunos sof olim hayotini o'tkazgan, garchi boshqalardan ko'ra ko'proq shogirdlari va mashhurligi bo'lsa ham "hech narsa uning biron bir davlat lavozimini egallaganligini va egalik qilganligini ko'rsatmaydi". Abu Mansur al-Moturidiy (870–944) – Markaziy Osiyoning ulug' islom olimlaridan biri bo'lib, Moturidiya mazhabining asoschisi hisoblanadi. U nafaqat fiqh va kalom sohalarida asarlar yaratgan, balki uning ilmiy merosi matnshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan ham katta ahamiyatga ega.

Birinchidan, Al-Moturidiyning asarlari "Kitob at-Tavhid" va "Ta'vilot al-Qur'an", islomiy ilmlar, xususan, aqid va tafsir yo'nalishida asosiy manbalar hisoblanadi. Bu asarlar uzoq vaqt davomida turli qo'lyozmalar orqali saqlanib, matnshunos olimlar tomonidan qayta tahlil qilindi. Ayniqsa, bu asarlar o'zining aniq va qat'iy dalillari bilan ajralib turadi, shuningdek, o'sha davrdagi diniy va falsafiy yo'nalishlarning o'zaro ta'sirini o'rganishga imkon beradi. Moturidiy asarlarini o'rganishda matnshunoslar har xil qo'lyozmalardagi farqlarni tahlil qilishadi. Bu jarayon islomiy tafakkur tarixini chuqurroq anglash va asarlardagi muallifning asl maqsadlarini aniqlash uchun muhimdir.

Ikkinchidan, "Ta'vilot al-Qur'an" asari Qur'on oyatlarini chuqur tahlil qilishda va ularning ma'nosini ochib berishda asosiy manbalardan biri sifatida baholanadi. Bu asar Qur'on tafsiridagi ta'vil uslubini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'lib, matnshunoslik va tafsirshunoslikda keng qo'llaniladi.

Uchinchidan, Moturidiyning asarlari boshqa islomiy mazhablar, ayniqsa, Ash'ariya maktabi bilan taqqoslab o'rganiladi. Bu uning manbashunoslikdagi ahamiyatini yanada kuchaytiradi, chunki uning fikrlari va dalillari boshqa ilmiy va aqidaviy maktablarga nisbatan aniq va asosli tarzda keltirilgan.

Al-Moturidiyning ilmiy va ma'naviy merosi, o'zining matnshunoslik va manbashunoslikdagi ahamiyati bilan, islom ilm-fanining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi va uning ilmiy faoliyati hali ham turli sohalarida chuqur o'rganib kelinmoqda.

Allomaning 15 ga yaqin asarlar ustida tadqiqot olib borganligi ma'lum bo'lsa-da, bizgacha shayx hazratlarining 2 ta mashhur asari yetib kelgan. Ular "Kitob at-Tavhid" va "Ta'vilot al-Qur'on" asarlari. Abu Mansur Al-Moturidiy bu asarlari orqali insoniyat yaratilishining falsafiy mohiyati, tavhid ilmi, borliqning insonga ta'siri, ruhiyat ilmi, inson kuch-qudratining ma'lum chegarasi, iroda erkinligi, dunyo va

oxiratni anglash kabi masalalar to'g'risida Qur'oni karim oyatlariga asoslanib, ko'plab ma'lumotlar taqdim etgan[4].

Xususan, Abu Mansur Al-Moturidiy tomonidan yozilgan "Kitob at-Tavhid" – islomiy aqidashunoslik (kalom) sohasidagi eng muhim asarlardan biri bo'lib, tavhid, ya'ni Allohning yagona ekanligi haqidagi ta'limotga bag'ishlangan asosiy ish hisoblanadi. Bu asar, ayniqsa, Moturidiya mazhabining asosiy g'oyalarini ifodalovchi va himoya qiluvchi manba sifatida katta ahamiyatga ega.

Asarning asosiy mavzusi Allohning birligi, Uning go'zal sifatlari va ulug'ligi, qodirligi bilan bog'liq masalalarga qaratilgan. Moturidiy tavhidni nafaqat Allohning mavjudligi va yagonaligiga ishonish, balki Allohning sifatlarini to'g'ri tushunish va ularni qanday tavsiflash lozimligini chuqur tahlil qiladi. Bu nuqtada u o'ziga xos tarzda boshqa diniy oqimlardan farq qiluvchi talqinlarni keltiradi. Bilamizki, Allohning go'zal 99 ismi sifati mavjuddir. Abu Mansur Moturidiy Allohning sifatlarini rad etuvchi yoki ularni maxluqot sifatlari bilan qorishtiruvchi oqimlarni inkor etadi. U Allohning sifatlari azaliy va abadiy ekanligini, U zotning o'zidan ajralmaganligini ta'kidlaydi. Masalan, Allohning ilm, iroda, qudrat kabi sifatlari va ularning mohiyati haqida fikr yuritadi. "Kitob at-Tavhid" da yana bir muhim mavzu – insonning xatti-harakatlari va taqdirga ishonish o'rtasidagi bog'liqlik masalasi. Moturidiy insonning erkin irodasini tan oladi, ya'ni inson o'z harakatlari uchun mas'ul bo'ladi, biroq Allohning qodirligi va taqdiri doirasida harakat qilishini tushuntiradi. Moturidiy aqlning islomda muhimligini e'tirof etadi va diniy masalalarda aqlning ahamiyatini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, vahiyning aql ustida qo'yib, aql Allohning buyuk hikmatlarini tushunish vositasi sifatida ko'rilishi kerakligini o'qitadi.

"Kitob at-Tavhid" Moturidiya maktabining asosiy aqoidiy asarlaridan biri sifatida, keyinchalik bu maktabni rivojlantirgan olimlar uchun manba bo'lib xizmat qildi. U Ash'ariya va boshqa aqidaviy maktablar bilan bahs va munozaralarda aniq dalillar keltiradi. Moturidiy asarda diniy masalalarga ratsional (aqlga asoslangan) yondashuvni qo'llab-quvvatlaydi. U diniy aqidalarni aql va dalil bilan asoslashga katta e'tibor beradi, bu esa uning asarini kalom fanidagi boshqa yo'nalishlardan farqlaydi. Asarning qo'lyozma nusxalari turli davrlarda ko'chirilgan va saqlanib qolgan. Matnshunoslar tomonidan bu qo'lyozmalar tahlil qilinib, ilmiy-tanqidiy nashrlari chop etilgan. Bu jarayon asarning asl matni va uning to'g'ri tushunilishi uchun katta ahamiyatga ega. "Kitob at-Tavhid" bugungi kunda ham islomiy aqidashunoslik va falsafada muhim o'ringa ega bo'lib, turli ilmiy va diniy doiralar tomonidan o'rganilmoqda va tadqiq qilinmoqda.

Jumladan, allomaning tafsirga oid "Ta'vilotu ahlis-sunna", kalomga oid "Kitob at-tavhid" (Tavhid kitobi), "Rad usul al-xamsa" (Besh usulga raddiya), "Radd al-Amamiyya li-ba'd ar-ravafid" (Imomiylarning ba'zi rofidiylarga raddiyasi), "Rad alal Qaramita" (Qarmatiylarga raddiya), shuningdek fiqhga oid "Ma'xaz ash-shara'i fi-l-fiqh" (Fiqh ilmida shar'iy manbalar) va "Al-jadal fiy usul al-fiqh" (Fiqh ilmi asoslari xususida munozaralar) kabi asarlari ma'lum va ulardan ba'zilar bizgacha yetib kelgan. Ya'ni uning boy ilmiy merosidan faqat uch dona asari bizgacha yetib kelgan. Bular "Ta'vilotu ahlis-sunna", "Kitob at-tavhid" va "Kitobul maqolat" kabi asarlari

o'rganildi va ular yuzasidan ayrim tadqiqotlar yaratildi. Imom Moturidiy islom olamida juda nozik hisoblangan "Kitob at-tavhid" asari bizning davrimizga yetib kelgan va u 1970 yilda Fathulloh Xulayf tomonidan Bayrutda nashr etilgan. Imom Moturidiy islom olamida juda nozik hisoblangan "Kitob at-tavhid" asari bizning davrimizga yetib kelgan va u 1970 yilda Fathulloh Xulayf tomonidan Bayrutda nashr etilgan [5,22].

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, allomaning ilmiy merosi matnshunoslik va manbashunoslik nuqtayi nazaridan ham katta ahamiyatga ega. Imom Moturidiyning "Kitob at-tavhid" asarida islom aqidasi oid eng odilona fikrlari keltirilgan. Mazkur asar xalqimiz ma'naviy-madaniy qarashlarni boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jami' at – Termiziy. 2682-hadis.
2. Мотуридийлик таълимоти ва ҳозирги замон [Матн]. – Тошкент: "Ўзбекистон халқаро ислом академияси" нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2021. – 441 б.
3. Ulrich, Rudolph. *Al-Māturīdī and the Development of Sunnī Theology in Samarqand*, trans. Rodrigo Adem (Leiden, Boston: Brill, 2015), p. 125.
4. Adashova Maxsuma Maxmudboyevna. ABU MANSUR MOTURIDIY FALSAFIY MEROSIDA SHAXS MA'NAVIYATINI YUKSALTIRISH MASALALARI. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. VOLUME 2. ISSUE 1. ISSN 2181-1784. Scientific Journal Impact Factor. SJIF 2021: 5.423.
5. Pardayev Abduvali. ABU MANSUR MOTURIDIYNING HAYOTI VA ILMIY FAOLIYATI. SO'NGI ILMIY TADQIQOTLAR NAZARIYASI respublika ilmiy-uslubiy jurnali.
6. Karimova Shakhnozakhon Karimovna. (2022). THE REINFORCING POETIC FIGURES IN THE POEMS OF ABDULLA ARIPOV. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(3), 203–206. Retrieved from <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/2138>
7. Karimovna, K.Sh. (2021). O'zbek Va Jahon She'riyatida Anafora. "ONLINE - CONFERENCES" PLATFORM, 87–89. <https://www.papers.online-conferences.com/index.php/titfl/article/view/601>

DEVONI SAYQALIYNING ILOHIYOTGA DOIR QISMLARINING QIYOSIY TAHLILI

Bekova Nazora Jo'rayevna,

Buxoro davlat universiteti professori

Ikromova Xumora Ilich qizi,

Buxoro davlat universiteti Matnshunoslik va dabiyy manbashunoslik mutaxassisligi 2-kurs magistranti

Annotatsiya Ushbu maqolada "Devoni Sayqaliy"ning ilohiyotga doir ismlari g'oyaviy-badiiy tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: hamd, na't, devon, nusxa, inventor, nazm, matniy tafovvt, qo'lyozma, toshbosma.

Annotation *In this article, the theological parts of “Devoni Saikali” are subject to analysis.*

Keywords: *praise, devon, copy, inventory, poem, textual discrepancy, manuscript, lithography*

Аннотация. *В этой статье анализируются теологические разделы Девани Сайкалий.*

Ключевые слова: *похвала, девон, копия, инвентарь, назм, текстовое несоответствие, рукопись, литография.*

Manbalarga ko‘ra, Sobir Sayqaliy 1730-yili Hisorda tug‘ilib, 1798-yili vafot etgan. Bizgacha Sobir Sayqaliydan boy adabiy meros yetib kelgan. Sayqaliyning “Devoni Sayqaliy” asari “Sayqaliy kitobi” yoki “Payg‘ambarning vafot kitobi” nomlari bilan nomlanadi. Sayqaliyning ushbu kitobi Islom tarixiga doir bo‘lib, unda Muhammad s.a.v, Ali, Fotima va ularning farzandlari tarixi haqida she‘rlar to‘plami berilgan.

Sayqaliyning “Devoni Sayqaliy” asarining 10 dan ortiq nusxasi mavjud. Hozirda ular Buxoro Adabiyot va san‘at muzeyida saqlanadi. Filologiya fanlari nomzodi Sunnatulla Soyipovning “Qissayi Sayqaliy” dostoni qo‘lyozma nusxalari haqida” maqolasida Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida, Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi, Qo‘qon adabiy muzeyi, Samarqand davlat universiteti xazinalarida asarning qo‘lyozma nusxalari saqlanotganligi haqida ma‘lumot berilgan. Muzeyda asarning 10 dan ortiq nusxalari saqlanadi. Nusxalaridan 27633 inventar raqami ostida saqlanayotgan asar holati boshqalariga nisbatan ancha yaxshi holatda. 22346 inventar raqamli nusxaning 1-B va 2-A sahifalardagi yozuvlar shikastlangan.

27633 inventar raqamlisi majmua holatida bo‘lib, unda quyidagi asarlar o‘rin olgan:

1. “Sayqaliy devoni” bo‘lib, 1-B varaqdan 281-B varag‘igacha davom etgan. Turkiy tilda (o‘zbek), nastaliq xatida ko‘chirilgan.

2. Boborahim Mashrabning “Mabdayi nur” va “Manbayi surur fis-sudur” asaridir. Ushbu asarda hazrat Mashrab mavlono Jaloliddin Rumiyning masnaviylariga sharh va hikoyalar yozgan. Yozuvi nastaliq xatida, tili turkiy (o‘zbek) da ko‘chirilgan.

3. Xo‘janazar G‘oyibnazar o‘g‘li Huvaydoning “Rohati dil” asari oxirgi qismidan joy olgan. Mazkur asar 1-B varaqdan 75-A varaqlarini o‘z ichiga olgan. Asar turkiy tilda yozilgan, ba‘zi matnlarda forsiy jumlar ham uchraydi. 1298-yil 12-muharram oyining 2-kunida ko‘chirilgan. Xattoti haqida ma‘lumotlar mavjud emas. Kitobning muqovasi qattiq qog‘ozda va yashil rangda. Ikki tomon muqovada jami 4 ta turunj, 2 ta shamsasi bor. Undagi turunj ichiga “Oqibat xayr bot” so‘zi o‘yib yozilgan. Shamsasi badiiy bezalgan. Ikki muqovani birlashtirib turuvchi qismi qizil rangli charmdan ishlangan.

“Devoni Sayqaliy” nusxasi faqatgina Sayqaliyning shu nomli asaridan tashkil topgan. U turkiy (o‘zbek) tilida, nastaliq xatida ko‘chirilgan. Uning ham yuqorida sifatlari sanab o‘tilgan majmuadagidek turunj va shamsalari bor. Turunjda “Amali mullo Muhammad Amin Naim Sahhof” deb o‘yib yozilgan. Nusxaning yana bir

o'ziga xosligi undagi sarlavhalar tashlab ketilgan va ramkalardan foydalanilgan. 27633 inventar raqamidagi nusxaning hamd va na't qismlaridagi misralar soni 76 tadan iborat, 22346 inventar raqamida 74 misrani tashkil etadi. Ikkala nusxa ham hamd va na't bilan boshlangan bo'lsa-da, ularda bir qancha tafovutlar uchraydi. Ularni quyidagicha farqlashni lozim topdik:

T/r	27633 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxada	22346 inventar raqami ostida saqlanayotgan nusxada
1.	Makonsizdur otin kun makona, Jihatsizdur otin kun makona.	Makonsizdur inon kun makoni, Jihatsizdur inon jumla jahona.
2	Qilib suv joriy ko'kda pok zoti azal , Atadi otini Bahrul hayot ul.	Qilib suv joriy ko'kda pok zoti ul , Atandi otini Bahrul hayot ul.
3	Ki uldur yaratdi hut ustinda tutgan, Borib andin madori boda tekkan.	Ki uldur yerni hut ustida tutgan, Borib andin madori boda tekkan.
4	Har ish qilsa,anga dushvor emasdur, Anga hech vosita darkor emasdur.	Bir ish qilsa ,anga dushvor emasdur, Anga hech vosita darkor emasdur.
5	Ahaddur mavjud otidin muqaddam, Samaddur ajvaf ermas misli odam.	Ahaddur mavjudi andin muqaddam Samaddur jaf ermas misli odam.
6	Durudi beqiyos ul rahnamog'a, O'shal kim boisi arzi samog'a.	Durudi beadat ul rahnamog'a, O'shal kim boisi arzi samog'a
7	Muborak etdi aning yorisindur, Tamomi anbiyog'a ul nakindur.	Muborak oti aning yodisindur, Tamomi anbiyolarg'a nakindur.
8	Ahad birla yaqin Ahmad otikim, Bir erdi o'rtada bo'lmasa bir mim.	Ahad birla yaqin Ahmad otikim, Barobar erdi bo'lmasa o'rtada bir mim.
9	Egam qadrlig'idin qildi izhor, Muhammad javhari zotin namudor.	Ezim qodirlig'ini qildi izhor, Muhammad javhari zotin namudor.
10	Yana faqir ila sihat erdi ul nur, Bu so'zni sharhi zafarlarda mashhur.	Yana faqir ila himmat erdi il nur, Bu so'zni sharhi zafarlarda mashhur.
11	Ki Arshi kursi lavhi qalam ham , Aning qudratidin bo'ldi ilm ham .	Ki Arshi kursi lavhi qalam bil , Aning qudratidin bo'ldi ilm bil .
12	Yana shamsul qamar bu to'rt arkon, Ki unsuri arba adirlar ayojon.	Yana shamsul qamar har to'rtu arkon, Ki unsuri arba adirlar ayojon.
13	Yadi hassoyi Muso bo'ldi izhor, Ki ul nurdin topib olam tajallo .	Yadi hassoyi Muso bo'ldi izhor, Ki ul nurdin topib olam majallo .
14	Ikki mim ho erur dol otin , Kutub ichra xudo qildi sifotin.	Ikki mim hosil andin erdi otin . Kutublarda xudo qildi sifotin.
15	Ki fari koinot asl erur ul, Nakim vosil bo'landin vasl erur ul.	Ki fari koinot asli erur ul, Nakim vosil uyidin vasl erur ul

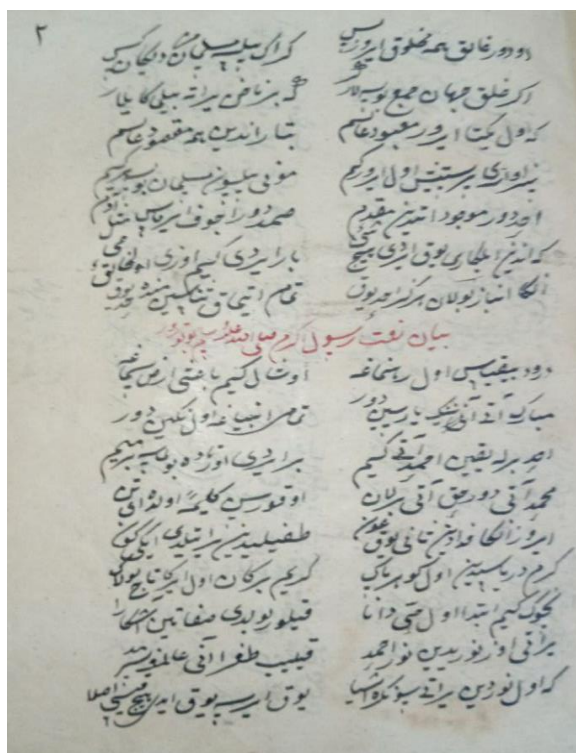
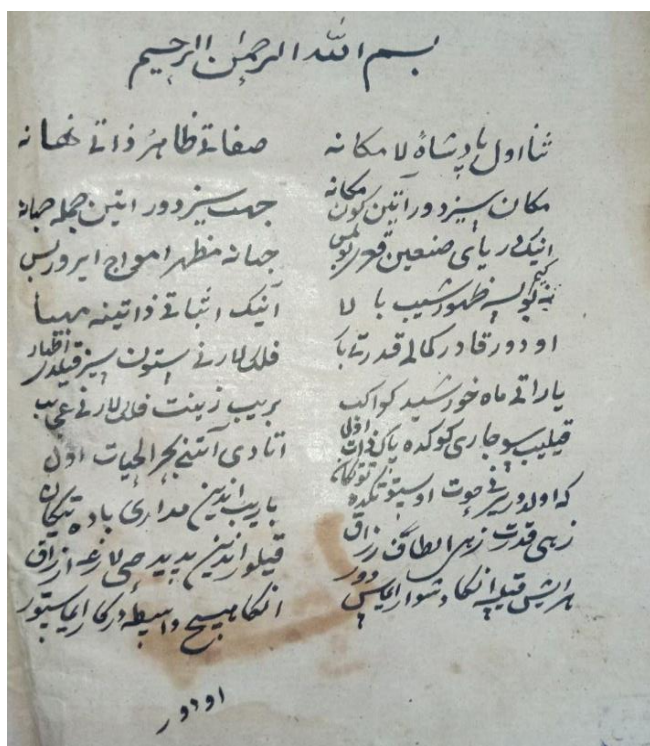
22346 inventar bilan 27633 inventar raqamidagi qo‘lyozma nusxalar o‘zaro qiyoslanganda, quyidagi baytlarning tushirib qoldirilgani aniqlandi:

1. Aningdur daryoyi su‘ning qari bo‘lmas,
Jahonda mazhari amvoj erus bas.

Yuqoridagi misra hamd qismidan tushirib qoldirilgan. Bundan tashqari quyidagi baytlar na‘t qismida qatnashmagan:

2. Ki ul nuridin yaratdi so‘ngra ashyo,
Yo‘q ersa, yo‘q edi hech qaysi aslo
3. Erur anga xudodin soni yo‘q avn,
Tufaylidin berildi ikki kun.

Olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, qo‘lyozmalarda matniy tafovutlar mavjud. Qo‘lyozmaning muallif matniga yaqin variantini tayyorlashga ehtiyoj borligini nusxalardagi farqlar tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sobir Sayqaliy. Devonu Sayqaliy. Buxoro adabiyot va san‘at muzey qo‘riqxonasi. Inv.27633
2. Sobir Sayqaliy. Devonu Sayqaliy. Buxoro adabiyot va san‘at muzey qo‘riqxonasi. Inv.22346
3. Sunnatullo Soyipov. “Qissayi Sayqaliy” dostoni qo‘lyozma nusxalari haqida // Abdulla Qodiriy nomidagi JDPI “Filologiyaning umumnazariy masalalari” respublika miqyosidagi ilmiy-amaliy konfrensiya materiallari. – Toshkent: Vneshinvestrom, 2020. – 23b.
4. Rasulov X.O‘zbek epik she‘riyatida xalqchilik. – Toshkent: Fan, 1972.

“ZARBULMASAL” ASARI NASHRLARIDAGI FARQLI O’RINLAR (2016-2019-yillardagi nashrlar xususida)

Safarova Hilola Oxunjonovna,

BuxDU, f.f.n. dotsent

Muzaffarova Surayyo Furqat qizi,

BuxDU Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Gulxaniyning “Zarbulmasal” asari va uning 2016-yildagi H.Yoqubov va 2019- yildagi S.Dolimovlar tomonidan tayyorlangan nashrlari o’zaro qiyoslanib, ulardagi ayrim farqlar haqida so’z yuritiladi.

Kalit so’zlar: Boyo’g’li, Yapaloqqush, Ko’rqush, masal, arabiy jumla, forcha bayt, H.Yoqubov nashri, S.Dolimov nashri

Аннотация: В данной статье сравнивается произведение Гульхани «Зарбулмасал» и его издания, подготовленные Х.Ягубовым в 2016 году и С.Долимовым в 2019 году, и говорится о некоторых их различиях.

Ключевые слова: Бойоглы, Япалоккуш, Коркуш, басня, арабское предложение, редакция Х. Ягубова, редакция С. Долимова.

Abstract: This article compares “Zarbulmasal” of Gulkani’s work and its editions prepared by H.Yaqubov in 2016 and S.Dolimov in 2019, and talks about some of their differences.

Key words: Arabic sentence, Persian couplet, Owl, Yapaloqqush, Kurqush, H.Yakubov’s edition, S.Dolimov’s edition

Ma’lumki, masal uzoq tarixga ega bo’lgan janrlardan sanaladi. Jahon adabiyotida masal janrida ijod etgan masalnavislar haqida ham anchagina ma’lumotga egamiz. Masalan, Ezop. U – miloddan avvalgi VII-VI asrlarlarda Yunonistonda yashab ijod etgan va yarimafsonaviy masalnavis sifatida mashhur bo’lgan. Fransuz adabiyotida Jan de Lafonten, Antuan Fyuret’yer va rus adabiyotida I.A.Krilov ham buyuk masalnavis sifatida tilga olinadilar.

Masal janri namunalari "Kalila va Dimna", Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy, Rabg’uziy, Alisher Navoiy asarlarida uchraydi. Gulxaniy "Zarbulmasal" asarida masaldan mohirlik bilan foydalangan.

Muhammad Sharif Gulxaniyning “Zarbulmasal” asarining o’zidan oldin yaratilgan hikoya va qissalardan farqi shundaki, bu asarda Gulxaniy hikoyat, masal qahramonlariga jonli va hayotiy tus bera olgan. Asardagi qushlar obrazi orqali esa Gulxaniy o’z zamonasidagi ayrim ijtimoiy tabaqa vakillarining tasvirlab bergan. Asardagi qahramonlar nutqida so’zlangan maqol va matallardan, xalqimizning qadimdan qanchalik donishmand va ilimli bo’lganligini hamda xalqimiz urf-odatlarining o’ziga xosligini anglashimiz mumkin. Shuningdek, asar voqealari va asarda qahramonlar nutqida keltirilgan hikoyatlardan o’sha davr ijtimoiy-siyosiy ahvolini ham anglab olish hech gap emas. “Zarbulmasal” so’z san’atining ajoyib durdonasi hisoblanadi.

“Zarbulmasal” asarining ko’plab toshbosma va qo’lyozma nusxalari mavjud. Matnshunos olimlar tomonidan ular topilib o’rganilgan, tabdil qilingan va nashrga

tayyorlangan hamda ommaga taqdim qilingan. Bu asar mustaqillik davrigacha ikki-uch marotaba nashr qilingan. Mustaqillik davriga kelib yana asarning ikki marotaba nashri amalga oshirilgan. Bular quyidagilar:

1. H. Yoqubov tomonidan 2016-yil Toshkentda “Ma’naviyat” nashriyotida chop etilgan.

2. S.Dolimov tomonidan ikkinchi marta¹ 2019- yil Toshkent “Yangi nashr” nashriyotida nashr qilingan.

Ushbu ikkala nashrni o’zaro qiyoslash jarayonida shu narsa ma’lum bo’ldiki, nashrlarda farqli o’rinlar juda ko’p uchraydi. Bunday farqlar, so’zlarning yozilishi, jumlar va maqollarda ham uchraydi. Farqlarning mavjudligiga sabab deb, ikkala nashrni ikki matnshunos olim tadqiq qilib nashrga tayyorlagani bois deya ayta olamiz. Chunki olimlar foydalangan manbalar ham turlicha bo’lgan bo’lishi ehtimoldan yiroqi emas. Maqolamizda shunday farqli o’rinlarni o’rganib, tahlil qildik. Shuningdek bir jumlaning qayta takrorlamaslik yuzasidan kitoblarni nashrga tayyorlagan tadqiqotchi olimlarning nomlari bilan berdik:

- 2016- yilgi Homil Yoqubov nashri krill alifbosida, 2019- yilgi Subutiy Dolimov nashri lotin yozuvida nashr qilingan.

- H.Yoqubov nashrida asar boshlanishidan oldin muqovaning ichki qismida annotatsiya berilgan. Hamda asarning boshlanishida, asar sarlavhasining ostiga qavsning ichida (yapaloqqush hikoyasi) deb yozib qo’yilgan. Ushbu holatlar S.Dolimov nashrida ko’zga tashlanmaydi.

- 2016-yilgi nashr “*Avval roviylar andog’ rivoyat qilurlarkim, ...*” [5.3]deb boshlangan. Ammo bundan farqli 2019-yilgi nashr “*Roviylar andog’ rivoyat qilurkim, ...*” [1.3]deb boshlangan. Ko’rinib turibdiki, 2016-yil nashridagi “*Avval*” so’zi 2019-yilgi nashrda mavjud emas.

- Shuningdek, H.Yoqubov nashrlarida “*...qilurlarkim*” so’zidagi ko’plik qo’shimchasi “*-lar*” S.Dolimov nashrlarida qo’shilmagan. Agarda ma’no jihatidan e’tibor qilsak, “*qilurlarkim*” iborasi matnga mos keladi. Chunki, “*roviylar*” ko’plikda bo’lgan bir paytda, gapning kesimini “*qilurkim*” emas “*qilurlarkim*” deyishlik o’rinlidir.

- S. Dolimov nashrlarida “*podshodin*” so’zi, H. Yoqubov nashrlarida “*podshohligdin*” ko’rinishida kelgan. “*...Farg’ona iqlimida Kayqubod otlig’ podshodin qolgan bir eski shahriston bor erdi*” (2019-yil). “*...Farg’ona iqlimida Kayqubod otlig’ podshohligdin qolgan bir eski shahriston bor erdi*” (2016-yil). Fikrimizcha, S. Dolimov nashrlaridagi “*podshodin*” so’zi qo’llanilishi afzalroq. Chunki, “*podshohligdin*” so’zi tarkibidagi *-lig(lik)* qo’shimchasi qarashlilik ma’nosini bildiradi ya’ni qaysidir shohlikka tegishlilikni bildiradi. Bunga zid holda bu jumlada *Kayqubod otlig’* deyilgan ya’ni *Kayqubod* shohning nomi. Shu boisdan “*podshohligdin*” emas “*podshodin*” tarzida kelgani to’g’riroq. Hattoki, qo’limizda mavjud bo’lgan, Buxoro san’at muzeyida saqlanayotgan asarning 12443/11 inventar

¹ S.Dolimov tomonidan “Zarbulmasal” asari 1972- yilda birinchi marotaba nashrga tayyorlangan. Bu nashrning 2019-yilgi nashrdan farqi shundaki, bu nashrda Gulxaniy va “Zarbulmasal” asari haqida ma’lumotlarni o’z ichiga olgan muqaddima qismi mavjud. Shuningdek ushbu nashr krill alifbosida nashr qilingan. “Maktab kutubxonasi uchun” deb muqovaga yozib qo’yilgan.

raqamli toshbosma nusxasida ham “*podshodin*” tarzida kelgan. Shu sababdan ham yuqoridagi to’xtamga kelidik.

- Asarda Boyo’g’lining oshyoni “...*xush va bodi dilkash*” (S.Dolimov nashri) deya ta’rif keltirilgan. Biroq 2016-yilgi nashrda “*bodi*” so’zi tushib qolgan. Bu holatni aniqlash yuzasidan qo’limizdagi toshbosma nusxaga nazar salsak, toshbosma nusxada ham “*bodi*” so’zi mavjud.

- Asarning 2016-yilgi nashrida Boyo’g’li qizining ismi “*Gunashbonu*” deb keltirilgan. S.Dolimov nashrlarida esa bu ism “*Gunash bonu*” shaklida alohida ajratib yozilgan. Toshbosma nusxaga nazar salsak, bunda “*Kunush bonu*” deb yozilgan. Aslini olganda bu ism qanday yozilishi va “*Gunash*” yoki “*Kunush*” deyilishligi ma’no farq qilmaydi. Har ikkala holatda ham ma’no bir xilligi saqlanib turadi.

- “Zarbulmasal” asarining H.Yoqubov nashrlarida Yapaloqqush va Ko’rqushning sovcilikka borish mavzusidagi suhbatlari jarayonida, Ko’rqushning nutqidan so’zlangan ushbu jumla “*Ey besabr, bu hadis ma’nisidin bexabarmusanki, “Taanniy rahmondin va ta’jil shaytondin”*”[5.7] keltirilgan. Bu jumlada, biror narsaga erishishda qiyinchiliklar bo’lishligi va bunda sabrli bo’lishni rahmonga xos, hamda shoshqaloqlik qilish esa shaytonga xos xislat deya ta’rif keltirilgan. Biroq, 2019-yilgi S.Dolimov nashrlarida keltirilmagan va uch nuqta qo’yib, davomidagi voqeotlar berilgan. Ushbu holat davr yoki ijtimoiy-siyosiy holatga bog’liq bo’lib, jumla arabcha diniy saboqqa oidroq bo’lganligi bois matnshunos ushbu jumlani asarda tushirib qoldirgan degan xulosaga keldik.

- 2019-yilgi nashrda biz Umarxon nomini ko’rishimiz mumkin. Ammo 2016-yilgi H.Yoqubov nashrlarida Umarxon nomi keltirilmasadan tashlab ketilgan. Ko’rqush: “...Holo...podshohimiz...Umarxon...zamonlarida...bir bo’sh chordevor topilmas, uyalurmiz” [1,5]

- Asarning boshida Gunashbonuning ta’rifi keltirilgan qismning davomida Gunashbonu va onasining, qiz bolaning turmushga chiqishi va oila masalasida olib borgan bahs - munozara jarayoni: “*Onasi qabzlanib aydiki; - Ey bolam, ko’nglungiz ertilar o’xshar, oshuqmang. “Oshuqq’on qiz erga borsa, yorchimas va teshik munchoq yerda qolmas”, - der erdi. Onda qiz itob og’oz qilib aydiki: “Ey ona, siz bizga sabr va tahammul sari yo’l ko’rsatursiz, meni olur yigitning ham otasi ayturki: “Po’lat pichoq qinsiz qolmas”, “Bosh eson bo’lsa, do’ppi topilur”, bular so’z ustida erdilarkim...”*” [5.4] S.Dolimov nashrlarida keltirilmagan. Ya’ni nashrdan tushirib qoldirilgan va o’sha voqea o’rniga uch nuqta qo’yilgan. Ehtimol bu yerda olim maktab yoshidagi qizlarga bu holatni bayon qilishni ma’qul ko’rmagan bo’lishlari mumkin. Chunki, farzandning ota-ona so’ziga teskari so’zlashi, yuziga tik qarashi bizning o’zbek xalqimiz urf-odatiga va odobiga mos kelmaydi. Shu boisdan ham ushbu o’rin nashrdan tushirib qoldirilgan bo’lsa ajab emas.

- Hattoki ayrim forscha baytlarda bir so’z 2 xil shaklda yozilgan. Uning qay biri matnga muvofiq ekanligini aniqlash uchun baytning ma’nosini anglab, lug’at yordamida so’zning asl ma’nolarini aniqlash lozim. Bunday holatga misol qilib, S.Dolimov nashridagi: *Ko’rqush aydi...*

*“Takya bar joyi buzurgon notavon zad **bagazzob**,
Magar asbobi buzurgi hama omoda kuni”* [1.7]

Bu baytdagi “*bagazzob*” so’zi H.Yoqubov nashrlarida “bagazof” ko’rinishida kelgan. Bu holatni lug’at yordamida aniqlashga harakat qilganda shu ma’lum bo’ldiki, “*ba g’azab*” so’zi mavjud ekan, jumlaning ma’nosiga mosligi jihatidan 2019-yilgi nashrni to’g’riroq deb bildik.

Xulosa qilib ayta olamizki, yuqorida keltirilgan misollarga o’xshagan ko’plab farqlar asarning nashrlari orasida ko’zga tashlanadi. Bu farqlarning ayrimlari asar ma’nosiga ta’sir qilmaydi. Aksincha ba’zilar ham ma’no ham grammatik jihatidan mos kelmaydi. Bunday hollarda, yosh matnshunos tadqiqotchilarning oldiga katta vazifalar qo’yiladi. Kelajak avlod nashrlarni o’zaro taqqoslab ulardagi farqli o’rinlarni aniqlashi lozim. Shuningdek, qo’lyozma va toshbosma nusxalarni qayta, chuqurroq va sinchkovlik bilan o’rganib, yuqorida aytib o’tilgan kamchiliklarni tuzatgan holda, bir mukammal nashr tayyorlanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati:

1. Dolimov S. Zarbulmasal – Toshkent: Yangi nashr. 2019.
2. Is’hoqov F. Zarbulmasal. G’afur G’ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti. – T., 1974.
3. Nusratulla Jumaxo’ja, Iqboloy Adizova. O’zbek adabiyoti tarixi. (XV-XIX asr I yarmi). Toshkent. “Innovatsiya - Ziyo”. 2020.
4. Sirojiddinov Sh., Umarova S. O’zbek matnshunosligi qirralari – Toshkent: “Akadem nashr”. 2015.
5. Yoqubov H. Zarbulmasal – Toshkent: “Ma’naviyat”. 2016.
- 6.H. Safarova, A crow, an owl, a sheep, a bird turned your flowers...:(On the example of the work of the poet Samandar Vahidov)Center for Scientific Publications (bukhdu. en).
7. (2021) 5. H. Safarova, Theformation of musammat (octaves) in the literary environment of Bukhara (based on the poems of Samandar Vahidov) Center for Scientific Publications (bukhdu. en).8 (2021)
8. H. Safarova, Navoi does not need a soul, but. Center for Scientific Publications (bukhdu. en).3 (2021) 7. A. Hamroyev, H. Jumayeva, E3S Web of Conferences 420. 10007 (2023)

XORAZM ADABIY MUHITIDA TAZKIRANAVISLIKDA ALISHER NAVOIY TA’SIRI

Matkarimova Salomat Ko’ziyevna,

Urganch davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada XIX asr Xorazm adaby muhitida tazkiralarning yaratilishida Alisher Navoiy ta’siri masalasi tahlilga tortilgan. Ahmadjon Tabibiyning «Majmuayi si shuaro payravi Feruzshohiy», “Muxammasoti majmuatush-shuaroyi Feruzshohiy”, Laffasiyning «Tazkirayi shuaro», «Xiva adabiyotchilarining tarjimayi hollari», Bobojon Tarroh Azizovning “Xorazm navozandalari” asarlari misolida Xorazmda tazkiranavislikda Navoiy an’analarining davom ettirilishi, an’ana bag’ridagi yangilik va tazkiranavislar mahorati ochib berilgan va asoslangan xulosalarga kelingan.

Kalit so‘zlar: *tazkiranavislik, Alisher Navoiy, Ahmadjon Tabibiy, «Majmuayi si shuaro payravi Feruzshohiy», «Muxammasoti majmuatush-shuaroyi Feruzshohiy», Laffasiy, «Tazkirayi shuaro», Bobojon Tarroh Azizov, «Xorazm navozandalari», an'ana, yangilik, mahorat.*

Абстрактный. В статье анализируется влияние Алишера Навои на создание тазкиров в литературной среде Хорезма XIX века. «Маджмуайи си шуаро пайрави Ферузшахи» Ахмаджона Табиби, «Мухамасоти маджмуатуш-шуаройи Ферузшахи», «Тазкирайи шуаро» Лаффаси, «Жизнеописания хивинских писателей», «Новазандалари Хорезм» Бободжона Тарро Азизова как примеры продолжения навоийских традиций в Хорезме тазкиранавис, Выявлены нововведения и навыки тазкиранависа и сделаны обоснованные выводы.

Ключевые слова: *тазкиранавислик, Алишер Навои, Ахмаджон Табиби, «Маджмуайи си шуаро пайрави Ферузшахи», «Мухамасоти маджмуатуш-шуаройи Ферузшахи», Лаффаси, «Тазкирайи шуаро», Бабаджон Тарро Азизов, «Хорезм навозандалари», ан'ана, инновации, мастерство.*

Abstract. The article analyzes the influence of Alisher Navoi on the creation of tazkirs in the literary environment of Khorezm in the 19th century. "Majmuayi si shuaro payravi Feruzshahi" by Akhmadjon Tabibi, "Mukhamasoti majmuatush-shuaroi Feruzshahi", "Tazkirayi shuaro" by Laffasi, "Biographies of Khiva Writers", "Novazandalari Khorezm" by Bobojon Tarro Azizov as examples of the continuation of Navoi traditions in Khorezm tazkiranavis. Innovations and skills of tazkiranavis are revealed and reasonable conclusions are made.

Key words: *tazkiranavislik, Alisher Navoi, Akhmadjon Tabibi, "Majmuayi si shuaro payravi Feruzshahi", "Mukhamasoti majmuatush-shuaroyi Feruzshahi", Laffasi, "Tazkirayi shuaro", Babajon Tarro Azizov, "Khorezm navozandalari", an'ana, innovations, mastery.*

“Navoiydan so‘ng yashab ijod qilgan o‘zbek san’atkorlarining aytarli hammasida Navoiy ijodiyotining ma’lum bir jihatlarini o‘ziga xos shakllarda aks etdi. Boshqacha qilib aytganda, deyarli har bir o‘zbek ijodkoriga Navoiydan nimalardir o‘tgan yoki ularning badiiy merosida ulug‘ shoir dahosidan nimadir yashaydi. Xullas, butun koinot quyosh ta’siridan chetda qolmaganidek, ijodda Navoiy ta’siri o‘tmagan o‘zbek qalamkashi ham yo‘q” [Haqqulov, 1990: 114]. Xorazm shoirlari ijodida Navoiy ta’siri tazkiranavislikda yaqqol ko‘zga tashlanadi. Xususan, Sharq adabiyotida IX asrda vujudga kelgan, o‘tgan davr mobaynida o‘ziga xos tarzda rivojlanib, taraqqiy topgan tazkira yozish an’anasi Laffasiy, Tabibiy ijodida Navoiy boshlab bergan an’analar doirasida izchil davom ettirilganligi kuzatiladi. Xorazm adabiy muhitida yaratilgan tazkiralarni an’ana, yangilik va mahorat jihatdan tekshirish adabiyotshunoslikni yangi ma’lumotlar bilan boyitadi.

Qo‘yilgan masalani tadqiq etishda Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasi hamda Ahmadjon Tabibiyning «Majmuai si shuaro payravi Feruzshohiy», «Muxammasoti majmuatush-shuaroi Feruzshohiy», Laffasiyning «Tazkirai shuaro», «Xiva adabiyotchilarining tarjimai hollari», Bobojon Tarroh Azizovning «Xorazm

navozandalari” asarlari obyekt sifatida xizmat qiladi. Maqolada qiyosiy-tarixiy, germenevtik, biografik metodlardan foydalanildi.

Xorazmdagi tazkiranavislikka Alisher Navoiy ta’siri quyidagilarda ko‘rinadi:

1. Xorazmlik tazkiranavislar zamondosh olim, shoir va san’atkorlar haqida so‘z yuritish jarayonida, qalam ahliga ixcham, mazmundor baho berish, ularning axloqiy va ijodiy qiyofasini chizishda, ular ijodining mohiyatini ochib berishda Navoiyga ergashadilar.

2. Xorazmlik tazkiranavislar shoirlarga baho-munosabat bildirishda ham Navoiy izidan borib, ba’zan nuqtadon ijodidagi nuqsonli o‘rinlarni tanqid ostiga oladilar.

3. Xorazmda yaratilgan tazkiralarda ham she’r nazariyasiga doir fikrlar, lirik janrlarga izoh berib o‘tiladi.

4. Nazm ahli peshvolari bilan birga yosh she’riyat shaydolari ham tazkiralarga kiritilgan.

Xorazmda yaratilgan tazkiralarda Navoiyning tazkiranavislik an’anasini davom ettirilgani holda bir qator yangiliklar ham tatbiq etildi. Ular quyidagilarda ko‘rinadi:

1. Ularda asosan, bir jug‘rofiy muhitda, Xorazmda yashagan badiiy ijod ahli tarjimai holi va ijodiga oid ma’lumotlar qamrab olinganki, bu ularda darj etilgan ma’lum bir adabiy hayot haqida to‘la tasavvur hosil qilish imkonini beradi.

2. Nasriy yo‘lda bitilgan tazkiralalar bilan birga (Laffasiy, Xodim tazkiralari) she’riy tazkiralalar ham maydonga keldi (Tabibiy tazkiralari). Tabibiy mavjud nasrda yozish an’anasini nazm bilan almashtirdi: shoirlar haqidagi ma’lumotlar va ular ijodiga baho – munosabatlarini masnaviylar orqali bayon etadi.

3. Turli xil she’riy janrdagi asarlarni qamrab oluvchi tazkira bilan birga (Laffasiy tazkirasini) ma’lum bir janr asarlari va ularning mualliflari haqida ma’lumot beruvchi tazkiralalar (Tabibiy tazkiralari) ham yaratildi. O‘rta Osiyoda XX asrgacha mavjud bo‘lgan tazkirachilik tarixida uchramaydigan Tabibiy tazkiralari haqida bu umumiylikdan sohaviylikka intilishni yangilik deb e’tirof etish mumkin. U 1908 yilda faqat g‘azal janriga mansub asarlar va ularning mualliflari haqida bahs etuvchi «Majmuai si shuaro payravi Feruzshohiy»ni yaratgan bo‘lsa, 1909 yilda oldingi tazkira kiritilgan shoirlarning muxammas va musaddaslari namuna tarzida berilgan «Muxammasoti majmuatush-shuaro Feruzshohiy» ni yozdi.

4. Tabibiy tazkiralari namuna – she’rlar devon tartib berish talablari asosida joylashtiriladi. Ulardagi shoirlar tarjimai holiga oid ma’lumotlar adabiyot tarixi uchun qanchalik qimmatli bo‘lsa, nuqtadonlar ijodidan keltirilgan katta hajmdagi, to‘liq berilgan namuna – she’rlar ularning ijodiy salohiyati xususidagi tasavvurlarimizni boyitish bilan birga, tazkiralarning adabiy manba sifatidagi qimmatini yanada salmoqli qiladi.

5. Tabibiy va Laffasiy tazkiralari kiritilgan adabiyot namoyandalari o‘zigacha mavjud jug‘rofiy, xronologik, alfavit, sulolaviy prinsipda emas, ularning ijtimoiy – siyosiy hayotda tutgan o‘rni, jamiyatda egallagan mavqeiga ko‘ra qat’iy tartibda joylashtirilgan.

Alisher Navoiy «Majolis un-nafois» tazkirasini orqali nafaqat o‘zbek tazkirachiligining tamal toshini qo‘ydi, balki o‘zbek tazkirachiligida zamondosh ijodkorlardan bahs etuvchi tazkiralalar yozish an’anasini ham boshlab berdi. Binobarin,

«o‘zbek tazkirachiligining to‘ng‘ich asari bo‘lgan «Majolis un-nafois» o‘zbek tilida bir qator tazkira yoki majmua va bayozlarning vujudga kelishiga yo‘l ochdi va bir namuna bo‘lib xizmat qildi» [Маллаев, 1965: 515]. Darhaqiqat, keyingi asrlarda o‘zbek va tojik tillarida vujudga kelgan Malehoning «Muzakkiri as‘hob» (Suhbatdoshlar zikri), Hasanxoja Nisoriyning «Muzakkir ul-ahbob» (Do‘stlarning zikri), Mutribiy Samarqandiyning «Tazkirat ush-shuaro», Vozehning «Tuhfat ul-ahbob» (Do‘stlarning tuhfası), Fazliyning «Majmuai shoiron» (Shoirlar to‘plami) tazkiralarda Navoiy an‘analari ijodiy davom ettirildi.

Navoiy boshlab bergan turkiy tilda muosir ijod ahli hayoti va ijodidan bahs qiluvchi tazkiralari yozish an‘anasining Feruz davri Xorazm adabiy muhitidagi davomini Ahmadjon Tabibiyning «Majmuai si shuaro payravi Feruzshohiy», «Muxammasoti majmuatush-shuaroı Feruzshohiy», Laffasiy qalamiga mansub «Tazkirai shuaro», «Xiva adabiyotchilarining tarjimai hollari», Bobojon Tarroh Azizovning «Xorazm navozandalari» asarlari misolida ko‘rish mumkin. «Majolis un-nafois» an‘analariga ergashish, avvlambor, ularning o‘zbek tilida zamondoshlarga bag‘ishlab yozilganligida ko‘rinadi. Shuningdek, mualliflar zamondosh olim, shoir va san‘atkorlar haqida so‘z yuritish jarayonida, qalam ahliga ixcham, mazmundor baho berish, ularning axloqiy va ijodiy qiyofasini chizishda, ular ijodining mohiyatini ochib berishda Navoiyga ergashadilar: nazm ahli vatani, shaxsiy fazilatlari, jamiyatda tutgan o‘rni va ijodining ahamiyati, vafoti va qaerga dafn qilinganligi haqida Navoiy uslubiga monand hajman kichik, mazmunan keng, aniq fikr-munosabat bildirib o‘tadilar. «Xorazm shoirlarining Tabibiy tomonidan atroflicha qisqa va mazmunli xarakterlanishi «Majolis un-nafois» ni eslatadi.», -deb yozadi professor N.Qobulov. Tabibiy tazkirasida Sa‘diy «muxammas tariqida mohir», «g‘azal aytmoqlikda sohir», Shinosiy «g‘azal degani olim», Sultoniy qit‘a va fardlar yozishda mashhur, Umidiy «ba‘doi’, sanoı‘da sarvar»ligi shoirlarning ijodiga xos xususiyatlarning ifodasi sifatida namoyon bo‘ladi. Adabiyotshunos A.Hayitmetov «Majolis un-nafois»da Navoiyning shoirlar haqida fikr bildirish tarzi haqida shunday yozadi: «U bunda har bir shoirga tegishli kichik bir axborotda ham o‘sha shoirning o‘zining yoki ijodining muhim bir tomonini xarakterli epizod yoki ibora orqali ochib, o‘quvchining ko‘z oldida yorqin gavdalanıira olgan» [Хайитметов, 1959: 75]. Kuzatiladiki, Tabibiy ham bu borada Navoiyga ergashgan. Ma‘lumki, «O‘tmish adabiyotshunoslari uslub haqida mukammal tavsif va tushuncha bermasdan, biror shoir ijodi haqida so‘z yuritayotganlarida uslubning ayrim qirralarinigina tilga olib o‘tganlar. Alisher Navoiy asarlarida, jumladan, «Majolis-un nafois» tazkirasida biror shoir mahoratini belgilash, uslubiy xususiyatlarini oydinlashtirishda ana shunday yo‘l tutilganligini kuzatish mumkin. Navoiy qo‘llagan atamalar ham («Tab’ida nazm choshnisi bor», «alfozi turkonaroqdur», «She’r devoni bor g‘oyat latofatli» va boshqalar) fikrimiz dalilidir. Shunday bo‘lsa-da, Navoiyning har bir shoir individual uslubiga bergan baholari va tahlilidan o‘sha davr she’riyatining umumiy uslubi(uslubiy oqim) qirralari ko‘zga tashlanadi. She’riyat oldiga qo‘yiladigan talablar, badiiylik mezonlari oydinlashadi. Shuningdek, ijodiy jarayondagi an‘anaviylik, novatorlik masalasiga munosabatni ham ilg‘ash mumkin bo‘ladi. So‘z san‘ati bilan shug‘ullanuvchilarning uslubiga ta’rif berishda Navoiy an‘analari keyingi asrlar bade’shunoslari tomonidan ham davom

ettirildi” [Жўпаев, 2008: 16-17]. Jumladan, Laffasiyning “Tazkirai shuaro” asarida so‘z san’atkorlarining individual uslubi quyidagicha tavsiflanadi: “Mutrib hajvga juda ham mahoratlig‘ bo‘lib Feruzning (Muhammad Rahimxon Soniy - S.M.) farmoni bilan turluk hajviyotlar yozib Feruzning huzurida tanburning peshrav maqomiga qo‘shib maqomi navo birlan o‘qir erdi” [Laffasiy, 1992: 84]. Tabibiy ham shoirlarning o‘ziga xos uslubi haqida to‘xtalib o‘tadi:

Erur Oqil ul bek ulum azmo,
Ki so‘z degusi ramz ila borho [Tabibiy, 1908: 1179].
Degay va‘z Doiy suxan ichra ham,
Qachon ilkiga olsa mavzun qalam [Tabibiy, 1908: 535].
Umidiy erur so‘z ichra fasih,
Fasih o‘lsa kim so‘z degusi malih [Tabibiy, 1908: 500].

Xorazmlik tazkiranavislar shoirlarga baho-munosabat bildirishda ham Navoiy izidan boradilar. Ba‘zan nuqtadon ijodidagi nuqsonli o‘rinlarni tanqid qilib o‘tishi ularning Navoiy tazkirasidagi adabiy tanqid uslubini davom ettirganligidan dalolat beradi. Ma‘lumki, “... ulug‘ shoirning qat‘iy talabi va nuqtai nazariga ko‘ra, she‘riyatda har qanday his va fikrlar emas, balki “xos hol”(nodir kechinma) va “xos ma‘no” (sara fikr) o‘z in‘ikosini topmog‘i zarur. Ana shu talab Navoiyning Mavlono Baqoiy ijodi haqidagi “G‘arib xayollar qilur, ammo tarkibni resh bog‘lar” degan fikrlarida ham aks etgan” [Жўпаев, 2008: 28]. Tabibiy tazkirasida ham Devoniyning gohida she‘r aytishda quvvati kam bo‘lsa-da so‘zlarni nazm silkiga terishga harakat qilishidan bahs qiluvchi baytni o‘qiymiz. Navoiy va Tabibiy tazkiralardagi shoir ijodiga tanqidiy munosabatni quyidagi jadvalda shunday aks ettirish mumkin:

“Majolis un-nafois”(Navoiy)da 85-bet.	“Majmuai si shuaro payravi Feruzshohiy”(Tabibiy)da 274-bet.
Mavlono Baqoiy ...G‘arib xayollar qilur, ammo tarkibni resh bog‘lar.	Chu Devoniyning nazm erur fikrati, Agarchand oning kam ango quvvati

Shuningdek, Xorazmda yaratilgan tazkiralarda she‘r nazariyasiga doir fikrlar, lirik janrlarga izoh berib o‘tiladi. Tabibiy tazkiralarda she‘rga qo‘yilgan talablar, muxammasning o‘ziga xos xususiyatlari bayoni, “she‘r dag‘i dunyoda bir farzand hukmida yodgor bo‘lib qolur, chunonchi so‘nggi kelgan farzandi odam bulardin manfaatlar hosil etib, dunyoda yod qilurlar”(Laffasiy) kabi umidli satrlar fikrimizni dalillaydi. Bobojon Tarroh tazkirasida har bir shoirning ismi, nasl nasabi, taxallusi, tug‘ilgan joyi, ijtimoiy ahvoli, egallagan ilmu hunarlari, devon tartib berganligi, mansab lavozimi, ijod maydoniga kirib kelishi, axloqi, insoniy fazilatlarini, vafoti va qaysi qabristonga qo‘yilgani tizimli tarzda bayon qilinadiki, bunda ham Navoiy ta‘siri seziladi. “Shoirlardagi go‘zal axloqiy fazilatlarini Navoiy tantilik bilan madh etadi...yuksak insoniy fazilatlardan mahrum shaxslarni ayammasdan qoralaydi” [Ойбек, 1979: 216]. Ushbu tamoyilga Xodim tazkirasida ham izchil amal qilinganligini kuzatamiz. Shoirlar haqida “U (Bayoniyy – S.M.) ko‘rinishidan uzun bo‘yli, xushbichim, sariq soqol, kambag‘al odam edi. Shunday bo‘lsa ham har bir

kuni mehmonsiz o'tmas edi... O'zi o'taketgan saxiy, suhbat ma'noli odam bo'lib, suhbatlashib o'tirganda yonidan ketmasam, derding kishi. Odatlari ham yaxshi, shirinso'z kishi edi" [Азизов, 1994: 41], "Shoir Shixnazar dono va siyosatli kishi edi. Faqat zarur gaplarni gapiradigan odati bor edi" [Азизов, 1994: 48], "Oqil to'ra Isfandiyorxon davrida Gurlan tumaniga bir yil hokimlik qildi. Xalq bilan aloqasi yaxshi edi. Xalq undan juda rozi bo'ldi" [Азизов, 1994: 43], "Mutrib so'zlaganda og'izlarini o'ynatib so'zlar edikim, kulaverib ichaklaringiz uzilar edi. Shuning uchun Muhammad Rahim ikkinchi unga "Xonaxarob" deb nom qo'yg'on edi" [Азизов, 1994: 75], "Muhammad Sharif oxun (Haqiriy – S.M.) ...badmuomala kishi edi. Odam bilan yaxshi so'zlashmas edi" [Азизов, 1994: 65], "Muhammad Niyoz maxsum – Muznib siyosiy savodi haminqadar kishi edi" [Азизов, 1994: 86]), "... axloqiy tomondan ancha past darajada edi (Mulla Yusuf Qoramoni – S.M.)" [Азизов, 1994: 85] tarzida berilgan ma'lumotlar buni tasdiqlaydi. Shuningdek, Laffasiy va Xodim tazkiralarda xuddi Navoiy tazkirasidagi kabi ko'p shoirlarning hayotida ro'y bergan bir-ikki muhim yoki maroqli voqea va tasodifning bayon qilinganligiga guvoh bo'lamiz. Ayni paytda nazm ahli peshvolari bilan birga yosh she'riyat shaydolarining ham tazkiralarga kiritilganligi Navoiy tazkisasi ta'sirining ko'rinishlaridan biri deyish mumkin.

Adabiyotshunos E.Ochilov adabiy ta'sirning ergashtirish, ilhom baxsh etish, mahoratni oshirish kabi ko'pdan ko'p ijobiy xususiyatlarga egaligini qayd qilib o'tadi [Очиллов, 2014: 113]. Chunonchi, Feruz davri Xorazm adabiy muhitida Feruzning 100 g'azaliga 33 nafar shoirning tatabbu' bitishlarini ham ana shu ta'sirning natijasi o'laroq yuzaga kelgan hodisa sifatida baholash mumkin. Agar adabiyot tarixiga nazar tashlasak, Oshiq Chalabiy(1520-1571)ning "Mushoir ush-shuaro" tazkirasida "Oxir umrinda Sulton Boyazid(Sulton Boyazid II (1447-1512)ga Navoiy o'ttiz uch g'azal yubormish, birisi ushbu g'azaldur, matla'si quyidagichadir:

Matlai Navoiy:

Ul pari paykarki hayron bo'lmish insu jon anga,
Jumla olam manga hayronu men hayron anga.

Sulton Boyazid bu g'azalni Ahmat Poshoga yuborib, unga nazira bitishni buyurdi" degan ma'lumot keltiriladi [Boltaboyev, 2013: 159]. Shu o'rinda bir savol tug'iladi: nega aynan 33? Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, bu raqam o'ziga xos diniy ildizlarga ega. Diniy manbalarda aytilishicha, jannatga vosil bo'lgan bandalar, ular dunyoni hayotida necha yoshida vafot etganlaridan qat'iy nazar(bolalar bundan mustasno), 33 yoshda bo'lar ekanlar. Ya'ni 33 yosh kamolot yoshi, ham jisman, ham ma'nan yetuklikni bildirgan. Shu ma'noda 33 raqami Islom olamida mukammallikni o'zida mujassam etgan. Hazrat Navoiy ham har jihatdan mukammal, badiiy pishiq asarlaridan 33 g'azalni tanlab, Sulton Boyazid(turk sultoni)ga jo'natganki, bu ham yuqoridagi holat bilan izohlanadi. Muallif o'z ijodidan g'azal tanlab berishi va ularga nazira bitilishi holati Xorazmda Feruz o'zining 100 g'azalini shoirlarga berib payrav bitishni amr etishida ko'riladi. Feruz ham ustodning g'azal tanlashdagi eng saralarini tanlash prinsipiga amal qiladi. Jami 33 shoir unga payravlik qilib, tatabbu' yozadi. Buni Navoiy an'anasining Xorazm shoirlari ijodida davom ettirilishining bir ko'rinishi sifatida baholash mumkin. Mazkur tatabbularning mualliflari haqidagi

ma'lumotlar bilan birgalikda bir kitobga jamlanishi natijasida Tabibiyning "Majmuai si shuaro payravi Feruzshohiy" tazkirasining vujudga kelishi an'anaga qo'shilgan yangilikdir.

Ma'lumki, Hirotida Husayn Boyqaro homiyligi va Alisher Navoiy boshchiligida katta adabiy muhit yuzaga kelgan. Shuning qiyosi o'laroq, Xivada Muhammad Rahimxon Soniy homiyligi va Ogahiy ustozligi, Tabibiy boshchiligida jo'shqin adabiy muhit faoliyat ko'rsatgan. Xuddi Hirot shoirlarining adabiy majlislari kabi Xivada ham haftada ikki kun kitobxonlik kechalari, mushoiralar o'tkazilgan [Баёний, 500). Nuktadonlar o'z salohiyatlari, iqtidoru iste'dodlarini ushbu adabiy yig'inlarda namoyon qilganlar. Ayni paytda ushbu davra shoirlar uchun imtihon, sinov maydoni, o'ziga xos mahorat maktabi, she'ru shuur kimiyosi vazifasini ham o'tagan. Agar Hirot yig'inlari tafsilotlari ma'lum ma'noda Navoiy asarlarida o'z aksini topgan bo'lsa, Xiva adabiy muhiti manzaralari uning ko'zgusi bo'lmish ikkita tazkirada (Tabibiyning "Majmuai si shuaro payravi Firuzshohiy" hamda "Muxammasoti majmuatush shuaro Firuzshohiy" tazkiralari) alohida aks ettirilganligi o'ziga xos yangilik bo'ldi. Bu esa o'z navbatida Navoiy an'alarining davomi va rivojlantirilishining ko'rinishi, an'ana bag'rida yangilikning o'sib chiqishidir.

Xullas, Xorazmda Navoiyning tazkiranavislik an'anasini davomi sifatida yaratilgan tazkiralari tazkiranavislikdagi ilg'or an'analarni mukammallashtirib, ularga yangiliklar qo'shgan, adabiy – tanqidiy qarashlar an'alarini davom ettirgan asarlardir. Ularda suxandonlar ijodiga xolisona yondashishga intilishni kuzatish, shoirlar tarjimai holi va ijodiy salohiyati xususida qimmatli ma'lumotlarni o'qish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

[1] Azizov, Bobojon Tarroh – Xodim. (1994). Xorazm navozandalari. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

[2] Bayoniy, Muhammadyusuf. Shajarai Xorazmshohiy. O'zRFASHI, inv. №234.

[3] Boltaboyev, Hamidulla. (2013). Turkiy tazkiralarda Alisher Navoiy siymosi//Jahon adabiyoti. № 2.

[4] Jo'raev, Habibullo (2008). Alisher Navoiy lirikasida voqelik va uning poetik talqinlari (O'ziga xoslik va an'anaviylik asosida). F.f.d. Diss. Toshkent:

[5] Laffasiy, Hasanmurod. (1992). Tazkirai shuaro. Urganch: Xorazm.

[6] Mallayev, Natan. (1965). O'zbek adabiyoti tarixi. K.1. Toshkent: O'qituvchi.

[7] Oybek. (1979). Mukammal asarlar to'plami. T.13. Adabiy-tanqidiy maqolalar (O'zbek adabiyoti tarixi masalalari). Toshkent: Fan.

[8] Ochilov, Ergash. (2014). Maxtimquli ijodida Alisher Navoiy an'analari // "O'zbek adabiyotshunosligida talqin va tahlil muammolari" mavzuidagi Ilmiy nazariy anjuman materiallari. Toshkent.

[9] Tabibiy, Ahmad. (1908). Majmuai si shuaro payravi Firuzshohiy. O'zRFASHI, inv. №1152.

[10] Hayitmetov, Abduqodir. (1959). Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlari. Toshkent: O'z FA nashriyoti.

[11] Haqqulov, Ibrohim. (1990). Abadiyat farzandlari. Toshkent: Yosh gvardiya.

FITRAT ASARLARINING NASHRI BILAN BOG'LIQ AYRIM QAYDLAR XUSUSIDA

Kenjayev To'lg'in Arabovich,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Qarshi davlat universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. *Fitrat adabiy merosida publitsistik asarlar salmoqli o'rinni egallaydi. Ular o'z davrida "Hurriyat", "Oyna", "Sadoyi Turkiston" va boshqa nashrlarda chop etilgan. Istiqlol, avvalo, Fitratning publitsistik asarlari va maqolalarini qayta ko'zdan kechirish imkonini taqdim etdi. Shunga muvofi, mustaqillik davrida olimning boshqa badiiy va ilmiy asarlari qatori uning publitsistik merosini asl matnga tayanib tanqidiy nuqtayi nazardan o'rganib chop ettirish ishlari jadallashdi. Mazkur maqolada o'zbek va fors adabiyotining yetuk bilimdoni Abdurauf Fitrat asarlarining nashri bilan bog'liq jihatlar xususida baxs yuritiladi.*

Kalit so'zlar: *shoir, yozuvchi, publitsist, nashr, adabiyot, g'oyaviy-falsafiy niyat, badiiy-estetik ta'sir, ma'naviy-ma'rifiy jihat.*

Аннотация. *Журналистские произведения занимают важное место в литературном наследии Фитрата. Они были опубликованы в «Хуррият», «Ойна», «Садой Туркестан» и других изданиях. Прежде всего, «Истиклял» предоставил возможность по-новому взглянуть на публицистические произведения и статьи Фитрата. Соответственно, в период независимости, наряду с другими художественными и научными работами ученого, активизировалась публикация его публицистического наследия с критической точки зрения, основанного на оригинальном тексте. В данной статье рассматриваются аспекты, связанные с публикацией произведений Абдурауфа Фитрата, крупного исследователя узбекской и персидской литературы.*

Ключевые слова. *поет, писатель, публицист, издание, литература, идейно-философский замысел, художественно-эстетическое воздействие, морально-просветительская сторона.*

Annotation. *Journalistic works occupy an important place in Fitrat's literary heritage. They were published in "Hurriyat", "Oyna", "Sadoi Turkistan" and other publications. First of all, Istiklal provided an opportunity to re-examine Fitrat's journalistic works and articles. Accordingly, in the period of independence, along with other artistic and scientific works of the scientist, the publishing of his journalistic heritage from a critical point of view, based on the original text, was intensified. This article discusses aspects related to the publication of the works of Abdurauf Fitrat, a mature scholar of Uzbek and Persian literature.*

Key words. *poet, writer, publicist, publication, printing, literature, ideological-philosophical intention, artistic-aesthetic influence, spiritual-enlightenment aspect.*

Xalqimiz ma'naviyatini yuksaltirishga xizmat qiladigan badiiy adabiyot ezgu maqsadlarga qaratilganligi va o'ziga xos xususiyatlarga egaligi bilan ajralib turadi.

“Insonning qalbi, uning dardu tashvishlarini, xalqning orzu-niyatlarini, Vatanga muhabbat va sodiqlik hissiyotlarini aks ettiruvchi betakror so‘z” [1, 2] bo‘lgan badiiy adabiyot bugungi kunda mamlakatimiz strategik dasturlarining eng muhim tarmog‘i hisoblangan yuksak ma‘naviyatli, barkamol avlodni tarbiyalashning asosiy vositasi sanaladi. Shu ma‘noda, o‘z davrining ilg‘or g‘oyalari va umuminsoniy mavzularini qalamga olgan ulkan adib Abdurauf Fitratning adabiy, ilmiy va publitsistik asarlarini tizimli ravishda o‘rganish zarurati mavjud. Ta‘kidlash joizki, XX asr boshlariga kelib o‘zbek adabiyoti badiiy jihatdan ham, adabiy-estetik jihatdan ham yangilanish bosqichiga qadam qo‘ygan va jahon adabiyoti bilan tenglasha boshlagan davr sifatida e‘tirof etiladi. Albatta, bu sifat o‘zgarishlarida, jadidchilik harakatining o‘rni nihoyat darajada katta. Xususan, jadidchilik harakatining yirik vakillaridan biri, o‘zbek va fors adabiyotining yetuk bilimdoni Abdurauf Fitrat zamonaviy o‘zbek adabiyotining tamal toshini qo‘ydi.

Abdurauf Fitrat yashagan davr, uning ijodiy faoliyati va asarlarining nashr tarixi ancha murakkab jarayonlar ichida kechgan. XX asr boshlarida “Mijmar” taxallusi bilan tanilgan Fitratning she‘rlari o‘z yurtida nashr etilishiga ruxsat berilmagach, uning ilk to‘plami 1911- yili Istanbulda “Sayha” nomi bilan bosilgan. O‘ndan ortiq she‘rlari “Sadoyi Turkiston” gazetasining 1914- yil iyul oyi sonlarida e‘lon qilingan. 1917- yili esa Fitrat o‘zi muharrirlik qilgan “Hurriyat” gazetasida “Yurt qayg‘usi” nomi bilan bir turkum she‘rlarini e‘lon qiladi. “Yurt qayg‘usi”ga kirgan she‘rlarining birinchisi “Hurriyat”ning 1917- yil 28- iyul, oxirgisi 29- dekabr sonida chop etilgan bo‘lib, keyinchalik 1922- yili nashr qilingan “O‘zbek yosh shoirlari” to‘plamida shoirning yana o‘ndan ortiq she‘riy asari joy olgan. Biroq Fitrat ijodiga ilmiy munosabat va asarlarining to‘la nashr etilishiga oid jiddiy harakatlar 80-yillarning oxiriga to‘g‘ri keladi. E.Karimov, N.Karimov, A.Aliyev, Sh.Turdiyev, H.Boltaboyev kabi olimlar Fitrat asarlarini to‘la nashr etishga kirishdi. Fitratning 1922- yili “O‘zbek yosh shoirlari” to‘plamida arab yozuvida e‘lon qilingan ayrim she‘rlari 1987- yilda N.Karimov tomonidan “O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati” haftaligida e‘lon qilindi. O‘zbek tilida yozgan she‘rlarining to‘la nashri H.Boltaboyevning sa‘yi harakatlari bilan “Tanlangan asarlar”ning birinchi jildiga kiritildi va zarur izohlar bilan chop etildi” [2,45].

Adibning “Munozara” qissasi fors tilida yozilgan bo‘lib, Hojimo‘yin Shukrullo o‘g‘li tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan va M.Behbudiy so‘ngso‘zi bilan nashr etilgan. Biroq bu nashr jiddiy qisqartirishlarga uchragan va sahnaga qo‘yish uchun mo‘ljallangan edi [5,7]. Asar sahnaga qo‘yishga mo‘ljallangani sabab, asarni qayta tarjima qilish va nashr qilish ehtiyoji tug‘ildi. Shuning uchun ham professor H. Boltaboyev Fitratning “Munozara” qissasini fors tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilib, “Sharq yulduzi” 1997- yil 1-sonida qayta chop ettirdi. Keyin esa ushbu matnni Fitrat “Tanlangan asarlar”ining birinchi jildiga kiritdi [2,87].

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1913- yili o‘zining “Nashriyoti Behbudiy” nomli bosmaxonasida Fitratning “Bayonoti sayyohi hindi” asarini ruschaga tarjima qildirib, nashr ettirgan edi. Bu asar 1990 - yil fors tilida nashr etildi. Qissani Hasan Quadratillayev Dushanbe nashri asosida tojik tilidan tarjima qilgan bo‘lsa-da, sho‘ro davridagi tojik va o‘zbek tilidagi nashrlari izohlarga muhtoj holda edi [3,6]. Asar

H.Boltaboyev tomonidan qayta tarjima qilinib, “Tanlangan asarlar”ning birinchi jildiga kiritildi.

Fitratning “Qiyomat” nomli hikoyasi o‘zbek tilida yozilgan va 1923-1935-yillari chop etilgan. 1936-1989- yillarda tojik tilida, 1936, 1964, 1965 -yillarda esa rus tilida qayta nashr etilgan edi. Undan tashqari asarning 1937- yildagi uyg‘ur va qozoq tiliga qilingan tarjimalari ham mavjud. Birgina hikoyaning o‘ndan ortiq nashrlarini solishtirish, muqobil nashrini topib kitobxonlarga yetkazish noshirlik ishidan tashqari tadqiq ham talab etar edi. Professor H. Boltaboyevning “Fitrat va istiqlool ma’naviyati” nomli so‘zboshisi bilan nashr etilgan mazkur jildga adibning “Qiyomat” hikoyasi ham kiritildi [6,10].

Ma’lumki, Fitratning o‘n beshta dramatik asaridan bizgacha faqat yettitasi yetib kelgan. Adibning dramatik asarlari E.Karimov, I.G‘aniyev, N. Dovurboyeva kabilarning tadqiqot obyekti ekanligi ilmiy jamoatchilikka ma’lum. Matn tadqiqi esa asosan, H. Boltaboyevning tadqiqot, tarjima va tabdillari bilan bog‘liq. Olim adibning “Abulfayzxon”, “Chin sevish”, “Hind ixtilochilari”, “Arslon” kabi drammalarini tabdil qilib qayta nashr ettirdi [3,232]. “Vose’ qo‘zg‘oloni”ni tojik tilidan R.Muqimov hammuallifligida tarjima qilib, chop ettirdi. “Shaytonning Tangriga isyoni” she’riy dramasi ham izoh va ko‘rsatkichlari bilan rus va nemis tillaridagi tarjimalarga asoslanib, H. Boltaboyev tomonidan chop etildi. Natijada, Fitratning dramatik asarlaridan yettitasi to‘la nashrga tayyorlanib, “Tanlangan asarlar” kitobidan o‘rin oldi. Biroq o‘z davrida sahnalashtirilib, tomoshabinlar e’tirofiga sazovor bo‘lgan, zamonasining munaqqidlari tomonidan ijobiy baholangan “Begijon”, “O‘g‘izxon”, “Abo Muslim, “Temur sag‘anasi” kabi asarlarining matnlarini topish imkoniyati bo‘lmadi. Bu asarlar qismati va xususiyatlariga doir fikrlarini H. Boltaboyev “Quyoshni kutgan kecha” nomli maqolasida ko‘rsatib o‘tdi. [6,11]

Fitrat adabiy merosida publitsistik asarlar ham salmoqli o‘rinni egallaydi. Ular o‘z davrida “Hurriyat”, “Oyna”, “Sadoyi Turkiston” va boshqa nashrlarda chop etilgan. O‘ndan ortiq nashrlarda e’lon qilingan asarlarni to‘plab ilmiy tizimga solish va nashr etish alohida ilmiy faoliyatni talab qilar edi. Istiqlool, avvalo, Fitratning publitsistik asarlari va maqolalarini qayta ko‘zdan kechirish imkonini taqdim etdi. Shunga muvofiq, mustaqillik davrida olimning boshqa badiiy va ilmiy asarlari qatori uning publitsistik merosini asl matnga tayanib tanqidiy nuqtayi nazardan o‘rganib chop ettirish ishlari jadallashdi. Bir jild ostida to‘planib, o‘quvchilarga havola qilindi. Bu fikrni birgina Fitratning “Tanlangan asarlari”ning 3-jildiga kirgan publisistik asarlari va maktublar tasdiqlaydi [7,4].

Ma’lumki, XX asr boshida yuzaga kelgan milliy uyg‘onish harakati badiiy adabiyot va adabiyotshunoslikka ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi. Bu vaqtda adabiyot tarixiga oid ayrim majmualar, adabiyotshunoslikka oid muayyan tadqiqotlar vujudga keldi. “Bu kabi majmualarning yaratilishi adabiyot tariximizni ilmiy tizimga solishda alohida ahamiyat kasb etadi” [7,3]. Ayniqsa, o‘zbek adabiyoti tarixi fanining shakllanishida Abdurauf Fitrat tadqiqotlarining o‘rni beqiyosdir. Uning adabiyotshunoslik sohasidagi ilmiy merosining asosiy qismi 1923-1935- yillarga to‘g‘ri keladi. Olimning “She’r va shoirlik” maqolasi 1919- yilda yozilib, ilk bor

“Ishtirokiyun” gazetasida e’lon qilingan. “Insoniyat haqida Navoiyning fikri” (1919), “Navoiyning forsiy shoirlik’i ham uning forsiy devoni to’g’risida”, (1926) “Farhodu Shirin” dostoni to’g’risida” (1929) kabi ilmiy asarlari o’zbek navoiyshunosligida muhim o’rin tutadi. 1927- yilda nashr qilingan “Eng eski turk adabiyoti namunalari” majmuasi, 1928- yili chop etilgan “O’zbek adabiyoti namunalari” asarining birinchi jildi mumtoz va zamonaviy adabiyotshunoslikning mavjud barcha sohalarini qamrab olgan bo’lib, asosan, Sharq va turkiy xalqlar adabiyotlari tarixi, nazariya va adabiy tanqidiga oid tadqiqotlardan tashkil topgandir [7, 207].

1917- yilda Fitrat ilk darsligi “O’quv” kitobini yozdi. Asar Bakuda nashr etildi. 90-yil o’rtalarida fitratshunos U. Jo’raqulov tomonidan qayta nashrga tayorlanib, “Vatan” gazetasida e’lon qilindi. Fitratning Otajon Hoshim muharrirligida 1936- yilda lotin yozuvida chop qilingan “Aruz haqida” nomli risolasi o’z vaqtida adabiy shov-shuvlarga sabab bo’lgan aruz vazni xususiyatlarini zamonaviy she’rshunoslik bilan bog’lashga harakat qilingan ilk ilmiy-metodik tajriba hisoblanadi. Asar faqat ijodkorlargagina emas, balki talaba va mutaxassislariga mo’ljallangani bois 1997- yili oliy o’quv yurtlari uchun o’quv qo’llanma sifatida qayta nashr qilingan.

Fitrat o’zbek va fors adabiyotining yetuk bilimdoni, yirik tadqiqotchisi, dramaturg, yozuvchi, shoir, tarixchi hamda qomusiy ilmga ega olim bo’lishi bilan birga birinchi o’zbek tilshunos olimi hamdir. U tilshunoslik sohasida ko’plab jiddiy izlanishlarni amalga oshirdi. Olimning 1919- yil 23- avgust kuni “Ishtirokiyun” gazetasining 144-sonida e’lon qilgan “Tilimiz” nomli maqolasi hozirgi kunda ham o’z dolzarbligini saqlab kelmoqda. “Fitratning olti marta qayta nashr etilgan (1924-1930) “O’zbek tili qoidadallari to’g’risida bir tajriba. Birinchi kitob: “Sarf” dastlab isloh qilingan arab yozuvida, so’ngra esa lotin yozuvida chop etilgan. “O’zbek tili qoidallari to’g’risida bir tajriba. Ikkinchi kitob: “Nahv” asari besh marta qayta nashr etilgan bo’lib, birinchi nashri 1924- yilda nashr etilgan” [2, 209].

Ma’lumki, “Kitobxondan muayyan darajadagi ruhiy tayyorgarlikni talab etadigan, falsafiy mushohadalarga boy asar muallifning keng dunyoqarashi, kuchli mushohadakorligi, mashaqqatli mehnati, botiniy evrinishlari evaziga dunyoga keladi” [8,23]. Shu ma’nodaki, adibning “Hindistonda bir farangi ila buxorolik mudarrisning jadid maktablari xususida qilg’on munozarasi” nomli asari falsafiy mushohadalarga undovchi badiiyat namunasi sifatida e’tiborlidir. Asar 1909- yilda yozilgan bo’lib, 1911- yilda Istanbulda nashr etilgan. 1912- yilda esa tojik tilida Istanbulda “Bayonati sayohi hindi” asari nashr etildi. Bu asar oradan bir yil o’tib, rus tilida Samarqandda nashr etildi. “Asarning qayta nashri 1988- yili amalga oshirilgan. Dastlab, Tojikistonda “Sadoyi Sharq” jurnalining 1988- yil 6-sonida forsha-tojikcha matni juz’iy qisqartirishlar bilan bosilgan” [2,200].

“Qiyomat” hikoyasi 1923- yilda yozilib, shu yilning o’zidayoq Markaziy Sharq nashriyoti tomonidan arab yozuvida nashr etildi. Asar 1935- yilda qayta yozilib, 1936- yilda rus va tojik tilida chop etildi. Hikoya muallifning tojikcha tarjimasi asosida 1936-1985- yillarda yetti marta nashr etilgan. 1937- yilda qozoq va uyg’ur tilida hamda shu yilda Toshkentda ham rus tilida chop etildi. Fitratning ushbu asarining sovet davrida bu darajada ko’p nashr etilishining sababi asar mazmuni “ateistik” deb gumon qilingan [4,4].

Abdurauf Fitratning 2000-2010- yillari “Ma’naviyat” nashriyotida “Tanlangan asarlari” 5 jildligining chop etilishi adabiyotshunosligimizda muhim voqea bo‘ldi. “Tanlangan asarlar”da adibning shu bugungi kungacha, bizga to‘la holda yetib kelgan: she‘rlari, nasriy asarlari, dramalari, adabiyotshunoslik va tilshunoslik sohasiga oid tadqiqotlari, publitsistik maqolalari o‘rin olgan. Har bir jildda izohlar keltirilib ma’lum bir asarning qaysi yilda, qayerda va qachon nashr etilganligi ko‘rsatib o‘tilgan. Ta’kidlash joizki, mazkur mukammal nashr professor Hamidulla Boltaboyev tomonidan amalga oshirilgan. Mas’ul muharrir esa filologiya fanlari doktori Naim Karimovdir.

“Tanlangan asarlar”ning birinchi jildida professor H. Boltaboyevning “Fitrat va istiqlol ma’naviyati” sarlavhali maqolasi berilgan bo‘lib, unda Fitratning tarjimai holi o‘rin olgan. Fikrimiz avvalida qayd etilgan “Navoiyning forsiy shoirlik‘i ham uning forsiy devoni to‘g‘risida” nomli maqolasi Fitratning Alisher Navoiy ijodiy merosi haqida yozilgan eng chuqur tadqiqoti sifatida o‘z davri va keyingi yillar navoiyshunoslik sohasi uchun ham katta ahamiyat kasb etadi. Zero, navoiyshunoslikda uning forsiy adabiyotning ulkan vakili ekani tadqiq etilmagan bir paytda, Foni taxallusini qo‘llagan boshqa shoirlarning ijodini yoritishda muhim dastrulamallik vazfasini o‘tagan. Maqola ilk bor “Maorif va o‘qituvchi” jurnalining 1925- yil 12 -sonida (38-41bet) chop etilgan. 1993- yili “Sharq mash’ali” ilmiy majmuasining 1-sonida qayta nashr etilgan. Maqola qayta nashrga tayyorlanish jarayonida ilk nusxalari bilan solishtirilib, unda keltirilgan Navoiy, Jomiy va boshqa forsiygo‘y shoirlarning asarlaridan parchalar hozirgi nashr bilan qiyosan o‘rganilgan.

“Yassaviy maktubi shoirlari to‘g‘risida tekshirishlar” Fitratning tasavvuf adabiyoti haqidagi qarashlari aks etgan maqoladir. U mantiqan “Ahmad Yassaviy” Yassaviy tariqatiga mansub o‘nlab mutasavvuf shoirlar haqida qimmatli ma’lumotlar berilgani uchun ham qadrlidir. Maqola ilk bor “Maorif va o‘qitg‘uchi” jurnalining 1928- yil 56-son (49-52-bet)ida e‘lon qilingan bo‘lib, 1993- yili “Qalb ko‘zi” gazetasida (12-son) qayta nashr etilgan .

Xulosa qilib ayganda, Fitrat asarlarining tabdili va nashr etilishi 80-yillar oxirlarida boshlangan. Fitratning badiiy-ilmiy merosi, adabiy-nazariy qarashlari, unga zamondosh adabiyotshunoslarning mulohazalari bilan qiyosiy aspektda tadbil etilganligi bilan ahamiyatlidir. Bu borada B. Qosimov B. Nazarov, H. Boltaboyev U. Jo‘raqulov kabi olimlar samarali ishlarni amalga oshirdilar. Ayniqsa, H.Boltaboyevning Fitratning “Tanlangan asarlari”ni nashrga tayyorlab e‘lon qilishi nafaqat fitratshunoslik sohasi, shuningdek, o‘zbek adabiyoti fani uchun ham katta yutuq hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh., Adabiyot va san‘at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma’naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir. (O‘zbekiston ijodkor ziyolilari vakillari bilan uchrashuvdagi maruza) /O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati gazetas. –Toshkent, 2017.4-avgust.
2. Fitrat A., Tanlangan asarlar. 5 jildlik. (Nashrga tayyorlovchi: Boltaboyev H.). – Toshkent: 2000-2010.

3. Fitrat A., Hind sayyohi. (Tojik tilidan H.Qudratullayev tarjimasi) //O‘zbekiston adabiyoti va san’ati, – Toshkent, 1989, 4-avgust.
4. Fitrat A., Qiyomat. (Nashrga tayyorlovchi: Sh.Turdiyev) /Qishloq haqiqati, 18-fevral. – Toshkent. 1988.
5. Rahimova G., “Munozara” uyg‘onish darakchisi. //O‘zbekiston adabiyoti va san’ati gazetasi. – Toshkent, 1989, 29 dekabr.
6. Boltaboyev H., Fitrat va istiqlol ma’naviyati / A.Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild. She’rlar, nasriy asarlar, dramalar. – Toshkent, 2000.
7. Boltaboyev H., Bibliografik ko‘rsatkich. –Toshkent, 2004.
8. Jumayeva S. Ikrom Otamurod dostonlarida ijodkor dunyoqarashi va lirik qahramon muammosi / Til va adabiyot. 2023. №6.

SHERALI TURDIYEV TADQIQOTLARIDA FITRATSHUNOSLIK

Hulkar Turdiyeva,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
Tarjima nazariyasi va amaliyoti kafedrası dotsenti, PhD.

Annotatsiya. *O‘zbek adabiyoti, undagi XX asrning darg‘alari hayoti va ijodi, qismatining o‘rganilishi, yillar davomida millatimizning qardosh va noqardosh xalqlar bilan adabiy aloqalari jarayoni, rivojiga salmoqli hissa qo‘shgan, tarjima asarlari bilan adabiyot ixlosmandlarini xorijiy asarlardan ham boxabar qilgan adib, adabiyotshunos, jadidshunos, tarjimon olim Sherali Turdiev jadidlar namoyandasi, olim, akademik Abdurauf Fitrat hayoti va ijodi, faoliyati borasida ko‘p ishlarni amalga oshirgan inson edi. U kamtar tadqiqotchining 1992- yil 25- aprel “Turkiston” gazetasida nashr qilingan “Hisao Komatsu: “Fitrat –buyuk shaxs” nomli maqolasi maqolamiz obyekti bo‘lib xizmat qiladi.*

Kalit so‘zlar: Yapon fitratshunosi, Hisao Komatsu, usuli jadid, yosh buxoroliklar

Abstract Sherali Turdiev studied Uzbek literature and the lives and works of key 20th-century figures. Throughout his career, he made a significant impact on our nation’s literary connections with both allied and non-allied cultures. Through his translations, he introduced literature enthusiasts to foreign works. As a literary critic, historian, and translator, Sherali Turdiev conducted extensive research on the life and work of Abdurauf Fitrat. The focus of our article is a piece written by a dedicated researcher titled "Hisao Komatsu: 'Fitrat is a Great Person,'" which was published in the Turkistan newspaper on April 25, 1992.

Keywords: Japanese researcher Hisao Komatsu on Fitrat, "Jadeed method," young people of Bukhara

Аннотация Шерали Турдиев изучал узбекскую литературу, а также жизнь и творчество ключевых деятелей 20-го века. На протяжении всей своей карьеры он оказал значительное влияние на литературные связи нашей страны как с союзными, так и с несоюзными культурами. Через свои переводы он познакомил любителей литературы с зарубежными произведениями. Как

литературный критик, историк и переводчик, Шерали Турдиев провел обширное исследование жизни и творчества Абдурауфа Фитрата. В центре внимания нашей статьи — статья преданного своему делу исследователя под названием «Хисао Комацу: «Фитрат — великий человек», опубликованная в газете «Туркестан» 25 апреля 1992 года.

Ключевые слова: японский исследователь Хисао Комацу о Фитрате, «метод Джадида», молодежь Бухары

Sherali Turdiyev 1992-yil 25-aprel “Turkiston” gazetasida nashr qilingan “Hisao Komatsu: “Fitrat –buyuk shaxs” nomli maqolasida shunday yozadi:

“Adabiyotshunos olim Ortiqboy Abdullayev 1991- yilning iyul oyi o‘rtalarida yaponiyalik fitratshunos olim hozir Toshkentdaligini va men bilan uchrashish niyatlari borligini aytib qoldi. Kelishilgan vaqtda uchrashdik. Hol-ahvol so‘rashishdan so‘ng Ortiqboy mehmon Yaponiyaning Tokyo shahridan ekanligini va uning XX asr o‘zbek adabiyoti, xususan, Fitrat ijodi bilan shug‘ullanishini aytdi.

Hisao Komatsu Tokio dorilfununini bitirgan ekan. 1978-1979- yillarda esa Anqara dorilfununi aspiranturasida o‘qigan. Yaponiyada Fitratning “Munozara” (1911) asari haqida fan nomzodligini himoya qilganligi bizda havas uyg‘otdi.

Shu vaqtgacha Hisao Komatsuning ingliz, yapon va turk tillarida “Fitrat va “yosh buxoroliklar”ning fikr harakatlari tadriji” (1989), “Buxoro va Qozon” (1983), “O‘rta Osiyo musulmonlarining vaziyati” (1984), “Qo‘qon va Istambul” (1989), “1916- yil qo‘zg‘oloni haqida” va boshqa maqolalar matbuot yuzini ko‘ribdi.

Yaponiyalik mehmon Behbudiyning “Padarkush”, Fitratning “Hind ixtilochilari”, “Hind sayyohi”ning ilk nashrlarini izlayotganini ma’lum qildi. Uning iltimosiga ko‘ra shaxsiy arxivimdan mazkur asarlar birinchi nashrlarining foto nusxalarini berdim. Suhbatimiz yakunida Hisao Komatsu 1989- yil Tokioda ingliz tilida nashr etilgan “Fitrat va “yosh buxoroliklar” ning fikr harakatlari tarixi” risolasini esdalik dastxati bilan menga taqdim etdi.

Mehmon yaqin kunlarda Tataristonda bo‘lib, tatar tarixchilari va adabiyotshunoslari, ayniqsa, professor Abror Karimullin bilan uchrashmoqchiligini, so‘ng Turkiyaga bormoqchiligini aytdi.

Ko‘p o‘tmay Adabiyot ilmgohiga, mening nomimga Tokio dorilfununi olimi Hisao Komatsudan maktub keldi. Unda Hisao ingliz va nemis tillarida Olmoniyadagi Vamberg dorilfununi sharqshunos olimasi, doktor Ingaborg Baldaufning “O‘zbek millatining tashkil topishi haqida ba’zi fikrlar”, Kolumbiya dorilfununi professori Edvard Olvartning “Buxorolik Fitrat” (1991) kabi maqolalarining fotonusxalarini ham jo‘natib yuborgan edi. Xorijdagi boshqa o‘zbekshunos va fitratshunos olimlarning yangi asarlari haqida ham ba’zi ma’lumotlarni bergan.

Yaqinda Hisao Komatsuning “1911-1928 yillarda Buxoro ziyolilari o‘rtasida milliy farqlanish tarixi” (1989) risolasi mazmuni bilan tarjimon do‘stlarim yordamida tanishib chiqdim. Risolada u o‘z ishi haqida to‘xtalib: “Mazkur ishning asosiy maqsadi 1911- yildan tortib to 1928 -yilgacha bo‘lgan davrda Buxoro ziyolilari orasidagi fikrdosh guruhlarining milliy tabaqalanish rivojlanishidagi o‘rnini aniqlashdir... Ushbu ish jadidchilik harakatining eng mashhur rahnamalaridan biri bo‘lmish, Turkistonda mustamlakachilik zulmiga qarshi kurashgan inqilobiy

avlodning namoyandasi Abdurauf Fitrat (1886-1937)ning faoliyatini yoritishdir” deya fikr bildiradi.

So‘nggi yillargacha sho‘ro muarrixlari “usuli jadid” nomi bilan yuzaga kelgan yangi usul maktablariga suyanib, Chor mustamlakasi bo‘lgan Turkistonda milliy ozodlik harakatlarini olib borgan O‘rta Osiyo jadidlarining faoliyatlarini o‘rganishga qiziqmadilar. Vaholangki, ular inqilobdan so‘nggi davrda Rossiya Turkistonida musulmon kommunistlarining ham asosiy qismini tashkil etardilar. Jadidlarga nisbatan berilgan “aksilinqilobchi burjua millatchisi” degan salbiy ta’rif muarrixlar uchun mazkur mavzuni atroflicha o‘rganishga dastak bo‘ladigan g‘ovga aylandiki, buning oqibatida O‘rta Osiyo tarixining muhim voqea va yo‘nalishlari o‘rganilmay kelindi”, deb yozgan ekan.

Yapon olimining kitobining birinchi bo‘limida Fitratning “Munozara” asarining yaratilish tarixi, mavzusi va Buxoroga ta’siri haqida to‘xtaladi.

Hisao Komatsu Fitratning bu asaridagi “vataniya” tushunchasi yosh buxoroliklar harakatining asosiy g‘oyasiga aylanganligi va bu harakat o‘z oldiga Buxoro amirligi tuzumi o‘rniga konstitutsiyaga asoslangan yangi hokimiyat o‘rnatish masalasini qo‘yganligini alohida ta’kidlab o‘tgan ekan.

Yaponiyalik fitratshunos olimning yuqorida qayd etilgan kitobini ko‘zdan kechirar ekansiz, uning chuqur tahlil va tadqiq asosida bitilganligiga shubha qilmaysiz.

Aytish mumkinki, 1916- yilgi xalq qo‘zg‘oloni Fitratning adabiy faoliyatida burilish nuqtasi bo‘ldi. Shu kundan boshlab u forsiydan ko‘ra turkiyda yozishni afzal ko‘rdi, o‘zining ta’kidlashicha, unda “vataniya” tushunchasi ham paydo bo‘la boshlagan edi. Fitrat bu davrda, fevral inqilobidan so‘ng Turkistonda turkchilik g‘oyalarini targ‘ib qiluvchi yetakchi jadid ro‘znomasi bo‘lgan “Hurriyatning noshirlaridan biri bo‘lib ham tanildi. Ayni paytda u “Yosh buxoroliklar” markaziy qo‘mitasining a’zosi ham edi.

Shunday qilib, yaponiyalik fitratshunos olim Hisao Komatsu o‘zining “1911-1928- yillarda Buxoro ziyolilari o‘rtasida milliy farqlanishining tadriji” risolasida XX asrning boshlarida Buxorodagi islohotchilari va ma’rifatchilik harakati va bunda Fitratning o‘rnini keng adabiy-tarixiy ko‘lamda kuzatgan. U o‘tmish madaniy-tarixiy hodisalarini davrning muhim ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlari, g‘oyaviy oqimlar kurashi bilan chambarchas bog‘lab tekshiradi. Yaponiyalik olim Fitratning mazkur davrda yaratgan o‘zbek, fors va turk tilidagi asarlarini sinchiklab o‘rganishdan tashqari, shu davr tarixi, madaniyati, ma’rifatiga doir o‘zbek, rus, tatar, turk, ingliz, fransuz, nemis olimlarining ham ko‘plab asarlarini chuqur o‘rganganligi, bu tillarni ham puxta egallaganligi seziladi.

Hisao Komatsu Fitratni, uning ijodini o‘zgacha nigoh bilan o‘rgangan va o‘ylaymanki, uning tadqiqotlari bizning olimlarimiz nazaridan chetda qolmaydi.”

Taniqli adabiyotshunos Sherali Turdievning adabiy merosimiz, jadid adabiyoti va adabiy aloqalarimizni o‘rganish va targ‘ib qilish borasida ko‘p yillik xizmatlarini hisobga olib, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Badiiy adabiyotini targ‘ib qilish markazi uni Xalqaro Cho‘lpon mukofoti bilan mukofotlagan. Xorijiy ilm dargohlarning ko‘pginasi esa “Professorlik” maqomini bergan edi.

Umrini ilmga bag'ishlagan Sherali Turdiyev jadidlar bo'yicha ham salmoqli mehnat qilib, u tadqiqotlarni kelgusi ishlarimizda bahsga tortish maqsadidamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sherali Turdiyev. "Hisao Komatsu: "Fitrat –buyuk shaxs" / Turkiston" gazetasi, 1992 yil 25 aprel.
2. Hisao Komatsu. Kakumei no Chûô Ajia: aru Jadîdo no shôzô [Revolutionary Central Asia: A Portrait of Abdurauf Fitrat], Tokyo: University of Tokyo Press, 1996. 312pp.
3. Hisao Komatsu. "The Evolution of Group Identity among Bukharan Intellectuals in 1921-1928," Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko, 1989. P. 115-144.
4. Hulkar Turdiyeva. Fidoiy olim, Benazir adabiyotshunos // Sharq yulduzi, 2023, 8-son.

SO'ZDAGI HAREF, TOVUSH BILAN BOG'LIQ MATNIY FARQLAR, ULARNING MA'NO VA BADIYYATGA TA'SIRI

Azimjon Hamidov,
BuxDU o'qituvchisi

Anotatsiya. *G'azallar matnidagi juz'iy tafovutlarga arab yozuviga ko'ra bir xil, shaklan yaqin, ayrim unli tovush yoki qo'shimchalar bilan farqlanuvchi hamda izofalardagi farqliliklar nazarda tutiladi. Bu tafovutlardan ayrimlarigina muallif tomonidan amalga oshirilgan tahrirlar bo'lishi mumkin. Bular son jihatdan nihoyatda ko'p bo'lib, ulardagi ma'no, badiiyat masalalari jiddiy qiyosiy o'rganilgandagina farqlar orasidan shoir mulohazalariga yaqin variantlarni topish mumkin. Bunda kotiblar faoliyati, keyingi nashrlarda arab yozuvida bir xil yoziluvchi ikki so'zning shoir badiiy tafakkuridan yiroq bo'lgan ko'rinishining nashr qilinishi bois yuzaga kelgan ko'rinadi.*

Kalit so'zlar. Unifikatsiya, kitobat, tabdil, matn, kotib, belgi, matniy farqlar.

Аннотация. *К вариациям в тексте газелей относятся те, которые идентичны, близки по форме, различаются по некоторым гласным звукам или суффиксам согласно арабскому письму, а также различия в изофах. Лишь некоторые из этих вариаций могут быть внесены автором. Они чрезвычайно многочисленны в количественном отношении, и только при серьезном сравнительном изучении вопросов смысла, искусства в них можно найти варианты, близкие к рассуждениям поэта, среди различий. При этом деятельность писцов, по-видимому, была вызвана публикацией в более поздних изданиях видения двух слов, написанных одним и тем же арабским шрифтом, далеких от художественного мышления поэта.*

Ключевые слова. Унификация, китабат, табдиль, текст, секретарь, знак, текстовые различия.

Annotation. *The minor differences in the text of ghazals are the same, close in form, differing by some vowels or additions, as well as differences in additions,*

according to the Arabic script. Some of these differences may be due to editing by the author. These are extremely numerous, and only when the issues of meaning and artistry in them are seriously compared can one find options close to the poet's thoughts among the differences. It seems that the activity of the scribes was caused by the publication of two words written in Arabic in the following editions, which are far from the poet's artistic thinking.

Key words. *Unification, translation, translation, text, scribe, symbol, textual differences.*

Mumtoz matnlarning bir necha bor kitobat qilinishi va joriy yozuvlarga tabdil etilib, nashrlarining amalga oshirilishida ular tarkibidagi soʻzlarda farqliliklarning kuzatilishiga eng koʻp duch kelinadi. Bunday tafovutlar arab yozuvida bir harf bilan farqlanuvchi soʻzlarda, shunday soʻzlardagi farqni hosil qiluvchi harflarning shakily yaqinligida, bir xil shaklga yoziladigan harflarning muayyan tovushni ifodalashida nuqtalarning oʻrni, miqdorining ahamiyatliligida, qisqa unli tovushlar yozuvda ifodalanmay, ularni belgilash uchun diakretik belgilarga kotiblarning ahamiyat bermasligida, matn tarkibidagi arabcha, forsha, eski turkiy tilga mansub soʻzlarning tabdil qilish jarayonida ularni yetarlicha idrok etilmasdan oʻqilishi, buning natijasida lugʻatda mavjud boʻlmagan soʻzlarning matn tarkibidan oʻrin olishida, arab yozuvidagi soʻzlarda keyingi harf bilan bogʻlanmaydigan harf qoʻllanib, soʻz ajratib yozilganida, uni ikki soʻz tarzida joriy yozuvda berilishida kuzatiladi. Mumtoz matnlardagi yozilishi har xil, ammo maʼnosi bir xil boʻlgan soʻzlardan hosil boʻlgan unifikatsiyaga muhtoj xatolar baytning umumiy mazmuniga taʼsir koʻrsatmasa-da, sheʼrning vazniga, qofiyasiga muayyan darajada oʻzining muayyan darajada oʻzining nuqsonini yuqtiradi. Yuqorida keltirilgan boshqa xatoliklar esa mazmunga katta-kichik gʻalizlik, tushunarsizliklarni keltirib chiqaradi. Biroq bunday matniy tafovutlarni doimo gʻalizlik, anglashilmaslikni yuzaga keltiradi deb boʻlmaydi. Negaki, baʼzan shoir baytdagi taʼsirchanlikni oshirish uchun shaklan bir-biriga yaqin, hijolar miqdori va sifatiga koʻra teng keladigan soʻzlarni almashtirib, shunday adabiy niyatini amalga oshiradiki, bunda muallif tahriri sifatida qaraladi.

Soʻzdagi harf, tovush bilan bogʻliq matniy farqlar miqdor jihatdan koʻp boʻlgani bois ularga ayrim misollar keltirib, tahlillar asosida mulohazalaribizni bayon qilishga harakat qilamiz. Avvalo, bunday matniy tafovutlarni koʻz oldimizga keltirishga harakat qilaylik, buning uchun dastlabki devondan “Gʻaroyib us-sigʻar”ga kiritilgan gʻazallardagi soʻz tarkibidagi harf va tovushlar bilan bogʻliq farqlargagina eʼtibor qaratish yetarli. Bunda tovushlar farqliligi deyilganda, arab yozuvida bir harf bilan ifodalangan unilarning ikki xil oʻqilgani nazarda tutilmoqda.

Soʻz tarkibidagi harflar bilan bogʻliq farqliliklarni ikkiga ajratish mumkin. Bularning birinchisi, soʻzdagi unli tovushlarning farqlanishi: aksariyat hollarda “a” tovushi bilan “o” farqlilikni keltirib chiqaradi: *qora* va *qaro* singari soʻzlarda kuzatilgani singari, xuddi shunday “e” tovushi “i” bilan: *zehi* – *zihi* singari, “i” va “u” tovushlari matniy farqlilikni keltirib chiqaradi: *dardi* – *dardu* kabi. Bunday farqliliklar aksariyat hollarda unifikatsiyaga muhtoj xatoliklar sanalib, ular mazmunga doimo taʼsirini koʻrsatmaydi. Shu bois ular jiddiy nazardan oʻtkazilmasa, mazmunga taʼsir qilgan oʻrnini sezmay qolish ehtimoli ham kuzatiladi.

Soʻz tarkibidagi harflar bilan bogʻliq matniy farqlarning ikkinchi guruhi undosh tovushlar orasida yuzaga keladi. Bularga “k” va “g” farqliligi: *ichkan – ichgan*; “g” va “q” farqliligi: *quyoshgʻa – quyoshqa, ayoq – ayogʻ*; “t” va “d” farqliligi: *boshtin – boshdin*; “z” va “d” farqliligi: *gunbaz – gunbad*; “j” va “ch” farqliligi: *ganj – ganch*; “k” va “q” farqliligi: *kullob – qullob* kabi bir qator tovushlar oʻrtasida matniy tafovutlar kuzatiladi. Bular orasida ham unifikatsiyaga mumtoz xatolar mavjud boʻlib, ular ham mazmunga taʼsir koʻrsatmaydi. Biroq mazmunga ozor yetkaruvchilari ham sezilarli darajada topiladi. Buning uchun gʻazal baytidagi harflar bilan bogʻliq farqlilikni hosil qiluvchi soʻzlarni matndagi boshqa soʻzlar bilan boʻgʻliqlikda anglatgan maʼnosidan kelib chiqib, matnning shoir adabiy niyatiga muvofiq toʻgʻri variantni topish, xatolikni keltirib chiqargan omilni aniqlash yoki muallif tahriri ekanlini ajratib olish mumkin boʻladi. Aytilganlar nuqtayi nazaridan ayrim tahlillarni amalga oshiramiz.

“Badoyi ul-bidoya” devonidan oʻrin olgan “*Figʻonki, yor vafo ahliga sitam qiladur*” misrasi bilan boshlanuvchi toʻqqiz baytli gʻazalning toʻrtinchi baytidagi “*xayli*” soʻzi “Gʻaroyib us sigʻar” devonida “*ahli*” soʻzi bilan tafovut hosil qilganini kuzatish mumkin:

Ne hukm qilsa vafo ahli jurmida gʻam emas,

Bu zulm erurki, jafo ahlini hakam qiladur [2, 159].

Ushbu gʻazal ham hazrat Alisher Navoiyning oshiqona mavzudagi gʻazallari sirasiga kiradi. Unda ham maʼshuqasi ishqida hijron azobiga giriftor boʻlgan oshiqning ruhiy iztiroblari haqida soʻz yuritiladi. Uning dastlabki devondagi matnidan quyidagi mazmun anglashiladi: *Vafo toʻdasi (guruhi) gunohlari uchun nima hukm qilingan boʻlsa ham, bundan gʻam chekmaslik kerak, chunki bu zulm boʻlgani bois hamisha jafokorlarni hakam qiladi. “Vafo xayli” va “vafo ahli” birikmalarini oʻzaro qiyoslaydigan boʻlsak, birikmalardagi vafo insonga xos boʻlgan fazilat boʻlgani bois undan vafoli kishilar jamoasi anglashiladi. Shu bois baytda “vafo ahli”ning qoʻllangani maqsadga muvofiqroq sanaladi. Negaki, “xayl”ning hasharotlar toʻdasiga nisbatan qoʻllanishi odatiy holga aylangan: “xayli moʻr” – “chumolilar toʻdasi” kabi. “Gʻaroyib us sigʻar”dagi baytda bunday farqlilikni yuzaga kelishida ijodkor tahriri omil boʻlgani haqiqatga yaqin sanaladi. Negaki, ulugʻ shoirning talabchan nigohi shunday yoʻl tutgan.*

“Ey, hamd oʻlub mahol fasohat bila sanga” misrasi bilan boshlanuvchi gʻazal hamd gʻazallar sirasiga mansub boʻlib, toʻqqiz baytdan tarkib topgan. Uning “Badoyi ul-bidoya”dagi ikkinchi baytidan oʻrin olgan “etmak xayol” qoʻshma feʼli “Gʻaroyib us-sigʻar”da “etmak mahol” tarzida oʻzgargan, xuddi shunday oʻzgarish ushbu gʻazalning uchinchi baytida sodir boʻlgan. Bunda dastlabki devondagi “fasohat” soʻzi “balogʻat” bilan oʻrin almashgan. Gʻazalning matla va keying ikki bayti “Badoyi ul-bidoya”da quyidagicha keltirilgan:

Ey, hamd oʻlub mahol fasohat bila sanga,

Andoqki, qurbi taqviyu toat bila sanga .

Topmoq ajib fikr-u taxayyul bila seni,

Etmak xayol aql-u farosat bilan sanga.

Chun koinot zubdasi ojiz koʻrub oʻzin,

Hamd eta olmas oncha fasohat bila sanga [1, 29-30].

Gʻazal matlasida quyidagi mazmun oʻz ifodasini topgan: “Ey, senga taqvo-yu toat bilan qurb – yaqin boʻlish qanchalik qiyin boʻlsa, fasohat, yaʼni soʻzning ochiq ravshan, qoidaga muvofiq ayta olish bilan hamd aytmoq ham shunchalar qiyin”. Ikkinchi baytda matladagi fikr quyidagi tarzda rivojlantiriladi: “Fikr va xayolga keltirish bilan seni topmoq ajib ish, aql-u farosat bilan xayol etmak ham shunday ish”. Uchinchi baytda esa quyidagi mazmun ifodalangan: “Goʻyoki koinot zubdasi, yaʼni qaymogʻi baytda koinotning eng sara qismlari oʻzini ojiz bilib, shunchalar soʻzni ochiq, ravshan, qoidaga muvofiq qoʻllay olishi bilan seni hamd eta olmaydi”.

Tanlangan ushbu baytlarda muallif tahriri bilan bir qatorda joriy yozuvdagi tabdilda ham bir oz xatoga yoʻl qoyilgani kuzatiladi. Matladagi “qurbi” soʻzining “Gʻaroyib us-sigʻar”da “qurb” shaklida keltirilgani toʻgʻri oʻqishning hosilasidir. Zero, yonma-yon kelgan “qurb” va “taqvo” soʻzlari oʻzaro izofaviy birikma emas. Shu bois uni izofali oʻqilishi mazmunga muvofiq sanalmaydi. Xuddi shunday holat gʻazalning ikkinchi baytidagi ایتک خیال *"Etmak xayol"* qoʻshma feʼli oʻrnida "Gʻaroyib us-sigʻar"da ایتک محال *"yetmak mahol"* bilan almashtirganida kuzatiladi. Aslida arab yozuvidagi ایتک محال *"yetmak mahol"*, nashrda keltirilganidek “etmak mahol” tarzida maʼnoga eʼtibor bermay xato oʻqib qoʻyish mumkin. Bu holning sodir boʻlgani kuzatiladi. Ulugʻ shoir aslida “Senga aql-u farosat bilan ham yetish qiyin” demoqchi boʻlgan. Bu oʻz navbatida “Seni aql-u farosat bilan xayol etish”ga nisbatn mazmunga aniqlik baxsh etadi. Uchinchi baytdagi “fasohat”ning “balogʻat” bilan almashtirilishida ham ayni yondashuv kuzatiladi. Koinot zubdasidasiga fasohatni nisbat berishdan koʻra, unga yetuklik, barkamollik, benuqsonlik maʼnosini anglatuvchi “balogʻat”ni nisbatlash ham toʻgʻri boʻladi, ham baytning taʼsirchanligini oshiradi. Ayni choqda “fasohat” soʻzining ilk baytda qoʻllanganidan kelib chiqadigan boʻlsa, bir-biriga yaqin boʻlgan baytlardagi takrorning oʻrni olinadi.

“Badoyi ul bidoya” devoni tarkibidagi *“Havo xush erdi-yu ilkimda bir qadah mayi nob..”* misrasi bilan boshlanuvchi gʻazalning ayni satridagi ایلکیمده *“ilkimda”* “Gʻaroyib us sigʻar” devonida *“ollimda”* اللیمده tarzida ifodalnagani kuzatiladi:

Havo xush erdi-yu ilkimda bir qadah mayi nob.

Ichar edim vale gʻamdin qadah-qadah xunob.[1.74]

Bayt mazmuniga diqqat qaratadigan boʻlsak, lirik qahramon tilidan – *havo yaxshi edi-yu qoʻlimda bir qadah qip-qizil may, ammo men qadah-qadah gʻam qonini ichar edim*” maʼnosi oʻz ifodasini topgani anglashiladi. “Gʻaroyib us sigʻar” devonida ushbu maʼnoga oʻzgarish kirganligini kuzatamiz. Unda *“Havo yaxshi edi-yu oldimda bir qadah qip-qizil may bor edi, ammo men qadah-qadah gʻam qonini ichar edim”* degan maʼno mujassamlashgan. Dastlabki devondagi gʻazal matlasida kelgan soʻzning “Gʻaroyib us sigʻar”dagi oʻzgarishi mazmunning oʻzgarishiga unchalik taʼsir qilmaganligi eʼtiborni tortadi. Albatta, “ilkimda” soʻzi aniq va taʼsirchanroq, biroq bunda kotibning xotirasiga tayanib ish tutgani boʻlsa kerak, shunday farqlilikni keltirib chiqargan, biroq bundan gʻazalning mazmuni ham, vazni ham deyarli ozor chekmagan.

Alisher Navoiyning “Badoyi’ ul-bidoya” devonidagi ayrim gʻazllarining “Gʻaroyib us-sigʻar”dagi matni bilan qiyoslash asosida ularda soʻz bilan boʻliq

matniy farqliliklarning ancha salmoqdor ekanligi kuzatildi. Tabiiyki, bular orasida ulugʻ shoir tomonidan tahrir etilgan soʻzlar ham mavjud. Biroq bunday matniy farqliliklar shaklan yaqin boʻlgan yoki shakli bir xil-u oʻqilishi ikki xil boʻlgan soʻzlardan birining oʻrniga ikkinchisining oʻqilishi natijasida sodir boʻlganligini ham uchratsih mumkin. Bunday farqliliklarni aniqlashda, ulugʻ shoirning “Badoyi’ ul-bidoya” va “Navodir un-nihoya” devonlaridagi gʻazallarning “Xazoyin ul-ma’oniyy” devonlari tarkibidagi matni bilan solishtirish qoʻl keladi. Aniqlangan matniy farqliliklar **ايلكىمده** “*ilkimda*” va **الليمده** “*ollimda*” soʻzlarida, “ul” va “bu” olmoshlari orasida kuzatilgani kabi baytning umumiy mazmuniga jiddiy bir taʼsir koʻrsatmasligi, shoirning adabiy maqsadiga yaqin maʼnoni ikkinchisi ham ifodalab turgan boʻlishi mumkin. Biroq bulardan qay biri asl matnga yaqinligiga aniqlik kiritishda maʼnoning aniqligi, hissiy-taʼsirchanlik nuqtayi nazaridan masala yondashish toʻgʻri xulosalarga kelish imkonini beradi. Xuddi shunday arab yozuvida **ايتمك** tarzida yozilgan soʻzning “etmak” koʻmakchi feʼli yoki “yetmoq” feʼli tarzida oʻqilishi lozimligiga ham **خيال** “*Etmak xayol*” qoʻshma feʼli va **ايتمك محال** “*yetmak mahol*” birikmasini oʻzaro qiyoslash asosida ham muayyanlashtirish mumkin. Bunday tajribani, albatta, “malohat kunji” va “malohat ganji” singari birikmalarning bayt mazmuniga qay birining muvofiqligidan kelib chiqib ham aniqlashtirish mumkin. Olib borilgan bunday tajribalar ulugʻ shoirning tahrir jarayonida soʻzlar va ularning maʼnolariga alohida eʼtibor bilan qaraganini ham imkon qadar oydinlashtirishga omil boʻladi. Ulugʻ shoir **ايتمك خيال** “*etmak xayol*” ni **ايتمك محال** “*yetmak mahol*” hamda “fasohat”ni “balogʻat” tarzida tahrirlash bilan mazmunga aniqlik kiritgani, hissiy-taʼsirchanlikni oshirgani hamda takrorni oldini olganini muayyanlashtirishga erishish mumkin. Bunday urinishlar bir qadar qiyinchiliklarni keltirib chiqarishiga qaramay, ular sheʼrxonni shoirning adabiy niyati bilan oshno qilish, uning badiiy mahoratini anglash va undan estetik zavq olishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar roʻyxati

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1 том. Тошкент: “Фан”, 1987.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 3 том. Тошкент: “Фан”, 1988.
3. Eshonqulov H., Sodiqova D. Muslihabegim Miskin–XIX asr Buxoro adabiy muhitining isteʼdodli zullisonayn shoirasi //Oltin bitiglar–Golden Scripts. – 2021. – T. 3. – №. 3.
4. Hamidov A. MUALLIF TAHRIRIDA AYRIM BAYTLARNING TUSHIRILISHI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2023. – T. 41. – №. 41.
5. Eshonqulov H. ALISHER NAVOIY GʻAZALIYOTIDA MUALLIF TAHRIRI: SHAKL VA MAZMUN MUKAMMALLASHUVI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – T. 21. – №. 21.
6. Hamidov A. ALISHER NAVOIY GAZALLARI MATNIDA TAFOVUTLAR, IJODKOR TAHRIRI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2022. – T. 19. – №. 19.
7. Eshonqulov H. Badiiy asarni sharhlash mezonlari: mushtaraklik va oʻziga xosliklar //Oltin bitiglar–Golden Scripts. – 2022. – T. 1. – №. 1.

8. Vohidov R., Eshonqulov H. O'zbek mumtoz Adabiyoti tarixi //O'quv qo'llanma. T.: O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi Adabiyot jamg'armasi nashrivoti. – 2006. – T. 528.

ТАҚТЕИ ҲУДУДИ ҲАРФҲОИ ҚОФИЯ ДАР “ШАҶАРАТ-УЛ-АРУЗ”-И САИД МУЗАФФАЛӢ

Ш. Норқўҷқоров

Муаллими донишгоҳи давлатии Бухоро

Аннотатсия: Дар мақолаи мазкур рисолаҳои пеш аз “Шаҷарат-ул-арӯз” рварда шуда, бо ин рисола қиёс карда мешавад. Мақому манзалати рисолаи Музаффаралӣ нишон дода мешавад. Маънои вожаи “қофия” ва этимологияи он зери таҳлил кашида, ҳамчун лугат ва истилоҳ шарҳ дода мешавад. Берун аз ин ҳудуди ҷудо кардани ҳарфҳои қофия таҳлил карда бо мисолҳои шеърӣ далелнок мегардад.

Калидвожаҳо: қофия, тақтеи ҳарфҳо, мутаковис, мутадорик, шаққа.

Аннотация: В данной статье рассматриваются и сравниваются с этим трактатом трактаты до «Шаджарат-уль-Аруз». Будет показан статус и местонахождение трактата Музаффарали. Значение слова «рифма» и его этимология анализируются и поясняются как словарным, так и термином. За этими пределами анализируется и обосновывается поэтическими примерами разделение рифмующихся букв.

Ключевые слова: рифма, доска объявлений, мутакавис, мутадарик, шаха.

Annotation: In this article, the treatises before "Shajarat-ul-Aruz" are reviewed and compared with this treatise. The status and location of Muzaffarali's treatise will be shown. The meaning of the word "rhyme" and its etymology are analyzed and explained as a dictionary and a term. Beyond these limits, the separation of rhyming letters is analyzed and substantiated with poetic examples.

Key words: rhyme, letter board, mutakavis, mutadarik, shakha.

Назми ҳазорсолаи тоҷику форс дар асоси қонуну қоидаҳои назарияи адабиёт офарида шудааст. Қонунҳои дохилии назарияи адабиёт дар ҳар давраи замон мақоми асосии ҳудуддорост. Адабиёти бадеӣ берун аз ин гуна системаҳои илмӣ аслияти ҳудуд гӯи менамояд. Барои ҳамин низ мо гаштаю баргашта ба танзиму таҳлили қоидаҳои адабиётшиносӣ сару кор менамоем. Дар илми адабиётшиносӣ мавқеи назмшиносӣ муҳим аст. Ин ҷо мақому манзалати шеършиносӣ дар масири илми адабиётшиносӣ ҷӣ хел аст, муайян менамоем. Шеършиносӣ ҳамчун як бахши илми адабиётшиносӣ тобеи ана ҳамин гуна система ва қоидаҳо ба ҳисоб меравад. Дар илми шеършиносӣ мавқеи илмҳои сегона аввалин дараҷа аст. Мо дар ин қисмати кор ба масъалаҳои умдатарини қавофии шеър дахлат карда мегузарем. Ба таърихи назарияи адабиёти тоҷик назар кунем, аз қарнҳои XI- XII-и мелодӣ ин тараф илми қофия диққати ҳаводорони илмро ба худ ҷалб карда омада истодааст. Мо як чанд манбаъҳои гаронбаҳоро медонем, ки доир ба қофия ва унсурҳои он маълумоти далелнок медиҳанд. Масалан, “Ҳадоиқ-ус-сехр”-и Рашидаддуни Ватвот, “Асос-ул-иктибос” ва “Меъёр-ул-ашъор”-и Насируддини Тӯсӣ, “Ал-Мӯъҷам”-и Шамс

Қайси Розӣ, “Рисолаи арӯз”-и Ҷомӣ ва дигар рисолаҳоро номбар кардан метавонем. Дигар рисолае, ки вижагиҳои асосии илми қофияро шарҳ додан метавонад, “Шачарат-ул-арӯз”-и Саид Музаффаралии Асирӣ ба ҳисоб меравад. Дар рисолаи болозикр аввал маъноӣ луғавӣ вожаи қофия маънидод карда мешавад. Муаллифи рисола маъноӣ луғавӣ “қофия”-ро “аз пай раванда” маънидод менамояд. Омада баромадани ин вожаро аз решаи калимаи “муштаққ” – “шаққа, қаффа, қафӯ”² медонад, ки ин ҳам “аз қафои касе ё чизе рафтани” аст. Ҳамчун истилоҳи шеър калимаи охири шеър, ки ба якдигар мувофиқи талаффуз ҳамоҳанг аст. Боз ҳаминро алоҳида гуфта мегузаранд, ки “биноӣ шеър бар он маҳкам бувад” (С. Музаффаралӣ), яъне шеъри беқофия писанди аксар мардум нест. Аз ҳамин сабаб биноӣ шеърро ба қофия мансуб медонад. Дар шеър хушоҳангӣ, яъне эвфоник ба ҷои аввал меистад. Аз шарҳу тафсири қисмати қофияи Музаффаралӣ ҳамин равшан аст, ки бисёр рисолаҳои онди қофияро аз назар гузаронида аст. Муаллиф таъкид менамояд, ки дар баъзе рисолаҳо ҳарфи равиӣ қофияро, яъне ҳарфи охири қофияро қофия мепиндоранд. Масалан, дар вожаҳои “гавҳар” ва “аҳтар” ва “ғубор” ва “баҳор” ҳарфи “р”-ро маҳз қофия медонад. Дар баъзе ҳолатҳо калимаи охири мисраъ ё байтро қавофӣ меҳисобанд. Ба ҳамаи ин гуфтаҳо Музаффаралӣ қаноат наменамад ва худ муаллиф таърифи мукаммали қофияро чунин шарҳ медиҳад: “Қофия маҷмуи он чӣ тақрор меёбад ба ғайри истиқлол дар алфози мухталифа, ба ҳасби лафзу маънӣ, ё ба ҳасби лафз - танҳо, ё ба ҳасби маънӣ - танҳо”. Ва ин алфоз воқеъ мешаванд дар авоҳири масоръ (мисраъҳо), ё абёт, ё ҳама чӣ, ки (дар лафз) ба манзалаи охир бошад”.³ Аз ин иқтибос ҳаминро дарк кардан мумкин аст, ки он маҷмуи овозҳо ё ҳичоҳо дар охири мисраъ ё байт меояд. Ин ақидаҳо то давраи адиб бисёр забонзада шуда буд, лек муаллиф барои пурратар фаҳмондани афкори хеш ин суҳанҳоро меорад. Як масъалае, ки дар ин иқтибос диққати моро ба худ кашида тавонист, ин калимаҳое, ки барои лафзу маънӣ ё танҳо лафз ё танҳо маъниро ифода менамояд қофия меномад. Барои боз ҳам ин гуфтаҳо далелнок кардан адиб ба мисолҳои шеърӣ муроҷиат менамояд. Хусусиятҳои қофияро шарҳ медиҳад, ки ин аст:

Мисол аз Урфӣ:

Ҷаҳон бигаштаму дардо, ба ҳеҷ шаҳру диёр,
Наёфтам, ки фурӯшанд бахт дар бозор.

Маълум аст, ки дар ин байти Урфӣ вожаҳои “диёр ва бозор” қофия аст. Мо ҳоло ҳозир ба ҳарфҳои таркиби қофия дахл наменамоем, чунки ин масъаларо ба дигар қисмати қор мегузорем. Ин ҷо аз ҷиҳати маъноӣ ва шакли қофияро таҳлил менамоем. Мисоли дар боло оварда, ба қофия мисол шудан метавонад. Чунки “диёр ва бозор” аз вожаҳои ҳамоҳанг ҳастанд, лек маъниҳои гуногун доранд. Барои боз ҳам хусусияти қофияро дурусттар омӯхтан ё вожаҳои қофияшаванда ба қадом маъно омадаанд, шарҳи байт лозим аст.

² Саид Музаффаралии Асирӣ. Шачарат-ул-арӯз. Ҷопи Техрон. Дар асоси дастхат. Саҳифаи 77.

³ Саид Музаффаралии Асирӣ. Шачарат-ул-арӯз. Ҷопи Техрон. Дар асоси дастхат. Саҳифаи 77..

Мазмуни байт: “ман барои чустучӯи бахт ба шахру диёрҳо рафтам. Ин дарди вазнин буд, ки дар кучо бошад ҳамон бахт, лек бахт дар ягон бозори чаҳон фурухта намешадааст”. Дигар масъалае, ки оиди қофия бадеҳатан гуфта шудааст, муаллифи “Фунун-ул-балоға”- Шайх Аҳмад Тарозий таъкид карда мегузарад: “Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабида аҳли таъба қофия илми билмак муҳимдир, зероки таъбнинг натижаси шеърдур ва шеърнинг асли қофия”⁴. Дуруст кайд карда мегузарад, ки донишмандони намояндагони аҳли олуму фузало бояд вижагиҳои қофияро донанд, зеро асоси қофия шеър аст.

Илми қофия аз ҷиҳати ҳудуди дарбаргирии ҷарфҳои худ низ ба тақтеъ ҷудо карда мешавад. Саид Музаффаралӣ оиди ин масъала ба пуррагӣ истода гузаштааст: “Дар ҳудуди қофия ба эътибори тақтеъ ва он панҷ аст. Ва дар ин байт ҷамъ шудааст:

*Мутародиф, Мутавотир, дигар омад Мутадорик,
Пас аз он шуд Мутарокиб, пас аз он шуд Мутаковис*”⁵

Аз ин гуфтаи адиб равшан маълум мегардад, ки ҳудуди тақтеи қофия аз панҷ қисм иборат аст ва ҳар панҷ навъи онро бо мисолҳо шарҳ медиҳад.

Аввалан, *Мутародиф* (مُتَرَادِف)- ба шаҳодати Музаффаралӣ маънои “бо ҳам шудан”-ро дорад. Ҳамчун истилоҳ бо ҳам шудани ду ҳарфи сокин дар қофия мутародиф (тародиф) ном дорад ва инро бо мисоли шеърии худ адиб далелнок менамояд:

دلۍ دارم به رنگ ابر جُوش
زبان چون رعد در عشقش خُروشان
Диле дорам ба ранги абр **ҷӯшон**,
Забон чун раъд дар ишқаш **хурӯшон**.

Дуввумин, *Мутавотир* (مُتَوَاتِر): инро низ адиб аввал маънои луғавӣ ва баъдан маънои истилоҳии онро гуфта мегузарад. Маънои луғавии онро “паё пай шудан ва аз паи ҳамдигар рафтан” аст,- мегӯяд, муаллифи “Шачарат...”. ҳамчун истилоҳи илми қофия грифтани ду сокин (дар пасу пеш) як мутаҳаррикро. Инро адиб бо мисол нишон медиҳад: **кардӣ, мардӣ, доро, соро** ва ғайраҳо...

Мисолашро Мавлоно Ҷомӣ гуфтааст:

بیا جامی رها کن شرمساری،
ز صافی دورد پیش آر آنچه داری.
Биё Ҷомӣ, раҳо кун шармсори,
Зи софи дурд пеш ор он чӣ дорӣ.

Саввумин, *Мутадорик* (مُتَدَارِك)- дар луғат ба маънои дарёфтани аст,- мегӯяд Саид Музаффаралӣ. Ҳамчун истилоҳ боз ин истилоҳро шарҳ медиҳад, ки “дарёфтани ду мутаҳаррик як сокинро”⁶, Яъне калимае, ки ду ҳарфи ҳаракатдор, яъне: фатҳа, касра, замма дошта бошад ва як сокин. Ҳамин тавр, адиб ин навъи қофияро бо мисоли зерин далелнок менамояд: *Занад, Канад*:
دَهْن، سَحْن - سُحْن - سُحْن - سُحْن - سُحْن - سُحْن

⁴ Рустамов Алибек. Қофия нима? Т., “Фан”, 1987.

⁵ Саид Музаффаралӣ Асирӣ. Шачарат-ул-арӯз. Чопи Техрон. Дар асоси дастхат. Саҳифаи 97.

⁶ Саид Музаффаралӣ Асирӣ. Шачарат-ул-арӯз. Чопи Техрон. Дар асоси дастхат. Саҳифаи 98

Дар ин калимаҳо ду ҳуруфи аввал мутаҳаррик ва охир сокин аст (яъне ҳарфҳои Дол ва Нун).

Намуна аз эҷодиёти Ғанӣ:

دَر سَفَرِ غُنْجَةِ خَاطِرِ زَ جَمَنِ نَكْشَايَدُ
دِلِ غُرْبَتَزَدَهٗ اَزْ يَادِ وَطَنِ نَكْشَايَدُ

Дар сафар ғунҷаи хотир зи зи **ча**ман нақшояд,

Дили ғурбатзада аз ёди **ва**тан нақшояд.

Дар калимаҳои Ватан ва Чаман ду мутаҳаррик як сокинро дарёфтаанд (яъне ду ҳарфи мутаҳаррик як сокин доранду ҳалос: **Ча**-ҳаракати фатҳа дорад, **Ма** – ҳам ҳаракати фатҳа дорад; вале ҳарфи **Н (нун)** сокин аст, яъне аломати сокин дораду ҳалос).

Чаҳорум, *Мутарокиб* مُتَرَاكِب **Тарокуб** дар луғат бар ҳам нишастан аст⁷ (яъне *пайи ҳам омадни якчанд ҳарфи мутаҳаррик, ё болои ҳам, пайи ҳам омадан, нишастани онҳо*). Мисолашро дар ин калимаҳо метавон дид: Шиканад, Фиканад. Дар ин калимаҳо баъди се ҳарфи мутаҳаррик як сокин омадааст: Ши-Ка-На-Д; Фи-Ка-На-Д. Ҳарфи Д сокиндор аст, яъне танҳост. شَكَنْدُ فَكَنْدُ

Мисолаш ин байти муаллифи китоби ҳозир аст:

هر که جام از کف ساقی فکند
شیشۀ زندگی خود شکند

Ҳар кӣ ҷом аз кафи соқӣ фиканад,

Шииши зиндагии худ шиканад.

Панҷум, *Мутаковис* (مَتَاوِس) “Таковус” дар луғат ба маънии “анбӯҳ кардан”⁸ аст (яъне зиёд ва пур ва бисёр карданро гӯянд). Дар истилоҳ, хосса дар истилоҳи шуаро ва уламо чамъ шудани чаҳор ҳарфи мутаҳаррик ва ҳарфи охир сокин – дорро гӯянд. Мисолаш ин калимаҳостанд: Шиканамаш, ки баъди чаҳор ҳарфи мутаҳаррик як ҳарфи соеин омадааст: شِكَمَشْ - Ши-Ка-На-Ма-Ш, Ҳарфи “Ш” сокин дорад, яъне танҳост ва ҳаракатҳои *фатҳаву касраву заммаву ташидиду танвин* намегирад.

Абдурахмони Ҷомӣ қофияи мутаковисро дар “ал-қалилу к-ал-маъдӯм”⁹ – (Ниҳоят кам истифода шудааст, мисли ин ки вучуд надорад). Бо ибораи дигар гӯем, дар ашъори аҷам ин навъи қофия хеле камистеъмол аст. Аммо Музаффаралӣ аз китоби “Ҳадоиқ-ул-аҷам” намунаи байтеро ба забони форсӣ тоҷикӣ меорад, ки ҷолиби диққат аст:

Гар бо расан ғами дилам **нахӯраде...**,

З-ин беҳтарак ба ҳоли ман **нигараде**.

گر بارسن غم دلم نَخُورَدِ
زین بهترک به حال من نِگَرَدِ

Ҳамчун хулоса ҳаминро қайд карда гузаштан лозим аст, ки дар рисоли дуввуми “Шачарат-ул-арӯз”-и Музаффаралӣ тамоми хусусиятҳои қофияи

⁷ Ҳамон манбаъ. Саҳифаи 99.

⁸ Саид Музаффаралӣ Асирӣ. Шачарат-ул-арӯз. Чопи Техрон. Дар асоси дастхат. Саҳифаи 99.

⁹ Ҳамон манбаъ. Саҳифаи 100.

назми тоҷику форс оварда шудааст. Чудо кардани ҳудуди ҳарфҳои қофия низ дар аксар рисолаҳои ба илми қофия бахшида шуда оварда нашудааст. Ин ҳолатро овардан низ яке аз дастовардҳои Саид Музаффаралӣ ба ҳисоб меравад.

Адабиёт:

1. Рустамов Алибек. Қофия нима? Т., “Фан”, 1987.
2. Саид Музаффаралӣ Асирӣ. Шачарат-ул-арӯз. Чопи Техрон. Дар асоси дастхат. Саҳифаи 97.
3. Мирзаев С. Ёзбек адабиётида қофия. “Ёзбек тили ва адабиёти” журнали, 1972, 5-сон, 87-бет.
4. Т. Бобоев. Шеър илми таълими. Тошкент, “Ўқитувчи”, 1996. 116-бет.
5. Баҳром Сирус. Қофия дар назми тоҷик. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон. - Сталинобод, 1955. Саҳифаи 33.
6. Шамс Қайси Розӣ. Ал-Муъҷам. Ҳозиркунандаи чоп: Урбатулло Тоиров, - Душанбе, “Адиб”/ соли 1991. Саҳ. 220.

ADABIY MEROS, MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK MASALALARI

Xudoyorova Nigora Nuriddinovna,

Termiz davlat muhandislik va agrotekhnologiyalar
universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada adabiy merosning o'rganilishi, matnshunoslik va manbashunoslikning matn masalalari yoritiladi. Adabiy meros milliy madaniyat va ma'naviyatning asosi bo'lib, uning to'g'ri talqin qilinishi va saqlanishi uchun matnshunoslik hamda manbashunoslik kabi ilmiy yo'nalishlar muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada matnshunoslik va manbashunoslikning o'zaro bog'liqligi, ular orqali adabiy merosni qayta kashf qilish va ilmiy tadqiq etish yo'nalishlarini tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: adabiy meros, manbalarni tadqiq qilish, adabiy jarayon, matn tahlili, o'zaro bog'liqlik.

Аннотация: В статье освещаются вопросы изучения литературного наследия, текстологические вопросы науки и источниковедения. Литературное наследие является основой национальной культуры и духовности, и для его правильной интерпретации и сохранения важны такие научные направления, как текстоведение и источниковедение. В статьях анализируется взаимосвязь текстологии и источниковедения, возрождение литературного наследия и направления научных исследований через них.

Ключевые слова: литературное наследие, текстоведение, источниковедение, научный анализ, исторический контекст, культурное наследие, источниковедение, литературный процесс, анализ текста, корреляция.

Abstract: This article covers the study of literary heritage, textual issues of scholarship and source studies. Literary heritage is the basis of national culture and spirituality, and for its correct interpretation and preservation, scientific directions such as textual studies and source studies are important. Articles analyze the

interrelationship of textual studies and source studies, the rediscovery of literary heritage and the directions of scientific research through them.

Key words: *literary heritage, textual studies, source studies, scientific analysis, historical context, cultural heritage, research of sources, literary process, text analysis, correlation.*

Adabiy meros, matnshunoslik va manbashunoslik sohalari adabiyotshunoslikning eng asosiy tadqiqot yo'nalishlaridan bo'lib, ular orqali qadimiy matnlar va manbalar tadqiq etiladi, ularning ilmiy va amaliy ahamiyati ochib beriladi. Ushbu maqolada adabiy merosning ahamiyati, matnshunoslik va manbashunoslikning o'ziga xos jihatlari hamda ularning bugungi kundagi roli haqida so'z yuritiladi. Adabiy meros deganda, xalqning o'tmishidan buyon saqlanib kelayotgan yozma va og'zaki ijod namunalari tushuniladi. Bu ijodiy asarlar o'z davrining ma'naviy, axloqiy, siyosiy va ijtimoiy holatini aks ettiradi. Shuning uchun adabiy meros o'z xalqining madaniyati va tarixi haqida chuqur bilim beradi. Qadimiy adabiy meros bizga ajdodlarimizning dunyoqarashi, e'tiqodi, hayot tarzi va ma'naviy qadriyatlari haqida ma'lumot beradi.

Adabiy merosni o'rganish, nafaqat, o'tmishni anglash, balki zamonaviy jamiyat uchun ham o'ta ahamiyatlidir. Bugungi kunda globalizatsiya sharoitida milliy adabiy merosni saqlab qolish va unga bo'lgan hurmatni oshirish, ayniqsa, yosh avlodni milliy o'zlikni anglashga undash uchun zarur hisoblanadi. Shuning uchun adabiy merosni saqlash, tadqiq etish va keng ommaga yetkazish milliy ma'naviyatning asosiy ustunlaridan biridir[1, 67].

Adabiy merosni o'rganish bugungi avlodlarga o'tgan asrlarning madaniy va intellektual boyliklarini yetkazish, milliy o'zlikni anglash va avlodlar o'rtasidagi bog'lanishni saqlab qolishda katta ahamiyatga ega. O'zbek adabiyotida Amir Temur davridan to hozirgi kungacha bo'lgan adabiy asarlarning keng miqyosda o'rganilishi, adabiy jarayonlarning xususiyatlarini ochib beradi. Adabiy merosni o'rganishda, asarlar orasidagi o'zaro ta'sir va bog'liqlikning aniqlanishi, asarlarning davrga qarab qanday o'zgarishlarga duch kelganini tahlil qilish imkonini beradi. Masalan, Alisher Navoiy ijodining turli davrlarga ta'siri va u orqali ifodalangan madaniy an'analar keng miqyosda tahlil qilingan. Matnshunoslik ilmiy izlanishlarida asosiy e'tibor matnning tuzilishi, stilistik xususiyatlari va lingvistik tahliliga qaratiladi. Matnshunoslikning zamonaviy usullari qo'llanilib, qadimgi va yangi davr adabiy asarlari qayta nashr qilinmoqda. Shu bilan birga, matnlarning to'g'rilanib tahrir qilinishi, muallifning niyatini to'g'ri talqin etishga yordam beradi. Matnning asl nusxasi va uning keyingi ko'chirma variantlari o'rtasidagi farqlar aniqlanib, asarlarning matn sifatida muhimligini tasdiqlashda xizmat qiladi. Matnlarning qiyosiy o'rganilishi ularning janriy xususiyatlari va stilistik rivojlanishiga ta'sirini ochib beradi.

Manbashunoslik asarlarning manbalarini aniqlash va ularning kelib chiqish tarixini o'rganish orqali adabiyotshunoslikka katta hissa qo'shadi. Ko'plab qadimiy qo'lyozmalar, masalan, "Devoni lug'otit turk", "Qutadg'u bilig", "Xamsa"[2,89] asarlari, ularning yaratilgan davri va geografik kelib chiqishi o'rganilgan. Bu asarlar turkiy xalqlarning adabiy va madaniy rivojlanishining asosiy manbalari sifatida tahlil qilinmoqda. Manbashunoslik sohasidagi tadqiqotlar orqali o'zbek adabiyoti va boshqa

turkiy tillarda yaratilgan asarlar o'rtasidagi bog'lanishlar va ta'sirlar o'rganilmoqda. Bu, o'z navbatida, adabiy jarayonlarning umumiy rivojlanish sur'atlarini oshirishda, anglashda yordam beradi. Tarixiy va adabiy manbalarning o'zaro bog'liqligi, ayniqsa, Sharq adabiyoti bilan G'arb adabiyoti o'rtasidagi o'zaro ta'sirlar tahlil qilinmoqda. Masalan, fors va arab adabiyoti, shuningdek, islom madaniyati o'zbek adabiyotiga qanday ta'sir ko'rsatgani o'rganilmoqda.

Ushbu sohalaridagi ilmiy tadqiqotlarda ba'zi muammolar ham uchraydi:

1. Ba'zi qadimiy manbalar yetarlicha saqlanmagan yoki to'liq o'rganilmaganligi bois, ularning haqiqiy matnlariga yetib borish qiyin bo'lmoqda. Masalan, qo'lyozmalar va qadimiy kitoblarning sifatsiz nusxalari ilmiy tadqiqotlarni o'rganishda qiyinchilik tug'diradi.

2. Manbalarni talqin qilishda ayrim holatlarda farqli yondashuvlar mavjud. Bu, ayniqsa, tarixiy manbalarning turli davrlarda turlicha talqin qilinishida o'z aksini topadi.

3. O'zbek matnshunosligi va manbashunosligi sohasida zamonaviy texnologiyalarni kengroq joriy etish, raqamlashtirish va matnlarni raqamli formatda qayta ishlash kabi texnik muammolar mavjud.

Matnshunoslik, o'z nomidan ko'rinib turibdiki, matnlarni ilmiy jihatdan o'rganish bilan shug'ullanadi. Matnshunoslikda asarlar tili, uslubi, yozilish vaqti, ularning qo'lyozma yoki nashr holati, matnning tuzilishi kabi ko'plab masalalar tahlil qilinadi. Bunda asosiy maqsad matnning asl nusxasini aniqlash, soxtalashtirish yoki xatolarni bartaraf etish va to'g'ri ilmiy-tanqidiy matnni yaratishdan iborat [3,45].

Matnshunoslikda turli manbalardan foydalaniladi, chunki ko'plab qadimiy asarlar qo'lyozma shaklda yetib kelgan va ular vaqt o'tishi bilan buzilgan yoki to'liq saqlanmagan bo'lishi mumkin. Qo'lyozma asarlar va eski nashrlar orasidagi farqlarni taqqoslash, matnni to'g'ri tiklash, uni sharhlash va ilmiy izohlar bilan ta'minlash matnshunoslikning asosiy vazifalaridan biridir. Matnshunoslik, ayniqsa, Sharq qo'lyozmalarini o'rganishda muhim o'rin tutadi. O'zbek adabiy merosiga oid ko'plab asarlar qo'lyozma holatida saqlangan bo'lib, ularni tadqiq qilishda matnshunoslar o'sha davrning lingvistik, tarixiy va madaniy kontekstini ham inobatga olishlari kerak bo'ladi.

Manbashunoslik – bu tarixiy va adabiy manbalarni o'rganish bilan shug'ullanuvchi soha bo'lib, u matnshunoslik bilan uzviy bog'liqdir. Manbashunoslik, asosan, manbalarni aniqlash, ularning tarixiy qadriyatini baholash, ularning qanchalik ishonchli va haqiqatga yaqin ekanligini aniqlash bilan shug'ullanadi. Qadimiy qo'lyozmalar, arxiv hujjatlari, kitoblar va boshqa yozma manbalar, manbashunoslar tomonidan har tomonlama o'rganiladi va tarixiy haqiqatni tiklashga yordam beradi.

Manbashunoslikning eng muhim vazifalaridan biri – tarixiy manbalarni to'g'ri talqin qilishdir. Manba bir necha marta ko'chirilgan, tarjima qilingan yoki sharhlangan bo'lishi mumkin, bu esa uning asl ma'nosini o'zgartirib yuborishi ehtimolini oshiradi. Shu sababli manbalarni to'g'ri talqin qilish orqali tarixiy va adabiy asarlarning ma'lumot darajasini aniqlash katta ahamiyat kasb etadi.

Bugungi kunda adabiy merosni o'rganish va saqlash, xususan, milliy o'zlikni anglash va yosh avlodni tarbiyalashda muhim omil hisoblanadi. O'zbek adabiyoti, xususan, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ahmad Yassaviy[4,78] kabi buyuk so'z ustalarinig asarlarini o'rganish, ularning ilmiy-tanqidiy nashrlarini yaratish bu borada katta ahamiyatga ega. Matnshunoslik va manbashunoslik sohasi zamonaviy texnologiyalar davrida yanada rivojlanmoqda. Elektron qo'lyozmalar, raqamli nashrlar va onlayn platformalar yordamida adabiy merosni keng ommaga yetkazish osonlashdi. Shuningdek, ilmiy jamoalar va tadqiqotchilar o'rtasidagi hamkorlik kuchaymoqda, bu esa manbalarni kengroq va chuqurroq o'rganish imkonini beradi[5,56].

Adabiy merosni o'rganish, matnshunoslik va manbashunoslik masalalari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular milliy madaniyat va tarixni to'g'ri anglashda muhim ahamiyatga ega. Bu sohalarni rivojlantirish orqali biz nafaqat o'tmishni o'rganamiz, balki kelajak avlodlarga milliy ma'naviyatni to'liq yetkazib berish imkoniga ega bo'lamiz. Shu sababli, bu sohalarni yanada chuqurroq o'rganish va rivojlantirish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir. Adabiy meros, bir millatning madaniy va adabiy yutuqlarini ifodalaydigan asarlarni o'z ichiga oladi. Bu meros o'tgan ajdodlardan bugungi avlodlarga o'tishi, adabiyotning rivojlanishi va tarixi bilan bog'liq bo'ladi[6,95]. O'zbek adabiyotida adabiy merosni o'rganish, xalqning tarixiy va madaniy jihatdan rivojlanishini, uni kelajak avlodga yetkazilishini anglashda muhimdir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekton milliy ensiklopediyasi, 2002.450 b.
2. Sodiqova H. – Matnshunoslik asoslari. Toshkent: Akademnashr, 2013.250 b.
3. Shomuhamedov M. – Adabiy merosni o'rganish usullari. Toshkent: Fan, 2008.380 b.
4. Ismoilov Z. – Manbashunoslik va adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari. Toshkent: O'zbekiston milliy entsiklopediyasi, 2016.670 b.
5. Karimov I. – Sharq adabiyoti va matnshunoslik an'alarining tarixi. Toshkent: O'zbekiston Fanlar Akademiyasi nashriyoti, 2004.500 b.
6. Safarov O. – *Adabiy manbalar tahlili*. Toshkent: Yangi asr avlodi, 2015.300 b.

BUXORO QO'LYOZMALAR MUZEY-QO'RIQXONASIDA SAQLANAYOTGAN DURBEKNING “YUSUF VA ZULAYXO” DOSTONI HAZORA NUSXASI XUSUSIDA

Oripov Jahongir Raupovich,

Buxoro davlat universiteti 1-bosqich doktoranti.

Annotatsiya: Maqolada hijriy 1269-yilda (milodiy1853-yilda) hozirgi Afg'onistonning Hazora viloyatida Mirzo Izzatulloh Xoksor tomonidan ko'chirilgan, hozirgi vaqtda Buxoro san'at muzey-qo'riqxonasida 27891/11 inv. raqami ostida saqlanayotgan, shoir Durbekka nisbat berilgan “Yusuf va Zulayxo” dostoni qo'lyozma nusxasining muhim ilmiy jihatlari xususida so'z yuritiladi. Ushbu doston 1915-yilda adabiyotshunos olim Sh. Sharafiddinov (Xurshid) tomonidan 1615-yilda

Muhammad binni Said Mirzo Ahmad Buxoriy ko'chirgan nusxa asosida krill yozuviga ko'chirilgan va ikki marta nashr etilgan. Maqolada Hazora nusxasining mavjud nashrlardan farqlanuvchi ayrim ma'noga oid matniy xususiyatlari tasnif va tahlillar asosida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *Durbek, "Yusuf va Zulayxo" dostoni, "Uch bulbul gulshani" Muhammad binni Said Mirzo Ahmad Buxoriy, Mirzo Izzatulloh Xoksor, Hazora nusxasi, unifikatsiyon farqliklar, ma'noviy tafovutlar.*

Аннотация: *В статье он был скопирован Мирзой Иzzатуллою Хоксаром в 1269 году хиджры (1853 года нашей эры) в современном Хазарском районе Афганистана, ныне находится в Бухарском художественном музее-заповеднике 27891/11 инв. важные научные аспекты рукописной копии эпоса «Юсуф ва Зулайхо», приписываемой поэту Дурбеке, хранящейся под номером Эту эпопею написал в 1915 году литературовед Ш. Он был переписан Шарафиддиновым (Хуришидом) в 1615 году на основе копии, переписанной Мухаммадом бин Саидом Мирзой Ахмедом Бухари и опубликован дважды. На основе классификации и анализа показаны текстологические особенности хацорского списка, отличающиеся от существующих изданий.*

Ключевые слова. *Дурбек, эпос «Юсуф и Зулайха», «Три соловья Гульшан» Мухаммад бин Саид Мирза Ахмад Бухари, Мирза Иzzатуллах Хоксор, копия Хазарейца, унификационные различия, духовные различия.*

Annotation: *In the article, it was copied by Mirza Izzatullah Khoksar in 1269 AH (1853 AD) in present-day Hazara region of Afghanistan, currently in Bukhara Art Museum-Reserve kept under the number 27891/11 inv. important scientific aspects of the manuscript copy of the epic "Yusuf va Zulaiho" attributed to the poet Durbeka are discussed. It was copied by literary scholar Sh.Sharafiddinov (Khurshid) in 1615 on the basis of the copy copied by Muhammad bin Said Mirza Ahmed Bukhari and published twice. The textual features of the Hazora copy, different from the existing editions, are shown based on classification and analysis. The textual features of the Hazora copy, different from the existing editions, are shown based on classification and analysis.*

Key words: *Durbek, the epic "Yusuf and Zulaikha", "The Three Nightingales of Gulshan" Muhammad bin Said Mirza Ahmad Bukhari, Mirza Izzatullah Khoksor, copy of the Hazara, unification differences, spiritual differences.*

Durbek ilk bor Yusuf va Zulayxo mojarolarini eski o'zbek tilida doston o'laroq qalamga olgan shoirdir. Mashhur turkolog olim A. N. Najib o'z tadqiqotlarida "Shoir Durbekning "Yuisuf va Zulayxo" dostoni Oltin O'rda adabiyotining mumtoz manbalaridan biri bo'lib, u qipchoq-o'g'uz tillaridan biri bo'lgan o'zbek tilida yozilgandir..." deya ma'lumot beradi. Ungacha o'sha davr adabiyotida Yusuf qissasi haqida yozilgan forsiy dostonlar anchayin keng tarqalgan edi. Durbek esa turkiy tilda ham shunday doston yozsichni anchadan vaqtgacha niyat qilib keladi. Doston yozilgan hijriy 812-yil (milodiy 1409-yil) Balx qamali vaqtida esa Durbek asosan Qur'oni Karim va qissas ul-anbiyo, payg'ambarlar qissasini o'qish bilan mashg'ul bo'ladi. Qissas ul- anbiyoning Yusuf alayhis-salom haqidagi voqealarini o'qib turganda Durbekning ko'nglida turkiy tilda "Yusuf va Zulayxo" dostonini yozish fikri yana

jonlanadi. Uning yaqinlari, do'stlari esa shoirga bu xayrli ishni tezroq amalga oshirish kerakligini aytib, ushbu ishga bo'lganrag'batini yanada oshirishadi. Bu xususida muallifning o'zi dostonida shunday deydi.

...Nasr edi bu qissa dog'i forsi
Erdi anga jon ko'zi nazzorasi
Bor edi ko'ngulda burundin bu azm
Turki til birlamu qilsam bu nazm
Ushbu mahalda anga bois magar
Bo'ldi yana bir necha sohib nazar
Bandag'a dedilar alarkim bu dam
Bo'lg'ul o'shal qavlingga sobitqadam
Qo'yma talabv ustida ta'bingni sust
Ayla bu azmingni tamomi durust
Qissai Yusufni tamom ayla nazm
Turki til birla qilib azm-u jazm...[1,23]

Ilmiy jamoatchilikka ushbu asarning bizdagi Hazora nusxasidan tashqari yana 9ta nusxasi ma'lum.[2]

Asosiy qism. "Yusuf va Zulayxo" dostoni 1615-yilda Muhammad binni Said Mirzo Ahmad Buxoriy ko'chirgan qo'lyozma nusxa asosida 1915-yilda adabiyotshunos olim Sh. Sharafiddinov (Xurshid) tomonidan ushbu doston krill yozuviga ko'chirilgan. Ushbu krill yozuidagi matn asosida ikki marta, 1959-yilda "Fan" nashriyotida alohida kitob holda va 1986-yilda G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyotida "Uch bulbul gulshani" to'plami tarkibida keltirilgan. "Uch bulbul gulshani" tarkibidagi doston matnini 1959-yildagi nashr asosida R. Sharafutdinova nashrga tayyorlaydi. U qayta ishlangan matn bo'lganligi uchun bu ikki nashr o'rtasida ayrim tafovutli o'rinlar bor. Birinchidan, 1959-yildagi nashrda doston "Hamd siposi maliki lam yazal, Bilgon erur bandayi xayrul amal..." bayti bilan boshlanadi. "Uch bulbul gulshani" tarkibidagi doston nashri esa "Kitob nazmining ibtidosi" bob sarlavhasi ostida "Balx erur dahrda ummul bilod, Mazhari Islom-u taqi adl-u dod." misralari bilan boshlanadi.[3, 7] Bundan ko'rinadiki, 1986-yilda chop etilgan "Uch bulbul gulshani" tarkibidagi nashrda 1959-yildagi nashrdagi avvalgi 2 bob va ular o'z ichiga olgan 20 bayt mavjud emas. Ikkinchidan, "Uch bulbul gulshani" tarkibidagi dostonda ayrim o'rinlarda boblar tarkibidan baytlar tushirib qoldirilgan. Uchinchidan, "Uch bulbul gulshani" tarkibidagi dostonida ba'zi boblar to'liq berilmasdan, nasriy bayon ko'rinishida muxtasar shaklda berilgan. To'rtinchidan, davr talabi bilan "Uch bulbul gulshani" tarkibidagi dostonida "Tengri taolo, alayhissalom, Rasuli xudo..." kabi jummlalar o'rnida shunchaki uch nuqta qo'yib ketilgan. Yuqoridagilarga asoslangan holda biz 1959-yildagi nashrni 1986-yildagi nashrga nisbatan to'laroq nashr deb ayta olamiz. Shuning uchun ham Hazora nusxasi matnini "Fan" nashriyotida bosib chiqarilgan dastlabki nashr matni bilan chog'ishtirdik.

Bizning qo'limizda mavjud bo'lgan "Yusuf va Zulayxo" dostonining qo'lyozma nusxasi bugungi kunda Buxoro san'at muzey-qo'riqxonasida 27891/11 inv. raqami ostida saqlanadi. Qo'lyozma ja'mi 149 sahifadan iborat. Asar matni 91 bobga

bo'lingan 2407 baytni o'z ichiga oladi. 1a varaqda matn 11 qatorli qilib (boblar nomini va asosiy matnini qo'shib hisoblaganda), 1b varaqdan to 6a varaqgacha 15 qatorli qilib, 6b varaqdan 74b varaqgacha 17 qatorli qilib ko'chirilgan. So'nggi 75a varaq 6 qatorli doston matni va 8 qatorli kotib ilova qilgan kalafon qismidan iborat. Sahifalarga qizil siyoh bilan ikki qator qilib tortilgan chiziq bilan maxsus hoshiya chizilgan bo'lib, matn shu hoshiya ichida yozilgan. Asardagi ilk bob "Bismillahir Rohmanir Rohiym" (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) deb nomlangan.

Qo'lyozmaning 75a varog'ida kalafon qismi berilgan. Unda kotib nomi, qo'lyozmaning qachon qayerda ko'chirilganligi haqida ma'lumotlar uchraydi.

Hazora nusxasi matnini mavjud nashrlar bilan qiyoslar ekanmiz ushbu tafovutlarning aksari matn mazmuniga ta'sir qilmaydigan unifikatsiyon farqlar ekanligini ko'ramiz. Chunki, nusxalardagi matniy noo'xshshlilarning asosiy qismi ma'lum so'z yoki qo'shimchalarning variantdosh shakllari (-qa, -ga, -g'a... o'za – o'zga... ko'nglok – ko'ylak... kabi) holatlarida aks etadi. Ayrim o'rinlarda esa ushbu farqliklar ma'lum bayt, bob va hatto asar mazmuni, sujetiga ham ta'sir ko'rsatadi. Quyida matn ma'nosiga ta'sir etgan ayrim matniy tafovutlarga to'xtalib o'tamiz:

Kulbayi ahzon qilib erdim vatan,
Ko'ngil edi dar g'am-u jon mumtahan.
Goh edim jon bila mashg'uli zikr,
Goh edim g'arqayi anduh-u fikr.[1, 22]

كلبه احزان قيليب اردم وطن
كونگول ایدی دردو غم ممحن
گاه ایدی جان بيله مشغول ذکر
گاه ایدیم غیر غه اندوه فکر

Kulbayi ahzon qilib erdim vatan,
Ko'ngil edi dard-u g'ami mumtahan.
Goh edi jon bila mashg'ul zikr,
Goh edim g'ayrg'a anduh fikr. [4, 2b]

Durbek hasbi holi bayon qilingan yuqoridagi baytlardagi to'rtta so'zda matniy farqliklar ko'rindi. Baytdagi birinchi farqlik "Ko'ngil edi dar g'am-u jon mumtahan." va "Ko'ngil edi dard-u g'ami mumtahan." misralarida ko'zga tashlanadi. "Mumtahan" so'zi "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati"da "imtihon qilingan, sinalgan" degan ma'nolarni ifodalagan.[5] Agar misralarning ma'nosini izohlaydigan bo'lsak, dostonning krill yozuvi nashridagi "Ko'ngil edi dar g'am-u jon mumtahan." misrasidan chiqariladigan ma'no "Men huzun, mahzunlik kulbasini vatan qilgan edim, ko'nglim esa g'am eshigida, jonim sinovda edi." mazmunida bo'ladi. Agar jumlaning qo'lyozmadagi "Ko'ngil edi dard-u g'ami mumtahan" shaklida o'qiydigan bo'lsak, ma'no quyidagicha o'zgaradi: "Men huzun, mahzunlik kulbasini vatan qilgan edim, ko'nglim esa dard va g'am bilan sinalayotgan edi." Baytdagi ikkinchi tafovut "edim" va "edi" so'zlari bilan bog'liqdir. Ushbu tafovutni yuqoridagi birinchi farqlik bilan yaxlit holatda izohlasak, bu tafovutning ma'noga ta'siri aniqroq ko'rinadi. Nashrdagi ma'noga qaraydigan bo'lsak, muallif hasbi holini o'z nomidan ifoda etayapti. Ya'ni nashrdagi misrada Durbek "Men butun jonim bilan zikrga berilgan edim" demoqda. Hazora nusxasidagi misrada esa muallif ushbu zikr bilan

mashg'ullikni "Ko'ngil" nomidan, uni gapning egasi sifatida qo'llab bayon qilmoqda. Chunki qo'lyozmada yuqoridagi misrada ham ko'ngilning holati ifodalangan edi. Shuning uchun ham biz matnni "Goh edi jon bila mashg'ul zikr" sifatida o'qisak bu fike ko'ngilning nomidan aytilgan bo'ladi va ma'no ham quyidagicha ifodalanadi: "Men huzun, mahzunlik kulbasini vatan qilgan edim, ko'nglim esa dard va g'am bilan sinalayotgan edi va bu ko'ngil jon bilan zikrga berilgan edi." Baytdagi uchunchi farqlik esa "Goh edim g'arqayi anduh-u fikr" va "Goh edim g'ayrg'a anduh fikr" misralari orasidadir. Ushbu farqlik "g'arqa" va "g'ayrg'a" so'zlari orasida yuzaga kelmoqda. "G'arqa" so'zining ma'nosi "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati"da "botib ketgan, cho'kib ketgan" sifatida ifodalangan.[5] "G'ayr" so'zi esa "yod, begona" degan ma'nolarni bildiradi. Shundan kelib chiqadigan bo'lsak, nashrdagi misraning ma'nosi "Men o'ylov-fikr va anduhga g'arq bo'lgan edim" holatida, qo'lyozmadagi misraning ma'nosi esa "Men boshqalar haqida ham anduhda, o'ylovda edim" holatida bo'ladi. Agar misrani qo'lyozmada berilgan holatda o'qisak, Balx qamali vaqtida muallif nafaqat o'zi yoki yozilajak dostoni haqida, balki yon atrofidagi insonlarni o'ylab qayg'uga tushgan degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Borcha turib xizmatida bandavor,

Tillarida fikr-u, ko'ngilda g'ubor.

Dedilar: - Ey oh rasuli Xudo,

Ham otomizsiz, taqi ham peshvo.[1, 26]

بارچه توروب خزمتیده بنده وار

تیللاریده مکر کونولدا غبار

دیدیلار ای پاک رسول خدا

هم اتامیزسبز تقی هم پیشوا

Borcha turib xizmatida bandavor,

Tillarida makr-u, ko'ngilda g'ubor.

Dedilar: - Ey pok rasuli Xudo,

Ham otomizsiz, taqi ham peshvo.[4, 4b]

"Makr" va "fikr" so'zlari orasidagi tafovutda nashrda Yusuf akalarining tilidan aytilgan "fikr" qo'lyozmada "makr" sifatida berilgan va ma'no nisbatan aniqlashgan. Chunki, ushbu baytlar Yusuf (a.s)ning akalari haqida aytilgan bo'lib, ular Yusufni uydan olib ketib o'ldirishni qasd qiladilar. Ammo Ya'qub (a.s) o'g'li Yusufni akalari qo'lga topshirishni istamaydi. Akalari esa otalariga turli baxonalar qilib, "Yusufni olib ketib o'ynatib kelaylik." deb yolg'on va makr bilan Yusufni dashtga olib chiqib ketishga muvaffaq bo'ladilar. Asardagi ushbu voqealaridan kelib chiqqan holatda bizningcha Yusuf (a.s) akalari tilidan Ya'qub (a.s)ga aytilgan gaplarga nisbatan "tillarida fikr-u..." tasviri o'rniga, "tilarida makr-u..." jumlasini qo'llash to'g'riroq bo'ladi. Bundan tashqari "makr" so'zi o'quvchiga Yusuf akalarining Ya'qub (a.s) shaniga aytgan maqtovlari hamda bergan barcha vadalari yolg'on va hiyladan boshqa narsa emasligi haqidagi muallifning aniq xulosasini uqtiradi.

Berilgan misoldagi ikkinchi tafovut "oh" va "pok" so'zlarida uchraydi. Bizningcha nashrdagi "oh" so'ziga nisbatan hazora nusxasidagi "pok" so'zi matn mazmuniga to'g'riroq keladi. Chunki, matnda ifodalangan voqelikda Yusuf akalarining oh chekishiga yoki bu so'zni undalma sifatida qo'llashiga hech qanday

sabab yo‘q. Ayni paytda Ya‘qub (a.s) Alloh taoloning payg‘ambarlaridan bo‘lib, baytda Allohning bu elchisigan nisbatan “pok” sifatini qo‘llash matn mazmunini yanada jozibaliroq qiladi.

Og‘olarikim solib erdi bachoh,
Yetti o‘shal moliki tojir panoh.[1, 37]

اغلاری کیم سالیب ایردی بچاه
یتی اوشال مالک تاجر نگاه

Og‘olarikim solib erdi bachoh,
Yetti o‘shal moliki tojir nogoh. [4, 9a]

“Panoh” va “nogoh” so‘zlari bilan bog‘liq tafovut mavjud bo‘lgan ushbu baytda nashrda “Moliki tojirning Kan‘onga Yusufga bir najot, panoh bo‘ldi ya‘ni molik uni qul qilib sotsa ham o‘limdan saqlab qolishiga sababchi bo‘ldi” degan ma‘no bor. Qo‘lyozmada esa “Moliki tojir Yusufga nogoh, to‘satdan yo‘liqdi” degan ma‘no mavjud. Asar voqeliklariga qaraydigan bo‘lsak ikkala mazmun ham noto‘g‘ri emas. Dostonda haqiqatan ham Moliki Tojirga tush orqali ayon bo‘lgan sirli xazina – Yusuf (a.s) unga kutilmaganda yo‘liqadi. Ammo “nogoh” o‘rnida “panoh” so‘zini qo‘llaydigan bo‘lsak, Moliki Tojirning asar sujetida va doston qahramoni Yusuf hayotida tutgan o‘rnining ahamiyati yanada ortadi va bunga muallif alohida e‘tibor qaratgan bo‘ladi. Garchi Molik Yusuf (a.s)ni qul qilib sotgan bo‘lsa ham uning o‘limdan qutulib qilishida, Zulayxo bilan uchrashishida va Misrga shoh bo‘lishida rol o‘ynagan muhim obrazdir.

Soqi edi shohg‘a ul dam nadim,
Xizmatida erdi bu umri qadim.[1, 91]

ساقی دیدی شاه غه اول دم ندیم
خزمتینگدا ایردی بو عمر قدیم

Soqi dedi, shohg‘a ul dam nadim,
Xizmatida erdi bu umri qadim.[4, 31b]

Nashrdagi baytda “Soqi shohg‘a nadim (do‘st) edi” degan ma‘no chiqadi. “Hazora nusxasi”da esa “nadim” so‘zi soqi tilidan shohga nisbatan undalma sifatida qo‘llanadi. Aslida har ikkala holatda o‘qiganimizda ham soqining shohga ne qadar yaqin do‘st ekanligini bilib olamiz. Ammo nashrdagi “edi” so‘zi o‘rnida qo‘lyozmadagi “dedi” so‘zi qo‘llanganda “Xizmatida erdi bu umri qadim...” jumlasini ham soqi tilidan aytilgan bo‘ladi. Agar nashrdagi “edi” sifatida o‘qiladigan bo‘lsa, “Xizmatida erdi bu umri qadim...” jumlasini muallif tilidan aytilgan bo‘ladi.

Tobug‘inda xalq edi sad hazar,
Hukm ila farmonig‘a bori intizor.[1, 140]

تابو غیندا خلق ابدی صد هزار
حکم ایلا فرمانغه باری انتظار

Tobug‘inda xalq edi sad hazor,
Hukm ila farmong‘a bori intizor.[4, 53b]

“Hazar” va “hazor” so‘zlari orasidagi tafovut ma‘zoga ham ta‘sir qiladi. “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”ning 4-jildida “Hazar” so‘zining “Saqlanish, ehtiyot bo‘lish, chekinish; bir joyda turish, turg‘unlik” kabi ma‘nolari berilgan.[5] Agar biz jumlaning “hazar” sifatida o‘qiydigan bo‘lsak, misradan biror bir ma‘no

chiqarishimiz ham mumkin bo'lmay qoladi. Agar jumlani Hazora nusxasidagi "hazor" – "ming" sifatida o'qisak undan quyidagich ma'no chiqadi: "Yuz minglagan xalq Yusufning tobug'unda – huzurida, oldida uning hukm va farmonlariga muntazir edi." Bundan tashqari ikkinchi misradagi "intizor" so'zi qofiyasiga ham "hazor" so'zi mos keladi. Shuning uchun ham bizningcha ushbu o'rinda bayt mazmuniga nashrdagi "hazar" so'ziga nisbatan "Hazora nusxasi"dagi "hazor" – "ming" so'zi ma'no jihatidan maqbul hisoblanadi.

Garchi usholgonni ulasa bo'lur,
Lek o'shal o'rnina tugun qolur.[1, 177]

گرچی اوزولگان نی اولاسه بولور
لیک اوشال اورنینه توگون قالور

Garchi uzulgonni ulasa bo'lur,
Lek o'shal o'rnina tugun qolur.[4, 68a]

Ushbu baytdagi tafovut "usholgonni" va "uzulgonni" so'zlari orasida yuzaga kelmoqda. "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati"da "Usholmoq // ushalmoq" so'zining "Sinmoq, ushalmoq, maydalanmoq; kamaymoq, pasaymoq" kabi ma'nolari berilgan.[5] Bu o'rinda nashrdagi misradan chiqariladigan ma'no "Singan narsani ulash mumkin, ammo uning o'rnida biribir tugun qoladi" tarzida, Hazora nusxasidagi misradan chiqariladigan ma'no esa "Uzilgan narsani ulash mumkin, ammo uning o'rnida biribir tugun qoladi" tarzida bo'ladi. "Sinmoq" va "uzilmoq" so'zlari orasida nisbatan ma'no yaqinligi bo'lganligi uchun bu so'zlar orasidagi tafovut misra ma'nosiga ham u qadar katta ta'sir ko'rsatmaydi. Ammo bizningcha misrani Hazora nusxasidagi "Garchi uzulgonni ulasa bo'lur" tarzida qo'llash nisbatan to'g'riroq bo'ladi. Chunki, singan narsani emas, balki uzilgan narsani ulaganda u joyda tugun qoladi. Singan narsani qayta yamaganda esa u joyda tugun emas yoriq qoladi.

Fanimizga Durbek "Yusuf va Zulayxo" dostonining biz o'rganayotgan "Hazora nusxasi"dan yana to'qqizta qo'lyozma nusxasi ma'lum. Ammo bugun muomalada bo'lgan Sh. Sharafiddinov (Xurshid) tomonidan tayyorlangan krill yozuvidagi nashr uchun yagona nusxa, 1615-yilda (hijriy 1024-yil) Muhammad binni Said Mirzo Ahmad Buxoriy tomonidan ko'chirilgan qo'lyozma asos qilib olingan. Bizningcha, asarning qolgan nusxalarini ham bir joyga to'plab, uning yig'ma yoki ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlagandan so'ng dostonni yana bir bor nashr qilish maqsadga muvofiq bo'lar edi. Birgina Hazora nusxasini mavjud nashrlar bilan solishtirganda unda ma'no va sujet bilan bog'liq tafovutlarning topilganligi dostonning mavjud barcha nusxalarini qiyoslab o'rganish kerakligini ko'rsatadi. Bu ishni avvalo dostonning eng qadimgi nusxasi sifatida ma'lum bo'lgan 1516-yilda (hijriy 922-yil) ko'chirilgan, Turkiyaning To'pqopi saroy-kutubxonasida saqlanayotgan nusxasidan boshlash va uni bizdagi mavjud nusxalar bilan chog'ishtirish ham muhimdir. Chunki ma'lum bir asarning kitobat qilinish davri muallif davriga qanchalik yaqin bo'lsa, uning muallif matniga yaqinlik ehtimoli ham shunchalik ortadi. Doston matnini lingvopoetik jihatdan o'rganish ayrim yangiliklarni bera oladi. Biz ham "Hazora nusxasi" va 1959-yilgi nashr matnini qiyoslaganimizda undagi so'zlar va qo'shimchalarning etimologik jihatdan o'zgarganiga va ayrim hollarda so'zlar boshqa bir muqobiliga (ma'nodosh yoki variantdoshiga) almashtirilganligiga guvoh bo'ldik. "Hazora nusxasi" matnini

qadimgi tilshunoslik va imlo qoidalarini o'rganish uchun ham manba qilib olish mumkin. Boisi biz doston matnini o'ganganimizda unda lug'aviy shakl yasovchi hamda sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalarning asosdan ajratib yozilganligiga guvoh bo'ldik (asoslar hattoki "hurufi mo'ttasil"lar – o'zidan keyingi harfga qo'shib yoziladigan harflar bilan tugagan bo'lsa ham). Maqolada "Yusuf va Zulayxo" dostonining har ikki nashri ham yagona qo'lyozma asosida amalga oshirilganligini aytib o'tdik. Ammo matnshunoslikda ma'lum bir asarning nisbatan mukammal, muallif matniga yaqin nusxasini yaratish uchun uning ilmiy-tanqidiy matni yaratiladi. Buning uchun o'sha asarning fanga ma'lum bo'lgan barcha nusxalari yig'ilib ular o'zaro solishtirilishi kerak. Biz o'rganayotgan Hazora nusxasida doston nashrlarida uchramaydigan bob va baytlarning mavjudligi, tafovutli o'rinlarning ko'zga tashlanishi va unda muallif nomiga ishora qiluvchi misraning keltirilishi uning mazkur ilmiy-tanqidiy matnni yaratishda tayanch nusxa bo'la olish ehtimolini oshiradi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Дурбек. Юсуф ва Зулайхо. Тошкент, ФАН. 1959.
2. Vohidov R. J., Eshonqulov H. P. O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi. 2008.
3. Уч булбул гулшани. Фафур Фулом. 1986.
4. Durbek Yusuf va Zulayxo. Hazora nusxasi
5. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 томлик. ФАН. 1985.

BADIIY TARJIMA VA UNING XUSUSIYATLARI

Eshonqulova G.T.,

Buxoro davlat universiteti

Ingliz adabiyotshunosligi va tarjimashunoslik kafedrası doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada badiiy tarjima va uning o'ziga xos xususiyatlari haqida atroflicha ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, tarjimada me'yor masalasi, funksional va kommunikativ muqobillikka erishish usullarui haqida so'z yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *me'yor, funksional va kommunikativ muqobillik, manba va madsadli til.*

Abstarct: *This article provides detailed information about literary translation and its specific features. Also, the issue of standards, methods of achieving functional and communicative alternatives are discussed in the translation.*

Key words: *standard, functional and communicative alternative, source and target language.*

Аннотация: *В данной статье представлена подробная информация о художественном переводе и его особенностях. Также в переводе обсуждается вопрос стандартов, методов достижения функциональных и коммуникативных альтернатив.*

Ключевые слова: *стандарт, функциональный и коммуникативный вариант, исходный язык и язык перевода.*

Tarjima nutqning bir turi sifatida lingvistik nuqtayi nazardan tarjima qilinadi, ya'ni tarjima jarayoni bir tilning boshqa tilga tarjima qilinishini bildiradi. Bu ikki xil

til o'rtasidagi tarjimaning lingvistik jarayonidir. Shunday qilib, “tarjima”ni o‘ziga xos transformatsiya deb hisoblash mumkin. Bundan kelib chiqadiki, tarjima nazariyasining predmeti tillararo transformatsiyalar, ya’ni tarjima jarayoni haqidagi ilmiy qarashlarni o‘rganish bo‘lib, uning obyekti mavjud tarjimalardir. Tarjima qilishda 2 ta matndan foydalaniladi, ulardan biri boshqasidan mustaqil ravishda tuziladi, manba matn vazifasini bajaradi, ikkinchisi esa bir qator operatsiyalar, tillararo transformatsiyalar orqali bitta matn asosida yaratiladi.

G'.Salomovning fikricha, “tarjima” atamasi forscha “tarzabon” so‘zidan arabchalashgan bo‘lib, fors tilida “*go‘zal so‘zlovchi, so‘zlovchi, burro shaxs*” degan ma’noni bildiradi [1]. Arab tilida bu so‘z “tarjimon” shaklida bo‘lib, undan “tarjima” so‘zi kelib chiqqan. O‘zbek tilida “*ko‘chirish*”, “*qaytish*”, “*ag‘darish*”, “*burilish*” atamaları bilan ifodalanadi. Demak, tarjimaning o‘zbek tilida sinonimlari bor: *ag‘darish, burish, o‘tish*. Tarjima nazariyasi predmeti tarjima amaliyoti, tarjima ishlari, tarjima jarayonlari, tarjima faoliyati, tarjima tarixi va ularni o‘rganish asosida ona tili bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, tarjima qoidalari, yo‘riqnomalarini aks ettiradi va umumlashtiradi.

Tarjimada muqobil ekvivalent topish «Kundalik aloqa vositasi bo‘lgan tilga nisbatan badiiy adabiyot tili – deb yozadi Fyodorov, – bu so‘z ustalari tomonidan qayta ishlangan tildir [2]. Badiiy asarni tarjima qilish uchun tarjimondan keng qamrovli bilim talab etiladi:

- tilning lug‘at boyligi, chunonchi sinonim va omonimlar;
- kasb-hunar atamaları;
- shevaga xos so‘zlar;
- eskirgan (arxaik) so‘zlar;
- vulgar so‘zlar;
- erkalash va kichraytirish;
- qochiriq, maqol, matal va iboralar;
- so‘zlarning musiqiyliigi, ohangdorligi bilan bog‘liq bilimlar;
- ko‘p ma’noli so‘zlar;
- tilning talaffuz me’yorlari;
- mubolag’a va kichraytirish xususiyatlari;
- hazil mutoyiba shakllarini bilish zarur.

“Badiiy tarjimani ilmiy tavsiflash shundan iboratki, bunda so‘zni so‘z bilan emas, balki ma’noni ma’no bilan, obrazni obraz bilan, yumorni-yumor bilan berish muhim ahamiyatga egadir. Badiiy tarjimaning boshqa turdagi tarjimalardan farqi shundaki, so‘z, jumla yoki butun bir asarni to‘g‘ri o‘g‘irish kifoya emas. Bunda tarjimon ham san’atkor bo‘lishi lozim”[3]. Me’yor tushunchasiga kelsak, ingliz va o‘zbek adabiy tili va badiiy asarlarida me’yoriy ko‘rinishlar, nutq jarayonida

me'yorning buzilishi va ularni tuzatish yo'llari, ingliz va o'zbek tillarining hozirgi me'yoriy holati tilning madaniylik mezoni ekanligidir.

Me'yor - jamiyat a'zolari tomonidan qabul qilingan, ma'qullangan va ularga tushunarli bo'lgan til birliklarining nutq jarayonida qo'llanish holati va imkoniyatidir. Biz ushbu maqolada buyuk amerika adibi E. Hemingueyning "Alvido qurol" asari tarjimasida hamda boshqa bir ikki badiiy matnlar tarjimasida til me'yoriga amal qilinganlik yoki qilinmaganlik masalasi yuzasidan fikr yuritamiz. Amerika adibi E. Hemingueyning "Alvido qurol" asari tarjimasi haqida fikr yuritar ekanmiz misollarda ruscha variantlarni ham berib o'tishlikni ma'qul deb topdik, zero ushbu asar bilvosita, ya'ni rus tili orqali o'zbek tiliga tarjima qilingan. Ma'lumki har qanday asardagi personajlarning tili, nutq madaniyati asar qahramonlarining obrazini, xarakterini o'zida aks ettiradi. Turli nutq vaziyatlarida gapirayotgan personajlarning tili faqat shu personajga xosligi bilan xarakterlanadi. Bunday o'ziga xoslik uning gapirish ohangida, hatti-harakatlarida, qiliqlarida ham aks etadi. Bu hatti-harakatlar muallif bayonida, personajlarning gaplarida leksik frazeologik birliklar orqali, ma'lum bir 70 stilistik funktsiyalarni olmasdan, ularni asliyatdagi birliklar ta'siriga berilib, g'ayritabiiy sharoitlarda qo'llash, tarjima tili madaniyati hazm qila olmaydigan birliklar hosil bo'lib qolishiga, ba'zan esa ma'no va funktsiyaning mutlaqo o'zgacha talqiniga olib kelishi mumkin.

"Tarjima jarayonida ikki til birliklarining tarjimaviy, lug'aviy uyg'unligi emas, balki matndagi funksional, kommunikativ mosligi muhimdir. Agar bu funktsionallik va kommunikativlikka e'tibor berilmay tarjimon tomonidan asliyatdagi birlikning lug'aviy ma'nosi berilsa, tarjima tilida so'z ifodalagan stilistik va kommunikativ ma'no buziladi" [4]. Jumla o'zbek tili adabiy til normalariga mos kelmay g'aliz va to'mtoq, fikr yakunlanmaganday jaranglaydi. Asliyatdagi so'z va iboralarni umumxalq adabiy tilida qabul qilinmagan so'zlar bilan o'girish tarjima tilini kambag'allashtirishga, badiiy ifodadorlik darajasiga salbiy ta'sir qiladi. Quyidagi jumlar tarjimasiga e'tibor beraylik:

inglizcha: *...the two leather cartridge-boxes on the front of the belts, grey leather boxes heavy with the packs of clips of thin, long 6,5 mm cartridge, bulged forward under the capes so that the men, passing on the road, marched as though they were six months gone with child.*

ruscha: *...две кожаные патронные сумки на поясе, серые кожаные сумки, тяжелые от обойм с тонкими 6,5 миллиметровыми патронами, торчали с переды под плащами так, что казалось, будто солдаты идущие по дороге, беременны на шестой месяц.*

o'zbekcha: *...qayishlaridagi ikkita kulrang charm patron sumka 6,5 millimetrli ingichka patronlar joylashgan oboymalardan zil tortib yomg'irpo'sh tagidan ko'tarilib turar va go'yo yo'ldan borayotgan soldatlarni olti oylik homilador qilib ko'rsatardi.*

Bu jumladagi «пояс» so'zi «qayish» so'zi bilan o'girilishiga e'tibor beraylik. O'zbekcha «qayish» so'zi shevada «kamar» ma'nosini anglatga-da, u shuningdek ko'proq «mahkam, mustahkam, egiluvchan» ma'nolariga ham ega. Belga taqib yurish ma'nosida esa u «kamar» so'zi bilan ifodalanadi va bu adabiy til normasi sifatida

qabul qilingan. Chunki kontekst anglatgan ma'no bu bilan yanada ifodaliroq jaranglaydi. Quyidagi jumlada ishlatilgan birinchi jahon urishi davriga xos "troops" so'zi o'zbek tiliga qilingan tarjimasida ham o'rta asr ruhini saqlab qolgan, zero hozirgi ingliz tilida ushbu so'zning zamonaviy shakli bo'lmish "army" so'zi mavjud, o'zbek tilida ham rus tili orqali kirib kelgan "armiya" so'zi ishlatilmasdan o'sha davr ruhini saqlovchi "qo'shin" so'zi tildagi davriy me'yorni saqlagan. Shuningdek, bu jumla tarjimasida inglizcha "the house", ruscha "домик", o'zbekcha "кулба" so'zlarining funksional mosligiga e'tibor beraylik. O'zbeklar naridan beri qurilgan g'aribona boshpanani "kulba" deyishadi. Asliyatda ham, rus tilida ham gap "kichik uycha" ma'nosida uchrayaptiki, tarjimon uni "kulba"ga aylantirib, muallif niyatiga putur yetkazgan.

Qolaversa, askarlar oyog'idan kuchli shamol oqibatida ko'tariladigan "to'zon" emas, oddiy chang-g'ubor ko'tarilayotgani va ular daraxtlarning barglariga o'tirib qolayotganligi haqida gap ketayapti:

inglizcha: "Troops went by the house and down the road and the dust they raised powdered the leaves of the trees".(p.3)

ruscha: «По дороге мимо домика прошли войска, и пыл, которую они поднимали, садились на листья деревьев» (с.9).

o'zbekcha: «Kulba oldidagi yo'ldan qo'shinlar o'tib borar, ularning oyog'idan ko'tarilgan to'zon og'ochlarning barglariga o'tirardi» (91 b.).

Ayrim hollarda asliyatdagi birikmani sof lug'aviy ma'noda o'girilishi ham jumla ifodadorligini buzib qo'yadi:

inglizcha: "The priest was young and blushed easily and wore a uniform like the rest of us but with a cross in dark red velvet above the left breast pocket of his grey tunic"(p. 8)

ruscha: «Священник был молод и легко краснел и носил такую же форму, как все мы, только с крестом из темно-красного бархата левым нагрудным карманом серого френча» (с. 11)

o'zbekcha: «Kashish yosh edi va sal narsaga darrov qizarib ketardi, u hammamiz qatori forma kiygan, faqat kulrang frenchining so'l ko'krak cho'ntagi ustida to'q qizil duxobadan salb qadalgan edi» (94 b.)

Bu jumlaning o'qigan ko'pchilik kitobxonlar ruhoniylar ko'kraklariga xoh taqib yurishlari haqidagi fikrni uqib olmasliklari tayin. Qolaversa, «священник» so'zini «kashish» emas, bundan oldingi matndagidek «ruhoniy» so'zi bilan o'giraverish, forma so'zini «harbiy kiyim» deb konkretlashtirish maqsadga muvofiq bo'lardi. Chunki «ruhoniy» so'zi «kashish» so'ziga nisbatan ancha tushunarli va keng ommalashgan. Ba'zan hech qanday ekvivalent tanlashga muhtoj bo'lmagan, hamda tarjima qilinganda ham lug'aviy leksik muqobillari orqali o'girish mumkin va lozim bo'lgan birliklarni har xil tasodifiy birliklar vositasi orqali nutqning madaniy va tabiiy ohangini yo'qqa chiqarish hollari ham uchrab turadi. Tarjimada funksional mos muqobil bo'lsada, keng xalq ommasiga tushunarli bo'lmagan so'zni ishlatish hollari ham kuzatiladi: “

inglizcha: Miss Barkley was quite tall” (p.13).

ruscha: “Мисс Беркли была довольно высокого роста” (с. 19).

o'zbekcha: "Miss Berkli sanamrastadek qiz edi" (105 6.)

O'zbek adabiy tilida «ancha barvasta qomatli» yoki «novchadan kelgan» iboralari mavjud bo'lgani va u asliyatdagi "*quite tall*" iborasiga juda mos bo'lgani holda tarjimon negadir ko'pchilikka notanish bo'lgan «*sanamrasta*» so'zini ishlatgani kitobxonga bir oz tushunarsizlik olib keladigandek. Bunday holatni quyidagi jumla tarjimasida ham ko'rishimiz mumkin:

inglizcha: "We sat down on a bench and I looked at her" (p. 14).

ruscha: "Мы сели на скамейку, и я посмотрел на нее" (с. 16).

o'zbekcha: "Biz eshakka o'tirdik va men unga qaradim" (105 6.).

Bu o'rinda asliyatdagi "*a bench*" so'zi ruscha «скамейка» hech qanday stilistik vazifa bajarmayapti. Uni tarjimon oddiygina qilib «*o'rindiq*», «*o'tirgich*» so'zlari bilan o'girganda xalq jonli tilida ishlatiladigan «*eshak*» so'zini ishlatmaganda ham bo'lardi. Chunki o'zbek og'zaki tilida "*o'rindiq*" (*a bench*) so'zining ko'chma ma'noda ishlatilgan "eshak" tarzida ishlatilish shakli ham mavjud, lekin "*a bench*" so'zining ingliz tilida ko'chma ma'noli so'z bilan ifodalanganini biz ko'rmayapmiz. Balki voqealar shahardan chetta sodir bo'lganligi va balki tarjimon qahramonlarning oddiy qishloqdan chiqqanligiga e'tiborni qaratmoqchidir.

Quyidagi parchada katta kishiga nisbatan "*baby*" so'zining ishlatilishiga e'tiborni qaratsak. Bizga ma'lumki ingliz tilida baby so'zi kichik bola, shaqaloqqa nisbatan ishlatiladi. Ko'chma ma'noda esa muloyimlik va iltifotlilikni ifodalaydi. Asarda esa muallif yarador, najotsiz bemorga nisbatan muloyim munosabatda bo'lish kerakligiga e'tibor qaratmoqda. Ya'ni o'sha bemorlar xuddi bolalardek g'amxo'rlikka juda muhtojligini kitobxon ongiga yetkazmoqchidek go'yo. Chunki bilamizki kasalxonaga tushgan har qanday bemor najot bilan shifokorlarga ko'z tikadi, ertaroq sog'ayib ketishlaridan umidvor bo'ladilar. Bolalar yaxshi muomalaning shaydosi bo'lganidek, bemorlar ham vrach va hamshiralarning xushmuomalaligiga juda muhtoj bo'ladilar.

inglizcha: ... poor dear baby, how do you feel? (p.78).

o'zbekcha: Sho'rlik bebi, kayfiyatingiz durustmi o'zi. (148 c.)

Afsuski ushbu holat tarjimada saqlanmagan. *Baby* so'zini tarjima qilmasdan transliteratsiya usuli bilan "*bebi*" shaklida ifodalagan xolos. Bu esa kitobxonda tushunmovchilik uyg'otadi:

Ushbu asardagi Italiyalik kapitanning ingliz tilini buzib gapirishi va bu nutqning rus va o'zbek tillariga xorijiy kishi nutqiga xos nuqsonlar bilan o'girilishi ham pragmatik uyg'unlikni vujudga keltirgan:

inglizcha: Priest no with a girl. Priest never with a girl.

ruscha: Священник с девочка нет. Священник с девочка никогда.

o'zbekcha: Рухоний ойимчага йўқ. Рухоний ойимча билан ҳеч қачон.

Adabiy til me'yorini buzib so'zlashuvchilarning hammasini ham mahalliy lahjalarda gapiradi deb bo'lmaydi. Ayrim shaxslar nutqida muayyan mahalliy lahjaga moyillik sezilmasada, ular o'z nutqi lug'at tarkibida nofaol ayrim so'zlarni buzib talaffuz etadilar. Bu ko'proq fikr doirasi endi kengayib, nutqi rivojlanib kelayotgan yosh bolalar, hayotlarida bu xil so'zlardan kam foydalangan yoki mazkur so'zlarning tili lug'at tarkibiga keyinroq kirib kelganligi tufayli ularni yaxshi o'zlashtirib

ololmagan qariyalar, savodsiz yoki chalasavod shaxslar nutqida tez-tez uchrab turadi. Binobarin, badiiy asar qahramonlari nutqida ham bu xil noadabiy unsurlarning uchrab turishi tabiiy hol bo'lib, yozuvchilar ularni o'z qahramonlari nutqiga kiritish yo'li bilan kitobxonlar e'tiborini bayon etilayotgan fikrning mazmunidan ko'ra ko'proq usuliga, shakliga tortadi va shu yo'l bilan o'z qahramonlarini atroflicha tasvirlaydiki, tarjimada ularning muvofiq lisoniy vositalar yordamida talqin etilishi so'zsiz pragmatik uyg'unlikni yuzaga keltiradi. Asarni o'qir ekanmiz minglab bunday misollarni keltirishimiz mumkin, zero asar shunchalik san'atkorona tarzda yozilganki go'yo uning har bir so'zi bir ta'sirchanlikka egadek. Shu o'rinda yana bir narsani aytmog'imiz lozimki, bundayin jahon durdonasini o'zbek kitobxonlariga yetkazib berayotgan mohir tarjimonlarimizga ham tasanno aytmaslikning iloji yo'q albatta. Bayon qilingan fikrlarni xulosalab aytish mumkinki, nutq madaniyati adabiy til normalari sifatida qaraladigan barcha holatlardan san'atkorona va o'rinli foydalanishni talab qilar ekan, uning ajralmas qismi hisoblanadigan madaniyati ham barcha leksik-stilistik vositalarning asliyatdagi darajada tabiiy va jozibador jaranglashini taqoza qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Salomov, G'. (1978). Tarjima nazariyasiga kirish. – T.: “O'qituvchi” nashriyoti. – 220 b. 4.
2. Федоров А.В. Основы общей теории перевода. – М.: Высшая школа, 1983. – С. 220
3. Ochilov E. Badiiy tarjima masalalari (o'quv qo'llanma). – T., 2014.
4. Sirojiddinov Sh., Odilova G. Badiiy tarjima asoslari (Monografiya). – Toshkent: “Mumtoz so'z”, 2011.

ASLIYATDA PRAGMATIK XUSUSIYATLAR VA UNING TARJIMADA QAYTA YARATILISHI

Hamroyeva Sharifa Shukur qizi,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot ishi tarjimaning pragmatik xususiyatlarini tahlil qiladi. Shuningdek, maqolada asliyat tilning pragmatik xususiyatlarni tarjima tiliga qayta yaratilishi, pragmatika va tarjima sohalarining o'zaro aloqadorligi, mutarjimning turli tarjima usullaridan foydalanib asl mantnni mukammal yetkazib berish haqidagi fikrlar taqdim etilgan.

Kalit so'zlar: pragmatika, semiotika, adekvatlik, reseptor, kontaminatsiya, ekvivalentlik

Абстрактный. В данной исследовательской работе анализируются прагматические особенности перевода. Также в статье представлены идеи о воспроизведении прагматических особенностей языка оригинала на языке перевода, взаимосвязи прагматики и поля перевода, а также безупречной передаче исходного текста с использованием различных методов перевода переводчика.

Ключевые слова: прагматика, семиотика, адекватность, рецептор, контаминация, эквивалентность.

Abstract. This research paper analyzes the pragmatic features of translation. The article also presents ideas on the reproduction of pragmatic features of the original language in the target language, the relationship between pragmatics and the translation field, and the flawless transmission of the source text using various translation methods of the translator.

Key words: pragmatics, semiotics, adequacy, receptor, contamination, equivalence.

Tarjimashunoslik, fan sifatida, til va madaniy chegaralar bo'ylab ma'noni yetkazishning murakkabligi bilan uzoq vaqt davomida kurashib kelgan. An'anaviy yondashuvlar, birinchi navbatda, tilning sintaktik va semantik jihatlariga e'tibor qaratgan bo'lsa, hozirgi paytda pragmatika sohasi tarjimaning nozik tomonlarini tushunish uchun hal qiluvchi obyekt sifatida paydo bo'ldi. Pragmatika – bu asliyat va tarjima o'rtasidagi “ko'prikdir”. Bu ko'prikning “quruvchisi” esa tarjimondir. Asliyat va tarjima o'rtasidagi “ko'priki” ning mustahkam yoki mo'rt bo'lishi tarjimonning mahorati va bilimiga bog'liq.

Tarjimaning pragmatik jihati - tarjima jarayonining borishi va natijasiga ta'sir qilish zarurati hisoblanib, tarjimada adekvatlikni ta'minlaydi. Tarjima nafaqat asl nusxaga ekvivalent bo'lishi, balki qabul qiluvchida ma'lum bir intellektual yoki hissiy reaksiyani uyg'otishi kerak. Bu esa tarjimada pragmatik muammolarni keltirib chiqaradi va shu sababdan ham ushbu soha tarjimada aktual hisoblanib, hozirgi vaqtgacha tadqiq ostiga olinib kelinadi.

Tarjimada bir qancha pragmatik muammolar mavjud bo'lib, ularning tarkibiga quyidagilarni: adekvatlik, asliyatning janr xususiyatlari va tarjima mo'ljallangan kitobxonning fon bilimi, kommunikativ maqsad, pragmatik neytrallik, realiya, generalizatsiya (umumiylashtirish), konkretizatsiya, dialektlar, asliyatning modernizatsiyasi va shu kabilarni kiritish mumkin.

O'zbek olimi G'anisher Rahimov pragmatikaning rivojlanishida uch muhim bosqichni aytib o'tgan. *Birinchi bosqich*, 1930-1950- yillarni ichiga olib, pragmatika atamasi semilogiya-semiotika fanlarining bo'limi sifatida qayd etilgan. Bu davrda Karnap va Ch.Morrislar pragmatika bo'yicha bir qancha izlanishlar olib borganlar. *Ikkinchi bosqich*, 1950-1960-yillarni o'z ichiga olib, faylasuflar Austin, Serl va Paul Grislarni nutq kommunikatsiyasi va implikatura nazariyasini yaratdilar. *Uchinchi bosqich* esa, 1977-yilda Yakob L.Meyning Gollondiyada “Pragmatika” jurnalining nashr etilishi bilan boshlangan. Ushbu jurnalda bir qator olimlarning, xususan, Levin va Jeofrey Lichlarning pragmatika sohasidagi jiddiy tadqiqotlari nashr qilinishi ushbu sohaning rivojlanishiga katta hissa qo'shdi. Shuningdek, jahon tilshunosligida pragmatikaning Britaniya va Amerika maktablari shakllandi.

Tarjimaning eng muhim muammolaridan biri bu pragmatik adekvatlikdir. Adekvat tarjima bu – mukammal tarjimadir. Adekvat tarjima tushunchasining mualliflari bo'lgan A.V.Fedorov va Y. I. Resker tarjimani aniq hikoya qilib berish deb tushunmaslikka da'vat etadilar. Tarjima ham, hikoya qilib berish ham, agar ular

yuqori saviyada amalga oshirilgan bo'lsa, tarjima qilingan til normalari va qoidalariga muvofiqdir.

A.V. Fedorov va Ya. I. Reskerning fikricha, mukammal tarjima deganda asl nusxani to'liq aks ettiruvchi, unga muvofiq va u bilan tenglashadigan tarjima – adekvat tarjimadir.

V. N. Komissarovning ta'kidlashicha, har qanday til belgisi, odatda, uch xil munosabatni o'zida mujassam etadi. Bular semantik, sintaktik va pragmatik munosabatlar bo'lib, birinchisi – til belgisining predmet bilan aloqasini aks ettiradigan, ikkinchisi – til belgisini mazkur tizimga aloqador boshqa belgilar bilan bog'lab turadigan va uchinchisi – til belgisi bilan muloqot jarayonida undan foydalanuvchi shaxslar o'rtasidagi aloqani namoyon qiladigan munosabatlardir. Shunday qilib, til belgisi semantik, sintaktik va pragmatik ma'nolari bilan ajralib turadi. Mutarjim bu jarayaonda asliyat reseptori sifatida namoyon bo'lib, matndagi barcha ma'lumotlarni iloji boricha to'liq holatda qabul qiladi. Buning uchun tarjimondan asl tildagi tag bilimlarga ega bo'lishi, o'sha mamlakatning tarixi, dini va urf-odatlaridan xabardor bo'lishi talab qilinadi. Tarjimon esa bu jarayonda pragmatik neytral bo'lishi kerak.

Ketrin Raysning fikricha, pragmatik ma'noni alohida yetkazish mumkin emas. Tarjima mijozning manfaatlariga muvofiq bo'lishi kerak deb ta'kidlaydi.

Har bir xalqning tafakkuri, ma'naviy dunyosi har xil. Buni ko'pincha millatning turli diniy e'tiqodlari va falsafiy qarashlari bilan izohlash mumkin. Ammo ularni birlashtirgan uzoq qit'alar va o'zaro bog'liq bo'lmagan tillarda ba'zi universal tushunchalar va ifodali so'zlar mavjud. Turli xil til va dinga ega odamlar orasida ham umumiy tushunchalarni anglatuvchi so'zlar mavjud. Tarjimon o'z tilini va tarjima leksikasini sinchkovlik bilan taqqoslashi, har bir so'z uchun eng yaxshi muqobilni tanlashi talab qilinadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, ingliz va o'zbek tillarida quyidagi stilistik so'zlarni topishimiz mumkin:

1. Neytral – so'z boyligining o'zagini tashkil etuvchi va barcha janrlarda qo'llanadigan so'zlar.

2. Verbal – og'zaki nutqda, norasmiy vaziyatlarda qo'llaniladigan so'zlar. Ular yozma nutqda ishlatilmaydi, balki badiiy adabiyotda qahramon nutqini ifodalash uchun ishlatiladi.

3. Adabiy – adabiy nutqning barcha turlarida qo'llanadigan va og'zaki nutqda doimiy qo'llanilmaydigan, faqat ma'lum vaziyatlarda qo'llanadigan pragmatik ma'noga ega so'zlar.

4. Poetik – badiiy ruhda qo'llanadigan pragmatik ma'noli so'zlar.

5. Terminologiya- pragmatik so'zlarning bu turi fanga kiritilgan.

Pragmatikada personaj nutqi muhim ahamiyatga ega. Bu xususida G'.Rahimov "Asliyatdagi personajlar nutqini tarjimada qayta yaratish ham qator xususiyatlarga ega. Asliyatda buzib aytilgan so'z shakllarining ishlatilishini ikki xil sharhlash mumkin: birinchi holatda bunday buzib gapirish muallifni shu tilni bilmasligi bilan bog'liq xato bo'lsa, ikkinchidan, muallif personaj nutqining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatish uchun ataylab shu shakldan foydalanadi. Birinchi holatda bunday buzuvchi tilda ifodalangan fikrni o'qigan asliyat tiliga mansub kitobxon

gapirayotgan personaj boshqa millatga mansub ekanligini darrov payqaydi va uni o'zicha "tarjima" qilishga urinadi" deb ta'kidlaydi. Bunday holatda mutarjim komtaminatsiya, o'zaro o'xshash ikki so'z yo ibora qismlarining chatishuvi natijasida yangi so'z yoki iboraning paydo bo'lishi, tarjima turini ishlatishiga to'g'ri keladi.

Shuningdek, pragmatik muammolarni hal qilishda tarjimon maksimal mumkin bo'lgan ekvivalentlikdan voz kechishi, asl nusxani faqat qisman tarjima qilishi, kerakli qo'shimchalar va tushuntirishlar kiritishi, tarjima paytida matnning stilistik bog'lanishini yoki uning hissiy-ekspressivligini o'zgartirishi mumkin.

Asl manba: *The British people are still profoundly divided on issue of joining Europe*

Tarjima: *Inglizlarda Angliya «Umumiy Bozor»ga qo'shilishi kerakmidi degan masala bo'yicha katta kelishmovchilik haligacha mavjud.*

Bundan tashqari, frazaeologik birliklar, hazil va majoziy til tarjimada jiddiy pragmatik to'siqlarni keltirib chiqaradi. Idiomalar, maqollar va so'zlashuv so'zlari tilning madaniy va tarixiy sharoitlarida chuqur ildiz otgan bo'lib, so'zma-so'z tarjimalar ko'zda tutilgan ma'noni yetkazishda samarasiz bo'ladi.

Tarjima va pragmatika tilshunoslikda alohida sohalar sifatida o'rganilsa-da, ular bir-birini taqazo etadi. Tarjima - xorijiy tildagi matnni ona tili materiallari asosida qayta yaratish bo'lsa, pragmatika esa - o'sha qayta yaratilgan matnning asl ma'no-mazmunini yetkazib berishdir. Pragmatik xususiyatlar orqali „haqiqiy“ ma'noni yuzaga chiqarish uchun kontekstda ifodalangan ma'no qo'llaniladi va tahlil qilinadi. Mutarjim tarjimada pragmatik xususiyatlarni ifoda etishda asliyat matniga nisbatan pragmatik jihatdan neytral bo'lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. В. Н. Комиссаров. Лингвистика перевода : Монография / – 3-е изд. – 1980. – 167с.
2. В. Н. Комиссаров. Слово о переводе (Очерк лингвистического учения о переводе). - М., Междунар. отношения, 1973. – 143-бет.
3. Хамроева, Ш. (2023). ПЕРЕВОД НАЦИОНАЛЬНЫХ КРАСОЧНЫХ СЛОВ (РЕАЛИЙ) (НА ПРИМЕРЕ АНГЛИЙСКОГО ПЕРЕВОДА РОМАНА ОЙБЕКА «НАВОИЙ»). *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари / Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук / Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 3(S/8). <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3SI8Y2023N37>
4. Hamroyeva Sharifa. (2024). Overview of the Problems of Equivalence in Translating Texts. *Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities*, 29, 7–10. Retrieved from <https://www.periodica.org/index.php/journal/article/view/761>
5. Rahimov G'. (2016) Tarjima nazariyasi va amaliyoti. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.
6. Verschueren, A. (1999). *Understanding Pragmatics*. London: Edward Arnold & New York: Oxford University Press.

HAYDAR XORAZIYNING “MAXZAN UL-ASROR” DOSTONI, UNING NUSXALARI VA NASHRLARI XUSUSIDA

Eshonqulova Feruza Husniddin qizi,

BuxDU Matnshunoslik va adabiy
manbashunoslik mutaxassisligi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning “Maxzan ul-asror” asarining qo‘lyozma nusxalari, ularning holati, saqlanayotgan kutubxonalari, o‘rganilganlik darajasi hamda nashr qilingan qismlari xususida so‘z yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Haydar Xorazmiy, “Maxzan ul-asror”, “Gulshan ul-asror”, “Muxtasar”, Qozon nusxasi, Abel Pave de Courti, Vena nusxasi, London nusxasi, Budapesht qo‘lyozmasi, Istanbul nusxasi, Ayo Sofiya kutubxonasi, Berlin qo‘lyozmasi.

Abstract: This article discusses the “Makhzan ul-asrar” ‘s manuscript copies of Haydar Khorazmiy, their order, preserved libraries, the level of research an published parts.

Key words: Haydar Khorazmiy, “Makhzan ul-asrar”, “Gulshan ul- asrar”, “Mukhtasar”, the copy of Kazan, Abel Pave de Courti, the copy of Vena, the copy of London, the manuscript of Budapest, the copy of Istanbul, the library of Ayo Sophia, the manuscript of Berlin.

Аннотация: В этой статье рассматриваются рукописные копии произведения Хайдара Хорезми “Махзан уль-асрар”, их состояние, хранящиеся библиотеки, степень изученности и опубликованные части.

Ключевые слова: Хайдар Хорезми, “Махзан уль-Асрар”, “Гульшан уль-Асрар”, “Мухтасар”, Казанская копия, копия Абеля Паве де Курти, Венская копия, Лондонская копия, Будапештская рукопись, Стамбульская копия, библиотека Айо София, Берлинская рукопись.

Haydar Xorazmiy XV asrda yashab, ijod qilgan mohir qalam sohibidir. Uning bizgacha yetib kelgan “Maxzan ul-asror” dostonidan ham anglash mumkinki, u Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Sa’diy Sheroziy kabi Sharqning zabardast ijodkorlari bilan yaqindan tanish bo‘lgan. Shoirning Navoiy tili bilan aytganda “Nizomiy panjasiga panja urmog‘”I, ya’ni Nizomiyning “Maxzan ul-asror”iga javob yozishi ham fikrimizni tasdiqlaydi. Zahiriddin Muhammad Boburning “Muxtasar”ida ushbu asar “Gulshan ul-asror” nomi bilan tilga olingan. Asarning bir necha qo‘lyozma nusxalari hozirgi kunda Qozon, London, Berlin, Vena, Istanbul, Budapesht va boshqa shaharlardagi yirik kutubxonalarda saqlanib kelinmoqda. Qo‘lyozma nusxalar va ularning qayerda saqlanayotganligi haqida ma’lumotlar bizga ayrim kataloglar, badiiy-ilmiy asarlar hamda dissertatsilar orqali ma’lumdir.

Bilamizki, eski o‘zbek yozma adabiyotining ayrim nodir yodgorliklari namunalarining eski uyg‘ur yozuvidagi nusxalari ham bugungi kungacha saqlanib qolgan. Masalan, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig”, Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-haqoyiq”, Xorazmiyning “Muhabbatnoma” asarlarining bittadan nusxalari hamda “O‘g‘uznoma”, “Me’rojnoma”, “Siroj ul-qulub”, “Masala kitobi”, “Rohat ul-

qulub” kabi ko‘plab asarlar, hukmdorlar farmonlari, yorliqlar, g‘azal namunalari eski uyg‘ur yozuvida bitilganligi ancha vaqtlardan buyon fanda ma’lumdir.

Shu jumladan, Haydar Xorazmiy “Maxzan ul-asror” dostonining bir qo‘lyozma nusxasi ham yuqorida sanab o‘tilgan nodir namunalar qatori eski uyg‘ur yozuvida ko‘chirigan bo‘lib, u Parij Milliy kutubxonasida saqlanmoqda. Taniqli fransuz turkologi Abel Pave de Courting “Me’rojnoma”(“Muhammad Payg‘ambarning samoviy sayohati”) kitobida mazkur qo‘lyozma Tehrondan olib kelinganligi aytib o‘tilgan. Asar hajmi kichik, 55 varaqdan iborat. Uning 44-varag‘ida yozilishicha asar Alishoh baxshi tomonidan kitobat qilingan. Qo‘lyozma taxminan XV asrga taalluqli bo‘lib, debocha, sababi nazm, asosiy qism hamda xotimadan iborat, sarlavhalar qo‘yilmagan.

“Maxzan ul-asror”ning 2 ta qo‘lyozma nusxasi Londonning Britaniya muzeyida saqlanadi. Birinchi qo‘lyozma Add 7914/1U inventar raqam ostida bo‘lib, u Or 3491 inventar raqamli ikkinchi qo‘lyozmaga nisbatan ancha yaxshi va to‘liq holda saqlangan.

G.Flyugelning 1865-yilda nashrdan chiqqan “Venaqirollik kutubxonasidagi arabcha, forsha va turkiy qo‘lyozmalar” nomli kitobida Haydar Xorazmiy “Maxzan ul-asror” asarining 26 varaqdan iborat bo‘lgan bir qo‘lyozmasi Venada mavjudligi aytib o‘tilgan. Bu nusxa XVIII asr oxirlarida Venaga olib kelingan bo‘lib, XIX asrning 50-yillarida xuddi shu qolyo‘zmani fotonusxasi Qozonga keltirilgan va hozirda u 5498 inventar raqam ostida saqlanadi.

K.Brokkelmanning xabariga ko‘ra, “Maxzan ul-asror”ning yana bir qo‘lyozmasi Belinda mavjud. Rus sharqshunosi V.V.Radlov tomonidan 1890-yilda “Qutadg‘u bilig”ning eski uyg‘ur yozuvi bo‘yicha nashr ettirgan faksimelida berilgan “Ilova” qismida uyg‘ur yozuvidagi bir nechta asarlar xatini o‘zaro solishtirish maqsadida jami 7 ta asardan bir nechta bet namunalar keltirilgan. Shu o‘rinda “Maxzan ul-asror”dan ham 4 bet namuna berilgan. V.V.Radlov Shu asarning “Muqaddima”sida namunada keltirilgan faksimellarni izohlab, “Mahzan ul-asror”dan keltirilgan qismlarni Berlin kutubxonasidagi uyg‘ur yozuvidan olinganligini ta’kidlaydi. Keltirilgan ma’lumotlar “Maxzan ul-asror”ning ikkinchi bir uyg‘ur yozuvidagi qo‘lyozmasi Berlinda mavjud ekanligini isbotlaydi.

A.M.Shcherbakning ma’lumotiga ko‘ra asarning yana bir qo‘lyozma nusxasi Istanbul universitetining kutubxonasida saqlanadi. U majmua shaklida bo‘lib, 2753² inventar raqam ostida “Muhabbatnoma” deb nomlanadi. Asarda Haydar Xorazmiyning “Mahzan ul-asror”idan tashqari Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy va Amiriyning ko‘plab g‘azallari o‘rin egallaydi.

Y.E.Bertels Istanbuldagi Ayo Sofiya kutubxonasida asarning yana bir qo‘lyozma varianti mavjudligi va nusxa ushbu bayt bilan boshlanganligini aytadi:

Qofilaye barri Arabdin magar

Qildi bani Tay hashamina guzar.

Bugungi kunda Qozon davlat universitetining Qo‘lyozmalar bo‘limida “Maxzan ul-asror”ning ikkita qo‘lyozma nusxasi saqlanadi. 60251 inventar raqam ostida saqanayotgan ushbu qo‘lyozmada kotib hamda qachon ko‘chirilganligi haqida ma’lumotlar mavjud emas. T.1356 inventar raqamli ikkinchi nusxani esa rus turkolog

olimi I.O.Gotvald (1813-1897) o'z qo'li bilan ko'chirgan. Ammo aynan qaysi manbadan foydalanganligi aytmagan va nuxsa to'liq holda emas. Yuqorida aytib o'tilgan Venadan keltirilgan fotonusxa bilan umumiy hisoblaganda, hozirda Qozon shahrida asarning jami 3 ta nusxasi mavjud.

Asarning fanda ma'lum bo'lgan Budapesht qo'lyozmasi ham mavjud. Bu nusxa Perzsa O.81 inventar raqami ostida bo'lib, ikki dostonni o'zichiga oladi. Birinchisi doston forsha matnning noyob nusxasi bo'lib, buni tarixchi adabiyotshunoslar yo'qolgan deb taxmin qilishgan. "Alfiya va Shalfiya" nomli masnaviy Azraqi Xaravining qalamiga mansub. Ikkinchi matn Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" asaridir. Nuxsani kim, qachon ko'chirganligi haqida ma'lumot mavjud emas. Ammo undagi hozirgi Ozarbayjon tilining fonetik jihatlar mavjudligini inobatga olsak, asarni tili o'g'uz turkcha bo'lgan xattot tomonidan ko'chirilganligini taxmin qilish mumkin.

Demak, bugungi kunda fanda "Maxzan ul-asror"ning o'nlab nusxalari ma'lum bo'lib, ular shoirning mazkur asarini o'rganishda manba sifatida xizmat qiladi. XIX asr o'rtalaridan boshlab rus va yevropalik turkologlar orasida Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror" asarini o'qish va o'rganishga bo'lgan qiziqish paydo bo'la boshladi. Natijada ushbu asarning dastlabki namunalari fanga ma'lum qilish ishlari boshlandi. Birinchi bo'lib 1857-yilda rus turkologi I.Berezin (1818-1896) turkiy xalqlar madaniy-adabiy va tarixiy hayotiga doir bo'lgan yodgorliklardan namunalarni o'z ichiga olgan "Turkiy xrestomatiya" kitobida "Maxzan ul-asror"ning Vena qo'lyozmasi nusxasidan parcha nashr ettirdi. Biroq u asar muallifini Haydar Xorazmiy emas, Alisher Navoiy deb ko'rsatgan. 1858-yilda esa rus olimi I.O.Gotvald Qozon nusxasi asosida asarni to'liq holda nashr ettirdi.

Rus olimlarining nusxalarni nashr ettirish harakati yevropalik olimlarning ham e'tiborini tortdi. Fransuz sharqshunos olimi Abel Pavet de Courti 1882-yilda nashr ettirgan "Me'rojnom"ning boshqa bir chig'atoy matni nashrida Xorazmiyning "Maxzan ul-asror"idan parcha keltirgan.

O'zbek adabiyotshunoslari ham bu asarni e'tiborsiz qoldirmadi. 1947-yilda Nizomiy Ganjaviyning yubileyi munosabati bilan nashrga tayyorlangan "Guldasta", 1948-yilda Alisher Navoiyning yubileyi sharafiga tayyorlangan "Navoiy zamondoshlari" to'plamlarida Haydar Xorazmiyning "Maxzan ul-asror"idan namunalar keltirilgan. Bundan tashqari "O'zbek adabiyoti" xrestomatiyasi [7, 196] "Navoiyning nigohi tushgan" [3, 188] to'plamlarida xuddi shu nom ostida hamda "Asrlar nidosi" [2, 9] va "Muborak maktublar"da [4, 187] "Gulshan ul-asror" nomi bilan nashr ettirilgan. Asar matnining katta qismi kirish boblarsiz 1987-yilda "Gulshan ul-asror" nomi bilan chiqarilgan.

Nodir asarning turli nusxalari ko'plab olimlar tomonidan o'rganilib, doktorlik dissertatsiyalari himoya qilingan. O'zbek adabiyotshunos olimi Nizom Abdullayev "Xaydar Xorazmiy va uning "Maxzan ul-asror"i" nomi ostida filologiya fanlari kandidati ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya, "Maxzan ul-asror"ning uyg'urcha harflar bilan yozilgan Ayo Sofiya qo'lyozmasini 2000-yilda Ayet Abdulaziz Goca tomonidan tahrir qilib, doktorlik dissertatsiyasi sifatida himoya qilgan. Besh qo'lyozma asosida yozilgan tanqidiy nashr Avni Gozutok tomonidan 2008-yilda bosib chiqarilgan. Gozutok tanqidiy matnda G'arb kutubxonasida

saqlanayotgan qo'lyozmalarning aksariyatidan foydalanmaganligi sababli yaqin kelajakda Xorazmiyning barcha qo'lyozmalariga asoslangan tanqidiy nashri Benedek Peri tomonidan tuzilishi rejalashtirilgan.

Adabiyotlar:

1. Абдуллаев Н. Ҳайдар Хоразмийнинг Низомий “Махзан ул-асрор”ига муносабат//. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1974, 2-сон, 13-17-бетлар.
2. Асрлар нидоси.-Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти , 1982,7-41- бетлар.
3. Навоийнинг нигоҳи тушган.-Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти , 1986, 187-214- бетлар.
4. Муборак мактублар.-Т.:Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти , 1987, 211-246-бетлар.
5. Ғаффоров Н. “Гулшан ул-асрор” нашрлари ҳақида// “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1993, 2-сон, 52-53-бетлар.
6. Ҳ. Хоразмий. Махзан ул-асрор.- Қозон.1858. Инв.5498
7. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик, 1-том.-Т.: “ЎзССР давлат бадийи нашриёти, 1959. 196-215- бетлар.

ARBA'IN TOSHBOSMASINING ILMIY TAVSIFI TARKIBI VA TUZILISHI

Davronova Mexrangiz,

Buxoro davlat universiteti filologiya fakulteti matnshunoslik va adabiy manbashunoslik yo'nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Alisher Navoiyning “Arba'in” asari Buxoro san'at muzey-qo'riqxonasida saqlanayotgan Muso Saidjonov kutubxonasi fondiga tegishli bo'lgan toshbosma nusxasining ilmiy tavsifi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar. Alisher Navoiy, “Arba'in”, Muso Saidjonov, qo'lyozma, toshbosma, ilmiy tavsif

Абстрактный. Обсуждается научное описание литографической копии произведения Алишера Навои «Арбаин», принадлежащей коллекции библиотеки Мусы Саиджонова, хранящейся в Бухарском художественном музее-заповеднике.

Ключевые слова. Алишер Навои, Арбаин, Муса Саиджонов, рукопись, литография, научное описание.

Annotation. The scientific description of the lithograph copy of Alisher Navoi's "Arba'in" belonging to the collection of Musa Saidjonov library kept in the Bukhara Art Museum-Reserve is discussed.

Key words: Alisher Navoi, Arbain, Musa Saidzhonov, manuscript, lithography, scientific description

Turkiy millat uchun eng qadrli bo'lgan ma'naviy xazinalardan biri Alisher Navoiy qalamiga mansub “Arba'in” asaridir. Navoiyning “Arba'in” asari zahmatkash xattotlar va kotiblar tomonidan keyingi davr kitobxonlari uchun adabiy meros sifatida, qo'lyozma va toshbosma holida yaratilagan. Bugungi kunda “Arba'in”

asarining ilm ahliga ma'lum bo'lgan bir nechta qo'lyozma va toshbosma nusxalari mavjud bo'lib ulardan biri Buxoro san'at muzey-qo'riqxonasida saqlanayotgan Muso Saidjonov kutubxonasi fondiga tegishli bo'lgan Alisher Navoiy qalamiga mansub „Arba'in" asarining toshbosma nusxasidir.

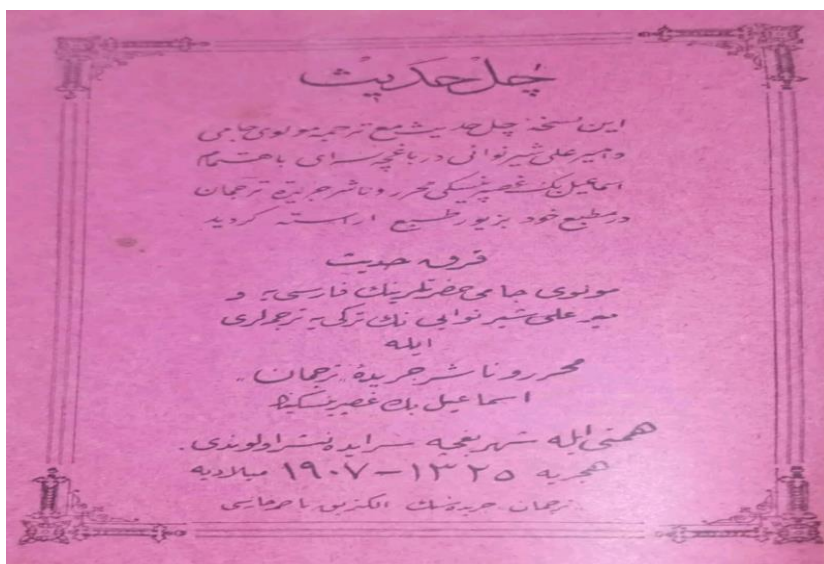
Buxoroyi sharif nomi bilan bog'liq bo'lgan ushbu toshbosma nusxa Buxorodagi ilk davlat kutubxonasi tashabbuskori, o'lkashunos, qadimshunos, tarjimon Muso Saidjonov kutubxonasiga tegishli edi.

Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi ilmiy xodimi Ahtam Ahmedov Muso Saidjonov shaxsiyati haqida quyidagilarni qayd etadilar: -Muso Saidjonov Abu Ali ibn Sino nomidagi viloyat kutubxonasi va o'lkashunoslik muzeyini tashkil etishda, ularni qadimiy madaniy-ma'rifiy manbalar-nodir qo'lyozma asarlar, qimmatbaho bosma va litografik kitoblar, turli davrlarda yozilgan hujjatlar, vaqfnomalar, osori atiqalar bilan boyitishda jonbozlik ko'rsatgan.

Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi ilmiy xodimi Ahtam Ahmedovning aytishlaricha, 1921-yilda ochilgan Muso Saidjonov kutubxonasi 1187 nusxa kitob fondiga ega bo'lgan. Buxoro davlat muzey-qo'riqxonasi o'tgan asrning 70 yillarida Muso Saidjonovning yaqin qarindoshlaridan ikki marta kitoblar sotib olgan.

Bu kitoblarning umumiy soni 45 ta bo'lib, 12 tasining birinchi sahifasida Muso Saidjonovning arab yozuvidagi muhri bosilgan. San'at, madaniyat, tarix va turli fanlarga oid ilmiy-ommabop asarlar qatorida Alisher Navoiy qalamiga mansub „Arba'in" asarining toshbosma nusxasi ham shu 45 nusxa kitoblar orasida mavjud bo'lgan.

Mazkur toshbosmaning ilmiy tavsifi haqida gapiradigan bo'lsak, toshbosma Buxoro san'at muzey-qo'riqxonasida 2084- inventar raqami ostida saqlanadi. Ushbu toshbosma hijriy 1325- milodiy 1907-yil Ho'qand (hozirgi Qo'qon)da Damir parovoy matbaasida chop etilgan. Ushbu toshbosma bir muqova ostida 3ta asarni o'z ichiga olgan Navoiy kulliyotining bir qismi bo'lib hisoblanadi. Bu kulliyotda Alisher Navoiy „Arba'in"i va Mavlono Abdurahmon Jomiy „Chihil hadis" asari toshbosmasidan tashqari Alisher Navoiyning „Muhokamat ul lug'atayn" va „Mahbubul qulub" asarlari ham mavjud. Ushbu nodir namuna jami 179 sahifani o'z ichiga olgan bo'lib matn o'lchovi 7×16.5, qog'oz o'lchovi 12.5×20 dir. Toshbosma betlarida poygir qismi mavjud emas. Matn chiroyli va ravon nasta'liq xatida, qora siyohda, och sariq rangli yupqa, shaldiroq, sifatli Qo'qon qog'oziga yozilgan. Kitobning muqovasi yumshoq mag'ziy karton bo'lib yashil rangda. „Arba'in" toshbosmasi kitob ichida alohida holatda yopishtirib qo'yilgan degan fikrga keldik. Chunki „Arba'in" toshbosmasining o'zi alohida muqovada bo'lib, muqovasi qirmizi rangli qog'ozdan iborat va jami 25 betni tashkil qiladi. Toshbosmaning (asosiy matn boshlanguniga qadar) muqovasining yuzida to'g'ri burchakli to'rtburchakning to'rtta burchagi naqshlar bilan bezatilgan bo'lib naqshlarda hech qanday yozuvlar yo'q. Muqovada mavjud bo'lgan ushbu shakl ichida nastaliq xatida yozilgan asar haqidagi tojik va o'zbek tillaridagi ma'lumotlarni ko'rishimiz mumkin:

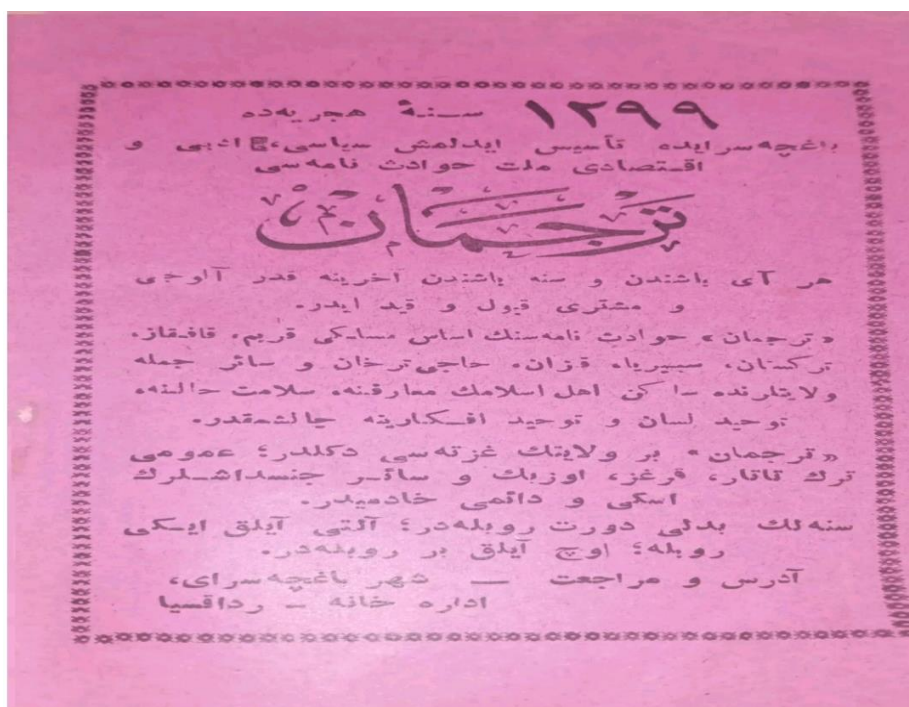
Chihil hadis

In nusxayi chihil hadis maa tarjimayi Mavlaviy Jomiy va Amir Alisher Navoiy dar bog'chayi bog'i Ismoilbek Gasprinskiy noshir sharhi va tarjimon dar matbaayi xud bazur batab va orasta kard.

Qirq hadis

Masnaviy Jomiy hazratlarining forsiy va Alisher Navoiyning turkiy tarjimalari ila muharrir va noshir jarida rahmon Ismoilbek Gasprinskiy marhamati ila Bog'chasaroyda nashrga olindi. Hijriy 1325- milodiy 1907-yil. Tarjimon jaridasi.

Muqovaning orqa sahifasida esa quyidagi ma'lumotlar yozilgan:

1299-yil sana hijriy yilda Bog'chasaroyda ta'sis etilmish siyosiy, maishiy va iqtisodiy millat havodisnomasi.

Tarjimon

Har oy boshidan va sana boshidan oxiriga qadar oluvchi va mushtariy qabul qayd etar va tarjimon havodisnomasining asosiy masalasining Qrim, Qavqaz, Turkiston, Sibiriyo, Qozon, Hojitarxon va satri jumla viloyatlarida kun ahli islomga va maorifga salomat holini tavhidi lison va tavhidi afkorini chop qildilar. Sanaga badali to'rt rubldir, olti oyliq iki rubl, uch oyliq bir rubldir. Adres va murojaat shahri Bog'chasaroy. Idoraxona-redaqsiya.

Endi mazkur toshbosmaning asosiy qismiga o'tamiz.

Toshbosmada Alisher Navoiy „Arba'in" i matnining muqaddima qismi 1-betdan basmala bilan, ya'ni „Bismillah" kalimasi va an'anaviy ravishda hamd bilan boshlangan bo'lib chapdan o'ngga qarab qiyalatib yozilgan va 5 baytni tashkil qiladi. Muqaddima quyidagicha boshlangan:

Hamd angakim kalomi xayrmaol

Qildi elga rosulidin irsol

Ul rosuleki ham kalomi fasih

Elga yetkurdi ham hadisi sahih.

Undan so'ng „Sababi ta'lifi manzuma" qismi yozilgan bo'lib bu qism 17 baytni tashkil qiladi. Arba'inning „Sababi ta'lifi manzuma" qismida Alisher Navoiy arba'inning yozilish sabablari haqida bayon qilib o'tgan:

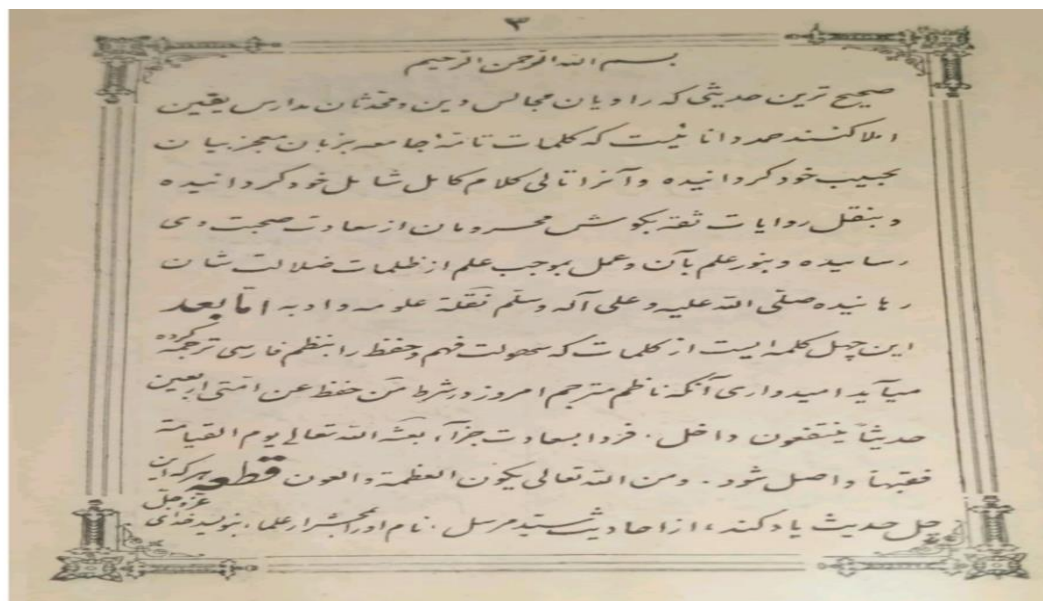
Forsiydonlar aylabon idrok

Oriy erdi bu nafdin atrok

Istadimkim bu xalq ham bori

Bo'lmag'aylar bu nafdin oriy.

Toshbosmaning 1-va 2-beti Muqaddima va Sababi ta'lifi manzuma qismlaridan iborat bo'lib, 3-betda „Bismillahir rohmahir rohiym" kalimasi bilan boshlangan 11 yo'ldan yozuv joylashtirilgan quyidagi matn bor:

Bismillahir rohmahir rohiym

Sahihi tarim hadiseki az jonibi sho'roxoi dini va ulamoi maktabxo xonda shudaast. Sitoishi hakimon nest ki harfhoi tamomi ummatroi ba zaboni mo'jiza bayon namuda onro ba unvoni yak rojai mukammal doxil kardast va bo istinod ba sunnatho

ko'shish kuned, ki az aftode, ki az saodat mahrumand, bo on tavakkal kuned va amal bar ilm yake az zulmathoi gumrohii onhost roha shuniyda sollallohu alayhi va a'la alihi va sallam naql ilm dod. In chihil kalima kalimaxoeand ki baroi fahmidan va nigoh doshtani tartibot osonand. Tarchimayi forsi meoyad umed doret ki noziri tarchumon imruz dar holati man ast. Ki millatro az muin xifz kunad. Tibqu hadiys bahrabardoroni darun metavonand dar ruzi Qiyomatba xudovandi taolo noil gardand. Va az Allohi taoloyi buvad buzurgu sharif ast. Chihil hadis yod kand az hadisxoi nomi ulamoi bad navidi hodadi.

Toshbosmaning 4-betidan asar matni boshlangan. 4-betda arab tilidagi hadis sarlavhasi ostida 2 ta ustun shaklida o'ng tomonda Abdurahmon Jomiy "Chihil hadis" i, chap tomonda esa Alisher Navoiy "Arba'in"i nasta'liq xatida yozilgan bo'lib, bu 25-betgacha davom etgan va 24-betda Qur'oni Karim suralarining „onasi" hisoblangan „Fotiha" surasi yozilgan va 25-betda Muso Saidjonovning arab yozuvidagi muhri urilgan.

Xulosa sifatida shuni ayta olamanki, Alisher Navoiy va Abdurahmon Jomiy arba'inlarining ushbu toshbosma nusxasi yuqorida aytib o'tilganidek Buxorodagi ilk kutubxona tashabbuskori, ma'rifatparvar, jonkuyar inson Muso Saidjonov kutubxonasida yuqori darajada ehtiyotkorlik bilan saqlangan. Toshbosmadan hech qanday yozuv o'chib ketmagan, varaqlari ozgina eskirgan bo'lsa-da, sahifalarda mavjud bo'lgan yozuvlar haqida umuman olganda "Arba'in" asarining yana bir nusxasi haqida to'la ma'lumotga ega bo'la olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. 20 jildlik, 16-jild.-Toshkent: Fan, 2000. -255 b.
2. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. 3-tom.-Toshkent:Fan,1984.-19b.
3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati.
4. 3. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. 2-tom.-Toshkent:Fan,1984.-168 b.
4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. 3-tom.-Toshkent:Fan,1984.-512 b.
5. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. 3-tom.-Toshkent:Fan,1984.-507 b.
6. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. 3-tom.-Toshkent:Fan,1984.-164 b.
7. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. 4 tomlik. 3-tom.-Toshkent:Fan,1984.-596 b.
8. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub.-Toshkent:Yoshlar nashriyot uyi, 2018-95 b.
9. Ashur Ali Zohiriy. Arba'in.-Qo'qon:Damir parovoy matbaasi, 1907.
10. A.Navoiy. To'la asarlar to'plami, 9-jild, 2012. 509.
11. Ibn Abdulbar an-Namariy.Jomi-ul bayoni-i- Abdulashbol az-Zuhayriy nashri.-Dammom.1414/1494.I jild.-B.192-199.

ТРАДИЦИИ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ЛИТЕРАТУРЕ БУХАРЫ

Муртазин Эмиль Рустамович,

Ассистент, Джизакского политехнического института

Петров Рустем Иванович,

Студент группы 440-21 РУиО

Джизакского политехнического института

Аннотация: *Статья посвящена исследованию традиций устного народного творчества в литературе Бухары. Устное творчество, представленное эпосами, легендами и сказками, оказало значительное влияние на развитие письменной литературы региона. Анализируется взаимосвязь между устными традициями и письменной литературой, а также роль фольклора в формировании культурных и духовных ценностей. Работа основана на сравнительном анализе устных и письменных жанров, выявлении ключевых мотивов и образов, которые продолжают сохраняться в литературной традиции Бухары.*

Ключевые слова: *Устное народное творчество, литература Бухары, эпос, легенда, сказка, фольклор, культурные традиции.*

Annotatsiya: *Maqola Buxoro adabiyotida og'zaki xalq ijodining an'alarini o'rganishga bag'ishlangan. Epik asarlar, afsonalar va ertaklar shaklida namoyon bo'lgan og'zaki ijod bu mintaqaning yozma adabiyotining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Og'zaki an'alarining yozma adabiyot bilan bog'liqligini va folklorning madaniy va ruhiy qadriyatlarini shakllantirishdagi rolini o'rganadi. Ish og'zaki va yozma janrlarni taqqoslash, Buxoro adabiyotida davom etayotgan asosiy motivlar va tasvirlarni aniqlash asosida olib borilgan.*

Kalit so'zlar: *Og'zaki xalq ijodi, Buxoro adabiyoti, epik asar, afsona, ertak, folklore, madaniy an'alar.*

Abstract: *This article is devoted to the study of the traditions of oral folk creativity in the literature of Bukhara. Oral creativity, represented by epics, legends, and fairy tales, has significantly influenced the development of the region's written literature. The article analyzes the relationship between oral traditions and written literature, as well as the role of folklore in shaping cultural and spiritual values. The work is based on a comparative analysis of oral and written genres, identifying key motifs and images that continue to be preserved in Bukhara's literary tradition.*

Key words: *Oral folk creativity, Bukhara literature, epic, legend, fairy tale, folklore, cultural traditions.*

Устное народное творчество играет важную роль в развитии культуры и литературных традиций Центральной Азии. Бухара, будучи одной из древнейших культурных столиц региона, впитала в себя разнообразные формы устного народного творчества. Это важное наследие передавалось из поколения в поколение через сказания, эпосы, легенды, песни и другие формы фольклора. Влияние устного творчества на письменную литературу Бухары является

значительным, поскольку многие произведения литературы региона сохраняют и трансформируют формы и мотивы устной традиции [1].

Цель данной статьи — исследовать взаимосвязь между устным народным творчеством и литературой Бухары, выявить основные формы и жанры устного творчества, которые нашли отражение в письменной традиции региона, и проанализировать их влияние на культурное и литературное развитие.

Для исследования взаимосвязи устного народного творчества и письменной литературы Бухары использованы методы культурологического и литературоведческого анализа. Были проанализированы различные источники, включая письменные памятники, эпосы, легенды, сказки и песни, которые сохранялись в устной традиции. Дополнительно были изучены исследования по истории и культуре региона, включая труды этнографов и фольклористов.

Методологическая основа работы строилась на сравнительном анализе письменных текстов с элементами устного народного творчества. В рамках исследования были выделены ключевые фольклорные жанры, оказавшие влияние на литературу Бухары, такие как эпос, сказки, песни и легенды [2].

Бухара, как центр науки, культуры и религии, стала местом синтеза различных культурных и народных традиций. Устное народное творчество играло ключевую роль в передаче знаний, истории и культурных ценностей. Народные сказания, легенды и эпосы рассказывались не только для развлечения, но и для передачи жизненно важных уроков и духовных наставлений.

Одной из наиболее известных форм устного творчества в Бухаре был эпос. Такие эпические произведения, как "Алпамыш", рассказывались сказителями (бахши) и передавались из поколения в поколение. Этот эпос стал важной частью не только устного народного творчества, но и письменной литературы. В нем отражены идеи героизма, доблести и преданности родине.

Легенды также занимали важное место в устной традиции Бухары. Они рассказывали о древних правителях, святых местах и легендарных героях. Некоторые из этих легенд нашли свое отражение в письменных произведениях и стали основой для создания более поздних литературных шедевров [3].

Влияние устного творчества на литературу Бухары

Литература Бухары на протяжении столетий находилась под влиянием фольклора и устной традиции. Это особенно заметно в жанре поэзии. Многие поэты, такие как Навои и Фирдоуси, черпали вдохновение из народных сказаний и легенд, отражая их образы и мотивы в своих произведениях.

Одним из ярких примеров является жанр газелей, который тесно связан с устными песенными традициями. Песни, исполняемые народными певцами, часто содержали философские размышления о жизни, любви и смысле бытия. Эти мотивы находили отражение в поэзии, где структура и ритмика устной речи оказывала влияние на форму стихотворений.

Кроме того, сказки, передаваемые устно, послужили основой для многих литературных произведений [4]. Сказочные образы и сюжетные линии

интегрировались в письменные тексты, что способствовало сохранению фольклорного наследия в новой литературной форме.

Жанры устного народного творчества в письменной литературе

Эпос, легенды и сказки были основными жанрами, оказавшими влияние на письменную литературу Бухары. Эпические произведения, такие как "Алпамыш", несмотря на устное происхождение, стали литературными текстами, сохраняя при этом дух народного творчества. Мотивы борьбы за справедливость, героизма и любви, отраженные в эпосах, часто использовались в классической литературе региона.

Легенды, повествующие о святых и праведниках, стали важной частью суфийской литературы. Они передавали не только исторические события, но и духовные уроки, что делало их популярными среди различных слоев общества. В суфийских трактатах часто встречаются ссылки на народные легенды, что свидетельствует о взаимосвязи между устным и письменным наследием [5].

Сказки, в свою очередь, оказали влияние на развитие жанра басен и аллегорий в литературе. Моральные уроки, передаваемые через простые сюжетные линии, нашли отражение в произведениях местных авторов. Этот жанр был особенно популярен среди детской и поучительной литературы, где использовались традиционные образы животных и мифических существ.

Устное народное творчество оказало значительное влияние на развитие литературы Бухары, становясь важным источником вдохновения для писателей и поэтов. Эпосы, легенды, сказки и песни, передаваемые из поколения в поколение, были не только основой для литературных произведений, но и важным культурным и духовным наследием.

Влияние устного творчества прослеживается в жанрах поэзии, эпоса и легенд, которые нашли свое отражение в письменной традиции региона. Литература Бухары продолжает сохранять фольклорные мотивы, что свидетельствует о живучести устной традиции и её значении для культурного развития региона [7].

Дальнейшие исследования могут быть направлены на более глубокое изучение конкретных примеров влияния устного творчества на письменную литературу Бухары, а также на анализ роли сказителей и народных исполнителей в процессе передачи культурного наследия.

Литература

1. Кузиев, Б. Н., & Муртазин, Э. Р. (2023). Образование и искусственный интеллект. Экономика и социум, (5-2 (108)), 786-789.
2. Якименко, И., Каршибоев, Ш., & Муртазин, Э. (2024). СОХРАНЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ: РОЛЬ УМНЫХ СИСТЕМ МОНИТОРИНГА И КОНСЕРВАЦИИ. Science and innovation, 3(Special Issue 28), 985-989.
3. Дрозденский, С., Каршибоев, Ш., & Муртазин, Э. (2024). ИНТЕРАКТИВНЫЕ ВЫСТАВКИ И МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ ИНСТАЛЛЯЦИИ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРИВЛЕЧЕНИЮ ВНИМАНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ. Science and innovation, 3(Special Issue 28), 896-899.

4. Кузиев, Б. Н., Холмуминова, Д. А., & Муртазин, Э. Р. (2024). РОЛЬ ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ: ВОЗМОЖНОСТИ И ВЫЗОВЫ. Экономика и социум, (3-1 (118)), 1125-1128.
5. Муртазина, Д. Р., & Муртазин, Э. Р. (2024). СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ФОРМИРОВАНИЮ ДУХОВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В РАЗЛИЧНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМАХ. Экономика и социум, (3-1 (118)), 1129-1132.
6. Касимов, А. М., Каршибоев, Ш. А., & Муртазин, Э. Р. (2024). ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПОДДЕРЖКЕ МОЛОДЕЖИ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ. Kokand University Research Base, 436-438.
7. Петров, Р. И., & Муртазин, Э. Р. (2024). ЭФФЕКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ПОДДЕРЖКИ МОЛОДЕЖНЫХ ИНИЦИАТИВ. Kokand University Research Base, 519-521.

MANBALARDA SAYFIY BUXORIYNING “MUAMMO” RISOLASI VA NAVOIYNING MUAMMO YECHISH MAJLISLARINING YORITILISHI

Shohsanam Suyunova,

Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar
instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada Sulton Husayn Boyqaro davrida Hirotda Alisher Navoiy tashabbusi bilan o'tkazilgan muammo majlislari va ularning mazmun-mohiyati haqida so'z yuritiladi. Sayfiy Buxoriydek muammonavislar ishtirok etadigan Navoiy xonadonidagi muammo majlislarida shoirlar topishmoq janrlardan bo'lmish-muammo yechish bilan shug'ullanganlar. Muammo janri hamda muammo majlislari gullab-yashnagan davr temuriy sultonlar Abulqosim Bobur hamda Sulton Husayn Boyqarolar hukmronlik qilgan vaqtga to'g'ri keladi.

Kalit so'zlar: Nazm, muammonavis, burung'i shoirlar, yig'in, "Risolayi muammo".

Аннотация. В этой научной статье рассматриваются меджлиси муаммо, проведенные в Герате во время правления султана Хусейна Бойкаро по инициативе Алишера Навои, и их сущность. На меджлисах муаммо в доме Навои, на которых присутствовали авторы муаммо, такие как Сайфи Бухори, поэты занимались решением муаммо. Период расцвета жанра муаммо и меджлисах муаммо совпал с правлением тимуридских султанов Абулкасима Бобура и Султана Хусейна Бойкаро.

Ключевые слова: Поэзия, муамманавис, первые поэты, встреча, «Рисолаи муамма».

Annotation. This scientific article deals with the muammo meetings held in Herat during the reign of Sultan Hussein Boykaro on the initiative of Alisher Navoi and their essence. At muammo meetings in the Navoi house, which were attended by muammo writers such as Sayfi Bukhari, the poets were engaged in muammo-solving.

The period in which the muammo genre and muammo meetings flourished coincided with the reign of the Timurid sultans Abulqasim Babur and Sultan Hussein Boykaro.

Keywords: Poetry, muammonavis, the first poets, assembly, “Risolayi muammo”.

Oʻrta asrlarda, ayniqsa, temuriylar davrida (1369-1506) mumtoz sheʼriyatning lirik janrlaridan biri - muammoga qiziquvchilar safi kengaydi. Alisher Navoiy bu haqda “Mufradot”da shunday yozadi: “Bu sharaflı davronda muammo ilmi shuhrat topdi va bu ilmning latofati va daqiqligi haddan oshdi. Kichik yoshlik bolalarning va havasmand turkiylarning xotirlari bu ilmga moyil boʻldi [3, 342]”. Arabchada yashirilgan, berkitilgan maʼnolarni anglatuvchi topishmoq janrlardan boʻlmish muammoning ilk namunalari XIII asr boshlarida ijod qilgan nazm ahli asarlarida uchraydi [1, 76]. XV asrga kelib esa keng tarqalgan muammo janri shoirlar mahoratini belgilashda muayyan oʻlchov birligi vazifasini ham oʻtay boshlagan [2, 350]. Mazkur asrda ayrim shoirlar faqat muammo yozish bilan shugʻullanganligi ham ayni haqiqat. Navoiy “Majolis un-nafois” asarida ana shunday 65 muammogoʻy shoirlardan Mavlono Muhammad Muammoiy, Mavlono Muhammad Nomiy, Mavlono Argʻun, Mavlono Nizom, Mavlono Darvesh Ali, Mir Husayn Muammoiy kabilarning nomlarini keltirib oʻtgan [3, 248]. Bundan tashqari, Sharofiddin Ali Yazdiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Sayfiy Buxoriy, Mavlono Jununiy kabi shoirlar muammo ilmiga bagʻishlab maxsus risolalar yozishgan. Fitrat “Adabiyot qoidalari” kitobida bu zamon (temuriylar davri)da madrasalarda ham muammo fanidan darslar oʻtilganini aytib oʻtgan [12, 80].

Hirotda Navoiy davrida yetuk muammonavis shoirlar ishtirokida muammo yechish majlislari tashkil etilganki, bunday yigʻinlarda muammoda “berkitilgan soʻz shoirning turli-tuman ishoralari: maʼnodosh va shakldosh soʻzlar, bir tildagi soʻzning ikkinchi tildagi muodili (ekvivalenti)ni qoʻllash, soʻzlardagi maʼlum bir harflarni tizib, yangi soʻz yasash, baʼzan esa abjad hisobini ishlatib, raqamlar asosida soʻz tuzish asosida topilgan. Muammoni yechish uchun yigʻinlarda dastavval asosiy eʼtiborni matnda ishora qilingan kalit soʻzga qaratish lozim boʻlgan [13, 185]”. Rashididdin Votvot “Hadoyiq us-sehr” asarida “bu sanʼatning mohiyati shundaki, shoir baytda oʻz yori yoki boshqa biror narsaning yashirin nomini harflar yoki soʻzlar oʻrnini almashtirish yoki sinash yoki qiyoslash yoki boshqa biror usul bilan oshkor qiladi [2, 349]”, deydi. Abdurauf Fitrat bu janr haqida shunday yozgan: “Burungʻi shoirlarni boʻsh boʻshiga mashgʻul qilib charchatgan oʻyunlarning birtasi muammodir.

Shoirlarning biri bir bayt yozadir shul yoʻsindakim, unda bir “ism” maxsus qoidalar bilan yashirilgan boʻlsin. Soʻngra (yigʻinda) muammo qoidalarini bilganlarga hali yashurun aslini bildirmay, shu baytni oʻquydir. Ular (majlis ahli) tirishib, jon chekishib bilgan qoidalari yuzasidan hali ismni topib aytadilar.

“Muammo” oʻyunining eng koʻtarilgan (rivojlangan) zamoni Navoiy zamonidir. Navoiy zamonida forsha, oʻzbekcha muammo birlikda koʻtarilgan, forsiy muammoga koʻprak ahamiyat berilgan desak-da boʻladir [12, 80]”. Muammo kichik janrlardan biri. Uni gʻazal, qitʼa, hatto qasida janrlari koʻrinishida ham yozganlar. Lekin muammolarning asosiy qismi bir bayt, yaʼni ikki misra, baʼzan ikki bayt

hajmiga teng bo'lgan. Ana shu hajmda biror nomni badiiy estetik zavq bera olish darajasidagi yashirib ayta olsa, ijodkor o'z topqirligi, mohirligini namoyon qila olgan. Yuksak salohiyatli ijodkorlar bu hajmda davrning muhim masalalarini ayta olganlar [14, 3].

Navoiy huzurida tashkil etilgan muammo yechish majlislari ishtirokchilaridan biri yetuk muammonavis Sayfiy Buxoriydir. "Majolis un-nafois"da she'rlari el orasida mashhur bo'lgan bu zoti bobarakot haqida shunday yozilgan: "Mavlono Sayfiy –Buxorolig'dir, andin Hiri (Hiro) shahrig'a keldi va aksari kutubi mutadovilotni ko'rdi va tahsil asnosida nazmg'a mashg'ul bo'ldi. Andoqki she'ri shuhrat tutti va masal tariyqin bag'oyat yaxshi aytti...

Va san'at va hirfa ahli uchun ham ko'p latofatliq nazm qilibtur va ul tariyqda muxtare'dur...

Muammo fanida ham risola bitibturur va "Qabul" ismig'a bu muammo aningdururkim:

Bas ki dil hardam ba so'i zulfi jonon meshavad,

To dili xud jam' mesozam pareshon meshavad [3, 339-340].

Shoir va adabiyotshunos Sulton Abusaid Mirzo saroyi shoiri Sayfiy Aruziy Buxoriy (15-asr 2-yarmi, Buxoro – 1503) Buxoro va Hiro shaharlarida tahsil olgan. Uning favqulodda qobiliyatini ko'rgan Navoiy shoir tarbiyasiga alohida e'tibor bergan. Navoiyning qo'llab-quvvatlashi samarasi o'laroq, Sayfiy Buxoriy o'z ilmini kamolga yetkazib, o'tkir shoir va yetuk muammonavis bo'lib yetishgan.

Muammo ilmiga bag'ishlangan risoladan tashqari Sayfiy Buxoriyning ikki she'riy devoni, "Sanoe' ul-badoe'" to'plami, "Risolayi aruz", "Risolayi musiqiy" asarlari mavjud.

Sayfiy Buxoriy "Risolayi muammo" asarida muammo qoidalarini guruhlamasdan qirqta qoida tarzida keltiradi. Ushbu asar asrlar mobaynida muammo ilmiga qiziquvchilar uchun qo'llanma bo'lib xizmat qilgan. Zayniddin Vosifiy "Badoe'ul vaqoe'" asarida yoshlar o'rtasida Xurosonda XV asrda mashhur bo'lgan Sayfiy Buxoriyning "Risolayi muammo"sini zikr etgan [15, 78].

Sayfiy Buxoriy 1487- yilda Movarounnahrqa qaytgach, bir necha yil Samarqand hokimi Boysung'ur Mirzoga murabbiylik qiladi. 1498- yilda esa vatani Buxoroga yo'l oladi va shu yerda vafot etadi.

Yetuk muammonavislardan biri "tolibi ilmi muvajjah va hofizi xushxon va shoiri pahlavon, har muammoiki, g'oyat ishkali va nihoyat diqqatda bo'lsa, ismin aytmay yechadigan [16, 373]" Zayniddin Vosifiy "Badoe'ul vaqoe'"sida Sayfiy Buxoriy qatnashib kelgan Alisher Navoiyning muammo yechish majlislarini tasvirlangan. Naql qilinishicha, erta bilan uch yigit hamrohligida Zayniddin Vosifiy Navoiyning muammo majlisiga kirib boradi. Ulardan biri muammo ilmida mahorati Husayn Nishopuriyga tenglasha oladigan muammoiy bo'lgan. Ikkinchisi, qasidago'ylikda shuhrat topgan bo'lsa, uchinchisi esa masnaviyni yaxshi aytgan.

Yosh ijodkorlar yig'inga qadam qo'ygach, majlis ahli va Alisher Navoiy o'z nadimlari bilan Vosifiy tomonga qaraydi hamda shoirlar sultoni uni ko'rsatib, "nomini aytmay o'qilgan muammoni yecha oladigan do'stimiz shumi?" deydi.

Mavloni Sohibdoro “Ha” deydi unga yuzlanib. Navoiy uning muammo ilmidagi iqtidori borligini ko‘zidan ilg‘aganligini aytib, mazkur muammoni o‘qiydi:

Bog‘ro bin az xazon befarru, sarv az jo shuda,

Bulbulash barham zada minqoru, nogo‘yo shuda.

(Mazmuni: Bog‘ini ko‘r, xazonrezlikdan ko‘rki qolmabdi sarv o‘rnida yo‘q, bulbulning tumshug‘i yo‘q bo‘lib, kuylashdan qolibdi [15, 85].)

Majlisda Vosifiy bu muammoni bilishini aytadi. Shundan so‘ng Navoiy bir oz boshini egib, “bilasizlarmi, uning bu so‘zi nimani bildiradi. O‘z qudratini izhor qilib, bunisini bilaman, boshqasini ayting, demoqchi, uning da‘vosini qabul qilurmiz”, deydi. Ammo Navoiy boshqa muammo o‘qimaydi [15, 86]. Yuqorida ko‘rib chiqqanimizdek, Alisher Navoiy va Sayfiy Buxoriydek muammonavislar ishtirok etadigan ana shunday yig‘inlarda majlis ahli o‘qilgan muammolarni yechish bilan shug‘illangan.

Muxtasar aytganda, muammo yechish yig‘inlari o‘z atrofiga iste’dodli muammonavislarnigina jamlagan. Yuqorida zikr etganimizdek, Navoiy davrida muammo majlislari shoirlik qobiliyatini baholash mezonini hisoblagan. Albatta, nazm ahli bunday anjumanlarda toblangan. Shuning uchun nazarimizda shoirlar sultoni Navoiy muammo ilmini taraqqiy ettirish hamda majlislarini o‘tkazishning qat’iy tarafdori bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Is‘hoqov Yo. So‘z san’ati so‘zligi. T: O‘zbekiston-2014.76-b.
2. Alisher Navoiy. Qomusiy lug‘at. Birinchi jild. T: Sharq NMAK BT-2016.349-350-betlar.
3. Alisher Navoiy. “Majolis un –nafois”//TAT.To‘qqizinchi jild. T: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU-2012. 289-248-b.
4. Sharafiddin Ali Yazdiy. Halali mutarraz dar fani muammo va lug‘az. O‘zR FA ShI fondi. 2987/I raqamli qo‘lyozma.
5. Abdurahmon Jomiy. Risolayi muammoi kabir. O‘zR FA ShI fondi. 4505/IV raqamli qo‘lyozma.
6. Abdurahmon Jomiy. Risolayi muammoi mutavassit. O‘z R FA ShI fondi. 1358/III raqamli qo‘lyozma.
7. Abdurahmon Jomiy. Risolayi muammoi sag‘ir. O‘zR FA ShI fondi. 3783/I raqamli qo‘lyozma.
8. Abdurahmon Jomiy. Risolayi muammoi manzum. O‘zR FA ShI fondi. 209/IV raqamli qo‘lyozma.
9. Alisher Navoiy. Risolayi mufradot.// MAT.20-tom. T: Fan-2003.81-180-betlar.
10. Sayfiy Buxoriy. Risolayi muammo. O‘zR FA ShI fondi. 12146/ IV.
11. Mavloni Muhammad Jununiy. Risolayi muammo. O‘zR FA ShI fondi. 12146/VI raqamli qo‘lyozma.
12. Fitrat A. Adabiyot qoidalar. T: O‘qituvchi-1995.80-b.
13. Quronov D, Mamajonov Z, Sheralieva M. Adabiyotshunoslik lug‘ati. T: Akademnashr-2013.185-b.
14. Shodmonov N. Muammo janri va uni yechish amallari. O‘quv qo‘llanma. Qarshi-2012. 3-b.

15. Zayniddin Vosifiy. Badoe'ul vaqoe'. T: G'.G'ulom nomidagi ASN-1979. 78-b.
16. O'zbek adabiyoti. To'rtinchi tom. Ikkinchi kitob. T: Badiiy adabiyot nashriyoti-1960. 373-b.

**“HUVAYDOYI CHIMYONIY” TOSHBOSMASINING BOSMA
NASHRLAR BILAN QIYOSIY TAHLILI
(g'azallari misolida)**

Olimova Munavvar Sultonovna,
BuxDU, O'zbek tili va adabiyoti kafedrası mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: *Xojanazar Huvaydo Qo'qon adabiy muhitining zabardast namoyandasi bo'lib, sohibdevon shoir sanaladi. Uning lirik merosi devon holida nashr qilingan. Maqolada shoirning nashr etilgan devoni bilan Buxoro adabiyot va san'at muzeyida saqlanayotgan “Huvaydoyi Chimyoniy” nomli toshbosmasi o'zaro qiyoslandi. Matniy tafovutlar va shoir ijodining o'ziga xos badiiyati 2 g'azal misolida ko'rsatildi.*

Tayanch so'zlar: „Devon”, „Huvaydoyi Chimyoniy” Buxoro toshbosmasi, qiyosiy tahlil, nashr, qo'lyozma, badiiyat, Qur'on, hadis, tasavvuf.

Аннотация: *Ходжаназар Хувайдо является выдающимся представителем литературной среды Кокана и считается мастером-поэтом. Его лирическое наследие было опубликовано как деван. В статье изданная книга поэта сравнивается с литографией «Хувайдои Чимёни», хранящейся в Бухарском музее литературы и искусства. Текстовые различия и неповторимая художественность творчества поэта показаны на примере 2-х газелей.*

Ключевые слова: «Девон», «Хувайдои Чимьяни» Бухарская литография, сравнительный анализ, издание, рукопись, искусство, Коран, хадисы, суфизм.

Annotation: *Khojanazar Huvaiddo is an outstanding representative of the Kokan literary environment and is considered a master poet. His lyrical legacy was published as a devan. The article compared the poet's published book with the lithograph "Huvaiddoyi Chimyoni" kept in the Bukhara Museum of Literature and Art. Textual differences and the unique artistry of the poet's work were shown in the example of 2 ghazals.*

Key words: *"Devon", "Huvaiddoyi Chimyani" Bukhara lithograph, comparative analysis, publication, manuscript, art, Qur'an, hadith, Sufism.*

Ma'lumki, Xojanazar Huvaydo o'zbek mumtoz adabiyoti namoyandalaridan biri bo'lib, uning ijodi hayotlik vaqtidayoq qo'lyozma shaklida keng tarqalgan, bayozlarga kiritilgan. Birinchi toshbosmasi esa chevarasi Salohiddin Soqib tomonidan 1907-yili Toshkentda bosilgan. Qo'lyozmalar asosida nashrga tayyorlangan, Huvaydo ijodini nisbatan to'liqroq qamrab olgan “Devon”i 2005-yil Toshkent “Yangi asr avlodi” nashriyotidan chiqarilgan. Mazkur devonda arab alifbosidagi harflarga bitilgan 370 ta g'azal, 5 ta mustahzod, 3ta muxammas, 41 ta murabba' va 28 ta ruboiy kiritilgan. Shoir devoni Alisher Navoiy qo'ygan talabga mos holda hamd g'azal bilan boshlangan, keyin esa na't g'azallar keltirilgan. Shu

kitobning ikkinchi to'ldirilgan nashri 2017-yilda qayta chop etildi. Yangi nashrda ham g'azallar, murabba' va ruboiylar soni o'zgarmagan, faqat 5 ta mustahzoddan birinchisi qayta ko'chirilgan. Hozirgi kunda ham kitobxonlar Huvaydo ijodini ushbu "Devon"dan o'qib o'rganmoqdalar.

Shoirning "Huvaydoyi Chimyoniy" nomli yana bir toshbosmasi Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro viloyati Axborot-kutubxona markazi qo'lyozmalar fondida saqlanyapti. 120 sahifadan iborat bo'lgan mazkur toshbosmada 197 ta g'azal va 1 ta musaddas o'rin olgan. G'azallar arab alifbosi asosida joylashtirilgan bo'lib, an'anaviy devonlar kabi Basmala bilan boshlangan.

"Huvaydoyi Chimyoniy" toshbosmasi bugungi bosma nashrlar bilan qiyoslanganda 22 ta g'azalda baytlar soni bilan bog'liq tafovutlar aniqlandi. Shulardan "Qaydadur" va "Nedur" radifli g'azali bosma nashrdagi matni bilan qiyosiy tahlil qilindi.

2017-yil nashr qilingan "Devon"da:

Dilrabo, manga saningdek yori janon qaydadur?

Sanga ham mandek el ichra zori hayron qaydadur?

Yuragim bo'ldi jarohat bog'ladi zardob qon,

San kabi marham qilur yori qadrdon qaydadur?

Xastau bemor o'lib yo'lingda yotsam murdavor,

So'rguchi holi g'aribin marhami jon qaydadur?

Arz etay dodimni sanga, ey pari, dodimga yet,

Kishvari ishq ichra sandek adli sulton qaydadur?

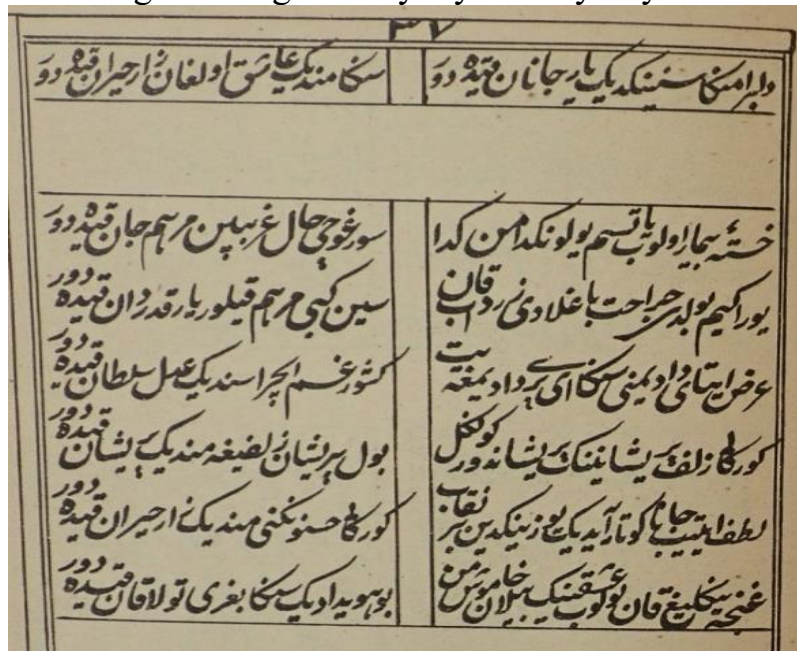
Lutf etib jono ko'tar oydek jamolingdin niqob,

Ko'rgali husningni mandek zori hayron qaydadur?

G'uncha yanglig' qon yutib ishqing bilan xomushman

Bul Huvaydodek sanga bag'ri to'la qon qaydadur? [2,74]

Mazkur g'azalning "Huvaydoyi Chimyoniy" toshbosmasidagi matni:

[1,37]

Joriy yozuvdagi tabdili:

Dilrabo, manga saningdek yori janon qaydadur?

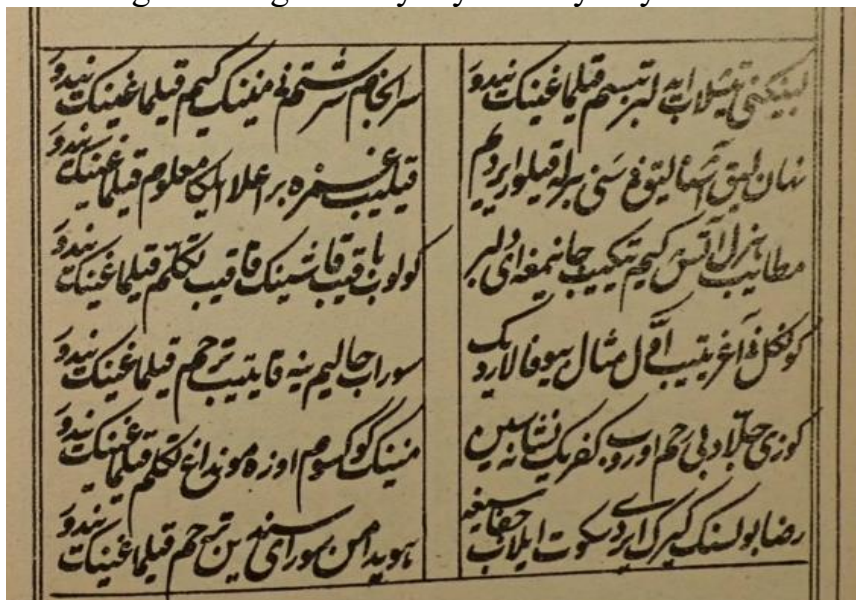
Sanga mandek **oshiq o'lg'on** zori hayron qaydadur?
 Xastau bemor o'lib **yotsam yo'lingda man giro**,
 So'rguchi holi g'aribin marhami jon qaydadur?
 Yuragim bo'ldi jarohat bog'ladi zardob qon,
 San kabi marham qilur yori qadrdon qaydadur?
 Arz etay dodimni sanga , ey pari, dodimg'a yet,
 Kishvari **g'am** ichra sandek adli sulton qaydadur?
Ko'rgali zulfi parishoning parishondur ko'ngil,
Bul parishon zulfig'a mandek parishon qaydadur?
 Lutfetib jono ko'tar oydek **yuzingdin bir** niqob,
 Ko'rgali husningni mandek zori hayron qaydadur?
 G'uncha yanglig' qon bo'lub ishqing bilan xomushman
 Bul Huvaydodek sanga bag'ri to'la qon qaydadur?

Ko'rinib turibdiki, g'azal matnida tafovutlar bor. 1,2,4- va 6-baytlarda so'z qo'llash bilan bog'liq farq kuzatilsa-da mazmuni o'zgarmagan. G'azalda bosma nashrda keltirilmagan bir bayt mavjud bo'lib, natijada mumtoz adabiyotda ko'p uchraydigan an'anaviy 7 baytli g'azal shaklini olgan.

Huvaydoning "Devon"da 94-raqam ostida keltirilgan "Nedur" radifli g'azali quyidagicha:

Labingni tishlab, ey dilbar, tabassum qilmog'ing nedur?
 Saranjomu sarishtamni mani kam qilmog'ing nedur?
 Nihoni oshnolig'ni qilur erdim sening birlan,
 Qilib g'amza bir a'lo elga ma'lum qilmog'ing nedur?
 Qilib hazlu mutoyiba ,tegib jonima ,ey dilbar,
 Qoshing qoqib, kulib boqib, takallum qilmog'ing nedur?
 Ko'zing jallodi berahm, urib jonima yuz xanjar,
 Mani bechoraga mundog' tazallum qilmog'ing nedur?
 Rizo bo'lsang kerak erdi, Huvaydo ,san sukut aylab,
 Ani qilg'on jafosiga tarannum qilmog'ing nedur? [2,75]

Mazkur g'azalning "Huvaydoyi Chimyoniy" toshbosmasidagi matni:

[1,38]

Joriy yozuvdagi tabdili:

Labingni tishlab, ey dilbar, tabassum qilmog'ing nedur?

Saranjomu sarishtamni mening kam qilmog'ing nedur?

Nihonliq oshnoliqni sani birla qilur erdim,

Qilib g'amza bir a'lo elga ma'lum qilmog'ing nedur?

Mutoyib hazil otishkim tegib jonimg'a ,ey dilbar,

Kulib boqib, qoshing qoqib, , takallum qilmog'ing nedur?

Ko'ngilni og'ritib avval misoli bevafolardek,

So'rab holim yana qaytib tarahhum qilmog'ing nedur?

Ko'zi jallodi berahm, urub kifrik nishonasin,

Maning ko'ksun uza mundog' takallum qilmog'ing nedur?

Rizo bo'lsang, kerak erdi sukut aylab jafosig'a,

Huvaydo, man so'ray sandin tarahhum qilmog'ing nedur?

Mazkur g'azal matnida ham juda ko'p farqli o'rinlarni ko'rish mumkin. Toshbosmada jumlar o'rni almashgan holda berilgan va shu bilan birga 2 bayt qo'shilgan. Natijada ushbu g'azal 6 baytli g'azal shaklini olgan.

Ma'lumki, har qanday toshbosma qo'lyozma asosida tayyorlanadi. "Huvaydoyi Chimyoniy" toshbosmasi Toshkent Ilin tipolitografiyasida bosilgan bo'lib, kitob so'ngida Mulla Yusuf nomi keltirilgan. Bu qo'lyozmani ko'chirgan xattot nomi bo'lishi ham mumkin. Shoirning bosma nashrdan chiqqan "Devon"i ham O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan 7522 va 11513 raqamli qo'lyozmalar asosida tayyorlangan. G'azal matnidagi xilma-xillik xattotlar tomonidan yuzaga kelgan deyish mumkin. Yuqorida keltirilgan "Nedur" radifli g'azalning beshta baytida ham tafovutli o'rinlar mavjud.

Ko'zi jallodi berahm, urub kifrik nishonasin,

Maning ko'ksun uza mundog' takallum qilmog'ing nedur?

Mazkur baytda "urib jonima yuz xanjar" jumlasini "urub kifrik nishonasin" shaklida, "Mani bechoraga mundog' tazallum qilmog'ing nedur?" misrasi esa "Maning ko'ksun uza mundog' takallum qilmog'ing nedur?" shaklida butunlay o'zgargan. Albatta, ushbu farqlar g'azal mazmuniga ham ta'sir qilgan. Lirik qahramon, ya'ni oshiq o'zini bechora deb, yorni zulm qilganligini aytgan. Toshbosmada keltirilgan ushbu baytda esa oshiq yorini ko'ksi uzra so'zlashganini aytmoqda.[6,586]

2017-yil qayta nashrdan chiqqan Huvaydo "Devon"i bilan Buxoroda saqlanayotgan "Huvaydoyi Chimyoniy" nomli toshbosmasi o'zaro qiyoslanganda juda ko'p tafovutli o'rinlar aniqlandi. Maqolada shulardan 2 g'azal tanlanib farqli o'rinlar quyidagi jadvalda ko'rsatildi.

Buxoro toshbosmasi dagi g'azalning tartib raqami	2017-yil "Devon" dagi g'azalning tartib raqami	G'azallar o'rtasidagi farq	Tushib qolgan yoki qo'shilgan baytlar

59	92	1) yangi bir bayt qo'shilgan; 2) el ichra –oshiq o'lg'on; 3) yo'lingda yotsam murdavor- yotsam yo'lingda man giro; 4) ishq-g'am; 5)jamolingdin- yuzingdin bir;	Yangi bir bayt: Ko'rgali zulfi parishoning parishondur ko'ngil, Bul parishon zulfig'a mandek parishon qaydadur.
61	94	1)yangi bir bayt qo'shilgan; 2) Qilib hazlu mutoyiba- Mutoyib hazil otishkim; 3) jonima yuz xanjar- kifrik nishonasin; 4) Mani bechoraga mundog' tazallum- Maning ko'ksum uza mundog' takallum; 5) Huvaydo ,san sukut aylab- sukut aylab jafosig'a; 6) Ani qilg'on jafosiga tarannum- Huvaydo, man so'ray sandin tarahhum	Yangi bir bayt: Ko'ngilni og'ritib avval misoli bevafozlardek, So'rab holim yana qaytib rahm qilmog'ing nedur?

Mazkur jadvaldan ko'rinadiki, "Huvaydoyi Chimyoniy" toshbosmasida shoir qalamiga mansub, ilm ahli hali o'qimagan yangi satrlar bor. Shuningdek, Buxoro adabiyot va san'at muzeyida hali o'rganilmagan Huvaydoning yana 6 ta qo'lyozma va toshbosmalari mavjudki, ularni o'rganib yuqorida keltirilgan tafovutlarga aniqlik kiritish lozim.

Albatta, Huvaydo ijodiga oid Ismatulloh Abdulloh hamda Qodirqul Ro'zmatzoda tomonidan nashrga tayyorlanib, 2005-yil Toshkentda «Yangi asr avlodi» nashriyotidan chiqarilgan "Devon" ni to'la va mukammal deb bo'lmaydi. Shoir adabiy merosi qo'lyozmalari va bosma nusxalarini qiyosiy o'rganib, 1907-yilgi toshbosma nusxasi bilan solishtirib, bosma to'plam va bayozlarga kirgan she'rlarini ham jamlab, uning mukammal tanqidiy devonini tayyorlash bizning kelgusi vazifamizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. "هویدای جمائی" Buxoro toshbosmasi, 1900- yil;
- 2.Huvaydo. Devon.-Toshkent:Yangi asr avlodi, 2005.303 bet;
- 3.Huvaydo. Ko'ngil dardi.Toshkent "MERIYUS",2009 y ;
- 4.Ro'zmatzoda Q. "Xojamnazar Huvaydo diniy-mistik qarashlarining XVII-XVIII asrlar Markaziy Osiyo tasavvufi rivojida o'rni" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent – 2020;

5. Jabborov N. O'zbek matnshunosligi va unda matn tanqidi, ilmiy-tanqidiy matn istilohlarining o'rni / O'zbek mumtoz adabiyotini o'rganishning nazariy va manbaviy asoslari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. -Toshkent: Mumtoz so'z, 2019;

6. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati. – T.: G'ulom, 1972. 782 bet.

CHO'L PON NAZMIY MANBALARI TASNIFI

Islomova Soxibaxon Ismoiljonovna

Andijon davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Cho'lpon she'rlari jamlangan manbalar haqida ma'lumot berilgan. Maqolada, asosan, shoirning to'plamlari haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *she'riy to'plam, jadid adabiyoti, asosiy tayanch nusxa, nazmiy meros, muallif matni*

Аннотация. *В данной статье приводятся сведения о источниках собранных стихотворений Чулпана. В статье речь идёт, в основном, о поэтических сборниках.*

Ключевые слова: *стихотворный сборник, литература джадидов, основной опорный образец, поэтическое наследие, авторский текст.*

Annotation. *This article provides information on the sources which Chulpons poems are compiled. The article is mainly about the poets collections of poetry.*

Key words: *poetic collection, jaded literature, main point, poetic heritage, authors text.*

Qatag'on qilingan ijodkorlarning ijodini to'laqonli tadqiq qilish uchun ham, targ'ib qilish uchun ham, avvalo, ular qoldirgan adabiy merosni jamlash, shuningdek, ular ichidan asosiy tayanch manbani aniqlash zarur bo'ladi. Bu jarayon esa, tabiiyki, oson kechmaydi. Chunki bu ijodkorlarning shaxsiy arxivlari saqlanmagan, demak, asarlarining eng ishonchli matni - qo'lyozmalari yo'q. Shu sababli ham asarlarining asl matni sifatida mualliflar hayotligidagi chop qilingan kitoblar, gazeta-jurnallar, turli almanax va to'plamlardagi matnlarni qabul qilishdan o'zga choramiz qolmaydi. Albatta, mazkur nashrlardagi matnlarni mutlaq muallif qo'lyozmasi deb ham bo'lmaydi, chunki ularda muharrir qoldirgan izlar ham, Abdulla Qodiriy aytganidek, "musahhihlarning musohalalari" ham ta'sirsiz qolmagan. Bu hol esa ushbu matnlarga avvalboshdan tanqidiy yondashish zaruratini yuzaga keltiradi, albatta. Shunday bo'lsa-da, boshqasi bo'lmaganidan o'sha ilk nashrlarni "Yo'qdan ko'ra yupanchiq" deya asosiy matn sifatida e'tirof etish va qayta nashrlarda ularga tayanishga majburmiz.

Yuqoridagilardan ma'lum bo'ladiki, Cho'lponning nazmiy merosi turfa manbalarda sochilib yotibdi, so'nggi yillarda shoirning she'rlarini bitta nashriy manbada to'plash yo'lidagi harakatlar (ko'pjildliklar) ham hozircha kutilgan natijaga olib kelmadi.

Bizningcha, Cho'lpon nazmiy merosi uchraydigan manbalarni quyidagicha tasniflash mumkin:

1) shoir o'zi tartib bergan she'riy to'plamlar;

- 2) hayotlik vaqtida chop qilingan jamoa to'plamlari, almanaxlar, darsliklar;
- 2) vaqtlı matbuot nashrlari;
- 3) turli manbalar (xotiralar, o'zgalarning asarlari va b.).

Shoir o'zi tartib bergan to'plamlar. Cho'lpon she'riy merosining eng ishonchli manbalari uning hayotlik vaqtida chop etilgan, o'zi tartib bergan to'plamlar hisoblanadi. Cho'lponning bunday to'plamlari soni 4 ta bo'lib, ularga quyida qisqacha tavsif berib o'tamiz.

“Uyg'onish” to'plami. 1922 yilda Turkiston Jumhuriyatining davlat nashriyotida bosilib chiqqan shoirning ilk she'riy to'plami. Ushbu to'plam besh bo'limdan iborat qilib tartiblangan, unga jami 20 ta she'r kiritilgan. Birinchi bo'lim “Yurt qayg'isi” deb nomlanib, undan: “Og'riganda”, “Kuz”, “Yupanmoq istagi” she'rlari; “Umid va imon” nomli ikkinchi bo'limdan: “Xalq”, “Men qochmadim”, “Kel beri”, “O'tli suv”, “Vijdon erki”, “Kurash”, “Yurt yo'li” she'rlari; “Cho'rilar uchun” nomli uchinchi bo'limdan: “Sharq qizi”, “Men va boshqalar”, “Navro'z kunida” she'rlari; “Sezgilar” nomli to'rtinchi bo'limdan: “Barg”, “Nima”; nihoyat, “Sevgi” deb nomlangan beshinchi bo'limdan “Qizarish”, “Kulmak istading”, “Ziyoyi kamar”, “Sendan yiroqda”, “Ketganingda” she'rlari o'rin olgan[1. 40].

Cho'lpon mazkur to'plamga puxta o'ylab tartib bergan. Undagi she'rlar mavzu e'tibori bilan joylashtirilgan, bo'limlarning nomlanishi she'rlarning mazmun va ruhini anglatib turadi. Ya'ni Cho'lpon to'plamga tartib berishga ham ijodiy yondashgan, she'rlarni joylashtirish va bo'limlarni nomlashda o'zining hiskechinmalari yorqinroq va jonli ifodalash vositasini ko'rgan. Shunday ekan, bizningcha, qayta nashrda ayni tartibning saqlab qolinishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Cho'lponning boshqa to'plamlari kabi, “Uyg'onish” ham hozirda nodir nashr (bibliografik raritet) sanaladi. Uning nusxalaridan biri Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston milliy kutubxonasining Nodir adabiyotlar bo'limida Pyau 32 №17237-0 inventar raqami ostida saqlanmoqda. Ta'kidlash kerakki, kitob ancha uringan, ayrim o'rinlarda harflar o'ta xiralashib, o'chib yo chaplashib ketgan.

“Buloqlar” to'plami. Ushbu to'plam 1922 yil oxirida bosmaxonaga berilib, 1923 yilda Turkiston davlat nashriyoti tomonidan chop etilgan Cho'lponning ikkinchi she'riy to'plamidir. Mazkur to'plamning boshqa to'plamlaridan farqli tomoni shuki, chop etilish sanasi uning titul varag'ida qayd etilmagan, odatda chiqish ma'lumotlari yoziladigan sahifasi ham saqlanmagan, hattoki, she'rlari oxirida ham ular yozilgan sana va joylar keltirilmagan. Bu haqda Abdurahmon Sa'diy “O'zbek yosh shoirlari. Cho'lpon” maqolasida shunday fikr bildirgan: “Faqat nima uchun “Buloqlar”ida she'rlarining yozilg'on yillari qoldirilib bosilg'on. Bu zo'r e'tiborsizlikdur”. Vadud Mahmudning “Cho'lponning “Buloqlar”i” nomli maqolasi “Turkiston” gazetasida 1923 yil chop etilgani haqiqatan ham ushbu to'plamning mazkur yilda nashr qilinganiga dalolat qiladi. Chunki millat va adabiyot uchun jon koyitgan bir ziyoli o'laroq Vadud Mahmud o'zbek she'riyati o'zanini burib yuborishga qodir to'plam dunyo yuzini ko'rishi bilanoq unga munosabatini bildirgan bo'lishi haqiqatga yaqinroq. Ya'ni agar “Buloqlar” she'riy to'plami 1922 yilda chop etilgan bo'lsa, Vadud Mahmud bir yildan mo'lroq vaqt davomida hayajonini jilovlab, she'r

ixlosmandlari bilan o'rtoqlashmay turmas edi. Aslida "Buloqlar"ning ikkinchi to'plam ekaniniga mutlaqo shubha qoldirmaydigan shohidlik Cho'lponning o'zi tomonidan "Tong sirlari" to'plamining titul varag'idagi to'rtligida berilgan:

Bir esib o'tdilar "Uyg'onish" yellari
Bir qaynab toshdilar ko'z yoshi – "Buloqlar"
Ey tongda qaltirab o'ynashgan yaproqlar,
Tek turing yoyilsin endi...
"Tong sirlari"!..

Ko'rib turganimizdek, Cho'lpon bu yerda to'plamlarini dunyoga kelish tartibida sanamoqda. Xullas, aytilganlarga asoslanib "Buloqlar" to'plami 1923 yilda chop etilgan degan fikrda sobit qolamiz.

Xuddi "Uyg'onish" kabi, "Buloqlar" to'plami ham besh bo'limdan iborat qilib tartiblangan, u jami 26 ta she'rni o'z ichiga oladi. Birinchi bo'lim "SHarq uchun" deb nomlanib, "Buzilgan o'lkaga", "Amalning o'limi", "Yong'in", "To'fon", "Geliyorsun!" she'rlarini; "Sezgilar" nomli ikkinchi bo'lim "Yashayish", "Yotoqdan", "Erkinlik istagi", "Mastlikda", "Qilich va qon", "Qizlarning daftariga", "Ko'klam qayg'usi", "Binafsha" she'rlarini; uchinchi bo'lim "Sevgi" deya nomlanib, "Tun", "Nimaning hidi", "Ishq yo'li", "Ket", "Aldanish", "Ishq", "Bitdi" she'rlarini; to'rtinchi bo'lim "Qora yo'llar" deb nomlanadi va "Mahmudxo'ja Behbudiy xotirasi", "Ketding", "O'limdan kuchli", "Ulug' yo'lovchiga" she'rlarini; "Qor qo'ynida" deb nomlanuvchi beshinchi bo'lim "Yana qor" va "Oppoq oy" she'rlarini o'z ichiga oladi[2.58]. Xuddi "Uyg'onish"dagi kabi bunda ham she'rlar mavzu e'tibori bilan joylashtirilgan, ikkala to'plam ham beshtadan bo'limga ajratilgan. Ikkala to'plamda ham "Sevgi" va "Sezgilar" nomli bo'limlar bor; "Uyg'onish"dagi "Yurt qayg'usi" bo'limi bilan "Buloqlar"dagi "Sharq uchun" bo'limi orasida g'oyaviy-mazmuniy mushtaraklik bor: ularda yurtning tarixiy taqdiri haqida yonib bitilgan she'rlar jamlangan. Xullas, to'plamga tartib berishdagi ijodiylik haqida "Uyg'onish" bilan bog'liq aytilgan fikrlar "Buloqlar"ga nisbatan ham o'rinli. Fikrimizcha, bu kuzatishlar yangi o'zbek she'riyatida to'plam tartib berishning yangicha an'analari shakllana boshlangani va bunda Cho'lpon peshqadam bo'lganini ko'rsatadi. Ushbu masalani maxsus o'rganish adabiyotshunoslik uchun ahamiyatli ilmiy natijalarga olib kelishi mumkin. "Uyg'onish" va "Buloqlar" to'plamlari haqida M. Solihov shoir hayotligida qimmatli ma'lumotlar berib o'tgan.

"Buloqlar" to'plamining 1923 yil nashri ham hozirda nodir nashr hisoblanadi. "Uyg'onish"ga qaraganda ko'proq nusxalari ma'lum bo'lsa-da, "Buloqlar" to'plami O'zbekiston milliy kutubxonasi fondida saqlanmagan. To'plam Rossiya davlat kutubxonasi (Uzb 320 №7782)da mavjud; uning nusxasi Qozon davlat universiteti fundamental kutubxonasida mavjud ekanini o'z vaqtida professor Begali Qosimov aytib o'tgan. SHuningdek, hozirda "Buloqlar" to'plamidan nusxalar taniqli adabiyotshunoslar Temur Ko'jao'g'li va Sirojiddin Ahmadning shaxsiy kutubxonalarida ham mavjud.

"Tong sirlari" to'plami. Mazkur she'riy to'plam Cho'lponning uchinchi she'riy kitobi bo'lib, 1926 yilda O'zbekiston davlat nashriyoti tomonidan chop etilgan. Hajm e'tibori bilan "Tong sirlari" shoir o'zi tartib bergan to'plamlarning eng

kattasi: undan jami 60 ta she'r o'rin olgan[3.91]. Avvalgi to'plamlardan farqli o'laroq, bu to'plam bo'limlarga ajratilgan emas. Mundarijada 54-sahifada berilgan "Somon parcha" she'ridan oldin sahifa o'rtasida II rim raqami qo'yilgan, bundan to'plam ikki bo'limga ajratilgan degan fikr hosil bo'ladi. Lekin matn ichida bunday bo'linish yo'q, she'rlar izchil ketma-ketlikda, bo'limlarga ajratilmasdan berilgan. Yana bir e'tiborli tomoni shuki, to'plamning titul varag'ida, yirik harflar bilan yozilgan to'plam nomining ostida kichikroq harflar bilan "she'rlar to'plamidan uchinchi bo'lak" deb yozib qo'yilgan. Ya'ni Cho'lpon "Tong sirlari"ni she'rlar to'plamining uchinchi bo'lagi deb aytmoqda. Bundan biroz quyiroqda esa biz yuqorida keltirgan Cho'lpon to'plamlarining dunyoga kelish tartibi aks etgan to'rtlik berilgan. Titul varag'idagi tavsif etilgan holat Cho'lpon "Uyg'onish", "Buloqlar" va "Tong sirlari" to'plamlarining har birini katta to'plamning bo'limlari deb bilgan degan xulosaga boshlaydi. "Tong sirlari" she'riy to'plamining ham nisbatan ko'p nusxalari mavjud. Jumladan, Abu Rayhon Beruniy nomidagi SHarqshunoslik instituti fondida №21105 L, Qo'qon adabiyot muzeyida, Oybek uy-muzeyida, shuningdek, akademik Naim Karimov shaxsiy kutubxonasida to'plamning nusxalari saqlanadi.

"Soz" to'plami. Ushbu she'riy to'plam 1935 yilda O'zbekiston davlat nashriyoti tomonidan chop etilgan bo'lib, Cho'lponning to'rtinchi she'riy kitobi sanaladi[4.44]. Shoirning avvalgi 3 ta kitobi arab alifbosiga asoslangan eski o'zbek yozuvida nashr qilingan, "Soz" esa lotin yozuviga asoslangan o'zbek yozuvida chop etilgan. To'plamdan shoirning 25 ta she'ri o'rin olgan. Adabiyotshunosligimizda "Soz" to'plamiga shoir o'zining sho'ro voqeligini qabul qilganiga dalolat qiladigan, muallifni rasmiy doiralarga "tuzalgan", "to'g'ri yo'lga o'tgan", "o'ziniki" qilib ko'rsatadigan, murosasozlik ruhida she'rlar kiritilgan degan fikr muqimlashgan. Darhaqiqat, garchi ulug' va hassos shoir qalami sezilib tursa ham, to'plam ko'proq shunday mazmun-ruhdagi she'rlardan tarkib topgan. SHu uchun ushbu to'plamga kirgan she'rlar to hozirga qadar ham to'la qayta nashr bo'lgan emas. Jumladan, Cho'lpon nazmiy merosini nisbatan to'liq qamragan "Yana oldim sozimni" saylanmasiga "Soz" to'plamidan 18 ta she'r kiritilib, 7 tasi kiritilmagan. Buni tushunish mumkin. Chunki bu to'plam mustaqillik arafasida – jamiyatda sotsializm g'oyalariga o'ta salbiy munosabat shakllangan, Cho'lpon merosi endi-endi qaytarila boshlagan bir vaqtda nashrga tayyorlangan. Bu sharoitda esa, masalan, "Soz"dagi "inqilob dohiy"si va uning o'rniga kelgan "xalqlar otasi"ni madh etuvchi "O'n yil Leninsiz" yoki yangi tuzum dushmanlari sho'rocha ruhda keskin tanqid qilingan "Emar" kabi she'rlarning Cho'lpon nomi bilan taqdim etilishi nojoiz ko'ringan bo'lishi tabiiy. Ta'kidlash kerak, mustaqillikning ilk yillari chop etilgan "Asarlar-94"ga "Soz"dagi she'rlar to'lasicha kiritilgan. Biroq "Asarlar-2016"ga ham yuqoridagi ikkita she'r kiritilmagan. Bu esa, bizningcha, to'g'ri emas. Chunki ommaviy tirajda chop etiluvchi to'plamlarni shoirning sara she'rlaridan tartib berish mumkin, biroq torroq doiraga mo'ljallangan ko'p jildli to'plamlarga she'rlarining hammasini kiritish kerak. Faqat shundagina Cho'lpon hayoti haqida, yashagan davri hamda murakkab va ziddiyatli ijodiy yo'li haqida to'laqonli tasavvur hosil qilish mumkin.

“Soz” to’plamining 2 ta nusxasi O’zbekiston Milliy kutubxonasi fondida Pyau 70 va №17238-0 inventar raqamlari ostida saqlanmoqda.

Cho’lponning o’zi tartib bergan “Jo’r” nomli to’plami haqida ham ma’lumotlar bor. Jumladan, O’zbekiston Yozuvchilar uyushmasining 1937 yilning 6 aprelida bo’lib o’tgan yig’inida Cho’lpon ushbu to’plamni tayyorlab, nashriyotga topshirganini aytib o’tgan. Biroq qatag’on sababli to’plamning muallif nusxasi (avtograf) ham, redakturasi ham, korrekturasi ham izsiz yo’qolgan. Ehtimol, keyingi izlanishlar “Jo’r” to’plami haqida aniq ma’lumotlar topish imkonini berar, hozircha uning taqdiri haqida boshqa hech narsa ma’lum emas.

Ikkinchi guruh manbalari deb Cho’lpon hayotlik vaqtida chop qilingan jamoa to’plamlari, al’manaxlar, darslik kabilar olindi. Bu turdagi manbalarda ham shoirning ko’plab she’rlari va boshqa ijod namunalari bizga yetib kelgan.

“O’zbek yosh shoirlari” jamoa to’plami 1922 yilda Turkiston davlat nashriyoti tomonidan chop etilgan. To’plamda o’sha davrdagi o’zbek adabiyotining umidli yosh shoirlari Fitrat, Cho’lpon, Botu va Elbek she’rlaridan namunalar berilgan. Undan Cho’lponning 14 ta she’ri (“Suygan choqlarda”, “Go’zal”, “Xayoli”, “Zarafshon”, “Qalandar ishq”, “Tabiatga”, “Uyqu”, “Bokuga Sharq qurultoyiga ketganda”, “Parcha”, “Yorug’ yulduzga”, “Po’rtana”, “Tortishuv tongi” “Sharq nuri”, “O’zbek qizi uchun”) joy olgan[5.104]. Mundarijadan ham yaqqol ko’rinadiki, to’plamga Cho’lponning bir qator badiiy jihatdan pishiq, hozirda ham mashhur she’rlari kirgan. Aynan shu to’plam Cho’lponni ilk bor o’quvchilarga shoir sifatida bor bo’yi bilan tanitgan deyish ham mumkin.

To’plam nusxalaridan quyidagi joylarda saqlanmoqda: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida (№12832-II L, №12140 L), Qatag’on qurbonlari xotirasi yodgorlik muzeyida, Turkiya Istanbul Ataturk kitablighi (№193)da, shuningdek, Alisher Navoiy nomidagi davlat adabiyot muzeyi va Andijon viloyat tarixi va madaniyati davlat muzeyining Cho’lpon yodgorligi bo’limlarida asl nusxadan olingan kseronusxalar mavjud.

“Adabiyot parchalari” nomli majmuaning tuzuvchilari Abdulhamid Sulaymon va Ashurali Zohiriy bo’lib, u 1926-yilda O’zbek davlat nashriyoti tomonidan chop etilgan. Majmuaning titul varag’ida qavs ichida “talabalar, o’qitg’uchilar va umuman adabiyot sevguchilar uchun” degan izoh berilgan. Bundan majmuaning o’quv adabiyoti sifatida rejalashtirilgani ma’lum bo’ladi. To’plamda Cho’lponning jami 20 ta she’ri berilgan bo’lib, shulardan 4 tasi (“Qish kechalari”, “Bahorda”, “Katta yo’lda uchrag’an yaproq uchun”, “Shamol nimadan paydo bo’lur?”) ilk bor e’lon qilingan, qolgan 16 ta she’r (“Qurbon”, “Chiroqlar”, “Kuz”, “Xalq”, “O’tli suv”, “Vijdon erki”, “Kurash”, “Bir tilla qo’ng’uz”, “Sharq qizi”, “Ulug’ yo’lda”, “Oppoq oy”, “Yana qor”, “Binafsha”, “Qirdan ayrilish”, “Buloqlar quchog’ida”, “Er asiralari”) esa avval boshqa manbalarda ham chop etilgan[6.148].

Majmuaning nusxalari hozirda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida (№10477), Qo’qon adabiyot muzeyi (KP 1256 №103) va Oybek uy-muzeyida saqlanmoqda.

“**Intilish**” almanaxi ham O‘zbekiston davlat nashriyoti tomonidan 1930 yilda nashr qilingan, unga Cho‘lponning “O‘n yil” va “Ulug‘ Britaniyaning bukungi hokimlarig‘a” nomli she‘rlari kiritilgan[7.194].

Xullas, o‘zi tartib bergan to‘rtta hamda hayotligida chop etilgan boshqa turli to‘plamlarda Cho‘lponning 140 taga yaqin she‘ri jamlangan. Bu she‘rlar mualliflik masalasida savolga hech bir o‘rin qoldirmaydi.

Cho‘lpon davr vaqtli nashrlarida juda faol bo‘lib, muntazam ravishda o‘zining publitsistik maqolalari, she‘rlarini e‘lon qilib turgan. Davr matbuotida – turli gazeta va jurnallarda uning 100 dan ziyod she‘rlari e‘lon qilingan. Ta‘kidlash kerakki, Cho‘lpon she‘rlari bosilgan bo‘lishi mumkin vaqtli nashrlarning hammasi ham hali to‘liq ko‘rib chiqilgan emas; ikkinchidan, kutubxona va arxivlarda matbuot nashrlarining taxlamlari to‘la emas: ayrim sonlari yetishmayotgan gazeta-jurnallar, ayrim sahifalari yo‘q sonlar ham anchagina. Ya‘ni xuddi o‘sha yetishmayotgan sonlar yoki sahifalarda Cho‘lponning she‘ri bosilgan bo‘lishi ehtimoldan holi emas. Shunday ekan, ushbu yo‘nalishdagi izlanishlarning hali davom etishi va ro‘yxatning to‘lishib, mukammallashib borishi ham muqarrardir. Cho‘lpon hamkorlik qilgan gazeta-jurnallar adadi 30 ga yaqin, geografiyasi ham ancha kengdir.

Yuqorida nomlari ta‘kidlab o‘tilgan she‘riy to‘plamlarda Cho‘lponning 150 ta she‘ri jamlangan, 150 dan ortiq she‘rlari esa o‘sha davrda chop etilgan vaqtli matbuotlarda, yaqinlari va zamondoshlarining xotiralari asosida bizgacha yetib kelgan. Sanab o‘tilgan manbalarni jamlab, qatag‘on yillaridagi ijodkorlar asarlarining ilmiy-tanqidiy matnini yaratish bugungi kun ziyolilarining kechiktirilmas burchidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cho‘lpon. Uyg‘onish. – Toshkent: Turkiston jumhuriyatining davlat nashriyoti, 1922. – 40 b.
2. Cho‘lpon. Buloqlar. – Toshkent: Turkiston jumhuriyatining davlat nashriyoti, 1923. – 58 b.
3. Cho‘lpon. Tong sirlari. – Toshkent: O‘zbekiston davlat nashriyoti, 1926. – 91 b.
4. Colpan. Saz. Şiirlar. – Taşkent: Ozbekistan davlat nashriyati, 1935. – 44 b.
5. Fitrat, Cho‘lpon, Botu, Elbek. O‘zbek yosh shoirlari. – Toshkent: Turkiston davlat nashriyoti, 1922. – 104 b.
6. Sulaymon A., Zohiriy A. Adabiyot parchalari. – Toshkent: O‘zbekiston davlat nashriyoti, 1926. – 148 b.
7. Intiliş. Terma şi‘rlar toplamъ. – Taşkent: Ozbekistan davlat nashriyati, 1930. – 194 b.

РИСОЛАИ “ТАЗКИРА АЛ-ХАТТОТИН” РОҚЇ БУХОРОЙ (САВДО БИҲИШТЇ)

Журакулов Муҳаммадамин

магистри Донишгоҳи давлатии Бухоро
шӯъбаи матншиносӣ ва манбашиносӣ

Annation: One of the treatises on calligraphy written at the beginning of the 20th century is the treatise "Tazkira al-khattotin". This treatise is attributed to the pen of Muhammad Idris Khoja Raji Bukharai. Now it is kept in the library of the USA. The

beginning of the thesis about the state of the Manghites (1753-1920) and the achievements of science and culture of this rule is explained in great detail.

Аннотация: Одним из этнографических сочинений, написанных в начале двадцатого века, является "Тазкира аль-Хаттотин". Это сочинение принадлежит Мухаммеду Идрису Ходжа Роджи Бухараи. В настоящее время она хранится в библиотеке Соединенных Штатов. В начале трактата подробно описывается государство мангитов (1753-1920) и содержание науки и культуры этого правления.

Аннотатсия: Яке аз рисолаҳои хушнависӣ ки дар ибтидои садаи бистум таълиф шудааст рисолаи "тазкира ал-хаттотин" мебошад. Ин рисола ба қалами Мухаммад Идрис Хоҷа Роҷӣ Бухорӣ мансуб мебошад. Ҳоли ҳозир дар кутубхонаи ИМА нигоҳ дошта шудаистоддааст. Оғози рисола дар бораи давлати мангитиён (1753-1920) ва дарраҷоти илму фарҳанги ин ҳукмронӣ хеле муфасссал баён карда шудааст.

Калиди вожаҳо: "тазкира ал-хаттотин", Мухаммад Идрис Хоҷа Роҷӣ Бухорӣ, тазкиранависии Мовароуннаҳр, хушнависони Бухоро, Иноятulloҳи бухорӣ.

Мавзӯи ки дар тазкираҳо ба он пардохта мешавад шарҳи ҳоли олимон, шоирон, хунармандон ва ғайраҳо мебошад. Алаббатта хелҳои тазкира гуногун мебошад, баъзе аз хаттотон на фақат хаттот балки дорои чандин касбу пеша буданд.

Дар минтақаи Мовароуннаҳр чандин тазкираҳои бо равишҳои мухталиф таълиф шудааст. Қадимтарин тазкираи ки таълиф гардидаст тазкираи Авфӣи Бухорӣ ки аҳли Бухорост. Ҳамчунин Давлатшоҳ нависандаи аввалин ки номи тазкира бар худ дорад яъне "тазкират уш-шуаро" аҳли Самарқанд аст. Ҳамон гуна ки муаллифи "чаҳор мақола" яъни Низоми Арузӣ низ зодаи ҳамин шаҳр аст. "Чаҳор мақола" дар адабиёти форсӣ заминасози тазкираҳо маҳсуб мешавад. Ин даврано метавон давраи пурбори тазкиранигорӣ дар манотиқи Мовароуннаҳр хусусан дар шаҳрҳои Бухорову Самарқанд номид.

Таълифи тазкираҳои хаттотӣ дар Бухоро

Чи таври ки дар боло зикр кардем дар оғози асри XX чандин тазкираҳои хаттотӣ офарида шуд. Аз он ҷумла: "хутути ишколи исломия" аз Ҳоҷи Мухаммад Ҳусайни Хатлонӣ, "Тазкори ашор"-и Садри Зиёи бухорӣ, "ҷомеъул хутут" аз Исҳоқхон Тураи Қурғонӣ, "мачмӯат ул-котибин" аз Қори Фатҳulloҳи Чапдастӣ, "Зикри хаттотон ва хушнависон" аз Мирзо Аҳмад ва "тазкират ул-хаттотин" ки ҳам ба қалами Мухаммад Шариф Садри Зиёи Бухрӣ ва ҳам ба қалами Идрис Хоҷа Роҷӣ мансуб аст.

Мухаммад Идрис Хоҷа Роҷии Бухорӣ

Хоҷа Идриси Бухорӣ шоир ва хушнавис (1881-1917), аҳлу авлодаш шоир буданд аввал дар зодгоҳаш уротиппа ва сипас дар мадрасаи Бухоро таҳсил намуд. Садри Зиё дар "тазкори ашъор" чунин меорад: "Роҷӣ аз мулло Чалол дарс омуктааст". Тазкиранависони чун Возех, Афзал, Пирмастӣ, Садри Зиё ки дӯсти наздики вай буданд, Роҷиро шоири баландмарта муаррифӣ кардаанд. Роҷи баёз ҳам тартиб дода аз эҷолиёти Бидил ва пайровони ӯ, Носири Бухорӣ,

Адои Самарқандӣ, Зафархон Ҷавҳарӣ овардааст. Дар асар таъсири эҷодиёти Бидил дар адабиёти тоҷик дар охирҳои асри XIX ва аввалҳои асри XX хеле равшан баён карда шудааст. Баёзи Роҷӣ дар яке аз туманҳои Бухоро шаҳраки Когон ба ҷоп расидааст. Роҷи замони ки дар Янги Қурғон қохзӣ буд бо асри гирифтории бемории вобо аз олам даргузашт.

Рисолаи “тазкираи хаттотин”

Тазкираҳои хаттотӣ аз арзишмандтарин тазкираҳои махсуб мешаванд. Дар ин тазкираҳо маълумоти муфид дар бораи хаттотон ва адабиёту санъат баён карда шудааст. Тадқиқотҳои бисёри барои омӯхтани ин гуна тазкираҳо баррасӣ шудааст. Яке аз ин тазкираҳо ки дар охирҳои асри XIX ибтидои асри XX таълиф гардида “тазкираи хаттотин” ки аз ҷониби Муҳаммад Идрис Хоҷа Роҷӣ ки ба риштаи назм кашида шудааст. Таълифи тазкира соли 1909 буда дар тазкираи оиди хаттотони Бухоро ва Уротиппа ки пеш аз муаллиф ё ҳамзамони муаллиф буданд маълумот дода шудааст. Сохти тазкира назмӣ буда аз 1700 баёт иборат аст. Ин маснавӣ дар баҳри ҳазаҷ суруда шуда ва вазни шеър мафӯилун, мафӯилун, фаълун мебошад. Вазни шеър дар ҳамаҷои асар риоят нашуда дар баъзе ҷойҳо шохиди сактаи арузӣ ҳастем. Манзума дар қолаби соқинома суруда шудааст. Дар тазкира баъд аз ситоиши Худову наъти расул ва васфи меъроҷ ба тавсифи амири Бухоро мепардозад.

Бидеҳ соқӣ майи тоз-ин тарона,
Кунам васфи шаҳаншоҳӣ замона.
Зиҳӣ ғозӣ шаҳаншоҳӣ маъазам,
Ба илму адл дар олам мусаллам.

Баъд шоир Бухороро чунин васф мекунад:
Ҷаҳонро аз Бухоро зину зеб аст,
Ки олам хотаму инҷо нигин аст.
Ҷаҳон шахсу Бухоро омадаш дил,
Ба дил шуд итибори шахс ҳосил.
Бухоро мағзу олам ҷумлагӣ пуст,
Барои мағз охир пуст некӯст.

Сипас дар ибтидо чанде ба васфи маъшук мепардозад. Баъд аз истионат ҷустан аз парвардигор, суроғи хатту хаттотӣ меравад. Роҷӣ эҷоди худро тавассути хат ва ташбеҳ ба ҳар узву дарахт ва амсоли он оғоз мекунад.

Хатти охир мазҳари руйи нигор аст,
Ба шахсу ҳусни ӯ оина дор аст.
Ки мемонад алиф бо қадди ҷонон,
Вузу ҳам ҷилвасози тирӯ миҷгон.
Буд ҷим аз сари худ мисли абрӯ,
Тамоми мустадил айни гису.
Ҷу бодом мақшару ҷашмаи сод,
Кунад бо ҷашми шух ёри иршод.

Яке аз шартҳои тазкираҳои хаттотӣ ин аст ки муаллиф шакли ҳар як ҳарф ва тарзи навиштани онро бояд бояд гуфта гузарад. Дар инҷо ҳам ба таълим хат ва тарзи навиштани он пардохта шудааст;

Бидон эй саврқаддат нахли наврас,
Буд чадди алиф се нуктаву бас.
Кунад по ва сараш мисли чапу рост,
Ба як сурат зи поён ҳам зи болост.
Бибанди як алиф чун бар сару по,
Шавад зу шакли як ҳарф кофи пайдо.
Нависӣ фавқи ҳам бе шумра ду сод,
Узвҳои ду чашма гардад эҷод.

Сипас навъи хати ситтаро шарҳ медиҳад, баъд аз сафҳаи 24-уми тазкира ба боби ки номаш “асотити хат” аст оғоз мешавад. Шумораи хаттотон дар тазкири наздики 60 нафар ҳастанд. Шоир аз Аҳмади Дониш оғоз карда ба Мирзо Миряхё хотима медиҳад. Албатта дар асар ба ҳамаи хаттотон ба сурати баробар пардохта нашудааст. Дар барҳи аз онҳо маълумотҳои ҳамаҷониба дода шудааст ва ба баъзиашон маълумоти зиёд дода нашудааст.

Рӯҷӣ дар тазкира менависад ки ин ҳунармандонро ҳарчи васф кунад кам аст ва он хаттотоники дар асар зикр нашудаанд аз онҳо узру бахшиш мецоҳад. Нусхаи ки ҳоли ҳозир ба назар дорем тавассути яке аз хаттотони Бухро Иноятулло нависташуда ба муаллиф ҳадя карда шудааст. Ин нусха таҳти рақами А-Р-2002344103 дар кутубхони ИМА нигоҳдорӣ шуда истодааст. Китоб аз 57 саҳифа иборат буда, дар ҳар саҳифа 17 мисраъ ҷойгир шудааст, ҳаҷми ҳар як сафҳа 17х6/26 китобат шадааст. Ҷамъи асар дар хати насталиқ навишта шуда, бархе аз калимаҳо таҳрир шудааст. Матни китоб таврест ки бисёри ҳаракатҳо гузошта нашудааст ва агар гузошта шуда бошад ҳам дуруст гузошта нашудааст ки ин хонандаро ба иштибоҳҳои зиёде мекашад.

Фихристи чанде аз хушнависони ки дар асар оварда шудааст:

Иброҳим: тибқи маълумоти овардашуда Иброҳим аҳли шеър адаб буда, бо хати ҷалӣ ва ҳафӣ эҷод мекард.

Иброҳимхон: тибқи маълумоти рисола Иброҳимхон хатти зебо ва бенуқс дошт.

Иброҳим Хоҷа Миркулоб: бар асоси матни рисола Иброҳим Хоҷа дар фанҳои мухталиф чун шеър заргарӣ моҳир буд.

Аҳмад Маҳдум: Аҳмад Маҳдум яке аз олим, ситорашинос ва соҳибони мансаби замони худ буда, бо тахаллуси дониш шеър месуруд ва эҷоду фаъолият бисёртар дар фазои нар дида мешавад. Дар улум ва фунуни мухталиф монанди ахтаршиносӣ, табобат, мусиқа, хаттотӣ, лаввоҳӣ, ҷадвалкашӣ дорои маҳорати бадланди ҷадвалкашӣ буд. Дар замони ҳукмронии Амир Баҳодурхон ва Амир Музаффархон ба вазифаҳои авроқӣ, қозигӣ ва сафорати илчигии давлати Русия мушарраф гардид. Шогирдони зиёдиро таълим медод ва то ба мо чандин асарҳои гаронбаҳои омада расидааст: “наводи ул-вақоийк”, “манозир ул-кавокиб”, “меъёри тадоюн” ва “нафаҳот ул-унс” мебошад.

Исҳоқ: дар тазкира Исҳоқ яке аз аҳли шеър адаб буда, дар навиштани хатҳои ҷалӣ, ҳафӣ ва хатти қуронӣ маҳорат дошт. Яке аз муҳимтарин осори хунари хаттотӣ ва хушнависиро дар Осиёи Миёна Исҳоқхон Тураи Қургонӣ ба номи “ҷомеъ ул-хутут” таълиф кардааст.

Таҳсин: Қозӣ Мулло Абдулло Хоҷа Садри муфти тарбиягӯи Абдулаҳадхон буд. “Аз ҷумлаи ҳамдарсонӣ Шамсиддин Маҳдуми Хатлонӣ ва Қори Абдукарими бухорӣ буд”¹⁰. Дар илмҳои сарфу наҳв ва балоғат маҳорати болоӣ дошт. Яке аз дӯстони наздики Садри Зиё буд.

Ҳочӣ Абдусаттор: Роҷи дар тазкираи худ Абдусатторро ба унвони хаттот ва хаттоти қуронӣ ва китоби ном бурдааст.

Ҳочӣ Мирзо Раҳматулло: дар матни рисола, Ҳочӣ Мирзо Раҳматулло, хушнависи муаррифи шуда, ки аз хатти қуронӣ ва хатти китобӣ баҳраманд буда ва ҳамчунин ба таълими хат дар макотиб машғул будааст.

Абдурахим Пешкӯҳӣ: дар Пешкӯҳи Бухоро зода шуд. Донишҳои ибтидоиро дар зодгоҳаш шаҳри Бухоро фваро гирифта аст. “Аз зиндагии вай маълумоти ҷанде ба даст надорем, ҷуз осори зиёди ро ба хатти зебои китобат кардааст”¹¹.

Ашъори парокандаи аз ӯ дар тикираҳо ва баёзҳо ёдгор мондааст. Мирзо Абдурахим ро таҳаллуси “ҳаёл”, муддати ро нависандагӣ барои қози Абдулҳайи Хоҷа Самарқандӣ ва қози Муҳаммад Шариф Садр пардохт ва сипас ро дабирии Амир Абдулҳадхон мушарраф гардид. Пешкӯҳӣ муддати се моҳ аз қозӣ Абдуҷаббор таълими хат гирифтааст.

Абдуллои Сонӣ: дар ин тазкира Абдуллои Сонӣ ё ҳамон Абдуллобек Савдо, муаллими хатти мадрасаи олии бухоро муаррифи шудааст. Вай дар хатти қуронӣ ва настаълиқ маҳорати болоӣ дошт.

Дар мақола аҳамияти илму фарҳанг ва санъат дар Аморати Бухоро, хусусан хушнависи ва рисолаҳои хушнависи ки дар охириҳои асри XIX ва оғози асри XX офарида шудааст маълумотҳои каме оварда шудааст. Чи тавре ки дар боло зикр кардем дар “тазкираи хаттотӣ” и Роҷӣ оиди 57 хаттоти маълумот оварда шудааст. Ҷанде аз ин хаттотонро дар боло зикр кардем. Дар тазкира нафақат оиди хаттотии ин ашхосҳо маълумот оварда шудааст балки дар бориани дигар касбу пешаҳои онҳо ва ашъори онҳо маълумот оварда шудааст.

Руйхати адабиётҳо

1. Рисолаи “тазкираи хаттотин” Роҷӣ Бухорой. -Техрон (1999).
2. Шарифҷон маҳдум Садри Зиё. “тазкори ашъор”./ Мусаххих С.Сидиқӣ. Ба кушиши Муҳаммадҷон Шукуров. -Техрон: Суруш (2000).
3. Расул Ҳодизода. Адабиёти тоҷик дар нимаи дуҷуми асри XIX. -Душанбе, 1968.
4. Саҳобиддин Сиддиқӣ. Садри Зиё ва тазкираҳои ӯ. Зери назари Т.Н.Неъматзода, виросторон: М.Шакрӣ ва М.Ҳоҷаева. -Душанбе, 2010
1. Болдырев А.Н.Рукописная книга в культуре народов Востока / А.Н.Болдырев, И.С. Брагинский и другие. –Москва, 1987-557 с.

1.Садри Зиё “тазкори ашъор” Техрон 2004

¹¹. Садри Зиё “Тазкори ашъор” Техрон 2004

2. Абдухалилов Б. Сокровищница восточных рукописей / Б.Абдухалилов, И.Э. Хорхе –Ташкент, 2012-150 с.
3. Иноятуллоҳ Хоча Бухорӣ. Маснавии Тазкират-ул-хаттотин / И.Х. Бухорӣ–Афғонистон, 1908-09-52 с.
4. Мировая цифровая библиотека, библиотечка конгресса. Хроника каллиграфов. <https://www.wdl.org/ru/item/16753/> таърихи истифода 12.04.2021.
5. Назриев Ч. Аҳмади Дониш, Наводир-ул-вақоеъ./ Ч.Назриев, Ф. Раҳимӣва дигарон Душанбе, 2017-С. 462
6. Аъзамов С. Номаи Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи Б. Ғафруов. 2014. -№1 (38)-С.29-41.

2-SHO‘BA. BUXORO ADABIY MUHITI VA ISLOM SIVILIZATSIYASI

AMIR TEMUR DAVRIDA BUXORO ADABIY MUHITINING XALQARO MUNOSABATLARGA TASIRI

Sardor Kenjayev,

Buxoro davlat pedagogika instituti Tillar fakulteti
o‘quv ishlari bo‘yicha dekan o‘rinbosari, PhD, dotsent

Annotatsiya: Ushbu maqolada Amir Temur davrida Buxoro adabiy muhitining xalqaro munosabatlarga ta’siri to‘g‘risida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, diplomatiya, Samarqand, Buxoro, Angor kanali, adabiyot va san’at, hunarmandchilik.

Abstract: This article discusses the influence of the Bukhara literary environment on international relations during the period of Amir Temur.

Key words: Amir Temur, diplomacy, Samarkand, Bukhara, Angor Canal, literature and art, crafts.

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние бухарской литературной среды на международные отношения в период правления Амира Темура.

Ключевые слова: Амир Темура, дипломатия, Самарканд, Бухара, Ангорский канал, литература и искусство, ремесла.

U davlatlararo diplomatik munosabatlarda malakali tarjimonlar tanlash va ulardan foydalanishga alohida e’tiborini qaratdi. Amir Temur diplomatiyasida muzokara olib borish san’ati yuqori saviyaga ko’tarildi. Bunday nozik diplomatik muzokaralar dushman bilan tinchlik sulhi tuzishda yoki uni o‘z tomoniga og‘dirishda, maqsadli shartlar qo‘yishda mamlakat obro‘ini yanada oshirgan. Temur diplomatiyasining ma’naviy -ahloqiy asosini islom dini arkonlari tashkil etadi va mazmunan qadimiy turk diplomatiyasi an’analari bilan bog‘lanib ketadi. Yusuf Xos Xojibning “Qutadg‘u bilig” didaktik qomuslar kitobi ham diplomatik munosabatlarida nazariy asos vazifasini o‘taganligi haqida ma’lumotlar bor. Temur diplomatiya munosabatlarining o‘ziga xos tomonlaridan biri, u o‘zining barcha murojaatlarida, qat’iy talab shaklida yozilgan nomalarida ham sharq diplomatiyasi etiketlariga to‘la rioya qiladi. Amir Temurning tashqi siyosat borasidagi diplomatik faoliyati haqidagi nashrlarda Samarqand G‘arbiy Yevropa davlatlari bilan tashqi siyosiy aloqalari Temurning shu davlatlar, jumladan, Vizantiya va Frantsiya rahbarlari bilan yozishmalari ko‘rib chiqilgan [3;310-b].

Temur va temuriylar davri O‘rta Osiyo madaniyatida alohida davrni tashkil qiladi. Madaniyat tarixida klassik davr hisoblangan bu davr xususan, o‘zbek madaniyatining butungi huquqiy joylashuvida asos bo‘lib xizmat qildi. Avvalo, bu davr madaniyati Temur asos solgan kuchli davlatchilik tamoyillari asosida shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bilan bog‘liqdir. Amir Temur davrida O‘rta Osiyoning mustaqil bir davlat qilib birlashtirilishi mamlakatning iqtisodiy-madaniy taraqqiyotiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi [4; 240-b.]. Ilm-fan, adabiyot va san’at,

hunarmandchilik va me'morchilik ravnaq topdi. Mamlakat va poytaxt Samarqandning obodonchiligi yo'lida mahalliy va chet mamlakatlardan ko'plab fan va san'at ahllarini, hunarmand me'morlarni va musavvirlarni to'pladi. Temur markazlashgan davlat tuzish jarayonida ishlab chiqarishga, xususan, qishloq xo'jaligiga alohida e'tibor berdi. O'rta Osiyoda qishloq xo'jaligi sun'iy sug'orishga bog'liqligini yaxshi tushungan Temur Angor kanalini qazdirdi va Murg'ob vodiysida sug'orish ishlarini yo'lga qo'ydi. Samarqand va Shahrisabz shaharlari oqar suv bilan ta'minlavchi-Lalmikor yerlarda ariklar qazildi. Dehqonchilikda donli ekinlar, paxga, zig'ir ekilgan. Bo'yoq uchun ro'yan o'simligi, shuningdek, pillachilikda tutlar ko'p ekilgan. Uzum, limon yetishgirshnan. Qadamjolar me'morchiligi ham o'ziga xos tuzilishga ega. Temur Buxoroda Chashmai Ayub (1380y.) yodgorligini qurdiradi. Ulug'bek davrining yirik shayxlaridan Samarqandda Muhammad Porso (A.Jomiyning ma'naviy ustosi), Buxoroda Hasan Attor, Badahshon va So'g'diyonada Yoqub Charxiy bor edi [1;83-b].

XV asrning ko'zga ko'ringan adabiyotshunos olimlarning biri Davlatshoh ibn Abouddaula Baxtish al-G'oziy as-Samarqandiydir. Uning tarjimai holiga oid ma'lumotlar juda kam bo'lib, "Tazkirot un-shuaro" (Shoirlar tazkirasi) asarida keltirilgan ba'zi bir ma'lumotlarga qaraganda, u yirik harbiy xizmatchi va davlat rabobi oilasida tug'ilgan. Uni taxminan yashagan yillari 1435-1495- yillarga to'g'ri keladi. Uning "Tazkirat un-shuaro" asarida VII-XV asarlarda yashab ijod qilgan 155 shoir haqida qisqacha, lekin nihoyatda qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Bu asar juda katta davr qariyb sakkiz yuz yil mobaynida Eron va Markaziy Osiyoda yashab ijod etgan shoir va adiblar faoliyatini tadqiq qabzasiga olgan [7; 89-93-b]. "Tazkirat ush-shuaro" yoki "Tazkirai Davlatshohiy" muqaddima, xotima va yetti qismdan iborat. Davlatshoh Samarqandiyning mazkur tazkirasi jamoatchilik e'tiborini ko'pdan beri tortib kelmoqda [5;103-b]. 1819-yildan bayon asarning ayrim parchalari Rossiya (V.A.Jukovskiy va F.Erdman), Fransiyada (Silvers de Sasi), Angliyada (E.Broun va A.Falkoner), Turkiyada (Fahim Sulaymon afandi), Germaniyada (Hammer) hamda Gollandiyada chop etilgan. Uning to'la matni 1887-yili Bombayda Mirza Muhammad, 1901-yili Londonda E.Broun va 1958-yili Tehronda Xoja Muhammad Ramazoniy tomonidan nashr etilgan. 1900-yili birinchi bor Xivada Muhammad Rafe tomonidan eski o'zbek tiliga (Xorazm shevasida) o'girildi. 1967-yili B.Ahmedov "Tazkirat ush-shuaro" tazkirasidan Mavrkaziy Osiyo va Xurosonlik 32 va 1981-yili 50 dan ortiq shoir hayoti hamda ijodiga oid ayrim parchalarni o'zbek tiliga tarjima qilib, "Davlatshoh Samarqandiy" nomli kitobiga ilova qilgan [2;64-b].

Fozillaru hakimlarning yakdil fikrlari shuki, islomiyat zamonida, balki Iskandar Zulqarnayn davridan to shu damgacha Ulug'bek Ko'ragondek olim va podshoh saltanat taxtida o'tirmagan. U otasi Shohruh bahodir hukmronligi davrida Samarqand va Movarounnahrni qirq yil mustaqil idora etdi". Ulug'bek Buxoroda (1417), Samarqandda (1420), G'ijduvonda (1432-33) madrasalar va Marvda hayriya muassalarini barpo qildirgan. Madrasalarda diniy fanlar bilan birgalikda dunyoviy fanlar ham o'qitildi, ko'proq aniq fanlarga e'tibor qaratildi. Ulug'bek O'rta Osiyo xalqlari ilm-fani va madaniyatini O'rta Osiyo sharoitida dunyo fanining eng yuqori pog'onsiga olib chiqdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Амир Темур жахон тарихида / Масъул муҳаррир: Х.Кароматов. Муаллифлар жамоаси: С.Саиддосимов (рахбар), А.Ахмедов, Б.Ахмедов ва бошқ. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. — Т.: Шарк, 2001. — Б. 56.
2. Бўриев О, Қахҳоров Н.Темурийлар ренессанси. - Т.: Тафаккур, 2020. - Б.64.
3. Ҳ.Камол (Ҳамзахон Камолов) История вторжения коковых племен Дашт-и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан XVI в). — Душанбе: Дониш, 2012. — С. 346.
4. X.E. Rustamova, N.K. Stojarova, Sh.A. Abdurashitova, Q.Ch. Nurmamatova Tibbiyot tarixi [Matn]: o'quv qo'llanma / X.E. Rustamova va boshq. - Toshkent. « O'zkitobsavdo» nashriyoti, 2020. -102 b- 240 b.
5. X.E. Rustamova, N.K. Stojarova, Sh.A. Abdurashitova, Q.Ch. Nurmamatova Tibbiyot tarixi [Matn]: o'quv qo'llanma / X.E. Rustamova va boshq. - Toshkent. « O'zkitobsavdo» nashriyoti, 2020. -103 b.
6. Яздий, Шарафуддун Али. Кўрсатилган асар. - Б. 143.
7. J.Rizayev./ O'zbekistonda tibbiyot tarixi va rivoji.-“Yangi O'zbekiston”. 2022-yil 25-yanvar.4-son.89-93 b.

BUHORO HUKMDORI AMIR SAYYID ABDULAHADXON SAROYI ADABIY MUHITI VA SHE'RIYAT KECHALARI

Sherxon Qorayev,

Qarshi shahridagi Xalqaro innovatsion universiteti
dotsenti, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqola jadidchilik harakati asoschisi Ismoilbek Gaspiralinining Turkistonga, xususan, Buxoro amirligiga safari, xon bilan bo'lib o'tgan uchrashuvlari hamda hukmdorlar shoiri Amir Abdulahadxon saroyi adabiyoti va adabiy kechalari tarixiga bag'ishlangan. Hukmdor shoir Abdulahadxon atrofida shoirlar to'planib, adabiy kechalar o'tkazganlar. Bu esa xonlikda adabiyot va san'atni rivojlanishiga xizmat qilgan.

Kalit so'zlar: Saroy shoirlar, adabiy muhit, tazkiralari, sohibdevon shoir, mushoiralar.

Аннотация. Данная научная статья посвящена истории Исмаилбека Гаспиринского, основоположника джадидизма, его поездки в Туркестан, особенно в Бухарский эмират, его встречам с ханам, а также истории литературы и литературных вечеров поэта правителей Амира Абдулахад-хана. Поэты собирались вокруг правящего поэта Абдулахад-хана и проводили литературные вечера. Это послужило развитию литературы и искусства в ханстве.

Ключевые слова: придворные поэты, литературная среда, тазкиры, сахибдеван поэт, мушаиры.

Abstract. This scientific article is devoted to the history of Ismailbek Gaspirinsky's journey to Turkestan, particularly to the Bukhara Emirate, the meeting with the khan, and the history of the court literature and literary evenings of the poet

of rulers Amir Abdulahad Khan. Poets gathered around the ruling poet Abdulahad Khan and spent literary evenings. This served the development of literature and art in the khanate.

Key words: Court poets, literary environment, tazkiras, sahibdevan poet, mushaira.

Ma'lumki, XIX – XX asr boshida Xiva, Qo'qon va Buxoro xonlari saroylarida o'ziga xos adabiy muhit shakllangan edi. Buxoroning mang'it amirlari atrofida ham adabiy muhit namoyandalari - ko'plab iste'dodli shoirlar bo'lgan. Jumladan, nazm ahli ishtirokida amir Abdulahadning Buxoro, Karmana va Shahrisabzdagi saroylarida muntazam mushoira kechalari tashkil etilgan. U adabiy o'tirishlar o'tkazishni xush ko'rgan. Buxoro hukmdorining adabiy bazmlari o'z davrida mashhur bo'lgan. Jadidlar rahnamosi Ismoilbek Gaspirali Buxoroga kelganida, amirning majlislarida qatnashgan. Ismoilbek Gaspirali Buxoro amiri Abdulahadxon huzurida bir necha marta bo'lib, 1893- yilda Buxoroga ilk bor kelganda, hukmdor bilan davlat taraqqiyotida "usuli jadid" maktablarining ahamiyati haqida ham suhbatlashgan. "Turkiston sayohatlari"da yozilishicha, "bu safargi suhbatimizda hazrat davlatli Abdulahadxon Rusiyaga qilgan sayohatlarim borasida so'z ochdilar, ko'rgan va eshitganlarimdan so'ylarkanman, ko'p xursand va mamnun bo'lganlarini lutfan bayon ayladilar. Xususan, o'zlarining Peterburgda o'tkazgan kunlari hech yoddan chiqmasligini, hayojonli tuyg'ularga to'la ekanligini ifoda etdilar". Buxoro amiri jadidlar rahnamosini III darajali "Oltin yulduz ordeni" bilan taqdirlagan. Buxoro hukmdori ham Qrimga borib, Ismoilbek Gaspirali bilan ko'rishgan. Ismoilbek Gaspirali "Turkiston sayohatlari" asarida yozishicha, "shu yilning fevral oyida nuroniy amir Abdulahad hazratlarining Bog'chasaroyga tashrif buyurib, men o'jizlarga lutfan ko'rsatganlari iltifoti shohonalari necha yillardan beri ko'ngulda kuyub-kullanib turgan otashni ochiq olovlantirib yubordi va bir oz tadorikdan so'ngra, 10 mayda Bog'chasaroydan chiqib, Turkistonga yo'l tutdim". Ismoilbek Gaspirali 1908 -yilda Turkistonga ikkinchi marta keladi. Safar tafsiloti "Buxoroda na ko'rdim?" sarlavha ostida "Tarjimon" gazetasida bosilgan.

Amir Abdulahad hukmronligi davomida o'z huzurida uzluksiz adabiy kechalar uyushtirib zavqlangan. Ahmad Donish Amir Abdulahad davrida bazmlar, mushoiralar, ashula va raqslar otasi Muzaffar davridagidek avj olganini aytgan [13, B.124]. Fitrat ham "Amir Olimxonning hukmronlik davri" risolasida Ahmad Donish fikriga qo'shilib, bazmu jamshid o'tkazishda va maishatda Abdulahad otabobolaridan o'tganini qayd etgan [14, B.11]. Tarixchi Halim To'raevga ko'ra esa, Amir Abdulahadxon Karmanada turgan vaqtida o'zining Charmgar chorbog'idagi saroyida she'riyat kechalar o'tkazib, unga mahalliy shoirlar va she'riyat ixlomandlari, olim va fozillarni taklif qilgan. Bunday mushoiralarda Rudakiy, Firdavsiy, Bedil, Hofiz, Alisher Navoiy va boshqa taniqli Sharq shoirlarining g'azallari va ruboiylari bilan birgalikda saroy shoirlarining she'rlari ham o'qilgan [15, B.36-38].

Buxoro amiri Abdulahadxon juda o'qimishli va ziyoli inson bo'lgan. O'zbek tilidan tashqari, fors va rus tillarini mukammal bilgan. Fransuz tilida ham gapira olgan. Arab tilida Qur'onni qiroat bilan o'qigan. Amir Sayyid Abdulahad fiqh, mantiq, falsafa ilmlarini zamon ustozlaridan o'rganib, adabiyot sohasida ham chuqur

bilimga ega bo'lgan. Amir Abdulahadxonning madaniyatli, ma'rifatli va odil hukmdor bo'lganligi Sadridin Ayniyning "Esdaliklar" kitobi va Afzal Pirmastiyning "Tazkirat ush-shuaro" asarlarida ham zikr etilgan [<https://m.facebook.com/726997644080431>].

Buxoro amiri Muzaffarxonning o'g'li 1885 – 1910- yillarda hukmronlik qilgan, zullisonayn mushoirasevar shoir Abdulahadxon (1859-1911) "Ojiz" taxallusi bilan forsha-tojikcha hamda o'zbekcha she'rlar yozgan bo'lib, o'z she'rlarini adabiy majlislarida o'qigan. Hukmdorlar shoiri devon tuzgan. Ammo, tarixchi H. To'raev mang'itlar sulolasining yettinchi hukmdori Abdulahadxon devon tuzmagan, degan, fikr bildirgan.

Qil muruvvat holima ey xo'blarning sarvari,
Toki bo'lg'ay mehnatu anduh hijrondin nari,
Ojizi bechorag'a ko'rsat yuzingning axtari,
Chehra ko'rsat qilma istig'no Amirg'a ey pari,
Ko'rmasa bir dam qachon sabru qarori bor ekan.

Amir Abdulahadxon (yuqorida keltirilgan) Qo'qon xoni Umarxon Amiriyning qator g'azallariga muxammaslar bog'lagan[1, B. 460].

Ojiz amir Abdulahad saroy shoiri va nadimi Mullo Sharif Anbarning forsha – tojikcha g'azaliga ham javob aytgan:

Halli mushkilho, zi lutfi hayyi akbar yoftam,
Hosili maqsud az rohi payombar yoftam.
O' zi ro'yi osmon gufto – vumo taxti falak,
Soli ta'rixash chunun az mashqi Anbar yoftam.

(Mazmuni: Mushkullar hallini Xudo lutfidan topdim, Maqsadlarim hosilini payg'ambar yo'lidan topdim. U osmon yuzidan aytdiyu, biz falak ostida, Ta'rix yilini Anbar mashqidan topdim.)

Aftidan, shoir Anbarning she'rida abjad usulida biror bir sana berilganki, amir ziyraklik va did bilan buni nazmda ifoda etgan, ko'rinadi [<https://m.facebook.com/726997644080431>].

Amir Abdulahadxon o'z zamonining taniqli shoirlaridan bo'lganini tarixchi Muhammad Ali Baljuvoni "Tarixi nofeiy" asarida "sultoni zamon, shoiri ofoq va davron, bulbuli bo'ston [2, B. 44]" deb e'tirof etgan. Binobarin, manbalarda qayd etilishicha, "“Fazilat va suxan gulistonining bulbuli” bo'lgan mazkur amir o'z zamonasining balandpoya, balandparvoz shoiri bo'lib, u yaxshi she'r yozgan, ko'ngilga yaqin gaplar ayta olgan, voqeanavislikda o'z davrining yagonasi bo'lgan. Uning misra va ruboiylari ajoyib. Chunonchi, Hoji Ne'matillo Muhtaram tomonidan mazkur amir topshirig'i bilan tuzilgan "Tazkirat ush-shuaro"da uning she'rlaridan namunalar keltirilgan [3, B. 110]".

Amirning Buxoro, Karmana va Shahrisabz shaharlaridagi saroylaridagi mushoiralar ikki tilda olib borilgan. "Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti" kitobida yozilishicha, "Buxoro adabiy muhitida an'anaviy ikki tillilik bu davrda ham davom etgan. Amir Abdulahadxon (1859-1910) siyosiy hayotninggina emas, adabiy hayotning ham eng e'tiborli vakili edi. Ayniqsa bu uning amirlik davri (1885-1910)da yaqqol namoyon bo'ldi. Sohibdevon hukmdor shoirning adabiyotga yaqinligi shu

darajada ediki, ayrim tuman hokimlari, masalan, Hisor hokimi Avliyoqulibek “Husayniy” taxallusi bilan devon tartib qilgan edi. Boshqa hokimlar ham amirga yaxshi ko‘rinish uchun ham she‘rlar yozishgan [5, B.13]. Amirning atrofida barcha – barcha amaldorlar unga ergashib she‘rlar yozgan. Hatto qozilar ham qo‘llariga qalam olganlar. Shoir “Komil bu ulug‘ qozi Komili Hisoriyning taxallusi bo‘lib, u kishi Amir Abdulahadxonning xos mohir shoirlaridan va majlis nadimlaridan biri bo‘lgan. Karmanadagi saroyida xizmat qilgan. (Tarjimasi:)

Qadahim safoligining masti (sarxushi), ishqimning ravshan qiluvchisi,

Kaminaman, Komilman, Ojizman, mening ko‘zgum duogo‘ydir. [12, B.76].

Hukmdor Abdulahadxonning saroyi fozillar, shoirlar, yozuvchilar bilan doim to‘la bo‘lgan [4, B.68]. Chunki u hukmronligi davrida ziyoli, ilm – fan va adabiyot namoyandalarini o‘z atrofiga to‘plashga harakat qilgan.

“Malik ush-shuaro” Shamsiddin Maxdum Shohin “amir Abdulahadxonning xos nadimi bo‘lgan, binobarin “fazlu kamol g‘ururi va fozillar ilmi samarasining natijasidan umidvorligi ko‘p bo‘lgan”. Karmanadagi chorbog‘lardagi adabiy bazmlar Shohinsiz o‘tmagan. “Navodiri ziyoiya”da yozilishicha, Abdulahad Karmananing Kari chorbog‘iga kelib, adabiy majlis tuzishni buyurdi va bazmga kelganlarni ko‘zdan kechira boshladi. Ammo yig‘in ishtirokchilari orasidan Shohinni topa olmadi. Qozi Badriddinga she‘riyat majlisiga Shohinni keltirishni buyurdi [12, B.65]. Amirning sevgan shoiri Shohin Malik bo‘lib, hukmdorga bag‘ishlab qator qasidalar yozib, uni madh etgan:.

Z-on pesh rahm fasona giram,
Goso‘yi suxan ba shona giram.
Az lo‘lui madhi shohi kishvar,
Bar tokari noma bandam afsar.
Shohe, ki ba yormandii baxt,
Bar Moh kashid poyai taxt.
Ofoq girifti hukmron shud,
Doroi zaminu osmon shud!
Ay shuhra miyoni shahryoron,
Toji sari jumla tojdoron.
Ay g‘urrai nosiya adolat,
V-ay kurrai bosira jalolat!
Ay javharai xazinai ilm,
V-ay kungurai safinai hilm!
Ay didai ilmu fazlro pilk,
V-ay gavhari halli iqdro silk!
Ay axtari burji baxtu iqbol,
V-ay gavhari durji johu ijlol!
Ay poyai adl az tu mahkam,
V-ay shevai zulm az tu barham.
Ay hukmravoi mulki shohy,
V-ay rotibabaxshi murg‘u mohy!
Xurshedsariri osmonqadr,

Bahromshuko‘hi mushtarichatr!
 Bahromi savum ba hukmrony,
 Luqmoni duvum ba nuktdony!
 Abdulahad, on ki haft kishvar,
 Bar nomi vay ast sikkagustar!
 Az baxti baland dar zamona,
 Gardid chu nomi xud yagona.
 Navbatzani davlati muabbad,
 Tajdidkuni hazori sesad!
 Ay voqifi hikmati Ilohy,
 Donoi sipedivu siyohy!..
 Ay zinati toju taxti Turon,
 Ay mulk tanu tu andar o‘ jon!..
 Shohin kivu lofi midhati tu,
 Sanjidani qadru qimati tu!?
 Kay she‘ri maro ba xud pisandy,
 K-az fikri balandi mann balandy.
 Madhi tu tavon namud anjom,
 Ro‘hulqudus ar rasonad ilhom [16, B.20]!

Aflokiy ham Karmanadagi saroyda xizmatda bo‘lgan. Amirga bag‘ishlab, qasidalar va ta‘rixlar to‘qigan [12, B.67]. Shoir Jur‘at amirning Karmanadagi saroyida xizmat qilgan va unga bag‘ishlab qasidalar yozgan [11, B.16]. Qori Rahmatulloh Vozehning yozishicha, shoir “Ajiz – amirning nadimlaridan bo‘lib, “birinchi marotaba dastavval amir Abdulahadga bir qasida yozib, manzur bo‘lmish. Amirdan ko‘p in‘om olmish [11, B.38]”. Vozeh amirning xos suhbatdoshlaridan biri bo‘lib, adabiy kechalarida Abdulahadga bag‘ishlangan qasidalarini o‘qigan [11, B.53]. Rojiiy Shahrisabziy ham saroy shoirlaridan bo‘lib, amir Abdulahadning g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan [11, B.54]. Shoir Joyb ham amirga bag‘ishlab she‘rlar yozib, majlislarda o‘qigan. Buxorolik shoir Fasihiy amir saroyi maddohlaridan bo‘lgan. Masruriy ham saroy shoiri bo‘lib, qasidalarida amir Abdulahadni madh etgan.

Xusravi odil shahe volo amir Abdulahad,
 Lutfi ehsonash dili sohibdilon meparvarad. [11, B.61.]

Amir adabiyot va san‘at ixlosmandlaridan moddiy va ma‘naviy ko‘magini darig‘ tutmagan. Adabiyotshunos Shuhrat Xalilovning yozishicha, Afzal Pirmastiy, Mullo Sharif Anbar, Mirza Shamsiddin Doyi, Muhammad Aminxo‘ja Eshon kabi ko‘plab shoirlar amir saroyida va homiyligida ijod qilgan va mushoira kechalarida she‘rlar aytganlar. Ularning ijodida Olloh taologa iltijo, ma‘shuqani tasvirlash, hukmdorni madh etish yaqqol ko‘zga tashlanadi. “Abdulahadxonning rag‘bati va himmati bilan Afzal Pirmastiy (1915 y. v.e.), Ne‘matulla Muhtaram (1920 y. v.e.), Mirsiddiq Hashmat (Amirning ukasi), Abdi kabi shoirlar tazkiralar tuzib, an‘naviy tazkirachilikni yangi-yangi asarlar bilan boyitganlar [5, B.14]”. Qahramon Rajabov Amir Abdulahadxon davrida uning Buxoro va Karmanadagi saroylarida tarixchi olimlar Ahmad Donish, Mirzo Azim Somiy Bo‘stoniy, Mirzo Salimbek (Salimiy),

Muhammad Sharifxon (Sadr Ziyoy), Hamid ibn Baqoxo‘ja, shoirlar Hoji Ne‘matullo Maxdum (Muhtaram), Mullo Abdurahmon (Tamkin), Muhammad Sodiq Xo‘ja Gulshaniy, Qori Rahmatulloh Buxoriylar yashab ijod qilishganini yozgan [15, B.38]. Ma‘lumotlarga ko‘ra, Afzal Maxdum Pirmastiy tuzgan “Afzali ut tazkor fi zikrish shuaro val ash‘or” (“Shoirlar va she‘rlar haqida Afzal tazkirasi”) deb nomlangan tazkirada XIX asr oxiri va XX asr boshida yashab, ijod qilgan 135 nafar shoir haqidagi ma‘lumotlar jamlangan. Bu davrda yana qator tazkiralari tuzilib, an‘anaviy tazkiranavislik yangi asarlar bilan boyitilgan. Xususan, Buxoro shahzodasi Said Mir Muhammad Siddiq Hashmat tuzgan “Tazkirat ush – shuaro” nomli tazkirada amirlikda yashab ijod qilgan 60 dan ortiq shoir, ularning taxallusi, tarjimai holi, mashhur she‘rlari haqida so‘z borgan. Hoji Abdulazim Shar‘iy tuzgan “Tazkirai shuaro Abdulazim Shar‘iy” nomli tazkirada XIX asr oxirida Buxoro, Samarqand va Toshkentda yashab ijod qilgan shoirlar va olimlar xususida so‘z yuritilgan. Ne‘matulla Muhtaramning nasriy matnda fors tilda yozgan “Tazkirai Hoji Ne‘matullo Muhtaram” nomli tazkirasida XIX asr va XX asr boshida Buxoroda yashab ijod qilgan shoirlarning taxallusi, ismi, nasabi, yozgan asarlari to‘g‘risida ma‘lumotlar keltirilgan. Abdiy Mirabdullaxo‘janing “Tazkirai Abdiy” (Yoki “Tazkirat ush-shuaro mutaaxxirini Buxoro”) hamda “Tazkirat ush-shuaro” (1904) nomli tazkiralari Amir Abdulahad davrida yashab ijod qilgan 118 nafar shoir haqida ma‘lumotlar jamlangan [<https://www.bukhara.uz/?p=12632>].

Naql qilinishicha, saroy shoiri va tarixchi Mirzo Somiy “keksaygan chog‘ida Abdulahadxon saroyida quviladi. U saroyga qaytish va oldingi mavqeini tiklashga ancha harakat qilgan. Sayohat qilishni xush ko‘radigan va sayohatlari haqida kitoblari yozgan Amir Abdulahad nazariga tushish uchun arab yozuvchisi Husayn at-Tavironiyning sayohatiga bag‘ishlangan asarini o‘girib, tarjimasini Abdulahadga bag‘ishlaydi. Bundan tashqari, o‘zining “Mi‘rot al-xayol” asari bilan ham xuddi shunday yo‘l tutadi. Asarining boshida, oxirida va maxsus boblarda Amir Abdulahadni maqtaydi:

Vale maxdumi man shaxsest dono,

Suxanro nazdi u qadrest volo.

Dilash az garmiyi ma‘ni ba cho‘sh ast,

Rauf astu halimu aybpo‘sh ast. [<https://www.bukhari.uz/?p=15879>].

Ma‘lumotlarga qaraganda, Abdulahadxon saroyida Mirzo Somiy kabi yuzlab shoirlar ijod qilib, hukmdorlar shoiri bilan mushoiralarga kirishishgan.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro amiri Abdulahadxon saroyidagi adabiy muhit hamda uning huzurida o‘tkazilgan adabiy kechalar mumtoz adabiyotimiz va san‘atimiz rivojiga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Qayyumov P. Tazkirai Qayyumiy. T.: Qo‘lyozmalar instituti, 1999.-B.460-463.
- 2.Muhammad Ali Baljuvoni. Tarixi nofeiy. T.: Akademiya, 2001.-B.44.
- 3.Buxoroda bitilgan baytlar, T.:1962. –B.110.
- 3.<https://m.facebook.com/726997644080431/photos/a.729005473879648/1532782686835252/?type=3>
- 4.Sayyid Mansur Olimiy. Buxoro – Turkiston beshigi. Buxoro, 2004.-B.68.

- 5.Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U. Milliy uygʻonish davri oʻzbek adabiyoti. T.: Maʼnaviyat, 2004.-B.14-15.
- 6.Amir Abdulahadxon. Fetirburg safari. T.: “Akademnashr”,2023.-B.128.
- 7.<https://www.bukhara.uz/?p=12632>
8. <https://ziyouz.uz/jahon-nasri/ismoilbek-gasprinskiy/ismoilbek-asprali-turkiston-sajo-atlari/>
9. Qorayev Sh. Buxoro Amiri Abdulahadxon saroyi adabiy muhiti va sheʼriyat kechalari tarixi./ “Fan, innovatsion texnika va texnologiyalarning rivojlanish istiqbollari” mavzusidagi respublika ilmiy – amaliy anjumani maqolalari toʻplami. Qarshi, QIAI, 2023. –B.645-648.
10. Qorayev Sh. Jadidchilik harakati asoschisi Ismoil Gasprali va Buxoro amiri Abdulahadxon ijodi. /“Jadidlarni ilmiy-pedagogik merosi: tarix va zamonaviylik” nomli mavzudagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. 29-30 noyabr. – Samarqand. 2023. – B. 136-141.
11. Qori Rahmatulloh Buxoriy. Tuhfat ul ahbob fi tazkirat ul asʼhob.-Buxoro: Buxoro, 2001.-B.64.
12. Sadri Ziyoy. Navodiri Ziyoiya. Tojik tilidan tarjima, kirish va izohlar muallifi B.Aminov. –Toshkent: Bayoz, 2019.-B.184.
13. Ahmad Donish. Risola yoxud mangʻitlar xonadoni saltanatining qisqacha tarixi. Tarjima, izohlar va kirish soʻz muallifi Q.Yoʻldoshev.-Toshkent: “Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi” DIN, 2014.-B.144.
14. Fitrat. Amir Olimxonning hukmronlik davri. –Toshkent: Minhoj, 1992.-B.64.
- 15.Rajabov Q. Amir Abdulahadxon yoxud “Ojiz” hukmdor.//-Buxoro, Buxoro mavjlari, 2007 yil, fevral.-№2.-B.36-38.
- 16.Shamsiddin Shohin. Layly va Majnun. Tahiya, muqaddima va tavzehoti Asrori Rahmonfar va Aʼloxajai Sayidnozim.-Dushanbe: Donish, 2018.-S.17-20.

MURAD BUHÂRÎ’NİN SEMERKAND’DAN İSTANBUL SEFERİ

Dr. Kemal Yavuz Ataman,

Sosyal Siyaset Doktoru Danışmant Ltd.Türkiye

Özet. *Maveraünnehir, Horasan, Harezm, Türkistan topraklarından Osmanlı diyarlarına alimler, sufiler, sanatkarlar, tüccarlar, seyyahlar asırlarca yolculuk yapmışlardır. Murad Buhârî Semerkand’da doğmuştur. Genç yaşta ilim tahsili için Hindistan’a giden Murad Buhârî, Nakşibendî Müceddiye yoluna intisap ederek icazet almıştır. Hacca gitmiş, bazı şehirleri ziyaret etmiş Şam’a yerleşmiştir. Bir davet neticesinde İstanbul’a gelmiş, geniş bir çevre tarafından takip edilmiştir. İstanbul ve çevresinde çok sayıda mümtaz, mutasavvıf şahsiyetler olmasına rağmen Murad Buhârî farklı bir sufi olarak itibar ve ihtiram görmüştür. Devrin önde gelen alimleri ve devlet adamları Murad Buhârî’ye intisap etmişler, sohbetleri insanları celb etmiş, kurduğu tekke aktif roller üstlenmiştir. Tebliğimizde Murad Buhârî’nin hususiyetleri ve tesirleri analiz edilecektir.*

Anahtar Kelimeler: *Semer kand, Buhara, Murad Buhârî, Osmanlı, İstanbul, Müceddiye, Bayramiyye*

Annotatsiya *Usmonlilar yurtiga Movarounnahr, Xuroson, Xorazm va Turkiston o'lkalaridan asrlar davomida ko'plab olimlar, so'fiylar, hunarmandlar, savdogarlar, sayyohlar safar qilganlar. Shulardan biri bo'lgan Murod Buxoriy Samarqandda tug'ilgan. Yoshligida ilm o'rganish uchun Hindistonga borgan va Naqshbandiya tariqatining mujaddiya silsilasida faoliyat yuritib, o'z yo'li uchun ijozat olgan. Hajga borib, ba'zi shaharlarni ziyorat qilgan va Damashqda qo'nim topgan. Bir taklif bilan Istanbulga kelgan. Istanbul va uning atrofida ko'plab nufuzli, e'tiborli mutasavvufalar bo'lsa-da, Murod Buxoriy alohida hurmat va ehtiromga sazovor bo'lgan. Murod Buxoriy majlislarida davrning yetuk olimlari, davlat arboblari ishtirok etganlar, suhbatlari odamlarni o'ziga jalb etgan, u asos solgan xonaqoh davr ijtimoiy hayotida muhim rol o'ynagan. Maqolamizda Murod Buxoriy shaxsiyati va faoliyati tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *Samarqand, Buxoro, Murod Buxoriy, Usmonlilar, Istanbul, Mujaddiya, Bayramiya*

Abstract. *For centuries, scholars, Sufis, artists, merchants, and travelers have journeyed from the lands of Transoxiana, Khorasan, Khwarezm, and Turkestan to the Ottoman territories. Murad Buhârî was born in Samarkand. At a young age, he traveled to India for education and became affiliated with the Naqshbandi Mujaddidiya path, from which he received authorization (ijazah). After performing the Hajj and visiting several cities, he settled in Damascus. Following an invitation, he came to Istanbul, where he garnered attention from a wide circle. Despite the presence of many distinguished and eminent Sufi figures in Istanbul and its surroundings, Murad Buhârî was respected and revered as a unique Sufi. Prominent scholars and statesmen of the time became his followers, his discourses attracted people, and the lodge he established played an active role. In this paper, we will analyze the unique qualities and influences of Murad Buhârî.*

Keywords: *Samarkand, Bukhara, Murad Buhârî, Ottoman, Istanbul, Mujaddidiya, Bayramiyya.*

Tarihte Buhara ve Semerkand Osmanlı Devleti ve Medeniyeti için ilim, irfan, ilham menbaı olmuştur. Alimler, arifler, dervişler, erenler Anadolu topraklarında fetihlere katılmışlar, tekkeler açmışlar, medreselerde hocalık yapmışlardır. İstanbul ve Anadolu'da yüzlerce Buhârî ve Semerkandî nisbeli şahsiyet vardır. Murad Buhârî vasıfları, zahiri ve batini ilimlere vukufiyeti, temsiliyyeti, icraatları ve tesirleri bakımından müstesna bir yere sahiptir. İstanbul'a davet edilmiş, yerleşmiş ve kısa bir zamanda çevresinde tesir uyandırmıştır. Nakşibendilikte mühim bir kol olan Müceddiye O'nunla Anadolu'ya girmiştir. Ayrıca, Osmanlılarda müessir bir tarikat olan Bayramiyye'den icazet almış, İstanbul'da ve Bursa'da yaşamıştır. İstanbul ve çevresi sufiler, tekkeler açısından zengin bir muhit olmasına rağmen ilim, irfan, tasavvuf erbabı ve devlet erkanı tarafından muteber bir şahsiyet olarak kabul görmüştür. Nakşibendilik Muradî Buhârî'den evvel Semerkand'da bulunan Hâce Ubeydullah Ahrar Veli'nin halifeleri tarafından İstanbul ve Anadolu'ya nüfuz etmiştir. Her iki Nakşibendi kolu yenilikçi vasıfları haizdir. Osmanlı Devleti ve

cemiyetinde tesirli olmuşlardır. İcazet aldığı ve dahil olduğu Bayramiyye kolunun müessisi Hacı Bayram Veli birçok alim ve devlet adamı yetiştirmiş, talebeleri kıymetli eserler yazmış, mühim icraatlarda bulunmuşlardır [1, 443; 3, 72]. Murad Buhârî ilmi, irfani, müktesebatı, hususiyetleri, seyahatleri, faaliyetleri, eserleri, vazife gördüğü tekkenin aktivitesi ve tesirleri hasebiyle istisnai bir konuma sahiptir.

Muhammed Murad Buhârî, Hayatı ve Şahsiyeti

Muhammed Murâd b. Alî b. Dâvûd b. Kemâliddîn el-Hüseynî el-Buhârî en-Nakşibendî (ö. 1132/1720) H.1050/M.1640 yılında Semerkand'da doğmuştur. Babası Hz. Peygamber (s.a.v.) neslinden Semerkand Nakibüleşrafı Seyyid Ali Efendi'dir. Aslen Buharalı oldukları için “Buhârî” lakabını taşımaktadır. Murad Buhârî “Murad”, “Buhârî” ve “Nakşibendî” olarak bilinmektedir. Murad Buhârî üç yaşında çocuk felci hastalığına yakalanmış, ayakları kötürüm olmuştur. Hayatı seyahatlerle ve hareketli geçmiş maluliyeti ilim, irfan aşkına, yolculuğuna ve hizmetine mani olmamıştır. Semerkand'da İslâmî ilimleri tedris etmiş, Kuran-ı Kerim hafızlığını tamamlamış, çok genç yaşta Hindistan'a gitmiş, ilim tahsiline devam etmiştir. Nakşibendîyye-Müceddidiyye'nin müessisi İmam-ı Rabbânî Ahmed Fâruk-ı Serhendî (v. 1034/1624)'nin oğlu ve halifesi Muhammed Masum (ö. 1080/1669) hazretlerine intisap etmiş, seyru sülûkunu tamamlayarak halifelerinden olmuştur. Birkaç kere hacca gitmiş, Kabe'yi ve Hz. Peygamber (s.a.v.)'in kabri-i şerifini ziyaret etmiştir. Hicaz'da üç yıl kalmış, ilim meclislerine dahil olmuştur. İsfahan, Bağdat gibi şehri ziyaret ederek ilim halkalarına katılmış, alim ve şeyhlerle dostluk kurmuştur. Kahire'ye yerleşmiş, dini ve akli ilimlerle meşgul olmuştur. Kahire'den Şam'a gelmiş, evlenmiş, iki oğlu dünyaya gelmiştir. Şam ahalisi kendisini çok sevmiş, hürmet ve tazim göstermişlerdir. Şam'da halkın uğradığı zulümleri engellemiş, zalimlerin ıslahına vesile olmuş, birçok hayırlara rehberlik yapmıştır. Şam'da “Muradiye Medresesi” ve “Nakşibendîye Medresesi”nde tahsil gören ilim talebelerinin ihtiyaçları için vakıflar kurmuştur.

Şam'da kendisini tanıyan İstanbul eşrafı O'nu ısarla davet etmişler, İstanbul'a geldiğinde ulema ve devlet erkanı tarafından hürmet ve muhabbetle karşılanmış, hüsn-ü muamele görmüştür. Osmanlı Devlet ricalinden mühim şahsiyetler, Şeyhülislam Feyzullah Efendi başta olmak üzere, vezirler, valiler, paşalar, bazı şeyhler ve medrese alimleri kendisine intisap etmişlerdir. Halkın her kesiminin alakasını çekmiş, muhabbet ve hürmetine mazhar olmuştur. İstanbul'un en kıymetli semti Eyüp'te kendisine bir mekan dergah, tekke olarak tahsis edilmiştir. İstanbul'da bir süre kalmış, daha sonra Şam'a dönmüştür. Şam'da yirmi iki yıl gibi uzun bir zaman ikamet etmiş, “Berrâniyye” medresesini ve tekkesini kurmuştur [7, 186]. Bir müddet sonra İstanbul'a tekrar dönmüş, başka bir yerde ikamet etmiştir. Halkın kendisine gösterdiği alakadan rahatsız olan devrin Sadrazamı, Muradi Buhârî'yi Alanya'ya sürgüne göndermiştir. Konya ve Bursa'ya gelmiş, altı yıl Bursa'da kaldıktan sonra tekrar İstanbul'a dönmüş ve yerleşmiştir. Müderrislik hizmeti ve tasavvufi görevi olan şeyhliği birlikte idame ettirmiştir. 12 Rebûlâhir 1132/21 Şubat 1720 Salı gecesi Rahmet-i Rahmân'a kavuşmuştur. Murad Buhârî'nin cenaze namazı Eyüp Sultan Camii'nde kılınmıştır. Cenazesine büyük bir halk kitlesi katılmış ve izdiham yaşanmıştır. Seksen yıllık hayatı seyahatler ve çilelerle geçmiştir. Kötürüm olmasına

rağmen Semerkand, Hindistan, Kudüs, Hicaz, Bağdat, İsfahan, Belh, Buhara, Kahire, Şam, İstanbul ve Bursa şehirlerinde ilim tahsiline, irşada, hizmete kendisini vakfetmiştir. Eyüp semtinde adına tahsis edilen tekkeye defin edilmiştir [11, 127]. Nakşibendîyye yanında Kadiriyye, Bayramiyye tarikatlarından icazet almıştır. Birçok halife yetiştirmiştir.

Murad Buhârî'nin Tesirleri

Murad Buhârî'nin İslami ilimler ve tasavvuf konusundaki salahiyeti İstanbul'da hissedilmiştir. Devrin mühim şahsiyetleri Şeyhülislam Seyyid Feyzullah Efendi, La'îzâde Abdülbâki, Şeyh Mehmed Emin Tokadî, Şeyhülislâm Veliyyüddin Efendi, Ebû Saîd el-Hâdimî Murad Buhârî'ye intisab etmişlerdir [7, 186]. Şeyhülislam Damad-zâde Ebülhayr Ahmed Efendi (ö. 1154/1742), tekke hizmetleri için Murad Buhârî'ye bugünkü tekkeyi tahsis edilmiş, mekan Nakşi Tekkesi olarak hizmet görmüştür [11, 126]. Hind altkıtasında büyük alim ve mutasavvıf İmam-ı Rabbani tarafından kurulan Nakşibendîyye'nin Müceddidiyye kolu ilk olarak İstanbul'a ve Anadolu'ya Murad Buhârî ile girmiştir [9, 514]. Murad Efendi tekkesinde zahirî ve bâtinî ilimlere önem verilmiş, teknolojik gelişmeler takip edilmiştir. Avrupa'dan Osmanlı Devleti'ne gelen ilk üç bisikletten birisi tekkeye alınmıştır. Tekkenin selamlık ve haremlık binaları arasında löklanşe pili ile çalışan bir irtibat sistemi kurulmuştur [10, 433]. Murad Buhârî'nin Şam'da bulunan ailesi ve neslinden birçok alim ve mutasavvıf yetişmiş, bazıları Hanefî müftüsü olarak Şam'da vazife almışlardır [7, 186]. Murad Buhârî, Arapça, Farsça, Türkçe şu eserleri yazmıştır :1- Câmiu Müfredâtı'l-Kur'ân, 2- Silsiletü'z-Zeheb, 3- Mektûbât-ı Muhammed Murad el-Buhârî, 4- Risâletü Lübsi'l-hırkatî'l-Kâdiriyye li's-Seyyid Muhammed Murad el-Buhârî, 5- Risale-i Nakşibendîyye, Mesmûât min Muhammed Murad el-Buhârî, 6- Menâkıb ve Takrirat-ı Muhammed Murâd-ı Buhârî. Murâd Buhârî, vaazları yoluyla Nakşibendiyye tarikatı, İslam akaidi, emir ve nehirler konusunda nasihatlerde bulunmuş, talebeleri konuşmalarını kaleme almıştır. "Risâle-i Nakşibendiyye" isimli eserde tasavvuf ile alakalı mühim tavsiyeleri vardır: Murad Buhârî'ye göre, tasavvufta müridin üç şeye dikkat etmesi gerekir. Talep etmek, çalışmak ve ilim ile iştigal etmek. Kul'un Rabbi ile münasebeti süttten kesilen masum bebeğin annesi olan irtibatı gibi olmalıdır. Kul Rabbine her zaman mutî olmalı, Allah (c.c.) rızasına kavuşmak için Hz.Peygamber (s.a.v.)'i takip etmeli, her açıdan O'na ittiba etmelidir. Talip, fani dünyada ömrünü ibadetle geçirmek, O'nun rızasını kazanmak için çalışmalıdır [8, 1547].

Murâd Buhârî'nin hali, istikameti, kerametleri halk tarafından bilinmiş, tekke ilim ve edep öğreten, feyz ve huzur mekanı haline gelmiştir. Osmanlı ordusu sefere çıkmadan Vezir Kethüdâsı Murâd Buhârî'ye gitmiş, dua ve himmet istemiştir. İsmail Hakkı Bursevî Celvetî tarîkatı büyüklerindendir. Murâd Buhârî için Ahid-name eserinde şunları ifade etmiştir: "İlâhî aşk sahiplerine, Murâd-ı Buhârî'nin kabrini ziyaret etmek lazımdır. Bereketi görülen makamlardandır." Murâd Buhârî'nin kabrini ziyaret edenler, orada ruhânî bir zevk ve lezzet almışlardır [8, 1537].

Buhara ve Semerkand ile Osmanlıların İrtibatı

Osmanlı topraklarında Mevleviyye, Nurbahşiyye, Kâdiriyye, Bayrâmiyye, Halvetiyye, Bektâşiyye ve Nakşibendiyye gibi birçok tarikat hızlı bir şekilde yayılma

imkânı bulmuştur [13, 24-25]. Nakşibendi tarikatı Buhara merkezlidir. Nakşibendilikte Ahrariyye'nin kurucusu Semerkand'da bulunan Hacı Ubeydullah Ahrarî Veli'nin halifeleri İstanbul'un fethinden önce Osmanlı Saraylarında bulunmuşlardır. İstanbul'un fethinde ise Hacı Ubeydullah Ahrar'ın Veli'nin manevi desteği vukuu bulmuş, bu hadise şahitleri ve delilleriyle tarihi kayıtlara geçmiştir [4, 216]. İstanbul'un fethine olan manevi yardımı vesilsıyla Fatih Sultan Mehmed Hacı Ahrar'a hediyeler göndermiştir [12]. Hacı Ubeydullah Ahrar'ın halifesi Molla İlahî ve Emir Buhârî'nin çalışmaları ile Nakşibendîlik İstanbul ve Anadolu'da benimsenmiş, sevilmiş ve kısa sürede yayılmıştır [6, 43; 5, 129-151; 2, 365-392]. Buhara ve Semerkand'dan zaman zaman Anadolu'da fetihlere katılan erenler olmuştur. Mürşidler, pirlar, alimler, arifler, hattat ve sanatçılar gelmiştir, tekkeler kurulmuştur. Osmanlılardan Buhara'ya ve Semerkand'a ilim ve irfan yolcuları tedris ve terbiye görmüşlerdir. Sadece Buhara'dan birkaç isim sayılabilir. Bursa'nın fethine gelen Abdal Musa, Bursa'da medfun Yıldırım Bayezid'in damadı Emir Buhârî, İstanbul'da ilk Nakşî tekkesini kuran Ahmed Buhârî, Halvetiyye Uşşakiyye ekolünün müessisi Hüsameddin Uşşakî, Özbekler Tekkesi üstadlarından Şeyh Edhem Efendi gibi bir çok zevat Buhara kökenlidir [14]. Osmanlılar Buhara ve Semerkand'a çok önem vermişler, hürmet göstermişlerdir.

Sonuç

Murad Buhârî, Hz. Peygamber (s.a.v.) neslinden Seyyid, nisbe itibariyle Buhârî, doğumundan Semerkandî, tarikaten Nakşibendiden Müceddidî, Kadiriyyeden Kadirî ve ilaveten Bayramiyyeden Bayramîdir. Bu ekollerden icazetleri, zahiri ve batini ilimlere vukufiyeti ve müktesabatı bakımından İstanbul'da ve Şam'da tesirli olmuş, mühim bir alimdir, arfîtir, sufîdir. Maluliyetine rağmen birçok ilim, irfan merkezlerini ziyareti, alim ve şeyhlerle olan dostluğu, sohbetlerindeki hikmetler ehemmiyetini artırmış ve dikkatleri çekmiştir. Sadece medrese ve tekkede oturmakla kalmayan aktif, hareketli bir yapısı vardır. Murad Buhârî'nin bu hususiyetlerinden dolayı müessir bir sufî olduğu söylenilebilir. Nakşîliğin Ahrariye ve Müceddiye ekolleri birbirini tamamlayan özelliklere haiz, içtimai ve siyasi sahalarda mevcudiyeti tezahür eden, yenilikçi, ilim, irfan ve hizmet kollarıdır. Ahrariyye Maverâünnehir havzasında, Bayramiyye Anadolu'da devlet ricali, halk ve münevverler üzerinde etkili olmuşlardır. Murad Buhârî'nin her iki kola mensubiyeti ve aidiyeti cemiyet nezdinde kuvvetini artırmıştır, denilebilir. Buhara'dan, Semerkand'dan, Belh'ten, Maverâünnehir, Horasan'dan manevi işaretlerle Osmanlı topraklarına intikal eden birçok şahsiyetin mevcudiyeti Osmanlı Medeniyetinin inşası bakımından ilahi bir imarın ve bir sevkîyatın hikmeti, esrarı çerçevesinde ele alınabilir. Murad Buhârî'nin bu kervanda ve o halkada olduğu düşünebilir. Murad Buhârî'ye tahsis edilen tekkenin Osmanlılar döneminde faal olması, zamanımızda sevenleri ve takipçileri tarafından aslına uygun bir şekilde titizlikle restore edilmesi, mümtaz bir hizmet mekânı haline gelmesi Nakşibendi Müceddidiye ve Bayramiyye pirlarının himmeti ve bereketi olarak telakki edilebilir.

Kaynakça

1. Azamat, Nihat. "Hacı Bayrâm-I Velî." Diyanet İslam Ansiklopedisi, Vol. 14. İstanbul, 1996.

2. Kara, Mustafa. "Molla İlâhi'ye Dair." *Osmanlı Araştırmaları*, Vol. 7–8 (1988): 365–392. İstanbul.
3. Kızıler, Hamdi. "Osmanlılarda İlk Yerel Manevi Oluşum: Hacı Bayram Veli ve Bayramiyye Ekolünün Anadolu'ya Etkisi." *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, no. 32 (June 2012): 67–80. https://doi.org/10.1501/Otam_0000000603.
4. Koç, Mustafa. "16. Yüzyıl Osmanlı Coğrafyasında Karanlıkta Kalmış Nakşi Ahrari, Yesevi ve Kübrevî Şeyhleri." *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*, no. 7 (2005): 211–254.
5. Kufralı, Kasım. "Molla İlâhi ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiyye Muhiti." *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (1949): 129–151.
6. Öngören, Reşat. *Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu'da Süfîler Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitabevi, 2000.
7. Şimşek, Halîl İbrâhîm. "Murâd Buhârî." *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Vol. 31. İstanbul, 2006.
8. Ünal, Mehmet, and Aliye Yılmaz. "Muhammed Murâd-ı Buhârî ve 'Risâle-i Nakşibendiyye' Adlı Eseri." *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic*, Vol. 9, no. 3(2) (2014): 1535–1549.
9. Tanman, Baha. "Murad Buhârî Tekkesi." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Vol. 5 (1994): 514–516.
10. Tekin, Zeki. "Şeyh Murat Tekkesi ve Vakıfları." *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, no. 2 (2001): 427–451.
11. Torun, Ahmet Semih. "Şeyh Muhammed Murad-ı Buhârî Tekkesi Hazinesi Üzerine Bir Değerlendirme." *Vakıflar Dergisi*, no. 34 (2010): 125–161.
12. Tosun, Necdet. "Tasavvufta Hâcegân Ekolü (XII–XVI. Asırlar)." PhD diss., Marmara Üniversitesi, 2002.
13. Yılmaz, Necdet. *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf: Süfîler, Devlet ve Ulemâ (XVII. Yüzyıl)*. İstanbul: OSAV Yayınları, 2001.
14. Güleç, İsmail. "Yazılar." Accessed October 7, 2024. <https://www.ismailgulec.net/yazilar.php>.

ABU ALI IBN SINONING JON VA RUH HAQIDAGI QARASHLARI

Ibotova Madina,

Buxoro davlat pedagogika instituti

O'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. *Maqolada Abu Ali ibn Sinoning jon va ruh haqidagi falsafiy qarashlari tahlil qilingan. Bundan tashqari, uning "Solomon va Ibsol" qissasidagi ramziy obrazlar orqali ilgari surilgan falsafiy qarashlarga ham munoabat bildirilgan.*

Kalit so'zlar: *jon, ruh, jism, tana, nafs, hayot, o'lim, "Solomon va Ibsol".*

Аннотация: В статье анализирующая философские взгляды Абу Али ибн Сина о душе и духе. Кроме того, уважающая и философские взгляды, выдвинутые через символические образы в его рассказе «Соломон и Ибсол».

Ключевые слова: душа, дух, тело, плот, душа, жизнь, смерть, “Соломон и Ибсол”.

Abstract. The article analyzes the philosophical views of Abu Ali ibn Sina about soul and spirit. In addition, the philosophical views advanced through symbolic images in his story "Solomon and Ibsol" are also respected.

Key words: soul, spirit, body, flesh, soul, life, death, "Solomon and Ibsol".

Islom va tasavvuf falsafasida eng ko‘p muhokama qilinadigan mavzulardan biri jon va ruhdir. Qadimgi yunon falsafasidan tortib islom falsafasigacha ko‘plab faylasuflar ruhning mavjudligi, uning tabiati, tana bilan aloqasiga doir turli fikrlar bildirib kelingan. Biroq mazkur masalaga doir bahsu munozaralar hozirgacha to‘xtagan emas. Albatta, buning asosi Qur’oni karimdagi Isro’ surasining 85-oyatida “*Ruh Parvardigorimning amridandir va ilmingizdan sizga ozginagina berilgandir*”, deb ta’kidlab o‘tilgan.

Islom falsafasida ruhga doir izohlarda ruh va jon tushunchalariga keng o‘rin berilgan. Arab tilidan olingan ruh va jon tushunchalarini ko‘pincha bir-birining o‘rnida ishlatilgan bo‘lsa-da, ularni bir-biridan farqluvchi jihatlari borligiga ham e’tibor qaratilgan.

Ruh tananing harakatlanishini ta’minlovchi faol prinsip bo‘lishi bilan birga, passiv va jonsiz tanaga ta’sir qiluvchi kuchdir. Bundan tashqari, “ruh inson va hayvonga tarqaladigan mohiyatdir. Jism va jismga mansub asbob tanani boshqaruvchi ruh quroli ma’nosida qo‘llangan.

Jon – diniy ibtidoiy tasavvurlarga ko‘ra, inson va hayvon tanasida bo‘ladigan, uyqu chog‘ida (vaqtincha) yoki o‘lgan vaqtida tanadan chiqib ketadigan alohida ko‘zga ko‘rinmas ilohiy kuch, quvvat; ruh [7]; jon – tiriklik, hayot, kuch, quvvat, mador [4,71]; *jon* – ruh, tiriklik, hayot [6,587].

Ruh – kishilar hayotligida u bilan birga, vafotidan keyin esa tanadan chiqib, abadiy qoladigan ko‘zga ko‘rinmas narsa, kuch; arvoh [8]; *ruh* – ilohiy nafas, Haqning tajalliysi [4,82]; ruh – arvoh, xotira; tabiat, mijoz, ahvol; jon, nafas [6,637].

Ibn Sino ruhni nozik jism, nozik modda va jismoniy modda deb ta’riflaydi. Ruh nozik va harakatchandir, u hayotning mazmunidir. Suv tana ozuqasi bo‘lgani kabi havo ham ruhning ozuqasi sifatida ko‘riladi.

Abu Ali ibn Sinoning “Shifo” kitobi va “Tib qonunlari” asarlarida islom va tasavvuf falsafasining o‘zagi bo‘lgan jon va ruh haqidagi qarashlar o‘ziga xos talqin qilingan. U “Tib qonunlari” asarida “*Gavdadagi eng issiq narsa ruh va ruhning paydo bo‘lish o‘rni yurakdir*”, deydi [1,17]. Ibn Sino ruhni inson tanasi ichida joylashgan, lekin u bilan chegaralanmagan deb hisoblaydi. U hayot davomida ruh tana bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, u bilan cheklanmaydi va jismoniy cheklovlardan oshib ketishi mumkin, deb tushuntiradi.

Ibn Sino inson aqliy tafakkur va ma’naviy poklanish orqali Iloh bilan ittifoqqa erishishi, aql-idrokni o‘stirish va ruhni ongning yuqori darajalariga ko‘tarish orqali odamlar voqelik mohiyatini va undagi o‘z o‘rnini tushunishga yaqinlashishi mumkin,

deb ta'kidlaydi olim. *“Ruh – shamchiroqqa, bilim – ana shu shamchiroqdan taralayotgan yog‘duga, Allohning zakosi – moyga o‘xshaydi. Shamchiroq yonishdan to‘xtamas ekan – sen tiriksan. Agar u o‘chsa – sen halok bo‘lasan”*-, deydi Ibn Sino [2]. Bu bilan inson ruh bilan tirik ekanligini yana bir bor qayd qiladi. Faylasuf olim *“Donishnoma”* asarida jon (ruh)ga ta'rif berib shunday yozadi: *“Jon tanaga joylashgan, ammo tananing holati emas. Jon tana uchun hayotiy kuch bo‘lib, uni harakatga keltiradi, qon tomirlaridagi qonni haydab, barcha a‘zolarini ham harakatga keltiradi”* [5,171]. Ko‘rinib turibdiki, Ibn Sino jon (ruh)ning holati, harakati xususida o‘ziga xos falsafiy qarashlarni ilgari suradi. Islom falsafasida insonda hayvoniy va ongli ruh borligi, birinchisi jismoniy, ikkinchisi ilohiy ishqqa aloqador, degan g‘oya ilgari surilgan. Ibn Sino har ikkala ruhni tan olgan holda, har ikkalasi bir-biri bilan bog‘liq, deydi [10,344].

Sharq mumtoz adabiyotida ruh va uning sayri bilan bog‘liq motiv bir qator asarlarda talqin qilingan. Jumladan, Abu Ali ibn Sino *“Hayy ibn Yaqzon”* hamda *“Solomon va Ibsol”* qissalarida ilk bora mazkur motivning badiiy talqinini uchratishimiz mumkin. Asardagi asosiy qahramonlar Solomon, Ibsol, Solomonning xotini. Har uchala obraz ramziy ma’noga ega. *Solomon inson (jism), Ibsol- ruh (aql), Solomonning xotini - nafs ramzi*. Ibn Sino Ibsol obrazida berilgan xislatlarni insonlarda ko‘rmoqchi bo‘ladi, shunga odamlarni da’vat qilib, uni ulug‘laydi. Insonning tabiatida bo‘ladigan shahvoniy hislari Salomonning xotini obrazi orqali beriladi. Bunda go‘yo istak, nafs, ya’ni xotin ruhni (aql)ni (ya’ni Ibsolni) egallamoqchi bo‘ladi. Qissada *“O‘tgan zamonlarda Salomon degan kishining bir ota va bir onadan tug‘ishgin ukasi bor edi. Salomon ukasini o‘z o‘g‘liday tarbiyaladi va yurish-turishida nojo‘yalik topmay, unga odamlar biladigan va o‘rgatadigan hamma fanlardan ta’lim berdi. Tangri unga go‘zal ko‘rk va shaydoyi husn berdi. Bola balog‘atga yetgach, shayton yangasining ko‘zini unga burib yubordi, ketidan ko‘nglini ham unga bog‘ladi. Xotin unga oshiq bo‘lib qoldiyu, o‘z dardini ichiga sig‘dirishga chiday olmadi”* [3,76]. E’tibor berak, Ibn Sino inson jismidagi aql (ruh)ni yaratilganda toza, pok bo‘lishini yosh go‘dak timsolida talqin qiladi. Bu esa Qur’oni karimda ta’kidlaganidek, inson ruhi yaratilganda pok yaratilishi bilan bog‘liq diniy g‘oyani ta’kidlashga xizmat qilgan. Shu o‘rinda muallif yana bir ta’kidni berib o‘tadi: *“Salomon degan kishining bir ota va bir onadan tug‘ishgan ukasi bor edi.”* Bu bilan jism ruh bilan tirik ekanligini, ruhni tarbiyalashda jism ham mas’ul ekanligini qayd qilib o‘tadi. Jismsiz ruh yoki ruhsiz jismini tasavvuf qilib bo‘lmaydi. Salomon ukasi Ibsolda jamiki yaxshi fazilatlarini tarbiyalashga harakat qildi. Biroq uning kamolotiga ranna olishi mumkin bo‘lgan istaklar hamisha u bilan yonma-yon. Mana shunday istaklardan biri nafsdur. Ibn Sino nafs timsolini Salomonning xotini obrazida badiiy talqin qilgan. Nafsning ayol obrazida ham berilishida o‘ziga xos ma’no bor. Sharq adabiyotida ayollar go‘zalligi va latofati bilan ko‘klarga ko‘tarilib kuylangan bo‘lsa-da, ular makr-hiyla ramzi sifatida ham talqin qilingan. Ibn Sino mana shu an’anaga ijodiy yondashib, nafsning makri va hiylalarini ayol obrazida berib o‘tadi. Shu jihatdan ham alloma Nasiruddin Tusiy Ibsolning xotindan o‘zini olib qochishi, aql (ruh)ning o‘z olamiga tortishidir, deydi. *“Salomonning xotini, –deydi Tusiy yana, – nafs bilan birlashib ketib, bir shaxsga aylangan, istak va g‘azabga tortadigan badan*

quvvatlariga o'xshatmadir. Xotinning Ibsolga bo'lgan ishqisi esa uning boshqa quvvatlarini egallagandek, aqlini ham egallashga bo'lgan intilishiga o'xshatmadir" [3,17]. Qissa davomida Salomonning xotini Ibsolni tuzog'iga tushirish uchun juda ko'p hiylalar o'ylab topadi. Hatto uni o'z singlisiga uylantirib qo'yadi. Shunda ham o'zi o'ylagan maqsadga erisha olmaydi. Qissada Ibsol uzoq yurtlarga safar chiqib ketishida ham, albatta, ramziy ma'no bor. Tasavvufda safar – uzlat hisoblanadi. Bu jarayonda inson ruhi yana tarbiyalanadi, qusurlardan tozalanadi. U juda ko'p yurtlarda bo'ladi, mashaqqat tortadi, barchasiga bardosh berib, yana yurtiga qaytadi. Qaranki, yurtiga qaytib kelgan Ibsolni yana yangasining makrlari kutib turgan edi. Qissada birgina safar motivi orqali nafs insonning doimiy dushmani ekanligi, unga qarshi kurash insonning butun umri davomida amalga oshiriladigan jarayon ekanligiga ishora qiladi.

Xulosa qilib aytganda, Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlarida ruh masalasi insonning o'zini bilishga intilishi, uning tana bilan munosabati, dunyo va oxirat, o'lim va oxiratni tushunish doirasida muhokama qilingan. Bu ramziy hikoya uslubida yozilgan asarda inson o'zining jismoniy va ma'naviy kuchlaridan ustun bo'lishi, ruh-aql jismning mohiyatini belgilab beruvchi vosita sifatida talqin qilingan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Ali ibn Sino. Tib qonunlari (Uch jildlik saylanma). 1-jild. T. 1993.
2. Abu Ali inb Sino hikmatlari. <https://ziyouz.uz/hikmatlar/aforizmlar/abu-ali-ibn-sino-ikmatlari>.
3. Abu Ali ibn Sino. Solomon va Ibsol. – T.: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1980.
4. Is'hakova Z. Farididdin Attorning "Tazkirat ul-avliyo" asaridagi tasavvufiy istilohlarning izohli lug'ati. Namangan, 2023.
5. Ibn-Sina. Danish-name: Per. A. M. Bogoutdinova. Stalinabad, 1957. C.171
6. Navoiy asarlarining izohli lug'ati. II jild. Fan, 1983.
7. <https://izoh.uz/word/jon>
8. <https://izoh.uz/word/ruh>
9. <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=vtls000034654>
10. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. –T.: "O'zbekiston",1997.

BUXORO ADABIY-MADANIY MUHITI TARIXIDAN

Toshpulatova Marjona Jamoliddinovna,

Alfraganus universiteti Pedagogika va
psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XVI asr Buxoro madaniy-ma'rifiy va adabiy muhitining ayrim o'ziga xos xususiyatlari haqida so'z yuritiladi. O'zbek davlatchiligini yuz yil boshqargan shayboniy hukmdorlarning islohotchi va ijodkor sifatida, ilm-fan va madaniyat homiysi sifatidagi xizmatlari tarixiy manbalar asosida ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: XVI asr, shayboniylar, madaniy muhit, adabiyot, ilm-fan, me'moriy yodgorliklar.

Абстрактный. В данной статье говорится о некоторых уникальных особенностях культурно-просветительской и литературной среды Бухары XVIII века. На основе исторических источников показаны заслуги правителей Шейбана, правивших Узбекским государством на протяжении ста лет, как реформаторов и создателей, покровителей науки и культуры.

Ключевые слова: XVIII век, призраки, культурная среда, литература, наука, памятники архитектуры.

Abstract. This article talks about some unique features of cultural-educational and literary environment of 18th century Bukhara. The services of Shayban rulers, who ruled the Uzbek state for a hundred years, as reformers and creators, patrons of science and culture, are shown on the basis of historical sources.

Key words: 18th century, ghosts, cultural environment, literature, science, architectural monuments.

Shayboniylar sulolasidan, ayniqsa Ubaydullaxon va Abdullaxon II ning o‘zbek davlatchiligi tarixida, fan va madaniyat ravnaqida xizmatlari katta. Ubaydullaxon Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sultonning o‘g‘li bo‘lib, otasi vafot etgach, Shayboniyxon tomonidan Buxoro hokimligiga tayinlanadi. 1533- yilda butun markazlashgan o‘zbek davlatining Oliy hukmdori etib saylanadi, shu yili xonlik poytaxtini Samarqanddan Buxoroga ko‘chirtiradi va davlatning rasmiy nomi Buxoro xonligi deb yuritiladi. Ubaydullaxon davrida Buxoroning markaz sifatidagi nufuzi har tomonlama oshadi. Uning farmoni bilan qurilgan Mir Arab madrasasi Sharqumumtoz me’morchilik san’atining yuksak namunasi sifatida hozir ham viqor bilan qad ko‘tarib turibdi. Mazkur ma’rifat maskanidan yurtimiz ilm-fani va madaniyatiga o‘z hissasini qo‘shgan olim va din peshvolari yetishib chiqqanlar. Ubaydullaxon nihoyatda ziyoli shaxs bo‘lib, turk, arab, fors-tojik tili va adabiyotini yaxshi bilgan.

«Ubaydiy», «Ubaydulloh», «Qul Ubaydiy» taxalluslari bilan «Navoiy maktabiga ergashib turkiy g‘azallar, Yassaviy maktabiga ergashib hikmatlar yozg‘an ... davrning eng yaxshi shoiri» ning [1:36, 57] o‘zbek, fors va arab tillarida bitilgan she’rlaridan iborat uch devoni jamlangan noyob kulliyoti bizgacha yetib kelgan. Bu majmua O‘zR FA Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining Qo‘lyozmalar xazinasida 8931 raqami ostida saqlanadi [2:5].

Mirzo Muhammad Haydar qalamiga mansub «Tarixi Rashidiy» asarida Ubaydullaxonning Qur’on va boshqa ko‘p kitoblarni o‘z qo‘li bilan ko‘chirganligi, hadislarni sharhlab risola bitganligi, musiqa ilmi va xatning yetti navini yaxshi bilgan qilqalam xattot bo‘lganligi qayd etiladi [3:85].

Adabiyotshunos E.Ochilov: «Ubaydullaxon ham so‘fiylik va javonmardiylik xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan, suvratda podshohu siyratda darvesh bir zot bo‘lib, bu toifaga maylu rag‘bat uning qonida bor edi. Zero, uning qarindosh-urug‘lari bo‘lmish shayboniy sultonlarning barchasi aziz-avliyolarga alohida muhabbat va e’tiqodi bilan ajralib turganligi tarixiy va adabiy manbalardan ma’lum» [4:6], – deb ta’kidlaydi.

M.Abdullaevning «Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi Ubaydiy ijodiyotining g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, poetik obrazlar olami va mahorati masalalariga bag'ishlangan bo'lib, ishda Ubaydullaxon tarbiyasida, uning shaxs va ijodkor, siyosiy va madaniy arbob sifatida shakllanishida amakisi Shayboniynonning katta ta'siri bo'lganligi qayd etilgan [5].

«Mamlakat sultoni», «Asr xoni» deb ulug'langan Abdullaxon II davrida Muhammad Shayboniynon asos solgan davlat o'zining eng yuqori taraqqiyot cho'qqisiga ko'tarildi. Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, u ichki tarqoqlikka chek qo'yib, mamlakatni Shayboniynon tiklab ketgan miqyosda birlashtirdi va markazlashgan davlat hokimiyatini o'rnatdi.

Abdullaxon davlat va aholi manfaatlarini ko'zlab el-yurt obodonchiligi yo'lida katta qurilish ishlarini amalga oshirdi. Poytaxt Buxoro va boshqa yerlarda ko'plab suv omborlari, ko'priklar, karvonsaroylar, savdo rastalari, bog'lar, masjid va madrasalar qurirdiki, buning orqasidan shaharsozlik taraqqiy topdi. Abdullaxon bandi, Abdullaxon timi, Abdullaxon madrasasi deb nomlangan qurilish inshootlarini bu buyuk bunyodkor hukmdorga nisbat beradilar.

«Tarixi tomm» asarida Abdullaxonning Movarounnahr va Xuroson shaharlarida 1001 ta jamoat binosini barpo ettirganligi tilga olinadi [6:132].

Abdullaxon Rossiya va Turkiya bilan savdo-sotiq hamda diplomatik aloqalarni kengaytirdi, Hindistonda Akbar shoh davlati bilan do'stona elchilik munosabatlarini o'rnatdi. Shu qatorda, ilm-fan, adabiyot va madaniyat sohalarini rivojlantirdi. Abdullaxon davrning keng ma'lumotli kishilaridan edi. Atrofiga ulamo, shuaro va hunar ahlini uyushtirdi, ularga homiylik qildi. O'zi ham iste'dodli shoir bo'lib, «Xon» taxallusi bilan o'zbek va fors tillarida she'rlar yozdi, devon tartib berdi.

Shuningdek, boshqa shayboniyzodalar ham yoshlikdan she'riyatga, turli hunar va san'at turlariga havas qo'ygan edilar. XVI asrning ikkinchi yarmi va XVII asrning birinchi choragida yashab ijod etgan Mutribiy Samarqandiy «Tazkirat ush- shuaro» asarida 17 nafar nazmiy iqtidorga ega bo'lgan shayboniy sulton va xonlarning nomlarini tilga olgan. Bulardan Abdulazizxon (Aziziy), Rustam Sulton (Rustiy), Abdol Sulton (Xush), Avaz G'ozii Sulton, Bahodir Sulton, Muzaffar Sulton, Do'stum Sulton, Fo'lod Sulton, Abdulmo'minxonlar nafaqat shoir, shu bilan birga musavvir va husnixat sohibi ham bo'lganlar. Abdulatifxon tarix va nujum ilmi bilan shug'ullangan, Abdullaxon I musiqashunos, sozanda va xattot bo'lgan. Shayboniynon, Abdulazizxon va Abdullaxon II larning boy kutubxonalari, u yerda xizmat qiluvchi kotib va musavvirlari bo'lib, kitobat ishlari va miniatyura san'ati rivoj topdi. Shu tariqa, XIV asrda shakllangan tasviriy san'at maktabining yo'nalishlaridan biri Buxoro miniatyura maktabi gullab yashnadi. Mavlono Mahmud Muzahhib, Abdulloh Xurosoniy, Sulton Mirak Buxoriy, Said Ibrohim, Mirali Hiraviy-Fathobodiy, Mir Savodiy, Arab Muhammad al- Buxoriy kabi mashhur rassom va xushnavis kotiblar shu davrda ijod qildilar. XVII asrda yashagan turkiyalik sayyoh va

olim Avliyo Chalabiyning ta'kidlashicha, Sulton Boyazid II davrida (1481–1512) rassomlik san'atini Turkiyaga dastlab keltirgan kishi buxorolik o'zbek san'atkori Bobo naqqosh bo'lgan.

Endilikda Moskva, Sankt-Peterburg, Parij, Jeneva, London qo'lyozma xazinalarida, muzeylarida mangulikka muhrlangan rasmlari va badiiy bezakli nihoyatda nodir kitoblarning ko'pi Buxoro miniatyura maktabiga mansubligi ma'lum. Chunonchi, Xusrav Dehlaviy, Shamsiddin Hofiz, Aka Malikshoh, Abdurahmon Jomiy, Hasan Dehlaviy va Mahramiyning lirik she'rlari jamlangan bayoz (Mir Ali Husayn ko'chirgan, 1523), Navoiyning

«Xamsa» (1559 yilda ko'chirilgan), Sa'diyning «Guliston» (1566 yilda ko'chirilgan), «Bo'ston» (Mir Husayn al-Husayniy ko'chirgan, 1575), Jomiyning «Tuhfat ul-ahror» (Mir Husayn al-Husayniy ko'chirgan, XVI asr ikkinchi yarmi), Nizomiyning «Xamsa» (1579–1580 yillarda ko'chirilgan), Xusrav Dehlaviyning «Xizrxon tarixi» (Mir Solih ibn Mir Tohir Buxoriy ko'chirgan, 1597), Firdavsiyning «Shohnoma» (Mirzo Muhammad ibn Amir Buxoriy ko'chirgan, 1602) va boshqalar.

XIV–XVII asrlarda amalda bo'lgan Buxoro miniatyura maktabi aynan shayboniylar hukmronligi yillarida sermahsul bo'lganligi o'zbek va chet ellik tadqiqotchilar tomonidan tan olingan.

Boburning Kobuldan Shayboniyxonning shoir nabirasi Fo'lod Sultonga «Devon»ini yuborganligi (1519), Xojaning «Miftoh ul-adl» kitobi (1509) Temur Sulton uchun ta'lif qilinganligi, Nisoriyning «Muzakkiri ahbob» tazkirasi (1566) Abdullaxonga bag'ishlanganligi ijodkorlarning shayboniylarga nisbatan hurmat va ixlosini ko'rsatishi bilan birgalikda, ayni paytda, shayboniy hukmdorlarning adabiyot va san'atga bo'lgan rag'batidan dalolat beradi.

Manbalar shuni ko'rsatadiki, shayboniylar sulolasi a'zolari bolalikdan ruhoniylar ta'lim-tarbiya olganlar, taqvodorlikda va qiroatda kuchli bo'lganlar, egallagan bilimlari islom aqidalari va an'alariga asoslangan.

E'tirof etish joizki, sulolaning deyarli barcha vakillari zamonasining yuksak ma'lumotli kishilari bo'lganlar, hokimiyat tepasida turganlari ilmu fazl va san'at egalariga rahnamolik qilganlar, me'morchilik va obodonchilik ishlariga alohida e'tibor qaratganlar. Temur Sulton tashabbusi bilan 1514- yilda Buxorodagi eng yirik me'moriy yodgorlik – Masjidi Kalon kengaytirilgan, shifoxona, hovuz va ko'priklar bunyod etilgan.

Abdulazizxon davrida Bahouddin Naqshbandiy maqbarasi va xonaqohi qurib bitkazilgan, Mag'oki Attor masjidi ta'mirlangan. Shaharning qadimiy qo'rg'oni – Buxoro arki qayta tiklangan. Shayboniylar davrida yuqorida qayd etilgan inshootlardan tashqari Toshkentda muhtasham Baroqxon va Ko'kaldosh madrasalari, Abu Bakr Muhammad ibn Ismoil Shoshiy maqbarasi, Boboxo'ja maqbarasi, Buxoroda Shayx Qosim madrasasi, Do'stum madrasasi, Fathulloh qushbegi madrasasi, Xoja Muhammad Porso madrasasi, Fayzobod xonaqohi, Mirak Said G'iyos bog'i, Mehtar Qosim ko'prigi kabi ko'plab ijtimoiy ahamiyatga molik me'moriy yodgorliklar bino qilinganki, ularning bir qismi ne-ne tabiiy ofatlaru jangu jadallardan omon qolib, hozirgacha yurtimizning ko'rkiga ko'rk qo'shib turibdi. Shu bilan birga, bu obidalar insonlarni ma'naviy jihatdan birlashtirib, ezgulikka da'vat

etib kelmoqda.

Buxoro adabiy muhiti o'zbek milliy adabiyotining tarkibiy qismlaridan biri bo'lib kelgan. Davrning umumiy xususiyat va tamoyillar muayyan darajada voha adabiyotida aks etgan. Tabiiyki, bundan milliy uyg'onish hodisasi hisoblangan jadidchilik ham mustasno emas. Buxoro vohasida saroy adabiy muhiti bilan birgalikda, jadidchilik va uning adabiy yo'nalishi o'z tarixiga ega. Bu tarix Ahmad Donish ijodidan boshlanib Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniylar ijodida yuqori cho'qqiga va boshqa marifatparvarlar tomonidan yangi darajalarga ko'tarildi.

XX asrda ham Buxoro adabiy muhitining o'ziga xos xususiyati til bilan bog'liq holatlarda ko'rsatiladi.

Buxoro adabiy muhiti ijodkorlari zullisonayn shoirlar bo'lib, o'zbek va tojik tillarida birdek qalam tebratganlar. Bu o'zbek va tojik xalqlari o'rtasidagi adabiy – ilmiy aloqalar azaldan hamohangligidan dalolat beradi.

Dili bir, orzu havasi, intilishi bir o'zbek tojik xalqlari adabiyoti ijodiy hamkorlik va o'zaro ta'sir natijasida nash'unamo topmoqda, kamolot sari intilmoqda [1].

Ahmad Donish singari ma'rifatparvarlarning say harakati tufayli adabiyotning shakl va mazmuni o'zgardi. Uning asarlari tasirida keying avlod Sadr Ziyo, Mirzo Sahbo, Sadriddin Ayniy, Abdulvohid Munzim, Hayrat singari adiblar yetishib chiqdi. Adabiyotda yangi qirralar namoyon bo'ldi. Mirzo Siroj Hakim, Abdurauf Fitratning asarlari ko'plab adabiy muhit vakillrining she'r-u g'azallari, publisistik maqolalarining mavzu va muammo doirasi mutlaqo yangicha ko'rinishda yuzaga keldi. Millatni qoloqlik botqog'idan qutqarishda marifatni xalaskor, she'riyat va nasrni qurol deb bildilar. XX asr boshlarida saroy adabiy muhiti ham, saroy adabiy muhitidan tashqaridagi adabiy muhitda ham jarayonlar shiddat bilan jonlandi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, Muhammad Shayboniyxon va shayboniylarning faoliyatlari serqirra, adabiy va madaniy-ma'rifiy meroslari salmoqlidir. Shayboniylar sulolasining el-yurt va madaniyat ravnaqi uchun qilgan xizmatlari o'z ahamiyatini aslo yo'qotmaydi. Milliy davlatchiligimiz tarixida bir asr hukmronlik qilgan shayboniylar sulolasi vakillari tarixda faqat xongina emas, bunyodkor va ijodkor sifatida, ilm-fan va madaniyat homiysi sifatida ham qoladilar.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Fitrat A. Tanlangan asarlar. Uch jildlik. 2-jild. –T.: Ma'naviyat. 2000.
2. Rajabov Q., Ochilov E. Ubaydullaxon. –T.: ABU MATBUOT-KONSAIT. 2011.
3. Mirza Muxammad Xaydar. Tarix-i Rashidiy (vvedenie, perevod s persidskogo A.Urunbaeva, R. P. Djalilovoy, L.M., Yepifanovoy). –T.: Fan. 1996.
4. Ochilov E. Futuvvat va Ubaydiy ijodi. // O'zbek tili va adabiyoti. 2000. 6-son.
5. Abdullaev M. Ubaydiy hayoti va ijodi. Fil.fan.nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. –T. 2000.
6. Sharafuddin Roqimiy. Tarixi tomm. –T.: Ma'naviyat. 1998.

XIX VA XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGI IJTIMOIIY-TARIXIY SHAROITIDA ILMIY-ADABIY MUHIT

Jo'rayeva Mohigul Baxtiyor qizi,
Buxoro davlat universiteti menejeri

Anotatsiya: XIX asr va XX asr boshlari Buxoro amirligida o'zaro tala-to'plar bo'lgan bo'lsa-da, shoir-u fozillar yurti bo'lmish Buxoroyi sharif jahon ilm-fani va madaniyatiga yuzlab allomalarni yetishtirib bergan. XX asr Buxoro xonligidagi adabiy hayot haqida tasavvur hosil qiluvchi muhim manbalar esa qo'yozma, devon va bayozlar hamda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida tuzilgan tazkiralardan iborat ekanligi ko'rsatib berilgan. Maqolada ayni jihatlarga e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro amirligi, Buxoro xonligidagi adabiy hayot, Ahmad Donish, Abdulkarim Buxoriy, Mirzo Shams Buxoriy, Muhammad Ya'qub, "Gulshan ul-muluk", Muhammad Vafaiy Karminagi, Domullo Olimbek binni Niyozqulibek, "Tuhfat ul-xoni", Mirzo Abdulazimi Somiy.

Аннотация: Не смотря в Бухарском эмирате в XIX и начале XX веков были конфликты, Бухара, земля поэтов и добродетелей, дала сотни ученых мировой науки и культуры. Показано, что важными источниками, создающими представление о литературной жизни Бухарского ханства XX века, являются коязма, деван и байоз, а также тазкиры, составленные во второй половине XIX - начале XX века. В статье уделяется внимание этим же аспектам.

Ключевые слова: Бухарский эмират, литературная жизнь Бухарского ханства, Ахмед Дониш, Абдулкарим Бухари, Мирза Шамс Бухари, Мухаммад Якуб, «Гюльшан ул-мулюк», Мухаммад Вафай Карминаги, Домулло Олимбек бинни Ниязгулибек, «Тухфат уль-хани». ", Мирза Абдулазими Соми.

Abstract: Although there were conflicts in the Bukhara Emirate in the 19th and early 20th centuries, Bukhara, the land of poets and virtues, gave hundreds of scientists of world science and culture. It is shown that important sources that create an idea of the literary life of the Bukhara Khanate of the 20th century are koyazma, devan and bayoz, as well as tazkirs compiled in the second half of the 19th - early 20th century. The article pays attention to these same aspects.

Keywords: Bukhara Emirate, literary life of the Bukhara Khanate, Ahmed Donish, Abdulkarim Bukhari, Mirza Shams Bukhari, Muhammad Yaqub, "Gulshan ul-muluk", Muhammad Vafai Karminagi, Domullo Olimbek binni Niyazgulibek, "Tukhfat ul-khani", Mirza Abdulazimi Somi.

XIX asr va XX asr boshlari Buxoro amirligida o'zaro tala-to'plar bo'lgan bo'lsa-da, shoir-u fozillar yurti bo'lmish Buxoroyi Sharif jahon ilm-fani va madaniyatiga yuzlab allomalarni yetishtirib bergan. Bu allomalarning ko'pchiligi haqida to'liq yoki qisman ma'lumotga egamiz, lekin yana bir qancha shoir-u fozillar borki, ular to'g'risida hatto tasavvurga ham ega emasmiz. Buxoro adabiy hayoti tojik-o'zbek adabiy aloqalarining rivojlanishi bilan ham xarakterlanadi. X asrda o'z ibtidosini

boshlab, XVIII-XIX asrlarda keng quloch yoygan zullisonaynlik an'anasi XX asr boshlarida ham Buxoroda o'z mavqeini saqlab qolgan edi.

Bu davr siyosiy-iqtisodiy vaziyati va madaniy hayoti haqida ma'lumot beruvchi manbalar turli avtorlar qalamiga mansub bo'lib, xarakter e'tibori bilan bir necha guruhga bo'linadi:

- Buxoro xonligining turli davrlarida yashagan tarixnavislarning asarlari;
- G'arbiy Yevropa hamda rus sayyohlarining memuarlari, tazkira tipidagi asarlari:
- tazkira, bayozlar;
- ilmiy tadqiqot xarakteridagi asarlar.

Buxoro tarixida Mang'itlar sulolasi davri haqida ma'lumot beruvchi dastlabki manbalardan Abdulkarim Buxoriyning 1830-yilda yozilgan yo'l taassurotlari, Mirzo Shams Buxoriy asarlari, Muhammad Ya'qub "Gulshan ul-muluk"ining (1831) so'ngi qismi, Muhammad Vafoiy Karminagiy va Domullo Olimbek binni Niyozqulibeklarning "Tuhfat ul-xoniy"si, Ahmad Donish va Mirzo Abdulazimi Somiy risolalarini ko'rsatish mumkin.

Sho'rolar hokimiyatining ilk kunlaridan boshlab mang'itlar hukmronligi davrigacha Buxoro tarixiga oid ilmiy-tadqiqot ishlari yaratila boshlandi. Bo'lot Soliyev, Sadriddin Ayniy risolalari, P.P.Ivanovning bir qator ilmiy asarlari diqqatga sazovordir.

Shuningdek, XX asr Buxoro xonligidagi adabiy hayot haqida tasavvur hosil qiluvchi muhim manbalar esa qo'yozma, devon va bayozlar hamda XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida tuzilgan tazkiralardan iborat ekanligi ko'rsatib berilgan. Bu davr shoirlaridan bir nechtasining devonlari bizga ma'lum bo'lsa ham, ayrim devon tuzmagan yoki hozirga qadar devoni ma'lum bo'lmagan ijodkorlar merosining bir qator namunalari o'nlab qo'lyozma bayozlar vositasida bizgacha yetib kelgan.

Masalan, Qori Rahmatulloh Vozehning "Tuhfat ul-ahbob fi tazkirat ul-as'hob" (1871) nomli tazkirasida mazkur davr adabiyotining ko'zga ko'ringan vakillari haqida muhim ma'lumotlar mavjud. Keyinroq yaratilgan Hashmatning "Tazkirat ush-shuaro", Afzali Pirmastiyning "Afzalut-tazkor fi zikr ush-shuaro val ash'or", Hoji Nematullo Muhtaramning "Tazkirat ush - shuaro" kabi tazkiralari ham ushbu davr adabiyoti haqidagi ma'lumotlarni kengaytirishga yordam beradi.

XIX–XX asr boshlari Buxoro adabiyotining ba'zi masalalari yoki ayrim vakillari ijodiga oid ma'lumot va materiallar o'zbek, tojik olimlarining darslik, qo'llanma, xrestomatiya va o'nlab ilmiy ishlarida uchraydiki, mavjud ishlar ikki qondosh va jondosh tilda yaratilgan adabiyotning muhim namunalari, ayrim atoqli ijodkorlari haqida ma'lumot beruvchi muhim manbalardir.

XIX asrda Buxoro xonligi O'rta Osiyodagi mayda feodal mulklarni birlashtirish asosida yuzaga kelgan o'zbek xonliklari (Buxoro, Xiva, Qo'qon) orasida o'ziga xos mavqega ega edi. Buxoro mamlakatiga qarashli yerlar Amudaryoning sharqiy sohillaridan, ya'ni Rossiya Pomiridan, to Xivaning keng dashtlarigacha cho'zilib boradi. Rossiya va Buxoro o'rtasidagi bo'lgan urushdan oldin va bolsheviklar hukumati tasarrufida bo'lgan (1920) chog'da Buxoro shimol tarafdin Qizilqum

sahrosi bilan chegaradosh edi. G'arb tarafdin Sirdaryo hamda Qo'qon xonligi bilan, janubdan esa Afg'oniston, sharqdan Turkman o'lkasi va Xiva davlati bilan tutashgan edi. O'sha davrda Buxoroda 2-3 yarim million aholi yashagan. Uning yer maydoni 225000 km² bo'lgan. Buxoro davlati 28 beklikka bo'lingan. Jumladan: Nurota, Qorako'l, Qaboqli, Choharjo'y, Karki, Boysun, Hisor, Dehnav, Qo'rg'on (tepa) Boljuvon, Ko'lob, Qabodiyon, Yakkabog', Kitob, G'uzor, Qarotegin, Kalif, Burdoliq, Shahrisabz.

Qadimiy madaniy yodgorliklari mavjud bu shaharlar hali - hanuz ma'lum va mashhurdir.

1783-yildan to 1920-yilga qadar Buxoroda Mang'itlar sulolasi hukmronlik qildi. Bulardan: 1783-1800-yillar Amir Shohmurod, 1800-1826- yillar Amir Haydar, 1826-1860-yillar Nasrulloxon, 1860-1885-yillar Amir Muzaffar, 1885-1910-yillar Amir Abdulahad va 1910-1920-yillar Amir Said Olimxon davlatni boshqardi. Ana shu yillarda Buxoro va Qo'qon xonligi orasidagi kelishmovchilik fojiaiy tus oldi.

O'zaro nizolardan xabardor bo'lgan Angliya va rus hukumati harbiy va boshqa xil mutaxassislikdagi josuslarni yubora boshladilar. Masalan: 1825-yil Murk Fort va Trebek nomli josuslar Buxoroga keldilar. 1830-1833-yillarda Aleksandr Bernis nomli diplomat ayg'oqchi Buxoro va Murg'obda bo'ldi. Savdo uchun rus hukumati 1820-yilda Negri, Meyindorf, Eversman degan kishilarni Buxoroga yubordi.

Ular Buxorodan bitta singan shamdon va singan oftoba hamda sopoldan yasalgan singan tovoqni o'z imperatorlariga etib, O'rta Osiyoliklarning mana shulardan boshqa ilmiy hech narsasi yo'q. Agar biz nafis to'qilgan gazlamalarimizni va boshqa chiroyli buyum hamda armiyaga kerakli boshqa anjomlarni yuborib turmasak, ularning holiga voy, ya'ni ular dag'al to'qilgan o'zlarining bo'zlarini va beburd choriqlarini kiyolmaydilar, degan ma'nolarni berishlari, 1832-1842-yillar Afg'onistonda ingliz kolonizatorlariga qarshi kurashning keskinlashib ketishi O'rta Osiyoda rus hukumati mavqeining ko'tarilishiga sabab bo'ldi.

Ahmad Donish g'azab bilan ta'kidlaganidek, Buxoro amirlari yuksak e'tiqod va ilm-fan markazlari sifatida shuhrat qozongan Buxoro bilan Samarqand sha'niga shu qadar katta isnod keltirdilarki, (Amir Nasrullo davri ko'zda tutilyapti), bu hol tarix sahifalaridan hech qachon o'chmaydi.

Amir Muzaffarning o'g'li Amir Said Abdulahad 1885-1910-yillar Buxoro Amirligi taxtini boshqardi. Abdulahad 14 yoshidan boshlab Karmana begi etib tayinlangan. Rus sayyohlarining ma'lumotlariga ko'ra, u Karmanada juda oddiy kun kechirgan. 1885-yil 4-noyabrda amir Muzaffarni Buxoro arkida oq kigizga o'tirg'izib, taxtga o'tqazish marosimi bo'lib o'tdi.

Amir Abdulahad sayohat qilishni yaxshi ko'rgan. U turli yillarda Moskva, Sankt-Peterburg, Kiyev, Odessa, Yekaterinaslov, Boku, Tiflis, Botumi, Sevastopol, Bog'chasaroy kabi shaharlarda bo'lgan. Amir har yili Kavkazda, Qrim yoki Yaltada dam olgan. Uning hukmronligi davrida qiynoqlar, o'lim hukmi va eng dahshatli jazo, Buxorodagi Minorayi Kalondan tashlab yuborish man etilgan. Amir Abdulahad davrida amirlikda mis, temir, oltin qazib chiqarish, telefon liniyalari va temir yo'llari qurilishi, savdo faol rivojlantiriladi.

Abdulahad amirlikdagi harbiy kuchlarga alohida e'tibor bergan. Yoshlik chog'idayoq bo'lajak amir o'z gornizonida harbiy mashqlar o'tkazib, Karmana qal'asini yaxshi harbiy holatda tutgan. 1895-yildan boshlab Buxoro amirligida militsiya xizmati yo'lga qo'yilgan. Keyinchalik ham amir Abdulahad o'z qo'shinini harbiy tayyorgarligini oshirish va zamonaviy qurollantirish uchun ko'pgina ishlarni amalga oshirgan. Lekin uning hur va ilg'or fikrlari va amalga tatbiq etgan ishlari atrof xonliklarda yetilgan siyosiy boshboshdoqlik uchun yetarli emas edi.

Bu parokandalikdan foydalangan rus hukumati o'z askarlarini XIX asrning o'rtalarida Xiva, Qo'qon xonliklarining shimoliy chegaralariga keltirib qo'ydi. O'rta Osiyo xonliklari uchun o'z mustaqilligini saqlab qolishdek mas'uliyat real bo'lib qolgan bir sharoitda ham Buxoroning qo'shni xonliklar bilan munosabati keskinligicha qola berdi.

Buxoro bilan Qo'qon xonligi o'rtasidagi chegara tumanlari uchun kurash esa mazkur territoriya (Xo'jand va O'ratepa) 1866-yil Rossiyaga qo'shib olingungacha davom etdi. Shunday qilib, XIX asrning 60-yillaridan boshlab, ya'ni Toshkent va Xo'jand shaharlari ham Rossiyaga qo'shib olinishi bilan Buxoro xonligi siyosiy hayotining inqirozli bosqichiga qadam qo'ya boshladi.

Buxoro mamlakati, garchi, Rossiya davlati himoyasida bo'lgan bo'lsada, lekin u o'zining yarim mustaqilligini (vassal) saqlab qolgan edi.

Amir Said Olimxonning "Buxoro xalqining hasratli tarixi" degan kitobida keltirilgan ushbu fikr ham buni tasdiqlaydi: "1868-yil Buxoro bilan Rusiya o'rtasida tuzilgan qarorga binoan Rusiya fuqarolari Buxoro Amirligida soliq to'lashdan ozod edi, lekin ular Buxoro bozorlarida o'zlarining tijorat mollarini sotganlarida sotilganning yuzdan ikki yarim foizini Buxoro hukumatiga berishlari shart edi".

Buxoro 1920-yildan o'z erki, mustaqilligidan butunlay judo bo'ldi. 892-903-yillarda Somoniylar tashabbusi bilan Buxoro poytaxt bo'ldi va buyuk shaharlar qatoridan o'rin oldi. To 1920-yilga qadar Buxoroga alohida nazar bilan qaralib, ikkinchi Makka deb ta'riflanar edi. Sho'rolar hukumati Islom dunyosining Sharifi Buxoroni oddiygina "Buxoro"ga aylantirdi. Ushbu shahar balogardoni Bahovuddin qasrini otxona qildi.

Mustaqilligimiz tufayli Buxoro yana jahonga yuz tutdi, o'z mavqeini tikladi.

Bu ishlarning barchasi yurtimizdagi oqilona siyosat, hamda davlat rahbarining tadbirkorligi va fidoiyligi tufayli amalga oshdi.

Buxoro davlatining qo'shni mamlakatlar bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalari, uning iqtisodiyoti va ijtimoiy hayotida sezilarli rol o'ynay boshladi. Ayniqsa, Rossiya bilan savdo munosabatlarining kengaya borishi madaniy hayotda ham oldingi asrlarga nisbatan siljish ro'y berishiga olib keldi.

Sho'ro davrida yaratilgan ayrim asarlarda Buxoro xonligidagi madaniy hayot haqida aytilgan ko'pgina bahstalar fikrlarni uchratish mumkin. Chunonchi, P.P. Ivanov ocherklarida: "Mang'it amirlari intellektual saviyasining pastligi diniy taassubning avj olishi va dunyoviy ilmlar hamda madaniyatning ba'zi bir tarmoqlarining keng rivoj topishiga monelik qilar edi",—degan edi. Yoki, Y.K.Meyendorfnining "Mamlakat poytaxti bamisoli bir monastirni eslatadiki, u yerda diniy aqida va odatlarga amal qilinayotganligini nazorat qilib turish, go'yo

hukumatning asosiy vazifasidek tuyuladi”,–degan fikrlari keltiriladi. To‘g‘ri, o‘z yurtdoshlarimizning ishlarida ham shunga yaqin fikrlar ko‘plab uchraydi. Lekin ular, davr talabi bilan shunday ish tutishga majbur bo‘lganlar. Biroq, o‘zga millat vakili aytgan bu fikrlar Buxoro xalqi, qolaversa, Movaraunnahr xalqi uchun tahqir va haqoratdir. P.P Ivanov bilim saviyasi past, degan Buxoro amirlaridan biri Said Olimxon o‘n uch yoshida barcha bilimlarni o‘rganib bo‘lib, 1893-yil Peterburgga o‘qish va o‘rganish uchun borib, yetti yilda o‘zlashtirishi lozim bo‘lgan dasturni uch yilda o‘zlashtirib qaytgan edi. Yoki, Meyendorf nazarida monastirga o‘xshatilgan Buxoro sho‘rolar davrida o‘rgimchak to‘riga o‘ralib qolgandek edi. Mana endi bu qobiqlar yakson qilinib, Buxoro jahonga yuz tutdi.

IX asrning oxirlari va XX asrga kelib amirlikda iqtisodiy hayotning birmuncha yuksalishi madaniy hayotga ham ta’sir etmasdan qolmadi. Ayniqsa, ilgarigi davrlarda shakllangan maktab va oliy ta’lim beruvchi madrasalar faoliyati bu davrda ancha yuksaldi. Boshlang‘ich ta’lim beruvchi maktablar amirlikning barcha yirik qishloqlarida, shaharlarining barcha mahallalarida mavjud bo‘lib, bu maktablarda bolalarning dastlabki savodi chiqarilgan. Maktablarda arab alifbosida savod chiqarilib, Qur’onning dastlabki oyatlari yodlatilgan. Shariatga oid dastlabki saboqlar berilgan.

XIX asr Buxoro va xonlikning boshqa shaharlarida bir qator madrasa, masjid va boshqa binolar qurilib, ularda xalq ustalarining yuksak zakovati o‘z qirralari bilan namoyon bo‘lgan. Bu davrda diniy ta’lim o‘qitish sistemasida yetakchi o‘rin tutardi. O‘qish ikki bosqichdan iborat bo‘lib, birinchi bosqich maktab, ikkinchisi esa madrasalardan iborat edi. Ularda o‘qish muddati qat’iy belgilanmagan. Agar maktab davri 6-15 yosh orasiga to‘g‘ri kelsa, madrasada o‘qish davri har bir talabaning qobiliyatiga bog‘liq holda, 8 yildan 15-20-yilgacha davom etardi. Madrasalarda musulmon dini va huquqi bilan birgalikda juda keng bilim berilgan, talab ham kuchli bo‘lgan.

Madrasalar amirlikning barcha shaharlarida mavjud edi. Ularda o‘qitish ilgarigi davrlarda bo‘lganidek uch bosqichda: 1) past qadam; 2) miyona (o‘rta) qadam; va 3) peshqadamda amalga oshirilib, yetti yil davom etgan. Madrasa o‘qituvchilari – mudarrislar va boshqa xizmatchilar maoshlari, talabalar nafaqalari, kutubxona xarajatlari, ta’mirlash ishlari va boshqalarga ketadigan mablag‘lar vaqf yerlaridan keladigan foyda hisobidan qoplangan. Madrasalar, odatda, hukmdorlar, amaldorlar, nufuzli shaxslar, yirik din peshvolari va savdogarlar tomonidan ko‘p hollarda pishiq g‘ishtdan ikki qavatli qilib qurilgan. Ularning birinchi qavatida masjid, qiroatxona va kutubxonalar, ikkinchi qavatida esa talabalar yashaydigan hujralar joylashgan.

Madrasa talabalari diniy bilim bo‘lgan Qur’oni Karim, fiqh, shariat asoslari, diniy-axloqiy adabiyotlar bilan birga til, adabiyot, tarix, falakkiyot, mantiq, falsafa, handasa, riyoziyot (matematika) kabi dunyoviy va aniq fanlardan ham ta’lim olganlar. Shunga qaramasdan, bu davrda madrasalarda diniy-axloqiy ta’limga asosiy e’tibor qaratilib, dunyoviy ta’lim berish nisbatan orqada qolgan edi.

Bu davrda amirlikning Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Qarshi, G‘uzor, Kattaqo‘rg‘on, Dehnov kabi ko‘plab shaharlarida masjid va madrasalar bunyod etilgan. Buxorodagi Domullo Tursunjon madrasasi, Xudoydod me’moriy (masjid,

madrasa va sardoba) majmuasi, Ernazar elchi madrasasi, Qarshidagi Ali va Mir Muhammad madrasalari shular jumlasidandir. Undan tashqari shaharlarda ko‘plab ixtisoslashgan yopiq bozorlar, karvonsaroilar, hammomlar, yo‘llar bo‘ylarida sardobalar bunyod etilgan.

Biroq Ashtarxoniylar hukumronligi davridan boshlab ijtimoiy-madaniy hayot rivojining qudratli to‘sig‘iga aylangan diniy mutaassiblik mang‘itlar hukumronligi davrida yanada kuchaydi. Bu omil, birinchi navbatda, aniq va tabiiy fanlarning rivojlanishiga imkon bermadi. Chunki, diniy mutaassiblik namoyandalari bu fanlar sohasida amalga oshirilishi mumkin bo‘lgan har qanday kashfiyotni Xudoning irodasiga shak keltirish deb hisoblardilar. Shuning uchun ham uch o‘zbek xonligida, jumladan, Buxoro amirligida aniq va tabiiy fanlar qisman rivojlanmadi. Shu tufayli, bu davrda asosiy asarlar tarix, adabiyot, san‘at va me‘morchilik sohasida yaratilganligi bejiz emas edi.

Buxoroning XIX asr birinchi yarmida ijod etgan tarixchi olimi Muhammad Yaqub ibn Doniyolbiy Buxoriy edi. U “Gulshan ul - muluk” (“Podshohlar gulshani”) degan asar yozib qoldirgan. Bu asar ikki qismdan iborat bo‘lib birinchi qismi Buxoroning qadimgi tarixi, uning hukmdorlari shajarasi bayoniga bag‘ishlangan; ikkinchi qismida esa Markaziy Osiyoning XIX va XX asr boshlaridagi tarixi bayon etilgan.

Shuningdek, XIX asrda yozilgan Mirzo Shams Buxoriyning “Bayoni ba’zi havodisoti Buxoro, Ho‘qand va Qoshg‘ar” (“Buxoro, Qo‘qon va Qoshg‘arning ayrim voqea hodisalari bayoni”) kitobi va Mir Olim Buxoriyning “Fathnomayi sultoni” hamda Muhammad Hakimxonning “Yilnomalar to‘plami” asarlari tariximiz uchun muhim manbalar hisoblanadi.

Bu davrda yaratilgan tarixiy asarlarning ko‘pchiligi hukmron mang‘itlar sulolasi tarixiga bag‘ishlangan bo‘lib, ularda o‘rta asrlar tarixnavisligidagi an‘analar davom ettirilgani kuzatiladi. Amirlikda yashab o‘tgan ilm-fan namoyondalarining faoliyati ko‘p qirrali bo‘lib, ularning aksariyati tarixiy asarlar ham yaratganlar. Xususan, Mullo Ibodullaning “Tarixi amir Haydar”, Muhammad Sharifning “Dostoni amironi mang‘it”, Mir Olim Buxoriyning “Fathnomayi sultoni”, Mirzo Abdulazim Somiyning “Tarixi salotini mang‘itiya”, “Dahmayi shohon”, Muhammad Sharif ibn Muhammad Naqining “Toju tavorih”, Ahmad Donishning “Mang‘itlar xonadoni hukmdorlari tarixidan qisqacha risola”, Mirzo Sodiq Munshiyning “Mang‘it hukmdorlari tarixi” kabilar shular jumlasidandir. Ayni paytda, san‘atning ko‘pgina sohalari ham rivojlandi. O‘z ajdodlari an‘analarini puxta egallagan mohir me‘mor, muhandis va naqqoshlar yetishib chiqdi. Nafis misgarlik va zargarlik buyumlari, ayniqsa, zar bilan naqshlangan liboslar tayyorlash ancha taraqqiy etdi. Kitobat ustalari va mohir xattotlar san‘ati ham o‘ziga xos mavqega ega edi. Buxoroda xalq teatrining o‘ziga xos ko‘rinishi bo‘lmish qiziqchilik yoki masxarabozlik ancha mashhur bo‘ldi. Amir huzuridagi ikkita hazzol ayrim qozi va oqsaqollarning poraxo‘rligi haqida ham hazil yo‘sinida tanqidiy gaplar ayta olar edilar. A. Donishning ma‘lumotiga ko‘ra, Amir Muzaffar davridagi bayram marosimlarda qiziqchi–muqallidlar maxsus liboslarda eshaklarga teskari minib shahar ayonlari huzurida ayrim qozi va raislarning

hukm chiqarish usullarini kulgili qilib ijro etishgan. Barcha tantanali marosimlar, sayillar dorbozlar ishtirokisiz o'tmagan.

Ayniqsa, Buxoroda xattotlik va miniatyura san'ati yaxshi rivojlangan edi. Bu davrda rassomlar asosan qo'lyozmalarni naqshli bezash bilan shug'ullanib, ko'proq diniy mavzudagi kitoblarni bezata boshladilar. Bu sohaning qator yetuk bilimdonlari zamonasiga yarasha yodgorlik qoldirdilar. Chunonchi, shu davrda ijod qilgan Mir Mas'um Olamiy "Axloqi Muhsiniy" kitobini hamda Sa'diyning she'riy asrlarini rasm bilan bezaydi.

Mir Sodik Jondoriy esa qo'lyozma kitoblarga lavhalar, Sa'diy va Hofiz asarlariga turmush manzaralari tasvirlangan rasmlar ishlagan. Qo'lyozmalarni badiiy muqovalagan.

Yirik olim, faylasuf, shoir Ahmad Donish (1827-1897) 20-yil mobaynida Buxoro saroy kutubxonasida xattot va rassom bo'lib ishlagan.

Ahmad Donish astronomiya, tibbiyot, riyoziyot, ma'morchilik va musiqadan tashqari xattotlikni, rassomlik hamda rang berish san'atini ham o'rgangan edi.

Ahmad Donish ko'chirgan, bezagan yoki rasm ishlagan qo'lyozmalar ichida "Shoh darvish" (1849), "Ajoyib at-tabaqot" (1847) va boshqa asarlar buning dalilidir.

Buxoroning musiqa san'ati qo'shni xalqlarda ham mashhur bo'lib, xususan maqom ustalarining mahorati boshqa o'lkalar san'at muxlislarining ham e'tiborini qozongan. Xonlikda musiqa san'atining tarqalish ko'lam va xususiyatlari masalasida ikki holat ko'zga tashlanib turadi.

Xalq musiqasining tarqalishi asosan, qishloqlar hayoti bilan bog'liq bo'lsa, klassik musiqa – maqom bilan bog'liq an'analar poytaxt Buxoroda markazlashgan edi. Natijada, Buxoro yuksak ustozona musiqa san'atining markazlaridan biri bo'lgan.

Chunonchi, VIII asr oxirlarida Buxoroda vujudga kelgan "Shashmaqom" buning yorqin dalilidir.

Buxoro Shashmaqomi: Buzruk, Rost, Navo, Dugoh, Segoh va Iroq maqomlaridan iborat bo'lib, 250 dan ortiq har xil shakldagi kuy va ashula namunalaridan tashkil topgan.

Maqom ashulalarining she'riy matni uchun Rudakiy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy, Bedil, Bobur, Nodira va Mashrab singari turkiy va forsiy tilli mumtoz shoirlarning lirikasidan namunalar tanlangan. Shashmaqom og'zaki tarzda Ustoz-shogird an'anasi shaklida avloddan avlodga o'tib kelmoqda.

Buxoro xonligining katta hududidagi qabilalar orasida musiqa bilan bog'liq ijrochilik–baxshilar san'ati nihoyatda mashhur bo'lgan.

Talantli xalq ijrochi badihago'ylari asrlardan–asrlarga o'tib kelayotgan folklor an'alarini bu davrda ham davom ettirib, yanada boyitganlar.

Buxoroda mumtoz musiqa hamda ustoz hofizlar san'ati bilan bir qatorda, raqs, hikoyago'ylik va har xil kitoblar o'qish san'ati ham keng tarqalgan.

Yangi jamiyat qurar ekanmiz, Vatanimizning kelajagi bo'lmish barkamol avlodning tarbiyasi biz uchun juda muhimdir. Uning dunyoqarashini rivolantirish, Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash asosiy vazifalarimizdandir. Shuning uchun XXI asrni "Intellectual yoshlar asri" deb nomlanishi ham bejiz emas. Yoshlarni har

tomonlama bilimli va salohiyatli, tanlagan kasbining ustasi bo'lishi uchun yurtimizda barcha sharoitlar yaratilgan. Yoshlarning to'g'ri tarbiya topishida, millatimiz va Vatanimizga sadoqat ruhida ulg'ayishida musiqa va san'atning o'rni beqiyosdir.

Demak, musiqa tarbiyasi shaxs sifatida shakllanayotgan bolalarning qalbida milliy ruhini kamol toptirish, ma'naviy va axloqiy madaniyatni, musiqiy didni shakllantirish, musiqiy tasavvurlarini yanada boyitish hamda ularda vatanparvarlik, insonparvarlik tuyg'ularini, tashabbuskorlik qobiliyatlarini kamol toptirishda o'tmish madaniy merosimizning ahamiyati beqiyos.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir.- Xalq so'zi. -Toshkent: 2017-yil 4-avgust.
2. Mirziyoyev Sh.M. Adabiyot, san'at va madaniyat yashasa, millat va xalq bezavol yashaydi .- Xalq so'zi. – Toshkent: 2019-yil 9-fevral
3. Теория литературы. – Москва: Академия, 2004.
4. Vohidov C. Buxoriylar bo'stoni. – Buxoro: Yozuvchi, 1998. – B.137-138

ISLOM SIVILIZATSIYASI VAKILLARINING TIBBIY EPONIMLARDA UCHRASHI

Nuriddinova Shaxnoza Kaxorovna,
BuxDU tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada, islom sivilizatsiyasi vakillarining tibbiy eponimlarda uchrashi, Al-Roziy (Rhazes), Al-Zahroviy (Albucasis), Ibn Nafis, Ibn Zuhr, Al-Battani va Ibn al-Haytham, Abu Ali ibn Sino va boshqa buyuk siymolarning tutgan o'rni haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: eponim, "Ibn Sino pulsi", "Avicenna kanali", "Rhazes chechagi", "Albucasis jarrohlik asboblari", "Ibn Nafis aylanish tizimi", "Avenzoar jarrohlik nazariyalari", "Alhazenning ko'z tuzilishi".

Абстрактный. В данной статье рассматривается встреча представителей исламской цивилизации в медицинских эпонимах Ар-Рази (Разес), Аль-Захрави (Альбукасис), Ибн Нафиса, Ибн Зухра, Аль-Баттани и Ибн аль-Хайтама, Абу Али Ибн Сины и других

Ключевые слова: эпоним, «Пульс Ибн Сино», «Канал Авиценны», «Осна Разеса», «Хирургические инструменты Альбукасиса», «Система кровообращения Ибн Нафиса», «Хирургические теории Авензоара», «Строение глаза Альхазена».

Abstract. In this article, the meeting of representatives of Islamic civilization in medical eponyms, Al-Razi (Rhazes), Al-Zahrawi (Albucasis), Ibn Nafis, Ibn Zuhr, Al-Battani and Ibn al-Haytham, Abu Ali Ibn Sina and other great figures.

Key words: eponym, "Ibn Sino's pulse", "Avicenna's canal", "Rhazes pox", "Albucasis surgical instruments", "Ibn Nafis circulatory system", "Avenzoar's surgical theories", "Alhazen's eye structure".

Islom sivilizatsiyasi olimlari tibbiyotda ulkan hissa qo'shib, ayniqsa, o'rta asrlarda ilm-fan va tibbiyotni rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatdilar. Ko'plab musulmon olimlari turli kasalliklar, anatomik tuzilmalar, dorilar va tibbiy tushunchalar bilan bog'liq eponimlarni yaratishda faol ishtirok etishdi. Quyida Islom olimlarining tibbiy eponimlarda qo'shgan asosiy hissalarini keltirilgan: Islom sivilizatsiyasi olimlari tibbiyotda ulkan hissa qo'shib, ayniqsa, o'rta asrlarda ilm-fan va tibbiyotni rivojlantirishga katta ta'sir ko'rsatdilar. Ko'plab musulmon olimlari turli kasalliklar, anatomik tuzilmalar, dorilar va tibbiy tushunchalar bilan bog'liq eponimlarni yaratishda faol ishtirok etishdi.

Abu Ali Ibn Sino (Avicenna) o'rta asrlarning eng buyuk olimlaridan biri bo'lib, tibbiyot sohasida ko'plab kashfiyotlar qilgan. U o'zining mashhur "Al-Qonun fi at-Tibb" (Tibbiyot qonuni) asarida ko'plab kasalliklar va ularning davosi haqida batafsil yozib qoldirgan. Uning kashf etgan va o'rgangan kasalliklari orasida quyidagilar bor:

1. Siydik-tosh kasalligi (Nefrolitiaz) – buyraklarda tosh paydo bo'lishi, davolash usullari bilan bog'liq tadqiqotlari mavjud.

2. Sariq kasalligi (Gepatit) – jigar kasalliklari va sariq kasalligi haqida yozgan.

3. Sil kasalligi (Tuberkulyoz) – bu kasallikning belgilari va davolash usullari haqida batafsil tavsiyalar bergan.

4. Menengit – miya parda yallig'lanishi, uning belgilari va davolash usullari haqida[1].

Shuningdek, Ibn Sino birinchi bo'lib turli jarrohlik usullari, infeksiyon kasalliklar va psixologik kasalliklarni ham o'rganib, ularning diagnostikasi va davolashida katta hissa qo'shgan. Uning asarlari keyingi asrlarda tibbiyot rivojida katta rol o'ynagan.

Abu Ali Ibn Sino (Avicenna) o'zining ilmiy asarlarida ko'plab kasalliklarni tasvirlab, ularni davolash uchun qator metodlar va tamoyillar ishlab chiqqan. Shu jarayonda ba'zi atamalar va tibbiy tushunchalar uning sharafiga eponimlar sifatida tanilgan. Quyida Ibn Sino nomi bilan bog'liq bo'lgan ba'zi tibbiy eponimlar keltirilgan:

1. Avicenna kanali – bu termin ko'pincha burun yo'lidagi ayrim anatomiya qismlarini ifodalash uchun ishlatiladi. Ba'zi qadimiy manbalarda bu termin uchraydi.

2. Ibn Sino pulsi – Ibn Sino turli xil puls turlarini tasniflab, pulsning turli xilligi va ritmi orqali organizmdagi kasalliklarni aniqlash mumkinligini aytgan. Uning puls to'g'risidagi nazariyalari o'rta asr tibbiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan.

3. Avicenna sindromi – ba'zi manbalarda jigar va oshqozon osti bezining kasalliklari bilan bog'liq holatlarda ishlatiladi. Ibn Sino o'z asarlarida jigar va oshqozon kasalliklarini chuqur o'rgangan[2].

Bu eponimlar, asosan, o'rta asrlardagi tibbiy adabiyotlarda uchraydi. Hozirgi zamon tibbiyotida ushbu atamalar kamdan kam ishlatiladi, ammo Ibn Sinoning asarlari o'sha davrda katta ahamiyatga ega bo'lgan. Uning ilmiy merosi G'arb va Sharq tibbiyotida uzoq vaqt davomida ta'sir o'tkazgan.

Yuqoridagi ma'lumotlar Abu Ali Ibn Sino (Avicenna) asarlari va uning tibbiyotga qo'shgan hissasi to'g'risidagi umumiy tarixiy va ilmiy manbalarga asoslanadi. Ibn Sino haqidagi eng mashhur asarlaridan biri "Al-Qonun fi at-Tibb"

("Tibbiyot qonuni") bo'lib, u Yevropa va Islom olamida tibbiyotga katta ta'sir ko'rsatgan.

Ushbu eponimlar haqida ma'lumotlar ko'proq tarixiy kontekstda tibbiyot rivoji va Ibn Sinoning ta'siriga oid turli tibbiy tarixiy tadqiqotlarda uchraydi. Biroq zamonaviy eponimlar ro'yxatida bu atamalar kamdan-kam ishlatiladi.

Ibn Sino (Avicenna) ko'plab tibbiy tushunchalar va kasalliklarni tasvirlab, zamonaviy tibbiyotga katta ta'sir ko'rsatgan. Uning "Tibbiyot qonuni" asari keyingi asrlarda Yevropa va Islom olamida asosiy tibbiy manba bo'lib xizmat qilgan. Uning ba'zi tushunchalari hozirgi kunda ham e'tiborga loyiqdir, masalan:

- **Ibn Sino pulsi** – u pulsni kasalliklarni aniqlash uchun muhim indikator sifatida ko'rgan.

- **Avicenna kanali** – ba'zi manbalarda burun anatomiyasiga oid qismlarni shunday atashgan [3].

Al-Roziy (Rhazes) kimyo va tibbiyotga katta hissa qo'shgan olimlardan biri hisoblanadi. U birinchi bo'lib chechak va qizamiqni klinik jihatdan farqlagan va bu kashfiyot orqali katta shuhrat qozongan. Uning nomi bilan ba'zi tibbiy eponimlar bog'liq:

- **Rhazes chechagi** – u chechak kasalligini birinchi bo'lib klinik jihatdan tavsiflagan[4].

Al-Zahroviy (Albucasis) jarrohlik sohasida muhim iz qoldirgan. Uning "Al-Tasrif" asari jarrohlikning birinchi asosiy manbalaridan biri bo'lib, ko'plab jarrohlik asboblarni tasvirlagan.

- **Albucasis jarrohlik asboblari** – u yaratgan jarrohlik asboblari hozirgi kunda ham jarrohlik tarixida e'tiborga loyiqdir[4].

Ibn Nafis qon aylanishining kichik doirasini kashf etgan birinchi olimlardan biri edi. U yurakning o'ng va chap qismidagi qon oqimi haqida ilmiy izlanishlar olib borib, bu jarayonning mexanizmini tushuntirgan.

- **Ibn Nafis aylanish tizimi** – yurak va o'pka orasidagi kichik qon aylanishi nazariyasining dastlabki ta'rifini bergan[5].

Ibn Zuhr jarrohlik, farmakologiya va klinik amaliyot bo'yicha muhim kashfiyotlar qilgan. U organizmning turli kasalliklariga diagnostika qo'yishning yangi usullarini yaratgan.

- **Avenzoar jarrohlik nazariyalari** – jarrohlik amaliyotlariga oid usullarini rivojlantirgan[5].

Al-Battani va Ibn al-Haytham optika va ko'z anatomiyasida muhim kashfiyotlar qildilar. Ibn al-Haytham ko'zning tuzilishi va ko'rish jarayonini ilmiy jihatdan tushuntirib bergan birinchi olimlardan biri edi.

- **Alhazening ko'z tuzilishi** – optikaga oid fundamental tushunchalarni yaratgan. Islom sivilizatsiyasi olimlari tomonidan kiritilgan eponimlar nafaqat kasalliklar va ularning davolash usullari, balki jarrohlik, anatomiya va farmakologiya sohalarida ham muhim ahamiyatga ega[5].

Xulosa. Islom sivilizatsiyasi olimlarining ishlari Yevropa Uyg'onish davriga va zamonaviy tibbiyotga katta hissa qo'shdi. Islom olimlarining asarlari

lotinchaga tarjima qilinib, o'rta asr Yevropasida asosiy manbalar sifatida qabul qilingan va asrlar davomida tibbiyot rivojiga ta'sir ko'rsatgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abu Ali ibn Sino "Al-Qonun fi at-Tibb" (Tibbiyot qonuni)
2. Ziauddin Ahmed. "The History of Islamic Medicine" Karachi University Press, Pokiston, 1980.
3. Gutas, Dimitri "Avicenna and the Aristotelian Tradition" Brill Academic Publishers, Niderlandiyada joylashgan nufuzli ilmiy nashriyot, 2001.
4. Ullmann, Manfred. "Islamic Medicine" Edinburgh University Press, Shotlandiya, 1978.
5. Nasr, Seyyed Hossein. "Science and Civilization in Islam". Harvard University Press, AQSh, Birinchi nashri 1968.

THE ROLE OF BUKHARA IN PRESERVING ISLAMIC LITERARY HERITAGE

Soybnazarov Navruzbek Mashrabboy o'g'li,

Teacher of English Department
Jizzakh State Pedagogical University

Annotation: *This article explores the significant role of Bukhara in preserving Islamic literary heritage. It examines the contributions of notable scholars, the preservation of manuscripts, and the city's position as a cultural crossroads along the Silk Road. The discussion highlights how these elements have collectively safeguarded the intellectual legacy of Islam and continue to influence contemporary scholarship.*

Keywords: *Bukhara, Islamic literature, heritage, preservation, cultural exchange, manuscripts, scholars.*

Аннотация: *В этой статье рассматривается важная роль Бухары в сохранении исламского литературного наследия. В ней рассматриваются вклады выдающихся ученых, сохранение рукописей и положение города как культурного перекрестка вдоль Шелкового пути. В обсуждении подчеркивается, как эти элементы в совокупности сохранили интеллектуальное наследие ислама и продолжают влиять на современную науку.*

Ключевые слова: *Бухара, исламская литература, наследие, сохранение, культурный обмен, рукописи, ученые.*

Annotatsiya: *Ushbu maqola Buxoroning islom adabiy merosini saqlashdagi muhim rolini o'rganilgan. Unda ko'zga ko'ringan olimlarning hissallari, qo'lyozmalarning saqlanishi va shaharning Ipak yo'lining madaniy chorrahasi sifatidagi mavqeyi o'rganiladi. Muhokama ushbu elementlarning birgalikda islomning intellektual merosini qanday himoya qilgani va zamonaviy ilm-fanga ta'sir qilishda davom etishini asoslab berilgan.*

Kalit so'zlar: *Buxoro, islom adabiyoti, meros, saqlash, madaniy almashinuv, qo'lyozmalar, olimlar.*

Bukhara, one of the historical centers of Islamic culture and learning, has played a pivotal role in the preservation and dissemination of Islamic literary heritage. Nestled along the Silk Road, this ancient city served as a melting pot of cultures, fostering intellectual exchange and nurturing scholars who contributed significantly to various fields, including theology, philosophy, and science. This article explores Bukhara's contributions to preserving Islamic literary heritage, highlighting key figures, manuscripts, and institutions that have shaped its legacy.

Historical Context

Bukhara's significance can be traced back to the early Islamic period, where it emerged as a major center for learning and culture. The city, strategically located along the Silk Road, became a melting pot of diverse cultures and ideas, attracting scholars, traders, and travelers from across the Muslim world. This influx of intellectuals transformed Bukhara into a hub for scholarly discourse and cultural exchange, fostering an environment ripe for the development of various fields, including theology, philosophy, and the sciences. The establishment of institutions such as the Mir-i Arab Madrasa in the 16th century further solidified Bukhara's status as a beacon of education and scholarship. Commissioned by Ubaydullah Khan, the Mir-i Arab Madrasa was designed to serve as a center for Islamic learning, emphasizing the study of the Quran, Hadith, and Islamic jurisprudence. This madrasa not only provided education but also became a symbol of the city's commitment to preserving and promoting Islamic knowledge. Bukhara's educational institutions were characterized by their rigorous curricula and the presence of esteemed scholars. The city was home to notable figures such as Al-Bukhari, whose compilation of Hadith remains one of the most respected texts in Islamic literature. The scholarly environment fostered by Bukhara's madrasas attracted students from distant regions, contributing to the city's reputation as a center of excellence in Islamic education. Moreover, the architectural grandeur of the Mir-i Arab Madrasa and other educational institutions reflected the cultural and artistic achievements of the time. The madrasa's intricate tile work and majestic domes exemplified the Islamic architectural style that flourished in Central Asia during this period, further enhancing Bukhara's allure as a center of learning and culture.

In summary, Bukhara's historical context as a center for learning and culture is marked by its strategic location, the establishment of significant educational institutions like the Mir-i Arab Madrasa, and the contributions of renowned scholars. These elements combined to create a vibrant intellectual atmosphere that played a crucial role in preserving and advancing Islamic literary heritage.

Key Figures

Several prominent scholars from Bukhara have left an indelible mark on Islamic literature, each contributing uniquely to the preservation and development of Islamic thought. One notable figure is Al-Bukhari, renowned for his compilation of Hadith, "Sahih al-Bukhari", which remains one of the most authentic collections of sayings of the Prophet Muhammad. Born in 810 CE, Al-Bukhari dedicated his life to collecting and verifying Hadith, traveling extensively to gather reliable narratives. His meticulous methodology established a rigorous standard for future scholars,

emphasizing the importance of authenticity in religious texts. “Sahih al-Bukhari” is not merely a collection of Hadith; it is considered a foundational text in Islamic jurisprudence and theology, influencing generations of scholars and practitioners alike [Badran, 2015, 5]. Another influential figure is Abū ‘Abd Allāh al-Ja‘fari, a respected philosopher and poet who played a significant role in advancing Persian literature during the Islamic Golden Age. His works, which often blended philosophical inquiry with poetic expression, explored themes of existence, ethics, and spirituality. Al-Ja‘fari's poetry, infused with metaphysical concepts, resonated deeply within the cultural milieu of Bukhara, fostering a rich literary tradition that continued to influence Persian poets and thinkers for centuries. Additionally, Bukhara produced scholars such as Ibn Sina (Avicenna), whose contributions to medicine and philosophy were monumental. Although primarily associated with the broader Persianate world, Ibn Sina's early education in Bukhara laid the groundwork for his later works, including “The Canon of Medicine”, which remained a standard reference in both Islamic and European medical curricula for centuries [Gutas, 2001,23]. Furthermore, the contributions of Al-Khwarezmi, a mathematician and astronomer who also spent time in Bukhara, cannot be overlooked. His seminal work in algebra, “Al-Kitab al-Mukhtasar fi Hisab al-Jabr wal-Muqabala”, introduced systematic solutions to linear and quadratic equations, fundamentally shaping the field of mathematics.

In summary, the legacy of Bukhara's scholars is characterized by their diverse contributions across various disciplines, including Hadith, poetry, philosophy, and science. These figures not only preserved Islamic literary heritage but also enriched it, establishing Bukhara as a pivotal center of learning in the Islamic world.

Manuscript Preservation

Bukhara is home to numerous historical manuscripts that reflect the rich tapestry of Islamic thought and scholarship. The city's libraries, such as the Nizamiyeh Library, housed thousands of manuscripts, many of which are now digitized for global access. These manuscripts encompass a wide array of subjects, including theology, philosophy, poetry, and the sciences, illustrating the intellectual vibrancy of Bukhara as a center of learning. Notable manuscripts include works by famous scholars like Al-Bukhari and Ibn Sina, which have been preserved for future generations to study and learn from. Efforts by institutions to catalog and preserve these texts have been crucial in maintaining the continuity of Islamic literary heritage [Esposito, 2021]. Organizations such as the Islamic Manuscript Association and various universities have partnered with libraries in Bukhara to digitize manuscripts, making them accessible to scholars worldwide. This digitization effort not only safeguards fragile texts from deterioration but also democratizes access to knowledge, allowing researchers and students from diverse backgrounds to engage with these invaluable resources. Moreover, the preservation of texts on medicine, astronomy, and mathematics from Bukhara has significantly influenced both Islamic and Western scholarship [Sardar, 2019]. For instance, manuscripts detailing advancements in algebra and astronomy have shaped mathematical methods and astronomical studies in Europe, particularly during the Renaissance, when scholars sought to translate and

build upon Islamic scientific works. The role of Bukhara in manuscript preservation extends beyond mere archival practices; it is also about the cultural and intellectual legacy that these manuscripts represent. The city's commitment to preserving its literary heritage is evident in local initiatives that promote the study of traditional manuscript art and calligraphy, ensuring that the skills and knowledge associated with these texts are not lost to time. Furthermore, collaborative exhibitions and conferences focusing on Bukhara's manuscripts have raised awareness of their historical significance, fostering a renewed interest in Islamic literature and culture globally. This revitalization of interest not only honors the legacy of past scholars but also inspires contemporary discourse and scholarship, illustrating the enduring impact of Bukhara on the world of Islamic thought.

In summary, Bukhara's manuscript preservation efforts are a vital part of its cultural identity, ensuring that the intellectual achievements of the past continue to resonate in the present and future. The city's libraries and institutions play a crucial role in safeguarding this heritage, enabling ongoing scholarship and cultural exchange.

Cultural Exchange

The location of Bukhara along the Silk Road facilitated vibrant cultural exchanges between East and West, making it a significant crossroads for ideas, trade, and learning. As a bustling hub, the city attracted merchants, travelers, and scholars from diverse backgrounds, creating a dynamic environment where various cultures and traditions intersected. This convergence enabled Bukhara to become a conduit for the translation and dissemination of knowledge, where scholars diligently translated works from Greek, Sanskrit, and Persian into Arabic. Such translations were essential for preserving ancient texts and made them accessible to a broader audience, profoundly influencing Islamic thought and literature. The cross-pollination of knowledge enriched Islamic literature and contributed to the broader intellectual heritage of humanity [Nasr, 2016]. For instance, the works of Greek philosophers like Aristotle and Plato were translated and integrated into Islamic philosophy, inspiring Muslim thinkers such as Al-Farabi and Ibn Rushd (Averroes). These philosophers not only preserved classical knowledge but also expanded upon it, leading to the development of unique philosophical schools that blended Islamic principles with Hellenistic thought. Furthermore, the exchange of ideas was not limited to philosophy; it also encompassed fields such as medicine, mathematics, and astronomy. Bukhara played a crucial role in the transmission of medical knowledge from ancient Greek texts, which were translated into Arabic and further developed by scholars like Al-Razi and Ibn Sina. Their contributions laid the groundwork for modern medicine and established medical practices that were influential in both the Islamic world and Europe. The cultural exchange facilitated by Bukhara also extended to literature and the arts. Persian poetry, for instance, flourished in Bukhara, influenced by the rich oral traditions and storytelling techniques brought by travelers from the East. This blending of literary styles enriched the Persian literary canon, leading to the emergence of iconic poets such as Rudaki and Omar Khayyam, whose works continue to resonate today. Moreover, Bukhara's role as a cultural melting pot

fostered an atmosphere of tolerance and coexistence among various religious and ethnic groups. This inclusivity allowed for the sharing of ideas and practices, leading to a more robust and diverse intellectual landscape. The city's libraries and madrasas became gathering places for scholars of different backgrounds, fostering dialogues that transcended cultural and religious boundaries.

In summary, the cultural exchange facilitated by Bukhara's strategic location along the Silk Road significantly enriched Islamic literature and thought. The city not only served as a critical point for the translation and preservation of knowledge but also as a vibrant center for intellectual discourse and artistic expression, shaping the cultural and intellectual heritage of both the Islamic world and the broader global community.

Bukhara's role in preserving Islamic literary heritage is a testament to its historical significance as a center of learning and culture. Through the contributions of its scholars, the preservation of manuscripts, and its position as a crossroads of civilizations, Bukhara has played an instrumental role in safeguarding the intellectual legacy of Islam. The city not only fostered the growth of knowledge during its peak but also facilitated the exchange of ideas that enriched both Islamic and global scholarship. As we continue to explore and digitize these rich resources, the city's contributions will remain vital for future generations. The ongoing efforts to preserve Bukhara's manuscripts and cultural artifacts ensure that the wisdom of the past remains accessible, providing invaluable insights into the complexities of Islamic thought and its interplay with other cultures. Furthermore, Bukhara serves as a model for other regions striving to protect their cultural heritage in an increasingly globalized world. In a contemporary context, the revival of interest in Bukhara's literary and scholarly contributions can inspire new generations of thinkers and creatives. By studying the works of scholars from Bukhara, modern scholars can draw connections between historical and contemporary issues, fostering a deeper understanding of cultural continuity and change. The legacy of Bukhara encourages a commitment to dialogue across cultures, emphasizing the importance of learning from diverse traditions to address global challenges. Ultimately, Bukhara stands as a symbol of the enduring power of knowledge, reminding us that the preservation of literary heritage is not merely about maintaining the past, but about nurturing the intellectual and cultural foundations that will shape our future. The city's rich history and its commitment to scholarship continue to inspire those who seek to understand the complexities of human thought and cultural exchange, ensuring that Bukhara's influence on Islamic literature and global heritage will be felt for generations to come.

References:

1. Badran, M. (2015). "The Life and Legacy of Al-Bukhari: The Scholar of Hadith". *Islamic Studies Journal*.
2. Gutas, A. (2001). "Avicenna and the Aristotelian Tradition: Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works". Brill.
3. Esposito, J. (2021). "Preserving Islamic Manuscripts: A Global Perspective". *Journal of Middle Eastern Studies*.

4. Sardar, Z. (2019). "The Influence of Bukhara on Islamic and Western Scholarship". International Journal of Islamic Studies.
5. Hosseini, R. (2020). "Philosophy and Poetry in Bukhara: The Works of Al-Ja'fari". Persian Literary Review.
6. Nasr, S. H. (2016). "Islamic Philosophy from Its Origin to the Present". State University Press.
7. Khan, A. (2018). "Educational Institutions in Bukhara: A Historical Overview". Central Asian Studies.

SOMONIYLAR DAVRI ADABIY MUHITIDA FORSIYZABON SHOIRLARNING TUTGAN O'RNII

Umarov Baxtishod Baxridin o'g'li,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada IX-X asrlar Movarounnahr va Xuroson madaniy hayoti rivojiga o'z ta'sirini ko'rsatgan forsiyzabon shoirlar, ularning hayoti va faoliyati, somoniy hukmdorlar tomonidan fors tiliga bo'lgan e'tibor haqida ma'lumot berib o'tiladi.

Kalit so'zlar: fors tili va adabiyoti, she'riyat, shoirlar, somoniylar, Rudakiy, Abulhasan Shahid Balxiy, Daqiqiy.

Аннотация. В данной статье представлены сведения о персоязычных поэтах, повлиявших на развитие культурной жизни Мавераннахр и Хорасана в IX-X веках, их жизни и деятельности, а также о внимании, уделяемом персидскому языку правителями Саманидов.

Ключевые слова: Персидский язык и литература, поэзия, поэты, Саманиды, Рудаки, Абулхасан Шахид Балхи, Дакики и другие.

Annotation. This article presents information about Persian-speaking poets who influenced the development of cultural life in Transoxiana and Khorasan in the IX-X centuries, their lives and activities, as well as the attention paid to the Persian language by the Samanid rulers.

Keywords: Persian language and literature, poetry, poets, samanids, Rudaki, Abulhasan Shahid Balkhi, Daqiqi and others.

O'zbek davlatchiligi tarixida muhim rol o'ynagan somoniylar sulolasi 819-yildan Movarounnahr, 900-yildan Xurosonni idora etib, mintaqa ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotida yuz bergan o'zgarishlarning asosiy tashabbuskorlari sifatida tarixga kirgan. Somoniylar Somon-xudotning avlodlari bo'lib, dastlab Samarqand, Ismoil Somoniy davridan boshlab Buxoroni o'zlarining markaziy shahriga aylantirishgan. Buxoroning Movarounnarhning bosh shahriga aylanishi uning islom madaniyati markazi sifatidagi nufuzini yanada ortishiga xizmat qildi.

Siyosiy barqarorlikning ta'minlanishi va iqtisodiy yuksalish natijasida qo'shni xalqlar bilan bo'lgan aloqalar madaniy taraqqiyotga keng yo'l ochdi. Arab tili xalifalikning davlat tili hisoblanib, barcha hujjatlar shu tilda yuritilgan. Bu davrda ijod qilgan barcha olimlar ham o'z asarlarini shu tilda yozishgan. Somoniylar davrida

fors tiliga bo'lgan e'tibor ortdi. Tarix va adabiyot sohasida qalam tebratgan forsiyzabon muarrix va shoirlar yetishib chiqib, fors tili rivojiga ulkan hissa qo'shishdi.

Somoniylar davrida fors tili va adabiyoti jahon tammadunida o'zini namoyon qila boshlagan. Somoniy hukmdorlari fors tiliga katta qiziqish bildirganlar va saroylariga Rudakiy, Faravoliy, Daqiqiy, Abulhasan Shahid Balxiy kabi ko'plab fors tilida ijod qiluvchi shoirlarni to'plaganlar. Bu olimlar keyinchalik adabiy muhitda fors tili o'z o'rniga ega bo'lishi yo'lida sermahsul ijod qilishgan.

Tojikistonlik tarixchi olim B.G'afurov o'zining "Tojiklar" asarida somoniylar davri adabiyot taraqqiyotiga to'xtalib o'tar ekan, fors tilida ijod qilgan 6 ta shoirni ya'ni Rudakiy, Abulhasan Shahid Balxiy, Abu Shukur Balxiy, Robi'a, Daqiqiy va Firdavsiylarni sanab o'tadi [1, 378-383]. N.Negmatov esa o'zining "Somoniy davlati" asarida 5 ta shoir: Rudakiy, Abulhasan Shahid Balxiy, Daqiqiy, Abulhasan Kisoyi Marviy va Firdavsiylar haqida ma'lumot berib o'tadi [2, 148-210]. Bu ma'lumotlardan somoniylar davrida barmoq bilan sanarli shoirlar ijod qilgan degan xulosaga kelmaslik kerak.

Abu Mansur as-Saolibiyning "Yatimat at-dahr" asarini tahlil qilib chiqadigan bo'lsak ko'rishimiz mumkinki, asarda tilga olingan 119 ta shoirning aksariyati arab tilida ijod qilgan bo'lsa-da, fors tilida she'rlar yozganlar ham mavjud. Birgina Buxoro shahrining o'zida 25 ta shoir ijod qilgan [3, 4-6]. Tazkirashunoslikda buxoroliklar peshqadami Aufiy o'zining "Lubbob al-albob" tazkirasida somoniylar davrida ijod qilgan 30 ga yaqin shoirni sanab o'tadi [4, 125]. Yuqoridagi manbalar va Rizoqulixon Hidoyatning "Majma al-fusaxo" tazkirasida keltirilgan ma'lumotlarga tayanib ayta olamizki, somoniylar davrida fors tilida ijod qilgan shoirlar soni 30 dan ortiqni tashkil qiladi.

Abu Abdulloh Rudakiy somoniylar davrida birinchi "Malik ush-shuaro" ("Shoirlar sultoni") deb e'lon qilingan mashhur shoir. "Nasabnoma" asarida keltirilishicha, fors tilida she'r yozgan birinchi shoirlardan biri Rudakiy bo'lgan [5, 197-198]. Abu Abdulloh Rudakiy (858-941) somoniylar qo'l ostidagi Rudak qishlog'idan bo'lgan. Yoshligidan ilm olishga qiziqqan Rudakiy shariyat va musiqa san'atida mohir bo'ladi. Asarlarining dovrug'i Samarqandda keng yoyilib mashhurlikka erishadi va shoirni Somoniylar saroyiga taklif qilishadi.

Somoniylar hukmdori Nasr II ibn Ahmad Somoniy Rudakiyni o'z saroyiga taklif etgandan so'ng, uning hayotining ko'p qismi Buxoroda o'tadi [6, 102-103]. Rudakiyning Buxorodagi ijodiy faoliyatiga vazirlar Abu Abdulloh Jayhoniyy va Abulfazl Ba'lamiylar homiylik qiladi. Vazirlar saroyda tashkil qilingan olimlar uyida Rudakiy fors tilini yangi darajaga ko'taradi. Bu esa Rudakiy nomini Movarounnahrda tashqariga chiqishiga imkon yaratdi.

"May onasi", "Muliyon arig'ining isi kelayotur", "Qarilikdan shikoyat", "Davroni falak" kabi g'azal-u ruboiylari juda katta mashhurlikka erishgan. Sheriyat ilmi sohiblari Rudakiy ijod uslubini "Sahli mumtane" ya'ni "Ko'rinishidan oson lekin mumkin emas" deb baholaganlar. Keyingi davr olimlaridan E.Bertels Rudakiyni "Shoirlarning odam atosini" deb ta'rif beradi [4, 128]. Yuqoridagi ma'lumotlardan ko'rinib turibiki, Abu Abdulloh Rudakiy fors tilida ijod qilgan dastlabki eng buyuk

shoir hisoblanadi. Shunday ekan uni yangi fors tili poyeziyasi asoschisi deb atasak xato qilmagan bo‘lamiz.

Rudakiy bilan zamondosh bo‘lgan Abulhasan Shahid Balxiy (vafoti 936-yil) Balx yaqinidagi Joxudanak qishlog‘idan bo‘lgan. Rudakiy bilan birga Buxoroda ijod qilgan Shahid Balxiy ham fors, ham arab tilida ijod qilganligi bilan mashhur. An-Nadimning “Fixristi” asarida Shahid Balxiy o‘z davrining ilmiy kishilaridan biri bo‘lib, o‘z davrining buyuk tabiblaridan biri sanalgan Abu Bakr ar-Roziy bilan ilmiy masalalarda bahs qilganligini keltirgan [7, 99]. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, Shahid Balxiy ko‘plab fanlardan xabari bo‘lgan va bu somoniylar davrida ilm-fanga katta e‘tibor qaratilganligi bilan bog‘liqdir.

Abulhasan Shahid Balxiy ijodida ilm-fan mavzusiga alohida e‘tibor qaratilgan bo‘lib, ilm va bilimni madh etuvchi 6 va 4 misralik she‘rlari V.Levik tarjimasida keltiriladi. Rizoqulixon Hidoyat tazkirasida esa Shahid Balxiy qalamiga mansub 9 ta ruboiy keltirib o‘tilgan.

Abu Tohir Tayyib ibn Muhammad Xusravoni ham somoniylar davrining yirik shoirlaridan biri sanaladi. Xusravoni haqida bizga juda kam ma‘lumot yetib kelgan. U anakreontik she‘riyat janrida ijod qilgan dastlabki shoirlardan biridir. Undan bizga devon saqlab qolingan bo‘lib, Rudakiy devoniga o‘xshash qilib yaratilgan.

Abu Abdulloh Rudakiy ijodini davom ettirgan yirik ijodkor Abu Shukur Balxiy ham Buxoroda faoliyat olib borgan. Fors adabiyotining X-XI asrlardagi namoyondalari orasida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan bu ijodkorni tojikistonlik akademik A.Muxtorov Rudakiydan keyingi eng mashhur shoir sifatida sanab o‘tadi [8, 55]. Shoirning mashhur bo‘lishiga 946-948-yillarda yaratilgan “Ofarinnoma” dostoni sabab bo‘lgan. Chunki bu fors tilida yozilgan birinchi doston sifatida tarixga kirgan.

Abu Muhammad Bade Balxiy va Abu Abdulloh Muhammad Hasan Ma‘rufi Balxiylar Somoniylarda madaniy hayot eng yuquri darajaga ko‘tarilgan davrda ijod qilgan shoirlar bo‘lib, Buxoroda hukmdor saroyida ijod qilishgan. Ma‘rufi Balxiy yoshligida Rudakiy bilan ko‘rishib undan ta‘lim olgan [7, 146]. O‘zlaridan bir qancha ijod namunalarini qoldirgan ushbu shoirlar madaniy hayot rivojiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishgan.

Somoniylar davrining yana bir yirik shoiri Abu Mansur Muhammad Daqiqiy bo‘lib, X asr ikkinchi yarmida ijod qilgan. O‘z faoliyatini Chag‘aniyon hokimi saroyida musiqa chalish bilan boshlagan Daqiqiy keyinchalik o‘z she‘rlari bilan mashhur bo‘ladi. Tez orada uni Buxoroga somoniylar saroyiga taklif qilishadi. Daqiqiy e‘tiqodi bo‘yicha zardushtiy bo‘lishiga qaramasdan somoniy hukmdorlar unga e‘tibor ko‘rsatishgan [4, 163]. Somoniylar hukmdori Nuh II unga “Shohnoma” asarini yozishni buyuradi, ammo shoir uni oxiriga yetkaza olmaydi. Buning sababi u o‘z ijodining eng cho‘qqisiga chiqqan 30-35 yoshlarida taxminan 978-983-yillar oralig‘ida o‘ldirilishi bilan bog‘liq [9, 58]. Daqiqiy tomonidan ming bayti yozilgan “Shohnoma”ni keyinchalik mashhur fors shoiri Abulqosim Firdavsiy yozib tugatadi.

Xulosa o‘laroq aytish mumkinki, IX-X asrlar, ya‘ni Movarounnahr va Xurosonni idora etgan somoniylar davrida fors tili va adabiyoti yangi bosqichga ko‘tarildi va rivojlandi. Ko‘plab shoirlar somoniylar saroyida ijod qilganligining o‘zi ham hukmdorlarning adabiyot va she‘riyatga ixlosmand kishilar bo‘lganligini

bildiradi. Arab tili asosiy til bo'lib turgan bir davrda fors tilining bu darajada rivojlanganligi hukmdorlarning madaniy hayotga qiziqishi va mintaqada yuz bergan iqtisodiy va madaniy transformatsiyalashuv jarayonining mahsuli sifatida vujudga keldi. Sug'd, xorazm va boshqa mahalliy tillar sekin-astalik bilan o'z ahamiyatini yo'qota boshlagan davrda fors tili xalq orasida keng tarqaldi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Гафуров Б.Г. Таджики: древнейшая, древняя и средневековая история. 2-е изд. – М., 1972. -383 с.
2. Негматов Н.Н. Государство Саманидов. –Душанбе, 1977. -279 с.
3. Кадиров А.М. Развитие науки и литературы в государстве Саманидов // Вестник Чувашского государственного института культуры и искусств. –2017. –№.12. –С.4-6.
4. Бертельс Е. Э. История персидско-таджикской литературы. –М.: издательство Восточной литературы,. –1960. -561 с.
5. Абу Саъд Абдулкарим ибн Мухаммад ибн Мансур ат-Тамимий ас-Самъоний. «Насабнома» (ал-Ансоб). (VIII-XII асрда яшаган Ўзбекистонлик олимлар ҳақида маълумот). –Тошкент: “Hilol-nashr” нашриёти, 2017. -335 б.
6. Ma'naviyat yulduzlari / muharrir F. Hasanov. –Т.: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2011. –368 б.
7. Рудаки и поэты его времени: сборник. Пер. с перс.-тадж. / Вступ. статья, сост. и при меч. Р.Хади-заде. –Л. Сов. писатель, 1985. –272 с.
8. Мирзоев А. Абӯабдулло Рудакӣ. –Сталинобод:Нашрдавтоль, 1958. -276 с.
9. Бертельс Е.Э. Персидская поэзия в Бухаре. X век. –М.;–Л. Издательство АН СССР, 1935. -58 с.;

TEMURIY HUKMDOR XALIL SULTON VA VALIY SHOIR XOJA ISMATULLO BUXORIY

Xudoyberdi Meyliyev,

Qarshi irrigatsiya va agrotexnologiyalar instituti tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur ilmiy maqola temuriy hukmdor va shoir Xalil Sultonning mutafakkir Ismatullo Buxoriy bilan bo'lgan ustoz – shogirdlik munosabatlariga bag'ishlanadi. Ismatullo Buxoriy Mirzo Ulug'bekka ham aruz ilmini o'rgatgan. Amir Temur, Xalil Sulton va Mirzo Ulug'beklar saroyi shoiri Ismatullo Buxoriy o'z davrida shoirlar kamoloti va mumtoz adabiyotimiz taraqqiyotida muhim rol o'ynagan.

Kalit so'zlar: Shuaro majlisi, “Devon”, qasidalar, she'riyat ilmi, saroy adabiy muhiti.

Аннотация. Данная научная статья посвящена взаимоотношениям учителя и ученика правителя Тимуридов и поэта Халила Султана и поэта – мыслителя Исматуллы Бухари. Исматулла Бухари также обучил Мирза Улугбека науке аруз.

Исматулла Бухари, поэт дворцов Амира Темура, Халила Султана и Мирзы Улугбека, сыграл важную роль в становлении поэтов и развитии нашей классической литературы.

Ключевые слова: собрание шуаро, Девон, оды, наука о поэзия, дворцовая литературная среда.

Abstract. This scientific article is devoted to the teacher – student relationship between the Timurid ruler and poet Khalil Sultan and the thinker poet Ismatullah Bukhari. Ismatullah Bukhari also taught Mirza Ulughbek the science of Aruz. Ismatullah Bukhari, the poet of the palaces of Amir Temur, Khalil Sultan and Mirza Ulugbeks, played an important role in the development of poets and the development of our classical literature.

Keywords: Shuaro assembly, Devon, odes, science of poetry, palace literary environment.

Sohibqiron Amir Temurning nabirasi Mironshoh Mirzoning o‘g‘li 1405-1409-yillarda Movarounnahr hukmdori bo‘lgan Xalil Sulton (1384-1411) saroyida olimlar, fozillar, san‘atkorlar va shoirlar ijod qilgan. Shahzodaning o‘zi ham she‘rlar yozgan. Alisher Navoiy “Majolis un-nafois”da shoirlar va ziyolilar to‘planadigan Xalil Sulton saroyidagi adabiy majlis to‘g‘risida shunday yozgan: “Zurafo va shuaro majlisida jam’ bo‘lurlar erdi. Mashhurdurkim, o‘zi she‘r aytur erdi. Andoqki, devoni ta‘rifida Xoja Ismatullo qasida aytibdur, ammo tilab topilmadi, ushbu matlaidin o‘zgakim [1, B.171]”, deb yozadi Navoiy va temuriyzodaning she‘ridan misol keltirib:

Ey turki pari paykarimiz, tarki jaf o qil,

Komi dilimiz, la‘li ravon baxshi ravo qil.

Darhaqiqat, Xalil Sulton majlislari o‘z davrida dong taratgan edi. Faxriy Hiraviy Navoiy fikrlariga qo‘shilgan holda “*Va uning majlisida hamisha xushtab‘lar hozir bo‘lardilar. Va o‘zi ham she‘rni yaxshi aytar edi* [2, B.42]”, deydi.

Navoiy va Faxriy Hiraviy zikr etgan Xalil Sulton majlislarining doimiy ishtirokchilaridan biri uning ustoz, xushtab‘lar peshvosi, Buxoro va Samarqand adabiy muhitlarining zabardast vakili Ismatullo Buxoriy (1365-1436) bo‘lgan. Xoja Ismatullo hukmdor shogirdini doimo ma‘nan va ruhan qo‘llab-quvvatlab, shoirlikdan saboq bergan. Davlatshoh Samarqandiy “Tazkirat ush-shuaro”da bu haqda shunday degan: “*Xoja Ismatullo (Buxoriy) Sulton Xalil hukmronligi davrida uning tarbiyatini topgan. Shahzoda uni g‘oyat ehtrom qilur erdi... Sulton Xalil she‘riyat ilmini Xoja (Ismat)dan o‘rgandi. Xoja Ismatning oshiqona g‘azallari, orifona so‘zlari Shohrux sulton zamonida shu qadar shuhrat topdiki, xalq boshqa shoirlar she‘rlarini qo‘lga olmay qo‘ydi* [3, B.147]”.

Shahzodaning “Devon”i hozirgacha topilgan emas. Ammo “Devon”ni ustoz Ismatullo Buxoriy mutolaa qilib, shogirdining she‘rlariga yuqori baho bergan. Xalil Sulton “Devon”iga bag‘ishlangan ushbu qasidaning to‘liq shaklini keltiramiz:

On bahri bekaron, ki jahonest dar barash,

G‘avvosi aqli kull nabarad pay ba gavharash.

Mah akse az lavomei lavhi muzahhabash,

Xurshed akse az safahoti musavvarash.

Huroni ravzaro zi hayo karda dar qusur,

Naqshi butoni lolaruhi hurpaykarash.

Bar lavhi charx garm hamegardad oftob,

Az bahri muhra kardani avroqi daftarash.

Girad zi shab siyohivu az mah davoti zar,
 Jild az adimi savr dihad charxi axzarash.
 Az rishtai siyohu safedi shabu sahar,
 Sheroza karda bar du taraf sun'i dovarash.
 Surhy kashida aksi shafaq gohi jadvalash,
 Pargori sim doda sipehri Dupaykarash.
 Go'yo namud dar dili shab chehra Mushtariy,
 Chun toft az havoshii xat nuqtai zarash.
 Az Ibni Muqla rexta yoqut, har ky did,
 Bar simi xom naqshi xututi muanbarash.
 Har harfi o' zi ganji maonist gavhare,
 Juz sayrafy ky farq kunad narxi javharash?!
 Har xatti dilkashe, ki muhaqqiq shuda ba husn,
 Ta'liq kard bar safahoti musavvarash.
 Har ma'nii bade', k-az o' yofta zuhur,
 Aql az baroi kasbi hunar karda azbarash.
 Har iqdi gavhare, ki ba nazm andar omada,
 Majmo'i muntazam shuda dar silki mistarash.
 Salmon dar iqtibos zi nuri qasoidash,
 Dar ruhi Sa'dy az g'azali ruhparvarash.
 Xoqony az badoei she'rash girifta fayz,
 Mastur Anvary ba maonii anvarash.
 Az masnavy-sh ruhi Nizomy dar ibtihoj,
 V-az fardu qit'a Ibni Yamin madhgustarash.
 Sargashta dar havoshii o' meravad qalam,
 Dar hayratam, ki to chy xayolest dar sarash.
 Guftam: Zi rohi fikru taammul dar o' ravam,
 Ogah shavam zi husni maonii muzmarash.
 Budam dar in mushohida hayron, ki hotife
 Dodam xabar zi sohibi she'ri mutahharash.
 K-in ast maxzane, ki azizon nihodaand,
 Majmo'ai badoei shohi suxanvarash.
 Sulton Xalil on, ki chu masnad bad-o' rasid,
 Binshast otashi fitan az teg'u xanjarash.
 Jamshedi sherhamla, k-az osebi gurzi o'
 Gardad hame muhaddabi gardun muqa''arash.
 Gardun ba qavs az pai on shud dar inqisom,
 To yobad ittisol ba sahmi mudavvarash.
 Ey sarvare, ki qadri rafei tu har ky did,
 Nuh charx hamchu zarra namoyad muhaqqarash.
 Har k-o' ba ka'batayn xilofi tu muhra boxt,
 G'am dar bisoti ranju balo kard shashdarash.
 Dushman zi xanjari tu nadidy rahi gurez,
 So'i ajal agar nashudy marg rahbarash.

*Daryo agar zi baguhare kaf barovarad,
 Sozy zi abri jud ba yak dam tavongarash.
 Nofa, ki az ravoehi o' dahr xurram ast,
 Bo'y az tu burdaast dimog'i muattarash.
 Soyad kulohgo 'shai Ismat bar osmon,
 Gar tu ba xoki tira shumory barobarash.
 To sar bar ostonai xidmat nihodaast,
 Gar iltijo ba g'ayr barad, xok bar sarash.
 Bar farqi har gado, ki nihy afsari qabul,
 Or oyad az tajammuli Dorovu Qaysarash.
 Afzunii maoniyash az fayzi madhi tust,
 V-arna chy oyad az suxanoni mukarrarash?
 Murdan guzinadu nakunad tarki xidmatat,
 Gar dar miyoni har du bisozy muxayyarash.
 Hamvora to Xudo zi pai iktisobi nur,
 Dar xukmi oftob kunad haft kishvarash.
 Poyanda bod zoti tu bar avji saltanat,
 Davlat muinu masnadi iqbol bartarash [10, B.334-336].*

1365 yilda Xoja Faxriddin Ismatulloh bin Mas'ud Ismat Buxoriy savdogar oilasida tavallud topdi. Mutasavvif shoir va valiyulloh, xojalar avlodiga mansub Xoja Ismatning otasi Buxoroning fozil kishilaridan biri bo'lgan. Ismat Buxoriy boshlang'ich ma'lumotni aynan otasidan olgan, shundan so'ng u Buxoro madrasalarida o'qigan. O'z davrining asosiy bilimlarini egallab, zamonasining yetuk olimi va shoiri bo'lib yetishgan. Bundan tashqari, u o'z davrining mashhur ulamolaridan hamda she'riyat ilmining yetuk bilimdonlaridan bo'lgan. Davlatshoh Samarqandiy Buxoriy haqida "Tazkirat ush-shuaro"da shunday yozgan: *"Buzurgzoda, fozil va bilimdon kishi ermish, nasabi Ja'far ibn Abu Tolibga ulanadi. Xoja Ismatilloning ota-bobolari Buxoroda ulug' va fozil kishilardan ekanlar. Otasi Xoja Mas'ud Buxoro zadagonlari jumlasidandir. Xoja Ismatullo ana shunday oliy zotligiga qaramasdan, shoirlik shevasida – xoh qasidago'ylik va g'azaliyotda, xoh masnaviy yoki muqta'otda va xoh boshqa ushblarda bo'lmasin, ma'lum, mashhur va mohirdir [3, B.146-147]"*.

Ta'bir joiz bo'lsa, she'rlari el orasida mashhur bo'lgan *"Xoja Ismatullo Buxoriyning dovrug'ini eshitgan Xalil Sulton Samarqandga – o'z saroyiga da'vat etadi. U shahzodaga doimiy hamsuhbat, she'riyatda ustoz edi. Ismat va Nosiriy taxalluslari bilan ijod qilgan Buxoriy Samarqand adabiy muhitida katta mavqega ega bo'lib, hatto taniqli shoirlar undan maslahat olib turishgan[4, B.119]"*. U ikki tilda ya'ni fors-tojik va o'zbek tillarida ijod qilish an'anasini boshlab bergan zullisonayn shoirlardan biridir.

Adabiyotshunos Foziljon Shukurovning *"Temuriylar davrida yashab ijod etgan shoirlar"* nomli maqolasida Samarqand adabiy muhitida Xoja Ismat Buxoriyning yuksak mavqega ega bo'lganligi zikr etilgan: *(Xoja Ismatullo Buxoriy) Xalil Sulton saltanati davrida uning saroyiga jalb etiladi va shon-shuhrat qozonadi. Bu birinchidan. Ikkinchidan esa uning sa'y-harakati bilan Samarqandda adabiy muhit*

rivojlanib, mahoratli shoiru olimlar saroyga jalb etiladi. Jumladan “Hasiriy” taxallusi bilan mashhur bo‘lgan samarqandlik shoir Sirojiddin ham uning nazariga tushib, saroyga keltiriladi. Xoja Ismat bu iste’dodli yosh shoirni qo‘llab-quvvatlaydi. Haqiqatan ham, Xoja Sirojiddin qisqa muddatda o‘z iste’dodining noma’lum qirralarini ko‘rsatadi va hatto o‘z devonini tuzishga kirishadi. O‘z ustoz Xoja Ismat maslahati bilan u Hasiriy taxallusidan voz kechib, “Bisotiy” taxallusini qabul qiladi va shu nom bilan madhiy qasidalar, ishqiy g‘azallar va boshqa janrlarda ijod qiladi. O‘zining bir bayt she’ri bilan mashhur bo‘lib, Xalil Sultondek temuriyzodaga manzur bo‘lgan shoir she’rlari temuriylar saltanatidan tashqarida ham o‘z ixlosmandlariga ega bo‘ladi”.

Saroyda shoir ulkan shon-shuhrat va mavqega sazovor bo‘lib, buyuk g‘azalnavis sifatida taniladi. Davlatshoh Samarqandiyning yozishicha, “...(she’riyat) kechalaridan birida xonandalar Sulton Xalil majlisida Bisotiy an’oridan bir parcha o‘qidilar. Bu podshozoda Xalilga xush keldi va odam yuborib, Bisotiyni chaqirtirdi. Unga tahsin aytib, ming dinor hadya qildi. (Xonandalar aytgan) she’r matlasi quyidagidir:

Diling shisha, ko‘zlaring kezadur har go‘shani,

Mastsanu sho‘xlik ila sindirma nogoh shishani [3, B.141]”.

Xoja Ismat Buxoriyning yana bir shogirdi Xayoliy Buxoriydir. Bu haqda Davlatshoh Samarqandiy yozadi: “Xoja Ismat Buxoriy shogirdlaridan sanaladi. Musta’id va xushtab’ bo‘lib, darveshona va ravon va pokiza so‘zlaydi. Devoni Movarounnahr, Badaxshon va Turkistonda ko‘p mashhurdir. Yana ikki Xayoliy ham borkim, biri Sabzavorda, yana biri Tus viloyatidan. Lekin (ularning birortasi) mavlono Xayoliy Buxoriyga teng kelolmaydi [3, B.141]”. Shu tariqa saroyda nafaqat fors-tojik tilida, balki turkiy tilda ham ijod qilish uchun imkoniyatlar vujudga keladi. Navoiy ham “Majolis un-nafois”da Xayoliyning tug‘ilgan joyi aynan Buxoro ekanini hamda Xoja Ismatning shogirdi bo‘lganini qayd etgan va ijodidan namuna keltirgan:

Tiyri darding, ey oshiqlar qalbini qilgan nishon,

Sen birla el ovora-yu, sen ersa g‘oyib – benishon [5, B.296].

Yuqorida ta’kidlanganidek, Samarqandda Xoja Ismat Buxoriy sa’y-harakatlari tufayli kuchli adabiy muhit yuzaga keladi. Mavlono Bisotiydan tashqari, bu adabiy muhitda Mavlono Badaxshiy, Xayoliy Buxoriy, Burundiq Buxoriy kabi mashhur shoirlar ham to‘plandilar.

She’riyat kechalarida Ismat Buxoriy, Kotibiy Nishopuriy, Xayoliy Buxoriy, Mavlono Bisotiy kabi shoirlar Xalil Sultonga bag‘ishlab qasidalar o‘qishgan. Qasidanavis shoir Xoja Ismat Buxoriy devonidagi “qasidalarining aksariyati ham asosan temuriy hukmdorlar Xalil Sulton, Shohrux va Ulug‘bek madhiga bag‘ishlangan. Qasidalar soni devonda 81 ta. Qasoid tartibotidan ma’lum bo‘ladiki, uning eng ko‘p miqdori Xalil Mirzoga atalgan (Jami 41 qasidadan 4 tasining sarlavhasida Nasriddin Xalil Mirzo, 10 tasida Sulton Xalil, 1 tasida Nasriddin Xalil Sulton va qolgan 26 tasida esa Xalil Mirzo nomlari bitilgan. Asar ruhiyatidan 11 tasi uning taxtga chiqqan davrida yozilgan). Qasidalar amirzoda va akobir (ulug‘lar)ning fe’l-atvori bo‘yicha ham muhim ma’lumotlar olishga yordam beradi.

Shoir qasidalarining asosiy g'oyaviy mazmuni bu "Alloh, Muhammad payg'ambar, chahoryorlar, temuriy mirzolar, xususan Xalil Sultonni madh etishdan iborat bo'lgan [6, B. 78-80]". Navoiy ham "Majolis un-nafois"da Ismat Buxoriyning biz yuqorida qayd etgan mashhur devoni va Xalil Sultonga bag'ishlangan "yaxshi qasidolari" borligi haqida shunday yozgan: "G'oyat xushta'blig'idin o'zin she'rg'a mansub qilib devoni mashhur bo'ldi. Va Xalil Sulton otig'a yaxshi qasidolari bor. Bu matla' Xojaningdurkim:

***Dil kabobest k-az o' sho'r barangextaand,
Va-z namakdoni Xalilash namake rextaand.***

(Tarjimasi: Yurak kabobdir, undan sho'r(g'avg'o) qo'zg'otganlar, chunki u yurakka xalil(chin do'st) tuzlug'idin tuz sepganlar) [1, B.14].

Samarqand taxtiga Ulug'bek kelgach, Xoja Ismatullo saroy xizmatini tark etadi. Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro"da bu haqda yozadi: "Nomi zikr etilgan sulton (Ulug'bek) undan she'r aytishni yolvorib so'radi. (Shuning uchun) zaruratdan ul hazrat (Ulug'bek) madhida bir necha qasida yozdi. Oxiri she'r yozmay qo'ydi. (Shunday bo'lsa ham) uning sharofatli majlisi shoirlar tilagi va fozillar to'planadigan joy bo'lib qoldi. Mavlono Bisotiy Samarqandiy, Mavlono Xayoliy Buxoriy, Mavlono Burundiq Buxoriy, Xoja Rustam Xuryoniy va Tohir Abivardiy ...Xoja Ismat bilan suhbatdoshu asrdosh akobir va shoirlar jumlasidandir. Xoja Ismatning vafoti Ulug'bek Ko'ragon zamonida 1436 (829 hijriy) yili sodir bo'lgan [3, B.148.]". Biroq ayrim tarixchilar aksincha Ismat Buxoriy Ulug'bek Mirzoning ham saroy shoiri bo'lganligi va unga aruzni o'rgatganligi to'g'risida ma'lumot bergan [7, B.73.]. Ismat Buxoriyning Ulug'bekka bag'ishlangan "Dar borai Ulug'bek" qasidasidan quyidagi satrlarni keltirish mumkin:

***Ulug'bek sultone, ki az haybati boisash,
Zaru boh amin cho'yad, ba har shabihi sheru nar.
Chu Suqrotu Buqrot, base chovushu darbon,
Chu Xurshedu Jamshidat, base bandavu chokar.
Zi bahsi tu dar hay'at Arastu shud mulzam,
Zi nutqi tu dar hikmat shud bo' Ali mahzar [8, B.92.].***

(Mazmuni: Ulug'bek shunday sultondirkim, uning haybatidan barcha nafs qullari erkak sherdan qo'rqqani kabi omonlik tilaydilar. U Suqrot va Buqrot kabi hikmat eshiklarini ochuvchi, uning eshigida Xurshid va Jamshiddek buyuk shohlar ham banda va askar bo'lishga yaraydi. Uning hay'atidan Arastu mulzam bo'ldi. Uning hikmatli nutqidan Ibn Sino mahzar bo'ldi.)

Xoja Ismat Buxoriy devonidagi qasidalardan 13tasi Mirzo Ulug'bekka bag'ishlangan.

Xoja Ismatullo Buxoriydan bizgacha 10000 ming baytdan iborat devon va 1100 baytli o'zbek tilidagi "Ibrohim Adham" dostoni yetib kelgan.

Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro"sida Xoja Ismatning do'sti, safdoshi va suhbatdoshi Mavlono Burundiqni ham Buxoriy taxallusi bilan tilga olgan. Aftidan Davlatshoh Samarqandiy bu bilan Mavlono Burundiqni ayrim tazkiranavislar aytganidek, Xo'janddan emas, balki Buxorodan ekanligiga ishora qilgan bo'lsa ne ajab. Mavlono Burundiq "Ibni Nusrat" va "Burundiq" taxallusi bilan

she'rlar yozgan. Mironshoh, Umarshayx va uning o'g'li Boyqaro Mirzo saroyida xizmat qilgan. *“U oliy darajali shahzoda Boyqaro ibn Umarshayx sulton ibn Amir Temur xizmatida edi. Buxoro va Samarqanddan ul shahzoda xizmatiga – Xuroson va Iroqqa borib qolgan [3, B.153.]”*. Davlatshoh Samarqandiy ma'lumotlariga asoslanib, ikki hazil va mutoyibaga moyil shoirlar Mavlono Burunduqni Xoja Ismat bilan yaqin munosabatda bo'lganligidan kelib chiqsak, shoir bir muddat Xuroson va Iroqqa ketishiga qadar Xalil Sulton saroyida ham xizmat qilgan va adabiy majlislarida qatnashgan bo'lishi ehtimoldan holi emas, deb hisoblaymiz. U asosan qasida janrida ijod qilib, hukmdorlarni madh etgan. Temuriylar saroyi shoiri Mavlono Burunduq Buxoriy Xoja Ismatullo Buxoriy bilan doimo mushoira qilib turgan. Ana shu mushoiralar mevasi sifatida quyidagi bayt o'sha zamonda ovoza bo'lgan:

Dar Buxoro Xoja Ismat sho'hrate dorad tamom,

***Dar Xuroson Xoja Ismat nest, Bibi Ismat ast* [9, B.173].**

(Tarjimasi: *Garchi Buxoroda oshdi Xoja Ismat shuhrati, Sozki, Xurosonda yo'qki, Xoja Ismat ismati*).

Ismat Buxoriy boshchiligida tashkil etilgan ana shunday hazil-mutoyaba bilan yo'g'rilgan mushoiralar temuriy mirzolar majlislariga xushkayfiyat bag'ishlagan, deyish mumkin.

Bir so'z bilan aytganda, Xalil Sulton va Ismat Buxoriy ishtirokidagi adabiyot yig'ilishlari ham o'z davrida ko'plab ijod vakillaridagi iste'dodni ravnaq topishiga ko'prik vazifasini o'tagan. Zotan Alisher Navoiy qomusiy lug'atida ta'kidlanganidek, *“Xoja Ismat Buxoriy Abu Abdullo Rudakiy va Nosir Buxoriydan keyin Buxoroda so'z qadrini, she'r shuhratini qaytadan yuksak darajaga ko'targan yetuk shoirdir [2, B. 119]”*.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Alisher Navoiy. Asarlar. Majolisun nafois. O'n ikkinchi tom. T.G'.G'ulom nomidagi BAN, 1966.-B.171.
- 2.Faxriy Hiraviy.Ravzat us-salotin. T.Mumtoz so'z, 2014.-B.42.
- 3.Davlatshoh Samarqandiy. Shoirlar bo'stoni. T. G'.G'ulom nomidagi ASN, 1981.-B.147.
- 4.Alisher Navoiy: Qomusiy lug'at.1-jild. T. Sharq NMAK BT, 2016. –B.119.
- 5.Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. To'qqizinchi jild. T. G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2012.-B.296.
- 6.Raupova R. Xoja Ismat Buxoriy qasidanavis shoir./ Buxoroning Islom sivilizatsiyasidagi o'rni va unga qo'shgan hissasi” mavzuidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari to'plami. Buxoro, 2020.-B.78-80.
- 7.Herman Vamberi. Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi. T. G'.G'ulom nomidagi ASN, 1990.-B.73.
- 8.Xoja Ismat Buxoriy. Devon. Nashrga tayyorlovchi: Ahmad Karamiy. Ishkon. Tehron. 590 s. 92-b.
- 9.Faxriddin Ali Safiy. Latofatnoma. T. G'.G'ulom nomidagi ASN, 1996.-B.173.

10. Davlatshohi Samarqandiy. Tazkiratu-sh-shuaro. –Xo‘jand: Noshir, 2015.-S.334-336.

ISLOM SIVILIZATSIYASI DAVRIDA BUXORO ADABIY JARAYONI

F.A. Yakubova,

O'zJOKU, O'zbek tili va adabiyoti
kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ko‘p insonlar tajribasidan ma'lumki, o‘z tarixinil bilish o‘zga xalqlar o‘tmishiga, ularning turmush tarziga, madaniyatiga, urf- odati, qarashlariga hurmat bilan yondashish imkoniyatini beradi. Insonning shaxs bo‘lib shakllanishida tarixiy davr va vaziyatning o‘rni kattadir. Ushbu maqolada Buxoroda islom dini sivilizatsiyasi va shu davrlardagi adabiy muhit va adiblar haqida ayrim tahliliy qarashlar berilgan.

Kalit so‘zlar. Insoniyat, xalifalik, islomiyat, tasnifchi, yirik targ‘ibotchi, tasnifchi, mutafakkir, muhaddis, madrasa, tazkiranavis, tasavvuf, munajjim.

Annotation: Many people recognize that understanding one’s own history allows for a greater appreciation of the past, lifestyle, culture, traditions, and beliefs of other nations. The historical context and circumstances play a crucial role in shaping an individual’s identity. This article offers analytical insights into the Islamic civilization in Bukhara, along with the literary environment and authors of that era.

Keywords: Humanity, caliphate, Islam, classifier, major promoter, thinker, scholar, madrasa, biographer, Sufism, astrologer.

Аннотация: Многие признают, что понимание собственной истории позволяет лучше оценить прошлое, образ жизни, культуру, традиции и верования других народов. Исторический контекст и обстоятельства играют решающую роль в формировании идентичности человека. В этой статье предлагается аналитический взгляд на исламскую цивилизацию в Бухаре, а также на литературную среду и авторов той эпохи.

Ключевые слова: Человечество, халифат, ислам, классификатор, крупный пропагандист, мыслитель, ученый, медресе, биограф, суфизм, астролог.

Buxoroyi sharif – Sharofatli Buxoro. Bu qadimgi Buxoroning keng tarqalgan nomlaridan biridir. O‘rta asrlarda jahondagi 7 shahar: Makka, Madina, Quddus, Buxoro, Bog‘dod, Damashq, Mozori Sharifga diniy markaz sifatida shuhrat qozonganliklari uchun “Sharif” unvoni berilgan edi. Buxoro qadimdan turli nomlar bilan atalib kelgan. Ayniqsa, Arab xalifaligi va somoniylar davrida shahar yuksalgan. Buxoroning tarixiy nomlaridan biri “Fohira”-“ Fahrli shahar” atamasi Narshaxiyning ta’rifi bo‘yicha, islom dinining barqarorligi yo‘lida qon to‘kkan shahidlar sharafiga nisbat qilib berilgan. Shahar islomni targ‘ib qilish va qaror toptirish yo‘lida muhim rol o‘ynagan. Buxorodan islomiyat va hadis ilmlarining yirik targ‘ibotchilari va tasnifchilari yetishib chiqdi. [Abu Bakr Muhtammad Ibn Ja'far An-Narshaxiy” Buxoro tarixi” T.1993 14-18b.1]

Imom al Buxoriy – islom olamining yirik mutafakkiri, buyuk muhaddis. Muhaddislar imomi, hadis ilmining sultoni deb ham yuritiladi. Imom al Buxoriy umr bo‘yi hadislarni to‘plash va tizimga solish bilan shug‘llangan, ularni sahih (tog‘ri, ishonchli) va g‘ayri sahih (xato, zaif)ga ajratgan. Imom Buxoriy jami 600mingga yaqin hadis to‘plagan va adib 100 ming sahih va 200 ming “g‘ayri sahih” hadisni yoddan bilgan. Imom al Buxoriy o‘zining noyob qobiliyati, iqtidori, quvvai hofizasining o‘ta kuchliligi bilan ilm ahllarini lol qoldirgan. Hadis ilmiga o‘ta fidoyilik, aql-zakovatini baxshida etish Imom al Buxoriyga shon-sharaf keltirdi, uni islom dunyosining eng buyuk allomalaridan biri sifatida tanitdi.

VIII asrda Islom huquqshunosligining Buxoro maktabi tashkil topdi. Buxoroning islom dini, musulmon ahloqi, madaniyati va huquqshunosligining Sharqdagi kuchli markazlardan biriga aylanishi tufayli unga 9- asr boshlaridayoq “Qubbat ul-islom” – “Islom dinining gumbazi” degan sifat ham beriladi.

O‘rta asrlarda Buxoro faqatgina islomiyatdagina emas, balki ilmu ma‘rifat, madaniyat tarqatishda ham Movorounnahrda yirik markaz sifatida shuhrat topdi. Buxoroda turli asrlarda bino qilingan 200ga yaqin madrasalarda o‘z davrida minglab tolibi ilmlar diniy va dunyoviy bilimlar olib, butun O‘rta Osiyo bo‘ylab ziyo tarqatganlar.

Buxoro qadimda shoir va ulamolar to‘plangan eng yirik shaharlardan biri bo‘lgan. Buxoroda “malik ul-kalom” Abu Abdulloh Ja‘far Rudakiy yashab, ijod qildi. Narshaxiyning “Buxoro tarixi” asarida Rudakiyning go‘zal she‘riy parchalari mavjud.

Ibn Sino buyuk qomusiy olim bo‘lishi bilan birga arab va fors tillarida sheriy asarlar yozgan. Buxorolik Daqiqiy Abu Mansur Muhammad Firdavsiyning ustози bo‘lib, “Shohnoma” dostonini dastlab u yoza boshlagan. Abu Mansur Saolibiy “Yatimat ud-dahr” tazkirasida 10-asrda poytaxt Buxoroda yashab, arab tilida ijod qilgan 25 shoir haqida qimmatli ma‘lumotlar keltiradi. Uning yozishicha, “Buxoro Somoniylar hukmronligi davrida shon-shuhrat makoni, saltanat ka‘basi va zamonasining ilg‘or kishilari jamlangan, yer yuzi adiblarining yulduzlari porlagan va o‘z davrining fozil kishilari yig‘ilgan joy edi”. [Halim To‘rayev “Buxoro tarixi” o‘quv qo‘llanma. Buxoro 2020 yil 68-72bet.2.]

Avfiy Buxoriy adib, tarjimon va tazkiranavis olim edi. U Turon adabiyotida tazkiranavislik janriga asos solgan. (Tazkira- yozuvchi va shoirlar to‘g‘risida qisqacha ma‘lumot berilib, asarlaridan namunalar keltirilgan, umuman, tarix, tasavvuf, san‘at sohasidagi voqea va shaxslar haqida esdalik ruhida yozilgan kitob, antologiya).

Sharofiddin Buxoriy (13-14-asrlar) mashhur “Chor kitob”ni tuzgan shofirkonlik ulug‘ mutasavvuf shoirdir.

Temuriylar sulolasi davrida Buxoroda Nosir Buxoriy, Ismat Buxoriy(1365-1426), Burunduq Buxoriy, Tohir Buxoriy, Xayoliy Buxoriy, Sayfiy Buxoriy(15-asr) kabi shoirlar yashab, devon tuzishgan. Ismat Buxoriy o‘zbek, fors va arab tillarida she‘r yozish an‘anasini Buxoroda boshlab berdi. “Ibrohim Adham” dostonini o‘zbek tilida yozdi. U Temuriy shahzoda Xalil Sultonning murabbiysi edi. Muhammad Solih Muhammad Shayboniynoma bag‘ishlangan o‘zbekcha “Shayboniynoma” dostonini

yozdi. Shayboniylar sulolasining vakillari bo'lgan Buxoro xonlari Muhammad Shayboniyxon "Shayboniy" Ubaydullaxon ibn Mahmud Sulton "Ubaydiy" taxallusi, Abdullaxon II "Xon" taxallusi bilan she'r va dostonlar yozishdi, devon tuzishdi. Xususan, Ubaydullaxonning ijodi sarmahsul bo'lib, u o'zbek, fors, arab tillarida lirik g'azallar' masnaviy, so'fiyona mazmun ruh bilan sug'orilgan risolalar yo'zgan. (Masnaviy - har bir baytning misralari qofiyadosh bo'lgan va baytdan baytga yangilanib boradigan shakl.) [A. Xomroyev "Ko 'hna va boqiy Buxoro" Toshkent 2008 yil. 230-237.3.]

Hasanxo'ja Nisoriy "Muzakkiri ahhob" tazkirasida XVI asrda faqat Buxoroning o'zida yashab, ijod qilgan 110 nafar shoir va tarixchilarning nomlarini keltiradi. Ular orasida Mavlono Abdurahmon Mushfiqiy, Mavlono Majlisiy, Fazlulloh ibn Ro'zbehon Isfahoniy ("Mehmonnomayi Buxoro" tarixiy asari va o'zbekcha she'rlari bor), Mavlono Nahliy (1549-1636; u Hofiz Tanish Buxoriy bo'lib, "Abdullanoma" – "Sharafnomai shohiy" tarixiy asarining muallifidir), Mavlono Xoja Muhammad Sadr (Afzaliy), Mavlono Foni, Mavlono Qabuliy Buxoriy, Devona Xusomiy(Xusomiy Qorako'liy; 1442-1505), Said Podshoxo'ja (Xoja), Mavlono Kasiriy, Mavlono Afsariy, Sayfiy Aruziy, Saqqo Buxoriy kabi mashhur shoirlar bor.

Turdi Farog'iy, Buxoriy Naxliy, Shavkat Buxoriy (17-asr), Mulham Buxoriy, Voras, Saidkamol Fitrat(17-18-asrlar), Imlo Buxoriy, Abdullatif Kirom Buxoriy(18-asr) ashtarxoniylar davridagi eng taniqli shoirlar edi. Buxoroda mashhur shoir Sayido Nasafiy (17-asr) yashab ijod qildi. Yirik faylasuf olim Muhammad Sharif Buxoriy (vafoti 1697) "Favoidi Hoqoniyya" (1643), Muhammad Yusyf Munshiy "Tarixi Muqimxoniy", Mir Muhammad Amir Buxoriy "Ubaydullanoma", Muhammad Amin ibn Muhammad Zamon Buxoriy "Muhit at-tavorix" tarixiy asarlarini yozishdi.

Mir Muhammad Amin Buxoriy Subxonqulixon (hukmronligi 1681-1702) va Ubaydulloxon II ibn Subxonqulixon (hukmronligi (1702-1711) saroy bosh munshiylik lavozimida xizmat qildi. Buxoro xoni Subxonqulixon "Nishoniy" taxallusi bilan she'rlar yozdi. Muhammad Vafoyi Karminagiy (1685-1769) "Tuhvat ul-Xoniy" ("Xon tuhfas") kitobi muallifidir. [O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 2-tom. 278-279-bet. 4.]

Shoir, tarixchi va munajjim Abdurahmon Tole' (18-asr) "Tarixi Abdulfayzxon" asarini yaratdi. Muhammad Sharif 1800- yilda Buxoro amirligi tarixiga oid "Toj ut-tavorix" asarini yozdi.

Buxoroda mang'itlar sulolasi davrida Mirzo Sodiq Munshiy, Mirzo Ato, Muhammad Nishotiy, Mujrim Obid, So'fixoja So'fiy, Bebok, Vohez, Savdo (1824-1973), Muztarib, Iso Mahdum Buxoriy (1827-1888), Muhammad Siddiq Hayrat (1876-1902), Abdurahmon Tankin (1851-1915), Mirzo Hayit Sahbo, Ahmad Donish, Ya'qub ibn Doniyol Buxoriy (1771-1831), Mulla Ibodulla va Mulla Muhammad Sharif (18-19-asrlar), Muhammad Olim Buxoriy (19-asr), Mirzo Abdulazim Somiy Bo'stoniy kabi shoir va tarixchilar ijod qilishgan.[O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi 2-tom. 290-291-bet.5]

Sadr Ziyoyi Sharifjon Mahdum(1867-1932), Mirzo Sirojiddin Hakim(1877-1912), Mulla Ikrom (Ikromcha domla) ham uining munosib izdoshlari edi.

Buxorolik Afzali Pirmastiy (1915) “Afzaj ut-tazkor” (1904) tazkirasida 19- asr oxiri-20-asr boshida Buxoroda yashab o’tgan 135 ijodkor haqida ma’lumot beradi

Jadid adabiyotining tamal toshini qo’yganlar safida buxorolik Abdurauf Fitrat va Sadriddin Ayniy faxr bilan tilga olamiz. Abdulvohid Burhonov “Munzim” taxallusi bilan she’rlar yozgan.

XX asrda Buxoroda o’ziga xos adabiy muhit shakllandi. Sulton J o’ra (1910-1943), Muhammadjon Rahimiy (1901-1967), Jalol Ikromiy, Toshpo’lat Hamid(1927-1984), Sa’dulla Karomatov, Ne’mat Aminov, Jamol Kamol, Omon Muhtor, Oydin Hojiyeva, Toshpo’lat Ahmad kabi adiblar sho’rolar davrida ham badiiy jihatdan pishiq asarlar yaratishdi.

Bugungi o’zbek adabiyotining taraqqiyotida Gulchehra Jo’rayeva, Usmon Qo’chqor, Sadriddin Salimov, Tilak Jo’ra, Norto’xta Qilich, Safar Barnoyev, Yusuf Jumayev, Halima Ahmedova, Ahad Hasan, Vafo Fayzullo, Sulaymon Rahmon, Chorsha’m Ro’zi kabi shoir va yozuvchilarning o’ziga xos hissasi bor.

Mustaqillik davrida Buxorolik ijodkorlar o’z salaflarining an’analariga sodiq qolgan holda o’zbek, tojik, rus tillarida samarali ijod qilishmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abu Bakr Muhtammad Ibn Ja’far An-Narshaxiy. Buxoro tarixi. Fors tilidan A. Rasulev tarjimasi. – Toshkent, 1993. 14-18 bet.
2. H. To’rayev. Buxoro tarixi. O’quv qo’llanma. – Buxoro, 2020. 68-72 bet.
3. A. Xamroyev. Ko’hna va boqiy Buxoro. – Toshkent, 2008. 230-237 bet.
4. O’zbekiston Milliy Entsiklopediyasi. 2-tom. 278-279-bet.
5. O’zbekiston Milliy Entsiklopediyasi. 2-tom. 290-291-bet.
6. Кульмухамедов.А. Материалы по Среднеазиатским литературным памятникам. - Ашхабад, 1991.

РОЛЬ БУХАРЫ В РАЗВИТИИ ИСЛАМСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И НАУКИ

Муртазина Диана Рахировна,

Магистр группы 521-23 направления «История и теория педагогики»
Джизакский государственный педагогический университет

Муртазин Эмиль Рустамович,

Ассистент, kirenakirka.fr@inbox.ru
Джизакский политехнический институт

***Аннотация:** Статья посвящена роли города Бухары в развитии исламской науки и литературы. В период правления Саманидов Бухара стала важным культурным и интеллектуальным центром исламского мира. В ней творили такие выдающиеся ученые, как Ибн Сина и аль-Фараби, чьи труды оказали огромное влияние на развитие медицины, философии и других наук. Также Бухара играла значительную роль в литературной жизни, будучи родиной таких поэтов, как Рудаки. В статье рассматриваются исторические и социальные условия, способствовавшие становлению Бухары как центра учености.*

Ключевые слова: Бухара, исламская наука, исламская литература, Саманиды, Ибн Сина, Рудаки, медресе, исламская культура.

Annotatsiya: Maqola Buxoro shahrining islom ilm-fan va adabiyotining rivojlanishidagi o'rniga bag'ishlangan. Somoniylar davrida Buxoro islom olamining muhim madaniy va intellektual markaziga aylangan. Bu yerda Ibn Sino va al-Farobiy kabi buyuk olimlar faoliyat yuritib, tibbiyot, falsafa va boshqa fanlarning rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatdilar. Shuningdek, Buxoro adabiy hayotda ham muhim rol o'ynab, Rudakiy kabi shoirlar yurtiga aylangan. Maqolada Buxoroning ilmiy markaz sifatida shakllanishiga yordam bergan tarixiy va ijtimoiy sharoitlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Buxoro, islom ilmi, islom adabiyoti, Somoniylar, Ibn Sino, Rudakiy, madrasalar, islom madaniyati.

Annotation: The article is devoted to the role of the city of Bukhara in the development of Islamic science and literature. During the reign of the Samanids, Bukhara became an important cultural and intellectual center of the Islamic world. It was home to prominent scholars such as Ibn Sina and al-Farabi, whose works significantly influenced the development of medicine, philosophy, and other sciences. Bukhara also played a significant role in literary life, being the birthplace of poets like Rudaki. The article examines the historical and social conditions that contributed to Bukhara's rise as a center of scholarship.

Key words: Bukhara, Islamic science, Islamic literature, Samanids, Ibn Sina, Rudaki, madrasas, Islamic culture.

Бухара, один из древнейших городов Центральной Азии, в течение многих веков играла важную роль в развитии исламской культуры, науки и литературы. Город, расположенный на пересечении торговых путей, связывавших Восток и Запад, стал центром учености и интеллектуальной жизни исламского мира. В средние века Бухара была известна не только как столица различных исламских государств, но и как город, в котором процветали наука, философия, теология и литература. Бухара стала местом, где работали выдающиеся исламские ученые, такие как Ибн Сина (Авиценна) и аль-Фараби.

Цель данной статьи заключается в исследовании вклада Бухары в развитие исламской науки и литературы в эпоху Золотого века ислама. Основное внимание будет уделено тому, как географическое положение, социальные и политические условия, а также культурная среда города способствовали его становлению как одного из центров исламской учености.

Для исследования данной темы использованы методы исторического анализа, изучения литературных источников и рукописей, а также сравнительный анализ научных трудов и литературных произведений, созданных в Бухаре и других крупных интеллектуальных центрах исламского мира [1]. Основные источники информации включают исторические хроники, труды исламских ученых, а также современные исследования, посвященные исламской культуре и науке.

1. Исторический контекст

Бухара имела важное значение уже в древности, благодаря своему стратегическому положению на Великом шелковом пути. С приходом ислама в VIII веке город стал важным центром распространения новой религии и одновременно центром исламского знания. В эпоху правления династии Саманидов (IX-X века) Бухара достигла наивысшего расцвета как культурный и научный центр. Саманиды активно поддерживали науку и культуру, приглашая в город лучших ученых и поэтов своего времени.

2. Вклад в исламскую науку

На протяжении многих веков Бухара была одним из главных центров развития исламской науки. Одной из ключевых фигур в истории исламской науки, связанной с Бухарой, является Ибн Сина (Авиценна). Родившийся в деревне Афшана близ Бухары, он начал свою научную карьеру именно в этом городе, где получил первые знания и начал писать свои труды. Его работы, такие как "Книга исцеления" и "Канон врачебной науки", оказали огромное влияние на развитие медицины и философии не только в исламском мире, но и в Европе.

Другим известным ученым, чья деятельность была связана с Бухарой, был аль-Бируни. Хотя большую часть своей жизни он провел в других регионах, его научная деятельность также была тесно связана с культурной средой Бухары [2]. Аль-Бируни писал на различные темы: астрономия, математика, география и даже геология. Его работы свидетельствуют о высоком уровне научных знаний, характерных для исламской цивилизации того времени.

3. Литературное наследие

Бухара также сыграла значительную роль в развитии исламской литературы. Город стал домом для многих поэтов и писателей, которые творили на арабском и персидском языках. Одним из ярких представителей литературы был Рудаки — поэт, который считается основателем персидской литературы. Его стихи, полные философских размышлений и тонкого лиризма, стали примером для последующих поколений поэтов.

Среди других выдающихся литературных деятелей, связанных с Бухарой, можно назвать Аль-Хорезми и аль-Фараби [3]. Оба были не только учеными, но и мастерами словесности, что подчеркивает тесную связь между наукой и литературой в исламской культуре. Литературные труды, созданные в Бухаре, сыграли важную роль в формировании литературного канона ислама и оказали влияние на развитие литературы в других исламских странах.

4. Роль образовательных учреждений

Важную роль в становлении Бухары как центра науки и литературы играли образовательные учреждения — медресе. Медресе были не только местом для изучения религиозных наук, но и центрами светской учености, где преподавались такие дисциплины, как астрономия, математика, медицина, философия. Одним из наиболее известных медресе Бухары является медресе Мир-и Араб, основанное в XVI веке. Это учебное заведение стало символом учености и духовного развития в исламском мире, его выпускники занимали ключевые позиции в религиозной и интеллектуальной жизни региона.

Кроме медресе, в Бухаре существовала развитая библиотечная система. В библиотеках хранились как религиозные, так и научные труды, что способствовало накоплению и передаче знаний. Многие выдающиеся ученые и писатели проводили годы за изучением рукописей и переводом трудов древних авторов, таких как Аристотель и Платон, что способствовало развитию философской и научной мысли в исламском мире [4].

5. Влияние на другие регионы исламского мира

Бухара не только развивала свою собственную научную и литературную традицию, но и активно влияла на интеллектуальную жизнь других регионов. Учёные и поэты, работавшие в Бухаре, часто путешествовали в другие города исламского мира, такие как Багдад, Каир, Кордова, где их труды были высоко оценены. Таким образом, Бухара стала своего рода мостом между различными частями исламской цивилизации.

Кроме того, благодаря Великому шелковому пути, Бухара активно взаимодействовала с другими культурами, что способствовало взаимному обогащению знаний. Научные и литературные труды, созданные в Бухаре, переводились на другие языки и распространялись по всей Евразии. Этот процесс способствовал формированию единого интеллектуального пространства, в котором исламская наука и культура играли ведущую роль [5].

Историческая роль Бухары в развитии исламской науки и литературы неоспорима. Город был важным культурным и научным центром, где переплетались различные научные традиции и философские идеи. Бухара стала местом, где классическая исламская наука достигла своего апогея, а её влияние ощущалось далеко за пределами Средней Азии.

Одной из ключевых причин успеха Бухары как центра учености было её стратегическое положение. Город находился на пересечении культур и цивилизаций, что позволяло ему активно взаимодействовать с различными научными и литературными традициями. Кроме того, поддержка учёных и поэтов со стороны правителей, особенно в период правления Саманидов, создала благоприятные условия для развития науки и литературы.

Также важную роль в развитии науки и литературы в Бухаре играли образовательные учреждения, такие как медресе и библиотеки, которые обеспечивали сохранение и передачу знаний. Высокий уровень подготовки и обучения в этих заведениях способствовал появлению выдающихся учёных и поэтов, чьи труды стали неотъемлемой частью исламской культуры.

Однако, несмотря на достижения, Бухара также сталкивалась с вызовами, такими как политическая нестабильность и внешние вторжения, что временами затрудняло её культурное и научное развитие [6]. Тем не менее, даже в периоды кризиса Бухара продолжала оставаться важным интеллектуальным центром, оказывая влияние на другие регионы исламского мира.

Бухара сыграла выдающуюся роль в развитии исламской науки и литературы, став важным культурным и научным центром на протяжении нескольких веков. Благодаря поддержке правителей, стратегическому положению и развитой образовательной системе, город смог привлечь к себе

выдающихся учёных и поэтов, чьи труды оказали значительное влияние на развитие исламской цивилизации.

Наследие Бухары в области науки и литературы продолжает оставаться актуальным и в наше время [7]. Изучение её вклада позволяет лучше понять культурные и научные процессы, происходившие в исламском мире в Средние века. Важность Бухары для развития исламской цивилизации трудно переоценить, и её вклад в науку и культуру остаётся ценным для последующих поколений.

Литература

1. Кузиев, Б. Н., & Муртазин, Э. Р. (2023). Образование и искусственный интеллект. Экономика и социум, (5-2 (108)), 786-789.
 2. Якименко, И., Каршибоев, Ш., & Муртазин, Э. (2024). СОХРАНЕНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ: РОЛЬ УМНЫХ СИСТЕМ МОНИТОРИНГА И КОНСЕРВАЦИИ. Science and innovation, 3(Special Issue 28), 985-989.
 3. Дрозденский, С., Каршибоев, Ш., & Муртазин, Э. (2024). ИНТЕРАКТИВНЫЕ ВЫСТАВКИ И МУЛЬТИМЕДИЙНЫЕ ИНСТАЛЛЯЦИИ: СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРИВЛЕЧЕНИЮ ВНИМАНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ. Science and innovation, 3(Special Issue 28), 896-899.
 4. Кузиев, Б. Н., Холмуминова, Д. А., & Муртазин, Э. Р. (2024). РОЛЬ ВИРТУАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ В СОВРЕМЕННОМ ОБРАЗОВАНИИ: ВОЗМОЖНОСТИ И ВЫЗОВЫ. Экономика и социум, (3-1 (118)), 1125-1128.
 5. Муртазина, Д. Р., & Муртазин, Э. Р. (2024). СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПОДХОДОВ К ФОРМИРОВАНИЮ ДУХОВНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ В РАЗЛИЧНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СИСТЕМАХ. Экономика и социум, (3-1 (118)), 1129-1132.
 6. Касимов, А. М., Каршибоев, Ш. А., & Муртазин, Э. Р. (2024). ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ПОДДЕРЖКЕ МОЛОДЕЖИ: ПЕРСПЕКТИВЫ И ВЫЗОВЫ. Kokand University Research Base, 436-438.
 7. Петров, Р. И., & Муртазин, Э. Р. (2024). ЭФФЕКТИВНЫЕ СТРАТЕГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ПОДДЕРЖКИ МОЛОДЕЖНЫХ ИНИЦИАТИВ. Kokand University Research Base, 519-521.
-

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ БУХОРО ВИЛОЯТ БЎЛИМИ ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Санобар Насруллаевна Ходжаева,

“ТИҚХММИ” МТУ Бухоро табиий ресурсларни бошқариш
институту катта ўқитувчиси

Аннотация: Мақолада 1991-2016- йилларда Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Бухоро вилояти бўлимнинг фаолияти ёритилган. Жумладан, халқимизнинг қадимий тарихи, бой маданияти, асрий анъана ва қадриятлари

тараннум этиш, миллий маънавиятимизнинг мазмун-моҳиятини теран бадий ифодалиш йўлида амалга оширилган ишлар хусусида тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Ёзувчилар уюшмаси, адабиёт, адиб, ижод, асар, тўплам, журнал, адабий тўғарак.

Аннотация: В статье описана деятельность Бухарского областного отделения Союза писателей Узбекистана в 1991-2016 годах. В частности, обсуждались работы, осуществляемые на пути прославления древней истории, богатой культуры, многовековых традиций и ценностей нашего народа, глубокого художественного выражения сути нашей национальной духовности.

Ключевые слова: Союз писателей, литература, писатель, творчество, произведение, сборник, журнал, литературный кружок.

Abstract: The article describes the activities of the Bukhara regional branch of the Union of Writers of Uzbekistan in 1991-2016. In particular, the work carried out on the path of glorifying the ancient history, rich culture, centuries-old traditions and values of our people, deep artistic expression of the essence of our national spirituality were discussed.

Key words: Writers' Union, literature, writer, creativity, work, collection, magazine, literary circle.

Мустақиллик ўзбек адабиёти ривожига янги босқични бошлаб берди. Миллатимизнинг руҳи бўлган она тилимиз, юртимизда маънавиятимизнинг ғоят муҳим ва узвий қисми бўлган адабиётни ривожлантириш, азалий қадриятларимизни сақлаб қолиш ва авлодларга безавол етказиш, халқимизнинг онгу тафаккурини юксалтириш, мустақиллигимизнинг маънавий асосларини яратиш, сўз санъаткорларини бирлаштириш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ёш истеъдод эгаларининг салоҳиятини рўёбга чиқариш борасида қатор ишлар амалга оширилди. “Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида “Ижод” фондини ташкил этиш тўғрисида”[1], “Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”[2] ва “Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий боғи ҳудудида Адиблар хиёбонини барпо этиш тўғрисида”[3] ги Ўзбекистон Республикаси Президентининг қарорлари мазкур йўналишдаги ишларнинг узвий давоми бўлди. Давлатимиз раҳбари нафақат маиший ҳаётда, балки ижтимоий, сиёсий, иқтисодий турмушнинг мужассамлиги негизда бадий адабиёт туришини, инсоннинг руҳий қудрати-қуввати адабиёт ва санъат туфайли эканини таъкидлар экан шундай дейди: “Адабиёт халқнинг юраги, элнинг маънавиятини кўрсатади. Бугунги мураккаб замонда одамлар қалбига йўл топиш, уларни эзгу мақсадларга илҳомлантиришда адабиётнинг таъсирчан кучидан фойдаланиш керак. Аждодлар меросини ўрганиш, буюк маданиятимизга муносиб буюк адабиёт яратиш учун ҳамма шароитларни яратамиз”[4,40].

Адабиёт соҳасида амалга оширилаётган ислохотлар натижасида 2011 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг 3 қаватли 58 ўринли “Дўрмон” ижод уйи ва поликлиникаси тубдан реконструкция қилиниб, замонавий мебель жиҳозлари, маиший буюмлар, алоқа воситалари билан таъминланди.

Пойтахтимизда Адиблар хийбони барпо этилди, Ёзувчилар уюшмаси учун янги бино қурилиб, ҳудудларда улуғ адибларимиз номлари билан аталган ижод мактаблари, маданият ва истироҳат боғлари бунёд қилинди. Адабиётимизнинг атоқли намояндаларини юбилей саналари муносиб нишонланди, истеъдодли ёшларни тарбиялаш, уларни қўллаб-қувватлаш мақсадида турли ижодий анжуманлар ўтказилди. Ёш шоир ва ёзувчиларнинг биринчи китоблари давлат ҳисобидан кўп минг нусхаларда нашр этилиб, таълим масканлари ва кутубхоналарга етказиб берилди.

Ўзбек адабиётининг тараққиётида 90 йилга яқин тарихга эга бўлган, мамлакатимиздаги нуфузли ижодий ташкилотлардан бири ҳисобланган Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг муносиб ўрни бор. Тарихга назар ташласак, собиқ СССРда Коммунистик Партия Қарори билан 1934 йил 7-8 март кунларида Тошкентда бўлиб ўтган ёзувчиларнинг биринчи таъсис қурултойида СССР Ёзувчилар Союзининг Ўзбекистондаги бўлинмаси сифатида ташкил этилган. Ўзбекистон ССР Вазирлар кенгашининг 1955-йил 21-январдаги 100-сонли қарорига мувофиқ, Ўзбекистон Совет Ёзувчилар уюшмасининг маъмурий бошқарув аппарати таркиби ва штат бирлиги қайта шакллантирилди. Қарорга биноан бир қатор вилоятларда ёзувчилар уюшмасининг бўлимларини ташкил қилинди. 1955-йил 1-октябрда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасининг Бухоро, Қашқадарё, Сурхондарё вилоятларини бирлаштирган бўлими ташкил этилади[5.400]. Истиқлолга эришганимиздан кейин Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси деб атала бошланди ва вилоятларда унинг бўлимлари фаолият кўрсатди. Ҳудудларда соғлом адабий муҳит яратиш, ёзилаётган асарлар бадиий савиясини кўтаришга ҳисса қўшиш, ёш истеъдодларни кашф этиб, уларни қўллаб-қувватлаш амалда ана шу бўлимлар зиммасида эди.

Замонавий Бухоро адабий жараёни мустақиллик даври ўзбек адабий-бадиий жараёнининг ажралмас узвий қисми, унинг фаоллашувида Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлимини хизматлари катта. 1992 йилда уюшманинг 19 нафар шоир-ёзувчи аъзоси бўлса-да, турли мавзуларда қалам тебратаётган ижодкорларнинг сони кўпчилиكنи ташкил этарди[6,2]. Бўлимга 1975-1993, 1996-2015 йилларда Тошпўлат Аҳмедов раҳбарлик қилди. Ўз мухлисларига эга бўла бошлаган Садриддин Салимов, Юсуф Жумаев, Бахшулло Ражаб, Исроил Субҳоний, Жаҳонгир Исмоилов, Илҳом Ғани, Марям Турдиева, Дилмурод Жаббор, Вали Бобомурод, Сулаймон Шоди, Лайло Шарипова каби истеъдодли ёшларнинг илк китоблари қўлёзма ҳолида дастлаб Тошпўлат Аҳмад назаридан ўтди. У олотлик Абдунаби Ҳамроев, жондорлик Остон Ақобиров, шофирконлик Маҳмуд Ғафур, Шаҳобиддин Ўринов, пешқўлик Ибодат Ражабова, ғиждувонлик Зикрилло Неъматов каби ёшларга илк маслаҳатлар бериб, китобларига муҳаррирлик қилди[7,4].

Марказдаги ижодкорларда кам кузатиладиган, вилоятларда яшаб, ижод қилаётган қаламкашларига хос жиҳатлар ҳақида ёзар экан, Султонмурод Олим шундай дейди: “Улар адабиёт оламида пайдо бўлган асарлардан ҳаммадан олдин хабар топади. Чунки шундай қилмаса, адабий муҳитдан узилиб қолиши ҳеч гап эмас. Бухорода Тошпўлат Аҳмад пойтахтда фаолият юритаётган Эркин

Воҳидов билан Абдулла Орипов эълон қилган ҳар бир шеърни ўз вақтида топиб, ўқиб ўрганарди. Вилоятлардаги аҳли адабнинг яна бир фазилати уларнинг халққа яқинлигида кўринади. Катта маънавий-маърифий тадбирларнинг шоирсиз ўтадигани-кам. Бу эса адабиётни, сўзни халққа яқинлаштиришга хизмат қилади. Издиҳомларда шоир ёниб шеър ўқиб турса, демак, адабиёт яшайпти, халқ миллий ҳаётни бадий сўзсиз тасаввур қилиб бўлмаслигини англаб турибди[8,4., 9,186-187].

Тошпўлат Аҳмад, Самандар Воҳидов, Садриддин Салим Бухорий сингари шоир-ёзувчиларнинг ижодий изланишлари айна шу даврда энг юқори чўққисига чиқди ва мухлислар эътирофини қозонди. Ушбу сермахсул ижодкорларни Абдунаби Ҳамро ўзининг “Ифтихор”(2024 й август) шеърда “Уч фидойи, уч қаламқаш...” деб шундай тавсифлайди:

Тошпўлат Аҳмад қачон олса қалам, довотини,
Ё Самандар Воҳид этса юз Бухорий ёдини.
Ёки Садриддин Салим не-не қадамжолар аро
Ахтариб, зикр этса фозил авлиёлар отини –
Аслида мақсадлари ҳамду сано, олқиш эмас,
Исташар, билсин ўғил-қизлар боболар зотини...
Уч фидойи, уч қаламқаш излашур СЎЗ, тинглашиб –
Кўхна тарихнинг битиктошларда пинҳон додини...

1992 йилда Бахшилло Ражаб, Жўра Фозил, Сулаймон Шодиев, Дилмурод Жаббор, 1994 йилда Муҳаммаджон Шаропов, Ғофир Курбонов, 1995 йилда Абдунаби Ҳамроев, Илҳом Ғаниев, 1998 йилда Бобур Бобомурод, 2004 йилда Исроил Субҳоний, Шодмон Сулаймон, 2011 йилда Ибодат Ражабова каби қаламқашлар уюшма аъзолигига қабул қилинди ва Бухоро адабий ҳаракатчилиги давом этди.

Бозор иқтисодиёти шароитидан келиб чиқиб, ёзилган асарни чиқаришда бир қанча қийинчиликлар, масалан, китоб наشري учун ҳомий топиш, қоғоз билан боғлиқ масалаларни ҳал қилиш муаммоларига қарамай Дилмурод Жабборнинг шеърлар, Вали Бобомуроднинг “Сешанбадан пайшанбагача” ҳажвий, Сулаймон Шодиевнинг “Сен менинг юрагимдасан”, Ғулом Шомуроднинг “Наволарим” номли шеърӣ тўпламлари нашр қилинди. Ёзувчилар уюшмаси Бухоро бўлимининг алманахи(адабий асарлар тўплами) чоп этилди. Унинг нашр юзини кўришига “Бухоро” ва “Нур” номли винозавод ва гўшткамбинатларнинг фирмалари дерекцияси ҳомийлик қилиб, нашр харажатларини қоплаб берди. Тўпламнинг сўзбошини Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси раиси Жамол Камол ёзди. Алманахнинг “Хотира” бўлимида Бухорода яшаб ижод қилган М.Карим, Ш.Нурхон, Т.Ҳамид, М.Ҳалил ҳақида бўлса, адабий тўғараклар бўлимида Шофиркон “Наъматал” тўғараги аъзоларининг ижод наъмуналари келтирилди[6,2].

1992 йил октябр ойида Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси “Демир” қўшма корхонаси ва Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси Тарғибот маркази “Туркистон-умумий уйимиз” доимий халқаро танловини эълон қилди. Танлов ҳайъати тақдим этилган 50 га яқин асарларни қараб чиқиб, уларнинг энг сараларига бир

миқдордаги 7 та асосий ва 7 та махсус мукофотларни беришга қарор қилди. Танловнинг ғолиблари орасида бухоролик шоир Тошпўлат Аҳмад ҳам бор эди. Унинг “Иймон қалъаси” китоби халқаро танловнинг асосий совринига муносиб топилди[10,2].

Тадқиқ этилаётган даврда уюшма шоир ва ёзувчиларни ижодини тарғиб қилиш ишларини давом эттирди. 1992 йил 8 октябрда Самандар Воҳидовнинг Бухоро Давлат Университетини ўзбек тили филологияси факултетида, 12 октябрда у туғилган Шофиркон райони собиқ Ленинобод колхозида, ёзувчи Музаффар Турсуновнинг Жондор районида ва вилоятда 50 йиллик юбилейлари нишонланди. Музаффар Турсунов “Жондор овози” газетасининг муҳаррири бўлиб ишларди ва унинг “Юрак билан ёлғиз” ҳикоялар тўплами нашр қилинди[6,2]. 1995 йил 26 октябрда Бухоро вилоят ҳокимининг “Таниқли адиб ва журналист Аҳад Ҳасан таваллудининг 60-йиллигини нишонлаш тўғрисида”ги қарорига асосан меҳнат жамоалари, ўқув юртлари ва турар жойларда Аҳад Ҳасан билан турли учрашувлар ташкил қилинди. 1995 йилнинг 1 декабр куни Бухоро шаҳар С. Айний номидаги театрда, 2 декабр куни эса Шофиркон тумани марказида ва адибнинг қишлоғида унинг юбилейига бағишланган тантанали кечалар ва учрашувлар ўтказилди. Бу тантаналарда адибнинг мухлислари билан бир қаторда республикамиз вилоятларидан келган адиблар, олимлар, журналистлар қатнашдилар. Кечада адиб асарларидан парчалар ижро этилди. “Бухоро ҳақиқати” вилоят газетаси Аҳад Ҳасан юбилейи олдида унинг ҳаёти ва ижоди йўли ҳақида алоҳида саҳифа босиб чиқарди. Вилоят телевидениеси ташкил қилган мавзуга оид кўрсатувда Аҳад Ҳасан билан филология фанлари доктори Охунжон Сафаровнинг суҳбати эфирга узатилди. Вилоят кутубхоналарида адиб ижодига бағишланган бурчаклар ва китоб кўргазмалари ташкил қилинди. Унинг асарлари бўйича китобхонлар конференциялари ўтказилди. Бундай кўргазмалар юбилей тантаналари ўтган жойларда ҳам бўлиб ўтди[11,1].

1999 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси вилоят бўлимига Москвадан иккита китоб ва мўъжазгина хат келади. Уларни Халқаро Ёзувчилар уюшмасининг ўзбек адабиёти бўйича маслаҳатчиси, Россия Дипломатия Академияси профессори, ёзувчи ва таржимон Раҳим Муқимов йўллаганди. “Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги ҳозирги замон адабиётлари кутубхонаси” сериясида нашр этилган иккинчи китоб тўпламида Ўзбекистон ва Тожикистонда яшаб ижод этаётган 15 та шоирнинг ижод наъмуналари киритилганди. Унда бухоролик таниқли шоирлар Тошпўлат Аҳмад ҳамда Садриддин Салим Бухорийларнинг ҳам кўплаб шеърлари жой олган. Диққатга сазовор томони шундаки, китобда муаллифлар ҳаёти ва ижодлари хусусида мухтасар маълумотлар берилган. Тошпўлат Аҳмад шеърларини москвалик моҳир таржимон Яков Казловский, Садриддин Салим Бухорий манзумаларини таниқли шоир Николай Красильников таржима қилган[12,4].

90-йилларда воҳа адабий муҳитига янги авлод шаклланишини кузатишимиз мумкин. Нодира Афоқова, Илҳом Исломов, Илҳом Ғани, Лайло Шарипова шулар жумласидан бўлиб, филология фанлари номзоди Ғайрат

Муродовнинг ёзишича, улар турғунликнинг адабий тўралари дағдағалари озми-кўпми тинган бир пайтда бадий сўз майдонига кириб келдилар, “улуғлар” олдида мум тишлаб, қўл қовуштириб ўтириш лозимлиги, бу “одоб” экани ҳақидаги ваъзларни кўп тингламадилар[13,4]. 1993 йил Лайло Шарипованинг илк шеърий тўплами “Оқ армонлар” вилоят босмахонасида чоп этилди[14,4].

Истиқлолнинг дастлабки йилларида Бухоро вилоятида бадий адабиётларни нашр этишга ихтисослашган икки нашриёт-“Бухоро” ва “Дурдона”, кейинчалик адабий йўналишга ихтисослашган бир журнал-“Бухоро мавжлари” фаолият юритди. Йигирмадан зиёд босмахоналарда ҳар йили юзлаб ном, турли ҳажм ва ўлчамдаги китоблар чоп этилди[15,4].

Бўлим нуфуздан далолат берувчи “Бухоро мавжлари” журнаlining нишона сони 2002 йилда, биринчи сони 2004 йил январда нашрдан чиқди ва ҳар бири 60 саҳифада иборат бўлиб, бир йилда тўртта сони чоп этиб турилди. У пайтларда Ўзбекистоннинг бирорта вилоятида бундай адабий-бадий ва ижтимоий-маърифий журнал чоп этилмаган. “Бухоро мавжлари” журнали ўз пайтида нафақат Бухоро адабий ҳаётида, балки Ўзбекистон маданий ҳаётида ҳам катта воқеа бўлган. Унинг ҳар бир сони, одатда, йирик давлат арбоблари, олим ва шоирларнинг биттасига бағишланган. Журналда Бухоро тарихи ва маданияти масалаларини ёритишга устувор вазифа сифатида қаралган[16,198-199].

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Бухоро вилоят бўлими вилоят қаламкашлари учун фаол ижод мактаби сифатида 2010 йилга келиб ўттизга яқин уюшма аъзосидан ташқари, юзлаб адабиёт ихлосмандлари, ҳаваскор қаламкашларнинг ўзига хос зиё масканига айланди. Бўлим мунтазам равишда вилоятдаги олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, Маънавият тарғибот маркази, Ибн Сино номидаги марказий кутубхона, мактаблар ва маҳаллалар, туман ва шаҳардаги ахборот-ресурс марказлари билан ҳамкорликда маърифий тадбирлар, учрашувлар ўтказди. 2010 йилда элликка яқин шундай тадбирлар ташкиллаштирилиб тажрибали шоир-ёзувчилар ва ёш қаламкашлар ўртасида ижодий мулоқот ўрнатишга эришилди. Ёшлардан Олимжон Жўраев ва Акбар Рустамовлар номзоди Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси томонидан Дўрмон ижод боғида ташкил этилган “Маҳорат мактаби” 1-семинарига тавсия қилинди. 2009-2010 йилларда бўлим ташаббуси билан Жалол Икромий, Саиджон Алиев, Тошпўлат Ҳамид, Мурод Халил, Неъмат Аминов, Тожи Қараев, Сафар Барноев, Аминжон Шукуров, Тилак Жўра каби таниқли ёзувчи-шоирлар таваллуд топган кишлоқларда, улар таҳсил олган мактаб ва олийгоҳларда хотира кечалари ташкил этилди, мамлакат ва вилоят нашрларида уларнинг илмий-ижодий фаолияти ҳақида ҳикоя қилувчи туркум мақолалар эълон қилинди. Мурод Халил қаламига мансуб “Зарафшон” романи ҳамда “Дунё сизди бағримга” сайланмаси нашр этилди[17,5].

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Бухоро вилояти бўлими 1992 йилдан бери Бухоро шаҳар Ж.Икромий кўчаси 1-уйда фаолиятини давом эттириб келмоқда. 2015 йилда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузуридаги “Ижод” фондининг қўллаб-қувватлаши билан янги мебеллар, шунингдек стол-стул, компьютер ва

факс билан таъминланган. Шунинг таъкидлаш жоизки, 2010 йил 26 февралда ПҚ-1292-сон “Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида “Ижод” фондини ташкил этиш тўғрисида”ги Президент Қарори қабул қилинган, вилоятларда унинг ҳудудий филиаллари фаолият кўрсатган. Фонднинг «Биринчи китобим» лойиҳаси асосида ёш ижодкорлардан Рўшана Набиеванинг “Фаришта Мим саргузаштлари” фантастик эртаклар китоби 20 минг нусхада, Гўзал Рўзиеванинг “Баҳор яқин” номли шеърлар тўплами 10 минг нусхада нашр қилинган[18].

Хулоса қилиб айтганда, мустақилликнинг дастлабки йилларида нафақат ёш, ҳатто тажрибали ижодкорлар учун ҳам ўз китобларини тарқатиш-чоп этишда бир қатор қийинчиликлар бўлишига қарамай, қатор асарлар нашр юзини кўрди. Ижодкорлар сафи кенгайиб борди. “Бухоро ҳақиқати” кейинчалик “Бухоронома” газетасида адиблар ҳақида ва янги асарларга ёзилган тақризларнинг бериб борилиши жараёнларни чуқурроқ ўрганишга хизмат қилади. Бадиий тараққиёт тўлқини вилоят адабий ҳаракатидаги жанр, бадиий шакллар миқдорининг ошишига сабаб бўлди. Бухоро заминида роман (Ж. Фозил, Ж. Исмоилов, Ю.Р. Байкандий), драма (С. Алиев, Б. Ражаб, А. Ҳасанов), шашқатор (И. Субҳоний), рубоий-тўртлик (М. Рофий) ва бошқа бир қанча бадиий шаклларда янги асарлар яратилди.

Адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси ҳузурида "Ижод" фондини ташкил этиш тўғрисида"ги 2010йил 26 февралдаги ПҚ-1292-сон қарори
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» 2018 йил 5 апрелдаги ПҚ-3652-сон қарори
3. Адабиёт-халқнинг юраги. Очерк ва мақолалар.-Т.:“Адабиёт” 2021.
4. Axmatov A. XX ASR 50-70 YILLARIDA BUXORO ADABIY MUHITI TARIXI. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. April 2022.
5. В.Саламова. Черпаем силы в истории народа. Бухоро санъати газетаси. 1992 йил октябрь. 3-сон.
6. С.Воҳидов. Устозлар дуоси, шогирдлар эъзозига муяссар шоир.//Бухоро ҳақиқати. 1993 йил 14 декабр. №143.(18.582).
7. Султонмурод Олим “Сўз ишқи / Ҳуррият, 2020 йил, 8 январ
8. Бухоро ВДА. 1459-фонд, 1-рўйхат, 103- йиғма жилд. Йиғма жилд номи-Таниқли адиб ва журналист Аҳад Ҳасан таваллудининг 60-йиллигини нишонлаш тўғрисида вилоят ҳокимининг 1995 йил 26 октябрда қабул қилинган қарорининг бажарилиши тўғрисида(вилоят ҳокими М.Р. Раҳмоновга).
9. “Минг бир чашма”. Бухоро ҳақиқати. 1999 йил 9 январь. №3(19.110).
10. Ғайрат Муродов. Тарих ва табиат сўқмоқлари(Илҳом Ғанининг “Ишқ тумори” шеърлар тўпламига тақриз). //Бухоро ҳақиқати. 1991 йил 21 март.№ 56. (18.087).

ERKİN VAHİDOVUN “SÖZ LƏTAFƏTİ” ƏSƏRİNİN RƏNGLİ TABLOSU

Atilla Nazim oğlu SÜLEYMANLI,

Özbəkistan Respublikası, Termez Dövlət Universitetinin

Ədəbiyyat (Özbək ədəbiyyatşünaslığı) fakültəsinin

II kurs magistri, Bakı, atillanazim@mail.ru,

ORCID ID: 0009-0005-7230-5123

Xülasə. *Hazırda türk xalqları ədəbiyyatlarının ortaq tarixinə elmi axtarışlar ciddi xarakterdə nəzər salınırsa, “Söz lətafəti”ni bir işarət mənbə – mövzu aktuallığı ilə də elmi-publisistik kimi qəbul edə bilirik. Əsərin müəllifi dilçi alim deyil, məşhur şairdir, xalq ədəbiyyatının dərin bilicisidir, milli kökə bağlı, milli ruh daşıyıcısı bir ziyalıdır. Kökünü-zatını axtarıb tapdığı “sözlər dilçinin hökmü deyil, qələm adamının fikridir”, – müəllifin bu etirafı onun ziyalı kübarlığıdır. Şair olaraq alimlərdən üzrxahlıq edərək tədqiqatlarını fəhminin gücü ilə açır və birdən hiss edir ki, bunlar dilçi alimlərin işidir, ona görə də üzrxahlıq edir. Amma yaradıcı insanın içində həmişə bir axtarış məsuliyyəti, həm də milli məsuliyyət hissi olur. Özbək ədəbiyyatında, xüsusən şairin də mənsub olduğu “60-cılar nəsli”nin görkəmli nümayəndəsinin ədəbi taleyini oxucusu qarşısında “vərəqləyir”. Şair haqqındakı yüksək və əhatəli təqdimat əsəri oxumağa “məcbur edir”.*

Açar sözlər: *Erkin Vahidov, “Söz lətafəti”, tərcümə, Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri, 60-cılar ədəbiyyatı*

Abstract. *We can accept the work “The Elegance of Word” as scientific and publicistic work by its signed source – topical relevance, if at present time scientific research on the common history of the literature of the Turkic peoples is taken seriously. The author of the work is not a linguist, but a famous poet, he is a profound connoisseur of folk literature, an enlightened depended to national roots and a national spirit. The confession of the author that “The words are not the decision of a linguist, but the opinion of a penman” is his intellectual nobility. As a poet, he investigates with the power of his understanding and suddenly feels that these are the work of linguists and apologizes. But a creative person always has a sense of research and national responsibility. He “looks through” the literary fate of a prominent representative in Uzbek literature, especially the “generation of the 60s” to which the poet belongs. Comprehensive presentation about the poet “forces” to read the work. In the presented article it is dealt with the word’s variegation, color, the similarity in the language of the Turkic peoples and historical root in Erkin Vohidov’s pen.*

Keywords: *Erkin Vohidov, “The Elegance of Word”, translation, Azerbaijani-Uzbek literary relations, the literature of 60s.*

Абстрактный. *Труд «Элегантность слова» можно принять как научно-публицистический труд по его знаковому первоисточнику – актуальной актуальности, если в настоящее время серьезно относиться к научным исследованиям по общей истории литературы тюркских народов. Автор труда – не лингвист, а известный поэт, он глубокий знаток народной словесности, просвещенный ценитель национальных корней и национального*

духа. Признание автора, что «Слова — это не решение лингвиста, а мнение писца», — его интеллектуальное благородство. Как поэт, он исследует силой своего понимания и внезапно чувствует, что это работа лингвистов, и извиняется. Но у творческой личности всегда есть чувство исследовательской и национальной ответственности. Он «просматривает» литературную судьбу видного представителя узбекской литературы, особенно «поколения 60-х», к которому принадлежит поэт. Всестороннее представление о поэте «заставляет» прочесть произведение. В представленной статье речь идет о пестроте слова, колорите, схожести в языке тюркских народов и исторической корне в перс Эркина Вохидова.

Ключевые слова: Эркин Вохидов, «Элегантность слова», перевод, азербайджано-узбекские литературные связи, литература 60-х годов.

Özbəkistanda bir neçə dəfə nəşr olunan “Söz lətafəti” kitabı xalq arasında, mətbuatda geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur. Bununla bağlı tanınmış dilçilər, ədəbiyyatşünaslar, xarici alim və yazıçılar öz fikir və düşüncələrini bildiriblər. “Söz lətafəti”nin ikinci nəşrindən Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırılan mətn – kitab əlinizdədir. Müəllifin yazdığı kimi, “ədəbi yaradıcılıq həmişə söz aləminə səyahətdir”. Sənətkar bu əsərində hər kəliməmizə yeni həyat verib, sözlərimizin “əslini-zatını axtararaq yeddi arxa dönənin izinə” düşüb, milli hünər göstərmişdir. Olduqca maraqlı, tarixi köklərə bağlı duyğular və reallıqlar fəvqündə “söz ilə sözləşib”. Əsərin dilçilərimiz üçün maraqlı olduğuna heç şübhə yox, eyni zamanda kitabı əlinə alan hər kəs üçün də həm elmi, həm də bədii təxəyyül məhsulu olaraq qiymətli mənbə olacaqdır.

Əsərin ikinci nəşri haqqında oğlu Xurşid Vahidovun qeydlərini Axmedjon Meliboyevin “Erkin Bahidovun imzası” kitabında oxuyuruq: “Söz lətafəti” kitabı nəşr olunandan sonra adi məktəb oxucusundan tutmuş tanınmış ədəbiyyatşünas, dilçi alimlərin əsər haqqında bildirdikləri fikir və mülahizələri atamın nə qədər xoşbəxt edirdi. Atamın vəfatından sonra şəxsi arxivlərini nizamlayarkən “Söz lətafəti” kitabı nəşr ediləndə sonra yazdığı bir neçə məqaləsinə rast gəldim. Onları da atamla uzun illərin dostu, həmfikri, həmməsləyi olan dostlarından biri – filologiya elmləri namizədi, dosent Amanulla Madayevə təqdim etdim. Həmin məqalələr kitabın ikinci nəşrinə daxil edildi” [7, b.68].

Azərbaycan dilində 1000 nüsxə tirajla yayımlanan “Söz lətafəti” əsəri məhz ikinci nəşr (2014) üzərindən tərcümə olunmuşdur mənbədir. Hazırda türk xalqları ədəbiyyatlarının ortaq tarixinə elmi axtarışlar ciddi xarakterdə nəzər salınırsa, “Söz lətafəti”ni bir işarət mənbə – mövzu aktuallığı ilə də elmi-publisistik kimi qəbul edə bilirik. Əsərin müəllifi dilçi alim deyil, məşhur şairdir, xalq ədəbiyyatının dərin bilicisidir, milli kökə bağlı, milli ruh daşıyıcısı bir ziyalıdır. Kökünü-zatını axtarıb tapdığı “sözlər dilçinin hökmü deyil, qələm adamının fikridir”, – müəllifin bu etirafı onun ziyalı kübarlığıdır. Şair olaraq alimlərdən üzrxahlıq edərək tədqiqatlarını fəhminin gücü ilə açır və birdən hiss edir ki, bunlar dilçi alimlərin işidir, ona görə də üzrxahlıq edir. Amma yaradıcı insanın içində həmişə bir axtarış məsuliyyəti, həm də milli məsuliyyət hissi olur. Şairlər də bilirsiniz ki, milli hisslərini gizlədə bilmirlər!!! Ona görə bu fikrinə belə bir haqq da qazandırır: “Mənə kim icazə verib?” – deyərək

mübahisəyə girməyəcəksən. Halbuki dil hamımıza məxsusdur. Bu, yalnız dilçilər üçün ayrılmış bir domen deyil” [5, s.6].

2014-cü il nəşrində 27 hekayət və “Qəzəl sehri” bölməsində isə 7 şərh var: Əlişir Nəvainin - “Cünun vadisinə mülk gördüm canı-zarımı (“Şair qəlbinin fəğanı)”, “Qara gözümlə ...”, “Etdikcə ...”, “Dərdindən ağlar idim...”, (“Bax ki, ömrüm necə zay oldu el qəmi ilə” (“*İnsanın əbədi dərdi*”), Məhəmməd Füzulinin “Sor” (“*Həmdərd səsləşən qəzəl*”) və Zəhirəddin Məhəmməd Baburun “Xəzan yarpağı...” (“*Xəzan yarpağı kimi gül üzün hicrində sarardım*”) qəzəllərin təfsiridir. Bu qəzəllərin şərhində də sözün seyrindən, cazibəsindən, estetik-fəlsəfi anlamından, təsəvvüfi görünüşündən bəhs edilir. Əsərdəki hekayət ümumi olaraq belə bir epigrafla aşılar: “Söz – firuzədir, söz – gövhərdir, qızıldır, söz xəzinədir”. Bununla da kitabdakı hekayətlərin əsas mövzusu, ideya-məzmunu nədən ibarət olacağını aydınlaşdırır. Şairin həmin kitaba daxil edilmiş fikir və düşüncələri “Müəllifdən” – deyə bu kitabda da yer almışdır: “Nəcib insan söz qədrini bilər. Sözün məğzini tutub, onun kökünü axtarar. İnsanı izzətləndirən, onu qaranlıq yerdən göyə qaldıran fəzilət həzzidir. Ana dilini sevməyən, dilin arxasındakı tarixi bilməyən, onunla maraqlanmayan insan mükəmməl sayıla bilməz. Onun kim, hansı ölkədən və millətdən, ana dilinin nə qədər kasıb, həlim və ya kobud olması önəmli deyil. Dilin öz vətənin kimi əziz, öz anan kimi müqəddəsdir. Mənim özbək dilim başqa insanlar üçün necədir, bilmirəm. Lakin mənim üçün dünyanın ən zəngin, ən gözəl, ən mükəmməl dilidir. Dil açıb özbəkçə danışdım, əlimə qələm alandan özbəkçə yazdım, qələmin sevinc və izzətlərini özbəkçə kağıza köçürdüm. Ona sevgimi və minnətdarlığımı bildirən bir kitab yazmaq niyyətində idim. Yazdıqlarım şeir olmasa belə, deyirəm ki, şeir kimi oxunaydı. Deyərdim ki, ana dilimin gözəlliyi, ucalığı səhifələrdən seçilərdi. Arzularım çoxdur. Kaş uçuşum arzularım qədər yüksək olaydı ...” [5, s.3].

Özbəkçədən Azərbaycanca dilinə uyğunlaşdıran, elmi redaktor və ön söz müəllifinin “Erkin Vahidovun söz heyvəti”ndə şairin həyat və yaradıcılığında etüdlər – cizgilər verməklə, Azərbaycan oxucusu ilə əsər müəllifini tanış edir. Özbək ədəbiyyatında, xüsusən şairin də mənsub olduğu “60-cılar nəsli”nin görkəmli nümayəndəsinin ədəbi taleyini oxucusu qarşısında “vərəqləyir”. Şair haqqındakı yüksək və əhatəli təqdimat əsəri oxumağa “məcbur edir”. Oxuduqca zövq alınması bir əsər olduğunu təsdiq etmiş olur.

“Yaradılış” – burada sözün yaradılış tarixindən bəhs edilir: dünyanı, yoxsa sözmü birinci yaradılıb sualının açıqlamasını həzrət Nəvainin –

*Söz gəlib əvvəlcə, dünya sonra,
O dünya ki, kövn ilə məkan sonra.
Çünki mövcud olsa nöqtəyi-“ol”,
Olardı toz şəklində, yoxsa daş.* [5, s.17]

– misraları ilə sözün yaradılış tarixinə işıq salır. Mənası: yəni əvvəlcə Söz gəldi, Allahın “ol” deyilən nidası gəldi və kiçik zərrələr dünyasından yeni bir kainat yarandı. Əgər bu ilahi Söz gəlməsəydi, dünya toz kimi qalardı [5, s.17].

*Əlişir Nəvai ustadı Nəzami Gəncəvinin
Dünyada nə qədər kitab var belə,
Çalışıb əlləşib gətirdim ələ.*

*Oxudum, oxudum, sonra da vardım,
Hər gizli xəzinədən bir dürr çıxardım! [3, s.28] ”*

– “Sirlər xəzinəsi” dastanında – “Söz qoşmağın fəziləti haqqında” fəslində yazır:

*İlk dəfə tərpənəndə sözdən güc aldı qələm,
Sözdən doğuldu ilk hərf... şahiddir bütün aləm.
Xəlvət pərdəsini ki qaldırdılar, atdılar,
Öncə söz cüvələndi. Sözdən can yaratdılar.
Sözdən bir səs, bir nəfəs gəlməmiş... inan mənə:
Can girmədi palçıqdan xəlvə olunmuş bədənə.
O gündən ki, qələmlə kağız çatdı şərəfə,
Cahan açdı gözünü, sözü gördü ilk dəfə.
Söz olmasa... yerində dünya donardı, sözsüz,
Nə qədər söz dedilər, yenə əskilmədi söz.
Söz - canımızdır. Eşqin lüğətinə baxsana!
Biz sözlük, gövdəmizsə yalnız xarabaxana!
Yalnız qələm gücünə düşüncələr saxlanır,
Misra söz quşlarının qanadına bağlanır.
Bu sonsuz aləmdə ki, həm təzədir, həm köhnə,
Tükü qırx yerdən bölən sözdən kəskin nə var, nə? [4, s.57-58]
Bəs, Füzuli babamız Sözə necə rəng vermişdir, bu məqam bilmək maraqlıdır.
Xəlvə ağzın sirrini hərdəm qılır izhar söz,
Ol nə sirdir kim, olur hər ləhzə yoxdan var söz.
Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.
Ver sözə əhya ki, tutduqca səni xabi-əcəl,
Edə hər saat səni ol uyqudan bidar söz [2, s.151].*

Erkin Vahidovun sevdiyi, yaradıcılığından güc aldığı dahi şair “Söz”ü 7 beytdən ibarət əsəri qəzəl janrında, əruz vəzninin rəməl bəhrindədir. Əsər sözün qüdrəti, mənə gözəlliyi haqqında yazılıb. Şair əsərdə insanın, sənətkarın həyatında sözün rolu barədəki fikirləri, düşüncələri əks olunub.

Bütün bu tarixi ekskurslardan sonra Erkin Vahidovun sözün yaradılış tarixi haqqındakı fikirlərinə qayıdaq. Şairin dediyi kimi, “aləmin Xalığı insana dərk etmək və nitq (söz demək) nemətini bəxş etdi, onu bütün məxluqatdan üstün yaratdı, canlı və cansız dünyaya hakim etdi. Dünyanı dərk edən insan Sözü dərk etdi. Sözü dərk edərək dünyanı daha dərinlən idrak etdi. Sözün kökünə çatan kişi dünyanın dərinliyinə çatmış kimi həzz alacaq. Bəşər tarixinin gizlinləri sözlərin qismətində yaşayır. Dünyanı tam dərk etmək mümkün olmadığı kimi, Sözün kökünə də çatmaq mümkün deyil. Biz *gözləmək, gözükmək, güzgülü* sözünün gözdən alındığını bilirik, amma bilmirik ki, niyə bəziləri *ayn*, bəziləri *çəşm*, bəziləri *qlaz*, bəziləri *ay* deyir. Niyə *daşa* bizim əcdadlarımız *daş* deyib, başqaları *həcər, səng, kamen, stoun, ştayn* adlandırıblar, bu kimi yüzlərlə adlar haradan gəlib, bunları bilmirik” [5, s.17-18].

Erkin Vahidov həyatı boyu bir çox ölkələrə səfərlər edib. Səyahəti zamanı bütün işləri boyunca ana sözün axtarışından əl çəkməyib. Eşitdiyi, dinlədiyi, rastlaşdığı hər

sözün rənginə, etimologiyasına, ana sözündəki oxşarlığına, yaranma gerçəkliyinə gedib çatmağa cəhd edib və əsərdəki bütün hekayətlərdən də görünür ki, daim söz axtarışında olan dilçi-şair məqsədinə yetə bilib.

“Üç çaydan su içən dəniz” – bu hekayət *“Dünyanın sahibi Xaliqin “Ol!” sözündən varlıq yaranıb, insan var (bünəyad) olub”* cümləsi ilə başlayır və sonra sözlərin necə yaranmasını incələyir: *“Özbək dilinin böyük dəryası bu üç böyük çaydan – türkcə, ərəbcə və farscadan su içərkən qədim latın, çin, moğol, hind, rus və avropa dillərindən də bəhrələnilib”* [5, s.23]. *“Elçi, el, elat, dövlət, əmanət, toz yağıışı, qard, kosmik toz (qard)qübarı, günəş anlamında olan oftob, quyosh, kun, mehri, şəmsi, xurşudu, Göy, fəlak, səma, çarx, kosmos, fəza, kainat, mavi, ərş, dəvvar, minu araba, musallas, istehkam, qələm, süpürgə, dur, yat, yor, at, çöp Allah, Xuda, Tanrı, ürək, qəlb, könül, dil, zəban və lisan”* kimi sözlərin etimologiyasını araşdırarkən məhz Əlişir Nəvainin elmi-filoloji təfəkkürünə sığır, fikir və düşüncələrini Nəvai əsərlərindən gətirdiyi misallarla təkmilləşdirir, əsaslandırır. Bu əsərlər – “Teymur qanunları”nın (“Teymur tuzikləri”), Əlişir Nəvainin “Mühakimətul-lügəteyn”i, “Töhfətul-əfkar” qəsidəsi, “Xəzayinul-məani”də belə xalq deyimlərinə, xalq mahnı və rəqslərinə, atalar sözlərinə, Həzrət Caminin “Baharistan” Erkin Vahidov söz düşüncələrinin əsas bazasıdır. Hekayət belə bir çağırışla sonuclanır: *“Üç çaydan su içən ana dilimiz Aralın taleyi kimi olacaqdı.*

Ortaya çıxan sözlərimiz istiqlal çiçəkləridir.

Hələ açılacaq saysız-hesabsız çiçəklərimiz var...” [5, s.25].

İlk söz – əcdadlarımız dağdan axıb gələn suyu tökülən suyu isə küy, şır-şır - şəlalə, cik-cik – sərçə, lak-lak – leylək (əslində ləklək), qarıldayan – qarğa adlandırılırlar. Qaz, sığırçın, çalağan, sağsağan, ququ, cüllüt, toyuq (hinduşka)... bul-bul – bülbül, təbil - danqıllayan (taqqıldayan, varın, gəlin – boring, geling, danğ – danq, danqdar (səsi yayılan, məşhur, şöhrətli) – danq (səs), oy danqıllama -səsvermə, Şan-şərəf, alqış – “Əməyə dang”, “El-jurda danğ”, “Yaşasın əmək” – “Yaşasın Vətən”. çax edib yanan alova (ildırıma) – çax, çaxmaq, çaxın, çaxmaqdaşı, çat (qırıq, daşa çeçələ, çox danışanın dili çaka , çaka - xırda şeylərə çaka (çağa), yeni doğulan balasına bala – çağa, çağalaq və sair kimi sözləri misal çəkərək sözlərin təbiət hadisəsi ilə əlaqədar yaranma etimologiyasını qeyd edir. “Tərəqqi artıqca (yəni cəmiyyətin inkişafı) insanın ağılı və zəkası da dəyişirdi. Ağıllı adam biri-birinə daş atmağı dayandırıb, sözlə çağırmağa başladı. Daşdan qığılıcı çıxardısa , sözdən od çıxardı” [5, s.27]. Nikbin ovqat, dilçi alim olmaq iddiasından uzaq olduğunu deyən söz nəzəriyyəçisi hekayətini – sözün yaranma kökünə gedib çatmaq istəyən belə bir fikirlə tamamlayır: “Bəşəriyyət daş çakçakından – söz məğzini çəkişdirənə qədər milyonlarla il məsafə qət edib. Biz də səninlə çək (çak) sözünün bir az məğzinə enib, çək mövzusunda çakçaklaşdıq – söhbət etdik” [5, s.28].

“Ay oğlu” – Özbəkistanı sevən, könül bağı ilə özbəkləri sevən Los-Ancelosda yaşayan bir nəfərin adını açıqlay *“Macarəsilli bu türk alimi Los-Anceles Universitetində xüsusi kurs açıb, amerikalı tələbələrə özbək dilini öyrədir”* – eşitdiyi bu xəbərin izi ilə həmin adamla Los-Ancelosda rastlaşır. İlk sual olaraq adının mənası ilə maraqlanır *“Mənim soyadım əslində Bədroqliqhetdi-dir. Bəd sözünün həm farsca, həm də ingiliscə pis mənə daşdığı üçün bu ölkədə mənim soyadımı bir hərflə dəyişib*

Badroqliqhetdi deyirlər. Amma mən italyan deyiləm. Mənim soyadım sırf türkcədir. Beləliklə, Andraş əlinə qələm alıb soyadını üç yerə bölüb yazdı: *Bədr Oğlu Getdi*. *Bədr* (Ay) sözünün mənasını bilirik, *ay* deməkdir. Qalan sözlər də tanışdır. Oğuz türkcəsindən öz ləhcəmizə keçirsək, *Ay oğlu getdi* mənasındadır” [5, s.29]. tarixi, ictimai-siyasi, təzyiqlər və sair məsələlərlə yanaşı, şəxsi istəkləri ilə də dünyanın dörd bucağına səpələnən türk övladlarının taleyi məhz *Badroqliqhetdi*-nin taleyi kimi olmuşdur. Yerli şəraitə uyğun adlarının deyilişi, səslənməsi dəyişsə də kök etibarilə mənanı qoruyub saxlamışlar. Buxaradan, Səmərqənddən, Türkiyədən, Başqırстанdan, Altay-Sibir çöllərindən, dünyanın dörd bir yanından elə dünyanıdörd bir yanına səpələnmiş türk milləti harada olurlarsa olsun, yenilikçi təfəkkürü, humanist qəlbi, iti zəkası ilə seçiliblər və ana qucağına tələsən körpə kimi hər an fikir-xəyaalarında mənsub olduqları ana Vətənə can atır, onun təəssübünü çəkirlər. *Badroqliqhetdi*-nin kimi! Erkin Vahidov bu mövzu üzərində düşünərkən, axtarış yazısı üzərində çalışarkən təkcə özbək əsilli yox, bütün türk qövminin axtarışında olduğunu görürük. Məsələn, “hindlilər *Dehlini Deli* adlandırdıqları kimi *Mahın oğlunun Mauqli* adlandırılması da təəccüblü deyil. ingilis yazıçısı Redyard Kiplinqin Hindistan mövzusunda yazdığı məşhur əsərin qəhrəmanının adı *Mauqlidir*. Deməli, Kiplinqə şöhrət gətirən Mauqli nağılının mövzusunun qədim türk xalqlarının əfsanəsindən götürüldüyü məlum olur. Əfsanələrin türk soyunu qurd cinsi ilə bağladığını da bilirik və ana qurdu onu əmizdirib böyütdüyü deyilir. Mauqliyə də qurd (canavar) analıq edib”. [5, s.31-32]. Və ya başqırd xalqının gözəl şairi Mustay Kərim türk xalqlarının canavar cinsinə bağlaması səbəbinin bu xalqın min illər boyu hər yerdən qovulması olduğunu söyləyib. O, xalqının adına arxayınlıqla Başqurt, yəni Baş Qurd deyirdi. Türklər bir-birini görəndə və ya vidalaşanda sağ əlinin üç barmağı ilə qurd (canavar) başını təsvir edərək qardaşlıq jesti edirlər [5, s.32]. Təəccüblü deyil ki, *Andraş Badroqliqhetdi* o qaragözlü insanlardan, dünyaya səpələnmiş tayfalarımızdan biridir! Alimin sözü haqqdır. Biz hamımız Ayın övladlarıyıq. Aydan düşmək qədər sadəyik. Dilimiz aydın, ürəyimiz aydın, niyyətimiz aydındır” [5, s.33].

Kömürə çevrilmiş ömür – bu hekayəti oxuyanda, bir Azərbaycan xalq məsəlini xatırladım: “Saman düşdü, Zaman öldü”. Əlbəttə bu məsəlin də öz hekayəti var. Sözlərin və ya hər hansı bir fikrin zaman keçdikcə öz forma və məzmunu dəyişməklə, bəzən misal və ya bir hikmət də ortaya qoyulur. “*Hap-gop, kömür az*, – deyilən ibarədə dərin məna, güclü fikir görmədim. *Söhbət çözülsə, sandalın közü soyuyacaq?* – deyirlər. Bu cümlədə nə bədiilik, nə hikmət var? Düşünürəm ki, bu ifadə əslində *gap çox-ki, ömür az* deyilib. *Ku* – ön sözünün əlavə olunması ilə *ömür kömürə* çevrilmişdir. Fəlsəfi nəticə budur ki, orijinalı bərpa etsək, dünyanın dərini danışmağa ömür yetməz” [5, s.34]. Eynilə “saman – zaman” məsəli kimi. Erkin Vahidov bəzən sözləri ixtisarla deyilişinə də toxunub. Bu hal Xarəzmlilərdə daha çox rast gəlmək olur. Çünki xarəzmlilər bəzən “ixtisarın ixtisarını” edirlər: Məsələn, “*Məhəmməd Rəhim* adını *Mamaraim*, hətta bunu da uzun bilib *Maraim* deyirik. Xarəzmlilər *Mirim* deyir. *Ancan, Angren, Buvayda, Rişton, Xocaləndərbuva...* siyahını davam etdirmək olar. Bu adlar ilkin mənasını itirib. *Düşməni yeksan edəcəyik*, deyilişi də qısaltma nəticəsində məntiqsizdir. *Yeksan bərabər, tən* deməkdir. *Düşmən yer ilə, torpaq ilə yeksan* edilir” [5, s.37].

“Dəməşqdə etüd” – Dil inkişaf etdikcə sərt səslər yumşaq səslərlə əvəz olunur və qədim *adək* sözü *ayaq*, *adək* sözü isə *ayıq* oldu. Osmanlı türkcəsində sərt q (k) səsi yox oldu [5, s.39]. Erkin Vahidov bu kiçik hekayətin içində bir çox mətləbləri açıqlayır: yəni, şair Mirzə Bədidillə kərpickəsənin söhbəti, eyni fikri bildirən sözlərin başqa dillərdə tələffüzündə dəyişik səslənməsi (Ruslar Fironu Faraon, Babili **Vavilon**, Suriyanı **Siriya** adlandırdıqları kimi), ərəb tələffüzünün çətinliyinə Nəvai əsərinin (*“Bədəyiul-vəsət”*) adını tələffüz dəyişikliyi ilə anlada bilməməsi kimi, dünyanı müsəlman edən ərəblərin xristian tayfaları və sair haqda süjetlər olduqca maraqlı və oxucuya zövq verəndir. Bu qeydləri Dəməşqdə qələmə aldığı üçün hekayətinə də həmin şəhərin adını vermişdir.

“Maaş və aş” – *maaş*, *məişət*, *eyş-işrət*, *iqtisad*, *məhəbbət*, *insan*, *aləm*, *kainat*, *asiman*, *yaramaz*, *casusam*, *kamına*, *müxbir* (*xəbər verən*, *xəbərçi*), *casus*, *təklif*, *əzab-əziyyət*, *iflas*, *fəqir*, *yoxsul dieta*, *pəhriz*, *təam*, *maaşdan aş*, *plov* və sair bu kimi sözlərin etimologiyasından bəhs edərək, *maaş* sözünün üstünə gəlir ki, “yunan dilində bu söz yaşamaq mənası, yemək bişirən mənası və vəsait mənası ərəb *maaşına* uyğun gəlirdi. İndi 45 dünyaya *plov* olub ərəb ölkəsinə getməyib?” [5, s.43].

“İsmiyəminin ismi Yəminmi?”, “Repressiya qadağanmı?”, “Qail!”, “Elmi-qeyb”, “Türklərin hərərəti”, “Mükəmməl sadəlik”, “Nərxi-nəva və abu-hava”, “Qadın dili”, “Dəsturxan”, “Adaş dedim, adaşdım”, “Əxi, mən bitdim”, “Kenquru və bilməz”, “Boyunbağı desən, ölərdinmi?”, “Tərs düşən səslər”, “Çapanı kim tərsinə geyərdi?”, “İnsan və gözbəbəyi”, “Rəng sözünün rəngliliyi”, “Bağlı olmayan ürəklər bağlananda”, “Qış” hekayətlərdə maraqlı söz oyunu, söz rəngi, söz etimologiyası, söz tarixi kökünün açılmasından bəhs edilir.

“Söz lətafəti” əsəri qeyd etdiyimiz kimi hekayətlər məcmusudur. Bir ana xətt – “söz” üzərində qurulmuş hekayətlərdir. Şairin özbək dili haqqındakı bu məşhur tədqiqatı əslində dil haqqında türk xalqlarına – dilçi alimlərinə bir mesajdır. Çünki bu əsərdə Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğəti-it-türk”, Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-lüğəteyn” əsərlərinin izlərini, davamını görürük.

Əsəri Azərbaycan dilinə nəvəişünas alimə, Özbəkistan Respublikasının “Dostluq” ordeni laureatı Almaz Ülvi (Binnətova) çevirmiş və ön sözlə birlikdə nəşr etdirmişdir. Erkin Vahidin sovetlər dönməsində yazdığı “Özbəyim” şeiri məhz 60-cılar nəslinin cəsarətindən yoğrulmuşdur:

Tarixindir min əsrlər
İçrə pünhan, özbəyim.
Sənə həmyaşd Pamir
Ağ saç Tyan-şan, özbəyim.
Söyləsin Əfrasiyab,
Söyləsin Orxan xətti,
Qoca tarix nurunda
Tək mərcansan, özbəyim.
Əl-Biruni, Xarəzmi,
Əl-Fərabî nəslindən,
Əsli-nəsli özüdür
Bəlkə Tarxan, özbəyim.
Keçdi, zorluqlar başından,

*Oynadaraq qılınclarını,
Neçə xan, neçə sultan,*

Neçə min xan, özbəyim [5, s.10-11].

Erkin Vahidovun "Özbəyim" şeirlərini oxuyarkən Səməd Vurğunun "Azərbaycan" şeiri ilk olaraq fikrimizdə sətirlənir, səhifələnir" [1, s.129]. Yeri gəlmişkən qeyd etmək istədik ki, Erkin Vahidov imzası illər öncə yazdığı "Füzulinin heykəli qarşısında" (1962) [6, s.315], "Özbəyim" (1968) kimi məşhur şeirləri ilə Azərbaycan oxucularına çoxdan məlumdur və məşhurdur. Erkin Vahid şeirlərinin uğur qazanmağının başqa bir tərəfi də odur ki, mövzu və məzmun rəngarəngliyi göz oxşayır: həyatın poetik naxışlarının etüdlər tablosunu yaratmaq, təbiət lövhələrini bəsirət gözü ilə dərk etmək, onun bütün çalarlarındakı incəlikləri duymaq, nəzmə çəkmək – bunlar, təbii ki, ustad qələminin hünəridir. Ədəbiyyatın hər səhifəsinə bələdlilik, dərin mütləq şairlik təbinin ritmləri, notlarıdır [5, s.16]. Erkin Vahid əsərləri dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunmuşdur. Özü bu fani dünyadan köçsə də, sözü-söhbəti məclislərdə nəğmə olub könülləri oxşayır, təlim-tərbiyə ocaqlarında müdriklik dərsi kimi tədris olunur.

ƏDƏBİYYAT:

1. Binnətova, Almaz Ülvi (Almaz ÜLVI). 2008. Azərbaycan - özbək (çağatay) ədəbi əlaqələri (dövrələr, simalar, janrlar, təmayüllər). – Bakı, "Qartal" nəşriyyatı, 334 səh.
2. Füzuli, Məhəmməd. 2005. Əsərləri. Altı cildə. I cild / tərtib edən H.Araslı. – Bakı, "Şərq-Qərb", 400 səh.
3. Gəncəvi, Nizami 2004. Yeddi gözəl (tərcümə edən Məmməd Rahim). – Bakı, "Lider nəşriyyat", 336 səh.
4. Gəncəvi, Nizami. 2004. Sirlər xəzinəsi (tərcümə ed. Xəlil Rza Ulutürk). – Bakı, "Lider" nəşriyyat, 264 səh.
5. Vahidov, Erkin. 2024. Söz lətafəti // Özbəkçədən Azərbaycancan dilinə uyğunlaşdıran, elmi redaktor və ön söz müəllifi: Almaz Ülvi Binnətova, redaktor Şəhla Məcidova. Kompüter işi Atilla Süleymanlı. – Bakı, Elm və Təhsil, 2024, 166 s.
6. Vahidov, Erkin. Füzulinin heykəli önündə // AMEA, "Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq" jurnalı, 2020, №1. səh. 315
7. Мелибоев, Ахмаджон. 2023. Эркин Вохидовнинг имзоси. – Тошкент, Ҷ.68

MIRZU ULUG‘BEK DAVRIDA BUXORO MADRASALARINING FAOLIYATI

Rahmatov Murodjon Azam o‘g‘li,

Buxoro davlat pedagogika institute talabasi

Annotatsiya: *Mirzo Ulug‘bek davrida Buxoro madrasalarining faoliyati haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar: *Movarounnah, Mirzo Ulug‘bek, Buxoro, Samarqand, Qozizoda Rumi, G‘iyosiddin Jamshid ibn Ma’sud, Ali Qushchi.*

Аннотация: *Рассмотрена деятельность бухарских медресе во времена Мирзо Улугбека.*

Ключевые слова: *Моварунна, Мирза Улугбек, Бухара, Самарканд, Газизаде Руми, Гиязиддин Джамшид ибн Масуд, Али Кушчи.*

Abstract: *The activity of Bukhara madrasahs during the time of Mirzo Ulugbek is discussed.*

Key words: *Movarounnah, Mirza Ulugbek, Bukhara, Samarkand, Qazizada Rumi, Ghiyaziddin Jamshid ibn Masud, Ali Kushchi.*

Mirzo Ulug‘bek Movarounnahrdagi faoliyati davomida ilm ahllariga homiylik qilib, o‘z davlatini iqtisodiy tomondan mustahkamlash hamda obodonchiligini yuksaltirish yo‘lida ularga suyanib ish tutgan. Uning hukmronligi yillarida saltanat poytaxti bo‘lgan Samarqand yirik siyosiy va madaniy markazga, xususan, tabiiy fanlar o‘chog‘iga aylantirilgan. Binobarin, u mamlakatda ilm-fan ravnaqiga jon-jahti bilan kirishar va bu yo‘lda mablag‘ ayamas edi. Uning davrida Samarqand Sharqning eng gullab yashnagan markazi bo‘lib qoladi. Shu bilan birga, Mirzo Ulug‘bek ilm-fan ahliga homiylik qilishi Samarqand shahrini madaniyat va ilmiy tafakkurning haqiqiy markaziga aylanib, bu yerda o‘nlab olimlar osuda hayot kechirishlari va ijod qilishlari uchun qulay bo‘lgan hududga aylangan. Jumladan, bu yerda yashab ijod qilgan olimlar qatoriga yirik matematik va astronomlar Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid, Mavlono Mu‘iniddin Koshoniy va Ali Qushchi, yetuk mudarrislar Said Imomiddin va Mavlono Muhammad Havofiy, mashxur sharxchi va tib olimi Burxoniddin Nafas ibn Avaz Kirmoniylarni kiritish mumkin. Muhammad Tarag‘ay Mirzo Ulug‘bek butun umrini temuriylar saltanatini mustahkamlashga, jamiyatni barqaror va farovon qilishga, mamlakatda ilm-ma‘rifat tantana etishiga, astronomiya ilmini insonlar uchun xizmat qildirishga bag‘ishlagan [1; 122-b]. U Buxoro (1417), Samarqand (1420) va G‘ijduvonda (1433) oliy ta‘lim beruvchi madrasalar bino etgan, ko‘priklar, yo‘llar qurdirgan. Madrasalardagi ta‘lim jarayoniga dunyoning ko‘pgina mamlakatlaridan taniqli olimlarni jalb etgan. Buxoro madrasasining qurilishi 1417-yilning kuzida tugallandi. Biroq davlat ishlari bilan band, shuningdek, xotini Og‘abegimning vafoti munosabati bilan motam tutgan Ulug‘bek uni qurilish homiysi sifatida shaxsan 1419-yil 28-noyabrdagina ko‘rishga muvaffaq bo‘ldi. U o‘z madrasasida shogirdlarga va boshqa “loyiq” odamlarga sovg‘alar ulashgan. Ulug‘bek davrida va undan keyingi asrlarda bu madrasa Buxoroda ilm-fan va madaniy hayot markazi bo‘lgan.

Ulug‘bek qurdirgan madrasa bizgacha o‘zgargan holda yetib kelgan. 1585-yilda Abdullaxon II (1583—1598) davrida madrasa binosi qayta ta‘mirlangan. 1586-yilda nufuzli Jo‘ybor shayxlaridan Xoja Sad (vaf. 1589-yil 23-oktyabr) tashabbusi va ko‘magi bilan tashqi tomoni va barcha hujralar ta‘mirlangan. Shu bilan birga, restavratsiya jarayonida yozuv va naqshli koshinlar ishlatilgan. Keyinchalik XVI—XVII asrlarda binoning vaqt o‘tishi bilan buzilgan qismlari ham ta‘mirlangan [2; 63-b].

Mirzo Ulug‘bek hukmdor sifatida faoliyatidan tashqari, ilmu-nujum va tabiiy fanlar sohalarini tadqiq etishga ishtiyoqi baland bo‘lgan. Xususan, u hukmdor bo‘lishiga qaramay, Samarqanddagi “Ulug‘bek madrasasi”da odatga ko‘ra haftada bir marta mashhur olimlar Qozizoda Rumiy, G‘iyosiddin Jamshid ibn Ma’sud, Ali Qushchilar bilan birga fanning “aljabr”, “handasa” va “ilmu nujum” kabilardan dars bergan. Bundan tashqari ushbu madrasada ustod Ismoil, Mavlono Ibrohim, Mavlono Badriddin va boshqa olimlar ham ma’ruza o‘qigan [4; 230-b].

Mirzo Ulug‘bek zamonida Movarounnahrda tabiiy fanlardan tashqari tarix, adabiyot va san‘at, ayniqsa, tasviriy san‘at taraqqiy etdi. Bu borada Mirzo Ulug‘bekning ilg‘or madaniyatli kishi ekanligi, adabiyot va san‘atga muhabbati kuchli bo‘lgani muhim ahamiyatga ega edi. Shu tufayli Mirzo Ulug‘bek o‘z davrida yashagan zabardast shoirlar Lutfiy, Mavlono Hiyoliy, Ismotillo Buxoriy, Kamol Badaxshiy va yirik adabiyotshunos hamda tilshunos, mohir pedagog, xoja Fazluloh Abullaysiy hamda bir qator fuzalolarni o‘z homiyligiga olgan. Shuning bilan birga Mirzo Ulug‘bek saroyda yoki harbiy yurishlar vaqtida ham olimlar va shoirlar bilan mushoiralar, munozaralar o‘tkazib turar va unda o‘zi faol ishtirok etib turgan. Bu davrda Samarqand Sharqda ilmiy va adabiy hayot markazi sifatidagi shon-shuhrati keng tarqalgan edi. Movarounnahrda Mirzo Ulug‘bek hukmronligi davrida ilmfan va madaniy hayot yana bir pog‘ona yuksaldi. Uning homiyligida mamlakatdagi har bir fuqaro ilm o‘rganib, ta‘lim va tarbiya olish imkoniyatiga ega bo‘lgan. O‘z mamlakati taraqqiyoti uchun ilm-fan sohalari hamda madaniy hayotda nima zarur bo‘lsa o‘sha chora-tadbirlarni shaxsan o‘zi boshchiligida amalga oshirgan [3;112-b].

Ta'kidlanganidek, Ulug'bekning ilmiy-ma'naviy merosi bugungi kunda ham butun insoniyatga xizmat qilmoqda. Alloma kashf qilgan kuzatish astronomiyasining tadqiqot metodlaridan hozirgi zamon astronomiya fani muhim asos sifatida foydalanmoqda. Uning rahbarligida ishlab chiqilgan astronomik jadvallar Yevropada yangi davr sivilizatsiyasi uchun g'oyat ahamiyatli tayanch bo'lib xizmat qildi. Mirzo Ulug‘bek tomonidan asos solingan Samarqand akademiyasida ilm-fan yutuqlari bilan birga, mamlakat taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan bir necha fan sohalariga oid izlanishlar olib borilgan. Buni bu davrda yozilgan turli fan sohalariga oid risolalar va asarlarda ham ko‘rish mumkin. Xullas, XV asrda Mavoraunnahrning poytaxti Samarqandda ilmiy tadqiqotlar olib borgan mashhur olimlarnig ijodiy faoliyati markazi sifatida astronomiya va matematika fanlari sohasidagi kashfiyotlar yaratgan nodir asarlar bilan ilm-fan taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan. Bularning barchasi Mirzo Ulug‘bekning sa’y-harakatlari bilan amalga oshirilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кадырбаев А.Ш. Монголы, китайцы и европейцы в Тибете (1368-1644 гг.) // Вестник института востоковедения РАН, 2018. № 1. – С. 122.
2. Кычанов Е.И., Мельниченко Б.Н. История Тибета с древнейших времен до наших дней / Е.И. Кычанов, Б.Н. Мельниченко. - М.: Вост. лит., 2005. – С. 63.
3. Китинов Б.У. Буддийский фактор в политической и этнической истории ойратов (середина XV в. – 1771 г.)...– С. 112.
4. Йаздий, Шарафуддун Али. Зафариома // Сўз боши, табдил, изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи ва нашрга тайёрловчилар: А.Аҳмад, Ҳ.Бобобеков: Масъул муҳаррир Б.Эшпўлатов. Нашрлар ва матбаачилар гуруҳи: И.Шоғуломов ва бошқалар // - Т.: Шарқ, 1997. – Б. 295.

3-SHO‘BA. BUXORO ADABIY MUHITI VAKILLARI IJODI VA ADABIY TA‘SIR MASALALARI

SHOIR NAXLIY BUXORIYNING SHAXSIYATI VA SHE‘RIYATI HAQIDA

Oxunjon Safarov,

filologiya fanlari doktori, professor

Annotasiya: Maqolada shoir Naxliy Buxoriyning hayoti va ijodiga oid ma‘lumotlar bilan birgalikda uning O‘zRFAsi Sharqshunoslik instituti va Tojikiston Respublikasi FA Sharq qo‘lyozmalari fondida saqlanayotgan devonlari haqida ma‘lumotlar beriladi.

Kalit so‘zlar: Muhammad Yusuf Munshiy ibn Xoja Baqo, «Tarixi Muqimxoniy», Mirsaid Muhammad, «Azkorul azkiyo», «Abdullanoma», Hasanxoja Nisoriy, «Muzakkiri ahbob»

Аннотация: В статье представлены сведения о жизни и творчестве поэта Нахли Бухари, а также сведения о его книгах, хранящихся в Институте востоковедения УзРФА и Фонде восточных рукописей Республики Таджикистан.

Ключевые слова: Мухаммад Юсуф Муниши ибн Ходжа Бако, «Тарихи Муқимхани», Мирсаид Мухаммад, «Азкарул Азқиё», «Абдуллонама», Хасанходжа Нисари, «Музаққури Ахбаб»

Abstract: The article provides information about the life and work of the poet Nakhli Bukhari, along with information about his books kept in the Institute of Oriental Studies of the UzRFA and the Foundation of Oriental Manuscripts of the Republic of Tajikistan.

Keywords: Muhammad Yusuf Munshi ibn Khoja Baqo, "Tarihi Muqimkhani", Mirsaid Muhammad, "Azkarul Azkiyo", "Abdullanama", Hasankhoja Nisari, "Muzakkiri Ahbab".

Buxoroliklar orasida Navro‘zni sharoflovchi tubandagi xalq ruboiysi keng tarqalgan:

Navro‘z shudu yak lolai xushrang baromad,
Bulbul ba tamannoi xushohang baromad.
Murg‘oni havo jam' shudu jumla ba yakbor
Murg‘i dili man az qafasi tang baromad.

Ya'ni:

Navro‘z kelibon lolai xushrang o‘sa ketdi,
Bulbul aning ishqida xush ohang cheka ketdi
Samo qushlari jamlanishib bir yo‘la xushhol,
Qalbim qushi o‘z tor qafasidan ucha ketdi¹².

To‘ylarda muxammasxonlikda qayta – qayta aytiladigan bu to‘rtlikning qachon, qaysi asrda to‘qilganini hech kim aytib berolmaydi. Lekin u necha asrlardan beri

¹² Muallif tarjimasi – O.S.

avloddan – avlodga, og‘izdan – og‘izga o‘tib, o‘zining o‘ynoqi ohangi va hayotsevar ruhi bilan qalblarga farah bag‘ishlab kelmoqda. Xuddi shu xalqona ohangga hamovoz qilib bitilgan mana bu g‘azalning dastlabki ikki baytini tinglab ko‘ring.

Az bekasiyam dida zi xun rang barovard,
In oina be bodi nafas zang barovard.
Labtashna ba sahro shudam, az lola bahoron,
Yak chashmai xuni digar az sang barovard.

Ya'ni:

Bekasu beko‘ligimdan diydama qon rang ko‘rguzdi,
Bu ko‘zgu, nafas olmasam ham, zang ko‘rguzdi.
Labtashna sahro kezsam, bahorda lolazor ham
Bir chashma misol qon oqizgan sangday ko‘rindi.

Bu g‘azalni esa XVI asrning so‘nggi choragi va XVII asrning birinchi yarmida Buxoroda yashab, ijod etib o‘tgan haqqparast oshiq shoir Naxliy Buxoriy yozgan. Xalq o‘z ruboiysida Navro‘zning qalblarga bag‘ishlovchi sururidan entiksa, Naxliy Buxoriy ishq so‘zishlarining inson dilidagi aksida zamon jarohatlarini ifodalaydi. Uning butun lirikasida inson davr kontekstida bo‘y ko‘rsatadi. Yanayam aniqrog‘i, o‘z zamonasi kishisi sifatida kechgan alamu iztiroblari, sadoqati uchun topolmagan vafolar ilinjida umid bilan yashaydi, dovdirab tentiramaydi, barcha qiynoqlarga bardosh beradi, toblanadi, baribir, inson bo‘lib ollohga, hayotga, erga oshiq inson bo‘lib qolaveradi. Oshiqlik uning uchun hijronda yonmoq, kuymok. Oshiqlik – ulug‘, vale adoq bilmas zavqovar g‘amu tashvish ham. U insonni ming ko‘yga soladi. Bu g‘am qarshisida ajdaho ham chumoliga aylanadi:

Zahm dar kishvari hijroni tu nosur shaval,
Ajdaho gar gami ishq tu xo‘rad, mo‘r shavad.

Ya'ni: Sening kishvaring hajrida zahm maddalab ketsa, ishqing g‘amini egan ajdaho mo‘r (chumoli)ga aylangay. Ha–ha, bu g‘am qarshisida qatragina ko‘z yosh ham to‘fonga aylana oladi. Bunday ig‘roqning nafosatidan mast bo‘lib ketasan, kishi:

Boz dog‘i sinaam, az g‘am gulafshon gashtaast,
Qatrai ashkam zi hajri do‘st to‘fon gashtaast.

Bu baytning Samandar Voxidov tarjimasidagi o‘zbekchasini o‘qib ko‘ring:

Boz siynam dog‘lari g‘amdan gulafshon bo‘ldi – ku,
Qatra ashkim hajri yordan selu to‘fon bo‘ldi – ku.

Qolaversa, bu g‘am tog‘ni ham kemirib ado qiladi:

G‘amat bigzidamu aysham tabah shud,
Ba ko‘h ki dard guftam, ko‘h kah shud.

Yana o‘sha tarjimada o‘zbekchasini tinglang:

G‘amingni tuydimu ayshim taboh bo‘ldi.
Bu dardni toqqa aytsam, tog‘ ado bo‘ldi.

Bu shunday bir g‘amki, oshiqni tahqirlamaydi, balki aksincha sharaflaydi. Inson uchun oshiqlikni sharafiga aylantiradi. Naxliy Buxoriy oshiqlikni insonni sharaflowchi muqaddas tuyg‘u sifatida ana shu xilda g‘oyat sodda, g‘oyat samimiy va xalqona ohang va buyoqdarda kuylay olgan shoirdir. Biroq uning qachon tug‘ilgani va qachon

vafot etgani hozirgacha noayon, faqat uning Buxoroda tugʻilib kamol topgani, Abdullaxon II (1556 - 1598), Imomqulixon (1611 - 1642)lar saltanat surgan zamonlarda lirik va qasidanavis shoir sifatida tanilgani, nihoyat Balxda vafot etgani ma'lum.

Yana shunisi ajablanarliki, Naxliy Buxoriy shaxsiyatini tiklashda oʻzbek va tojik olimlari oʻrtasida hamon ikki xil qarash hukm surib kelayotir. Zabardast tarixshunos, akademik B.Ahmedov va taniqli manbashunos K. Munirovlar Naxliy Buxoriy qiyofasida mashhur tarixnavis Hofiz Tanish Buxoriy ham she'rlar yozganligiga asoslanib, bu ikki ijodkorni aynan bir ijodkor sifatida talqin qiladilar, bu da'volarini asoslash uchun Muhammad Yusuf Munshiy ibn Xoja Baqoning «Tarixi Muqimxoniy», Mirsaid Muhammadning “Azkorul azkiyo” yoki “Taxvatus sayid” va Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob” asarlariga suyanadilar. Holbuki, keyingi ikki asardagi ma'lumotlar chogʻishtirilsa, muammoni oydinlashtiruvchi nuqta ravshan tortadi. Chunonchi, Mirsayid Muhammad Hofiz Tanish haqida shunday ma'lumot beradi: “Janobi fazilatli Hofiz Tanish nazmda benazir boʻlib, nasr yozishda juda atoqli edi. Iqbolli hazrati a'lo (Abdullaxon) voqealarini yozuvchi boʻlib, shunday bir kitob yaratdiki, dunyoning koʻzi jahonning saroyi chamanida bunday yangi kitobni (hanuz) koʻrmagan va har qanday mayda narsalarni anglovchilarning xayol quvvati bunday latif nusxani tasavvur etmagan. Uning boshqa fazilatlaridan xush ovozi va kuylar (muzika)ni bogʻlashi (bastakorligi) edi. U 18 yoshida devon egasi boʻlgan.”(Qarang: Ahmedov B., Munirov Q. Hofiz Tanish. Toshkent: “Fan”, 1963, 55-b.) Koʻrinayotirki, gap chindan-da, mashhur tarixiy asar “Abdullanoma” va uning muallifi Hofiz Tanish binni Muhammad Buxoriy xususida ketayotir. Uning xushovoz xonanda va nozikado cholgʻuvchi ekanligini XVII asrning zabardast musiqashunasi Darvesh Ali Changiy Hoqoniy ham oʻzining “Risolai musiqiy” asarida shunday e'tirof etadi: “Hofiz Tanish musiqa soxasida ham ancha oʻtkir boʻlgan. Vazn va ohang ilmida ham juda mohir boʻlib, (bu borada) oʻz zamonasining birdan-bir kishisi hisoblanar edi. U yoshligidan boshlab Shayboniylardan Abdullaxon saroyida boʻldi va yoqimli ovozga ega boʻlgani uchun har doim Abdullaxonning suhbatdoshi boʻlar edi.” (Yana qarang: Ahmedov B., Munirov Q. Hofiz Tanish. Toshkent: “Fan”, 1963, 54-b.) Koʻrinayotirki, har ikkala daliliy iqtibosda ham gap Hofiz Tanish Buxoriy xususida. Iqtiboslarda Naxliy taxallusi eslatilmaydi. Binobarin, B.Ahmedovning “Abdullanoma”dagi “...she'rlarning deyarli hammasi Hofiz Tanish Buxoriyniki boʻlib, zoʻr mahorat bilan yozilgan, badiiy jihatdan yuksakdir. Faqat bir joyda u oʻz zamondoshi Mushfiqiyning Abdullaxon Buxoroni bosib olgan yili (1557) uning sha'niga aytgan bir she'rini misol qilib keltiradi...” (qarang: “Abdullanoma”, 1-jild, 16-b.) degan mulohazasi ishtiboh uygʻotadi. Bunda ikkita noaniqlikka yoʻl qoʻyilgan koʻrinadi: Birinchisi, “Abdullanoma”da Mushfiqiydan “bir joyda” emas, balki toʻrt joyda shoir qasidalaridan parcha yoki toʻla namuna keltirilgan. Buning uchun birinchi jildning 209 va 311, ikkinchi jildning esa 123-127 va 317-319-betlariga qarash kifoya. Ikkinchisi, Hofiz Tanish Buxoriy oʻz qalamiga mansub she'riy namunalarda taxallus qoʻllamagan, butun “Abdullanoma” uniki ekanligidan u shunday yoʻl tutgan koʻrinadi. Shu boisdan “Abdullanoma”da turli munosabat bilan keltirilgan. Naxliy taxallusiga mansub uchta qasida (1-jildda 303-304, 2-jildda 257-259 va 286-288-

betlarda) Hofiz Tanish Buxoriyniki bo'lmay, balki unga zamondosh bo'lgan Naxliy Buxoriynikidir. Demak, Hofiz Tanish Buxoriy o'z asarida faqat Mushfiqiy qasidalaridagina emas, balki Naxliy Buxoriy qasidalaridan ham dalil sifatida foydalangan. Bu fikrni muallifning mazkur qasidlarni keltirish oldidan bergan tubandagi izohlari ham bir qadar tasdiqlaydi: "Bu sargashta faqir (o'sha) kunlarda u gardun g'ulom xisravlarining madhida ziynatlangan xorif (narsa)dan bir parchasini bir-biriga qo'shib, ul hazratning kimyoosor nazariga keltirdilar. Alhamdulillah, qabul sharafini topdi. U qasida quyidagidir. "Xisrav, ya'ni Abdullaxon madhi bilan ziynatlangan bir asarni "ul hazrat" nazariga etkazganligi xususida to'xtalib, so'ngra o'sha qasida matnini keltirayotganligini izhor etgan. Boshqa bir o'rinla u fikrini yanada oydinroq qilib: "Yana oliy hazrat (ning) ismlari hamda laqablari bilan ziynatlangan bir qasidani (ham) sharaflil quloqlariga etkazdi, misra: So'z dur bo'lib, (u) shohning qulog'iga tegishlidir. U qasida quyidagidir" (2-jild, 257-b.), -deydiki, bunda ham "bir qasida" haqida, demakki, o'zga kishi qalamiga mansub qasida haqida mulohaza yuritilganligi ayon bilinib turibdi. Muallif uchinchi qasidani keltirayotganda: "Biror ish buyurilgan kishi uzrlidir" mazmuniga muvofiq, chiroyli yo'rg'alo'vchi qalam otining jilovini bu qutli qasidani tahrir etish uchun buyurdi" (2-jild, 286-b.) degan izoh berarkan, "tahrir etish uchun" iborasini qo'llaydiki, bu "ko'chirib yozish uchun" dagan ma'noni anglatadi, demakki, u o'zga birovning, aniqrog'i, shoir Naxliyning qasidasini ko'chirib yozganini ta'kidlaydi.

Zero, Hasanxoja Nisoriy ham "Muzakkiri ahbob" tazkirasida "Mavlono Naxliyning chiroyli siyrati va marg'ub siyrati bor. Dilkash so'zlari qalb egalarining suygani turur" (qarang: Muzakkiri ahbob. Toshkent: A.Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993, 239-b.), deya ma'lumot berar ekan, Hofiz Tanish Buxoriyni tilga olmaydi. Uning ma'lumotida gap nuqul Naxliy Buxoriy xususida ketayotganini sezmay ilojingiz yo'q. Ha, bu na ismi, na otasining ismi noaniqligicha qolayotgan, faqat adabiy taxallusi bilangina ma'lum shoir xususidagi ma'lumotdir. Gap Hofiz Tanish xususida bo'lganida edi, 1516 yilda Buxoroda tug'ilib, 1597 yilda shu erda vafot etgan va Bahouddin Naqshbandiy maqbarasi yonida dafn etilgan "Muzakkiri ahbob" tazkiri muallifi Hasanxoja Nisoriy buni aniq qayd etmasmide? Buning ustiga Hofiz Tanish Buxoriy bilan u shunchaki zamondoshgina emas, balki Abdullaxonga xayrixoh kuchlar safida turib, uning yurishlariga birga qatnashganlar. Buni Hofiz Tanish Buxoriy "Abdullanoma" ning 2-jildida "Sohibqironning (Bobo)Sulton bilan jang qilish uchun yurishi ..." bobidagi masnaviysida shunday e'tirof etadi:

U ulug'vor xisrav yonida,

Izzat va noz bilan Hasanxo'ja borardi.

(Qarang: "Abdullanoma", 2-jilt, 269-b.)

Modomiki, Hasanxoja Nisoriyki Mavlono Naxliy deganda Hofiz Tanishni ko'zda tutmagan ekan, demak, Naxliy Buxoriyni o'zga ijodkor bo'lganligini nazarda tutmaganmikin? Qolaversa, Mutribi Samarqandiy "Tarixi jahongiri" asarida Naxliy Buxoriy bilan Hofiz Tanish Buxoriy bir-biriga aloqasi bo'lmagan ikki shaxs, ikki ijodkor bo'lganliklarini, qolaversa, Hofiz Tanish Buxoriy, asosan, tarixnavislikda shuhrat qozonganini, "Sharafnomai shohiy" ("Abdullanoma") uning qalamiga

mansubligini maxsus ta'kidlab o'tgan. Binobarin, tojik adabiyotshunosi Najmi Sayfiev asosli dalillaganidek, Naxliy Buxoriy yana Kiromiy Buxoriy taxallusi bilan serzavq g'azallar va go'zal qasidalar yozgan, lekin saroyga taklif qilinsa-da, bormay, goh och-goh to'q hayot kechirgan betakror ijodkor bo'lgan, Hofiz Tanishga nisbatga berilib, O'zR FAsi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar jamg'armasida saqlanayotgan 134-raqamli devon aslida Naxliy Buxoriynikidir. Shunday ekan, B.Ahmedovning "Hofiz Tanish Buxoriy "Naxliy" va "Kiromiy" taxalluslari bilan ham mashhurdir", degan fikri g'alatdir. ("Abdullanoma", 1-jild, 1966, 11-b.) Shunisi ajablanarliki, u shu yanglish fikrini "Abdullanoma"ning 1999 yilgi yangi nashridagi so'zboshida yana aynan takrorlaydi: (59-b.) Kiromiy taxallusi bilan Naxliy Buxoriy keksaygan chog'larida asarlar yoza boshlagani haqida manbalarda ma'lumotlar uchraydi. Binobarin, B.Ahmedov va Q.Munirovning tubandagi mulohazalariga qo'shib bo'lmaydigan nuqtalar bir talay. Ular yozadilar: "Naxliy tarafidan zo'r badiiy mahorat bilan yozilgan sermazmun va nafis g'azallar, masnaviylar va qasidalardan iborat devoni dunyoda yolg'iz nusxa bo'lib, bizgacha qo'lyozma holida etib kelgan va hozirda Abu Rayxon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida saklanmoqda. Bu devon 1069 (1658-1659) yili Buxoroda ko'chirilgan. Devon chiroyli nasta'liq xati bilan Qo'qon qog'oziga yozilgan. Hozircha bu devonning boshqa nusxalari xususida hech qanday ma'lumot uchratmadik. Devon ilgari Buxoroda saqlangan bo'lib, so'ng Toshkentga keltirilgan. Naxliyning bu devoni 201 varaqdan iborat. Unda 7206 misradan iborat 133 qasida, 366 misradan iborat masnaviy va 3242 misradan iborat g'azal mavjud. Devon to'liq bo'lmay, uning oxiridan ma'lum qismi tushib qolgan.

Devon fors-tojik tilida yozilgan bo'lib, g'azallar va qasidalar oxirida Naxliy va Kiromiy degan taxalluslarni uchratamiz. Tekshirish natijasida Kiromiy va Naxliy taxalluslari Hofiz Tanishniki bo'lib chikdi. Chunki o'sha davrda Buxoroda Kiromiy taxallusli boshqa shoir bo'lmagan." (Qarang: Hofiz Tanish Buxoriy. Toshkent: Fan nashriyoti, 1963, 56-b.) Bu kattagina iqtibosda ikkita noaniqlikka yo'l qo'yilgan: Birinchisi, hozircha bu devonning boshqa nusxalari xususida hech qanday ma'lumot uchratilmaganligi. Naxliy ijodiy merosi tadqiqotchisi N.Sayfiev shoir devonining yana bir nusxasi Tojikiston FA Sharq qo'lyozmalari fondida 1083-raqam ostida saqlanayotganini, aslida bu nusxa 1937 yilda hali Toshkentga keltirilmagan devondan Ibodullo Odilzoda Buxoriy tomonidan ko'chirilganini ma'lum qiladi. Ikkinchisi va asosiysi - na Naxliy va na Kiromiy taxalluslarining Xofiz Tanishga tegishli emasligidir. Modomiki, Kiromiy Naxliyning ikkinchi taxallusi ekan, "o'sha davrda Buxoroda Kiromiy taxallusli boshqa shoir bulmagan" degan da'vo o'z-o'zidan asossiz bo'lib chiqadi.

Yuqoridagi ma'lumotga suyanilsa, Naxliy Buxoriyning O'zRFAsi Sharqshunoslik institutida 134-rakam ostida saqlanayotgan devoni «mim» harfidagi g'azallarga kelganda tugagan va barchasi 10614 satrni tashkil etadi. N.Sayfiev ma'lumoticha esa, Tojikiston Respublikasi FA Sharq qo'lyozmalari fondida 1083-raqam ostida saqlanayotgan va aslida Toshkentdagi nusxadan ko'chirilgan Naxliy Buxoriy devonidagi asarlarning umumiy miqdori esa 5613 bayt(11626 misra)ni tashkil etadi. Bu Toshkentdagi nusxanikidan 1012 satr ko'p. Demak, kotib uni ko'chirayotganda shoirning turli majmua va bayozlarda uchrovchi

asarlardan namunalar xam kiritganga o'xshaydi. Bu devondagi asarlarning ko'pchiligi g'azallar va qasidalar bo'lib, ma'lum qismini tarkibband va qit'alar ham tashkil etadi. Shu dalilning o'ziyoq bu devonni yangi nusxa tarzida qarash huquqini beradi. Naxliy Buxoriy epik poeziya ravnaqiga o'z qasidalarini bilan munosib hissa qo'shgan deyish mumkin. Zotan, uning qasidalarini mavzu mohiyatiga ko'ra faxriyalar va hasbi hol turkumlariga bo'lish mumkin. Faxriya harakteridagi qasidalar Abdullaxon II, Imomqulixon va Balx hokimi Abdulazizxon binni Nodirmuhammadxonlarni madh etishga bag'ishlangan. Qasidalarining nisbatan ko'proq qismini hasbi hol xarakteridagi namunalari tashkil etadi, shoir ularda o'zining zamonasiga munosabatini, hayotidagi kiyinchiliklarni, o'z she'riyatining qadrlanmaganligidan zorlanishlarini ifoda etadi.

Xulosa on, ki ba xusni suxan chunon shudaam,
Ki oshiqand ba nazmam zi banda to ozod.
Suxan baland chunin, lek baxtam az pasty,
Chunon ki mezanash xok silai bedod.

Mazmuni: Xulosa shulkim, suxan husnida shu darajaga erishdimki, tutqunlardan tortib xur yashayotganlargacha nazmimga oshikdirlar. Suxanim shunchalik yuksaklarda, netong, baxtim tubanligidan uni erga uruvchilar, toptovchilar ko'paydi.

Chindan-da, shu to'g'ri xulosasiga ko'ra shoir suxan husnini ochishda shunday martabaga erishdiki, nazmiga oshiq bo'lganlar uning o'zini inson sifatida mensimadi, natijada she'riyatda erishgan baland nuqta baxtining pastligi nishonasiga aydandiki, bora-bora uni xok (er)ga uruvchilar-da topila boshlagandi.

Uzoq zamonlar qadrini topmay kelgan Naxliy Buxoriy ijodiga qiziqish XX asrning 60-yillarida uyg'ona boshlandi. Bu yo'lda tojik adabiyotshunosi Najmi Sayfiev izlanishlari muhim ahamiyat kasb etadi. Boshda u Naxliy Buxoriy ijodiy merosini o'rganib, 1963 yilda nomzodlik dissertasiyasini yoqladi, 1969 yilda shu dissertasiya asosida "Naxliy Buxoriy" risolasini e'lon qilib, shoir ilmiy-ijodiy biografiyasini tiklab, uning XVI-XVII asrlardagi tojik adabiyotida tutgan o'rnini belgilab berishga harakat qildi. Nixoyat 1998 yilda uning 166 g'azali, 12 qasidasi, bir tarkibbandi va 4 qit'asidan tarkib topgan «Ash'ori muntaxab» («Tanlangan she'rlar») majmuasini Tojikistonda nashr ettirdi. Bu shoir merosining ilk katta va maxsus nashri bo'lib, asosan, tojik o'kuvchilariga mo'ljallangandir. O'zbek kitobxonlari, xususan, uning vatandoshlari sanaluvchi bugungi avlod bu merosdan hamon bebahra qolib kelayotir. Xayriyatki, mohir tarjimon va shoir Samandar Voxidov shu boy merosdan xamir uchidan patir yo'sinida bir necha g'azalni o'zbekchaga o'g'irib, Buxoroyi sharifning 2500 yilligiga to'yona qildi, bu bilan umr bo'yi:

Zi rashki in ki man az xittai Buxoroyam,
Siyah shud ruxi Hindu dunim shud Bag'dod.

Ya'ni: Mening Buxoro zaminidan ekanligimdan rashki kelgan hinduning yuzi qora tortdi-yu Bag'dod esa ikki yarimga bo'linib ketdi,-deya faxrlanib yashagan farzandi –otashin shoir Naxliy Buxoriyning porloq xotirasini yurtiga qaytardi. Iloho, uning pok ruhi Vatanida va vatandoshlari qalbida manguulik topsin.

Adabiyotlar:

1. Аҳмедов Б., Муниров Қ. Ҳофиз Таниш. Тошкент: “Фан”, 1963, 55-б.
2. Музаққир аҳбоб. Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993, 239-б.
3. Ҳофиз Таниш Бухорий. Тошкент: Фан нашриёти, 1963, 56-б.
4. “Абдулланом”, 1-жилд, 1966, 11-б.

MATN TAHLILI, TALQINI VA O'RGANILISHIDA BUXORO ADABIY MUHITINING O'RNI

Mingbayev Nurlan Jakipovich,

filologiya fanlari doktori, akademik.

Rayxon Rasulova, p.f.f.d. (Phd),

CHDPU “O‘zbek adabiyotshunosligi” kafedrası dots. v/b

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Buxoro adabiy muhiti ijodkorlarining ijodi va bugungi kundagi ahamiyati yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *badiiy adabiyot, matn usullari, matn talqini, ijod, ijodiy jarayon, ijodkorlar.*

Аннотация: *В данной статье описывается творчество творцов бухарской литературной среды и их значение в наши дни.*

Ключевые слова: *художественная литература, текстовые методы, интерпретация текста, творчество, творческий процесс, творцы.*

Annotation: *This article describes the creativity of the creators of the Bukhara literary environment and their significance today.*

Key words: *fiction, text methods, text interpretation, creativity, creative process, creators.*

XX asrning 40-60-yillarida o‘zbek adabiyotshunosligida XVI-XIX asrlarda Buxoro amirligida o‘zbek tilida badiiy adabiyot yaratilmagan, asosan, fors-tojik tilida yaratilgan badiiy adabiyot mavjud degan qarashlar hukm surib keldi. Bunday qarashlar aslida O‘rta Osiyoda XX asrning 20-yillarida o‘tkazilgan milliy chegaralanish siyosati tufayli paydo bo‘lgan edi. Bu asossiz da’volar, Buxoro adabiy muhit tarixidagi zullisonaynlikni, qolaversa, turkiy tilda yaratilgan adabiyotni inkor etishga olib kelar edi. Holbuki, Ulug‘beku Alisher Navoiylar ehtiromiga sazovor bo‘lgan Xoja Ismat Buxoriy zullisonayn shoir sifatida ham fors-tojik, ham turkiy tilda ijod qilgan, manbalarda qayd etilishicha, turkiy tilda «Ibrohim Adham» dostonini bitgan. Qolaversa, Shayboniyxon, Ubaydiy, Turdi Farog‘iy, Mujrim Obid, Mulla Qurbon, Xiromiy, Ochildimurod Miriy, Tolib Tolibiy, Jonmuhammad Joniy va boshqa o‘nlab o‘zbek mumtoz adabiyoti rivojiga hissa qo‘shgan so‘z san’atkorlari Buxoro adabiy muhiti namoyandalari edilar. Ustoz adabiyotshunos, akademik V.Abdullayevda shu qarash shubha uyg‘otadi, shu boisdan shogirdi T.Qorayevga XVIII asrning oxiri va XIX asrning ikkinchi yarmida yashab-ijod etgan Buxoro adabiy muhitining turkiyzabon namoyondasi Mulla Qurbon Xiromiy merosini to‘plash va tadqiq etishni topshirdi[1,5]. T.Qorayev ishni dastlab mumtoz adabiyotning tadqiqot usullarini o‘rganishdan boshladi. 1978-yilda O‘zbekiston FAsi Alisher Navoiy nomidagi institut tomonidan yaratilgan besh tomlik «O‘zbek

adabiyoti tarixi» monumental tadqiqotining 4 - jildi uchun “Xiromiy” bobini yozib topshirdi. Bu tadqiqotlarning muhim fazilatlari shundaki, ularda Mulla Qurbon Xiromiy ijodiy faoliyati Buxoro muzofotida yashab ijod etgan turkiyzabon shoirlar Muqim Obid, Ochdimurod Miriy, Abdulqodir Savdo, Mirzo Ostonaqul Dabiriy, Tolib Tolibiy, Nosir, Shavqiy, Muztar, Vola, Sahbo va Joniylardan iborat xilma xil rang va ohanglarga ega adabiy-ijodiy muhit kontekstida o‘rganiladi [1,6]. Xiromiy ijodiy biografiyasiga yashagan davri nuqtai nazaridan yondashib, ijtimoiy-estetik mohiyatini ochishga intildi. Bunda masalaga an‘ana va novatorlik nuqtai nazaridan yondashib, shoir lirikasi, shuningdek, “Chor darvesh”, “To‘inoma”, “Ra‘no va Zebo” dostonlarining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlarini tahlil qilarkan, ulardagi sayyor syujetlarning asar kompozitsion qurilishida mutanosibligi, obrazlari, poetik xususiyatlarini oydinlashtiradi, shu asosda XIX asrdagi o‘zbek adabiyotining qator xususiyatlariga oid xulosalarini o‘rtaga tashlaydi, umumlashtiradi, eng muhimi, Xiromiy ijodining XIX asrdagi o‘zbek adabiyotida tutgan o‘rnini belgilab berdi [1,72].

Xiromiy ijodiy ishini o‘zigacha yaratilgan asarlarni tahrir qilib, pishitib, qayta ishlab mukammallashtirib borishdan to‘xtatmadi. Qadimda yaratilgan noyob asarlar ustida qayta-qayta ishlab adabiyotimiz xazinasiga noyob durdonalarni taqdim etgan Xiromiy merosi bugungi ta‘lim-tarbiya jarayonida ham salmoqli ahamiyatga ega. Filologik ta‘lim jarayonida foydalanish, yoshlarning og‘zaki va yozma nutqida, tafakkuri o‘lishida samarali natijalar beradi. Bu janrda keltirilgan hikoyalarning uzviy g‘oyaviy bog‘liqligi bugungi klaster tizimini aks ettiradi, nazarimizda.

Qoliplash kompozitsion usuli sharq adabiyotining eng qadimgi namunalarida uchraydi. Bu usul qaysi xalq folklori yoki adabiyotida paydo bo‘lgan, keyin qanday yo‘llar bilan tarqalganligini aytish qiyin. Umuman, bu usul sharq xalqlari adabiyotlarida paydo bo‘lib, ularning bir-biriga ta‘siri natijasida shakllanib, taraqqiy topganligi haqiqatga ancha yaqin. Qoliplash kompozitsion usulining ta‘siri XIV asr o‘zbek adabiyoti namunalarida, masalan, “Yusuf va Zulayho”da ko‘rinadi, ammo uni hali to‘la ma‘nodagi qoliplash kompozitsion usuli deb bo‘lmas edi. Bu usuldagi asarlarning yetuk namunasi Alisher Navoiy yaratdi. Aniqrog‘i, uni mukammallashtirishda Naxshabiy, Durbek, Lutfiy, Navoiy, Majlisiy, Qodiriy, Haydariy, Xiromiy, Gulxaniy, Miriy, Masiho Boysuniy, Muxammad Rasul, Siddiq kabi qator san‘atkorlar o‘z hissalarini qo‘shgan.

Qoliplash kompozitsion usulining eng qadimgi namunasi fors- tojik va arab xalqlari tomonidan yaratilgan “Ming bir kecha” ertaklar to‘plami misol bo‘la oladi. Bu usulning xususiyatlarini xalq kitoblari va hatto xalq eposlarida ham ko‘plab uchratamiz. Masalan, “Go‘ro‘g‘li” eposi o‘ziga xos qoliplash kompozitsion usuliga ega bo‘lib, u o‘zbek, tojik, turkman, ozarboyjon va boshqa qardosh xalqlar o‘rtasida mashhurdir. Qoliplovchi dostonlar turli xalqlarda har xil xarakterda bo‘lgan. Bunday “usul” so‘zi uslub mazmunida emas, balki tartib, kompozitsiya mazmunida keladi. Durbekning “Yusuf va Zulayho” dostonida ham voqea ichiga voqea, hikoya ichiga hikoya berish hollari uchraydi. Qadim xalqlar ajdodlari haqidagi qahramonlik dostonlari asosida qator dostonlar yaratganlar. “Baxtiyornoma”, “To‘tinoma” va boshqa qator asarlar ham o‘ziga xos qoliplash kompozitsion usuliga egadir. Bu usulni

tojik adabiyotshunoslari "chahorcho'ba"(ramka) yoki "afsona dar afsona", "povest dar povest" deb ataydilar.

Qoliplovchi hikoyalar qoliplanuvchi hikoyalardan birmuncha keyin, ma'lum bir talab bilan ijodkorlar tomonidan o'ylab topilgan, shu tariqa boshqa barcha hikoyalarning "ramka"siga kiritilgan va qoliplanuvchi hikoyaning ruhi bilan sug'orilgan bo'lsa kerak. Qoliplovchi hikoyalardagi g'oyalarning feodal jamiyatining keyingi asrlariga to'g'ri kelishi, ularda, asosan, adolatli va xalqparvar shoh, sof ishq-muhabbat, to'g'rilik, tinchlik, odamiylik kabi muammolarning qo'yilishi buni isbot eta oladi. Qoliplanuvchi hikoyalarning qoliplovchi hikoyalardan oldin yaratilganligini ularda qadimgi xalqlarning urf- odatlari tasvir etilganligi, diniy aqidalar, dev-u parilar, ins-u ajinalar haqida fikr yuritilishi ham isbot etishi mumkin. Ko'rinadiki, qoliplash kompozitsion usuli o'z-o'zidan paydo bo'lmay, balki aql va donish mahsuli sifatida vujudga kelib, ko'p asrlar davomida shakllangan.

Xiromiyning bu sohadagi san'atkorligi uning shu usul bo'yicha an'analarni o'zlashtirib, uni yanada mukammallashtirishda, yozma adabiyot qonun-qoidalariga muvofiqlashtirishda ko'rinadi. Xalq kitoblari sifatida shuhrat qozongan "Chor darvesh", "Ra'no va Zebo", "To'tinoma"lar kompozitsiyasi Xiromiy asarlaridan soddaligi, oddiyligi bilan ajralib turadi. Chunonchi, "Chor darvesh"ning tojikcha nasriy varianti muqaddima, xotima, Xojai sagparast ahvolining bayoni va to'rt darveshning sarguzashtidan iborat. Binobarin, unga ijodkorning o'zgartiruvchi qo'li kam tekkanligi, shaxsan ishlanmaganligi ravshanlashadi. Xiromiyning "Chor darvesh"i esa, shoirning ijodiy yo'l tutganligini, barcha boblarda yaqqol ko'rish mumkin. U asl nusxadagi bir bobni avvalo uch bobga bo'ladi, so'ngra, har bir bobning mazmunini o'sha bob qahramoni tomonidan so'zlatadi. Asar kompozitsiyasi puxta, ishonarli holga keltiriladi. Xiromiy "Chor darvesh"ining asosida jamiyatdan norozilik motivi, tuzumning inson shaxsi bilan nomuvofiqligi g'oyasi turadi. Shoir mana shu bosh g'oyani ifodalash uchun obrazlar bilan bir qatorda kompozitsiyaga ham alohida e'tibor beradi. "Chor darvesh" ko'p tarmoqli, murakkab kompozitsion asarlardan hisoblanadi. Bunday asarlarda bosh kompozitsion markaz aniq bo'lmasa, uni topib olish qiyinlashadi va yozuvchining bayoni yoyilib ketadi, ya'ni shoir asosiy masaladan chiqib ketib, ikkinchi darajali voqea-hodisalar bayoniga berilib ketishi mumkin. Xiromiy o'z asaridagi bosh va yordamchi g'oyalarni, obrazlarni qanday belgilasa, bosh kompozitsion markaz va markazchalarni ham xuddi shunday aniq belgilay olgan. "Chor darvesh"da asosiy qissaning, talabiga muvofiq 7 ta hikoya aytiladi. Bu hikoyalar qoliplovchi hikoyadan kelib chiqqan biror masalani yoritish va konkretlashtirish uchun illyustratsiya vazifasini bajaradi. Ayni chog'da ularning o'z mavzu va maqsadi, mustaqil syujeti, kompozitsiyasi va obrazlari bor. Shoir bu hikoyalarda kichik voqea tasviri bilan katta masalani yechadi, ibratli xulosalar chiqaradi. Ularning obrazlari ham individuallashtirilgan bo'ladi. San'atkor kompozitsiyaning puxta, aniq va ixcham bo'lishi uchun asardagi obrazlar, ularning harakati, voqealarning me'yori va rivojlanishini hamda ularning boshlanishi, davom etishi, tugallanish o'rinlarini ham aniq belgilashi kerak. Shu nuqtai nazardan "Chor darvesh" qissasi Xiromiyning boshqa dostonlariga nisbatan ancha murakkab asardir. Undagi qahramonlarning birisi qustantaniyalik, ikkinchisi yamanlik, uchinchisi

ajamlik, to‘rtinchisi Fors viloyatilik, beshinchisi xitoylik, oltinchisi nishopurlikdir. Sarguzasht voqealar shu yerlardan boshlanib shahri Nimro‘z, Ummon, Basra, Farang, Shom, Chin kabi mamlakatlarda davom etadi. Ma‘lum bo‘layotirki, voqealar o‘rnini aniqlash uchun dostonda to‘rt nuqta belgilangan. Ya‘ni, voqealarning boshlanish o‘rni (har bir darveshning chiqish o‘rni-vatani), voqea-hodisalar davom etgan mamlakatlar, asosiy maqsad amalga oshmagach, dunyodan voz kechish o‘rni (tog‘, cholning maslahatiga binoan yuborilgan va sarguzashtlar aytilgan o‘rni-Qustantaniya) bor[1,41]. Mana shu usul ham, ya‘ni to‘rt burchak usuli ham asar kompozitsiyasiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatgan, uni bir butun holga keltirishda muhim rol o‘ynagan. Bu hol qoliplash kompozitsion usulining o‘ziga xos xususiyatlaridan biri hisoblanadi.

Xiromiyning qoliplash usulida yaratilgan dostonlarida voqea-hodisalar sodir bo‘lish o‘rni jihatidan bir-biridan farq qiladi. Zero, voqea-hodisalarning o‘tish o‘rni ham asar kompozitsiyasiga bog‘liq masaladir. Yuqorida qisman ko‘rganimizdek, “Chor darvesh” dostonini kompozitsiyasining ko‘p tarmoqli va murakkabligiga unda ifoda etilgan voqea-hodisalarning har xilligi bilan birga, ularning turli mamlakatlarda kechishi va qahramonlarning turli xalq vakili qilib olinganligi ham sabab bo‘lgan. Muallif oldida asar kompozitsiyasini bir butun holda ishlash vazifasi turar edi. Xiromiy bu vazifani ado etib, birinchi asaridayoq o‘zini qoliplash kompozitsion usulining mohir ustasi sifatida ko‘rsatadi [1,38].

Shundan so‘ng shoir “To‘tinoma”ni yaratishga kirishadi. “To‘tinoma” ham Sharq xalqlari o‘rtasida keng tarqalgan mashhur qissalardan hisoblanadi. Unda Sharq xalqlari og‘zaki ijodining eng yaxshi namunalari to‘plangan. “To‘tinoma”dagi ayrim hikoyalarning ikki hikoyaga ajratilishi, ba‘zida ikkita hikoyaning bir hikoyaga aylantirilishi (masalan, birinchi va ikkinchi kecha), kompozitsion markaz talabiga muvofiq hikoyalardagi ma‘lum o‘rinlarning rivojlantirilishi, ayrim o‘rinlarning qisqartirilishi ham shoirning bu asar qurilishi ustida jiddiy bosh qotirganligini ko‘rsatadi.

G‘oyaviy va badiiy tomondan yetuk hisoblangan bu obida ko‘plab san‘atkorlar diqqatini o‘ziga tortgan. Bu qissa zaminida ular o‘z dunyoqarashlarini, orzu-istaklarini bayon etganlar. Xiromiy ham “To‘tinoma”ga qo‘l urib, unga yangicha nafosat baxsh etdi. Jahon adabiyotida Xiromiygacha Naxshabiy, Qodiriy, Haydariy, Latifiy singari atoqli san‘atkorlar ham “To‘tinoma”ga murojaat etib, ularning barchasi tarjima asar emas, balki shu asar syujeti asosida yangi original doston yaratishga harakat qilganlar [1,54]. Uning yozishicha, “To‘tinoma”ni dastlab hind tilida Amir Xisrav Dehlaviy bitgan. Shoirning ta‘kidlashicha, u o‘z “To‘tinoma”sini Naxshabiy varianti zaminida, Naxshabiy esa Amir Xisrav Dehlaviy asari asosida yaratgan. Xiromiy shunday katta maqsad yo‘lida, Gomerning mashhur “Odisseya” dostonidek yirik hajmli asarni yaratdi. Shoir Xiromiy ham salafkari kabi “To‘tinoma”ni ko‘p tomondan qayta ishlagan holda o‘z ona tilida yaratdi. Ammo Xiromiy o‘zi asoslangan variantga nisbatan asarning syujet yo‘nalishini ma‘lum darajada murakkabroq qilib qayta qurgan. Fabulaga esa yangicha zeb-ziynat bergan. Xiromiy asarning arxitektonikasini ham ma‘lum darajada qayta ishlagan. “To‘tinoma”dagi ba‘zi hikoyalar XIX asr sharoitiga, talabiga, shoir tashviqotidagi g‘oyalarga mos tushmaganligi uchun ularni chiqarib tashlab, o‘rniga maqsadga

muvofig keladigan bir necha yangi hikoyalar kiritgan. Ayrim hikoyalarni bir hikoyaga birlashtirgan. Ba'zilarining syujet oqimini kengaytirib, voqealarni rivojlantirgan. Ba'zi bir hikoyalarni esa ko'zlangan maqsadga muvofig ikki hikoyaga aylantirgan. Xiromiy xizmati matnlarga keng bayon berishda ham, personajlar o'rtasidagi dialoglarni boyitishda ham yaqqol namoyon bo'ladi. Xususan, To'tining bekasi bilan qilgan suhbatlari asosiy qissada birmuncha kengaytirilgan. Asoslangan variantdagi ko'p izohtalab o'rinlar to'ldirilgan, konfliktlarning bo'sh joylari keskinlashtirilgan. Xiromiy qahramonlar psixologiyasini ham milliylashtiradi, ular o'zbekcha urf-odatlar, an'analar bilan ish ko'radi. Xiromiy ham, "To'tinoma"ni qayta ishlagan salaflari singari, mazkur asarni o'z holicha nazmga solishni maqsad qilgan emas. Shoir "To'tinoma"dagi hikoyalar vositasi bilan "o'zga nav hangoma solish", shular vositasida yurak dardlarini bayon etishni orzu qilgan edi.

Xiromiy Sharqdagi ko'p xalqlar orasida keng tarqalgan "To'tinoma" bilan o'zbek xalqini tanishtirishni maqsad qilib, bu vazifani sharaf bilan ado etdi. "To'tinoma"da qoliplash kompozitsion usulining o'ziga xos boshqa tomonlari namoyon bo'lgan. Bu o'ziga xoslik, eng avvalo, "To'tinoma" kompozitsiyasining "Chor darvesh" kompozitsiyasiga nisbatan soddaligida o'z ifodasini topgan. "To'tinoma"ning kompozitsion tomondan sodda va qulay bo'lishini undagi voqealarning tor doirada o'tishi, qahramonlarning ozligi va kam harakat qilishi ta'min etgan. "To'tinoma"da xotima va muqaddimadan keyin, markazda faqat ikki obraz faoliyat ko'rsatadi. Unda ham asosiy mas'uliyat to'tining zimmasida bo'ladi. To'ti tomonidan aytilgan ertak va hikoyalardagi g'oya va obrazlar qoliplovchi hikoyani to'ldirishga xizmat qiladi. Ular alohida kompozitsiyaga ega bo'lsa ham, qoliplash kompozitsion usulining talabiga muvofig, bosh kompozitsion markazni u yo bu tomondan to'ldiradi. Shunday qilib, qoliplash kompozitsion usuli dostonidagi voqea-hodisalarni qiziqarli ifoda etishga imkon yaratgan.

Boblar, qismlar, hikoyalar, voqea va hodisalarga bunday tartib berish, sistemalashtirish hollarini "Ra'no va Zebo" dostonida ham uchratamiz. Xiromiyning "Ra'no va Zebo" dostonida bu usulning yana boshqa bir tomoni namoyon bo'ladiki, bu Xiromiyning uslubda yangilik izlaganidan darak beradi. Bu dostonidagi voqea va hodisalar, qahramonlar o'rtasidagi ma'naviy va jismoniy to'qnashuv muqaddima va xotimadan tashqari, asosan, dengizda ikkita bir-biriga teskari dunyoqarashdagi shaxs o'rtasida boradi. Qahramonlar "Ra'no va Zebo"da "To'tinoma"ga nisbatan ko'p bo'lsa ham, ularning faolligi va kuchi ko'pincha quruqlikda ko'rinadi [1,72]. Dengizda esa asosan yana o'sha bir-biriga dushman hisoblangan ikki shaxs harakat qiladi. Bu hol yozuvchidan kompozitsiyada muvozanat qonuniga rioya qilishni, qarshilantirish usulidan unumli foydalanishni talab etadi. Boshqacha qilib aytsak, shoir har ikkala tomonni ham ma'naviy hujumga shaylab qo'yishi, ya'ni raqiblarini bir-biriga qarshi kurashga shaylab turishi, o'z yo'lini isbot etishi uchun o'z qarashiga muvofig tushadigan, raqibining fikrini va yo'lini rad etadigan hikoya yoki ertak aytishini ta'minlab turishi kerak bo'lgan. Shunday qilinmaganda dostonning konflikti shiddat kasb etmas edi. Shunday qilib, Xiromiy o'zbek adabiyoti tarixini qoliplash kompozitsion usulida yaratgan dostonlari bilan boyitdi, o'zi esa bu usulni mukammallashtirgan adiblar qatoridan o'rin olish sharafiga muyassar bo'ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Танланган асарлар/ Т. Қораев; масъул муҳаррир ва сўзбоши муаллифи О. Сафаров. – Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. – 312 б.

2. Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 1 китоб, – Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1964;

3. В.Абдуллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. 2 китоб, – Т.: “Ўқитувчи” нашриёти, 1964.

4. В.Зоҳидов. Ўзбек адабиёти тарихидан. Тошкент, Ўзбекистон давлат бадий адабиёти нашриёти, 1961.

5. Rasulova R.B. (2021). Matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda mumtoz adabiyot qatlamlariga murojaat. Til VA ADABIYOT TA'LIMI, 7.

6. Rasulova R.B. Umumta'lim maktab o'quvchilarining matn yaratish kompetensiyasini shakllantirishda reminissensiya hodisasining ahamiyati MUҒАЛЛИМ ҲАМ ЎЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ. Ilmiy-metodikaliq jurnal № 6/1

SHOIRNING ILK TO‘PLAMLARI

G‘ayrat Murodov,

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada buxorolik yetuk shoir Sadridдин salim Buxoriyning dastlabki to‘plamlari, ularing nashri, she‘rlarining badiiyati borasida mulohaza yuritilgan. Shoir mahorati she‘r tahlillari asosida asoslangan.

Kalit so‘zlar. Shoir, she‘r, mahorat, Sadridдин Salim Buxoriy, to‘plam, vatan.

Аннотация. В статье рассматриваются первые сборники зрелого бухарского поэта Садриддина Салима Бухари, их издание, художественность его стихов. Мастерство поэта основано на анализе стихотворения.

Ключевые слова. Поэт, стихотворение, мастерство, Садриддин Салим Бухари, сборник, родина.

Abstract. This article discusses the first collections of the mature Bukhara poet Sadridдин Salim Bukhari, their publication, and the artistry of his poems. The skill of the poet is based on the analysis of the poem.

Key words. Poet, poem, skill, Sadridдин Salim Bukhari, collection, homeland.

1979-yilda G‘afur G‘ulom nomli Adabiyot va sanat nashriyoti Sadridдин Salim Buxoriy (Sadridдин Salimov)¹³ning birinchi – “Oqqushim”, “Yosh gvardiya” nashriyoti ikkinchi – “Erka qushim” to‘plamlarini chop etganda, uning nomi hali ko‘pchilikka tanish emas edi. Yosh shoirga dastlabki to‘plamlari bilan talabchan adabiy jamoatchilik ixlosiga sazovor bo‘lish baxti nasib etdi. Uyg‘un yosh shoir sherlarini “Oqqushlar kabi yengil” deb etirof qildi. Turob To‘la “men Sadridдин sherlarini tog‘ jilg‘alariga, balqib, yugurib tushib keluvchi sharsharalarga

¹³ Шоир дастлабки шеърий китобларини мазкур исм-шариф билан эълон этган.

o'xshataman", - deb yozdi. Erkin Vohidov uning sheriyat gulshaniga o'z ovozi bilan kirib kelayotganini birinchilardan bo'lib qayd etdi. Yaxshi sher va yaxshi shoirni juda sezgir qalb bilan payqaydigan ardoqli tanqidchimiz Ibrohim G'afurov bu shoir lirikasi haqida iliqlik bilan gapirdi, uning sherlari tabiatning sehlrigi va dilbar dunyosida tilga kirgani haqida fikr bildirdi.

Tabiiy suratda bunday etiroflarning boisi nimada, degan savol tug'iladi. Shoirning ijodkor tarzidagi salohiyati, o'z xalqi ruhini she'rdan qay tarzda namoyon etishida ma'lum bo'ladi.

Shoir qalbi muayyan xalq ruhiyatining g'oyat sezgir barometridir. Bu yurak jamiyat, xalq manfaatlari, orzu-o'ylari bilan tirikdir. Usmon Azimov, Sadridin Salimov, Shavkat Rahmon, Xurshid Davron kabi yosh shoirlar sherlari, dastavval, xalqchilligi, milliyligi bilan sherxonlarga manzur bo'ldi. Malumki, xalqchilik va milliylikka, shu orqali internatsionallikka erishuvda har bir shoir o'ziga xos yo'ldan boradi. Sadridin Salim Buxoriyning necha asrlardan beri yashab kelayotgan boy va rang-barang an'analariga ega poeziyamizda o'ziga xos yo'li qanday?

Uning "Oqqushim", "Erka qushim" va 1983 yilda G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va sanat nashriyoti chop etgan "Yorug'lik odami" nomli kitoblaridagi sherlar mavzu va mazmun jihatidan xilma-xilligiga qaramay, ularni yagona markazga tutashtiruvchi nuqtalar mavjud. Bular tabiat va inson, inson va etiqod tushunchalaridir.

Shoirning uchala to'plamida ham tabiat haqidagi sherlar asosiy o'rin tutadi. Tabiat ijodkor uchun Vatanning buyukligini, ardoqli va azizligini ko'rsatishga xizmat qiladi. Shoir tabiatning tiniq, betakror ranglarini so'zda jonlantiradi. Biz bu ranglarda huzurbaxsh epkinning erkakliklarini, shulalarning o'ynoqligini, chashmalarning jon olgudek to'lg'anishlarini seza boshlaymiz. Bu go'zalliklar va dilovarliklarning maskani bo'lmish buyuk va betimsol yurtimiz ishqiy yuragimizda alanganadi. Sadridin Salim Buxoriy Vatanni madh etish, uni ko'klarga ko'tarish yo'lidan bormaydi, balki uni tasvirda- yorug'lik va poklik fonida ko'rsatadi. Shoir tasviridagi tabiat ko'pincha ijtimoiy hayotning dolg'ali bir lahzasini ifoda etadi.

**Shoxchalar ingraydi
shamol dastida,
Yaproqlar novdaga dodlab
chirmashar.
Bezovta ildizlar zamin
ostida
Ovozsiz kurashar.**

Atigi to'rt misradan iborat bu sher qahramonlikda fidoyilikni aks ettirishda jangovar qasida kabi jaranglamaydimi?! Irodasiz, subutsiz, bemaslak kimsalar yurt boshiga og'ir kun tushsa, tahlikada qoladilar. O'z boshlarini omon saqlamoqchi bo'lib, g'avg'o, to'polon ko'tarib parokandalik tug'dirmoqchi bo'ladilar. Haqiqiy kurashchilar, yurtning olijanob farzandlari mushkul kunlarda ham ibrat ko'rsatadilar, g'alabaga, zafarga erishmoq uchun jon baxsh etadilar. Ularning kurashi ezgu, shuning uchun shovqin-surondan, balandparvozlikdan xolidir. Bu she'rni o'qir ekanmiz, ko'z

o'ngimizda Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik janglardagi botirligi singari mardona lavhalar yorqin namoyon bo'ladi.

Iste'dodli qalam sohibi sherlariga boshqa shoirlarnikiga o'xshamagan ajib bir musiqiylik ko'rk baxsh etib turadi. U ohanglardan rang izlaydi, ranglardan ohang. Uning sherlaridagi musiqiylik va rangin tovlanishlar shundan bo'lsa kerak. Shoir sherlarida biz sharqona falsafiy nafosatni, g'arbona sodda teranlikni ko'ramiz. Bu sherlarning deyarli barchasi barmoq vazmida yozilgan, biroq ularda aruzdagi kabi turfa musiqa sadolari yangraydi.

Kiprigingda titraydi

xayol,

Tamom bandsan uning

domida.

Ko'zlaringda shu'lan

Visol,

Nozlanasan uning komida.

Kiprikda titrayotgan xayol, ko'zlardagi visol shu'lasi. Uning domida nozlanayotgan mashuqa. Kishi yuragini jimirlatib yuboradigan bir manzara. Ma'shuqani suluv, tengsiz, bebaho deb maqtovg'a ko'mgandan bu tarzda tasvirlagan qanchalik afzal. Yuqoridagi misralarda Sadriddin Salim Buxoriy lirikasining muhim bir xislati zohir bo'layotir. Bu muayyan bir fikrni original poetik obraz vositasida aytish sanati. Bazi shoirlarimiz she'rda biror qarashni kuchli ehtiros bilan aytish kifoya, deb o'ylaydilar. Sher uchun buning o'zi yetarli emas. Shoir tuyg'ularni jilovlashga, bularni fikr mag'ziga singdirib, poetik obrazlarda ifoda etishga qodir bo'lmasa, durust she'r bita olmaydi. Shu bois olovqalb nozim sherlarida kurtaklar yulduzlar yog'dusini boshga ko'tarib turadilar, gullarning malohatli bo'ylari tikanli simlardan sakrab o'tadilar, yaproqlardan sher hidi anqiydi, qirlar to'shida maysalar to'qinlana-to'qinlana oqadi. Bu yo'l tasvirni jozibali, o'qimishli qiladi, unga malohat, sehr baxsh etadi.

S.S. Buxoriy qalamiga mansub bir qator sherlar juda mo'jaz. Bulardagi ruh yoki borliq tasviri mukammal bo'lmay, fragment xarakteridadir. Bazi tadqiqotchilar bunday sherlarga salbiy munosabatda bo'ladilar. Har bir sherda muayyan g'oya va fikr o'rta tashlanishi hamda ochib berilishi lozim deb hisoblaydilar. Bu xildagi talab lirikaning xususiyatini hisobga olmaslikdan kelib chiqqan. Chunki aniq maqsad bilan yaratilgan sheri tasvir mag'zidan fikr va g'oya sizib chiqishi tabiiydir.

She'riy majmua muallifining etiqod, burch, halollik haqidagi sherlarida uning ijodkor, grajdanin sifatidagi umuminsoniy kechinmalari, ayniqsa, yorqin namoyon bo'ladi. Shoir sherlarining lirik qahramoni tushunishicha, kurashchanlik, mardlik, olijanoblik kabi nodir fazilatlarning ildizi e'tiqoddadir. Inson e'tiqodi, dastavval, uning kundalik yurish-turishida, do'stlarga, yaqinlarga, tevarak-atrofdagi kishilarga mehru oqibatda ko'zga tashlanadi. Yaxshi do'st, yaxshi farzand bo'lolmagan kishi Vatanga ham sodiq bo'la olmaydi. Shu bois shoir do'stga, onaga e'tiqodning ijtimoiy ildizga egaligini takror-takror ta'kid etadi. Aytish kerakki, har bir takrorda e'tiqodning yangi bir tarovati, yangi bir malohati bo'y bera boshlaydi.

Kimnidir buzdi-ku bu

**hayot,
Kimnidir nokas ham
ayladi,
Men senga topindim
etiqod,
Hayotga yuragim boylandi.**

“Yigirmanchi asr”, “Hayrat Buxoriyga” sherlari shoir ijodida yangi bir yo‘nalish shakllanganini ko‘rsatadi. Bunday sherlar jangovar pafos bilan yozilgan, bulardagi lirik qahramon tabiatan shiddatli qalb egasi, u jamiyat miqyosidagi muammolar haqida bosh qotiradi. Qalam sohibining tabiat haqidagi she‘rlarida kichik lavhalar yaritilib, bular fonida muhim qarashlar ilgari surilsa, mazkur xildagi sherlarida bevosita umumxalq, umuminsoniy tushunchalar badiiy-estetik talqin etiladi:

**Yorilar mening qalbim
Suniy jon yaratilsa,
Yo inson yaratilsa,
Yo imon yaratilsa.**

(“Yigirmanchi asr” sheridan)

Fan-texnika inqilobi insonni o‘zgartirdi, unga yangi sifatlar baxsh etdi, degan fikr bor. Bunday qarash ma‘lum asoslarga ega, albatta. Biroq kishilik jamiyati qanchalik taraqqiy etmasin, ilm-texnika nechog‘lik rivojlanmasin, inson tabiat farzandi, tirik jon tarzida, sevinchlar bag‘riga ko‘miluvchi, iztirob chekuvchi, shular orqali o‘z mavjudligini tasdiqlovchi xilqat sifatida boqiydir. “Yigirmanchi asr” sherida uchqur kechinmalar oqimida aytilgan bosh g‘oya ana shu.

Sadriddin Salim Buxoriyning uchchala to‘plamidagi sherlar hozirgi navqiron o‘zbek poeziyasi haqida muayyan ijobiy xulosalar chiqarishga imkon beradi. Bugungi o‘zbek shariyati manaviy boyliklarning bitmas-tuganmas manbai bo‘lgan inson ruhining inja holatlarini aniqroq, kengroq ko‘rsatayotgani, tobora ko‘proq intellektual salmoq kasb etayotgani, badiiy mahorat, lisoniy muxtasarlik borasida takomilga yetayotgani, eng muhimi, aziz xalqning aziz maqsadlari, ulug‘ tuyg‘ularini badiiyat, musiqa, fikr omuxtaligida tasvir etayotgani bilan etibor qozonmoqda. Poeziyamizning bunday e‘tiborga ega bo‘lishida 70-yillarda adabiyot jabhasiga jasorat bilan kirib kelgan shoirlarimizning, shu jumladan, Sadriddin Salim Buxoriy Buxoriyning ham munosib hissasi bor.

TERAN TAHLILLAR SAMARASI

Abduhamid Xolmurodov,

Navoiy davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori,

Annotatsiya. maqolada bir adabiyotshunosning ilmiy-nazariy faoliyati tahlili davomida milliy Mustaqillik davridagi adabiyot ilmidagi yangilanish va zamonaviy ilmiy tafakkurning o‘ziga xosligi yoritilgan. Shuningdek. oliy ta’lim faoliyatida o‘quv adabiyotlarining o‘rni va ahamiyati ko‘rsatilgan.

Kalit so‘zlar. hozirgi zamon adabiyoti, adabiy aloqalar, nasriy janrlar, tarixiy roman.

Аннотация. в статье описываются новаторство и своеобразие современного научного мышления литературоведения в период национальной независимости при анализе научно-теоретической деятельности отдельного литературоведа. Также, показаны роль и значение учебной литературы в высшем образовании.

Ключевые слова. современная литература, литературные связи, жанры прозы, исторический роман.

Abstract. the article describes the innovation and originality of modern scientific thinking in literary criticism during the period of National Independence when analyzing the scientific and theoretical activities of an individual literary critic. Also, the role and importance of educational literature in higher education is shown.

Key words. modern literature, literary connections, prose genres, historical novel.

Hozirgi zamon adabiyoti, undagi tamoyillar, voqelikni badiiy tadqiq etishdagi o'ziga xosliklar, milliy adabiyotlarning o'zaro ta'sirlashuvlari, adabiy aloqalarning rivoji tahlili adabiyotshunoslikning asosiy vazifasidir. Shuning uchun adabiyotshunos zimmasiga juda ulkan mas'uliyat yuklangan. U chuqur bilimi, teran nigohi, yuksak badiiy-estetik didi bilan muayyan bir asarni tahlil etar ekan, yangiliklar kashf etadi, asarning badiiy qimmatini, ijtimoiy ahamiyatini, ijodkorning iste'dod imkoniyatlarini ko'rsatib beradi. Bunday zahmatkash munaqqidlar adabiyotning chinakam jonkuyarlari bo'lib, hamisha o'qish, o'rganish, izlanish, ijod qilish bilan namuna bo'lishadi. Ana shunday olimlardan biri Buxoro Davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori G'ayrat Murodovdir.

U ko'p yillik ilmiy faoliyati davomida zamonaviy o'zbek adabiyoti rivojlanish tamoyillari, nasriy janrlar va ularning alohida xususiyatlari, epik tasvirning hozirgi davrdagi o'рни va ahamiyati haqida qator ilmiy tadqiqotlar olib bordi. Ilmiy izlanishlari natijasida yuzaga kelgan "Tarixiy roman: genezisi, keyingi taraqqiyoti" (Toshkent, "Fan" nashriyoti, 2005-yil), "Moziy va badiiy adabiyot" ("Buxoro" nashriyoti, 1994-yil), "Amir Temur abadiyati" ("Fan" nashriyoti, 1994-yil), D.Temirova bilan hammualliflikda "Tarixiy romanda syujet muammosi" (Toshkent, "Fan" nashriyoti, 2008-yil) monografiyalari o'zbek adabiyotshunosligi rivojiga muhim hissa bo'lib qo'shildi. Jumladan, "Tarixiy roman: genezisi, keyingi taraqqiyoti" monografiyasida tarixiy romanga qo'yiladigan talablar, tarixiy voqealarni badiiy aks ettirishdagi talablar, epik tasvir ko'lamining janr xususiyatini belgilashdagi ahamiyati, tarixiylik va badiiylik prinsiplaridagi uyg'unlikning janr takomilidagi o'рни haqida e'tiborli ilmiy kuzatishlar, mulohaza va xulosalar keltirilgan. "Amir Temur abadiyati" risolasida olim Amir Temur haqida tarixiy manbalar, badiiy asarlarda bildirilgan fikrlarning tarixiy haqiqatga qanchalik mos kelishi va jahon adabiyotida sohibqiron obrazini yaratishdagi o'ziga xosliklar haqida atroflicha fikr yuritadi. Alisher Navoiyning Amir Temurga munosabati haqida so'z borar ekan, "Majolis un-nafois" tazkirasi yettinchi majlisida keltirilgan hikoyatga kishi diqqatini qaratadi. Unda Mironshohni yomon yo'llarga boshlagan nadimi qochib yurganda tutib keltirilgani va u Qur'onni qiroat bilan nihoyatda

chiroyli o'qiy olishi natijasida muqarrar jazodan qutilib qolgani aytiladi. Bunda jahongirning adolatli hukmdor bo'lganligi va so'z nafosatini qadrlaganligi ko'rinadi.

Risolaning "Afsona va haqiqat uyg'unligi" bobida ingliz dramaturgi Kristofer Marlning "Sohibqiron Temur" fojeasini tahlil etadi. U o'n pardadan iborat bo'lib, ikki qismga bo'linadi. Fojeaning ikkinchi sahnasidan boshlab Temur obrazi yetakchi obrazga aylanadi. Asarda Amir Temur shaxsi bilan bog'liq tarixiy dalillar ba'zan buzib talqin etilgan bo'lsa, ba'zi o'rinlarda dramaturgning g'oyaviy estetik maqsadidan kelib chiqqan holda talqin qilingan. Masalan, Temurni Misr sultonining asira qizi Zinokrata cho'pon deb ataydi. Holbuki, tarixiy manbalarda bunday ma'lumot uchramaydi. K.Marlo o'z davrining farzandi edi. Uyg'onish davri madaniyati va san'atining insonparvarlik g'oyalaridan biri ijtimoiy jihatdan quyi pog'onalardan bo'lgan kishining o'z mehnati, iroda kuchi bilan yuksak pog'onalarga ko'tarilishi mumkinligi edi. Dramaturgning o'zi ham shunday bo'lgan. U oddiy etikdo'z usta oilasida tug'ilgan. Tug'ma iste'dodi va tirishqoqligi tufayli grammatika maktabida ta'lim oladi va yetuk dramaturg bo'lib yetishadi. Shuning uchun ham u o'z asarida Temurni oddiy xalqdan yetishib chiqqan buyuk kishi sifatida tasvirlaydi va bu uning dunyoqarashiga mos kelgan holat hisoblanadi. Boshqa o'rinlarda muallif sohibqironni qudratli sarkarda, nihoyatda bosiq va qat'iyatli hukmdor bo'lganligini ko'rsatib beradi. Jumladan, Sulton Boyazid bilan to'qnashuvda bu yorqin ko'rinadi. Boyazid mag'rur, raqibiga pisandsizlik bilan qarovchi shaxs sifatida ko'rsatilsa, Temurning izzat-nafsi kamsitilsa ham o'zini bosiq tutishi, undan intiqom olish niyatini xotirjam bildirishi tarixiy haqiqatga muvofiq kelishini munaqqid ta'kidlaydi. Katta jangda jahongir Amir Temur zafar qozonadi. Asir olingan Boyazid temir qafasga solinishi manzaralari sahnada aks etadi. Ammo bu yerda ham tarixiy haqiqat dramaturg badiiy-estetik maqsadiga ko'ra talqin etilgan. Chunki mag'lub bo'lgan Boyazidning temir qafasga solingani haqida tarixiy manbalarda ma'lumot yo'q. Bu haqda muarrix T.Granovskiy ham aytib o'tganligi eslatiladi. "Sohibqiron Temur" fojeasi jo'shqin va yusak ehtiroslar, o'tkir dramatizm asosida qurilgani uchun ingliz dramaturgiyasining nodir namunalariidan biriga aylandi. Londondagi teatr mavsumi ko'p yillardan buyon aynan shu asar spektakli bilan boshlanishi ham mana shu fikrning isbotidir" [1,17] deyish bilan K.Marlning Amir Temurdek buyuk shaxs obrazini yaratishga katta hissa qo'shganligini tak'idlaydi.

"Bulut ortidagi yulduzlar" bobida rus yozuvchisi S.Borodinning "Samarqand osmonida yulduzlar" trilogiyasida nafaqat Amir Temur, balki butun temuriylar davri tarixi buzib ko'rsatilganligini ilmiy dalillashga harakat qiladi. Trilogiya muallifi tarixiy haqiqatni bilgani holda uni buzib ko'rsatgan. Uning asosiy maqsadi ham tarixni buzib ko'rsatish, Amir Temur va uning davri haqida kitobxonda noto'g'ri qarash va tushunchalarni shakllantirish bo'lgan. "Borodin imkoni boricha Temur obrazini jo'nlashtirish, bu ulug' shaxs tabiatidagi ulug'vorlik, ulkan hukmdorlik va sarkardalik iste'dodini xaspo'shlashga ko'p uringanini payqash mumkin", - deydi munaqqid.

"Tarixiy shaxs va badiiy obraz" bobida "O'tkan kunlar" romanida Temur shaxsiga bildirilgan munosabat, O.Yoqubovning "Ulug'bek xazinasi" romanida Amir Temur va temuriylar davri tarixiga oid tarixiy dalillarning chuqur badiiy ifodasi,

Oybek “Navoiy” romanida buyuk sohibqironga hurmat-ehtiromini noziklik bilan, imo-ishoralar orqali yetkazganini, o‘zbek she’riyatida Amir Temur siymosiga chuqur ehtiromni G‘.G‘ulom, E.Vohidov, A.Oripov, I.Subhon va boshqa shoirlarimiz ifodalay olishganliklarini qayd etadi va tahlil qiladi. Bu tahlillar orqali biz Amir Temur obrazi tarixiy romanlarda, zamondosh yozuvchi va shoirlarimiz ijodida qanchalik ilhombaxsh bo‘lganligini ko‘ramiz.

Qirg‘iz adibi T.Qosimbekovning “Singan qilich” romani tahliliga bag‘ishlangan sahifalarda munaqqidning roman genezisini chuqur tadqiq etganligini, janrga xos xususiyatlar romanda to‘laqonli aks etganligini asoslab bera olganligini ko‘ramiz. Bunda roman haqida aytilgan fikrlarga munosabati, janrning nazariy talqini, boshqa adabiyotlarda yaratilgan tarixiy romanlar bilan qiyoslash yo‘sinidagi ilmiy izlanishlarining xulosalari munaqqidning monografiyani yaratishda katta zahmat chekkanligini ko‘rsatadi.

Tadqiqotchilar “Singan qilich” romani haqida fikr yuritishib, o‘z vaqtida unda g‘o‘r badiiy talqin, syujet va kompozitsiyada ayrim nuqsonlar borligini qayd etishganligini, ammo asosan u ijobiy baholanganligini eslatgan munaqqid T.Davidova va Z.Kedrina unga yuqori baho berganligini ta’kidlaydi. T.Davidova uni “qirg‘iz adabiyotidagi birinchi va shak-shubhasiz, muvaffaqiyatli romandir” desa, Z.Kedrina: u “nafaqat hujjatli aniq, shuningdek, badiiy yorqin, dialektik mufassal epopeyani yaratdi” (3,106-107) deydi. Ammo G‘.Murodov Z.Kedrinaning “Singan qilich”ni roman-epopeya deb atashini yoqlamaydi. Bu noto‘g‘ri fikr ekanligini ilmiy asoslab ko‘rsatib beradi. “Roman-epopeya badiiy mazmun jihatidan ham, hajm jihatdan ham keng, unda insoniyat, xalqlar taqdiri, istiqbol yo‘llari aks etadi, u barcha davrlarning, tarixiy jarayonning muhim qatlamlarini o‘z hududiga, badiiy matnga joylashtirish, ularni o‘zaro bog‘langan holda tasvirlash imkoniyatiga ega bo‘ladi” (3, 107). Shunga ko‘ra T.Qosimbekovning romani roman-epopeya emas, balki janrning barcha talablariga javob bera oladigan yaxshi roman, degan xulosaga keladi. Romanda rus istilochilari Kaufman, Skobelev, Chernyayev kabi obrazlarning badiiy talqini mavjud. Bu obrazlar talqinida yozuvchi tarixiy haqiqatga to‘g‘ri yondoshganligini ta’kidlaydi. Mustamlakachilik mohiyatini to‘g‘ri ochib berganligini ishonarli dalillaydi. Bunda boshqa asarlarda bu obrazlar qanday yaratilganligiga e’tiborni qaratadi. X.Sultonovning “Bunchalar shirinsan, achchiq hayot” essesda ham Kaufman obrazi bor. Har ikkala asarda uning shafqatsizligi, mustamlakachilik mohiyati aks ettirilgan. Munaqqid asarning muvaffaqiyatli chiqqan o‘rinlarini tadqiq etishda “O‘tkan kunlar” romani bilan qiyoslaydi. Xudoyorxon hukmdorligi davridagi parokandalik rus istilosiga sabab bo‘lganligi har ikkala asarda ham ta’kidlangan. Ammo asarda yo‘l qo‘yilgan ba’zi xatoliklar, tarixiy haqiqatni buzib ko‘rsatish, badiiy bo‘sh o‘rinlarning uchrashini ham tarixiy mavzuda boshqa adabiyotlarda yaratilgan asarlar bilan qiyoslagan holda tadqiq etilgan. “O‘tkan kunlar” romanida Musulmonqul shafqatsiz, zolim kishi sifatida tasvirlangan. T.Qosimbekov esa uni romanda ijobiy obraz sifatida talqin etishga uringan. Musulmonqulni qatl etish jarayonida o‘zini tutishi Gogolning “Taras Bulba” qissasidagi tasvirga o‘xshab qolganligini asarning eng badiiy zaif o‘rinlaridan biri deb ko‘rsatadi. Umuman olganda, tarix haqiqati va roman mavzuida munaqqid ancha salmoqli izlanishlar olib

borgan. Monografiyaning “Markaziy Osiyo tarixiy romani genezisi, badiiy-shajaraviy manbalari(“O‘tkan kunlar misolida”)), “Adabiy-badiiy vorisiylik va tarixiy roman tadriji”, “Adabiyotlararo jarayonning yangi bosqichlarida tarixiy roman badiiy strukturasidagi an’anaviylik va sifat o‘zgarishlari”. “Roman-trilogiyada moziy va insonni tasvirlash prinsiplari” boblarining har birida munaqqidning o‘ziga xos tahlil usuli, xolis pozitsiyasi va ilmiy dalillash mahorati ko‘zga tashlanadi.

“Moziy va badiiy adabiyot” monografiyasi tanqidchining kelgusida yana ham keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borishida muhim pillapoya bo‘ldi. Unda tarixiy asarning tabiati, folklor va tarixiy asar, tarixiy asar taraqqiyoti masalalari, prototip va badiiy obraz, tarixiy roman va hujjat masalalari yuzasidan fikrlar bildirilgan. Turli adabiyotlarda turli tarixiy mavzularda yaratilgan asarlarni o‘zaro qiyoslash, yutuq va kamchiliklarini qayd etish asnosida tarixiy asarlarga xos eng muhim xususiyatlarni ajratib ko‘rsatish bilan tarixiy asar tabiatiga aniqlik kiritadi. Tarixiy asarlar tasnifi haqida so‘z borar ekan, turli davrlarda munaqqidlar tomonidan tavsiya etilgan tasniflar mukammal emasligi, tarixiylik va zamonaviylik tushunchalariga turli davrlarda turlicha qarashlar mavjud bo‘lib kelganligini, shuning uchun har qanday tasnif nisbiy ekanligi ta’kidlanadi. Olim barcha fikrlar, xulosalarni umumlashtirib, quyidagi tasnifni havola etadi:

“1.Ma’lum bir tarixiy shaxs(lar) hayoti va faoliyati ifoda topgan asarlar.

2. Xalq tarixining muhim ahamiyatga ega bo‘lgan biror bosqichi, muhim bir tarixiy voqeani tasvirlagan badiiy asarlar” [2, 40].

“Buyuk jahongirning badiiy siymosi” deb nomlangan monografiyaning 2-bobida Asror Samadning “Sohibqiron Temur” dramasi, Muhammad Alining “Sarbadorlar” romanida sohibqiron Amir Temur obrazining badiiy talqini tahlil etilgan. Tarixiy haqiqatni badiiy aks ettirishda xolislik, tarixiy haqiqatni soxtalikdan ajrata bilish muhim. Masalan, sarbadorlar harakatiga sohibqironning munosabati turli tarixiy manbalarda turlicha talqin etilgan. Sharafiddin Ali Yazdiy sarbadorlar harakatiga salbiy munosabatda bo‘lgan. Ularni turli qabih xatti-harakatlar qiluvchilar, deb ta’riflagan. Mirxond va Xondamir asarlarida ham shunday fikrlar uchraydi. B.G‘afurov “Tojiklar”, G.Hidoyatov “Mening jonajon tarixim” asarlarida sohibqironning sarbadorlarga munosabati bir yoqlama bo‘lib, unda Amir Temur sarbadorlarning muxolifi sifatida ko‘rsatilgan. “Sarbadorlar” romanini chuqur o‘rganib chiqqan munaqqid G‘.Murodov Muhammad Ali sohibqironning sarbadorlarga munosabatini xolis va to‘g‘ri ko‘rsata olganligini ta’kidlaydi.

“Muhammad Ali ko‘plab manbalardagi ana shu xildagi murakkab, noxolis qarashlar orasidan haqiqiy suvaydoni izlab topish, tarixiy shaxsning ijtimoiy hodisaga chin munosabatini aniqlash va badiiy talqin qilish uchun samarali mehnat qilganini ko‘rish mumkin. Tarix kitoblarining guvohlik berishlaricha, sarbador rahnamolar Amir Husayn amri bilan qatl ettirilayotganda, Temur Mavlonzodaning ozod etilishini qat’iy talab etgan va bunga erishgan ham. Mana shu dalilning o‘zi sarkardaning sarbadorlarga nisbatan ma’lum bir xayrixohligini va o‘z va’dasiga sobitligini aniq ko‘rsatib turibdi. Roman muallifi moziy manbalaridan badiiy haqiqatni yuzaga keltiruvchi ana shunday nuqtalarni topa bilgan va ularni asar konsepsiyasini yoritish maqsadiga yo‘naltira olgan” [2, 74] .

Bunday tahlil romanning badiiy quvvati va mazmun-mohiyatini anglab yetishda kitobxonga katta yordam beradi.

Munaqqid bu fikrlarini Muhammad Alining “Ulug‘ saltanat” tetralogiyasi tahliliga bag‘ishlangan “Tarixiy romanda syujet muammosi” (Dilfuza Temirova bilan hammualliflikda) tadqiqotida davom ettirgan va yanada salmoqli fikrlar, xulosalarni taqdim etgan.

Tarixiy romanlar tadqiqotidan tashqari tanqidchi zamondosh shoir va yozuvchilar ijodiga bag‘ishlangan ko‘plab maqolalar, ilmiy tadqiqot ishlarini amalga oshirgan. Shoir Isroil Subhoniyni hayoti va ijodiga bag‘ishlangan “Qalbidunyo’dagi eng dilbar kitob”, Sadridin Salim Buxoriy ijodi tadqiq etilgan “Yorug‘lik olami”, shoir va jurnalist Jahongir Ismoilov ijodi o‘rganilgan “Elparvar ijodkor”(marhum Nafisa A‘loeva hammuallifligida), shoir va jurnalist Sulaymon Shodiyev ijodi haqida “Hayrat va samimiyat kuychisi”(shogirdi M.Saidova bilan hamkorlikda) taniqli shoir G‘ulom Shomurod, iste’dodli adib Jo‘ra Fozil (Sayyora Latipova bilan ham mualliflikda hayoti va ijodiga bag‘ishlangan kitoblari uning sermahsul, tinib-tinchimas adabiyotshunos olim ekanligini namoyon etadi.

Zahmatkash adabiyotshunos oliy ta‘lim talabalari va magistrantlari uchun mo‘ljallab yozilgan o‘ndan ortiq darslik, o‘quv qo‘llanma, o‘quv-usuliy qo‘llanmalarining muallifidir. Uning professor Darmonoy O‘rayeva bilan birgalikda yozilgan yirik hajmdagi “Adabiyotshunoslik metodologiyasi” darsligida (5) murakkab ilmiy-nazariy ta‘limotlar, filologik markazlar haqida qimmatli ma‘lumot va ilmiy-nazariy umumlashmalar mavjud.

Olimning pedagogik faoliyati, adabiyotshunoslik fanini o‘qitishning muammolariga bag‘ishlangan izlanishlari, fanni o‘qitish yuzasidan ishlab chiqqan namunaviy dasturlari, ilmiy-uslubiy tavsiyalari alohida o‘rganishga loyiq. Jumladan, uning “Zamonaviy o‘zbek adabiyoti va adabiy jarayon (tarixiy romanlar misolida)” (4) o‘quv qo‘llanmasida moziy badiiy aks ettirilgan yirik epik asarlarning o‘zbek adabiyotida yuzaga kelishi, badiiy-poetik taraqqiyoti, ularning jahon, xususan, Markaziy Osiyo so‘z san‘atlarida yaratilgan asarlar bilan aloqa-munosabatlari yoritilgan.

Mualif “yangi romanchilik maktabi”ni boshlab bergan “O‘tkan kunlar” tahlil etib, unga xos eng muhim badiiy-estetik xususiyatlarni aniqlagan. Bu shoh asarning adabiy-badiiy jarayonning keyingi bosqichlarida yaratilgan “Doxunda”, “Qullar”, “Kecha va kunduz”, “Qutlug‘ qon”, “Navoiy” kabi romanlarga ta’siri masalasini aniq va tizimli tahlil davomida ko‘rsatgan.

Yuqorida nomlari zikr etilgan tarixiy romanlar universitetlar va pedagogika institutlarining o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishida o‘qitiladigan “Yangi o‘zbek adabiyoti” fani doirasida o‘rganiladi. Ushbu qo‘llanma talabalarning milliy tarixiy roman bo‘yicha qarash va bilimlarini chuqurlashtirish, ularni roman janrining murakkab va ko‘p qirrali badiiy olamiga xos xususiyatlar bilan tanishtirish maqsadida yozilgan.

Ilm va ma‘rifat fidoiysi G‘ayrat Murodov milliy so‘z san‘ati ravnaqi, adabiyotshunoslikning rivoji uchun bor bilimi va mahoratini ayamay sarf etib

kelmoqda. Kelgusida iste'dodli adabiyotshunosning yanada salmoqli ilmiy-nazariy tadqiqotlar va adabiy-tanqidiy asarlar yaratishiga ishonamiz.

Foydalanilgan adabiyot:

1. Муродов Ғайрат. Амир Темурабадияти, Тошкент. ЎзР Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 1994.
2. Ғайрат Нек Мурод, Мозий ва бадий адабиёт, “Бухоро” нашриёти, 1994.
3. Муродов Ғайрат, Тарихий роман генезиси, кейинги тараққиёти. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар академияси “Фан” нашриёти, 2005.
4. Gayrat Murodov. Zamonaviy o'zbek adabiyoti va adabiy jarayon (tarixiy roman misolida). – Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2022.
5. Gayrat Murodov, Darmonoy O'rayeva. Adabiyotshunoslik metodologiyasi. – Buxoro: “Durdona” nashriyoti, 2023.

SHOIR SHE'RIYATI

G'ayrat Murodov,

filologiya fanlari doktori, professor (O'zbekiston)

Annotatsiya: maqolada taniqli o'zbek ijodkori Omon Muxtor she'rlari ilmiy-nazariy asosda o'rganilgan. Shoir lirik asarlaridagi yetakchi xususiyatlar yoritilgan. Shu asosda uning milliy she'riyatga qo'shgan hissasi aniq tahlillar davomida ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: she'r, she'riyat, badiiy-poetik xususiyatlar, abadiy mavzular, liro-epik asar, falsafiy tafakkur.

Аннотация: в статье на научно-теоретической основе исследуются стихи известного узбекского художника слова Амона Мухтара. Выделены ведущие черты лирического творчества поэта. На этой основе в ходе конкретного анализа показан его вклад в национальную поэзию.

Ключевые слова: стихотворение, поэзия, художественно-поэтические особенности, вечные темы, лирико-эпическое произведение, философское мышление.

Abstract: the article examines the poems of the famous Uzbek word artist Amon Mukhtar on a scientific and theoretical basis. The leading features of the poet's lyrical creativity are highlighted. On this basis, a specific analysis shows his contribution to national poetry.

Key words: poem, poetry, artistic and poetic features, eternal themes, lyric-epic work, philosophical thinking.

Omon Muxtor butun ijodiy faoliyati davomida she'riyat bilan jiddiy shug'ullangan. U, aytib o'tilganidek, o'z ijodini she'r yozishdan boshlagan. Dastlabki kitoblari she'riy to'plamlari bo'lib, u badiiy adabiyot ixlosmandlariga shoir sifatida ma'lum bo'lgan. O'tgan asrning 70-80-yillarida shoir “Chorlar quyoshli yo'llar” (1966), “Ohang” (1974), “Yog'du” (1979), “Marvarid” (1985), “Shiddat” she'riy to'plamlarini nashr ettirdi. Yosh shoirning ijodiy mashqlariga nafaqat oddiy odamlar – so'z san'ati muxlislari, balki katta ijodkorlardan ayrimlari e'tibor qarata boshladilar. 1975-yilda O'zbekiston xalq shoiri Mirtemir “O'nta bo'lsa, o'rni bo'lak” nomli maqola yozib, unda ikkita navqiron ijodkor – O. Muxtorning “Ohang”, Mashrab

Boboyevning “Bahor kayfiyati” majmualarini zamonaviy poeziya muammolari nuqtai nazaridan tahlil etgan. Ushbu chiqish ko'p jihatdan Abdulla Qahhorning 1940-yili Said Ahmadning “Tortiq” hikoyalar to'plamiga yozgan taqriziga yaqin, ya'ni undan ham tanqidiy munosabat ustuvor. Buning sababi nimada? Bizningcha, dongdor shoir yuqorida nomlari qayd etilgan ikki ijodkordagi o'ziga xos iste'dodni payqagan, ularni maqtash (bunday yo'l yoshlarga ko'pincha salbiy ta'sir qilishini Mirtemir yaxshi bilar edi) yo'lidan bormay, she'rlaridagi ayrim kamchiliklarni ko'rsatgan, shu orqali ularni she'riyatga jiddiy qarashga undagan. Maqoladagi tanqidiy mulohazalar, asosan, haqqoniy va beg'araz. Jumladan, O. Muxtorning “Menga va olamga” she'ri haqida gapira turib, munaqqid shunday deb qayd etgan: “Shu she'rda : “Ko'zlarki, bir ohu, ko'zlarki ajdar” satridagi “ajdar” so'zi original mubolag'a bo'lib ko'rinsa ham, tasavvurga sig'mas, badhazm, hatto qo'rqinch, tushingizga kirs, lablarga uchug chiqadigan darajada xunuk” (1, 207).

To'g'ri yosh shoir qiz ko'zlarini afsonaviy maxluqni emas, u purkaydigan olovni nazarda tutgan. Shunga qaramay, “ajdar” kalimasida xalq tasavvuridagi salbiy ottenka (rang) mavjudligidan, yuqorida qayd etilgan tanqidiy fikr aytilgan.

Mirtemirning O. Muxtor she'rlari xususidagi mulohazalarida bahslashadigan, e'tiroz uyg'otadigan o'rinlar ham yo'q emas. Masalan, “Mashrab isyoni” degan tupp – tuzuk she'rda:

Alisher sher edi... Va lekin vazir,

Emasdi Mashrabday erkdan devona. –

satrlarida “devona” so'zi o'z o'rniga tushmaganligidan fikr mujmal: axir “erkka devona” deyilsa yoki “erkka so'zana” deyilsa, Mashrabning erkka zor qiyofasi, hazrati Navoiydagidek (har qalay, ulug' vazir) erkdan mahrumligi, erk uchun devona, erk uchun kuygan Mashrab siymosi yarqirab ketar edi (1, 207).

Bizning, “erkdan devona” birikmasi – mubolag'asi o'rinli va tabiiy. Chunki “erkdan devona” deyilganda, isyonkor shoirning qalandar bo'lib, erkin – ozod yurganligi, ko'ngli tilagan ishni qilib, istagan joyga bora olish imkoniyati nazarda tutilyapti. “Erkka devona”ni “ozodlikka tashna” deb tushunsak, yuqoridagi ma'noga zid holat vujudga keladi.

Samimiy, ochiq qalb sohibi bo'lmish ulkan shoir O. Muxtor she'riy izlanishlarini yakunlar ekan, shunday xulosaga kelgan edi: “Omon Muxtorda zamonga ohangdoshlik, vatanparvarlik va sevgi qo'shiqlari bo'yoqdor, quyma satrlar ham, tugal she'rlar ham bor, rang – baranglik uchun yangi gap aytish uchun harakat, urinish yaqqolligini inkor etish insofdan emas. Uning she'rlarida “Shoirilar qalbiga kirolmas Iblis, Azroil ololmas ular jonini” kabi satrlar oz emas. To'plamda “Dunyo o'ylari”, “Mashrab isyoni”, “Husayn fojiasi”, “Hamza”, “Qo'llar”, “Bog'da bir sas”, “Buxoroda qish”, “Uyqusiz tunlar” kabi she'rlar o'qigulik, yaxshi, jindek sayqal, jindek peshona teri, jindek tahrir bilan yarqirashga shay she'rlardir”.

Mirtemir yosh ijodkorlarga ota kabi g'amxo'r, mehribon inson edi. Uning yuqorida keltirilgan mulohazalari ulug' shoir tabiatining ana shu ijobiy jihatlarini ro'y – rost ko'rsatib turibdi. Yuqoridagi iqtibos ichidagi bir fikr kishini o'ylantirib qo'yadi: yosh shoir nazmiy tajribaning o'ziga xosligini “inkor etish insofdan emas”. Zabardast

shoir bunday mulohazani o'ziga nisbatan aytyaptimi yoki boshqalargami? Bunday savolga javob topish ilmiy nuqtai nazardan muhim ahamiyatga ega.

Biz ushbu muammoga yechim topish maqsadida ancha vaqt izlandik, bir qator kitob, esdaliklarni ko'zdan kechirib chiqdik. Javob Omon Muxtor ijodining o'zidan topildi.

O. Muxtorning "Uzun yo'lakdagi ikki kishi" deb nomlangan kitobining anchagina qismi zamonaviy o'zbek adabiyoti taraqqiyotiga hissa qo'shgan ijodkorlar xotirasiga bag'ishlangan. Jumladan, unda ustoz Mirtemir haqidagi esdaliklar ham bor. Ushbu yodnomada aytilishicha, Mirtemir mazkur maqola chop etilgach, ancha vaqtdan so'ng O. Muxtorga: "Meni avrashdi, bo'tam. Xafa bo'lmay", - deb aytgan ekan. Ayon bo'lyaptiki, maqola yozilishidan avval qaysi ayrim (adabiy yoki mafkuraviy) davralarda O. Muxtor, M. Boboyev ijodi haqida salbiy fikr-mulohazalar aytilgan. Ustod ijodkor mana shunday gap – so'zlar ta'sirida yosh qalamkashlar ijodiga keskinroq mulohazalarni aytgan. Abdulla Oripovning aytishicha, shoirlar g'oyat sodda, ishonuvchan kishilar bo'ladilar. Ularga yolg'on aytib ishontirish ba'zan juda oson. Mirtemir, Oybek kabi ijodkorlarning soddadilligi haqida o'nlab rivoyat – u latifanamo voqealar hozir ham aytib yuriladi.

Adolat yuzasidan aytish kerakki, O. Muxtorning she'riyat borasidagi jiddiy izlanish va tajribalari hanuzgacha haqqoniy, ilmiy-nazariy jihatdan xolis bahosini olganicha yo'q. She'riyatga oid tadqiqot (dissertatsiya), monografiya, risola, maqolalarda aksar hollarda bu shoir lirik, liro-epik ijodi tahlilga tortilmaydi, holbuki bunday tahlil zamonaviy o'zbek lirikasidagi ustuvor badiiy-poetik xususiyatlarni oydinlashtirishda muayyan ahamiyat kasb etishi mumkin edi.

2011 - yili "Sharq" matbaa – nashriyot aksionerlik kompaniyasi bosh tahririyati Omon Muxtorning ko'p jildlik "Saylanma"sini chop etishga kirishdi. Ushbu nashrning birinchi jildi ("Sharshara") tajribali, hassos shoirning she'rlari, she'riy turkumlari, she'riy hikoyatlari hamda manzaralardan tarkib topgan.

Jilddagi jamiyki she'rlar to'rtta daftar shaklida berilgan. Ushbu usul ma'lum darajada hazrat A. Navoiyning o'z lirik ijodini to'rt devon ("Xazoinul - maoniy") holida jam qilish tajribasini eslatib turibdi.

"Sharshara" she'riy to'plamiga "Adabiyot – go'zal bir ot" misrasi bilan boshlanuvchi she'r muqaddima sifatida tanlab olingan.

Mo'jazgina bu she'rda badiiy adabiyotga nisbatan ikki xil g'arazli munosabat ko'rsatilgan. Birinchisi: shuhrat – shon tashnasidagi ayrim kimsalar mana shu go'zal otga minib, ko'klarga uchishni istaydilar. Muddaolari shuki, hamma ularni olqishlasin, obro', mansab, davlatga shu ot orqali erishsinlar. Biroq "adabiyot shunday bir otki, Har kimni mindirmas o'ziga, Minganda ham tashlar ag'darib" (3,3). Demak, adabiyot o'z dargohiga tamagir, shuhratparast, manman odamlarni emas, qalbi pok, insonparvar, insoniyat manfaatlari uchun kuyib – yonuvchi iste'dod sohiblarinigina qabul qilar ekan.

Ikkinchi munosabat: badiiy adabiyot ("go'zal ot") ga bepisand, hatto nafrat bilan qarab, uni yer yuzidan butunlay yo'qotib yuborishga urinadigan kishilar ham kam emas. Shu boisdan "Bu otni gohida otdilar, Bu otni gohida sotdilar". Bunday xatti-harakatlar oqibatida dunyo adabiyotisiz g'arib bo'lib qoldi, odamlar hayotning

baland – pastiga tushunmay g‘aflatga botib bordilar. Oqibatda ular yangidan najot (“adabiyot”) izlay boshlashdi. Shoir g‘urur va quvonch tuyg‘ulari bilan “Uchib borayotir go‘zal bir ot - Adabiyot”, - deb o‘z she‘rini yakunlaydi. Binobarin, hayot, insoniyat, dunyo bor ekan, adabiyot ham yashayveradi degan xulosa kelib chiqadi ushbu she‘rdan.

Filologiya fanlari doktori Yo‘ldosh Solijonov “Shiddat – shijoatli ijod” nomli maqolasida O. Muxtor she‘riyati haqida ushbu fikrlarni aytgan: o‘tgan asrning 60-yillari boshlanishida milliy adabiyot dargohiga bir guruh iste‘dodli yoshlar kirib keldilar. “Bu safda o‘shandayoq Omon Muxtorning o‘ziga xos ovozi va so‘zi bor edi. Ushbu adabiy avlod ijodiga xos bo‘lgan – bevosita insonning murakkab olamiga murojaat qilib, ichki kechinmalarini turfa bo‘yoqlarda ochishga intilish Omon Muxtor she‘riyatiga ham xos shu bilan birga, abadiy mavzular – tabiat va muhabbatni yoritishga ko‘proq va ayricha e‘tibor, hayot hodisalari haqida teran – falsafiy fikr yuritishga moyillik uning she‘riyatida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Bunga (osoyishta ko‘ringan ruhiy holat talqinicha) qanchalik zid tuyulmasin, uning she‘riyatida (aksar nasriy asarlarida ham) bosh belgi harakatdir. Bu endi uzoq yillar davomida yaratilgan ijod namunalari, adib qahramonlariga faol (harakatchan) namoyish berish barobarida, o‘zi ham avvaldan yonib yashashga, shiddat – shijoat bilan olg‘a intilishga da‘vat etilganini ko‘rsatadi... u yozgan she‘rlarda samimiyat va hayrat kuchli. Faollik – harakat (kuchli ehtiros) ularga hayotbaxsh ohang bag‘ishlaydi” (4, 7-8) .

Ushbu mulohazalar adabiyotshunosning shoir lirik ijodini yaxshi o‘rganganligini ko‘rsatib turibdi. Keltirilgan iqtibosda O. Muxtor she‘riy asarlariga chindan ham xos bo‘lgan quyidagi xususiyatlar aytilgan:

- 1) inson (lirik qahramon)ning murakkab ichki olamini tasvirlashga intilish;
- 2) o‘tkinchi emas, abadiy, (muhabbat, tabiat, inson qalbi manzaralari) mavzularning ustuvorligi;
- 3) falsafiy tafakkurga moyillik;
- 4) tasvir, ifoda shiddat ruhi;
- 5) samimiyat va hayratning kuchliligi.

Chindan-da, O. Muxtor lirik, liro-epik asarlari mutolaasi, tadqiqi mazkur xususiyatlar shoir she‘riy ijodining o‘ziga xosligini ta‘min etib berganiga ishonch hosil qilish mumkin.

O. Muxtor she‘rlarini vazn nuqtai nazaridan ko‘rib chiqilsa, shoirning o‘zbek she‘riyatida mavjud uchala o‘lchov (barmoq, aruz, sarbast)da ham nazmiy asarlar yozganini ko‘rsa bo‘ladi. Ular orasida barmoq vazni asosiy o‘rinda turibdi. Sarbastdagi she‘rlari ham anchagina. Nozim mumtoz she‘riyatimizdagi ustuvor bo‘lgan o‘lchov (aruz)da yaxshi lirik asarlar yozgan:

Turfa gul, boqsam, dimog‘imni qitiqlar islari,
Gulmi bu yoki Buxoroning gulandom qizlari.

Ushbu bayt bilan boshlanuvchi g‘azal aruzning o‘zbek lirikasida ko‘p qo‘llanilgan ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan. Garchi g‘azal muqaddimasida gulandom qizlar haqida gap ketsa-da, she‘r ishqiy mavzuda emas. She‘r shoir tug‘ilib, voyaga yetgan zamin – Buxoro haqida. Shu boisdan 4 – baytda shunday deyiladi:

Men Buxoro o'g'liman, ketganda ham undan yiroq,
Undadir doim hayotimning butun ildizlari.

Ijodkor hamisha o'zini vatan – O'zbekiston farzandi deb biladi, shu bilan birga, ota – bobolarining muqaddas maskani, avliyo va donishmandlar yurti – Buxoroni ham hech qachon unutmaydi.

Aruz vaznida O. Muxtor o'nlab g'azallar, muxammaslar yozgan. Ayniqsa, A. Navoiy g'azallariga bitgan taxmislari alohida e'tiborga loyiq.

Shoirning barmoq va erkin vaznlarda yaratilgan aksariyat she'rlarini o'qib, u takrorlanmas, boshqa nozimlarga o'xshamagan shoir ekanligiga qat'iy ishonch hosil qilamiz. Omon Muxtor she'r yozish maqsadida qo'liga qalam olar ekan, hech qachon soxta tuyg'ularni qog'ozga tushirishga urinmagan. Bari yozganlarida tuyg'ular tiniq va haqqoniydir. Shoirning badiiy adabiyot muxlislariga aytadigan so'zlari bor. U bu so'zlarni quruq, yalang'och tarzda ifodalamaydi, aksincha obrazli, ta'sirchan shakllarda, o'ziga xos ovoz va ohanglarda she'rxonlar qalbiga yetkazishga harakat qiladi. Shu ma'noda O. Muxtor haqiqiy, katta shoirdir.

Ijodkor nasr, ayniqsa, romanchilik sohasida ko'proq mehnat qilayotganida ham, she'riyatdan uzoqlashib ketmadi: lirik asarlar yozishda davom etdi. Bu bilan kifoyalanmay, ko'pchilik romanlariga qahramonlarning ruhiy holati bilan bog'liq she'rlar, she'riy parchalarni kiritish tajribasini davom ettirdi.

Oybek adabiy jamoatchilikka dastlabki ikki she'riy to'plami ("Tuyg'ular", "Ko'ngil naylari") bilan emas, "Dilbar – davr qizi" dostoni bilan tanilgan edi, deb eslaydi. Shuhrat, G'afur G'ulom ijodiy biografiyasida ham shunga o'xshash holat kuzatilgan. U garchi o'tgan asrning 20-yillarida o'nlab lirik she'rlar yozgan bo'lsa-da, hikoyalari va qissalari bilan xalq orasida mashhur bo'lgan.

Omon Muxtor ijodiy tarjimai holini o'rganganimizda ham, ushbu qiziqarli holning guvohi bo'lamiz. Ijodkor ta'sirchan, obrazlarga boy she'rlar yozib, bir necha she'riy majmualarni nashr ettirsa ham, haqiqiy muxlislarini hikoyalari, so'ng qissa va romanlari orqali topdi. Bu hodisaning, bizning kuzatishlarimizga ko'ra, quyidagicha omili bor:

Oybek, G'afur G'ulom benazir shoir, nazmga salohiyati yuksak ijodkorlar bo'lishgan. Omon Muxtorning ham nazmiy iqtidori xususida oldinroq gapirib o'tdik. Ularda nasriy tasvir, ifoda borasida nazmdan ham balandroq iqtidor bo'lgan, chog'i. Omon Muxtor "Uzun yo'lakdagi ikki kishi" kitobidagi G'. G'ulom haqidagi xotiralarida shunday hikoya qiladi: "... G'afur aka, - dedim. – Xafa bo'lmasangiz, bir gap aytaman

- Ayt!

- Siz buyuk shoirsiz. She'rlaringiz zo'r. Lekin menga qolsa, nasriy asarlaringiz undan ham kuchli. Tengi yo'q.

- Shunaqami? Shunaqami? – dedi. Keyin bir nuqtaga tikilib o'ychan pichirladi : Balki! Balki... "(2,59).

Ushbu fikrni ijodiy merosining keyingi (shoir vafotidan keyin) taqdiri ham tasdiqlab bormoqda. Ijodkorning hikoya va qissalaridan iborat to'plamlari bir necha bor chop etilib, hamon kitobxonlar tomonidan sevib o'qilmoqda. "Netay", "Shum bola", "Yodgor" qissalari asosida badiiy filmlar yaratildi. Bundan tashqari, "Shum

bola” ko‘p qismli videofilm tarzida suratga olindi hamda televidenie orqali xalqimizga namoyish etib borilmoqda.

Oybek, G‘. G‘ulom singari Omon Muxtor iste’dodi ham nasrda ko‘proq namoyon bo‘ldi. O. Muxtorning epik tasvirga moyillik kuchli ekanligini birinchi bo‘lib shoir Mirtemir payqagan. “O‘nta bo‘lsa – o‘rni bo‘lak” maqolasida atoqli shoir shunday deb qayd etgan: “Agar Omonning she‘rlarida epiklikka mayl aniq bo‘lsa, Mashrab (Boboyev) she‘rlarida lirizmga zil ketish ochiq - oydin” (1,208). Ulug‘ so‘z san‘atkori o‘z vaqtida payqagan ana shu “epiklikka mayl” buxorolik ijodkorni o‘nlab nasriy asar (hikoya, qissa, roman)lar yaratishga undadi, u chinakam obro‘ - e’tirofni nasr orqali topdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Миртемир. Асарлар. Тўрт жилдик. 4-жилд. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. – 1983.
2. О. Мухтор. Узун йўлакдаги икки киши. – Тошкент : Ўзбекистон, 2011.
3. Омон Мухтор . Шаршара. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2011.
4. Ё.Солижонов. Шиддат – шижоатли ижод. Манба : О. Мухтор. Сайланма. 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2011.

XX ASRNING 20-YILLARI O‘ZBEK ADABIY TANQIDCHILIGIDA TANQIDIY-BIOGRAFIK OCHERK JANRI RIVOJIDA FITRATNING O‘RNI

Shoira Axmedova,

Osiyo xalqaro universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. *Buyuk qomusiy olim, jadid ma’rifatparvar tanqidchisi, adabiyotshunosi Abdurauf Fitrat adabiy tanqid janrlarini, jumladan, tanqidiy – biografik ocherk janrini rivojlantirishda muhim o‘rin egallagan siymolardan biridir. Tanqidiy-biografik ocherk janri yozuvchi yoki shoirning hayoti va ijodi, u mansub adabiy muhit, asarlarining yaratilish tarixi, mazmun-mohiyati, fazilatlar, adabiy-tarixiy jarayondagi o‘rni haqida ma’lumot beradi. Shu jihatdan ushbu maqolada Fitratning Umar Xayyomga bag‘ishlangan tanqidiy-biografik ocherki va uning o‘zbek adabiyotshunosligida tutgan o‘rni yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: adabiy tanqid, munaqqid, tanqidiy-biografik ocherk janri, Fitrat, adabiy jarayon.

Аннотация: *Абдурауф Фитрат крупный энциклопедист, современный просвещенный критик, литературный критик, является одной из фигур, занявших важное место в развитии жанров литературной критики, в том числе жанра критико-биографических очерков. Жанр критико-биографического очерка дает информацию о жизни и творчестве писателя или поэта, литературной процессе, к которой он принадлежит, истории создания его произведений, их содержании, качествах и месте в литературно-исторической среде. В связи с этим в данной статье описывается критико-биографический очерк Фитрата об Омаре Хайяме и его месте в узбекском литературоведении.*

Ключевые слова: литературоведение, критик, жанр критико-биографического очерка, Фитрат, литературный процесс.

Abstract. Abdurauf Fitrat, a major encyclopedist, a modern enlightened critic, a literary critic, is one of the figures who occupied an important place in the development of genres of literary criticism, including the genre of critical-biographical essays. The genre of a critical-biographical essay provides information about the life and work of a writer or poet, the literary process to which he belongs, the history of the creation of his works, their content, qualities and place in the literary-historical environment. In this regard, this article describes Fitrat's critical-biographical essay on Omar Khayyam and his place in Uzbek literary criticism.

Keywords: literary criticism, critic, genre of critical-biographical essay, Fitrat, literary process.

XX asrning buyuk qomusiy olimi Abdurauf Fitrat mumtoz adabiyot namunalarini adabiyotshunoslik aspektida tekshirsa-da, ularga tanqidchilik nuqtai nazaridan yondashadi, natijada uning u yoki bu maqolasida hodisa xolis bahosini olib, qolaversa, bunday ruhi bilan maqola yoki risola janriga xos xususiyatlar jilosi oydinlashib qoladi. Buning evaziga uning ijodida adabiyotshunoslik va adabiy tanqidchilikka daxldor xilma-xil janrlar bo'y ko'rsatib, Fitrat esa ana shu xizmati bilan adabiy tanqidiy janrlar kashshofi sifatida faoliyat ko'rsatgan, o'z navbatida, bu hodisa o'zbek adabiyotshunosligi va adabiy tanqidchiligining keyingi taraqqiyotiga jiddiy ta'sir ko'rsatganligini alohida ta'kidlab o'tish lozim.

Fitratning adabiy tanqidga munosabati 20-yillar rus tanqidchiligidagi formal maktabning vakillari Eyxenbaum, V.Shklovskiy, V.Jirmunskiy kabilar izidan borishida ko'rinadi. Ularning fikricha, davr siyosatiga aralashish, badiiy asarlarning g'oyaviy-mafkuraviy va ijtimoiy fazilatlarini o'rganish adabiyotshunoslikning vazifasiga kirmaydi, u, asosan, badiiy asarning shaklini, shu shakldagi go'zallikni tahlil etishi lozim. Shu qarashlarni chuqur o'zlashtirgan Fitrat o'z tadqiqotlarida shu konsepsiyaga amal qildi. Shu bois professor Fitrat asarlari o'zbek va sharq adabiyoti bilimdoni Ye.Bertels, V.Jirmunskiy, A.Klimovich asarlari bilan yonma-yon turadi, - deb yozgan edi haqli ravishda fitratshunos olim H.Boltaboev [6, 220].

Haqiqatan ham, XX asrning 20-yillaridagi adabiyotshunoslik va adabiy tanqidchilikning eng asosiy xususiyatlaridan biri ularning qorishiq holda kelishi hisoblanadi. Hali yangi o'zbek adabiyotining yetuk vakillari yetishib chiqmagan bir zamonda tanqidiy asarlarning aksariyati o'tmish adabiy merosi va uning vakillari ijodiga bag'ishlangan edi. Shu sababli adib va munaqqidlar hayoti, ijodi kam o'rganilgan ijodkorlar haqida tanqidiy-biografik yondashuv asosida tadqiqotlar yaratishga kirishdilar. Bu jihatdan Fitrat oldinda bordi [2. 88].

“Ahmad Yassaviy”, “Fors shoiri Umar Xayyom”, “Mashrab” kabi tadqiqotlar adabiy portret va tanqidiy-biografik ocherk janriga mansubdir. Bu asarlar mumtoz adabiyot vakillari ijodiga bag'ishlanganligi nuqtai nazaridan ko'proq adabiyotshunoslik janrlariga mansubdir. Ammo o'sha davrda adabiyotshunoslik bilan adabiy tanqidning qorishiq holda kelganligi sababli janrning nazariy jihatlarini belgilashda biz shu asarlarga tayandik. Ikkinchidan, bu asarlar Fitratning tanqidchi va adabiyotshunos sifatidagi qiyofasini ochishga xizmat qiladi: xolislik, ilmiy va obrazli

fikr yuritishning omuxtaligi, har bir adabiy hodisaga o‘z munosabatini vazminlik bilan ifodalash uslubi bugun ham ilm yo‘lida mashaqqat chekuvchilar uchun namuna bo‘la oladi.

Adabiy tanqidning tarixiy-biografik yondoshuvga asoslangan janrlari ichida tanqidiy-biografik ocherk ko‘laming kengligi bilan ajralib turadi. Tanqidiy-biografik ocherk janri yozuvchi yoki shoirning hayoti va ijodi, u mansub adabiy muhit, asarlarining yaratilish tarixi, mazmun-mohiyati, fazilatlari, adabiy-tarixiy jarayondagi o‘rni haqida ma’lumot beradi. Tanqidiy-biografik ocherk aniq dalillar va shular asosida chiqarilgan ilmiy xulosalar birligidan tashkil topadi. Munaqqid yozuvchi hayoti, ijodi haqidagi dalillarni tahlil, qiyoslash, munozaralar orqali ilmiy umumlashtirib, ma’lum xulosalar chiqaradi.

Fitratning “Mashrab” deb nomlangan tanqidiy-biografik ocherki XX asrning 20-yillari oxirida Mashrab shaxsi va ijodi haqida noto‘g‘ri tasavvurlar kengaygan bir paytda yaratildi. Asarning janrini belgilashda uning mohiyati va mundarijasi asos bo‘la oladi. Tadqiqot uch qismdan iborat. Avvalo, shoirning tarjimai holi oydinlashti riladi, tarixiy manbalar asosida manqiblarga tayanib Fitrat tomonidan ilk marta shoirning haqiqiy biografiyasi tiklanadi. Mashrabning qalandarligi, u mansub bo‘lgan oqim haqida fikr yuritar ekan, olim qalandarlikning mohiyatini ham ochib beradi. Uchinchi qismda Mashrab asarlari tadqiq etiladi, qiyoslar asosida unga baho beriladi. Shoir ijodining Rumi, Bedil bilan yaqinligi kabi muammolari yoritiladi. Shunday qilib, bilimdon sharqshunos olim o‘z ishida shoir shaxsiyatini aniqlashga, Mashrab tarjimai holi ilk marta ilmiy asoslab berishga muvaffaq bo‘lgan. Shu asnda u qalandarlik maslagi va uning mazmunini ham ifodalab bergan. Demak, tadqiqotda shoirning tarjimai holi, hayoti va ijodi, asarlarining yaratilishi, mohiyatiga doir dalillarning umumlashtirilgan holda tadqiq etilishi uning tanqidiy-biografik ocherk janriga mansubligini ko‘rsatadi.

Tanqidiy - biografik ocherkning maqsadi buyuk insonlarning, yozuvchi va shoirlarning tarjimai holi, ilmiy-ijodiy hayotini o‘rganish va tadqiq etishdan iborat. Shu jihatdan qaraganda Fitratning “Fors shoiri Umar Xayyom” asari ham tanqidiy-biografik ocherk janriga mansubligini ko‘ramiz. Fitrat avvalo Umar Xayyom haqida portret-maqola yaratgan. Buni o‘zi ham qayd etadi: “ Forslarning butun dunyog‘a mashhur bo‘lg‘an shoirlaridan Umar Xayyom haqida “Qizil qalam” majmuasida bir maqola yozg‘an edim. Unda Ovro‘pa olimlarining Xayyomning tarjimai holi haqida qanday ma‘xazlarig‘a murojaat qilg‘anlarini ko‘rsatgan, o‘zim ham shularning izidan yurib, Xayyom tarjimai holi sobit shaklga kirgizishga tirishg‘an edim” [1,134]. Shundan keyin shoir haqida yana bir qimmatli manbaga duch keladi. Va shular asosida yirik tadqiqot yaratiladi. U Mashrab haqidagi ocherkdan hajmi, ko‘laming bir oz kengligi bilan farq qiladi. “Fors shoiri Umar Xayyom” ocherki 6 qismdan iborat:

1. Bir-ikki so‘z.
2. Fors adabiyotig‘a umumiy bir qarash
3. Umar Xayyom.
4. Xayyomning asarlari.
5. Xayyomning maslagi.

6. Natija

Fitrat ocherk boshida “Bir-ikki so‘z” (hozirda so‘zboshi) Umar Xayyom haqida oldin yozilgan maqolasini eslatadi va u maqoladan keyin qo‘liga shoir haqida keng ma‘lumot beruvchi kitob (Abul Hasan al-Bayhaqiyning “Tattimat us- savon ul-hikma” – “Hikmatli voqealarning davomi” kitobi) tushib qolganligi, uning qimmatiga esa shoirni qo‘rgan kishi tomonidan yozilganligida deb ko‘rsatadi. Bu asar tazkira janrida yozilgan bo‘lib, Fitratning ma‘lumot berishicha, VII asrgacha yashagan mashhur sharq faylasuflaridan 100 kishining tarjimai holi berilgan ekan, shu bilan birga Fitrat kitob Xayyom haqida boshqa manbalarda berilmagan ma‘lumotlarga boyligini ta‘kidlar ekan, o‘zining oldingi maqolasida ko‘rsatilgan, olmon olimi doktor Fridrix Rozan tomonidan berilgan shoirning Lokar shahrida tug‘ilganligi haqidagi ma‘lumotning xato ekanligini, o‘zi ham undan foydalanganligini mardlarcha tan oladi.

“Fors adabiyotiga umumiy bir qarash” qismida, avvalo, “o‘zining boyligi bilan bugun har tomondan mashhur bo‘lg‘an, tanilg‘an, tekshirilgan fors adabiyotining bizning adabiyotiga har tomondan judayam ko‘p ta‘sir qilg‘ani ma‘lum”ligiga to‘xtaladi.”Risolada bayon qilingan tarixiy-adabiy davr tavsifi Umar Xayyom hayoti sanalarini to‘g‘ri belgilashda, uning muhitini tushunishda va asarlarda aks etgan falsafani anglashda yordam beradi”, -deb yozadi H.Boltaboev [5, 291]. Bu fikr ham Fitratning xayyomshunoslikdagi o‘rnini belgilashda muhimdir.

Fitrat fors adabiyoti, she‘riyatidagi ba‘zi janrlar haqida ma‘lumot berib, “ruboiychilikda o‘zini butun dunyoga tanita olg‘on birdan-bir shoir mashhur Umar Xayyom” haqidagi mulohazalarga o‘tadi. Shoirning tarjimai holi aniq dalillar asosida ifodalanadi. Bu Fitrat uslubidagi aniqlik, ilmiy asoslangan puxta mulohaza yuritish kabi fazilatlarga egaligini ko‘rsatadi.

Fitrat “Xayyomning asarlari” qismida shoirning Berlinda bosilgan merosi haqidagi jadvalni taqdim etarkan, “jahon shuhratiga sabab bo‘lg‘an” ruboiylari haqida ma‘lumot beradi. “Xayyomning maslagi”da shoir haqidagi har xil qarashlarga munosabat bildiradi, shu asosda o‘zining aniq xulosalarini o‘rtaga tashlaydi: “Bizning fikrimizcha ham Xayyom dohiydir, biroq san‘at dohiysidir”[1,153]. Bu qismda, ayniqsa, Xayyom ruboiylarini tahlil etganda Fitratning ijodkorligi, shoirligi yorqin namoyon bo‘ladi. Oxirgi bo‘lim “Natija”da (bizning hozirgi tushunishimizcha, xulosada) Fitrat shoir ijodi bo‘yicha umumlashtiruvchi xulosalarni o‘rtaga tashlaydi. Shu bilan birga olim Xayyomga yaqin shoir sifatida Bobur Mirzoni ko‘rsatadi va uning ruboiylaridan namunalar keltirib, o‘quvchi diqqatiga havola etadi.

Bundan shunday xulosaga kelish mumkin:

1) mazkur tanqidiy – biografik ocherkda shoirning tarjimai holi aniq manbalarga tayanilgan holda keng tasvirlanadiki, Umar Xayyom haqida yetarli ma‘lumotga ega bo‘lmagan o‘sha davr o‘quvchisi uchun bu qimmatli manba edi;

2) Xayyomning maslagi, asarlari, ayniqsa, ruboiylarini tadqiq etish asnosida uning ijodiga baho beriladi, adabiyotda tutgan o‘rni to‘g‘ri ko‘rsatiladi;

3) olimning Xayyom ijodi haqidagi mulohazalari, “jozib uslubi”(Oybek) bugungi kun kitobxonini ham loqayd qoldirmaydi. Uning sinchkovligi, aniq manbalarga tayanib, ilmiy fikr yuritishi, hamisha qiyoslash asosida xulosalar

chiqarishi, o'z fikr-mulohazalarini erkin bayon etish usulidan har qancha o'rgansa arziydi.

XX asr boshlari adabiy tanqidchilari ko'proq mumtoz adabiyot masalalari bilan shug'ullandilar, ularning ko'pchilik yirik asarlari mumtoz adabiyot vakillari ijodiga bag'ishlangan edi. Jumladan, birinchi tanqidiy-biografik ocherklar ham mumtoz adabiyot vakillari haqida yozildi. Demak, bu tadqiqotlar XX asrning 20-yillarida Fitratning tanqidiy-biografik ocherk janrini boshlab bergan va ularning eng yaxshi namunalarini yarata olgan degan xulosamizni yana bir karra tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1 Абдурауф Фитрат . Танланган асарлар. Тошкент. 2000. 2-жилд. - Б. 134.
- 2.Ахмедова Ш. Ўзбек адабий танқиди жанрлари. Тошкент. “Фан”, 2009.
- 3.Ахмедова Ш. Профессионал адабиёт назариётчиси ва адабий танқид жанрлари кашшофи.// Истиқлол ва Фитрат. Илмий-амалий конференция материаллари. Бухоро. 2018.
4. Ахмедова Ш. Маърифатпарвар жадид танқидчилари. Германия. Glebe.2023.
5. Болтабоев Х. Фитратнинг адабий-эстетик қарашлари жадид адабиётшунослиги контекстида.Тошкент.”Mumtoz so'z”. 2024.291-бет.
6. Назаров Б.,Расулов А.,Ахмедова Ш.,Қаҳрамонов Қ. Ўзбек адабий танқиди тарихи. Дарслик. Тошкент. 2012. 220-бет.

ASAD GULZODAI BUXORIY SHE'RIYATIDA FOLKLORIZMLAR

O'rayeva Darmonoy,

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Buxoroda yashab tojik tilida ijod qilgan taniqli va iste'dodli shoirlardan biri Asad Gulzodai Buxoriy bo'lib, uning ijodini folklor va zamonaviy yozma adabiyot munosabati, ularning o'zaro rivojlanishi hamda o'zaro ta'siri nuqtai nazaridan o'rganish mumkin. Ushbu maqolada aynan shu mavzuda fikr yuritilib, shoir folklorizmlari aniqlangan.

Kalit so'zlar: folklor, zamonaviy yozma adabiyot, folklorizm, she'riyat, tojik tili, stilizatsiya, rivoyat, naql, lof.

Абстрактный. Одним из известных и талантливых поэтов, живших в Бухаре и писавших на таджикском языке, является Асад Гульзодаи Бухари, творчество которого можно изучать с точки зрения соотношения фольклора и современной письменной литературы, их взаимного развития и взаимодействия. В данной статье определяются фольклоризмы поэта.

Ключевые слова: фольклор, современная письменная литература, фольклоризм, поэзия, таджикский язык, стилизация, повествование, повествование, восхваление.

Abstract. One of the famous and talented poets who lived in Bukhara and wrote in Tajik language is Asad Gulzodai Bukhari, whose work can be studied in terms of

the relationship between folklore and modern written literature, their mutual development and interaction. In this article, the poet's folklorisms are defined.

Key words: *folklore, modern written literature, folklorism, poetry, Tajik language, stylization, narration, praise.*

Yozma adabiyotda mualliflar mif, afsona va rivoyatlarga murojaat qilish orqali o'z asarining badiiyati, xalqchilligi va ta'sirchanligini oshirishga erishish barobarida insonning borliqqa munosabati har bir davrda o'ziga xos bo'lganligini ochish imkonini beradi. Bunda mifologizm, afsonalogema folklordagi kabi atrofdagi olamni tushuntirish vositasi sifatida emas, balki yozuvchilarga badiiy muammolarni hal qilishda, umumiy axloqiy-falsafiy haqiqatni yoritishda yordam beradi.

Juda ko'p shoirlar qatori Asad Gulzodai Buxoriy ham o'z she'riyatida mifik obraz, afsonaviy motiv hamda rivoyat stilizatsiyasiga alohida yondashgani kuzatiladi. Shoir ularga murojaat qilish orqali, birinchi navbatda, tez o'zgarib borayotgan dunyoda barqaror, madadkor qadriyatlarning o'rnini ko'rsatishga, ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi kurashning mohiyatini ochishga urinadi.

Asad Gulzodai Buxoriy "Bo'ri va tulki qissasi", "Kulgu", "Qizil Ari va Asal ari", "Maxsus majlis" kabi bir necha she'riy rivoyatlar yozgan. Ular majoziy talqin va tasvirga asoslangan bo'lib, rivoyatdan ko'ra ko'proq "masal" janriga mos keladi. Qolaversa, rivoyatlar folklorning hayotiy uydirmaga asoslangan janridir. Bu asarlarda esa voqelik hayvon va hasharotlarning suhbatlari orqali ochib berilgan.

Shoir xalqning didaktik rivoyalari ifoda uslubidan foydalanish orqali hikoyaning fazoviy-zamon doirasini kengaytirish imkonini qo'lga kiritgan hamda o'tmish va hozirni bir-biriga yaqinlashtirgan. Shoir "rivoyat"lari mazmunan hozirgi kunga qaratilgan.

"Bo'ri va Tulki qissasi" bepoyon jahonda, bir dastu biyobonda bir Bo'ri yashashi va ajal urug'ini ekishi aytiladi. Yashash juda og'irligi, jonivorlar o'limdan omon qolish uchun, bir-biri bilan kurashishi, hayotlarini saqlab qolishga urinishlari haqida so'z yuritiladi. Buning uchun ular bir-birining qonini ichib, go'shtini yeydi. Yirtqichlar-u jonivorlar bu yerda sarson-sargardon. Yozi jahannam, qishi qattiq. Qattiq qor yog'ganda cho'loq tulkiga, ojiz quyonga, bo'rilar uchun go'yo qiyomat kelganday bo'ladi.

Bir kuni bo'ri tulkini mehmonga chaqiradi. Shundan so'ng Tulki yana Bo'ring uyiga boradi. Bo'ri ham tulki kabi juda och edi, isitmasi ko'tarilib, tashna edi... U tulkini ko'rib, o'rnidan zo'rg'a turadi. Bo'ri tulkini hushsiz qilib, yeydi. Shu bilan adashgan tulkini, bechora tulkini boshqa hech kim ko'rmaydi.

"Kulgu" hikoyasi Somon yo'li yulduzi tavsifi bilan boshlangan. U "osmonning ziynati" deb ta'riflangan. Bu cheksiz yo'lni bilish oson ish emasligi ta'kidlangan. Uning kelib chiqishi haqida hazil, kulgili hikoya aytib berilgan. Go'yoki, u bir dehqonning yo'l o'rtasida yirtiq xaltasidan tushib qolgan somonini bo'ron yerdan osmonga uchirib olib ketganmish.

"Qizil ari va Asal ari" hikoyasi tajohuli orifona san'ati orqali "Yarimtagina joni uchun bu qadar tashvish nima zarur?" deb boshlangan. Shundan so'ng Asal arining uzoq kun parvoz qilib, gullardan shira yig'ishi aytiladi. Ammo uning shuncha azob yeb yiqqan asali, mehnatining mahsuli, mehnatining rohatini boshqalar ko'rishi

ta'kidlanadi. Lekin, bunga javoban Asal ari: "Oruasal mening ismim, pishirilgan – xom ovqatim. Uyim to'la asal. U dardlarga dori. Bunga men roziman. Xalqqa xizmat qilish sharaf, dangasalikni qoralayman" deydi.

"Xos majlis" hikoyasida uzun quloq quyon tomorqa boshlig'i bo'ladi. Paxtachilik xo'jaligi endi sabzavotchilik xo'jaligiga aylanadi, boshqa ekinlar ham tashlab ketiladi. O'sayotgan hosilning chirigan qismini quyonlarga jo'natib yuboradi. Buni ko'rgan hayvonlar narozi bo'ladilar.

Yangi yilda Xo'roz yetakchi bo'ladi va ekilgan yer to'liq haydaladi. Sabzavot o'rniga g'alla maydoni bo'ladi. Shubhasiz, uning hosili qushlarga ketadi. Yomon ayiq oldinga chiqar ekan, asalning narxi dunyoda yuz barobar arzonlashishini talab qiladi.

Hikoya xotimasida shoir tilidan shunday deyiladi:

Nadonem soli digar

Boz navbati kñ boshad,

Az intixobi sardor

Foidae chñ boshad?!

Dar in bora qonvaron

Maqlisi xosa dorand,

Nadonam zeri kosa

Az chñ nimkosa dorand?! [1, 433-434].

Demoqchiki, kelgusi yil navbat kimga kelishini bilmaymiz, boshliq saylagandan nima foyda?! Hayvonlar bu haqda maxsus yig'ilish o'tkazishadi, bilmayman, nega piyolaning tagida yarim kosa bor?!"

Bu bilan shoir har bir yetakchi o'z nafs, o'z manfaati uchun yashaydigan bo'lsa, uzoqqa bormasligini ta'kidlashni xohlaydi.

Keltirilgan hikoyalardagi allegorik obrazlar, asosan, g'oyaviy va namunaviydir. Ularda naqlarning realistik material doirasida mavjudligi she'riy hiqoyada assotsiativ bog'lanish hosil qilgan. Asarning realizmini yashirin, shuningdek, ochiq ma'nolar bilan boyitgan.

Shunday qilib, shoir o'z she'riy hikoyalari kontekstida xalq rivoyat va naqlari syujetidan foydalanib, o'quvchining voqelikni badiiy idrok etishiga keng yo'l ochadi. Shu asosda o'quvchi yozuvchining yordamiga erishib, o'zi uchun bir qancha badiiy muammolarni hal qilib oladi. Bunda, birinchidan, rivoyat va naqlar asarda sodir bo'layotgan real voqealar bilan bog'liq bo'lib, muallifga o'z baholashlarida falsafiy umumlashmalarga ko'tarilish va syujet ko'lamini kengaytirish imkonini beradi.

Ikkinchidan, rivoyat va naqlarda aks etgan xalqning axloqiy tushunchalari talqini zamonaviylik tomonidan sinovdan o'tkazilmoqda, ya'ni folklorda aks ettirilgan mazmun muallif tomonidan qayta ko'rib chiqilib, davr nuqtai nazaridan baholanmoqda.

Uchinchidan, xalq rivoyat va naqlaridan foydalanish muallifga o'z asari qahramonlarining individual xususiyatlarini kengaytirish va shu bilan birga umuminsoniy muammolarni yoritish imkonini bermiqda.

Asad Gulzodai Buxoriyning "Lof" nomli she'ri xalqning lof janri ko'rinishi va uslubida yaratilgani, mubolag'aga asoslangani bilan e'tiborni tortadi. Unda boshiga kuloh kiygan qop-qora qo'ng'iz jaziramada bir narsani teshikdan chiqaraman deb,

dumalab qoladi. Buni ko‘rgan kuchukcha hazillashib undan: “Nima ko‘tarib yuribsiz, uni qaerdan oldingiz?” – deb so‘rabdi. Qo‘ng‘iz javob qilibdi: “Bu Yer shari, menimcha, shunday. Men buni to‘xtataman, hammani hayron qilaman. Sen ham manga tan ber. Menga mukofotimni ber”.

Kichkina qo‘ng‘izning katta yer sharini ko‘tarib ketyapman deb davo qilishi mubolag‘ali bo‘lib, kulgining kelib chiqishini ta‘minlaydi. Mubolag‘aga asoslangan hikoya esa “lof” hisoblanadi [2].

Shoirning “Ajdar” she‘ri mifik obraz stilizatsiyasiga asoslangani jihatidan diqqatni tortadi. Ammo unda ajdar haqida emas, “Ajdar” ismli kuchukcha haqida so‘z yuritiladi. Bu kuchukchani egasi bir kuni ko‘chadan topib oladi. U bemor va charchagan bo‘ladi. Bu tilsiz “Do‘st”ni uyga olib kelib, yuz-qo‘lini yuvib, yoniga non qo‘yib, qornini to‘ydiradilar, quttidan uycha qilib beradilar va unga Ajdar deb ism beradilar. Kuchukcha kechayu kunduz “Ak-ak” qilib, mushukni haydab chiqaradi.

Asad Gulzodai Buxoriy bir qator topishmoqlar (“Chistonho”) muallifi hamdir.

Hamrangi tarbuz ast on,

G‘unqoish dorad qahon.

Javobi “globus” bo‘lgan ushbu chiston (she‘riy topishmoq)da uning tarvuz bilan o‘xshash shakldaligi, butun dunyo undan o‘rin olgani haqida so‘z yuritilmoqda.

Ragi zamin chā boshad?

Xuni berang chā boshad?

“Erning tomiri nima? Rangsiz qon nima?” deb so‘ralayotgan ushbu chiston javobi “daryo va suv”dir.

Sandugchai zulbiyo,

Darun puri mīmiyo.

Chistonda aytilayotganidek, ichi mo‘miyo bilan to‘ldirilgan sandiqcha bu – yong‘oqdir.

Umuman aytganda, shoir “bulut” – oftobning ko‘rki, dehqonning orzusi ekani, shamol – bu jo‘rob (supurgi) emas, ammo hamma yerni supurishi, sabzi – eski qabrdagi tilla mixlar bo‘lib, usiz ovqat unchalik shirin chiqmasligi haqida betakror tashbehlar bilan ishora qilgan.

Yana shoirning ko‘l, mija, tutun, asal, simob haqida ham betakror chistonlari mavjud.

Xulosa qilib aytganda, xalqning tarixiy taqdirini tushunishga, o‘tmish bilan chuqur aloqani his qilishga urinish o‘zbek elida tojik tilida ijod qiltgan taniqli va iste‘dodli shoir Asad Gulzodai Buxoriy she‘riyatiga ham xos. Uning ijodini folklor va yozma adabiyot munosabati, ularning o‘zaro rivojlanishi va o‘zaro ta‘sirini o‘rganish nuqtai nazaridan ham kuzatish mumkin. Zero, shoirning ijodiy salohiyatini kengaytirish vositasi, axloqiy, falsafiy va ramziy umumlashtirish uchun asosiy manba deb, uning folklorga murojaat qilishini ko‘rsatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Asad Gulzodai Buxoroī. Kulliyoti osor. Dar 3 ʻild. ʻildi 2. She‘rho, dostonho, rivoyatho va chistonho baroi kīdakonu navrason. – T.: “Yangi nashr”, 2018. – S.433-434.

2. Safarov O. O'zbek xalq og'zaki ijodi. Darslik. – Toshkent: Musiqqa, 2010. – 368 b.

QUTLUG' BIR MAKONDA GUL OCHDI CHECHAK...

yoxud Shodmon Sulaymon ijodiga chizgilar

Dilrabo Quvvatova,

Buxoro davlat universiteti professori,
filologiya fanlari doktori

Zamonaviy Buxoro adabiy harakatchiligi tarixi o'zining yorqin sahifalariga ega. Ahmad Donish, Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitrat singari ulug' adib-shoirlardan boshlangan mazkur jarayon davrdan davrga o'tgan sayin to'lisha bordi. Keyinchalik bu qatorga Toshpo'lat Hamid, Ne'mat Aminov, Jamol Kamol, Safar Barnoyev, G'ulom Shomurod, Oxunjon Safarov, Toshpo'lat Ahmad, Samandar Vohidov, Sadriddin Salim Buxoriy, Isroil Subhon, Nodira Afoqova, Laylo Sharipova singari ijodkorlar kelib qo'shildi.

Ta'kidlash kerakki, o'tgan asrning 90-yillarida Buxoro adabiy muhiti bir qator ohorli nomlar hisobiga yanada boyidi. Adabiyotga yangi bir to'lqin kirib keldi. Buxoro adabiy harakatchiligiga yoniq ovoz, beg'ubor hislar kuychisi sifatida bo'y ko'rsatgan ana shunday iqtidor egalaridan biri Shodmon Sulaymondur.

U o'zining "Xosiyatli kun" deb nomlangan ilk kitobi bilan she'rxonlar va adabiy jamoatchilik nazariga tushdi. Shu dastlabki to'plam bo'lajak shoirga ijodning badiiy ufqlarini ochdi va bir-biridan mazmunli kitoblarni nashr etilishida pillapoya bo'ldi.

She'rdan she'rga o'tgani sayin Shodmon Sulaymon badiiy tafakkuri teranlashib bordi. Va aytish mumkinki, juda qisqa muddatda respublikamizda ham tanildi, ulkan munaqqidlar nazariga tushdi. Uning "Oqqush saltanati" (1997, jamoa to'plam), "Xosiyatli kun" (2001), "Kuz xayoli" (2004), "Tug'ilgan kun" (2006), "Men baxtli yaraldim" (2015), "Otamning ayvoni" (2016, qayta nashri 2024) singari she'riy to'plamlari endilikda she'rxonlarning qalb mulkiga aylanib ulgurdi. Shoir she'rlaridagi qaynoq kechinmalar to'lqini, chuqur lirizm, Vatanga, xalqqa, ota-onaga o'tli muhabbat, samimiyat buning omili, albatta.

Shodmon Sulaymon – Buxoro shuhratini respublika miqyosida yoyishga intilayotgan bugungi navqiron avlodning yorqin vakili. Shu bois shoir she'riyati haqida Oxunjon Safarov, No'mon Rahimjonov, Ibrohim Haqqul¹⁴ singari yirik adabiyotshunoslar, Omon Muxtor, Jumaniyoz Jabborov, Safar Barnoyev² kabi katta ijodkorlar iliq fikrlarni bildirishgan. Shuningdek, G'ayrat Murodov, Husan Berdiyev,

¹⁴ Сафаров О. Изтиробнинг умидбахш мавжлари. Китобда: Шодмон Сулаймон. Хосиятли кун. – Бухоро: "Бухоро" нашриёти, 2001. – Б. 3-4; Раҳимжонов Н. Туғғили қалб тўлқинлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2010 йил 27 август; Ҳаққулов И. "Мен умримни яшаётирман..." // "Бухоро мавжлари" журнали, 2005 йил, 4-сон. – Б. 33-34.

² Омон Мухтор. Баҳор соғинчи ёки юрак йўлаги // Халқ сўзи, 2000 йил 15 сентябрь; Жабборов Ж. Навқирон овозлар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2000 йил 11 август; Барноев С. Хур сўз муборак // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2000 йил 11 август.

Laylo Sharipovalar shoirning turli yillarda nashr etilgan to‘plamlariga taqriz yozishgan³.

Binobarin, taniqli adabiyotshunos N.Rahimjonov yoshlar she‘riyatini tahlil qilar ekan, yosh iqtidorli shoirlar qatorida Shodmon Sulaymon ijodi haqida iliq fikrlar aytadi: “... Shodmon Sulaymonning “Vatan”, “Otamga”, “Minora uxlamas”, “Dunyo”, “Girya”... singari she‘rlarini ko‘z-ko‘z qilgim keladi”⁴. Yoxud shoir va adib Omon Muxtor: “Buxorolik shoir Shodmon Sulaymon: Ko‘zimga lab bosgan muhabbat... Bularning har birida aniq manzara va “havo” bor. So‘z jonsiz emas, harakatlanadi, ruh harakatini aks ettiradi”⁵, deb yozadi.

Bunday e‘tiroflar boshqa adabiyotshunoslar tomonidan ham ko‘p bor aytilgan. Serqirra olim, professor O.Safarovning Shodmon Sulaymonning birinchi she‘riy to‘plamiga yozgan so‘zboshisida shunday fikrlarni o‘qiymiz: “Fahmimcha, Shodmon she‘rlarida iztirob turfa mavjlarda jilolanganday: ishq iztirobi (“Muhabbat”, “Dil yonar”), sog‘inch iztirobi (“Qo‘msash”, “Sog‘indim”), ayriliq iztirobi (“Men sizni alishganim yo‘q”), o‘zni va o‘zlikni anglash iztirobi (“Izlayverib”, “Tush”), umidsizlik va tag‘oful iztirobi (“Xayrlashuv”, “Umidsizlik haqida qo‘shiq”), burch va mas‘uliyat iztirobi (“O‘kinch”, “Otamga”), eh-hee, ko‘ngil ko‘chasida neki kechilguday bo‘lsa, barchasiga xos iztiroblar ifodasi bor. Ha, ular bisyor, qay birida hazin pur ifodasi bor, qay biri umidga yo‘g‘rilgan va yana qay biri bamisoli “besamar tun, besamar tuyg‘u”. Ammo hammasi Shodmon qalbining, aniqrog‘i, lirik qahramonining entikishlari bo‘lib, uning o‘z ovozi va uslubini izlayotganidan shahodat bera oladi”⁶.

Mazkur fikr she‘riyat ostonasiga qadam qo‘ygan qalamkashga berilgan katta bahodir. Qolaversa, uning ijodning keng maydonida qalam surishiga bu kabi ishonchli yorliqlar qanot bergani shubhasiz. Haqiqatan ham, Shodmon dastlabki she‘riy bitiklaridanoq o‘z shoirlik iste‘dodini namoyon eta oldi va ustozlar nazariga tushdi. Uning she‘rlarida ruhiyatning turfa manzaralari go‘zal ifoda va badiiy obrazlarda namoyon bo‘lishi bunga zamin yaratdi.

Shu bilan birga, Shodmon Sulaymonning nasrda ham ancha qalami charxlanib qolgan. Uning esse, hikoya va qissalari ham ko‘pchilikning tiliga tushgan. Shuning uchun bo‘lsa kerak, yuqorida tilga olingan turli xarakterdagi kuzatishlar: maqola, taqrizlardan tashqari, uning nasriy asarlariga ham iliq munosabatlar, talqinlar yuzaga keldi. Shu jihatdan Sohiba Karimovanning “Zamonaviy o‘zbek nasrida tibbiyotga doir obrazlar talqini” nomli falsafa doktori dissertatsiyasida Abdulla Qahhor, Asqad Muxtor, Shukur Xolmirzayev kabi ulug‘ yozuvchilar asarlari qatorida Shodmonning “Uchinchi palata” qissasi ham obyekt sifatida tanlangani va ishning muayyan

³ Муродов Ф., Рустамов А. Яхши шеър – дил ҳамроҳи // “Бухоронома” газетаси, 2001 йил 15 октябрь; Бердиев Х. Элнинг юксаклиги ёниқ дилларда // “Самарқанд” газетаси, 2003 йил 6 сентябрь; Шарипова Л. “Мен Ватан деб йўлга тушдим...” Китобда: Шарипова Л. “Мен Ватан деб йўлга тушдим...” Бухоро: “Адабий Бухоро” нашриёти, 2024. – Б. 123–130.

⁴ Раҳимжонов Н. Туғёнли қалб тўлқинлари // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2010 йил 27 август.

⁵ Омон Мухтор. Баҳор соғинчи ёки юрак йўлаги // Халқ сўзи, 2000 йил 15 сентябрь.

⁶ Сафаров О. Изтиробнинг умидбахш мавжлари. Китобда: Шодмон Сулаймон. Хосиятли кун. – Бухоро, “Бухоро” нашриёти, 2001. – Б. 4.

o‘rinlarida teran tahlil etilgani e‘tiborlidir⁷. Bu esa ijodda yuksalib borayotgan, tobora serqirralik kasb etayotgan Shodmon Sulaymon asarlariga yangi o‘zbek adabiyoti kontekstida baho berilayotganligini ko‘rsatadi.

Yana bir jihatni mamnuniyat bilan qayd etish kerakki, 2016-yilda otaxon-adabiyotshunos, O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi No‘mon Rahimjonov sa‘y-harakatlari bilan to‘ldirilib qayta nashr etilgan “O‘zbek adiblari” kitobiga Shodmon Sulaymon ham alohida figura sifatida kiritildi⁸.

Shodmon Sulaymon she‘rlari soddaligi, ravonligi, samimiy his-tuyg‘ularga to‘lib-toshganligi bilan alohidalik kasb etadi. Bu fazilatni ta‘minlagan jihat uning badiiy so‘z durdonalarini she‘riy satrlarga nazokat bilan tizishidir. Shu ma‘noda, shoir she‘rlarida Sharq adabiyotida ko‘p qo‘llangan badiiy san‘atlar (talmeh, tashbeh, tashxis, mubolag‘a) samarali istifoda etilgan ba go‘zal poetik manzaralar yaratilgan.

Ayniqsa, shoir talmehlarining asosi mustahkam. Shodmon Sulaymon o‘zbek mumtoz shoirlari ijodini yaxshi biladi, zamondosh shoirlar asarlarini mutolaa qilishdan to‘xtamaydi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, uning she‘rlarida O‘zbekiston Qahramoni Abdulla Oripov va xalq shoiri Muhammad Yusuf she‘riyatiga izdoshlik seziladi. Bu – satrlarning ohangdorligi, mazmunning salmoqdorligi, hayotiyligida yanada yorqin ko‘rinadi. Uning misralari, Usmon Nosir aytganiday, quyilib “selday keladi”. Bunga shoirning “Men baxtdan yaraldim” saylanmasidagi she‘rlar shahodat bera oladi.

Shoir she‘rlari mavzu jihatidan ham rang-barang. Iqtidorli shoirning muhabbatning shirin iztiroblari haqidagi tizmalari, onani ulug‘lovchi she‘rlari, Vatan haqidagi manzumalarida uyg‘oq fikrli nozik qalb egasining turfa navolari o‘z ifodasini topgan. Ayniqsa, “Men Vatan deb yo‘lga tushdim” deb boshlanuvchi sochma she‘ri Vatan haqidagi go‘zal qo‘shiq yanglig‘ jaranglaydi. Undagi ichki qofiya – sa‘jdan foydanish xalq dostonlari uslubini yodga soladi.

Vatanning bir parchasi bo‘lgan Buxoro haqidagi bitiklar ham nihoyatda ohorli. Bu tizmalar iqtidorli ijod sohibining qadim tarixga guvoh ko‘hna shaharga farzandlik izhorlari, milliy tuyg‘u iftixori bilan limmo-lim.

Muhabbat mavzusida yozilgan she‘rlar ham haqiqiy oshiq qalbning nozik his-kechinmalarini o‘zida ifoda etadi. Ona, ota va singilga bag‘ishlangan she‘rlar esa shoirning eng yaqin insonlariga bo‘lgan beqiyos mehrini, muhabbatini namoyish etib turadi. Qolaversa, shoirning mustaqillikka shukronalik ruhida bitilgan she‘rlari bugungi kunlarimizning qadriga yetishga chorlaydi. Zero, u **Vatan** haqida yonib kuylaydi, she‘rlari **muhabbat** tuyg‘ulariga yo‘g‘rilgan. U **ona tilini** sevadi, uni madh etadi, nafaqat madh etadi, unga fido bo‘la olishini baralla aytadi. Uning qalbiga **yurt tabiati** ilhom soladi, tuyg‘ularini junbushga keltiradi, natijada ohorli lirik obrazlar shoir she‘rlarida milliy liboslari bilan bo‘y ko‘rsatadi.

⁷ Karimova Saxiba Baxodirovna. Zamonaviy o‘zbek nasrida tibbiyotga doir obrazlar talqini. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (doctor of philosophy) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. – Toshkent, 2023. – B. 48, 53, 80, 81.

⁸ Qarang: Мирвалиев С., Шокирова Р. Ўзбек адиблари. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт матбаа-ижодий уйи, 2016. – Б. 420-421.

Shodmon Sulaymonning Vatan haqidagi bitiklari birorta shoirni takrorlamaydi, uning o'xshatish-u tashbehlari ohorli, har satrida yurtga bo'lgan buyuk ishq ruhi ufurib turadi. Bu she'rlar manzuma, qasida, g'azal, mansura shakllarida yozilgan. Jumladan, uning "Iftixor" she'ri Vatan haqidagi go'zal manzumadir. She'r an'anaviy barmoq vazni 5+5=10 turoqda bitilgan.

Yurtim, desam, jo'shadi qalbim.

Tomirimda gupuradi qon.

Axir, baxt va iqbol kuyiga

To'liq erur yana qay makon⁹.

Binobarin, yurt ishqida yongan lirik qahramon shunchaki "Vatanni sevaman" deb balandparvoz so'zlamaydi. Balki tomirida gupurayotgan qonda, yurtda yangrayotgan baxt va iqbol kuyida unga bo'lgan qaynoq va beadoq mehrni tuyadi.

Olis moziy bag'rida yangrar

Bobolarning mag'rur na'rasi.

Har sahfası ulug' bir dovon –

Imonga yor har bir zarrasi. (6-bet)

Lirik qahramonning qulog'iga olis moziy bag'ridan bobolarning mag'rur na'rasi eshitiladi. Vatan tarixining har sahfası ulug' bir dovonga qiyoslanadi.

Quchay deya tole manzilin,

Ma'rifatni bayroq qilgan u –

Dil to'rida abadiy to'lqin,

Dil to'rida pokiza tuyg'u. (6-bet)

Lirik qahramon tole manzillarini shu Vatan baxtida ko'radi. "Ma'rifatni bayroq qilgan" Vatanning dil to'rida abadiy to'lqin yashaydi.

Bu el uyg'onadi –

Tinch va osuda

Zamonlar sha'niga shukrona ayta.

Ko'rkam imoratlar – qutlug' obida

Yanglig' yurt chiroyin ochganda qayta. (7-bet)

Bu el har tongda tinch va osuda uyg'onadi. Zero, bu osudalik va tinchlikni xalqimizga istiqlool tuhfa etdi. Shu bois xalq qalbida mustaqillikka shukronalik ruhi barq urib turadi.

Iqtidorli shoir she'rlari janriy rang-baranglikdan tashqari, Maqsud Shayxzoda o'rinli ta'kidlaganiday, "o'zbek she'riyatining to'qqiz vaznida" bitilganligiga guvoh bo'lish mumkin. Binobarin, aruzdagi go'zal g'azallar, an'anaviy barmoqdagi va erkin vazndagi she'rlar, sochma, qasida, faxriyalar bundan guvohlik beradi. Shoirning "Faxriya" nomli she'ri Buxoroyi sharif madhiga bag'ishlangan:

Jahon – bahri tamaddun, anda bir qirg'oq Buxoroman,

Hamon aylar takallum: "Pokiza tuproq Buxoro"man.

Minoram dovrug'i yetgan Arab birlan Ajam shohid:

Malaklar to'tiyotgan muazzam toq Buxoroman. (10-bet)

⁹ Шодмон Сулаймон. Мен бахтли яралдим. – Тошкент: "Наврўз" нашриёти, 2015. – Б. 6. (Bundan keyingi she'riy parchalar shu manbadan olinadi va sahfası qavs ichida ko'rsatiladi).

Gʻazal mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun tarmogʻida – hazaji musammani solim bahrida yaratilgan. Zero, shoir taʼbiricha, jahon – tamaddun, taraqqiyot dengizi, Buxoro undagi bir qirgʻoqdir. Bu tashbeh hayotiy mazmunga ega.

Qorongʻu oʻzbaki osmon Navoiysiz, Navoiysiz,
Boqar Oy arshidin nolon Navoiysiz, Navoiysiz.
“Qushlar-la suhbat” dil topardi “Chin suyukli”sin –
Maʼyusdir “Mantiq”u “Boʻston” Navoiysiz, Navoiysiz.

“Navoiysiz” radifli gʻazali falsafiy, hayotiy va tarbiyaviy mazmun kasb etadi. Bu gʻazal ham anʼanaviy hazaj bahri, mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun, mafoiylun rukni, musammani solim tarmogʻida yaratilgan. Zero, oʻzbekning osmoni Navoiysiz qorongʻudir. Agar unda Navoiy boʻlmasa oy ham koʻkdan nolon boqadi. Keyingi bayt talmeh bilan ziynatlangan. Yaʼni bunda Navoiyning “Lison ut-tayr”, Attorning “Mantiqut tayr” dostonlari va Saʼdiyning “Boʻston” asarlariga ishoralar bor.

Saharda yoʻl qarab, koʻkka boqarkan xastadil Jomiy,
Koʻzin yoshlar edi pinhon Navoiysiz, Navoiysiz.
Moʻmin Mirzo tushimda qoʻllarim ushlab, chekar faryod...
Yuzimga sachradi ul qon, Navoiysiz, Navoiysiz.

Dastlabki misrada xastadil Jomiy tilga olinadi. Jomiy – Navoiyning ustoz, chin doʻsti. Bu ishora ham oʻzining mantigʻiga ega. Yaʼni шoir ustoz Jomiy ham Navoiysiz koʻzini yoshlab qoladi, demoqchi. Moʻmin Mirzo Husayn Boyqaroning suyukli nevarasi edi. Biroq dushmanlarning koʻrolmasligi tufayli ochilmagan gʻuncha yangligʻ pok, katta iqtidorga ega Moʻmin Mirzo oʻldiriladi. Unga ustozlik qilayotgan Navoiy bundan achchiq iztirobga tushadi. Shuning uchun shoir Moʻmin Mirzo lirik qahramon tushiga kirib, uning qoʻllarini ushlab, faryod chekadi. Shoir tush motivini sheʼrda ustalik bilan qoʻllagan. Qolaversa, uzoq tarixning badiiy parchasini koʻz oldimizda badiiy gavdalantirgan.

Muqimiy, Furqat-u Zavqiyga erdi zavq begona,
Ulusdin ketdi deb iymon Navoiysiz, Navoiysiz.
Suyab Fitratni Boʻzsuv boʻyida qatlin kutar Choʻlpon,
Sovuqda qaltirar Usmon – Navoiysiz, Navoiysiz.
Choʻqir koʻksini zogʻlar, qon sukutda bosh egar Oybek,
Koʻzida mung qotib soʻzon Navoiysiz, Navoiysiz. (11-bet)

Yuqoridagi baytlarda talmeh poetik fikrni badiiy ifodalash vositasi sifatida namoyon boʻlgan. Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi mashhur shoirlar Navoiyni oʻzlariga ulugʻ ustoz sanashgan. Navoiysiz ular ijodi ham zavqdan xoli boʻlar edi. Shoir yaqin tariximizning ayanchli sahifalarini nazardan oʻtkazar ekan, Boʻzsuv boʻyida qatl etilgan qatagʻon qurbonlari, ulugʻ shoirlar Fitrat, Choʻlpon, Usmon Nosirlarni tilga oladi. Akademik shoir Oybekka ishora qilar ekan, u Navoiysiz koʻksin zogʻlar choʻqib, qon sukutda bosh egadi, deydi. Umuman, gʻazal ijtimoiy mazmunning chuqurligi, badiiy shakli, tarix boʻlaklarining badiiy tajassumi sifatida gʻazalchilikning istiqbol yillaridagi taraqqiyotida muayyan oʻrinni ishgʻol etadi.

Qolaversa, unda qo‘llangan talmehlar – tarixiy shaxslar, badiiy asarlarning nomlari ham shoir aytmoqchi bo‘lgan poetic fikrga kalit vazifasini bajaradi.

Shodmon Sulaymonning qasida uslubida bitilgan she‘rlari ham mavjud an‘ananing davomi sifatida ahamiyatli. Ularda Vatan madhi, istiqloлга, bugungi kunlarimizga shukronalik ruhi ufurib turadi. “Jur‘at maydoni” she‘ri zamonaviy barmoq vaznida yozilgan:

Buxoro – mangulik yorlig‘i tekkan
Yurtlar karvoniga muqaddas mayoq.
Bunda oyat tinglab gullaydi tikan,
Bunda saksovullar yoqadi chiroq.
Niliy gumbazlarda o‘tmish suroni,
Ulug‘ madrasada sharqona majlis.
Shu tuproq ulg‘aytdi necha Sinoni,
Shunda kamol topdi ne ilohiy his.
Olis sarhadlarga uchgay laylaklar
Dunyoga yoyay deb ovozasini.
Ammo qishdan chiqmay kelgay daraklab,
Muazzam o‘n ikki darvozasini... (13-bet)

Satrlar qatida Buxoroga bo‘lgan yoniq muhabbat, mehr hislari alangalanib turadi. Taniqli adabiyotshunos I.Haqqulov shoir she‘rlarini tahlil etar ekan, shunday yozadi: “Shodmonning ilhom qaynog‘i, eng avvalo, Buxoro. Uning deyarli barcha she‘rida jism-u joni ila yurtiga bog‘langan buxorolik shoirning nafasini his eta olasiz. Ayniqsa, tarixiy tuyg‘ularning yorqinligi va haqqoniyligi alohida ahamiyatga molikdir. Shodmonning she‘rlarida tarix qa‘rida ko‘milib yotgan ko‘hna dardlar emas, dard va azobning tarixi aksini topgan”¹⁰.

Bu fikrlar juda asosli. Shoirning qaysi janrdagi she‘ri bo‘lmasin, ularda ko‘hna va mo‘ysafid, ayni paytda, navqiron Buxoro surati bo‘y ko‘rsatib turadi. Tahlil etayotganimiz she‘r ham shoirning **faxriyasi**, yurtga muhabbatining tajassumi. Mangulik yorlig‘i tekkan yurtlar karvoniga muqaddas mayoq – Buxorodir. Bu tashbehda shoirning muhabbat hislari ham qo‘shilganligini anglamaslik mumkin emas. Qolaversa, Buxoro tuprog‘i – muqaddas. “Buxoro quvvati islomi din ast”, deyiladi. Zero, shoir “Bunda oyat tinglab gullaydi tikan” tarzida tashxis yaratar ekan, xuddi shunga ishora qiladi. “Bunda saksovullar yoqadi chiroq” satri ham shoirning badiiy topilmasi deyish mumkin.

Geografik nuqtai nazardan Buxoro cho‘l zonasida joylashagn. Tashxis uchun qo‘llangan badiiy obraz “saksovul” esa cho‘l o‘simligi. Niliy gumbazlar o‘tmish suronlaridan so‘zlaydi. Ular tarixning “tirik” guvohi, aslida. “Shu tuproq ulg‘aytdi necha Sinoni” satri esa Buxoro yetishtirgan mutafakkir olim Ibn Sinoga ishora qiladi. Ushbu she‘r **qasida janri** xususiyatlarini ko‘p jihatdan ifoda eta olgan.

Shoirning **mansura** shaklida yozilgan Vatan haqidagi go‘zal **manzumasi** yurtga sadoqat, mehr tuyg‘ulari bilan yo‘g‘rilgan: “Men Vatan deb yo‘lga tushdim, men Vatan deb yo‘lga tushdim, yurtim, seni jondan ortiq ko‘raman, deb yo‘lga tushdim.

¹⁰ Хаққул И. “Мен умримни яшаётирман”// Бухоро мавжлари, 2005, № 4. – Б. 33.

Sen otamsan, sen validam, o'g'lim yayrab o'sgan dalam, sen qay tomon yo'llar bo'lsang, boraman, deb yo'lga tushdim"¹¹.

E'tibor berilsa, ushbu badiiy parcha xalq dostonlari uslubida bitilgan. Unda ichki ohangdorlik (otam, validam, dalam) saj' mavjud. "Men Vatan deb yo'lga tushdim, shul chaman deb yo'lga tushdim, yo'lim to'ssa qay bir nokas yanchaman deb yo'lga tushdim. Ona bo'lib ko'zyoshimni artgan jondan aziz yurtim, tikaningni sanchaman, deb yo'lga tushdim" deb yozadi shoir.

Uning lirik qahramoni – chin vatanparvar inson. U Vatani uchun har nega tayyor fidoyi kishi. Ichki ohangdorlik satrdan satrga o'tgani sayin yanada sayqal topib, badiiy mazmun boyib borgan. Undagi "chaman", "yanchaman", "sanchaman" so'zlari shunchaki ohangdoshlik bo'lmay, matnda o'ziga xos kalit – ochqich vazifasini o'tab kelgan. Ya'ni lirik qahramon uchun Vatan yo'lidagi fidoiyligini yorqin ifodalovchi vositaga aylangan: "Men Vatan deb yo'lga tushdim, jon Vatan deb yo'lga tushdim, qon silqigan yillar bag'rin titaman, deb yo'lga tushdim. Momo dedim, bobo dedim, To'maris-u mard Shiroqni, yov yo'lga tutaman deb yo'lga tushdim".

"Qon silqigan yillar" – Vatanning qonli kechmishi sahifalarini ifoda etadi. Qolaversa, Momo (Momo Havo), Shiroq, To'maris singari tarixiy nomlarga ishora qilish orqali talmeh yaratib, Vatanning ko'hna tarixi boyligini ifoda etadi. "Men Vatan deb yo'lga tushdim, men Vatan deb yo'lga tushdim, Cho'lpon menga bitgan xatni topaman, deb yo'lga tushdim. Ko'zga suray, deya chopdim Qodiriyning so'ngaklarin, ko'ksi giryon Usmon xokin o'paman, deb yo'lga tushdim". Vatan deb yo'lga tushga lirik qahramon yaqin tarixning qora dog'lariga duch keladi. Talmeh orqali ifodalangan ushbu satrlarda shoir Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Usmon Nosir kabi qalbi qatag'onning qilichida chopilib ketgan millat oydinlari – ma'rifatparvar, erkarparvar ijodkorlarga ishora qiladi. "Men Vatan deb yo'lga tushdim, hur chaman deb yo'lga tushdim, sen istasang, osmonlarga uchaman, deb yo'lga tushdim. Asli mening validamdir – qo'li qadoq onalaring, oq sochlari silab, mahkam quchaman, deb yo'lga tushdim".

Fidoyi vatanparvarning yurtga sadoqati nihoyatda cheksiz. "Vatan", "chaman", "uchaman", "quchaman" singari so'zlar ichki ohangdorlikdan tashqari, poetik fikrni ta'sirchan ifodalashga xizmat qilgan. Zero, shoir Vatanni onaga qiyos etar ekan, unga fido bo'lish onaga fido bo'lish bilan barobar ekanligini uqtiradi. "Men Vatan deb yo'lga tushdim, bol Vatan deb yo'lga tushdim, sahrosi gul, g'unchalari ol Vatan, deb yo'lga tushdim. Bir lahzalik mehmon derlar bu dunyoda odamzodni, men sendaman, sen ham menda qol, Vatan, deb yo'lga tushdim!" (4-b). Bu satrlardagi tashbehlar ham an'anaviy bo'lsa-da, ohorli mazmuni bilan she'rxonni o'ziga tortadi. Binobarin, Vatanning har qarichi aziz, degan tushunchani shoir "sahrosi gul", "g'unchalari ol" tarzidagi obrazli ifodalarda she'rxonga yetkazadi. Bu misralardan Oybek ohanglarini eshitish mumkin:

Vatanni sev, tuprog'ini o'p,
Har qarichi muqaddas bizga.
Cho'lidagi hatto quruq cho'p,

¹¹ Шодмон Сулаймон. Мен бахтли яралдим. – Т.: Наврўз, 2015. – Б. 4.

Jondan aziz yuragimizga¹².

Bunda cho‘ldagi quruq cho‘p va saksovul obrazlari ikki vatansevar ijodkor tuyg‘ularini birlashtirib turadi.

Ma‘lumki, inson tuproqda tug‘iladi, tuproqda yashaydi va yana shu tuproq bag‘riga singib ketadi. Shoir ana shu hayotiy fikrni “Bir lahzalik mehmon derlar bu dunyoda odamzodni, men sendaman, sen ham menda qol, Vatan, deb yo‘lga tushdim!” tarzida ifoda etadi. Bu she‘rdagi xulosaviy fikr sifatida jaranglaydi.

Shodmon Sulaymon tarix varaqlashdan charchamaydi. Uning qatidagi sir-sinoatlarni o‘rganishni sira ham to‘xtatmaydi. Shoir qadim zarvaraqlardan hikmatlar topib, ularni satrlarga joylaydi va umumiy hayotiy xulosalar, saboqlar chiqaradi.

Shoir she‘rlari – Sharq she‘riyati buloqlaridan suv ichgan she‘riyat. Shu ma‘noda u Sharq mumtoz adabiyotida qo‘llangan badiiy san‘atlar: talmeh, tashbeh, mubolag‘a, tashxis, sifatlash, istiora singarilarni muvaffaqiyatli qo‘llab, go‘zal poetik manzaralar yarata olgan.

Keyingi yillar Shodmon Sulaymon nihoyatda qaynoq ijod olamida yashadi. Uning yangi ijodiy izlanishlarning mahsuli sifatida qasida-doston (“Vatan”), qasida (“Jur‘at maydoni”), dramatik doston (“Iste‘fo”), ballada (“Tug‘ilgan kunim haqida ballada”, “Ruxsat haqida ballada”), oratoriya-doston (“Yetti pir”) kabi xilma-xil janr va mavzudagi asarlar dunyo yuzini ko‘rdi. Darhaqiqat, uning ilk she‘rlarida yuz ko‘rsatgan qasida ohangi shunday janrning ancha yetuk namunalari yaratish uchun yo‘l ochdi. Buning asosida, hech ikkilanmay aytish mumkinki, Vatanga, ayniqsa, Buxoroga bo‘lgan adoqsiz mehr tuyg‘ulari yotadi. “Iste‘fo” dramatik dostonini ham ulug‘ salaflarga, xususan, Fitratning “Shaytonning tangriga isyoni” mazmuni, ruhiga ergashib yozilgan asar sifatida baholash mumkin. Shoir ballada janriga ham o‘ziga xos uslubni – avtobiografizmni olib kirdi. “Yetti pir” oratoriya-dostoni ham zamonaviy dostonchilikdagi sinkretizm, badiiy sintezning betakror namunasi bo‘lib, avvalo, shoirning diniy sarchashmalarga chuqur kirib borayotganligini ko‘rsatsa, ikkinchidan, ustoz-ijodkor Oxunjon Safarovning “Buxoriylar yoki o‘n ikki yulduz haqida” dostoni ohanglarini yodga soladi.

Yuqorida biz buxorlik injatabiat, hassos bir shoirning she‘r chamaniga baholi qudrat sayohat qilib, undan anglaganlarimizni, siz, aziz she‘rxonga ulashishga harakat qildik. Zero, badiiy so‘zning sir-sinoatini teran tuyg‘ulari bilan tuya olgan, qalbida hayotga, insonlarga, Vatanga bo‘lgan sadoqatni, mehrni joylagan Shodmon Sulaymonning qalb gavhari – go‘zal, serjoziba bitiklari bag‘ridan taralayotgan munis ohanglar, qalb navolari yanglig‘ she‘riyatimizni bezashda davom etadi. Darhaqiqat, navqiron ijodkor yarim asrlik to‘yini – 50 yoshini ajoyib jamoasi, do‘stlari, oilasi davrasida qarshi olmoqda. Biz ham katta orzular, yorug‘ istiqbolga intilib yashayotgan shoir do‘stimizga bitmas-tuganmas ijod zavqini tilab qolamiz.

¹² Ойбек. Мукаммал асарлар тўплами. 19 томлик. 2-том. – Т.: Фан, 1975. – Б. 104.

SHAVKAT BUXORIY IJODIDA DINIY VA TASAVVUFIY G'UYALAR IFODASI

To'xsanov Qahramon Rahimboyevich

BuxDU professori

Annotatsiya: Mazkur maqolada Buxoro adabiy muhitida o'z o'rniga ega bo'lgan ijodkor Shavkat Buxoriy she'riyatining ayrim qirralari tahlil etilgan. Xususan, ulardagi diniy-tasavvufiy g'oyalar ifodasi, bu boradagi shoir mahorati haqida mulohaza bildirilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro, shoir, Shavkat Buxoriy, she'r, tasavvuf, mahorat.

Аннотация: В статье анализируются некоторые аспекты поэзии Шавката Бухарий, который занимает свое место в литературной среде Бухары. В частности, высказывается мнение о выражении религиозно-мистических идей в их произведениях и мастерстве поэта в этой области.

Ключевые слова: Бухара, поэт, Шавкат Бухари, поэзия, суфизм, мастерство.

Annotation: The article analyzes some aspects of the poetry of Shavkat Bukhari, who occupies his place in the literary environment of Bukhara. In particular, an opinion is expressed about the expression of religious-mystical ideas in their works and the poet's mastery in this area.

Key words: Bukhara, poet, Shavkat Bukhari, poetry, Sufism, skill.

XVII asr shoirlari manaviy merosida tasavvufiy asarlar yozish yetakchilik qiladi. Ular o'z g'azal va ruboiylarida diniy-tasavvufiy g'oyalar talqiniga alohida urg'u berdilar. Bunday mayl Shavkat Buxoriy asarlarida ham yorqin ko'zga tashlanadi.

Shavkat Buxoriy sherlarida ilohiy g'oyalar, Parvardigorga aytilgan hamdu sanolar ildizi ham so'fiyona turmush tarziga aloqador.

Shoirning aqidasisga muvofiq, Olloh Taoloning nuri nafaqat insonning tashqi ko'rinishda, balki odamzodning dilida ham maskan topgan:

Boz kun raxnai dil, nuri xudoro daryob,

Chok zan pirohani xesh, havoro daryob.

Mazmuni: Ko'nglingni yorg'ilu xudoning nurini top. Yokangni chok qilib yirtginu havoni top.

Oshiq uchun ma'shuqasiz onlar – hijron azobi, mahbubani topish esa yurakni chok-chok qilishdir. Shavkat Buxoriy asarlarida nafaqat Parvardigor vasfi, balki uning payg'ambari Muhammad Mustafo va boshqa payg'ambarlar madhini ham uchratish mumkin.

Biroq shoirning Muhammad payg'ambarga mehru oqibati, samimiyatu muhabbati bag'oyat baland. Buni quyidagi misralarda aniq ko'rish mumkin.

Xonad lutfan ba xud Muhammadro,

Qoba - qavsayn soxtash mehrob,

On Muhammad, ki chun guli serob,

Chaybi afloq karda nur zi gulob.

Mazmuni: Lutfing Muhammadni o'ziga chorlaydi. Ikki qosh oralig'iday masofani unga mehrob (yani; Yaratgan uni shu qadar, o'ziga yaqin tutadi) qildi. Muhammad toza va serob gulday bo'lgani uchun qo'ynini gulobga to'ldirdi.

Shavkat Buxoriy ijodiyotida oxirzamon payg'ambari Muhammad sallallohu alayhi vasallamdan tashqari, Odam Ato, Nuh, Ibrohim, Ya'qub, Yusuf, Ayyub, Muso, Sulaymon, Xizr, Dovud, Iso va boshqa payg'ambarlarning nomlari ham zikr etiladi.

Shuni ta'kidlash lozimki, payg'ambarlar obrazi yordamida g'azallarda diniy-tasavvufiy g'oyalar olg'a suriladi. Shoir ularni ibrat qilib ko'rsatish orqali odamlarni komillikka da'vat etadi.

Naqshbandiya ta'limoti vujudga kelgunga qadar bir qator tasavvufiy silsilalar faoliyat ko'rsatib, ular haqqa yetishishning boshqa xilma-xil yo'llarini targ'ib-tashviq qilib kelardilar. Bu silsilalarga ergashuvchilarning ko'pchiligi odamlardan chetlashish va xilvatnashinlikni o'z talimotlariniig asosi deb bilardilar. Garchi Shavkat Buxoriy umrining oxirida go'shanishinlikni ixtiyor qilgan bo'lsa-da, uning she'rlarida Naqshbandiylikning xayotbaxsh ta'limoti g'oyalari targ'ibi yetakchilik qiladi:

Ba getā to ba kay maxbus boshā sayri olam kun,
Buvad yak ʻʻo nishastan to kamar zeri zamin budan.

Mazmuni: Dunyoda qachongacha tutqun bo'lib yurasan, olamni sayr qil. Bir joyda o'tirish, belinggacha yer ostida ko'milganga o'xshaydi.

Naqshbandiya ta'limotining markazida komil va orif inson masalasi turadi. Tasavvufda Orif deb haq ma'rifatiga intilgan odamga aytiladi. Oriflar esa ikki olamga ruhan safar qiladilar. Ana shunday hayotbaxsh g'oyalar ham shoir she'rlarida o'zining badiiy talqinini topgan.

Naqshbandiylikning boshqa bir shiori "Xilvat dar anjuman" bo'lib, o'sha mazmun shoir nazmida shunday ifodalanadi:

Nameguyam libosi faqir ba bar giru shuhrat kun,
Sar az pirohan ba xalq, berun oru xilvat kun.

Mazmuni: Faqr libosini kiyib, shuxrat top demayman. Ko'ylakning yokasidan boshingni tashqari chiqarib, xalqqa ko'ringin-u, xilvatda bo'l.

Xulosa qilib aytganda, shoir asarlarida Naqshbandiya tariqatining ilg'or aqidalari hayotiy dastur sifatida talqin qilinib, o'quvchini ilohiy manaviyatning rangin va shukuhli olamga yetaklaydi.

Shavkat Buxoriy g'azallarida rindlik, qalandarlik g'oyalarining ta'siri ham ko'zga tashlanib turadi. Shoir "rind", "zohid", "mayparast" so'zlari orqali erksevarlik g'oyalari, zamona nosozliklaridan ezilgan dilining iztiroblarini, "qashshoq" hayotga nisbatan bo'lgan alamli noroziliklarini bo'rttirib ko'rsatadi. Shoir g'azalliyotidagi ba'zi baytlarda rind obrazi ikki olamni ham nazariga ilmaydigan hayotsevar oshiq – inson sifatida tasvirlanadi:

Fig'on sar kun, zanjir, dar bazmi ʻʻunun, k-imshab,
Dimog' az sho'lai og'oz i mutrib so'xta rindonro.

Mazmuni: Bu kecha junun bazmida fig'on boshla, ey zanjir, Rindlar dimog'i mutrib sozining shu'lalaridan kuygandir.

Tasavvuf ahli, xususan, rindlar va malomatiylar odamlardan ayb axtarishni qattiq qoralagandir. Avval o‘z aybingni qidir, so‘ngra boshqalar aybini, - deya nasihat qiladi dunyo ko‘rgan shoir.

Malomatiya ahli va erkin fikrli rindlar tavakkulga ishonishgan. Tavakkul, tariqat maqomi singari sufiylik adabiyotida turlicha talqin qilinsa ham, barchasining mohiyati shundan iboratki, solik ertaning ishlarini unutib, hamma narsani haqqa havola qiladi-da, bugungi kun hayotini g‘animat sanaydi. Shu jihatdan so‘fiyni odatda “ibni vaqt” (ya’ni so‘fiy faqat bugungi kun bilan tirik) deb nomlaganlar, zero, ertangi kun hali yetib kelgani yo‘q va o‘tgan kun qaytib kelmaydi. Bu borada shoir shunday deydi:

Gashta az fayzi tavakkul pur zi ne‘mat xoni mo,

Puxtaast az otashi sangi qanoat noni mo

Mazmuni: Dasturxonimiz tavakkul fayzidan ne‘matlarga to‘ladir. Nonimiz qanoat toshining otashidan pishgandir.

Shoirning ichki olami ziddiyatlarga to‘la. U gohida rind singari beparda so‘zlari bilan dunyoni yer bilan yakson qiladi. Gohida malomatiylar kabi o‘z qalbiga oro beradiyu, zohirda nomaqbul ishlar qiladi. Goho shoir tasviridagi qahramon shunday holatga tushadiki, dili yolg‘izlik va go‘shanishinlikni, olam ahlidan yuz o‘girishni xohlab qoladi. Shu yolg‘izlikdan u go‘yo hayotning mohiyatini qidirganday bo‘ladi:

Hamsuhbati bo mardumi olam zarur nest,

Begonag‘ī chu hast ba kas oshno mabosh.

Berun marav zi go‘shai zulmat saroi xesh,

Chu mili surma darbadari didaho mabosh.

Mazmuni: Dunyo odamlari bilan hamsuhbat bo‘lishi shart emas. Begonalik bor ekan, birov bilan oshnolik qilma. O‘zingni qorong‘u (g‘amxona) go‘shangdan tashqari chiqma. Surmaning mili kabi begona ko‘zlarda darbadar kezma.

Mazkur misradagi xilvatning majoziy ma’nolarini to‘g‘ri anglamok lozim. Bu o‘rinda badbin kayfiyat, hayotdan etak silkish tuyg‘usidan ko‘ra, ortiqcha dahmaza, g‘alamislikdan yiroqda turish mayli balandroq ko‘rinadi. Odamlar o‘rtasida qanchalik ko‘p yurilsa, dunyoviylik hirs shu qadar balandlashadi, hoyu havas jazavaga keladi.

Fikrimizcha, go‘shanishinlikni ana shu mazmunda qabul qilmoq maqsadga muvofiqdir.

Malomatiylar odamlarga ehson va erkinlik, rohat yetkazuvchi ishlar bilan shug‘ullanadilar, o‘z hollarini esa boshqalardan pinhon tutardilar. Qalandarlar “janda” deb ataluvchi jun libos kiyib yurardilar. Shavkat Buxoriy o‘zining pashinapo‘sh (jun libos kiyuvchi) bo‘lganini asarlarida takror-takror tilga oladi. Shuning uchun qalandardarvesh zohiri jomayu janda bo‘lsa ham uning asli ma’rifati uyg‘oq dil deyishadi:

Az libosi ahli olam kardam qat‘i nazar,

Chu nigoh bodash zi miqgon xirqai pashminam.

Nestam az ma’rifat xolī, ki monandi sadaf,

Z-in guhar labrez boshad ustuxoni sinaam.

Mazmuni: Jun xirqmga nigoh tushgach, olam ahli libosidan yuz o'girdim. Sadaf gavxarsiz bo'lmagani kabi ma'rifatdan xoli emasman. Bu gavhardan ya'ni ilohiy ma'rifatdan ko'ksim ustuxoni toshib ketadi).

Tariqat lug'atlarda "yo'l" ma'nosida keladi. Tasavvufda u shunday bir manzilki, nishoni qalbning to'g'riligi va jilovlangan nafs bo'ladi. Lekin solik haqiqatga yetishdan oldin tariqat manzillarida "maqomot" deb ataluvchi turli-tuman zinalarni bosib o'tishi kerak. Bu bag'oyat murakkab va o'ta mashaqqatli jarayondir. Solik uni jiddiy ruhoniylar va jismoniy mashqlar, ilmu zikr yo'lidagi izlanishlar bilan bosib o'tadi. Shavkat ayni pillapoyalarni tajribada bosib o'tgani uchun, uning satrlaridagi badiiy ifoda g'oyat ishonarli chiqqan. Shoir she'riyatining yashovchanlik siri ham shundadir.

Naqshbandiya ta'limoti vujudga kelgunga qadar bir qator tasavvufiy silsilalar mavjud bo'lib, ular Haqqa yetishning xilma-xil yo'llarini targ'ib-tashviq qilib keldilar. Bu silsilalarga ergashuvchilarning ko'pchiligi odamlardan chetlashish va xilvatnashlikni o'z ta'limotlarining asosi deb bilardilar. Shoir o'z she'rlarida Xojagon-Naqshbandiya tariqatining "Safar dar Vatan" shiori mazmunini ham aks ettiradi:

Safarī gashtamu va az bazm naraftam berun,

Raftam az xesh, chu paymona maston raftam .

Mazmuni: Safar qildim, lekin bazmdan tashqariga chiqqanim yo'q. Maydan sarxush bo'lib, o'zimdand ketdim. Bu yerda shoir qo'lidagi paymona ilohiy may bilan to'la. Bizningcha, shoir yuqoridagi baytda jismga safar qilishni nazarda tutgan. Ya'ni inson o'z vujudiga safar qilar ekan, u o'zidagi har xil illatlarni tark etadi. O'zligini anglashga harakat qiladi. Donishmand buyuradi: "Mo'minning mo'minligini ko'rsatuvchi sifati shuki, har on, har soat va har kun yomon fe'llardan poklanishga tirishadi. Kechmishda sodir etgan gunohlari tufayli nadomat his qiladi. Mol-dunyo topish xayollariga berilib ketmaydi. Foydasiz va besamar narsalar bilan mashg'ul bo'lmaydi. Ollohg'a oid vazifalarini ixlos bilan ado etadi va ko'z-ko'z qilishdan saqlaydi". Bunday harakatda bo'lgan inson, albatta, o'zining go'zal amallaridan zavqlanadi va sayr-u suluk qiladiki, bu tasavvufda ilohiy jazba deyiladi. Xojagon-Naqshbandiya ta'limotining markazida komil va orif inson masalasi turadi. Haq ma'rifatiga intilgan kishi orifdir. Oriflar esa ikki olamga ruhan safar qiladilar. Ana shunday hayotbaxsh g'oyalar shoir she'rlarida ham o'zining munosib badiiy talqinini topgan:

Ba yak 40 mardi orif mekunad sayri du olamro,

Zi olam bexabar gardad, chu az olam xabar girad.

Mazmuni: Orif kishi bir joyda o'tirib, ikki olamni sayr qiladi. Agar bir olamdan xabarsiz qolsa, ikkinchisidan xabar topadi.

Xojagon-Naqshbandiya tariqatining yana bir shiori "hush dar dam"dir. Mazkur ta'limot odamlarni o'ylab so'zlashga va g'aflatga berilmasdan Allohni eslashga chaqiradi. Ya'ni oladigan nafasimiz huzur-halovat ila bo'lsin, g'aflat ila bo'lmasin. Hazrat Mavlono Sa'duddin Qoshg'ariy: "Hush dar dam, ya'ni bir nafasdan ikkinchi nafasga o'tish vaqti g'aflat ila bo'lmasin. Oladigan har nafas Haq subhonahu taolodan xoli va g'ofil bo'lmasin", deganlar yoxud Hazrat Xoja Bahovuddin aytadilar: "Bu yo'lda asosan ishni nafas ustida olib borish lozim, hayotning muhim vazifasi ila

mashg'ul bo'la turib, xayolini o'tmishdan va kelajakdan ozod qilsin va oladigan nafasi zoye ketmasligi uchun harakat qilsin" . Shavkat Buxoriy esa bu g'oyani quyidagicha targ'ib qiladi:

Behisobonro naboshad roh ba devoni vujud,
Nashmorad har kas nafasro behisobi mekunad.
Sham'i befonus, Shavkat meshavad oxir xarob.
Husni o' xudro fano az beniqobi mekunad .

Mazmuni: Hisobsizlarga vujudni anglashga yo'l yo'q. Har kim oladigan nafasini sanamasa, hisobsizlik qiladi. Fonussiz sham, Shavkat, oxiri xarob bo'ladi, uning husni o'zini niqobsiz yo'q qiladi. Anglashiladiki, har bir nafasimiz azal kotibi tomonidan nazoratda va nafas olishdan tortib katta-kichik barcha harakatlarimizga diqqatli bo'lishimiz kerak.

Xulosa qilib aytganda, shoir asarlarida Xojagon-Naqshbandiya tariqatining ilg'or g'oyalari hayotiy dastur sifatida talqin qilinib, o'quvchini ilohiy ma'rifatning rangin va shukuhli olamiga yetaklaydi. Ta'kidlash lozimki, Muhammad Is'hoq Shavkat Buxoriy XVII asr adabiyotining eng sarmahsul, sarmazmun va yuksak didli shoirlaridan biridir. Binobarin, shoir ijodini o'rganish, tadqiq etish bugungi kun adabiyotshunosligining dolzarb masalalaridan biri sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Шавкат Бухорӣ. Нур аср. Таҳиякунандагони матну луғот ва муаллифони пешгуфтор Амиръздон Алимардонов, чобулқо Додалишоев, Асгар Ҷонфидо, – Душанбе: Ирфон, 1968. – 288 с.
- 2.Шавкат Бухорӣ. Девони ашъор. Матни илмий-интиқодӣ. Бо тасҳеҳ ва муқаддима. Чобулқо Додалишоев. – Душанбе: Дониш, 1987. – 634 с.
- 3.Шавкат Бухорӣ. Ашъори мунтахаб. (Ба чоп тайёркунанда ва муаллифи дебоcha Мирзо Аҳмадов). – Душанбе: Дониш, 1968. – 149 с.

MUJRIM – OBID VA UNING G'AZALNAVISLIK MAHORATI XUSUSIDA

Eshonqulov Husniddin Pirimovich

BuxDU O'zbek tili va adabiyoti kafedrası
mudiri, filologiya fanlari doktori, professor

Annotatsiya: Maqolada XIII asrning oxiri XIX asrning boshida yashab ijod qilgan iste'dodli zullisonayn shoir Mujrim – Obid haqida to'xtanilib, uning g'azalnavislikdagi badiiy mahorati tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Mujrim – Obid, taxallus, gazal, ishq, tarjimayi hol.

Annotation: The article focuses on the talented, bilingual poet Mujrim-Obid, who lived in the late 18th and early 19th centuries, and analyzed his artistic skills in ghazal writing.

Keywords: Mujrim-Obid, pen name, ghazal, romance, autobiography.

Аннотация: В статье ведётся речь о талантливом поэте Муджрим-Обиде, жившем и творившем в конце XIII-начале XIX века, проанализировано его художественное мастерство в сочинении газелей.

Ключевые слова: Муджрим-Обид, псевдоним, газель, страсть, биография.

Mujrim – Obid XVIII asrning oxiri XIX asrning boshlarida yashab ijod etgan iste'dodli zullisonayn shoir. Uning 1781-yilda tug'ilib, 1818-yilda vafot etgani haqida ma'lumot keltiriladi [6, 261]. Biroq bu sanalar muayyan ma'noda kishida shubha uyg'otadi. Negaki, shoir o'zining hasbi holi badiiy talqiniga bag'ishlangan 49 baytli *"Arzi ahvoli bu faqir-u hazin"* satri bilan boshlanuvchi masnaviysida *"Qarilig' qirq yoshi mo'badi, Nahslikdur bu yo'l, ul ba'di"* [4, 13] satrlarini bitgan. Masnaviyning oldingi baytlarida g'am-tashvishsiz yurganligini badiiy talqin qilgan shoir qirq yosh qariligini donishmandlik sifatida ta'riflab, bu yo'lning baxtsizligi-yu, oldingisining go'zal yo'l bo'lganiga diqqatni qaratadi. Anglashiladiki, Mujrim – Obid ushbu masnaviyni bitganida, yoshi qirqdan oshgan edi. Yuqoridagi ma'lumotda esa shoirning 37 yil umr ko'rgani ko'rsatib o'tilgan. Bu yillarni shamsiy-qamariy yil bilan hisoblaganda ham, 38 yildan nariga o'tmaydi. Shuningdek, hasbi hol mazmunidagi masnaviydagi *"Ikki o'g'il-u besh qiz barisi, Har biri bo'ldilar bir uy egasi"* [4, 14] bayti ham shoirning uzoqroq yashaganidan dalolat beradi.

Mujrim – Obidning 80 ta ruboiy va qit'alaridan iborat mo'jaz bir kitobi G'ofurjon Eshmonov tomonidan chop etilgan [3]. Unda shoir haqida so'zboshi maqola va lug'atlarga ham o'rin ajratilgan. So'zboshida Mujrim – Obidning turkiy va fors-tojik tilida ijod qilgan zullisonayn shoir ekanligi, uning she'rlari O'zbekiston Respublikasi FA Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondidan o'rin olgan 976-, 991-, 1797- va 3798- inventar raqamlar ostida saqlanayotgan nusxalar orqali yetib kelgani, ulardan uchinchi va to'rtinchi sirada keltirilgan nusxalar shoirning o'zi tomonidan yozilgan hasbi hol bilan boshlangani, Mujrim – Obid ijodidan namunalar 1960-yilda Rustam Komilov tomonidan nashr etilgani haqida ma'lumot keltiriladi [3, 3-4]. Ayni choqda internet sahifalaridan o'rin olgan Mujrim – Obidning 17 g'azal, Alisher Navoiyning "Topmadim" g'azaliga bitilgan bir muxammasi, yuqorida nomi keltirilgan hasbi hol masnaviysiy hamda "Baytlar" sarlavhasi ostida berilgan 10 ta she'ri ham uchraydiki, bu ham R.Komilov nashrining samarasi bo'lishi mumkin.

Mujrim – Obidning nomi Homid ekanligi u haqda keltirilgan muxtasar ma'lumotning sarlavhasi "Homid Mujrim – Obid" tarzida ifodalanganidan anglashiladi [5, 15]. Shoir "Mujrim" va "Obid" taxallusari bilan ijod qilgan. Dastlab u "gunohkor", "gunohlari uchun jarima to'lovchi" ma'nosini o'zida ifoda etuvchi "Mujrim"ni taxallus sifatida tanlagan. Ijodkor taxallus tanlashda o'z-o'zini malomat qilib, she'rlar bitishni nazarda tutgani uning *"Bag'rimga barq tushti, jon-u tanim tutashti, Isyon boshimdin oshdi, "Mujrim" deb ot qildim"* [3, 6] misralaridan sezilib turadi. O'zini gunohkor hisoblash, Allohga sidqan ibodat qilish o'rnida isyon qilib bo'yintovlash, nafsga berilish, uning istaklari bilan yashash chinakam mo'min uchun eng katta illat sanaladi. Bunday illatlarni o'zida mujassamlashgan singari she'rlar bitish o'z-o'zini malomat qilish sanaladi. Turkiy adabiyotda Xoja Ahmad Yassaviydan boshlab deyarli barcha mumtoz shoirlar ijodida uchrovchi bu uslub she'rxonga hissiy ta'sir o'tkazishning o'ziga xos adabiy yo'nalishi sanaladi. Shoirning ayni uslubda ijod qilish bilan kifoyalanmay, taxallusda ham o'zining gunohkorligini ifodalashi rindlardagi zohiran mayparastlig-u botinan Alloh ishq

bilan yonishni eslatadi. Mujrim – Obidning gunohkorligida ham ayni jihat nazarda tutilganini uning *“Bag‘rimga barq tushti, jon-u tanim tutashti”* misrasidan ham ayonlashadi. Shoir bag‘riga tushgan barq, yani chaqin uning ko‘nligiga kirib borgan Alloh ishqini badiiy ifodalaydi. Mujrim – Obid mang‘itlar sulolasiga mansub Amir Shohmurod (1785 – 1800) va Amir Haydar (1800 – 1826) hukmronligi davrida ancha taniqli bo‘lgan. Amir Haydarga bag‘ishlab qasidalar yozgan va hatto aynan shu hukmdor unga “Mujrim” taxallusi bilan ijod qilishni man etib, “Obid” taxallusi bilan she‘rlar yozishni amr etgan. Bunday ma’lumot shoir devonining debochasida bevosita o‘zi tomonidan keltiriladi [3, 6-7]. Mujrim – Obid hasbi holi bayonidan o‘rin olgan bu qaydlarning muhim jihati shundaki, bu, avvalo, shoirning Buxoro darborida ancha taniqli ekanligini, uning hatto hukmdorning nazariga tushganligini, Sayyid Sulton Mir Haydar uning ijodidan xabardorligini anglatadi. Bu esa o‘z navbatida Buxoroda adabiy muhit ancha tarqoq edi, markazlashmagan edi, degan fikrlarning biryoqlama yondashuv ekanligidan dalolat beradi. Hukmdor va ijodkorning o‘zaro yaqinligi o‘sha yerda adabiy muhit mavjudligi va unga hukmdorning o‘zi quvvat bag‘ishlab turganini dalillaydi.

Mujrim – Obidning o‘zidan salmoqli adabiy meros qoldirganligi, uning 450 ta g‘azal, 80 ta ruboiy va qit‘a, 12 taxmis va 1 masnaviy – “Hasbi hol”ining mavjudligi 3798-inventar raqamli devoniga tayanib ma’lum qilinadi. Aynan shu devon akademik Vohid Abdullayevni ham qiziqtirgani olimning o‘tgan asrning 60-yillarida yozilgan maqolalarida ham kuzatiladi [1]. V.Abdullayev Mujrim – Obid ijodiga nihoyatda yuksak baho bergan. U shoirning Alisher Navoiy g‘azallariga naziralar bog‘laganini bir qator misollar bilan dalillaydi. Salaf ijodkorning “Topmadim” radifli g‘azaliga taxmis muxammas bog‘laganini shu she‘rning dastlabki ikki bandini keltirish bilan ko‘rsatib o‘tadi. Olim: *“Mujrim debonlari o‘z zamondoshi, mumtoz shogirdi xorazmlik Shermuhammad Munis Xorazmiy ijodlarini eslatadi”* [1, 53], – deya ta’kidlaydi. Bu nihoyatda muhim ma’lumot. Mujrim – Obidning Shermuhammad Munisga ustoz maqomida ekanligi uning nihoyatda iste’dodli shoir ekanligidan darak beradi. Biroq shoir ijodi nihoyatda kam o‘rganilgan. Agar uni Munis ijodi bilan qiyoslab aytadigan bo‘lsak, Shermuhammad Munis devonlari bir necha bor nashr qilingani holda Mujrim – Obid devonlarining hali tadqiqotchisini kutib turgani ayonlashib qoladi. Uning she‘rlari yuqorida nomlari keltirilgan olimlarimiz tomonidan birmuncha tadqiq etilgan bo‘lib, ijodidan namunalar ancha tarqoq holda bugungi kitobxonga yetkazilgan. Shoirning 450 ta g‘azal yozganiga e’tibor qaratsak, uning bu janrda ancha barakali ijod qilganini kuzatiladi. G‘azallarining aksariyati yetti baytli bo‘lib, besh va olti, o‘n ikki, o‘n to‘rt baytlilari ham uchraydi. Mujrim – Obidning Alisher Navoiy g‘azallariga naziralar yozgani va taxmis muxammaslar bog‘lagani uning o‘ziga xos badiiy kashfiyotlar yaratishga intilganidan dalolat beradi. Alisher Navoiyning yetti baytli *“Yuz tuman mehnat o‘qi anduhlik jonimdadur”* [2, 132] satri bilan boshlanuvchi g‘azaliga nazira tarzida yozilgan Mujrim – Obidning quyidagi g‘azali bilan mulohazalarimizni asoslashga harakat qilamiz:

Oxir ul bedodgar qasdi meni jonimdadur,

Yoki tig‘in tez etarga muddao qonimdadur.

Ko‘ching ey mardumki, bir tun bo‘lmag‘aysiz g‘arqi xun,

Muncha selobi balokim chashmi giryonimdadur.
 Yerga tushgan shu'lasiga toqati nazzora yo'q,
 Ul haroratim maning xurshedi tobonimdadur.
 Sog'inurman kosh Majnun bo'lsa erdi ulfatim,
 Hurmatim tutmas xirad ahliki, davronimdadur.
 Xoh sotsun, xoh qo'ysun, xoh ozod aylasun,
 Bandayi farmonidurman hukm sultonimdadur.
 Har kima dard-u alam darkor, kelsun manda bor,
 Chug'zi oliy himmatam, bu ganj vayronimdadur.
 Ko'nglum afgor o'lg'anin andin xaloyiq fahm etar,
 Kim xaroshi dog' kashfi oh-u afg'onimdadur.
 Tifllar devonadur deb, oldilar tegra to'shim,
 Necha tifli ashk ko'rkim yona mijgonimdadur.
 Esdin ozg'on, telba bo'lg'on, charx urg'on, bag'ri dog',
 Xalq har til bila yod aylar mening shonimdadur.
 Har kim o'z holig'a olam yona o'z nafsiga band,
 Hech kim bilmas na hasratlar mening jonimdadur.
 Til shikoyatg'a turib, o'z holima solmay nazar,
 Nafsima boqsamki, ul ham bandi nuqsonimdadur.
 Mujrim anglab xalqi olam ko'rdilar ko'zga haqir,
 Bilmadilar xosiyatlar band-u zindonimdadur [].

Oshiqona mazmunda bitilgan ushbu g'azalning Alisher Navoiyning *“Yuz tuman mehnat o'qi anduhlik jonimdadur”* satri bilan boshlanuvchi yetti baytli g'azaliga ohang jihatidan ham, mazmun jihatidan ham o'zaro umumiylik hosil qilgani sezilib turadi. Mujrim – Obid ushbu g'azalda birinchi taxallusini qo'llagan. Shoir ulug' salafning ushbu g'azalidan adabiy ta'sirlanib, uning vazni, qofiyasini saqlagan holda ma'shuqa ta'rifi, lirik qahramonning ruhiy holatining yangicha badiiy manzaralar bilan ifodalashga, g'azalning xotimasida orifona ruh bag'ishlashga erisha olgan. Alisher Navoiyning ramali musammani mahzuf (foilotun foilotun foilotun foilun – v – / – v – / – v – / – v –) vaznida bitilgan g'azalida ham ayni uslubning ustuvorligi kuzatiladi. Ulug' shoir *“jonimdadur”*, *“xiromonimdadur”*, *“jononimdadur”*, *“jonimdadur”*, *“obi hayvonimdadur”*, *“tobonimdadur”*, *“gulistonimdadur”*, *“farmonimdadur”* singari qofiyadosh so'zlarning lirik qahramonga nisbatlash, ba'zan esa istoiralashgan ma'shuqa sifatida qo'llash bilan kutilmagan badiiy manzaralar yaratishga erishgan. Chunonchi, ulug' shoir g'azalning *“Ey Masiho, subhi ayshim tiyra bo'lmish, go'yo Zarrayi betoblig' xurshidi tobonimdadur”* [2, 132] baytida o'likka jon baxsh etuvchi Masiho – Iso (a.s.)ga murojaat qilib, zarracha betoblik mening porloq quyoshimda bo'lsa, ayshim, ya'ni xursandchiligim tongi tiyra bo'lgan sanaladi mazmunini ifodalab, lirik qahramon holati va *“xurshidi tobonimdadur”* vositasida istoiralashgan ma'shuqa timsolining qiyossiz go'zalligini badiiy ifodalashga erishgan hamda Masihoga murojaat bilan bunga yo'l qo'ymaslikni undan o'tinib so'ragan. Zero, murojaatning o'zida o'likka jon baxsh etish mo'jizasiga ega bo'lgan payg'ambar timsolidan *“xurshidi tobon”*ning zarracha xastalanishiga yo'l qo'ymaslikning payida bo'lishni o'tinib so'rash

mazmuni anglashiladi. Shuningdek, ma'shuqa ma'nosini ifodalagan "xurshidi tobon"ning doimo porlab turishiga zarracha betoblikning daxil qilmasligi bilan bog'liq istakdagi o'zaro ziddiyat baytning ta'sirchanligini ta'minlagan. Eng muhimi, qofiyadosh so'zlarning g'azalda mutloq qofiyaning hosil qilgani undagi hissiy ta'sirning asosi sifatida namoyon bo'lgan. Tabiiyki, Homid Mujrim bunday adabiy ta'sirlangan.

O'n ikki baytdan iborat bo'lgan nazira g'azalda 13 ta qofiyadosh so'z ishlatilgan bo'lib, Navoiy g'azalida kuzatilgani kabi Mujrim g'azalida ham "jonimdadur" so'zi ikki o'rinda qofiyadoshlikni hosil qilgan. "Xurshidi tobonimdadur" izofasidagi ikkinchi so'z har ikkala shoir g'azalida uchrovchi qofiyadosh so'z sanaladi. Ko'rinadiki, Homid Mujrim nazira g'azalda yangi qofiyadoshlikni yaratishga muvaffaq bo'lgan. Qofiyadoshlikda yangi so'zlarning qo'llanilishi nazira g'azalda salaf shoir g'azalining ohangini saqlagan holda yangi badiiy manzaralar ijod qilishga imkon yaratgan va shoir ana shu adabiy niyatiga kamchiksiz erisha olgan. G'azalning birinchi-uchinchi baytlarida keltirilgan badiiy manzaralar ma'shuqaning beqiyos go'zalligi tavsifi-yu, ayni choqda uning rahmsizligi ta'rifining oshiq holiga ta'siri bilan bog'liq adabiy lavhalar sifatida namoyon bo'ladi. Matlada bedodgar – zulm qiluvchi tarzida ifodalangan ma'shuqaning qasdi oshiqning joniga qaratilgani yoki tig'ini tez etishdan maqsadi oshiqning qonini to'kish ekanligi badiiy ifodalangan. Bunda ma'shuqa tig'i sifatida yorning o'tli nigohlari nazarda tutilib, undan ta'sirlangan oshiq holi qon timsoli vositasida badiiy ifoda etilgan. Ikkinchi baytdagi mubolag'aviy tasvir shoirning o'ziga xos badiiy kashfiyoti sifatida she'rxonni hayratga soladi. Unda mardum, ya'ni odamlarga "Ko'ching", – deya hayqirgan oshiq shunday qilgandagina ular bir tun qonga g'arq bo'lishdan omon qolishlarini ma'lum qiladi. Balo selobining shunchalar vahshati oshiqning yig'loqi ko'zlaridan o'rin olgani buning sababi sifatida she'rxonga badiiy taqdim etiladi. Tabiiyki, bunday adabiy manzara chinakam nazm muxlisining ehtirosini oshirishiga xizmat qiladi. Shu bois shoir keyingi baytda ma'shuqani "xurshidi tobon", ya'ni porloq quyosh tarzida qayta nomlab, uning yerga tushgan shu'lasiga boqishda toqat qilolmasligining sababini bu qadar kuchli harorat porloq quyoshdek kuydiruvchi sevgilisida mavjudligi bilan izohlaydi. Shu tariqa g'azalda ta'sirchan badiiy manzaralar yaratish baytlar ketma-ketligida rivojlantirilib boriladi.

Lirik qahramon ruhiyasida jununvorlik mavjudligi bois u Majnun bilan ulfat tutinishni istab qoladi, xirad ahli, ya'ni aql bilan ish ko'ruvchilar, tabiiyki, uning hurmatini o'rniga qoyishmaydi, shoir buning sababini davrdan deb bilish bilan oshiqona g'azalga ijtimoiy ruh beradi. Ayni choqda "*Xoh sotsun, xoh qo'ysun, xoh ozod aylasun, Bandayi farmonidurman hukm sultonimdadur*" satrlarida fikr rivojlantirilish bilan bir qatorda ta'did san'atiga xos ta'kid ohangi ham kuzatiladi. Ayni holat g'azalning "*Esdin ozg'on, telba bo'lg'on, charx urg'on, bag'ri dog', Xalq har til bila yod aylar mening shonimdadur*" misralariga ham xosdir. Shoir lirik qahramonni "chug'zi oliyhimmat", ya'ni himmati baland boyqushga qiyoslash bilan ham hayratomuz badiiy manzara yaratishga erishadi. Aslida boyqushning ko'pincha yomonlikdan xabar beruvchi, bexosiyat qush sifatida talqin etilgani kuzatiladi. Biroq shoir har kimda dard-u alam kerak bo'lsa mening oldimga kelsin, negaki men

oliyhimmat qoyqushman, siz istagan xazina mening vayronamda bor, deyish bilan boyqushdagi salbiylikni nafaqat yumshatadi, balki uni ijobiy ma'no ifodalashga xizmat qildiradi. Boyqushning vayronasi timsolida oshiqning ko'ngli nazarda tutilganini his etilishi bilan she'rxonning ehtiros yanada oshadi.

G'azalda shoir o'zini malomat qilishga ham erisha olgan. Tilining shikoyatga o'tishi, o'z holini bilmay so'zlashi shoir talqinida bandachilik bilan yo'l qo'yilgan nuqsonlar sanaladi. Maqtada ijodkorning ittifoq san'atidan mahorat bilan foydalanganligi kuzatiladi. Unda shoir taxallusi lug'aviy ma'nosida ham yondosh so'zlar bilan ma'noviy jihatdan ham aloqaga kirishganiga guvoh bo'lish mumkin. Ayni shu jihatiga ko'ra, maqtada olam ahli meni haqir – kuchsiz, mujrim – gunohkor deb ko'zga ilmadilar, mendagi xosiyatlar band-u zindonimda, ya'ni ko'nglimda ekanini ular bilmadilar, deya g'azalga xotima yasaydi. Bunda shoirning taxallusi ham, o'zini malomat qilib, gunohkor sanashi ham nazarga tashlanadi.

Alisher Navoiy g'azaliga nazira tarzida bitilgan Homid Mujrimning ushbu g'azalida tatabbunavislikning barcha qoidalariga amal qilingani kuzatiladi. Shoir ulug' salafi g'azalidan adabiy ta'sirlanganini ma'lum qilish uchun vazn va qofiyadoshlikni saqlab qolgan. Ayni choqda uning 13 ta qofiyadosh so'zdan Navoiy g'azalida kuzatilgani singari bittasini takror qo'llashi va yana bir qofiyadosh so'zda ulug' salafdagi qofiyani saqlab qolishi g'azalning nazira g'azal ekanini namoyon qilishga bo'lgan urinishining samarasi sanaladi. Homid Mujrim 12 baytli g'azalda yangi qofiyadosh so'zlarni qo'llash bilan yangicha badiiy manzaralar yaratishga, badiiy kashfiyotlar qilishga, oshiqona g'azalga o'rni bilan ijtimoiy, irfoniy ruh bag'ishlashga, malomatiylik uslubidan foydalanib, o'zini aybli, qusurli tarzda ifodalashga erishgan. Uning bunday urinishlari taxallusi keltirilgan baytda chuqur mazmun bag'ishlash imkonini hosil qilgan. Ayni choqda Homid Mujrim lirik qahramon holati, ma'shuqa ta'rif-tavsifi badiiy talqinida she'rxonga nihoyatda kuchli estetik zavq bag'ishlovchi badiiy manzaralar yarata olgan. Bunda shoirning g'azal baytlaridagi toq misralarda oqibat haqida badiiy mulohaza yuritib, keyin uning sababini juft misralarda keltirishda, ayni jarayonida sabab obyektini lirik qahramoning o'ziga, ba'zan ma'shuqaga, ayrim o'rinda esa davrga bog'laganida uning iste'dodi namoyon bo'lgan. Mujrim – Obid devonlarini matnshunoslik nuqtayi nazaridan jiddiy tadqiq etib, nashr etilishi shoirning badiiy mahoratini yanada kengroq o'rganish imkonini hosil qiladi.

Adabiyotlar:

1. Абдуллаев В. XIX асрда Бухорода навоийхонлик ва Навоий издошлари//. Китобда: Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. Олтинчи йил наشري 4. –Тошкент : “Фан”, 1962, 48-58-бетлар.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. XX томлик, 3-том, - Тошкент “Фан”, 1988.
3. Мужрим – Обид. Рубоий ва қитъалар. – Тошкент, 1996.
4. Mujrim Obid. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-sheriyati/o-zbek-mumtoz-adabiyoti/mujrim-obid-xviii-xix-asrlar>.
5. Olim S., Bobokalonov R. Vobkent: Buyuk ipak yo'li chorrahasi. GlobeEditz, 2022.
6. Пўлатхон Домулла Қаяумов. Тазкираи Қаяумий II. – Тошкент, 1998.

ABDURAHMON TAMKIN BUXORIYNING HAYOTI VA ADABIY MEROSI

Bekova Nazora Jo'rayevna,

Buxoro davlat universiteti professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Mazkur maqola XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yashab, ijod etgan sarmahsul ijod namoyandasi, zabardast shoir va zamonasining peshqadam olimlaridan biri Abdurahmon Tamkinning hayoti hamda adabiy merosi haqidadir. Tamkin Buxoriyning hayoti va adabiy merosini tahlil qilishda qiyosiy-tipologik, tahlil, biografik usullardan foydalanildi.

Kalit so'zlar: Abdurahmon Tamkin, XIX asr oxiri, XX asr boshlari, tazkiralari, Mulla Abduxoliq, Buxoro madrasalari, qasida, g'azal, "Rubouyot" asari, mufradot, chiston, muammo.

Аннотация: данная статья посвящена жизни и литературному наследию Абдурахмана Тамкина, выдающегося поэта и одного из ведущих ученых своего времени, плодотворного творческого деятеля, жившего и творившего в конце XIX начале XX века. При анализе жизни и литературного наследия.

Ключевые слова: Абдурахман Тамкин, конец XIX-начало XX века, тазирь, мулла Абдухолик, бухарские медресе, Касыда, Газель, произведение "Рубуйот", муфрадот, чистан, проблема.

Annotation: this article is about the life and literary heritage of Abdurahman Tamkin, a prolific artist of the late 19th and early 20th centuries, poet and a pioneer of his time. Comparative - typological, contextual analysis, biographical methods were used in the analysis of Tamkin Bukhari's life and Literary heritage.

Keywords: Abdurahman Tamkin, late 19th, early 20th century, Tazkiras, Mullah Abduholiq, Bukharan medressas, odd, verse(gazal), "Ruboiyot" work mufradot, chistan, muammo(problem).

Har bir xalq o'z tarixini avaylab keladi. Bu tarix ne'matlari bo'lmish madaniy va adabiy meroslaridan kelajak sari ildam yo'l bosish uchun kuch-quvvat oladi. Tarix bu ko'hna dunyo demakdir. Davrlar, xalqlar va o'sha zamonni jonlantirish, tilga kiritish esa tarixning burchidir. Ajdodlarimiz tabarruk xotirasini abadiylashtirish esa bugungi va kelgusi avlodlarning muqaddas vazifasidir. Zero, "Tarixidan bexabar xalq mazlum, tarixi yolg'on yozilgan xalq mahkum; tarixini asragan va bilgan xalq qudratli va tenglar ichra teng xalqdir", - deb aytgan yurtboshimiz nechog'li haq.

Ilmiy ishda ana shunday tarix zarvaraqlarida o'z o'quvchisini kutib yotgan ijodkorlardan biri haqida qarashlar bayon etiladi.

Abdurahmon Tamkin Buxoriy XIX asr oxiri XX asr boshlarida yashab, ijod etgan sarmahsul ijod namoyandasi, zabardast shoir va zamonasining peshqadam olimlaridan edi. Bu haqda zamonasining ma'rifatparvar olimi Ahmad Donish Tamkinni ulug' shoirlar qatorida sanab, uning ijodiga yuqori baho bergan: "Bilchumla dar on zamone ki mo budem, bozori fazlu hunar naroiyu kasod bud. Shohin, Muztarib va Tamkin az shuaroi muqaddami on nzamon budand".

Tamkin ijodini o'rganish uchun quyidagi 3 manbani nazardan o'tkazish lozim:

- 1) XIX asrda yaratilgan tazkiralar;
- 2) Tamkinning o‘z asarlari;
- 3) shogirdlari yozib qoldirgan xotiralar.

Birinchi manbaga diqqat qaratadigan bo‘lsak:

“XIX asrda yashab o‘tgan Afzal Maxdumi Pirmastiy va Xoji Ne‘matullo Muxtaram kabi tazkiranavislarning asarlarida buxorolik zullisonayn shoir Tamkin haqida mavhum ma‘lumotlar, aniqrog‘i, haqiqatni buzib ko‘rsatuvchi noto‘g‘ri ma‘lumotlar uchraydi”, - deb yozadi tojik olimi Asqar Jon Fido [6, 3].

Darhaqiqat, ushbu tazkiralar Tamkin haqida aniq ma‘lumot bera olmaydi. Chunki o‘zbek adabiyotida Tamkin ijodi hali o‘rganilmagan. Biz imkon qadar shu masalaga yechim berishga harakat qilamiz.

Ikkinchi manba- Tamkin asarlariga murojaat etsak, ularda shoir o‘zi haqida ayrim ishoralar qilgan. Ana shu ishoralarni diqqat markazimizda saqlab, shoirning shogirdlari xotirasini varaqlasak, o‘xshashlik va yaqinlikni uchratamiz. Ushbu muvofiqlik tufayli shoirning hayoti va ijodi haqida aniqlikka erishish mumkin.

A.Tamkinning hayoti va ijodi haqida aytilgan har xil fikrlarga chek qo‘yishda shoirning shogirdi Ja‘farovning xizmati katta bo‘ldi.

Ja‘farovning yozilmalarida: “Dar sanai 1905 melodi (barobari 1322 hijriy) baroi tahsili ulum ozimi Buxoro gardida ...dar hovli Hoji Maxdum sokin gardidam. Alassaboh bo Hoji Maxdum ba hovlii domullo Abdurahmoni Tamkin raftem. Domullo bisyor odami xoksor va halim bud. Sinni sharifi eshon karib boi panjohu se rasida bud...”,-degan fikrlar uchraydi. Bu ma‘lumotdan shu narsa aniq bo‘ladiki, agar shoir 1905-yil 53 yoshda bo‘lsa, demak, u 1851-1852-yillar atrofida Buxoro shahridagi Bo‘yrabofi dahasida tavallud topgan. Otasi Mulla Abduxoliq degan kishi bo‘lgan. Tamkinning umri Buxoroda o‘tgan. U Buxoro madrasalarida tahsil olgan va ona-shahrida yashab, ilm o‘rganganidan g‘oyatda mamnun bo‘lgan hamda tinch – osuda hayotini quyidagicha ifodalagan:

*“Bihisht joi tu, Tamkin chi joi reb dar o’
Ki monda bog‘chaye yodgor az padar ast”.*

Tarjimasi: “Jannat joying sening Tamkin, eshiging jannat eshigi,
Shu joydagi bog‘ otangdan yodgordir”.

Abdurahmon Tamkin yashagan Bo‘yrabofon mahallasi Buxoro shahridagi eng katta guzarlardan biri hisoblangan. Bu mahalla 1846- yil tashkil topgan. Lekin unda guzar nomi Bo‘riyobofon deyilib, u yerda Hoji Qurbon nomida machit ham bo‘lgan. Bo‘yrabofon mahallasi Besh kappa deb ham yuritilgan. Keyinchalik bu yerdagi xalq bo‘yra to‘qish bilan shug‘ullangani uchun guzar ham shundabo‘ly nomlangan.

Bo‘yrabofon mahallasi katta bo‘lib, aholisi ham ko‘p bo‘lgan. Ular turkcha so‘zlashgan. Mahalla aholisi ikkiga bo‘lingan: mahallaning janubiy tomonida xorazmlik o‘zbeklar, shimoliy tomonida esa chorjo‘ylik turkmanlar yashagan. Ular Shoh Murod buyrug‘i bilan ko‘chib kelishgan. Shoh Murod Xorazm xoni bilan urishib g‘alaba qozongan va xorazmliklarning bir qismini shahar markaziga olib kelgan, lekin joy bo‘lmagani, aholi zichligi uchun ularga ana shu yerdan joy bergan. Bir qism turkmanlar esa joy yo‘qligidan Qorako‘l tumaniga ketishgan. Xorazmlik va turkman Xidir –Ellinlar avval birgalikda yashashgan. Lekin Amir Olimxon davrida

har bir elat o'zining oqsoqolini tanlab, ikkiga bo'linishgan. Ikki guruh ham bo'yrafoqlik kasbi bilan shug'ullangan. Guzarda ularning o'z bozorchalari ham bo'lgan. Shuningdek, mahalladagi anchagina aholi sobungarlik ham qilishgan.

1927-yilgi hisobotlarga ko'ra, guzarda 107 xo'jalik bo'lib, unda 420 kishi istiqomat qilgan. 1929-yili esa u qo'shni Chorbaqqoli darvozai Samarqand, Olim xo'ja guzarlari bilan birlashib, Samarqand guzari deb nomlana boshlangan.

Hozir bu guzar yana avvalgidek o'zining eski nomi – Bo'yrafofon nomini oldi [1,28-30]. Abdurahmon Tamkin Buxoriy ana shu mahallada butun umr yashab, ijod etib, xalqimizga go'zal asarlar va ibratli hayot yo'lini meros qilib qoldirdi.

Tamkin Buxorodagi "Dorushshifo" madrasasida dars bergan. Shoir asarlaridan ma'lum bo'ladiki, mudarris bo'lganiga qadar imom bo'lgan va davlat ishlarida ishlagan. Bu haqda shoir o'zining "Mo'liston" asarining muqaddima qismida ishora qilib, aytadi: "Dar tarixi gurrai sha'boni muazzam sanai 1315 bud, ki hazrati Zillil olamin (Amir Abdulahad) –ro dar oinai xotir chande uvari jam'iyati ahli fazlu kamol jilvapazir gardid, yake az on jumla bandai hejmadon hamagi sahv u nuqson ... muddate se moh kamyobii in davlati bekaroni farovon ba mehrubonii maliki mannon bo hama vusuli ne'mat va ehsoni kasir ba qatori sar karda va amoratpanohon muvojjib va at'ima az noni ehsoni kasir bo shahdu shirini nomzad va maxsus megardid"[2, 8-9]. "Mo'liston" 17 baytdan iborat, u Buxoro amiri Abdulahadxonga madhiya tarzida bitilgan bo'lib, qit'a janrida yozilgan. Bundan tashqari, Tamkinning yana bir madhiyasi ham Abdulahadxonga bag'ishlangan. U xonni "*Chunin shohi diloso-yu dilorum*",- deb ko'klarga ko'taradi [3, 39]. Bu asar 71 baytdan iborat bo'lib, "Ganji shoygon" ("Shohlar duri") deb nomlangan. U masnaviyda yozilgan, tarkibida uchta ruboiy ham uchraydi. Tamkin 1898-1901-yillarda Amir Abdulahad saroyida eshikbonlik qiladi. Mana shu yillarda shoir barcha zulm va jaholatning sababchilari amirning tevarigidagi amir-u umarolar deb biladi. U amir Abdulahadni ularga ishonmaslikka, diyonatli bo'lishga chaqiradi.

Ashkam az mijgon ba ro'yam obro'yam rext –rext,

Obro' barbod shud, durri nako'yam rext-rext [4, 11].

(Ko'zlarimdan yoshlarim shashqator to'kildi,

Obro'yim yakson bo'ldi, orzularim yerga to'kildi).

Amir Abdulahadning ham shoirga e'tibori kuchli edi. Biroq g'alamis odamlarning ig'vosi tufayli shoir asta-sekin amirning nazaridan qoladi. Shoir qanchalik marhamat kutmasin, amir u kutgan narsani ravo ko'rmaydi. Oxir oqibat Tamkindagi ishonch va iltijo o'rnini cheksiz nafrat egallab, saroydan uzoqlashadi. Uning saroy ahlidan shunchalik ko'ngli qoladiki, hatto ular bilan duch kelib qolishni istamaydi. Bu istakni hatto "Mo'liston" asarida keltirilgan hikoyat orqali ham yaqqol ifodalagan.

Tamkinning bu nafrati haqqoniy va to'g'ri bo'lgan. "Navodiri Ziyoiya" asarining muallifi Sharifjon Maxdum ham Buxoroning nodon va belayoqat qozikaloni mulla Burhoniddin haqidagi Tamkin fikrlarini tasdiqlab buning to'g'riligini aytadi: "Mullo Burhoniddin valadi arshad Mullo Badriddin qozikaloni Buxoroi Sharif dar zamoni amir Abdulahad va amir Olimxon ba libosi qozikalon mulabbas ba masnadi shariat az judoyei mulabbas bud ... ba zammi qozikaloni bo in xari ba nodoni sharm

nokarda, dars ham meguft va az hama g'aribtar ba duxtari yake az generalhoi rus oshiq shuda bo mahkama kashida shud..., ki in bar hamoqat va sifohatashon daleli mujassam ast".

Mana shu fikrlardan aniq bo'ladiki, bir guruh riyokorlar Abdulahadxon atrofini zich o'rab olgan, ular tama va ochko'zlik bilan xalqni aldab keladilar. Tamkin bu fitna-yu fasod va badkirdorlik qobig'iga o'ralib qolgan kimsalardan uzoqroq ketgani uchun Ollohga shukrona o'qiydi:

*Sinasofam zohiru botin maro yakson buvad
Pust to mag' zam ba rangi naxlai rayhon buvad
Shukr lillah shud xamiram xoli az tuxmi fasod
In ham az lutfi amimi ezidi mannon buvad [5,32].*

Tamkinning bu gaplari uchun qozikalon mullo Burhoniddin uni mudarrislikdan ham bekor qiladi. Bu voqeadan keyin Tamkin majburan uzlatni ixtiyor qildi. Shoir "Jaroid" nomli asarining muqaddimasida hayotining bu davri (1914-yillar) haqida gapirib o'tadi.

Tamkinning adabiy merosi boy va sermahsuldir. U barcha janrlarda ijod qilgan. Chunonchi, qasida, g'azal, muxammas, qit'a, fard, chiston, muammo va hajv kabi janrlarda barakali ijod qilgan. Uning aksariyat asarlari tojik tilida yozilgan, biroq uning o'zbek va arab tillarida yozilgan ayrim she'rlari ham borki, bular Tamkin har uchala tilni ham mukammal bilganligidan dalolat beradi.

Shoirdan juda boy adabiy meros qolgan. Bular: "Devoni qasoid-u g'azaliyot", "Ganji shoygon", "Ruboiyot", "Jaroid", "Mo'liston", "Matole' ul-foxira va matolib uz-zahira". Yana shoirning ayrim she'rlari o'sha davrda yaratilgan tazkira va bayozlardan o'rin olgan.

Shuningdek, "Tazkirat ush-shuaro" asarining muallifi Hoji Ne'matulloh Muhtaramning xabar berishicha, Tamkinning "Junaydi laoli" degan asari ham bo'lgan. Lekin bu kitob va u haqdagi aniq ma'lumotlar bizgacha yetib kelmagan.

Tamkin devoni 6764 misradan iborat bo'lib, shundan 356 misrasi qasida va 6408 misrasi g'azaldir. "Ruboiyot" asarida esa 488 ruboiy, 1468 mufradod, 7 chiston va 6 muammo bor.

Shoir g'azallarini mazmun jihatidan 3 qismga bo'lish mumkin:

- 1) an'anaviy g'azallar;
- 2) amaldorlarni tanqid qilgan, hasad, kibr-g'urur, zararli xislatlar haqidagi g'azallar;
- 3) pand-u nasihat mavzusidagi g'azallar.

Shoirning "Jaroid" asari 1168 misra bo'lib, 305 qit'adan iborat. Bu asarning mavzusi pand-u nasihatdan iboratdir. Shoirning diqqat markazida muhim hayotiy masalalar turadi.

"Mo'liston" Sa'diyning "Guliston" iga payrov tarzida nazm-u nasrda bitilgan bo'lib, maxsus boblarga bo'linmagan. Bu asar 4 qit'a va 76 hikoyatdan iborat. Qit'a va hikoyatlar bir-biri bilan chambarchas bog'lanib, bir-birini to'ldirib boradi.

"Ma'ole'-ul-foxira va matolib -uz zohira" asari shoir umrining oxirgi yillarida yozilgan. Ushbu asar ham adabiy, ham tarixiy manba hisoblanadi. Tamkin biror bir shoir yoki olim haqida gapirar ekan, u yashagan sharoit va geografik hayot haqida

keng ma'lumot beradi. Bu asarda u Buxoro tarixi haqida, me'morlik san'ati haqida, madaniy yodgorliklari haqida keng to'xtaydi. Chunonchi, masjid, xonaqoh, ark, madrasalar va boshqa imoratlar haqida batafsil tasvir beradi.

Shuningdek, unda sayyoralarning harakati va ularning odamlarga ta'siri tabiatning o'zgarishi, daryolardagi iqlim, nabotot olamining xususiyatlari haqidagi sharhlarni ham uchratish mumkin.

Xoji Ne'matulloh Muhtaram tazkirasida Tamkin vafotini hijriy 1334-yil (milodiy 1915) deb qayd qilgan. Professor A.A.Semyonov esa Tamkin vafotini 1917-1918-yillar deb ko'rsatadi. Tamkin vafoti to'g'risidagi bu har xillikka ham shoirning shogirdi Ja'farov aniqlik kiritadi:

“Dar soli 1915 dar Buxoro bo domullo Tamkin az nav muloqot kardam. Vay az davrai piriash zaboni shikoyat kushoda guft: “Piri ham monandi davrai tufuliyat ast. Aknun qarib ba 63 daromadam, sihat va salomatiam az dast rafta, kasali tobu tavonamro rabuda, imkoni tavonash roh raftanam namondaast”... Pohoi domullo minavisad, Ja'farov, varam karda bud, hatto agar ba devor takya namekard, ba no xestan nametavonist”. Ana shu fikrlar ko'rsatadiki, Ne'matulloh Muhtaramning xulosasi haqiqatga yaqindir. Zero, shoirning shogirdi Ja'farovning ko'rsatmasi ham shuni tasdiqlaydi. Demak, Tamkin 1915-yil dunyodan ko'z yumgan.

Xulosa qilib aytganda, vaqt bizdan hayoti va ijodi o'rganilmagan fors-tojik tilida qalam tebratgan, ma'lum va mashhur Buxoriylarga oid manbalarni qaytadan ko'rib chiqishni hamda ularni bugungi kitobxonga tarjima orqali yetkazishni taqozo etmoqda. Buxoriylar asarlarini o'zbekchaga ag'darish davr talabidir. Tarjima nafaqat bir xalqni ikkinchisiga tanishtirish, balki bir xalqning ulug'lari, donishmandlari, olim-u fozillari yaratgan qadimiy merosni o'ziga qaytarish san'ati hamdir.

Demak, Tamkin Buxoriy ijodini xalqimizga yetkazish, bu ma'naviy buloqdan ularni bahramand etish, ajdodlarga ehtirom va avlodlar oldidagi burch sanaladi. Zero, *Adabiyot sohira tuyg'ular makoni,*

Unda millat yashar, unda xalq yashar...

Har qanday shoir asarlari tahliliga diqqat qaratadigan bo'lsak, mumtoz adabiyotning asosiy ijod shakli she'riyat ekanligini va uni ilmiy o'rganadigan soha mumtoz adabiyotshunoslik ekanligini, klassik adabiyot namunalari esa shu nuqtayi nazardan o'rganilishi kerakligini diqqat markazimizda saqlamog'imiz lozim.

1851-1852-yillar atrofida tug'ilib, 1915-yilgacha yashab ijod etgan buxorolik shoir Abdurahmon Tamkin hayoti va ijodi haqidagi ma'lumotlar va u yaratgan asarlar hali o'zbek adabiyotida mukammal holda o'z xulosasini topgan emas. Shoirning hayot yo'li, u yashagan tarixiy sharoit va adabiy muhit hamda ijodiy olami haqidagi savollarga javob topib, uni o'quvchiga yetkazish lozim.

XIX-XX asr boshlaridagi Buxoro adabiy muhitining yorqin vakili A.Tamkin ijodi orqali bilish mumkinki, bu davr adabiyoti zullisonayin adabiyot sifatida maktab darajasiga chiqqan desak xato bo'lmas.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Viloyat davlat arxivi, 37-fond, opis 1, delo 9; delo 254..
- 2.Navodiri Ziyoiya. Dastxati raqami 183, Gajinai dastxathoi sharqii AFRSS Tojikiston.

3. Tamkin. "Mo'liston". Dastxati tahti raqami 337. И III. O'z-n. varaq 8-9.
4. Tamkin. Devon. Qo'lyozma nomeri. 111. .
5. Tamkin. Ruboiyot. Var. 32.
6. Fido A.J. Tamkin . – Dushabe, 1974.

SHOH – DARVESH KONSEPTINING RUSTAM BAHODIRXON TIMSOLIDAGI ILMIY- BADIY IFODASI

Sh.A.Hayitov, BuxDU professori
M.Muxammadova, BuxDU o'zbek tili va adabiyoti
kafedrasio'qituvchisi, f.f.f.d

Anotatsiya: Ushbu maqolada Shayboniylar sulolasining vakillaridan biri bo'lmish Rustam Bahodirxon va uning ezgu fazilatlarini xususida so'z boradi. Rustam Bahodirxon timsolida shoh-darvesh konseptining ilmiy-badiiy ifodasi chuqur tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Hasanxoja Nisoriy. Muzakkiri ahhob, Rustam Bahodirxon, qiyofat ilmi, shohlik va darveshlik, sur'at, siyrat.

Аннотация: Данная статья посвящена Рустаму Бахадир-хану, одному из представителей династии Шайбани, и его благородным качествам. В лице Рустама Бахадирхана глубоко анализируется научно-художественное выражение концепции царя-дервиша.

Ключевые слова: Хасанходжа Нисари, Музаккири ахбаб, Рустам Бахадирхан, наука об облике, царствование и дервиш, скорость, темп.

Annotation: This article is about Rustam Bahadir Khan, one of the founders of the Shaibani dynasty, and his virtues. In the person of Rustam Bahadirkhan, the scientific-artistic expression of the king-dervish concept is deeply analyzed.

Keywords: Hasankhoja Nisari. Muzakkiri ahhob, Rustam Bahadir Khan, the science of appearance, kingship and dervish, speed, pace.

Hasanxoja Nisoriy o'z zamonasining zukko allomasi sifatida yorug' olamga ko'z ochgan farzandga nom qo'yishi bilan bog'liq irim-udum, rasmi rusum va an'analardan mukammal xabardor bo'lgan. Sirdan qaraganda sodda va oson ko'ringan bu jarayon aslida g'oyatda murakkab, uning zamirida har bir xalq, har bir sulola, har bir qavm tabiati, fe'lu atvori, axloqi, e'tiqodi, avlodlardan avlodlarga, zurriyotlardan zurriyotlarga o'tib yashab kelayotgan an'analari yashiringanligini chuqur anglagan.

“Muzakkiri ahhob” dagi “Abdulmuzaffar Rustam Bahodirxon ibn mag'firatul-mabrur hazrat Jonibek sulton bin Xojagum sulton bin Abulxayrxonning muqaddas yodi” sarlavhasi ostidagi maqola ta'bi nazmi bor shayboniy amaldorining ismi bilan aloqador hikmatga o'quvchi e'tiborini tortish bilan boshlangan: “Atoqli oti va dovuqli nomining o'zi uning shijoatli zotiga dalildir” [1;33]. Tazkiranavis o'quvchi e'tiborini Abulqosim Firdavsiy “Shohnoma” sining bosh qahramoni, beqiyos kuch-qudrat va shon-shuhrat sohibi Rustam va uning afsonaviy, mardonavor kurashlariga tortayotganligini anglash qiyin emas.

Hazrat Jaloliddin Rumiy talqinicha, inson suratdan ham sharaflanishiga loyiq. Siyrat odam zotining asl mohiyatini belgilaydi. Ammo inson shaxsida suratning ham o‘z o‘rni bor.

Insonning mohiyatini, o‘zligini suratdan ajratgan holda tasavvur qilish mushkul. Mavlono Rumiy tamsil keltirib, qobiqsiz o‘rik daraxti ko‘karmasligini o‘quvchiga eslatadilar [6;24]. “Muzakkiri ahbob” muallifi Rustam Bahodirxon shaxsi haqida mulohaza yuritir ekan, masalaning ayni jihatini ham e‘tibordan soqit qilmagan: “Kelishgan qaddi-qomati ham “qiyofat ilmi” qoidasiga ko‘ra mardlik va botirlikning to‘laqonli belgisi edi” [1;33]. Insonning qaddi qomati, tashqi ko‘rinishi, yuzidagi alomatlarga qarab tabiati, xususiyatlarini aniqlash qiyofat ilmi deb atalgan. Sharqshunos I. Bekjonovning yozishicha, miloddan avvalgi IV asrda yashagan mashhur olim Aristotel ham bu ish bilan shug‘ullanib, maxsus asar yozgan. Shu ilm amaliyoti bilan mashg‘ul bo‘lib, kitob yozgan alloma bu kabi tajribalar hamma vaqt ham aniq natija bermasligi, shunday ekan, bunday ilmga tayanib ish ko‘rishdan saqlanish zarurligini ham tayinlagan. Aristotel tajribalaridan olingan ijobiy xulosalarning hayotiy talqini Sharq adabiyoti sahifalarida ham nazarga tashlanadi. Fikrimizcha, shunday umrboqiy talqinni Alisher Navoiyning quyidagi hikmatlarida kuzatish mumkin: “Kulagach yuzluk xush axloqkim, nifoq kuduratidin bo‘lg‘ay yiroq gulshani behisht erur jilvagoh va maqomi va firdavsi a‘lodadur taharruk va oromi. Ochiq yuzidin xaloyiqqa nishot va chuchuk so‘zidin ulusg‘a inbisot...Osuda andin yoru ag‘yorki, mundoq kishi bo‘lsun umridin barxurdor” [3;66].

Qadimgi ajdodlarimiz istarasi issiq, ko‘rinishi yoqimli, ko‘rkam yuzli kishilardan yomonlik chiqmaydi, degan e‘tiqodda bo‘lishgan. Shuning uchun ham mumtoz adabiyotimizdagi ma‘naviy olami go‘zal ijobiy obrazlarning sur‘ati hamisha siyratiga mos keladi. Ichki tomondan bulg‘anch, salbiy qahramonlarning tashqi olami ham, botini ham nafrat qo‘zg‘atadi [2;70].

“Muzakkiri ahbob” muallifi talqinicha Rustam Bahodirxonning siyrati surati bilan muvofiq, balki ortiqroq, botini zohiri bilan uyg‘un, balki undan-da ko‘rkamroq, tiniqroqdir. Yoshlik yillardan saltanat ishlari bilan shug‘ullangan shayboniy hukmdor amal-mansab shavkati, zeb-ziynatga mahliyo bo‘lmagan, kibr va g‘ururga berilmagan: “Navqironlik bazmida saltanat jomidan doimo no‘sh aylashiga qaramasdan, mulk olamida behush dam urmasdi va oliyhimmatlilik hamda buyuk xislatlilik sababli mulku davlat taxtini asosiy suyanchiq deb bilmay, suluk oyog‘ini ilohiy me‘roj poyasiga qo‘yib, kamtarlik libosida yurib, bosgan har bir qadamidan nazar uzmasdi” [1;33].

Amal-mansab mastligi insonni asl mohiyatdan mosuvo qiladi. U necha yil mansab kursisida tursa shuncha muddat martaba shonu-shavkati, zebu-ziynatiga g‘arq bo‘lib adadsiz kunu oylarni, yillarni behudlik bilan o‘tkazadi. Xo‘ja Ahror Valiy aytar ekanlar: “Mening sizlarga dunyoni man etishim, dunyoni sizlardan darig‘ tutish ma‘nosida emas, balki sizlarni dunyodan asramoq ma‘nosidadir” [7,76] “Mulku davlat taxtini suyanchiq bilmaslik”, mansab tufayli erishilgan maqomdan o‘zini yuqotmaslik, g‘urur va faxrga berilmaslik, har qanday shonu shuhratni ham sovuqqonlik bilan qabul qilish komil insonga xos fazilatdir. Hasanxoja Nisoriy Rustam Bahodirxonni xuddi shunday darveshsifat shoh, insonni komil sifatida talqin

qiladi. Ilmiy matnda o‘z o‘rnida keltirilgan “suluk oyog‘i”, “ilohiy me‘roj poyasi”, “kamtarlik libosi” istioralari tazkiranavis fikrlariga qat‘iyat bag‘ishlagan. Jumlani yakunlovchi so‘zlar mag‘ziga singdirilgan Hazrat Bahouddin Naqshbandning “nazar dar qadam” rashhasi ta‘birning ravonligi, dalillarning oydinligi, ma‘noning bejirimligini ta‘min etgan. Tazkiranavis Rustam Bahodirxonning surati va siyrati haqidagi fikrlarini bayt keltirish bilan xulosalaydi:

Rozy nashud, ki takya zanad bar sariri mulk,
Darveshro ki poyayi himmat baland bud [1;33].

Hasanxoja Nisoriy haq. Oliyhimmatlilik–darveshning xos fazilati. “Xalq rizosidan haq rizosiga tolib” (Navoiy) darveshning qadami yetgan himmat poyasi har qanday toju taxtdan baland. Darvesh nazdida jon ham, jahon ham tuproqqa teng. Uning himmati oldida butun borliq va undagi mavjudotlar, jumladan, dunyo, uning boyligi, molu mulki, mansabi martabasi xas yanglig‘ qadrsizdir. Ayni haqiqat Hazrat Alisher Navoiyning quyidagi satrlarida yana-da yaqqolroq aks etgan:

Jonu jahonni ko‘rubon xokcha,
Kavnu makon naqdini xoshokcha [4; 139].

Insonning hayotda dadil qadam bosishi, o‘qishi, ishlashi, yaratishi uchun kuchli jism zarur. Ammo har qanday baquvvat, ko‘rkam tana ham pokiza ruhga muhtoj. Jism ruh bilan obod. Ulug‘ Navoiy talqinicha, ruhsiz jism bir qaro tuproq yoki gulu rayhonsiz chaman. Ruhsiz jism mohiyatan tirik emas. [4; 80] Shuning uchun ham komil insonning ruhi o‘z asli (ilohiy ruh) tomon doimiy harakatda bo‘ladi. Foni dunyo tirikligiga masrur va davlatiga mag‘rur bo‘lgan kishi asliy vatanga safar mohiyatini hech qachon anglamaydi. Ruh oynasini g‘ubor bosadi, natijada u safar asbobini tuzatmakka yaramay qoladi. Hasanxoja Nisoriy Rustam Bahodirxon shaxsi misolida ma‘naviy, ruhiy safar mohiyatini teran sharhlaydi. Qur‘oni karim oyatlari bilan uyg‘un naqshbandiya tariqati rashhalari tazkiranavis fikrlaridan ko‘zlangan hikmat va ma‘nolarini ro‘yobga chiqarishga xizmat qiladi: “Va garchi ruhining malagi tan mulkida mutamakkin bo‘lsa-da, “Tog‘larni ko‘rib, ularni qotib qolgan deb o‘ylaysan”...ular esa bulutga o‘xshab suzib yuradilar” karimasi mazmuniga ko‘ra taraqqiyot me‘rojiga qadam qo‘yib, “Talvin tamkindan afzaldir” ma‘nosini yuzaga chiqarib, moddiylik bekatlari orqali ma‘naviylik manzillarini bosib o‘tib, vatandagi safar yo‘lida hech charchash bilmasdi. Zohirda suvratining sham‘i turli xil mashg‘ulotlarni yoritib tursa-da, botinda ma‘naviyatning hayratni oshiruvchi olamiga g‘arq bo‘lib, anjumanda xilvatning jahonni yoquvchi shamini yoqib, suluk tariqatini qo‘ldan bermasdi [1;33]. Hazrat Alisher Navoiy safar asbobi- “solih amal va xamidi axloq” ekanligini qayd qilib, bunday maqomga erishish uchun inson shariat hukmlarini bajarishi va tariqat manzillarini bosib o‘tishi zarur, deb yozadilar [4;117]. Hasanxoja Nisoriyning talqinlaridan ayon bo‘ladiki, faqr tariqiyga, darveshona hayotga moyillik Rustam Bahodirxonning tabiatida kuchli bo‘lgan. U “Safar dar vatan”, “Sayr va harakat bir yerda barqaror turmoqdan afzal” (hadis) hikmatlarining ma‘nosini teran anglab, sulukka mashg‘ul bo‘lgan, moddiylik bekatlari orqali “ma‘naviyat manzillarini” mardona bosib o‘tayotgan Rustam Bahodirxon bir komil rahnamo pining irshodisiz bu mashaqqatli safarni nihoyasiga yetkazish mushkuligini teran anglagan. Haq yo‘liga qadam qo‘ygan har qanday solik komil pir irshodidan

ayru asl maqsadga yeta olmasligini his qilgan. Va o‘zini komil bir hodiy (pir) xizmatiga yo‘llashni Hasanxoja Nisoriyning otasi, o‘z zamonasining murshidi komili, iste’dodli o‘zbek shoiri va davlat arbobi Podshohxoja bin Abdulvahhobxojaдан iltimos qilgan: “Xon dilining javohir saqlovchi qutisi baqo durlaridan xoli bo‘lmasdi, la’l qutisini esa fano guharisiz ochmasdi. Bir zamonlar bu faqirning otasi Podshohxojaдан “meni biror bir yetuk darvish xizmatiga tavsiya etib, shu orqali tasavvufda mukammallikka yetishtiring”, deya doimo iltimos qilib, podshohlik sulukidan chiqib, tariqat maslaki soliklari qatoriga qo‘shilish orzusida yurardi”[1;33]. Rustam Bahodirxon hayoti va shaxsiyati haqidagi fikr tazkiranavisning o‘zi guvoh bo‘lgan tarixiy lavha orqali aks ettirilyaptiki, bu muhim ilmiy qimmatga ega.

Rustam Bahodirxon Podshohxojaга murojaat qilgan vaqtda Hasanxoja Nisoriyning otasi hazrat Ali avlodidan bo‘lgan yirik tasavvuf olimi va shoir Shamsi Xalaf bilan ma’naviy suhbatlar tuzib yurgan paytlar bo‘lgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ҳасанхожа Нисорий.Музакири аҳбоб. Форс тилидан Исмоил Бекжон таржимаси. –Тошкент: Халқ мероси, 1993.
2. Ҳайитов Ш. Баркамол Инсон Тимсоли. Тошкент: Фан, 2003.
3. Навоий А.Маҳбуб ул-қулуб.БСМ хазинасидан 27780 рақамли қўлёзма.
4. Навоий А. МАТ. 20 жилдлик, 14-жилд. –Т.: Фан, 1998.
5. Навоий А. МАТ. 20 жилдлик, 14-жилд. –Тошкент: Фан, 1998.
6. Румий Жалолiddин. Ичиндаги ичиндадир. –Тошкент: Ёзувчи, 1997.
7. Валихўжаев Б. Хожа Аҳроп тарихи. – Тошкент: Ёзувчи, 1994.

NOSIR BUXORIY IJODIDA FAXRIYA BAYTLAR

Ergash Ochilov,

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. *Maqolada Sharq an’anaviy she’riyatiga yangi nafas olib kirgan o‘ziga xos shoir Nosir Buxoriyning faxriya baytlari tahlilga tortilib, faxriyada shoir iste’dodi va mahorati bilan shunchaki faxr etib qolmay, o‘z ijodining asosiy xususiyatlari va yo‘nalishlariga e’tibor qaratishi, ijodiy takomilida muhim rol o‘ynagan ustozlari va zamondoshlari haqida ma’lumot berishi, adabiy-estetik qarashlarini ifodalashi ko‘rsatib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *faxriya, adabiy an’ana, o‘zaro ta’sir, devon, g‘azal, tasavvuf, o‘ziga xoslik, mahorat.*

Аннотация. *В статье анализируется строфы, выражающие чувство гордости своеобразного поэта Насира Бухари, вдохнувшего новое дыхание в традиционную поэзию Востока. В фахрие он не только гордится своим талантом и мастерством, но и акцентирует внимание на основные черты и способности, направления своего творчества, даёт сведения о своих учителях и современниках, сыгравших важную роль в свое творческого развитие, выражает литературные и эстетические взгляды.*

Ключевые слова. фахрия, литературная традиция, взаимодействие, диван, газель, суфизм, своеобразие, мастерство.

Abstract. In the article, the special poet Nasir Bukhari, who breathed a new breath into the traditional poetry of the East, is analyzed. The fakhria is not only proud of the poet's talent and skills, but also focuses on the main features and directions of his work, gives information about his teachers and contemporaries who played an important role in his creative development and expresses literary and aesthetic views.

Key words: fakhria, literary tradition, interaction, divan, ghazal, sufism, originality, skill.

Faxriya – shoirning iste’dod darajasi, qalami qudrati, asarlarining badiiy yuksakligi hamda erishgan muvaffaqiyatlari va shon-shuhratidan faxrlanib bitgan she’ri yo baytlari. Sharqning barcha ulug’ so’z san’atkorlari ijodida o’zining adabiyot olamidagi nufuzi, she’rlarining badiiyati, tarqalish doirasi va shon-shuhratidan iftixor qilib yozilgan she’rlar va alohida baytlarga ko’p duch kelamiz. Nosir Buxoriy ijodida ham bunday faxriya baytlar ancha-muncha.

Faxriyani shunchaki o’zini maqtash, ijodiga baland baho berish deb tushunmaslik kerak, zero, uning yaxshi namunalarida shoirning o’z iste’dodi va mahorati, asarlarining darajasi va shuhratidan iftixor tuyg’usi sharqona odob doirasida ifodalanadi. Odatda, bunday faxrlanish ustozlarga minnatdorlik hislari bilan qorishib ketadi, ulug’ salaflaridan o’rganibgina o’zining yuksak natijalarga erishgani e’tirof etiladi. Jumladan, Navoiy ijodida faxriyaning rang-barang shakldagi ko’plab namunalari mavjud. U o’z faxriyalarida goh ustozlarini ulug’lab, o’zining ularga munosib shogirdligidan so’z ochsa, goh favqulodda iste’dod sohibi ekanligini komil ishonch bilan ta’kidlaydi, goh she’rlarining mavzulari, janrlari, vaznlari haqida ma’lumot bersa, goh asarlarining badiiyat sirlariga e’tibor qaratadi, goh adabiy muvaffaqiyatlariyu badiiy kashfiyotlari bilan faxrlansa, goh asarlarining shuhratidan iftixor tuyg’ularini izhor qiladi. Eng muhimi, Navoiy faxriyalari shunchaki maqtanish bo’lmay, shoirning badiiy olamiga kirish yo’lidagi o’ziga xos ochqichlardir. Chunki ularda u o’zining iste’dodi, salohiyati, mahorat qirralarini ochibgina qolmay, asarlarining janriy tarkibi, mavzu ko’lami va obrazlar olami, badiiy yuksakligi, salmog’i va ahamiyati haqida ham fikr yuritadi.

Alisher Navoiy ijodini yaxshi bilgan va salohiyatini e’tirof etib, she’rlarini baland baholagan fors-tojik adabiyotining taniqli namoyandalaridan biri Nosir Buxoriy (1300\10, Buxoro – 1371\81, Tehron) hisoblanadi. U Shoh Nosir va Darvesh Nosir nomlari bilan shuhrat tutgan. Ota-bobolari mashhur diniy ulamolar bo’lgan bo’lajak shoir Buxoroda “Dorulamon madrasasida Hamiduddin ismli muallimdan tahsil oladi” [8,40]. Islomiy ilmlarni chuqur o’qib-o’zlashtirganidan uning yirik ulamo bo’lishini bashorat qilishgan. Chunki Buxoro va Balxda shar’iy ilmlarda unga teng keladigan kishi topilmagan. Lekin u shoirlik va darveshlik yo’lini tanlab, umri asosan ijodu sayru sayohatda o’tgan. Nosir Buxoriyning bu maqsadini tasavvufga yuz o’girishi va ilohiy haqiqatni izlashi bilan bog’lashadi. Mashhad, Hirot, Tabriz, Bag’dod, Ardabil, Damashq, Iroq, Shom, Najaf, Makka, Madina, Shirvon, Shamohi,

Hindiston, Isfahon, Sabron, Samarqand, Buxoro, Xorazm kabi Sharqning ko‘plab mashhur shaharlarini kezib chiqqan. Haj amallarini ado etgan.

Nosir Buxoriyning o‘zi tug‘ilgan tuproqni tark etishiga mo‘g‘ullar istilosi natijasida Movarounnahrda gullab-yashnagan fan, adabiyot va san‘at tanazzulga yuz tutgani, iste’dod ahliga o‘zini namoyon qilish uchun zarur shart-sharoit yo‘qligi ham sabab bo‘lgan. Natijada olim-u adiblar ilmu ijod uchun tinch joy izlab, turli o‘lkalarga tarqab ketganlar. Chunonchi, Nosir Buxoriy va Kamol Xo‘jandiylar Eronga yo‘l olgan bo‘lsalar, buxorolik mashhur adib va adabiyotshunos Muhammad Avfiy, qashqadaryolik hassos shoir Ziyo Naxshabiy va toshkentlik qasidanavis Badriddin Chochiylar Hindistondan qo‘nim topdilar. Chunki o‘sha davrda Eron va Hindiston nisbatan tinch, obod va madaniyati yuksak mamlakatlar bo‘lgan. Amir Xusrav Dehlaviy “Ro‘ba Hind ovardani sohibdilon bejiz nest” – “Iste’dod egalarining Hindistonga yuz o‘girishlari bejiz emas”, – deb yozganida ayni vaziyatni ko‘zda tutgan. Zero, uning o‘zi ham Shahrisabzning lochin urug‘idan bo‘lib, ota-bobolari Hindistonga ko‘chib borib, o‘sha yerda turg‘un bo‘lib qolgan edilar.

Davlatshoh Samarqandiyning ma’lumot berishicha, Nosir Buxoriy fozil va darvesh kishi bo‘lib, she’rlari holdan xoli emas va so‘zlaridan dilga faqr hidi yetadi. Darveshlik xirqasida sayohat qilib, kigizdan tikilgan kuloh va bo‘z to‘ndan bo‘lak bu dunyo boyligidan hech vaqosi yo‘q edi [3,257–258]. Chunki o‘rta asrlarda darveshlikning maqomi yuksak bo‘lgan. Tasavvuf istilohida darvesh izlovchi, istovchi ma’nosini bildirib, so‘fiy, faqir, oshiq, orif, sohibdil, sohibasror, sohibnazar kabi o‘zini Haqqa bag‘ishlagan kishilarning timsoli bo‘lib keladi. Ayni jihatdan mana bu bayt Nosir Buxoriyning hayotiy tamoyili bo‘lgan deyish mumkin:

Darveshro, ki mulki qanoat musallam ast,

Darvesh nom doradu sultoni olam ast [4,7].

(“Qanoat mulkining sohibi bo‘lgan darvesh aslida olamning sultonidir”).

Darveshlar shohi ma’nosida Nosir Buxoriyni Shoh Nosir deb ham ulug‘laganlar.

Taniqli Eron olimi Said Nafisiy ham ba’zida Sulton Uvays Jaloyirni madh etganiga qaramay, o‘zi qanoatni kasb qilib kishi bo‘lganligini aytdi [9,15].

Mashhur avliyo Xoja Muhammad Porso Nosir Buxoriyning ilohiy iste’dod sohibi ekanligini anglab yetib, bu rind shoirga nisbatan alohida hurmat-ehtiromda bo‘lgan ekan [8,12].

Abdurahmon Jomiy ham “Bahoriston”da Nosir Buxoriyning Movarounnahrda bo‘lib, she’rlarida tasavvuf ruhi mavjudligini qayd etib o‘tgan edi [1,157–158]. Amin Ahmad Roziy “Haft iqlim” (“Etti iqlim”) tazkirasida uni “ilohiy olamning oliyhimmatlaridan edi” deb ta’riflasa, Taqiuddin Koziruniy “Arafot ul-oshiqin” (“Oshiqlar arafoti”) asarida “she’riyat daryosining gavhari”, komil darvesh bo‘lib, hol sohibi edi deb lutf etadi. “Majmo‘ai si shoir” (“O‘ttiz shoir majmuasi”)da u hatto malik ush-shuaro rutbasi bilan tilga olinadi [9,5–9]. Alisher Navoiy esa “Mahbub ul-qulub” asarida uni she’rlarida majoziy yo‘nalish ustun bo‘lgan shoirlar jumlasiga kiritadi [2,9,464]. Shundan kelib chiqib, Solijon Qurbonov: “Nosir Buxoriy g‘azallarining markaziy qahramoni ham rindi bebok, Mansur Halloj e’tiqodiga iymon keltirgan, o‘zini barkamollik cho‘qqisida ko‘rgan, “majoz tariqi”da ijod qilgan shoir”

[8,47], – deb yozadi. Shu bilan birga, uning “ijodida dunyo go‘zalligi ilohiy husnning in‘ikosi yoki soyasi sifatida talqin etiladi” va u “vahdat ul-vujud” falsafiy oqimi pozitsiyasida mahkam turadi. Uning uchun olam va odam, ya‘ni ruh va jism, vujud va ma‘ni birgadir” [8,20]. Binobarin, Nosir Buxoriy dunyoqarashi va adabiy merosini barcha murakkabliklari, falsafiy teranligi bilan, to‘liq holda haqqoniy yoritib berish mushkul...” [8,51]. Shoirning o‘zi ham g‘azallaridan birida she‘rlari boshdan-oyoq orif zotning pandu o‘gitlaridan iborat ekanligini (“Nosir, agarchi sarbasar she‘ri tu pandi orif ast” [4,275] ta’kidlab o‘tgan edi.

Nosir Buxoriy devoni qo‘lyozmalari Rossiya FA Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo‘limi (inv. № 1642), Tehron universitetida (inv. № 2418), Tojikiston va O‘zbekistonda ham mavjud. Xususan, Namangan nusxasi shoir kulliyotining mukammal qo‘lyozmalaridan bo‘lib, u taxminan 7 ming bayt hajmidagi qasidayu g‘azallar hamda orifona mazmundagi “Hidoyatnoma” masnaviysini o‘z ichiga oladi. Eronlik olim Mahdiy Duraxshon shoirning hozirgacha ma‘lum bo‘lgan adabiy merosini 8500 bayt deb ko‘rsatadi. Qasidalarining o‘zi 74 ta bo‘lib, 2455 baytdan iborat. Tarkibband (6 ta), tarje‘band (4 ta), musammat (4 ta), qit‘a (12 ta) va masnaviylari (2 ta) 832, g‘azallari 4586, ruboiy, dubaytiy va fardlari 66, “Hidoyatnoma” masnaviysi 583 baytni tashkil etadi. Ko‘p yillardan buyon Nosir Buxoriy hayoti va ijodi bilan shug‘ullanib kelayotgan S.Qurbonovning aniqlashicha esa, shoirning 10 ming baytdan ortiq she‘riy merosi saqlanib qolgan [8,19]. Shoir devonlarining turli qo‘lyozma nusxalari va bayozlari ustida izlanishlar olib borgan olim uning 722 ta g‘azalini to‘plagan [8,72].

Nosir Buxoriy Kamol Xo‘jandiy, Hofiz Sheroziy, Salmon Sovajiy, Xoju Kirmoniy, Ubayd Zokoni kabi mashhur g‘azalnavislar qatorida turadi. Fors-tojik adabiyotining bilimdon tadqiqotchisi va mohir tarjimoni Shoislom Shomuhamedov ham uni g‘azal janri rivojiga katta hissa qo‘shgan zabardast g‘azalnavis sifatida zikr etadi [6,318]. U Buxoriy taniqli fors-tojik shoiri Salmon Sovajiy bilan do‘stona munosabatda bo‘lgan. Tazkiralarda ularning o‘zaro mushoiralari keltiriladi. Hofiz Sheroziyga ergashib, iroqiy uslubda g‘azallar bitgan. Chex sharqshunos olimi Yan Ripka ham uning ijodiga Xo‘ja Hofizning kuchli ta’siri borligini qayd etib o‘tgan edi [5,267]. Hofiz devoniga Nosirning ba’zi g‘azallari kirib qolgani ham shu bilan izohlanadi. Uning Sa’diy Sheroziyga ham ixlosi nihoyatda katta bo‘lgan va donishmand shoirni ijod yo‘lidagi ustozlaridan deb bilgan. “Hidoyatnoma” masnaviysini buyuk salafining “Bo‘ston” asariga ergashib yozgan [9,31]. Qasidanavislikda esa Anvari va Zahir Foryobiylar yo‘lidan borgan.

Nosir Buxoriy o‘ziga xos ijodi bilan Sharq an‘anaviy she‘riyatiga yangi nafas olib kirib, uni muayyan darajada yangilagan, ohorli tasvir tarzi vositasida hind uslubiga asos yaratgan shoirlar sirasiga kiradi. Shuning uchun ham g‘azallaridan birining maqtasida: “Ma’nolar pulining qimmatini oshdi, chunki Nosir so‘z mulkida yangi pul zarb etdi”, – so‘z san‘atidagi maqomini o‘zi tayin etib ketadi:

Rivoje yoft dinori maoniy,

Ki Nosir sikkai nav bar suxan zad [4,148].

Albatta, bu yangilikning nimadan iboratligini aniqlash uchun ungacha bo‘lgan forsiy she‘riyatni chuqur bilish kerak.

Hamisha izlanishda bo'lgan, fikru tashbehlari ifodasi uchun o'ziga xos shakl va ifoda imkoniyatlarini axtargan shoir: "Nosir ishq bog'ining bulbuli bo'lib, har bir navosi avvalgilaridan ko'ra yaxshiroqdir", – deb e'tirof etadi:

*Ba bog'i ishq Nosir andaleb ast,
Ki har dam nag'mai xushtar saroyad* [4,88].

O'z she'rlarining badiiy qimmatini yaxshi bilganligi uchun ham: "Ey Nosir, sening nazmiy gavharlaring g'ayb dengizi qa'ridan chiqqan – so'z sinchilari ularni tilla bahosida sotib olib, quloqlariga taqadilar", – deb lutf etadi:

*Gavhari nazmi tu, Nosir, ki zi bahri g'ayb ast,
Har ki bishnoxt ba zar giradu dar go'sh kunad* [4,143].

Nosir o'zining dardli she'rlariga "Firoqnoma" sifatini beradi va ularni mutolaa qilgan kishi shoirning g'am-qayg'ulari mojarosi ta'sirida g'amgin bo'lishiga ishora qiladi:

*Firoqnomai Nosir ba go'shi har ki rasad,
Zi mojaroi g'amash dardnok xohad bud* [4,99].

Bu fikrini boshqa bir baytida davom ettirib: "Nosirning jonso'z nolalarini tingla, chunki jahonda bu otashin zamzamalardan ko'ra dardmand dillar uchun malham bo'lgulik hassos taronalarni topolmaysan", – deb fig'on chekadi:

*Nolai Nosir shunav, ki xastadilonro,
Xushtar az in dar jahon tarona naboshad* [4,70].

Ma'shuqani yoki uning go'zallikda tanho biror a'zosini vasf etgani uchun she'ri mukammallik kasb etgani haqidagi lutf asosiga qurilgan faxriya baytlar Sharq mumtoz she'riyatida bir an'ana tusini olgan. Misol uchun, labini ta'rif qilgani uchun she'ri shirin, qadini madh etgani uchun yuksak bo'ladi va hokazo. Hamyurt shoir ham quyidagi baytida "Nosir so'zining lazzati sening shirin labing tufaylidir – jon to'tisini sening shakar dudog'ing go'yo qildi", – deb mubolag'a qiladi:

*Lazzate dar suxan az la'li tu dorad Nosir,
To'tii notiqaro shakkari tu go'yo kard* [4,149].

Boshqa bir baytida esa: "Mahbubaning kelishgan baland bo'yini vasfi etgani uchun ham Nosirning she'rlari ham Suhayl yulduzi kabi yuksak maqomga yetdi", – leb lutf etadi:

*She'ri Nosir hamchu she'ro shud baland,
Z-on ki vasfi on qadi mavzun kunam* [4,421].

Diniy-tasavvufiy adabiyotlarda aytilishicha, Olloh taolo husnni yuz hissa qilgan. To'qson to'qqiz qismini Momo Havoga berib, bir qismini butun dunyo ahliga ravo ko'rgan. Shu bir ulushni yana o'nga bo'lib, to'qqiz qismini Yusuf alayhissalomga va bir qismini bani basharga bergan. Shuning uchun ham u mumtoz adabiyotda go'zallik timsoli bo'lib keladi. Shuning uchun ham shoir Yusuf alayhissalom ko'ylagining nasimi uning go'zalligidan dalolat bergani kabi, Nosirning ko'nglida sening muhabbating bo'lgani uchun ham uning she'rlaridan ishq isi keladi deb mubolag'a qiladi yana bir baytida:

*Chu Nosirro tui dar dil, zi she'rash bo'i ishq oyad,
Guvohi xubii Yusuf nasimi pirahan boshad* [4,91].

Bir baytida Nosir o‘z she‘rlarini qandga, devonini qand orilgan korvonga o‘xshatib, Shayx Sa‘diy durdona asarlari bilan o‘zi tug‘ilib o‘sgan Sheroz shahrining dovrug‘ini dunyoga taratgani kabi o‘zining ham Buxoro so‘z san‘atining shuhratini olamga yoyishini aytadi:

Nosir, bale sad korvon qand az Buxoro mebarad,

Mashhur Sa‘diy mekunad ovvozai Sherozro [4,248].

O‘tmishda Misrda ishlab chiqarilgan qand mashhur bo‘lgan. Shunga ishora qilib Nosir mubolag‘a qiladiki, Xurosonda endi Misr qandiga hojat qolmadi, chunki shakarqamish kabi qalamingdan to‘kilgan she‘rlar tufayli hammayoqni shakar bosib ketdi:

Nosir, Xurosonro digar bo Misr nabvad hojate,

K-az xomai chun nayshakar shakkar farovon kardai [4,348].

“Nosir nazm dengizidan durlar topib chiqadi – ajab emaski, bu durlardan birortasi mahbubaga manzur bo‘lib, qulog‘iga taqib olsa”, – deb lutf etadi yana bir baytida:

Az bahri she‘r Nosir, durho hamebarorad,

Boshad magar xush oyad yak dur bago ‘shi yoram [4,209].

Nosir Buxoriy qator baytlarida o‘zining nazm bobida davrining yagonasi ekani; so‘z saltanatining sultoni maqomiga yuksalgani; qalamidan shakarqamish kabi shirin she‘rlar to‘kilishi; she‘rlari qimmatbaho durga o‘xshashi; uning dilo‘rtar she‘rlari kabi she‘r topilmasligi; bu bo‘ston bulbullarida o‘ziniki kabi xush ovoz yo‘qligi; tubsiz so‘z ummonining g‘avvosi bo‘lgani; she‘rlari ravshanligi oldida hatto falakni yoritgan oyning ham shu‘lasi xiraligi; she‘rlari falakka yetsa, ularning mavzunligi oldida Oy, Mushtariy, Zuhra kabi sayyoralar ham hayratda qolishi; nomi abadiyat binosi peshtoqiga muhrlanib qolishi kabi bir-biridan yangi va ohorli timsolu tashbehlar bilan o‘z ijodiga o‘zi badiiy baho berib ketadi.

Mashhur tazkiralarda Nosir Buxoriy sha‘nida keltirilgan ta‘riflar ham shoir faxriylari hayotiy asosga ekanligini ko‘rsatadi.

Bu ta‘rif-tavsiflar Nosir Buxoriyning o‘z davrining yirik va mohir so‘z san‘atkori ekanligi, o‘zgacha andoza va uslubdagi she‘rlari bilan o‘ziga xos maqomga ko‘tarilgani, an‘anaviy she‘riyatning eski qoliplarini buzib, yangi shakl izlagani va unga mos ohorli ma‘no topganidan dalolat beradi.

Faxriyada shoir iste‘dodi va mahorati bilan shunchaki faxr etib qolmay, o‘z ijodining asosiy xususiyatlari va yo‘nalishlari, ijodiy takomilida muhim rol o‘ynagan ustozlari va zamondoshlari, adabiy-estetik qarashlari, u yoki bu adabiy hodisaga yoki qalam ahliga munosabati, asarlarining tarqalish doirasi va shuhratining sababi, raqiblari va dushmanlari va boshqalar to‘g‘risida ham fikr yuritadi va ma‘lumot beradi. Bu dalillar faxriya poetikasini har tomonlama keng va chuqur o‘rganish vazifasini kun tartibiga qo‘yadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmon Jomiy. Bahoriston. – Dushanbe: “Adib”, 2014.
2. Alisher Navoiy. To‘la asarlar to‘plami, X jildlik. – Toshkent: G‘.G‘ulom nomidagi NMIU, 2011.
3. Davlatshoh Samarqandiy. Tazkiratu-sh-shuaro. – Xujand: “Noshir”, 2015.

4. Nosir Buxoroiy. Muntaxabot. – Dushanbe: Adib, 1996.
5. Ripka Ya. Istoriya persidskoy i tadjikskoy literatury. – Moskva: “Progress”, 1970.
6. Shomuhamedov Sh. Tanlangan asarlar, 2 jild. – Toshkent: Sharqshunoslik universiteti, 2021.
7. Qurbonov S. Zamonasining fozil farzandi \ “Sino” jurnali, 2007, № 25.
8. Qurbonov S. Nosir Buxoriyning adabiy merosi. – Andijon: “Ilmiy bitiklar”, 2024.
9. Habibov A. Muqaddima \ Nosiri Buxoroiy. Muntaxabot. – Dushanbe: “Adib”, 1996.

NOZIKTA’B VA DAQIQXAYOL SHOIR

Ergash Ochilov,

O‘zbek tili, adabiyoti va folklori instituti
katta ilmiy xodimi, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Maqolada temuriylar davri adabiyotining ko‘zga ko‘ringan namoyandalaridan bo‘lgan Xayoliy Buxoriyning hayoti va ijodi, she‘rlarining janriy tarkibi, mavzu ko‘lami va obrazlar olami haqida ma‘lumot berilib, shoirlik mahoratining ba‘zi qirralariga e‘tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: adabiy an‘ana, o‘zaro ta‘sir, devon, g‘azal, tasavvuf, o‘ziga xoslik, mahorat.

Аннотация. В статье приводятся сведения о жизни и творчестве Хаёли Бухари, одного из ярких представителей литературы периода Тимуридов, жанровой структуре, масштабе темы и мира образов его стихотворений, а также обращается внимание на некоторые аспекты его поэтические грани.

Ключевые слова: литературная традиция, взаимодействие, девон, газель, суфизм, своеобразие, мастерство.

Abstract. The article provides information about the life and work of Khayoli Bukhari, one of the prominent representatives of the literature of the Timurid period, the genre structure, scope of the theme and world of images of his poems, and draws attention to some aspects of his poetic skills.

Key words: literary tradition, interaction, divan, ghazal, mysticism, originality, skill.

Garm az hadisi nazmi Xayolist darsi ishq,
Zero, ki fathi bobi maoniy kalomi o‘st [4,97], –

ya‘ni: “Xayoliy qalamidan chiqqan so‘zlar ma‘nolar eshigining ochqichidir – uning she‘rlaridagi otashin so‘zlar tufayli ishq darsi haroratbaxshdir”, – deb lutf etgan nozikta‘b va daqiqxayol shoir Xayoliy Buxoriy (vafoti – 1446\1447) faqat shoirlikda Xoja Ismat Buxoriy (1365/1375 – 1436) ning shogird bo‘libgina qolmay, tariqatda ham uning muridi edi. Shuning uchun ham piri va ustoziga bag‘ishlangan qasidasida uni “Sen o‘z manzilingda muqim bo‘lishingga qaramay she‘rlaring qalandarlar kabi butun yer yuzini charx urib yuribdi”, – deya haddi a‘losida ta‘rif-tavsif etadi:

Agarchi tu zi muqimoni manzili xeshi,
Valek she‘ri tu az solikoni bahru bar ast [4,47].

Xayoliy Buxoriy Bisotiy Samarqandiy, Shayx Ozariy Tusiy, Kotibiy Tursheziy, Shohiy Sabzavoriy, Tolib Jojarmiy, Qosim Anvor, Yahyo Sebak, Abdurahmon Jomiylarning zamondoshi bo'lib, ijodida ularning she'rlari bilan hamohanglik ko'zga tashlanadi. O'z davri adabiyoti va tasavvufining taniqli namoyandalaridan bo'lganligi jihatidan hukmdorlar saroyi bilan aloqasini taxmin qilish mumkin. Aytaylik, adabiyot va san'at muxlisi bo'lgan ma'rifatli hukmdor Mirzo Ulug'bek Xoja Ismat Buxoriy, Mavlono Sakkokiy, Mavlono Lutfiy, Kamol Badaxshiy kabi shoirlar qatorida Xayoliy Buxoriyga ham homiylik qilgani ma'lum.

Davlatshoh Samarqandiy Xayoliy Buxoriy darveshlik tariqini tutib, faqirona kun kechirgani, iste'dodli va xushta'b kishi bo'lib, rindona, ravon va pokiza she'rlari borligi va uning devoni Movarounnahr, Turkiston va Badaxshonda katta shuhrat tutganligi haqida ma'lumot berib, ijodidan namuna sifatida "merasad" ("yetadi") radifli g'azalini keltiradi:

Har ki z-in vodiya ba ko'i baxtu davlat merasad,
Az rahu rasmi qadamdoriv u himmat merasad...

Az xuro'si ko'si shohon in nido omad ba go'sh,
K-in saro har podshohero ba navbat merasad [3,391].

"Agar bu vodiya kishi baxtu davlat ko'yiga yetguday bo'lsa, bilingki, bunga faqat o'zining azmu shijoati va himmati tufayligina yetadi... Shohlar nog'orasining nolasidan quloqqa: "Bu saroy (dunyo ma'nosi ham bor) shohdan shohga navbati bilan yetadi", – degan sado quloqqa eshitiladi".

Abdurahmon Jomiy ham uning she'rlari nozik taxayyuldan xoli emasligini ta'kidlab, ijodidan namuna sifatida 2 baytini keltiradi [1,158].

Alisher Navoiy Xayoliy Buxoriy she'rlarini sevib mutolaa qilgan va ularga baland baho bergan. Jumladan, "Majolis un-nafois"da shoir ijodidan namuna sifatida bir g'azalining ikki baytini keltiradi:

Ey tiri g'amatro dili ushshoq nishona,
Xalq ba tu mashg'ul, tu g'oyib zi miyona [2,9,297].

("Oshiqdar dili g'aming o'qiga nishona bo'lib, barcha sen bilan mashg'ulu sening o'zing o'rtada yo'qsan").

Ikkinchi bayti dag'i yaxshi voqe' bo'libturkim:

Gah mo'takifi dayramu gah sokini masjid,
Ya'neki, turo metalabam xona ba xona [2,9,297].

("Goh butxonada xilvat tutamanu goh masjidda muqimman, ya'ni xonama-xona seni izlab yuraman").

Baytlarini saralab keltirganining o'zi Navoiyning Xayoliy ijodidan yaxshi xabardor ekanligini ko'rsatadi.

Alisher Navoiy yana Xayoliy o'zi xushxulq va xushtabiat yigit bo'lib, qabri Buxorodadir, deb ma'lumot beradi [2,9,297].

Bir muddat Hirot va Xo'jandda ham yashagani uchun Xayoliy Hiraviy va Xayoliy Xo'jandiy ham deyiladi.

Ba'zi manbalarda Xayoliy Buxoriyning adabiy merosi 4 ming bayt atrofida deb ko'rsatiladi. Lekin uning 1974 yilda Aziz Davlatobodiy tomonidan Tabrizda nashr

etilgan devoni 2 ming baytdan ziyod she'rni o'z ichiga oladi. 3 qasida, 1 musammat, 355 g'azal, 3 qit'a, 8 ruboiy va 6 farddan iborat. Ahmad Karamiy nashrida esa 1 qasida va 12 g'azal ortiq.

Xayoliy Buxoriy asosan Kamol Xo'jandiy va Hofiz Sheroziylarga ergashib g'azallar yozgan. Xususan, o'z davrining mashhur so'z san'atkori Kamol Xo'jandiyga ergashib g'azallar yozgan, uning qator g'azallariga tatabbular qilgan, betakror misralarini tazmin qilib olgan. Shoir ijodida, shuningdek, Jaloliddin Rumiyning ham kuchli ta'sirini dark etamiz. O'z navbatida, Mir Abdurahim Jayshiy va Mirzo Muhammadali Mohirlar shoirning shogirdlaridan bo'lishgan. Shayx Bahoiiy, Ma'dan Pang'oziylar uning Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasida iste'dodiga misol sifatida keltirgan mashhur g'azaliga muxammas bog'laganlar. Hind uslubiga asos solib, Sharq she'riyatiga yangi nafas olib kirgan zabardast shoir Soib Tabriziy undan samarali ta'sirlangan [4,3–38]. Mazkur ma'lumotlarning o'zi Xayoliyning mohir so'z san'atkori bo'lgani, o'z davri adabiy muhitida katta mavqega egaligi, zamondosh shoirlar va o'zidan keyingi qalam ahliga kuchli ta'sir ko'rsatganligidan guvohlik beradi. Jumladan, Alisher Navoiy va Xayoliy Buxoriy she'rlari qiyosi ikki shoir ijodida qator mushtarak nuqtalar mavjudligini ko'rsatadi. Navoiy o'z she'rlarida adabiy merosidan yaxshigina xabardor bo'lgan salafining qator fikrlarini davom ettirib rivojlantirgani va ularning yangidan-yangi qirralarini kashf etgani, tashbehlarini ohorli tasvirlar bilan boyitganiga guvoh bo'lamiz. Jumladan, Alisher Navoiyning mashhur:

Kimki oning bir malaksiymo parivash yori bor,

Odami bo'lsa, pari birla malakdin ori bor! [2,2,186], –

bayti ham Xayoliy Buxoriyning "Uyida senday huru parivash bor kishi jannat bog'ini orzu qilmaydi" mazmunidagi bayti bilan o'zaro mushtaraklikka ega:

Ba visolat, ki nadorad havasi bog'i bihisht,

Har ki dar xona chu tu huru parivash dorad [4,150].

Alisher Navoiyning malik ul-kalom Lutfiyning tahsiniga sazovor bo'lgan bolalikdagi ilk mashqlaridan bo'lmish:

Orazin yopqoch, ko'zimdin sochilur har lahza yosh,

O'ylakim, paydo bo'lur yulduz nihon bo'lg'och quyosh [2,1,270], –

matlasi Kamol Xo'jandiyning:

To rux napo'shi, kay shavad az dida ashki mo ravon,

Pinhon nagashta oftob axtar nameoyad burun [7,922], –

misralaridan ta'sirlanib yozilgani ma'lum. Xayoliyning mana bu bayti ham bevosita bo'lmasa-da, bilvosita ayni baytlar bilan hamohanglik kasb etadi:

To padid omad zi ro'yat zulf, ashkafshon shudem,

Shab chu paydo meshavad, gohi tulo'i kavkab ast [4,73].

"Zulfing yuzingni tutishi bilan ko'zimizdan yosh tirqirab ketdi – bu hol xuddi qorong'i tushishi bilan osmon sahniga yulduzlar chiqib kelishiga o'xshaydi".

Kamol Xo'jandiydan ta'sirlangan Alisherning Xayoliy Buxoriy baytidan ham bexabar bo'lishi mumkin emas.

Xayoliy Buxoriy asosan aruzning yengil va oson bahrlarida, sodda va ravon uslubda, oddiy va tushunarli tilda, xalqona ruh va ohangda ijod qilgan. Tasvirlari

nozik va nafis, ifodasi tabiiy va samimiy. Shuning uchun ham she'rlari o'quvchi e'tiborini yalt etib o'ziga tortib, ko'ngilga chippa yopishadi. Jumladan, g'uncha bag'ridagi tugunni xushovoz bulbullar bo'stonni tark etib ketgani bilan bog'laydi:

Az on zi g'ussa dili g'uncha tah ba tah xun ast,
Ki bulbuloni xushalhon zi bo'ston raftand [4,244].

“Xushovoz bulbullar bo'stondan bosh olib ketganlari uchun ham g'unchaning ichi qavat-qavat qon bog'lagan”.

Alisher Navoiy “Nasoyim ul-muhabbat” tazkirasida Kamol Xo'jandiyga shayxu avliyolar qatorida o'rin ajratgan ekan, uning she'riyatga mayl ko'rsatishi o'z holini she'r pardasiga o'rash uchundir deydi [2,10,487]. Shunga o'xshab, Xayoliy Buxoriyning ham darveshligi shoirligidan ustun bo'lgan.

Xayoliy g'azallari asosan orifona mazmunda bo'lib, ilohiy ishq tarannumi va irfoniy haqiqatlar talqinidan iborat. Ayni paytda ularda ijtimoiy mazmun va zamonadan shikoyat ohanglari ham ko'zga tashlanadi. Chunonchi, bir qit'asida o'qiymiz:

Chi go'yam gardishi garduni dunro,
Ki xasro sar bar avji osmon burd.

Xiradmandonu mardumzodagonro
Zi bahri nonashon ob az ruxon burd.

Xasise chandro dodast tavfiq,
Ki nang oyad maro xud nomashon burd [4,406].

“Xasni ko'k avjiga ko'targan bu tuban falak gardishi haqida nima ham deyish mumkin? Donishmand va olijanob qishilarni bir burda non ilinjida xoru zor qildi. Men hatto nomini tutishga or qiladigan xasislarga ular xohlaganidan ham ziyod mol-dunyo berdi”.

Bu qit'a Umar Xayyomning mana bu ruboiysiga hamohang jaranglaydi.
Qo'llaydi xasislarni falak ham har on,
Baxsh etadi hammomu uyu tegirmon.
Bir luqma taomga zor saxovat ahli,
Bo'lsa edi yakson buningdek davron [6,132].

Umuman, shoir g'azal va ruboiylarida xayyomona ohanglar ko'p uchraydi. Quyidagi ruboiy fikrimizning dalilidir:

Dar matbaxi dunyo tu hama dud xo'ri,
Tokay tu g'amoni budu nobud xo'ri?!
Az moya naxohi, ki jave kam gardad,
Moya ki xurad, chun tu ham sud xo'ri?! [4,408]

“Bu dunyo oshxonasida sening hidlaganing faqat tutundir – shunday ekan, qachongacha bor-yo'q g'amini yeysan? Boyliging tariqcha ham kamayishini xohlamaysan. Sen nuqul foyda ko'rsang, boyliging huzurini kim ko'radi?”

Shu tariqa shoir bir umr foydaning ketidan quvib, bir dunyo boylik to'playdigan, lekin na o'zi foydalanib, na birovga ravo ko'rib, oqibat boshqalarga qoldirib ketadigan baxil qavmining ustidan achchiq zaharxanda qiladi.

Xalq bilan birga nafas olgan, oddiy odamlar turmushini har taraflama chuqur kuzatgan, dunyoning bevafoqligi, taqdirning notantiligi, tiriklik mohiyati va inson umrining mazmuni xususida teran mushohada yuritgan donishmand shoirning she'rlari hayotiy falsafa bilan to'yinganligi jihatidan qator baytlari hikmatli so'zlar darajasiga ko'tarilgan. Chunonchi, mashhur bir g'azalida "Maqsad ortidan quvib suhbat fursatini qo'ldan boy bermay ayni vaqtingni xush-xurram o'tkazki, u ham o'tadi... Ey hijron vodiysining ovorasi, qachongacha tashnaligingcha o'tiraverasan, axir, oldingdan rahmat daryolari oqib o'tayapti?" – deb yozadi:

Fursati suhbat makun favt az payi maqsudi xesh,
Holiyo, xush bigzaron, k-on ham ba fursat merasad...

Oxir, ey sargashtai vodii hijron, besh az in
Tashnalab manshin, ki daryohoi rahmat merasad... [4, 208]

Xayoliy Buxoriyning devonini mutolaa qilib, ko'z yoshlarga cho'milganday bo'ladi kishi – g'azallari ashku ko'z yoshga to'la. Shoir nuqul yig'lab she'r yozganga o'xshaydi. Ko'p ko'z yoshi to'kishdan maqsad – ko'z va ko'ngilni dunyo g'uborlaridan poklash. Bu haqda uning o'zi shunday yozadi:

Ba obi dida zi dil naqshi g'ayr pok bisho'y [4, 120].

Xayoliy Buxoriy sodda va ravon yozadi. Lekin tashbehu timsolsiz misra tizmaslikka intiladi. Ayni jihatdan u latif so'z san'atkori Lutfiyga o'xshab ketadi.

S.Vohid, S.Rahmon, E.Ochilovlar tomonidan uning bir necha g'azal va ruboiysi o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Temuriylar davri adabiyotining qiyofasini belgilagan zabardast so'z san'atkorlaridan hisoblangan Xayoliy Buxoriy hayoti, faoliyati va ijodini har tomonlama keng va chuqur tekshirish, shuningdek, u ta'sirlangan va ta'sir ko'rsatgan shoirlar adabiy merosini qiyosiy o'rganish orqali uning milliy adabiyotimiz rivojida maqomini tayin etish o'zbek adabiyotshunosligining kun tartibida turgan muhim vazifalardandir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Абдурахмони Жомий. Баҳористон. – Душанбе: "Адиб", 2014.
2. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами, X жилдлик. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги НМИУ, 2011.
3. Давлатшоҳи Самарқандий. Тазкирату-ш-шуаро. – Хужанд: "Ношир", 2015.
4. Мавлоно Хаёлии Бухорий. Девон. – Душанбе: "Хуросон", 2015.
5. Раҳматов Б. Муқаддима // Мавлоно Хаёлии Бухорий. Девон. – Душанбе: "Хуросон", 2015. – С. 3–38.
6. Умар Хайём. Тириклик тилсими. Рубоийлар. – Тошкент: "Ўзбекистон", 2012.
7. Шайх Камоли Хужандий. Девон. Иборат аз ду жилд. – Хужанд: "Ношир", 2020.

HASANXOJA NISORIY ARUZSHUNOS HAM BO'LGANMI?

*Dilnavoz Yusupova,
filologiya fanlari doktori, professor,
Toshkent davlat o'zbek tili
va adabiyoti universiteti*

Annotasiya. Maqolada fanga so'nggi yillarda ma'lum bo'lgan va o'zbek adabiyotshunosligida deyarli tadqiq etilmagan buxorolik tazkiranavis olim va shoir Hasanxoja Nisoriyning "Aruzi Nisoriy" asari tahlilga tortilgan. Maqola muallif asarda keltirilgan juzv, rukn, zihof, furu', bahr, vazn kabi nazariy birliklarni tadqiq qilish asnosida ushbu risola uchun Abdurahmon Jomiyning "Risalai aruz" asari nazariy asos vazifasini bajargan degan xulosaga keladi.

Kalit so'zlar: aruz, juzv, rukn, zihof, bahr, vazn, bayt

Аннотация. В статье анализируется произведение «Арузи Нисари» бухарского ученого и поэта Хасанходжи Нисари. Этот трактат был малоизвестен и почти не был изучен в узбекском литературоведении. Автор статьи в ходе исследования таких теоретических единиц, как джужув, руكن, зихаф, фуру', бахр, вазн, приходит к выводу, что теоретической основой для этого трактата послужил труд Абдурахмана Джами «Рисала-и аруз».

Ключевые слова: аруз, джужув, руكن (стопа), зихаф (изменения), бахр (метр), вазн (стихосложный размер), бейт (двустушие).

Abstract. The article analyzes the work "Aruzi Nisari" by the Bukhara scholar and poet Hasankhoja Nisari. This treatise was little known and almost not studied in Uzbek literary criticism. The author of the article, in the course of studying such theoretical units as juzv, rukn, zihaf, furu', bahr, wazn, comes to the conclusion that the theoretical basis for this treatise was the work of Abdurrahman Jami "Risala-i aruz".

Keywords: aruz, juzv, rukn (foot), zihaf (changes), bahr (meter), wazn (verse meter), beyt (couple).

Hasanxo'ja Nisoriy (1516-1597) adabiyotimiz tarixida shoir va tazkiranavis olim sifatida mashhur bo'lib, taniqli o'zbek shoiri va davlat arbobi Podshohxoja bin Abdulvahhobxoja (Xoja)ning farzandidir. U ilk ma'lumotni otasi qoshida olgach, Buxoro madrasalarida tahsil ko'radi. Adabiyot, riyoziyot, handasa, tibbiyot, musiqa sohalarini puxta egallaydi va tez orada iste'dodli shoir sifatida taniladi. Uning Kamoliddin Qo'noq madrasasida handasa fanidan dars berganligi, Abdulquddus sulton huzurida sadrlilik lavozimini boshqarganligi haqida ma'lumotlar bor. Shayboniy Iskandar sulton (vaf. 1581) va Abdulloxon II davrida (1581–1598) davrida "malik ush-shuaro" unvoniga sazovor bo'ladi. Uning shoirlikdagi shuhrati Hindiston, Kobul, Koshg'ar o'lkalari adab ahli orasida ham ma'lum bo'lib, Akbarshoh saroyining "malik ush-shuaro"si Kamoliddin Fayziy Dakaniy singari shoirlar Nisoriy bilan ijodiy do'stlik aloqalarini o'rnatganlar. Mutribiyning yozishicha, Nisoriy o'ziga ushbu taxallusni "bor-yo'g'im do'stlarga nisor bo'lsin" degan mazmunda tanlagan ekan. Hasanxoja Nisoriy 1003-hijriy (1597) yilda vafot etadi va Bahouddin Naqshband maqbarasi yoniga dafn qilinadi [1, 4].

Nisoriydan bizgacha "Muzakkiri ahhob" tazkisasi etib kelgan. Muallifning o'zi ta'kidlashicha, ushbu tazkira Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" va Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarlaridan keyingi uchinchi tazkira

hisoblanadi. Asar Buxoroda 1566 yilda yozib tugallangan bo‘lib, makola, to‘rt bob va xotimadan iborat [2, 9]. Bugungi kunda asarning dunyo qo‘lyozma fondlarida saqlanayotgan 14 nusxasi ma‘lum. “Muzakkiri ahbob”dan XVI asr Movarounnahr, Afg‘oniston, Eron, Turkiya, Sharqiy Turkiston va Hindistonda yashab, faoliyat yuritgan 288 shoir haqidagi ma‘lumotlar o‘rin olgan [1, 4].

Manbalarda Nisoriyning o‘zbekcha va forsha she‘rlaridan iborat devon tartib bergani haqida ham ma‘lumotlar bor, ammo ushbu devon bizgacha etib kelmagan yoki hanuz topilmagan. Shoir lirik merosidan qo‘limizda juda oz hajmdagi namunalargina mavjud. Bu she‘rlar asosan shoirning o‘z tazkirasi “Muzakkiri ahbob”, shuningdek, Alouddavla Qazviniyning “Nafois ul-maosir” (1560—1589), Badriddin Kashmiriyning “Ravzat ur-rizvon” (1589), Darveshali Changiyning “Risoi musiq” (1572—1604) va Mutribiyning “Tazkirat ush-shuaro” (1605) asarlari orqali etib kelgan. Mazkur she‘rlar bir nechta g‘azal, ruboiy, bayt va “Bahoriyot” qasidasini o‘z ichiga oladi [1, 4].

“Chahor gulzor” asari haqida

Hasanxo‘ja Nisoriy shoir va tazkiranavis bo‘lishdan tashqari, aruzshunos olim ham bo‘lgan. Uning “Chahor gulzor”, ya‘ni “To‘rt gulzor” nomli ilmiy asari adabiyotshunoslikka yaqin yillarda ma‘lum bo‘ldi [3, 54]. Asar 1560-yilda yozib tugallangan bo‘lib, to‘rt gulzor, ya‘ni to‘rt bobni o‘z ichiga oladi. Har bir bob yana o‘z ichida bir qancha fasllar, ya‘ni gullarga bo‘linadi. Birinchi gulzor (bob) 5 gul (fasl)dan iborat. Uning birinchi faslida fors tilining o‘ziga xosligi haqida gap boradi. Ikkinchi faslida harakatli va sukunli harflar haqida ma‘lumot keltiriladi. Uchinchi faslida harflarning na‘vlari: qo‘shilib yoziladigan, ajratib yoziladigan harflar haqida, to‘rtinchi faslida izofalar hamda turli tilshunoslik bilan bog‘liq qoidalar va beshinchi faslida imola va boshqa hodisalar haqida ma‘lumotlar keltiriladi.

Ikkinchi gulzor ikki fasldan iborat bo‘lib, badiiy san‘atlar ta‘rifiga bag‘ishlangan. Uning birinchi qismida lafziy san‘atlar, ikkinchi qismida ma‘naviy san‘atlarga to‘xtalib o‘tiladi.

Uchinchi gulzor ham ikki qismdan iborat. Uning birinchi qismi she‘rning vujudga kelishi va nazm shakllari, ikkinchi qismi esa aruz qonun-qoidalariga bag‘ishlangan.

To‘rtinchi gulzor uch qism, ya‘ni uch guldandan iborat. Birinchi gul tashbeh haqida, ikkinchi gul istiora va uchinchi gul qofiya masalalariga bag‘ishlanadi.

“Chahor gulzor”da aruz masalalari

Aruz masalalari asarning uchinchi bobi, ikkinchi fasldan o‘rin olgan bo‘lib, tojik olimi U. Toirov asarni nashrga tayyorlar ekan, uni “Aruzi Nisoriy” deb ataydi [3, 54]. Risola shoir shaxsiga berilgan ta‘rif bilan boshlanadi: “*Bidon, ki sho‘ir dar lug‘at donanda ast va dar istiloh kase, ki husnu qubh va saqamu (nodurustiyu) sihat va matbo‘u g‘ayrimatbo‘ va tavzinu taqte‘ va muqaffiyu g‘ayrimuqaffii lavozimi ash‘orro bidonad*” (Mazmuni: Bilgilki, “shoir” so‘zi lug‘atda *bilimdon* bo‘lib, istilohda she‘rlarning go‘zalligi va noma‘qulini, matbu‘ va nomatbu‘sini farqlaydigan, vaznli yoki qofiyali so‘zni qofiyaga ega bo‘lmagan so‘zdan ajrata oladigan kishidir).

So‘ngra aruz so‘zining lug‘aviy va istilohiy ma‘nolari, taqte‘ masalalariga to‘xtalib o‘tiladi. *Sadr, ibtido, aruz, zarb, hashf* haqidagi ruknlar bilan bog‘liq

ma'lumotlar aytib o'tilgach, bahrlarni hosil qiluvchi ruknlar 8 turli bo'lishi, ular harflar tarkibiga ko'ra xumosiyy (5 harfdan iborat) va subo'iy (7 harfdan iborat) kabi guruhlarga bo'linishi ta'kidlanadi. Xumosiyyga *fa'uvlun* va *fo'ilun*, subo'iyga esa *mustafilun*, *mafo'iylun*, *fo'ilotun*, *mutafo'ilun*, *mafo'ilatun*, *maf'ulotu* ruknlari kiradi. Ushbu sakkiz rukn sabab, vatad, fosila kabi juzvlardan tarkib topadi. Sabab ham ikki turli bo'lib, uning sababi xafif (engil sabab) degan turi ikki harfli so'zlardan iborat bo'ladi, bunda avvalgi harf mutaharrik, keyingisi sokindir, ya'ni *gul* va *mul* kabi. Sababi saqil (og'ir sabab) ham ikki harfli bo'lgani holda uning har ikki harfi ham mutaharrik bo'ladi: *gula*, *gida* kabi (bu o'rindagi "ho" harfi harakat vazifasini bajaradi). Sababni xafif va saqiyl deb atashlarining boisi, bir harakatli va bir sokin harfni talaffuz qilish ikki mutaharrikni talaffuz qilishdan osonroqdir.

Risolada vatad va fosilaning turlariga ham to'xtalib o'tilgan.

Ushbu ta'riflardan so'ng Nisoriy mazkur juzvlarning har biridan tarkib topgan bayt va misralarni keltiradi. E'tiborli jihati – har uchala misol Abdurahmon Jomiyning "Risolai aruz" asaridan olingan [4]. Nisoriy risolada baytlaridan misol berilayotgan mualliflarning nomlarini keltirmaydi, shunchaki "shoirlardan biri aytadi" yoki "bayt" degan umumiy jumla bilan aytib ketaveradi. Masalan, faqat sababdan paydo bo'lgan bayt "*chunon ki yake az shuaro gufta. Bayt*" tarzida shunday keltiradi:

*Har dam peshat doram zoriy,
K-az g'am to kay zoram doriy?*

Risolada vatad va fosila uchun misollar ham shu tariqa berib boriladi.

Asarning keyingi fasli *zihof* (asl ruknlarni turlicha o'zgartirish) va *furu'* (tarmoq ruknlar)ga bag'ishlangan. Nisoriy asl ruknlarni umumiy holatda 8 ta deb keltiradi, lekin ulardan faqat beshtasigagina to'xtalib o'tadi. Bular quyidagilardir: *mafo'iylun*, *fo'ilotun*, *mustafilun*, *maf'ulotu*, *fa'uvlun*. Bu o'rinda ham muallif xuddi salafi Jomiy singari mazkur besh aslning forsiy she'riyatda nisbatan ko'p qo'llanilganligiga e'tibor qaratadi.

Risolada *mafo'iylun* aslidan 12 *zihof* va 16 *furu'*, *fo'ilotun* aslidan 10 *zihof* va 13 *furu'*, *mustafilun* aslidan 8 *zihof* va 13 *furu'*, *maf'ulotu* aslidan 9 *zihof* va 11 *furu'*, *fa'uvlun* aslidan 7 *zihof* va 8 *furu'* – jami 46 *zihof* va 61 ta *furu'* keltirilgan.

Risolaning keyingi o'rinlarida bahrlar bilan bog'liq ma'lumotlar berilgan. Muallif bahrlarning umumiy sonini jami 19 ta deb keltiradi. *Tavil*, *madid*, *basit*, *vofir* va *komil* bahrlari arab aruziga xos bahrlar ekanligi, ularda fors-tojik shoirlari kam she'r aytganlarini ta'kidlab, ushbu bahrlarning har biriga bir baytdan misol keltirish bilan cheklanadi. *Hazaj*, *rajaz*, *ramal*, *muzore'*, *sari'*, *muqtazab*, *mujtass*, *munsarih*, *xafif*, *mushokil*, *mutaqorib*, *mutadorik* bahrlari esa ular mansub bo'lgan vaznlar bilan birgalikda alohida tahlil etiladi. Muallif *qarib* va *jadil* bahrlarining nomini keltirgani holda ularga misol bermaydi, mazkur bahrlarning keyin ixtiro qilingani va fors-tojik shoirlarning devonlarida bu bahrlarda yozilgan she'rlar mavjud emasligini ta'kidlaydi.

Risola keltirilgan bahrlarni vaznlari bilan birga quyidagi jadvalda ko'rish mumkin:

№	Bahr nomi	Vaznlar soni	

		Musamma n ruknli vaznlar	Musaddas ruknli vaznlar	Murabba' ruknli vaznlar	16 ruknli	Jami
1.	<i>Hazaj</i>	9	8	4		21
2.	<i>Rajaz</i>	5	4	2		11
3.	<i>Ramal</i>	6	4	2	1	13
4.	<i>Muzore'</i>	4	2			6
5.	<i>Sari'</i>		4			4
6.	<i>Muqtazab</i>	2		3		5
7.	<i>Mujtass</i>	5				5
8.	<i>Munsarih</i>	4				4
9.	<i>Xafif</i>		3			3
10.	<i>Mushokil</i>	1				1
11.	<i>Mutaqorib</i>	8			1	9
12.	<i>Mutadorik</i>	4				4
13.	<i>Tavil</i>	1				1
14.	<i>Madid</i>	1				1
15.	<i>Basit</i>	1				1
16.	<i>Vofir</i>		1			1
17.	<i>Komil</i>					1
18.	<i>Qarib</i>					
19.	<i>Jadid</i>					
	Jami	51	26	11	2	90

Risola ruboiy vazlari haqidagi qisqacha ma'lumotlar bilan o'z yakuniga etadi. Axrab va axram shajarasini izohlash bilan bog'liq o'rinlarda ham Jomiy risolasida keltirilgan ruboiylardan foydalanilgan.

Nisoriy risolasi va fors-tojik aruzshunosligi manbalari

Kuzatilganidek, Nisoriyning risolasi hajm jihatidan unchalik katta emas. "Aruzi Nisoriy"ni nashrga tayyorlagan U.Toirovning fikriga ko'ra, muallif asarni yozishda asosan Shams Qays Roziyning "Al-Mo'jam", Nosiruddin Tusiyning "Me'yor ul-ash'or" asarlaridan foydalangan. Biz bu fikrni inkor qilmagan holda ushbu asar uchun Abdurahmon Jomiyning "Risolai aruz" asari asosiy manba vazifasini o'taganligini ta'kidlab o'tmoqchimiz. Agar diqqat qaratilsa, Nisoriyning aruzga xos eng kichik birliklariga munosabatidayoq Abdurahmon Jomiyga ergashish kuzatiladi. Sabab, vatad, fosilaga berilgan ta'riflar; ularning har biriga keltirilgan alohida misollar Jomiy risolasi bilan aynan o'xshashdir. Asliy ruknlarga munosabatda ham, ya'ni sakkiz asldan faqat 5 tasiga to'xtalib o'tilishida ham Jomiyning yondashuvi ustuvorlik qiladi. Shuningdek, vaznlarga keltirilgan misollar ham "Risolai aruzdan olingan. Kuzatishlarimiz asnosida, muallif o'z risolasida 70 dan ortiq o'rinda Jomiy keltirgan baytlardan foydalangani ma'lum bo'ldi.

Hasanxoja Nisoriyning "Chahor gulzor" tarkibidan o'rin olgan aruzga doir risolasini tadqiq etish jarayonida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Hasanxo‘ja Nisoriy adabiyotimiz tarixida tazkiranavis olim, shoir sifatida nom qoldirish bilan birga aruzshunos olim sifatida ham faoliyat yuritgan. Uning adabiyotshunosligimizga so‘nggi yillarda ma‘lum bo‘lgan “Chahor gulzor” asarining uchinchi gulzor, ikkinchi qismi aruz ilmi tahliliga bag‘ishlangan.

2. Asarda aruzning nazariy asoslari taqti', juzv, rukn, zihof, furu', bahr, vaznlar asosida tadqiq etiladi.

3. Risolaning tartib berilishida Abdurahmon Jomiyning “Risolai aruz” asari asosiy manba vazifasini o‘tagan. Nisoriy juzvlar, asl ruknlar, bahrilar tahlilida Jomiy risolasida keltirilgan misollardan aynan foydalangan.

4. Nisoriyning “Chahor gulzor” asarida keltirilgan mumtoz poetikaning boshqa tarmoqlari: she'r nav'lari, badiiy san'atlar, qofiya ilmini ham zamonaviy she'rshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish bugungi adabiyotshunoslikning muhim masalalaridandir. Umuman olganda, ushbu asar garchi 16-asrda yaratilgan bo‘lsa-da, muallifning sodda va ravon uslubi, muammoga konkret yondashuvi bilan aruz nazariyasini o‘rganishda hozirgi kitobxon uchun muhim dasturulamal bo‘lib xizmat qila oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Нисорий Ҳасанхожа. Музакири аҳбоб (Тарж. ҳамда сўз боши ва изоҳлар муаллифи И. Бекжон). – Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993.
2. Ҳодизода Р., Каримов У., Саъдиев С. Адабиёти тоҷик (асрҳои VI—XIX ва ибтидои асри XX). – Душанбе: Маориф, 1988.
3. Се рисолаи аруз (“Арӯзи Ҳамидӣ”, “Арӯзи Нисорӣ, “Меъроч ул-арӯз”) / **Муаллифони сарсухану тавзеҳот ва ҳозиркунандагони чоп У. Тоир, М.Солеҳов Мирзо, Ҳ. Талбакова ва С.Дурманова** – Душанбе, 2014.
4. Абдурахмон Жомий. Рисолаи аруз (таржимон, шарҳ ва изоҳлар муаллифи Д.Юсупова). – Тошкент: TAMADDUN, 2014.
5. Юсупова Д. Темурийлар давридаги арузга доир рисолаларнинг қиёсий таҳлили. Монография. – Тошкент: Ta’lim-media, 2019.
6. Yusupova D. Comparative analysis of treatises about aruz (prosody) by Nasir ad-Din Tusi and Alisher Navoi // EPRA International Journal of Research and Development (IJRD). Volume 05, issue 03, March 2020. – P. 34-38.

QUL UBAYDIY IJODIDA YASSAVIYLIK TA’SIRLARI

Zilola Amonova,

BuxDU professori, f.f.d.

Gulchehra Murodova,

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada Buxoro adabiy muhitida o‘z o‘rniga ega bo‘lgan Muhammad Ubaydulloxon Qul Ubaydiy ijodida Ahmad Yassaviy va yassaviylik ta’sirlari lirik merosi asosida dalillab berilgan. Ayni masala tadqiqida shoirning Yassaviylik yo‘nalishidagi hikmat janridagi she’rlari g‘oyaviy –badiiy tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Muhammad Ubaydulloxon Qul Ubaydiy, Ahmad Yassaviy, yassaviylik triqati, hikmat

Абстрактный. В статье на основе его лирического наследия доказывается влияние Ахмеда Ясави и ясавизма в творчестве Мухаммада Убайдуллы-хана Кул-Убайди, занимающего свое место в литературной среде Бухары. При исследовании данного вопроса идейно-художественному анализу были подвергнуты стихотворения поэта в жанре мудрости в направлении ясавизма.

Ключевые слова: Мухаммад Убайдулла Хан Кул Убайди, Ахмед Ясави, трикат Ясави, мудрость.

Abstract. In the article, the influence of Ahmed Yassavi and Yassaviism in the work of Muhammad Ubaidullah Khan Qul Ubaydi, who has his place in the literary environment of Bukhara, is proved based on his lyrical heritage. In the study of this issue, the poems of the poet in the genre of wisdom in the direction of Yassaviism were subjected to an ideological-artistic analysis.

Key words: Muhammad Ubaydullah Khan Qul Ubaydi, Ahmed Yassavi, Yassavi's triqat, wisdom

Muhammad Ubaydulloxon Buxoro adabiy muhitida o'z o'rniga ega bo'lgan ulug' siymolardan biridir. U XVI asr ijtimoiy-siyosiy hayotida muhim rol o'ynagan serqirra faoliyat sohibi edi. Ubaydulloxon shariat ilmini o'rgangan faqih, qolaversa, ilmu ijodga hamisha vaqt topa olgan shoh-shoirdir. Zero, muarrix Hofiz Tanish Buxoriy ta'kidlaganidek, "U g'oyat fazilatli bo'lib, fazlu kamol bezaklari bilan ziynatlangan edi"¹⁵. Muhammad Ubaydulloxon shayboniylar sulolasiga mansub bo'lib, otasi - Buxoro hokimi Mahmud Sultondir. Ko'pgina shayboniy hukmdorlar qatori Mahmud Sultonning ham naqshbandiya shayxlariga muhabbat va e'tiqodi baland bo'lgan. Shuning uchun naqshbandiya peshvolaridan bo'lgan Xoja Ahror Valiydan o'g'liga ism qo'yishni so'ragan. Chunonchi, tarixchi Hofiz Tanish Buxoriy iborasi bilan aytganda, "o'z nomlarini berishlari ul zotning zo'r marhamatlaridan bo'ldiki, shuning uchun ham uning bebaho asarlari va yaxshi nomlarining oqibati olamda boqiydir"¹⁶. Darhaqiqat, Ubaydulloxonning ilm-ma'rifatga homiyligi, o'zi ham badiiy ijod bilan shug'ullanganligi, qolaversa, tasavvuf tariqatlariga e'tiqod qilib, shayx sifatida murid tarbiyalaganligi bilan dong taratgan. Qolaversa, ilmu adab olamida uning yozgan she'rlariga sharhlar, javobiyalar yozilgan. O'z davrining tarixiy asarlari va tazkiralarda ayni jihatlarga alohida e'tibor qaratilgan. Jumladan, Hasanxo'ja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob" asarida keltirilgan quyidagi ma'lumot ham fikrimizni tasdiqlaydi: "Ubaydiy taxallusi bilan qalam tebratgan Buxoro xoni Ubaydulloxonning bir kuni peshindan keyin badiha tarzida aytgan arab tilidagi so'fiyona ruboiysi sharhiga bag'ishlab arab tili va falsafasi bilimdoni Mavlono Anzoriddin Ibrohim namozshomga qadar bir risola tasnif etib, uning "har bir misrasi bobida olti yuz ellik ma'no aytgan"¹⁷. Ubaydulloxon mana shunday ilmu adabda,

¹⁵ Хофиз Таниш Ал - Бухорий. Абдулланом. – Тошкент: Шарк, 1999. – 59-бет.

¹⁶ Хофиз Таниш Ал - Бухорий. Абдулланом. – Тошкент: Шарк, 1999. – 59-бет.

¹⁷ Qarang: Hasanxoja Nisoriy. "Muzakkiri ahhob" (I.Bekjon tarjimai). – Toshkent: "Xalq merosi. 1993. 172-bet.

fazlu kamolotda yuksak mavqe egallaydi. Uning serqirra faoliyati, badiiy ijoddagi mahorati borasida ham Hasanxo'ja Nisoriy ma'lumot berib o'tgan. Diniylik bilan dunyoviylikning uyg'unligi shaxsida kamol topgan shoh shoir Ubaydullo Bahodirxon fiqhda o'z zamonasining peshvosi Mavlono Mahmud Azizondan, qiroat ilmida "hofizlar qaymog'i" (Nisoriy) Mavlono Yormuhammad Qoriydan ta'lim olgan¹⁸. Ubaydullo Bahodirxon iste'dodining yana bir muhim jihati xattotlik edi. Shoh-shoir ko'proq diniy va ilmiy asarlarni kitobat qilishda keng iste'molda bo'lgan nasx xatini nozik did bilan bitgan. Bu borada "Muzakkiri ahhob"da shunday ma'lumot keltiriladi: "Nasx xatini ham juda yaxshi bitardi. Siporalar yozganki, hozir ham tilovat yig'inlarida duo bilan o'qiladi"¹⁹.

"Ubaydiy hayoti va adabiy faoliyati" mavzusida Muhammad Abdullayev nomzodlik dissertatsiyasini yozdi. Olimning aniqlashicha, Qul Ubaydiyning eng katta asarlar to'plami 1583-yilda Mir Husayn al-Husayniy tomonidan kitobat qilingan. Mazkur qo'lyozma "Kulliyot" nomi bilan O'zbekiston Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti xazinasida 8931-raqami ostida saqlanadi. Ubaydiyning o'zbek tilidagi devonida 310 dan ortiq g'azal, 485 dan ziyod ruboiy, 21 qit'a, 13 tuyuq va boshqa she'r turlari — noma, muammo, masnaviy, hikmat, tarje'bandlardan namunalar mavjud²⁰.

Ubaydulloxon zullisonayn ijodkor bo'lib, she'rlariga "Ubaydiy", "Qul Ubaydiy" taxalluslari bilan yozib, "ijod sohasida birinchi ustoz deb Alisher Navoiyni tanir va bu to'g'risida faxr bilan shunday degan edi:

She'rlar aytib Ubaydiy ham Navoiy she'ridek,
Ko'rki, shoirlar aro ul dog'i shoir bo'lg'usi."²¹

Ubaydiy ijodida diniy-tasavvufiy g'oyalar, haqiqiy va majoziy ishq tarannumi, charxu falakdan, johil kishilardan shikoyat ohanglari ufurib turadi. Ayniqsa, unda tasavvufga qiziqish va so'fiylarga bo'lgan e'tiqod ko'zga yaqqol tashlanadi. Fitratning qayd etishicha, "o'zining hukumat ishlariga qaramasdan, shayxliq ham qilar edi". Shoir she'rlarida ko'pincha yassaviylik va naqshbandiya tariqatining ta'siri seziladi. Ubaydullohning yassaviylar bilan juda qat'iy bog'langaniga yana bir dalil yassaviy shayxi Xudoydodning muridi Muhammadiyori No'g'ay otag'a o'z qizini berganidir²². Shuningdek, jangu jadallarda uning Ahmad Yassaviy ruhidan madad tilab, ijodda esa unga ergashib hikmat janrida qalam tebratganini ham qayd etish lozim.

Shoirning Ahmad Yassaviyga bo'lgan tom ixlosining yana bir ko'rinishini taxallus tanlashida ham ko'rish mumkin. Zero, Yassaviy o'z taxallusiga "Qul" sifatlovchisini qo'llagani barchamizga ma'lum. Shu jumladan, Ubaydiy ham o'z taxallusini shunga mos ravishda "Qul Ubaydiy" tarzida nomlagan. Qolaversa, Ahmad Yassaviy kabi hikmat janrida ham ijod qilgan. Fikrimizning isboti sifatida shoirning quyidagi hikmatni tahlilga tortsak:

¹⁸ M.Muhammadova. Hasanxoja Nisoriy tazkirasida ikki sulolaga mansub ijodkorlar talqini. filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Buxoro – 2024, 83-b.

¹⁹ Hasanxoja Nisoriy. "Muzakkiri ahhob" (I.Bekjon tarjimai). – Toshkent: "Xalq merosi. 1993. 172-bet.

²⁰ Qul Ubaydiy. Vafo qilsang (devon). 1994-y, 2-b

²¹ Хайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – 14 бет.

²² Фитрат. Танланган асрлар. 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. 35- бет.

Ayo do'stlar, jondin kechib, ishq erkin tuttum mano.
Vahdat mayin ichkuncha ne xunoblar yuttum mano.
Uch yuz oltmish daryo o'ta, yurmay kishi sud aylamas,
To'rt yuz qirq to'rt tog'din oshib, borisidin o'ttum mano.
Vosil meni vaslig'a ul qildi, murodim vasl edi,
Yuz ming shukr ham dam anga, maqsudima yettum mano.
Chun nosivallah ko'yida istab meni topmas kishi,
Bas, o'zga yerda istangiz, ul ko'ydin ketgum mano.
Solik topa olmas nishon mendin talab vodisida;
Ey Qul Ubaydiy, jon kibi istay ani, yettum mano.

Hikmat janrida bitilgan ko'pgina she'rlarda "Ayo do'stlar" undalmasi she'r boshida keltirilgan, bu esa ta'kid darajasini va ta'sirchanlikni oshirishga xizmat qilgan. Ayni holat hikmat janri asoschisi hisoblangan Ahmad Yassaviy ijodidan boshlangan:

Ayo do'stlar, xabar berib shariatdin,
Tariqatda Alloh yodin oyting, do'stlar

Aynan undalmaning misra yoki bayt boshida kelishi muhim hisoblanadiki, bu kitobxon diqqatini jalb etish vazifasini bajaradi. Yuqoridagi misrada Yassaviy baytning boshi va oxirida nido san'atidan foydalanib, fikr ta'sirchanligiga erishgan.

Ma'lumki, tasavvufda vahdat va tavhid masalasi muhim o'rin egallaydi. Bu bilan bog'liq mushohadalar keng targ'ib qilingan. Tasavvufda barcha shayxlar bu masalaga alohida e'tibor qaratib, murid tarbiyasida ham vahdatga muhim sanalgan. Ahmad Yassaviy ijodida ham vahdat mayi bilan bog'liq o'rinlar hikmatlarda keng talqin qilingan:

Ishq poyasi Arshdin baland qo'lung yetmas,
Vahdat maydin to'yo ichgon taom totmas,

Tasavvufda ishq yuksak martaba sanaladi. Har bir tariqat maqomi va tasavvuf bosqichlarini bosib o'tish ishq bilan bo'lishi so'fiylar tomonidan uqtirilgan. Shu bois Yassaviy ham "Ishq poyasi Arshdin baland qo'lung yetmas", deya ishqning yuksak maqom ekanligi, unga erishish, ya'ni haqiqiy ishq talablariga munosib bo'lish dushvor ekanligiga urg'u bergan. Haqiqiy ishqqa erishish vahdat sari yo'l ochadi. Vahdat Alloh bilan ruhan birlashib vahdat ul-vujud hosil qilish demaktir. Bu bosqichdagi soliklarda ruhiy o'zgarishlar kuzatiladi, ular mohiyat aslini anglab yetadilar, shu bois Yassaviy "Vahdat maydin to'yo ichgon taom totmas", deya ta'kidlaydi. Zero, shayxlar tarbiyasi bilan muridlar ilohiy hikmat ayta oladigan va Islom mohiyatini ham teran idrok etib, vahdat va tavhidni butun vujudi bilan, tafakkuriy idroki bilan his etib, buni odamlarga yetkaza oladigan shayx martabasiga erishgan.

Hikmat aytish an'anasini davom ettirgan Qul Ubaydiy ham ishq va vahdat masalasiga o'z hikmatining dastlabki baytidayoq e'tibor qaratadi:

Ayo do'stlar, jondin kechib, ishq erkin tuttum mano.
Vahdat mayin ichkuncha ne xunoblar yuttum mano.

Yassaviy hikmatlarida bo'lgani kabi mazkur hikmar ham "Ayo do'stlar" undalmasi bilan boshlangan. So'ng tasavvufdagi eng muhim va zarur shartlardan

hisoblangan ishq masalasiga o'tiladi. Shoir nazdida, haqiqiy ishqqa erishmoq bu "jondin kechmoq"likdir. Ishq esa ulug' maqsad vahdatga yetkazadi. Ammo bu osonlik bilan erishiladigan yoki zabt etiladigan maqom emas, shoir iborasi bilan aytganda "Vahdat mayin ichkuncha ne xunoblar yuttum mano", ya'ni ko'plab mashaqqatlar evaziga erishiladigan yuksak martabadir. Bunga nafs jilovlansa, kamol martabasidagi ilm orqali vahdat rishtasiga erishish mumkin.

Demak, ishq va vahdat masalasi targ'ibida yassaviy va Qul Ubaydiy fikrlari bir nuqtada kesishmoqda.

Manbalarda ta'kidlanishicha, Haq taollo insonlarni uch yuz oltmish tomir va to'rt yuz qirq to'rt so'ngak bilan yaratgan. Shayxlar ishq masalasida to'xtalganda insonning uch yuz oltmish tomir va to'rt yuz qirq to'rt so'ngaklari to'liq ishqni his etishi va ilohiy nurga g'arq bo'lishini qayd etdilar. Jumladan, Yassaviy ham shunday deydi:

Haq Mavlomning nazari kimga tushsa,
Nodon bo'lsa, bir lahzada dono bo'lur.
Uch yuz oltmish tomurlari nurga to'lur,
To'rt yuz qirq to'rt so'ngaklari bino bo'lur.

Ayni shu jihatlarni Qul Ubaydiyning yuqoridagi hikmatida ham ko'ramiz:

Uch yuz oltmish daryo o'ta, yurmay kishi sud aylamas,
To'rt yuz qirq to'rt tog'din oshib, borisidin o'ttum mano.

Ubaydiy istiora asosida tomirlarni daryo, so'ngaklarni tog' tarzida ifodalagan. Ya'ni ishq uch yuz oltmish tomir va to'rt yuz qirq to'rt so'ngaklarni to'liq qamramasa, ishq deyish qiyin, chunki bu tuyg'u butun a'zolarining "borisidin o'ttushi" lozim.

Vosil meni vaslig'a ul qildi, murodim vasl edi,

Yuz ming shukr ham dam anga, maqsudima yettum mano.

Ma'lumki, tasavvuf ahli uchun Parvardigor ishq, diydori hamma narsadan ustun. So'fiy ilohiyot olamiga ruhan qo'shilish uchun yashaydi va o'zligini barbod berib, Yor vasliga erishadi. Bunday odamlar faqat Haqning haqiqatini, tavhid mohiyatini idrok etishni, ruhoni soflik olamida sayr qilishni muhim deb bilgan²³. Ubaydiy ham vasliga vosil qilgan, maqsudimga yetkizgan, deb ishqni nazarda tutgan. Darhaqiqat, barcha tariqatlar va ularning mazmun-mohiyatida ishq yuksak martaba egallaydi. Ayni jihatlarga urg'u bergan shoir o'zini vaslga vosil bo'lgan oshiq deb hisoblab, "Solik topa olmas nishon mendin talab vodusida", deya talab vodiysidan o'zib haqiqatga yetganlardan, deb biladi. Zero, bunga "jon kibi istay ani, yettum mano", deb ishq va oshiqlik, juda kuchli istak, ayniqsa, "jon kibi istay" tarzidagi iqrori orqali ifodalaydi:

Solik topa olmas nishon mendin talab vodusida;
Ey Qul Ubaydiy, jon kibi istay ani, yettum mano.

XVI asrning ulug' ijodkorlaridan biri, shoh-shoir Ubaydulloxon ijodida islom va tasavvuf ta'siri kuchli seziladi. Uning ota-bobolari ham tariqat shayxlariga e'tiqod qilganlardan edi. Shu muhitda tarbiya topgan Muhammad Ubaydulloxonda ham ayni xislatlar namoyon bo'lishi tabiiy hol edi. Uning ijodida tasavvuf tariqatlaridan

²³ Н.Комилов. Тасаввуф. Тошкент. 2009, 416-б.

naqshbandiylik, ma'lum ma'noda hurufiylik²⁴ va yassaviylikning ta'sirlarini ko'rish mumkin. Ayniqsa, yassaviylik ko'proq shoh-shoirni ilhomlantirgan bo'lsa ajab emaski, taxallusida ham yassaviydan ta'sirlanib, "Qul Ubaydiy" deya taxallus tanlanishidayoq ma'lum bo'ladi. Yuqoridagi hikmat janri va uning tahlili ham fikrimizni dalillaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Amonova Z.Q. Hurufiylik va XIV-XIX asrlar o'zbek mumtoz adabiyoti". filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. Samarqand, 2012-y, 156-b
2. Hasanxoja Nisoriy. "Muzakkiri ahbob" (I.Bekjon tarjimasi). – Toshkent: "Xalq merosi. 1993. 172-bet.
3. Muhammadova M. Hasanxoja Nisoriy tazkirasida ikki sulolaga mansub ijodkorlar talqini. filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Buxoro – 2024
4. Qul Ubaydiy. Vafo qilsang (devon). 1994-y.
5. Фитрат. Танланган асарлар. 2-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000.
6. Хайитметов А. Адабий меросимиз уфқлари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997.
7. Ҳофиз Таниш Ал - Бухорий. Абдулланом. – Тошкент: Шарқ, 1999

MEN BILGAN G'ULOM AKA

Sulaymon Shodiyev,

O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zosi

Shunday hofizlar bo'ladiki, ovozlari dosh berolmaydigan pardalarda chiranib qo'shiq aytadlar. Ular, shunday baland ovozda kuylasam, muxlislar e'tiborini qozonaman, deb o'ylaydilar. Zukko shinavanda esa bunday qo'shiqni atigi bir martagina tinglashi, ikkinchi marta tinglashga toqati yetishmasligi mumkin. Bundaylarni shoirlar orasida ham uchratish mumkin. Ular ahamiyatsiz biror mavzuda balandparvoz, bezakli so'zlarni qo'llab, she'rxonni qoyil qilmoqchi bo'ladilar, o'zlaricha. Biroq shoirning maqsadini bir nazar tashlaganda ilg'agan zukko o'quvchi kitobni o'sha ondayoq chetga surib qo'yishi shubhasiz. Yana shunday shoirlar ham borki, ularning tanlagan so'zlari yaltiroq bo'lmasa ham, uzukka yarashgan ko'zday she'rga joziba, nafislik bag'ishlab turadi. Bu so'zlar, tashbihu iboralar tonggi sabo kabi toza, mayin va yoqimli. Shoir go'yo bu so'zlarni sizning didingizga mos qilib tanlaganday. Ularga yuklangan ma'no ham sizni befarq qoldirmaydi. Baqiroq she'rlar oldida ular ko'zga tashlanmasligi mumkin, ammo o'qishni boshlashingiz bilan, satrlardan nigohingizni uzolmaysiz. Mayin va dilcash ohanglar sizni sehrli olamga boshlab ketganday tuyuladi.

Adabiy doiralarda, shoirlarning she'rlari ularning o'zlariga o'xshaydi, degan gap yuradi. Balki shundaydir. Ha, aslida ham shunday. Men ham, ayrim shoirlar o'z she'rlariga o'xshaydi, degan bo'lardim. Masalan, ustoz G'ulom Shomurodov haqida. G'ulom akaning kattalar uchun ham, bolalar uchun yozgan she'rlarida ham, barcha

²⁴ Shoirning hurufiylik tariqatidan ta'sirlanganligi Z.Amonovanning "Hurufiylik va XIV-XIX asrlar o'zbek mumtoz adabiyoti" mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida batafsil yoritilgan. Samarqand, 2012-y, 91-97-betlar

dostonlarida ham shunday mayinlik, sokinlikni ko‘rish mumkin. G‘ulom aka eng katta dardlarni ham, eng tengsiz quvonchlarni ham, Vatanga muhabbat tuyg‘ularni, tabiat va davr evrilishlarini shivirlab aytganlarida ham bu shivirlashlar zamirida yangroq sadolarni, gulduros ovozlarni eshitamiz. Buni badiiy mahorat deydilar. Ammo bu bitiklar mohiyati haqida shivirlab emas, ovozni baralla qo‘yib aytish kerak. Ularda shoirning iste’dodi, badiiy mahorati turli qirralari bilan namoyon bo‘lib turadi.

G‘ulom aka hayotda ham o‘z she‘rlari kabi sokin, bahalovat, ko‘rkam inson edilar. U kishining qalb ko‘rkamligi, nozikligi, nafosati borligicha shundoqqina she‘r va dostonlariga ko‘chgan-u qolgan.

Ustoz bilan ilk bora ko‘rishganimizga salkam qirq yil bo‘lyapti. Shundan so‘ng ko‘p yillar men u kishining shoirligi, badiiy ijod bilan shug‘ullanishlarini payqamaganman. Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo‘limida adabiy xodim bo‘lib ishlab yurgan kezlarim – 80- yillar o‘rtalarida G‘ulom aka uyushmaga tez-tez kelib turardilar. Ko‘p hollarda yonlarida adib Muzaffar aka Tursunov ham bo‘lardilar. Rahmatli Muzaffar akaning qalbi beg‘ubor inson bo‘lganligini Buxoro ijodkorlari juda yaxshi bilishadi. Bu ikki insonni zimdan juda hurmat qilardim va ularga havasim kelardi. G‘ulom aka qachon uyushmaga kelsalar, qo‘llarida kitob, gazeta va yoki jurnal va, albatta, ovoz yozib olish moslamasi bo‘lardi. Ustoz O‘zbekiston radiosining viloyat bo‘yicha muxbiri edilar. U kishini faqat radio jurnalisti sifatida tanirdim, o‘sha kezlarda.

G‘ulom akaning ijodlari bilan 90-yillar boshida yaqindan tanisha boshlaganman. Bular asosan she‘rlar bo‘lib, menda juda yaxshi taassuroot qoldirgan va ustozga, ijodlariga bo‘lgan hurmatim yanada oshgan. Ba‘zan she‘riyat haqida suhbatlashgan kezlarimiz ham bo‘lgan. Bu suhbatlarda G‘ulom akaning juda samimiy, to‘g‘riso‘z, bilimdon inson ekanliklarini ilg‘aganman. Ustoz katta va kichik ijodkorlarga bir xil mehr va ehtirom bilan qarab, ularni qadrlar, shirin so‘zlar, tilaklar bilan siylab turardilar. Ayniqsa, u kishidagi xolislik, beg‘arazlik, xayrixohlik so‘zlari va muomalalaridan shundoqqina sezilib turardi. Ustozning o‘zlaridan yoshroq ijodkor hamsuhbatning so‘zlarini diqqat bilan tinglashlari eng yaxshi xislatlaridan biri edi. Shuning uchun bo‘lsa kerak, shu kungacha kimningdir G‘ulom akaning shaxsiyatiga nisbatan nojoiz so‘z aytgan odamni uchratmaganman. O‘zini va boshqalarni hurmat qiladigan inson ortidan ortiqcha so‘z aytishga kim ham ham botinardi, aslida. Ustoz o‘zlarining chiroyli oxiratlarini o‘zlarining ajoyib fe‘l-atvorlari, halol mehnatlari bilan jannat bog‘i kabi yaratib, yashnatib ketganlar.

O‘ttiz yilcha burun Buxoro teleradiokompaniyasi rahbari, taniqli yozuvchi Aminjon Shukurov meni televideniyaga ishga taklif qilgandilar. Hukumat idoralarida mas‘ul vazifalarda ishlagan Aminjon aka siyosiy xodim bo‘lishlariga qaramay, hazil va tabassunga moyil kishi bo‘lib, bir so‘zli edilar, rahmatli. Men asosiy faoliyatim tuman gazetasi bilan bog‘liqligi va televideniyada muvafqafiyatli ishlab ketishimga ko‘zim yetmaganligi uchun negadir rozi bo‘lmagandim. Aminjon aka vafotlariga qadar meni har ko‘rganlarida, o‘shanda taklifimga rozi bo‘lmaganding-a, deb, norozi ohangda eslatib qo‘yardilar. Aminjon aka tojik tilida nasrda qalam tebratardilar. Kitoblari Dushanbeda chop etilardi. Vafotlaridan so‘ng u kishining o‘zbek tiliga o‘girilgan asarlarini o‘qib, ajoyib yozuvchi bo‘lganlarini bilganman. Aminjon akani

eslashimning boisi shuki, o'sha kezlarda viloyat televideniyasida bir-biridan samimiy va dilkash insonlar mehnat qilar, nufuzli lavozimlariga, ulug' yoshlariga qaramasdan ularning huzuriga istagan paytda kirish, bemalol suhbatlashish mumkin edi. Ustoz Samandar Vohidov ham shunday fazilatlariga ega benazir inson edilar. Tojik tilida ko'plar kitoblar yaratgan Asad aka Gulov bugun keksalik gashtini surmoqdalar. Bu insonlar shaffof ichki olamlari bilan bir-birlariga juda o'xshab ketardilar

Oradan birmuncha vaqt o'tib, kutilmaganda G'ulom aka menga qo'ng'iroq qilib qoldilar. Bu, telefonda u kishi bilan ilk gaplashishimiz edi, yanglishmasam. Hol avhol so'rashgach, maqsadlarini ayon qildilar:

– Sulaymonjon, pensiyaga chiqyapman. Radiodagi ishimni siz davom ettirsangiz degandim. Taklifim ma'qulmi? Bafurja o'ylab ko'ring, keyin javobingizni aytarsiz, - dedilar G'ulom aka.

Bu taklifdan ajablanishdan ko'ra hayratim ko'proq oshdi. Chunki o'sha kezlarda (balki hozir ham) bunday obro'li ishni hech kim osonlikcha qo'ldan chiqarmas, iloji bo'lsa, yiqilib qolgunicha unga yopishib olgan yoxud biror tanishiga ilingan bo'lardi. Qolaversa, G'ulom aka bilan qalin oshnachiligim ham yo'q edi. Men Shofirkonda, u kishi Jondorda tug'ilib voyaga yetganmiz. Ish, manfaat borasida yo'llarimiz hech qachon kesishmagan. Buning ustiga, o'sha paytlarda kishilar ongida mahalliychilik, tanish-bilishchilik hozirgidan ko'ra ancha sezilarli edi. Shunda u kishi meni va kamtar ijodimni keyingi paytlarda uzoqdan kuzatib yurganliklarini his etdim. G'ulom akaga bo'lgan hurmatim yanada oshdi. U kishini har gal ko'rganimda tug'ishgan akamni ko'rganday quvonib ketardim. Birgina meni emas, balki boshqa yosh qalamkashlarning ijodlarini sinchiklab kuzatardilar va suhbatlarda ularning yaxshi asarlari haqida chiroyli fikrlarini bildirib turardilar. Ish masalasiga kelsak, men yaqinda tuman gazetasiga muharrir bo'lganim, ketib qolsam, meni shu vazifaga tayinlagan kishilar ranjib qolishlarini aytib, uzr so'radim.

Respublika radiosining viloyat bo'yicha muxbiri bo'lish aytishga oson. Ayniqsa, hozirgi Navoiy viloyati hududdi Buxoro tarkibida bo'lgan kezlarni bir tasavvur qiling. G'ulom aka ovoz yozish moslamasini ko'tarib chek-chegarasiz viloyatning deyarli barcha qishloqlarini, Qizilqum sahrosining kishilar yashab mehnat qilayotgan barcha manzillarini goh ulovda, goh yayov kezib chiqqanlar, desam mubolag'a bo'lmaydi. Cho'l-u biyobonlarda haftalab qolib ketgan vaqtlari ko'p bo'lgan. Respublika radiosida G'ulom akaning ovozlari yangramagan, ocherk va lavhalari o'qib eshittirilmagan kun kam bo'lardi. Men asosan "Mash'al" kanali eshittirishlari muxlisi bo'lganim uchun bunga tez-tez o'zim guvoh bo'lardim. U kishi tayyorlagan har bir material qanchalik mashaqqat bilan efirgacha borganini his etardim. Gohida lavhalar o'zlarining yoqimli ovozlari ham efirga uzatilardi.

O'zining nashr qilingan kitoblarimdan ayrimlarini G'ulom akaga sovg'a qilganiman. U kishi ham o'z asarlarini hadya qilganlar. Shu sababli ayrim mashqlarim haqida iliq fikr bildirib turardilar, tabriklab qo'yardilar. Ayniqsa, aruz vaznida yozilganlari borasidagi samimiy, xolis baholari bilan meni ko'p marta quvontirganlar. O'zlari ham shu vaznda juda yaxshi qalam tebratardilar.

Shu o'rinda bir voqeani mamnunlik bilan eslagim keldi. Oliy ta'limdan so'ng jurnalistik faoliyatini yo'llanmaga asosan Kogon gazetasida boshlagan G'ulomjon

Ibodov bilan aka-uka bo'lib ketganmiz. G'ulomjon qator yillardan buyon G'ijduvon tumani gazetasi muharriri. Kogon gazetasidan so'ng viloyat radiosida ham bir muddat faoliyat ko'rsatganlar. Ustoz G'ulom Shomurodovning sakson yoshga to'lishlari arafasida G'ulomjon bilan odatdagi telefonda suhbatlashish chog'ida ustozni esladik. Men, u kishi yaqinda qutlug' yoshga to'lyaptilar, viloyat hokimligi va Yozuvchilar uyushmasi bo'limi tomonidan ushbu sanani nishonlash tadbirlari ishlab chiqilgan, deya so'z ochdim.

– Unday bo'lsa, aka, bir ish qilaylik, – dedilar G'ulomjon ukamiz.

– Men u kishini ustozim deb bilganman. Radioda ishlaganimda menga ko'p narsalarni o'rgatganlar. Shuning uchun o'sha tadbirlarning debochasini, norasmiy bo'lsa ham, Abduxoliq G'ijduvoniy yashab o'tgan makondan boshlaylik. Buning ramziy ma'nosi ham bor. Ustoz buyuk mutasavvuf qadamjolarini ziyorat qilsalar, biz akamizning suhbatlariga, diydorlariga musharraf bo'lamiz. Mening ustozga atalgan alohida dil so'zlarim, tilaklarim bor.

G'ulomjon o'sha lahzada uchrashuv kuni, soatlarini belgiladilar va biz uch kunlar o'tib, shoir Shodmon Sulaymon rahbarligida ustozga hamrohlik qilib, G'ijduvonga bordik. G'ulomjon ukamiz bizlarni Xojai Jahon ziyoratgohi majmuasi oldida tuman jamoatchiligi vakillarini to'plab, kutib turgan ekanlar.

G'ijduvon viloyatimizning katta madaniy markazlaridan biri. Bu yerda ko'plab ilm-fan sohasi xodimlari, yetuk ziyolilar, shoir va yozuvchilar yashab mehnat qiladi. Gazeta tahririyatida ana shunday insonlar ishtirokida G'ulom Shomurodov bilan ajoyib adabiy tadbir o'tkazildi. Shoir va jurnalist ustozning muxlislari bo'lgan g'ijduvonliklar tadbirda u kishiga ezgu tilaklar bildirib, sovg'a-salomlar berishdi. Ustoz bilan uchrashuv katta zavq bag'ishlaganini qayta-qayta e'tirof etishdi. Men G'ulom akaning ushbu uchrashuvdan quvonganlari, bahri dillari ochilib, dasturxon atrofidagi suhbatda aytgan so'zlarini juda yaxshi eslayman. Ustoz boshqalarga pand va nasihatlar bilan emas, balki go'zal fazilatlar bilan ibrat bo'lardilar.

Masalan, u kishining faqat aytilgan joyga borish odatlari bor edi. Ba'zi adabiy yoki madaniy tadbirlar, to'ylarga biror sababdan borolmay qolsalar ham kishilar vafoti bilan bog'liq marosimlardan qolmasdilar. Keksalik o'z ta'sirini jiddiy bildirgan yoxud biror dard tufayli aziyat chekayotgan paytlarida ham bunday marosimlarda ishtirok etganlariga ko'p marta guvoh bo'lganman. Bu izoh talab qilmaydigan juda yaxshi ibrat.

G'ulom akaning jussalarini basavlat emas, balki barvasta degan bo'lardim. Ayrim basavlat odamlarning hatto gavdalari, yurishlarida ham kibr yashiringan bo'ladi. U kishi gavdalari o'rtachadan ancha kattaroq bo'lsa ham qadam olishlaridan kamtar inson ekanliklari bilinib turar, so'zlari va nigohlaridan samimiylik nurlari yog'ilayotganini darrov payqash mumkin edi. So'zda, suhbatda, yurish-turishdagi ixchamlik, ko'zlaridagi beg'uborlik, chehralariga yarashadigan yoqimli tabassumdagi ohanrabodan hatto begonalar ham u kishini ko'ngillariga yaqin olardidar va aksar do'st bo'lib qolardilar. Yoshimizda birmuncha sezilarli tafovut bo'lsa ham u kishini ko'nglimga yaqin inson, do'st sifatida qabul qilganman va bugun ham ruhlari oldida hurmatda va ta'zimdaman.

Keyingi paytlarda taniqli adabiyotshunos olim G‘ayrat Murodovning G‘ulom Shomurodov ijodiga bag‘ishlangan risolasi, O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasi viloyat bo‘limi rahbari shoir Shodmon Sulaymon tashkilotchiligida shoirning “Diyor va yor” kitoblari chop etilishi akamizga kuch va ilhom bag‘ishlagani shubhasiz.

G‘ulom aka bugun oramizda yo‘qlar. U kishining chehralarini endi faqat rasmlarda, teleekrandagi xotira lavhalarida ko‘ramiz. Qalbi, qarashlari, ichki kechinmalari, orzu va maqsadlari yozgan manzumalari, bolalarga bag‘ishlangan she‘rlari, zamonaviy va tarixiy mavzulardagi hamda go‘zal rivoyatlarga asoslangan dostonlarida abadiy muhrlanib qolgan. Demak ustoz G‘ulom Shomurodov biz bilan, zamon bilan nafas olyaptilar, yashayaptilar.

Men ko‘rgan, men bilgan G‘ulom aka ana shunday inson edilar.

KICHIK TADQIQOTNING ULKAN SABOQLARI

Shodmon Sulaymonov,
filologiya fanlari nomzodi

Mumtoz adabiyotshunoslik va falsafa muammolari Sharq madaniy olamining o‘lmas dahosi Abdurauf Abdurahim o‘g‘li Fitrat qomusining muhim qirralaridan biridir. Fitratning bu sohadagi eng katta xizmati shundaki, u hukmron siyosiy mafkura tazyiqiga qaramasdan, Sharq adabiyotining ijodida ilohiy-irfoniy ruh bo‘rtib turgan o‘nlab namoyandalari asarlari haqida xolisona fikr ayta oldi.

Ta’kidlash joizki, Fitrat ayni ezgu maqsad yo‘lida ko‘p asrlik madaniyat tarixida sinovdan o‘tgan barcha usullarni – majoz va ramzni, kinoya va mutoyibani, tanqid va tanbehni, mubohasa va munozarani ishga soldi. Eng muhimi, bu usullardan libos sifatida foydalanib, o‘z hayoti va ilmiy-ijodiy taqdirini xatarga qo‘yib bo‘lsa-da, mumtoz salafar abadiyatiga sayqal berishga erishdi. Bu iste’dod sohibining Umar Xayyom, Ahmad Yugnakiy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Mirzo Abdulqodir Bedil, Muhammad Solih, Turdi Farog‘iy singari Sharq mumtoz adabiyotining o‘nlab namoyanda-lari ijodiga oid tadqiqotlari buning yorqin dalilidir.

Mazkur tadqiqotlar orasida Fitratning otashnafas shoir Boborahim Mashrab hayoti va ijodiy merosini o‘rganishga bag‘ishlangan maqolasi hajm e’tiboriga va ilmiy-tarixiy miqyosiga ko‘ra alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotda bayon etilgan fikrlarning ilmiy ahamiyati va teran mohiyati u yaratilgan davrdan uzoqlashganimiz sari tobora ko‘proq sezilayotir.

Atoqli olimning bu maqolasi uning o‘z zamondoshlaridan farqli o‘laroq o‘ziga xos tadqiqotchilik uslubiga, ilmiy aniqlik va farazlar bayon etish tajribasiga, adabiy manbani badiiy mahorat nuqtai nazaridan baholay olish bo‘yicha chuqur nazariy va amaliy ko‘nikmaga ega bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Biz olim yclubiga ergashib, “Mashrab” tadqiqoti haqidagi fikrlarimizni umumlashtiruvchi ko‘rsatkichlar ostiga jamlashga urinib ko‘ramiz. Binobarin, tadqiqotning o‘ziga xosliklari va ilmiy-tarixiy ahamiyati quyidagilarda ko‘rinadi:

a) Abdurauf Fitratning bu maqolasi turkiy madaniy meros va diniy e’tiqodga yoppasiga hujum boshlagan sobiq mafkura yalovbardorlariga qarshi bitilgan o‘ziga xos raddiyadir;

b) ayni shu guruh jazavasi tufayli boshiga yog‘ilishi muqarrar bo‘lgan ofatlarni avvaldan ko‘ra bilgan Fitrat Mashrab shaxsiyatiga kinoyaviy munosabat bildirish yo‘lidan boradi. Shunga qaramay, u vijdoni buyurgan ishni amalga oshiradi – milliy-madaniy merosni targ‘ib qiladi, Mashrab shaxsiyati va ijodini o‘rganish zaruratlarini har tomonlama asoslab beradi;

v) Fitrat maqolada tadqiqotchilikning eng muhim sharti bo‘lgan manbalardan foydalanish tajribasining betakror namunasini ko‘rsatgan. Mashrab shaxsiyati va ijodi haqida turli darajada ma‘lumot olish mumkin bo‘lgan o‘ndan ortiq manbani sanagan va o‘rni-o‘rni bilan ulardan foydalangan. Mashrab ijodi tadqiqiga kirishgan hamkasblarimiz e‘tibori uchun bu manbalar ro‘yxatini keltirishni ma‘qul ko‘ramiz: “Devonai Mashrab” xalq kitobi, Maleho Samarqandiyning “Muzakkir ul-as‘hob”, Abdul Mutallib Xo‘ja Fahmiyning “Majmuayi Fahmiy”, Said Hakimxonto‘raning “Muntaxab ut-tavorix”, Mirzo Olimning “Ansob us-salotin”, Majzub Namangoniyniing “Tazkirat ul-avliyo”, Sadriddin Ayniyniing “Namunai adabiyoti tojik”, N.Likoshinning “Divana-i-Mashrab”, P.Vyatkinning “Ferganskiy mistik devana-i-Mashrab” asarlari;

g) Fitrat maqolada rus olimlarining Mashrabni to‘qima qahramon sifatida talqin qilish bilan bog‘liq fikrlariga qarshi chiqadi, jumladan, P.Vyatkinning Mashrab shaxsi haqidagi da‘volari asossizligini isbot etadi;

d) tadqiqotdagi “Mashrab... birinchi tarbiyani Namanganda olgan, sayyoh, nasha chekuvchi, ko‘knorixonalarda turuvchi, jinnimijoz bir qalandar shoir bo‘lgan” qabilidagi fikrlarni o‘qib, sapchib tushmasligimiz, aksincha, bu “Qiyomat”, “Qiyshiq eshon”, “Zayd va Zaynab” kabi “g‘ayriislomiy” hikoyalarni yozib, “Xudosizlar” jurnalida chop ettirgan adibning o‘ziga xos himoya quroli bo‘lganligini anglashimiz lozim. Agar shunday bo‘lmaganida, Fitrat maqola so‘ngida yana ustalik bilan asl maqsadiga qaytib, “Mashrabning o‘z zamonida teran mutasavvif va kuchli shoir bo‘lg‘anini” e‘tirof etmas edi;

ye) Fitrat tadqiqotda Mashrab dunyoqarashi masalasiga dadillik bilan kirib boradi va malomatiylik, ayniqsa, qalandarlik haqida ancha mukammal ma‘lumot beradi. Shu asnoda tasavvufga befarq emasligini anglatib, shariat va tariqat haqidagi fikrlarini Mashrab shaxsiyatiga oid mulohazalariga uyg‘unlashtirgan holda bayon etadi;

yo) olimning Mashrab ijodiy merosi haqidagi fikrlari juda muhim: “Devonayi shoh Mashrab” xalq kitobi va boshqa qator tazkiralardagi parchalarni o‘zaro qiyoslagan Fitrat ular muallifini aniqlashda eng maqbul yo‘ldan borgan – uslub masalasiga diqqat qaratgan. Ayni shu usul olimning “Mab dai nur” muallifini aniqlashga oid qarashlarida ham yetakchilik qiladi. Maqolani nashrga tayyorlagan fitratshunos olim Hamidulla Boltaboyev qaydiga ko‘ra, Fitrat tadqiqoti “Mab dai nur” muallifi atrofida uyg‘ongan bahslarga qo‘yilgan nuqta bo‘ldi;

j) maqola Abdurauf Fitrat siymosiga xos eng muhim fazilatlaridan yana birini – kamtarlikni namoyish qila oladigan muhim hujjatdir.

Fitratning hamma olimlarda ham uchrayvermaydigan bu odamiy fazilatni barcha narsadan ustun qo‘yganligi mana bu qaydlarda yaqqol ko‘zga tashlanadi: “Qalandar

va qalandarlik haqida bera olganimiz shu nuqsonli ma'lumot ularning ijtimoiy mavqe'larini chamalab bo'lsa ham belgilashga yordam qila olsa kerak".

Olimning "Kimyo" muallifi masalasida bayon qilgan fikri esa uning zo'rma-zo'rakilikni xush ko'rmaganligini, demakki, so'z oldidagi andishani ulug' bilganligini ko'rsatadi: "Buxoroda bosilg'on "Mab dai nur"ning oxirida "Kimiyo" ismli bir kitob bor... Lekin buning ham haqiqatan Mashrab tomonidan yozilib-yozilmaganiga oid qoniqarli bir ishorat va qaydga uchray olmaganimizni e'tirof qilamiz".

ISTIQLOL YILLARI BUXORO ADABIY MUHITIDA DOSTON JANRIDAGI BADIY IZLANISHLAR

H.O. Safarova,

BuxDU, f.f.n. dotsent.

Annotatsiya: Maqolada istiqlol yillarida Buxoro adabiy muhitida doston janridagi badiiy izlanishlar haqida fikr yuritilgan. Samandar Vohidovning "Anduh" va "Sunbula" dostonlari tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: S.Vohidov, T.Ahmad, O.Safarov, "Za'faron nidolar", "Buxoriylar yoxud o'n ikki yulduz haqida qo'shiq", "Anduh", "Sunbula", doston.

Аннотация: В статье рассматриваются художественные исследования эпического жанра в литературной среде Бухары в годы независимости. Анализируются эпосы Самандара Вахидова «Андух» и «Сунбула».

Ключевые слова: С. Вахидов, Т. Ахмад, О. Сафаров, «Шафран кричит», «Бухарисы или песня о двенадцати звездах», «Андух», «Сунбула», поэма.

Abstract: This article discusses artistic research in the epic genre in the literary environment of Bukhara during the years of independence. "Anduh" and "Sunbula" epics of Samandar Vohidov are analyzed.

Keywords: S.Vahidov, T.Ahmad, O.Safarov, "Saffron shouts", "Bukharis or a song about twelve stars", "Anduh", "Sunbula", poem.

Istiqlol yillarida Buxoro adabiy muhitida ham o'ziga xos yangilanishlar jarayoni kechdi. Adabiy turning deyarli barcha janrlarida asarlar yaratildi. Jumladan, bu yillarda doston janri rivojlandi. S.Vohidov, T.Ahmad, O.Safarov singari adabiy harakatchilikning faol namoyandalari ijodi bunga misol bo'la oladi. T.Ahmad "Za'faron nidolar", O.Safarov "Buxoriylar yoxud o'n ikki yulduz haqida qo'shiq" dostonlarida tarixiy o'tmish, S.Vohidovning "Anduh" dostonida esa zamonaviy mavzular qalamga olingan.

S.Vohidovning "Anduh" dostonida voqealar muallif tilidan bayon etiladi. Biroq asar an'anaviy dostonlardan farqli ravishda yechimdan boshlanadi. Ya'ni ijroqo'm raisasining onasi vafot etadi. Shundan so'ng uning hayotida o'zgarishlar vujudga keladi. Raisa o'z-o'zini taftish qilish orqali o'z kechmishlarini ko'z o'ngidan o'tkazadi.

Shoir bir qator hayotiy lavhalar orqali yolg'iz ayolning anduh to'la hayotini, uning qalb tebranishlarini, fojiaiy jihatlarini qalamga olishga intiladi. Dastlabki voqea Keskanchinorda bir kelinchakning o'zini yoqishi bilan aloqador. Raisa bu xabarni eshitgach, dalda bo'lish istagida fojia yuz bergan xonadonga boradi. Biroq uning dardi, g'amlari yanada ortadi. Sababi, kelinchakning onasiga yupanch tilab turganda, u raisaning yolg'izligini yuziga soladi:

– O'zganing dardiga qozilik oson,
Sen farzand dog'ini bilmaysan, rais.
Bilarding birorta tug'ib o'stirsang,
G'o'ra bo'lmay bolang, bo'lganda mayiz...[4,213]

Raisa uchun bundan ortiq dashnom bo'lishi mumkinmi? Ana shunda u yolg'izlikni yanada chuqurroq his etadi va umri besamar o'tayotganligini anglaydi. Ikkinchi voqea onasi tomonidan Qimmat buvi haqida aytib berilgan mungli hikoyadir. Qimmat buvi endigina uch kunlik kelin vaqtida erini 37- yil qatag'oni o'z komiga tortadi. Shundan boshlab uning umri «kutish bekatlari»da kechadi:

Jangga ketganlar keldi,
Jondan kechganlar keldi.
Kelmagandan, loaqal,
«O'ldi»deb xabar keldi.
Undan hech bir sado yo'q,
«Bor», «Yo'q» degan nido yo'q [4,217].

Qimmat buvining ohu afg'oni yanglig' yangragan yuqoridagi satrlarda nafaqat bir jabrdiyda ayolning, balki millatning qayg'usi aks etgan. O'zbek ayolining matonati, sadoqati yolqinlanib turibdi. Raisaning onasi bu mungli hikoyani so'zlab berar ekan, qizini bag'riga bosib «qolmasinda bekas bandasi», – deydi. Hayotda «na do'st, na hamroh, na hamroz» topgan raisa shu voqeani yodga olar ekan, achchiq taqdiridan unsiz yig'laydi.

Uchinchi voqea Adol dugonasining raisani to'yga chorlagani bilan bog'liq. U to'yda elning rahbari sifatida yoshlarga nikoh qog'ozini topshirmoqchi bo'lganida, kayvoni xola izn bermaydi: ayolmand kishi bunday sharafiga loyiqqligini aytadi. Bu so'zlar raisa qalbiga xanjar yanglig' sanchiladi. Raisa ham shaxsiy hayotda baxtga erishishi mumkin edi:

Ko'ksimda tosh emas, qiz qalbi edi,
Unda ham yashardi gard qo'nmagan sir.
Mansab andishasi barini yedi,
Huvillab qoldi u sahroday taqir.

Barcha qizlar kabi uning ham o'z muhabbati – «gard qo'nmagan siri» bor edi. Hatto yaqin dugonasi orqali bu sirini oshkor ham qilgan edi. Uning rahbarlikka, mansabga mukkasidan ketganligi bu tuyg'uni yemira boshlaydi. Ko'nglidagi yigit

uning mansabdorligiga ishora qilib, «boshga uramanmi tafti yo‘q oyni» degan javobi raisani yerparchin aylaydi. Shundan so‘ng u butun hayotini ishga bag‘ishlaydi.

Shoir raisaning dardli kechmishini biri ikkinchisini taqozo etadigan voqealar tizimida berib, raisa qalbida anduhga aylangan insoniy kechinmalar silsilasi namoyon etadi.

Shoirning “Sunbula” dostoni istiqlolimizning Buxoro timsolidagi tasviridir.

Doston muqaddima, asosiy qism va umidbaxsh Sunbula” qo‘shig‘iga stilizatsiya shaklida yaratilgan badiia bo‘lib, doston ekspozitsiyasini tashkil etadi. Oddiy folklorizm namunasi bo‘lgan bu qo‘shiqning dastlabki qismida sho‘ro saltanati davrida xalqimizning erksizlikda kechgan og‘ir va armonli hayoti tasvirlanadi:

“Sunbula, ey sunbula,
O‘rab olay gul bilan”.
Xalqim qo‘shiq kuylardi,
Ko‘zdan oqqan sel bilan.
Bog‘laringda to‘kinlik,
Tonglaringda sokinlik.
Yetmas faqat erkinlik,
Farqsiz edik qul bilan. [5,5]

Chindan-da, xalqimizning hamma narsasi bor edi go‘yo. Ammo hammasi yolg‘on asosida qurilgan edi:

Tinglab, o‘sganim–yolg‘on,
O‘qib yozganim–yolg‘on,
Uqib, sezganim–yolg‘on,
Yurdim yolg‘on yo‘l bilan [5, 7].

“Erking o‘zingda” deyilardi, lekin o‘sha erkning o‘zi yo‘q edi, “boyliklaring o‘zingniki” deyilardi, lekin o‘sha Vatan o‘zgalar mustamlakasi edi. Shoir uning ozod bo‘lishini “yarim asr” orzu to‘la dil bilan kutganini izhor etarkan, yana “Sunbula” qo‘shig‘iga murojaat qiladi va haqiqiy erk shodiyonasidan xursand bo‘lib, Istiqlol vasfidan doston bitadi. Shu zaylda dostonning asosiy qismiga kirishiladi. Asosiy qism esa 1991-yilning 1sentyabrdan 1920-yilning 2 sentyabrigacha kechgan 71 yillik tarixni o‘z ichiga oladi. Asosiy qism 15 fasldan iborat bo‘lib, “1 sentyabr, 1991-yil” manzumasi bilan boshlanadi. Unda XX asrning 91 yili Sunbula –Sentyabrida dunyoni hayajonga solgan hodisa – “qadim Turonda istibdod jon uzib”, “zulmat saltanati zer-zabar bo‘lgani” va bu olamshumul hodisa jahon ahlini, jumladan, O‘zbekiston va uning xalqi quvonchini ko‘klarga yetkazgani, qolaversa, mustaqillikni e‘lon qilgan Yurtboshi jasoratini va uning xalqqa murojaati voqealari poetik tasvirlangan. Shoir Yurtboshining bosiq va vazmin nutqi orqali yorqin qiyofasini chizadi:

Sen ham xalqsan!
Xalqligingga qayt endi!

Bu jahonga kimligingga ayt endi!
 Gulxan eding, suv sepib kul qildilar,
 Gulshan eding, o't unmas cho'l qildilar.
 Kul ostida qaqnus bo'lib qanot yoz,
 Ko'k toqiga burgut bo'lib yoz parvoz.
 Yetar endi kun ko'rganing quldayin,
 O'z yurtida o'zingdaysan xo'jayin.
 O'zbekdarsan, o'z bekliging anglab ol,
 O'zligingga dil ko'zi-la nazar sol!
 Asli nasling kimligini yaxshi bil.
 Mustaqilsan!
 Mustaqilsan!!
 Mustaqil!!! [5, 22].

Bu nutqdagi poetik da'vatkor ruhni kuchaytirishda shoir foydalangan ritorik murojaatlar, tazodlar, ruhiy va ko'chimlar, istiora va qo'shqofiya, to'q va och qofiyalar, takrorlar hamda radiflar o'ziga xos vazifani bajargan. Shoir mustaqillik e'lon qilingan kunni ta'riflashda eng ezgu so'zlarni, eng latif o'xshatishlar jonlantirishlarni, tarovatli epitetlarni qo'llaydi:

Saharning yog'dusi bugun o'zgacha,
 Gullarning kulgusi bugun o'zgacha,
 Anor oqimida o'zgacha tug'yon,
 Qishloq har kungidan ming karra xushxon.

Shoir "Kuz edi..." faslida "O'sha kun"dagi ko'tarinki kayfiyat tarannumini davom ettirdi. "Sabr tubi oltin" deganlaridek, nihoyat "bekorga o'lmagan Fitratlar oh" sho'ro saltanatini chok-chokidan titib, sho'rini quritdi. Tasodifni qarangki, bu kun ham Sunbula – Sentyabrning 1-kuniga to'g'ri kelibdi. Ammo 71 yildan keyingi – 1991-yilning 1-sentyabri – bu Kun! Shu tariqa Sunbula–Sentyabr shoir uchun ramziy mohiyat kasb etgan.

Shoir dastlabki baytda zulavofi'–ko'p qofiyalilikdan ya'ni dastlabki satrdagi "karvonlarga" so'ziga keyingi satrdagi "sarsonlarga" so'zini, yana shu tartibda "mayoq edi-chiroq edi" va "xor bo'ldi-ko'r bo'ldi" qofiyalari tizimini tuzib, faqat ohang o'ynoqiligini ta'minlash bilan cheklanib qolmay, tazod va radiflar vositasida poetik fikrning jozibali ifodalagan.

"Istiqlol, istiqlo'l", "Istiqlol kunlari Fitrat bog'ida" kabi fasllarda shu kurashlarda jasorat ko'rsatganlarni alqarkan, istiqlo'l so'zini shunchaki ezgu so'z sifatidamas, balki insonning o'z erki, fikri va ezgu so'zi uchun kurashlarda erishgan yashash huquqini ifodalovchi ijtimoiy mohiyatga ega hodisa sifatida ta'riflaydi:

Istiqqol,
 Istiqlol,

Ne buyuk so‘zsan?
Inson toleida ne suyuk so‘zsan?
Nechuk yo‘llaringga az ro‘zi azal
Odamzod jonidan poyandoz yozar? [5,56].

Shoir dastlabki satrni poetik takror asosidagi hayajonbaxshligini kuchaytirish maqsadida uch satrga bo‘lsa, keyingi satrlarda ritorik so‘roq vositasida shunday natijaga erishgan. Aslida shu ritorik so‘roqlar erk uchun kurashgan xalqning jasorati edi. “Shiroqu To‘marisi”, Tarobiysi, Najmiddin Kubrodek sohib siymoni, Amir Temur sohibqironi borligini talmeh san’ati vositasida eslatib o‘tadi:

Bu xalqni bir umr qul qilib bo‘lmas,
Erkini yoqsa ham kul qilib bo‘lmas.
Kulidan tirilar samandar yanglig‘,
Qanotin har pati taratar yallig‘.

Ularga izdosh bo‘lib, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, Fitrat, Usmon Nosir, Fayzulla Xo‘jalar erk uchun kurash maydonida chaqnadilar. Natijada erk tantanasidan iborat istiqloq qaror topdi. Uning quvonchini Fitrat bog‘ida pildirab o‘ynayotgan bolakay chehrasida, shu bog‘ xiyobonida qo‘lma-qo‘l ushlab ketayotgan oshiqlar sevgisida “hassasini nariga surib” qomatini adl tutib borayotgan nuroniylar shiddatida ko‘rish mumkin.

Dostondagi har bir fasl mustaqil voqea yoki voqelik tafsiloti yohud tasviriga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, o‘sha voqea yoki voqelikning har biri o‘zidan oldingi voqea yoki voqelikning izchil mantiqiy davomi sifatida o‘zaro bog‘lanib, butun doston davomida yaxlit liro-yepik syujetning shakllanishiga xizmat qilgan.

Istiqloqning sakkiz yilligi tantanasida kutilmagan mo‘jiza sodir bo‘ladi: osmon uzra parvoz qilayotgan turnalar karvoni xushnudlik kayfiyatidagi odamlar boshi uzra bir charx urib, janub tomon parvozini davom ettiradi.

Turnalarning bunday qilishi hamma narsadan ham yaxshilik izlab o‘rgangan shoir yuragini jizillatadi, uning ko‘ngil torlari chertilib, qalami qog‘oz uzra sayr etadi:

To‘linday qalqidi birdan izdihom,
Samoga qadaldi ming-minglab nigoh.
Qarsaklar yangradi,
Qolish bardavom,

To‘yga to‘yonami yubording Olloh?! (O‘sha manba, 30-31 bet.)

Turnalarning erkin parvozi Istiqloq barqaror etgan erkka muvoziy keltirilganligi tufayli ularning qolishi samimiy ramziy ma’no kasb etgan.

Xulosa, Samandar Vohidovning “Anduh” dostonida yolg‘izlik mohiyati, yolg‘iz ayol qismatining g‘am- qayg‘uga to‘la onlari aks ettirilsa. “Sunbula” dostoni esa istiqloq mavzuida yozilgan mukammal asarlardan biri sifatida nafaqat shoir ijodida, balki milliy istiqloq davri o‘zbek epik poeziyasida ham o‘ziga xos o‘ringa ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳасанов Ш. XX асрнинг иккинчи ярми ўзбек дostonлари поэтикаси. Филол.фан.д-ри дисс... –Т., 2004. –Б.188.
2. Жамол Камол. Олимнинг шеър дафтари. Китобда: Сафаров О. Болалигим қолган кўчалар. –Тошкент: “Муҳаррир”, 2010. –Б.5.
3. Сафаров О. Болалигим қолган кўчалар. –Тошкент: “Муҳаррир”, 2010. –278 б.
4. С.Воҳидов. Бухором бор, Бухором бор... (Болалар учун шеърлар, дostonлар, ривоятлар).–“Бухоро” нашриёти, 1997, 4,5 б.т)
5. С.Воҳидов. Сунбула (Дoston, шеърлар, ғазаллар).–“Бухоро” нашриёти, 2002.
6. Н. Safarova, A crow, an owl, a sheep, a bird turned your flowers....:(On the example of the work of the poet Samandar Vahidov)Center for Scientific Publications (bukhdu. en).
7. Н. Safarova, Theformation of musammat (octaves) in the literary environment of Bukhara (based on the poems of Samandar Vahidov) Center for Scientific Publications (bukhdu. en).8 (2021)
8. Н. Safarova, Navoi does not need a soul, but. Center for Scientific Publications (bukhdu. en).3 (2021) 7. A. Hamroyev, H. Jumayeva, E3S Web of Conferences 420. 10007 (2023)
9. H Safarova. The agony of missing the sun and heat. Center for Scientific Publications (bukhdu. en) 8(8) (2021)
10. Н. Safarova, et.al., Cyberpsychology, Behavior and social Networking 24, 12 (2021).
11. H.O. Safarova. Parents double wings to the child. Indonesian Journal of Innovation Studies 18 (2021).

O‘ZBEK VA FORS-TOJIK ADABIY ALOQALARI S. AYNIIY TALQINIDA

Rajabova Ma’rifat Baqoyevna,
BuxDU professori, f.f.d.

Annotatsiya. Maqolada Sadriddin Ayniy tadqiqotlarida fors-tojik va turk (o‘zbek) adabiy aloqalarining shakllanishi xususida so‘z boradi. Olimning “Alisher Navoiy va tojik adabiyoti” nomli maqolasida A. Navoiyning forsiy hamda ilmiy asarlarining fors –tojik adabiyotiga ta’siri to‘g‘risidagi qarashlari tahlilga tortiladi. Shuningdek, ustoz Ayniyning Navoiy va Jomiy adabiy aloqalari tarixi va ushbu aloqaning madaniy ahamiyati masalasiga munosabati muammolari yoritilgan.

Kalit so‘zlar. adabiy aloqa, fors-tojik adabiyoti, “Ustod Ro‘dakiy”, “Alisher Navoiy va tojik adabiyoti”, A.Jomiy va Navoiy.

Аннотация. Статья посвящена формированию персидско-турецких и узбекских литературных отношений в исследовании Садриддина Айни. В своей статье «Алишер Навои и таджикская литература» Анализируются взгляды Навои на персидскую литературу. Кроме того, освещается отношение Айни на

истории литературных отношений между Навои и Джамии и их отношение к культурной значимости этого общения.

Ключевые слова. *литературное общение, персидско-таджикская литература, Устод Рудакӣ, Алишер Навоӣ и таджикская литература, Джамии и Навоӣ.*

Abstract. *The article is about the formation of Persian and Turkish (Uzbek) literary relations in the researches of Sadriddin Ayniy. The views on the impact of A.Navai's Persian and scientific works on Persian literature in Ayniy's article "Alisher Navoi and Persian literature" are analysed. Furthermore, the issues about the history of literary relations between Navoi and Jami, in addition, Ayniy's perspectives on the cultural significance of this kinship are highlighted in the article.*

Keywords. *literary relations, Persian literature, "Ustod Rudaki", "Alisher Navoi and Persian literature", A.Jami and A.Navoi*

Adabiy aloqa va ta'sir adabiy jarayonning rivojlanishini belgilovchi muhim omillaridan biridir. Jahon adabiyoti tarixi o'z qobig'ida rivojlanib, muayyan yutuqlarga erishgan adabiyotni bilmaydi. Unda janr, mavzular, badiiylik tamoyillarining tashakkuli va takmili xususida ham shu gapni aytish mumkin. Demak, madaniyatlar va adabiyotlararo aloqa o'z-o'zidan yuzaga kelmaydi. Madaniyatlararo mushtaraklik, ilg'or g'oyalarni targ'ib etgan manbalarning yagonaligi madaniyat va adabiyotlarni, xalqlarni bir-biriga yaqinlashtiradi. Xuddi ana shunday ma'naviy ehtiyojni o'zbek va fors-tojik adabiyoti misolida ham kuzatishimiz mumkin.

Fors-tojik va turk (o'zbek) adabiy aloqalari uzoq tarixiy yo'lni bosib o'tdi. Bu adabiy aloqalar tarixi o'zbek adabiyotshunosligida juda ko'p tadqiqotlarda o'rganildi, ilmiy xulosalar o'rtaq tashlandi. Mana shunday tadqiqotlar qatorida shoir, nosir, tilshunos, tarixshunos va adabiyotshunos S. Ayniyning salmoqdor ilmiy ishlarini sanashimiz mumkin. U Rudakiy, Sa'diy, Ibn Sino, Jomiy, Navoiy, Bedil kabi mutafakkirlarning muhibi bo'lgan. O'zbek va fors-tojik mumtoz adabiyotga muhabbat natijasida Ayniy ijodida alohida bir yo'nalish vujudga keldi. Bu uning adabiyotshunoslik faoliyatida ko'rinadi. "Darhaqiqat, S.Ayniy ijodi ko'p qirralidir. U shoir, nosir bo'lish bilan birga, adabiyot va tarixga oid ko'pgina ilmiy asarlar yaratgan zabardast olim hamdir" [1,98].

S.Ayniyning "Alisher Navoiy va tojik adabiyoti" [2,27] nomli kattagina maqolasida ulug' o'zbek shoiri Alisher Navoiy faoliyati, ijodining fors-tojik adabiyotiga ta'siri masalasi tahlilga tortilgan.

S. Ayniy "Har bir xalqqa teng ko'z bilan qarovchi insonparvar buyuk Navoiyning fors-tojik adabiyoti ravnaqi yo'lida xizmatlari har taraflama"- , deb baho berar ekan, ana shu xizmatlar qanday ko'rinishlarda amalga oshirilganligiga e'tibor qaratadi. Ayniyning e'tiroficha, ulug' o'zbek shoirining "xizmatlari" sirasiga uning, bir tomondan, fors-tojikcha she'rlari – g'azallar, qasidalar, qit'alar, ruboiylar, fardlar va muammolari hissa bo'lib qo'shilgan bo'lsa, ikkinchidan, fors-tojik adabiyotiga oid ilmiy asarlari, uchinchidan, tojik adabiy tilida ilmiy va badiiy asarlarning vujudga kelishida ham moddiy va ma'naviy rahnamolik qilganida namoyon bo'lishini ta'kidlab o'tadi.

S. Ayniy “Alisher Navoiy va tojik adabiyoti” tadqiqotida e’tibor qaratgan muhim jihatlardan yana biri Navoiyning forsiy merosi masalasidir. U shoirning forsiy merosi hajmini Xondamirning “Makorim ul-axloq” asariga tayangan holda olti ming bayt (12 ming misra)ni tashkil qilishini qayd qiladi va bu lirik merosning asosiy xususiyatlarini quyidagi fikrlar bilan asoslaydi: *“Alisherning tojikcha g‘azallari o‘zbekcha g‘azallari kabi, asosan, lirik she‘rlar bo‘lishi bilan birga ularda falsafiy mazmunlar, insonparvarlik g‘oyalari ifoda qilinadi, tabiiy manzaralar va hayot lavhalar mohir bir rassom kabi bo‘rttirilib chiziladi”* [2,28].

Alisher Navoiy ilmiy asarlari bilan ham fors-tojik adabiyotshunosligi rivojiga muhim hissa qo‘shdi. Ayniy uning tojikcha muammo janriga bag‘ishlangan ilmiy-adabiy asari - “Mufratod”ga doir qarashlarini bayon qilar ekan, Sharq adabiyotida muammo yangi janr ekanligini, bu janrning nazariy qoidalari ilk bor Sharafiddin Ali Yazdiy tomonidan umumlashtirilganligi haqidagi qimmatli ma’lumotlarni berib o‘tadi. Ayniy muammo janrining taraqqiyotida Navoiyning xizmatlari sifatida “bu janrni umumlashtirish va yoshlarga o‘rgatish yo‘lini osonlashtirganligi”dadir,- deb qayd qiladi.

Tarixiy ma’lumotlar hamda Alisher Navoiyning o‘z asarlaridan ma’lumki, u arab va fors-tojik tillarida turli mavzulardagi asarlarning yaratilishiga sababchi bo‘lgan. Ayniy “Jomiy ijodiga oid yigirma yettita tojikcha kitob va risolalar” Navoiy tashabbusi bilan yozilganligini aytib o‘tadi.

Shu bilan birga, bunday asarlarning yaratilishida Navoiyning moddiy va ma’naviy rahnamolik qilganligini Ayniy tarixiy ma’lumotlar bilan dalillashga harakat qiladi. Jumlagan, “Ravzat us-safo” tarixining vujudga kelishiga birinchi omil Navoiydir”, - deb yozar ekan, o‘z fikrini muallif (Mirxond)ning asar muqaddimasida keltirgan tarixiy ma’lumotlar bilan asoslaydi.

Ayniy tadqiqot jarayonida e’tibor qaratgan muhim jihatlardan yana biri, Navoiyning “Majolis un-nafois” asari bo‘lib, uning XY asr tojik adabiyoti tarixining birinchi manbasi sifatidagi ahamiyatiga urg‘u beradi. O‘z fikrini asarda to‘rt yuzdan ortiq shoir, yozuvchi va adabiyot muhiblarining nomlari tilga olinganligi, ularning aksariyati tojik adabiyoti vakillari ekanligi bilan dalillaydi.

Tarixiy ma’lumotlardan ma’lumki, Alisher Navoiy faoliyatining bir ko‘rinishi ilm va san’at ahliga homiylik qilishda ko‘rinadi. S. Ayniy Alisher Navoiyning bu boradagi faoliyatini “U zamondagi ijodchi tojik yoshlarining o‘shiga Alisherning yordami ” tarzida qo‘yadi va shunday yozadi: *“Alisherning “Majolis un-nafois” kitobini ko‘zdan kechirar ekanmiz, bu xususni isbot qiladigan ko‘p hujjatlarni uchratamiz. Mazkur kitobning uchunchi majlisida yetmish bir shoir zikr etilgan. Ularning ko‘pchiligi tojik shoirlari bo‘lib, katta bir qismi Alisherning moddiy va ma’naviy tarbiyasi soyasida o‘sgan. Alisher kamtarlik qilib, bu to‘g‘rida og‘iz ochmaydi...”* [2,34] S. Ayniy tadqiqotda Navoiy homiyligida voyaga yetgan ijodkorlar haqidagi ma’lumotlarni uning zamondoshlari asarlari orqali asosli fikrlar bilan ilmiy dalillab o‘tadi. Bunga misol qilib Sayfiy, Osafi, Badriy Hiloliylar bilan bog‘liq ma’lumotlarni keltiradi.

Sadriddin Ayniyning yana bir diqqatga sazovor tadqiqoti “Navoiy va Jomiy” nomli maqolasi bo‘lib, unda tadqiqotchi Alisher Navoiyning maslakdoshi va ustози,

adabiy hamkorlik doirasidagi faoliyati yuzasidan fikr yuritishni maqsad qiladi. “Navoiy va Jomiy” maqolasi olimning “Mirzo Abdulqodir Bedil”, “Zayniddin Mahmud Vosifiy”, “Shayx Muslihiddin Sa’diy Sheroziy”, “Ustod Rudakiy” kabi ko‘plab tadqiqotlaridagi singari dastlab tarixiy vaziyat haqida so‘z ochish bilan fikrlarini boshlaydi. O‘quvchini Navoiy yashab o‘tgan davrning manzarasiga olib kirishga harakat qiladi. Dastlab ijodkorning davlat arbobi sifatidagi faoliyati, shoh Husayn Boyqaro bilan munosabatlari, vazirlik lavozimida xizmat ko‘rsatgani hamda uning islohotchilik ishlariga doimiy xalal berishga harakat qilib kelgan raqiblari Nizom ul-Mulk, Xo‘ja Majididdin kabilar to‘g‘risida so‘z yuritadi va shundan so‘ng Navoiyning Jomiy bilan munosabatlariga daxldor qarashlarini bayon etishga o‘tadi. Bunda Ayniyning ilmiy uslubiga xos shunday xususiyat namoyon bo‘ladiki, olim o‘zi so‘z yuritmoqchi bo‘lgan masalaning mohiyatini chuqur va har taraflama batafsil o‘rganishga harakat qiladi. Maqolada ham o‘quvchiga va ilm ixlosmandlariga yaxshi tushunarli bo‘lsin uchun tadqiqot ob’ekti bo‘lgan ijodkorlar yashagan davr manzarasiga oid chizgilarni berib o‘tadi. Shuning uchun “Navoiy va Jomiy” maqolasida Navoiyning islohotchilik ishlari, ilm-fan, xalq turmushini yaxshilash yo‘lidagi homiyligiga to‘xtalib o‘tadi. Masalan, *“U ilm, adabiyot, san’at, umuman, madaniyat taraqqiyotiga xizmat qilganlarning moddiy holati uchun qayg‘uradi” (ma’naviy qimmat yaratuvchilarga moddiy yordam berdi)* [2,173], deya uning ma’rifatparvarlik faoliyatini ta’kidlaydi. Shoirning xalq hayotini yaxshilash ishlari bilan mashg‘ul bo‘lganligi to‘g‘risida qayd etar ekan, jumladan, shunday yozadi: *“Bo‘lg‘usi vazir sifatida Alisher Navoiy obodonchilik ishlarini amalga oshirdi, yo‘llar va sug‘orish kanallari, ekin maydonlarini ko‘paytirish uchun esa yangi kanallar barpo etdi”* [2.175]. Navoiyning davlat ishlari bilan mashg‘ulligi to‘g‘risidagi ma’lumotlardan so‘ng uning Jomiy bilan munosabatlari, ustoz-shogirdlik va ijodiy aloqalari masalasining talqiniga o‘tadi va gapni ular o‘rtasidagi munosabatining ibtidosidan boshlaydi: *“Navoiy Abdurahmon Jomiy bilan yoshchik chog‘larida, o‘quvchilik paytlaridan yaqinlashgan edi. Navoiy yuqori davlat mansabini egallagach esa Jomiy nafaqat ilmiy va adabiy ishlarida unga yordamlashdi va yo‘lboshchilik qildi, balki siyosiy masalalarda ham samimiy maslahatchi bo‘ldi”*[2.175]. Olim “Xamsatul-mutahayirin” asarida bayon etilgan siyosiy masalalarda ham Jomiy bilan maslahatlashishiga oid bir voqeani keltirib fikrlarini dalillaydi.

Maqolaning keyingi qismlarida tadqiqotchining nega masala bayonini dastlab tarixiy voqelik bayonidan boshlaganligi ayonlashadi. Chunki olim yana Navoiy davri voqealariga to‘xtalishda davom etadi. Husayn Boyqaroning shoirlar va ma’rifat ahllariga ko‘rsatgan e’tibori va qiziqishlari, ayni paytda Majididdinning shohga yoqish maqsadida unga tuhfarlar qilib o‘z tarafiga og‘dirishga, uni Navoiyga qarshi qo‘yishga harakat qilishi va ushbu holat shoirning islohotchilik ishlariga, ruhiyatiga salbiy ta’sir etganligini ta’kidlaydi. Aynan shunday paytlarda ham Navoiyning ustози Jomiydan ruhiy madad olganligini ijokorning “Xamsatul-mutahayirin” asarida keltirilgan qaydlarga tayanib, isbotlab beradi. Demakki, shoirining Jomiy bilan aloqalari faqat adabiy-ijodiy aloqalar emas, ustoz-shoigirdlik, do‘st-birodarlik, hamfikir va hammaslaklik aloqalari bo‘lganki, Sadridin Ayniy bular to‘g‘risida aniq

dalillar – Navoiyning o‘z iqrorlari asosida yoritib beradi. Olim Navoiy va Jomiyning adabiy aloqalariga masalasiga ham batafsil to‘xtaladi. U “Xamsatul-mutahayyirin”da keltirilgan fikrlarga tayangan holda buyuk shoirning Jomiy bilan yozishmalari tarixi, durdona asarlarining yuzaga kelishida o‘zaro hamfikir bo‘lganligini ta’kidlaydi. Jomiy o‘zining “Lujjatul-asror” asarini Navoiyga taqdim etganligi va Navoiy undan ta’sirlanib, “Tuhfatul-afkor” qasidasini yozib, Jomiyga yuborganligi va uning asar to‘g‘risidagi fikrini bilishga qiziqqanligi bilan bog‘liq voqelarni keltiradi hamda bu orqali Navoiy va Jomiy munosabatlarining ijtimoiy, tarixiy, siyosiy, adabiy hayotda nechog‘li ahamiyatga ega bo‘lganligini ta’kidlab o‘tadi.

Xulosa qilib aytganda, Sadriddin Ayniy nafaqat shoiru nosir, balki yirik adabiyotshunos olim sifatida ham mumtoz adabiyotimiz tarixi bo‘yicha salmoqdor tadqiqotlarning muallifi hamdir. Uning tadqiqotlarida mumtoz adabiyotning turli mavzulardagi dolzarb muammolari tahlilga tortilganki, ularda bildirilgan ilmiy fikrlar hozirgi kunda ham boy merosimizni xolisona va har tomonlama chuqur o‘rganish va yoritishda muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirzayev S., Shermuhammedov S. Sadriddin Ayniy. Hozirgi zamon o‘zbek adabiyoti tarixi. – T.: O‘zbekiston, 1993.
2. Ayniy Sadriddin. Asarlar. VIII jild. G‘afur G‘ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. Toshkent.1967.

ABDULQODIR KAROMATULLO IBN NE‘MATULLO SABBOQ BUXORIY HAYOTI VA ADABIY MEROSIGA OID

Nazzora Bekova, BuxDU professori, f.f.d.(DSc)

Dilnavoz Achilova, BuxDU magistranti

Annotatsiya: *Mazkur maqoladan hayoti va ijodi juda kam o‘rganilgan, XX asrda yashagan Abdulqodir Karomatulloh ibn Ne‘matulloh shayx Sabboq Buxoriy hayotiy faoliyati va ijodiy merosiga doir ma’lumotlar o‘rin olgan.*

Kalit so‘zlar: *Sabboq Buxoriy, Saudiya Arabistoni, tazkira, shayx, madrasa, nodir kitoblar, qo‘lyozma, hijrat, g‘azal*

Аннотация: *В данной статье собраны сведения о жизни и творческом наследии Абдул Кадира Кароматуллы ибн Нематуллы шейха Саббака Бухари, жизнь и творчество которого изучаются редко.*

Ключевые слова: *Саббаг Бухари, Саудовская Аравия, тазкира, шейх, медресе, редкие книги, рукопись, хиджрат, газель.*

Abstract: *This article contains information about the life and creative heritage of Abdul Qadir Karomatullah ibn Nematullah Sheikh Sabbaq Bukhari, whose life and work are rarely studied.*

Key words: *Sabbag Bukhari, Saudi Arabia, tazkira, sheikh, madrasa, rare books, manuscript, hijrat, ghazal.*

Tarixdan barchaga ma’lumki, muhojirlik tarixiy taraqqiyotning obyektiv qonuniyati bo‘lib, o‘zbek millati ham ushbu jarayondan chetda qolgan emas. Muhojirlik jarayoni mustabid sovet tuzumi yillarida ommaviy tus olib, ayni ushbu

tarixiy bosqichda millionlab o'zbeklar vatangadolikka duchor etilganligi ham ko'pchilikka ma'lum. 1920-1930- yillarda xorijga hijrat qilgan, ya'ni „Buxoriylar” yoxud „Turkistoniylar”ning dastlabki avlodlariga mansub Sharq mamlakatlaridan ayrim islomiy olimlar haqida muxtasar fikr yuritishni lozim deb topdik. Bugungi kunda ularning aksariyati hayotdan ko'z yumgan bo'lsada, tasavvuf yo'nalishda o'zlaridan boy ilmiy – madaniy, ma'naviy me'ros qoldirdilar. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, vatandosh ulamolarimizdan 650 nafarga yaqini turli Sharq mamlakatlarida mudarris, imom-xatib, qorilar kabi diniy vazifalarda xizmat ko'rsatib o'tishgan. Tarixchi olim Sayfiddin Jalilov Saudiya Arabistonining turli-tuman shaharlarida mashhur bo'lgan, el-yurt hurmatini qozongan o'zbek millatiga mansub islomiy ilm donishmandlaridan 86 nafarining ism-sharifini o'z kitobida keltirib o'tadi. Saudiya Arabistoni o'zbek (turkistonliklar) ko'p sonli bo'lib istiqomat qilayotgan mamlakatlardan biri hisoblanadi. Ushbu mamlakatga millatdoshlarimiz asosan Arabiston, Eron, Xitoy (Sharqiy Turkiston) orqali borib qolganlar. Ayniqsa, Saudiya Arabistonga o'zbeklarning ko'chib o'tishi XX asr 50-60-yillarida keng tus oldi. Bu davlatning Makka, Madina, Axbo, Toior, Robig` kabi shaharlari bo'ylab tarqalib ketgan o'zbeklarning barchasi O'zbekistonni qaysi viloyati yoxud shahridan kelib chiqqan bo'lmasin o'zlarini bitta nom bilan, ya'ni „Buxoriy”, yoxud „Turkistoni” deb atashlari taomilga kirgandi. XX asrda va XXI asr boshlarida Saudiyadagi o'zbeklarning to'rtta avlod almashunivi yuz berdi. Birinchi avlod vakillari XX asr 20-30-yillarida Arabistonga borib qolganlar bo'lib, ular hozir hayotdan ko'z yumishgan. Keyingi ikki avlod (3-4- avlod) Arabistonda dunyoga keldi va voyaga yetdi. Ular ajdodlar yurtidan uzoqda dunyoga kelganligi, ota-bobolari zamini O'zbekistonni ular hikoya orqali bilishlari ayni haqiqat. „Buxoriylar”ning keyingi avlodlari orasida „arablashuv”, „forslashuv” jarayonlari kechganligini ham inkor qilib bo'lmaydi. „Buxoriylar”ning birinchi avlodlari orasida Vatan hajrida yashab o'tgan olimu-fuzalolar kam sonli emasdi. Bundaylardan Sayyid Mahmud Taroziy Oltinxon To'ra, Sayyid Mubashirxon Taroziy, Sayyid Qosim domlo Andijoniy, Muhammad Yunus Namangoniy, Muhammad Muso o'g'li Turkistoni kabilarni sanab o'tish mumkin. Shunday ulamo va fuzalolardan biri, asli buxorolik Shayx Abduqodir Karomatullo Buxoriy Sabboqdir.

Shayx Sabboq Buxoriy 1903-yilda (ba'zi manbalarda 1909) Buxoroda yirik diniy ulamo oilasida tavallud topgan. Oilaviy muhit tufayli padari buzrukvoridan ilk boshlang'ich diniy ta'limni olgan. 12 yoshidan boshlab madrasaga qatnay boshlagan. Ushbu inson zamonasining mashhur ulamolaridan Asadullo Mahdumga shogird tushgan.

1931-yilda Abdulqodir Karomatullo va ustozi A. Mahdum Amudaryodan gufsadlarda (yasama qayiqlarda) bir amallab qo'shni Afg'oniston davlati hududiga o'tib ketdilar. Ular dastlab ushbu mamlakatning Qunduz shahrida istiqomat qilishib, tirikchilik ilinjida ko'pgina mashg'ulotlar bilan shug'ullanishgan. 1935-yilda Abdulqodirning ustozi vafot etdi. U kishining o'limidan so'ng Shayx Sabboqning yangidan muhojirlik davri boshlandi. Buxoriy Eron, Iroqda yashadi, Bag'dod oliy madrasasida ikki yil diniy ta'lim olgan. 1938- yilda yurtdoshlaridan biriga ergashib Saudiya Arabistoniga kelib qolgan va Makkadagi „Madrasai oliya”lardan biriga

joylashgan. Diniy ilmlarni puxta egallagan Sabboq 1941-yili Axbo shahriga ko'chib o'tadi va arabcha maktabga o'qituvchi bo'lib joylashadi. Besh yil bu yerda o'qituvchilik qilgach 1946-yili Qizil dengizga yaqin Robig' shahriga ko'chib o'tadi. Robig' shahriga ko'chib o'tgach, bu shaharda muqim yashab qolgan shoir, 43 yoshida arab qizlaridan biriga uylanadi. Shayx Sabboq Buxoriy 54 yil ushbu shaharda yashadi. 97 yildan ortiq umr ko'rgan ulamo o'z hayoti davomida qori, olim, adib, shoir, xushxulq inson sifatida o'zidan yaxshi nom qoldirdi. Olimning ikki o'g'li va uch qizi dunyoga kelib, o'g'illari davlat korxonalarida, qizlari arab mamlakatlarida muallima bo'lib faoliyat yuritishmoqda. Shayx Sabboq Robig' shahridagi markaziy maschitda 50 yil imomlik qilgan. Yurish qobiliyati yo'qolib, 90 yoshdan oshgandan keyin, shoir uyida ilmiy va badiiy ijod bilan mashg'ul bo'lgan. Shoir 1991-yilda ajdodlari yurti Buxoroga tashrif buyurib, amakivachchalari Qudratullo, Inoyatullo, Hidoyatullo va Rahmatullolar bilan yuz ko'rishti, Vatan tuprog'ini tavof qildi. O'zi bilan birga „Sabboqi Buxoriy g'azallari” she'riy to'plamini (fors-tojik tilida) olib kelganligi esa yaxshi tuhfa bo'ldi. Ushbu she'riy to'plamdan ayrim she'rlar filolog olimlarimizdan Samad Azimov va marhum Sadriddin Salim Buxoriylar tomonidan o'zbek tiliga o'girilib, mahalliy matbuotda e'lon qilindi. Shayx Sabboq Buxoriy g'azallari asosan arab, fors, o'zbek tilida yaratilgan bo'lib, ularda Vatanga muhabbat, ona-yurt sog'inchi, insoniylik, ilm-ma'rifat g'oyalari tarannum etiladi. Shayx Sabboq Buxoriyning shaxsiy kutubxonasi bo'lib, unda uning 7 ming dona nodir kitoblar saqlangan. Olim O'zbekiston musulmonlari idorasi orqali Buxorodagi „Mir Arab” islom o'quv yurtiga yetti sandiq kitob topshirdi. Buxoroga yuborilgan kitoblar orasida Mir Isomiddin Roshidiyning „Shuaro Kashmir” nomli 6 jildli asari va „Tazkirai majmuai shuaro Jahongir shoh” asarlari eng noyob kitoblardir. Shuningdek, 1905-1907-yillarda rus-yapon urushi haqida turk tilida uch tomlik kitobning Buxoroga olib kelinishi e'tiborga loyiqdir. Abduqodir Karomatullo Buxoriy 95-97 yoshiga qadar o'rnidan turib yura olmasada, emaklab borib kerakli kitobni javonidan olar va undan foydalanib bo'lganidan so'ng esa, erinmay o'z o'rniga eltib qo'yardi. Uning ma'naviy jasorati tahsinga sazovor bo'lib, bugungi avlod uchun o'rnak olarlidir. 97 yoshdan ortiq umr ko'rgan Shayx Sabboq Buxoriy so'nggi nafasigacha Vatan mehri va yodi bilan yashadi. Zero, inson uchun o'z vatanida yashashdan ziyoda baxt bo'lmasa kerakligini vatanidan olisda umr guzaronlik qilgan insonlardek hech kim hech qachon his qilolmaydi.

Jonkuyar va fidoyi shoir Sadriddin Salim Buxoriy Sabboq Buxoriy haqida qator ma'lumotlarni keltirib o'tibgina qolmay, balki uning ijodidan ham ayrim g'azallarni o'zbek tiliga tabdil qilib, adabiyotimizni yana bir noyob durdona satrlar bilan boyitdi. Quyida Sabboq Buxoriy tazkirasidan joy olgan g'azalga ko'z tashlasak ham uning haqiqiy adabiyot ixlosmandi ekanligiga amin bo'lamiz.

Dil chi bandi dar chahon, doni, ki in dunparvar ast,
Har ki bo o' shud muqayyad, doimo dars sar ast!
To'shae paydo kun, ki andar pesh dori raxi saxt,
Meravi bo hasrate, xishti lahad zari sar ast!
Bar murodi xesh kamtar rav, ki in domi balost,
Nomurodi behtar az toji shohi Qaysar ast!

G'ulg'uli table chahondori, ki shahro bar dar ast,
Mekunad ogoh, ki, xon, navbat baroyi digar ast!..

Buxoroliklar bir onaning ikki ko'ragidan bab-baravar bahramand, ikki ulkan xazina sohibi, ikki daryo suvidan serob, ikki buyuk xazina merosxo'ri, ya'ni o'zbek va tojik tili egasidirlar. Bu zamin bizga ne-ne buyuk zotlarni in'om etgan. Ulardan biri hayoti va ijodi juda kam o'rganilgan, XX asrda yashagan Abdulqodir Karomatulloh ibn Ne'matulloh shayx Sabboq Buxoriydir. Garchi oz muddat Buxoroda yashab, keyinchalik Saudiya Arabistoniga hijrat qilib, umrining so'ngiga qadar o'sha yerda hayot kechirgan bo'lsa-da Sabboq Buxoriy ona tilini, vatanini umrining so'ngiga qadar unutmadi. Bu haqida ustoz Sadriddin Salim Buxoriy shunday xotirlaydi „Yaqinda oltmish yillik hijratdan so'ng Buxoroyi sharifga shoir Shayx Abdulqodir Karomatullo ibn Ne'matullo Sabboq Buxoriy mehmon bo'ldilar” , „Siz qaysi millatga mansub?”-deb so'raganlarga u kishi:”Men Ibrohim Xalilulloh millatiga mansub bo'lib, turkiy, forsiy, arabiy tillar egasiman” , - deb javob berdilar. Shundan ham bilsa bo'ladiki, ustod ham turkiy, ham forsiy tillarda benazir ijod qila olganlar.

Quyida Sabboq Buxoriyning „Kokuli xushbo” nomli forsiy she'ri shoirning ajoyib zullisonayn ijodkor bo'la olganligini dalillaydi:

Nozanino, chi shavad bo'sa zaman ro'yatro,
Pasi gardan fikanam kokuli xushbo'yatro,
Oy, to sulh kunam g'amzayi xunrezi turo,
Rom sozam digar on nargizi ohuyatro,
Gulshani orazi tu channati ma'no doram,
Havzi Kavsar shumoram la'li suhango'yatro,
La'li ohangbaxhi tu e'chozi Masiho xonam
Qiblai tavsir namoyam xami abro'yatro
Kay buvad hamchu qaboe sanami hurnajod,
Ba bag'al tang kasham qomati dilcho'yatro
Dar rahm vasli tu Sabboq zi sar meguzarad
Nanihad az sari xud hech hayoho'yatro

Sabboq Buxoriy turkiy tilda ham jozibador ijod namunalarini bitgan.Ushbu she'rni arab imlosidan ustoz Samad Azimov o'giran:

Sabo arzim eshit payg'ambarimni gulyora yetkurgil,
Fig'onu ohu zorim sho'xi gulruksora yetkurgil .
Kel ey, ko'ngul muhabbatda vaho ahlig'a lohiq bo'l,
Agar vasl istasang doim talab yo'linda sodiq bo'l.
Havoyi nafsdir o'tgil ko'ngillarda muvofiq bo'l,
Talosh etma umura yorni vaslig'a loyiq bo'l.
Sabo azim,
Fig'oni ohu
Qadam qo'yding fano yo'lig'a
Sabboq emdi Xurram o'l.
Tutib bir mardi haqni ilkini onlarga hamdam o'l ,
Alar anfosidan botinni sof et,sira mahrum o'l .

Taaluuq ushtasini qat' et, iksiri a'zam o'l,
Sabo harzim...
Fig'oni ohu...

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1 Sayfiddin Jalilov. Buxoriylar qissasi (Muhojirat tarixidan lavhalar). „Toshkent islom universiteti“ nashriyoti. T.-2006. –B. 151-153
2. Salmonov A.M. O'zbekitonda xudosislik uchun kurash\\ FarDU, Xabarlar; 2001. – B. 67-71.
3. Sadriddin Salim Buxoriy. Saboq Buxoriy. Buxoroi sharif (gazeta). 2001-yil, fevral
4. Samad Azimov. Buxoroyi sharif ziyolilarining mustaqil nashri. 1992-yil, yanvar
5. Internet manbalari.
6. Susambil. 1992yil. Yanvar. N.3
7. Susambil. 1991yil. N2.
8. Buxoroyi Sharif. 2001, 17-fevral.
9. Buxoroyi Sharif 2000 2-dekabr.

FITRATNING PUBLITSISTIKASIDA MILLAT TALQINI

Normurod Hakimovich Avazov,

Geologiya fanlari universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori

Annatsiya. Maqolada Fitratning publitsistik merosi hamda ijodi tadqiq etilgan. Asosan, uning “Musulmonlar, g'ofil qolmang!”, “Muxtoriyat” kabi publitsistik maqolalari tahlilga tortilgan. Uning publitsistik merosida asosan ijtimoiy – siyosiy yo'nalish ustunlik qiladi. Fitrat Turkiston va Buxoroda ro'y bergan ijtimoiy – siyosiy voqealarni yaqqol ko'rsatishga harakat qiladi. U ayni davrning faol publitsisti sifatida o'zining munosabatini bildiradi. Shuning uchun ham uning publitsistikasi alohida tarbiyaviy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: millat, muxtoriyat, publitsist, Turkiston, o'lka, дума, saylov, xalq.

Аннотация. В статье исследуются журналистское наследие и творчество Фитрата. В основном анализируются его публицистические статьи, такие как «Мусульмане, не будьте беспечны!», «Мухтарият». В его журналистском наследии преобладает преимущественно общественно-политическое направление. Фитрат пытается наглядно показать общественно-политические события, произошедшие в Туркестане и Бухаре. Он выражает свое отношение как активный публицист того времени. Именно поэтому его публицистика отличается особой воспитательной ценностью.

Ключевые слова: нация, автономия, публицист, Туркестан, страна, дума, выборы, народ.

Annotation. The journalistic legacy and creativity of Fitrat are studied in the article. Mainly, his journalistic articles such as "Muslims, don't be careless!", "Mukhtariyat" are analyzed. His journalistic heritage is mainly dominated by socio-political direction. Fitrat tries to clearly show the social and political events that

happened in Turkestan and Bukhara. He expresses his attitude as an active publicist of the time. That is why his publicism is distinguished by its special educational value.

Key words: nation, autonomy, publicist, Turkestan, country, дума, election, people.

Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat shoir, dramaturg, adabiyotshunos, tilshunos va buyuk muallim bo'lishi bilan bir qatorda o'zbek publitsistikasida ham o'zining qoldirgan merosi bilan ajralib turadi.

Fitratning publitsistik maqolalari asosan 1910-yillardan boshlab yaratila boshlandi. Dastlab uning maqolalari fors tilida Turkiyaning vaqtli nashri bo'lgan "Ta'rufi muslimin", "Sirot ul – mustaqim" gazetalarida va "Buxoroi sharif", "Turon" gazetalarida bosilib turgan.

1917-yildan so'ng "Hurriyat" gazetasida muharrir sifatida faoliyat olib bordi. Shundan so'ng, gazetaning deyarli har bir sonida Fitratning maqolalari chop etilgan.

XX asr boshida Turkiston o'lkasi chor Rossiyasi tomonidan bosib olinganiga qaramasdan, o'lkada milliy uyg'onish davrini jadidlar boshlab berdi. Bu harakatning boshida jadid ziyoliylari rahnomalik qiladilar. Bu harakat ijtimoiy, tarixiy zarurat hamda ma'naviy ehtiyoj natijasida maydonga keldi. Mana shu ma'naviy ehtiyoj va tarixiy zarurat jadid publitsistikasining ham asosiy vazifasini belgilab berdi. Uyg'onish davri publitsistikasi milliy ongni yuksaltirishda, zamonaviylashtirishga va islohatlarni amalga oshirishga yo'naltirildi.

Fitrat ijodining boshlang'ich davri publitsistika bilan bog'liq. U jadid ziyoliylaridan birinchilardan bo'lib, Turkiston va Buxoroda ro'y bergan ijtimoiy – siyosiy voqealarga birinchilardan bo'lib, real va aniq voqealarga munosabatini bildirdi. Uning ayni davrda yozgan "Musulmonlar, g'ofil qolmang", "Shuroi islomiya"ning xatosi", "Buxoro ulamosi", "Siyosiy hollar", "Muxtoriyat", "Buxoroning holi", "Turkistonda ruslar", "Buxoro inqilobi", "Johilona tassubg'a misol"[1] kabi o'nlab publitsistik asarlari millatning taqdiri, uning ayni kundagi holi va kelajagi bilan bog'liq masalalar qalamga olinadi.

Fitratning publitsistik merosini asosan qo'yidagi yualishlarga bo'lib o'rganish maqsadga muvofiq:

1. Siyosiy publitsistika;
2. Ijtimoiy – siyosiy publitsistika;
3. Ijtimoiy – ma'rifiy publitsistika.

Fitrat publitsist sifatida ayni davrdagi voqealarga faol munosabatda bo'lganligi bilan ajralib turadi. Uning ijtimoiy – siyosiy voqealarga o'z vaqtida publitsist nuqtai nafari bilan qaraydi. Publitsistning mahorati eng avvalo, uning mavzu tanlashdagi o'ziga xosligida ko'rinadi. Ya'ni, masalaning o'zidan kelib chiqib, maqolaning mohiyatini yaqqol anglatuvchi sarlavha tanlaydi. U sodda, tushunarli bo'lib, bevosita matnning o'zidan kelib chiqadi. Unda o'quvchiga birdan masalaning maqsadini tushuntiradi.

Jumladan, muallifning "Musulmonlar, g'ofil qolmang!" [2]maqolasi sarlovhasining o'zidanoq ko'rinadiki, mahalliy o'lka xalqning, ya'ni millatning o'lkada bo'ladigan siyosiy saylovdan xabarsiz qolmasligi anglanadi. Shuningdek, Fitrat maqolani: "Yaqinda shahar dumasi ochilur" deb boshlaydi. [3]. Duma ayni paytda Rossiyaning

barcha hududlarida amalda bo'lgan xalq vakillaridan saylanadigan yuqori organi hisoblangan.

Publitsist maqolaning boshidanoq muallifning maqsadini oydinlashtirgan. Duma ochilishi va unda mahalliy millat vakillarining ishtiroki masalasi qo'yiladi. Maqola matni bor yug'i bir yarim betni tashkil etadi. Ammo, undagi qo'yilgan masala, ko'tarilgan muammo millatning taqdiri bilan bog'liqdir. Qolaversa, birinchidan dumaga qo'yiladigan masalani xalqqa tushuntiradi. Ikkinchidan, o'lkada yashaydigan xalqning to'rtidan uch qismi o'lka millat vakillaridan tashkil topganligi aytiladi. Shuning uchun ham dumada to'rtidan uch qism vakillar o'lka mahalliy aholidan bo'lishi masalasini qo'yadi. Shuningdek, publitsist vakillarning дума orqali o'lkada islohat olib borishlarini istaydi. Qolaversa, dumada qo'yiladigan masalalar kun tarkibiga quyidagilarni kiritishni qo'yadi:

1. Shaharning obodligi va obodonligini amalga oshirish;
2. Maktablarning islohi va taraqqiylik masalasi;
3. Millat bolalarining tarbiya islohati masalasi;
4. O'lkaning iqtisodiyot masalasi.

Fitrat maqolada har bir masalaga yondoshganda unga asosli fikrlarni keltiradi. Har bir fikrini isbotlaydi. Jumladan, o'lka xalqining to'rtidan uch qismi mahalliy millat vakillari ekanligini aytganida ham asos keltiradi. Ya'ni, 1917-yil 18-20 avgustda Samarqandda saylov oldidan o'tkazilgan ro'yxatga asoslanganligiga ilova qiladi[4]. Bu uning publitsistik faktlarga aniqlik kiritganligi va uni asoslantirilganligi ko'rsatadi. Bu bilan o'zining keltirgan dalilini isbotlaydi. Shundan so'ng, publitsist yana shu masala bilan bog'lik ko'tarilishi kerak bo'lgan muammolarni oshkora yozadi. Ya'ni, o'lkada ta'minot aholining sonidan kelib chiqib amalga oshirish masalasini qo'yadi. Jumladan, o'lkada mavjud bo'lgan aholining to'rtidan bir qismi uchun bir maktab ochilsa, mahalliy aholining soniga qarab uch maktab ochilishi maqsadga muvofiq ekanligini qo'yadi[5].

Publitsistning tahliliy maqolasining markazida bosh masala sifatida dumaga saylov o'tkazish masalasi qo'yiladi. U millat vakillariga qarata: "dumaning ko'pchiligini olmoq kerak"ligini xalqqa baralla aytadi. U millat vakillarini o'z huquqlarini anglashga chaqiradi. Millat vakillarini o'z huquqlarini talab qilishlarini istaydi. Muallif aytadiki, agarda xalq birikmasa, birlashmasa, harakat qilmasa, "u vaqt biz bir xalqimizg'a erisha olasmiz, yana eski kabi huquqsiz bo'lib qolaveramiz. Yana eskisi kabi o'z shahrimizda o'z oqchamizning rohatini o'zimiz ko'ra olasmiz" deydi [6].

Publitsist maqolaning xotimasini ham nihoyatda kulminatsiya bilan yakunlaydi. Yuqoridagi fikrlarining yakuni sifatida publitsist xalqning g'aflat uyqusidan uyg'onishga chaqiradi. U millatning kelajagi uchun kurashga bong uradi: "Baqiribroq aytamanki, o'z xalqlarini yana boshqalarning oyoqlari ostinda qo'ymoqchi bo'lmog'on musulmonlar! Saylov kuni g'ofil qolmangiz, ko'bachilik bo'lib kelurg'a tirishinglar" [7]. Publitsist masalani ko'tarar ekan, uning yechimiga ham alohida e'tibor qaratadi hamda uning yo'lini shunday ko'rsatadi.

Fitrat publitsistikasida "Muxtoriyat" nomli maqolasi nihoyatda ta'sirli yozilgan. Ushbu maqola ayni paytda 1917-yil 5-dekabrda "Hurriyat" gazetasida e'lon qilingan.

Maqolaning sarlovhasining o'ziyoq ko'rsatib turibdiki, masala Turkiston o'lkasida tashkil etilgan Turkiston muxtoriyatining vujudga kelishiga bag'ishlanadi. Fitrat yozganidek, "Huqand shahrinda to'plangan Turkiston qurultoyi 27-no'yabrning "milliy laylatur qadrimiz bo'lg'on" yarim kechasinda Turkiston muxtoriyatini e'lon qildi"[8].

Publitsist "Muxtoriyat" atamasiga katta urg'u beradi. Uni butun vujudi bilan tasvirlaydi. Muxtoriyat atamasini Turkiston o'lkasi bilan bog'liq holda ko'radi. Muallif mundanda muqaddas, mundanda aziz va sevimli so'z yo'qligini ichiga sig'dirolmaydi. Chunki, bu atama, bu tushuncha ayni paytda butun Turkiston millati uchun suv va havodek zarur edi. Uning o'zi yozganidek bu so'zda: "qonini qaynatg'uvchi, imonini yuksaltiruvchi bir quvvat bor" deydi [9].

Publitsist o'lkaning ayni paytda mustamlaka ekanidan qayg'uradi. Turkiston o'lkasida muxtoriyat shabadasini ko'rib g'ururlanadi. Chunki: "ellik yildan beri ezildik, tahqir etildik, qo'limiz bog'landi, tilimiz kesildi, og'zimiz qoplandi, yerimiz bosildi, molimiz talandi, sharafimiz yumuruldi, nomusimiz g'asb qilindi, huquqimiz tajovuzlar bo'ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi"deydi. Fitrat Turkiston muxtoriyatini yorug', yorqin yulduzga tenglashtiradi, qorong'u dunyodan porlab kelgan yulduzni kelajak ekanligini olqishlaydi.

Fitrat Turkiston muxtoriyatini maydonga kelganligini olqishlar ekan, mustamlaka davrining mudhish, ayanchli davrini ham eslatadi: "mahkama eshiklaridan yig'lab qaytganda, yoruqsiz turmalarda yotg'anda, yirtg'uvchi jandarmning tepgusi bilan yiqilg'anda, yurtlarimiz yondurulg'anda, dindoshlarimiz osilg'anda ongimiz yo'qoldi, miyamiz buzildi, ko'zimiz yog'dusiz qoldi, biror narsani ko'rolmadik" desada, u mustamlakachilikdan qutulish yo'llarini ko'rsatishni xohlaydi. Bunga Turkiston muxtoriyati yo'l ochishiga umid bog'laydi. U Muxtoriyatni chinakkam yutuq deb qaradi. Boshqa o'lkalarda oldinroq vujud kelgan muxtoriyatni olqishlab, navbat Turkiston o'lkasiga kelganligini keng ommaga yetkazdi.

Muallif maqolaning yakunida muxtoriyatga erishish bilan bir qatorda uni saqlab qolish yo'llarini ham ko'rsadi. Ya'ni, u millatning eng katta vazifasi uni saqlab qolish ekanligini ta'kidlab, uning uchun kuch, uning uchun mablag', uning uchun jasorat kerakligini qayta-qayta aytdi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Фитрат А. Танланган асарлар. Учинчи жилд. – Т.: “Маънавият”, 2020. - Б.5-29.
2. Фитрат А. Мусулмонлар, ғофил қолманг!. Танланган асарлар. – Тошкент: “Маънавият”, 2020. –Б. 5-6.
3. Фитрат А. Публицистик мақолалар. Танланган асарлар. – Т.: “Маънавият”, 2020. –Б. 5.
4. Фитрат А. Танланган асарлар.Изоҳлар. – Т.: “Маънавият”, 2020. – Б.340.
5. Фитрат А. Публицистик мақолалар. Танланган асарлар. – Т.: “Маънавият”, 2020. –Б. 6.
6. Фитрат А. Танланган асарлар. Учинчи жилд. – Т.: “Маънавият”, 2020. - Б.6.

7. Фитрат А. Танланган асарлар. Учинчи жилд. – Т.: “Маънавият”, 2020. - Б.6.
8. Фитрат А. Мухторият. Танланган асарлар. Учинчи жилд. – Т.: “Маънавият”, 2020.
9. Фитрат А. Мухторият. Танланган асарлар. Учинчи жилд. – Тошкент: “Маънавият”, 2020.

TOSHPOLAT AHMAD IJODIGA CHIZGILAR

Rajabov Dilshod Zaripovich,

BuxDU professor, filologiya fanlari doktori (DSc)

Ahrorova Nigina Anvarovna,

BuxDPI ingliz tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Buxoro adabiy muhitida o'z o'rniga ega shoir, nosir, tarjimon, dramaturg, jurnalist Toshpo'lat Ahmadning 60- yillar oxiridan 90- yillar o'rtalarigacha bo'lgan ijodi, uning bu davrda yaratilgan asarlari g'oyaviy-badiiy xususiyatlari, bu davrda yaratilgan falsafiy ruhdagi asarlar xususida so'z boradi.

Kalit so'zlar: Buxoro adabiy muhiti, she'riyat, mavzu, g'oya, nasriy va publitsistik asarlar.

Аннотация. В статье говорится о творчестве Ташпулата Ахмеда, поэта, прозаика, переводчика, драматурга, журналиста, занимающего место в литературной среде Бухары конца 60-х до середины 90-х годов, идейно-художественных особенностях его произведений. созданные в этот период, и философские произведения, созданные в этот период.

Ключевые слова: литературная среда Бухары, поэзия, сюжет, идея, прозаические и публицистические произведения.

Abstract. The article talks about the work of Tashpulat Ahmed, a poet, prose writer, translator, playwright, journalist, who occupied a place in the literary environment of Bukhara in the late 60s to the mid-90s, and the ideological and artistic features of his works. created during this period, and philosophical works created during this period.

Keywords: literary environment of Bukhara, poetry, plot, idea, prose and journalistic works.

*San'at tabiatga doim ergashar,
Shogirdi misoli borar izma – iz.
U ham ilohiydir, asli bir qadar...
(Dante, “Ilohiy komediya”)*

Bu gulshan sahnida gul ko'p, chaman ko'p. She'riyat bo'stonida o'z izini qoldirib, tiniq va bo'liq mazmundor fikrlarni tizish mahorat va dil izhorini talab qilishi shubhasiz. She'riyat tom ma'noda so'zning qudratini ko'rsatuvchi ilohiy bir kuch ko'ngillarga orom baxsh etib, kitobxonni o'ylantirib kuylatadi, ruhlantirib o'ylantiradi. So'zni ilohiylik qadar e'zozlaganlargina ShOIR bo'lishga haqli. Shoirning dilida jo'sh urgan tug'yonlar xalqning dardi, tashvishi, orzu niyatlari, armonlari, shodu shodmon lahzalarining barchasi siru, sehru sadoga yo'g'rilganda

“lirik men” sahnga chiqib, O‘zlikni ifodalash qudratiga ega bo‘la oladi. So‘zni e‘zozlab, uning qadri va qaddini ko‘klarga ko‘tara olgan san‘atkorlarga xalqning mehr-muhabbatiga sazovor bo‘lishi mumkin. Shundaylarni tom ma‘nodagi yurtsevar, vatanparvar, fidoiy deb bilamiz. Ana shunday ijodkorlardan biri shoir, nosir, tarjimon, dramaturg, jurnalist Toshpo‘lat Ahmaddir. Shoir ijodi bilan yaqindan tanishish asnosida uning “sirli so‘z”ga mehrini, tuyg‘ularining samimiyligini, ona xalqi, yurtiga cheksiz muhabbatini, qolaversa, ko‘hna tarixi kuychisi ekanligini sezish mumkin. 60-yillar oxirida katta she‘riyat maydoniga kirib kelgan shoir samarali izlanishlar natijasi o‘laroq qirqdan ortiq she‘riy, nasriy hamda tarjima asarlarini kitobxonlarga hadya etdi. Uning “Minorlar va chinorlar”, “Iymon qalasi”, “Buxoronoma”, “Ahli muslim mehrobi”, “Chorbakr”, “Tabassum bog‘i”, “Sharq tumori”, “Gavhari jonim”, “Ko‘nglim guli nabiram”, “Qalam va alam”, “Labi hovuzda oy balqiydi” kabi kitoblari o‘zining minglab o‘quvchilarga ega.

Har bir davr shoir ijodi uchun alohida ahamiyat kasb etadi. Adabiyot ostonasiga qadam qo‘ygan ilk davrlaridanoq adib qalamini charxlab bordi, yosh qalbi bilan hayotga, insoniyatga, zamonga o‘z munosabatini aks ettirdi. Har bir ijtimoiy voqeilikka hayot haqiqatidan kelib chiqqan holda falsafiy umumlashmalar asosida munosabat bildirdi. Uning nazarida Buxoro, ona xalqi ham chetda qolmadi. Buyuk vatandoshlari, ko‘hna va hamisha navqiron diyorining kuychisi sifatida kitobxonni tarix va kelajak bilan yuzlashtirdi, ulardan muhim xulosalar chiqarishga undadi. Shu bilan birgalikda keyingi paytlarda shoirning ta‘limiy, ya‘ni didaktik va mumtoz adabiyotga munosabati tobora chuqurlashib bormoqda. Uning mashhur shayx ul-mashoyix Ahmad Yassaviy ohanglarida bitilgan she‘rlari, o‘zbek mumtoz adabiyoti namoyandalari asarlariga bog‘langan muxammaslari, o‘xshatmalari misolida buni yaqqol ko‘rish mumkin. Bu kuzatishlardan kelib chiqqan holda Toshpo‘lat Ahmad ijodin quyidagicha davrlashtirish mumkin.

1. Falsafiy asarlar: 60-yillar oxiri 70-yillarining o‘rtalari.

2. Ijtimoiy-tarixiy asarlar. 70-80-yillar oxiri.

3. Istiqlol, Vatan, Buxoro mavzularidagi hamda didaktik ruhdagi asarlar. 90-yillardan hozirgi davrgacha.

Ma‘lum bir shoir ijodi davrlashtirilar ekan, tabiiyki, uning shu zamon va makonda yaratgan asarlariga xos mavzu, g‘oyaning umumiylikiga e‘tibor qaratiladi. Biroq borliqdagi har bir xodisa, voqeilik nisbiy bo‘lgani singari ijodkorlar salohiyatiga bu yo‘sinda baho berish ham nisbiy hodisa hisoblanadi. Zero, yuqoridagi davrlashtirishda ham muhabbat, sevgi, sadoqat mavzulari chetlab o‘tiladi. Buning o‘ziga xos sabablari mavjud. She‘riyat – tuyg‘ular jarangi ularning o‘ziga xos nozik ifodasidir. Muhabbat esa, eng oliy tuyg‘u. U san‘atga adabiyotga oshufta qalblarini hech qachon tark etmaydi. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, Toshpo‘lat Ahmad ijodida bu mavzu doimo ustuvorlik qilgan. Faqat davrlar o‘tishi bilan sayqallanib borgan. Shu bois ham ISHQ va MUHABBAT mavzui shoir ijodining o‘zagini tashkil etadi. Bu esa, ma‘lum bir yillar va sanalar bilan o‘lchanmaydi.

Toshpo‘lat Ahmadning 60- yillar oxiridan 70- yillar o‘rtalarigacha bo‘lgan ijodi xususida so‘z borar ekan, garchi navqiron yigitlik yoshida bo‘lsa-da, shoir bu davrda falsafiy ruhdagi asarlar yozishga urindi va qaysidir ma‘noda buning uddasidan chiqdi

deb bermalol aytish mumkin. Uning bu davrda yaratilga asarlari g'oyaviy-badiiy xususiyatlari jihatidan g'oyat chuqur mazmunli va keng qamrovlidir. Shoir inson hayoti va maishiy turmushining eng muhim, eng asosiy tomonlarini badiiy shaklda ochib berib, uni o'quvchi hukmiga havola qilishga intiladi. Uning "Ranglar", "Osma chiroq emas", "Oltin kalit", "To'lqin va qalb", "Holat", "Odamlar" "Yolg'on ertak" kabi she'rlari falsafiylikka yo'g'rilganligini ularda inson hayoti va uning qismati buguni va ertasida mubohasa yuritilganligini ko'rish ko'rish mumkin. Chunonchi, u "Ranglar" she'rida rang vositasida inson qismatining rangin manzaralarini yoritishga intiladi.

Yeru ko'k – jilvagar ranglar kashtasi,
Rangindir hattoki dengizda to'lqin.
Sen ham bitta rangsan, bittagina rang,
Bilmadim, oqmisan, qizilmi, qora.
Balki chalinarsan, ko'zlarga arang,
Balki tovlanarsan, ravshan yo xira.

Shoir nazdida bu ko'hna olam ranglar og'ushida harakat qiladi. Uning bir parchasi inson ham ranglardan biri, qanday tusda yoki tovlanishda bo'lmasin, rang uning uchun muhim. Aks holda:

Har qalay, ranging bor, aziz bolajon,
Ranglar kamalagi jonningga payvast.
Mayliga, porlagin, mayli, xira yon,
Faqat rangsiz deya atalmasang bas...

Rangni jon qadar ulug'lagan Toshpo'lat Ahmad, rangsizlikni fojea hisoblaydi. Shu orqali rang timsoli ma'juziy ahamiyat kasb etadi. Shoirning anashu she'ri to'g'risida yana ham aniqrog'i, undagi rang timsoli xususida professor Oxunjon Safarov quyidagilarni qayd etadi: "She'rda rang timsoliy poetik obraz darajasiga ko'tarilgan. U – individuallik, mustaqillik timsoli. Rang ega bo'lish zarur. Ya'ni kishing ko'zlagan o'z maqsadi bo'lmog'i, unga yetishish uchun betinim izlanmog'i intilmog'i darkor. Rang qalbdagi ham bo'lmog'i shart".

Koinot gultoji bo'lgan inson o'z mustaqil, erkin fikriga ega bo'lmog'i, o'z maslagi, maqsadi ila yashamog'i, o'zligini namoyon etmog'i darkor. Aks holda, u o'zini o'zi halok etmog'i, jaholat botqog'iga itarmog'i hech gap emas. Shoir ana shundan xavotirda. Falak gardishida turli ranglar o'z izini qoldirib, ulgurishi shubhasiz. Xalq og'zaki ijodi va mumtoz asarlarda ranglarning umumiy jihatiga emas, ularning eng sodda, eng aniq jihatiga e'tibor qaratiladi.

Toshpo'lat Ahmadning falsafiy mazmundagi she'rlari xususida ko'p va gapirish mumkin. Uning bunday she'rlarida turli poetik obrazlar timsoliy tarzda jilolanib, hayot falsafasidan saboq berayotgandek tuyuladi. Barcha shu mazmundagi asarlarida inson va uning qismati, o'tmishi va kelajagiga daldor ohanglarni aks etirishiga intiladi. O'quvchini bir zum bo'lsa-da, o'ylantirishga, tuyg'ular girdobida suzdirishga intiladi.

70-yillarning o'rtalaridan boshlab, Toshpo'lat Ahmad ijodida ijtimoiy-tarixiy mavzuning muhim nuqtaga ko'tarilganligini ko'rish mumkin. O'zi yashayotgan davrda yuz bergan va yuz berayotgan voqea hodisalarga shoir qalbi befarq qarab

turolmaydi. Ularning mohiyatini o'zicha izohlashga, ulardan o'rinli xulosalar chiqarishga intiladi. Uning "Qasos, deya tirildi qayta...", "Ona quyon", "Mehrga haykal", "Yaxshilik", "Mardlik qasidasi", "Gazli satrlari" turkumi, "O'zbek o'g'lonlariga", "Risalat opaning monologi", "Zafar monologi", "Sho'r haqida she'r" asarlarining ba'zilari mavjud tuzum voqeligiga munosabatini ifodalasa, boshqasi xodisalarining asl mohiyatini sharhlashga, uni badiiy tarzda ifodalashga qaratilgandir.

Toshpo'lat Ahmadning ijtimoiy hayot bilan aloqador birgina she'rini ko'rib o'tdik. Holbuki, bu daryodan bir tomchi, xolos. Uning xuddi shu mazmundagi, yangi ijtimoiy – siyosiy hayotga munosabatni ifodalovchi o'nlab she'rlari mavjud.

90- yillardan to umrining so'nggi lahzasigacha shoir Buxoro mavzusiga qayta-qayta murojaat qilganligini zukko kitobxonlar albatta biladi. Toshpo'lat Ahmadning Sharif shahar tavalludining 2500 yillik to'yi munosabati bilan nashr ettirgan "Buxoronoma", "Sharq tumori", "Ahli muslim mehrobi" kitoblari ana shu munosabat bilan bunyod etilgan muazzam imoratlaridir. Ularda shoir Buxoroning har bir g'ishtidan tortib savlat to'kib turgan tarixiy obidalarigacha tilga kiritdi.

Ayni shu yillarda shoir Buxoro mavzusi bilan birgalikda ta'limiy yo'nalishda, mumtoz ohanglarda ham she'rlar yaratdi. Ayniqsa, Yassaviya tariqatining asoschisi Xoja Ahmad Yassaviy ijodiga ergashib yaratgan she'rlari misolida bunga amin bo'lish mumkin:

Yassaviyni pirim deya,
Buxoriyga bersam qo'l.
Hikmatlarning xazinasi,
So'fiy kabi ochdi dil.

Angladimki, bu olamda,
Har bir odam mehmondur.
Kimki Iymon gulin tersa,
Hayoti bexazondur...

Shoir Yassaviyga "Pirim" deya qo'l berar ekan, uning har bir satridan ilhom olishga, yangicha bir uslubda kitobxon hukmiga havola etishga urinadi. "Chorbakr" she'riy to'plami Toshpo'lat Ahmadning mumtoz va zamonaviy adabiyotimiz orasidagi ko'prik sifatida yaratilgan asari, desak, xato bo'lmaydi.

Elim desang, yuragingni yolqin etgin,
Tilim desang, tilagingni to'lqin etgin.
Haq yo'linda nigohingni chaqin etgin,
"Xizmat qilg'on hargiz yo'lda qolg'oni yo'q".
Oqar arifq oqaversin, salmog'in dov,
Yoshlik olov yoqaversin, bo'lmasin g'ov.
Oxiratni esla mudom, hali birov,
Bu dunyoda ustun bo'lib qolg'oni yo'q.

Yassaviy hikmatlari ohangida bitilgan ushbu she'rda shoir shaklni, ya'ni refrenni to'liq ko'chirsa-da, unga yangicha zamonaviy ruh baxsh etadi. Zamondoshlarining mudroq qalblarini uyg'otishga ezgu amal va savob ishlar qilishga undaydi. Toshpo'lat Ahmad ijodi ayniqsa mustaqillik yillarida yanada kamol topdi. Ayniqsa, "Navro'zingdan o'rgilay", "Sajdagoh", "Ko'nglim guli – nabiram",

“Ko‘nglim rubobi”, “Umrim gulobi”, “Etti pir va yetti avliyo”, “Abdulla Oripov va Buxoro” kabi she’riy , nasriy va publitsistik asarlarining nashri fikrimizni quvvatlantiradi. Shubhasiz, ushbu asarlarda darj etilgan mavzular safining avvalida Vatan va Iymon mavzulari butun salobati bilan qo‘r to‘kib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Сафаров О. Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар. – Бухоро. Дурдона 2015.
2. Сафаров О. Туйғуларда тарих жилоси. – Т.: Наврўз. 2013.
3. Тошпўлат Аҳмад. Саждагоҳ. Достонлар. – Т.: Мухаррир 2011.
4. Воҳидов С. Турфа тақдирларга кўзгу достонлар // Китобда: Тошпўлат Аҳмад Саждагоҳ. Достонлар. – Тошкент. Мухаррир, 2011.
5. Тошпўлат Аҳмад. Гавҳари жоним. – Т.: А. Qodiriy nomidagi nashriyot. 2002.
6. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. – Т.: Ўзбекистон. 2009.

ABDURAUF FITRAT SHE’RIYATINING O‘ZIGA XOSLIGI

Davronova Shohsanam G‘aybulloyevna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)

Annotatsiya. Maqolada Abdurauf Fitrat she’riyatining g‘oyaviy-badiiy xususiyatlari to‘g‘risida so‘z yuritilgan. Shoir she’riyatida ramziylik, poetik ifodaning o‘ziga xosligi va mahorat masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar. She’r, Abdurauf Fitrat she’riyati, mavzu, g‘oya, uslub, ramziylik, badiiy ifoda.

Абстрактный. В статье говорится об идейно-художественных особенностях поэзии Абдурауфа Фитрата. Поэзия поэта охватывает вопросы символизма, своеобразия и мастерства поэтической выразительности.

Ключевые слова. Поэзия, поэзия Абдурауфа Фитрата, тема, идея, стиль, символика, художественное выражение.

Abstract. The article talks about the ideological and artistic features of Abdurauf Fitrat's poetry. The poetry of the poet covers the issues of symbolism, uniqueness and skill of poetic expression.

Keywords. Poetry, poems of Abdurauf Fitrat, theme, idea, style, symbolism, artistic expression.

Abdurauf Fitratning badiiy ijodi taraqqiyotida she’riyatning alohida o‘rni bor. Shoir lirikasi zamonaviy o‘zbek she’riyatining shakl va mazmuniy yangilanishlarini faol o‘zlashtirgan, aruzdan barmoq va erkin she’r tizimiga o‘tish jarayonidagi milliy she’riyatimiz uslubiy izlanishlarini o‘zida namoyon etgan yoniq, xassos, kuchli pafosga yo‘g‘rilgan ijodiy namunalardir.

Ijodkorning dastlabki she’riy to‘plami “Sayha” (“Cho‘g‘don”) nomi bilan nashr etilgan. Undan tashqari ijodkorning “Uchqun”, “She’rlar, doston”, “Mening tunim” kabi she’riy to‘plamlari e‘lon qilingan.

Ijodkor nazmiy asarlari orasida sochma, erkin, barmoq va aruziy ohanglarda yozilgan she'rlarni uchratishimiz mumkin. Masalan, Fitrat muharrirligidagi "Hurriyat" gazetasida "Yurt qayg'usi" umumiy sarlavhasi ostida sochma yo'sinda yozilgan uchta she'ri e'lon qilingan bo'lib, unda ramziylik, falsafiy ruhda kuchli, vatanparvarlik g'oyalari va hissiy kechinmalar ifoda etilgan. Ushbu turkumning dastlabki qismi sarlavhasi ostida "sochma", keyingisiga "bir o'zbek tilidan", so'nggisiga esa "Temur oldinda" deb izoh beriladi. Asarda Fitrat juda ko'plab savollar, chaqiriqlar, hayqiriqlarga asoslangan jummalarni keltiradi.

"Ey Ulug' Turon, arslonlar o'lkasi!

Senga ne bo'ldi? Holing qalaydir? Nechuk kunlarga qolding?" [2.31] deb boshlanuvchi birinchi she'rdagi satrlar Turon o'lkasining tarixi, buyuk kishilari, amalga oshirgan ishlar xotirga olinib so'roq beriladi.

Keyingi she'rda bir o'zbek yigitning tasavvurida, xayollarida jonlangan "...egnida bir kiyim yo'q. Bosh-ayog'lari yalang'och, tirsaklarigacha qop-qora loyqadan botg'an, baqirurg'a tovushi, qutilurg'a kuchi qolmag'an!.." xotun Turkistonning ramziy timsoli sifatida aks ettiriladi. Buni yigitning o'zi ayni paytda anglaydi, ya'ni uni tinmay ta'qib etayotgan xayol Vatan qayg'usi edi.

"Men sening uchun tirildim,

Sening uchun yasharman,

Sening uchun o'lurman,

Ey turklikning muqaddas o'chog'i!" [2.33], deya hayqirgan o'zbek yigiti ma'rifatparvar Fitratning qalb tug'yonlarini ifoda etadi.

Uchinchi qismda Temur sag'anasi oldida qayg'u chekib, dard-u hasratlarini bayon etgan lirik qahramonning nutqida yurtning qaram va ayanchli holda ekanligidan o'kinish, Vatan uchun fidoyilik kechinmalari aks ettirilgan.

Shoirning ko'plab she'rlarida ana shunday vatanparvarlik, fidoyilik, kuyunchaklik ruhi yetakchilik qiladi. Shoirning lirik qahramoni yurtidagi tushkunliklar, elning nochor ahvolini ko'rib eziladi, kuchli his-hayajonga beriladi va bu ahvoldan chiqishning yo'llarini izlaydi.

Shoirning talqinida nafaqat o'z yurti, balki butun Sharq mamlakatlari va xalqlari ahvoli yoritiladi. Ammo she'rlar zahirida yotgan g'oyaviy mazmundan Fitratning ichki tug'yonlarini larzaga keltirgan hodisa o'z yurtining qaramligi va taraqqiyotdan ortda qolayotganligi bilan bog'liqligi yaqqol sezilib turadi.

Shoirning "Kim deyay seni?", "Bir oz kul", "Achchig'lanma degan eding", "Go'zalim, bavafo gulistonim", "Ishqimning tarixi", "Yana yondim", "Nega bo'yla", kabi she'rlari muhabbat mavzusida bo'lib, ularda samimiy insoniy tuyg'ular ifoda etiladi. Aksariyat ishqiy mavzudagi she'rlarda murojaat, chaqiriq ohangi yetakchilik qiladi. Shoirning lirik qahramoni sevgilisiga nisbatan eng go'zal tashbehlarni ishlatadi. Uni oppog'im, qip-qizil gulim, yop-yopug' oyim ("Kim deyay seni?"), qizil gulim, qora ko'zim, tilagim ("Bir oz kul"), malak, nozli quyosh, umidimning guli ("Achchig'lanma degan eding") kabi sifatlar bilan erkalaydi. Bu borada uning quyidagi she'ri ayniqsa diqqatni tortadi:

Go'zalim, bevafo gulistonim,

Bog' umrimda toza rayhonim,

G'am-u qayg'ularim hujumidan
Sen eding mehribon nigahbonim [2.45].

Ushbu she'rda ham yorini eng nafis sifatlar bilan ta'riflagan lirik qahramon uning bevafoqligidan o'kinadi. Shuni ham ta'kidlash mumkinki, shiorning muhabbat mavzusidagi ko'plab she'rlarida ayriliq, ma'shuqaning bevafoqligidan aziyat chekkan oshiqning holi tasvir etiladi. Ammo ma'shuqa qanchalar bevafo bo'lmasin, lirik qahramon – oshiq uni unuta olmaydi, uning vasfini madh etishdan tolmaydi. Yana bir jihat e'tiborni tortadiki, jadid she'riyatida ishq-imuhabbat mavzusining qamrovi ramziy tasvir imkoniyatari asosida kengayib borgan. Oshiq, yor tushunchalari yurt va yurtparvar inson timsollari bilan uyg'unlashib ketadi. Tamsillar va tashbehnlarning tag ma'nosini ochishga harakat qilinganida, ba'zan lirik qahramonning ishq faqat mahbuba – go'zal qizgagina emas, balki botiniy ma'noda go'zal va betakror Vatanga, elga bo'lgan muhabbatning zamirida tug'ilgandek taassurot uyg'otadi. Fitrat she'rlarini ham ana shunday yo'sinda talqin etish imkoniyati mavjud. Masalan:

Yuragimning qalin, qizg'in olovi-la qaynag'an
Ko'z yoshlarim! Qaydasiz?! [2.38]

– deb boshlanuvchi “Yana yondim” she'ri ko'z yoshlarga murojaat bilan boshlangan bo'lib, unda aks etgan tushkun, qayg'uli ruhda ham shiorning maslagi yashiringandek seziladi:

Yana butun borlig'imning negizlari yemrildi,
Umidimning ko'p chidamli teraklari yiqildi,
Xayolimning totli, chuchuk soatlari butunlay
Uzoqlashib ketdi mendan..! To'sib turar yo'limni
Umidsizlik qayg'ulari tongi otmas bir tunday,
O'lim dahi qutqarg'ali kelib tutmas qo'limni [2.38].

Lirik qahramon ko'nglidagi umidsizlik, g'amginlik ruhi, teraklarning yiqilgani, tun, o'lim kabilarning tilga olinishi shoir ijodidagi qayg'uli, vatanparvar oshiq qalbining turfa hollarini namoyon etgandek go'yo. Yor va diyor madhi uyg'un tasvirlangan she'rlar jadid shoirlari ijodida ana shunday ramziy bo'yoqlarda, zabun ohanglarda beriladi.

Fitratning “Mirrix yulduziga”, “O'gut”, “Ovunchoq”, “Shoir”, “Behbudiyning sag'anasini izladim”, “Sharq”, “O'qitg'uvchilar yurtiga”, “Qor”, “Mening kecham” kabi she'rlari ijtimoiy mazmun bilan sug'orilgan. Shoir she'rlarida ramziylik kuchli bo'lib, kecha, qora, qor, bulut, zulmat kabi tushunchalarning mohiyati Turkistonning o'sha davrdagi ahvolini poetik ifodalash uchun qaratilgan edi. Shoir she'rlarida tabiat, borliq lirik qahramonning ruhiyatiga mos holatda mungli, ezgin, tushkun, harakatsiz namoyon bo'ladi. Masalan, ijodkor talqiniga ko'ra “Tolpinmadi, sayrashmadi qushlar”, “tog' gavg'dali uylar, qo'nuqlar, saroylar ayrildi butun dabdabasidan” (“Mening kecham”); qor ham “Titrab-titrab qora yer uzra tushar!” va “Tushgach, butun tushkanlarday toptalar...” (“Qor”).

El-yurt qayg'usi bilan yongan shoir she'rlarida qora ranglar, ezgin tuyg'ular aks etgan bo'lsa-da, uni kelajakka, yorug' kunlarga bo'lgan umidvorlik, ishonch tark etmaganligini “Ovunchoq” she'ri orqali anglashimiz mumkin. Lirik qahramon

oydinlikning yo‘lini to‘sib turgan “qora, eski, titrak bulutlar”ning “kuchli bir yel ko‘rgach” turmasligiga, yirtilishiga umid bog‘laydi.

Shoir “So‘kish, qarg‘ish, la‘nat aralash bo‘g‘iq tovushlar”, “Kimsasizlik puchmog‘i”, “Yo‘qsul, o‘ksuz qizlarday ingrab, inglab, oqib turg‘an bir soyning qirg‘og‘ida o‘skan o‘ksuz bir og‘och” – bularning bari “Erta, indin butun-butun yo‘qolar” va “Umid guli bizim uchun ham tug‘ar” deya ishonadi. Shuni ham ta‘kidlash joizki, bu murojaatlar “haq tuyg‘usi”ga qaratilgan edi. “Qayg‘urmagil, sira, ey haq tuyg‘usi!” takrori she‘rning ikki o‘rnida keltiriladi. Shuningdek, ijodkorning “O‘qitug‘uvchilar yurtiga” she‘rida ham ilm-ma‘rifatning “haq yo‘llarin ko‘rsatkuchi...” vosita bo‘lishiga ishonadi. “O‘gut” she‘rida esa “Og‘ir yigit”ning nurli ko‘zlarida millatning saodatini ko‘rgan shoir uni harakatga, yuksalishga undaydi:

Turma – yugur, tinma – tirish, bukilma – yuksal,
Hurkma – kirish, qo‘rqma – yopish, yo‘rilma –
Qo‘zg‘al. [2.41]

Bu kabi da‘vatlar shoirning yurtdoshlarini uyg‘onishga, intilishga undab yozilgan hayqiriqlari edi.

Ijodkorning ayrim she‘rlaridagi hayqiriqlar, murojaatlar, so‘roq ohanglari javobsiz qoldiriladi. Bu orqali shoir yurtdoshlarini o‘ylashga, mushohada qilishga chorlaydi va ularning she‘rda aks etgan hodisalardan xulosa chiqarishlariga ishonadi. Shoirning “Mirrix yulduziga” she‘ridagi savollar ramziy ma‘noda murojaat qilingan “Go‘zal yulduz”ga “Ikki yuzli ishbuzarlar, shaytonlar”, “Qardosh etin to‘ymay yegan qoplonlar”, “...o‘ksuz yo‘qsulning qonin – Gurunglashib chog‘ir kabi ichkanlar” makoni bo‘lgan o‘z yeridagi “tubanliklar, xo‘rlklar”dan lirik qahramonning shikoyati asosida tuziladi. “Sharq” she‘ri esa mazmun-mohiyatiga ko‘ra “Sharq siyosati” publitsistik maqolasida aks etgan qarashlarni eslatadi. Ijodkorning she‘riy, nasriy, dramatik va publitsistik asarlarida Sharq mavzusiga o‘rni bilan murojaat qilinganligini kuzatish mumkin. Fitratning “Sharq” she‘ri “Qardoshlarim” degan murojaat bilan boshlanadi va shoir jannatmakon bir o‘lkaning ta‘rifini keltiradi:

Qardoshlarim, mana sizga bir o‘lka
Kim, topilmas yer yuzida singari.
Har yonida keng, yam-yashil uchmohlar
Jon suvindan yetishkandir gullari...
Og‘ochlari yashil kiyimlar kiygan
Evrilishar toping‘ali tangriga [2.41].

She‘rning dastlabki satrlari go‘zal va betakror bir o‘lkaning tavsifiga bag‘ishlangandek taassurot uyg‘otadi. Shoir ta‘rificha bu o‘lka jannatmonand, gullari, o‘simliklari “jon suvidan”, ya‘ni mehr bulog‘idan oziqlangan. Ularning barq urib o‘sib-yuksalishlarini shoir nafis san‘at – husni ta‘lil bilan ifodalaydi: asardagi tasvirga ko‘ra yashilga burkangan daraxtlar tangriga topinish uchun yuqoriga bo‘y cho‘zmoqda.

“Qay yer bu o‘lka? Hindmi, Turkistonmi? “Angliz”-chi” U shartli emasmikin? She‘rni, albatta, kengroq ham, torroq ham tushunish mumkin. Ya‘ni Sharq-G‘arb, Turkiston-Rus shaklida ham anglash mumkin. To‘g‘rirorg‘i ham keyingisi” [4.372].

She'r dastlab ajib bir yurt tasvirlanib, vazmin ruh bilan boshlangan bo'lsa-da, asta-sekin satrlardagi ohang kuchaya boradi, qayg'uli kayfiyat ustuvorlik qila boshlaydi va so'ngida savol bilan yakunlanadi. Dastavval go'zal o'lkaning ta'rifini keltirgan shoir uning behad nochor ahvolga solinganini juda kuchli hayajon bilan yoritadi. She'rda tasvir etilgan dahshatli voqealar o'quvchini ta'sirlantirmay qo'ymaydi. "Doston zamiridan bu xo'rlik va azoblarning, tarixiy-ijtimoiy tanazzulning sabablarini o'zimiz uqib olamiz. Bir vaqtlar mavjud bo'lgan qudrat, shon-shuhratning yo'qolishi boisi, bu – Sharq (ayni vaqtda Turkiston) xalqida ahillik va ittifoqning yo'qligida, o'zlikni, g'ururni chuqur anglash va uyg'onish tuyg'usining so'nikligida hamda eng asosiysi, imperiyacha istilo balosidadir" [3.126].

Umuman "Sharq" she'rida shoir ko'plab boshqa asarlarida yoritilgan ijtimoiy adolatsizlik, zulm-zo'ravonlik muammolarini, erk va istiqloq g'oyalarini ta'sirchan yo'sinda yangicha bir yo'sinda ifoda etgan.

Xulosa qilib aytganda, Abdurauf Fitrat she'riyati, poetik jozibadorligi, badiiy-tasviriy vositalar bilan bezalganligi, uslubiy rang-barangligi, pafosning kuchliligi, ma'rifatparvarlik g'oyalari va samimiy insoniy tuyg'ularga yo'g'rilganligi bilan xarakterlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Fitrat A. Chin sevish. –T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1996. – 256 b.
2. Fitrat A. Tanlangan asarlar. Jild I. She'rlar, nasriy asarlar, dramalar. –T.: Ma'naviyat, 2000. – 256 b.
3. Karimov N., Mamajonov S., Nazarov B., Normatov U., Sharafiddinov O. XX asr o'zbek adabiyoti tarixi. –T.: O'qituvchi, 1999. – 544 b.
4. Qosimov B., Yusupov Sh., Dolimov U., Rizaev Sh., Ahmedov S. Milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti. –T.: Ma'naviyat, 2004. – 464 b.

AHAD HASAN IJODINING MA'RIFIY AHAMIYATI

Rajabova Ra'no Zaripovna,

Buxoro davlat universiteti dotsenti
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD)

Annotatsiya. Maqolada Buxoro adabiy harakatchiligining hozirgi adabiy jarayondagi o'рни va uning ijodkorlari yaratgan asarlarlari haqida fikr bildirilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro, adabiy harakatchilik, adabiy jarayon, qissa, hikoya, mazmun, shakl.

Аннотация. В статье комментируется место бухарского литературного движения в современном литературном процессе и произведения, созданные его создателями.

Ключевые слова: Бухара, литературное направление, литературный процесс, новелла, повесть, содержание, форма.

Annotation. The article comments on the place of the Bukhara literary movement in the modern literary process and the works created by its creators.

Key words: *Bukhara, literary direction, literary process, short story, story, content, form.*

Necha ming yildirki, Buxoroyi Sharif jahon tamadduniga ta'sir ko'rsatgan madaniyat, san'at, fan, arxitektura va badiiy adabiyot markazlaridan biri sifatida nomini dunyoga taratib kelayotir. Buxoro adabiy harakatchiligining hozirgi adabiy jarayondagi o'rnini uning ijodkorlari yaratgan asarlar saviyasi bilan baholanadi. Daryolar jilg'alardan hosil bo'lganidek, u yoki bu xalq adabiyotini ham faqat mamlakat poytaxti yoki markaziy shaharlarda yashayotgan shoiru yozuvchilar emas, balki chekka viloyat va tumanlarda turib qalam tebratayotgan ijodkorlar birgalikda yaratadilar. So'z san'ati tarixi necha-necha asrlar ilgariga borib taqalishini, unda mavzular, ideallar shakllangunga qadar necha-necha zamonlar o'tganligini aniq-tiniq tasavvur etish mushkul. Ammo bir haqiqat ayonki, adabiyotni adabiyot qilgan bosh mavzu odamiylikdir. Bizga qadar yetib kelgan eng qadimgi og'zaki va yozma manbalar qat-qatidagi dard, og'riq izlanadigan bo'lsa, shubhasiz, eng qadim ajdodlarimiz karvoni ham odamiylik izlab yo'lga chiqqan, bobolarimiz uni goh topib, goh topolmay dardini nazmu nasrga ko'chirgan bo'lib chiqadi. Og'zaki va yozma turkiy ijodning nisbatan qadim namunalari sanalgan Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" qomusidagi xalq ijodiga mansub "Eshitib ota-onangning so'zlarini qadrla, Molu mulking ko'paysa, mag'rurlanib quturma" hikmati, Yusuf Xos Hojibning "Vafoga vafodir kishilik haqi, Vafo qil, odil bo'l, nom ol manguilik" misralari, Xoja Ahmad Yassaviyning "Nafsing seni oxir damda rasvo qilg'ay, Din uyini g'orat qilib, ado qilg'ay" nasihati mohiyatida, so'zsiz, o'sha azaliy hasrat, asriy armon – odamiylik sog'inchisi, istagi mujassam. Hazrat Alisher Navoiyning "Odamiy ersang, demagil odamiy, Onikim, yo'q xalq g'amidin g'ami" misralari esa odamiylik haqidagi ulug'vor hikmat yanglig' jaranglaydi.

Ijod dardi, yaratish shavqiga to'lib-toshgani va qalb qo'rini qo'shib, ko'ngil harorati bilan yozgani uchun ham u kishining qalamidan chiqqan asarlar kitobxonni befarq qoldirmaydi, uni to'lqinlantirib, hayajonga soladi. Ahad Hasan odamiylik sanalmish buyuk tuyg'uning ulug'vor vakillaridan biri sifatidagi Buxoro adabiy muhtining peshqadam namoyandalaridan edi. Istiqlol bergan imkoniyatlar adib iste'dodining yangi qirrasini ochdi – u keyingi yillarda ko'hna tariximizning shonli sahifalarini varaqlab, ulug'ajdodlarimiz hayotidagi ibratli voqealardan ilhomlanib, diniy qadriyatlarni ulug'lab, ma'naviy-axloqiy mavzularda ko'plab hassos badihalar, sermazmun qatralar yozdi.

Badiiy asarning turli unsurlari xususidagi bahs va munozaralar ilmiy-nazariy qarashlarda ayonlashadi. Har qanday badiiy asar avvalo hayot haqiqatlaridan darak bermog'i kerak, degan qoida yoki nazariy fikr ham bor. Ammo hayotdan olingan har qanday lavha badiiy asar uchun mavzu yoki mazmun bo'la olmaydi. Kundalik ikir-chikirlarning ifodasidangina iborat bo'lgan asarlarning soni va shakli ko'payib ketgan ayni bir paytda shaxs talqiniga e'tibor qaratish eng dolzarb masaladir. Zero, Shaxsning obrazli talqini dastavval badiiy asar syujetida, kompozitsiyasida, asar qahramonining dunyoqarashini o'zida aks ettiruvchi vositalarda namoyon bo'lmog'i shart. Shaxs talqini va taqdiri muammosi badiiy asar qahramoni ruhiyatida kechayotgan turli-tuman voqealarga bog'liqligi, shubhasiz. Abdurauf Fitrat "adabiyot

– fikr, tuyg`ularimizdagi to`lqinlarni so`zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham xuddi shu to`lqinlarni yaratmoqdir”, – deydi. Badiiylikning asosiy mezonlari sifatida e`tirof etiladigan bu qarashlarni bugungi ijodkorlar ham e`tibordan chetda qoldirishlari mumkin emas. Umuman, biz har qanday badiiy asarni, avvalo, undagi mavzu, mazmun, shakl, obraz, ifoda tasvir vositalari, tarixiy, hayotiy va badiiy haqiqat jihatidan farqlash imkoniyatiga egamiz.

O`zining butun ijodini Buxoro tarixi, uning odamlari, qishloqlari, ovullari, tekisliklar, cho`llari va tepaliklari haqidagi mo``jaz hikoyalar va qissalar yaratishga bag`ishlagan yozuvchilardan biri Ahad Hasan ijodining evolyutsiyasi ham o`ziga xos. Professor B.Sarimsoqovning yozishicha, “Badiiy mantiq ijodkorning o`z estetik ideali, ijodiy maqsadi va g`oyasi asosida hayotdan tanlab olingan materialning go`zallik qonuniyatlari asosida badiiy umumlashmasini barqaror ushlab turadigan yagona ustundir”.

Ahad Hasan Shofirkon zaminida mustahkam oyoq bosib, butun mamlakatda kechayotgan voqelikni ko`ra bildi, his qildi va ona qishlog`ining butun mamlakat bilan birga nafas olayotganini badiiy vositalar orqali dalilladi. Xuddi shu fazilati tufayli u mahalliy adib darajasida qolib ketmadi. Shundan kelib chiqib aytish joizki, basharti hozirgi o`zbek adabiyoti faqat poytaxtdagina emas, balki uning juda ko`p shahar va qishloqlarida ham bunyod etilayotgan ekan, unda samarqandlik zabardast ijodkor Dushan Fayziy, andijonlik xalq shoiri To`lan Nizom, farg`onalik Oxunjon Hakim va xudo rahmat qilgur Yo`ldosh Sulaymon, xalq shoirlari namanganlik Habib Sa`dulla va sirdaryolik To`ra Sulaymonlar qatorini to`ldirib turgan buxorolik salohiyatli adib Ahad Hasanning ham munosib ulushi bor. U shu xizmati bilan ming yilliklarga bo`y o`lchashadigan Buxoro adabiy muhiti an`analarini sharaf bilan davom ettirayotir. Hatto bu adabiy muhitda XXI asrning boshlaridagina bo`y ko`rsata boshlagan romannavislik an`anasining yuzaga kelishiga hissa qo`shdi.

Ijodi xususida so`z boshlaganimiz yozuvchi Ahad Hasanov qalamining hikoyachilikda charxlanishi ham uzoq yillik tadrijiy masofani bosib o`tdi, deyish mumkin. Yozuvchining dastlabki hikoyalarida zamonasida hukmronlikni qo`liga olgan sotsialistik realizm metodi xususiyatlari ko`rinadi, bu esa o`z navbatida, ko`pchilik zamondoshlari ijodidagi kabi uning asarlarida ham “badiiy mantiq”ning umumiy saviyasiga ta`sir ko`rsatmay qolmadi. “Ochiq darvoza”, “Dunyo go`dak emas”, “Zindonda bitilgan marsiya” nomli hikoyalari haqida shunday deyish mumkin. Biroq yozuvchi “o`z estetik ideali, ijodiy maqsadi va g`oyasini hayotiy material asosida ifodalash”ning rang-barang imkoniyatlarini sinovdan o`tkazishga urinib ko`rdi. Bu izlanishlar hikoyadan hikoyaga yoki hikoyadan romangacha bo`lgan jarayonda takomillashib, o`z mahsullarini bera boshladi. Ayniqsa, uning “Qaynoq qum”, “Sanobar”, “Muqaddas tuproq” singari hikoyalari, “Sochi oqargan bola” qissasi, “Qaytar dunyo” romanini voqelikni go`zallik qonuniyatlari asosida umumlashtirish yo`lidagi muvaffaqiyatli urinishlar mahsuli deyish mumkin.

Yozuvchi asarlarini kuzatgan kitobxon “Qaynoq qum”da yoki boshqa qissa va hikoyalarida ko`zlangan maqsadga erisha olganini sezsa, yozuvchi asarlarining o`ziga xos jihati ana shunda ko`rinadi. Adibning dastlab etyud, novella yoki hikoya bo`lgan syujetlarni keyinchalik to`lasicha qissa yoki roman zamiriga singdirishi ham uning

ijodiy o'ziga xosligidan nishonadir. Bunday hodisa mashhur qalamkashlar ijodiy laboratoriyasida ham ko'rinadi. Xuddi shunday usulni Ahad Hasanning 1974 yilda nashr etilgan "Qizilqum qizi" hikoyalar to'plamidan o'rin olgan "Jilvondagi uy" hikoyasidagi ayrim lavhalarining "Sochi oqargan bola" qissasiga ko'chirilganligi bunga misoldir. Bunday misollarni yana keltirsa bo'ladi. Yozuvchining mahorati esa o'sha voqeani o'rni bilan joylashtira olganligidadir.

Ahad Hasan ijodiga xos ikki muhim jihatni ta'kidlab o'tishni istar edik. Birinchisi – u mavzuni turmushning o'zidan olganligi uchun ham asarlari nihoyatda hayotiyliги bilan ajralib turadi. Ular badiiy jihatdan yetarli darajada pishiq bo'lmasligi mumkin, lekin hayotiy asosi hamisha mustahkam. Buxoroning yaqin tarixi bilan bog'liq "Yuzma-yuz" qissasiga yozgan so'zboshisida mashhur adib Jalol Ikromiy bu haqda, jumladan shunday degan edi: "Buxorolik yozuvchi Ahad Hasan o'ziga yaqindan tanish, qalbiga chuqur hayajon bag'ishlagan mavzuni, voqea-hodisani tasvirlarkan, qalami hamisha ravon "yuradi", samimiy, tabiiy bir ohang kasb etadi".

Ikkinchisi – so'zga mas'uliyat bilan yondashadi, so'zni behad qadrlaydi, so'zni isrof qilmaydi: yozuvchi yaratgan obrazlar hamisha ham badiiy jihatdan qiyomiga yetmagan bo'lishi mumkin, lekin asarlari til va uslub jihatidan oqsamaydi. U shoirona hassos bir tilda yozadi, qahramonlarining ichki kechinmalarini nihoyatda nozik tasvirlaydi. U qishloq kishilarining o'ziga xos talaffuzi, to'pori tili va jaydari uslubini asarlariga olib kirdi.

Buxoroda hozirgi adabiy jarayonda yaratilayotgan asarlarning umumiy saviyasidan gapimizni boshlagan edik. Oqibat ayonlashmoqdaki, ezgulik, odamiylik, go'zallik, umuminsoniylik bosh mezon bo'lgan adabiy muhitda mag'zi to'la sara asarlar yaratish imkoniyati mavjud. Ustoz Ahad Hasanning Hadisi sharif yo'lida yozilgan hikmatlari, badiya, hikoyat va rivoyatlari, publitsistik chiqishlari kitobxon muxlislarining kundalik ehtiyojiga aylanib qolgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Сафаров О. Бухоро адабий ҳаракатчилиги тарихидан лавҳалар (Мақолалар ва рисолалар). – Бухоро, Дурдона нашриёти, 2015. – 581б.

2.Badiiylik asoslari va mezonlari [Matn] : risola / To'plovchi va nashrga tayyorlovchi: H. Axmedov. – Toshkent: Bookmany print, 2022. – 252 b.

3.Ҳасан А. Очиқ дарвоза. Танланган асарлар. – Тошкент. 2010. – 323 б.

4.Ҳасан А. Кўҳна Бухоро қиссалари. Қиссалар, бадиалар. – Тошкент. Шарқ, 2007. – 208 б.

4. Rajabova, Rano. "Адабий топишмоқлар яратилишига халқ топишмоқларининг таъсири." Центр научных публикаций (buxdu. uz) 15.15 (2022).

5. Раджабов, Дилшод Зарипович, and Раъно Зариповна Раджабова. "Стилизация находки в детской литературе узбека." Приоритетные направления развития науки и образования. 2021.

6. Rahmatovna, Torayeva Umriniso, and Rajabova Rano Zaripovna. "Study of Begali Kasimov's Activity in Literary Studies and Scientific Biography of the Scientist." Journal of Survey in Fisheries Sciences 10.2S (2023): 3454-3459.

7. Darmon, Uraeva, Rajabova Rano, and Rajabov Dilshod. "La estilizacion de los cuentos en prosa en la literatura infantil uzbeka." *Religación. Revista de Ciencias Sociales y Humanidades* 4.18 (2019): 170-175.

DAVLAT MUSTAQILLIGI VA ABDURAUF FITRAT

Ergasheva Mavluda Zulqandar qizi,
yuridik fanlari nomzodi, dotsent

Annotatsiya: Mazkur maqola qomusiy mutafakkir Abdurauf Fitratning davlat mustaqilligi haqida ilgari surgan qarashlariga bag'ishlangan. Ushbu masala mohiyatini ochib berishda Abdurauf Fitratning asar va maqolalaridagi fikrlari ilmiy tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: mustaqillik, davlat, millat, taraqqiyot, jadid, ittifoq, huquq.

Abstract: This article is devoted to the views of the encyclopedic thinker Abdurauf Fitrat about state independence. Abdurauf Fitrat's thoughts in his works and articles were scientifically analyzed to reveal the essence of this issue.

Key words: independence, state, nation, development, modernity, union, law.

Yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, **“Vatanimiz ozodligi va xalqimiz baxt- saodati yo'lida jonini fido qilgan jadidlarning ilmiy-ma'rifiy, adabiy - badiiy merosi biz uchun bugun ham beqiyos ahamiyatga ega”** [Mirziyoyev Sh, 2021].

Aytish joizki, qatag'on davrining nohaq qurbonlari bo'lgan ko'plab taraqqiyparvar ziyolilar, fidoiy jadidlar millat va mamlakat taraqqiyotini, ilm-u ma'rifatni rivojlantirish, ulkan siyosiy o'zgarishlarni amalga oshirish va mustaqillikni qo'lga kiritish bilan bog'lagan edi. Ular asarlarida, dasturlarida, millatning, xalqning siyosiy mustaqilligi shart qilib qo'yilgan. Jumladan, jadidlar “Erk” partiyasining 9 banddan iborat bo'lgan Dasturida ham mamlakat va millat mustaqilligi to'g'risidagi qoidalar mustahkam o'z ifodasini topgan. Dasturning 3–moddasiga asosan “Turkiston mustamlakachilar qo'ldan qutqarilib, mustaqil idora etilishiga erishilajak. Bu esa o'lkada sinfiy tabaqalanishning o'sishi uchun sharoit yaratib, dehqonlarning o'z huquqlarini himoya qila olish darajasigacha rivojlanishiga imkon beradi” [Ahmad Zakiy Validiy To'g'on, 1997: 110].

Mustabid tuzumga va mustamlakachilikka batamom barham berish, shuningdek, Turkiston mustaqilligi jadidlar uchun nafaqat g'oya, balki amaliy faoliyatlarida bo'lgan.

Jadidchilik harakatining yirik rahnamolaridan biri Abdurauf Fitratdir. Bu nurli siymo serqirra iste'dod sohibi: qomusiy bilimlarga ega zabardast olim, buyuk adib, otashin shoir, betakror dramaturg, noshir, munaqqid, tarjimon, pedagog, qalami o'tkir jurnalist, jangovar publitsist, benazir huquqshunos, o'tkir tilshunos, islomshunos, mohir musiqashunos, XX asr o'zbek adabiyoti, fani va madaniyatining yirik vakili, Markaziy Osiyo ziyolilari ichida birinchi professor, atoqli davlat va siyosat arbobi.

Ma'rifatparvar mutafakkir Abdurauf Fitrat, jamiyat a'zolari o'rtasida hukm surgan parokandalik, tarqoqlikka barham berilsa, Turkistondagi barcha xalqlar mustamlakachilarga qarshi bir tan, bir jon bo'lib birlashsalar ko'zlangan maqsadga

erishish mumkin, deydi. Ittihad (birlik – M.E.) va oshkora harakat zarurat darajasiga etgan, ammo, ittihad qiyin masala bo‘lib, ittihodsiz harakat ham nihoyatda zararlidir [Fitrat A, 2000: 134].

O‘zi yashagan jamiyat va unda o‘rnatilgan ijtimoiy–siyosiy tartibsizliklarni qattiq tanqid qilib, Abdurauf Fitrat Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatining vahshiyona xarakterini ayovsiz ochib tashlaydi: “... ezildik, tahqir etildik, qo‘limiz bog‘landi, tilimiz kesildi, og‘zimiz qopondi, erimiz bosildi, molimiz talandi, sharafigimiz yumurildi, nomusimiz g‘asb qilindi, huquqimizga tajovuzlar bo‘ldi, insonligimiz oyoqlar ostiga olindi, to‘zimli turdik, sabr etdik” [Fitrat A. Muxtoriyat, 1917].

Shuningdek Abdurauf Fitrat Rossiya imperiyasi, uning o‘lkadagi vakillari va mahalliy amaldorlar tomonidan behad jabr–zulmga mahkum etilgan, qadr–qimmat, erki va haq–huquqlari poymol qilingan Turkistonning barcha tub joy mehnatkashlarini milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurashga da‘vat etadi:

Onam! Seni qutqarmoq uchun jonmi kerakdir?

Nomusmi, vijdon ila imonmi kerakdir?

Temur bila Chingiz qoni toshdi tomirimizdan,

Aytgil! Seni qutqarmoq uchun qonmi kerakdir? [Fitrat A .Yurt qayg‘usi. 2000: 31 b.].

Abdurauf Fitrat "Sayha" she'riy to'plamida yana bu haqda shunday yozadi:

Tong-la tavof aylagani chiq , Vatanimdur,

Oh-oh ne Vatan sajdagohu , jonu tanimdur,

Izzat - sharafigim , tinchimu , arshimda to'lin oy,

Ham qiblamu , ham Ka'bamu va ham chamanimdur.

Istibdod xarob aylagan ahvoli namoyon,

G'am panjasidan chok- chok libosi , badanimdur,

Zolim changalidan to xalos etmay yaqosin,

Qo'ymam sira, bo'nimga ilingan kafanimdur... (Fors - tojik tilidan shoir Isroil Subhoni tarjimai).

Shu o‘rinda aytish joizki, qomusiy bilimlar allomasi Abdurauf Fitratning “Sayha” (“Bong”) she’riy to‘plami Vatan haqida edi. Shoir uning dardi nihoyasizligidan, jarohatlari halokatli ekanligidan dod soldi. Unga mehr-u muhabbatini hayqirib aytdi. U bilan iftixor etdi. Uni har narsadan muqaddas tutdi. Uni “sajdagoh”, “qiblagoh” bildi, “izzu sharafigi” atadi. U uchun baxt va najot qidirdi. Bu o‘tli she’rlar 1914-yilda “Sadoyi Turkiston” gazetasida bosildi. Zamondoshlaridan biri yozganidek, “Sayha”ni o‘qigan kishilarni Buxoro hukumatigina emas, rus hukumati ham ta’qib qila boshladi. Chunki bu she’rlarda Vatan mustaqilligi g‘oyasi birinchi marta juda yorqin, ta’sirchan bir shaklda ifodalab berilgan edi [Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. 2002: 368].

Abdurauf Fitrat “Muxtoriyat” asarida yozishicha, birinchi navbatda mustaqil davlatni ichki va tashqi tahdidlardan himoya qiluvchi kuchli armiya zarur. Yagona qo‘mondonlik boshchilik qiladigan milliy armiya xalq bilan birga bo‘lishi kerak. Mamlakat osoyishtaligi, fuqaro tinchligini ta’minlaydigan, xalq ommasiga tayangan harbiy qo‘shinlar davlatning kuch – qudratidir. Shuning uchun ham, milliy armiya

millat madadiga tayanmog'i kerak, "muxtoriyatni saqlamoq uchun kuch lozimdir" [Fitrat A. Muxtoriyat,1917], deydi.

Mutafakkirning fikricha, Turkistonda general–gubernatorlik davrida fuqarolar nafaqat siyosiy huquqlardan, balki ular erkin fikrlash huquqidan ham mahrum qilingandilar: "Kuchga tayangan har bir buyruqqa fikrni bermadik, yashintirdik, imonlarimizga avrab saqladik..." [Fitrat A. Muxtoriyat,1917] deb afsuslanadi u.

Abdurauf Fitrat fuqaroning "mahkama eshiklaridan yig'lab qaytganda, yoruqsiz turmalarda yotganda, yirtqich jandarmaning tepgusi bilan yiqilganda" [Fitrat A. Muxtoriyat,1917] insonlik qadr–qimmati va huquqlari erga urilganiga norozilik bildiradi. U "yurtlarimiz yondirilganda, dindoshlarimiz osilganda" [Fitrat A. Muxtoriyat,1917] jamiyatda qonunsizliklar hukm surgan bir paytda mohiyatni xalqqa tushuntirib berishga harakat qiladi.

Shuningdek, Fitrat Turkiston xalqlarining ikki tomonlama jabr-sitam ostida ezilib kelayotganligi to'g'risida fikr bildirar ekan, buning sababi - mamlakatda mavjud milliy va mustamlakachilik zulmi ekanligini ko'rsatib beradi. Uning yozishicha, mahkamalarda, uylarda, yo'llarda, tijorat ishlarida, hatto, vagon arbalarida Turkiston erlisining huquqi Turkiston musofiri bo'lg'on rus va armanidan tubanda tutildi [Fitrat A. Turkistonda ruslar, 1917].

Jamiyatda mustamlakachilik tartib–qoidalarining o'rnatilishi natijasida, Fitratning ta'kidlashicha, mahalliy xalqning ahvoli yanada yomonlashdi, insoniy haq–huquqlar behad poymol qilindi, aholi ikki tomonlama zulm ostida ezildi. Mustamakachi ma'murlarning o'lkada vayronagarchilik, qirg'inbarot, talon–tarojdan iborat siyosati mahalliy xalqlarga behisob kulfatlar olib keldi.

Mutafakkirning fikricha, davlat mahkamalaridan nochor qaytganda, qamoqxonalarning dahshatli azobini tortganda, mustamlakachilar tomonidan insoniy huquqlar oyoqosti qilinganda, millatdoshlar dorga osilganda – ongimiz yo'qoldi, miyamiz buzildi, ko'zimiz yog'dusiz qoldi, biror narsani ko'rolmadik [Fitrat A. Muxtoriyat,1917].

Shuni ta'kidlash kerakki, Abdurauf Fitrat va unga maslakdosh bo'lgan taraqqiyparvar ziyolilar – milliy ozodlik va mustaqillik uchun kurash yo'lida tarqoqlik, noittifoqlik og'ir kulfat ekanligini juda yaxshi anglagan edilar.

Barcha millatlar va jamoatlar uchun ayriliq va ittifoqsizlikdan ortiq kulfat, inqiroz yo'qdir, - deb uqtirdi Fitrat, - faqatgina tarixda nomlari qolgan elatlarning yo'qolib ketganlariga birinchi sabab – parokandalik va birlashmaganlikdir. U xalqni mustaqillik va ozodlik uchun kurashga da'vat etar ekan, millatdoshlarni o'zaro birlik va hamkorlikka chaqiradi: "Ey Turkiston musulmonlari! Tangri uchun, payg'ambar uchun, din uchun, millat uchun, keling birlashaylik, oramizdagi shaxsiy tortushuvlar, sinfiy ayriliqlardan ko'z yumayik; islom dinining birinchi buyrug'i bo'lgan qardoshlik va ittihad iplari bilan bog'lanaylik; qo'lni – qo'lga beraylik, haq yo'lida, din yo'lida, Vatan yo'lida, millat yo'lida jadidimiz, qadimimiz, mullamiz, mulkdorimiz va avomimiz bir erda to'planaylik, bir – birimizga ko'makchi va madadkor bo'laylik" [Fitrat A. Ittifoq etaylik, 1917].

"G'oyat qiyin va og'ir davrlarda ham ezgulik bayrog'ini baland ko'tarib maydonga chiqqan buxorolik Ahmad Donish, Abdurauf Fitrat, Sadridin Ayniy,

Fayzulla Xo‘jaev, Abduvohid Burhonov singari fidoyi zotlar el-yurt dardi va taqdirini o‘ylab yashagan buyuk insonlar edi” – deb haqli ravishda takidlaydi yurtboshimiz.

Professor Fitratning shogirdi Abdulhamid Cho‘lpon ham o‘z davrida qattol hukumatning bosqinchilik, talonchilik, mustamlakachilik siyosatiga, mustabid tuzum hukmronligiga qarshi qattiq noroziligini bildirdi, millat va mamlakat istiqloli va istiqboli xususida chuqur qayg‘urdi. U o‘z asarlarida mustamlakachilarning jamiyat va xalq manfaatlariga qarshi kirdikorlarini ayovsiz fosh etadi, millat, musulmonlar, mahalliy xalq manfaatlarini, haq-huquqlarini dadil himoya qiladi.

Chor hukumati va qizil imperiyaning Turkistondagi mustamlakachilik siyosatini ko‘rgan, istibdod jabr-sitamlarini boshidan o‘tkazgan Abdulhamid Cho‘lpon ilmiy-ijodiy merosida mustaqillik va erkinlik g‘oyasi, alohida, munosib o‘rin egallaydi. U insoniy erkni, ayniqsa, vijdon erkinligini hamma narsadan ustun qo‘yadi va uni daxlsiz deb biladi.

Kulgan boshqalardir, yig‘lagan menman,

O‘ynagan boshqalar, ingragan menman.

Erk ertaklarini eshitgan boshqa,

Qullik qo‘shig‘ini tinglagan menman...

Erkin boshqalardir, qamalagan menman,

Hayvon qatorida sanalgan menman. (Cho‘lpon. Yana oldim sozimni.1991: 413

b).

Xullas, elim deb, yurtim deb yonib yashagan buyuk ma‘rifatparvar mutafakkir Abdurauf Fitratning xalqni ulkan bir milliy maqsad yo‘lida mustaqillik va ozodlikni qo‘lga kiritish uchun o‘zaro birlik va hamkorlik, ittifoq va ittihad to‘g‘risida, davlat mustaqilligi, milliy demokratik davlat barpo etish masalalariga doir ilg‘or g‘oyalari – hozirgi davrda O‘zbekistonning davlat mustaqilligini mustahkamlashda, huquqiy davlat qurishdek ezgu maqsadni amalga oshirishda muhim ahamiyatga molikdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Mirziyoyev Sh. Vatan fidoyilarining hayoti va merosini o‘rganish, xotirasini abadiylashtirish doimiy e‘tiborda // Xalq so‘zi.2021 yil 1 sentyabr.

2. Ahmad Zakiy Validiy To‘g‘on. Bo‘linganni bo‘ri yer // Turkiston xalqlarining milliy mustaqillik uchun kurashi tarixidan Xotiralar. T.: Adolat. 1997.

3. Fitrat A. Hindistonda bir farangli ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususida qilg‘an munozarasi. Tanlangan asarlar. I – jild. T.: Ma‘naviyat. 2000.

4. Fitrat A. Muxtoriyat // Hurriyat. 1917, 5 dekabr.

5. Fitrat A. Yurt qayg‘usi. Tanlangan asarlar. I – jild. T.: Ma‘naviyat. 2000.

6. Fitrat A. Turkistonda ruslar // Hurriyat. 1917, 63 – 64 sonlar. Yana qarang: // Sharq yulduzi. 1992, 4– son (nashrga tayyorlovchi va so‘zboshi muallifi H.Boltaboyev).

7. Fitrat A. Ittifoq etaylik! // Hurriyat. 1917, 25 iyul.

8. Cho‘lpon. Yana oldim sozimni. T.: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti. 1991/

8. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. T.: Ma'naviyat. 2002.

ABDURAUFG FITRAT'IN YORUMLANMASINDA EDEBİYATTA "ŞİİR VE ŞAİR" SORUNLARI

Saidova Rayhon Bekmurodovna,

Semerkant Devlet Üniversitesi'nin

bilimsel araştırmacı, filoloji bilimlerinde

felsefe doktoru, doçent

Açıklama: Şiir ve şair konuları Doğu ve tüm Türk edebiyatında tartışma açısından zengin bir konu olarak değerlendirilmektedir. Makalede bu sorunun çözümüne temel teşkil eden Abdurauf Fitrat'ın "Şiir ve Şiir" tartışmasındaki fikirleri analiz edilmektedir. Fitrat'ın şiir hakkındaki görüşleri, şiir hakkındaki düşünceleri doğrudan onun şiirleri ve şiirleri örneğinde ortaya çıkmaktadır. Şiirin içerik, biçim, duygu gibi yönlerine de değinildi. Edebiyat eleştirmeni Sadriddin Aini'nin Fitrat'ın "Sayha" eserinde yer alan Farsça şiirlerin yeni Tacik şiirine etkisi konusunda önemli görüşleri sunulmaktadır.

Anahtar kelimeler: Şiir, şair, Türk edebiyatı, Tacik şiiri, duygu, his, duyu, Abdurauf Fitrat, "Sayha", şerh, taklit.

Annotation: The issues of poetry and poetry are considered a topic rich in discussion in Eastern and all-Turkish literature. In the article, the ideas of Abdurauf Fitrat's "Poetry and Poetry" discussion, which serve as the basis for the solution of this problem, are analyzed. Fitrat's views on poetry, his thoughts on poetry are revealed directly on the example of his poetry and poems. Aspects related to the poem, such as content, form, emotion, were also touched upon. The important opinions of literary critic Sadriddin Aini are presented regarding the influence of Persian poems included in the work "Sayha" on the new Tajik poetry.

Key words: Poem, poet, Turkish literature, Tajik poetry, sense, emotion, feeling, Abdurauf Fitrat, "Sayha", commentary, imitation.

Şiir ve şair üzerine edebi söylem Abdurauf Fitrat'ın çalışmalarının en güzel örneklerinden biridir. Doğru, şiir ve şair kavramı tamamen yeni bir olgu değil. Yazarın kendisi de pek çok bilimsel ve edebi eserinin belirli yerlerinde bu konuya değinmiştir. Ancak bu konudaki bilimsel tartışmaların nedeni, Türklerin şiir tarihinin son derece eski ve görkemli olduğunu kanıtlayarak savunduğu şiirin orijinal değerini tahmin etmektir. Tartışmadaki her noktayı analiz edebilmek için Abdurauf Fitrat'ın şiirsel faaliyeti hakkında bazı bilgilere sahip olmanın uygun olacağı değerlendirilmektedir. Şair Abdurauf Fitrat, sadece on yedi şiirden oluşan güzel lirik koleksiyonuyla yeni Özbek şiirine başladı. Fitrat'ın şair olarak gelişmesinde aile ortamı da önemli rol oynamıştır. Bazı kaynaklarda ismi Bibijan olarak geçen annesi Mustafibibi, şiir zevkini anlamış bir şairdi. Bu şiiri annesinde anlıyor olma duygusu genç Abdurauf'u çocukluğundan beri etkilemiş ve sanat dünyasına yaklaşmasının temel sebebi olmuştur. Çok yönlü bir yetenek olan Fitrat, yaratıcılık dünyasına şiir aracılığıyla girdi. Eserleri "Sadoyi Türkistan" ve "Buharai Sharif" gazetelerinde yayınlandı. Kitap Özbekçe "davet" anlamına gelen "Sayha" ismiyle yayımlandı.

"Sayha" şiir koleksiyonu Fars dilinde on dört şiir içermektedir.²⁵ Bu şiirler yeni dönemin Tacik şiirine atılan ilk adımlardan biriydi. Sadriddin Ainiy'in derlediği "Tacik Edebiyatı Örneği" antolojisinde Fitrat'ın Farsça şiirleri de yer aldı. Domla Ainiy, "Buhara İnkılâp Tarihi" adlı eserinde bu şiirlerin okuyucular arasında hızla popüler hale geldiğini belirterek, bu etkinin sadece Türkistan'da değil, Türkiye, Almanya ve merkezde de "elektrik gibi güçlü bir etki yarattığını" söylüyor²⁶. Rusya'nın bir kısmı şehirlerde hızla yayıldığını, "Sayha" koleksiyonunun farklı ülkelerdeki şairlerin dünya görüşü üzerinde önemli bir etkisi olduğunu kabul ediyor. Sayha mecmuasında yer alan şiirler şairler arasında o kadar geniş yankı uyandırmış ki, bu şiirler şairin memleketinin basın yayın organlarında da yayınlanmıştır. Böylece öğrencilerin istekleri bir ölçüde karşılandı. Sadoi Türkistan gazetesinin Temmuz 1914 sayısında şiir dizisi olarak yayımlandı. Faizulla Khojayev'e göre gazetenin yayını, Fitrat'ın şiirlerinin yayınlandığı sayıdan itibaren durduruldu. Bu koleksiyonda yer alan şiirlerin ana içeriği vatan sevgisi, vatan sevgisi çağrısıdır. Bu konuda sadece Buhara hükümeti değil, Fayzulla Hocayev'in açıklamasına göre, Rus hükümeti de Fitrat'ın şiirlerinin yayınlandığı "Sayha"sını okuyan kişilere zulmetmeye başladı.²⁷ Çünkü Buhara'nın bağımsızlığı düşüncesi ilk kez bu şiirlerde açıkça dile getirilmiştir. İşin daha ilginç tarafı onun Farsça yazdığı şiirlerle yeni dönemin Tacikçe şiirinin temelini attığını pek çok edebiyat uzmanının kabul etmesidir. Tacik edebiyatının örneklerini inceleyen Sadriddin Ainiy, 20. yüzyıl Fars-Tacik edebiyatının kurucusu olarak şair Abdurauf Fitrat'ı gösteriyor. Bu konu ayrı bir bilimsel makalenin incelemesini hak ettiği için, bundan sonraki bilimsel çalışmalarımızda konunun bu yönüne tekrar döneceğiz. Geçen yüzyılın 20'li yıllarında oluşturulan "Özbek Genç Şairleri" kompleksinde Fitrat'ın Özbek dilindeki şiirsel yaratımlarından örnekler de yer alacak. Bu çalışmamızda Fitrat'ın şiirinin büyüleyici ve zarif yönlerini incelemeyi amaçlıyoruz. Gözlemlediğimiz bilimsel eserler arasında Abdurauf Fitrat'ın şiirsel faaliyetine en büyük katkı öğretmen Sadriddin Ainiy'e aittir. Bir yerde şöyle dedi: "Fitrat'ın şiiri hakkında şunu söylemek gerekir: Şair, folklor tarzında şiir yazan ilk Özbek yazarlardan biriydi. Bu, bin yıldır aruzdan başka bir şekil bilinmeyen yazılı şiirimiz açısından bir yenilikti"²⁸ dedi.

Fitrat'ın yazısında vurgulanan bu noktalar da Sadriddin Ainiy hocanın görüşlerini kanıtlamaktadır. Yani yaratıcı şöyle dedi: "Özbeklerden, Tatarlardan, Kırgızlardan, Türkmenlerden günümüze kadar gelen masalları, masalları, masalları, masalları bir Türk kasidesi gibi unutulmaz bir şekilde dinliyoruz." Türkmen ve Kırgız ülkelerindeki gençlerin sözel becerilerinin iyi olduğunu biliyoruz. Bunların her biri eski Türk edebiyat medresesinden düşen kıymetli taşlardan başka bir şey değil. "Eski Türk edebiyatı medreselerinde aşk ve sevginin yanı sıra felsefe, hikmet ve ahlâkın da bulunduğunu ağızdan ağıza dolaşan sözlerden açıkça anlıyoruz"²⁹ dedi. Bilim adamı,

²⁵ Ayniy S. Namunai adabiyoti tochik. - M.: Markazii xalqi Ittihodi jamohiri sho'raviiso'siyolisti, 1926. S- 534-545.

²⁶ Ayniy S. Ta'rixi inqilobi Buxoro. - Dushanbe: Adib, 1987. S-101.

²⁷ Xo'jayev F. Tanlangan asarlar. I tom. - T.:1976.B- 99.

²⁸ Ayniy S. Ta'rixi inqilobi Buxoro. - Dushanbe: Adib, 1987.S- 101.

²⁹ Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild (Darslik va o'quv qo'llanmalari, ilmiy tadqiqotlar). - T.: "Manaviyat", 2009 yil,B.- 12.

maqola va

Fıtrat'ın klasik Doğu şiirinin tüm güzelliklerini bünyesinde barındırdığını ve geleneksel şiire volkanik bir patlama gibi yeni bir dalga getirdiğini derinden anlamıştı. Şair Fıtrat kadını, zarif bir romantikti ve yaratıcının kendisi de şiirlerine boşuna "rubabi şiirler" adını vermemişti. "Benim güzel, vefasız gulistonum..." ("Go'zalim, bevafo gulistonim...") şiirinde, klasik edebiyata özgü ince göndermeler ve zarif benzetmeler, eski Doğu şiirinin güzelliğinin devamı gibi görünmektedir:

Gelin, ayaklarınıza kan dökelim,
tek nefeste acıdan kurtulurum.
Gel güzelim gel, saçını
tara, öp ve sonra... beni
Boş yere bıraktın beni,
bıraktın niye öldürmedin, ayrıldın.

*(Kel, ayoqingg'a qon bo'lib to'kulay,
Bir nafas dardi hajrdan qutulay.
Kel, go'zal dilbarim, kel, sochingni
Bir taray, bir o'pay-da so'ngra...
Meni behuda tashlading -ketding,
Nega o'ldirmading-da, tark etding).*³⁰

20. yüzyıl edebiyatı şiirinin değişim yönleri, dış biçimleri ve duygusal anlatım yöntemleri modernite dönemiyle ilişkilendirilmiş, edebiyat teorileri de Fıtrat gibi büyük yazarlar tarafından geliştirilmiştir. Abdurauf Fıtrat'ın "Edebiyat Kuralları" ("Adabiyot qoidalari") kitabında her üç edebiyat türü ve yeni türlere değinirken özgün biçim ve içerik ne olmalıdır? tartışmalı tartışma soruları yanıtlandı. Tek bir şiir hakkında şu noktaları düşünün: "Biz de onun 'ağırlık' ve 'kafiye'den oluştuğunu bilmeden gerçek şiire yaklaşılamayız." İsteğimiz doğrultusunda "şarap, kadeh, içki, hol, harf, kaş, göz, çiçek, bülbül" gibi on beş kelimeyi ve "al, hol, hol" gibi kelimeleri "kafiye" yapıp kendimize şair diyoruz. Ancak şiir farklıdır, "kafiye" ve "ağırlık" farklıdır"³¹. Fıtrat'ın şiir konusunda "düzenlilikten" ziyade pathos'u tercih ettiği görülmektedir. Elbette, şekil değil duygu, şairden insanın kalbine kelimelerle taşınır. Burada duygularla ilgili noktalardan bahsetmeyi gerekli gördük. Abdurauf Fıtrat, şiirin ince katmanlarını titizlikle araştırırken, "şiir, kalbin duygu dalgalarını kelimelerle dökmektir" görüşüne tepkisini dile getiriyor. Özellikle bir yerde, "Hele bizim gibi gerçek şiir ve sanatta, "Aklımıza gelen her söz, kalbimizde sezgi dalgaları", Allah korusun, öğrencilerimiz kaçmanın yolunu bulamayacaklar"³², " diyor. Şair, şiirin yapısında yenilikler yapmaya çalışsa da Özbek dilinin olanaklarını ortaya çıkarmış ve Türk dilinin güzelliğini kanıtlamıştır. Arapça ve Farsça kelimelerin gölgesinde zarafetini ifade edemeyen Özbekçe kelimeleri şiirlerine taşımıştır. Şiirlerinde davetin ve uyanışın anlamını halkımızın asil sözleriyle dile getirmiş ve bu sayede gönüllerine kolaylıkla girmeyi başarmıştır:

Rüzgarın yolunu kapatan eski bulutları

³⁰ Abdurauf Fıtrat. She'rlar.-T.: "Manaviyat", 2009 yıl. B-16.

³¹ Abdurauf Fıtrat. Tanlangan asarlar (Darslik va o'quv qo'llanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar). - T.: "Manaviyat", 2009. B. -7.

³² O'sha asar, B- 7.

yakın, parçalayın, yok ed.
Bunları yapamıyorsan
yazık sana...
Düş, kaybol, git!
(*Yel yo'lini to'sib turgan eski bulutlarni,*
Yondirib qo'y, yirtib tashla,
barchasin yo'q et.
Qilolmasang shu ishlarni ,
Sening uchun xo'rlikdir bu...
*Yiqil, yo'qol, ket!*³³)

Edabiyat bilgini Hamidulla Boltaboyev, "Fıtrat va jadidçilik" adlı kitabında, Fıtrat'ın şiirinin dili ve üslubu hakkında Abdurahman Sa'di'nin eserinden bir pasajla yukarıdaki görüşe dayanarak şöyle der: "Genç Özbek edebiyatında Fıtrat'ın rolü, dili ve üslubuyla görülüyor. Fıtrat, edebiyatta Arapça ve Farsça kelimelerin yolunu kapatmış, dil ve üslup bakımından birçok Özbek şairinin ilgisini çekmiştir. Özbek şiirinin yapısının gelişim yollarını belirledi"³⁴.

Fıtrat'ın 20. yüzyıl modern Özbek şariatının gelişimine ve parmak ağırlığının gelişimine önemli katkısını not etmemek mümkün değildir. Ansiklopedik bir kişi olarak kabul edilen Abdurauf Fıtrat, yetenekli bir şair olmasının, yanı sıra oyun yazarı, bilim adamı, yazar ve yayıncıydı. Onun şiir yeteneği Özbekçe ve Farsça şiir koleksiyonlarında görülmektedir. Fıtrat'ın "Şair" diye bilinen bir şiiri de vardır. Bu şiir Mart 1920'de yazılmış olup Abdülhamid Çolpon'a ithaf edilmiştir. Bu bağlamda edebiyat araştırmalarında Miyon Buzruk Salihov'un argümanlarına yer verilmektedir. Şiir, insanlık dünyasının maviliğe yükselmesi için ruhu için yardım isteyen bir lirik kahramanın diliyle yazılmıştır:

Şair
Doğa gizemli, derin anlamlar taşır,
Doğru, doğru yollar Diriliş'e açıktır,
İzlar-topar , o Kendisi için tasarruf yapmaz.
Yaz çiçeğinin yaprağından örülmüş
"Kelimeler" la onları etrafımıza sarar.
(Shoir
Tabiatdan sirli, teran ma'nolar,
Tirilkik-chun ochiq, to'g'ri, chin yo'llar
Izlar-topar, o'zi uchun saqlamas.
Unlarni
Yoz gulining yaprog'idan to'qilgan
*"So'zlar" ilan bizga o'rab topshirar.)*³⁵

Şiirin mısralarında şairin öncelikli görevi, "çiçek yapraklarından örülmüş" güzel sözleri "sarmak", yani şaire teslim etmektir. Şair, yüreğinde doğan duyguların

³³ Abdurauf Fıtrat. She'rlar.-T.: "Manaviyat", 2009 yil,B.-11

³⁴ Boltaboyev H. Fıtrat va jadidchilik. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007. B.-12.

³⁵ Abdurauf Fıtrat. She'rlar.-T.: "Manaviyat", 2009 yil, B.-9.

hakikatini dinleyicinin yüreğine aktarma yeteneğine sahip olup, onun yerinde bulunan semboller onun "tamamlama" aracıdır. Şiir sırasında sevgilisinden herhangi bir iyilik beklemeyen şair, okuyuculardan yardım ister. Şairlerin inleyen ruhunu kullanıp ruhunu teselli etmesini ister.

Emiş... Şair, sevgilisine yazmış,
acılarını tek bir notta dile getirmiş,
sözlerinin sonunda ondan

ruhu için yardım istemişti.

*(Emish...Shoir sevgilisiga yozgan
Bir yozuvda qayg'ularini to'kmish,
So'zlarining eng oxirida ondan
Ruhi uchun oz ko'mak istamish.)*

Şair suretinde gözümüzün önünde acı çeken kişiyi kişileştirir. Ruhu "sevgilisinden iyilik görmez" ve merhameti özler, bedeninde "inleyen ruh" olur. Şiir, şairden ruhuna bir miktar yardım etmesini istemek ümidiyle, yüksek bir ruh arzusuyla sona erer. Şiirin başlığını ortaya koyan bu satırlar "Şair kimdir?" sorusuna uygun bir cevap olabilir. "İnsanlığı dünyanın narin kanadına yerleştirip göklere yükselten" şairin imajı güzel ve masum bir güzelliğe sahiptir.

Şair,
Aşk Bahçesinin
bülbulüdür. İnsanlık dünyasının
küçük, tatlı kanadı onun üzerinde yer alıyor ve
mavi gökyüzüne doğru süzülüyor.
(Shoir
Ishq bog'ining tentak, singirli, yongan,
Bulbulidir. Bashariyat dunyosin
Kichik, nozli qanoti uzra qo'yar,
Ko'klar sari yuksaltkali talpinar.)

Bu görüntü, gözlerinizin önünde ellerini onun ellerine koymak için izninizi isteyen bir şairin resmini çiziyor. Güzellikler biraz yardım ve iyilik yapsalar, maddi alemleri geride bırakarak, dünyayı narin kanatları üzerinde taşıyıp, ruhlarını göklere yükseltmek isterler. Yükseliş, yükseklere yükseliş, ruhun göksel duygulara uçuşu - şiirin asıl amacı budur.

Abdurauf Fitrat, Özbek edebiyatında şair ve şiir konularına odaklanan ilk kişidir. Türk tezkirelerindeki bazı eksik ve uzun soluklu düşünceler dışında bu konuyu ele alan ilk bilimsel kaynak "Şiir ve Şair" adlı edebiyat rehberidir. Yazı o zamanın "İştirokyun" gazetesinin yirmidört temmuz, yirmi dokuz-otuz ağustos sayılarında yayımlandı. Bu makalenin 1919'da yazılmasından önce bile Fitrat'ın sanatsal ve bilimsel çalışmaları şiirle ilgili teorik fikirleri içeriyordu. Ancak "Şiir ve Şair" makalesi bu konudaki teorik fikirleri analiz ediyor. Şiir ve şair aynı düzlemde, birbiriyle bağlantılı olarak incelenir. Makalede öncelikle şiirin tarihi üzerinde durulmaktadır. Şiir nedir? Şair kimdir? sorularına yanıt aranıyor. Ona göre "Şiir ve şiir bizim için yeni bir kelime değildir. Türk milleti varlığını ancak şiiri ve şiiri tanıyarak tanımıştır. Eski Türk halkları kültür tarihlerinde şiirle iç içe yaşamlarını

sürdürmüşlerdir. İslam'ın yayılmasından önce bile eski bir edebi zenginliğe sahipti³⁶". Fıtrat'ın yazısında, Türk halklarının İslam'ı kabul edene kadar yoksulluk içinde yaşadığının düşünülmesi hiçbir sebeple desteklenmemektedir. Kendi halkını kültür, sanat ve edebiyatta hiçbir millettten aşağı görmek istemeyen yazar, bu görüşünü su götürmez delillerle ispat etmektedir. Fıtrat'a göre, "Kültürlü bir milletin şiirsizliğinden bahsetmek, konuşan bir insanın cansızlığına inanmak kadar saçmadır." Yazının yazarı bu görüşünü çürütülemez delillerle kanıtlıyor: "Türklerin Müslüman olmadan önce de kendi şiirleri, şairleri ve edebiyatları vardı." Ancak Türk halklarının kadim şiirinin varlığı hakkında kesin bir kanaate vardıktan sonra bir edebiyat eleştirmeninin bakış açısıyla şiirin özelliklerinden bahseder. Şiiri anlatırken Arapların teorik fikirlerinden yararlanır. "Son Arap yazarları şiiri, ağır, kafiyeli bir cümle anlamına gelen 'kelime konuyu kapsar' olarak tanımlıyorlardı. Şairlerimiz de bu yapıyı kabul ediyor. Yedi veya sekiz kelimeyi belirli bir "ağırlık" içinde düzenleyin ve ardından belirli bir kelimeyi ekleyin: "şiir ile kafiye arasında büyük fark vardır". Dikkat edilirse Fıtrat'ın ağırlık ve kafiyeden oluşan bir şiir dediği zaman bu, şiire verilen temel tanım olmayacaktır. Bu nedenle makalenin yazarı bu kadar gevşek bir tanımdan hoşlanmamaktadır. Kafiye ve ağırlıktan şiirin oluşumu konusunda basit bir fikir ortaya koymaz. "Şiir nadir midir?" sorusuna ise delilsiz olarak şu cevabı veriyor: "Şiir insanların kanını kaynatan, sinirlerini harekete geçiren, beyinlerini titreştiren, duyularını harekete geçiren bir güçtür, manevi bir güçtür. Güç vardır. "Ağırlık" ve "kafiye" gibi gücü olmayan bir kelime şiir olamaz³⁷".

Taklit, yetişmekte olan şairi geçici bir adım atmaya teşvik eder. Şairin deyimiyle taklit, bütün mahallenin tanıdığı bir büyüğün cübbesini giyen bir başkası gibidir. Ama ister iyi gözle, ister kötü gözle bakalım, zevk gibi taklit de yaratıcılığın yaratılmasında etken olabilir. Ancak bu taklitte özgünlük varsa yaratıcı yazı sayılır. İyi bir şey okumaktan kim etkilenmez? Hele ki şiire tutkusu varsa. Neyse bu mazeretler özgünlüğü sınırlamaz. Bu bakımdan Fıtrat, bu görüşünde katıdır ve taklidin şiirin hakikatine giden yoldan uzaklaştırdığına inanır. "Taklitçi şairler, 'ağırlık' ve 'kafiye' içeren çeşitli anlamsız kelimelerin yüceliğine inandıkları için şiirin hakikatinden uzaklaşmışlardır. Şiirin "ağırlık" ve "kafiye"den ibaret olduğunu düşünürsek gerçek şiire yaklaşamayız. Gerçek şiir kalbin duygularını ifade etmektir. Ağırlık ve kafiye kelimenin dekorasyonudur³⁸".

Bugün bile yaratıcıların dilinden Abdurauf Fıtrat'ın yazarlık konusundaki düşüncelerini destekleyen fikirlere sıklıkla rastlıyoruz. Şair Abdulla Oripov da şiirin bireyselliğine özellikle dikkat etti: "Şair, anlamını yitirmiş eski varoluşu anlatmaya başlarken, binlerce ve binlerce eser arasında öne çıkabilmesi için öncelikle şairin şiirinin özgün olması gerekir. dikkat etmelidir. Ciddi düşünce, samimi duygu,

³⁶ Abdurauf Fıtrat. Tanlangan asarlar (Darslik va o'quv qo'llanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar). - T.: "Manaviyat", 2009. B. -5.

³⁷ Abdurauf Fıtrat. Tanlangan asarlar (Darslik va o'quv qo'llanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar). - T.: "Manaviyat", 2009 -yil. B- 6.

³⁸ O'sha manba.

samimiyet, yüksek beceri; bunlar şairin gelecekteki değerini belirleyecektir. Gerçek bir şair kendi sesiyle şarkı söylemeli. Kuru taklit yaratıcılığa aykırıdır³⁹”.

Abdulla Oripov, taklitçi şairi haklı olarak şöyle eleştiriyor:

Yeterince yetindiğiniz,
tutkunuz olduğu sürece taklit edebilirsiniz.
karanlık bir güne katlanın,
Orijinalmiş gibi davranmazsanız.

(*Taqlid qila bergin yetsa bardoshing,*
Modomiki senda bor ekan havas.
Faqat bir qora kun ko`tarib boshing,
*Asl nusxaman deb dod solmasang bas*⁴⁰).

Fitrat'ın makalesinde taklit, edebiyat dünyasındaki en büyük hatalardan biri olarak kınanmakta ve "Türk şiirinin başlangıcını taklitten korumak gerektiği" görüşü, yaratıcının asıl hedefi olmaya devam etmektedir. Fıtrat, sadece bu konuyu ele aldığımız yazımızda değil, "Bedil" tartışmasında da yaratıcılıkta taklitçiliğe karşı olduğunu kategorik olarak beyan ediyor: "İnsanın doğasında olan birbirini takip etmek, hak yolunun soyguncusudur. İnsan dünyasında pek çok yetenek bu taklit sayesinde işe koyulmuştur. Taklit peşinde vakit geçirmek istedikleri için, hakikatle aralarına öyle kalın bir duvar örülmüştür ki, yakalarını yırtarak ona yol açamazlar. Belki de yukarıdaki noktalardan dolayı Fıtrat, taklitçi bir şiir tanımı yapmamaktadır. Ona göre tanımın taklide yer bırakmayacak şekilde olması gerekir. Fıtrat'ın şiir hakkındaki düşüncelerine vurgu yapan edebiyat uzmanı Hamidulla Boltaboyev, "...Fıtrat'a göre şiir ancak taklidini kaybettiğinde, kalbindeki gizli güç 'manevi güç' ortaya çıkar ve işte bu durum şiirin hakikatidir⁴¹", - diyor.

Atullah Hosseini, Ahmed Tarazi, Nizami Aruzi Semerkandi gibi doğulu şair alimleri şiirle ilgili görüşlerini belirtmişler ve bu tanımlar Abdurauf Fitrat'ın bu konudaki görüşleriyle tutarlıdır. Nizami Aruziy Semerkandi'nin düşünceleri de oldukça özenli bir içeriği dile getiriyordu: "Şiir öyle bir sanattır ki, bu sanat aracılığıyla heyecan verici kavramlar yaratır. Ve etkileyici karşılaştırmaları birbirine bağlıyor".⁴² Söylemek gerekir ki hiçbir şair yaşadığı toplumun etkisinden uzak kalamaz. Bu yüzden şair Abdulla Arif "Yaşımdan ileri gide bilmem" ("Sıra ketolmadim, asrimdan nari") darken, haklıydı. Şiir, şairin dilinde doğar ve sosyal ilişkilerin şairin duyguları üzerindeki etkisiyle dile aktarılır. Misreler dinleyeninin kalbine ve duygularına dokunduğunda gerçek bir şiir doğar. "Her birimizin, ruhumuzu ve zihnimizi çevremizdeki eşya ve olaylardan haberdar etmesini sağlayan "Havosi Hamsa" adı verilen beş duyuya sahip olduğumuzu biliyoruz. Ruhumuz, bu beş duyu vasıtasıyla, dünyada duyularımıza ulaşan eşya ve olayları öğrenir ve her birinden üzüntü, sevinç, korku, sıcaklık, kaynama gibi his ve hisleri alır. Şiir,

³⁹ Nurboy Jabborov. Zamon. Mezon. She'riyat. – T.: G`afur G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi., 2015. – B-114.

⁴⁰ Abdulla Oripov. Tanlangan asarlar. - Toshkent: "Sharq" nashriyoti. 2010.B- 27.

⁴¹ Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. - T.: Alisher Navoiy nomidagi O`zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007.B- 88.

⁴² Nizomiy Aruzi Samarqandiy. Nodir hikoyatlar. -T.: G`afur G`ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti, 1985 . B-31.

kalbimizde oluşan bu duyguları sanatsal sözlerle başkalarının kalplerine aktarmaktır. Şair, hafızasındaki eşya ve olaylara dair duygularını sanatsal sözlerle başkalarına aktaran kişidir. "Bir insanın kalbi ne kadar 'duyarlı' olursa, o kadar iyi bir şair olur." "Şiir bir sezgi ve o sezgiyi maharetli sözlerle başkalarına aktarabilecek bir güç gerektirir." Böylece şair, yüreğini üzen duyguları bulur ve bunları sözlü olarak şaire aktarır. Bu süreçte sıradan sözcükler simgeleşerek, imalarla zenginleşerek okuyucunun dilini fethediyor. Demek ki Abdurauf Fitrat'ın "Şiir ve Şiir" adlı bu küçük makalesi hâlâ birçok büyük bilimsel çalışmaya temel teşkil ediyor. Bu harika makalede Abdülhamid Çolpan'ın "Şoroar Devleti ve Endüstriyel Güzellik", Abdurahman Sa'di'nin "Güzel Sanatlar Dünyasında", Vadud Mahmud'un "Günümüzün Şiirleri ve Sanatçıları" adlı bilimsel çalışmalara başladığı gibi birçok kitap yer alıyor. Araştırmamızda şiirin şekil ve tür özelliklerine değinmedik, daha sonra bilimsel çalışmalarımızda konunun bu yönü üzerinde dikkatle durarak şiir ve şiir tartışmasına döneceğiz. Sonuçta şiir ve "insanların kanını kaynatan, kalplerini harekete geçiren, beyinlerini titreten, duyularını harekete geçiren bir güç, manevi bir güç"⁴³ olarak kabul edilen şiir, hem edebiyat uzmanıdır, hem şairdir, hem de ilginç bir konudur, akademisyenler ve hatta sıradan okuyucu ve şair kitleleri için.

Referanslar:

1. Nizomiy Aruzi Samarqandiy. Nodir hikoyatlar. –T.: G’afur G’ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1985 yil
2. Boltaboyev H. Fitrat va jadidchilik. - Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O’zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2007 yil, 88-bet
3. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar (Darslik va o’quv qo’llanmalari, ilmiy maqola va tadqiqotlar). –T.: “Manaviyat”, 2009 yil, 178-bet
4. Xo’jayev F. Tanlangan asarlar. I tom. -T.: 1976 yil, 99-bet.
5. Ayniy S. Ta’rixii inqilobi Buxoro. - Dushanbe: Adib, 1987. 101-sahifa.
6. Ayniy S. Namunai adabiyoti to’chik. - M.: Markazii xalqi Ittihodi jamohiri sho’raviiso’siyolisti, 1926, 534-545- sahifa
7. Boltaboyev H. She’r va shoirliq / “O’zbekiston adabiyoti va san’ati” gazetasi. 1995.-16-iyun.
8. Komatsu. H. 20Yuzyl baslarinda O’rta Asya’da Turkchuluk ve Devrim Hareketleri. - Ankara:1993. -S. 30-41.

LIRIK JANRLAR YARATISHDA SHOIRA MUSLIHABEGIM MISKINNING BADIY MAHORATI

Sodiqova Dilorom Tursunovna,

Buxoro davlat universiteti

O’zbek tili va adabiyoti kafedراس dotsenti, f.f.f.d(PhD)

Annotatsiya: maqolada buxorolik zullisonayn shoira Muslihabegim Miskin ijodidagi g’azal va ruboiylardan namunalar tahlilga tortiladi. Shuningdek, Miskinning lirik janrlar yaratishdagi badiiy mahorati xususida fikr yuritiladi.

⁴³ Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar (Darslik va o’quv qo’llanmalari, ilmiy T.: “Manaviyat”, 2009 yil. B- 6.

maqola va tadqiqotlar). -

Kalit soʻzlar: janr, anʼana, gʻazal, ruboiy, mustazod, muxammas, musaddas, mustasneʼ, muashshar, tarjeʼband, ishq, vasf, oshiq, badiiy sanʼat, salohiyat, mahorat, timsol.

Аннотация: В статье анализируются примеры газелей и рубаи бухарской поэтессы Муслихабегим Мускин. Так же обсуждаются художественные способности Мускина в создании лирических жанров.

Ключевые слова: жанр, традиция, газель, рубаи, мустазад, мухамас, мусаддас, мустасне, муашшар, тарджебанд, любовь, описать, поклонник, художественное искусство, компетентность, мастерство, символ.

Annotation: In the article, examples of ghazals and rubai of Bukharain poetess Muslihabegim Miskin are analyzed. Similarly, Miskin's literary skills in creating lyrical genres are discussed.

Key words: genre, tradition, ghazal, rubai, mustazad, muhamas, musaddas, mustasne, muashshar, tarjeband, love, describe, admirer, art, competence, skill, symbol.

Muslihabegim Miskin oʻzi yashagan zamonning diniy-ijtimoiy, maʼnaviy-maʼrifiy voqeliklaridan teran xabardor boʻlib, xususan, adabiy anʼanalar haqida yetarli tasavvur va bilimga ega boʻlgan, ikki tilda birdek ijod qilgan zullisonayn shoiradir. Koʻhna tarix durdonasi boʻlgan sharif Buxoroning vakilasi sifatida mumtoz adabiyotimizning xazinasini boyitishda oʻzining salmoqli nazmiy merosini qoldirgan ijodkor salohiyati eʼtirof etishga arzigulik.

Muslihabegim Miskinnning oilaviy muhiti hamda yashash tarzi ham uning ijodiga oʻz taʼsirini oʻtkazmay qolmadi. Islom anʼanalari bilan sugʻorilgan qadriyatlardan yoshligidanoq bahramand boʻlib borgan shoira oʻzining nazmiy asarlarida Allohga boʻlgan yuksak muhabbat va ishonchini, paygʻambarlar sardori Muhammad alayhissalomga nisbatan ehtiromini, musulmon olamida tanilgan sahoba hamda pirlarga esa sodiqligini tarannum qildi, ulardagi fazilat va neklikni inʼikos etdi.

Muslihabegim Miskin ixcham hajmli lirik janrlar: ruboiy va soqiynomada badiiy isteʼdodini namoyish eta olganidek, gʻazal va unga bogʻliq boʻlgan lirik janrlar: gʻazal, mustazod, muxammas, musaddas, mustasneʼ, muashshar, tarjeʼband kabilarda ham shunday qobiliyatini sheʼrxonga yetkaza oldi. Ularning ayrimlari misolida mulohazalarimizga oydinlik kiritishga harakat qilamiz. Gʻazal boshqa ijodkorlarda kuzatilgani singari shoira ijodining salmoqli qismini tashkil etadi. Uning dastlabki namunalari VIII-IX asrlarda arab adabiyotida paydo boʻlgan, fors-tojik adabiyotida ilk gʻazal yozgan shoir sifatida Roʻdakiy tilga olinadi. Oʻzbek adabiyotida esa dastlabki gʻazal Rabgʻuziyning «Qisasi Rabgʻuziy» asarida (XIV asr) uchraydi. Gʻazalning dostonlar tarkibida uchrashi ilk bor Xorazmiyning «Muhabbatnoma» sidan boshlanadi[1,93]. Maʼlumki, oʻzbek adabiyotida gʻazalning hajmi 3 baytdan 19 baytgacha boʻlishi taʼkidlanadi. Professor Abdurauf Fitrat «Adabiyot qoidalari» asarida gʻazalga quyidagicha taʼrif beradi: «Yurak lirizmi sheʼrlari» koʻbrak gʻazal shaklida yoziladi...»[2, 140].

Muslihabegim Miskin gʻazallaridagi mavzular olami rang-barang boʻlib, ularda asosan Islom va shariat qoidalari taʼrifu tavsif qilinadi.

Shoira gʻazallari 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 16, 21 baytli nazm namunalaridan iborat. Gʻazallarning aksariyati 9, 11 baytlidir. Ushbu maʼlumotlar ham shoira ijodida ixcham 4-6 baytli, oʻrtacha hajmdagi 7-9 baytli, hajman yirik 12, 14, 16, 21 baytli gʻazallar mavjudligini dalillaydi. Tabiiyki, gʻazal hajmining kengayib borishi uning mukammallashuvining nishonasi sanalmaydi. Shoiraning aksariyat gʻazallarining 7-9 baytdan tarkib topganligi uning gʻazalnavislikdagi anʼanalarga rioya qilganidan darak beradi.

Muslihabegim Miskin sheʼrlarining aksariyati oʻz-oʻzini malomat qilish ruhida bitilgan boʻlib, u taqdirida sodir boʻlgan barcha koʻngilsizliklarning kelib chiqishini chinakam moʻmina sifatida oʻzidan izlaydi. Shu bois ijodkor oʻz sheʼrlarida farzandlari dogʻida oʻrtanayotganiga ayrim ishoralar qilish bilan cheklanadi, xolos. Quyidagi baytlar fikrimizni quvvatlantiradi:

Ey xudovandi jahon, rahmat bekun bar osiyon,

Az karam, yo rab, nazar kun in dili vayroni mo.

Miskini beroraam dar borgohaam, ey karim,

Yak nazar kun, ey xudo, bar diydayi giryon mo [3, 32^b varaq].

Mazmuni: *Ey jahonga egalik qiluvchi tangri, osiylarga rahmat qil. Ey xudo, bizning bu vayron koʻngillarimizga karam (marhamat) nazari bilan boq. Ey Karim, podshohlik saroyingda Miskini bechoraman. Ey Xudo, yigʻloqi koʻzlarimizga bir nazar qil!*

Allohga munojot ruhida bitilgan ushbu satrlarda shoira oʻzini bu olamdagi «dili vayron»lari «diydayi giryon»lar safida koʻrishi zamirida ham oʻsha achchiq qismatiga ishora qilganini sezish qiyin emas.

Muslihabegim Miskin ijodini kuzatar ekanmiz, unda eʼtiqod, chin moʻminlik, kamtarinlik, boqiy va foniylar dunyo mavzularidagi gʻazallardan tashqari ishq va muhabbatni tarannum etuvchi gʻazallar ham uchraydi. Shoiraning «Chashmam nigoron...» misrasi bilan boshlanuvchi gʻazali majoziy ishqni tarannum etuvchi goʻzal bir namunadir:

Chashmam nigoron bar rahi zeboyi shumo xesh,

Mahzun dili man bar rahi zeboyi shumo xesh [4, 14^a varaq].

Matlaʼda suyukli yor mahbubining sogʻinchida oʻrtanayotganligi, uning yoʻllarida koʻzlari intizorligi, koʻngli esa yor hajrida mahzun ekanligini taʼkidlaydi. Gʻazalda «xesh» soʻzi radif sifatida tanlangan boʻlib, bu soʻz lugʻatlarda «aziz», «azizim» maʼnolarida qoʻllanilgan. Shuningdek, Buxoro oʻzbek va tojiklari shevasida «qarindosh» maʼnosini ham anglatadi. Shoira ayni maʼnoni gʻazalda badiiy ifodalagani bois unda talqin etilayotgan manzur umumiylik kasb etadi. Uni shoiraning turmush oʻrtogʻiga, farzandiga nisbatan ham yoki bir qarindoshiga nisbatan ham aytilgan samimiy muhabbatining badiiy ifodasi sifatidan tushunish mumkin. Shuningdek, bu soʻz Muhammad (a.s.)ga nisbatan qoʻllanilgani ham eʼtiborni tortadi. Shoira ruboiylaridan birida «*Baxshoy jurmi moro az lutfi xesh, yo rab*» (*Yo rab, qarindoshning lutfi bois gunohlarimizdan oʻt!*) [1962, 80^a varaq] misrasi shunday xulosaga kelish imkonini beradi. Ayni holat ayol ijodkorlarda xos badiiy uslub boʻlib, ularning oshiqona gʻazallar bitishiga imkon yaratadi. Masalaga shu nuqtayi nazardan

yondashadigan bo'lsak, Muslihabegim bu borada badiiy topqirlik qila olgan, deyish mumkin.

Ey rohati jonam-u dilam, az ishq kabobast,
Devona shavam vola-yu shaydoyi shumo, xesh [4,14^a varaq].

Mazmuni: *Ey jon-u dilimning rohati, ishqdan kabobdek kuydi, qarindosh, sizga vola-yu shaydolikdan devona bo'laman.*

Ushbu misralarda shoira «*Ey jon-u dilimning rohati*» deya manzurga murojaat etish bilan unga o'zining nihoyatda yaqinligini, ayni choqda o'z jon-u ko'nglining kabobdek kuyanligini badiiy ifodalashga erishgan. Uning vasf etilayotgan manzurga vola-yu shaydolikda devona bo'lishi esa sidqan muhabbatga berilganligini anglatadi. Keyingi baytlarda lirik qahramonning ayni holi tasvirlari tadrijiy rivojlantiriladi.

Devonaam az ishq tu, ey shohi dilorom,
Majnun shudaam man ba tamannoyi, ey shumo xesh.
Layli jigar xun ravam dar ko'h-u sahro,
Devona shavam bar sari savdoyi shumo xesh.
Man bulbuli sho'rida ravam go'sha-yu bog'iy,
Mastona ravam man tamoshoyi shumo xesh.
Binam agar on sarvi gul andomi shumoro,
Buda dilam az zulf sumansoyi tu xesh [4, 14^a varaq].

Mazmuni: *Ey sho'xi dilorom, sening ishqingda devona bo'ldim. Ey siz qarindoshim, (vaslingiz) orzusida Majnun bo'ldim. Tog'-u sahroda jigari qon bo'lgan Laylidek kezay, Ey qarindosh, sizning savdoyingizda devona bo'lay. Oshiq bulbul misoli bog'larni sarson kezib, sening jamolingni ko'rishga mastona borsam, qarindosh. Sizning sarv gul yuzli jisingizni ko'rib, dilim sening zulfi sumansongga aylandi, qarindosh.*

G'azalda vasf etilayotgan manzurni «sho'xi dilorom» tarzida istioralashtirish va uning ishqida devona bo'lishni ifodalash, lirik qahramonni Majnunga o'xshatish imkonini hosil qilgan. Ayni choqda shoira oshiq obrazi ayol ekanligini nazarda tutgan holda keyingi baytda uni Layliga qiyoslaydi. Bu bilan Layli va Majnunlik pok ishq ta'sirida birdek iztirob chekkanlari badiiylashtiriladi. Shuningdek, lirik qahramonning oshiq bulbulga o'xshatilishi ham jununvor oshiqlikni tadrijiy rivojlantirish imkonini hosil qilgan. G'azal maqta'sida ma'shuq hajrida hayron-u parishonlik o'z ifodasini topgan:

Miskin zi firoqat shuda hayron-u parishon,
Payvasta ravam man ba tavalloyi shumo xesh [4, 14^a varaq].

Mazmuni: *Miskin yorning firoqida hayron-u parishon bo'ldi, men sizga yolvorishda bardavom yuray, qarindosh.*

Muslihabegim Miskin g'azaliyotidagi jununvor lirik qahramonning ishq tasvirini badiiy ifodalashda shoiraning Muhammad (a.s.)ni hamda o'zi e'tiqod qilgan pirlarni «xesh» tarzida tasvirlash imkonini hosil qilgan, deyish mumkin. Umuman olganda, g'azalda vasf etilayotgan ma'shuqaning umumlashma obraz – ilohiy mazhar sifatida tasvirlanishi uning ko'nglidagi iztiroblarini badiiylashtirishga zamin hozirlagan va shoira ma'naviy muhabbatni go'zal tasvirlay olgan.

«Bar ko‘yi tu ..» misralari bilan boshlanuvchi g‘azalida ham ishqiy g‘azaliyot an‘analariga xos tarzda shoira mahbubidan o‘zining chorasiz ahvoliga nazar tashlashni so‘raydi:

Bar ko‘yi tu, ey gavhar, yak dona zanam raqs,

Az ishq jamolat ham parvona zanam raqs [5, 65^a varaq].

E’tibor bering, mahbub ko‘yida uni bir gavhar misol bilib, jamoliga parvona bo‘lib, ma’shuqa raqsga tushmoqni ixtiyor etadi. Bu bilan ishq dardiga muhtalo bo‘lgan yorning tinimsiz hijrondan aziyat chekayotganligini ko‘rsatish ijodkorning birlamchi maqsadiga aylanadi.

Mushtoqi jamoli tuam, ey shoh, nazar kun,

Az ishq tu man bar mayxona zanam raqs [5, 65^a varaq].

Keltirilgan iqtibosda mahbub – shohga tenglashtiriladi. Shoh – yetishishi qiyin bo‘lgan mahbub, mahbuba esa undan ancha pastda – unga yetmoqlik, jamolini ko‘rmoqlik uchun har qanday qiynoqlarga qodir, hatto mayxona sahnida (ishq yo‘lida) raqsga tushishni ham pisand qilmaydi, mahbub visoliga yetmoqlik uchun hech qanday sinovdan tap tortmaydi.

Har ki jamolat ba dilam jilvagar oyad,

Az shavqi tu man behudu mastona zanam raqs [5, 65^a varaq].

Mahbubning jamolini ko‘rish mahbubaga shu qadar shavq, xurramlik bag‘ishlaydiki, bu jamolning jilvasi uni o‘zini yo‘qotadigan darajada sarxush qiladi, raqsga chorlaydi. Aslida «raqs» so‘zini ma’shuqa sevgisi uchun qilayotgan sa’y-harakatlarini, visol uchun zahmatlar chekkanda o‘zini ovutish barobarida qo‘llanilgan ramz desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Barqe‘i zi rahi xesh ba moyon bekushoyi,

Az hajri tu man, ey mahi jonona zanam raqs [5, 65^a varaq].

Sevgilisiga erishmaslik, jisman undan olisda bo‘lmoqlik har qanday oshiqni tiriklikdan judo qiladi, suyuklisining yonida emasligi esa yangi timsollarni keltirib chiqaradi; «ey shahi jonona», ya’ni «mahbub» Oyga tenglashtiriladi, yor qalbidagi zulmatni olisdan bo‘lsada yoritib turadi.

Benigar tu ba holi man bechora Miskin,

Be xud shuda az ishq tu mastona zanam raqs [5, 65^a varaq].

Ishqiy g‘azal an‘analariga xos tarzda shoira mahbubidan o‘zining chorasiz ahvoliga nazar tashlashni, uning ishqida o‘zligini tamoman unutayozgan bir mastona misoli qolganligini e’tirof etadi.

Shoira ruboiy janrida ham samarali ijod qilgan. Aksar ruboiylarida ilm-ma’rifat masalalariga ham e’tibor qaratib, insoniy fazilatlarni ziynatlashda, inson kamoloti, ma’naviy olamini yuksaltirishda ilmning o‘rni alohida ekanligi ta’kidlanadi:

Dar har jahon izzati shohon ilm ast,

Behtar az saltanati taxti Sulaymon ilm ast.

Har ki andar in jahon donad agar qadri ilm,

Izzati saltanat zi niyyati mardon ilm ast [3,114b].

Mazmuni: Har ikki jahondagi shohona izzat bu ilmdir,

Ilm, hatto Sulaymon saltanatidagi taxtdan ham afzaldir.

Kimki bu dunyoda ilmning qadrini bilsa,

Saltanatning izzati, mardlarning niyati ilmdir.

Muslihabegim Miskin gʻazal va ruboiylarining aksariyatida Allohga iltijo qilib, uning lutfi marhamatiga noil boʻlish istagida ekanligini obrazli bayon etadi. Shunday mazmunda bitilgan gʻazallardagi orifona ruhning kuchliligi, ayni choqda bunday gʻazallar badiiy ifodasida ijodkor murojaat etgan timsollarning oʻziga xosligi, ulardan moʻmina ayolga xos nazokat-u iffatning ayonlashib turishi sheʼrxonga hissiy taʼsir koʻrsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

4. Yusupova D. Adabiyot: –Toshkent: Akademnashr. 2015, –B.93.
5. Boltaboyev H. Sharq mumtoz poetikasi. –Toshkent. Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2008. –B.140.
6. Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi qoʻlyozmalar fondi. Inv.1972/1. -132b.
7. Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi qoʻlyozmalar fondi. Inv.1277. -132b.
8. Oʻzbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi qoʻlyozmalar fondi. Inv.1962. -132b.
9. Садикова Д. The Expression of Muslikha begim Miskin's Autobiography in Her Own Literary Collections //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz). – 2023. – Т. 38. – №. 38.
10. Eshankulov H., Sadikova D. Muslihabegim Miskin is a talented bilingual poetes during the literary period of the XIXth century in Bukhara //GOLDEN SCRIPTS OLTIN BITIGLAR. – C. 41.
11. Tursunovna S. D. BUXOROLIK ZULLISONAYN SHOIRA //THE THEORY OF RECENT SCIENTIFIC RESEARCH IN THE FIELD OF PEDAGOGY. – 2024. – Т. 2. – №. 20. – C. 170-176.
12. Sodiqova D. Muslihabegim ijodida hadislarga murojaat //CONFERENCE ON THE ROLE AND IMPORTANCE OF SCIENCE IN THE MODERN WORLD. – 2024. – Т. 1. – №. 4. – C. 240-249.

FITRAT SHE'RIYATIDA FLORISTIK VA FAUNISTIK OBRAZLARGA MUNOSABAT

Nafosat O'roqova,
BuxDU dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: yangi o'zbek she'riyatining olam badiiy manzarasini floristik va faunistik obrazlar orqali ifodalash poetikasida badiiy taraqqiyot tadriji o'z izini qoldirdi. Unda xalq lirik qo'shiqlari va mumtoz an'analarga vorislik ruhi sezildi. O'z navbatida, o'zbek she'riyati shakl va mazmun, novatorona tasvir usuli, obrazlar xilma-xilligi jihatidan tubdan yangilandi. Mazkur maqolada qomusiy olim, atoqli ijodkor Abdurauf Fitratning she'rlari tahlilga tortildi. Uning floristik va faunistik obrazlarni she'rda qo'llash mahoratiga urg'u qaratildi. Bunda ushbu obrazlarning ramziy mazmun-mohiyat kasb etganligi qator she'riy misralar orqali dalillandi.

Kalit so'zlar: yangi o'zbek she'riyati, olamning badiiy manzarasi, obraz, ramz, floristik obrazlar, faunistik obrazlar

Abstract: the poetics of artistic expression of the world view through floral and faunistic images of new Uzbek poetry left its mark on the stage of artistic development. It felt folk lyrical songs and the spirit of inheritance of classical traditions. On the other hand, Uzbek poetry was radically updated in form and content, innovative method of depiction, diversity of images. This article analyzed the poems of the encyclopedist, famous artist Abdurauf Fitrat. Particular attention was paid to his ability to use floral and faunistic images in poetry. The fact that these images acquired symbolic meaning is evidenced by a number of poetic lines.

Key words: new Uzbek poetry, artistic view of the world, image, symbol, floristic images, faunistic images

Ma'lumki, badiiy adabiyotda predmetlar, o'simliklar, narsalar, jonivorlar, ranglardan foydalanib yaratilgan simvolik obrazlar tez-tez uchrab turadi. Masalan, shular orasida tulki – ayyorlik, bo'ri – qonxo'rlik, laqmalik, ohu – go'zallik, sher – mardlik, jasorat, qora rang – zulmat, falokat ramzi sifatida ma'lum. Xalq og'zaki ijodi hamda mumtoz she'riyat janrlarini flora va faunaga oid obrazlar ilk boshdanoq boyitib kelmoqda. Ularning yana bir guruhi allegorik obrazlar deb yuritiladi. Xarakterli tomoni shundaki, bunda qush, hayvon, hasharot kabilar insonlarga xos bo'lgan xususiyatga ega qilib ko'rsatiladi. Aniqroq qilib aytganda, ular insoniylashtiriladi. Natijada, tuzum yoki jamiyatdagi ayrim odamlarning nuqsonlari ustidan hajv qilinadi. Ba'zida ularning ma'lum bir kamchiliklari qattiq tanqid ostiga olinadi.

Folklor namunalari safidagi turli rivoyat va asotirlarda, qadimiy tasavvurlar va qarashlarga ko'ra, hayvonlar xudo yoki yarim xudo timsolida aks etgan. Daraxtlarni esa jonli va ruhi bor, deya ularga e'tiqod qilganlar. Bugungi kun she'riyatida esa ular real obrazlar qiyofasida namoyon bo'lmoqda. Insonlar mavjud yerlarda hayvonlar, o'simliklar, gullar, daraxtlar, qushlarning ham ular bilan yonma-yon yashashi tabiiy hol. Chunki bu tabiat qonuni, ya'ni tabiat-insoniyat-hayvonot uchligi bu dunyoni muvozanatda ushlab turgan birliklardir. Odamzot hayotining ilk bosqichlaridanoq ayrim jonivorlarni qo'lga o'rgatib, ulardan turli maqsadlarda foydalanganlar. Ba'zilar yemish vazifasini bajargan bo'lsa, bazilari ulov o'rnini bosgan. Hatto hayvonlarning insonlarga psixologik tomondan ko'mak berishlari maxsus tadqiqotlarda o'rganilgan. Millatlar geografik joylashuvi, madaniyati, dunyoqarashi, an'ana va urf-odatlariga ko'ra farqli jonivorlar bilan birgalikda yashaganlar va ularning ham tirikchilik tarziga qiziqqanlar. Masalan, o'zbek xalq og'zaki ijodida, ayniqsa, dostonlarda ot, tuya, qoramol va qo'y-qo'zilar kuylangan. Chunki ularga xotirjamlik, to'kin-sochinlik ramzi sifatida qaralgan.

Yovvoyi, qo'lga o'rgatilmagan, ya'ni madaniylashmagan hayvonlar, turli jonivorlar, gul va daraxtlar o'ziga xos olamda yashaydi. Ularning ham alohida yashash va himoyalash tarzi, ozuqalanish yo'sini, tabiatda belgilab qo'yilgan maxsus bajaradigan vazifasi bor. Yangi o'zbek she'riyatida floristik va faunistik obrazlar maxsus tizimni tashkil qiladi. Bu tizimni davr nuqtai nazaridan ikki qismga ajratib o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi:

1. Mustamlaka davrida yaratilgan she'rlarda flora va fauna timsoli.
2. Mustaqillik davri o'zbek she'riyatida floristik va faunistik obrazlarning o'rni.

Yangi o'zbek she'riyatining tamal toshini qo'ygan ijodkorlardan biri Abdurauf Fitratdir. U qomusiy olim, serqirra ijodkor sifatida davrning eng hozirjavob kishilaridan edi. Asarlari o'ziga xos uslubi, obrazlar rang-barangligi, g'oyaviy izchilligi, badiiy mukammalligi, xalqchilligi, ijtimoiy mazmun-mohiyat kasb etishi jihatidan katta ahamiyatga molik.

Fitratning "Mirrix yulduziga" she'rining ikkinchi qismida qoplon obrazi gavdalanitirilgan. Dastlab nido badiiy san'ati bilan boshlangan she'rda go'zal yulduz – Mirrixga murojaat qilinadi. Kerakli o'rinlarda "yerimizning eng qadrli tuqg'ani" so'roqqa tutiladi:

Bormi senda bizim kabi insonlar,

Ikki yuzli ishbuzarlar, shaytonlar.

O'rtoq qonin qonmay ichkan zuluklar,

Qardosh etin to'ymay yegan qoplonlar [Fitrat, 2000:36]?

She'rda Mirrix yulduzining yerda bo'layotgan xunrezliklarga chidolmasdan osmonga qochib chiqib ketganiga diqqat qaratiladi. Yurtimizning ruslar tomonidan bosib olinib mustamlaka qilingani uning boshiga qora bulutlarni olib keldi. Xalq talanib, uning madaniyati, ma'naviyati yo'qqa chiqarildi. Ming yilliklarga ega boy tarixi toptaldi. Ma'lumki, mustamlakachilar bunday ishlarni amalga oshirishda mahalliy boylarga, amaldorlarga suyanadilar. She'rda mana shunday xalq sotqinlari ustidan shikoyat qilinadi. Buni "o'rtoq qonin qonmay ichkan", "qardosh etin to'ymay yegan", "qorin-qursoq yo'lida, elin, yurtin, borin-yo'g'in sotqonlar" sifatlashlari tasdiqlaydi. Demak, qoplon obrazi zulmkor amaldorlar timsoli bilan parallel qo'yilgan. Fitrat mazkur she'r orqali mahalliy amaldorlarni insofga chaqirishga uringan.

Uning "O'qitg'uvchilar yurtiga" she'rda arslon so'zi ko'chma ma'noda qo'llangan. Bandda qo'llangan "ma'rifat arslonlari" birikmasi istiora bo'lib, ilm ahli, ma'rifat ahli – xalqning ziyoli qatlami nazarda tutilgan. Fitrat shunday oydinlar qatorida hamisha yurtining rivojlanishi, ilm-ma'rifatning taraqqiy etishi yo'lida jonbozlik ko'rsatgan. Mustabid tuzum davrida erkka da'vat etish, jaholatni yengishga chaqirish, ilmi bo'lishga targ'ib qilish jasorat sanalgan. Zero, bu yo'l juda xatarli bo'lganligi bois hamma ham bunga jur'at etolmagan. Shu xususiyatiga ko'ra bunday qatlam jasorati arslonga tenglashtirilgan:

Orqadoshlar, to'planaylik jahlning uyin yiqqali,

El ko'zin olg'an qorong'u pardalarni yirtkali.

Biz erurmiz ma'rifat arslonlari, ilm erlari,

To'planaylik, turk elig'a to'g'ri yo'llar ochqali [Fitrat, 2000:42].

She'rda shoirning orqadoshlari, ya'ni do'stlariga murojaatini ko'rish mumkin. Bunda so'nggi va to'g'ri qarorga asoslangan kuchli da'vat ruhi hukmron. "Ellari mahvdan qutqaran ilm erur // Bizlari ham bu kundan o'zi qutqarur" misralarining har banddan keyingi takrori shoir tomonidan shu mavzuga urg'u qaratilganligini anglatadi. Demak, yurtni ozod ko'rish uchun, avvalo, johiliyatni yengib, ilm-

ma'rifatni yoyish, bu yo'lda ziyoli qatlamning birlashishi lozimligi g'oyasi she'rning leytmotivini belgilaydi.

Fitratning "Behbudiyning sag'anasin izladim" she'ri marsiya ruhida yozilgan. Unda chor rossiyasi tuzumining qora izlarini ko'rish mumkin:

Cho'kmishdi yer uzra olam to'sug'i,

O'ksuzlik boyqushi qanot qoqardi.

Botuvda qizarib turg'an bulutdan

Ezilg'an ko'nglima motam yog'ardi [Fitrat, 2000:40].

She'r ma'rifatparvar jadid Mahmudxo'ja Behbudiyning vafoti munosabati bilan yozilgan. Bunda lirik qahramonning ijtimoiy muhit ta'sirida ruhiy qiynoqqa tushganligini ko'rish mumkin. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Behbudiyni izsiz yo'q qilishgan, qabri haligacha noma'lum. Shu bois she'rning bunday nomlanishida ham ramziy ma'no bor. "Cho'kmishdi yer uzra olam to'sug'i" birikmasi qorong'ulik va tunga ishora. Ular ham, o'z navbatida, xalq boshiga tushgan qora kunlardan, quyuq zulmatli davrdan nishona beradi. She'rda boyqush obrazi bor. Biroq u ramziy ma'noda qo'llangan. O'ksuzlik – chorasizlik. O'ksuzlik boyqushining qanot qoqishi o'lkaning naqadar ayanchli ahvolga kelib qolganligidan dalolat beradi. Boyqush tunda sayr qiladi. Uni faqatgina qorong'u tushganda payqaysiz. Shu jihatiga ko'ra, manzaraning asosli chiqqanligini ko'rish mumkin. Misrada qo'llangan istiora san'ati poetik tasvirda ishonarlilikni ta'minlagan. Qizarib turgan bulutdan lirik qahramonning ko'ngliga motam yog'ishi uning qonli bag'riga qiyosan olingan.

Yangi o'zbek adabiyotida olamning badiiy manzarasini gul obrazlari bilan ifodalash an'anasi ham davom etdi. Shu yo'nalishga asoslanib ijod qilish mas'uliyatini ortig'i bilan ado qilgan dan biri bu, shubhasiz, Fitratdir.

Fitrat ijodida gul obrazi alohida ahamiyat kasb etadi. U mahbubasiga "Gulim", deb murojaat qiladi:

Qizil gulim, borlig'imning sultoni!

Jonim, sening xayolingda kuchaydi.

Yuragimning eng qimmatli armoni,

Nechuk menga marhamating ozaydi? [Fitrat, 2000:35]

Gul, an'anaga ko'ra, ma'shuqa timsolida gavdalanadi. Qizil gul esa ayni balog'atga yetgan yor ramzini ifodalab keladi. Demak, mazkur she'r muallifning yoshlik chog'larida bitilganini taxmin qilishimizga asos bo'ladi. "Yuragimning eng qimmatli armoni" jumlasidan bilish mumkinki, lirik qahramon ma'shuqasi visolidan noumidlikka tushgan. Bunga uning "marhamati ozaygan"ligi sabab. Shunday bo'lsa-da, oshiq ma'shuqasini borlig'ining sultoni sifatida ko'radi. She'rda istiora san'atini qo'llash orqali poetik butunlikka erishilgan. Agar davrni inobatga olsak, balki bu she'rda ham gul obrazi yurt ramzini ifodalagan, degan xulosa berish xato bo'lmas. Albatta, shoirning o'zi bu haqda hech qayerda biror mulohaza yozib qoldirmagan. Shunga ko'ra, bundagi mahbuba uning mustamlaka Vatani ramzi bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, so'nggi yillarda ijodkorlar olamning badiiy manzarasi ifodasiga yangicha rakursda yondashmoqda. Bu hodisa yangi o'zbek she'riyatida yorqin ko'zga tashlandi. Shoirnlarning ona tabiatga – flora va fauna olamiga munosabati tubdan o'zgarganligi diqqatga molik masalalardandir. Mazkur

obrazlarning Fitrat she'rlarida yuksak o'rni bor. Floristik va faunistik obrazlar o'z ma'nosidan tashqari turli ramziy-timsoliy ma'nolarni gavdalantirib, shoirning badiiy maqsadini ro'yobga chiqarishda zarur vosita sanaladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Фитрат, Абдурауф. Танланган асарлар. V жилдлик. I жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. –Т.: Маънавият, 2000. – 256 б.
2. Avaznazarov O. Navoiy timsollari so'zligi. – Т.: Spectrum Media Group, 2024. – 288 b.
3. O'roqova, N. (2024). ABDULLA ORIPOV LIRIKASIDA RAMZIY-FLORISTIK OBRAZLAR IFODASI. Центральноеазиатский журнал междисциплинарных исследований и исследований в области управления, 1(3), 193-199.
4. O'roqova N. O 'ZBEK SHE'RIYATIDA KAPALAK OBRAZI TALQINI //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2024. – Т. 47. – №. 47.
5. Yoriyevna, U. N. (2023). THE ORIGINALITY AND GENESIS OF ANIMAL SYMBOLISM IN POETRY. Spectrum Journal of Innovation, Reforms and Development, 18, 20-23.
6. Yoriyevna, U. N. (2023). RELATIONSHIPS BETWEEN HUMANS AND ANIMALS. Confrencea, 8(1), 123-126.
7. O'roqova, N., & Davronova , M. (2024). CHO'LPON LIRIKASIDA HAYVONLAR RAMZI. CONFERENCE ON THE ROLE AND IMPORTANCE OF SCIENCE IN THE MODERN WORLD, 1(4), 203–212. Retrieved from <https://universalconference.us/universalconference/index.php/crismw/article/view/1404>
8. Yoriyevna O. N. et al. ZAMONAVIY O'ZBEK SHE'RIYATIDA FLORISTIK OBRAZLAR TALQINI //SCIENTIFIC APPROACH TO THE MODERN EDUCATION SYSTEM. – 2024. – Т. 2. – №. 24. – С. 26.

ZANJIRBAND SHER QOSHIDA...

Zulayho Abdurahmon,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya: Maqola adabiyotshunoslikda ilmiy-irfoniy uslub yaratgan Ibrohim Haqqulning “Zanjirband sher qoshida” kitobidagi o'ziga xos tahlil va talqinlarga qaratilgan. Adabiyotshunos shaxsiyati va tadqiqot mushtarakligi ochib berishga harakat qilindi. Kitobning zamonamiz ta'lim-tarbiyasidagi qimmatiga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: irfon, davr, tahlil, talqin, din, adabiyotshunoslik, Vatan, tuproq.

Аннотация: Статья посвящена уникальным анализам и интерпретациям, представленным в книге Иброхима Хаккулла "Занжирбанд шер қошида", который создал научно-ирфоний стиль в литературоведении. Попытка раскрыть личность литературоведа и синтез его исследований. Обращено внимание на значение книги в современном образовании и воспитании.

Ключевые слова: ирфан, эпоха, анализ, интерпретация, религия, литературоведение, Родина, земля.

Annotation: The article focuses on the unique analyses and interpretations in Ibrohim Haqqul's book "At the Foot of the Chained Lion," who developed a scholarly-irfanic style in literary studies. An attempt has been made to reveal the personality of the literary scholar and the synthesis of his research. Attention is drawn to the value of the book in modern education and upbringing.

Keywords: irfan, era, analysis, interpretation, religion, literary studies, homeland, soil.

Yaratganning izn-u ixtiyoridagi tarix shaxslarni yaratadi. Yoxud tarixga aylanuvchi, tarix yaratuvchi bandalarini Alloh taolo o'zi tanlaydi. Bunda u qadar tafovut yo'q. Ammo ustoz Ibrohim Haqqul Parvardigorning mana shunday mumtoz qullaridan ekanligiga shubha yo'q. Ibrohim Haqqul nafaqat o'zbek adabiyoti va adabiyotshunosligining ma'naviy tug'ilishi, balki o'zbek xalqida milliy uyg'onish bo'lgan ma'lum bir vatanparvar, xalqparvar, erkarparvar avlod yetishgan og'ir davrda dunyoga keldi. Uning asarlaridagi ilohiy haqiqat, ruhoniylar hurriyat, xalqona samimiyat, turkona shiddat aks-sadosi bevosita ana shu davrda muqaddas so'z bayrog'ini ko'tarib jasorat maydonida jangga otlangan abadiyat farzandlarining urhosi edi. Ustozning "Zanjirband sher qoshida" kitobi buning yorqin dalilidir. Hozirga qadar qo'lma-qo'l o'qilayotgan mazkur kitob 2021- yil qayta nashr qilindi. Kitobni tahrirlash jarayonida domla o'sha davrlarga qaytdi yoxud ko'ngil zindonida asrayotgan ba'zi xotiralarini oshkor qildi. Kitobni men o'qib turdim, domla tahrir qildilar. Deyarli, o'zgarish bo'lmadi, ammo men domlanning ozgina bo'lsa ham yurak urishlarini yaqinroq eshitganimdan bugun Parvardigorga shukrim bor...

Ibrohim Haqqul 30 dan ortiq kitoblar muallifi. Adabiyotshunos har bir kitobining o'quvchisini ko'z o'ngida aniq tasavvur qilgan. "Zanjirband sher qoshida" kitobi asosan, ozod shaxsiyat orzu qilingan yoshlarga bag'ishlangan. Ammo uni kattalar, hatto daho ijodkorlar ham maroq va mushohada bilan mutolaa qilgani aniq. Millat saviyasi uchun qayg'urgan olimning yoshlarga mo'jallangan maqolalarida ham hikmat ma'rifati, bayon badiiyati pasaymaydi. Ustoz adabiyotshunos Ergash Ochilov ta'kidlagidek: "Aslida Ibrohim Haqqul uncha tushunarli va ommabop ham yozmaydi. Ba'zida u hatto xoslar uchun yozadiganday bo'lib tuyuladi. U hech qachon o'quvchi darajasiga tushmagan, balki hamisha keng o'quvchilar ommasini o'z orqasidan ergashtirib kelgan". Darhaqiqat, ustoz tadqiqotlari tafakkur va taxayyulga g'arq qiladi. Yuraklarda o'z ismini topa olmay qiynalayotgan tuyg'ularga ism topib beradi. Ruh tirikligi, qalb sog'lomligini ta'minlayotgan qudsiy hislarga oshno etadi. Inson o'zining oliy maxluqot ekanligini, odamligini, bandaligini anglab, ko'ngil haqiqiy huzun va chin huzurni his qiladi.

Kitob "Tabiat – go'zallik va hurlik saltanati" nomli maqola bilan boshlanadi. Shoirlar 18 ming olam tilini anglashga harakat qilgan dilshunoslardir. Ular tabiat bilan ham sirlashishgan. Barcha maxluqotlarni anglash, ular bilan rozlashish Xoliqning qudratini yanada teranroq tuyishga olib kelgan. Natijada, odamlar Qodiri mutlaqning Yaratuvchiligini, uning marhamatini tafakkur qilib, o'zining qulligini yanada chuqurroq anglagan. Ibrohim Haqqul Haqqa qullik mohiyati haqida mushohada

yuritgan, bandalik sirrini bilgan sari boshqa barcha borliq oldida hur va ozodligini baralla aytgan. Va erk tuyg‘usi butun hayotiga aylangan. Ustozdagi to‘g‘rilik, jur‘at zamini Haqqa qulligidan. “Alisher Navoiy asarlarida tabiat, eng avvalo, chinakam hurlik tayanchi, erk saltanati sifatida ulug‘lanadi. Ha, tabiat va insonni ajratib bo‘lmaydi Bolalikda har kimning borib jimgina quchadigan daraxtlari bo‘ladi. Ularni kimdir quchoqlab quvnagan, kimdir yig‘lagan. Bu daraxtlarni qaysidir bolakayning armonlari larzaga solgan. Ehtimol, norasida bir go‘dak shodliklari tufayli daraxt ildizi zaminga chuqurroq botgandir”. Qismat, taqdiri azal Odam avlodlari uchun hamisha sirililigicha qolgan. Domlaning tahlil va talqinlaridagi ko‘ngillarga yaqin soddalik olimning ruh pokligi bilan aloqador. Ibrohim Haqqul go‘yo bolaligida o‘zgacha tuyg‘ular, boshqacha bir tasavvurlar bilan ulg‘aygan. Olimdagi olamni rangin ko‘ra olish qobiliyati va tasvirlaridagi tiniqlik fikrimizni to‘laqonli tasdiqlaydi. Ibrohim Haqqul, adabiyot, she‘riyat maxzanidan hech kim ilg‘amagan asrorlarni topgan va uni hammaga ham nasib etavermaydigan ilhom bilan boshqalarga yetkaza olgan. Uztozning kitob sahifalaridagi “Ma‘lumki, tabiat she‘riyatda bevosita manzara yoki badiiy tasvir vositasi o‘laroq aksini topadi. Lekin har ikki holatda ham u inson qalbi, ruhi, ehtirosi, dard va kechinmalari bilan uyg‘unlashgan bo‘ladi. Sharq she‘riyati tarixi – o‘ziga xos tabiat qomusidir” kabi har bir jumlasini betakror hikmat, ilmiy-nazariy xulosalar sifatida qabul qilish mumkin. Bu mulohazalarga 30 yildan oshdi. Ammo shu nuqtai nazardan bugun ham adabiyot tadqiqiga tom ma’noda kirishilganligiga ishonib bo‘lmaydi. Tabiat va inson munosabati ko‘rsatilgan asarlarning ta’siri, yashovchanligini hech inkor qilib bo‘lmaydi. Buni ko‘p adabiyotshunoslar anglaydi. Biroq Ibrohim Haqqulday aniq va lo‘nda ifodalash adabiyotshunoslikda har kimga ham nasib etavermaydi. Ustozning jonli uslubi, sehrli bayoni hammaga ayon. Ibrohim Haqqul ona tilini asrash, uni millat ruhi o‘laroq qabul qilish haqida ko‘p qayg‘urgan va kurashganlardan biri. Ustoz bu masalada qator maqolalari bilan chiqish qilganligi xalqqa ma‘lumdir. Ammo Ibrohim Haqqulning til mujodalasi shular bilan cheklanmaydi, bil‘aks butun ijodi bilan isbotlanadi. Bugungi adabiyotshunoslik to‘g‘ri uslubni tanlash uchun ham ustoz asarlarini tadqiq etishi, o‘rganishi zarur. Ustozda turkiy mumtoz adabiyot, umuman, o‘zbek millati ruhiyatiga begona bo‘lgan biror so‘zni uchratmaysiz. Men bugun ustozning ilmdagi terminbozlikka juda qadar qattiq kurashganligini g‘oyat tushunaman. Chunki ustoz qarshi turgan, ilm deya qabul qilmagan ba’zi ishlar ta’sirida terminbozlik asosidagi ilmbozlik urchidi. Badiiy asar ruhiga yod bo‘lgan g‘arb terminologiyasi asosida go‘yoki tahlillar qilinyapti. Vaholanki bu ilmbozlik, nafaqat adabiyot, balki millatga xiyonatdir. Millatning ruhi deya tan olingan tilning buzilishiga adabiyotshunoslar qanchalar hissa qo‘shayotganligini o‘z asarlariga qarab baho berishi va tan olishi fursati allaqachon kelgan. “Zanjirband sher qoshida”dan o‘qiymiz: “Avlodlardan-avlodlarga meros qoladigan asosiy boylik – Til. Ona til bor ekan, Vatan bor. Xalqning umr o‘lchovini tili belgilaydi... Bosqinchilar nima qilmasinlar, bizning tariximiz qiyofasi xiralashib, biz undan yiroqlashib qolganimiz yo‘q-ku! Negaki, ona tilimiz barhayot bo‘lgan”. Domla o‘z fikrlarini hamisha tarix haqiqatlariga bog‘laydi va shunday deydi: “Tarix – Xotira poydevori. Xotirasizlik – sotqinlik, jaholatparastlik. Shuning uchun Vatan tarixini chuqur bilmasdan, o‘tmishda zahmatkash el tarbiyalab

voyaga yetkazgan ulug' siymolarning taqdiri, insonparvarlik ishlari va azoblaridan kechib, mukammallik da'volarida yashash vahshiylikdan o'zga narsa emas". Albatta, ajdodlar g'urur, sadoqat ruhini avlodlarga singdirishgan. Kitobda shu kabi ulug' qadriyatlar ta'sirli rivoyat va afsonalar orqali tushuntiriladi. Manqurtlik fojiasi oqibatlaridan ham bu kitobda sodda bayonda ogohlantiriladi. Ibrohim Haqqul yuragi katta odam va olim edi. Uning qayg'usi, dardi butun millat, insoniyatga daxldor. U dunyoni ilohiy asarlarning tarjimoni bo'lmish, so'z asiri bo'lgan adabiyot orqali erishishiga ishonardi. Domla keyingi davr adabiyotidan ko'ngli to'lmardi. Adabiyotni Ahmad Yassaviy, Alisher Navoiy, Mashrab kabi daho ijodkorlar, hatto Fitrat, Qodiriy, Cho'lponlar iste'dodi bilan emas, Abdulla Oripovning umumjahoniy falsafasi, Rauf Parfining o'z turk qayg'usi, Shukur Xolmirzaevning o'zbekona g'ururi, Shavkat Rahmonning turkona shiddati, Usmon Azimning baxshiyona huzuni, Xurshid Davronning tarixiy iftixori, Nazar Eshonqulning ozod nigohi... tarozisi bilan o'lchardi. Domla uchun ijodkorda egilib-bukilmaydigan butun shaxsiyat bo'lishi muhim edi. Iste'dod shaxs kamoloti sanalardi. Shaxssiz, shaxsiyatsiz odamlardan katta maqsadlar yoxud o'lmas asarlar kutmasdi. Eng nafratga duchor qiladigani maydakashlik, notantilik edi. G'urur, or-nomus, vijdon, himmat bari-bari domlanning tirgaklari edi. "Nainki ilm-fan, san'at va adabiyot, balki davlat, millat hamda Vatanning ham noyob boyligi, tayanch tog'i Shaxsdir. Olomon va to'dachilik ofatlaridan qutulishni ko'zlagan xalqning oliy maqsadi Shaxsni voyaga yetkazish bo'lmog'i kerak". Bu kabi shaxs hasrati asarda boshdan oyoq sochilib ketgan.

Avvalo, kitobni tartiblashda avlod tarbiyasi uchun muhim jihatlar belgilanadi va bu masalalarni yorituvchi maqolalar yaratiladi. Bilim – e'tiqod nuri, "Boshni fido ayla...", "Qachon xalq bo'lasan...", "Hasad – hazarli hushyorlik", "Ichkilik – afsus suvi", "Tama – to'ng'ich "o'g'il", "Nafsni yengmoq – mardlik va shijoat", "Xatoni anglamoq – xalos bo'lmoq", "Nodonlik – yovuzlik", "Vafosizda hayo yo'q...", "Saxovat – tan, himmat – jon", "Barchadin sharaflisi – komil inson" singari qator maqolalarining nomiyoq mavzu mohiyatidan xabar beradi. Biri ikkinchisini takrorlamaydi. Shunga qaramay ustoz uchun takror-takror murojaat qiladigan ba'zi mavzular bor. Shulardan biri – ishqdir. Zero, dunyoning yaratilishi ishq bilan. Uning asrori tugamaydi. Sarlavhadanoq muammoning mohiyati yuz ochadi: "Ishq – haqiqat, ishq – tiriklik". Olimning ishq to'g'risidagi fikr-qarashlari keyingi asarlarida rivojlantirilgan. Oshiqlik, fanovashlik, junun, malomatravishlik – nafs tarbiyasi masalasi Ibrohim Haqqulning har bir kitobida yangi qirralarini namoyon qilgan. Bu asar yoshlarbop bo'lganligini bois ifoda ham shunga muvofiq. Jumlar qisqa, so'z tanlashda ham hatto xalqonalik bor. Kitobdagi 10 dan ortiq afsona va rivoyatlarni yig'ganda ham bolalar uchun ibratli risola, adabiyotning maqsadini anglash uchun tarbiyaviy qo'llanmaga asos bo'ladi. Bu ham Ibrohim Haqquldagi uslub mahoratini belgilaydi.

"Zanjirband sher qoshida" Navoiy asarlari tahliliga bag'ishlangan. Ammo shoirning salaf va xalflari, xalq og'zaki ijodi namunalari, g'arb adabiyotidan ham yetarlicha manbalar ko'rib, ma'lumotlar yig'ilgan. Turli mavzudagi maqolalardan jamlangan ushbu kitob katta tayyorgarlik bilan yozilgan. Ibrohim Haqqul hech qachon shunchaki qo'liga qalam olmaydi. Uning farah va anduhi insoniyatga

tegishlidir. Kitob bir soʻz bilan aytganda, vatan va erkka bagʻishlangan. Til ham, tufrogʻ ham, tabiat ham, rang ham – bari Vatan. “Tufrogʻ boʻlgʻil” maqolasi shunday yakunlanadi: “Oshiqning “tufrogʻ oʻlub” evrilishi vafo va sadoqatning yuksak bosqichiga koʻtarilishi demak. Ozarbayjon bayotilaridan birida bunday deyilgan:

*Azizim, jona galdim,
Kechdim, bu yona galdim.
Turon tufrogʻin goʻrdim,
Dina, imona galdim.*

Ustoz tahlillarida Turon tufrogʻi – din va imon timsolida sharaflantirilgan. Ibrohim Haqqul uchun sheʻriyat – VATAN, sheʻriyat – ERK, sheʻriyat – XALQdir: “Sheʻriyat – Vatan. Shu maʼnoda Vatanki, chinakam sheʻriyatda tarixi uygʻoq, erki daxlsiz, umrlari bezavol jonajon yurt yashaydi. Sheʻriyat – xalq. Shu mazmunda xalqki, uning bagʻrida tafakkuri ozod odamlar birlashadi. Shuning uchun u olomon ustidan shafqatsiz aybnomalar oʻqiydi”. Kitobda zanjirband sher tilga olinmaydi. Ammo bu asar yengaman degan hayqiriq bilan mardi maydonga otlangan zanjirband sher ruhida yozilgan. Ibrohim Haqqul oʻzbek adabiyotshunosligida zanjirband bir sher, Haq va haqiqat uchun kafanini yelkasida koʻtargan bir er edi. Talqin va tahlillaridagi vatan, millat, erk haqidagi alamli hayqiriqlar ustozda umrining oxirigacha pasaymagan, aksincha kuchaygan. Faqat ustoz keyingi asarlarida “Zanjirband sher”dagi kabi bir daryo emas, hamma haqiqatlarni bagʻriga yashirgan sokin ummonga aylangan edi...

JAMOL KAMOLNING «SHAYXURRAIS» DOSTONIDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR

Munisjon HAKIMOV

Oʻz R FA Oʻzbek tili, adabiyoti
va folklori instituti ilmiy xodimi

Annotatsiya: Maqolada Jamol Kamolning «Shayxurrais» dostoni tahlilga tortilar ekan, asarda akslangan ilmga, umrni samarali kechirishga undovchi milliy va umuminsoniy qadriyatlar mohiyati ochib beriladi.

Kalit soʻzlar: doston, qadriyat, epigraf, syujet, tarixiy shaxs, voqealar rivoji, fakt va badiiy toʻqima, xotima.

Ключевые слова: эпос, значение, эпиграф, сюжет, историческое лицо, развитие событий, факт и художественная фактура, заключение.

Аннотация: В статье анализируется эпос Джамалы Камалы «Шайхуррайс» и раскрывается сущность национальных и общечеловеческих ценностей, поощряющих познание и эффективную жизнь, отраженных в произведении.

Annotation: The article analyzes Jamal Kamal's epic "Shaikhurrais" and reveals the essence of national and universal values, which encourage knowledge and effective living, reflected in the work.

Key words: epic, value, epigraph, plot, historical person, development of events, fact and artistic texture, conclusion.

Doston o'zining keng masshtabi (voqelikning aks etishi) bilan she'riyatning boshqa janrlaridan ko'proq imkoniyatga ega. Shu jihatni e'tiborga olib V. Belinskiy dostonni uch turga ajratadi: a) epik; b) lirik; d) dramatik.⁴⁴ Jamol Kamol dostonnavislikda yuksak natijalarga erishgan shoir sifatida ma'lum. Shoir ijodida jami o'n uchta doston uchraydi. Ularni yuqoridagi tasnifga ko'ra ikki guruhga ajratish mumkin: lirik dostonlar («Armon», «Quyosh chashmasi», «Tosh tug'yon», «Faylasuf», «Shayxzoda»); epik dostonlar («Jamila», «Eshikda oy to'lqini», «Varaxsha», «Rajab ashurov dostoni», «Hasan va oy», «Shahribonu», «Shayxurrais», «Navoiy muhabbati»). Bu asarlarning ayrimlari turli rakursda tadqiq etilgan. «Armon» dostoniga Mirtemir oq yo'l yozib bergan bo'lsa, o'zbek dostonchiligini maxsus tadqiq etgan N.Rahimjonov, Sh.Hasanov, D.Quvvatova, D.Nazarova kabi adabiyotshunoshlar uning asarlarini ilmiy tahlilga tortganlar.

Professor N.Rahimjonov shoir dostonlarini tahlil qilar ekan, «Tosh tug'yon»da Oybekning ijodiy tasavvurida jonlangan o'tmish voqeligining xarakterli kartinalari, holatlari poetik assotsiatsiya orqali o'quvch ko'z o'ngida gavdalantirilganligi, «Armon»da qahramon taqdiri o'zining psixologik kechinmalari, ruhiy tasviri orqali assotsiativ planda aks ettirilganini aytadi.⁴⁵ Filolgiya fanlari doktori Sh. Hasanov Jamol Kamol va boshqalarning dostonchiligida «60-yillardan e'tiboran Vatan xususidagi asarlarda tarixiylik, o'tmish ajdodlarning yodi va ruhi yetakchi tasvir usuli»⁴⁶ bo'lganligiga diqqat qaratagan. Jamol Kamol qaysi mavzuda doston yozmasin, vatanparvarlik, millat ma'naviyati, ma'rifati, o'zlikni anglash oliy qadriyat sifatida sezilib turadi.

Jamol Kamol umrining so'nggi yillarida ham ijodining boshqa yo'nalishlaridan chekinmagan holda dostonnavislikda samarali ijod qildi. Uning «Shayxurrais» dostoni buyuk tabib va faylasuf Ibn Sino haqida. Sharq-u G'arbni o'z tafakkuri bilan lol qoldirgan donishmand haqida o'zbek adabiyotida ilgari ham asarlar yaratilgan. Mirkarim Osimning «Ibn Sino qissasi», Odil Yoqubovning «Ko'hna dunyo» romani, Abdulla Oripovning «Hakim va ajal» dostoni kabilar shular jumlasidandir. Donishmand haqidagi Jamol Kamol dostoni ulardan syujeti va uslubi bilan ajralib turadi, albatta. Xususan, u bilan bir janrda yozilgan «Hakim va ajal» dostonida syujet bir voqeaga asoslansa, «Shayxurrais» dostoni Ibn Sino hayotini obzor tarzda yoritadi. «Hakim va ajal» dostonida Abu Ali Ibn Sino hayoti va taqdiri misolida hayot va o'lim masalasi ijtimoiy-falsafiy yo'nalishda o'rganiladi. Ezgulik va yovuzlikning boqiy kurashi tarzida badiiy talqin etiladi».⁴⁷ Jamol Kamol dostonida Ibn Sinoning ilm yo'lidagi chekkan zahmatlari evaziga erishgan yutuqlari, mashhurlikka erishishi aks etar ekan, bir qator milliy va umuminsoniy qadriyatlar ilgari surilgan.

«Shayxurrais» dostoni kirishdan tashqari to'rt qismdan iborat. Muallif asarga Mavlono Jaloliddin Rumiyni:

*Ul Buxoro gulshani irfon erur,
Kim buxoriydir, aziz inson erur...*

⁴⁴ Каранг: Белинский В. Танланган асарлар.— Тошкент: Ўздавнашр, 1953. — Б. 131-135.

⁴⁵ Раҳимжонов Н. Ўзбек совет адабиётида поэма.— Тошкент: Фан. 1986. — Б. 48.

⁴⁶ Ҳасанов Ш. Замоновий дoston поэтикаси. — Самарқанд, 2001. — Б. 48.

⁴⁷ Жабборов И. Абдулла Орипов шеъриятида тарихий шахс концепцияси ва лири қаҳрамон масаласи. Филол. фан. номз. ... дисс. афтореф. — Тошкент, 2008. — Б. 14.

baytini epigraf qilib olganki, kitobxon undan gap buxorolik donishmand haqida borayotganligini bilib oladi. Kirish qismida asar ekspozitsiyasi sifatida Ibn Sinoning mutafakkir sifatidagi qiyofasi chiziladi. Donishmand «*tun yarimdan oshgan palla*»da ham kitob yozish bilan band. Roviyl hikoyani davom ettirarkan qoʻqqisdan xayolida savol aylanadi:

*Xayol mendan soʻrar endi,
Ne dovonlar oshib keldi,
Ne yoʻllarni bosib keldi
Buyuklikka Shayxurrais?*⁴⁸

Roviyl xayolidagi bu savol kitobxon oldiga ham muammo sifatida quyiladi. Ayni shu muammoli savolni asar syujetidagi tugun sifatida koʻrsatish mumkin.

«Shayxurrais» Ibn Sinoning oʻz zamonasidagi nisbasi boʻlib «donishmandlar sardori», «allomalar boshligʻi» maʼnosida qoʻllangan.⁴⁹ Yaʼni asar davomida Ibn Sinoning donishmandlik choʻqqisiga chiqishidagi muhim oʻrinlar tilga olinadi va shu orqali oʻquvchida maʼnaviy-maʼrifiy qadriyatlar singdiriladi.

Dostonning birinchi qismida Ibn Sinoning hayot yoʻliga ekskurs qilinib, bolalikdan to umrining oxirigacha uning ziddiyatli taqdiri sheʼrga solingan. Asarning bu qismida muallif tarixiy faktlardan unumli foydalanadi. Mutafakkirning Afshona qishlogʻida tugʻilishi, tabobatga qiziqishi, Al-Qumriy, Notiliylardan tahsil olganligi, shoh Somoniyni davolashi va buning oqibatida unga saroy kutubxonasidan foydalanishga imkon berilishi, sheʼr yozganligi, gʻaznaviylar davrida qochoqlikda kun kechirishi, Xorazmda Beruniy bilan koʻrishganligi, Ray, Sheroz, Isfahonga ketganligi va Tehronda vafot etishi, Jurjoniyl shogirdi ekanligi kabilar shular jumlasidandir.⁵⁰

Keltirilgan tarixiy faktlarning badiiylashtirilishi asosida muallif Ibn Sinoning tafakkur sohibi sifatida hayot kechirganligi, ilmga intilishi kabi tasvirlar kartinasini oʻquvchi koʻz oʻngida chizib beradi. Toʻgʻri, faktik voqealarning bu qadar tezkor aytib oʻtilishi kitobxonga bayonchilikdek tuyulishi mumkin. Xalq ogʻzaki ijodiga mansub asarlar boshlanmasida ham maʼlumotlarning bu kabi tezkor berilishi maʼlum. Jumladan, «Ravshan» dostonida Ravshanning Goʻroʻgʻlidan boshlanadigan shajaraviy mansubligi shu qadar qisqa berilganki, qahramonlarning qay yurtdan ekanligi, bir-biri bilan turmush qurishi voqealariga diqqat qilmagan oʻquvchi maʼlumotlar ichida adashib qolishi tabiiy. Lekin Jamol Kamol tasviridagi chizgilar Ibn Sino hayotiga endigina qiziqish uygʻonayotgan kitobxon uchun yetarlicha qiziqish uygʻota oladi. Muallif allomaning vatan hajrida oʻtgan umrini shunday izohlaydi:

*Muztar edi soʻnggi kecha,
Ilhaq edi soʻnggi asno,
“Buxoro!” deb termilgan cha,
Jonni taslim etdi Sino...*

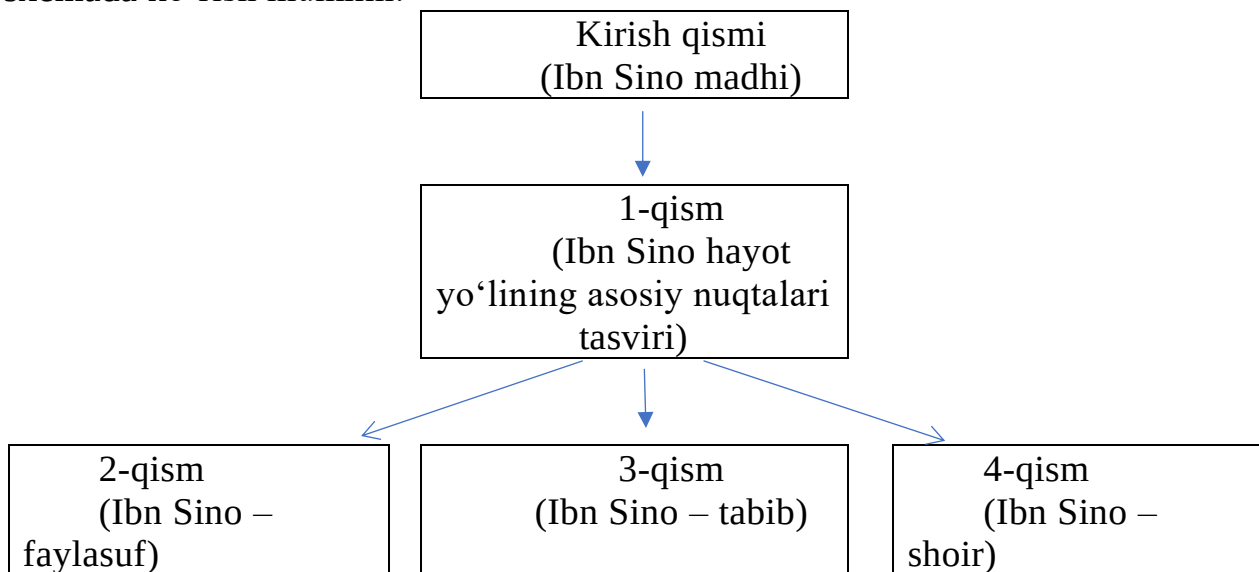
⁴⁸ Жамол Камол. Сайланма. VII жилдлик. VII жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. – Б. 74.

⁴⁹ ЎзМЭ. XII жилдлик, IV жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. – Б. 54

⁵⁰ Қаранг: ЎзМЭ. XII жилдлик, IV жилд. – Тошкент: ЎзМЭ, 2002. –Б. 53 – 59.

Roviy-muallif tilidan hikoya qilingan dostonda qahramonlar nutqi uchramaydi.

Dostonning keyingi uch qismi donishmandning faylasuf, tabib, shoirlik fazilatlari haqida hikoya qiladi. Ya'ni doston voqealari bog'liqligini quyidagi sxemada ko'rish mumkin:

Ibn Sinoning faylasufligi haqida so'z borgan 2-qismda allomaning falsafasi fikr va aqlga tayanishi, zohidlikdan yiroq ekanligi ta'kidlangan. U bid'at va xurofotlarga qarshi, borliqqa aql ko'zi bilan qarovchi.

Roviy-muallif mutafakkir faylasufligidan so'zlar ekan, Alloh, tiriklik mohiyati, adolat va zalolat, odam va olam borasidagi o'z qarashlarini satrlar qatiga singdirib yuborgan:

Bu dunyodan murod – odam,

*Va odamga murod – Alloh.*⁵¹

Dunyo → odam → Alloh uchligi yashashning mohiyati bo'lib, dunyo sir-sinoatini anglagan kishi o'zini inson sifatida taniydi, o'zligini tanigan esa Allohni taniydi.

Alloh ishi adolatdir,

Adolatda etgay zuhur.

Allohsizlik zalolatdir,

*Zalolatda topgay huzur.*⁵²

Adolatsiz jamiyat tanazzulga mahkum. Adolatli jamiyat boshqaruvchisi esa «tabiatan adolatparvar bo'lib, odil odamlarni sevadigan, istibdod va jabr-zulmni, mustabid va zolimlarni yomon ko'ruvchi, o'z odamlariga ham, begonalarga ham haqiqat qiluvchi, barchani adolatga chaqiruvchi, nohaq jabrlanganlarga madad beruvchi, barchaga yaxshilikni va o'zi suygan go'zalliklarni ravo ko'ruvchi bo'lishi zarur»⁵³. Jamol Kamolga ko'ra ezgu va adolatli amallar bilan Alloh odamni, odam olamni buyuk qiladi:

⁵¹ Жамол Камол. Сайланма. VII жилдлик. VII жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – Б. 78.

⁵² Ўша жойда.

⁵³ Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1993. – Б. 160.

*Odam ila olam aziz,
Odam aziz Alloh bilan.*⁵⁴

Ibn Sino vasiyati tarzida yozilgan bu kabi hikmatlarni doston muallifining ham umr bo'yi kuzatishlari samarasi o'laroq anglash lozim. Zero, olam → odam → Alloh uchligi uning asarlarida bot-bot uchraydi:

Agar olamni bilsang, oqibat

Odamni bilgaysen,

Ki olamdan murod ham,

*Muddao ham – odamiyatdir.*⁵⁵

yoki:

«Olamdan maqsad – odam, odamdan maqsad – Xudo, Xudodan maqsad – kamolot, kamolotning esa chek-chegarasi yo'q, u so'ngsiz, sarhadsiz... Ana shu silsilada milliy mustaqil davlat ayricha o'rin tutadi. Uning inson kamoloti, xalq rivojining uzluksiz harakatida tayanch maydon, mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilmog'i darkor»⁵⁶, kabi fikrlari millat ravnaqi, ma'naviyat, ezgulik, adolat haqidagi qarashlarini asoslatirib kelavergan.

Dostonning uchinchi qismida roviy-muallif Ibn Sinoning tabiblik faoliyatini nazmga solar ekan, uning «idroki zo'r», «dono, jo'mard, oq ko'ngilli ham beg'araz»ligiga diqqat qiladi. Barcha tabiblardan tabiblik burchini qat'iy talab qiladi:

Dard beribdi, davosi bor,

Davosini topsin tabib.

Dard chekarkan xasta, bemor,

*Dardni yulib otsin tabib.*⁵⁷

Parchadagi *dard – davo, tabib – bemor* kabi o'zaro zid ma'noli so'zlarning qo'llanishi ma'noviy ta'sirchanlikni boyitsa, misralarning bir xil tovush (qolaversa, 1-, 3-, 4-misralarning bir so'z) bilan boshlanishi, radif (*tabib*) qo'llanishi ohangdorlikning kuchayishini yuzaga chiqargan. Shuningdek, barmoq vaznida yozilgan doston misralarining boshdan oxir 4+4=8 shaklida turoqlanishi asarning ravon o'qilishini ta'minlaydi.

Jamol Kamol bu qismda ham Ibn Sinoning buyuklikka erishishdagi mashaqqatli, ammo sharaflı yo'lini tasvirleydi. Insonning sharif zot ekanligini, yashash mohiyatini uning siymosida ifoda etadi:

Inson so'zi zamirida

Zoti sharif degan ma'no.

Zakovati, aqli ila

*Tasdiqladi buni Sino.*⁵⁸

Ibn Sinoning adib va shoirligi borasida dostonning to'rtinchi qismi hikoya qiladi. «Salomon-u Ibsol», «Qush qissasi» kabi asarlarining mushohadakorligi, ruboiylarining purma'noligini muhabbat bilan ta'riflashdan o'zini cheklamaydi. Tarixiy dostonlarni tadqiq etgan adabiyotshunos A.Tangirovning kuzatishicha

⁵⁴ Жамол Камол. Сайланма. VII жилдлик. VII жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – Б. 78.

⁵⁵ Жамол Камол. Сайланма. VII жилдлик. II жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – Б. 149.

⁵⁶ Жамол Камол. Сайланма. VII жилдлик. III жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – Б. 120.

⁵⁷ Жамол Камол. Сайланма. VII жилдлик. VII жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. – Б. 79.

⁵⁸ Ўша китоб. – Б. 79.

«millatni hamisha sergak ushlab turguvchi kuch bu – shonli tarixning zamondoshlar qalbini faxr-u g‘ururga to‘ldiradigan ibratli zarvaraqlari, ulug‘ ajdodlarimizning avlodlar uchun namuna bo‘lib xizmat qiladigan sermazmun hayot yo‘llari hisoblanadi»⁵⁹. Bundan xulosa qilish mumkinki, yuqoridagi baytlarda Ibn Sino dahosiga ehtiromdan tashqari, mutafakkir millatning yo‘lchi yulduzi bo‘lib xizmat qilishini kelajak avlodga uqtirish, unga ergashishga da’vat ham mavjud.

Shu o‘rinda aytish joizki, Jamol Kamol Ibn Sino ijodi bilan butun umr qiziqqan, undan ilhom olgan, ta’sirlangan. Ana shu mashaqqatli mehnat samarasi o‘laroq Ibn Sinoning 24 ruboiysini fors tilidan ona tilimizga o‘g‘irgan. «Uning (Ibn Sinoning – M.H.) bizgacha yetib kelgan ruboiylarida buyuk va azamat insonning mushohadalari, jo‘shqin va mashaqqatli umrining tajribalari, umumlashmalari aks etgan»⁶⁰, – deydi shoir.

Roviy-muallif kitobxon ko‘z o‘ngida endi donishmandning asar boshidagidan ko‘ra yorqinroq qiyofasini chizadi:

*Yirik jussa, keng peshona,
Oq chehrasi ravshan mudom.
Kiyim-boshi oppoq yana,
Oqlik edi unga marom.
Oq, simobiy salla boshda,
Mosh-u guruch, ko‘rkam soqol,
Xayolida ming bir savol,
Har biriga savol boshqa.
Yuzlarida, ko‘zlarida
Nazokatning ifodasi.
Aks etardi so‘zlarida
Qat‘iyati, irodasi.⁶¹*

Xalqimizda azaldan oq rang bilan bog‘liq ifodalarning asosida «ezgulik, yaxshilik, beg‘uborlik, samimiylilik, yorug‘lik kabi ma’nolar yotadi»⁶². Jamol Kamol ham Ibn Sino siymosida ilm-fan va jamiyat kelajagida yorug‘lik, ezgulik kirishini istab oq rangga o‘rin bergan.

Xullas, dostonnavislikda yuksak natijalarga erishgan Jamol Kamol bu janrda Ibn Sino hayotini ham o‘ziga xos uslubda yoritgan. Jamiyatni ma’rifatli qilish, millatni hur va ozod ko‘rish, adolatni bosh mezon qilish kabi qadriyatlarini ifodalashda allomaning hayot yo‘li, amallari va asarlaridan samarali foydalangan. Bunda u, avvalo, mutafakkir hayotini, qoldirgan ma’naviy merosini yaqindan o‘rgangan. Ijodkor Ibn Sino hayoti bilan bog‘liq faktlarga mantiqiy asosda badiiy yondashgan, o‘z nuqtai nazaridan mavzuni yoritgan. Syujet yaratishda dostonga xos erkinlik, kechinma, lirik chekinish kabilardan unumli foydalangan.

⁵⁹ Тангиров А. Ҳозирги замон дostonчилигида тарихий воқелик ва шахс талқини. Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 1995. – Б. 25.

⁶⁰ 333 рубоий. – Тошкент: Мусиқа. 2007. – Б. 15.

⁶¹ Жамол Камол. Сайланма. VII жилдлик. VII жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2018. – Б. 78. – Б. 81.

⁶² Жуматова Н. Ҳозирги ўзбек шеъриятида ранг билан боғлиқ рамзий образлар: Филол.фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2000. – Б. 14.

ARISTOTEL HAMDA FITRATNING ADABIY TUR VA JANRLAR HAQIDAGI QARASHLARI

Meltem Sancak,

University of Zürich ISEK Social and
Cultural Anthropology Andreasstrasse 15
CH-8050 Zürich, (PhD)

Nasiba Norova,

BuxDU o'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti, (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Fitratning adabiy tur va janrlar haqidagi qarashlari o'rganilgan. Aristotelning "Poetika" asarida keltirilgan qimmatli ma'lumotlar bilan muqoyasa qilingan. Hozirgi adabiyotshunoslikdagi bu boradagi qarashlar va olimlarning fikrlari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar. Tur, janr, epos, drama, lirika, yurakchil-lirika, liro-epik

Аннотация. В статье изучаются взгляды Фитрата на литературные виды и жанры. Они сравниваются с ценными сведениями, изложенными в "Поэтике" Аристотеля. Анализируются мнения и мнения ученых по этому поводу в современном литературоведении.

Ключевые слова. Тур, жанр, эпос, драма, лирика, сердце, лирико-эпос.

Abstract. In this article, Fitrat's views on literary types and genres are studied. They are compared with the valuable information provided in "Poetics" by Aristotle. The opinions and opinions of scholars in this regard in current literary studies are analyzed.

Key words. Type, genre, epic, drama, lyric, heart, lyric-epic

Adabiy asarlarni turlar va janrlarga taqsim etish, guruhlash har bir adabiy turning xususiyatlarni aniqroq tushinib olish uchun qo'llanilgan shartli usuldir. Bu har bir davr adabiyoti uchun juda qimmatli. "Aristotelning "Poetika" asari yaratilganidan buyon adabiyot asarlari katta uch guruhga bo'lish ilmda qoida bo'lib qolgan" [1, 153.]. Shunday ekan, avvalo, adabiy tur tushunchasi nima degan savol tug'iladi. Tur so'zi omonimlik xarakteriga ega bo'lib, 1-tur–harakat, (fe'l) 2-tur –xil, xususiyat, 3- tur–davrali sport musobaqalarida bir qur o'yin kabi ma'nolarni bildiradi.

Janr atamasi esa, (frans. qenre – jins, tur) – san'at turlarida tarixan shakllangan ichki bo'linish hamda mazkur bo'linishni ifodalovchi tushuncha, shakl va mazmun birligidagi o'ziga xos xususiyatlariga ega bo'lgan san'at asarining alohida turi hisoblanadi. San'at asarlarining janr guruhlariga bo'linishi turli (tanlangan mavzu, badiiy-g'oyaviy mazmun, shakl jihatlari va boshqa) mezonlarga tayanib amalga oshiriladi. Har bir san'at turida janr tasnifi o'ziga xos tizimni tashkil etadi.

Adabiy tur va janrlar haqida Sharq adabiyotshunosligida turli xil qarashlar mavjud. Mumtoz adabiyotda adabiy tur tushunchasi o'ziga xos ifoda shakllariga ega. U ko'proq adabiy tur nuqtayi nazaridan emas, balki janrlarga munosabat nuqtayi nazaridan rivoj topgan. Aristotelning mimesis nazariyasi asosiga qurilgan adabiy turlar haqidagi ta'limot Forobiy orqali Sharq adabiyotiga kirib kelgan bo'lsa ham, musulmon Sharqida, asosan, adabiy turlar tasnifi jihatidan emas, ifoda shakllari yo'lidan borilgan. Adabiyotshunoslikda badiiy asarlarni turlarga ajratish masalasi

qadimdan ishlanib kelganki, bu uning muhim nazariy masalalardan ekanligini ko'rsatadi.

Birinchi bo'lib adabiyotni turlarga Platon ajratgan. U 3 ta adabiy tur xususiyatlari farqlaydi: Ya'ni drama, poeziya, epos tarzida guruhlagan. Qadim yunon qomusiy olimi Aristotel "Poetika" asarida an'anani davom ettirgan. Platon koproq nutq shakliga tayansa, Aristotel taqlidchi va taqlid qilinayotgan obyekt munosabatiga tayangani ko'rishimiz mumkin. Mashhur rus tanqidchisi Belinskiy [2,79] eposda obyektivlik, lirikada subyektivlik, dramada ikkisining qorishiqqligini kuzatishilishini ta'kidlaydi.

Demak, Aristotelning "Poetika" asarida adabiy tur va janrlar masalasi quyidagicha talqin qilinadi. Dastlab, poeziya o'xshatish san'atidir. Epos, tragediya, komediya va difiramba ijod etish ... O'xshatish san'atidan o'zga narsa emas deb yozadi. Ular o'zaro 3 jihatdan farqlanadi: 1) tasvirlashning turli vositalari bilan; 2) nima tasvirlanayotganligi bilan; 3) rang-barang o'xshatish usullari bilan [1,9].

Poeziya (she'riyat): tabiiy ikki sabab o'xshatish, taqlid – insonga bolalikdan xos bo'lgan xususiyat. Inson bolalikdan taqlid, o'xshatishga, ish-harakat, voqealarni qaytadan jonlantirishga qobiliyatlidir, faqat kimda qay darajada? Ikkinchisi, odamlarning tasavvur quvvati asosida yuzaga keladi. Aristotel uch savol asosida fikrini asoslaydi. Nima bilan? (qaysi janrda?), nimani? (his-tuyg'uni, voqeani, harakatni), qanday? (muallif voqealarga aralashmasdan, o'zligicha qolgan holda, barcha aks ettiriluvchi shaxslarni gavdalantirib) degan tamoyilni ilgari suradi.

"Adabiyot – fikr-tuyg'ularimizdag'i to'lqunlarni so'zlar, gaplar yordami bilan tasvir qilib, boshqalarda ham shu to'lqunlarni yaratmoqdir. So'zlar, gaplarni uyushtirib tuzulgan asarlar adabiy bo'lsun-bo'lmasun, bitta yo'sundan birida tuzuladir : sochim, tizim (nazm, nasr). Bir asarda so'zlar, gaplar belgili bir ohangga boylanmasdan, belgili bir o'lchov bilan o'lchanmasdan tarqalib, sochilib tuzulgan esa ul asar sochim yo'sunida tuzulgan bo'ladir. Bir asarda so'zlar, gaplar belgili bir ohangga boylanib, belgili bir o'lchov bilan o'lchanib tuzilgan bo'lsa, u asar tizim yo'sunida tuzilgan bo'ladir". Shu nuqtayi nazardan kelib chiqib, Fitrat adabiy asarlarda she'riy ijodkorlarni uchka ajratadi: 1. Yurakchilik – lirika. 2. Rivoya – epos. 3. Tomosha [3,78.].

"Lirika: shoir o'zining qayg'i-armonlarini, tilak-orzularini, tuyg'u-sezgilarini tasvir etmak tilagi bilan to'lqunli, hayajonli shakllarda yaratilgan asarlarga lirika", – deyiladi. Fitrat insonning his tuyg'ulari bilan "Yurakchil – lirika" shakllanadi deb ilk bor ushbu atamani olib kiradi. O'tgan zamonda ijod qilgan Lutfiy, Navoiy, Boyqaro, Bobur, Mashrab "lirizm" ning yirik ijodkorlari sanaladi. Yangi shoirlardan esa, Cho'lpon va Botuning nomini tilga oladi. Bularning asarlari "Yurakchil – lirikaning" chiroyli mevasidir deb baho beradi.

Tomosha: Agar voqeadagi yo xayoldagi bir ishni, bir voqeani tasvir etish yo'li bilan yurg'anda tasvirlar shoirning, yozuvchining tilidan emas, shul voqeaga aralashqon kishilar tilidan tasvir etilsa, tomosha ataladi [3,80].

Tomosha asarining mundarijasini quyidagicha bo'lishini yozadi. 1. Bog'lanish – voqeaning boshlang'ichi. 2. Borish – voqeaning borishi. 3. Bitish – voqeaning natijasi. Bu uchala asosning necha pardada yozilishi to'g'risida qat'iy

hukm o'qib bo'lmaydi. Hamda tomosha asar muvaffaqiyati to'laliq – voqeaga aralashqon kimsalarning xarakterlari, ruhiy holatlari butunlay ochilg'anida, birlik – tub tilakning ochilishiga kerak bo'lmag'an kimsalar, ko'rinishlar, dio'lo'g, mo'no'lo'glar asarga kirguzilmasligida, to'g'rilik – asardag'i kimsalarning xarakterlari to'g'ri ko'rsatullishida deb belgilaydi. Mana shu asar qahramoni tomonidan ochilg'an kurashning shakliga ko'ra tomosha asarlari kulgu – komediya; fojia – tragediya; drama kabi uchga ajratadi.

Rivoya: Voqeada, yo xayolda bo'lgan voqealarni yozg'uvchi-adib tilidan tasvir etib yozilg'an asarlarga rivoya deyiladi. Masal, doston, hikoya, ro'mon (adabiyotning eng og'ir, eng qiyin sho'basi) otlari bilan to'rt asos qismga ajraladi. Voqealarni keng hikoya qilishga asoslangan adabiy asarlar guruhiga epik tur va epos(yunoncha epos – rivoya, hikoya) deb ataladi [3,81]. Bugungi kunda ham epik turning uch muhim xususiyati obyektivlik, voqeabandlik, ko'lamdorlik mavjud.

Abadiy tur va janrlar tushunchasi hozirgi adabiy jarayonda ham qizg'in bahs va munozaralarga boy. Qaysidir adabiyotshunos, lirik, epik, dramatik turning mavjudligini isbotlashga urunsa, qaysidir biri liro-epik turning ham borligi haqida fikr bildiradi. Demak, adabiyotshunoslik nazariyasida bu boradagi qarashlar haligacha o'rganilib kelinmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аристотель. Поэтика. Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1990.
2. Белинский В. Полн. соб. соч. Т.8. – Москва, 1955.
3. Fitrat. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat, 2006.
4. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. Toshkent: O'qituvchi, 2005.

FITRAT SHE'RLARIDA TABIAT MANZARASI

Sohibova Zarnigor,

Buxoro davlat universiteti doktoranti, f.f.f.d(PhD)

Anotatsiya. Ushbu maqolada jadid vakillaridan bo'lmish Abdurauf Fitrat she'rlari tahlilga tortilgan. Shoir nazmida qo'llanilgan peyzajning o'ziga xos xususiyatlari, badiiy-estetik vazifasi va ahamiyati xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Fitrat, peyzaj, lirika, badiiy-estetik vazifa, jadid adabiyoti.

Аннотация. В данной статье анализируются стихи Абдурауфа Фитрата, одного из представителей джадидов. Обсуждаются специфика, художественно-эстетическая функция и значение пейзажа, использованного в стихотворении поэта.

Ключевые слова: Фитрат, пейзаж, лирика, художественно-эстетическая задача, современная литература.

Annotation: This article analyzes the poems of Abdurauf Fitrat, one of the representatives of Jadid. The specific characteristics, artistic-aesthetic function and importance of the landscape used in the poem of the poet are discussed.

Key words: *Fitrat, landscape, lyrics, artistic and aesthetic task, modern literature.*

XX asrning birinchi yarmi Markaziy Osiyo ziyolilarining eng ko‘zga ko‘ringan va ta’sir doirasi kuchli vakillaridan biri Abdurauf Fitratdir. U yozuvchi, dramaturg, shoir, jurnalist, siyosiy arbob va Turkiston jadidchiligining g‘oyaviy yetakchilaridan biri sifatida elga tanildi. Yangi o‘zbek she’riyatida barmoq va sochma vaznidagi she’rlarning rivojida Fitratning alohida o‘rnini e’tirof etish lozim. U talabalik davridayoq zullisonayn shoir sifatida shuhrat qozondi. 1911-yil Istanbuldagi tahsil davomida “Sayha”, ayrim manbalarda “Na’ra”, “Chaqiriq” [2;16], nomi ostida she’riy to‘plamining nashr etilishi fikrimizga dalildir.

Fitrat she’rlarida tabiat tasviri, peyzaj elementlarini ko‘plab uchratish mumkin. Uning o‘zi “Shoir” she’rida bu haqda shunday yozadi:

Shoir

Tabiatdan sirli, teran ma’nolar,

Tiriklik chun ochiq, to‘g‘ri chin yo‘llar

Izlar – topar, o‘zi uchun saqlamas.

Unlarni

Yoz gulining yaprog‘idan to‘qilgan

“So‘z”lar ilan o‘rab bizga topshirar [4;40].

Chindan ham, tabiat, bizni o‘rab turgan cheksiz olam san’atkor uchun bitmas-tuganmas ilhom manbai, o‘z fikr va maqsadlarini ifodalash vositasidir. Ayniqsa Fitrat singari murakkab ijtimoiy-siyosiy davrda yashagan ijodkor uchun borliq tasviriga vobasta o‘z kechinma va tuyg‘ularini tasvirlash, tabiat manzarasining poetik talqiniga uyg‘un yangi ijtimoiy-falsafiy fikrlarni aytish, xulosalar chiqarish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois ham uning she’rlarida borliq manzarasi, bizni o‘rab turgan jonli va jonsiz olam, uning turfa ko‘rinishlarini ko‘plab uchratish mumkin. Fitrat she’riyatida bu kabi tasvirlar o‘ziga xos ramziy mazmun tashiydi. Ularda shoirning millatni ma’nan uyg‘otish, xalq taqdiri, istiqlol orzusi, istibdodga qarshi kurash kayfiyatlari aks etadi.

Fitrat she’rlari mutolaasi jarayonida bulut obraziga bir necha bor murojaat qilinganini ko‘ramiz. Bulut ifodasi “qop-qora, eski, titrak” singari sifatlashlar bilan birga “yel” – shamol hodisasiga uyg‘un qo‘llanilgan. Bu ikki obrazning o‘ziga xos ramziy ma’nosi bor. Fitrat ijodida bulut obrazi – yurt istiqbolidagi soya, mustamlakaning ramziy ifodasi. Shuning uchun uning rangi doim qora bo‘yoqlarda beriladi. Jumladan, ma’rifatchi adib Mirmuhsin Shermuhammedov xotirasiga bag‘ishlangan “Ovunchoq” she’ri quyidagi misralar bilan boshlanadi:

To’sib turgan oydinlikning yo‘lini

Shu qop-qora, eski, titrak bulutlar,

Kuchli bir el ko‘rgach, turmas yirtilar

Umid kuni sening uchun ham tug‘ar.

Qayg‘urmagil sira, ey haq tuyg‘usi! [4;37]

Oydinlik – istiqlol orzusi, yurtning istiqboliga umid sifatida qop-qora bulut ifodasi bilan mazmunan ziddlikni yuzaga keltirgan. She’rning nomida ham yorug‘ kunlardan orzumandlik seziladi. Vatan taqdiri “O‘gay ona tayog‘i-la surilgan,

yo‘qsul, o‘ksuz” yetim qizning qismatiga qiyoslanadi. Ammo shoir qalbidagi umid sabab yurt istiqboliga befarq bo‘lmaganlarning harakat va intilishlaridan tug‘ilgan erk va haqiqat nasimi (“kuchli bir yel”)ning mustamlaka bulutlarini quvishiga va adolat tantana qilishiga ishonadi:

...Biroq, ishon – shu hollarning barchasi

Erta, indin butun-butun yo‘qolar.

Oldimizni to‘sgan bulut parchasi

Kuchli bir yel ko‘rgach turmas, yirtilar.

Umid guli bizim uchun ham tug‘ar:

Qayg‘urmagil, sira, ey haq tuygusi!

Fitratning “O‘gut” she‘rida ham bulut obrazini uchratamiz. Unda shoir ko‘zlarida “millat saodati, baxti” aks etgan yurt farzandiga “yurt uchun qutulishning imkoni borligi”ni ta‘kidlaydi. “Turma – yugur, tinma – tirish, bukilma – yuksal, Hurkma – kirish, qo‘rqma – yopish, yo‘rilma – qo‘zg‘al” deya kurashga chorlaydi. “Yel yo‘li” ifodasi bilan esa istiqbol nasimi, istiqbol epkinlariga ishora qiladi:

Yel yo‘lini to‘sib turgan eski bulutlarni

Yondirib qo‘y, yirtib tashla barchasin yo‘q et.

Qilolmasang shu ishlarni,

Sening uchun xo‘rlikdir bu...

Yiqil, yo‘qol, ket! [4;41]

Shoirning bu she‘rda ham bulutga yondosh “eski” sifatlashini qo‘llashi tasodifiy emas, bizningcha. Bu tarixda vatanimizga qilingan ko‘plab hujumlar, bosqinlar va istibdodning ko‘hnaligiga ishora. Fitrat nazdida najot bor. Najot – kurashishda! Shoirning “Parcha” sarlavhali to‘rtligida ham qora bulut obrazini ko‘ramiz. Musiqaning inson fitratini uyg‘otguvchi sehrli kuchi lirik qahramon hislariga ham ta‘sir qiladi. Undan tug‘ilgan she‘rda keltirilgan umid va qora bulut ifodasida esa orzu va armon qarama-qarshiligini his qilish mumkin:

Ur, ur!.. Sening tirnoqlaring nozli, nozli urdiqcha,

Yuragimning bitib qolgan yaralari ochilsun!

Cholg‘i qili sening nozli tirnog‘ing-la titrarkan,

Umidimni qoplab turgan qora bulut yirtilsun! [4;41]

Ma‘lumki, asarda peyzaj bajaruvchi birlamchi funksiya voqealar kechayotgan joy va vaqt haqida tasavvur berishdir [6;221]. Bunda peyzaj detallari xronotopning bir qismi bo‘lib keladi. Shu o‘rinda peyzaj lirikasida kun va tun tasvirining alohida o‘rni borligini ta‘kidlash lozim. Bu jihatdan Fitratning “Mening kecham” she‘ri diqqatni tortadi. She‘rda sukunatli tunning musavvirona surati va yolg‘iz inson siymosi parallel tasvirlanadi. Shoir butun borliqning tun bag‘riga singib ketishini quyidagicha ifodalaydi:

Kech bo‘ldi, tinib bitdi tovushlar,

so‘ndi butun uylarda chirog‘lar,

tebranmadi yer uzra oyog‘lar,

zulmat yana har yon oqa qoldi.

Tolpinmadi, sayrashmadi qushlar,

jimjitkina inga kirdi,

boshini soldi keyinga,
so'lg'un qanoti ostig'a oldi.
Uchmoq, yashamoq qayg'ulariga
"chiq" deb o'zini uyqug'a soldi,
har dardi yo'qoldi.
Ko'klar sari chaqqon ko'tarilgan
tog' gavgdali uylar,
qo'nuqlar,
saroylar
ayrildi butun dabdabasindan,
bir qop-qora haykal tusin oldi [4;44].

Kunduz mahali tinmay yugurib yelgan, "chopgan, yiqilishg'an, yana turgan"
insonlar ham uyquga tolgan. Shunday "so'lg'un, qora, turg'un" tunda faqat ikki narsa
uyg'oq, "yolg'uz iki narsa yondosh":

biri sham'im,

biri...

ko'nglim!

Boshqa hama tinch, jim,

deydi shoir. Ma'lumki, she'riyatda peyzaj va peyzaj elementlari lirik qahramon
kayfiyatni ifodalovchi muhim vosita hisoblanadi [3;229]. Peyzaj lirikasida
tasvirlangan tabiat manzarasida lirik subyekt qalbi suratlanadi, lirik subyekt qalbidan
o'tkazib berilgan manzara oniy kayfiyatning obraziga aylanadi. Shu ma'noda, peyzaj
lirikasida tabiatni tasvirlash maqsad emas, balki bir vositadir [6;221]. Fitratning
ushbu she'ridan ko'zlagan badiiy niyati ham tun sukunatini ifodalash emas, balki
unga yondosh holda lirik qahramonning bedor va yolg'iz qalbini tasvirlashdir. Har
qanday soxtalik, aldash, mafaat, yov va hatto do'stlar diydoridan xoli inson va
ko'ngilning yonma-yon o'tirgan suratini chizishdir. Zulmat qo'ynidagi cheksizlik
shoirga o'z-o'zi bilan yuzlashish, tanishish, dardlashish va nihoyat o'zini anglashga
imkon beradi. Lirik qahramonning kecha sukunatini sevishi shundan.

Yuqorida tahlil qilganimiz Fitrat she'rlarini peyzaj lirikasi namunasi sifatida
baholamaslik kerak. She'rni peyzaj lirikasiga kiritish uchun unda to'lakonli
manzaraning chizilishi taqozo etiladi [6;222]. Uning she'rlarida peyzaj detallari
kechinmalarga turtki beruvchi, lirik holatni yaratuvchi kompozitsion unsur vazifasini
o'taydi. Fitrat lirikasidagi peyzaj elementlari his-tuyg'ularga ta'sir qiladi, ularning
yuzaga chiqish sabablarini ko'rsatadi, tematik jihatdan falsafiy va ijtimoiy-siyosiy
peyzaj detallarini o'zida aks ettiradi, shuningdek, ramziy mazmun tashiydi.
Boshqacha aytganda, bunda shoirning poetik olami, mavjud hayot haqiqatini
tasvirlash mahorati, tanlangan lirik manzaraning hayot mantig'iga, shuningdek,
shoirning g'oya va maqsadlariga, badiiy niyatiga mosligi muhim ahamiyat kasb etadi.
Fitrat ijodidan keltirilgan tahlillar fikrimizni dalillaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Акрамов Б. Шеърят гавҳари: Лирикада образ муаммоси. – Тошкент:
Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979. – 168 б.

2. Boltaboyev H. Jadidlar. Abdurauf Fitrat: risola. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. – 144 b.
3. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1979. – 368 b.
4. Фитрат. Танланган асарлар. I жилд. Шеърлар, насрий асарлар, драмалар. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 256 б.
5. Fitrat. Adabiyot qoidalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995. – 112 b.
6. Quronov D., Mamajonov Z., Sheraliev M. Adabiyotshunoslik lug'ati. Qayta nashr. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – b. 406.

BUXOROLIK SHOIRALAR IJODI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR

Nasiba Norova,

BuxDU o'zbek tili va adabiyoti kafedrası dotsenti (PhD)

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoroda yashab ijod qilgan va qilayotgan shoiralar ijodi haqida fikr yuritiladi. Mumtoz va zamonaviy adabiyotimiz vakillarining ijodi tahlilga tortilib, ba'zi mulohazalar bildirilgan. Munira, Muslihabegim Miskin, Ibodat Rajabova, Nodira Afoqova, Laylo Sharipova, Mohigul Nazarovalarning ijodi obzor tarzida yoritilgan.

Kalit so'z: *She'riyat, Buxoro adabiy muhiti, badiiy tasvir vositalari, mahorat, an'ana, navatorlik.*

Annotation: This article discusses the work of poets who lived and worked in Bukhara. The work of representatives of our classic and modern literature is analyzed. The works of Munira, Muslihabegim Miskin, Ibodat Rajabova, Nodira Afokova, Laylo Sharipova, Mohigul Nazarova are covered in the form of an exhibition.

Key word: Poetry, literary environment of Bukhara, artistic image tools, skill, tradition, creativity.

Аннотация: В данной статье рассматривается творчество поэтов, живших и творивших в Бухаре. Анализируется творчество представителей нашей классической и современной литературы. В виде выставки освещаются произведения Муниры, Муслихабегим Мускин, Ибодат Раджабовой, Нодир Афоковой, Лайло Шариповой, Мохигул Назаровой.

Ключевые слова: Поэзия, литературная среда Бухары, средства художественного изображения, мастерство, традиция, творчество.

She'r – ma'naviy olam boyligi. Chinakam shoirlilik esa, xalqning mehr-muhabbatiga sazovor bo'lish. Har kimga ham mana shu oliy maqom berilavermaydi. Xalqning dardi, orzu-istaklari, tarixi va buguni bilan hamnafas bo'lish, yana qayta uni xalqqa ilinish mas'uliyatli, albatta. She'r qaysi davrda yaratilganligining ahamiyati yo'q. Chunki, she'r – estetik hodisadir. Shunday ekan, inson uni o'qib, o'z qalb kechinmalarini his qilishi, rohatlanishi, yig'lashi, huzurlanishi bir so'z bilan aytganda estetik zavq olishi kerak.

Hozirgi adabiy jarayonda ijod qilayotgan ijodkorlar talaygina. Ayniqsa, ayollar she'riyati o'ziga xos noziklik, mehrlilik, hayo, ibo, or, nomus, sadoqat, go'zallik kabi tuyg'ularni aks ettirishi bilan barcha zamonlar uchun qimmatli.

Buxoro qadimdan ilm-u urfon, olim-u fozil, shoirlar yurti bo'lgan. Saqqo Buxoriy, Tamkin Buxoriy, Sofixo'ja So'fiy, Mirzo Ato, Fitrat Vardonzehiy, Mujrim Obid, Turdi Farog'iy, Iso Mahmud Buxoriy, Shamsiddin Shohin, Muztarib...kabi shoirlarni yetishgan zamin. Jumladan, shu shoirlar qatorida Buxoro adabiy muhitida bir qancha ayol shoirlarimiz ham ijod qilganlarki, bu an'ana hozirda ham davom etib kelayapti.

Mashhur adabiyotshunos Ergash Ochilov "Ming bir ruboiy" kitobida XVI asr yashab ijod etgan buxorolik shoira Munira haqida shunday ma'lumot beradi. "Mashhur fors-tojik shoiri Abdurahmon Mushfiqiyning qizi. Buxoroda tahsil olib, shoira sifatida shuhrat qozongan. Nihoyatda go'zal, sho'x va hozirjavob bo'lib, otasi bilan badihago'ylik qilgan. Naql qilishlaricha, badihago'ylikda Mushfiqiyga qizidan bo'lak hech kim bas kelolmagan. Hajviy she'rlar ham yozgan. Parokanda she'rlari tazkiralari orqali yetib kelgan".[4,169]

*Uyda o'tirib, mahkumi devor bo'ldim,
Yig'lashdanu ko'z yoshidan bezor bo'ldim.
Gar bulbulu gar bog' guli bo'lsam, nima naf?
Bir kuldimu nola qildimu zor bo'ldim [4,169].*

Mazkur parchada zohiriy go'zallik bilan bir qatorda, botindagi ichki hissiyotlar qalamga olinadi. Go'yoki ushbu ruboiy Cho'lponning "Kecha va kunduz" romani qahramoni Zebi uchun yozilgandek taassurot uyg'otadi. O'z davr ayollarining huquq va erkinliklari, majburiyat va vazifalari juda past darajada baholanganligini qalamga oladi.

Mumtoz adabiyotimiz tarixida shunday iste'dodli vakillar borki, ular o'z ijodiy yo'liga ekanligi bois yashagan davridanoq she'riyat ixlosmandlari ko'ngliga kirib borgan, bugun ularning ijodiy merosi tadqiqotchilar nigohida. Ana shunday mumtoz shoirlardan biri Muslihabegim Miskindir.

*Kamina nom shud Muslihabegim,
Ba Miskin nomi xudro guft ta'yin.
Ki mavludi zi farzandi Buxoro,
Padarro nom shud mullo Nurillo [5,8].*

"Mazkur masnaviydan anglashiladiki, shoira nomi Muslihabegimdir, u devonlarini Miskin taxallusi bilan tartib bergan. Shoira ota-bobolari buxorolik bo'lib, taqvodor kishilar bo'lgan"[7,5]. Devon tartib berganligi, ijodining umumiy hajmi, yashagan adabiy muhiti haqida maxsus tadqiqot yaratgan D.Sodiqovanning monografik ishida shoira haqida to'laqonli ma'lumot olish mumkin.

XX asrning 70-80-yillar shariyati va hozirgi adabiy jarayonda inson ruhiyatining eng nozik qatlamlarini badiiy tasvirlashga intilib, buning uddasidan chiqqan buxorolik ayol shoirlari Oydin Hojiyeva, Gulchexra Jo'rayeva, Halima Ahmedova, Zebo Mirzo, Ibodat Rajabova, Nodira Afoqova, L.Sharipova, G.Ro'ziyeva, M.Nazarova kabilar o'z ijodlari bilan bugun xalq e'tiborida bo'lib kelmoqdalar.

She'rlari o'z kitobxoniga ega. Mustaqillik yillarida ayniqsa, adabiyot maydonida ularning faolligi oshdi.

“Osmondagi farishta”, “Buxoroda gujumlar gulladi”, “Qush kiprigi” singari she'riy hamda bir qator nasriy-tarixiy asarlari bilan xalqmiz qalbidan joy olgan, iste'dodli shoira Ibodat Rajabovadir. Uning she'rlaridagi xalqona tashbehlar lirik matinga singishib ketgan.

Onam – olma daraxti,
Otam – qishloqiy terak.
Bobom der: “Uylan bolam.
Uyimga mehmon kerak!”

Bir qarashda xalq qo'shiqlaridan tinglayotgandek bo'lamiz. Hijolar ham shu ritimga asoslangan. Oilaning shakllanishi bilan bog'liq tasvirni berish uchun aynan olma va terak daraxtlaridan ramziy obraz sifatida foydalanadi. She'r yakunida bobosini gujum daraxtiga qiyoslaydi.

*Onam kunga suyandi,
Otam sanab yurdi oy.
Bobomning keng hovlisi,
Qushchalardan bo'ldi boy.*

“Vatan, yurt ishqı kuchli insonlar qalbiga bu kabi she'rlar yaqin bo'ladi, ularning his-tuyg'ulari ichiga singib keta oladi. Ayniqsa, tarixiy mavzudagi she'rlar e'tiborni tortadi. Shoira o'tmish sahifalarini varaqlar ekan, “eshiklarning zanjirini masjidga chorlaydi, ularga chopon kiydirib, yurt sha'nini qo'riqlaydigan askarga” aylantiradi. O'ziday sodda she'rlari “quyoshga noz qilib, shamsiya tutadi, “Buxoro gujumlari tayammum qiladi”. Shoira shamollardan etik so'raydi, yomg'ir teradi. Bunday ohorli tashbehlar to'plamda juda ko'p. Shuning uchun u she'r yozsa, “qoqigulning sutlari yog'-yog' bo'ladi, oq terakning gullariga namoz qo'nadi, “borliq gul sutidan ajib libos kiyadi [2,19]. Haqiqatan ham shoira o'zining tarixiy mavzudagi she'rlari bilan uslubining muhim qirralarini namoyon eta olmoqda.

Nodira Afoqovanning she'rlari falsafiyligi, mazmundorligi bilan ko'ngilga yaqin. Zero, yirik adabiyotshunos olim Bahodir Sarimsoqov e'tirof etganidek: “Nodira Afoqova o'zbek she'riyatiga yoniq dil, katta jasorat va o'zigagina xos g'oyaviy-estetik nigoh bilan kirib keldi” [1,4]. Uning she'rlarini kuzatar ekanmiz, bu she'rlarda inson qalbini entiktiruvchi, hayratga soluvchi misralarning ko'pligiga guvoh bo'lamiz. Uning “Bahorning boshlanishi”, “Arosat fasli”, “Ko'ngil shevasi”, “So'z ayvoni”, “Qora navo”, “Vatan darslari” kabi to'plamlari nashr etilgan. “Fitrating tushlari”, “Jazo” dostoni “Muhammad (s.a.v) dedilar...”, “Xayyom chodirinda”, “Muhabbatnoma”, “Faqat Sen bilursan”, “Hazrat Navoiyning yetti go'zali” she'riy turkumlari muallifi.

*Qani suratlaring? Ramkalar bo'm-bo'sh...
Qani, javob ber, – deb so'rayman Tundan.
Quyosh allanechuk kirchil va sarg'ish,
Aylana gardishda quyulgan tuman.
Tunning o'zi endi ko'rinmas.*

Illo

Har yoqdan hansirab kelar nafasi [11,6].

Nodira Afoqova Alisher Navoiyning “Ruh ul-quds” qasidasini, Leonid Andreyevning “Yahudo Iskariot” qissasi, Gi de Mopassan, Konstantin Paustovskiy hikoyalari ham Mixail Lermontov, Marina Svetayeva she’rlarini rus tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilgan. Albatta, bu ijodiga ham sezilrali ta’sir ko‘rsatgan. Keyingi yillarda yaratilgan she’rlarida Haqqa bo‘lgan oshiqlik, tasavvufiy ohanglar kirib kelgan. Ayriliq, hijron, yolg‘izlik, munojot mavzularida, o‘lim motivlaridan ko‘proq foydalanilganligini ko‘rishimiz mumkin. She’rlarida dengiz, orol, osmon, yulduz, quyosh, yer, tun, tuman kabi obrazlardan umumli foydalanib, tag matnda yangicha mazunni ifodalaydi. Ism so‘zini misralarida ko‘p qo‘llaganligini uchratdik. Quyoshning sarg‘il bo‘lishini tabiiy hodisa deb o‘ylasak, kirchil tusga kirishi, undan tumanning quyilib kelishi, tunning yo‘qolib qolishi kabi tasvirlar hayot muvozanatlari buzilgan inson ruhiyatining aksi deyish mumkin.

“Uzoq-uzoqlarga ketamiz. Yetar.

Oy to‘ldi bu kecha. To‘ldi, to‘kildi.

...Uzoqlarga – Go‘zal Ismlarga ketaylik”[11,2].

O‘zbekiston xalq shoiri Rauf Parfi: “Bu yerdan ketaylik, faqat ketaylik...” , – deb yozganidek, shoira naznida horigan, zorlangan, charchagan ruhiga mador kengliklarni orzusini Ollohga bo‘lgan muhabbat.

She’rlarida o‘ttiz besh yildan ziyod Buxoroning maysasidan totirib, yantoq guligacha oxorli tashbehlarda tasvirlagan, qishloqning mehnatkash, sodda, odamoxund odamlarining taqdirini yozgan yana bir iste’dodli shoira O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining a‘zosi Laylo Sharipovadir. Shoiraning “Oq armonlar” (1993), “Qismat surati” (1996), “Shodlik sohili” (2003), “Bu shunday dunyoki...”(2009), “Onamga tortiq” (2012), “Onam o‘zing...”(2019) she’riy majmualari nashr etilgan.

Adabiyotshunos G‘.Murodov: “Turli yillarda dunyo yuzini ko‘rgan ushbu kitobchalar o‘z muallifining shoirlik salohiyati, murakkab ijodiy izlanishlari, o‘z uslubini yuzaga keltirish va sayqallashtirish borasidagi og‘ir hamda davomli mehnati, urinish-yuksalishlarini ko‘rsatib-tasdiqlab turibdi”, – deb yozadi.[9,3]

Ona, mening qaroqlarimda

Qishlog‘imning yaldo tuni bor.

Yuragimning qiynoqlarida

Ado bo‘lmas faryod, uni bor [9,234].

Shoira qishlog‘ining sog‘inchi tasvirlar ekan, eng uzun tun ya’ni yaldo tuni [10,8] mening qishlog‘imdan boshlanadi deydi. U shaharni oyog‘i singan hayratga, tanholikka, yolg‘izlikka mengzaydi. Sog‘ingan, siqilgan ko‘ngliga darmon qishlog‘ini yuragida saqlab yurishini yozadi. L.Sharipovaning she’rlarida folkloristik obraz va motivlarga ko‘p bor murojaat qilingan bo‘lib, janriy turfa xillik, shakliy o‘ziga xoslik, uslubining sodda va o‘ynoqiligi, intim lirikasining nafisligi uni boshqa ijodkorlardan ajralib turadi.

Yantoqman, demang, bu – yantoqqa isnod,

Yantoqning gulida bolarilar bor,

Siz oyoq ostida chaqirtikanak... [9,189].

Yantoq guli, beda guli, behi guli, o'rik guli kabi tabiiy jarayonlar ijodkorning misralariga naqsh slogan. Shoir haq so'zni aytishdan cho'chimaydi. "*Haqiqat misoli qizg'aldoq, Qizg'aldoq barglari hammayoq*". [9,234] Badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalanib, qizg'aldoq obrazi orqali ikki misradayoq fikrini ayonlashtiradi.

Yosh shoirlar orasida o'zining ham nasriy, ham nazmiy asarlari bilan adabiyot maydoniga dadil kirib borayotgan umidli shoir, O'zbekiston Yozuvchilar uyishmasi a'zosi Mohigul Nazarovadir. Uning she'rlarida vatanga muhabbat, sevgi, sadoqat, ko'ngil, chin do'stlik, dunyoning o'tkinchiligi kabi juda rang-barang mavzular qalamga olinadi. Shoiraning she'rlarida tabiatga oshiqlik, muhabbatga tashna qalb lirik qahramonining ko'ngil kechinmalari bilan uyg'un ifodalanadi.

Ko'klam mehri ustun tashvishdan,

Yashash rasmin chizsa Muhabbat.[12,3].

U sevgiga, muhabbatga to'la qalbni bahorning betakrorligiga, serfusun, orzu-umidlarga limmolim hayotga, yashash suratini chizyotgan muhabbatga qiyoslaydi. Bir qarashda ijodkor mehr -muhabbatga talpingan yurak tasvirini bersa, ba'zi she'rlarida dunyoning o'tkinchiligi, soxta, ikkiyuzlamachi, yolg'onchi insonlardan bezib, g'am va nafratga to'layotgan ma'nan ezilgan ko'ngil ta'rifini bayon etadi.

Nahotki kechikdik..?

Nahotki kechikdik? O'tdi bor fursat,

Qayg'u va nafratmi topdik dunyodan.

Aldovga yuz burdi telba muhabbat,

Bezidik soxtalik,g'amdan,riyodan.

Chayonday nishini suqqanida do'st,

Sadoqat yo'lidan nimani topdik?

Hech qachon to'lmadi dunyoviy kam-ko'st,

Oxiri ko'zlarga tuproqmi yopdik.... [12,3].

Shu she'rda "Umid ko'zgulari chil-chil sindimi?" degan ritorik savol beriladi. Umid ko'zgusi istiorasi alamlardan, g'am-anduhlardan charchagan lirik qahramonga ishonch,yorug'likka, nurafshon kunlarga intilish ta'sirini berishi kerak edi. Lekin uning ham singani, ma'nan cho'kib qolgan, iztiroblarga to'la hayotdan charchagan inson tasvirini berishda juda ham o'ziga xos topilma bo'lgan. "*Oxiri ko'zlarga tuproqmi yopdik*" misralari orqali tuproqdan yaraldikmi, tuproqqa qaytishimiz g'oyasi singdirilgan.

"Mohigulning she'rlarida hijron, dard, alam, kuygan ko'ngil faryodlari, yolg'izlik kabi mavzudagi she'rlar ko'pchilikni tashkil etsa-da, unda hayotsevarlik, kelajakka ishonch tuyg'usi bilan yo'g'rilgan satrlar ("Ko'nglim, ishon bu yog'i go'zal...", "Doim bor bo'l, yashagin hayot", "Shodliklar quloch ochdi, qayg'ular bo'lsin ozod!...) ham uchrashi she'rxonni shoir ijodiga yanada yaqinlashtirishga xizmat qiladi" [3,4].

Shoiraning "Yuragimda so'z", "Qalbim shabnami", "Za'far ko'zgu" nomli she'riy to'plamlari bilan tanisha turib, kitobdan kitobga o'sib borayotganligini ko'rishimiz mumkin.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi adabiy jarayon qizg'in ijodiy asarlar bilan boyib borayapti. Yillar sinovidan sayqallanib, toblanib o'tgan asarlar umrboqiy meroslarga aylanadi. Ana shunday qizg'in jarayonda buxorolik shoiralarning ham sezilarli ta'sir ko'rsatishi quvonarli hol, albatta.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Афоқова Н. Кўнгил шеваси. Тошкент, “Фан” нашриёти, 2006.
2. Ахмедова Ш. Бухоро тарихига бағишланган шеърлар ҳақида//”Филологиянинг умумназарий масалалари” мавзуидаги халқаро онлайн илмий-амалий анжуман. Жиззах-2021.
3. Axmedova Sh. Moхигулнинг шеърлари... // Buxoronoma. –2024, № 6. –Б
4. Ergash Ochilov. Ming bir ruboiy. Toshkent , 2009.
5. Eshonqulov H., Sodiqova D. Muslihabegim Miskin. Buxoro: “Buxoro” nashriyoti, 2021.
6. D. Sodiqova. Muslihabegim Miskin she'riyati poetikasi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro.2022.
7. D. Sodiqova. Muslihabegim Miskin she'riyati poetikasi. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (Phd) dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro.2023
8. Safarov O., Safarova H. Muslihabegim Miskin hayoti va ijodi haqida // “O'zbek tili va adabiyoti”, 2012,3-son, 43-bet.
9. Sharipova L. Ranglar ifori. Murodov G'. Shoiraning dil daftari. Moldova: JustFiction Edition, 2024.
10. <https://xs.uz/uzkr>
11. <https://kh-davron.uz/kutubxona/uzbek/nodira-afogova-yangi-sheerlar.html>
12. Mohigul Nazarovaning Ижод тараннуми, [14.09.2024 14:43] telegram kanalidan olindi.

ABDURAHMON TAMKIN IJODIDA MA'RIFIY G'OYA VA UNING BADIY IFODASI

Choriyeva Mehriniso,

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Buxoro adabiy muhitining yaqin o'tmish vakillaridan biri - zullisonayn shoir, mudarris, tarixchi, etnograf, hakim va faylasuf olim Abdurahmon Tamkin Buxoriy adabiy merosi haqida fikrlar berib borilgan. Ijodkorning taxallusi kelib chiqishi tarixi yoritilgan. Abdurahmon Tamkin Buxoriy ijodining yorqin namunasi “Yog‘du” asari haqida malumotlar berilgan.

Kalit so'zlar: Zullisonayn shoir, mudarris, tarixchi, etnograf, hakim va faylasuf olim Abdurahmon Tamkin Buxoriy.

Аннотация: Один из недавних представителей литературной среды Бухары - зуллисонейн поэт, mudarris, историк, этнограф, Хаким и ученый-философ Абдурахман Тамкин давал представления о Бухарском литературном наследии. Освещается история происхождения псевдонима создателя. Ярким примером творчества Абдурахмана Тамкина Бухари является работа “Ягду”.

Ключевые слова: Зуллисонайн поэт, мударрис, историк, этнограф, хаким и философ ученый Абдурахман Тамкин Бухари.

Annotation: one of the representatives of the near past of the Bukharan literary environment - zullisanayn poet, Mudarris, historian, ethnographer, Hakim and philosopher scholar Abdurahman Tamkin-has been given views on Bukharian Literary Heritage. The history of the origin of the nickname of the creator is covered. A vivid example of the work of Abdurahman Tamkin Bukhari is given information about the work "Yugdu".

Keywords: Zullisanayn poet, Mudarris, historian, ethnographer, Hakim and philosopher scientist Abdurahman Tamkin Bukhari.

Mustaqillik bergan imkoniyatlardan biri, hali o'rganilmagan ajdodlarimiz asarlarini bugungi va kelajak avlodga yetkazish, bu ma'naviy xazinadan xalqimizni bahramand qilish hisoblanadi. Shu ma'noda Buxoro adabiy muhitining yaqin o'tmish vakillaridan biri - zullisonayn shoir, mudarris, tarixchi, etnograf, hakim va faylasuf olim Abdurahmon Tamkin Buxoriy adabiy merosini o'rganish ishlari olib borilmoqda.

Abdurahmon Tamkin ijodining yana bir namunasi bu "Yog'du" asari bo'lib, shoir unda ilm nuri uning dunyoni yoritguvchi kuch, zulmat bag'riga sochilgan uchqun ekanligini o'zgacha ta'riflaydi. Yog'du tushgan qalbdan g'aflat zulmati chekinadi. Inson ko'ksida momaqaldir oqlar gumburlaydi, chaqinlar chaqnaydi, yam-yashil maysalar unib chiqmagan joy qolmaydi, buloq suvlari jilg'alarni to'ldiradi, tafakkur tegirmoni kecha-kunduz to'xtovsiz ishlay boshlaydi.

Inson qalbi, jamiyat hamisha yog'duga muhtoj. Holbuki, atrof ularga to'lib-toshib yotibdi...

"Matoli' ul-foxira va matolib uz-zohira" asarida keltirilishicha: "Abdurahmon Buxoriy, "Tamkin" taxallusi bilan ijod qilgan. Sho'rolar inqilobidan oldin Dorushshifo madrasasida mudarris bo'lgan. Bo'lajak shifokorlarga tibbiyot fanidan ta'lim berardi."⁶³

Abdullaxoja Abdiy shoir haqida: "Ajoyib ta'bi bor edi, gohida hajvga ham kirishib ketardi", deb yozadi va uning g'azallaridan namunalar keltiradi"⁶⁴.

O'zR Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida Abdurahmon Tamkin Buxoriyning bir nechta asari saqlanadi.

I. "Ruboiyoti Tamkin", №136, 111 varaq, 23,5x17,5 sm. Muallif dastxati, hijriy 1320 yili (1902 – 1903) tugallangan.

II. "Jaraid" (Sahifalar), №2877 raqami bilan qayd etilgan, 85 varaq, 25x17 sm. Shoirning kundalik daftari, nasriy matnlar va she'rlari o'rin olgan. Hijriy 1323 yili (1905) yozilgan.

III. Bayoz, №12354, bu to'plamda "Noe'tibor qilma mani" radifli muxammasi berilgan (177b – 178a).

Abdurahmon Tamkin tarjimai holiga oid ma'lumot ko'p emas. Tibbiyot madrasasi bilan bog'liq faoliyati uning hayot manzarasi bilan tanishishga imkon beradi. "Dor ush-shifo" madrasasi Buxoroda tabobat sohasi mutaxassislarini

⁶⁴ Абдий А. Тазкират уш-шуаро. – Душанбе: Дониш, 1983. – Б.67-69.

tayyorlashga ixtisoslashgan maxsus oliy o‘quv yurti edi. Unda uchinchi darajali oliy toifaga mansub banoras to‘nli mudarris dars o‘tgan⁶⁵.

Vaqfli edi, hujjati saqlanib qolgan.

Hujjatda ta’kidlanishicha: “Hazrat Abul Muzaffar said Subhonquli Muhammad Bahodurxon ibn hazrat Abul Fath said Nadr Muhammadxon hijriy 1108 yili zulqa’da oyida (milodiy 1697-yil may – iyun) “Dor ush-shifo” madrasasini qurib bitkazadi”⁶⁶.

U pishiq g‘ishtdan bunyod etilgan. Oliy gumbazlari va ravoqlari, ichki va tashqi hovlisi, tib ilmi o‘qitiladigan darsxonasi, yozgi masjidi va o‘n sakkizta hujrasi bor edi⁶⁷.

Vaqf hujjati shartiga ko‘ra, madrasaga Turonning ikki nafar eng bilimdon ilg‘or tabibi mudarris bo‘lishi kerak edi. Qozi ulardan birini mutavalli vazifasiga tayinlagan. Mutavalli vaqf mulki tushumidan ushr (o‘ndan bir) va mudarrisligi uchun alohida ulush olgan. XX asr boshlarida “Dor ush-shifo” madrasasi mudarrisining yillik maoshi 55 tilla edi. Mazkur axborotlar Abdurahmon Tamkinning jamiyatda egallagan o‘rni, moddiy ahvoli anchagina yaxshi bo‘lganidan darak berayotir.

Hijriy 1329-yil rabi’ us-soniy oyida (1911-yil aprel) Mirzo Nasrulloh qushbegi nomiga yozilgan arznomada madrasa ahli o‘quv binosi holati yomon ahvolda ekanidan shikoyat qiladi⁶⁸. Bu paytlarda “Dor ush-shifo” madrasasida boshqa mudarrislar dars berardi.

Buxoro arki qarshisidagi Boloyi hovuzga borganimda, qachonlardir undan uncha uzoqda bo‘lmagan “Dor ush-shifo” madrasasi o‘rnini ham qidirgandim. U XX asr o‘rtalarida qarovsizlikdan xarob ahvolga tushib qolgani uchun “mablag‘ yetishmasligi” bahonasi bilan buzib yuborilgan.

Madrasa bo‘lganida Buxoro qal’asi devorlari qulatilmasdi, mang‘it hukmdorlari xilxonasi, So‘fi Olloyorning ustozlari Hoji Habibulloh va uning atrofidagi ulug‘lar mozori buldozerlarda tekislanib, o‘rniga futbol maydoni qurilmasdi...

Abdurahmon Tamkin hayotiga ulangan satrlarni o‘rganish asnosida, birdan bizga faxrli Buxoro “yog‘dulari” haqidagi ma’lumot ma’lum bo‘ldi. Tamkin ularni “Matoli’ ul-foxira va matolib uz-zohira” deb atagan ekan.

Bu asarning Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar xazinasida asosiy jamg‘armasida №8245 raqami bilan belgilangan yagona nusxasi saqlanadi.

Muqovasi qizil rangli qattiq qog‘oz, tili forsiy, xati nasta’liq, 455 varaq, 31x23 sm, hijriy 1334 yili (1916) Buxoroda yozilgan. Matn tuzilishi, tuzatishlar va

⁶⁵ O‘zR MDA. I-126. 1-1995-8.

⁶⁶ O‘zR MDA. I-323. 113-3; 118. “Dor ush-shifo” madrasasi vaqf hujjati.

⁶⁷ Айрим манбаларда у 15 хужра деб кўрсатилган (Асоми мадорис. – Б. 406б; Тарихи Бухоро ва таржумат ул-уламо. – Б. 12). Эҳтимол, XIX асрнинг иккинчи ярмидан унинг баъзи хужралари бузилгандир. Бироқ Н.Хаников уларни 40 хужра деб ёзади (Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843. – С.86). Ушбу мадраса ҳақида А.Ирисов, А.Носиров, И.Низомиддинов ҳамкорлигида Субҳонқулихонга бағишлаб ёзилган мақолада ҳам қисқа маълумот бериб ўтилган. Унда мадрасанинг ўн саккизта хужрадан иборатлиги таъкидланади ва мазкур ўқув даргоҳи “Буқъаи дор аш-шифо” деб аталади (Субҳонқулихон // Ўрта осийлик қирқ олим. – Тошкент: Фан, 1961. – Б.93)

⁶⁸ Каталог Среднеазиатских жалованных грамот из фонда института Востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – Германия, 2007. №57

qo'shimcha izohlar, xatning Tamkin kundaligidagi bilan mos kelishi asar muallif dastxati bilan yozilganidan darak beradi.

Muallif 19 (a) sahifada asar nomini keltiradi va u 44 bobdan iborat ekanini yozadi. Boblar "matla'" so'zi bilan ifodalangan. Asarning oxirgi qismi tushib qolgan. Matn o'ttiz sakkizinchi "matla'"da tugaydi. Har bir matla' tarkibi namoe (topish), tajalli (ko'rinish) va sha'sha'e (yarq) kabi alohida qismlardan tashkil topgan. Matnlar mazmuniga ko'ra, asar nomini o'zbek tiliga "Faxr yog'dulari va istaklar jilvalari" deb o'girsam ham bo'ladi. Shu tariqa bitta "matla'" bitta "yog'du"ga aylanadi.

Asar tarixiy-jo'g'rofiy kitoblar turkumiga kiradi. Ayrim mutaxassislar muallif uni yozishda biror qat'iy qoidaga amal qilmagan, deb hisoblashadi. Ma'lumotlar – "yog'du"lar (matla') munchog'iga tizilgan. Shu tariqa muallif yirik hajmdagi axborotlarni o'ziga xos yo'l bilan tartibga solishga urinadi.

Abdurahmon Tamkin "Matoli' ul-foxira" asari hijriy 1334-yili (1915 – 1916) Amir Olimxon ibn Amir Abdulahadxon davrida yozilganini ta'kidlaydi (19a). Birinchi "matla'" kutilmagan tarzda tallol, teba, tubalar tarixi bayoni bilan boshlanadi. Teba, tubalarda qabrlarning paydo bo'lishiga oid qiziqarli ma'lumotlar beradi (28b). Bu turkumdagi an'anaviy kitoblarni o'qib, tadqiq etishga o'rganib qolgan tadqiqotchi uchun mazkur holat ajablanarli tuyuladi. Aslida bu yerda taajjublanadigan hech narsa yo'q. 1870 yillardan mamlakatda matbuot sohasi shakllanishi munosabati bilan ommaga axborot yetkazishning yangi vositalari va usullari paydo bo'lgandi. XX asr boshlarida jadidlarning ma'rifiy harakati, dunyoni anglashga intilishi natijasida Turkiston o'quvchisi uchun dunyo ancha kengaygandi. Tarix yozish, axborot yetkazish yo'nalishidagi an'anaviy qarashlar yangi ijtimoiy munosabatlar asosida qayta shakllanadi. Shu holat Abdurahmon Tamkin asarida ham seziladi. Asarda kutilmaganda tepaliklar tarixining paydo bo'lib qolishi shularning ta'siridan edi.

Muallif o'n oltinchi "matla'"da (116- b) Ovrupodagi Islandiya, Italiya, Serbiya, Turkiya kabi davlatlar va bir qancha shaharlar, Yaponiyada sodir bo'lgan to'fon haqida axborot beradi. Milodiy 1783-sanada sodir bo'lgan dunyo voqealaridan so'zlaydi, jahonda ro'y bergan muhim voqealar va sanalar jadvalini keltiradi (121b-122-a). U yilni ifodalashda biz o'rganib qolgan "milodiy" atamasi o'rnida "masihiy", "isaviy" so'zlarini qo'llaydi.

Asarda Buxoro shahri va tumanlari, mashhur tarixiy maskanlarga oid berilgan tarixiy ma'lumotlar qimmatlidir. Muallif Buxoro shahrida qadimda 360 guzar bo'lgan, deydi. 1334-yili (1915 – 1916) ularning soni 200 atrofida ekanini kichik guzarlar qo'shib, kattarishi va bitta nom bilan atalishi orqali izohlaydi. Masjidlar, xonaqohlar, madrasalar to'g'risidagi xabarlar bu yo'nalishga tegishli tarixiy hujjatlarni tadqiq va talqin etishda tadqiqotchiga katta ko'mak bo'ladi.

Buxoro tumanlari markazlari, qishloqlar va ularda istiqomat qilayotgan qavmlar, aholi soni, ziyoratgohlarga taalluqli axborotlari ahamiyati Buxoro shahriga tegishli xabarlardan sira kam emas. Bu fikr Buxoro davlatidagi Kesh, Nasaf, Chag'oniya, Hisor kabi viloyatlarga doir ma'lumotlarga ham tegishlidir.

Muallif Samarqand shahri tarixiga ham to'xtaladi (266a–269a). U: "Samarqand shahrini arab qavmidan Samar ibn Afriqash istilo qilgach, uning devori va

imoratlarini yer bilan bitta qilib tekislagan. Shu sababdan “Samarkand” nomi bilan mashhur bo‘lgan. Arablar arablashtirib “Samarqand” deyishgan”, deb yozadi (267a).

Abdurahmon Tamkin “kand”ni forsiydagi “kandan” (kovlamoq, ko‘mmoq, tekislamoq) so‘zidan olingani va shahar nomi “Samar tekisladi” ma’nosini anglatishiga ishora qilayotir. Bu talqin tarixiy jihatdan o‘zini oqlamasada, qiziqarlidir. Ayni paytda, u XX asr boshlarida mamlakat ziyolilarining ilmiy darajasini ham ko‘rsatib turadi.

Asarning Turon daryolari bayoni qismida “Jayxun” nomi forsiy “jo‘yi xun” (qonli suv) iborasidan olingani rivoyatlar asosida talqin etiladi. Muallif: “Amuya suvi barcha daryolar orasida eng shirin, huzurbaxsh va shifobaxsh, tanga quvvat beruvchidir”, deya ta’riflaydi. Abullays Samarqandiyning: “Sayxun, Jayxun, Dajla va Nil jannat daryolaridir”, degan so‘zlarini keltiradi (83a). Jayxun va Sayxun, ularni shakllantiradigan daryolar, ular atrofidagi shaharlar haqida batafsil ma’lumot berishga harakat qiladi (87a-90b).

Asarda temuriy, shayboniy, ashtarxoniy va mang‘it hukmdorlari hayoti, ularning bunyodkorlik ishlari, ular davrida mamlakatda amalga oshirilgan qurilishlar, siyosiy jarayonlarga doir tafsilotlar ko‘p uchraydi.

Kamchiliklariga qaramay, muallifning o‘z davriga oid ma’lumotlari juda qiziqarli va qimmatlidir. Axborot yetkazish uslubi farq qilsada, muallif Istaxriy, Ibn Xavqal, Muqaddasiy, Najmiddin Umar an-Nasafiy, Abdukarim as-Sam‘oniy, Darvesh Muhammad Balxiy singari mualliflar yo‘lini davom ettirgan.

Abdurahmon Tamkinning “Yog‘du” asari o‘z davrida “Matoli’ ul-foxira” yoki “Faxr yog‘dulari” nomi bilan mashhur bo‘lgan. Bu asar bir ulug‘ yurtning, millatning sharaflari va o‘ziga xos o‘tmishini ko‘rish, tarixda shonli iz qoldirgan qavmni xalq darajasida tanishga yordam beradigan umidli yog‘dular mavjud asar sifatida shuhrat qozongan bo‘lsa, hozir ham umidbaxsh g‘oyalar tashuvchisi sifatida o‘z ahamiyatini yo‘qotgani yo‘q.

Ko‘rinadiki, Abdurahmon Tamkinning ijod yo‘li, yashagan davri, ijtimoiy munosabatlari, an’anaviy sadoqati, ilg‘or g‘oyalarga intiluvchanligi u tanlagan taxallusda to‘liq namoyon bo‘ldi. Tamkin nafaqat tabib sifatida insonlar dardini, bilaks yangi olam bilan yuzlashayotgan olam, mamlakat, millat dardini ham o‘z asarlari orqali keng fikrlilik bilan “shifolashga urindi” uning ilg‘or fikrlari o‘z asarlarida yangicha qiyofa kasb etdi. Demak, Abdurahmon Tamkin ijodi, hayoti, u ilgari surgan g‘oyalari, ilg‘or va keng fikrli qarashlari, katta yo‘lga chiqqan buyuk xalqning dastur –ul amali sifatida ulug‘ millatning o‘zligini anglashga xizmat qiladi.

Tamkinning masnaviylari ham badiiy jihatdan juda yuksak darajada yaratilgan bo‘lib, o‘ziga xos janriy unsurlarga ega. Shoir ularning aksariyatida «tajnisli qofiya»dan foydalanib, she’rning jozibadorligini oshirish va o‘z ijodiy uslubini shakllantirishga erishgan. Shunday gapni Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Hofiz Xorazmiy, Lutfiy kabi shoirlarning she’rlari xususida ham aytish joizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullaev V. O‘zbek adabiyoti tarixi. 2-kitob. – Toshkent, 1964.
2. Vohidov C. Buxoriylar bo‘stoni. – Buxoro: Yozuvchi, 1998. – B.137-138.

3. Xofiz Tanish Buxoriy. Abdullanoma. 1-jild.
4. O'zR MDA. I-323. 113-3; 118. "Dor ush-shifo" madrasasi vaqf hujjati.
5. Каталог Среднеазиатских жалованных грамот из фонда института Востоковедения им. Абу Райхана Беруни Академии наук Республики Узбекистан. – Германия, 2007. №57

ZIKRILLA NE'MATNING BUXOROLIK SHOIRLAR G'AZALLARIGA MUXAMMASLARI BADIYYATI

Nazarova Dildora,

Buxoro davlat tibbiyot instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktri (PhD)

Annotatsiya. *Ushbu maqolada iste'dodli shoir Zikrilla Ne'matning buxorolik shoirlar g'azallariga bog'lagan muxammaslari badiyyati xususida so'z fikr yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *shoir, she'riyat, janr, muxammas, poetik an'ana.*

Абстрактный. *В данной статье рассматривается искусство газелей поэтессы Зикрилла Немат о бухарских поэтах.*

Ключевые слова: *поэт, поэзия, жанр, эпос, поэтическая традиция.*

Abstract. *This article discusses the art of the poetess Zikrilla Nemat's ghazals of Bukhara poets.*

Key words: *poet, poetry, genre, epic, poetic tradition.*

Zikrilla Ne'mat (Ne'matov Zikrilla) buxorolik bo'lib, zamonaviy o'zbek she'riyatida mumtoz an'analar ruhida barakali ijod qilib kelayotgan shoirlardan biridir. Uning she'rlari orasida g'azal, muxammas, ruboiy, tuyuq, qasida, mustahzod kabi mumtoz lirikaga xos she'riy janrlarda yaratilgan namunalar katta o'rin tutadi [2]. U yana mumtoz an'analar ruhida Vafoiy taxallusi bilan ijod qiladi. Uning "Navoiydan navo istab" nomli mo'jaz kitobida Alisher Navoiy g'azallariga bag'ishlab yozilgan yangi nazira va taxmis – muxammaslar hamda shu ruhdagi g'azal, qasida, mustahzod va tuyuqlari jamlangan.

Jumaniyoz Jabborov ta'kidlab o'tganidek, shoirning murakkab aruz vazni sirlaridan juda yaxshi voqifligi uning g'azallari, muxammaslari, ruboiylari va tuyuqlarida yaqqol namoyon bo'ladi. Ular ham o'ynoqiligi ham keng ma'no go'zalliklari bilan dilni yayratadi.

Zikrilla Ne'mat muxammaslari atoqli mumtoz shoirlar hamda zamonaviy qalam ahli ijodiga bog'langan. Jumladan, uning Navoiy, Bobur, Mashrab, G'aribiy, Gulxaniy, Huvaydo kabi klassik shoirlar hamda Hamid Olimjon, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, Jumaniyoz Jabborov, Jamol Kamol, Omon Matjon, Toshpo'lat Hamid, Toshpo'lat Ahmad, Sirojiddin Sayyid, Sulaymon Shodiyev, Olimjon Xoldor, Chorsham' singari zamonaviy shoirlar g'azaliga muxammaslari mavjud.

Zikrilla Ne'mat o'z yurtdoshlari bo'lgan buxorolik shoirlarning g'azallariga alohida ehtirom bilan muxammaslar bog'lagan. Masalan, u Toshpo'lat Hamidning "Ayo do'stlar, ko'ngulda ne murodim bor, ayon aylay" deb boshlanuvchi "aylanay" radifli g'azaliga go'zal muxammas yozgan. Bu muxammas har bandi besh misradan

iborat yetti band bo'lib, 35 misradan tashkil topgan. Unda ilk bandidanoq vatanparvarlik nafasi ufurib turadi. Jumladan, shoir yozadi:

Ayo do'stlar, ko'ngulda ne murodim bor, ayon aylay,
Rafiqlar ko'nglini shodu, raqib ko'nglini qon aylay,
Ona, yurt mehriga mangu yuragimni makon aylay,
Diyor vasfiga, do'stlar, bor bisotimni jahon aylay,
Jahonni gulga burkay, mangulikka jovidon aylay [2,206].

Shuni aytish joizki, Zikrilla Ne'mat ichki ishlar xodimi sifatida elu yurt himoyachisi bo'lgani uchun uning she'rlarida, avvalo, Vatanga muhabbat, uni asrab-avaylashga intilish g'oyalari markaziy o'rin tutadi. Bu haqda aynan mana shu tahlilga tortilayotgan muxammasning uchinchi bandi 4-5-misralarida shoir o'zi haqida "Vatan gulbog'larini madh etib qo'shiq qanotida, Dilim shodliklarini birma-bir she'rda ayon aylay" deb bejiz ta'kidlamagan. Ayniqsa, ushbu muxammasning to'rtinchi bandi 1-misrasini tashkil etgan "Nechog'lik mo'tabarsan, ey Vatan, deb nomlanur xilqat" deb boshlanuvchi satrda vatanparvarlik ruhining nihoyatda ustuvorligi ayonlashadi. Shu satrdan keyingi misralarda Boburshoh qalbida qolgan Vatan sog'inchi, uning qat-qat armonlari, ona yurtidan quvg'in bo'lgan Ibn Sino, Furqat nomi yod etiladi. Shoir ularning taqdirini xotiridan o'tkazar ekan, "Bugun men tol'imga ming shukr, madhi zamon aylay" deb shukrona keltiradi.

Muxammasning beshinchi bandi 3-4-misralarini bevosita vatanparvarlikka chorlovchi quyidagi misralar tashkil etgan:

Degaylar: "Chin odam ersang, Vatan tuprog'ini gullat!"

Vatandir osmon, yorqin sitora unda har millat [2, 206].

Ushbu muxammasning oltinchi bandi 5-misrasi esa ona-Vatanga posbonlikka undovchi "Shu cheksiz gul Vatan deb men o'zimni posbon aylay" misrasi bilan yakun topgan. Bunda shoir Vatan uchun gul so'zini epitet sifatida qo'llab, uni "gul Vatan" deya sifatlagan. Nihoyat, shu maqsadni ko'zlab faoliyatda bo'lgan shoir eng so'nggi bandni "Vatan yuksalsa, bas, mayli umr abgor bo'lib qolsa" degan satrlar bilan boshlab, uning davomida "Etar, she'ru bayotim to abad yodgor bo'lib qolsa" deya, vatani yo'lida o'z she'rlari bilan ham xizmat qilayotganini bildirib o'tadi. Vatan uchun shirin jonini berishga tayyorligini alohida ta'kidlab, shunday deydi:

Ne tong, Zikrilloga bir kun bu dunyo tor bo'lib qolsa,

Agar shirin hayotim, Toshpo'lat darkor bo'lib qolsa,

Mana jonim fido, deb ushbu lahza naqdi jon aylay [2, 207].

Zikrilla Ne'matning ardoqli xalq shoiri Jamol Kamolning "Seningdek orazi gulgun, ajib shirin zabon bulmas" deb boshlanuvchi g'azaliga muxammasi ishqiy mavzudadir. Bu muxammas 6 band, 30 misradan iborat. U oshiq dil rozlari sifatida o'qiladi. Shuningdek, shoirning Toshpo'lat Ahmad qalamiga mansub "Ey nigor, nozlar qilib, yondirma ko'p" deb ibtido topgan g'azaliga muxammasi ham oshiqlik mazmunida yozilgan. U ham 6 band, 30 misradan tashkil topgan. Yana Toshpo'lat Ahmadning "Bu olamda kurashsiz zafar quchib bo'lmagay" deb boshlanuvchi g'azaliga bog'lagan muxammasi ham mavjud. Unda Alpomish, Go'ro'g'li sulton, To'maristu Shiroq, Farhod va Majnun kabi xalq tiliga tushgan qahramonlarning nomi talmeh qilib keltirilgan.

Shoirning Sulaymon Shodiyev ijodiga mansub “O‘zingsan yoru dilxohim, jamolingdan judo qilma” deb boshlanadigan g‘azaliga bog‘lagan muxammasi 7 band, 35 misra. Uning mazmunidan ilohiy ishq g‘oyalari anglashilib turadi. Unda shoir Yaratganga qarata jamolingdan judo qilma, mehringdan noravo qilma, yaxshilarning makonidin meni hech mosuvo qilma, mani, ey yolg‘iz Ollohim, yomonga oshino qilma, makonimni yomonlarning yovug‘inda bino qilma” deya iltijo qiladi. “O‘zing qo‘llab yubor har dam, “Ilohim” deb nido qilsam” deya nola chekadi.

Shu muxammasning 6-bandini tashkil etgan misralar yana bir bor shoirning vatan posboni sifatidagi yuksak mas‘uliyatini ko‘rsatib turadi:

To tirikman, bu olamdan yomonlarni quvay deyman,
Yaxshilik shabnami birla yuraklarni yuvay deyman,
Muqaddas, ona-yurtinga mudom sodiq qolay deyman,
Vatanda ko‘z ochibman, shul Vatanda kuz yumay deyman,
Vatansizlar qatorinda g‘aribu benavo qilma [2, 211].

Xullas, Zikrilla Ne‘mat Vafoiy muxammaslari hozirgi milliy istiqlol she‘riyatida poetik yangilanishlarni o‘zida yorqin namoyon etuvchi ijod durdonalaridir. Ular orqali shoir ijodidagi adabiy-estetik unsurlarni ajratib olish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ne‘matov Zikrilla. Sog‘inch dunyosi: She‘rlar va doston / Z.Ne‘mat. – T.: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2006. – 68 b.
2. Ne‘mat Zikrilla. Sog‘inch sarchashmasi: she‘rlar, g‘azallar, muxammaslar, ruboiylar, tuyuqlar, doston va qasidalar. – Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti, 2007. – 256 b.

ADABIY OBZORLARDA BUXORO ADABIY MUHITI VAKILLARI IJODI TAHLILI

Jamolova Zilola Nizomovna, PhD

Annotatsiya: Maqolada Buxoro adabiy muhiti namoyondalari Abdurauf Fitrat va Ibrohim Haqqulning adabiy obzorlari va Sadriddin Ayniy, Fayzulla Xo‘jayev, Abdurauf Fitrat kabi ijodkorlar haqida munaqqidlar yaratgan adabiy obzorlar tahlil qilingan.

Аннотация: В статье анализируются литературные обзоры на представителей литературной среды Бухары Абдурауфа Фитрата и Ибрагима Хаккуля, а также литературные обзоры, созданные критиками о таких авторах, как Садриддин Айний, Файзулла Ходжаев, Абдурауф Фитрат.

Abstract: The article analyzes the literary reviews of Abdurauf Fitrat and Ibrahim Haqqul, representatives of the literary environment of Bukhara, and the literary reviews created by critics about authors such as Sadriddin Ayniy, Fayzulla Khojayev, Abdurauf Fitrat.

Kalit so‘zlar: Buxoro, adabiy muhiti, adabiyotshunoslik, adabiy obzor, tahlil, jadidchilik

Ключевые слова: Бухара, литературная атмосфера, литературоведение, литературоведческий обзор, анализ, модернизм

Key words: *Bukhara, literary environment, literary studies, literary review, analysis, modernism*

Buxoro qadimdan boy madaniyat markazlaridan biri sifatida tanilgan va tarixan ko'plab buyuk shoirlar, yozuvchilar va olimlarni yetkazib bergan. Buxoro adabiy muhitining yorqin namoyondalaridan biri Abdurauf Fitrat asarlarida milliy uyg'onish, ijtimoiy adolat va o'zbek xalqining tarixiy va madaniy merosi tasvirlangan mavzularini ko'tarib chiqdi. Fitratning "XVI asrdan so'nggi o'zbek adabiyotiga umumiy bir qarash" asari obzor maqola shaklida bo'lib, unda hali ilmiy jamoatchilikka yaxshi ma'lum bo'lmagan dalillar iste'molga kiritilib, qimmatli mulohazalar o'rta tashlangan. Muallif maqolada bu davrda qanday shoirlar ijod etgani va adabiyot nima hisobiga boyiganligini to'g'ri ko'rsatadi. Adabiyotning bu davrdagi holatiga Fitrat e'tibor bilan qaraydi va xolis baho beradi. Fitrat obzor maqolada 16-asrdan boshlab o'zbek adabiyotini kuzatar ekan, adabiy ta'sir masalasiga ham chuqur to'xtaladi. 17-asrning ikkinchi yarmidan boshlab shoirlar ijodida "G'arb turkchasi" unsurlari ko'paya boshlaganini qayd etadi. Fitratning davr adabiy muhitiga to'g'ri baho berganligini uning har bir masalaga alohida to'xtalib, tanqidiy fikr yuritishida aks etadi.

Buxoro zamini ilm markazi sifatida jahonga mashhur va ma'lum ana shunday insonlardan biri, mumtoz adabiyot tarixi, tasavvuf ilmining bilimdoni, yassaviyshunos olim Ibrohim Haqqulovdir. Munaqqidning "Shoir bo'lish qiyin" adabiy obzorida 80-yillar she'riyatiga asosan yoshlar ijodiga keskin tanqidiy fikr bildirilgan. Adabiy tanqid har bir ijodkorning o'zi qiziqqan sohasi bo'lishi bilan ajralib turadi, jumladan Ibrohim Haqqul mumtoz adabiyot, yassaviyshunoslik, hozirgi adabiy jarayonning sergak kuzatuvchisi, munaqqidlar orasida o'z so'zini ayta olgan tanqidchi. Olim adabiy obzor boshida 70-yillarda ijod qilgan shoir Muhammad Sodiq haqida Erkin Vohidovning fikrlarini keltiradi: "Men bu iste'dodning kelajagi porloq, o'z avlodi va zamon nafasini kelajakka yetkazuvchi haqiqiy ma'nodagi shoir bo'lishiga ishonaman" [3,215]. Haqiqatdan ham bu davrda ijod qilgan shoirlar Usmon Azim, Xurshid Davron, Muhammad Solih, Shavkat Rahmonlarning she'rlari mana yillar o'tsada, o'zining ta'sirini yo'qotmayapti, har safar o'qiganda inson qalbi, orzusi, borlig'ini junbushga keltirishdan to'xtamayapti. Munaqqid 80-yillarda ijod qilayotgan she'r talabi bilan oshufta qalblarning nidosiga quloq solib, bu davr ijodkorlarini anchagina keskin tanqid qiladi, olimning yosh shoirlarga munosabatidan shuni sezish mumkinki, u ruhiy teranlik timsoli bo'lgan she'riyatga befarq qaray olmaydi, she'riyatda eng oliy ibrat namunasi sifatida mumtoz adabiyotni bilgan munaqqid yoshlarning o'tmish adabiyotidan kam bilimga ega ekanliklaridan ruhan qiynaladi. "Avtorning ilk kitobi" seriyasi va "Yashash imkoni" nomli to'plamga kirgan Sobir Jabbor, To'ra Mirzo, Xudoyberdi Eshonqulov, Muhammad Haydarov, Q.Bekmurodov va boshqa ko'plab shoirlarning she'riyatdagi ilk mashqlarini tahlil qilgan ijodkor, she'rlarga qat'iy talablar qo'yadi chunki u shoirlikni havasdan boshlanib havas chegarasiga qolib ketishini istamaydi. Yurak olamiga, yurak haqiqatlariga qaytish san'ati bo'lgan ijod turi she'riyat haqida munaqqidning aytgan fikrlari qalblarni jumbushga keltirib, aqlni bir lahza o'ylashga majbur qiladi: "she'r yashnab yotgan laxcha cho'g'. Lekin u o'zidan ancha olis, teran joyda gurillab yotgan

alanga- haroratini aks ettirmas ekan, haqiqiy she`rmas, fikriy kambag`allik surati, xolos!” [3,216]. Munaqqid ana shunday so`zga, fikrga tashna, iste`dodli, umid va orzularini aniq maqsad ya`ni adabiyotni yuksaltirishni niyat , qasd qilgan yosh shoirlarni topish mushkul ekanligidan kuyinadi. Sobir Jabborning bir she`rini tahlil qilib, shoirda so`z tabiati va ruhi kamligi, uning fikrlari tarqoq, she`r kayfiyati yetishmasligini aytadi:

Kecha mening qonimni ichar,
Tomirimda quyilar kunduz.
Yurak tanavvuli – sevinchlar,
Salomat bo`l zahmatkashim, So`z.
Halol bo`lsin topgan-tutganing.

Yuqoridagi misralarni tahlil qilgan munaqqid undagi “Yurak tanavvuli sevinchlar” misrasini “g`irt yasama fikrlar” deya asosli tanqid qiladi. Shoirning yana bir she`ridagi “Men so`zlardan gullar yasayman” degan qatorini olib, bunda u shoirning nazmlari o`zi aytgandek, so`zdan qilingan yasama gullardek jonsiz, tarovatsizligini ta`kidlaydi. Bu adabiy obzorni o`qiyotgan kitobxonda dastlab Ibrohim Haqqul faqat kamchikliklarni ko`rsatib, yosh ijodkorlarni qo`llab quvvatlaydigan fikrlarni bildirmabdi-da degan xayol kelishi tabiiy, biroq obzor bilan chuqurroq tanishish davomida olimning yosh shoirlar ijodi haqidagi iliq munosabatlarini ham ko`rish mumkin. Masalan, To`ra Mirzoning “Maysalar hayqirig`i” to`plamidagi she`rlarni tahlil qilib bunda yosh shoirning hayot hodisalarini shoirona nazar bilan ko`ra olganligini, uning o`z ovozi, misralarda keltirilgan ma`nolar olaminig turfa xilligini faxr bilan aytadi. Shoirning quyidagi misralarini keltirib, bunda shoirlarni vatan qo`riqchilariga mengzaydi, ular xalqning qalbi dushmanlar qo`liga o`tmasligi uchun, ijod qiladilar, xalqona ohanglarda qo`shiqlar yaratadilar:

Shoirlar dunyoni ishonmas tunga,
Ko`zlari vatanni qo`riqlar bedor.
Yem bo`lmasin xalqning erki quzg`unga,
Darmonsiz imonni bosmasin ag`yor.

Bu shoirning she`rlari nuqsonsiz, kamchiliklarsiz emas deb aytolmaymiz, albatta, sinchi munaqqid tanqidiy ko`z bilan shoir she`rlaridagi kemtikliklarni ko`ra olgan. “Nur” obrazi bilan bog`liq misralarning juda ko`pligi, “bir joyda yer tepayotgan kishiga o`xshab”, shoir u yoki bu shaklga solib bir so`zni qayta qayta aytishini tanqid qiladi. Masalan: “Tadorik” she`rida “Jamlab ko`zlarimning asl nurlarin” yoki “Vatan” she`ridagi “Nurga oqlikni berib, Qorasin yut ko`krakka” va boshqa ko`plab she`rlarida aynan bir obrazning takror kelishi uchraydi, masala bir obrazning takror kelishida emas balki, uning g`oyaviy- badiiy harakatlarini ta`minlay bilmaslikda ekanligi munaqqidni qalbini azoblaydi. Ibrohim Haqqulning adabiyotshunos olim sifatida adabiy jarayondagi yaratilayotgan asarlar bilan hamnafas ekanligi uning she`riyat haqidagi tahlillari ham tasdiqlaydi. Xususan, shoir K.Bekmurodovning shakliy rang-baranglikka intilib yozgan uchlik she`rlarini tahlil qilar ekan, ularning ko`pchiligida poetik shaklga aloqasi yo`q gaplar borligini, bundan tashqari, ijodkor o`ziga tegishli bo`lmagan mashhur fikrlarni ham o`zini qilib aytaverganini tanqidchi hech istixola qilmay ochiq aytadi. Shoirning uchlik

shaklidagi quyidagi bayti aynan bolqor shoiri Qaysin Qulliyev ijodidagi bir sheʼrning aynan oʻzi, faqat uchlik shaklida emas, xolos:

Vatanga otilgan oʻq

Avvalo shoirning yuragiga qadaladi.

Chunki, vatan uning qalbi.

Yuqoridagi tahlillardan shu narsa maʼlum boʻladiki, bunday keskin tanqidiy ruhdagi adabiy obzorni yozish uchun katta jasorat kerak, olim bir intervyusida aytgan fikri buni isbotlaydi: “haqiqatning yuki nihoyatda ogʻir boʻladi, haqiqatni aytish uchun, haqiqat uchun kurashuvchi insonning kafani yelkasida boʻladi”. Munaqqid butun umri davomida aytgan ilmiga amal qilib yashadi, olimning sheʼrshunoslik, mumtoz adabiyot, adabiy tanqid ravnaqi uchun qilgan xizmatlari benihoya cheksiz boʻlib, adabiyot jonkuyari sifatida avlodlar qalbida abadiy yashaydi.

Adabiy obzorlar adabiyotni rivojlantirishda, adabiy jarayonni qizgʻinlashtirishda katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga har bir obzor chuqur mantiqiy ildizga ega boʻlib, asosli, mulohaza va muhokamalari ilmiy-nazariy jihatdan puxta boʻlishi zarurligi yaqqol koʻrinadi. Buxoro adabiy muhiti haqida, unda ijod qilgan ijodkorlar va ularning asarlari tahlil qilingan adabiy obzorlarni keltirishni lozim topdik. Bahodir Gʻulomovning “Sahna asarlarida dramatism” adabiy obzorida 70-yillar dramaturgiyasiga nazar tashlangan boʻlib, bu davrda yaratilgan dramalardagi qahramonlarning maqsadlari yoʻlidagi intilishlari, oʻziga xos individual xususiyatlari, dramatik kechinmalarining tasvirlanishiga alohida eʼtibor berilgan. Komil Yashinning “Inqilob tongi” nomli dramasi tahlil qilingan, bu asarda Buxoro ziyolilarining harakari koʻrsatilib, ularning islohotlari Fozilxoʻja obrazida tasvirlangan. Fozilxoʻja zaminida Fayzulla Xoʻjayevning faoliyati asos qilib olinadi, asar asosida oʻquvchi tasavvurida Buxorodagi jadidchilik harakati, “Yosh buxoroliklar”ning faoliyati, ozodlik uchun olib borilgan kurashlarning mohiyati aks etadi.

Fayzulla Xoʻjayev obrazi ishtirok atgan asarlar tahlilini Akram Kattabekovning “Hayot haqiqatidan badiiy haqiqatga” adabiy obzorida koʻrish mumkin. Obzorda 80-yillarda yaratilgan adabiy durdonalar tahlilga tortiladi. Bu obzorda Asqad Muxtorning “Buxoroning jin koʻchalari” qissasi ham tahlil qilinib bunda atoqli davlat va siyosat arbobi, Buxoro jadidchiligining faol ishtirokchisi, “Yosh buxoroliklar” harakatining rahbarlaridan biri Fayzulla Xoʻjayev hayoti va faoliyati tasvirlanadi. Olim qissaning yutugʻi sifatida shuni koʻrsatadiki, Asqad Muxtor tarixiy real shaxs obrazini chizishda yozuvchilarda odat boʻlgan adabiy qoliplardan qochadi. Asarning bosh qahramoni tarixiy shaxs boʻlganligi sababli, yozuvchi real faktlarga asoslanishi, tarixiy voqealarni asliga mos qilib yozishi kerak. Asqad Muxtor bunday qiyin vazifani uddalay olgan va qahramon tarjimai-holiga doir boʻlgan faktlarni faqat aytib oʻtish emas balki, ularning tugʻilish sabablarini ham asoslab bergan. Qahramon haqiqat izlab kelgan “jin koʻchalar” tasviri ayniqsa, oʻquvchi eʼtiborini tortadi. Tarixdan maʼlumki, Fayzulla Xoʻjayevga otasidan katta meros qoladi, asarda bosh qahramonning otasi qurshovidagi odamlardan najot izlashi, Shorajab mufti, Zufunun bilan yaqinlashishi, jadidlar tomoniga oʻtib maʼrifatchilikka berilishi nihoyatda obrazli tarzda tasvirlanadi. Yozuvchi tomonidan bosh qahramon tinimsiz fikrlash,

mulohaza yuritish va ziddiyatli ichki kechinmalar ichida tasvirlanadi.

Adabiy obzorning obyekti keng qamromli bo'lib, ijodkor ma'lum davrda yaratilgan asarlarni istaganicha tahlil qilishi mumkin. Ilg'or tanqid hayotda ijtimoiy, ma'naviy, estetik yangiliklarning paydo bo'lishiga ko'maklashadi, ular uchun kurashadi. Sho'ro davri O'zbekistonda 1924-yildan mustaqillik davrigacha davom etgan bo'lib, bu tuzum hayotning deyarli barcha jabhasida o'zgarishlar sodir qilgan, jumladan, adabiyot sohasida ham. Sho'ro nazariyotchilari markscha-lenincha ta'limotni adabiy tanqidning ham nazariy asosi sifatida olgan edi. Bu ta'limotga ko'ra, adabiy tanqid garchi badiiy-estetik hodisa deb e'tirof etilsa-da, lekin kommunistik g'oyaviylik uning mohiyatini belgilovchi yetakchi unsur sifatida talqin etilardi. Bu haqida Qurdosh Qahramonov shunday yozadi: "Sinfiylik va uning oliy ko'rinishi deb ta'riflangan partiyaviylik haqidagi nazariyabozliklar adabiyot va san'at ravnaqigagina emas, tanqid rivojiga ham juda katta zarar yetkazdi: tanqidning maqsadi va vazifalari tamoman o'zgartirib yuborildi, bu soha g'oyaviy kurashning quroliga aylantirildi. Hatto estetik hodisalar sanaluvchi umuminsoniy tushunchalar: ijobiylik yoxud salbiylik, go'zallik va fojiaiylik, ma'naviy barkamollik kabi ko'plab kategoriyalar ham sinfiylik mezonlariga bo'ysundirildi." [4, 207]

Adabiy obzorlar tahlili davomida ayniqsa, bu davrning ta'siri adabiyotshunosligimizga nechog'lik katta bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Bu davrning ijobiy jihatlari bo'lmagan degan fikrdan yiroqmiz, ko'plab iste'dodli tanqidchilar o'sha davrda yozilgan asarlarni badiiy-estetik tomondan baholashga urinishgan, badiiy jihatdan bo'sh, sayoz kitoblarga qarshi kurashishgan. Ammo hokim mafkura adabiy tanqidning erkin faoliyat yuritishiga, taraqqiy etishiga to'sqinlik qilgan. Iste'dodli tanqidchilar o'z iste'dodlarini badiiy asarlar tahliliga emas, balki mafkuraviy kurash maydonidagi olishuvlarga sarflashga majbur bo'lganlar.

Hukmron mafkura ta'sirida yozilgan adabiy obzorlardan yana biri U. Normatovning "Hayot saboqlari" nomli maqolasi bo'lib, bunda munaqqid realistlik adabiyotlarni sharhlagan. Adabiy obzorda Buxoro adabiy harakatining yirik namoyondalaridan biri Sadriddin Ayniyning "Qullar" romani haqida ham fikr yuritiladi. Ijtimoiy tuzumda biryoqlamalilik shu darajaga borib yetadiki, dushman sinfnig har bir hatti- harakatini, sovet adabiyotshunoslari nazarida yomonlikka, o'z sinfi vakillarining dushmanligini yaxshilikka burish avj olgan edi. Masalan, asardagi bir boyning biyani so'yib xalqqa osh berishi ham dushmanlikka yoyiladi. Bunda boyning osh berib, to'y qilishi mehnatkashlarni ishdan qoldirish uchun ataylab qilingan degan xulosaga kelinadi. Bu holat realizmga mutlaqo zid ekanligi munaqqid tomonidan tahlil qilinadi. Roman qahramonlari Hasan va Qutbiya orasidagi munosabatlarni baholagan munaqqid Hasanning sevgilisiga qo'ygan talabini keltiradi: "Ota- onangdan aloqangni uzganing uzgan bo'lsin, ularni butunlay unutasan, bu bir. Kerak bo'lgan vaqtda kollektiv oldida ota-onangning sirlarini ochib berasan, bu ikki. Uchinchi shartim shuki, menga ish va mehnat yo'ldoshi bo'lasan." [2, 87] Ayniyning adabiy faoliyati tanqid qilinib, adibning asarni realist yozuvchi sifatida badiiy tahlil qilolmaganligi, uning voqealari esa Hasan tipidagi shaxslar saviyasiga tushib, ularning mafkurasi nuqtayi-nazaridan kelib chiqilgani, mafkuraviy

bir yoqlamalikda yozilgani tanqid qilinadi. 80-yillarda adabiy tanqid tafakkurida yangilanish ro'y bera boshladi, biroq bu jarayon ham silliq kechgani yo'q, ayrim chiqishlarda o'tgan yetmish yildan ziyodroq davr mobaynida adabiy jarayonda faoliyat ko'rsatgan ijodkorlarni, ularning adabiy merosini butunlay qoralash yoki hamma aybni sho'ro siyosatiga ag'darib, o'sha davr adiblarini mutlaqo oqlashga urinishdek biryoqlama harakatlar kuzatildi. Adabiy obzorda keskin tanqidiy fikrlar nihoyatda ko'p uchraydi, bu davrda ijod qilgan munaqqidlarning asosli tanqidlari mustaqillik davriga kelib o'z mevalarini berdi, adabiyotga munosabat ijobiy tomonga o'zgardi, mafkura qoliplaridan qutuldi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Buxoro adabiy muhitida ijod qilgan har bir ijodkor o'zidan cheksiz ma'naviy meros qoldirgan, bu merosni tadqiq qilgan munaqqidlarning adabiy obzorlari bu durdonalar haqida qimmatli ma'lumotlarni beradi. Asarlarni tahlil qilishda tanqidiy fikrlarning mavjudligi ijobiy bo'lib, tanqidiy fikr qanchalik haqqoniy va talabchan bo'lsa, adabiyotimizning muhim masalalarini qanchalik dadillik bilan ko'tarsa, uning ta'siri shunchalik kuchli, natijasi esa shunchalik samarali kechadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2000. 2-жилд. –Б. 59.
2. Ayniy.Asarlar. 8 jildlik. 3-jild. Qullar.www.ziyouz.com
3. Ҳаққулов И. Шоир бўлиш қийин //Шарқ юлдузи, 1985, № 3.
4. Қаҳрамонов Қ. Истиқлол даври ўзбек танқидчилиги методологиясининг янгиланиш тамойиллари. Филол. фан.д-ри дисс.– Тошкент, 2011.-Б. 326.
5. Норматов У. Ҳаёт сабоқлари. //Шарқ юлдузи, 1990, №4.
6. Каттабеков А. Ҳаёт ҳақиқатидан бадиий ҳақиқатга // Шарқ юлдузи, 1981, №10.
7. Ғуломов Б.Саҳна асарида драматизм// Шарқ юлдузи, 1982, №2.
8. Ахмедова Ш.Ўзбек адабий танқидчилиги жанрлари. Тошкент.”Фан”.2009.

FITRATNING “ADABIYOT QOIDALARI”GA BIR NAZAR

Qodirova Ro`zigul Sadulloyevna

BuxDU dotsenti

Sattorova Gulrux Otabek qizi

BuxDU filologiya fakulteti 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Abdurauf Fitratning ilmiy asarlari haqida so'z boradi. Jumladan, uning “Adabiyot qoidalari” qo'llanmasi tahlil qilinadi. Undagi adabiy tur va janrlar, mavzu, mundarija, tartib kabi masalalarga diqqat qaratiladi.*

Kalit so'zlar: *mundarija, tartib, adabiy janrlar, lirika, tomosha, rivoya, sochim, tizim.*

Аннотация: *В данной статье рассказывается о научных трудах Абдурауфа Фитрата. В частности, анализируется его пособие «Правила*

литературы». Уделяется внимание таким вопросам, как литературные виды и жанры, тема, содержание, порядок.

Ключевые слова: содержание, порядок, литературные жанры, лирика, зрелище, повествование, система.

Annotation: This article describes the scientific works of Abdurauf Fitrat. In particular, his manual "Rules of Literature" is analyzed. Attention is paid to such issues as literary types and genres, theme, content, order.

Key words: Content, Order, Literary Genres, Lyrics, Spectacle, Narration, System.

Abdurauf Abdurahim o'g'li Fitrat taniqli ijodkor, o'tkir adabiyotshunos, sinchkov matnshunos, chuqur mushohadali nazariyotchi olimdir. Uning "Aruz haqida", "Adabiyot qoidalari", "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash", "Eng eski turk adabiyoti namunalari" kabi bir qancha risola, maqola va qo'llanmalari bevosita adabiyotshunoslik sohasiga bag'ishlangan asarlar sirasiga kiradi. Quyida tahlilga tortiladigan "Adabiyot qoidalari" asari esa adabiyotshunoslik ilmini boyitishga, undagi bir qancha munozarali masalalarni muayyanlashtirishga o'zining hissasini qo'shgan asarlardan biri hisoblanadi. Risola san'atga ta'rif berish, uning xususiyatlari haqidagi fikrlar bayonidan boshlanadi. Adabiyotchi olimning fikricha, adabiyot so'ziga ta'rif berishdan avval san'at so'zini izohlamoq lozimdir. "Yurak, fikr, tuyg'u to'lqunlarini so'z, tovush, bo'yov, shakl, harf, harakat kabi tovarlar yordami bilan o'zlarining tuyg'ularini jonlantirib jonlantira chiqarib, boshqalarda ham shu to'lqunni yaratmoq" (Fitrat. Tanlangan asarlar. -Toshkent: Ma'naviyat, 2009) hunari go'zal san'atlar deb atalishini ta'kidlaydi. Uning asosiy xususiyati sifatida esa hissiy-ekspressiv jihati, ya'ni boshqalarga ta'sir etish jihatini e'tirof etadi va go'zal san'atning oltita turi mavjud ekanligini aytib o'tadi. Bular: musiqa, rasm, haykalchilik, me'morlik, o'yin (raqs), adabiyotdir. Ular "bir-biriga yaqinlashmoq e'tibori bilan ikki turkumga ayriladi" deb yozadi hamda "adabiyot, musiqa, o'yun (raqs) – bir turkum; rasm, haykal, me'morlik bir turkum bo'lish"ligini belgilaydi (A. Fitrat. Adabiyot qoidalari, 21-bet).

"Yozish qoidalari" deb nomlangan qismi risoladagi asosiy bo'limlardan biri hisoblanib, bunda yozuvchining hayotga dastlabki nigohidan tortib, badiiy asarga so'nggi nuqta qo'yilishigacha bo'lgan ijodiy jarayondagi asosiy bosqichlar – mavzu, mundarija, tartib, ifoda va uslubning har biriga to'xtalib, ularning asosiy xususiyatlari, mezonlari haqidagi o'z fikr-mulohazalarini bayon etadi. "Bir tomchi suvdan dengizgacha, bir uchqundan buyuk bir yong'ingacha, kichkina bir yaproqdan ulug' o'rmonlargacha nima bor esa, hammasi adib-yozg'uvchi uchun mavzu bo'larlik narsalardir", (A. Fitrat. Adabiyot qoidalari, 24-bet) deya mavzuga ta'rif beradi. Ammo adib o'z asariga maqsadidan kelib chiqib mavzu tanlashi lozimligini uqtiradi. Asarning mundarija qismi haqida fikr yuritib, uning uchta sharti mavjudligi haqida ma'lumot beradi. Mundarija mavzu mohiyatiga mos bo'lishi, undagi bayon etilajak fikrlarni tartib bilan aks ettira olishi, shu bilan birgalikda "to'g'ri, tabiiy" bo'lishi undagi e'tiborga molik jihatlar sifatida ta'riflanadi.

Buyuk nazariyotchining uslub borasidagi fikrlari ham g'oyatda ahamiyatlidir. Ma'lumki, har bir ijodkorning o'ziga xos uslubi bor va xuddi shu uslubi orqali u o'z

kitobxonlariga ega bo‘ladi. Agar u o‘z uslubiga ega bo‘lmasa, ijodi faqat boshqalarga taqliddangina iborat bo‘lsa, bunday qalam sohibining kitob shaydolari qalbidan joy olishi ham, shuhrat qozonishi ham mushkul. Fitrat “kuchsiz yozuvchilarning uslubi bir-birinikiga o‘xshab qolishi”ni, bu kabi yozuvchilar “oddiy uslubda, umumiy til”da yozishlarini ta’kidlaydi. Iste’dodli hamda o‘z ustida ishlaydigan shoir-yozuvchilar ijodda qalamlari toblanib, san’atkorlikda ko‘tarila borganlari sari o‘zlariga xos maxsus uslub yaratishadi.

Aynan bitta mavzuga turli shoir-yozuvchilar tomonidan qo‘l urilib, asarlar yaratilganini ko‘p uchratganmiz. Fitratning fikricha, shu mavzuning, qalamga olinayotgan voqea-hodisaning eskiligini bildirmasdan, bizni ta’sirlanishimizga-yu to‘lqinlanishimizga sabab bo‘lgan omil ham ham uslubdir. U shu o‘rinda “Layli va Majnun” dostonini esga oladi. Ushbu asarni fors adabiyoti va turkiy adabiyotning zabardast vakillari bir necha marta qayta yozganlarini, ammo ular bir-biridan farq qilishini aytib shunday deydi: “Hammasida hikoya birdir va voqea bir turlidir. Biroq, forscha-turkcha bilgan bir kishi ularning forsilaridan “Nizomiy”ni, ondan keyin “Jomiy”ni o‘qiydir. Xisravg‘a kelgach, Navoiyni, albatta, ularga tarji’ qiladir. Fuzuliyi ko‘rgach, Navoiyning “Layli va Majnun”ini tokchaga qo‘yib, Fuzuliyi o‘qishga majbur kabi bo‘ladir. Mana bular “uslub”ning ishidir” (A. Fitrat. Adabiyot qoidolari, 27-bet).

Uslub haqida fikrlarini yana davom ettirar ekan, ishq va u bilan bog‘liq mavzular ham azal-azaldan eski-yangi shoirlar o‘rtasida eng ko‘p qalamga olingan mavzulardan ekanligini, ular orasida bir-biriga o‘xshagan fikrlar, o‘xshatishlar ham ko‘pligini aytadi. Ammo bularning ichida Cho‘lponning bu mavzudagi she’ri boshqalardan yaqqol ajralib turishini e’tirof etadi. Mana o‘sha she’r:

Ketdingmi manguga tashlab,

Qoldimmi qayg‘ularim-la?

Hijronning kuyini boshlab,

Yig‘lovchi cholg‘ularim-la. (Cho‘lpon. Binafsha. -Toshkent: Adabiyot, 2021)

Chindan ham Cho‘lponning mazkur she’ri yurakning tub-tubiga yetib borguvchi she’rlardan bo‘lib, u ayriliqda qolgan qalb egasining nola-yu afg‘onini misralarga jo aylagan.

Fitrat uslubning umumiy va xususiy jihatlarini ham qayd etadi. “Uslubning umumiy hollari” deganda “har bir uslubda topilishi matlub bo‘lg‘an holatlar”ni (A. Fitrat. Adabiyot qoidolari, 56-bet) belgilab, ularni soflik, ohang (ohangdoshlik), tuzuklik, ochiqlik, uyg‘unlik kabi sifatlarga bo‘lib ko‘rsatadi. Mana shu besh xususiyatni o‘zida jamlagan ijod namunasi to‘kis bo‘lishini aytib o‘tadi, agarda ularga amal qilmasa, asar davomida turli nomuvofiqliklarni keltirib chiqarishi mumkinligi haqida ogohlantiradi.

Risolada bugungi adabiyotshunosligimizda nasr hamda nazm deb ataladigan sochim hamda tizim tushunchalariga ham izoh beriladi. Agar asarda “so‘zlar, gaplar ma’lum bir belgili ohangga boylanmasdan, belgili bir o‘lchov bilan o‘lchanmasdan tarqalib, sochilib tuzilgan” bo‘lsa, bu toifaga mansub asarlar sochim deb ataladi. Agarda bu qoidaga zid ravishda “belgili bir ohangga boylanib, belgili bir o‘lchov

bilan o'ldhanib tizilgan" bo'lsa, bu kabi asarlar tizim deya nomlanishini qayd etadi va shoir Botu qalamiga mansub quyidagi she'riy parchani keltiradi:

Yurakda umidlar amallar,
Tuzumsiz qarog'ni bosarkan.
Nega men chaqmoqdek yugurmay?
Eskigan, chirigan tamallar.

Qo'llanmaning "Adabiy asarlarning turlari" deb nomlangan bobida nazariyotchi olim adabiy asarlarni uch turga ajratib ko'rsatadi: lirika, tomosha va epos. Shoir o'zining orzu-umidlari, qayg'u-armonlarini hayajonli va to'ldinlantiradigan yo'sinda tasvir etsa, bu kabi ijod namunasi "yurakchilik" ya'ni lirika deb ataladi. Shu o'rinda olim lirikaning rivoya va tomoshadan farqli jihatini ham aniq ko'rsatadi: "Rivoya yoki tomosha asarlari voqeada xayoldan bir voqeani tasvir qilish yo'li bilan maqsadlariga qarab borsalar, lirika-yurakchilik she'rlarida eng katta rol ni ohanglar, xayollar, to'ldunlar, tuyg'ular o'ynaydirlar" (A.Fitrat. Adabiyot qoidalari, 92-bet).

Shundan so'ng "tomosha" ya'ni drama deb ataladigan adabiy turga ta'rif beradi, uning o'ziga xos jihatlarini bayon etadi. Agarda muayyan voqea-hodida shu asarni yozgan muallifning tilidan emas, balki shu hodisada ishtirok etayotgan kishilar tilidan so'zlsa, sahnada rol ijro etilsa, bu tur namunasi drama bo'lishini ta'kidlaydi. Tomosha asarlari muvaffaqiyatli chiqishi uchun yozuvchilar to'ldalik, birlik va to'ld'rilik singari uch jihatga alohida e'tibor berishlari lozimligini aytadi. Fitrat to'ldalik deganda, dramada ishtirok etayotgan barcha qahramonlarning xarakter-xususiyatlari, shu jumladan asarning bosh maqsadi to'ldaligicha ochib berilishi lozimligini nazarda tutadi. Birlik deganda esa asar bosh maqsadining ochilishiga kerak bo'ldmagan qahramonlarni, ortiqcha voqea-hodisalarni asarga olib kirmaslik kabi jihatlarini qayd etadi. Oxirgi to'ld'rilik deb ataladigan sharti ham yana qahramonlarning xarakterlarini tavrirlashga borib taqaladi. Bunda tomoshada ishtirok etayotgan qahramonlarning xarakterlariga mos ravishda dialog va monologlar tanlanishi, ular tabiiylikdan, hayotiylikdan uzoq bo'ldmasligi kabi jihatlar e'tirof etiladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, Fitratning "Adabiyot qoidalari" deb nomlangan mazkur qo'llanmasi muallifning o'z ta'biri bilan aytganda "adabiyot muallimlari ham adabiyot havaslilari" uchun dasturilamal vazifasini o'taydi. Shuningdek, ushbu risola o'sha davr adabiyot nazariyasiga oid qimmatli ma'lumotlarni beradi, shoir-u yozuvchilar ijodidan benazir to'ldrtlik va badiiy parchalarni yodimizga soladi. Hajman kichik bu nazariy qo'llanma hali ko'p tahlil va tadqiq qilinadi.

Foydalanilgan adabiyot va manbalar:

1. Abdurauf Fitrat. Adabiyot qoidalari. – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
2. Ulug'ov A. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017. 307 bet
3. G'aniyev I. Fitrat va fitratshunoslik. – Toshkent: Fan, 2005. 300 bet
4. Hamroyeva O. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. – Toshkent: Bookmany Print, 2023. 85 bet
5. Quvvatova D. Fitratning adabiyotshunoslikka oid qarashlari. Elektron journal of actual problems of modern science, education and training. November. 2021-11/1

6. Qodirova R. АБДУЛЛА ОРИПОВ ШЕЪРИЯТИ НЎЪМОН РАҲИМЖОНОВ НИГОҲИДА //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz). – 2022. – Т. 15. – №. 15.

IBROHIM HAQQUL MAHORATI

Sayliyeva Zarina Raxmiddinova,
BuxDU dotsenti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada buyuk soʻz sanʼatkori, benazir ijodkor, mohir munaqqid, fidoyi ustoz, Hazrat Alisher Navoiy ijodini chuqur tadqiq etgan zabardast olim, filologiya fanlari doktori, professor Ibrohim Haqqul ijodiy faoliyatiga oid fikr va mulohazalar, olimning yillar mobaynida amalga oshirgan mehnatlarining jamlanmasi toʻplangan.*

Kalit soʻzlar. *Ibrohim Haqqul, tasavvuf, haqgoʻy olim, navoiyshunoslik, “Navoiyga qaytish”.*

Аннотация. *В нем рассматривается изучение творчества Ибрахима Хаккула в литературоведении, этапы его становления как ученого и наваиведа. Ибрахим Хаккул оставил неизгладимый след своей творческой деятельностью в сердцах любителей литературы и поклонников творчества Наваи. Он вошел в историю как истинный интеллект, человек, который оставил уникальное наследие после себя.*

Ключевые слова. *Ибрагим Хаккул, суфизм, навоийские исследования, «Возвращение в Наваи».*

Annotation. *In this verse of Hazrat Navoi praises many qualities of Allah: kindness, power, forgiveness, mercy. The verse is also remarkably artistic. In the course of the analysis, we came across many unique and beautiful examples of art, including: tasbeh, tanosub, tazod, rhymes. Like other works of Navoi, this verse has passed through the centuries and has not lost its value to this day.*

Keywords: *Ibrahim Hakkul, Sufism, Navoi studies, "Return to Navoi".*

Alisher Navoiy – chin maʼnoda daho sanʼatkor. Ulugʻ shoirning har bir asari insonparvar va hassos inson koʻnglining haqiqatlarini ifoda etadi. Bu koʻngilda odam va olam ishq, hayot zavqi, yashash zavqi, tabiat va goʻzallik muhabbati teran tomir otgandir.

“Maʼlumki, Alisher Navoiy yashagan davr bilan bizning zamon oʻrtasida besh asrdan ziyod vaqt masofagina emas, juda katta ijtimoiy ong masofasi, adabiy til, dunyoqarash, hayot tarzi masofalari ham mavjud.

Bugungi kun oʻquvchisiga Navoiy asarlarini tushuntirib yetkazish biroz muammo. Shuning uchun ulugʻ shoir asarlarini sharhlash, talqin va tahlil qilish zarurati tugʻiladi. “Bilgan gapirmaydi, gapirgan bilmaydi” [9,3].

Yetuk adabiyotshunos Ibrohim Haqqul “Navoiyga qaytish” kitobining muqaddimasini ushbu soʻzlar bilan boshlagan. Adabiyotni bir olam deb bilsak, unda sir-asror behisob, uni cheksiz ummon desak, hali biz bilgan, oʻrgangan qismi tomchilarga teng. Insoniyat oʻzini anglashni, idora etishni boshladiki, adabiyot, tahlil va talqin masalasiga eʼtibor qaratib kelmoqda.

Saksoninchi yillarning ikkinchi yarmidan Ibrohim Haqqulning adabiy jarayonga faol ishtirokini kuzatish mumkin. U zamonaviy she'riyatga bag'ishlangan qator maqolalar yozgan. Shuningdek, Abdulhamid Cho'lponning "Bahorni sog'indim" (1988), Xoja Ahmad Yassaviyning "Hikmatlar" (1991) majmuasini, shogirdi Sayfiddin Rafiddinov bilan hamkorlikda "Boqirg'on kitobi" (1991), "Me'rojnama" (1995) kabi uzoq muddat nashr etilmay kelingan asarlarni o'quvchilarga yetkazgan.

Umrining so'nggi yillarida u "Ahmad Yassaviy", "Kim nimaga tayanadi?", "E'tiqod va ijod", "Tasavvuf saboqlari", "Taqdir va tafakkur", "Meros va mohiyat" deb nomlangan risola va kitoblarini chop ettirgan.

Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy, Abdurahmon Jomiy, Vilyam Shekspirday daho san'atkorlarning o'zbek tiliga o'girilgan kitoblariga salmoqli so'zboshi va so'ngso'zlar yozgan. Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy"sidan tanlangan shohbaytlarning alohida kitob holida chiqarilganligi ham e'tiborga molik.

Keyinroq Ibrohim Haqqulning "Ijod iqlimi" va "Mushohada yog'dusi" nomli kitoblari ham bosilib chiqqan. U 1996-yilda "Qadimgi davr adabiyoti", 2001-2021 yillarda "O'zbek adabiyoti tarixi" bo'limi mudiri sifatida faoliyat ko'rsatdi. Olim O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, "O'zbek tili va adabiyoti", "Tafakkur", "Naqshbandiya" jurnallari tahrir hay'atlari a'zosi edi. Uning ayrim maqola va kitoblari turk, uyg'ur, ozarbayjon, tojik va rus tillariga tarjima qilinib, nashr etilgan. So'nggi yillarda olimning "Navoiyga qaytish" deb nomlangan 4 jildlik kitobi bosmadan chiqdi. Ustoz Ibrohim Haqqul "Navoiyga qaytish" kitobida "Navoiyni anglash mashaqqati", "Navoiyga qaytish", "Tasavvuf va Navoiy she'riyati munosabatiga doir", "Ishq va komillik jazbasi", "Mansur Xalloy va Navoiy", "Oqillik va g'ofillik", "Teranlik sadosi", "Ma'ruf va orif" va qator g'azallar tahliliga to'xtalib o'tadi. Ibrohim Haqqul umri davomida adabiyot ixlosmandlari va Navoiy ijodi shaydolari qalbida o'z ijodiy faoliyati bilan o'chmas iz qoldirgan. U chin ziyoli, tiriklar ichida noyob hodisa o'laroq tik turib yashab o'tgan shaxs sifatida tarixda qoldi. Ibrohim Haqqul mumtoz adabiyotni o'quvchi ko'ngliga singdirish yo'li va usulini topdi – uning muvaffaqiyati va kitoblarining shuhrati shunda edi. Biz Navoiy ijodini o'rganar ekanmiz, Hazrat anglatmoqchi bo'lgan fikrlarni tushunishga harakat qilamiz, biroq mohiyatni to'liq anglamaymiz. Ibrohim Haqqul esa qariyb yarim asr umri mobaynida hazrat bilan tinim bilmasdan muloqot qildi va zamondosh va adabiy yo'ldoshlarni Navoiy dunyosiga chorladi. Alisher Navoiy ijodini ko'plab olimlar o'rgangan. Biroq ular orasida, hech shubhasiz, Ibrohim Haqqulning izlanishlari alohida ajralib turadi. Bu olimning mumtoz adabiyot tarixini yoxud Navoiy ijodini chuqur bilgani uchungina emas, balki boshqalardan farqli ravishda biz tasavvurimizga sig'dira olmagan haqiqatni, Navoiyda ham oddiy insoniy dardlarni ko'ra olganligi, uning ijodini bugungi kun, bugungi zamon dardi bilan bog'lay olganligidadir. «Navoiy shohning ham, gadoning ham, oshiqning ham, orifning ham – hamma-hammaning shoiri. Navoiy she'riyatidan kim nimani axtarsa, shuni topadi», – deya ta'kidlaydi olim. Bir umr Navoiy ijodi tadqiqi bilan shug'ullangan, so'z mulkining sultoni asarlarini qayta-qayta mutolaa qilib, ularning mazmun-mohiyatini chaqqan Ibrohim Haqqulning qator fikrlari hikmat darajasidagi ilmiy fikr kabi jaranglashi bejiz emas. Hozirgi navoiyshunoslikning ob-havosini belgilab kelayotgan

olimlardan biri, shubhasiz, Ibrohim Haqqul hisoblanar edi. Zero, bugungi o'zbek navoiyshunosligini Ibrohim Haqqul faoliyati va tadqiqotlaridan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Biz Hazrat Navoiyni boshqa xalqlarga tanitmoq uchun emas, aslida o'zimiz yaxshi bilishimiz uchun ko'proq tashvishlanishimiz zarurga o'xshaydi. Ochig'ini aytganda, biz hali Navoiy ijodiyotini kerakli va arziydigan darajada o'qib-o'rganganimiz yo'q. Sho'ro davrida mumtoz adabiyotimizga biryoqlama va yuzaki munosabat ulug'larimizni to'laligicha, munosib o'rganishga imkon bermadi. Navoiyni puxta bilish uchun juda jiddiy va maxsus tayyorgarlik ko'rish lozim. Alisher Navoiy hamma narsani erkinlik va vobastalikda talqin qilgan, inson qismati bilan bog'liq har qanday haqiqatning istiqbolini tafakkur hurligida ko'rgan. Demak, tuyg'uda, ruhda, ko'ngil va tafakkurda erkinlikni qaror toptirmay turib, Navoiy asarlarining asl ma'no-mohiyatini chaqishga urinish befoyda. Ibrohim Haqqul Navoiy dahosini anglagan, uni o'zida yashattirgan, o'zida kashf etgan ham olim, ham yetuk shaxs edi.

Bugungi kunda adabiyotga munosabat haqida Ibrohim Haqqul: "Yosh avlod faqat Navoiy asarlaridan emas, umuman, mumtoz adabiyotimiz chashmalaridan bebahra qolayotgani juda tashvishlanarli. Ahvol shu zaylda davom etaversa, yaqin besh-o'n yilda o'tmish adabiyotimizga mutlaqo ehtiyoj sezdirmaydigan, basirati ko'r, demakki, go'zallik tuyg'usidan mahrum, moddiy dunyo g'am-tashvishidan boshqasini tan olmaydigan yoshlarning butun bir avlodi vujudga kelishi hech gap emas", - deb kuyunib aytgan edi. Alisher Navoiy hayoti, adabiy, ilmiy merosini o'rganish – oliyjanob mehnat. Uning hayoti, ibratli faoliyati, merosiga qiziqish XV asrdan boshlangan. Navoiy asarlari o'z tirikligida mashhur xattotlar tomonidan ko'chirilgan. Ammo navoiyshunoslik XX asrda o'zgacha shakllandi. Chunki Navoiy to'g'risidagi bahs yuritgan hech bir olim sho'ro mafkurasi tomonidan belgilangan chiziqdan chetga chiqa olgani yo'q. Shunday murakkab vaziyatda navoiyshunoslik sohasida yangicha yo'nalish, yangicha tahlil usulini, yangi so'zni qo'rqmasdan ayta olgan olimlardan biri Ibrohim Haqqul edi. 50 yillik mehnat samarasi o'laroq Ibrohim Haqqul ijodi uchun xos xususiyatlardan biri shu bo'ldiki, u deyarli biror marta ko'ngli buyurmagan ijodkor yoki bo'sh, sayoz kitob to'g'risida maqola yozgani yo'q. Hamisha haqiqat bilan qalam tebratishni o'ziga dasturulamal qilib oldi. Ustozning bir suhbatlarida aytgan quyidagi fikrlari u kishining butun shaxsiyatlarini ochib bergan edi: «To'g'ri gap gapirishdan cho'chishni yo'qotish kerak. To'g'ri gap uchun jazo olinmaydi, degan xulosaga kelish kerak. Haqiqatning yuki nihoyatda og'ir, ko'pchilik ko'tarolmaydi uni. Haqiqatni aytish uchun, haqiqatga kurashish uchun, to'g'risini aytaymi, kafan yelkada bo'lishi kerak» [25].

Yuqorida nomi tilga olinganlar mumtoz adabiyotimiz rivojiga katta hissa qo'shdi. Lekin hamma gap shundaki, zamon zayliga ko'ra bu masala talqinida ular muayyan nuqtaga kelib mafkuraviy cheklanish va zug'um tufayli undan narigan o'tolmadilar. Mumtoz adabiyotimiz namoyondalarining buyukligini to'liq ko'rsata olmadilar. Bu maqsad yo'lida Sho'ro mafkurasi singib ketgan edi. Ibrohim Haqqulning bu masalaga yuqoridagi qarashlar spektoridan farqli jihati shunda bo'ldiki, u, birinchidan, tasavvuf shoirlarining cheklanganligini, zaif tomonlarini ko'rsatuvchi salbiy xususiyat emas, aksincha, uning buyukligini va qudratini

belgilovchi eng muhim omil, asos ekanligini ko'rsatib berdi. O'zbek tasavvufshunosligi istiqlool tufayli qaror topdi, uning ilmiy-amaliy tamal toshini qo'yishda N.Komilov, O.Usmon va boshqalar qatorida Ibrohim Haqqul ham samarali hissa qo'shdi. Uning Ahmad Yassaviy, Fariddin Attor, Jaloliddin Rumiy, Najmiddin Kubro, Xoja Orif Mohitobon, Xoja Bektoshi Valiy kabi mutasavviflar ijodiga oid, shuningdek, Alisher Navoiy va o'zbek mumtoz adabiyotini tasavvufiy qarashlar prizmasidan o'tkazgan holda yangicha talqin etish yo'nalishidagi tadqiqotlari muhim rol o'ynadi. Ibrohim Haqqulning Alisher Navoiy hayoti va ijodi tadqiqiga bag'ishlangan asarlarisiz hozirgi o'zbek navoiyshunosligi kemtik bo'lib qolardi. Chindan ham, bugun Ibrohim Haqqulni o'qimay turib navoiyshunos bo'lish mumkin emas. Akademik Vohid Zohidov Navoiy haqida o'zgacha pafos bilan yozar edi. Afsuski, olimning yozganlarida ham o'sha davr siyosatidan kelib chiqish yotar edi, ammo maqsad qanday qilib bo'lmasin, Navoiyni, uning asarlarini zamonga moslab tushuntirish bo'lgan. «Insonga go'zal mohiyatni Alloh bergan. Alloh bergan narsani qaytarib olib bo'lmaydi yoki o'zgartirib bo'lmaydi. Agar inson Allohga qancha yaqinlashsa, u shuncha bashariy irodasidan kechib yoki uzoqlashib ilohiy irodaga erishadi. Va ilohiy irodaga erishgan odam bu dunyoning g'avg'olari, hasad va xusumatlaridan juda baland bo'ladi. U hech narsadan qo'rqmaydi, chunki uning suyanadigan asosiy kuchi Allohga aylanadi.»- degan edi Ibrohim Haqqul. Darhaqiqat, ustoz hayot yo'llarida hamisha Alloh taoloning qudratiga, madadiga tayandi. Hech kimga yalinmadi, yaltoqlanmadi. Ilmga sadoqati va shu yo'ldagi sobitqadamligi ijodkorni qalblarimizga mangu muhrladi. Ushbu misralar bilan so'zimizni yakunlaymiz:

Shunday yashaginki ketar chog'ingda,
Hamma giryon qolsin, sen borgil shodon.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 3-том. Хазойин ул-маоний. Фаройиб-ус-сиғар. -Тошкент: Фан, 1988, 616 б.
2. Навоий асарлари луғати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972, 784 б.
- 3.Рустамов А. Шоирнинг биринчи ғазали.//Шарқ юлдузи, 1987, № 3, 175-179-б.
4. Қуръони карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). - Тошкент: Чўлпон, 1992. 672 б.
5. Қуръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли луғати. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. 277 б.
- 6.Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970, 173 б.
- 7.Ҳаққул И. Шеърят - рухий муносабат. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989, 240 б.
8. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 184 б.
9. Ҳаққулов И. Навоийга қайтиш., 1-китоб. -Тошкент: 2007.
10. Sayliyeva Z. R., Murodova M. R. Q. LITERACY OF PRAISE IN THE VERSES OF ALISHER NAVOI //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – Т. 2. – №. 5. – С. 372-380.

11. Rakhmiddinova S. Z., Qizi M. M. R. Prophet of the peace and blessings of allah be upon him (o prophet of the prophet hood...) //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2022. – T. 12. – №. 5. – С. 31-36.
12. Rakhmiddinova S. Z. et al. USTOZ-IBROHIM HAQQUL IJODIGA CHIZGILAR //PEDAGOGS jurnali. – 2022. – T. 21. – №. 2. – С. 113-117.
13. Rakhmiddinova S. Z. EY, SAFHAYI RUXSORING AZAL XATIDIN INSHO //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY. – С. 112.
14. Rakhmiddinova S. Z., Manzura K. MUHAMMAD RAHIMKHAN FERUZ AND HIS DESCENDANTS //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. – 2022. – T. 1. – №. 2. – С. 142-146.

OMON MUXTOR VA STIVEN KING DETEKTIV ASARLARINING QIYOSIY TAHLILI

Soliyev Firuz Furkatovich,

O‘zbekiston respublikasi Qurolli Kuchlari
“Tinchlik yo‘lida hamkorlik” Markazi kafedra boshlig‘i

Annotatsiya. *Semantik tahlil adabiy asarlar tarkibiga kiritilgan chuqur ma’no va madaniy kontekstlarni tushunishda hal qiluvchi o‘rinni egallaydi. Tahlil matndagi so‘zlar va iboralar matnning umumiy mavzusi va mohiyatiga qay darajada hissa qo‘shishini aniqlaydi. Shuningdek, maqolada izquvar tomonidan tergov jarayonida qo‘llanilgan strategik diskursiv muloqot vosita va usullari ya’ni ta’riflash, nutqni to‘xtatish, muloqot mavzusini nazorat qilish, makon-zamon, so‘z va iboralarni tanlash, kishilik olmoshlari tanlovi, modallik hamda boshqa til birliklari o‘rganib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: leksika, semantika, poetika, syujet, motiv, personaj, muloqot, madaniy ohang, nutq.

Аннотация. *Семантический анализ играет решающую роль в понимании глубокого смысла и культурного контекста литературных произведений. Анализ определяет, в какой степени слова и фразы в тексте способствуют общей теме и смыслу текста. Также в статье рассматриваются инструменты и методы стратегической дискурсивной коммуникации, используемые исследователем в процессе расследования, т.е. определение, остановка речи, контроль темы общения, выбор пространства и времени, слов и словосочетаний, выбор личных местоимений, модальности. и другие языковые единицы изучаются.*

Ключевые слова: лексика, семантика, поэтика, предмет, мотив, персонаж, общение, культурный тон, речь

Abstract. *Semantic analysis plays a crucial role in understanding the deep meaning and cultural context of literary works. The analysis determines to what extent the words and phrases in the text contribute to the overall theme and meaning of the text. The article also considers the tools and methods of strategic discursive communication used by the researcher in the investigation process, i.e. definition,*

stopping speech, control of the topic of communication, choice of space and time, words and phrases, choice of personal pronouns, modalities. and other linguistic units are studied.

Key words: *lexis, semantics, poetics, subject, motive, character, communication, cultural tone, speech.*

Detektiv asarlar va hikoyalar, asosan, sirli jinoyatlar, o'g'rilik, talonchilik, ko'cha bezorilari, qotillik sujeti hamda izquvarlarning jinoyatni fosh etishga qaratilgan sa'y-harakatlari va tergov jarayonini kitobxonga jozibador qilib tasvirlashga qaratilgan. Asar syujeti va qahramonlari ijodkor yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy oqimiga hamohang tarzda jamiyatda yuzaga kelayotgan adolatsizliklarni ommaga yetkazishga intilgan. Ushbu jarayonda yangi tug'ilgan detektiv janr boshqa adabiyot janrlaridan farqli o'laroq sud-huquq va kriminalistik til birliklari va atamalarni paydo bo'lishiga va rivojlanishiga turtki bo'ldi. Detektiv hikoya syujetida tasvirlangan jinoyat, qidiruv, tergov va so'roq tushunchalari aynan lingvistik nuqtai nazardan qayta jonlantirildi va turli poetik usul va stilistik yo'nalishlar paydo bo'la boshladi. Shu tufayli asarlar matnini sintaktik, semantik, pragmatik va madaniy tahlil qilish va kitobxon tomonidan asarni talqin qilishda vujudga keladigan nomutanosibliklarni oldini olish birinchi darajali vazifaga aylandi. Sababi ilk detektiv hikoyalar o'quvchilarida asar ma'no-mazmunini to'liq anglab olish va tushunish uchun yetarli bilim va ko'nikma shakllanmagan. Olib borilgan lingvistik izlanish va tadqiqotlar natijasida detektiv asar hikoyasi syujetini kitobxonga oson, qulay va bir vaqtda qiziqarli qilib yetkazishga erishildi. XIX-XX asrlarda yuzaga kelgan texnologik yutuqlar, kompyuter, zamonaviy ovoz, rasm va video yozish qurilmalari detektiv asarlar mazmuniga ta'sir o'tkazdi [2].

Mazkur asarlar tahlili uchun solishtirish, ta'riflash, mantiqiy taqqoslash, tipologik lingvistik tadqiqot usullaridan foydalanildi. Ushbu tadqiqot usullari ikki til tizimlari, ular o'rtasidagi umumiylik va bog'liqlik, lingvistik unsurlar va ulardagi mushtarak va farqli tomonlarni solishtirish imkonini beradi.

Omon Muxtorning "Mo'jiza" romani muqaddimasi o'zbek madaniy unsurlari va ingliz yozuvchisi Artur Konan Doyle tomonidan tasvirlangan klassik detektiv janrining ajoyib uyg'unligini namoyon qiluvchi detektiv romandir. Roman matni o'zbek tilining leksik-semantik elementlari, tilning lingvistik boyligi, hikoyaning o'ziga xos madaniy kontekstini o'zida mujassamlashtiradi [3].

Asarning leksik tahlili matnda foydalanilgan o'zbek tili lug'aviy birliklari va so'z tanlash usullarini o'rganadi. Romanda o'zbek tilidagi madaniy mazmunga boy so'zlardan keng foydalanilgan. "Qariya", "qorong'u xona", "sharpa" (soya), "jimjitlik", "halovat", "notinch" kabi so'zlar o'zbek hikoyachiligiga xos bo'lgan an'anaviy qiyofalar, makon zamon va personajlarni aks ettiradi. Asarda rus tilidan olingan so'zlarni o'z ichiga olgan gibril leksikani ham uchratish mumkin. Masalan, "anketa", "kolxoz", "front" va boshqa so'zlar O'zbekistonning Sovet Ittifoqidagi o'tmishidan kelib chiqqan tarixiy lingvistik ta'sirlarni aks ettiradi. Bu qorishma matnni boyitib, o'zbek tilining dinamik xususiyatini namoyon etadi. Shuningdek asarda yetarli darajada tilning tasviriy vositalaridan foydalanilgan bo'lib, matnda jonli sahnalar va kayfiyatni tasvirlash uchun atrof-muhit va borliqdan foydalanadi.

Masalan, asarda ushbu iborada “Osmonni qop-qora bulut qoplagan” ehtimoli bo‘lgan xodisani bashorat qilish tuyg‘usini ifodalash maqsadida tasvir vositasi qo‘llanilgan. O‘zbek tilshunosligida ma’no hosil qilish uchun so‘z o‘zagiga turli affikslar qo‘shiladi. Romanda foydalanilgan, “ishqirgani” so‘zida (hushtak) fe‘l o‘zagi “ishqir” bilan so‘z yasovchi “gani” suffiksi mujassamlashtirib, hikoyani bayon qilish kontekstidagi ish-harakatni ifodalaydi. Harakatga qo‘shimcha urg‘u berish yoki davom etayotgan harakatni ifodalash uchun reduplikatsiya unsurlaridan foydalanilgan, masalan: “Tap-tap bosilgan” oyoq tovushlari eshitildi” iborasida muallif tovushning takrorlanish xususiyatiga urg‘u beradi [4].

Semantik maydon tahlili matn ichidagi bog‘liq ma’nolarning klasterlarini aniqlashni o‘z ichiga oladi. “Mo‘jiza”da Omon Muxtor boy va rang-barang so‘z boyligidan foydalangan bo‘lib, bu romanning mavzuviiy o‘tkirligini oshiradi. Asosiy semantik sohalarga jinoyat va tergov bilan bog‘liq atamalar kiradi. “Jinoyat”, “qotillik”, “surishtiruv” (tergov), “guvoh” kabi so‘zlar detektiv janrining markaziy mavzusini ta’kidlab turuvchi semantik maydon yaratadi [4]. Romanda ishlatilgan axloqiy va ruhiy holatni tasvirolovchi “Axloqiy” (axloqiy), “vijdon” (vijdon), “haqiqat” (haqiqat) kabi so‘zlar qahramonning ichki kurashlarini, hikoyada ko‘rsatilgan kengroq ijtimoiy muammolarni ko‘rsatadi.

“Mo‘jiza”dagi semantik elementlar bir nechta asosiy mavzularni o‘rganishga yordam beradi. Adolat va haqiqatga intilish markaziy mavzu bo‘lib, u bilan bog‘liq atamalarni tez-tez ishlatish orqali ta’kidlanadi. Qahramonning haqiqatni ochishga bo‘lgan tinimsiz izlanishlari jamiyatdagi adolat va halollikka bo‘lgan intilishlarini aks ettiradi. Romanda foydalanilgan “Korrupsiya va hokimiyatni suiiste’mol qilish”, “Poraxo‘rlik” va “hokimiyat” kabi so‘zlar tizimdagi axloqiy kamchiliklarni tanqid qilish uchun ishlatiladi. Muallif asarda inson tabiati va motivatsiyasining murakkabliklarini yoritish bilan birga personajlarning ichki nizolari va istaklarini tasvirlashda nozik iboralardan foydalanadi. Qo‘rquv, ochko‘zlik, sevgi va sadoqat bilan bog‘liq atamalar hikoyada murakkab tarzda foydalanilgan.

Asar mazmuni va madaniy kontekstining semantik tahlili O‘zbek xalqi kundalik hayotida an’anaviy va zamonaviy qarashlar va hayot tarzida yuzaga kelgan ziddiyatlarni ochib beradi. Roman an’anaviy o‘zbek qadriyatlarini, urf-odatlar, ijtimoiy me’yorlari va zamonaviy ta’sirlar o‘rtasidagi ziddiyatni gavdalantiradi. Masalan: ushbu “*U shaharga qatnab, kundan-kunga injiq, erka, sal olifta bola turqini ola boshladi. Mehnatga tobi yo‘q. O‘ylagan o‘yi: tezroq ulg‘ayib, shaharga ketish.*” iborasida qadimdan o‘zining mehnatsevarligi va tantiligi bilan tanilgan o‘zbek xalqiga yot xislatlarga salbiy fikr bildirilgan [4].

Shu tufayli asar qahramonlari “Narzi va Ismat” qadimiy urf-odatlarga hurmat va shahar sharoitlari, turmush tarzi va yangi ijtimoiy me’yorlar bilan ifodalangan shiddatli tus olayotgan zamonaviylik o‘rtasidagi tafovutni jonlantiradi. Romanda yoritilgan or-nomus, burch, sharaf va oila tushunchalari o‘zbek madaniyatida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Qahramonlarning motivlari ko‘pincha oilaviy sadoqat va oila sha’nini saqlash, o‘zaro mehr oqibat tamoyillariga bog‘liq va qahramonlarning “Qodir ota” ning o‘limiga g‘amgin va qayg‘uli munosabati va o‘kinish hissi betakror tarzda yoritilgan [5].

“Mo‘jiza”dagi sirli jinoyat –“qotillik” va adolat mavzulari mahalliy kolorit orqali tasvirlangan, hamda asardagi Buxoroning o‘ziga xos jamiyatdagi ijtimoiy rivojlanish dinamikasi va tarixiy muhiti hikoya uchun boy zamin yaratadi. Pragmatik tahlil natijasi personajlar muloqotida keng qo‘llanilgan rasmiyatchilik, mahalliy nutqiy etiket, o‘zaro hurmat, xushmuolalalik tamoyillarini ijtimoiy mavqe va munosabatlarni tasvirlab keladi. Matn kontekstli tushunishni talab qilishi mumkin bo‘lgan madaniy havolalar bilan to‘ldirilgan. Jumladan, “Amir paytlarida” (Amir davri) tarixiy Buxoro hukmdorlariga ishora qilib, voqeani muayyan tarixiy-madaniy muhitga asoslaydi. Ramziy obrazlar va tabiatga oid metaforik iboralar asar uchun yanada jonli va ishonchli syujetni yaratadi [6]. Tabiiy elementlar asarda ko‘pincha ramziy ma’noda qo‘llaniladi. Misol tariqasida "Qop-qora bulut" tasviri nafaqat tabiiy jismoniy manzarani, balki yaqinlashib kelayotgan xavf-xatar, halokat yoki sirli jumboqning ramziy tasvirini ifodalaydi. Muqaddimadagi qorong‘ulik, soya va yorug‘lik tushunchalari syujet foni uchun sirli obraz yaratadi. "Sharpa" tushunchasi romanning semantik landshaftida, asosan, noma'lumlik, mavhumlik yoki yashirin haqiqatlarni, yorug‘lik esa aniqlash, ochish va fosh qilishning ramziy ifodasi sanaladi.

Dahshat va shubha fenomenlari qorishmasi tasviri bilan mashhur bo‘lgan Stiven King o‘zining “Janob Mercedes” romani bilan jinoyat fantastika olamida mashhur. 2014-yilda nashr etilgan bu roman Kingning odatiy adabiy janrdan voz kechib, detektiv janrga kirish bilan xarakterlanadi. “Janob Mercedes” romani protagonist, iste’fodagi detektiv Bill Xodjes ishtirokidagi sotsiopatik qotilga qarshi kurash va izquvarlik tasviri gavdalangan trilogiyaning birinchi qismidir. Roman syujeti semantik qatlamlari boy bo‘lib, til, ma’no va madaniy ohanglar o‘rtasidagi murakkab o‘zaro ta’sirni ochib beradi. Janob Mercedesning asosini protagonist va antagonist miyasiga o‘rnashib qolgan fikr ta’qib qilishi va sirlilik mavzusi tashkil qiladi. Miyaga o‘rnashib qolgan fikr ta’qibi bilan bog‘liq semantik maydon majburlash, nazorat qilish va es-hushini yo‘qotish kabi so‘z va iboralarni o‘z ichiga oladi. Qotil Bredi Xartsfild taniqli bo‘lish va nazorat qilishga bo‘lgan doimiy ishtiyoq uning puxta rejalashtirishi, yuqori mavqei va boylik ramzi sanalgan Mercedes avtomobiliga qo‘ygan ramziy e’tiborida ko‘rinadi. “Nazorat”, “hukmronlik” va “egallik” kabi so‘zlarning qayta-qayta qo‘llanishi qotilga tinchlik bermaydigan psixologik holatni tasvirlovchi semantik maydonni hosil qiladi. Boshqa tomondan, Bill Xodjesning fosh qilinmagan jinoyat ishiga bo‘lgan qiziqishi va Xartsfildning beqaror ruhiy holati – vasvasa va maniyani aks ettiradi. Majburiyat, adolat va qat’iyat so‘zlari Xodjesni o‘rab turgan semantik maydonni to‘ldiradi va Xartsfild personaji bilan keskin farqni tasvirlaydi [7].

Ikki qahramon o‘rtasidagi bu dixotomiya romanning keskin va sirli mazmuni tadqiqida markaziy o‘rinni egallaydi, chunki u o‘xshash harakatlarning axloqiy tanlovlar asosida xilma-xil natijalarga olib kelishi mumkinligini ta’kidlaydi. Yana bir muhim mavzu - bu shaxsiy va ijtimoiy begonalashuv. Xartsfildning jamiyatdan ajralishi semantik izolyatsiya sohasida o‘z aksini topadi, “yakka”, “odamovi” va “jamiyatdan ajralgan” kabi atamalar asar davomida takrorlanadi. Bu xarakterning ichki kurashlarini va uning atrofidagi jamiyatdan uzilishini kuchaytiradi. Aksincha, King Xodjes va uning ittifoqchilari uchun ko‘proq umumiy hamkorlik va birgalikda

harakatlanishga oid iboralar ifodalanadi, bu esa antisotsial personajga qarshi muvozanat sifatida jamoaviy birlik va harakatlar mavzusini kuchaytiradi.

Asar qaxramonini tasvirlash, personajlarni yaratishda leksik tanlovlar asosiy o'rinni egallaydi, xususan, nafaqadagi izquvar Xodjes va qotil Xartsfild og'zaki nutqida ovozlarni farqlash hal qiluvchi rol o'ynaydi. Xartsfildning nutqi uzuq-uzuq, kesilgan, qisqa va o'tkir ma'noli jumlar bilan undagi o'zgaruvchan tabiat va fikrlarini oldindan fahmlashda qiyinchilik tug'diradi. Foydalanilgan So'z va iboralar ko'pincha zo'ravonlik, tajovuzkor va kamsituvchi atamalarni o'z ichiga oladi, bu antagonistning ichki ruhiy beqarorligi va sotsiopatiyaga moyilligini aks ettiradi. Misol uchun, uning fikrlari va dialoglari nafrat so'zi bilan bog'liq bo'lib, qurbonlarini insoniylikdan mahrum qilish va ularni o'zining o'ralgan nayranglari obyektiga aylantiradi. Aksincha, Xodjesning so'zlashuv nutqi ko'proq puxta o'ylangan va aqli-idrok bilan xarakterlanib uning detektiv rolga mos keladi va hikoyaning axloqiy qamrovini aks ettiradi. Protagonistning ichki monologlari "mulohaza yuritish", "tahlil qilish", "tafakkur qilish" kabi chuqur mulohazani anglatuvchi so'zlar bilan to'ldiriladi [8]. Bu uning nafaqat tahliliy tabiatini ko'rsatibgina qolmay, balki uning nafaqaga chiqishga bo'lgan kurashi va jinoyat ishi jumbog'ini hal qilishda nima maqsad qilganini ham ta'kidlaydi. Ikki personajlar o'rtasidagi semantik ziddiyat Kingning betakror sintaksisdan foydalanishi bilan yanada kuchayadi, bu yerda Xartsfildning keskin va parchalangan nutq uslubi va Xodjesning ravon va izchil nutq namunalariga qarama-qarshiligi bilan tasvirlanadi. Bundan tashqari, personajlar muloqotida Kingning norasmiy so'zlashuv va mahalliy dialektlardan foydalanishi personajlar va muhitga asllik va voqelikni kuchaytiradi. Syujet tasvirlangan AQShning O'rta g'arbiy mintaqasi muhiti personajlarning nutq namunalari va leksikonida aks ettirilgan bo'lib, hikoyadagi o'ziga xos madaniy va lingvistik kontekstni jonlantiradi. Mintaqaviylikning bunday ishlatilishi nafaqat personajlarning realizmini oshiradi, balki jamiyatga tegishlilik va begonalashuv mavzularini nozik tarzda mustahkamlashga xizmat qiladi.

Omon Muxtorning "Mo'jiza" va Stiven Kingning "Janob Mercedes" asarlari detektiv janrning nasriy qoidalariga rioya qilgan holda o'zbek va amerika madaniyati, tili va yashash tarzi to'g'risida umumiy tushunchalar beruvchi lingvistik va ma'no jihatidan boy matndir. Romanlardagi leksik tanlovlar, metaforik birliklar, mavzuviy elementlar va pragmatik strategiyalar orqali mualliflar nozik va madaniy asoslangan hikoyani yaratishga erishgan. "Mo'jiza" romanini mufassal leksik-semantik tahlil qilish orqali kitobxon O'zbekistondagi qayta qurish davri tasvirini kashf qiladi va Muxtor hikoyachiligiga xos mohirona singdirilgan til va madaniyat o'rtasidagi o'zaro murakkab ta'sir va bog'liqlikni sezishi mumkin. Aksincha, Janob Mercedes romani zamonaviy AQSh madaniy konteksti, ijtimoiy holat va axborot texnologiyalarining jamiyatga ijobiy va salbiy ta'sirlarini yoritib beradi. Asardagi asllik, ishonchlilik va ma'no rang-barangligini ta'minlovchi madaniy havolalar va ramzlar aynan g'arb madaniyatiga xos hisoblanadi. Shuningdek romandagi axborot texnologiyalari va zamonaviylik talqini, personajlarning kompyuter savodxonligi va gadjetlar bo'yicha tajribasi "hack", "kod" va "virus" kabi atamalarni o'z ichiga olgan semantik maydon orqali tasvirlangan. Bu so'zlar ikki tomonlama ma'noga ega bo'lib, asosiy

personajning texnologik qobiliyatini va harakatlarining makkor, invaziv xarakterini ifodalaydi. Bundan tashqari, Kingning teleko'rsatuvlardan tortib musiqagacha bo'lgan ommaviy madaniyatga oid ma'lumotlardan foydalanishi madaniy sharhlar qatlamini jonlantiradi. Ushbu havolalar romanga zamonaviylik shukuhini beradi va syujetdagi qorong'ulik, zo'ravonlik va keskinlik sifatleri o'rtasidagi kontrastni ta'minlaydi. Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, mazkur ikkala asar semantik tahlili o'zbek va ingliz detektiv adabiyoti tarkibi, mohiyati va talqinida farqli va mushtarak lingvistik unsurlarni aniqlashda muhim o'rinni egallaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Huliak T. M.(2023), The english detective novel:Historical and theoretical aspect., "Folium" № 2 (2023), pp. 19-22.
2. Дудина И.А., Моделирование детективного дискурса: системообразующий аспект // Дискурс: концептуальные признаки и особенности их осмысления. № 1. Краснодар: КубГУ, 2007. с. 128-135
3. Hakimov, M. O'zbek tilida matnning semantik talqini: filol. fan. dokt. .diss., Toshkent 2001. 14-29-b.
4. Omon, M., "Mo'jiza", Davr press nashriyoti, 2008, 3-65-b.
5. Atabayeva G., Omon Muxtor romanlarida shakliy-uslubiy o'ziga xoslik: filol. fan. dokt. diss. Guliston - 2023, b. 12-22.
6. Ashurova D., Text linguistics, Manual 2011, Tashkent pp. 18-29.
7. King, S. (2014). Mr. Mercedes: *A novel*. <http://ci.nii.ac.jp/ncid/BB18951047>, pp 14-159.
8. Svetlana S&Ameliya Sh., The main characteristics of Stephen King's idiostyle, Science Journal of VolSU. Linguistics. 2018. Vol. 17. No. 3, pp. 140-144

OMON MUXTORNING "MUHABBAT O'LIMDAN KUCHLI" ROMANIDA MEHMON OBRAZI TALQINI

Narziyeva Dilnoza Inoyatovna

Zarmed Universiteti "Tillar" kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada taniqli buxorolik adib Omon Muxtorning "Muhabbat o'limdan kuchli" romanida mehmon obrazi va mehmondorchilik odobi talqinining berilishi, uning etik-estetik mohiyati xususida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: mehmon, mezbon, mehmondorchilik, adib, obraz, o'zbek adabiyoti, tasvir.

Абстрактный. В данной статье рассматриваются образ гостя и трактовка этикета гостеприимства в романе известного бухарского писателя Амона Мухтара «Любовь сильнее смерти», его этико-эстетическая сущность.

Ключевые слова: гость, хозяин, гостеприимство, писатель, образ, узбекская литература, образ.

Abstract. *In this article, the image of the guest and the interpretation of the etiquette of hospitality in the novel "Love is stronger than death" by the famous Bukhara writer Amon Mukhtar, and its ethical and aesthetic essence are discussed.*

Key words: *guest, host, hospitality, writer, image, Uzbek literature, image.*

Milliy ma'naviy o'zlikka ega bo'lish, madaniy merosni o'zlashtirish uchun kurash yalpi ijtimoiy harakatga aylangan hozirgi bir sharoitda milliy mentalitetimizni belgilaydigan qadriyatlarimizga, jumladan, xalqimizning mehmondorchilik bilan bog'liq o'ziga xos an'alarining badiiy talqin xususiyatlarini ochishga e'tibor qaratish dolzarb vazifalardan biriga aylandi. Bu esa badiiy adabiyotda mehmon obrazi va mehmonnavozlik odobining milliy-badiiy talqinini belgilarini alohida tizim sifatida o'rganib, unga aloqador jihatlarni ilmiy-nazariy umumlashtirish ehtiyojini namoyon etadi. O'zbek adabiyotida mehmondorchilik mavzusi motivlashtirilgan, syujet tarkibiga asos qilib olingan, sarlavhaga ko'tarilgan, mehmon va mezbun munosabati aks ettirilgan, yetakchi yoki ko'makchi obraz sifatida talqin qilingan asarlar ko'p. Ularni umumlashtirib o'rganish orqali xalqimiz poetik tafakkurining tarixiy-badiiy, milliy taraqqiyotiga xos xususiyatlar ochiladi. Bu jihatdan atoqli o'zbek adibi Omon Muxtor asarlarida ham keng qo'llangan mehmon obrazini maxsus o'rganish mumkin.

Adib begona shaharga borib qolgan kishining joniga mehmonxonalar oro kirishini inobatga olib, bu haqda alohida to'xtalganiga guvoh bo'lish mumkin. Ammo adib ta'kidlab o'tganidek, bunda munosib mehmonxonani yoki mehmonxonadan munosib joy topish har doim ham ko'ngildagiday kechavermaydi. Shuni inobatga olib adib yozadi: "Sohildagi shahar, shaharchalarda mehmonxonadan munosib joy topish tugul, xarob bir burchakni egallash o'limdan qiyin. Buni yo'ldayoq eshitib-bilganidan, Ibrohim odamlarga ergashgancha, shunchaki dengiz yoqalab to'g'riga qarab keta boshladi. Kech kirmay turib har holda biron boshpana topish kerak. Begona shahar, ko'chada qolib ketish mumkin. Bandargoh yaqinidagi maydonchada aksari xotin-xalaj, qandaydir kishilar dasta bo'lib, g'ujg'on o'ynashardi. Bu yerda to'planganlar joysiz mehmonlarga uylarini ijaraga berishar ekan" [1;20].

Darhaqiqat, mehmonxonalardan tashqari ijara uylar ham borki, adib shu holatni ham eslatib o'tishni joiz bilgan. Odatda, bunday uy egalari, asarda aytib o'tilganidek, "bizga ayollar yoki oilali kishilarmi bo'lsa, yolg'iz yigitni qo'yolmaymiz, to'rt-beshta o'smir bo'lganda ham mayli edi, deyishardi". [1; 20]

Omon Muxtor mehmon kutuvchilarning xarakter-xususiyatiga ham e'tibor qaratgan. Masalan, u Husanning mehmonlar kelganini eshitib "joni xuddi tovoniga tushdi" deydi. Sababi uning rafiqasi Shoiri "tuyqusdan mehmon kelishini yoqtirmaydi. Odatda, uyga "bostirib" kelgan mehmonni noxush, qosh-qovog'i bir qarich osilib qarshilaydi. Unga, taomil shu, mehmon otangday ulug', degan gapni tushuntirilmaysan. "Nega har kim otamday ulug' bo'lar ekan, bir og'iz aytib kelsa, o'lmaydi-ku!" deb turib oladi. Umuman, uyda istagan palla mehmon kutadigan sharoit ham topilavermaydi" [1; 24].

Xuddi shu o'rinda yozuvchi mehmonlarning dasturxon atrofidan joy olib, odatda, undan-bundan so'zlashib o'tirishlarini ham alohida tasvirlagan. Mana shu suhbat jarayonida Husanning kelgan mehmonlar oldida beixtiyor asabiy, keskin

gapirishi, buni sezib, gapning davomini yumshatishga urinishi, “hamshaharlarimiz iborasi “aytgan joyga bor, aytmagan joyda nima bor” deyishi mehmon va mezbон o‘rtasidagi dialog sifatida keltirilgan. Bu dialog mazmuniga ba’zan ayrim kishilarning dam olish maskanlariga borganlarida, o‘zaro tanishib, bir-birlarini mehmonga taklif qilishlari haqiqati ham mahorat bilan singdirilgan. Asar qahramoni Husayn deydi: “Bir yoz Xumsonda, sanatoriyda dam olganimda Zarrina bilan tanishganmiz. Mehmonga chaqirgan. Keyin, eri-ikkisini Buxoroga taklif qildim. Kelishdi. Uch-to‘rt kun yurishdi. Yaznangiz hali bardam edilar, mehmonlar ketamiz deganda, biz sizlarni kuzatamiz, birga Navoiyga boramiz, u yerdan Samarqandga, o‘sha yerda xayrlashamiz, dedilar. Shunday qiziq sayr qilganmiz. Shu bahona orada qarindoshdek mehr tug‘ilgan” [1;44].

Haqiqatan ham, xalqimizda “Bir ko‘rgan tanish, ikki ko‘rgan bilish, uch ko‘rgan qarindosh” degan maqol bor. Yuqorida shunga mos fikr keltirilgan.

Agar mehmonlar ayollar bo‘lsa va ular tashrif buyurgan xonadonda ayol kishi bo‘lmasa, ularga uyning erkagi xizmat qilaveradi. Shundan kelib chiqib. Adib ham bunga ishora qilgan: “Opalar mehmon... Husan mulozamat ko‘rsatishi kerak. Ochiq chehra bilan suhbat qurishi kerak. Lekin u nima deyishga hayron edi” [1; 59].

Mehmondorchilikda mehmon va mezbон o‘rtasida kechadigan suhbat hal qiluvchi ahamiyatga ega. Shu sababli ushbu mavzuda yozilayotganda adiblar, albatta, ushbu muammoga ham alohida e‘tibor qaratishlari kuzatiladi. Jumladan, Omon Muxtor “Muhabbat o‘limdan kuchli” romanida shu manzarani quyidagicha yoritgan: “U shunchaki suhbatga jon kiritish uchun ko‘chadagi bola to‘g‘risida gapirsin! Adliya sohasida ishlagan Ibodki uning qanday dahshat tuyganini his etmadi, opalari buni teran anglaydimi? Ana, shu pallada ular allakimning mehmondo‘stligi, mehribonligini maqtab-ta’kidlab, bu bilan Husanga ta’na qilgan, uning tamorqasiga tosh otgandek bo‘lishayotganini sezishayotganmikan? O‘rtada Shoiraning bezovtalanib, xonada asabiy yugura boshlashi qoladi. Eri xomush, parishon ekanligiga allaqachon ahamiyat bergan Shoir, opalar bilan o‘zi ham mehmonga borganidan qisingan ko‘yda: – Keyingi kelishlaringda biz ham qo‘y so‘yamiz, xudo xohlasa! – deb ochilgan mavzuni yopgandek bo‘ldi” [1; 68].

Ta’kidlanayotganidek, mezbон mehmonlar bilan til topishish uchun, o‘rtadagi begonasirashni yo‘qotish maqsadida, suhbatga jon kiritish niyatida turli mavzuarda so‘z ochishi mumkin.

Ba’zan kelgan mehmonlarni eshitib, mezbонning yaqinlari ham kelib qoladiki, shu haqiqat ham yozuvchining nazaridan chetda qolmagan. U yozadi: “Hasanning og‘aynilariyu shotirlari mehmon “hid”ini tez olishadi. Ko‘p o‘tmay, ular (ayrimlari xotinlari bilan) hovlini to‘ldirishdi. Hasan qo‘y so‘ydirdi. Qozonlar qaynay boshladi.

– Vorisni aytma-sanmi? – dedi bir mahal Norgulga Hasan.

– Aytdim. Uyda mehmonlari bor ekan.

– To‘yni boshlab yubormagandir, har qalay? Bitta-yarimta mehmon bo‘lsa, yetaklab kelavermaydimi?

– Hozir yana aytaman [1; 88].

Odatimizga binoan, aziz mehmonlar uchun qo‘y so‘yilib, katta qozonlarda ovqat pishiriladi. Mehmondorchilikning ziyofat-zarofati bazm darajasiga ko‘tariladi. Adib

yana ta'kidlaganidek, avvalida biri-birini tanimaganlar tanishishdi. Biri-birini taniganlar yanada yaqin bo'lib olishadi.

Asarning o'zida ham shu o'rinda "aziz mehmonlar" birikmasi ishlatilgan: "Vorisbek! O'g'lim! Aziz mehmonlarni ertaga qumga olib chiqish kerakmikan? Ov bahona, bir miriqib dam olishsa...".

Bunday ko'ngilochar tadbirlar aziz mehmonlarni yanada xushnud qilish, quvontirish, rozi qilish, tag'in kelishi uchun yo'l ochish maqsadida amalga oshirilgan. Ular faqat erkak mehmonlar uchun tashkil qilingan.

Mehmonlar tarqalayotganda e'tibor bilan kuzatiladi. Qoladigan bo'lsa, tunashi uchun ularga alohida xona ajratiladi. Asarning shu o'rnida Husanning ko'p yillik qadrdonlari Ibod bilan Hamroni mehmon qilib, tug'ishgan birodari Hasanning ularni o'ziga yaqin tutgani Husanga malol keladi. Chunki Hasan sharoitini hisobga olib, bular ikkisini uyida saqlab qolib, Husanni Vorisning uyiga jo'natadi.

Bu tasvir orqali mehmon o'zinikimi, begonami bo'lsin, unga munosabatda juda ehtiyotkor, hushyor bo'lishlikni talab etishi ayonlashadi.

Xullas, badiiy asarlarda keltirilgan mehmon obrazi bilan bog'liq etik-estetik, poetik tasvir xususiyatlarini aniqlash adabiyotshunoslikning ijtimoiy rolini, inson bilan bog'liq muammolarni yoritish uning asosiy vazifalaridan biri ekanini asoslash imkonini berishi bilan muhim hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Omon Muxtor. Muhabbat o'limdan kuchli. Roman. "Sharq yulduzi" jurnali. – 2010 yil. – 4-5-conlar. – B.12-91.
2. Қувонова Феруза. Меҳмон кутиш санъати. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2007. – 116 б.

SHE'RIYATDA INSON VA TABIAT UYG'UNLIGI

Jumanazarova Rayxon Jaloliddinovna,

QarDU katta o'qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'zbek she'riyatining iste'dodli vakillari, Buxoro ijodiy muhitining sermahsul shoiralari Halima Ahmedova hamda Nodira Afoqova ijodlari tahlilga tortilgan. Jumladan, shoira Halima Ahmedova va Nodira Afoqova ijodlarida borliq, rangbaranglik, yashillik, tinchlik, inson va tabiat uyg'unligi orqali ifodalari o'rganilgan.*

Kalit so'zlar: *tabiat, daraxt, quyosh ovozi, borliq, yashillik, ijod, kuzgi bog'lar, tinchlik, rangbaranglik, olma ovozi, qalb, shamol, osmon, maysa, mastona ko'ngil, qayg'u va hayol, Go'zal ismlar.*

Аннотация. *В данной статье анализируется творчество талантливых представителей узбекской поэзии, плодovitых поэтов творческой среды Бухары Халимы Ахмедовой и Нодирь Афоковой. В частности, изучено, что существование, цвет, зелень, покой, человека и природы выразились в произведениях поэтессы Халимы Ахмедовой и Нодирь Афоковой.*

Ключевые слова: природа, дерево, звук солнца, существование, зелень, творчество, осенние сады, покой, цвет, звук яблока, сердце, ветер, небо, трава, страстное сердце, печаль и мечта, Красивые имена.

Annotation. In this article, the works of talented representatives of Uzbek poetry, prolific poets of Bukhara's creative environment Halima Ahmedova and Nodira Afokova are analyzed. In particular, it was studied that existence, color, greenness, peace, harmony of man and nature were expressed in the works of poetess Halima Akhmedova and Nodira Afokova.

Keywords: nature, tree, sound of the sun, existence, greenness, creativity, autumn gardens, peace, color, apple sound, heart, wind, sky, grass, passionate heart, sadness and dream, Beautiful names.

Buxoro yirik ilm ma'naviyat, ma'rifat markazlaridan biri hisoblanadi. Bizga tarixdan ma'lumki, Buxoro zaminida mashhur, donishmand allomalar ijod etgan. Abu Hafsi Kabir Buxoriy, Imom al-Buxoriy, Abu Ali ibn Sino, Narshaxiy, Daqiqiy, Rudakiy, Bal'amiy, Abduxoliq G'ijduvoni, Bahouddin Naqshband, Sayfiddin Boharziy, Mushfiqiy, Hofiz Tanish Buxoriy, Turdi, Ahmad Donish, Fitrat, Muso Saidjonov, Sadriddin Ayniy, Fayzulla Xo'jayev, Ibrohim Mo'minov, Jalol Ikromiy shular jumlasidandir. XX asr Buxoro adabiy muhitiga dastlab Sharifjon Maxdum (Sadr Ziyo), Sadriddin Ayniy, Abdurauf Fitratlar navbati bilan yetakchilik qildilar. XX asr 50-70-yillari Buxoro adabiy muhitining zabardast vakili, tashkilotchisi va jonkuyari Toshpo'lat Hamidov adabiy sahnaga chiqishi bilan muhit o'z yetakchisiga ega bo'ldi. Shaxsning aqlan va ruhan kamolga yetishida, jamiyatning ma'nan tozarishi va yuksalishida adabiyotning o'рни beqiyos.

XXI asr o'zbek adabiy muhitida Halima Ahmedova va Nodira Afoqova kabi shoirlarning sermahsul ijodi muhim ahamiyat kasb etadi.

Nodira Afoqova 1966-yil 20-noyabr Buxoroda tug'ilgan. Filologiya fanlari doktori. Buxoro davlat universiteti professori. Bir necha she'riy va tarjima to'plamlari, "Jadid lirikasida musammakat", "Jadid g'azaliyoti", XX asr o'zbek adabiyotida ruboiy va qit'a", "Shavkat Rahmon olami", (hamkorlikda) "Bahorning boshlanishi", "Arosat fasli", "Ko'ngil shevasi", "So'z ayvoni", "Qora navo", "Vatan darslari" kabi to'plamlari nashr etilgan. "Fitratning tushlari", "Jazo" dostoni; "Muhammad (s.a.v) dedilar...", "Xayyom chodirinda", "Muhabbatnoma", "Faqat Sen bilursan", "Hazrat Navoiyning yetti go'zali" she'riy turkumlari va boshqa bir qator ilmiy-adabiy kitoblar muallifi. Alisher Navoiyning "Ruh ul-quds" qasidasini forsiydan; Leonid Andreyevning "Yahudo Iskariot" qissasi, Gi de Mopassan, Konstantin Paustovskiy hikoyalari ham Mixail Lermontov, Marina Svetayeva she'rlarini rus tilidan o'zbek tiliga o'giran.

Shoira she'riyati uning mazmunan boy, chuqur mohiyatga ega ekanligini ko'ramiz. Ayol ruhiy olami, uning kechinmalari esa tong kabi beg'ubor, nafis ranglarda tasvirlanadi.

Dunyodan insonday yashab o'taylik.

O'z qo'liga kishan urmoqlik yetar.

Bu misralar insonni ozodlikka chorlaydi. Hayotni falsafiy ma'noda qabul qilish va unda o'zligini topishni nazarda tutadi. Bu dunyo ishlaridan qo'limizga sun'iy to'siq

qo'ymay, barcha chegaralarni chetga surish g'oyasi ifoda etiladi. "Qo'liga kishan urmoq" metaforasi orqali insonning erkinligini yo'qotish yoki o'zini cheklash ko'rsatilgan. Kishan bu yerda insonning irodasi va erkin harakatlariga to'sqinlik qiladigan ramz sifatida keltiriladi. "Dunyoni insonday yashab o'taylik" tashbeh bo'lib, erkinlikka intilish dunyoga munosabat bilan solishtirilgan.

Qutqar suyagimni, deylilik har kecha,

Uzoqlarga – Go'zal Ismlarga ketaylik...(3 b.).

Bu misralarda insonning jismoniy va ruhiy tiyiqliklardan, yuksak maqsadlarga yetib boorish orzusi aks etgan. Bu yerda suyak ramziy ma'noda insonning hayotidagi og'ir yuki, mas'uliyat yoki qiyinchiliklarni anglatadi. Undan qutilish va yuksak "Go'zal Ismlarga" ketish-yuksaklikka intilishni va ma'naviy ozodlikka erishishni bildiradi. Umuman, bu she'r insonning ma'naviy qidiruvlari, yuksak marralarga intilishi haqida chuqur badiiy va falsafiy g'oyalarga ega.

Oy bu kecha negadir qizg'ish.

Uyg'otadi billur sukunat.

Havoni turtganday shaffof qush,

To'kar, to'kar hinorang qorlarni daraxt(6 b.).

Bu misralarda kechaning inson qalbiga qilgan ta'siri, jimjitlikning teran ma'naviy mazmuni yoritilgan. Qizg'ishlik va hinoranglik insonning ichki kurashlari va hayot haqidagi fikrlarini ifodalaydi. Kechaning tabiiy go'zalligi orqali insonning ruhiy holatini va tuyg'ularini anglashga chorlaydi.

Tong shu qadar murg'ak, shu qadar tiniq,

Eshitilar uzilgan ko'zyosh ovozi,

Eshitilar cho'kkan quyosh nidosi,

Quyosh quyoshdir-u, ranglari siniq (23 b.).

Bu misralarda tabiat va insonning hayotga bo'lgan mulohazasi, hayotning o'tkinchi, lekin nazokatli pallalarini anglatish yoritilgan. Tongning murg'akligi va quyosh ranglarining siniqligi hayotning boshlanishi va uning oxiriga ishora qiladi. Inson ruhidagi kechinmalar va tabiatdagi o'zgarishlar o'zaro teran ma'naviy bog'liqlikda ekanligi ifodalangan. Umuman bu she'rga insonning qalbidagi his-tuyg'ular tabiatning har xil holatlari orqali berilgan bo'lib, har bir obraz insonning ruhiy holatini yanada chuqurroq aks ettiradi.

Tabiat, borliq, atrof shu qadar sokinlik, tiniqlik baxsh etadi insonga. Bu sokinlik shoira satrlarida shu qadar go'zal, nafis qilib tasvirlanadiki, hatto, ko'zdan oqqan ko'z yoshining ovozi va quyoshning nidosi eshitiladi deya ta'rif beriladi.

Halima Ahmedova – shoira, O'zbekiston yozuvchilar uyushmasi a'zosi, ko'plab she'riy kitoblar muallifi. Halima Ahmedova – 1960-yil 1-oktabrda Buxoro viloyati (hozirgi Navoiy viloyati)ning Qiziltepa tumani Po'loti qishlog'ida tug'ilgan. Maktabni tugatib, 1978–1983-yillarda Toshkent davlat universiteti (hozirgi O'zMU)ning filologiya fakultetida, 1988–1991-yillarda Moskvadagi Oliy adabiyot kursida tahsil olgan. Shoiraning ilk kitobi 1986-yili „Ko'zimning tili“ nomi bilan chop etilgan. Keyinchalik quyidagi kitoblarni nashrdan chiqargan: „Tungi marvaridgullar“, „Erk darchasi“, „Tiyramoh“, „Afsun“, „Umid soyasi“, „Nigoh

qiblati“, „Shafaq ibodati“, „Yosuman gulining soyasi“, „Yashil“, „Tashbeh“ singari kitoblari nashr etilgan.

Halima Ahmedova Londonda o‘tkazilgan „Markaziy Osiyo kitob forumi va adabiyoti festivali“ning „Adabiy asar“ nominatsiyasidagi mukofotiga sazovor bo‘lgan.

Shoira she‘riyatida inson va tabiat uyg‘unligi tinchlik, yashillik, quyosh, daraxt timsollari orqali ifoda etiladi.

...Yoz. Shabboda ko‘ylagida biram chiroyli,
Biram shirin mevalarning muattar nozi.
Juda olis-olislardan kelar yodimga
To‘p-to‘p tushayotgan olma ovozi (110 b.).

Ushbu satrlar orqali shoira yoz faslida tabiatning go‘zalligini esayotgan shamolning ko‘ylagiga qiyoslaydi, pishgan mevalar tabiatga, borliqqa taratayotgan muattar hidi bilan butun borliqni qurshab oladi. Juda olis manzillardan esa yerga uzilib tushayotgan olmalarning ovozi ham ba‘zan inson qulog‘iga eshitilayotgandek tasvirlanadi.

.... Derazamni ochdim, seskandi shamol,
Bulut qalbi bo‘ldi pinhondan pinhon,
Nigohim ko‘zgusin sindirdi chil-chil
Daraxtlar poyida o‘lgan hayajon (118 b.).

Derazamni ochaman, mening salobatimdan hattoki shamol ham seskanib ketdi, bulutning qalbi esa menga oshiq bo‘lib qoldi. Ayol nigohini tashlagan onda esa, jamiki hayajon chil-chil sindi deb berilgan ta‘rifda, ayol qalbi, ayol nigohi qanchalik o‘tkirli, teranligi, chaqnoq ekanligi aks ettiriladi.

Shivirlaydi shabbodalar buncha mayin,
Daraxt shoxi tegib turgan lahza dilga.
Yo‘lib ketdi qalbning eski koshonasi,
Qancha vaqt-u, qancha fasl, qancha yilga (121 b.).

Shabbodalar mayin esadi, daraxtlar shoxlari dilga yaqin, tegib tebranadi, inson qalbiga, inson olamiga yorqinlik bag‘ishlaydi. Qalbdagi eski his tuyg‘ular, kechinmalar, dard, alam, iztiroblarni shabbodalar olib ketsin, qancha vaqt, qancha fasl va qancha yilga deya ta‘rif beradilar.

Daraxtlar nenidir shivirlar behol.
Senga yaqin joyda,
Olis-olisda,
Kuygan bulutlarni o‘ynaydi shamol.
Men keldim,

O‘zimda o‘zingni ko‘rishga keldim (124 b.).

Daraxtlar nimalarnidir shivirlaydi, juda ham yaqin joyda. Agar yaqin bo‘lsa nega uning ovozi eshitmayman, olis-olis manzillarda bo‘lsa, nega menga uning shivirlagan ovozi eshitiladi. Shamol esa ishqdan kuygan bulutlarning nigohi bilan o‘ynaydi. Men kelaman, o‘zimda seni ko‘rmoqlik uchun. Nigohlarim bilan seni qidiraman, bulutlardan, shamollardan, daraxtlardan so‘rayman va o‘zimdanda topmoqlikni istayman deya ta‘rif beriladi.

Hil-hil pishib yotar tong daraxtida,
Mening oshiq ko'nglim, mastona ko'nglim.
Va pishgan ko'nglimga qushlar chug'urlab,
Ishqning parvozidan o'rgatar ilm (125 b.).

Shoira she'riyatida inson ko'ngliga mastona ko'ngil deya ta'rif beriladi. Go'zal qarashlar qiluvchi, ishvali, suluv, zebo, latofatli nafis oshiq ko'ngil tong daraxtida hil-hil pishib turgan mevaga qiyos qilinadi. Ko'nglimga qushlar hug'urab, ishqning osmonida parvoz qilib, o'z tillaridan menga oshiq ko'ngil ishq haqida ilm beradi deya ta'rif beriladi.

Bugungi kunda Buxoro adabiy muhitida Halima Ahmedova va Nodira Afoqova ijodini tahlil qilar ekanmiz, ularning ijodida o'zgacha betakrorlikni ko'ramiz. Inson va tabiat uyg'unligida go'zal qarashlar, inson va uning kechinmalari, ichki hissiyotlari, ruhiy olami, inson qalbiga kira olishi bilan she'riyat olamining ixlosmandlarini befarq qoldirmaydi.

Chunki, bu ijodkorlar inson qalbiga qaraydi, xotiralarga beriladi, tuyg'ulari, kechinmalari, o'zining bolalik dunyosini qalamga oladi. Ular tiniq, jarangdor so'zlarda ifodalangani bois qiziqarli voqeadan ko'proq diqqatni jalb etadi. So'zlar ijodkorlar she'rlarida chinakamiga jilolanib, uning ko'ngil sirlarini oshkor etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ahmedova H. "Erk darichasi" Adabiyot va san'at, 1996.
2. Ahmedova H. "Tiyramoh" Adabiyot va san'at, 2005.
3. Ahmedova H. "Tiyramoh" Adabiyot va san'at, 2011.
4. Ahmedova H. Yashil.-T.:O'zbekiston, 2016.
5. "Kitob dunyosi" gazetasi veb-sahifasi.
6. «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» gazetasi, 2014 yil 6-son.
7. Afoqova N. Qora navo.-T.: Akademnashr, 2011.
8. Afoqova N. Yolg'izning yori.-T.: Muharrir nashriyoti, 2022.

RUS VA O'ZBEK MAQOLLARIDA ONA OBRAZI

Maxmudova Robiyabonu Furqatovna,

BuxDPI Tillar fakulteti "Rus tili va adabiyoti"
kafedrasi o'qituvchisi

Аннотация: Maqolada rus va o'zbek tillarida yaratilgan ayollar haqidagi maqollarni mantiqiy tahlil qilishga harakat qilindi. O'zbek va rus tillardagi maqollarning o'xshashlik tomonlari haqida fikr-mulohazalar bildirildi.

Калит сўзлар: Maqol, doston, hikoya, qo'shiq, В.П.Жуков, О.Сфаров, "Ona – olam faxridir", "Onangni quyosh bilsang, otangni oy bil".

Аннотация: В статье предпринята попытка логически проанализировать пословицы о женщинах, созданные на русском и узбекском языках. Высказывались мнения о сходстве пословиц в узбекском и русском языках.

Ключевые слова: Пословица, эпонея, рассказ, песня, В.П. Жуков, О. Сафаров, «Мать – гордость мира», «Знай мать свою, как солнце, знай отца своего, как луну».

Abstract: The article tried to logically analyze proverbs about women created in Russian and Uzbek languages. Opinions were expressed about the similarities of proverbs in Uzbek and Russian languages.

Keywords: Proverb, epic, story, song, V.P. Zhukov, O. Safarov, "Mother is the pride of the world", "Know your mother as the sun, know your father as the moon".

Ona! Bu soʻz naqadar yoqimli, shirin, mehri, kuch beruvchi, jozibali va bebaho soʻzdir. Ona har bir xalq uchun bir xil qadrli. Shuning uchun ona haqida dunyoda yashovchi barcha xalqlarning oʻz qoʻshiq, maqol, doston, hikoya va ertaklari bor. Har bir xalq oʻzining boy tarixi va hayotiy tajribasidan ibratomuz xulosa, xalqona donishmandliklar yaratadi. Mana shu xalq donoligi keyingi avlodga ogʻizdan ogʻizga oʻtib, maqol, matal, ertak, lapar, topishmoq, tez aytish va masallarda oʻz ifodasini topgan. Bu janrlar xalq ogʻzaki ijodining qadimiy janrlaridan boʻlib, tub ildizi bilan juda uzoq asrlarga borib taqaladi.

Maqollar xorij va oʻzbek olimlari tomonidan ancha keng oʻrganilgan. Rus olimi V.P.Jukov maqollarni oʻrganib, shunday fikrlarni aytib oʻtadi: "... qachondan xalq orasida maqollar qoʻllana boshlaganini aniqlash qiyin masala, ammo shu narsa aniqki, ular juda qadimdan paydo boʻlgan va insoniyatning butun umri davomida unga hamrohlik qilib kelmoqda" [3,13]. Folklorshunos olim O.Safarov maqollarni oʻrganib, ularni sheʼriy yoxud nasriy shaklidan qatʼiy nazar, ular epik yoki lirik turga mansub emasligini izohlaydi [5,295]. Olim "Maqol arabcha "qavvola" soʻzidan olingan va "aytmoq, soʻzlamok" maʼnolarini anglatadi. Xalq orasida "Qavlida sobit" yoki "Qavlida tuturuqsiz" iboralari bor: birinchisida soʻzida qatʼiyatli, bir soʻzli" maʼnolari anglashilsa, ikkinchisida "soʻzida turmaydigan...maʼnolari ifodalangan. Binobarin "maqol" soʻzi oʻzbek tilida ikki maʼnoda, avvalo, oʻz lugʻaviy maʼnosida – "soʻz nutqi"ni anglatga, ikkinchidan, istilohiy maʼnoda – folklorda keng tarqalgan janrni ifoda etadi" [5,290]. Hayotimizning biror-bir nuqtasi yoʻqki, maqolda oʻz ifodasini topmagan boʻlsa. Maqollarning mavzu doirasi qanchalik keng boʻlsa, ular shakllanishining manbalari ham shu darajada xilma-xil, turli-tuman boʻladi. Shunga koʻra maqolada ona haqidagi rus va oʻzbek maqollarini tahlil qilishga harakat qildik.

Dunyoda yashaydigan xalqlarning har biri oʻziga xos madaniyat, urf-odatlariga ega. Hattoki ularning dunyoni koʻrish va tasavvur qilishda ham bir-birinikiga oʻxshash va farqli tomonlari mavjud. Shuni taʼkidlash joizki, hamma davrlarda ham yaxshi ish yaxshi deyilgan, yomon ish yomon deyilgan. Yaxshi, mard insonlar har yerda olqishlangan, qoʻrqoqlar esa qoralangan. Xalqlararo qarashlarda bu kabi umumiy jihatlarning borligi natijasida bir-biriga oʻxshash va bir maʼnoni ifodalovchi maqollar uchrab turadi. Oʻzbek va rus tillaridagi maqollarda qarindoshlardan ayniqsa, ona timsoliga keng oʻrin berilgan. Bundan koʻrinadiki, ona haqidagi oʻzbek va rus xalq maqollarida onaning bebaholigi, yaratuvchanligi, farzandi uchun hamma narsaga tayyorligi oʻz ifodasini topgan.

Oʻzbek va rus xalqlari maqollarida shu ikki xalqning tarixi, mentaliteti, saxovati, bagʻrikengligi, adolatparvarligi, ilmga, mehnatga chanqoqligi, mehmondoʻstligi,

oilaparvarligi, sevgi-sadoqati, bolaga bo'lgan muhabbati, urf-odatlar va an'analari aks etgan. Xalqlar shu maqollari orqali o'z turmushlari haqida kelajak avlodga saboq bergan.

Rus tilidagi "Mat – vsyakomu delu golova" (Ona - har bir ishning boshi), "Mat kormit detey, kak zemlya lyudey" (Yer odamlarni to'ydirgandek, ona bolalarni to'ydiradi), "Matushka rodimaya – svecha neugasimaya" (Mening aziz onam – mening o'chmas shamim), "Materinskoye blagosloveniye v vode ne tonet i v ogne ne gorit" (Onaning duosi suvda cho'kmaydi, olovda yonmaydi), "Pri solnse teplo, a pri materi dobro" (Quyoshdan issiq olasan, onadan yaxshilik), "Ptitsa raduyetsya vesne, a mladenes – materi" (Qush bahorda, ona bolalarini ko'rganda quvonadi), "Net takogo drujka, kak rodnaya matushka" (O'z onandan ko'ra yaxshi do'st yo'q", "Kto materi ne poslushayet — v bedu popadet" (Kim onasining gapiga quloq solmasa, baloga giriftor bo'ladi), "Kakova mat, takova i doch" (Onasi qanday bo'lsa, qizi ham shunday) kabi maqollar onalarga bo'lgan munosabatlar o'z ifodasini topgan. Unda onalarning bolalarni voyaga yetkazishdagi xizmatlari, ona duosining tengsizligi, o'z onasidan ko'ra yaxshi do'st yo'qligi, ona farzand uchun o'chmas sham kabi yorug'lik bera olishi aniq va ixcham fikrlar orqali bayon etilgan.

O'zbek tilida yaratilgan "Onaning allasi dunyoni tebratar", "Bolaning qo'li shilinsa, onaning ko'ngli shilinadi", "Jannat onalar oyog'i ostida", "Ona bilan bola – gul bilan lola", "Onaning ko'ngli bolada, bolaning ko'ngli dalada", "Onangni quyosh bilsang, otangni oy bil", "Bola loy bo'lsa, ona kulol", "Ona qilsa zo'rlikni, bola tortar xo'rlikni", "Otasi buzuqning biri buzuq, onasi buzuqning bari", "Erka tutsa onasi, taltayadi bolasi", "Onasiga qarab qizini ol" singari qator maqollarda ona-bola munosabati, ona allasining kuchi, ona farzand uchun o'rnak, mehribon va tengsizligi madh etilgan. Ikki xalq yaratgan ona haqidagi maqollar bir-biriga yaqin. Chunki ona ikki xalq uchun ham yaratuvchi va aziz inson hisoblanadi.

Inson qalbining eng nozik va go'zal ko'rinishi bu onaga bo'lgan muhabbatdir. Onaga bo'lgan muhabbat "Matushka rodimaya – svecha neugasimaya" (Mening aziz onam – mening o'chmas shamim), "Materinskoye blagosloveniye v vode ne tonet i v ogne ne gorit" (Onaning duosi suvda cho'kmaydi, olovda yonmaydi), "Pri solnse teplo, a pri materi dobro" (Quyoshdan issiq olasan, onadan yaxshilik), "Net takogo drujka, kak rodnaya matushka" (Onangizdek yaqin, mehribon do'st yo'q) maqollari, hamda o'zbek tilidagi "Jannat onalar oyogi ostida", "Onaning allasi dunyoni tebratar", "Ona bilan bola – gul bilan lola", "Ona – olam faxridir" maqollarda o'z ifodasini topgan. Bu maqollarda onaga bo'lgan munosabat ixcham va obrazli ifodalarda berilgan.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, maqollar aniq va tugal fikrlarni anglatadi. Shuning uchun maqollarda fikr aniq va lo'nda xulosa sifatida ifodalanadi. Ona haqidagi o'zbek va rus maqollarida yaqinlik va o'xshashliklar mavjud. Chunki ikki xalq uchun ham ona muqaddas va aziz hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Архангельская Т. А. Добрая и злая жена в мире русской пословицы // Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. 2014. № 77.

2. B.Jo'rayeva, O'zbek xalq maqollarining lingvistik asoslari. Toshkent, Akademnashr, 2019.
3. Жуков В.П. Семантика фразеологических оборотов. Учебное пособие для студентов пединститутов по специальности «Русский язык и литература». – Москва: Просвещение, 1978. – С.12 – 13.
4. Жуков В. П. О словаре пословиц и поговорок // Жуков В. П. Словарь русских пословиц и поговорок. М., 1991.
5. Safarov Ohunjon, O'zbek xalq og'zaki ijodi: pedagogika oliy o'quv yurtlari uchun darslik. Toshkent, Musiq, 2010.

JAN DE LAFONTEN MASALLARI OMON MUXTOR TARJIMASIDA

Nosirova Dilfuza Mustafoyevna,
BuxDPI o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Fransuz adibi Jan de Lafontenning masalnavislik mahorati haqida fikr bildirilgan. Shu bilan birga shoir, yozuvchi Omon Muxtorning Lafonten masallarining tarjimonlaridan biri sifatidagi faoliyati va uning “Erkak, ayol va o'g'ri” masalining tahlili yoritilgan.

Kalit so'zlar: Ezop, Fedr, Jan de Lafonten, masal, masalnavis, tarjimon, ramziy obraz.

Аннотация: В данной статье высказывается мнение о мастерстве французского писателя Жана де Лафонтена. При этом освещается деятельность поэта и писателя Амона Мухтара как одного из переводчиков басни Лафонтена и анализ его басни «Мужчина, женщина и вор».

Ключевые слова: Эзоп, Федр, Жан де Лафонтен, басня, баснописец, переводчик, символический образ.

Abstract: This article, an opinion is expressed about the skill of the French writer Jean de Lafontaine. At the same time, the work of the poet and writer Amon Mukhtar as one of the translators of Lafontaine's parables and the analysis of his parable "Man, Woman and Thief" are highlighted.

Key words: Aesop, Phaedrus, Jean de Lafontaine, parable, parable writer, translator, symbolic image.

Masal uzoq tarixga ega bo'lgan xalq og'zaki ijodi janrlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotchil olimlarning ta'kidlashlaricha: “masal, bu - insoniyatning jonivorlar haqidagi ilk ibtidoiy ertaklari bilan ulardan ancha keyin paydo bo'lgan maqol, matal va zamonaviy latifalar orasidagi muhim bir ma'juziy bekatdir. Uning yoshi ming yillar bilan o'lchanadi” [2,101].

Masal badiiy janr sifatida shakllanishi Ezop⁶⁹ va Fedr⁷⁰ nomlari bilan bog'liq. Masallarda voqealar majuziy va ramziy obrazlarning faol harakatini tashkil etadi, hamda ta'limiy mazmundagi satirik va yumoristik tanqid ruhida bayon qilinadi.

XVII asr fransuz adabiyoti namoyandasi, masalnavis shoir, Fransuz akademiyasining a'zosi Jan de Lafonten she'riy shakldagi masallari bilan mashhur

⁶⁹ Ezop – (miloddan avvalgi VII-VI asrlar) – Yunon yarimafsonaviy masalnavisi

⁷⁰ Fedr - (miloddan avvalgi 10 yil –milodiy 54) –Makedoniyada tug'ilgan, lotin masalchisi

bo'lgan. She'riy masallar nasriy masaldan ancha keyin vujudga kelgan. Lafonten nafaqat she'riy masallarni, balki doston, roman, qasida, ballada, komediya kabi adabiy janrlarda ham ijod etgan. Asosan masal janri shoirning nomini mashhur qilgan va shon-sharaflar olib kelgan. Uning masallari xalq orasida juda sevib o'qilgan. G'arbda Lafontenni "Fransuz Gomeri" [2,117] degan yuksak nom bilan atashgan.

Lafonten dastlab 1667- yilda o'zining "Hikoyalar va novellalar" nomli kitobini nashr ettirib, shuhrat qozonadi. Oradan uch yil o'tib, 1668-yilda "Masallar" kitobi nashr qilinadi. Bu kitob Lafontenni mashhurlikning eng yuqori cho'qqisiga olib chiqadi. Lafonten masallari 1668-yil 6 jild, 1678-yil 11 jild, 1694-yilda 12 jild kitob bo'lib bosilgan va jamoatchilikning juda yuksak bahosini olgan [2,119].

Jan de Lafonten masallari o'zbek kitobxonlari qalbidan ham o'rin olgan. Uning masallarini Omon Muxtor, Bahodir Ermatov, Karim Bahriyev va Husniddin Sharipovlar o'zbek tiliga tarjima qilib, o'zbek kitobxonlarini bahramand etganlar.

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi, shoir, nosir, tarjimon Omon Muxtor qator asarlar muallifi. Uning "Yog'du", "Marvarid", "Shiddat" she'riy to'plamlari, tarjima kitoblari, bolalarga mo'ljallangan yangi ertaklar, xayoliy manzaralardan iborat bir necha kitoblari, "Nigoh", "Qushlar va tushlar", "Shaharlik kelinchak", "Vazifa", "O'lmagan jon", "Ming bir qiyofa", "Ko'zgu oldidagi odam" kabi qator hikoya va qissalari, "Yillar shamoli", "Egilgan bosh", "Ffu", "Aflotun" kabi qator romanlari kitobxonlar qalbidan chuqur o'rin olgan. Omon Muxtor tarjimada ham o'ziga xos iste'dodga ega. Shuni aytish joizki, tarjirnada tarjimon so'z tanlash mahoratiga ega bo'lishi kerak. Yozuvchi Omon Muxtorda so'z tanlash mahorati, muallif fikrini aynan bayon etish ham maromida.

Shoir Omon Muxtor Jan de Lafontenning "Erkak, ayol va o'g'ri", "Maymun", "Do'kondor va etikdo'z" kabi she'riy masallarini o'zbek tiliga tarjima qilgan. Tarjimon asliyatdagi ma'no-mohiyatni tarjimada bera olgan. Ishimizda "Erkak, ayol va o'g'ri" masalini tahlil qilishga harakat qilamiz.

"Erkak, ayol va o'g'ri" masala chin muhabbatga bag'ishlangan. Bir oilada erkak va ayol yashardi. Erkak o'z rafiqasini jon-dildan sevar, ammo ayoli esa unga e'tiborsiz edi:

Qachonlardir bir er bor edi,
Yorin sevib baxtiyor edi.
Faqat goho, ezardi xayol
Chunki uni sevmasdi ayol.
Bo'lmasa-da, egrimi-yovuz,
Bu ayolning bag'ri edi muz.
Bir tosh edi umrida xuddi,
O'tdek yonmas edi vujudi.
Goh-gohida o'kinardi er
Xotini ham sevsa netardi?
Uy bir bo'lgach, yostiq, bo'lgach bir,
Nahot, bo'lak ularning dardi? [2,128].

Ayolining muzdek bag'ri, toshga aylangan "o'tdek yonmas" vujudi uning qalbini pora-pora qilari va u uyimiz, to'shagimiz bir bo'lsayu, xotinim meni sevmasa,

deb, juda o'kinib kunlarini o'tkazar ekan. Haqiqatdan ham bizlarga, Odam Ato va Momo Havvodan er-xotinning bir-birini sevishi, mehribonligi, asrab-avaylashi, shirin so'zligi, farzandlarni dunyoga keltirishi, bir-biriga yordam berishi meros bo'lib kelgan. Oila ikki insonning muhabbatidan barq urib yashnaydi. Ayolning erkakka bo'lgan muhabbati erkakka kuch-quvvat bersa, erkakning muhabbati ayolni kuchli qiladi.

Jan de Lafonten masalda bir xil o'tayotgan kunlardan g'amga to'lgan erning ayoliga meni sen sevmaysan deb shikoyat qilayotganida kutilmagan voqea sodir bo'ladi:

Ayni shu zamon,
Ochilgancha eshik nogahon –
O'g'ri uyga kirdi bostirib.
Xotin qo'rqib, yo'qotib o'zin,
Titrab eri pinjiga kirib
Shivirladi: “Jonim, azizim!” [2,128].

Ayolidan “Jonim, azizim!” so'zlarini eshitgan erkakning jonsiz tanasiga jon kirib, jonlanib ketdi:

Buni ko'rib, erga kirdi jon,
O'g'riga dedi: “Oshnajon,
Yaxshi odam ekansan! Axir,
Menga sen baxt keltirding bu kun... [2,129].

Yapon xalq maqollarining birida “Sevgi qalbga in qursa, oshiqqa mahbubasining husnbuzari ham kulgich bo'lib ko'rinadi”-deb aytilgan. Haqiqatdan, “Jonim, azizim!” so'zlarining sehirli kuchi necha yillardan buyon ayolim meni sevmaydi deb yurgan erkak qalbini olovlantirdi. Gumonlar tarqalib ketdi. Uning ko'ziga boylik ham ko'rinmadi. Shuning uchun u xursand bo'lib, o'g'riga:

Olging kelsa uydin nimadir,
Olavergin! Ana, pul, tugun.
Istaganing olgin bermalol!”... [2,129].

Bu so'zlarni eshitgan o'g'ri uydagi barcha boyliklarni olib, xursand bo'lib chiqib ketadi. Lafonten bu voqealardan shunday xulosaga keladi:

Bu qissadan nima hissa bor?
Demoqchiman, qo'rqishlik yomon.
Muhabbatga va lekin zinhor –
U yaratib bermaydi imkon.
Muhabbatdir o'zgacha. Iymon.
Bo'lolmas boshga tushgan qor! [2,129].

Demak, qo'rqishdan aytilgan ayolning “Jonim, azizim!” so'zlari muhabbat emas. Omon Muxtor “Muhabbatdir o'zgacha. Iymon” so'zlari orqali Lafonten fikrlarini juda chiroyli qilib bera olgan. Muhabbat – iymon. Iymon – til bilan iqrор qilmoq va dil bilan tasdiqlamoqdir. Ayol aytgan “Jonim, azizim!” so'zlari tilda aytilgan edi, dilda emas. Shuning uchun muallif muhabbatni “bo'lolmas boshga tushgan qor” deb ajoyib o'xshatish qiladi. Hatto yana fikrini dalillash uchun quyidagi voqeani ham bayon etib o'tadi:

Eshitganman, qay bir devona –
 Quchsin, deya o'zini yori
 O't qo'yibdi. Va o'tdan xona,
 Xonadagi jamiki bori
 Kuyib bitgan bekordan-bekor,
 Uni zarra sevgani yo'q, yor.
 Bunday hollar doim muvaqqat,
 Boshqa narsa, do'stlar, muhabbat! [2,129].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, muhabbat eng yuksak insoniy tuyg'udir. Bu tuyg'uni hamma ham tuya olmaydi. Omon Muxtorning mahorati shundaki, Lafonten masallaridagi nozik ishoralarni to'g'ri ilg'ay olib, mohirona tarjima asosida o'zbek kitobxonlariga yetkaza olgan. Tarjimonning mehnatini hech qachon ikkinchi darajali deb o'ylamasligimiz kerak. Chunki, tarjimon mehnati yozuvchi mehnati bilan tengdir.

Jan de Lafonten masallari syujeti ixcham, satirasi kuchli, tili o'tkir, obrazlari ishonarli va qissadan chiqarilgan xulosaning aniq va ravshanligi bilan ajralib turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Dilrabo Jumanova. Masal mumtoz adabiyotning qadimiy janri sifatida. "Oriental Art and Culture" Scientific Methodical Journal / <http://oac.dsml-qf.uz> Volume 4 Issue 3 / June 2023.

2. Жаҳон адабиёти дурдоналари. I-жилд. -Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистан Миллий кутубхонаси нашриёти, 2015.

3. Fayzulla Boynazarov. Jahon adabiyoti. Toshkent. 2006.

4. Hayitboyeva Dilnoza Ne'mat qizi. O'zbek va fransuz masalchiligi lafonten va gulxaniy masallari misolida. Central asian journal of education and innovation. Page 96-98.

5. Okhunjonovna, S. H., Bakoevna, R. M., & Kadirovna, A. Z. (2023). Travelogues in The Literature of Bukhara at The End of The 19th and The Beginning of The 20th Century. Res Militaris, 13(1), 258-264.

6. H. Safarova, Theformation of musammat (octaves) in the literary environment of Bukhara (based on the poems of Samandar Vahidov) Center for Scientific Publications (bukhdu. en). 8 (2021).

BUXOROLIK IJODKORLAR SHERIYATIDA “BOG” OGORONIMINING BADIY IFODASI

Hikmatova Nigina Akmalovna,

BuxDPI Ingliz tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Abdurauf Fitrat, Sadriddin Salim Buxoriy kabi buxorolik ijodkorlar asarlarida ogoronimlarning qo'llanishi va ularning tahlili haqida ma'lumot berilgan.

Kalit so'zlar: ogoronim, ismlar, bog', ramz, gul, ko'chma ma'no, konnotativ

Абстрактный. В данной статье представлена информация об использовании огоронимов и их анализе в творчестве таких бухарских художников, как Абдурауф Фитрат и Садриддин Салим Бухари.

Ключевые слова: огороним, имена, сад, символ, цветок, переносное значение, коннотатив.

Abstract. This article provides information about the use of ogoronyms and their analysis in the works of Bukhara artists such as Abdurauf Fitrat and Sadriddin Salim Bukhari.

Key words: ogoronym, names, garden, symbol, flower, figurative meaning, connotative

Bozor, maydon, bog‘ nomlari tilshunoslikning atoqli otlar haqidagi bo‘limi – onomastikada o‘rganiladi. Onomastikaning bu qismi *agoronomiya* deb ataladi. Shahar ichidagi maydonlarning va bozorlarning nomlari *ogoronimlar* termini bilan yuritiladi. Avvalo, “ogoronim” atamasining paydo bo‘lishiga e‘tibor qaratadigan bo‘lsak, bu atama dastlab N.V.Podolskayaning “Rus onomastik terminologiyasi lug‘ati” (1978)da qo‘llanilgan bo‘lib, shahar ichidagi maydonlar, bozorlar va bog‘larning nomini anglatadi. “Ogoronim” atamasi yunoncha Thorá “maydon” + μομα” ism ma‘nolarini anglatadi. Tilshunoslikda ogoronimlarni o‘rganuvchi bo‘lim “agoronimiya” deb yuritiladi.

She‘riyatda bog‘ ko‘pincha ramziy yoki atmosfera muhiti ma‘nosini ifodalashga xizmat qiladi, hikoyalarda esa bu ma‘no qatlamlarini yanada boy ifoda etadi. Unga yangi ma‘nolar qo‘shadi. Masalan, bog‘ “tongning mayin nurida shudring bilan yaltirab turgan nozik gulbarglari gullagan atirgullar makoni” sifatida ta‘rif etiladi.

Abdurauf Fitrat lirikasiga nazar tashlaydigan bo‘lsak, bog‘ ogoronimidan alohida noziklik bilan foydalanilganini ko‘rish mumkin. Misol uchun Fitratning “Go‘zalim, bevafo gulistonim” nomli she‘ri quyidagicha boshlanadi:

Go‘zalim, bevafo gulistonim,

Bog‘i umrimda toza rayhonim,

G‘am-u qayg‘ularim hujumindan

Sen eding mehribon nigahbonim.

Fitrat ushbu she‘rida “bog‘i umrim” jumlasini qo‘llash orqali umrining gullagan, kurtak yoygan davrini go‘zal boqqa qiyoslagan. “Bog‘i umrim” jumlasida bog‘ ogoronimi ko‘chma ma‘noda qo‘llangan.

O‘zbek adabiyotida «Chorlar quyoshli yo‘llar» (1966), «Ohang» (1974), «Yog‘du» (1979), «Marvarid» (1985), «Shiddat» (1990) she‘riy to‘plamlar hamda «Nigoh» (1968), «Qushlar va tushlar» (1971), «Shaharlik kelinchak» (1973), «Hayot darvozasi» (1978), «Bolalikka sayohat» (1984), «Vazifa» (1988), «O‘lmagan jon» (1995) kabi nasriy asarlari, «Yillar shamoli» (1976), «Egilgan bosh» (1989), «Ayollar mamlakati va saltanati», «Ffu» (1997), «Aflotun» (1998), «To‘rt tomon qibla» (trilogiya, 2001) kabi zamonaviy va tarixiy mavzulardagi romanlari bilan nom qoldirgan buxorolik shoir va adib **Omon Muxtor** (Muxtorov Omon Sulaymonovich) “Mening umrim” she‘rida ham bog‘ ogoronimidan mahorat bilan foydalanilgan. Jumladan, shoir yozadi:

Kimdir –

nimagadir bag‘ishlar umrin.

She‘r yoki **bog‘** qolar odamdan, derlar.

Men bunday yo‘l tutdim:

Ko‘zlarim nurin

Bog‘larga berdim-u yaratdim she‘rlar.

Yetimlikni ko‘rdim.

Urush-to‘polon.

Izg‘irinlar aro sudraldim og‘ir.

Ko‘rinadiki, Omon Muxtor ham ko‘pchilik shoirlar kabi bog‘ ogoronimidan ramziy ma’noda foydalangan. Faqat u bunda she‘riyatni bog‘ga qiyoslagan. Unga o‘z umrini bag‘ishlaganini qayd etgan. Odamdan she‘r yoki **bog‘** qolishini alohida ta’kidlab o‘tgan. O‘zi ham bu bog‘ga umrini bog‘laganini, ko‘zlari nurini shu she‘riyat **bog‘lariga** berib, she‘rlar yaratganini aytgan. Yoshligidan yetimlik, urush-to‘polon ko‘rib o‘sganini, ammo bunday og‘ir izg‘irinlar bog‘ini so‘ndira olmaganini bayon etadi. sudraldim og‘ir.

Baxtimni topmasdim – bo‘lmasam bog‘bon,

Baxtimni topmasdim – bo‘lmasam shoir.

Bugun qarib qoldim.

Qilmayman armon.

Ikki umr oldim, minib ikki ot.

Menga o‘lim yo‘qdir.

Yengar begumon –

Birgina o‘limni

Bu ikki hayot!

Ushbu misralarda shoir o‘zini she‘riyat bog‘ining bog‘boni sifatda ta’rif etmoqda.

Yana bir buxorolik shoir Sadriddin Salim Buxoriy she‘riyatida ham bog‘ ogoronimining mohirona qo‘llanganligini kuzatish mumkin:

Men sabrni tog‘dan o‘rgandim,

Do‘lu qordan etmagay nola.

Meva bergan bog‘dan o‘rgandim,

Ko‘zyosh to‘kmas bamisli jala.

Sadriddin Salim Buxoriy qalamiga mansub ushbu misrada bog‘ ogoronimining o‘z ma’nosida, ya’ni meva beruvchi maydon ma’nosida ishlatilgan.

Shoir Zikrilla Ne‘mat «Ikkinimizning yoniq ishqimiz» (1993), «Yurtim navosi» (1997), «Vatan va muhabbat» (1999), «Qaytar dunyo» (hikoyalar, 2000), «Ostonadan boshlanar Vatan» (2003), «Muhabbatsiz yashab bo‘lmas» (2004), «Spitamening so‘nmas qo‘shig‘i» (2005), «Muhabbat mehrobi» (2005), «Sog‘inch dunyosi» (2006), «Sog‘inch sarchashmasi» (2007), «Ezgulik o‘lkasi» (2009), «Onam ekkan rayhonlar» (2011), «Vatan haqida qo‘shiqlar» (2012) kabi kitoblar chop etgan taniqli buxorolik shoirdir. Uning she‘rlarida ham bog‘ obrazi goh o‘z, goh ko‘chma ma’noda ishlatilganiga duch kelish mumkin. Masalan, yuqoridagi bandda shoir Zikrilla Ne‘mat maqtanchoq, takabbur zotlarni bir gul bilan bog‘ bunyod qildim deb keriladigan kimsalar sifatida sifatlagan:

Bir gul eksa, bog‘ qildim, deydi,

Bir tosh qo‘ysa, tog‘ uydim, deydi,

Mish-mish qilib, boshingni yeydi,

So‘zi katta, o‘zi maydalar...

Xullas, nazmda bog‘ ogoronimi goh konnotativ (ko‘chma) tushunchada, goh denotativ (o‘z) ma‘nosida qo‘llanib keladi. Konnotativ ma‘noda qo‘llanganda ramziy mohiyat kasb etsa, denotativ holatda ishlatilsa, atmosfera muhitini anglatib kelishi ayonlashadi.

JO‘RA FOZIL QISSALARIDA TARIXIY VOQELIK VA BADIYLIKNING UYG‘UNLIGI

Sayyora Latipova Tohir qizi

BuxDPI o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada moziy voqeligi aks ettirilgan asarlardagi tarixiylik hamda badiiylikning uyg‘unligi haqida fikr yuritiladi. Jo‘ra Fozilning tarixiy qissalarida asosan Buxoroning o‘tmishdagi manzaralari, bo‘lib o‘tgan voqea-hodisalar aks ettirilgan. Maqolada to‘qima obrazlarning vazifasi yoritib berilgan.

Kalit so‘zlar: tarixiy voqelik, badiiy to‘qima, haqiqat, badiiylik, tarixiy shaxs, obraz, qissa.

Аннотация: В данной статье рассматривается гармония историчности и художественности в произведениях, изображающих современную действительность. Исторические рассказы Жоры Фазила в основном отражают сцены и события прошлого Бухары. В статье объясняется функция текстильных изображений.

Ключевые слова: историческая реальность, художественная ткань, правда, художественность, историческое лицо, образ, сюжет.

Annotation: This article discusses the harmony of historicity and artistry in works depicting modern reality. Jora Fazil's historical stories mainly reflect the past scenes and events of Bukhara. The article explains the function of textile images.

Key words: historical reality, artistic texture, truth, artistry, historical person, image, story.

Bugungi kunda o‘tmish mavzusida yaratilgan asarlarni chuqur tahlil etish, ularning asl mohiyatini yoritishga alohida e‘tibor qaratilmoqda. Tarixiy mavzuda yaratiladigan asarlarda moziy voqeligi shunchaki bir yuza qism, xolos. Uning mag‘zi, asosi esa badiiy adabiyotga qo‘yiladigan bosh xususiyat – badiiylikdir.

Tarixiy shaxslar xarakter-xususiyatidagi muhim jihatlarni o‘rganish, moziy voqeligi, xususan, undagi ziddiyatli davrlarni badiiy adabiyotda yorqin ifodalash bugungi kunning asosiy vazifalaridan biridir. Chunki yuqoridagi hodisalar milliy tariximizni tog‘ri, aniq anglashimiz uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi

Tarixiy voqea-hodisalar, shaxslar va ularning faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan jihatlar badiiy asarlarda har xil yo‘llar bilan talqin qilinishi mumkin. Bu yozuvchining tafakkuri, fantaziyasi, o‘ziga xos xususiyatlari, mahorati bilan bog‘liq jarayondir.

Mazkur ishda mahoratli yozuvchi Jo‘ra Fozil qissalarida tarixiy voqelik va badiiylikning uyg‘unligi yoritilgan bo‘lib, qiyosiy-chog‘ishtirma, tarixiy-tipologik metodlardan foydalanilgan.

Badiiy asar tahlilida hamisha suyanilishi lozim bo'lgan tamoyillardan biri tarixiylikdir. Adabiy asar muayyan tarixiy sharoitda, konkret vaqtda yashab o'tgan odam tomonidan yaratilganligi uchun unda aks ettirilgan voqealargina emas, balki ruhiy holat manzaralarida ham o'sha davrning tamg'asi bo'ladi.[5,...]

Badiiy asar tilining xalqonaligi, obrazlilik hamda tasviriy ifodalarga boyligi asarning mazmun-mohiyatini, qahramonlar xarakter-xususiyatlarini badiiylik nuqta'i nazaridan g'oyat nafis qilib ko'rsatishga xizmat qiladi.

Aksariyat hollarda, tarixiylik jihatidan yaratiladigan badiiy asarlarda ma'lum bir davr, biror voqelik yoki aniq bir tarixiy shaxsning faoliyati aks ettiriladi. Ba'zi asarlarda esa ma'lum bir tarixiy bino, obidaning barpo etilishi, keyingi davrlardagi holati tasvirlanadi.

Jo'ra Fozilning tarixiy mavzuda asar yaratishdagi mahorati shunda namoyon bo'ladiki, birgina "Buxoro malikasi" asarining o'zida Buxoro arkini kim qurdirganligi, keyinchalik uning buzilib, yana qanday barpo etilganligi, qadimda uning darvozalariga berilgan nomlar haqida ma'lumot beriladi. Bundan tashqari, Qaboj ismli tarixiy shaxsning faoliyati, zardushtiylik davri voqealari ham bayon etilgan. Yosh avlod uchun davrning ruhini, jarayonlarni yozuvchi tarixiy shaxslar va ularning ichki kechinmalari, faoliyatlari misolida qayta jonlantiradi.

"Yozuvchi qahramonlar taqdirini, hayotdagi chigalliklarni shunchaki ifoda etish bilan cheklanmaydi, balki hayotning ma'nosini chaqishga intiladi". Adabiyotshunos olim Umarali Normatov mazkur fikrni Pirimqul Qodirovning ijodiga nisbatan bildirgan bo'lsa-da, u. bizning fikrimizcha, Jo'ra Fozil ijodiga ham tegishlidir. Negaki, adib ijodida obraz, xarakter yaratish masalasi shunchaki ifodalanmagan. U qahramonlarning o'y-kechinmalari va ruhiy holatini yoritish orqali asardagi davr ruhini, hayot qonuniyatlarini ochishga harakat qilgan.

Jo'ra Fozilning har bir tarixiy qissasi realizm va tarixiy jarayonlarni yaxlit holda o'zida mujassam etib, ajoyib badiiyatni kashf etgan. Asarlarda Buxoroning tarixini yoritish orqali adib kelajak avlodga ona xalqimizning mard, shijoatkor, ona yurti uchun jonidan kechishga tayyor farzandlari bo'lganligini ko'rsatib bergan. Bu asarlarni o'qish orqali bizda, albatta, qadim va shonli tariximiz, jasur ajdodlarimiz bilan faxrlanish hissi shakllanadi. Mazkur qissalar bilan yaqindan tanishgan har bir o'quvchi Foxiraning o'tmishi, urf-odatlari, milliy qadriyatlari va asosan ona yurtimiz tarixining eng qora kunlari, qiyin davrlarni yurakdan his etadi. Jo'ra Fozil tarixiy asarlarining qadr-qiymati yuqoridagi hodisalar bilan belgilanadi. Mazkur asarlarning badiiyati yuksak darajada bo'lishida qissalarning umrboqiy, unutilmas mavzuda yaratilganligi ham o'z ta'sirini ko'rsatgan.

Tarixiy qissalarda voqealar bayoni sodda, ixcham, aniq va ta'sirchanligi bilan bir qatorda, o'tmish haqiqatlariga muvofiq kelishi bilan ahamiyatlidir. Muallif moziy voqeligini badiiy jihatdan jonlantiradi. Qissalarda o'sha davr xalqining haqiqiy ko'rinishini tasvirlaydi. Bu jihat Jo'ra Fozilning Buxoro tarixi haqida bergan ma'lumotlarida kitobxon uchun ishonchlilik va haqqoniylikni ta'minlagan.

Jo'ra Fozilning "Buxoro malikasi" asarida dunyoviy hodisalar bilan bir qatorda diniy g'oyalar bilan bog'liq voqealar ham mavjud. Qissada zardushtiylik dini davridagi voqealar bayon etilganligi sababli mazkur dinning falsafiy asosi, udumlari

haqida fikrlar uchraydi. Malika Qaboj va Sayyor ismli bir yigit orasida bo`lib o`tgan qisqa suhbat davomida ushbu dinning mazmun-mohiyati anglashiladi. Kun va tunning tabiat hodisasi ekanligi, lekin ezgulik va yovuzlik, zulmat va ziyo inson yuragida ham mavjudligi, shu sababli Axuramazda va Axrimanning tinimsiz kurashishi ancha ta`sirli tasvirlangan.

Yozuvchi hayotdagi, inson ongidagi o`zgarishlarni tarixiy qissa qahramonlari faoliyatida, tarixiylik va badiiylikning uyg`unligi asosida aks ettirishga harakat qilgan. Bundan tashqari, xalqning ma`naviyatiga, iymon-e`tiqodiga, odob-axloqiga, milliy qadriyatlariga alohida e`tibor qaratgan.

Adib “Buxoro malikasi” asarida Qabojning matonatini tasvirlar ekan, ming yillardan beri mavjud bo`lib kelayotgan tarixiy ma`lumotlarga jon baxsh etadi. Buning natijasida tarixiy shaxslar, bo`lib o`tgan voqea-hodisalar o`z holicha, butunlay ko`z o`ngimizda namoyon bo`ladi. Tarixiy hodisalar badiiylik bilan uyg`unlikda aks ettirilganda, kitobxonga ta`sir qilish kuchi ortadi va o`quvchining qalbidan o`rin egallaydi.

Adib mazkur asarlarda millat erki, yurt tinchligi, insoniyat hayotining dahlsizligi uchun kurashni umuminsoniy qadriyatlar darajasiga ko`taradi.

“Qizil quyun” qissasida adib Olimxon hukmronlik qilgan davrni qoralamagan. Ammo istilochilarning ona shahrimizni egallab olishida Olimxonning xatolari ham ma`lum darajada qo`l kelganligini kitobxonga yetkazishga intilgan. U Olimxon shaxsi haqida fikr bildirib, uning xatolarini to`g`ridan to`g`ri: jadidlarni begunoh qonini to`kdi, ruslarga ishondi, askarlarni kerakli qurollar bilan ta`minlamadi, xalqni o`ylamay, Afg`onistonga ketdi, lashkar ruhiyatini ko`tarib, ularga ishonch berib, o`zi ham ular bilan bir safda turib jang qilmadi va shu kabilar sifatida sanab o`tishi mumkin edi, lekin adib bu vazifani obrazlar nutqi, turli xil ovozlari, tush vositalariga yuklaydi. Buning natijasida u tarixiy haqiqatlarga badiiylikni singdirib, voqealarga jon baxsh etgan. Bu orqali ijodkor fojeaning asosi nimadaligiga urg`u qaratadi.

Mazkur asardagi Abduqahhor obrazini tasvirlashga adib alohida e`tibor qaratadi. U dushmanga qarshi kurashga tayyor bo`lgan vatandoshlarini o`z atrofiga birlashtirib, bir necha yil bosqinchilarga qarshi jang qiladi. Mard lashkarboshi yonidagi barcha askarlarni o`z og`a-inisidek ko`radi. Abduqahhorning faoliyati jonli tasvirlangani uchun kitobxonda mazkur qahramonni tasavvur qilish imkoniyati kengaygan. “Lashkari islom... Sho`ro murtadlari tilida bosmachilar... Endi Buxoroni bir muddat bo`lsa-da, ozod qilgan lashkari islom yo`q, lashkari islom mag`lub bo`ldi! Lashkari islomdan men singari bir to`da darbadar-u xokbasarlar qoldi”[3,215].

Nosir ushbu shaxsning o`limi yoki mag`lubiyatdan keyingi hayotini yoritmagan. U faqat sovetlarning IV Umumbuxoro qurultoyi uchun tayyorlangan hisobotda keltirilgan Abduqahhor o`limi haqidagi ma`lumotlarni va amir Olimxonning esdaliklarida mazkur obrazning tirik qolib, Qozog`iston tomonga ketganligi haqida yozib qoldirgan fikrlarini keltirib o`tadi. Qaysi bir manbaga ishonishni kitobxonning o`ziga havola qiladi.

Gegel shunday fikrlarni yozgan: “Tarix tuyg`usi uni bilishni taqazo etganligi uchun kerak emas, balki uni hurmat qilish va o`rganish uchun ham zarurdir. Bu

borada adabiyot katta kuchga ega”. Shunga binoan asarlarda ishtirok etgan tarixiy shaxslar faqatgina ajdodlarimiz emas, millatimizning faxri, ma’naviyatimizning kuzgusi ham hisoblanadi.

Yuqoridagi fikrlarni umumlashtiradigan bo’lsak, ijod jarayonida adibning tafakkuri, xayolot dunyosi katta ahamiyatga ega. Ijodkorning mahorati natijasida tarixiy voqealar saralab olinadi, davrning ruhini, muhit manzaralarini ifodalay oladigan voqealargina asarga kiritiladi. Tarixiy qahramonlar xarakteri ma’lum ma’noda o’sha davr ruhiga moslashtiriladi. Shu kabi jihatlar tarixiy voqelik va badiiylikning uyg’unlashuvini yuzaga keltiradi.

Jo’ra Fozilning tarixiy qissalari katta ma’naviy-ma’rifiy qiymatga ega. Negaki, ushbu asarlar yaratilgunga qadar ko’pgina kitobxonlar arablar istilosi, Somoniylarning Buxorodagi hukmdorlik yillari, sovetlarning bosqini, Rossiyaning bir nechta hukmdorlari haqida biroz ma’lumotga ega bo’lsalar-da, Qaboj va uning Buxoro tarixida tutgan o’rni, asarlardagi qahramonlar, qissalarda keltirilgan bir qancha tarixiy haqiqatlar, buxorolik elchining yurtining istiqboli uchun qilgan sa’y-harakatlari to’g’risida ma’lumotlarga ega bo’lmaganlar. Mazkur qissalarning yaratilganligi sababli yuqorida sanab o’tilgan jihatlar haqida kitobxonlar yetarlicha qimmatli ma’lumotlarga ega bo’lmoqdalar. Asarlarning mazmun-mohiyati yorqin aks ettirilganligi sababli kitobxon mavjud voqea-hodisalarning tarixiy haqiqatligiga ishonadi. Qissalarni katta qiziqish bilan o’qiydi. O’tmish voqeligi haqida tasavvurga ega bo’ladi.

Har bir yozuvchi o’tmish hodisalari haqida asar yaratganda, albatta, tarixiy haqiqatlarni yoritish barobarida badiiy to’qimadan ham unumli foydalanadi. Nosir Jo’ra Fozil “Buxoroyi sharif elchilari” asarida romitanlik Ernazar Maqsudning hayot yo’li, faoliyatini yoritishda badiiy to’qimadan keng foydalangan. Natijada tasvirlanayotgan davr ya’ni o’n sakkizinchi asrda Buxoro, Xiva, Rossiya mamlakatlari manzarasi yoritilgan.

Kitobxon har bir asarga uning badiiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda baho beradi. Asarda tarixiy voqealarning badiiylik bilan uyg’unlikda tasvirlanishi ijodkorning muhim yutuqlaridan biri sanaladi. Negaki, bugungi kunda yashab, olis o’tmish voqeligi haqida asar yaratish murakkab jarayondir. Uni badiiylik unsurlari vositasida ifodalashda ijodkor anchayin qiyinchilikka duch keladi.

Xulosa o’rnida aytish mumkinki, o’zbek adabiyotida tarixiy mavzuda yaratilgan asarlarda tarixiy qahramon masalasi, tarixiy muhit ifodasi, tarixiy-badiiy talqin tamoyillariga asarning muhim jihati sifatida qaraladi. Chunki tarixiy asarlar o’tmishda yashab, qahramonliklar ko’rsatgan tarixiy shaxslarning hayoti va faoliyatini yoritish, ularni yurt qahramoni sifatida tasvirlash, o’tmish voqeligi, davr ruhi va muhitini aks ettirish uchun yaratiladi. Yaxshi ijod namulalarini yaratish uchun tarixiylik va badiiylik tamoyillari o’zaro uyg’unlikda bo’lishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Чернишевский Н.Г. Поли.собр. сочинений.- М: Исскуство, 1978
2. Sayyora, L. (2024). Image of the Ambassador in the Creation of Jora Fazil. Journal of Intellectual Property and Human Rights, 3(4)
4. Fozilov J. Oshiq Buxoriy qissalari.—T.Yangi asr avlodi, 2017 . — 320 b.

5. Latipova, S. (2024). Tarixiy romanda darvesh obrazi (yozuvchi Jora Fozilning “Ayriliq ostonasi” romani asosida). Theoretical aspects in the formation of pedagogical sciences, 3(1), 58-61
6. Yoʻldoshev Q. Mohiyatni anglash yoʻli. “Sharq yulduzi” jurnali.
7. Normatov U. Yetuklik, –T.:1982.

FITRAT TANQIDCHILIGINING USLUBIY JIHATLARI

Qodirova Nasima Saidburxonovna,

BuxDU doktoranti, filologiya fanlari boʻyicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya: Mazkur maqolada buxorolik ijodkor, adabiyotshunos olim va munaqqid Abdurauf Fitratning adabiy tanqidga doir “Yopishmagan gajjaklar” ochiq xati munaqqid uslubi jihatidan tahlil etiladi. Munaqqid uslubiga xos bir qator oʻziga xosliklar aniqlanib, tahlillar orqali asoslanadi.

Kalit soʻzlar: tanqid, munaqqid, uslub, oʻziga xoslik, munaqqid madaniyati, murojaat usullari, ilmiy tafakkur, badiiy tafakkur, ilmiy-badiiy tafakkur.

Аннотация: В данной статье с точки зрения критического стиля анализируется открытое письмо бухарского творца, литературоведа и критика Абдурауфа Фитрата о литературной критике «Ёпишмаган гаджаклар». Путем анализа выявляются и обосновываются ряд особенностей стиля критика.

Ключевые слова: критика, критик, стиль, своеобразие, критическая культура, методы обращения, научное мышление, художественное мышление, научно-художественное мышление.

Annotation: In this article, the open letter of the Bukhara creator, literary scholar and critic Abdurauf Fitrat on literary criticism "Yapishmagan gajjaklar" is analyzed in terms of critical style. A number of peculiarities of the critic's style are identified and substantiated through analysis.

Key words: criticism, critic, style, originality, critic's culture, methods of reference, scientific thinking, artistic thinking, scientific-artistic thinking.

Abdurauf Fitrat oʻzbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi taraqqiyotiga katta hissa qoʻshgan yirik olim sifatida turli janrlarda ijod qildi. Biroq uning adabiy tanqidga doir asarlarining barchasi bizgacha yetib kelmagan. Shunday boʻlsa-da, uslub matnning minimal maydonlaridan namoyon boʻla boshlashini hisobga olsak, uning mavjud maqolalari misolida tanqidchilikdagi uslubiga doir bir qator xulosalarga kelish mumkin. Fitratning adabiy-tanqidiy qarashlari adabiyotshunos olim H.Boltaboyev tomonidan keng tadqiq etilgan va uning adabiyotshunos sifatidagi qiyofasi, uslubiy oʻziga xosligi koʻrsatib berilgan.⁷¹ Biz mazkur ishda Fitratning tanqidchilikdagi uslubi, xususan, adabiy-tanqidiy maktub janriga mansub J.Boyboʻlatovga yozgan ochiq xati “Yopishmagan gajjaklar” atrofida mulohaza yuritamiz. Fitratning mazkur ochiq xati oʻsha davr tanqidchiligi uchun katta

⁷¹ Boltaboyev H. Fitratning adabiy-estetik qarashlari jadid adabiyotshunosligi kontekstida. – Toshkent. 2024.

ahamiyatga ega⁷².

Aslida ochiq xat istilohi matbuot orqali jamoatchilikka murojaat qilish vositasi sifatida 19- asrning o'rtalarida nemis matbuotida paydo bo'lgan edi⁷³. Ochiq xat janr sifatida yozuvchi va jurnalistlar ijodida shakllandi va rivojlandi. Ochiq xatlarda muallifning o'ziga xosligi, muomala madaniyati, e'tiqodi, adabiyot haqidagi qarashlari, talqin etilayotgan asarlarga, yozuvchi tutgan yo'lga, uning uslubiga munosabati asosiy o'rinda turadi.

Ochiq xatlarda, asosan, xalq manfaatlariga doir ijtimoiy muammolarda doir mulohazalarga ahamiyat qaratiladi. Adabiy-tanqidiy ochiq xatlarda esa xalq va uning hayotini aks ettiruvchi adabiyot manfaatlariga oid tanqidiy muammolar muhokama etiladi. Biroq muallif shaxsiyati talqin etilayotgan adabiy muammoga nisbatan shaklan shaxsiy-munosabat tarzida namoyon bo'lsa-da, unda umummanfaati asosiy o'rinda turadi. Bu, albatta, uslubning janr bilan aloqasini ham ko'rsatadi, ya'ni ochiq xat janrida muallifning ichki o'z-o'zini ifodalashi, o'ziga bo'lgan munosabatga javobi, o'zini, shaxsiyati va mulohazalarini dadil himoya qilish kabilar yanada yorqinroq ko'rinadi. Va bularning qay darajada amalga oshirila olinganligi tanqidchi uslubini belgilaydi.

Fitratning adabiyotshunos sifatidagi muhim ishlaridan biri "Chig'atoy gurungi"ni yo'lga qo'ygani edi. O'tmish merosini o'rganish va undan xalqni bahramand etish, avlodlarni ajdodlarining o'lmas ruhiyati bilan bog'lashda bu jamiyat juda katta xizmat qilganligi ma'lum. "Chig'atoy gurungi" madaniy-adabiy tashkilot bo'lib, uning faoliyati asosida islohotchilik g'oyasi yotar edi. Fitrat madaniyat taraqqiyotining yuksak cho'qqisi - Navoiy davrini ko'p jihatdan ibrat qilib olgan edi⁷⁴.

"Gurungchi"lar millatning hayot va istiqboli uchun 500 yil davomida uzilib qolgan tarix bilan milliy-madaniy ulanish shart ekanligini teran his etdilar. 20-yillarning ikkinchi yarmidan e'tiboran bunday harakatlarga siyosiy baho berishlar boshlandi. 1922-yili "Chig'atoy gurungi" tarqatib yuborilganiga qaramay, gurungning a'zolari o'z faoliyatlarini turli yo'nalishlarda davom ettirdilar. Fitrat boshchilik qilgan "Chig'atoy gurungi" Turkiston milliy madaniyatini barpo etish uchun kurashdi.

20-yillarning oxiri va 30-yillarning boshlariga kelib, "Chig'atoychi"larni panturkizm, panislomizmda ayblovdilar soni orta bordi. 1929-yilda J.Boybo'latovning "O'zbek adabiyotida chig'atoychilik" maqolasi bosildi. Fitratning "O'zbek adabiyoti namunalari" majmuasi munosabati bilan yozilgan bu maqola boshdan oxirigacha uning muallifini "osh etish"ga qaratilgan edi. Chunonchi, u marksizمنى inkor qilishda, o'tmishni ideallashtirishda, burjua millatchiligi g'oyalarini targ'ib va tashviq etishda ayblangan edi. Shu zaylda ko'p asrlik adabiy merosimiz chiqitga chiqarilgan edi. J.Boybo'latov chig'atoy shoirlaridan hozirgi proletar adabiyoti uchun bir narsa ola bilishga shubha bilan qaradi. Kitobga so'zboshi yozgan Otajon Hoshimni ham haqorat qilishdan qaytmaydi.

Ko'p o'tmay matbuotda unga javoban maqolalar paydo bo'ldi. Otajon Hoshim

⁷² О.Сафаров, Б.Йўлдошев, Ш.Аҳмедова.Ўзбек адабий танқидчилиги. – Бухоро. 2003. 72-73-бетлар.

⁷³ О.Тоғаев. Публицистика жанрлари. Т. 1982. –Б 26.

⁷⁴ Axmedova Sh. Ma'rifatparvar jadid tanqidchilari. – Moldova: "Globe". 2023. 63-b.

“Adabiy meros va chig‘atoy adabiyoti” maqolasida J.Boybo‘latov maqolasini feleton deb atarkan, adabiy meros va chig‘atoy adabiyoti kabi muhim masalalarni Boybo‘latov kabi hal qilish mumkin emasligini ta’kidladi⁷⁵. “Chig‘atoy adabiyoti ko‘p badiiy namunalar bergandir, bu adabiyotning bir qancha san’atkor namunalari bor”, - deya e’tirof qiladi.

O‘zbek mumtoz adabiyotiga tosh otilgan mazkur munosabatga qalbi va ruhi uyg‘oq munaqqid Fitrat jim turmadi. J.Boybo‘latovga javoban “Yopishmagan gajaklar” ochiq xati bilan chiqdi. “Jalil Boybo‘latovga ochiq xat” deb atalgan bu maktub shunchaki nohaq tanqidga javobgina emas, balki “go‘zallikni, chinakam adabiyotni anglash, idrok etishdan uzoq nuqtayi nazarning - olmadan qurt qidirishning” (Asqad Muxtor) jamiyat hayotida tobora kuchayayotganligini teran his qilish va unga qarshi isyon ruhiga yo‘g‘rilgan edi. Gap shundaki, J.Boybo‘latov Fitratning o‘tmish adabiyot namunalarini bittama-bitta yig‘ib, tozalab, saralab, izohlab o‘quvchiga taqdim etishdek og‘ir va sharaflı ishini dushmanlik, zararkundalik hisoblagan va buni adibning butun faoliyati misolida “isbot” qilishga uringan edi.⁷⁶

Fitrat maqolani “do‘stim” degan murojaat bilan boshlaydi. Bunda muallif uslubidagi so‘zning ma’no qirralarini terang anglash ko‘zga tashlanadi. Birinchidan, to‘g‘ri ma’noda Fitrat Boybo‘latovni o‘ziga do‘st – maqolalari, chiqishlarini kuzatib boruvchi va unga munosabat bildiruvchi kishi deb qarasa, ikkinchidan, maqola bahonasida Fitratga o‘zining salbiy shaxsiy munosabatlarini bildirib qo‘ygan “do‘st” sifatida unga shunday murojaat qiladi.

Fitrat bolalar orasida “Ko‘zim ko‘rmaydir” o‘yini bo‘lganligi haqida gapirib, ko‘zini qattiq bog‘lab olgan bolaning atrofdagilarga hujum qilishini Boybo‘latovga qiyoslaydi. “Maqolani yozganda, sizning qalamingiz ham shul ko‘zi ko‘rmas bolaning tayog‘iga o‘xshagan: aylangan, aylangan, kimga to‘g‘ri kelsa, shunga tekkan, orada mening kitobim unutilgan, juda oz o‘rin olgan”⁷⁷. Albatta, bu o‘xshatish bejizga emas, unda munaqqid uslubidagi matn ma’no qatlamlarining kengligini ko‘rishimiz mumkin. Bolalar o‘yinini aytish bilan u Boybo‘latovga bu ish, bolalarcha, o‘ylamay qilingan ish ekanligini, bundan tashqari bolalar har qancha yomon ish qilsalar-da, kattalar tomonidan jiddiy qabul qilinmasligi jihatidan bu maqola Fitratni u qadar bezovta qilmagani, bolalarning xatosini bag‘rikenglik bilan tushuntirish lozimligi va shu sabab mazkur xatni yozayotganiga ishora edi. Boshqa tomondan bu o‘yinining eslanishi Boybo‘latov maqolasining asossiz va noto‘g‘ri ekanligini ta’kidlovchi juda chiroyli o‘xshatish, hamjamiyat oldida Boybo‘latovni kulgiga qoldiradigan topilma deyish mumkin.

Maqola davomida tanqidchi Boybo‘latovning bu “bolarcha” qilingan ishi uchun sabablar qidiradi va topadi, qaysidir ma’noda uni oqlashga, shuning bilan birga o‘ziga qo‘yilgan ayblarning asossizligini dalillashga harakat qiladi: "Siz adabiyot

⁷⁵ Axmedova Sh. Ma’rifatparvar jadid tanqidchilari. – Moldova: “Globe”. 2023. 65-b.

⁷⁶ Абдурауф Фитрат. «Ёпишмаган гажжаклар». Сайланма. – Тошкент: “Забаржад медиа”, 2022. 386-397-б.

⁷⁷ Абдурауф Фитрат. «Ёпишмаган гажжаклар». Сайланма. – Тошкент: “Забаржад медиа”, 2022. 386-б.

tarixining odami emassiz, maqolangiz esa tasodifiy bir hodisadir"⁷⁸, - deydi. Bu esa Fitrat usubida muloqot etikasining o'ziga xos namoyon bo'lishi, munaqqid madaniyatiga xos vazminlik va bosiqlikning belgisidir. Shuni ham aytib o'tish lozimki, jadid tanqidchilarining barchasida bu tarzda muomala odobini ko'rmaymiz. Boybo'latov maqolada Fitratni har qancha noo'rin qoralagan bo'lsa-da, ochiq xatda munaqqidning unga salbiy munosabatni ko'rmaymiz. Maqolani o'qigani, munosabat bildirgani uchun uning mehnatini qadrlaydi. "O'zbek adabiyoti namunalari" asari haqida yozilgan fikrlardan mamnun ekanligini bildirib, Boybo'latovga tashakkur xam bildiradi.

Ochiq xatning janriy belgilaridan biri bo'lgan o'ziga xos murojaat shakllaridan foydalanishda ham Fitrat uslubiga xos bag'rikenglikni ko'ramiz. Munaqqid Boybo'latovga "Do'stim", "Azizim", "Siz" deya murojaat etadi. Bu bir tomondan, muomala odobiga kirs, ikkinchi tomondan, bosiqlik bilan nohaq fikrlarga zarba berishning fitratona uslubidir.

Munaqqid uslubida aks etuvchi unsurlardan biri uning e'tiqodi, o'z vatani, o'tmishi va ajdodlarga muhabbatidir. Fitratning tahlil etilayotgan ochiq xati misolida buni yaqqol ko'rish mumkin. Munaqqid o'zining shaxsiyatiga nisbatan aytilgan har qanday nohaq ta'nalarni, ayblovlarni bosiqlik bilan qabul qiladi va ularga yumshoqlik bilan javob beradi. Ammo Boybo'latovning o'zbek adabiyotining o'tgan davri va undagi asarlarga nisbatan "axlatlar" so'zini qo'llashini Fitrat qabul qila olmaydi, endi bunga keskin munosabat bildirishga majbur bo'ladi. Bunday deyish "muhokamangizning kirligidan chiqqan yangi bir istiloh" deydi. Ko'rinadiki, ochiq xat davomida Fitrat Boybo'latov muhokamalarining tasodifiy hodisaligi, u adabiyot tarixi kishisi emasligi kabi vajlar bilan uni oqlashga urindi, ammo vatani o'tmish merosiga qarata aytilgan nojo'ya so'z sababli Boylatov muhokamasi va munosabatining kirligini ta'kidlashga majbur bo'ldi. Fitrat o'z she'rlari, dramalari va boshqa nasriy asarlari oqrali o'zining chin millat farzandi ekanligini namoyon eta olgan, mazkur tanqidchilikdagi birgina ochiq xatida ham uning vatanparvarligi, millat taqdiri va kelajagi uchun qayg'urishi yorqin aks etadi va bu vatanparvarlik uning tanqidchilikdagi uslubiga ham o'z ulushini qo'shadi.

Fitratning munaqqid va olim sifatida mardligi shundaki, o'z xatolarini, hattoki qilmagan ba'zi xatolarini ham tan oladi. Uning "albatta, ishlarimda yanglishlar bo'lishi mumkin. Yanglishlarimni joy-joyi bilan ko'rsatish kerak, ko'zni yumib, og'izni ochib so'kishning ilmiy foydasi yo'qdir"⁷⁹, - degan so'zlari tobora o'z qiyofasiga ega bo'lish sari intilayotgan bugungi tanqidchilik uchun ham dasturulamal vazifasini o'tashi tayin. To'g'ri, Fitrat ham o'z davri kishisi edi. Binobarin, ochiq xatdagi sho'ro davri mafkurasiga daxldor fikrlarga shu jihatdan qarash kerak.

Ammo bu xatda xotima yo'q, chunki u tugallanmagan, buni Fitratning zamondoshlari ham tasdiqlashgan⁸⁰.

⁷⁸ Абдурауф Фитрат. «Ёпишмаган гажжаклар». Сайланма. — Тошкент: "Забаржад медиа", 2022. 387-б.

⁷⁹ Абдурауф Фитрат. «Ёпишмаган гажжаклар». Сайланма. — Тошкент: "Забаржад медиа", 2022. 395-б.

⁸⁰ Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. 3- жилд. Тошкент. "Маънавият". 2003. — Б 255.

Mazkur ochiq xat o'sha davr tanqidchiligi uchun katta ahamiyatga ega bo'ldi⁸¹. Zero, unda Fitrat faqat Boybo'latovga emas, o'sha davrda taraqqiy etayotgan vulgar sotsiologizmga ham zarba bergan edi: " . . . Mening so'zlarimni bosh-oyog'ini kesib tashlab, o'z maqsadingizga yaraqlik bir holga kirgizib, so'ngra e'tiroz qilishingiz ilmiy bir harakat sanalmaydir"⁸².

Fitrat munaqqidning har bir muhokamasi ilmiy asosga ega bo'lishini qat'iy talab etadi. Ilmiylik munaqqid uslubining eng fazilatli jihati ekanligini teran anglaydi, shu sabab ochiq xatning bir qancha o'rinlarida "ilmiy bir harakat sanalmaydir", "ilm uchun bir narsa bermaydir", "ilmiy foydasi yo'q" kabi jummalarni ko'ramiz.

Xulosa qilib aytganda, ochiq xatda, Fitratning munaqqidlik uslubiga xos bo'lgan yuksak madaniyatga egalik, ilmiy etikaga rioya etish, o'z mulohazalarini ilmiy asoslab bera olish, vatani tarixiga muhabbat kabi ko'plab fazilatlar yaqqol ko'rinib turadi. Munaqqidning qarashlari va uslubi bugungi kunda adabiyotshunos va tanqidchilar uchun ibrat maktabi bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Сафаров О., Йўлдошев Б., Аҳмедова Ш. Ўзбек адабий танқидчилиги. – Бухоро. 2003.
2. Тоғаев О.. Публицистика жанрлари. – Тошкент. 1982.
3. Абдурауф Фитрат. «Ёпишмаган гажжаклар». Сайланма. – Тошкент: "Забаржад медиа", 2022.
4. Ўзбек адабий танқиди тарихи. Дарслик. Назаров Б, Расулов А., Аҳмедова Ш., Қахрамонов Қ. – Тошкент. 2012.
5. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Уч жилдлик. Учинчи жилд. – Тошкент. Маънавият. 2003.
6. Axmedova Sh. Ma'rifatparvar jadid tanqidchilari. – Moldova: "Globe". 2023.

FITRAT ASARLARII TILIDA QO'LLANGAN YORDAMCHI SO'ZLARINING INGLIZCHA TARJIMADA BERILISHI

G.SH.Kaxxorova, BuxDU doktoranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ko'makchi, bog'lovchi va yuklama kabi yordamchi so'zlarning jadid adibi Abdurauf Fitrat asarlari yaratilgan eski o'zbek tilida qo'llanishi va ularning inglizcha tarjimada berilishi xususida so'z yuritilgan.*

Kalit so'zlar: *ko'makchi, bog'lovchi, yuklama, yordamchi so'zlar, jadid, asar, tarjima.*

Абстрактный. *В данной статье говорится об использовании вспомогательных слов, таких как помощник, компоновщик и загрузка, в староузбекском языке, на котором написаны произведения современного писателя Абдурауфа Фитрата, и их переводе на английский язык.*

⁸¹ Ўзбек адабий танқиди тарихи. Дарслик. Назаров Б, Расулов А., Аҳмедова Ш., Қахрамонов Қ. Тошкент. 2012. 425 б.

⁸² Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. Уч жилдлик. Учинчи жилд. Т.: Маънавият. Т. 2003. - Б. 239.

Ключевые слова: помощник, компоновщик, загрузка, вспомогательные слова, джадид, работа, перевод.

Abstract. This article talks about the use of auxiliary words such as helper, linker and download in the old Uzbek language, in which the works of the modern writer Abdurauf Fitrat were written, and their translation into English.

Key words: helper, linker, download, auxiliary words, jadid, work, translation.

Buxorolik adib va shoir, dramaturg Abdurauf Fitrat o'z asarlari bilan jahon adabiyotining badiiy-estetik tajribalarini boyitishga, mintaqalararo adabiy aloqalarni mustahkamlashga hissa qo'shgan buyuk ijodkorlardan biri edi. Shu sababli uning merosini o'rganishga dunyo olimlari hamisha alohida e'tibor bilan yondashganlar. Uning asarlarini o'z tillariga tarjima qilib, ularda ilgari surilgan ma'naviyati va ma'rifati, inson erki va ozodligi uchun kurashning tarixiy-badiiy o'rganishga diqqat qaratishgan.

Fitrat asarlari hozirgacha turk, nemis, ingliz, rus, xitoy, yapon tillariga tarjima qilinib, nashr qilingan. Biz unig inglizcha tarjimalarida yordamchi so'zlarning saqlanishi va berilishi bilan qiziqdik. Chunki Fitrat eski o'zbek tilida ijod qilgan. Shu boisdan uning asarlarida yordamchi so'zlarning eski o'zbek tilidagi ko'rinishlari qo'llanganki, ular hozirgi o'zbek adabiy tilidagidan sal farq qiladi.

Abdurauf Fitratning "Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jadid maktablari xususida qilg'an munozarasi" asari nomidanoq ko'rinib turibdiki, unda birdaniga ikkita ko'makchi – *ila* hamda *xususinda* so'zlari qo'llangan. Bunda "ila" va "bilan" bog'lovchisining qisqartirilgan shakli bo'lib, u birinchi kelgan "b" va oxirida kelgan "n" tovushini tashlab ishlatishdan paydo bo'lgan. O'zbek tilida u sof emas, vazifadosh ko'makchi hisoblanadi. Shuning barobarida bu o'rinda endi u ko'makchi emas, balki bog'lovchi vazifasini bajarib kelgan. U asar nomidagi "bir farangi ila buxoroli mudarris" birikmalarini teng bog'lashga xizmat qilib, o'zbek tilida teng, biriktiruvchi bog'lovchi sifatida mavjud bo'lgan "va", "hamda" kabi bog'lovchilarni o'zida almashtirib kelmoqda. Ma'lumki, bu ko'makchi faqat badiiy uslubda mana shunday qisqargan shaklda ishlatiladi. Bu o'rinda ham uning asar sarlavhasida qo'llanishi badiiyatni oshirish uchun xizmat ko'rsatgan.

E'tiborli tomoni shundaki, ushbu asar nomining ruscha tarjimasi kuzatilganda, undagi "ila" so'zi bu tilda yordamchi so'z vazifasini o'taydigan "s" ko'makchisi bilan berilgan. Jumladan: "Спор бухарского мудерриса с европейцем из Индии о новометодных школах ("Истинный результат обмена мислей").

Bu asarning birinchi tarjima nashri 1911-yilda Toshkentda polkovnik Yagelloning forschadan ruschaga o'girmasi asosida amalga oshirilgan.

Asar nomidagi "*xususinda*" ko'makchisi "haqida", "to'g'risida" kabi ko'makchilarga sinonim (ma'nodosh) bo'lib, u ham ko'pincha badiiy uslubda qo'llanishi ma'lum. Yana bunda uning hozirgiday "*xususida*" deb emas, balki o'sha davr tiliga mos ravishda bir "n" tovushining orttirilishi bilan "*xususinda*" deb berilishi ta'sirchanlikni oshirishga olib kelgan.

Ushbu asar nomi qisqartirilib "Munozara" deb ham yuritiladi. U Abdurauf Fitratning xorijda nashr qilingan ilk asaridir. Asar fors-tojik tilida "Munozarai mudarrisi Buxoroiy bo yak nafari farangi dar Hinduston dar borai makotibi jadida"

nomi bilan 1328-hijriy yilida Istanbulda yozilgan. Uni o'zbek tiliga Hoji Muin va Shukrullo "Hindustonda bir farangi ila buxoroli bir mudarrisning bir necha masalalar hamda usuli jadida xususida qilgan munozarasi" nomi bilan o'girib, 1911 va 1913-yillarda bostirganlar. Ko'rinadiki, asarning asl nomlanishida "ila" ko'makchi-bog'lovchisi o'rnida "bo" so'zi bog'lovchi sifatida qo'llangan. "Xususinda" ko'makchisi esa "dar borai", ya'ni borasida so'zi bilan berilgan.

Asar nomi xorijlik olim Adib Xalid tomonidan "*The Debate between a Teacher from Bukhara and a Yeuropayan*") deb tarjima qilingan. Bunda tarjimon "ila"ni "*and*" sof bog'lovchisi, "xususinda" ko'makchisini esa "*from*" ko'makchisi bilan ifoda etgan.

Ba'zan asar nomi ayrim olimlar tomonidan (masalan, Villiam Xannavey) "Hindistonda bir farangi ila buxorolik bir mudarisning bir nechta masalalar hamda usuli jadida xususida qilgan munozarasi". Ya'ni "Debate between a Teacher from Bukhara and a European in India about New Schools" nomi bilan atab kelganiga ham guvoh bo'lish mumkin. Bunda "bir nechta masalalar **hamda** usuli jadida" birikmalari o'zaro "hamda" teng bog'lovchisi bilan bog'lab keltirilishi kuzatiladi. Tarjimon bunda bir sarlavhaning o'zidayoq uch yordamchi so'zlardan: from, about kabi ikki ko'makchi hamda and bog'lovchisidan foydalangan.

Demak, eski o'zbek tilida yaratilgan jadidlar asarlarida yordamchi so'zlar ko'pincha tarkibidagi tovushlar yo tushgan, yo ortgan holatda qo'llanadi. Ammo. Bu doimiy ravishda emas. Masalan, Fitratning "Sayha" to'plamidan olingan vatanparvarlik mavzuidagi quyidagi satrlarni Salih Beshakchi shunday o'giran:

Oh my dear mother,
Oh land of Bukhara
My Pride **with** you,
And my trust is with you...

In another poem he says:

Begin to blow **about** my homeland in the morning
Oh, did I say homeland, rather the place where
I prostrate my body **and** soul
Both my safe place of rest, my honor **and** glory
And my ka'ba, my qibla, **and** my garden.

Ko'rinyaptiki, ushbu satrlarda tarjimon "*bilan*" ko'makchisini ifodalash uchun ingliz tilida unga muqobil kela oladigan "*with*" so'zidan, va yoki *hamda* teng bog'lovchilari bilan muvofiqlikka ega "*and*", *haqida* ko'makchisiga adekvat kela oladigan "***about***" leksik birliklaridan foydalangan.

Stilistik nuqtai nazardan bir xil so'zni takror-takror ishlatish aslida uslubiy xatolik sanaladi. Lekin ularning bunday holatda ohangdorlikni kuchaytirish uchun xizmat qilishini ham inkor qilib bo'lmaydi. Shu nuqtai nazardan yuqoridagi kabi "*and*" bog'lovchisining bir necha o'rinda takroriy holatda ishlatilishini uslubiy g'alizlik sifatida baholash to'g'ri hisoblanmaydi.

Asarda qo'llanilgan evropalik nutqida uchraydigan tarkibida vaqtni ifodalovchi "keyin" ko'makchisi ishtirok qilgan "Xo'sh, bu maktab necha yildan keyin farzandlaringizni kofir qilib qo'yishini bilasizmi?" gapi "*Well, did you know in how*

many ears this school would have made infidels of your children?" jumlasida berilgan. Unga javoban keltirilgan "O'qituvchi: Bu ishlar "ulamo"ning emas, balki amirning [hukmdorning] zimmasidadir" degan gap tarjimada "TEACHER: *These things are not the responsibility of the 'ulama', but of the amir [the ruler]*" ko'rinishida ifoda etilgan. Demak, uning tarkibida qo'llangan "balki" ayiruv bog'lovchisi ingliz tilida unga muvofiq tushadigan "but" bog'lovchisi bilan to'g'ri berilmoqda. O'zbek tilida "balki" so'zi aslida modal so'z bo'lib, ba'zan ayiruv bog'lovchisiga vazifadoshlik hosil qilib keladi.

"EUROPEAN: Mr. Teacher! Some ears ago Bukhara had an independent, powerful government and a population of ten million people. After the defeat [in 1868] of Amir Muzaffar [ruler of Bukhara, 1860-1885], the pomp of kingship was replaced by an emirate.... If you continue much longer in your old neglect; if you do not have pity on your religion and people; if you do not begin to think about saving your nobility and honor; if you forget the rights of your motherland, and if you betray the dignity and greatness of your world-conquering ancestor [Amir] Timur [reigned 1370-1405], you will cast this statue from the compass of memory, and you will sleep forever in the land of dishonor, lowliness, and anonymity.

Keltirilgan ushbu parchaning 7 o'rnida **and**, ya'ni **va** teng (biriktiruv) bog'lovchisi, 5 o'rnida **if** – **agar** shart bog'lovchisi, 1 o'rnida payt ma'nosini bildiruvchi **after** – **keyin**, **so'ng** ko'makchisi qo'llanib kelgan.

Xullas, Abdurauf Fitrat asarlarining xorijda tarjima qilinishi, nashrlari va o'rganilishini ochish dunyo tarjimashunosligi taraqqiyoti bilan bog'liq xususiyatlarni qiyosiy o'rganish imkonini berishi jihatidan ahamiyatli hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Edward Allworth. An Analysis of the Western Scholarly Discourse on Turkic Identity in Central Asia, The Turkish Yearbook of International Relations, No: 32, 2002. – R. 127-166.
2. Boltaboyev H. XX asr boshlari o'zbek adabiyotshunosligi va Fitratning ilmiy merosi: Filol. fan. d-ri... diss. – T., 1996.
3. Saidov Y.S. Fitrat badiiy asarlari leksikasi: Filol. fan. nomz... diss. avtoref. – T.: 2001. – 24 b.
4. Qurbonova M.M. Fitratning tilshunoslik merosi: Filol. fan. nomz... diss. – T.: 1993.

BUXOROLIK SHOIRLAR IJODIDA NAVRO'Z TALQINI

Fozilova O'g'iloy Fayoz qizi,

BuxDU 2-bosqich tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Ming yillik tarixga ega bo'lgan, xalqimizning azaliy orzularini o'zida mujassamlashtirgan Navro'z bayrami badiiy adabiyotda shoir va yozuvchilar ijodida ham salmoqli o'rin egallaydi. Ushbu maqolada Navro'zning buxorolik shoir hamda yozuvchilar ijodidagi talqini yoritib berilgan. Shuningdek, Buxoro viloyatida hali-hanuzgacha saqlanib qolingan Navro'z bilan bog'liq urf-odatlar keltirib o'tilgan.*

Kalit so'zlar: milliy qadriyat, Navro'z bayrami, urf-odat, marosim, an'ana, asriy qadriyat, tarix, tabiatning uyg'onishi, bahor.

Asrlar davomida xalqimizning muqaddas hisoblangan urf-odatlarini saqlashga urinib, ularning tag zahiridagi ma'no-mohiyatini avlodlarga yetkazib kelmoqdamiz. Prezidentimizning asriy qadriyatlarni saqlab qolish va rivojlantirish yo'lidagi shunday mislsiz jasoratlari tufayli unutilish arafasiga kelib qolgan ko'plab an'ana va marosimlarimiz qatori Navro'z bilan aloqador udumlarimiz ham tiklanib, yurtimizning barcha so'lim go'shalarida mehnat va yasharish shodiyonasi sifatida keng ko'lamda nishonlanishi ta'minlanmoqda. Xalqimizning Navro'z bayrami bilan aloqador marosimlari juda ham ko'p bo'lib, ular sirasiga kiradigan "Qizil gul" sayli agrar kultlar va hosildorlik g'oyasini o'zida mujassamlashtirgan qadimiy umumxalq tantanalaridan biridir.

"Qizil gul" sayli xalqimizning yilboshi - Navro'z bayrami bilan bog'liq, taqvimiy marosimlari tizimining an'anaviy uzvlaridan biri bo'lib, tabiatning ko'klamgi uyg'onishi, yangi mehnat yilining boshlanishi, hosildorlik va baraka tilash tantanasi sifatida o'tkazib kelingan.

Sayli guli surx erta bahorda lolaqizg'aldoqlar ochilib, ko'zlarni yashnata boshlagach, Buxoroda o'tmishda o'tkazilgan umumxalq shodiyonasi. Buxoroda "Guli surx" sayli gulga oid qadimiy totemistik an'analar zaminida shakllangan bo'lib, uzoq tarixga ega. "Guli surx" sayli Navro'z tantanalari bilan bog'liq umumxalq shodiyonasi sifatida juda tantanali o'tkazilgan. Bu sayl, asosan, Navruziiy an'ana sifatida aprel (sarv) oyining boshlaridan mayning o'rtalarigacha davom etgan, lekin dastlabki qizg'in davri boshlang'ich qismidagi ikki hafta hisoblangan. Xalq Gul saylida qatnashishni "savob ish" deb anglagan. Bunga ishora Sayl termalarida quyidagicha ifoda etiladi:

Rastalar buncha do'lob,
Guldan tayyorlang sharob,
Gul sayliga bormoq ham,
Bilib qo'ying bir savob.

Gul sayli yurt oqsoqolining olqishi bilan boshlanib, olqishi bilan yakunlangan. Sayl erta tongdan boshlanib, kech oqshomgacha davom etgan. Shahar aholisi o'sha kunlarda Namozgoh maydonidan to Shirbudun-u Bahouddingacha saylga chiqishgan. Shuning uchun saylda kuylanadigan xalq termalarida sayl o'tadigan joy nomlari alohida tilga olinadi:

Labi hovuz majnuntol,
Majnuntolga payvand sol.
Gul sayliga kelganda,
Chiroylisin tanlab ol,
Ark oldida gul sayli,
Gul sayliga kel mayli.
Gul otishib o'ynaydi,
Zulfizar, Zuhro, Layli.

Bu termalarda Buxoroning ramziga aylangan mashhur tarixiy obidalaridan Labi hovuz bilan Ark nomi talmeh sifatida keltirilmoqda.

Shu bilan bir qatorda Navro'z bilan bog'liq terminlar, u haqidagi ta'riflar buxorolik ijodkorlar ijodida ham yaqqol ko'zga tashlanadi. Jumladan, tarixga nazar solinsa buyuk tarixchi, buxorolik olim Abu Bakr Narshaxiyning "Buxoro tarixi" asarida Navro'z bayrami o'lkamizda necha ming yil davomida uzluksiz nishonlanib kelayotganligini tasdiqlaydigan muhim dalillar keltirilgan: "Varashxa – katta qishloqlar jumlasidan bo'lib, Buxoro shahridan qadimiyroqdir. Bu qishloqda har o'n besh kunda bir kun bozor bo'ladi, yilning oxirida esa yigirma kun bozor qilib, yigirma birinchi kuni Navro'z – yangi yil bayramini o'tkazadilar. Buni "navro'zi kishovarzon" – "dehqonlar navro'zi" deytilar. Buxoro dehqonlari yil hisobini o'sha kundan boshlaydilar va bunga e'tibor beradilar".

"Buxoro tarixi" asarida Navro'z bayramining yoshi to'rt ming yildan ortiqroq ekanligini isbotlaydigan g'oyat muhim dalil ham bor. Narshaxiy buxoroliklarning ko'hna udumlaridan biri xususida hikoya qilar ekan, bu gaplar bo'lib o'tganiga hozir uch ming yildan ortiqroq vaqt o'tdi, deb yozadi. Agar xassos muarrix "hozir" deganida o'zi yashagan X asrni nazarda tutganligini, o'sha zamondayoq Navro'zi olam "uch ming yildan ortiqroq" yoshga kirib qolganligini e'tiborga olsak, ming yillar osha xalqimiz ma'naviy dunyosini boyitishga xizmat qilib kelgan bu fusunkor shodiyona o'lkamizda qadimdan keng nishonlangani ayon bo'ladi. Shuningdek, buxorolik yana bir tarixchi olim hamda shoir Hofiz Tanish Buxoriyning "Abdullanoma" asarida ham Navro'z haqida alohida to'xtalib o'tiladi.

Buxorolik shoir, tarjimon Sadriddin Salim Buxoriy ijodida Navro'z hamda bahor tarovati o'zgacha aks etgan. Jumladan, shoirning "Bahor mening yuragimdan kurtaklarga o'tadi" va "Navro'zing muborak, Vatanim" she'rlarida Navro'z tiriklik ramzi, tabiatning mo'jizasi sifatida e'tirof etiladi.

Dillarda umidlar uyg'ondi,
Pahlavon Mahmudlar uyg'ondi,
Oshiqu obidlar uyg'ondi,
Navro'zing muborak, Vatanim!
Abbosing, aslida, Alpomish,
Bu olqish jahoniy, bu olqish,
O'zbekning zarbasi bu emas tush,
Navro'zing muborak, Vatanim!
Tushlaring o'nglarga aylandi,
Tunlaring tonglarga aylandi,
Yovlaring gunglarga aylandi,
Navro'zing muborak, Vatanim!
O'zbekning zarbi ham zarb ekan,
Jahon lol, bu ajib harb ekan,
Ringlarda madadkor rabb ekan,
Navro'zing muborak, Vatanim!

Shoir Navro'z kelishini go'yoki tushni o'ngga aylanishiga, tunni ya'ni zulmatning yorug'likka, tongga almashinishiga yoki o'z raqibini mag'lub etgan g'olib sifatida ta'riflamoqda.

Shofirkonlik shoir, tarjimon Toshpo'lat Ahmad she'riyatida Navro'z alohida tavsiflanadi. Shoir bahor hamda Navro'zga bag'ishlangan she'rlarini alohida to'plam sifatida jonlantirib, unga "Navro'zingdan o'rgilay" deb nom bergan. Undagi Navro'z va bahorni madh etishga qaratilgan she'rlar bahoriy o'zgarishlarning inson ruhiyatiga ta'siri yorqin bo'yoqlarda aks ettirilgan.

Xulosa shuki, o'zbek adabiyotida Navro'zga bag'ishlangan asarlar alohida silsilani tashkil etadi. Shunday bo'lsa-da, ular adabiyotshunosligimizda haligacha umumlashtirilgan holda maxsus tadqiq qilingan emas. Holbuki, Navro'z haqida qadimdan hozirgacha og'zaki va yozma adabiyotda turli janrlarda yaratilgan asarlarning poetik takomil belgilarini, janriy xususiyatlarini, folklor va yozma adabiyotda talqin etilishiga xos badiiy tamoyillarni qiyosiy o'rganish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бухор элда гул сайли. Бухоро халқ қўшиқлари ва термалари. Тўплаб нашрга тайёрловчи ва кириш сўз муаллифлари Д.Ўраева, Д.Ражабов. – Т.: Мухаррир, 2010.

2. Абу Бакр Наршахий. Бухоро тарихи. –Т.:2022.

3. <https://kh-davron.uz>

ADABIY TA'SIR: TEVFIK FIKRET VA ABDURAUFG FITRAT

Farmonova Mohinur Faxritdinovna,

BuxDU tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek adabiyotining yorqin siymosi Abdurauf Fitratning ijodiga turk jadid adabiyotining ta'siri borasida fikr yuritiladi. Maqolada turk shoiri Teyfik Fikret hayoti va ijodi borasida qisqa ma'lumotlar berilgan. Fikretning ijodiy o'ziga xosligidan kelib chiqqan holda uning "Ferda" she'ri va Abdurauf Fitratning "O'gut" she'ri o'zaro qiyosiy usulda turli jihatdan tahlilga tortilgan. Tahlil natijasida "O'gut" she'ri adabiy ta'sir mahsuli ekanligi borasida xulosa beriladi.*

Kalit so'zlar: *o'zbek jadid adabiyoti, turk jadid adabiyoti, adabiy ta'sir, "Serveti Fünün", Hilmi, Teyfik Fikret, Abdurauf Fitrat.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается влияние современной турецкой литературы на творчество Абдурауфа Фитрата, известного представителя узбекской литературы. В статье представлены краткие сведения о жизни и творчестве турецкого поэта Тевфика Фикрета. В связи с творческим своеобразием Фикрета в сравнительном плане проанализированы его стихотворение «Ферда» и стихотворение Абдурауфа Фитрата «Огут». В результате анализа делается вывод, что стихотворение «Огут» является результатом литературного влияния.*

Ключевые слова: *узбекская джадидская литература, турецкая джадидская литература, литературное влияние, «Сервети Фунун», Хильми, Тевфик Фикрет, Абдурауф Фитрат.*

Annotation: *This article examines the influence of modern Turkish literature on the work of Abdurauf Fitrat, a famous representative of Uzbek literature. The article*

provides brief information about the life and work of the Turkish poet Tevfik Fikret. In connection with the creative originality of Fikret, his poem "Ferda" and Abdurauf Fitrat's poem "Ogut" are analyzed in a comparative way. As a result of the analysis, it is concluded that the poem "Ogut" is the result of literary influence.

Key words: *Uzbek Jadid literature, Turkish Jadid literature, literary influence, "Serveti Funun", Hilmi, Tevfik Fikret, Abdurauf Fitrat.*

Bugungi o'zbek adabiyotining shakllanishida, kamolga yetishishida adabiyotimiz boshdan kechirgan har bir davrning alohida o'rni bor. Xususan, jadidchilik davri milliy adabiyotni ko'chma ma'noda qayta qurgan, ming yillik qoliplarni o'zgartira olgan bosqichdir. Bu davr haqida so'z ketar ekan, Turkiston jadidlarining sardori sanalgan Abdurauf Fitrat haqida to'xtalmaslik mumkin emas. Biz 1930-yillardagi Fitratni kuchli adabiyotshunos, shoir, tarjimon, faylasuf, serqirra olim va milliy mafkuraga ega shaxs sifatida bilamiz. Albatta, bu jihatlarning bir shaxsda jamlanmasi bemisl iste'dod bilan bir qatorda tajribalar, ta'sirlar va izlanishlar samarasidir. Shu sababdan ham Fitrat faoliyati va ijodi tariximizning eng oydin sahifalaridan biridir. Garchi Fitratning hayoti va ijodiga doir ko'plab tadqiqotlar olib borilgan va keng o'rganilgan bo'lsa-da, uning ilk ijodiy faoliyati bilan bog'liq ma'lumotlar yetarli emas. Xususan, Abdurauf Fitratning 1910-1914-yillar oralig'ida Turkiyada yashagani va tahsil olgani ma'lum bo'lsa ham, bu muddatning barcha tafsilotlari hamon batamom yoritilgani yo'q. Ammo ayni shu muddat Fitrat hayoti va ijodida juda muhim rol o'ynagan.

O'tgan yil Turkiyaning Gazi universitetiga ilmiy ishim doirasida ma'lumotlar yig'ish maqsadida stajirovkaga borgan edim. Kutubxonada kitob titkilab charchagan paytlarim professorlarning ma'ruzalarida qatnashar edim. Xususan, turk ma'rifatparvarlik adabiyotining yetuk mutaxassisi, professor Sefa Yücenning ma'ruza darsi meni ancha ta'sirlantirgan edi. Ma'ruzada Servet-i Fünün davrining o'ziga xos jihatlari yoritib berildi. Domla talabalarga bu davrning mashhur ijodkorlari haqida ma'lumotlar bergach, ularning ijodi haqida, ijodiy öziga xosligi borasida gapirarkan, bir she'r tahlil qilaylik dedi-da, Tevfik Fikretning "**Ferdâ**" she'rini öqiy boshladi. She'rning hayqiriq kabi eshitiladigan ritmi, satrlardagi ma'nolarga singgan ohang, ohanglarda zohir bölayotgan mazmun, g'oya menga shu qadar tanish va ta'sirli tuyuldiki, beixtiyor Abdurauf Fitratning "**O'gut**" she'ri quloqlarim ostida jarangladi. Bu ikki she'r bir-biriga shu qadar uyg'un ediki, o'zimni to'xtatolmadim, professorga xayolimdan kechganlar haqida aytib, "**O'gut**" she'rini o'qib berdim. Ustoz ham hayratini yashirolmay aytdiki: "Bu haqida bir maqola yoz va buni kengroq o'rgan". Bu maqola ayni shu sabab bilan yozildi desam, yanglishmagan bo'laman.

Avvalo, Tevfik Fikret borasida ayrim ma'lumotlarga to'xtalib o'tsak. Asl ismi Mehmed Tevfik (1867-1915) Istanbulda tug'ilib o'sgan, butun umr ayni shu shaharda yashagan Usmonli turk shoiri va shu bilan bir qatorda jonkuyar muallim edi. 12 yoshida onasidan erta yetim qolgan Mehmedning tarbiyasi, ta'lim olishi bilan bog'liq jihatlari bilan ona tomonidan buvisi shug'ullanadi. O'rta ta'limni Mahmudiye maktabida boshlaydi va zamonining nufuzli ta'lim dargohi bo'lgan Galatasaray "Mekteb-i Sultanisi" da tamomlaydi. Uning Galatasaray Sultoni o'tishi hayotidagi burilish nuqtasi bo'ldi. Bu yerda u Muallim Naci, Recaizade Mahmut Ekrem, Muallim

Feyzi kabi taniqli ustozlardan adabiyot saboqlarini oldi. Ayni shu maskandagi ta'lim davrida u fransuz adabiyotiga qiziqishi tufayli fransuz tilini o'rgandi. U his-hayajonga to'la shaxsiyati, kechinmalari va ustozlari ta'siri tufayli she'riyatga yuzlandi. Uning birinchi she'ri 1883-yilda nashr etilgan. Fikret chinakam ma'noda serqirra badiiy ijodkor edi: yoshligidan rasm chizishni sevar, so'zda anglatolmaganlarini ranglarda anglatmoq istardi. Umri davomida rasm chizishda davom etgan Tevfik Fikretning bu qiziqishiga Jenab Shehabettin shoir haqidagi xotiralarida "Yuragi shoir, qo'li rassom" deb juda chiroyli ta'rif bergan edi.

1896-yilda Rezaizade tavsiyasi bilan "Servet-i Fünun"⁸³ ga bosh muharrir etib tayinlandi. Yosh shoir aslida "ilm" jurnali bo'lgan "Servet-i Fünun" ni "adabiyot" jurnaliga aylantirishga muvaffaq bo'ldi. Jurnal Tevfik Fikret rahbarligida nashr qilina boshlagan 256-sonidan boshlab adabiy jurnalga aylandi. Shu yillarda u badiiy hayotining eng sermahsul davrini boshidan kechirayotgan edi. She'rlarini "Mehmed Tevfik" o'rniga "Tevfik Fikret" taxallusi bilan nashr qila boshladi. Shoir o'z ijodida aruz vazni talablarini nisbatan soddalashtirdi, bundan maqsad esa oddiy xalq tomonidan she'rlarining qiyinchiliklarsiz o'qilishi, anglanishi edi. U rahbarlik qilgan jurnal atrofiga millat ziyolilari to'planib, guruh holiga keladi va jurnal nomi shu badiiy jamoaga ham berildi. San'atda ham mazmunan, ham shaklan yutuq yaratish tamoyilini o'zlashtirgan, o'zining yuksak ohangdor tili va pessimizmi bilan mashhur bo'lgan jamoa harakati "Kitap-ı Cedide" (Yangi adabiyot) deb atalgan. Bu maktabda Fikretidan tashqari Halit Ziya, Cenap Shababettin, Ismoil Safa, Mehmet Rauf, Samipashazade Sezai, Huseyin Cahit, Ahmet Shuayip, Huseyin Siret kabi ismlar bor edi. Avvalida jamoa siyosiy harakatlardan yiroqdek tuyuldi. Vaqt o'tishi bilan Fikret she'rlarining ijtimoiy jihati ortib, millatparvarlik ruhi birinchi o'ringa chiqdi.

Fikret she'rlari 1900-yilda "Rübab-i Shikeste" nomi bilan nashr etilgan. Xuddi shu yili Husayin Cahitning fransuzchadan tarjima qilingan "Adabiyot va huquq" nomli maqolasini bahona qilib "Servet-i Fünun" jurnali yopildi. Jurnal yopilib, jamiyat tarqalgach, Fikret 1901-yilda ilk bor o'zini jamiyatdan uzib, uzlatga chekindi. 1900 va 1905-yillar Fikret chuqur ijtimoiy va shaxsiy iztiroblarni, og'riqli yo'qotishlarni (otasi va singlisining vafoti) boshidan kechirgan juda og'ir yillar bo'ldi. Fikret 1909-yilning yanvarida uni sevganlarning talabi bilan o'zi ta'lim olgan Galatasaray "Mekteb-i Sultanisi" direktori bo'ldi. Ammo bu paytgacha kelib Beylerbeyiga ko'chirilgan maktab ayanchli ahvolda edi. Fikret Galatasaraydagi binoni qurdiradi va maktabda butunlay yangicha tartib o'rnatadi. Biroq bu yangiliklar unga qarshi ba'zi mish-mishlarni keltirib chiqardi. 1910-yil aprel oyida nafsoniyatiga og'ir botgan gap-so'zlar sabab o'z lavozimidan iste'foga chiqdi. Biroz vaqt o'tgach, Dorulfunun va Dorulmuallimiyda o'qigan ma'ruzalarini tashlab, yana yolg'izlikka chekindi.

Fikret so'z erkinligi va konstitutsiyaviy hukumat tarafdori sifatida tan olingan shoir edi. U o'z she'rlarida Abdul Hamid II ni ochiq tanqid qilgan. 1902-yilda u diktatura va repressiv siyosatni qoralovchi she'rlar to'plamini nashr etdi. U o'zining

⁸³ Servet-i Funun — 1891-1944 yillarda Usmonlilar imperiyasi va Turkiyada nashr etilgan san'at va adabiyot jurnali. Edebiyat-ı Cedide jamiyatining nashr organi bo'lgan jurnal turk matbuoti tarixidagi eng uzoq davom etgan va eng ta'sirli jurnallar qatoriga kiradi.

siyosiy qarashlari va asarlari hamda Abdul Hamid II ning taniqli siyosiy raqiblari, jumladan, yozuvchi Xolid Ziyo Ushakligil bilan aloqasi tufayli Usmonli politsiyasi tomonidan bir necha bor tergov qilingan. Bu kabi tergovlar, cheklovlar shoirni og'ir ma'naviy tushkunlikka solib, salomatligini yomonlashtirdi. Usmonlilar tuzumini tanqid qilgan o'ta olovli yozuvlari va she'rlari tufayli u "ozodlik shoiri" sifatida e'tirof qilinadi. Va hatto Mustafó Kamol Atatürk ham Fikret haqida shunday fikr bildirgan: "Men Inqilob ruhini Fikretdan oldim". Fikret islom konservatizmi va millatchiligini ham o'rinli tanqid qilib, **"Vatanim – bütün dunyo, millatim – insoniyat"** deb yozgan edi (shu o'rinda bu misralarning Hamza Hakimzoda Niyoziyning **"Millatim nasli bashardir, Vatanim kurrai arz"** degan satrlari bilan bu qadar o'xshashligi yana bir maqola uchun mavzu bo'lishini ta'kidlash joiz deb bildik). Uning zamonaviy maktab ochish, yangi adabiy jurnal chiqarish kabi loyihalari bo'lgan, ammo sog'lig'i yomonlashgani sababli ularni amalga oshira olmadi. U umrining so'nggi yillarida bolalar uchun she'rlar yozish bilan band edi. Sodda tilda va barmoq vaznida yozgan bu she'rlarini 1914-yilda nashr etilgan "Shermin" kitobida jamlagan. Turk millatining oydini shoir Tevfik Fikret 1915-yil 19-avgustda 47 yoshida vafot etdi. Shoirning "Rübâb-ı Şikeste", "Târih-i Kadîm", "Halûk'un Defteri Tevfik Fikret'in ikinci şiir kitabı", "Rübâbın Cevâbı", "Şermin", "Sis", "Millet Şarkısı", "Verin Zavallılara", "Ferda", "Yeşil Yurt", "İnanmak İhtiyacı" kabi she'rlari ramziy ifodalarga boyliqi bilan alohida diqqatga sazovordir.

Tevfik Fikret haqida qisqagina to'xtalib o'tsak bo'lardi, ammo shoir shaxsiyatiga doir yetarli ma'lumotlarni bilmay turib, uning she'riini muqoyasaga tortish bir qadar yanglish bo'lar deb mulohaza qildik. Endi maqola avvalidagi asosiy fikrga qaytaylik. "Ferda" va "O'gut": tasodifiy o'xshashlikmi yoki adabiy ta'sirmi? Hukmingizga ikkala she'rning ham matnini havola qilamiz:

Ferda⁸⁴

Tevfik Fikret

Bugünün gençlerine

Ferdâ senin; senin bu teceddüd, bu inkılâp...
Her şey senin değil mi zâten?... Sen, ey şebâb,
Ey çehre-i behîc-i ümîd, işte ma'kesin
Karşında: Bir semâ-yı seher, sâf ü bî-sehâb,
Aguş-ı lerze-dârı açık, bekliyor... Şitâb!
Ey fecr-i hande-zâd-ı hayât, işte herkesin
Enzârı sende; sen ki hayâtın ümîdisin,
Alnında bir sitâre-i nev, yok, âfitâb,
Afâka doğ, önünde şu mâzî-i pür-mihen
Sönsün müebbeden.
Sönsün müebbeden o cehennem; senin bugün
Cennet kadar güzel vatanın var: şu gördüğün
Zümrüt bakışlı, inci şetâretli kızcağız
Kimdir, bilir misin? Vatanın.. Şimdi saygısız
Bir göz bu nazlı çehreye- Allah esirgesin! -

⁸⁴ Ferda – eski forsiy tilidan tarjima qilinganda "ertangi kun", "kelajak" degan ma'nolarni anglatadi. [8]

Kem bir nazarla baksa tahammül eder misin?
 İster misin, şu ak sakalın pâk ü muhteşem
 Pîşâni-i vekârına, bir kirli el demem.
 Hattâ yabancı bir el uzansın? Şu makberi,
 Râzı olur musun, taşa tutsun şu serseri?
 Elbet hayır; o makber, o pîşâni-i vakûr
 Kudsî birer misâl-i vatandır... Vatan gayûr
 İnsanların omuzları üstünde yükselir.
 Gençler, bütün ümîd-i vatan şimdi sizdedir.
 Her şey sizin, vatan da sizin, her şeref sizin;
 Lâkin unutmayın ki zaman tünd ü mutmain
 Bir hatve-i samut ile tâkîb eder bizi.
 Önden koşan, fakat yine dikkatle her izi
 Ta'mîke yol bulan bu yanılmaz murâkıbın
 Şermende-i itâbı kalırsak, yazık!.. Demin
 "Ferdâ senin", dedim, beni alkışladın; hayır,
 Bir şey senin değil, sana ferdâ vedîadır;
 Her şey vedîadır sana, ey genç, unutma ki
 Senden de bir hesap arar âtî-i müşteki
 Mâzîye şimdi sen bakıyorsun pür-intibâh,
 Âtî de senden eyleyecek böyle iştibâh.
 Her uzvu gird-bâd-ı havâyicle sarsılan
 Bir neslin oğlusun; bunu yâd et her zaman
 Asrın, unutma, bârikâlar asr-ı feyzidir:
 Her yıldırımında bir gece bir gölge devrilir,
 Bir ufk-ı i'tilâ açılır, yükselir hayât;
 Yükselmeyen düşer: Ya terakkî, ya inhitât!
 Yükselmeli, dokunmalı alnın semâlara;
 Doymaz beşer dedikleri kuş, i'tilâlara...
Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağır;
Durmak zamânı geçti, çalışmak zamânıdır!

O'gut

Abdurauf Fitrat

Og'ir yigit, sening go'zal, nurli ko'zingda
 Bu millatning saodatin, baxtin o'qudim.
 O'ylashingda, turishingda hamda o'zungda
 Bu yurt uchun qutilishning borlig'in ko'rdim.
Turma – yugur, tinma – tirish, bukilma – yuksal,
Hurkma – kirish, qo'rqma – yopish, yo'rilma – qo'zg'al!
 Yel yo'lini to'sib turgan eski bulutlarni
 Yondirib qo'y, yirtib tashla, hammasin yo'q et.
 Qilolmasang shu ishlarni,
 Sening uchun xo'rlikdir bu...
 Yiqil, yo'qol ket!

Endi ushbu she'rlarni qiyosiy aspektida tahlilga tortamiz:

1) shakliy jihat: "Ferda" 14 bo'g'inlik barmoq vaznida yozilgan, "O'gut" esa 13 bo'g'inlik barmoq vaznida; bir xil emas, ammo juda yaqin; hajm borasida esa yaxshigina farq bor: "Ferda" she'ri 46 misradan, "O'gut" she'ri esa 11 misradan iborat;

2) g'oyaviy jihat: har ikkala she'rda ham millatning umidi, ertangi kuni sifatida yoshlarning vatan ravnaqi, tinchligi, erki yo'lida fidokorona harakat qilishi, barkamol bo'lishi shartligi ilgari surilgan;

3) usul: har ikkala she'r murojaat usulida yozilganiga diqqat qaratish lozim; Fikret she'riga "Bugunning yoshlariga" deya bag'ishlov bergan bo'lsa, Fitrat hech qanday bag'ishlovsiz to'g'ridan to'g'ri "Og'ir yigit..." deb murojaat bilan boshlaydi; she'rlardagi yoshlarga murojaat, shunchaki murojaat ham emas, hayqiriq, da'vat ohangi bilan yo'g'rilgan;

4) poetik sintaksis: she'rlarda hukm, farmon sifatida yangraydigan misralarda fe'llar ishtiroki asosiy o'ringa chiqadi, chunki turkiy tillarga mansub dinamik urg'u odatiy grammatik tartibga ko'ra gap oxirida keladigan fe'l kesimlarni gap boshiga ko'chirgan paytda yanayam ta'sirli bo'ladi:

Uğraş, didin, düşün, ara, bul, koş, atıl, bağır;

(Intil, harakat qil, o'yla, qidir, yugur, otıl, baqir;)

Durmak zamânı geçti, çalışmak zamânıdır!

(Turg'unlik zamoni o'tdi, faoliyat zamonidir!)

Turma – yugur, tinma – tirish, bukilma – yuksal,

Hurkma – kirish, qo'rqma – yopish, yo'rilma – qo'zg'al!

Fikret bir xil shaxs-sondagi (II shaxs birlik), bir xil mayldagi (buyruq-istak mayli) fe'llarni sanash ohangi bilan misraga tizgan va shu yo'l bilan ta'sirchanlikka erishgan. Fitrat esa sal boshqacharoq usuldan foydalanadi: fe'llardagi bir xillikdan biroz chekingan holda ularni bo'lishsiz-bo'lishli shaklda ziddiyatda berishga qaror qiladi. Bu o'z navbatida she'rga kurashuvchanlik ruhini berganini ham ta'kidlash o'rinli. Va shu o'rinda she'r sarlavhasidagi "O'gut" so'zi aslan da'vat, chaqiriq ma'nosida qo'llangani ham ma'lum bo'ladi.

Yuqoridagilardan xulosaga qilgan holda aytish mumkinki, Fitratning "O'gut" she'rida turk shoiri Tevfik Fikretning "Ferda" she'ri ta'siri yaqqol seziladi. Umuman olganda, adabiy ta'sir hodisasi har qanday shaxsning ijodkor sifatida shakllanish bosqichida eng muhim jarayondir. Filologiya fanlari doktori, dotsent Z.Sh.Abdirashidovning "Abdurauf Fitrat va Buxoroda jadidchilik" maqolasida shunday fikrlarni o'qish mumkin: "Yosh Fitrat Istanbuldagi hayotining ilk davrida islomchilik g'oyalari faol muhokama va targ'ib qilinadigan muhitga tushdi. Istanbulda bo'lgan davri mobaynida Fitrat so'fiylik ta'limoti bilan sug'orilgan islomchilik g'oyalari ustunlik qilgan doiralarga yaqin edi. Adib Holidning ta'kidlashicha, Fitrat so'fiy turk yozuvchisi, mutafakkir va "Hikmat" nashriyot uyining ta'sischisi Shahbandarzoda Ahmet Hilmiyga yaqin bo'lgan [Khalid 2000, 383]". Bundan xulosa qilish mumkinki, mutasavvuf shoir Hilmiy bilan yaqinlik Fitratga bu davr turk adabiyotini yanayam yaqinroq bilish va nashriyot uyida chop qilinadigan kitoblarni ham o'qish imkonini bergan. Tevfik Fikretning ham

mukammal dindor (“son derece dindar”, [10]) bo‘lganini hisobga oladigan bo‘lsak, yosh va iste’dodli Fitratning qalami charxlanishini istagan Hilmiy unga aynan Tevfik Fikret she’rlarini o‘qishni maslahat bergan bo‘lishi mumkin. Afsuski, bu borada mutlaq aniqlikka ega ma’lumotimiz hali yo‘q. Ammo shu narsa aniqki, Fitrat Turkiyada yashagan davrda chinakam jadid sifatida qayta shakllandi va bunda, albatta, turk jadid adabiyotining ta’siri inkor qilinmas darajada mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 1-jild. T.: “Ma’naviyat”, 2000. 41
2. Abdirashidov Z.SH. Abdurauf Fitrat va Buxoroda jadidchilik. O‘zbekiston: til va madaniyat. 2021, 3: 30-53.
3. Болтабоев, Ҳамидулла. 2007. Фитрат ва жаидчилик. Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.
4. Khalid, Adeeb. 2000. Society and Politics in Bukhara, 1868–1920. Central Asian Survey 19: 367-396.
5. Kocaoğlu, Timur. 2003. Abdurrauf Fitrat: A Central Asian Intellectual with the Changing Stages of National Identity. In Mehmet Saray Armağanı: Türk Dünyasına Bakışlar 401-406. İstanbul: Da Yayınları.
6. Erşahin, Seyfettin. 1999. Buhara’da Cedidcilik-Eğitim Islahatı Tartışmaları ve Abdurrauf Fıtrat (XX. Yüzyıl Başları). Dini Araştırmalar 3: 213-255.
7. <https://tafakkur.net/ogut/abdurauf-fitrat.uz>
8. <https://www.haberturk.com/ne-demek/ferda-ne-anlama-gelir>
9. https://www.researchgate.net/publication/357875892_Abdirashidov_Fitrat_va_Buxoroda_jadidchilik
10. <https://www.tv111.com.tr/haberler/tevfik-fikret-nasil-degisti-331.html>

ALISHER NAVOIY VA XOJA: ADABIY TA’SIR VA IZDOSHLIK MASALALARI

Diyora Abdujalilova,

Toshkent Davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotasiya. Maqolada Buxoro adabiy muhitining yirik vakillaridan biri Podshoxoja binni Abdulvahhobxoja Xojaning “Maqsad ul-atvor” dostoni tahlilga tortilib, unda Navoiy an’analari qay tarzda aks etganligi to’rt yo’nalishda ko’rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: an’anaviylik, xamsachilik, didaktika, maqolat, hikoyat, tanbeh.

Аннотация. В статье анализируется эпос «Мақсад ул-атвор» одного из крупнейших представителей литературной среды Бухары Подшоходжи бин Абдулвахходжи Ходжи и показано как в нем отражены навоийские традиции.

Ключевые слова: традиционализм, пятерица, дидактика, статья, рассказ, отповедь.

Abstract. *The article analyzes the epic "Maksad ul-atvor" by one of the largest representatives of the literary environment of Bukhara Podshohodja bin Abdulvahhohodja Khoja and shows how it reflects Navoi traditions in four directions.*

Keywords: *traditionalism, quintuplets, didactics, article, story, rebuke.*

Sharq Musulmon adabiyoti tarixida xamsachilik an'anasi alohida o'rin egallaydi. Vujudga kelish va shakllanish davriga ko'ra XII asrga mansub bo'lgan bu adabiy hodisa sakkiz asrga yaqin vaqt davomida ko'plab nazira va tatabbu'larga ega bo'ldi. Sharq adabiyotida birinchi bo'lib «Xamsa» yozgan shaxs buyuk ozarbayjon shoiri Nizomiy Ganjaviydir. U 1170 – 1204-yillar oralig'ida birin-ketin 5 ta doston yaratdi, bu dostonlar shoir vafotidan so'ng yaxlit bir to'plamga birlashtirilib, «Panj ganj» («Besh xazina») deb atala boshlandi va keyinchalik «Xamsa» nomi bilan mashhur bo'ldi [1]. An'anani davom ettirgan holda bir necha asrlar davomida yuzlab shoirlar «Xamsa» yaratishga muvaffaq bo'ldilar. Lekin mashhur xamsanavislar safidan joy olish barchaga ham nasib etmadi. Adabiyotshunoslikda mavjud ma'lumotlarga ko'ra, Hirot adabiy muhitida 20 ga yaqin shoir xamsanavislik an'anasiga munosabat bildirgan bo'lsalar-da, ularning 4 tasi to'liq beshlik muallifi sifatida e'tirof etiladi [2, 37-38].

So'nggi yillarda jahon adabiyotshunosligida Nizomiy beshligi asosida vujudga kelgan asarlarni o'zaro qiyoslab o'rganish bilan bog'liq ilmiy tadqiqotlarning ortib borayotganligi ushbu yo'nalish jadal rivojlanish bosqichida ekanligidan darak beradi.

Ma'lumki, Alisher Navoiyning «Xamsa» asari xamsachilik talablari asosida yaratilgan ilk turkiy beshlik bo'lib, forsigo'y ijodkorlar: Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy va Abdurajmon Jomiy asarlari ta'sirida yozilgan. Navoiydan keyin turkiy adabiyotda ko'plab shoirlar unga ergashib, «Xamsa»ning muayyan dostonlariga javob yozdilar. Ana shunday asarlardan biri Podshoxoja binni Abdulvahhobxoja Xojaning «Maqsad ul-atvor» nomli dostonidir.

Xoja va uning «Maqsad ul-atvor» dostoni haqida. Podshoxoja Abdulvahobxoja o'g'li Xoja (1480 – 1547) shoir, davlat arbobi va yirik ulamo. Otasi- Abdulvahobxoja Sulaymonxoja o'g'li o'z davrining yirik tasavvuf shayxi va shoiri bo'lgan. Niso va Marv madrasalarida tahsil olgan. Avval sadr, keyinchalik shayxulislom lavozimlarida faoliyat yuritgan, bir muddat Darun viloyatiga hokimlik qilgan [5, 43]. Xojadan bizgacha «Miftoh ul-adl», «Gulzor» kabi nasriy asarlar, «Maqsad ul-atvor» nomli doston yetib kelgan. Ijodkorning «Miftoh ul-adl» va «Gulzor» asarlari nasriy didaktik adabiyotning nodir namunalari bo'lib, bu ikki asar mazmun jihatidan bir-biriga yaqin turadi.

Xoja hikoyanavis bo'lishi bilan birga ruboiy, g'azal, qit'a janrlarida ham barakali ijod qilgan shoirlardan. U eng qiyin she'riy san'atlarni (maq'lubu, mustazod, muzmar, muttasila, munfasila, sipari, murabba) mohirlik bilan qo'llagan va o'z ijod namunalarini to'plab, turk (eski o'zbek) va fors tillarida devon tartib bergan. Afsus bu devon bizgacha yetib kelmagan.

Xojaning «Maqsad ul-atvor» nomli dostoni falsafiy-axloqiy yo'nalishda bo'lib, xamsalardagi birinchi dostonlarga nazira o'laroq vujudga kelgan. Asar hajman u qadat katta emas, 1900 baytdan iborat. Doston kirish va 7 bobni o'z ichiga oladi. Asosiy qism 7 ta maqolat va ularga ilova qilingan 15 ta tanbih va 15 ta munojotdan

tarkib topgan. Muallif “Bu kitob nazmining sababi” bobida dostonning yozilish sababini shunday izohlaydi:

*Menki, bu xizmat uchun etdim shuro’,
Oy kabi so‘z burjida qidim tulo’.
Nur berib dahr duraxshon mango,
Qildi bu nusxa so‘zin oson mango.
Rahbari bu fanda Nizomiy edi,
Pir onga Xisravu Jomiy edi.
Hotifiy erdi biri ul qavmdin,
Biri Navoiy edi bilgil yaqin.
Andaki tartibi kalom ettilar,
Har biri bir “Xamsa” tamom ettilar [3, 62].*

Xoja bu o‘rinda dostonining yozilish sabablaridan biri sifatida, avvalo, Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Abdulloh Hotifiy kabi xamsanavislariga havas qilganini hamda mazkur asarini zamona hukmdori Jonibekka bag‘ishlashni maqsad qilganini bayon qiladi.

“Maqsad ul-atvor”da Alisher Navoiydan ta’sirlanish/

Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkir al-ahbob” tazkirasida keltirilishicha, Xoja “Layli va Majnun” nomli asar ham yozgan, ammo bu asar bizgacha yetib kelmagan yoki haligacha topilmagan. Demak, aytish mumkinki, Xoja buyuk salafi Alisher Navoiyga ergashib, “Xamsa” yaratish orzusida bo‘lgan. Umuman olganda, Xoja “Maqsad ul-atvor” dostonida Navoiy ijodining bir qancha qirralaridan ta’sirlanganini kuzatish mumkin. Ulardan ayrimlarini keltirib o‘tmoqchimiz:

1. “Hayrat ul-abror”dagi mavzulardan ta’sirlanish;
2. Dostonlar sarlavhalardagi uslubga ergashish;
3. “Mahbub ul-qulub”da keltirilgan atamalardan foydalanish;
4. “Saddi Iskandariy” xotimasidan ta’sirlanish.

Musulmon Sharqi adabiyotida, so‘z san’ati eng avval insonlarni odob-axloqqa, tarbiya va komillikka da’vat uchun vosita o‘laroq xizmat qilishi lozim edi. Shu bois odob-axloq, insonning bir musulmon sifatida jamiyat va oiladagi harakatlarini tartibga soladigan qoidalar she’riy yo‘lda bayon qilindi. Xamsadagi ilk dostonlarining ayni shu yo‘nalishda yozilishi an’anaviylik kasb etgani ham bu qarashni tasdiqlaydi.

Ma’lumki, “Hayrat ul-abror” dostonining asosiy qismini maqolat va hikoyatlarni o‘z ichiga oluvchi 40 bob tashkil etadi. Doston xarakter va mavzu jihatdan boshdan-oyoq didaktika hamda odob-axloqqa bag‘ishlangan bo‘lsa-da, ayrim boblarda bu mazmun nisbatan bo‘rtib turadi. Xususan, adab, karam, qanoat, vafo, rostgo‘ylikka bag‘ishlangan maqolatlarda ana shu holni kuzatish mumkin.

Xoja dostonida asosiy qism “Nasihatnoma” nomli bob bilan boshlanadi. Unda muallif inson doim pand-nasihatga quloq tutishi, maslahat bilan ish yuritishi, qolaversa, dunyoviy hoy-u havaslarga ko‘ngil qo‘ymasligi, parhezkorlik, fisq-u fujurga aralashmasligi lozimligi ta’kidlangan. Shohlar esa adolat bilan ish yuritsalar, mamlakat obod va farovon bo‘lishi, zulmga rag‘bat berilsa, yurt tanazzulga yuz tutishi eslatilgan.

Navoiy 3-maqolatda podshohlikning mezoni – asosi adolatda ekanligini sarlavhadayoq bayon etadi. Maqolatda odil shoh, insofli davlat rahbari qanday bo‘lishi kerakligi tasvirlangan. Navoiyning talqini bo‘yicha, podshoh ham boshqa insonlar kabi oddiy bir banda, hatto ba‘zan ularning ko‘plaridan ham ojizroq, bechora bir inson. U ham barcha kabi qora tuproqdan bino bo‘lgan:

Bil munikim, sen dog‘i bir bandasen,

Ko‘pragidin ojiz-u afgandasen.

Ermalar tufrog‘-u sen nuri pok,

Xilqat alarg‘a-u senga tiyra xok.

Podshohlik shunchaki bir imtiyoz emas, balki Alloh tomonidan berilgan mas’uliyat va vazifadir. Bu vazifani halol bajarish uchun haqni nohaqdan ajratish, qo‘l ostidagi xalqni omonat deb bilish, adolat qonunlariga rioya etish talab etiladi. Jamiyatda adolatning qaror topishi va mamlakatning taraqqiy etishi odil hukmdor bilan bog‘liq. Agar podsho zolim, ma’naviy tuban bo‘lsa, mamlakatda buzg‘unchilik, aysh-ishrat, poraxo‘rlik avjiga chiqadi.

Bunday hukmdorlarni qoralar ekan, shoir barcha uchun namuna bo‘la oladigan odil sulton – Shoh G‘oziy obrazini eslatadi va maqolatdan so‘ng u haqidagi hikoyatni keltiradi.

Xoja asarida esa adolatli shohlar bilan bog‘liq maqolat “Sultoni sohibjoh adolat bila saltanat saroyin obod-u saodat bila mazlumlar xotirin shod qiluri bobida” deb nomlanadi. Maqolatda hukmdor Jonibekni madh etib, quyidagi misralarni keltiradi:

Bu shohi davronki ulusxonidur,

Din ila islom elining jonidur.

Garchi burun bore di sulton oti,

Emdi mamolikda erur xon oti.

Xon agar ul bo‘lsa, jahon amn o‘lur,

Adl bila ahli zamon amn o‘lur.

Kimki raiyat haqig‘a zulm etar,

Yetgach oni arzig‘a boshi ketar [3, 64].

Ushbu maqolatga No‘shiravon haqidagi hikoyat ilova qilingan. Unda keltirilishica, xastalikdan davolanayotgan No‘shiravon kimki bir buzuvchi imoratdan menga g‘isht keltirsa, shunda mening sog‘ayishim yanada jadallashadi deya yurtga e‘lon beradi. Hukmdorga nisbatan muhabbati cheksiz insonlar bu ishga darrov kirishishadi, ammo bironta ham vayrona topa olishmaydi. Shunda vayronalik ichida yashab o‘rgangan boyqush kelib hukmdorga yurtda umuman buzilgan binolar qolmagani, o‘zi esa shu sababdan makonsiz ekani haqida arz qiladi. No‘shiravon esa sajdaga bosh qo‘yib shukr qiladi va elning rizoliga erishgani uchun o‘zini baxtiyor his qiladi. Mazkur tamsilning yakunida Xoja quyidagi misralarni keltirgan:

Adl bila topdi esa ixtisos,

Bo‘ldi ko‘rung do‘zax o‘tidin xalos [3, 67].

Dostonlardagi muhim jihatlardan biri boblardagi sarlavhalardadir. Xoja boblarga sarlavhalar qo‘yishda ustoz Navoiyga ergashadi. “Maqsad ul-atvor”dagi sarlavhalar ham har bir bobda aytiladigan masalani chuqurroq yoritib beradi, aniqroq aytganda boblar mazmuni sarlavhada qisqacha nasriy bayon qilingan bo‘ladi.

Masalan, o'ninchi tanbehga quyidagicha sarlavha tanlangan: *“So‘filar bobidakim, zohirlarin zarqu riyo birla tuzub, botinlarin nifoq birla buzub, solus xirqasig‘a nomus libosin yelga berib, riyo luqmasidan qorinlarin to‘q qilib haqiqatdin xabarlari yo‘q bobida”*. Biz bu o‘rinda Xojaning turkiy xamsanavislikda Alisher Navoiy boshlab bergan boblar sarlavhalarida baroati istehlol she‘riy san‘atidan foydalanish an‘anasini davom ettirganini ko‘rishimiz mumkin. Baroati istehlol (ar. baroat-bir sohada ustunlik, istehlol-yangi oyni ko‘rish talabi)-asarning qaysi mavzuga bag‘ishlanganiga ishora qilishga asoslangan mushtarak san‘at [6, 82]. Bunda muallifning asar debochasi, masnaviy, qasida yoki marsiya avvali, kitobning bob va fasllari boshida kiritgan so‘z hamda fikrlaridan o‘quvchi asar va uning muayyan bobining mavzusi, mundarijasi yoki asosiy mazmunini bilib olish imkoniga ega bo‘ladi. “Maqsad ul-atvor” dostonida Xoja saj‘ning go‘zal namunasi bo‘lmish jumlar orqali bobning umumiy mazmun-mohiyatini ochib beruvchi nasriy sarlavhalardan foydalanadi. Shoir sarlavhalar tuzishda hamisha ham bir xil andozadan kelib chiqmagan: zarur paytlarda murakkab shakllarni qo‘llagan, ayrim o‘rinlarda oddiy ifoda usullaridan foydalanish bilan cheklangan. Bu o‘rinda ham Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonidagi an‘ana ko‘zga tashlanadi.

Diqqatimizni tortgan jihatlardan yana biri bu avvalgi dostonlarda uchramaydigan tanbihning Xoja dostonida mavjudligidir. Biz bu o‘rinda Xojaning nafaqat xamsanavislik an‘analarini, balki Navoiyning boshqa nasriy asarlari, xususan “Mahbub ul-qulub” an‘analarini ijodiy o‘zlashtirganini ko‘ramiz.

Xoja dostonning yakuni sifatida yozilgan “Hikmati hakim” bobida Jaloliddin Rumiy, Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Xisrav Dehlaviy, Sa‘diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy kabi salafalarini ehtirom bilan tilga oladi. Xususan, Navoiyga ta‘rif berib shunday yozadi:

Biri suxandonki Navoiy edi,

Ul dog‘i ko‘p she‘r ila “Xamsa” dedi.

Sharq ijodkorlari, xususan, Navoiy ham “Saddi Iskandariy” dostonining xotima qismida ustozlarini madh qilganini xotirlasak, Xoja bu o‘rinda ham ulug‘ ustozlari an‘analarini davom ettirgani kuzatiladi.

Xojaning “Maqsad ul-atvor” dostoni xamsanavislik an‘anasiga qo‘shilgan munosib hissa bo‘lib, u Nizomiy boshlab bergan an‘anani Alisher Navoiydan keyin turkiy tilda muayyan tarzda davom ettirdi. Ijodkorning Navoiydan ta’sirlanishini to‘rt o‘rinda ko‘rish mumkin: “Hayrat ul-abror”dagi mavzulardan ta’sirlanish, “Xamsa” dostonlari sarlavhalardagi uslubga ergashish, “Mahbub ul-qulub”da keltirilgan atamalardan foydalanish, “Saddi Iskandariy” xotimasidan ta’sirlanish. Bu holatlarning barchasi “Maqsad ul-atvor” muallifining Alisher Navoiyni o‘ziga ustoz deb bilgani va unga ijodiy ergashganligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алиев Г. Темы и сюжеты Низами в литературах народов Востока. – М.: Наука, 1985.
2. Юсупова Д. “Хамса” поэтики: вазн, қофия ва мазмун муштараклиги. – Т.: Tamaddun, 2021.

3. Хожа. Мақсад ул-атвор (Асрлар нидоси). – Тошкент: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат, 1982.
4. Мирзааҳмедова М. Ҳикоячиликда Навоий традициялари// Навоий ва адабий таъсир масалалари. – Т.: Фан, 1968. – Б.309-323.
5. Мирзааҳмедова М. Хожа (ҳаёти ва ижоди). – Т.: Фан, 1975. – Б.135.
6. Алишер Навоий: қомусий луғат. Биринчи жилд. (Маъсул муҳаррир: Ш. Сирожиддинов) – Тошкент: «Шарқ», 2016. – 536 б.
7. Алишер Навоий: қомусий луғат. Иккинчи жилд. (Маъсул муҳаррир: Ш. Сирожиддинов) – Тошкент: «Шарқ», 2016. – 480 б.
8. Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. МАТ. 20 томлик. Т.7. – Т.: Фан, 1991.

MUHAMMAD SALOMNING “DOVUL” QISSASIDA O‘QITUVCHI OBRAZINING DIDAKTIK FUNKSIYALARI

Sa’dullayeva Shahlo,

BuxDU I bosqich tayanch doktranti

Annotatsiya: *ushbu maqolada Muhammad Salomning “Dovul” qissasidagi o‘qituvchilar obraziga xos tarbiyaviy-didaktik xususiyatlar haqida so‘z ketadi. Ularni tahlilga tortish orqali muallifning badiiy maqsadi nimada ekani xususida qarashlar ochib beriladi.*

Kalit so‘zlar: *bosh qahramon, o‘qituvchi obrazi, ziyoli obrazi, ta’lim tizimi, qissa janri.*

Аннотация: *в данной статье говорится о воспитательно-дидактических особенностях образа учителей в рассказе Мухаммада Салома «Ураган». На основе их анализа выявляются взгляды на то, какова художественная цель автора.*

Ключевые слова: *главный герой, образ учителя, образ интеллигента, образовательная система, жанр рассказа.*

Abstract: *this article talks about educational and didactic features of the image of teachers in Muhammad Salom's short story "Hurricane". By taking them into analysis, views on what the author's artistic goal is will be revealed.*

Key words: *the main character, the image of the teacher, the image of an intellectual, the educational system, the genre of the story.*

Muhammad Salom 1938-yilda Buxoro viloyatining G‘ijduvon tumanida dunyoga kelgan. Alisher Navoiy nomidagi Samarqand Davlat universitetining filologiya fakultetini tamomlagan. O‘zbekiston yozuvchilar va jurnalistlar uyushmasi a‘zosi. “Kechirim”, “Yurakdagi izlar”, “Toshloqdagi xazina”, “Sevgi tori”, “Iqror”, “Shifobaxsh gullar”, “Dovul”, “Muvozanat” nomli hikoyalar, qissalar, ocherklar, romanlar hamda to‘rt qismli “Katta xonadon. Iztiroblar va sevinchlar” romanining muallifidir.

Muhammad Salomning “Dovul” asari qissa janrida yozilgan bo‘lib, bosh qahramonlari Qanoat opa va uning turmush o‘tog‘i Sabriddin aka o‘qituvchilardir. Ularning besh nafar farzandi bor va ularning barchasini “uchirma” qilgan: biri

turmushga chiqqan, boshqasi o'qishga kirgan, yana biri o'zga shaharda ishlasa, biri harbiy xizmatga ketgan, eng kenjalari ham artist bo'lish ilinjida shaharga yo'l oladi. Asar tinch oilaning bayram arafasidagi bazmi bilan boshlanadi, to'satdan og'ir ahvolda kasalxonaga olib ketilgan Qanoat opaning taqdirini hikoya qilish bilan davom etadi. Bu ikki umr yo'ldosh, ya'ni Qanoat opa va Sabridin akaning hayot yo'lida tanlagan kasbi esa o'qituvchilikdir. Demakki, asar o'z ma'nosida o'qituvchilar haqidagi asardir. Chunki ularning boshlariga kelgan yaxshi va yomon, baxtli va baxtsiz kunlariga ham qaysidir ma'noda shu kasblari sababchidir.

Bilamizki, bosh qahramon – asardagi markaziy personaj, syujetning asosiy harakatlantiruvchisi (dvigateli), muallif niyatining asosiy ko'rsatkichi. Barcha hikoyalar unga bog'lanadi va barcha kitobxonning sevgisi unga tushadi. Bosh qahramon haqiqatni izlaydi, ma'rifatga erishadi va yovuzlikni mag'lub qiladi. Dunyoga mashhur yozuvchilarning dunyoqarashi qanday ekani va ijodiy pozitsiyasi qanday ekani u asarlarida tasvirlagan bosh qahramondan anglashilib turadi [4]. Chet el adabiyot nazariyasida bosh qahramonga boshqacha nom ham beriladi – yunoncha “pragonist”, ya'ni “birinchi” va “raqobat qilish” so'zlarini birlashtiradi. To'liq aytadigan bo'lsak, g'alaba uchun kurashayotgan birinchi, asosiy kurashchi demakdir. Yuqorida aytib o'tilganidek, “Dovul” asarining bosh qahramonlari o'qituvchilardir. Demak, asardagi “g'alaba uchun kurashayotgan asosiy kurashchilar” muallimlar hisoblanadi. Shunda kitobxonda asosli bir savol tug'iladi: “Oddiy maktab muallimlari nimaga qarshi kurash olib borishi mumkin va g'alaba qilishi mumkin?” Asarning asosiy maqsad-muddaosi ham shunda oydinlashadiki, muallimlar jamiyatdagi illatlarga qarshi kurashuvchilardir. Ularning bu kurashi bilimli, mustaqil o'quvchini tarbiyalash orqali amalga oshiriladi, g'alabalari esa barkamol avlodni tarbiyalay olganliklaridadir. Turk jumhuriyati asoschisi Mustafo Kamol Otaturkning aytganiday: “Kelajak yoshlarning, yoshlar esa o'qituvchilarning asaridir”.

Badiiy adabiyotda ziyoli obrazini yaratish, ayniqsa uni bosh qahramon darajasiga ko'tarish ko'pgina asarlarda uchraydi, Xususan, Shuhratning “Oltin zanglamas”, Abdulla Qahhorning “Sarob”, O'tkir Hoshimovning “Nur borki, soya bor”, Odil Yoqubovning “Muqaddas”, Javlon Jovliyevning “Qo'rqma” va hkz kabi asarlarini misol keltirish mumkin. Bu kabi asarlarni jahon adabiyoti namunalari orasidan ham ko'plab misollar keltirish mumkin: Nadar Dumbadzening “Abadiyat qonuni”, Rashot Nuri Guntekinning “Yashil kecha”, “Qon da'vosi”, “Choliqushi”... Mualliflar o'z asarlariga bosh qahramon sifatida o'qituvchi obrazini tanlar ekan, bu obrazga o'ziga yarasha funksiya yuklaydilar, albatta, “... ma'rifatparvar adiblar asarlaridagi o'qituvchi, ziyolilar va boshqalar jaholatga qarshi kurashuvchi qahramonlardir. Muallim obrazi ma'rifatparvar adabiyotining ideal qahramonidir. Uning timsolida asrlar bo'yi ilmsiz yashab kelgan xalqqa bilim orqali yorug' dunyoni ko'rsatish, shu tariqa ommani xayrli ishlarga yo'llash tushunchalari mujassamlashtirilgan” [2, 120]. Ma'lumki, o'qituvchi, ziyoli obrazi har davr uchun ideal obraz sanaladi. O'qituvchilar xalqni ilm yo'liga, obrazli qilib aytilsa, yorug'likka yetaklaydigan qahramonlar sanaladi. Davrning ilmiy salohiyatini bilish uchun shu davrda faoliyat yuritayotgan o'qituvchilarning salohiyatini bilish kerak bo'ladi, bu ayni haqiqat.

Qissaning bosh qahramoni Qanoat opa yoshligidan yetim qolib, xolasining qo'lida ulg'ayadi. Oila qurgan payti oliy ma'lumoti bo'lmasa ham keyinchalik o'qib-o'rganib, oliygohni bitirib, o'z kasbining ustasi bo'lib yetishadi. O'qituvchi sifatida o'z faoliyatini olib borar ekan, doimo o'z ishini kamchiliksiz va hatto keragidan ham ortiq darajada bajarishga harakat qiladi. Faqatgina bolalarning bilim olishi haqida emas, balki ko'cha-ko'ydagi o'zini tutishi, oilaviy yashash tarzi bilan ham qiziqadi, bee'tibor bo'lmaydi. O'quvchilaridan biri bo'lmish Qamariddinning tartib-tarbiyasi salbiy tarafga o'zgarayotganini e'tibordan chetda qoldirmay, oilaviy sharoitini o'rganib, onasi bilan suhbatlashishi voqealarida bunga ishonch hosil qilish mumkin. Qanoat o'z o'quvchilari haqida ko'p o'ylaganidan ikki bor og'ir kasallikka chalinib, jarrohlik amaliyotini boshdan kechirgan paytida ham "o'quvchilarim men borgancha qay ahvolda qolisharkin, o'rnimga tayinlangan o'qituvchi bolalarga yaxshi dars beryaptimikin" deb qayg'uradi. Har bir o'quvchi taqdiri uchun qayg'urgan, ularning yaxshi inson bo'lib yetishishlari uchun tinib-tinchimagan, o'quvchilarga mehr-shafqat ko'rsata oladigan o'qituvchi obrazidir. Qanoat opa ruhiy zo'riqishlar, og'ir mehnat sharoiti tufayli dastlab jigar xastaligi, so'ngra ko'krak saratoniga chalinadi, ketma-ket og'ir jarrohlik amaliyotlarini boshdan kechiradi. Ammo kuchli irodasi sabab bu kasalliklarni yenga oladi. Bu jarayonda oilasi barobarida qadrdon o'quvchilarini ham aslo xayolidan chiqarmaydi. Qanoat opa obrazida pedagoglar shaxsiyatida mavjud bo'lishi lozim bo'lgan jonkuyarlik, mas'uliyatlilik, mehribonlik va shafqatlilik kabi xususiyatlar mujassamlashgan.

Asarning yana bir bosh qahramoni hisoblanmish o'qituvchi obrazi bu Sabridin aka – Qanoat opaning turmush o'rtog'i, matematika fani o'qituvchisi. Urush nogironi bo'lishiga qaramay, maktabdagi va maktabdan tashqaridagi barcha ishlarga hamma qatori qatnashadi. "Indiniga maktablarda darslar boshlandi-yu, - Sabridin aka bezovtalanib qoldi. Axir u haftasiga yigirma yetti soat dars o'tishi kerak" [3, 50]. Garchi bu ishdan ozod qilingan bo'lsa ham, Sho'ro tuzumi davrida yoppasiga paxta terishga hasharga yo'llangan o'qituvchi va o'quvchilar qatori hasharda qatnashadi. Sog'lig'iga mutlaqo mumkin bo'lmagan og'ir sharoitda ishlayotgan Sabridin aka revmatizm xastaligi sababli bir muddat to'shakra mixlanib qoladi. Uyda davolanish jarayonida ham doim maktabda boshqa kishiga topshirilgan darslarini o'ylab qayg'uradi, o'z darslari topshirilgan boshqa o'qituvchiga dars ishlanmalarini tayyorlab yuborib turadi va bu ishlarini beg'araz, o'quvchilarning bilim jihatidan orqada qolmasliklari uchun qiladi. Sabridin aka obrazi orqali vijdonli, ta'limga oid yangiliklardan xabardor, andishali, mehnatkash o'qituvchi qiyofasi "chizib berilgan".

"Yozuvchi dunyoqarashi – yozilayotgan badiiy asarda aytmoqchi bo'lgan salmoqli fikri bilan, g'oyasi bilan chambarchas bog'liqdir. G'oya o'z navbatida asardagi obrazlarga singigan bo'lib, ularning faoliyatlari – xatti-harakatlari kurashlari, intilishlari, orzu-istaklari orqali reallashadi" [1, 89]. Shunday ekan, o'qituvchilarda ko'rishni istagan, ularda bo'lishi zarur deb hisoblagan tarbiyaviy xususiyatlarni o'z asaridagi o'qituvchilar obraziga singdirgan. Pedagoglarning eng zarur xususiyatlari sanalmish o'z kasbini sevish, o'z ustida ishlashdan charchamaslik, o'quvchiga nisbatan mehr-shafqatli bo'lish kabi sifatlari asardagi bosh qahramon

sanalmish o'qituvchilar obrazlari orqali o'z didaktik vazifasini tashigan deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Умуров Хотам. Бадий ижод асослари. “Ўзбекистон”. Т., 2001. Б: 120.
2. Адабий турлар ва жанрлар. 3 жилдлик. I жилд, Т., 1991.
3. Салом Мухаммад. Довул. Қисса. “Ёш гвардия” – 1978. Б: 183.
4. <https://pishi.pro/teoriya-literatury/glavnyj-geroj-romana>

ABDURAUF FITRATNING DRAMATIK ASARLARIDA XALQ MAQOLLARINING O'RNI

Xojiyeva Oynisa,

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti.

Annotatsiya: Maqolada Abdurauf Fitratning dramalarida xalq maqollarining ta'siri va o'rni aniqlangan. Uning “Arslon” va “Chin sevish” dramalarida qo'llanilgan maqollar tahlilga tortilgan. Maqollardagi davr bilan hamda drama talabi bilan bog'liq o'zgarishlar aniqlangan. Maqollarning voqealar rivojida va qahramonlar nutqida tutgan o'rni o'rganilgan. Abdurauf Fitratning dramalardagi maqollarga yuklagan badiiy vazifasi ochiqqlangan. Fikrlar misollar bilan dalillangan. Xalq maqollari va Fitrat maqollari orasidagi munosabat jadval orqali ko'rsatib berilgan. Shuningdek, Fitratning aforistik ruhdagi maqolmonand gaplari ham alohida ta'kidlab o'tilgan.

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, maqol, folklor, drama, hikmat.

Abdurauf Fitratning xalq adabiyotining katta bilimdoni bo'lgan. Olim folklor namunalaridan ham badiiy asarlarida, ham publitsistik maqolalarida o'rni bilan foydalanganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Uning turkiy xalqlar og'zaki ijodiga munosabati “Eng eski turk adabiyoti namunalari” asarida ham o'z ifodasini topgan. Asarda Mahmud Koshg'ariyning “Devoni lug'otit-turk” lug'atini til va adabiyot jihatdan o'rganish barobarida bir mavzuda yaratilgan xalq qo'shiqlarini alohida, ayrim dostonlardan olingan parchalarni alohida tasnif qiladi [4,3]. “O'zbek adabiyoti namunalari” kitobida esa “Kitobi Dada Qo'rqud”dan (“Qo'rqut ota kitobi”) parchalar keltirilgan hamda “Alpomish” dostoni bilan muqoyasa qilingan [3,3].

Xalq og'zaki ijodini chuqur tadqiq qilgani olimning asarlarida ham o'z aksini topgan. Uning she'rlaridagi xalqona ohang, sodda jumlar; nasriy va dramatik asarlarida uchraydigan paremik janrlar ijodkorni xalqqa yana ham yaqinlashtiradi va asarlarining oson tushunilishini, retsepiyentga tezroq yetib borishini ta'minlaydi. Jonli va haroratli dramalaridan o'rin olgan maqollar ham alohida ta'kidga arziydi. Quyida Abdurauf Fitratning “Arslon” va “Chin sevish” dramalaridagi maqollarni tahlilga tortishga urindik.

Ma'lumki, maqollar nutqni ta'sirchan ifodalash, tinglovchiga ijobiy ruhiy ta'sir o'tkazish, fikrni chiroyli dalillash xususiyatiga ega. Fitrat dramalarida maqollarning bu xususiyatlaridan unumli foydalanilganiga guvoh bo'lishimiz mumkin. Dramalardagi maqollarni tahlil qilarkanmiz, avvalo, bu ikki dramadagi maqollarni

o'rganib chiqib, yozuvchining maqol qo'llashi bilan bog'liq quyidagi holatlarni kuzatdik. Jumladan, adib dramalarida xalq maqollaridan deyarli o'zgarishsiz istifoda etilgan o'rinlar kam bo'lsa-da, uchraydi. Masalan, boyning o'g'li Quadrat Arslonni yerini sotishga ko'ndirishga urinar ekan, so'zlari yana ham ta'sirli chiqishi uchun maqol bilan dalillashga urinadi. Bu sahnada Fitrat Quadratning bu harakatiga alohida urg'u berib ketishni unutmaydi: "Qurdat (So'zini qabul qildirmoq uchun Arslon tomondagi uzangiga tiralib egiladir, qamchig'a suyalib so'ylaydir). Menga qarang, Arslon aka! Siz pulim yo'q, deb to'yni keyinga qo'ymang. "Bosh sog' bolsa, do'ppi topilar..." [2, 118]. Bu parchadagi maqol "O'zbek xalq maqollari" to'plamiga "Bosh omon bo'lsa, do'ppi topilar" [1,232] shaklida kiritilgan. Katta ehtimol bilan Fitrat maqolning o'z davrida keng tarqalgan shaklidan foydalangan. Ya'ni bu maqol aslida "Bosh sog' bo'lsa, do'ppi topilar" ko'rinishida bo'lgan deb taxmin qilish mumkin.

"Arslon" dramasiidagi "Birniki mingga, mingniki olamg'a" [2,96] maqoli bilan ham ayni hodisani kuzatish mumkin. Bu maqol ham "O'zbek xalq maqollari" to'plamiga "Birniki mingga, mingniki tumanga" shaklida kiritilgan [1, 27].

Ba'zi maqollarni qo'llash oldidan Abdurauf Fitrat qahramonlar tilidan uning manbasini (ya'ni maqol ekanligini) alohida ta'kidlaydi: "Sarvarxon. Otalar so'zidirkim: "Ikki qo'l qilg'an ishni bir qo'l qila olmaydir" [2,25]. Do'stining boshiga kulfat kelish ehtimolini sezgan ikki qadrdon unga yordam berish uchun birlashish zarurligini ta'kidlash uchun qo'llagan bu maqol ham kunimizga qadar o'zgarishsiz yetib kelgan deya olamiz (1: 9).

Ba'zi maqollarning asosiy mazmun-mohiyati saqlanib qolgan bo'lsa-da, shaklida ba'zi o'zgarishlarni ko'rishimiz mumkin. Bunda asar qahramonlarining ruhiy holatiga yoki voqealar rivojiga qarab maqollar ham evrilishga uchraydi. "Chin sevis" dramasiida Nuriddinning do'stlari Sarvarxon va Ahmadxonlarga o'z sevgisini tan olishi oson kechmaydi. Uning beg'ubor muhabbati va ishq haqidagi qarashlari yuzasidan do'stlari bilan kechgan bahsda Fitrat ko'plab maqol va maqolmonand birliklardan foydalanadi. "Bir dardni emlamoq uchun uni yaxshi onglamoq kerak", "Dard bilinmag'anda davosi topilmas", "Yurak sevgisiz, baliq suvsiz yasharmi?", "Sevgi yurakning xazinasidir", "Ishqning ishqdan boshqa tilagi yo'qdir", "Sevis dard emas, davodir" [2, 25-28] kabi maqollar shular jumlasidandir.

Ters ma'noda qo'llanilgan ayrim maqollar dramalarga favqulodda joziba baxsh etishi mumkinligini ham Fitrat dramalari orqali kashf etish mumkin. "Mushukning o'limi – sichqonga to'y" [1,239] maqoli, odatda, ojizlarga o'zidan kuchli dushmanining halokati najot yo'li bo'lishi, bayram qilinishini anglatadi. Ammo "Arslon" dramasiida oddiy xalqqa zulm ustiga zulm qilayotgan boylar va amaldorlar maqoldagi mushuk kabi osongina jon bermaydi. Aksincha, qora xalqning bo'yniga qarzlari olib, qarzni uzolmaganida uy-joyi, yerlarini tortib olib, yashnagandan yashnaydi. Ezilgan xalq esa so'nib boradi, o'lib boradi... Yaqindagina Mansur boy tomonidan uyi tortib olinib, beva onasi bilan ko'chaga quvilgan Botirni o'ylab borarkan, beg'amgina ot choptirib kelayotgan boyning o'g'li – Quadratni ko'rib Arslon beixtiyor "Sichqonning o'limi – mushukning to'yi" (2: 117) deb xayolidan kechiradi. Maqolning bunday "buzilishi" asar mazmunini ochish uchun ayni muddao bo'lgan, desak yanglishmaymiz.

Maqolmonand, hikmatsifat gaplar ham dramalarda yetarlicha topiladi. Ular bir tarafdin dramaturgning hakim-donishmand inson bo‘lganini ko‘rsatsa, ikkinchi tarafdin, bizga maqollarning paydo bo‘lish jarayonini ham ayon qiladi. Chunki ularning xalq orasida yoyilib, ommalashib maqolga aylanish ehtimoli yuqori. Bunday hikmatlarga quyidagilarni misol qilib keltirish mumkin: “Buyuk afular buyuk gunohlar uchundir”, “Tiriklikdan qutulmag‘uncha qayg‘udan qutulish mumkinmi?”, “Sevish dard emas, davodir”, “Xayol haqiqatning urug‘idir”, “Bir dardni emlamog uchun uni yaxshi onglamoq kerak”, “Sevgi yurakning xazinasidir”, “Odamning odamg‘a ishi tushmay qolmas”.

Fitrat asarlarida oz bo‘lsa-da, boshqa tillardan o‘zlashgan maqollarni ham uchratish mumkin. “Arslon” “Burung‘i Buxoro xonlig‘ida yashag‘an dehqonlar hayotidan oling‘an” drama bo‘lganligi uchun Buxoroning ijtimoiy muhiti haqida tasavvur uyg‘otish maqsadida tojik tilidagi maqoldan ham foydalanadi. Dramada imom tilidan “Az do‘st yak ishorat, az mo basar davidan” (“Do‘stdan bir ishora, bizdan yelib-yugurish”) maqoli ma‘shuqasi (Zaynab) uchun har ishga hozir-u nozir ekanligini ifodalash maqsadida ishlatiladi.

Xulosa sifatida Abdurauf Fitratning “Chin sevish” va “Arslon” dramalarida uchraydigan maqollarning zamonaviy maqollar bilan munosabatini bir jadvalda aks ettirishga urindik:

No	Fitrat dramalarida	“O‘zbek xalq maqollari”da
1	Qizlarning tilini onalar bilalar.	Gung qizning tilini onasi tushunar.
2	Ikki qo‘l qilg‘an ishni bir qo‘l qila olmaydir.	Ikki qo‘l qilgan ishni bir qo‘l qila olmaydi.
3	Sichqonning o‘limi – mushukning to‘yi.	Mushukning o‘limi – sichqonga to‘y.
4	Birniki mingga, mingniki olamg‘a.	Birniki mingga, mingniki tumanga.
5	Ishqning ishqdan boshqa tilagi yo‘qdir.	Sevgi yordamchi tilamas.
6	Olish bor, berish yo‘q.	Olarda kirar jonim, berarda chiqar jonim.
7	Bosh sog‘ bo‘lsa, do‘ppi topilar.	Bosh omon bo‘lsa, do‘ppi topilar.
8	Bo‘lgani bo‘ldi emdi.	Bo‘lar ish bo‘ldi, bo‘yog‘i singdi.
9	Dard bilinmag‘anda davosi topilmas.	Dardini yashirgan darmon topmas.
10	Yurak sevgisiz, baliq suvsiz yasharmi?	Inson sevgi bilan tirik.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbek xalq maqollari. Tuzuvchilar: –T.: Mirzayev, A. Musoqulov, B. Sarimsoqov. – Toshkent: “Sharq” nashriyot-matbaa AK Bosh tahririyati, 2005.

2. Абдурауф Фитрат. Арслон. Чин севиш. // Танланган асарлар. 3-жилд: Драмалар, мақолалар. –Т.: “Маънавият”, 2003.
3. Фитрат. Ўзбек адабиёти намуналари. (Нашрга тайёрловчи О. Ҳамроева, масъул муҳаррир Ҳ. Болтабоев.) –Т.: 2013.
4. Фитрат. Энг эски турк адабиёти намуналари. (Нашрга тайёрловчи О. Ҳамроева, масъул муҳаррир Ҳ. Болтабоев.) –Т.: Mumtoz so‘z. – 2008.

OXUNJON SAFAROV ILMIY MEROSI VA O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI

O‘rinova Maftuna,
O‘z RFA tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Buxoro vohasi folklorining to‘planishi va nashr qilinishida katta xizmat ko‘rsatgan folklorshunos, adabiyotshunos olim Oxunjon Safarovning ilmiy faoliyati haqida fikr yuritilgan. Uning o‘zbek folklorshunosligidagi salomoqli merosi tahlil qilingan. Jumladan, o‘tgan asrning 60-70-yillarida bolalar folklorining rivojiga qo‘shgan hissasi, to‘plovchilik faoliyati hamda tadqiqotlari haqida ma‘lumot berilgan.*

Kalit so‘zlar. *Ertak, doston, qo‘shiq, marosim folklori, latifa, bolalar folklori.*

Oxunjon Safarov o‘zbek folklorshunosligining dolzarb muammolarini yechish, uning taraqqiyot tamoyillarini aniqlash, janrlar tizimini belgilashda yangi nazariy xulosalarni ilgari surgani bilan e‘tirofga loyiq olimdir. U umrini ilmiy tadqiqotlar yaratish bilan birga o‘zbek xalq og‘zaki ijodi namunalarini to‘plash va ommalashtirishdek mas‘uliyatli ishga bag‘ishladi. O.Safarovning bolalar folklori, o‘yin folklori, marosim folklori, latifalar, qo‘shiqlar bo‘yicha yaratgan fundamental tadqiqotlari o‘zbek ilm-fani rivojiga munosib hissa bo‘lib qo‘shildi. “Biroq olimning bu boradagi tadqiqotchilik faoliyatini yuqoridagilar bilan cheklab bo‘lmaydi. Aytish joizki, o‘zbek folklorshunosligining O.Safarov tadqiq qilmagan birorta janri qolmagan. Uning afsona, rivoyat, ertak, doston, qo‘shiq, marosim folklori, latifa, bolalar folklori janrlari, ularning genezisi, tabiati, tasnifi, badiiyati to‘g‘risidagi ilmiy izlanishlari hamda o‘zbek adabiyoti va folklor munosabati, xalq musiqasi yo‘nalishida bajargan nazariy ishlari yangi tadqiqotlar yaratilishi uchun zamin hozirladi” [4,32].

Buxoro vohasining o‘ziga xos va betakror og‘zaki ijod namunalari o‘zbek folklori xazinasini boyitib kelmoqda. Ularni tahlil qilish va to‘plash Buxoro folklorshunos olimlari oldidagi muhim vazifa hisoblanadi. Bu borada taniqli olim Oxunjon Safarovni alohida e‘tirof etmoq joiz. Folklorshunos olim Buxoro folklorini o‘rganar ekan, tarixiy-ilmiy manbalar bilan chuqur tanishdi. U Narshaxiy, Avfiy Buxoriy, Abdulqodir Savdo, Abu Ali ibn Sino, Forobiy, Sulaymon Buxoriy, Sadridin Ayniy, Abdurauf Fitrat, I.Mo‘minov asarlarini qunt bilan o‘rgandi. Buxoro folklorini tadqiq etishda G.Yunusov, H.Zarif, T.Mirzayev qarashlarini puxta o‘zlashtirdi. Natijada olim Buxoro vohasi folklorini to‘plash va o‘rganishda o‘z yo‘li va uslubini yaratdi.

XX asrning 70-yillariga kelib Buxoro folklorining regional xususiyatlarini o'rganish va uning o'zbek folklori kontekstidagi mavqeyini oydinlashtirish ishlariga Buxoro davlat universiteti professori O.Safarov boshchilik qildi. Olim dastlabki ishni Buxoro hududidagi og'zaki ijod namunalari to'plashdan boshladi. Buning uchun u har yili O'zbek filologiyasi fakulteti talabalari bilan viloyatning turli hududlariga folklor dala amaliyoti uyushtirdi. Tatqiqotchi shogirdlari yordamida hududga tegishli marosim folklorini jamladi. Uzoq yillar davomida to'plangan manbalar asosida ilmiy maqola va risolalar e'lon qildi.

Oxunjon Safarovning folklorshunos sifatidagi tadqiqotchilik faoliyati serqirra va sermahsuldir. Uning o'zbek marosim folklori, o'zbek bolalar folklori, Buxoro hududi folklorining yozib olinishi va tadqiq etilishi, musiqa folklori, hozirgi tarixiy-folkloriy jarayonning o'ziga xos xususiyatlariga oid qarashlari masalaga yondashuvning aniqligi, yangi fikr va yangi talqinga egaligi bilan ajralib turadi.

Ayniqsa, Oxunjon Safarovning bolalar folklorshunosligidagi xizmatlarini alohida e'tirof etish joiz. U bevosita o'zi to'plagan boy materialga tayanib, o'zbek bolalar folklorining janrlar tarkibini aniqlab, birinchi bor yaxlit tizimdan iborat ilmiy-nazariy tasnifni amalga oshirdi.

XX asrning 60-70-yillarida bolalar folklorining janriy tarkibini aniqlash, asosiy xususiyatlarini oydinlashtirish uchun yetarli material yig'ish zarurati yuzaga keldi. O'zbek bolalar folklorini to'plab, matnshunoslik asosida tartibga solish hamda janr xususiyatiga qarab nashr etish, ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilish, shu asosda g'oyaviy-tarbiyaviy jihatlarini umumlashtirib, kelajak avlodni tarbiyalash maqsadiga xizmat qildirish davrning dolzarb ehtiyojiga aylandi. Ma'lumki, Elbek tartib bergan "Bolalar qo'shig'i"dan salkam yarim asrlik muddat davomida nashr qilingan bolalar qo'shiqlarining adadi 1500 satrga yaqin. Mavjudlari ham, asosan, kattalar folklori nashrlari tarkibiga kiritilgan yoki ilova qilingan holda uchraydi. Bu namunalarning aksariyati Toshkent vohasi, Xorazm va Farg'ona vodiysiga qarashli shahar va qishloqlarda yashovchilardan E.Peshereva, G'.Yunusov, Elbek, H.Zarif, M.Alaviya, H.Razzoqov, J.Qobulniyozov, G'.Jahongirov, Y.Sultonov kabi folklorshunoslar tomonidan yozib olingan. Ammo ta'kidlash joizki, nashr etilgan manbalar juda oz bo'lib, o'zbek bolalar folklorining yaxlit manzarasini yaratishga imkon bermas edi. Oqibatda qadimiy va muntazam yangilanib borayotgan o'zbek bolalar folklori tarkibi boy emasdek tasavvur uyg'otdi, pedagogika va psixologiya fanlari esa bolalarni o'zlarining poetik kashfiyotlari jarayonida o'rganish, xalqimizning amaliy pedagogikasi ijobiy tajribalarini o'zlashtirish va undan yosh avlod tarbiyasida foydalanish imkoniyatiga ega bo'la olmadi. Xuddi shu zaruriyatni anglagan O.Safarov navqiron avlod repertuarida faol bo'lgan o'zbek bolalar qo'shiqchiligining barcha namunalari tarixiy-qiyosiy aspektda ilmiy-estetik jihatdan tadqiq qilishni maqsad qildi. Buni ro'yobga chiqarish uchun 1969-yildan respublikamizning janubiy viloyatlari shaharlari va qishloqlarida bolalar folkloriga oid kuzatish ishlarini olib bordi.

Folklorshunos olim o'zi to'plagan materiallar asosida o'zbek bolalar qo'shiqlarini janriga ko'ra farqlab, har bir janrning o'ziga xos tabiatini ochishga harakat qildi. Aytish joizki, bu ishni amalga oshirishda ma'lum qiyinchiliklar mavjud

edi. Jumladan, bolalar ijrochiligida ba'zi qo'shiqlar matni sayyor bo'lib, uning aniq bir janrga mansubligini belgilash mushkul edi. Qolaversa, bu davrda bolalar qo'shiqchiligidagi atamalar ham yetarli darajada izohlanmagan edi. Ammo O.Safarov uzoq yillik izlanishlari va oltirgan tajribasi tufayli bolalar folklorini fundamental tadqiq qila oldi. Shu boisdan uning bu xizmati Qozog'iston Respublikasi Milliy Fanlar akademiyasining muxbir a'zosi, professor Rahmonqul Berdiboyev tomonidan: "O.Safarov tadqiqoti o'z vaqtida amalga oshirilgan turkiy tilli xalqlar bolalar folkloriga bag'ishlangan dastlabki juda kerakli tadqiqotdir. Tabiiy, turkiy tilda so'zlashuvchi respublikalarda bolalar og'zaki poetik ijodi namunalarini to'plash va tadqiq etish sohasida ayrim ishlar qilinayotir. Lekin biror turkiyzabon respublikada bolalar folklori shunday miqyosda va hajmda, shunday yo'nalishda hanuzgacha o'rganilgani yo'q. Behad qimmatli bu ilmiy tadqiqotda o'zbek folklorshunosligi uchun beqiyos ahamiyatga ega bo'lgan bolalar og'zaki poeziyasining janriy tarkibi, har bir janr tabiatiga xos differensial xususiyatlar yaxlit bir tizim asosida nazariy ishlab chiqildi va bu sohada folklorshunoslik terminologiyasi ilk bor asoslab berildi" [4,46], – deya e'tirof etilgan edi.

O.Safarovning o'zbek bolalar folklori sohasidagi tadqiqotlari qo'shni respublikalar, jumladan, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmanistonda ham bolalar folklorini o'rganish borasida o'z ta'sirini ko'rsatdi. Qozoq bolalar folklori tadqiqotchisi Kenjexan Matijanov olimga quyidagi minnatdorchilik maktubini yo'llagan: "Hurmatli Oxunjon og'a! Men sizning tadqiqotlaringiz bilan to'la tanishdim. Qozoq bolalar folklori to'g'risidagi ushbu tadqiqotimni yozishda sizning ishlaringiz zo'r ko'mak berdi" [4,51]. Ushbu fikr O.Safarovning bolalar folklorshunosligi sohasidagi tadqiqotlari turkiy xalqlar bolalar folklorining rivojiga muhim manba sifatida nazariy asos bo'lganligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Жаҳонгиров Ғ. Ўзбек болалар фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1975.
2. Галиев Ш. Ўзбек болалар ўйин фольклори. – Тошкент: Фан. 1998.
3. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985.
4. Ўраева Д. Охунжон Сафаров. Ижодий портрет. – Тошкент: Муҳаррир, 2010.

TEMURIYLAR SULOLASI ADABIY MUHITING HINDISTON MADANIYATIGA TASIRI

Odinayeva Umida Usmonovna,
BuxDU mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Temuriylar sulolasi adabiy muhitining Hindiston madaniyatiga tasiri haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'z: Yevrosiyo, Navoiy, Hofiz Xorazmiy, V.V. Bartol, Hindiston, Movarounnahr, Xuroson, Amir Temur.

Аннотация: В данной статье рассматривается влияние литературной среды династии Тимуридов на индийскую культуру.

Ключевые слова: Евразия, Навои, Хафиз Хорезми, В.В. Бартол, Индия, Моваруннахр, Хорасан, Амир Тему́р.

Abstract: *This article discusses the impact of the literary environment of the Timurid dynasty on Indian culture.*

Key words: *Eurasia, Navoi, Hafiz Khorezmi, V.V. Barthol, India, Movarounnahr, Khorasan, Amir Temur.*

Temuriylar davlati nafaqat hozirgi O'zbekiston, balki butun Yevroosiyo hududlarini o'z ichiga olgan ulkan va qudratli davlatni tuzishga va eng asosiysi, bu yerda yashagan 72 millatni birlashtirishga muvaffaq bo'ldi. Mo'g'ullar iskanjasidan xalos etish barobarida parchalanib ketgan Markaziy Osiyo va Kavkaz mamlakatlarini birlashtirib, jahon silsilasida ulkan qudratli mamlakatni barpo etishdek buyuk tarixiy missiyani bajardi. Shuni ta'kidlash kerakki, aynan Amir Temurning siyosiy kurash maydoniga kelishi va Markaziy Osiyoda yashaydigan xalqlarni birlashtirishi Yevroosiyo mintaqasida turli ilmiy va madaniy maktablarning qo'shilishiga va turli kashfiyot va uslublarning yuzaga kelishiga zamin yaratdi. O'rta Osiyoda sharq ilmiy tafakkuri umumlashib, uyg'unlashib, bir-birining eng ilg'or taraflarini olib, yangi taraqqiyot cho'qqisiga ko'tarildi, Amir Temur va temuriylar davri o'ziga xos ilmiy va falsafiy tafakkuri paydo bo'ldi [1;56-b]. Temuriylar davridagi adabiy hayotning o'ziga xos xususiyatlaridan biri adabiy jarayonning yagonaligi, unda turkiy tilda ijod qiluvchilarning ham, forsiyda qalam tebratuvchilarning ham barobar va faol qatnasha olgani edi. Buni biz Alisher Navoiynitng "Majolis un-nafois" tazkirasida yaqqol ko'ramiz. XV asrning ikkinchi yarmidagi ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-madaniy va adabiy hayotda yuz bergan ibratli hodisalardan biri Navoiy-Jomiy munosabatlaridir. Bu ikki buyuk zot ijod sohasida xalqparvarlik va insonparvarlik mavqeida turish bilan birga xalq, davlat ishlarida insof va adolatni yoqlar edilar [4; 156-b].

Dehlaviy asarlarining shuhrati Xurosonga yetib kelganidek, Navoiy asarlarining dovrug'i ham Hindistongacha borib yetadi. Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkisasi Hindiston tazkirachiligi maktabida muhim o'rin tutadi. Alouddavla Qazvinii (XVI asr), Mir Imomiddin (XVII asr), Shayx Ahmad Ali Hoshimiy (XIX asr) lar qalamiga taalluqli "Nafois ul-malosir", "Xazina'i ganji ilohiy", "Maxzan ul-g'aroyib" va mualliflari noma'lum "Tazkirai xarobot" (XVII asr), "Tazkirai shoirot" (XVIII asr) kabi tazkiralar bevosita Navoiyning "Majolis un-nafois" tazkisasi ta'sirida yaratilgandir. "Xamsat ul-mutahayyirin" va "Mahbub ul-qulub"ning Hindistonda yashab ijod etgan Yusufbek Chovushli (XVI asr) hamda Alibaxt Azfariy (XVIII–XIX asr)lar tomonidan o'sha davr Hindiston shimolidagi adabiy til forsiyda tarjima etilishi alohida diqqatga molikdir [7;143-b].

Temuriylar saltanati hukmronligi davrida Movarounnahr va Xurosonda badiiy adabiyot ham yangi bosqichda ko'tarildi. Shu davrda fors-tojik adabiyoti o.,zining yangi rivojlanish pog'onasiga erishgan bo'lsa, o'zbek adabiyoti Alisher Navoiy, Mavlono Lutfiy, Durbek, Hofiz Xorazmiy, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Sayyid Qosimiy, Yaqiniy ijodlari misolida o'z taraqqiyotining eng yuksak bosqichiga ko.,tarildi. Abdurahmon Jomiyning "Haft avrang", A.Navoiyning "Xamsa", "Hazoyin ul maoniy" asarlari shu davr adabiyotining shoh asarlari edi. Jomiy yetti dostonidan iborat to.,plamiga "Haft avrang" (Yetti taxt) deb nom qo.,yar ekan, Temuriylar sulolasidan yetti (Amir Temur, Xalil Sulton, Shohrux, Ulug'bek, Abulqosim Bobur, Abu Said, Mirzo Husayn Boyqaro) ni ko'zda tutgan bo'lsa, Navoiy

o'z "Xamsa"sini yaxlit holda Husayn Boyqaroga bag'ishlagan va bu bilan har ikki muallif ham shu davr hukumdorlariga o'zlarining ma'lum ma'noda minnatdorchiliklarini namoyon etgan[2; 164-b].

Amir Temur tarixidan hikoya qiluvchi ilk tarixiy manba G'iyosuddin Alining "Ro'znoma-ye g'azovot-e Hinduston" ("Hindiston g'azovoti kundaligi") nomli asari bo'lib, unda dastlab Amir Temurning Hindiston yurishigacha bo'lgan davri qisqa satrilarda bayon qilingan. Asosiy e'tibor esa Hindiston yurishini yoritishga qaratilgan. Kitob Sohibqiron tomonidan Samarqanddagi Bibixonim jome' masjidining bunyod etilishi voqeasi bilan yakunlanadi. Ushbu asarga Amir Temurning Hindistonga yurishi kundaligini yuritgan qozi Nosiruddin Umarning qo'lyozmasi asos qilib olinganligi ta'kidlanadi. Asar murakkab uslubda yozilganligi, Amir Temurga nisbatan mubolag'alar ko'p ishlatilgani uchun ham Sohibqironga ma'qul kelmagan. Lekin, adolat nuqtai nazaridan qayd etish lozimki, Nizomiddin Shomiy, Sharofuddin Ali Yazdiy kabi tarixchilar Amir Temurning Hindiston yurishi tarixini yoritishda ushbu asarga tayanganlar [3;256-b].

Amir Temur va temuriylar davri davlatchilik tarixini o'rganishda "Temur tuzuklari" asari muhim ahamiyatga ega. Asar "Tuzuk-i Temuriy" ("Temur tuzuklari"), "Malfuzot-i Temuriy" ("Temur so'zlari"), "Voqe'ot-i Temuriy" ("Temur sarguzashtlari") kabi nomlar bilan shuhrat topgan. Olimlarning fikricha, ushbu asar Amir Temurning o'z qo'li bilan yozilgan yoki uning aytganlari kotiblar tomonidan qog'ozga tushirilgan. "Temur tuzuklari" turkiy tilda yozilgan. Afsuski, asarning turkiy matni hozirgacha topilmagan. "Temur tuzuklari"ni turkiy tildagi qo'lyozma nusxalaridan biri Yaman hukmdori Ja'far (XVII asr) kutubxonasida saqlanganligini Mir Abu Tolib at-Turbatiy ko'rgan va undan nusxa ko'chirib olgan. At-Turbatiy Hindistonda Shohjahon (1628-1657) farmoyishi bilan asarni turkiy tildan fors tiliga tarjima qilgan. Asar bilan tanishib chiqqan Shohjahon Hindistonning Dekan viloyati qozisi Muhammad Ashraf Buxoriyga mazkur tarjimani Sharafuddin Ali Yazdiy "Zafarnoma"si va boshqa birlamchi manbalar asosida ko'rib chiqishni, aniqlangan nuqsonlarni bartaraf etishni topshirgan. Olimlar o'rtasida "Temur tuzuklari" borasida turlicha fikrlar mavjud. Ingliz olimi E.G.Braun va taniqli rus tarixchisi V.V.Bartold "Temur tuzuklari"ni original asar, deb hisoblamaydilar. V.V. Bartoldning fikricha, asar XVII asrda Hindistonda yaratilgan [6 140-b].

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Амир Темур жaxon тарихида / Масъул мухаррир: Ҳ. Кароматов. Муаллифлар жамоаси: С.Саиддосимов, А.Ахмедов, Б.Ахмедов ва боқалар. Тўлдирилган ва қайта ишланган иккинчи нашри. –Т.: Шарк, 2001.
2. Бўриев О, Қаҳҳоров Н.Темурийлар Ренессанси. –Т.: Тафаккур, 2020.
3. Ҳ.Камол. История вторжения колевых племен Дашт-и Кипчака в Мавераннахр и Хорасан XVI в). – Душанбе: Дониш, 2012.
4. X.E. Rustamova, N.K. Stojarova, Sh.A. Abdurashitova, Q.Ch. Nurmamatova. Tibbiyot tarixi.T.: "O'zkitobsavdo" nashriyoti, 2020.
5. X.E. Rustamova, N.K. Stojarova, Sh.A. Abdurashitova, Q.Ch. Nurmamatova Tibbiyot tarixi [Matn]: o'quv qo'llanma / X.E. Rustamova va boshq. - Toshkent. « O'zkitobsavdo» nashriyoti, 2020.

6. Яздий, Шарафуддун Али. Кўрсатилган асар.
7. J.Rizayev./ O'zbekistonda tibbiyot tarixi va rivoji.-“Yangi O'zbekiston”. 2022-yil 25-yanvar.4-son.89-93 b.

MUMTOZ ADABIYOTDA TIBBIY BIRLIKLAR QO'LLANISHI

(Buxorolik va turkiyzabon xalqlar hakimlarining asarlari misolida)

Islomova Shahnoza Iskandar qizi,

BuxDU tayanch doktranti

Annotatsiya. Maqolada buxorolik hakimlarning tib ilmiga oid asarlari lingvistik tahlili, Buxoro tabobat tarixi, tibbiyot va adabiyot mushtarakligi, mumtoz adabiyotda qo'llangan tibbiy birliklarning lingvistik tahlili, she'r terapiyasi, mumtoz asarlarning davo xususiyatlari ochib beriladi. Shuningdek, o'z davrining mashhur hakimi Abu Ali ibn Sinoning tabiblik faoliyati yoritib berilgan. Adabiyot, tibbiyot, tilshunoslik bag'rida vujudga kelgan tibbiy she'riyatning ifoda xususiyatlari, mumtoz asarlardagi tabib va bemor nutqi, shifo semasini o'zida jamlagan tabobat birliklarining lisoniy tahlil bayoni berilgan.

Kalit so'zlar: Buxoro hakimlik maktabi, buxorocha davo usullari, tibbiy lingvistika, tibbiy she'riyat, tib ilmi, tabobat tarixi, she'r terapiyasi, bemor nutqi, tibbiy metafora, tibbiy paremlar.

Tib ilmining tarixiy ildizlari, Buxoroyi Sharif-Sharofatli Buxoro deb e'zozlangan qadimiy shaharlardan biri Buxoroga borib taqaladi. Buyuk ma'rifatparva bobomiz, Abdurauf Fitrat o'z ona shahri, ilm maskani, qator ilm darg'alarini yetishtirgan Buxoro haqida shunday yozgan edi: “Buxoro bizning muqaddas vatanimizdir. Buxoro bizning mehribon onamizdir, Buxoro bizning nash'u namo joyimiz. Buxoro bizning sajdagohimizdir. Buxoro bizning aziz ma'shuqimizdir. Buxoro bizning jonimiz-la barobar mahbubimizdir. Buxoro bizdandir, biz Buxorodan. Bas, bu qadar g'aflat va tanballik, bexabarlik va johillikda o'tirganimiz...” Dunyoda tib ilmi haqida gap ketganda, “Avetsina”, “Shayxur Rais” nomlari bilan mashhur buyuk hakim Ibn Sino va uning buyuk asarlari maydonga chiqadi. Ahamiyatli tomoni shundaki, Ibn Sinoning nasriy va nazmiy usulda bitilgan tabobat ilmi aks etgan asarlari bugungi kungacha o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Hattoki, jahon tib ilmi hozirgi kunda ham buxorolik buyuk hakim Ibn Sino tabobat nazaryasiga asoslanib, tabobat sirlarini kashf etmoqda. Shu o'rinda shuni aytish joizki, Buxoro tabobat ilmi rivojiga nafaqat hakimlar, balki hukmdorlar ham o'z hissasini qo'shishgan. Jumladan, Buxoro 1680-1702-yillarda boshqargan ashtarxoniylar hukmdor Subhonqulixonning tibbiyotga oid kitoblar jamlangan nodir kutubxonasi bo'lgan. Manbalarga ko'ra, “Subhoniy tibbiyoti bo'yicha davolash” nomli asar ham yozgan [1].

Tabobat tarixi insoniyat sivilizatsiyasi bilan barobar shakllangan va rivoj topgan, ya'ni tabobat tarixi ildizlari qadimgi davrlarga borib taqaladi. Negaki, inson paydo bo'lgandan boshlab salomatlik uchun turli dorivor xususiyatga ega bo'lgan o'simliklardan, hayvonlarning sutlari, yog'lari, turli toshlar kabi shifo vositalaridan foydalangan. Qur'oni Karimning Al'- Masad (Tabbat yaa daa) surasida [2] va

Payg'ambarimiz hadislarida tabobat bilan shifo xususiyatini o'zida aks ettirgan matnlar keltirilgan: Ayrim sahobalarning qorni bilan (yotgan holda) uxlayotganini ko'rib, ularning oyoqlarini qimirlatib shunday deganliklari vorid bo'lgan: "Bu Alloh taolo g'azablanadigan yotishdir" [3]. Ushbu hadisda ancha yillar oldin o'z tasdig'ini topgan o'ng tomonga qarab yotish bugungi kunda davolashning eng birinchi yo'llaridan bo'lib kelmoqda. Ya'ni tibbiyot mutaxasislarining fikriga ko'ra, chap tomondagi o'pkaning hajmi o'ngdagiga nisbatan kichik bo'lganligi sababli, yurak ko'tarilishi va nafas olishga oson bo'lishni taminlar ekan.

Qadimdan tibbiy asarlarni nazmiy usulda yaratish an'ana hisoblangan. Bir jihatdan davr talabi nazmiy asarlarga berilgan bahoning yuqoriligi bo'lsa, ikkinchi tomondan she'riy ma'lumotlar inson xotirasiga nasrga nisbatan osonroq tushunilishi deb baholangan. Buyuk shoir, o'z davrining ulug' hakimi Shahobiddin "Shifo -al marz" nomli nazmiy usulda bitilgan tib ilmiga oid kitobida ham davo xususiyati bayon etilgan fikrlar, tibbiy metaforalar, tibbiy frazema va tibbiy perifrazalar bilan bezatilgan:

*Ta'bim zaif bo'lsa hamki ko'p behol,
Tibbiy mazmunani boshladim darhol.
Asosiga qo'ydim yuz oltmishta bob,
"Shifo-al maraz" deb ayladim xitob.
Tekshirdim qanchalar kishi tomirin,
Peshobini olib ko'rdim har birin.
Necha yil tabiblik qildim-u ammo—
Savob dedim, ta'ma qilmadim aslo.
Qilich bilan qonin to'kaman, ammo
O'ldirguvchi dori bermayman aslo.
Farqi yo'q biz uchun shohmi yo gado,
Gadoga davomiz shohdan ham a'lo.
Ozmuncha dorini qilmadim bayon,
Barisi sinalgan va bo'lgan ayon [4, 15.*

Hakim kitobining nomini "Shifo-al maraz" deb nomlaganligi va bu kitobni yoshi ulug' bo'lganda bitgani haqida (*Ta'bim zaif bo'lsa hamki ko'p behol*) nazmiy bayon bilan asarni boshlaydi. Tabibning ko'plab insonlarning dardiga shifo bo'lganligini—*tekshirdim qanchalar kishi tomirin, peshobini olib ko'rdim har birin* misrasidan bilishimiz mumkin. Hakimning kasbiga vafodorligi, sadoqati, bugungi kunda shifokorlar uchun "Gippokrat qasami" deb nom olgan shifokorlik ahdi, *qilich bilan qonin to'kaman, ammo o'ldirguvchi dori bermayman aslo* misrasi orqali ifoda etilgan.

Tabobatni urjuza¹ (she'riy doston)larda bayon qilgan va o'zidan keyingi shoir-tabiblar ijodiga katta ta'sir ko'rsatgan allomalardan biri Ibn Sino edi. U arab tilidagi urjuzalaridan tashqari forscha g'azal, qit'a va ruboiylarida ham tabobatga oid fikrlarini bayon qildi. Bundan tashqari Abu Rayhon Beruniy, Xusrav Dehlaviy, Sa'diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy asarlari tarkibida ham nazmiy tibbiyot namunalarini uchratishimiz mumkin.

Nodon tabib va bir dehqon hikoyati

Tunda biqin sanchib yotmadi dehqon,

*Bir tabib ko'rdi-yu dedi o'shal on:
 "Uzum bargin yedi shudir sababi,
 Tonggacha yotmasa yo'qdir ajabi.
 Badhazm yemishdan ko'ra yaxshiroq,
 Kamon o'qi dilga sanchilsa mutloq.
 Luqmadan bir sanchiq tushsa ichakka,
 Nodon umri tamom chiqar puchakka".
 Tabib o'lib qoldi tunda nogohon,
 Qirq yil o'tar hamki tirik bu dehqon.
 Bemor illatini quvolmas tabib
 O'zni qanday ranjdan olsin qutqarib [5].(Sa'diy Sheroziy)*

Ulug' fors-tojik shoiri qalamiga mansub ushbu she'riy rivoyatda tibbiy nasihat keltirilishi bilan birga, nodon tabibning so'zdan unumli foydalanmasdan, noto'g'ri axborot yetkazganligi haqida fikr yuritiladi. Sodda va ravon tilda bitilgan ushbu nazmiy hikoyat go'zal o'xshatishlar bilan birga tibbiy metaforik va frazeologik birliklar, shuningdek, xalq paremalari bilan bezatilgan(***Badhazm yemish, nodon umri, bemor illati***).

Shuningdek, antik davrda "birinchi muallim" unvonini olgan Arastuning shogirdi Iskandar Zulqarnaynga "***Dah nasihat***" nomli salomatlik va tabobatga bag'ishlangan, pand-nasihat ruhidagi urjuzasida tibbiy she'riyatning go'zal namunasini ko'rishimiz mumkin:

*Birinchi nasihat
 Birinchi buldurkim, me'danga taom,
 To hazm bo'lmasdan barisi tamom
 Ustidan hech narsa yema ziyondir,
 Ranj-u g'am yuz berur, ozori jondur.
 Ovqating bo'lsa gar yengil-u latif,
 Mijozing bo'lmagay hech qachon zaif [6.144].*

Ushbu she'riy tibbiy parchada ortiqcha taom yemaslik, to'g'ri ovqatlanish betakror tibbiy metaforik birliklar orqali bezatilgan(***ozori jon, yengil-u latif ovqat***), natijada, hakim kishiga tibbiy nasihat berish bilan birga estetik zavq, ong osti xotirjamlik baxsh etgan. To'g'ri, she'r orqali kishining oshqozoni tuzalib qolmaydi, yoki organizmdagi diabet miqdori normalashmaydi, ammo she'r orqali insonning ruhi barkamollikka erishadi, tanasi orom oladi, miya faoliyati normallashadi, nerv sistemasi barqaror harakatlanadi, asab tizimi me'yorlashadi. Bejizga ulug' shoir Sa'diy Sheroziy quyidagi jumlani aytmagan:

*Dunyoda insonga eng aziz ne'mat,
 Biri tinchlik bo'lsa, boshqasi sihat!*

Shifokorlar bemorlarni dori vositalari-yu turli muolajalar bilan tanasiga orom baxsh etsa, she'riyat orqali uning ruhiga ozuqa baxsh etadi. Natijada, bu usul kasallikni inson organizmidan tezda xolos etadi. Bu she'riyat va tibbiyot uyg'unligini o'zida ifoda etgan, **she'riyat terapiyasi** hisoblanadi. Tabiblarimiz davo sirlarini nazmiy usulda bayon qilishni afzal bilganlar, chunki, she'riy asarda ortiqcha birlik qo'shish imkoni bo'lmaydi va she'r insonlarga ma'naviy ozuqa tuhfa etadi [7].

Klassik adabiyotimizda ijtimoiy-falsafiy ruhda yoki oshiqona turkumiga kiruvchi g‘azallarda ham go‘zal tibbiy birliklarni uchratishimiz mumkin, negaki inson salomatligi eng muhim boyliklardan hisoblanadi. Ulug‘ shoir Chustiy o‘zining bir g‘azali nomi tibbiy metaforik birlik bilan nomlaganligi fikrimiz dalilidir:

Dard ko‘rmasin qo‘lingiz

Hayratda qoldi olam qat‘iy qaroringizdan,

Hosil ko‘paytirishga otgan shioringizdan.

Dard ko‘rmasin qo‘lingiz, doim omon bo‘lingiz,

Kam bo‘lmangiz jahonda hargiz qatoringizdan.

Xulosa qilib aytish joizki, tibbiyot va she‘riyat mushtarakligi klassik ijodkorlarimiz asarlarida, ulug‘ tabiblarimiz hikmatlarida, payg‘ambarimiz hadislarida mavjud edi va qadimdan shifokor-u bemorlarimizga kasalliklarni yengish uchun yordam berish bilan birga, bashariyatga tib ilmini sodda va tushunarli qilib yetkashiz uchun xizmat qilgan. Tibbiyot va tilshunoslik bag‘rida kamol topgan tibbiy lingvistikaning rivoji natijasida nazmiy asarlarda uchraydigan tibbiy birliklarning lingvistik xususiyatlari tadqiq qilinib, tibbiy birliklarning lisoniy imkoniyatlari ochib berildi, shu bilan birga tabobat va she‘riyat integratsiyalashuvi natijada “she‘r terapiyasi”ning shakllanishi va rivoj topishi ko‘plab kasalliklarni inson tomonidan yengishga yordam berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Бухоро хонлигида тиб илмини ривожлантириб, ўзи ҳам тиббиётга оид асар ёзган хукмдорни биласизми?\\ Бухоро вилоят Туризмни ривожлантириш департаменти Ахборот хизмати. October 08, 2020
2. <https://ahlisunnat.uz/suradua/15>
3. <https://xalq-tabobati.uz/uy/2380/tabobat-dorixonasi/tabobat-yana-bir-sunnatning-fojdasini-tasdiqladi/>
4. Табобат дурдоналари. Тузувчи-таржимон, изох ва кўрсаткичларни тайёрловчи Махмуд Хасаний. –Тошкент: Ибн Сино номидаги нашр, 1990. 367 б.
5. Махмуд Хасаний. Табобат дурдоналари. -Т.: 1990. -Б. 368.
6. Табобат хазинаси дурдоналаридан. –Тошкент.ЎзССР- Медицина.1987. - Б.144
7. Islomova Sh. Tibbiyot va she‘riyat mushtarakligi // Til, ta‘lim, tarjima xalqaro jurnali. –Toshkent: 2022, 3-son 6-jild.

FITRAT LIRIKASIDA OBRAZLAR TIZIMI

Suvonqulova Laylo Mahmud qizi,

NavDPI, tayanch doktoranti

Annotatsiya. Til va adabiyot jamiyatdagi o‘zgarishlarga uyg‘un tarzda rivojlanib boradi. Shu sababdan har qaysi davrda adabiyot o‘zining yangilanishlari, xususiyatlari bilan inson ongiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatuvchi, kishi tuyg‘ularini tarbiyalovchi vosita sanalgan. Jadidlar harakatida ham buni yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Fitrat ham adabiyot orqali xalq ongini uyg‘otishga, ularni yorug‘likka

chiqarishga harakat qilgan shaxs edi. Maqolada jadid adabiyotining yorqin vakili Fitratning lirik asarlari mohiyati, unda qoʻllangan obrazlar tizimi va ifoda etilgan gʻoyalar haqida fikr yuritiladi.

Kalit soʻzlar. Jadid, Fitrat, lirika, obraz, metaforik, Temur, Sharq adabiyoti, boyqush.

Аннотация. Язык и литература развиваются в соответствии с изменениями в обществе. По этой причине в каждую эпоху литература с ее новшествами и особенностями считалась инструментом оказывающим положительное воздействие на человеческий разум и воспитывающим человеческие чувства. Мы можем ясно видеть это в движении джадидов. Фитрат также был человеком который пытался пробудить сознание людей и пролить свет на них через литературу. В статье рассматривается сущность лирического произведения Фитрата яркого представителя современной литературы используемая в нем система образов и выражаемые идеи.

Ключевые слова. Джадид, Фитрат, лирический, образный, метафорический, Тимур, Восточная литература, сова.

Annotation. Language and literature develop in accordance with changes in society. For this reason, in every era, literature with its innovations and features has been considered a tool that has a positive effect on the human mind and educates human feelings. We can clearly see this in the movement of Jadids. Fitrat was also a person who tried to awaken people's consciousness and bring them to light through literature. The article discusses the essence of the lyrical works of Fitrat, a bright representative of modern literature, the system of images used in it, and the ideas expressed.

Key words. Jadid, Fitrat, lyrical, image, metaphorical, Timur, Oriental literature, owl.

Jadid adabiyoti oʻzbek adabiy muhitining yangilanish davri sanaladi. Bu vaqtda adabiyot vakillari badiiy ijod bilan bir qatorda millatni uygʻotish, jamiyat aʼzolarining dunyoqarashini yangilash, insonlarning turmush tarziga estetik jihatdan taʼsir koʻrsatish gʻoyalarini ilgari surdilar. Ushbu davrning yorqin namoyondalaridan biri Abdurauf Fitrat ham ijtimoiy-siyosiy, milliy-madaniy hayotda va kishilar ongida tub burilish yasamoqchi boʻlgan maʼrifatparvarlardan biri edi.

Abdurauf Fitrat keng qamrovli inson boʻlib, uni faqat ijodkor deyish yetarli emas. U ham publisist, ham olim, ham shoir, ham “yurt oʻgʻloni”dir. Shoir ijodiga nazar tashlaydigan boʻlsak, nasriy asarlarida adabiy jarayonga oid ilmiy qarashlari, sheʼriyatida esa millat qaygʻusi, yurt tinchligi, jafokash xalqiga achinish hislari tarannum etilgan. “Fitrat lirikasi nafis va buyuk Sharq sheʼriyatining bor goʻzalliklaridan toʻyingan, uni oʻziga xos suratda ichdan yangilashga kamarbasta sheʼrlardan tarkib topganini sezmaslik mumkin emas” [1, 17]. Darhaqiqat, Fitrat ijodida qadimgi turkiy tilning izlari yaqqol sezilib turadi. Shu bilan bir qatorda ijodkor yangi davr gʻoyalarini gʻoyat mukammal tarzda tasvirlay olgan.

Adabiy jarayonda ijodkorlar tomonidan ilgari surilgan yangicha gʻoyalar, tasvir vositalaridagi oʻziga xoslik va obrazlar tizimi bevosita ular tomonidan yaratilgan asarlarda oʻz aksini topadi. Jadid adabiyotida, xususan, Fitrat ijodida ham yuqorida

sanab o'tganimiz kabi yangi g'oyalar va mavzular mavjud. Bu mavzularni yoritib berishda esa shoir faqatgina Sharq adabiyotining an'alaridan foydalanibgina qolmay, o'zgacha yondashuv asosida lirikasini boyitgan. Bu o'rinda shoirning barmoq vaznida yaratilgan asarlarini alohida ta'kidlash lozim. Shoir "Aruz haqida" asarida shunday yozadi: "Barmoq vaznida she'rni boshlab Cho'lpon yozdimi, men yozdimmi, esimda yo'q. Faqat shunisi ma'lumki, barmoq vaznini nazariy jihatdan yoqlab chiqqan birinchi o'zbek millatchisi men edim"[2, 20].

Fitrat har bir lirik asarni yaratishda birinchi o'rinda uning g'oyasiga e'tibor qaratadi. Aksariyat she'rlarida xalqni uyg'otish, toptalgan insonlarning taqdiriga befarq bo'lmaslik, Sharq tuprog'ining o'zgalar tarafidan bulg'anayotgan tasviri ifoda etilgan. Bu kabi tasvirlarni kitobxon ongiga yetkazish uchun Fitrat o'ziga xos obrazlarni yorqin chizgilar orqali namoyon etadi. Aytish joizki, u tabiat manzaralari, unsurlari hamda tabiat hodisalari misolida toptalgan Sharqni ko'rsata oldi:

To'sib turgan oydinlikning yo'lini
Shu qop-qora, eski, titrak bulutlar,
Kuchli bir yel ko'rgach, turmas, yirtilar,
Umid kuni sening uchun ham tug'ar [3, 37].

Ushbu satrlarda shoir o'xshatish san'atidan mohirona foydalanib, davrning achchiq taqdirini tasvirlaydi. Mazkur she'r atoqli shoir Mirmuhsinga bag'ishlangan. Misralardagi "oydinlik yo'li", "titrak bulutlar", "kuchli yel", "umid kuni" obrazlari bir qaraganda, tabiat manzarasini aks ettirayotganga o'xshaydi. Biroq she'rda xalqning yorug' kunlarga umidvorligi, buning uchun "kuchli yel" lozimligi ifoda etilgan. Oydinlik yo'li bu yorug' kelajakdir. Bulutlar obrazi esa yurt tuprog'ini oyoqosti qilgan dushman ramzi. Biroq Fitrat bu "qora bulutlar"ni faqat o'zga yurt dushmanlari deb tushunmaydi. Aksincha, o'z vatandoshlarini, o'g'lonlarini himoya qilolmagan avom xalqni ayblab shunday ataydi. Aslida Fitratning ma'rifatparvarligi ham shunda. Chunki u o'zlikni asrash uchun avval o'zimizni isloh qilishimiz lozim, degan fikrda edi.

Yuqorida sanab o'tgan obrazlarimizning barchasi metaforiklik xususiyatiga ega bo'lib, she'rning g'oyasini kitobxonga yetkazishda muhim ahamiyat kasb etgan. Ma'lumki, metaforiklik obrazlarning o'ziga xosligi bo'lib, o'quvchi ongida bir narsani gavdalantirish uchun unga umuman aloqasi bo'lmagan boshqa bir narsa orqali namoyon etishdir. Misralarda Fitrat tabiat manzaralarini metaforik tarzda qo'llab, vatanining shu kundagi nochor ahvolini ko'rsatadi.

Fitratning lirikasida alohida ahamiyatga ega bo'lgan, "Hurriyat" gazetasida e'lon qilingan "Yurt qayg'usi" asari o'z vataniga murojaat, xitob qilish orqali boshlanadi. Shoirning vatan obraziga "Onam", – deya murojaat etishi o'quvchi qalbini larzaga soladi, vatanning ona kabi buyuk, mehribon, azizligini ifodalab keladi:

Onam, seni qutqarmoq uchun jonmi kerakdir?

Nomusmi, vijdon bila imonmi kerakdir? [3, 31].

Yuqoridagi misralarda shoirning obrazlar ichki o'xshashligiga e'tibor qaratganini ko'rishimiz mumkin. Chunki ona va vatan o'rtasida hech qanday tashqi o'xshashlik mavjud emas. Ammo ularning ichki o'xshashligi betakror kechinma va yurakdan qalqib chiqqan hislardadir. Ona ne chog'lik ma'sum bo'lsa, vatan ham shu

qadar xokisor. U hech qanday minnatsiz va rahmatsiz farzandi boshini silaydi. Farzandidan bu mehr uchun hech narsa talab qilmaydi. Shoir ham aynan shu o'xshashliklar asosida obrazni yangidan kashf eta olgan. Ikkinchi misrada keltirilgan nomus, vijdon, iymon kabi tuyg'ularning ifoda etilishi she'rning badiiyligini oshirishga xizmat qilmoqda. O'z navbatida, bularni yordamchi obrazlar deb atasak ham bo'ladi. Ya'ni bu personajlar "Badiiy asarda ma'lum bir g'oyani ifodalovchi, juda kam ishtirok etgan obrazlar – epizodik personajlar yoki yordamchi obrazlar deyiladi" [4, 60]. Yuqoridagi misrada ham mazkur obrazlar she'rning asl ma'nosini ta'kidlash, bo'rttirib ko'rsatish uchun xizmat qilib, yurt farzandlarining ichki kechinmalarini yuzaga chiqarish uchun vosita vazifasini o'tagan.

Bundan tashqari, Fitrat ushbu sochmasida Temur, Chingiz kabi tarixiy obrazlarni ham xotirlab o'tadi. Bir tomondan shoir ajdodlarini eslash orqali ulug' tarixni eslatmoqchi bo'lsa, ikkinchidan ulardan najot so'raydi. Temur sag'anasi boshida turib millati uchun najot istaydi. Bu kabi tarixiy shaxslarni xotirlash va ularning obrazlarini o'z asarlarida gavdalantirish Fitrat asarlariga xos xususiyatdir. Zero, uning "Behbudiyning sag'anasin izladim" deb nomlangan she'rida ham Behbudiy kabi ulug' shaxs obraziga murojaati fikrimiz dalilidir. Bu she'rda Fitrat "otam", – deya tasvirlagan misralaridan bilish mumkinki, shoir uchun bu shaxs juda qimmatli, hurmatga sazovor inson bo'lgan va buning yana bir sababi, haqiqatan ham, Behbudiy – jadidchik harakatining otasi edi.

Cho'kmushdi yer uzra olam to'sug'i,

O'ksuzluk boyqushi qanot qoqardi [3, 40].

Fitrat ushbu she'r orqali faqatgina Behbudiyni yod etib qolmay, ulug' shoir Alisher Navoiy an'anasini ham davom ettira olgan. Misradagi boyqush obrazi salbiy ma'noni ifodalab, xaroblik, buzg'unchilik ramzi sanaladi. Vatan osmoni uzra shunday boyqushlar qanot qoqayotganligi shoirni tashvishga solgan. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida ham boyqush obrazi mavjud. "Dostonda bu obraz nafsiga qul, xasis kishining ramziy obrazi sifatida qo'llanilgan"[5, 92]. Demak, ikki ijodkor asarida ham bu obraz salbiylik bo'yog'iga ega. Bu esa Fitratning Sharq adabiyoti obraz va an'analari bilimdoni sifatida o'z ijodida bu jihatlarni uyg'unlashtira olish mahoratini ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, Fitrat – Buxoro adabiy muhiti jadid adabiyotining yorqin vakillaridan biri bo'lib, qator publististik maqolalari, ilmiy-ommabop, badiiy, tarixiy asarlari orqali adabiyotimiz xazinasini bebaho durdonalar bilan boyitgan adib, jahon va o'zbek adabiyotida munosib o'ringa ega ijodkordir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat. – T.: Yoshlar nashriyot uyi, 2022.
2. Fitrat A. Aruz haqida. – Toshkent, 1936.
3. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – T.: Ma'naviyat, 2000.
4. Boboyev T. Adabiyotshunoslik asoslari. – T.: O'zbekiston, 2002.
5. Sabitova T. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida majoziy timsollar talqini. // Alisher Navoiy adabiy va ilmiy merosini o'rganish masalalari. №69. (Xalqaro konferensiya materiallari). – Toshkent, 2024.

O'ZBEK NAVOIYSHUNOSLIGI VA SADRIDDIN AYNIY

Shomurodova Maftuna,

O'zbek tili, adabiyoti va folklori
instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: Mazkur maqola turkiy va forsiy mumtoz adabiyot va adabiyotshunosligining etuk bilimdoni bo'lmish Sadriddin Ayniyning navoiyshunoslik borasida olib borgan izlanishlarining tadqiqiga bag'ishlangan. Ayniyning "Alisher Navoiy" monografiyalari haqida so'z yuritilgan. Unda Ayniyning tahlil usuliining o'ziga xosliklari, fikrlari va mulohazalarining ahamiyatli jihatlariga diqqat qaratilgan.

Kalit so'zlar: Sharq adabiyoti, navoiyshunoslik, maqola, monografiya, davr, xalqchillik.

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию работы Садриддина Айни, выдающегося знатока тюркской и персидской классической литературы и литературоведения, в области навоиеведения. Рассматриваются его монографии «Алишер Навои». В статье уделяется внимание особенностям метода анализа Айни, а также значимым аспектам его мыслей и рассуждений.

Ключевые слова: восточная литература, навоиеведение, статья, монография, эпоха, народность.

Annotation: This article is dedicated to the research of Sadriddin Ayni's contributions to Navoi studies, as an outstanding expert in Turkic and Persian classical literature and literary criticism. It discusses Ayni's monographs on "Alisher Navoi". The focus is on the distinctive features of Ayni's analytical method, as well as the significant aspects of his thoughts and reflections.

Keywords: Eastern literature, Navoi studies, article, monograph, era, populism.

Alisher Navoiy "butun turk ulusi" so'z san'atkorlarining sultonidir. Uning asarlari zamondoshlaridan to hanuzgacha sharq-u g'arb tafakkur va tahayyul ahliga birday ta'sir qilmoqda. Mutasavvuf ijodkor hamda mutafakkir arbob Navoiy shaxsiyati o'zining kamoloti bilan hali-hanuz ibrat bo'lmoqda. Navoiy asarlarini o'qish, o'rganish va targ'ib qilish, ma'lum ma'noda, turkiy adabiyotshunoslikning vazifalaridan biridir. Ayniqsa, XX asr boshidagi o'zbek adabiyotshunosligining ham bosh hadaflaridan biri "navoiyxonlik"ka begona bo'lmagan xalqimizdan shoirni uzoqlashtirmaslik, ma'rifatiga yanada yaqinroq oshno etish bo'lgan. Adabiyot – millat ruhini tarbiyalar ekan, bu komillikda Navoiy yo'lchi yuldir. Mumtoz adabiyot maslagi, g'oyasi, badiiyati va lisoniy imkoniyatlarini chuqur anglagan Ayniy o'z davri navoiyshunoslarining yo'lboshchisi bo'lishga to'la haqli edi. Aytish mumkinki, bu og'ir va mas'uliyatli vazifani Ayniy adabiyotshunos, dinshunos, tilshunos, matnshunos, tarixshunos sifatida oqlay oldi. Olim ijodkorning muvaffaqiyat sirlaridan biri qomusiy bilimlar sohibi ekanligi va o'rganayotgan masalasiga mushtarak baho bera olishidadir. Sadriddin Ayniy ijodiy merosini bir butun holda xazinalar sandig'i deb tasavvur etsak, bebaho qismi, xazinalar toji – garchand u kamchiliklar, xatoliklardan xoli bo'lmasa-da, shubhasizki, Alisher

Navoiy haqida olib borgan izlanishlari va tadqiqotlari sanaladi. Keyingi navoiyshunoslikdagi ko'plab me'zonlar Ayniy navoiyshunosligi asosida qo'yildi hamda monografik tadqiqotlar mavzusi ham aynan Ayniy izlanishlari ta'sirida dunyoga keldi. Shu bois Ayniyning navoiyshunos sifatidagi izlanishlari to'g'risida fikr-qarashlar hamisha bo'lgan. Ta'kidlash joizki, 2003-yili Sadridin Ayniy tavalludining 125yilligi nishonlandi. Shu munosabat bilan "O'zbek tili va adabiyoti" jurnalining 5-sonida bir qancha adabiyotshunos olimlarimiz: T.Mirzayev, B.Valixojayev, N.Karimov, I.Haqqulov, R.Orzibekov, A.Sobirovlar tomonidan ayniyshunoslikka daxldor ayrim masalalar xususida salmoqli maqolalar e'lon qilindi.

Ayniy yoshlik yillarini eslaganda, otasi Saidmurodxo'ja tomonidan ko'chirilgan Navoiyning tanlangan g'azallaridan iborat devoni borligini va ushbu qo'lyozma bola Sadridin uchun eng qadrlı ekanini ta'kidlaydi. Keyinchalik madrasa ta'limida bo'lgan yillarida Sadri Ziyoning boy kutubxonasidan foydalana olish imkoniyati yana bir odimga Ayniyni Navoiyga yaqinlashtiradi. Bolaligidan Navoiyni o'qish va uqish imtiyozi Sadridinning shoir va olim sifatida shakillanishida beqiyos ta'siri bo'lgan. Ayniyning Alisher Navoiy haqidagi tadqiqotlari ma'lum bir evolyutsiyaga ega. Dastlab Sadridin Ayniy Navoiy ijodi haqida "Namunai adabiyoti tojik" (1926) tazkirasida ma'lumot keltirgan. Keyinchalik Ayniy Navoiy ijodiyotini o'rganish yo'lida qator ilmiy tadqiqot ishlarini olib bordi, chunonchi: 1938-yilda Navoiy tavalludining besh yuz yilligini nishonlashga tayyorgarlik ko'rilishi munosabati bilan "Mir Alisher Navoiy" nomli maqolasi "Tochikistoni Surx" gazetasida 1938-yil, 29-30-dekabr sonida; "Gazetai muallimon"da 1939-yil, 1-9 yanvar sonlarida chop etiladi. Muallifning "Alisher Navoiy" degan xiyla batafsil yozilgan tadqiqoti esa 1941-yilda "Sharqi Surx" jurnalining bir necha sonlarida: 1-sonining 23-28 sahifalarida; 2-soning 36-43 sahifalarida; 4-sonining 15-36 sahifalarida chiqariladi, ketma-ket bosiladi. Bu maqolalarning har biri navoiyshunoslar tomonidan qizg'in kutib olindi.

Ayniyning navoiyshunoslikdagi ulkan hissasi matnshunoslik bilan bog'langan bo'lib, 1940-yilda Alisher Navoiy "Xamsa"sini birinchilardan bo'lib muxtasar, ommabop shaklda bosmaga tayyorlagan, unga so'zboshi hamda izohli lug'at tuzib o'sha yili lotin alifbosida nashr ettirdi. Mazkur kitob 1947-yilda ikkinchi marta kiril alifbosida chop etildi va bu o'zbek madaniy va adabiy hayotida katta voqea bo'ldi. Abduqodir Hayitmetov Ayniyning Navoiy ijodiyoti yuzasidan olib borgan izlanishlariga "Zabardast navoiyshunos" nomli maqolasida yuksak baho beradi. Ayniyning bulardan tashqari "Alisher Navoiy va tojik adabiyoti" degan maqolasi ham qisqartirilgan shaklda gazetalarda chop etiladi, keyin esa to'la ravishda 1948-yili "Ulug' o'zbek shoiri" to'plamida bosilib chiqadi [1.198-210]. Ustoz Ayniyning ulug' shoir hayoti va faoliyati bo'yicha 30-40-yillar davomida tinimsiz olib borgan izlanishlari "Alisher Navoiy" nomli salmoqli hajmdagi monografiyasini yaratish bilan yakunlangan edi. Shu davrda genial shoir haqida xuddi shu nomli yana ikki monografiya nashr etilgan. Ularning biri Y.E.Bertels, yana biri Olim Sharafiddinov muallifligida edi. Uchala monografiyaning ham farqli va mushtarak jihatlari bo'lishi tabiiy. Negaki, ular foydalangan asos manbalar, deyarli, bir xil. Ammo mualliflarning har biri o'ziga xos uslubga ega. Qolaversa, ularning o'z nuqtai nazari hamda davr talablaridan kelib chiqqan holda yoritmoqchi bo'lgan jihatlari turlicha edi. Olim

Sharafiddinov tomonidan tayyorlangan ishning dastlabki nashri 1939-yilda amalga oshirilgan⁸⁵ bo'lsa-da, boshqa bir qancha adabiyotshunoslar singari Sadridin Ayniy bilan ham fikr almashib, yo'l-yo'riq olib turgan. Nashrdan so'ng Olim Sharafiddinovning Ayniyning qutlov maktubi bilan birga alohida olti varoqli taqriz maktubini ham olganligi navoiyshunoslik taraqqiyotida katta ahamiyatga molik.⁸⁶ Aytib o'tish joizki, o'zbek tilida Navoiy hayoti yo'li va ijodiyoti haqida yaxlit ma'lumot beruvchi dastlabki monografiya Olim Sharafiddinov tomonidan yaratilgan va 1939-yilda bosilib chiqqan, keyinchalik Izzat Sulton tomonidan 1948-yilda⁸⁷, so'ng esa muallifning rafiqasi Sharifa Abdullayeva tahriri ostida ancha to'ldirilgan shakli 1971-yilda qayta nashr etilgan⁸⁸. Kitobdagi so'zboshi muallifi Sh.Abdullayevaning qayd etishicha, O.Sharafiddinov monografiya yaratilguncha: "Ilm va adabiyot ahllari bilan, ayniqsa, Sadridin Ayniy bilan yaqindan aloqa tutdi, ko'rishib, xat yozishib turdi"⁸⁹.

Sadridin Ayniy "Alisher Navoiy" monografiyasi uchun 1948-yili himoyasiz filologiya fanlari doktori ilmiy darajasi hamda professor ilmiy unvoni bilan munosib ravishda taqdirlanadi. Ushbu tadqiqot tuzilish jihatidan o'ziga xoslikka ega bo'lib, unda keng qamrovdagi quyidagi masalalar yoritilgan: Navoiy yashagan davri; Navoiy tarjimai holi; Navoiyning tug'ilishi va uning oilasi, Navoiyning bolalik kunlari, Alisherning yigitlik va jiddiy tahsil davri; Alisher jamoat arbobi; Alisherning vafoti; Navoiyning adabiy hayoti va ijodiy faoliyati; Muammo janri; Mir Alisherning ilmiy-adabiy va madaniy xizmatlari; Alisherning kadr tayyorlashi, Navoiy tashabbusi bilan yozilgan ilmiy va adabiy kitoblar, Navoiyning ilmiy adabiy va umuman omma manfaati yo'lida solgan binolari, Alisher Navoiy va nafis san'atlar; Alisherning kirim-chiqimi; Alisherning shaxsiy hayoti; Navoiy zamonida hajv-satira va yumor.

Ayniy monografiyasida yoritilgan mavzularning har biri keyinchalik alohida tadqiqotlarga aylangani shubhasiz. Xususan, mazkur tadqiqot navoiyshunoslikning ilk qadamlarida, 20-40-yillarda nihoyatda muhim ahamiyatga ega edi. Chunki bu davr navoiyshunosligida ko'proq shoir haqida ma'lumot beruvchi forsiy va turkiy asarlarning tarjimasi orqali yuzaki tanishib, baho bergan fransuz, rus, ingliz turkologlarining xulosalari dasturilamal qilib olingan edi. Navoiy siymosini yaratishda ular, asosan, eng ishonchli hisoblangan mutafakkirning o'z asarlariga asoslanishning o'rniga, uning asarlari haqida yozilgan izlanishlarning ham asliga emas, balki ko'p hollarda tarjimasiga tayanishgandi. Ma'lumki, asl matndan

⁸⁵ Olim Sharafiddinov (taxallusi Ayn) monografiyasi 1939, 1948 va 1971-yillarda nashr etilgan. Muallif 1943-yil ikkinchi jahon urushida halok bo'lgan. Monografiyaning ikkinchisi nashri kirish qismida: "Alisher Navoiy hayoti va ijodiyoti haqida 1939-yilda chiqqan bu asar o'rtoq Olim Sharafiddinov tomonidan 1941-yilda kengaytirib qaytadan ishlana boshlangan, lekin tugallanmagan edi. 1941 yildan beri olib borilgan tekshirishlar, topilgan yangi materiallar o'rtoq Olim Sharafiddinov yozib qoldirgan tarjimai holni tubli ravishda qaytadan ishlab chiqishni talab etdi. Navoiy yubileyini o'tkazuvchi Hukumat Komissiyasining tapshirig'i bilan Filologiya Fanlari kondidati o'rtoq Izzat Sultonov mazkur asarni boshdan-oyoq qaytadan ishlab chiqdi", - tarzidagi izoh berilgan. Uchinchi nashr 1981-yilda yozuvchi olimning rafiqasi Sharifa Abdullayeva tomonidan to'ldirilib nashr etilgan.

⁸⁶ Sharafiddinov O. Tanlangan asarlar. 53, 106-betlar.

⁸⁷ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Т.: Ўздавнашр, 1948. – Б.194 Иззат Султон тахририда

⁸⁸ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1971.

⁸⁹ Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1971. – Б. 5.

yiroqlashgan sayin mazmun mohiyatdan uzoqlashiladi. Ayniy esa fors, arab tillarini mukammal bilgan teran adabiyotshunos o'laroq Navoiyning o'z asarlari va shoirga bag'ishlangan asarlarning o'ziga murojaat qildi. Mana shunday chuqur yondashuv samarasi sifatida navoiyshunoslikda burilish bo'ldi. Shoirning asarlari maslagi va badiiyati haqidagi to'g'ri tahlillar barobarida shoir hayot yo'li haqida ham aniq qarashlar paydo bo'ldi. tadqiqotchi Navoiy yashagan davr haqida so'z yuritayotib temuriylar saltanatining inqirozga yuz tutishidan biroz avvalgi holatini quyidagicha tasvirlaydi: "Husayn Boyqaroning saltanat davri ba'zi kasallarda bo'ladigan "xonaravshan"ga o'xshaydi. Odatda ba'zi bemorlar vafoti oldidan ko'zini ochib, ikki-uch og'iz gap gapiradilar yoki biror narsa tanavvul qiladilar. Xalq bu holatni "xonaravshankuniy" deb ataydi. Biroq bu "xonaravshankuniy"ning charog'i o'sha davr hukumatining faol a'zosi bo'lmish Alisher Navoiy edi"⁹⁰, - deydi.

Ayniy Navoiyning tarjimai holi haqida ma'lumot bera turib uning otasini "Kichkina bahodir", "Kenja botir", "Kichik baxshi" deb ataydi. Qizig'i, hech qaysi ishida hozirgi o'zbek adabiyotida keng tarqalgan "Giyosiddin kichkina" degan nomni ishlatmaydi. Navoiy tarjimai holi bayoni qismida Ayniy asosan "Majolis un-nafois", "Tazkirai Davlatshoh", "Makorim ul-axloq" va yana bir qancha tazkiralarni qiyosiy chog'ishtirib shakillantiradi. Ayniy uslubining o'ziga xos jihati shundaki, so'z yuritilayotgan shaxslar haqida matn ostida alohida izoh berib ketadi, bu uning o'quvchi uchun tushunarli bo'lishini ta'minlash istagi yuqoriligidan dalolat. Ma'lumki, Alisher Navoiy dunyoviy va ug'roviiy bilimlarni puxta egallagan. Ammo Navoiyning ustozlari orasida Abdurahmon Jomiyning o'rni beqiyos bo'lgan. Buni anglagan olim har gal Navoiy va Jomiy munosabatlarini yoritishga kirishar ekan, go'yoki gul kabi nozik xilqatni o'quvchi ongiga rassom singari chizayotgandek ehtiyotkorona va mohirona yondashadi. Negaki, bu ikki buyuk daho o'rtasidagi, ustoz-shogirdlik, do'stlik, hamfikrlik, maslakdoshlik kabi eng enja tuyg'ular insoniyat uchun o'rnak olishga arzigulik ekanligini anglagan holda birgina nojo'ya qo'llangan so'z bilan bo'lsa-da, ularning asliyatini tasvirlashda putr etkazib qo'yishi mumkinligini borlig'i ila his etgan.

Ayniy kitobxon shuurida Navoiy yashagan davr, uning oilasi, bolalik, yigitlik, tahsil yillari, jamoat arbobi sifatidagi faoliyati to'g'risida tasavvur hosil qilgach, uning adabiy hayoti va ijodiga atroflicha to'xtaladi. Chunonchi, "Navoiyning ona tili turkiy-o'zbek tili bo'lib, Navoiy zamoniga qadar va uning davrida bu tilda yozilgan adabiy asarlar vujudga kelgan bo'lsa ham, u vaqtda "o'zbek tilida katta adabiy dostonlar va nozik falsafiy fikrlarni bayon qilish mumkin emas", degan noto'g'ri nazariya mavjud edi. Navoiy bu nazariyani majaqlab tashladi...o'zining muhim asarlarini o'zbek tilida yozdi"⁹¹, - deydi. Ayniy shu o'rinda Navoiy zamonida "o'zbek" va o'zbekcha terminlari hali umumlashmagan, keyinchalik Sirdaryo qirg'oqlarida, Toshkent bilan Qazali o'rtasida yashaydigan ana shu turkiy xalqlarning bir qismi o'zbek va o'zbekcha deyilgani haqida havolada izoh berib o'tadi. O'sha paytlarda Navoiyni bilmay turib uni taqlidchi deb atagan ba'zi sharqshunoslarga javoban: "...syujeti va dostonlarning ijtimoiy mazmuni jihatidan tamoman o'zgacha

⁹⁰ Садриддин Айний. Асарлар. VIII jildlik. VIII jildl –Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1967. 231-b.

⁹¹ Садриддин Айний. Асарлар. VIII jildlik. VIII jildl. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1967. 298-b.

asar yozdi, ya'ni Navoiy "Xamsa"si Nizomiy va Xisrav "Xamsa"larining tarjima yo taqlidi bo'lmagan, butunlay yangi va ijodiy asardir"⁹², – deydi. To'g'ri, bu mulohazalar hozirgi zamon ilm ahli uchun oddiy haqiqatdek tuyular, ammo Ayniy davri uchun go'yo bir tomonga qarab oqayotgan daryoga yolg'iz turib to'g'on bo'lish va o'zanini boshqa yoqqa burishdek gap edi "Xamsa" tahliliga kirishgan Ayniy dostonlar qahramonlarini Navoiyning o'z davriga monand muhokamaga tortadi. Jumladan, mehr-muhabbat, vafodorlik timsoli bo'lgan, shuningdek, otasi taklif qilsa ham podshohlikni qabul qilmaydigan Farhodni Husayn Boyqaroning mansab uchun, toj-u taxt uchun o'z otasiga qarshi bosh ko'targan shahzodalarga zid qo'ygannini ta'kidlaydi; kanizaklarigacha olima bo'lgan xalqparvar va vafodor Mehinbonu va Shirinni Husayn Boyqaroning mashg'ulotlari razolat, mamlakat vayronaligiga sabab bo'ladigan ishlarni qilgan Hadichabegim singari haramiga qarama-qarshi qo'yadi. Sheruya mulk "mahbubasi"ni qo'lga kiritish uchun otasi Ulug'bekni o'ldirgan Abdulatifning aynan o'zi va shuningdek, Husayn Boyqaroni "taxt mahbubasini" qo'lga kiritish uchun tayyor turgan o'g'illariga o'xshatadi. Makr bilan mard Farhodni o'ldirgan jodugar kampir Husayn Boyqaroning xotini va yosh, insonparvar Mo'min Mirzoni makr bilan o'ldirgan Hadichabegimning xuddi o'zi, deydi Ayniy. Xisravning vaziri Buzurgummid Majdiddin, Nizomulmulk va saroydagi boshqa a'yonlarki, ular ham podshohni razolatga boshlaydilar. Navoiy "Xamsa"siga doir bu kabi tahlillar nafaqat o'z davri, balki bugungi xamsashunoslik uchun ham ahamiyatlidir. Chunki Navoiy muarrix dostonnavis. Uning har bir asari, jumlada, dostonlari ham Ayniy urg'ulaganidek, o'z zamonasining kulfatlaridan, muammolaridan ayri emas. Bu singari tahlillar monografiyada talaygina bo'lib, olimning o'ziga xos qarashlari aksidir. Ayniy navbati bilan "Chor devon", "Majolis un-nafois", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Xamsat ul-mutahayyirin" va boshqa asarlar haqida muxtasar ma'lumotlardan so'ng adibning fors-tojik tilidagi, muammo janri va amaliyoti haqida gapirgan "Mufradot"iga alohida to'xtaladi.

Monografiya so'ngida Foni – Navoiy adabiy merosidan namunalar ilova qilinadi. Afsuski, taxallusdan boshqa aniq va ishonchli belgisi bo'lmagan g'azal janri xususida T.Qorayev va R.Vohidovlarning "Taxalluslar" nomli risolasida monografiya so'nggidagi ilova haqida quyidagi fikrlar keltiriladi: "Qasida, ruboiy, muammolar bilan bir qatorda shoirning 97 g'azali kiritiladi. Navoiyshunoslikning 40-yillaridagi taraqqiyoti shuni taqozo etardi. Chunki Navoiyning o'zbek tilidagi adabiy merosi keng tarqalgan va u xususda ilmiy ishlar vujudga kelgan, alohida kitob holida bosilib chiqqan edi. Buni Navoiy – Foni merosi bobida aytib bo'lmagan edi. Shuni hisobga olib Sadriddin Ayniy turli tarqoq manbalardan Foni taxallusi bilan muhirlangan asarlarni to'pladiki, ularning soni ming baytga etdi. Ammo ularning ikki yuz baytdan ortiqroq qismi tadqiqotchida shubha tug'dirdi. Shu bois monografiyaga yetti yuz o'n bir bayti kiritiladi" [5.45]. Ayniy monografiyasining yutuqlari bilan birga kamchiliklari ham mavjud bo'lsa-da, bu ishning salobatiga ta'sir etmaydi.

Ayniyning "Alisher Navoiy" monografiyasini yaratishdan eng asosiy muddaosi bir necha asr naridagi buyuk dahoni xalqqa yaqinlashtirish (xoh u o'zbek, xoh tojik bo'lsin); ko'p hollarda yuz yillar davomida xos tabaqalar tomonidan kechalarda

⁹² Садриддин Айний. Асарлар. VIII jildlik. VIII jildl. – Т.: Бадий адабиёт нашриёти, 1967. 299-b.

og'zaki kuylanib sharhlab kelingan Navoiy misra, bayt, g'azal va dostonlari sharhini ko'pchilikka tushunarli bo'lishini ta'minlash, yozma navoiyshunoslikni shakllantirish; va rosmana Navoiyga qaytish uchun dastlabki tashlangan shahdam qadam edi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Улуғ ўзбек шоири. / Мақолалар тўплами (Ойбек таҳрири остида). – Тошкент, 1948.
2. Садриддин Айний. Асарлар. Саккиз томлик, саккизинчи том. – Т.: Бадийй адабиёт нашриёти, 1967.
3. Ёлиғ Навай. Хамсә. – Т.: Oзpoligرافкомбинат, 1940.(Sadriddin Ayniy tahririda)
4. Садриддин Айний. Намунаи адабиёти тоҷик. – Д.: Адиб, 2010.
5. Қораев Т., Воҳидов Р. Тахаллуслар. – Т.: Фан, 1979.
6. Ҷарафиддинов О. Ёлиғ Навай. – Т.: Oзpoligرافкомбинат, 1939. В. 72 Sotti Husayn so'zboshisi bilan.
7. Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Т.: Бадийй адабиёт нашриёти, 1971.

TILAK JO'RA SHE'RIYATIDA BAHOR TASVIRI

Giyazova Shahnoza, BuxDU magistranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada shoir Tilak Jo'ra ijodining o'ziga xos xususiyatlari, ifoda uslublari, lirik qahramon ruhiyatining bahor tasviri bilan bog'liq jihatlari, shoir ijodidagi an'anaviylik va novatorlik haqida fikr yuritilgan. Ijodkorning turli mavzudagi she'rlarida bahorlisoniy birligi tasviridan unumli foydalanganligi, bu so'zga turli qarashlarni yuklay olish mahorati tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: bahor, yomg'ir, bulbul, qaldirg'och, maysa, qishloq manzarasi, Alpomish, Barchinoy, ishq, yor, hijron, qora bulut, mustamlakachilik siyosati.

Аннотация. В данной статье рассматриваются характерные особенности творчества поэта Тилака Журы, его стилистические приемы и аспекты, связанные с изображением весны в душевном состоянии лирического героя. Также затрагиваются вопросы традиционности и новаторства в поэтическом творчестве автора. Анализируется, как поэт искусно использует весенние образы в стихах на различные темы и мастерски придает этому слову разнообразные смыслы.

Ключевые слова: весна, дождь, соловей, ласточка, трава, сельский пейзаж, Алпомиш, Барчиной, любовь, возлюбленный, разлука, черная туча, колониальная политика.

Annotation. This article discusses the distinctive features of the poet Tilak Jo'ra's work, his expression techniques, and the aspects of the lyrical hero's inner world that are connected with the depiction of spring. The article also reflects on the balance between tradition and innovation in the poet's writing. It analyzes how the poet skillfully incorporates the imagery of spring in his poems on various themes and explores his ability to impart different perspectives to this concept.

Keywords: *spring, rain, nightingale, swallow, grass, village landscape, Alpomish, Barchinoy, love, beloved, separation, dark cloud, colonial policy.*

Adabiyotni bo'stonga, chamanzorga, undagi har bir shoirni esa shu gulzorning xushxon bulbuliga qiyos etish an'anaviy tashbeh hisoblanadi. Bulbul borki, tabiatni, go'zallikni, gullarni, ayniqsa, bahor tarovatini kuylab xonish qiladi. Shoirarning aynan shu xushovoz qushga qiyoslanishiga ham sabab shunda. Ular ham vatanimizning betakror tabiati maftuni, shaydosidir. Xususan, bahor mavzusida yaratilgan she'rlar bu jihatdan ahamiyatga loyiq. Ijodkorlarning oshiqona she'rlaridagi yor vasli bilan bog'liq lavhalar aynan shu faslga bog'liq holda tasvirlaadi. Zulfiyaning "Bahor keldi seni so'roqlab", A.Oripovning "Sen bahorni sog'inmadingmi?" she'rlarida ishq va oshiqlik, visol va hijron motivi faslning tarovati bilan uyg'unlashda badiiy tajassum topgan.

She'riyat muxlislariga "o'zbek sanduvochi" deya tanilgan hassos shoir Tilak Jo'ra ham bahor faslining chin oshig'i ekanligini ko'plab she'rlari orqali isbotlay olgan. Uning "Bahor", "Kelganda gul bahor", "Ko'klam", "Ko'm-ko'k maysalarni...", "Yomg'ir" kabi she'rlarida ushbu fasl tasviri vositasida o'sha davrning tipik holatini, muammolarini, ijtimoiy-siyosiy muhitini gavdalantirishga ham xizmat qilgan.

Boq, mudragan dalalar bu on
Bulutlarga kiprik qoqadi.
Jilmaygancha quyosh va osmon
Ariqchada sokin oqadi.
Saf-saf bo'lib qushlar galasi,
Shudgor uzra uradi javlon.
To'lqinlanib keng peshonasi,
Dalasiga don sochar dehqon [2, 25].

Ushbu she'rda qishloq hayotining sodda va jonli manzarasi gavdalangan, lekin mana shu oddiy hayot betakror o'xshatishlar tufayli jozibador tus olgan. Bahorning uyg'onish fasli ekanligiga "mudragan dalalarning bulutlarga kiprik qoqishi" tashxisi orqali ishora qilingan. Ariqlarda oddiy suv emas, unda quyosh va osmon aksining borligini ta'kidlash she'rga jo'shqinlik, hayotiylik bag'ishlagan.

Biz ko'plab she'rlarda qalbning, undagi tuyg'ularning to'lqinlanishiga guvoh bo'lganmiz, lekin ushbu she'rda shoir bu sifatni peshona so'ziga nisbatan qo'llab, bahor kelib, dalalarda ish boshlanganidan barcha dehqonlarning baxti kulganiga e'tiborni qaratmoqchi. Ko'm-ko'k maysalarni,

Kulgan yulduzlarni,
Daryoni,
Sahroni
Sevaman yonib
Maysalar,
Yulduzlar,
Daryolar,
Sahrolar sevar
Sevguvchi yuragimni.

Bizlar - bir vujudmiz,
Yalakatmag'iz.
Oraga suqilma,
Sen – sassiq qo'ng'iz! [1, 65].

Tilak Jo'raning bu she'ri bir qarashda tabiatning go'zalligini maqtayotgan kabi tuyulsa-da, aslida bunda shoir qalbida jo'sh urayotgan va shu yurakka, hattoki olamga sig'may ketayotgan hayotsevarlik nafasi ufurib turibdi. U sevgan maysalar, daryolar, yulduzlar, sahrolar ham shoirni sevishi hayotdan zavq olib yashayotgan, ezguliklarga liq to'la qalbning manzarasidir. Charaqlagan yulduzlar tasviri o'rniga “kulgan yulduzlar” ifodasining qo'llanilishi shoirning bepoyon tasavvuri mahsulidir.

Kelganida gul bahor
Qaldirg'ochday o'ynoqi,
Qalbimga kirganding, yor...
Yonib ko'ngil chirog'i.
To'lishardi hiloling,
Ishqing hali firoqsiz.
Kelmayin o'tkinchi kuz,
Ketib qolding so'roqsiz.
O'ylaymanki, bir kuni
Qaldirg'ochday qaytarsan.
Unda qalbim berk bo'lar,
Qishda qolib ketarsan [1, 64].

Ushbu she'r o'zining o'ynoqi ohangga egaligi bilan ajralib turadi. Odatda, ishqiy mavzuda bitilgan she'rlarda ko'pincha oshiq jabr ko'rgan obraz sifatida gavdalanadi. Lekin bu she'rda vafosizligi tufayli oshiqqa jabr yetkazgan go'zal yor ham ayriliq azobidan qiynalishiga, “qishda qolib ketishiga” ishora bor. Qaldirg'och kuzda inini tark etib, bahorda qaytib keladi. Ammo uning uyini boshqa qush egallab olsa, noiloj qaytib yangi in qurishga majbur bo'ladi. Shoir ham shu maqsadda bu qushdan yorga tashbeh berishda foydalangan, vafosizligi tufayli yor ham qaldirg'ochning holiga tushishi, u ham hijron azobini ko'rishi mumkin. Ushbu she'rda bahor motivi lirik qahramonning o'z qadr-qimmatini ko'rsatishga xizmat qilgan.

Qorli tunlar kabi ko'ksimda og'riq
Tovonim ezg'igan sado bo'g'zimda.
Bahorli kunlarim aylagan tortiq –
Qorachig'im yo'qdir bugun ko'zimda [1, 132].

Bu parcha shoirning “Qizim Zulfiyani eslab” she'ridan olingan bo'lib, mungli bir xotirani o'zida ifodalaydi. Tilak Jo'raning murg'ak chog'idayoq bu dunyoni tark etgan norasida qizining hayot chog'lari lirik qahramonning “bahorli kunlari”ga, ya'ni eng baxtli damlari sifatida tasvirlangan. Albatta, har bir ota-ona uchun farzand eng oliy ne'matdir. Fasllar ichida bahor g'oyat go'zal va huzurbaxsh bo'lgani uchun ham shoir jigarbandi bilan o'tgan kunlarini bahorga qiyoslamoqda.

Bahor derman unda yorim bor erur,
Munglig' ko'nglim bu dam unga zor erur,
Yot ellarda zulfim menga dor erur,

Qaylarda qoldi u – men kutgan bahor? [1, 68].

“Barchinoyning qo‘shig‘i” she‘ridan olingan ushbu parcha begona yurtda o‘zga alplar tomonidan talash bo‘layotgan va bu g‘avg‘olardan uni qutqarishi uchun sevgan yorining yo‘liga intizor bo‘lgan qiz tasvirini ifodalaydi. “Alpomish” dostonida Boysaribiy zakot so‘ragani uchun o‘z akasidan arazlab Chilbir cho‘liga, qalmoq yurtiga, kashal eliga ketib qoladi. Natijada Shohimardon piri tomonidan “beshikketti” qilingan, bora-bora bir-biriga ko‘ngil qo‘ygan Hakimbek va Barchinoy bir-biridan yiroqda, ayriliqda yashashga majbur bo‘ladi. Ayniqsa, dostondagi qalmoq yurtining alplari Barchinga sovchi qo‘yganda, qiz yoriga maktub yozib, yo‘liga intizor bo‘lib kutgani, Alpomish esa otasining noroziligi tufayli ikki o‘t orasida o‘rtanib yurgani haqidagi lavhalar Tilak Jo‘ra qalbini junbushga keltiradi. Bu she‘rda lirik qahramon – Barchinoy tilidan bahor deganda Alpomish nazarda tutilgan, shu bilan birgalikda, bu so‘z visol, umid, baxt kabi tuyg‘ularni ham o‘zida uyg‘unlashtirgan.

Bahor yomg‘iriga bag‘rimni ochib,
Qora bulutlarga termulaman jim.
Bulutlar ajdarday zahrini sohib,
Tutaqar tuproqqa bo‘lmoqchi hokim [2, 25].

Bu she‘rda bahor faslidagi yog‘ingarchilik manzarasi orqali shoir yashagan davr muhiti – mustamlakachilik siyosati hukmron yillar tasvirlangan. Bahor – bu vatan, qora bulutlar – qatag‘on siyosati orqali ajdarday zahrini sochayotgan, erkimizga, milliy boyliklarimizga, boy madaniyatimizga, o‘lmas qadriyatlarimizga, tilimizga, dinimizga tajovuz qilayotgan sovet hukumati, tuproq esa kamtar va olijanob xalqimizdir. Tilak Jo‘raning hayot va ijod yo‘llarining katta qismi aynan shu davrda bo‘lgani uchun u hokimiyat tomonidan xalqimizga qilingan ko‘plab xunrezliklarni payqagan, shuning uchun ham jim tura olmas edi. Fikrlarini ochiq-oshkora aytishning ham iloji yo‘q. Mana shunday paytda esa yuragidagi nafratini, dardini she‘rga solib, o‘z so‘zidan o‘zi malham topishga harakat qiladi.

Har bir so‘zni turfa maqsadlarda qo‘llash, qalbdagi inja tuyg‘ularni aniq o‘xshatishlar orqali tasvirlash shoirdan yuksak badiiy mahoratni talab qiladi. Yuqoridagi misollarda ko‘rinadiki, Tilak Jo‘ra birgina bahor tasviri orqali o‘zini o‘ylantirgan, zavqlantirgan, iztirobga solgan ko‘plab fikrlarni, ko‘nglidagi rang-barang kechinmalarni yorqin bo‘yoqlarda ifodalay olgan. Shuning uchun ham bu shoirning she‘rlari inson ruhiga oson singib ketadi va qalblarga ajoyib ilqlik ulashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. T. Jo‘ra. Saylanma. – Toshkent, 2011.
2. T. Jo‘ra. Ruhiyat (she‘riy to‘plam). – Toshkent, 1990.
3. A. Ulug‘ov. Adabiyotshunoslik nazariyasi. – Toshken: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.
4. Alpomish (doston). – Toshkent: Sharq, 1998.

XIROMIY “CHOR DARVESH” ASARINING TOSHBOSMA VA TABDILDAGI FARQLARI

Ismoilov Namozbek,

BuxDU Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik
2-bosqich magistranti, Mir Arab oʻrta
maxsus islom bilim yurti mudarrisi

Annotatsiya: Maqolada Mulla Qurbon Xiromiyning 1328-yilda Kogon toshbosmaxonasida chop etilgan toshbosma nusxa va OʻzCCP davlat badiiy adabiyot nashriyoti tomonidan Toshkentda 1960- yilda nashr etilgan nusxasi qiyoslanib, farqli oʻrinlar haqida fikrlar bildirildi.

Kalit soʻzlar: Mulla Qurbon Xiromiy, Tahsin, “Yangi nafis uslub”, “Bogʻu bahor” nastaliq, basmala, salovot, hamd, xalq kitobi.

Аннотация: В статье сравнивается литографический список Муллы Курбана Хиромии, изданный в 1328 году в типографии Когона, и экземпляр, изданный в 1960 году в Ташкенте Государственным литературным издательством УзССР, и указываются различия.

Ключевые слова: Мулла Курбан Хиромий, Тахсин, “Новый изящный стиль“, “Богу бахор” насталик, басмала, саловат, хвалеб, народная книга.

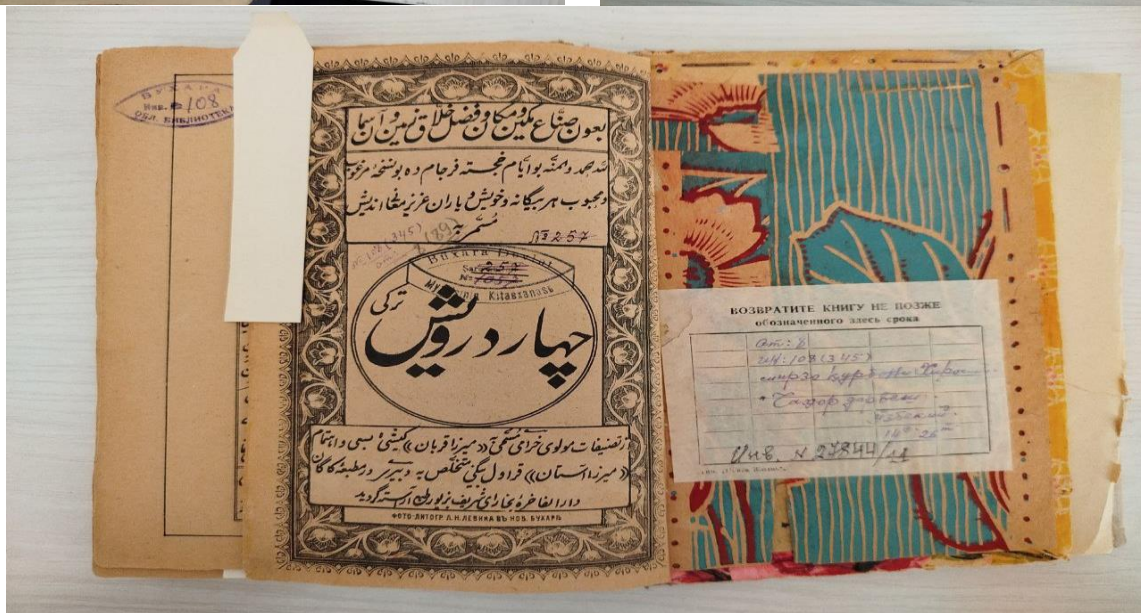
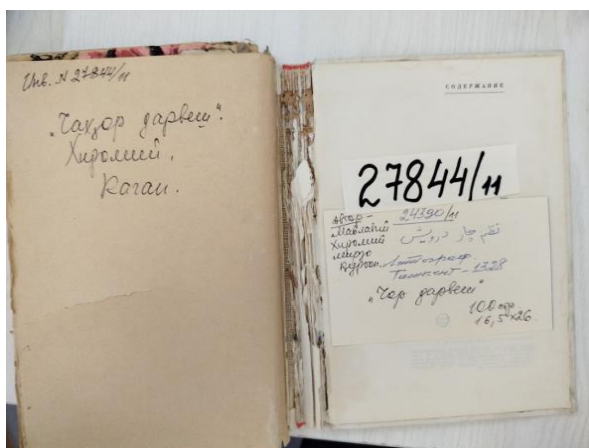
Annotation: The article compares the lithographic copy of Mulla Kurban Khiromi published in 1328 at the Kogon stone printing house and the copy published in 1960 in Tashkent by the UzCCP state literary publishing house, and points out the differences.

Key words: Mullah Kurban Hiromiy, Tahsin, “New elegant style“, “Garden spring”, nastaliq, basmala, salovot, praise, folk book.

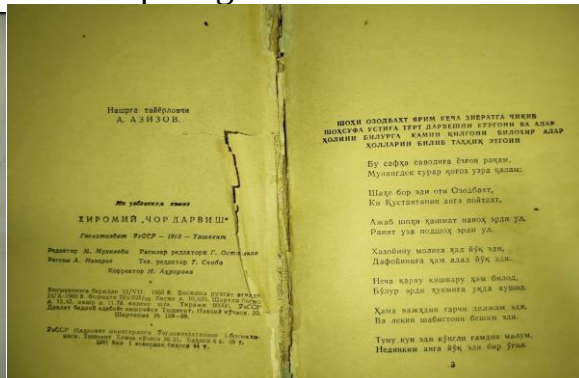
"Chor darvesh" Asarning ilk nusxasi XVIII asrda Oʻrta Osiyoda forsiy tilda nomaʼlum muallif tomonidan yaratilgan. XVIII asr oxirlarida Tahsin urdu tilida “Yangi nafis uslub”, Mir Ommon esa 1802 yilda “Bogʻu bahor” nomlari bilan “Chor darvesh” syujeti asosida nasriy asarlar yozishgan. Bundan tashqari, Hindistonning Bombay, Lohur, Dehli, Kalʼkutta, Ollohobod, Lakhnau kabi shaharlarida forsiy tilida, Oʻrta Osiyoning Kitob, Xorazm, Qoʻqon, Buxoro, Toshkent, Dushanbe kabi viloyat va shaharlarida oʻzbek va tojik tillarida, Qozonda tatar tilida, Peterburgda rus tilida “Chor darvesh” nomi bilan asarlar keng tarqalgan. Bu qissa 1927, 1957 yillarda Moskvada “Bogʻu bahor”, 1951, 1961 yillarda Dushanbeda “Chor darvesh” nomi bilan nashr ettirilgan.

Mulla Qurbon Xiromiy ijodini oʻrganish, toʻplash va ilmiy tadqiq etish ishlari XX asrning 40-70-yillardan boshlangan. Xiromiy asarlari 1940- yildan xrestomatiya va darsliklaraga kiritila boshlandi. Keyinchalik shoirning asarlari kitob qilib nashr etildi.

Buxoro Sanʼat muzeyi xazinasida “Chor darvesh” asarining 2 ta toshbosma nusxasi mavjud boʻlib, ularning biri 100 bet va ikkinchisi 252 betdan iborat. Biz ilmiy ishimiz uchun 27844 raqamli toshbosma nusxasini asos qilib oldik. Bu nusxa 1328-yilda Kogon toshbosmaxonasida chop etilgan.

1328-yilda Kogon toshbosmaxonasida chop etilgan toshbosma nusxa

O'zCCP davlat badiiy adabiyot nashriyoti tomonidan Toshkentda 1960- yilda nashr etilgan nusxa

Buxoro San'at muzeyi xazinasidagi "Chor darvesh" asarining toshbosma nusxasi bilan 1960- yilda nashr etilgan nusxani solishtirganda quyidagi xulosalarga keldik:

- asl nusxadagi Alloh taolaga hamd, Na'ti Hazrat Rasuli Akram sollollohu alayhi vasallam, Hazrat Rasul sollollohu alayhi vasallamning (chahor yor) tuni va xaloyiq rahnamoniylaridurlar, onlarning bayonidadur, Boriy taolaga munojot qilib nazr elidan ta'ma duo qilmoq, Shoh raiyyat parvar ani Muhammad Xo'jamquli sulton

zikridur, Muhammad Xo'jamqulishoh majlis tuzub fazl ahlin ehsondin bahra qildirganidan iborat 119ta bayt 1960-yilgi nusxaga kiritilgan emas.

- toshbosmada "**Shoh Ozodbaxt libosin badal qilib yarim tun chortoq ustig'a to'rt darveshni ko'rib, ahvolin bilurg'a kamin qilmog'i va ul darveshlar ahvalidin muttoli' bo'lmog'ining bayoni**" sarlavhasi ostida 47 bayt bitilgan. Bunda Shoh Ozodbaxt, uning xalqi, yurti, molu dunyosining ko'pligi, ammo farzandsizligi haqida bayon qilinadi. Shoh farzand umidida ko'plarga taom bergani, xayru ehson qilib duo olgani ammo murodi hosil bo'lmagani zikr etiladi. Bir tunda unga oddiy kiyim kiyib xalq ahvolini bilish fikri keladi, qo'riqchilarsiz yolg'iz o'zi yurtini kezib uzoq yo'l yuradi. Yo'lda ketayotib, uzoqdan bir uyda yorug'lik ko'rib yaqinroq borib nima gapligini bilishga qaror qiladi. Yashirincha hovliga nazar solib, hovli sufachada to'rtta darveshni ko'radi va ularning suhbatiga pinhona quloq soladi. Ularni yomon niyatli kishilar deb gumon qiladi. Uzoq sukutdan keyin tun yarmidan o'tganga darveshlardan biri sheriklarini suhbatga tortadi va hamma o'z boshidan o'tgan voqeasini aytib beradi. Birinchi darvesh o'z hikoyasini aytishi bilan bu fasl yakunlanadi.

-Qo'shimcha nusxada esa bu mavzu "Shohi Ozodbaxt yarim kecha ziёratga чиқиб шоҳсуфа устига то'рт дарवेशни ко'ргони ва алар ҳолини билурга камин қилгони билохир алар ҳолларин билиб таҳқиқ етгони" nomi ostida bayon qilinadi. Ko'rib turganimizdek sarlavhadagi so'zlar bir-biridan farq qilgan, ammo mazmunan bir xillikni kasb etgan. Demak, sarlavha nomlanishlarida farqlar mavjud.

Ikki manbani o'rganish jarayonida baytlardagi so'zlarning ikki xilda yozilganligini ham uchratdik. Toshbosma nusxada:

- Bu safha savodig'a yozg'on raqam,
Muningdek surar qog'oz uzra **raqam**.

Matnshunos olim A.Azizov tayyorlagan nusxada quyidagicha berilgan:

Бу сафҳа саводига ёзғон рақам,
Мунингдек сурап қоғоз узра **қалам**.

Baytlarda toshbosma nusxadagi "raqam" so'zi A.Azizov tomonidan tayyorlangan nashrda "qalam" so'ziga o'zgargan. Raqam so'zi son, belgi, yozuv; bitish ma'nolarini bildiradi. Bunda bizningcha A.Azizov tayyorlagan nusxada "Мунингдек сурап қоғоз узра **қалам**" deb to'g'ri yozilgan. Yana bir misol, toshbosmada:

Ajab shohi **hashamat** panoh erdi ul,
Raiyyat uzra podshoh erdi ul.

A.Azizov nashrida:

Ажаб шоҳи **ҳашмат** панох эрди ул,
Раият уза подшоҳ эрди ул.

Bu baytda "hashamat" so'zi "hashmat" so'ziga o'zgargan. Hashmat – ulug'lik, dabdaba, buyuk e'tibor, hurmat ma'nolarini ifodalaydi. Shuning uchun hashmat so'zini qo'llash to'g'riroq bo'ladi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Xiromiyning "Chor darvesh" dostoni tabdili 1960-yilda nasri qilinishi ushbu dostonni kitobxonlarga yaqinlashtirish uchun amalga oshirilgan. Shu bois mumtoz asarni tushunish uchun qilingan bu kabi ishlar

ana shu bebaho asarlarni muzeyda olib qo'yib tomosha qilish emas, undan bahramand bo'lish imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Қораев Т. Танланган асарлар. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008. - 312 б.
2. Хиромий. Chor darvesh. Buxoro san'at muzeyida saqlanayotgan 27844 raqamli toshbosma nusaxasi. 252 sahifa.
3. Хиромий. Чор дарвеш. Тошкент, Ўзбекистон Давлат бадий адабиёти нашриёти, 1960.

TOSHPO'LAT AHMADNING "LABIHOVUZ SHE'RLARI" TURKUMI HAQIDA

Nizomova Kamola,
BuDU 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada buxorolik shoir Toshpo'lat Ahmad qalamiga mansub "Labihovuz she'rlari" turkumidagi she'rlar tahlil ostiga olingan. Ularning janr xususiyatlari, badiiyati haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: "Labihovuz she'rlari" turkumi, g'azal, faxriya, bag'ishlov, aruz, muhabbat, insoniy tuyg'ular, tashbeh, talmeh, tanosub, takrir, so'z qo'llash mahorati, janr xilma-xilligi.

Аннотация: В данной статье анализируются стихи из цикла «Лабиховузские стихи» бухарского поэта Ташполата Ахмеда. Обсуждаются их жанровые особенности и художественность.

Ключевые слова: цикл «Стихи Лабиховуз», газель, честь, преданность, аруз, любовь, человеческие чувства, аллитерация, тальме, пропорция, повторение, словарный запас, жанровое разнообразие.

Abstract: This article analyzes poems from the cycle "Labihovuz Poems" by the Bukhara poet Tashpolat Akhmed. Their genre features and artistry are discussed.

Key words: cycle "Labihovuz Poems", ghazal, honor, devotion, aruz, love, human feelings, alliteration, talme, proportion, repetition, vocabulary, genre diversity.

Buxoroyi sharif o'z bag'rida ne-ne buyuklarni dunyoga keltirdi. Alloh nazar solgan go'zal shahrim-ona Buxorom farzadlaring seni kuylashda hech charchashmaydi. Ana shunday shoir farzandlardan biri Toshpo'lat Ahmaddir. U Buxoro adabiy muhiti doirasida ijod qilib, o'z so'zini ayta oldi. "Toshpo'lat Ahmad garchi serqirra ijodkor bo'lsa-da, uning ijodida she'riyat ayricha salmoqqa ega. Ularda Vatan va insonni sharaflash tuyg'usi yetakchi motiv darajasiga ko'tarilgan: lirik qahramon zamon va makondagi harakati davomida Vatandan ayri emas, u shu makonda nafas olarkan, uni butun vujudi bilan sevib yashaydi, obod etadi va g'animlar tajovuzidan muhofaza qilishda mas'ullik tuyadi, bu yo'lda hatto jonini fido qilishga ham tayyor"[1.162-bet]. Buxoroning bag'rida kezarkan, Lavihovuz bo'yida uni ilhom chulg'aydi. Natijada uning qalami ostida "Labihovuz she'rlari" turkumi

tug'iladi. Bu turkumdan 2 g'azal, 1 ta faxriya, 1ta bag'ishlov, 7 ta she'r o'rin egallagan.

oshpo'lat Ahmadning "Labihovuz she'rlari" turkumi "Tug'yon ila xush" g'azali bilan boshlanadi. Unda hayot mazmuni, inson va insoniy tuyg'ular haqida so'z boradi. G'azalga "ila xush" so'zlari radif sifatida tanlangan. Qofiyalari: inson, bo'ston, ehson, tobon, xushxon, mehmon, mezbon, jonon, komron, tug'yon. Umumiy hajmda 9 baytni tashkil etgan bu mumtoz adabiyot namunasi hazaji musaddasi mahzuf(mafoiylun-mafoiylun-mafoiyl) vaznida yozilgan. G'azalning aynan vaznini chiqarish uchun 4-baytning 2-misrasiga murojaat qildik:

Chamanlar bulbuli xushxon ila xush.

Yoki 5-baytning 2-misrasi:

Magar vayronadur, mehmon ila xush.

G'azalda bugungi kun o'quvchisi uchun ba'zan tarixiy, ba'zan tushunarsiz so'zlar ham uchraydi. G'azaldagi izohtalab so'zlar quyidagilar: *muzayyan*-bezalgan; *tobon*-nurli,yorqin; *xushxon*-shirin tilli, xushsheva; takallum-takalluf; kamron-baxtga eltuvchi, baxt keltiruvchi.

Endi baytlar tahliliga e'tiborimizni qaratamiz:

Bu hayot quchog'i inson ila xush,

Gul-u gulzor ila, bo'ston ila xush.

Shoir bu hayotning asosi, gultoji inson ekanligi va mana shu hayot ham inson bilan xush, obod, sermazmun ekanligini ta'kidlayapti. Keyingi baytda ham shunday ohang davom etadi:

Muborak lahzalar, g'animat damlar,

Hojatmand, dardmanga ehson ila xush.

Har bir oxiragini o'ylagan musulmon hojatbaror, qo'li ochiq, saxiy, zakot beruvchilardan bo'lishi kerak. Zero, Alloh taolo bir insonga mol-u davlat berarkan, agar u o'sha mol-u davlatdan ehson qilib tursa, davlati ko'payadi, aksi o'laroq Alloh unga rizq eshiklarini yopadi. Chunki qiynalgan bir oilaga, insonga yordam berilsa, u duo qiladi, yetimning, bechoraholning, dardmanning duosi esa har qachon qabul bo'ladi.

Shoir mahorati o'laroq 8-baytda tanosub san'ati xushzabon, xushkalom so'zlari orqali vujudga kelgan. Maqtada esa takrir san'atiga duch kelamiz:

Ahmadiy, so'zing xush, sozing xush, yurtga-

Sidqu sadoqating tug'yon ila xush.

Baytda "xush" so'zi takror kelgan. Ushbu g'azal istiqlol davrida yaratilgan, u istiqlol davri namunasi hisoblanadi. G'azaldan keyin "O'zbekiston boshqacha!" faxriyasi keltirilgan. U 8 baytdan tashkil topgan.

Qancha iqlim, qancha yurt bor dunyoda,

Hammasi ham bir-biridan ziyoda,

Biri otliq esa , biri piyoda,

Lekin O'zbekiston boshqachadir,

Bu guliston boshqacha.

Shoir O'zbekistonni tengi yo'q zamin deya tariflaydi. Mana shu mazmun keyingi baytlarda ham o'z ifodasini topgan. 5-baytda ijodkor o'z vatanini "Allohning

nazari tushgan, quyosh iymon nurini emgan, mevasidan shakar tomgan” deya alqaydi. O‘zbekistonning mashhur shaharlari Xiva, Buxoro, Samarqand tilga olinadi, Imom Buxoriydek avliyo nomlari keltiriladi. Bular talmeh san’atining yorqin namunasi.

“Labihevuz sherlari” turkumining davomida “Muhabbat”, “Qadrdonim”, “Keldim”, “Ne deysiz?”, “Bir go’zal kezadi Labihevuzni”, “Puli oshiqon”, “Ko’chamizdan nozikgina bir qiz o’tar” she’rlari va “Shirin” radifli g’azali keltirilgan.

“Muhabbat” she’riga e’tiborimizni qaratadigan bo’lsak, u 6 baytdan iborat, har bayti 5 qatorni o’z ichiga oladi. Sherda shoir o’ziga xos tashbehlardan foydalangan. Masalan “Borlig’ing bug’doyday sochding zarralab” misrasini oladigan bo’lsak, vujudini, borlig’ini bug’doyday zarralab sochish, aynan bug’doyga o’xshatish boshqa ijodkorlarda uchramaydi. Ayni paytda, muhabbatni ildizi qurimas teran chinorga o’xshatish ham shoir ijodidagi o’ziga xoslikdan darak. Muhabbatni bahorga, jonga, qanotga, quvvatga, shonga o’xshatish kabi an’anaviy tashbehlarga ham duch kelamiz. Misralardagi ishq mayi, muhabbat-dildoring kabi so’zlar uning ishqiy mavzuda, aynan bir yorga atalganligini bildirsa, xulosada shoir aslida muhabbat neligini aytib o’tadi:

Zerokim, muhabbat- nevarang erur,
Shoxu sha’n evarang, chevarang erur,
Oydan-da go’zalroq dilporang erur,
Odamzod, shu bois aslo o’lmaysan,
Xazonday sarg’ayib, aslo so’lmaysan...

Mohiyatan kelib chiquvchi insonparvarlik, silai rahm, o’z yaqinlariga mehr muhabattli bo’lish g’oyasi keyingi “Qadrdonim” she’rida ham yaqqol ko’zga tashlanadi:

Qadrdonim, mehribonim, birodarim,
Jigarbandim, jon payvandim-dil gavharim,
Izlay-izlay topganim siz-toji sarim,
Bu dunyoda borligingiz davlat menga.

“Keldim”, “Ne deysiz?”, “Bir go’zal kezadi Labihevuzni”, “Puli oshiqon”, “Ko’chamizdan nozikgina bir qiz o’tar” kabi she’rlar ishqiy mavzuda bitilgan, unda yor bilan visol uchrashuvlari, sog’inch, hijron, Labihevuz bo’yidagi dil izhorlari haqida gap ketadi. Bularning orasidan “Puli oshiqon” she’ri e’tiborimizni tortadi. Uning nomini izohlaydigan bo’lsak, u Oshiqlar ko’prigi degan ma’noni anglatadi. Labihevuz yonida shunday ko’prik bo’lgan. She’rda aynan shu ko’prik oldidagi visol damlari, yoshlik hislari va puli oshiqon sadoqatning mangu haykali ekanligi haqida so’zlanadi.

Turkumdagi shoirning 2-g’azali ya’ni “Shirin” radifli g’azaliga to’xtaladigan bo’lsak, u ramali musaddasi mahzuf vaznida yozilgan, 10baytdan iborat. Radif sifatida “shirin” so’zi tanlangan. Qofiyalari- har dami, malhami, shabnami, zamzami, salomi, olami, alami, kalomi, qadami, ko’klami, kam-kami. G’azal didaktik, nasihatomuz mazmunga ega. Unda tabiat hodisalari, hayotiy misollar orqali o’quvchiga to’g’ri yo’l ko’rsatiladi. Baytlardagi barcha so’zlar tushunarli, ohangi insonga tanish, so’zlari yaqin, Alisher Navoiy, Rumiylar nafaslarini sezilib turibdi:

Ahmadiy,shirin yeb, ko'p shirin dema,
Anglakim, so'zning ham kam-kami shirin...

She'r va g'azallardan so'ng "Yashasam, yashasang..." nomli bag'ishlov berilgan. Ushbu bag'ishlov bilan "Labihovuz she'rlari" turkumi o'z nihoyasiga yetadi. Bag'ishlov shoirning onalariga atalgan, 64qatordan tashkil topgan. Muqaddima qismda "Zarafshon, daryojon!.." deya Zarafshon daryosiga murojaat mavjud. Misralar davomida shoir onasini qo'msaydi, Zarafshon daryoga qiyos qilib uning bag'riga oshiqadi, siz mening sharaf-shonim, gulafshonim deya erkalanadi. Labihovuzdagi ming yoshli tutlar kabi sen ham yashasang edi deya onasini esga oladi Toshpo'lat Ahmad:

Labihovuzdagi ming yoshli
Tutlar kabi sen ham yashasang,
Yashasang edi...
Shunday emasmi, Zarafshon,
Shunday emasmi, daryojon!
Shunday emasmi-Onajon,
Dilu jonim, Onajonim,
Onajon!..

Shunday emasmi ritorik so'rog'ining takrori she'rga ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Shoir nega Zarafshon daryosini tilga olyapti, u uchun Zarafshon bu ona yurti, Labihovuz-yuragining bir parchasi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, ona yurtini sevib, xalqi uchun jonkuydirib, fidoyi bir inson, mehr-muhabbatli ko'ngil egasi sifatida umrguzaronlik qilgan Toshpo'lat Ahmad ijodidagi har bir bayt dilga yaqin, tuyg'ularga hamohangdir. Janr xilma-xilliklari o'quvchini zeriktirmaydi. U Erkin Vohidovdek zabardast adabiyot vakillari singari istiqlol davrida g'azallar muxammas, qasidalar bitdi, o'ziga xos bag'ishlov, faxriya kabi janrlarda qalam tebratdi, ona yurti madhiga turkumlar yozdi. Kitoblari nafaqat Buxoroda, balki butun O'zbekistonda sevib o'qiladi, she'rlari yod olinadi. Toshpo'lat Ahmad Buxoro adabiy muhitida samarali ijod qilib, o'zidan anchagina boy meros qoldirdi. Yuqorida tahlil ostiga olingan "Labihovuz she'rlari" turkumidan ham uning so'z qo'llash mahorati qanchalik yuksak ekanligi bilinib turibdi. She'riy san'atlar, o'ziga xos o'xshatishlar esa shoirning qalam uslubiyanidan darak.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Safarov O. Tuyg'ularda tarix jilosi, Toshkent, Navro'z, 2013.
- 2.Toshpo'lat Ahmad. Labihovuzda oy balqiydi. Buxoro, 2018.
- 3.Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari.Toshkent:Akademnashr-2018.
4. Xudoyberdiyev E. "Adabiyotshunoslikka kirish"– T.:Sharq, 2008.
- 5.O'zbek tilining izohli lug'ati II, IV,V jildlar "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" davlat ilmiy nashriyoti.2006-2008.
- 6.sever.uz
- 7.ziyouz.com
- 8.wikipedia.uz

ANVAR OBIDJON IJODI BUXORO ADBIYOTSHUNOSLARI TALQINIDA

Ochilova Nozima,
BuxDU, 2-bosqich magistranti

Annotatsiya. Maqolada o'zbek bolalar adabiyotining taniqli namoyandasi Anvar Obidjon ijodining adabiyotshunoslikda o'rganilishi masalasi to'g'risida so'z borgan. Xususan, buxorolik olimlarning shoir ijodiga oid qarashlari yoritilgan.

Kalit so'zlar. Anvar Obidjon ijodi, bolalar adabiyoti, buxorolik olimlar, badiiy talqin, adabiyotshunoslik.

Абстрактный. В статье говорится об изучении творчества известного узбекского детского писателя Анвара Обиджона в литературоведении. В частности, освещены взгляды бухарских ученых на творчество поэта.

Ключевые слова. Творчество Анвара Обиджона, детская литература, бухарские учёные, художественная интерпретация, литературоведение.

Abstract. The article talks about the study of the work of the famous Uzbek children's literature Anvar Obidjon in literary studies. In particular, the views of Bukhara scholars on the poet's work are highlighted.

Key words. Anvar Obidjon's work, children's literature, Bukhara scientists, artistic interpretation, literary studies.

Ijodkor badiiy ijod namunasini yaratar ekan, ko'pchilikning orzu-istaklarini, umidlarini his qilgan holda insonlar qalbiga, ongi va shuuriga ma'naviy ozuqa berishga intiladi. Bunday ijodkorlarning yaratgan asarlari aksariyat kitobxonlar tomonida e'tirof etiladi va sevib mutolaa qilinadi. Chunki xalq dardi, bola qalbini his eta olgan adib barchaning sevimli shoiri hamda yozuvchisi bo'lib qoladi.

Shunday ekan she'riyat, nasr, dramaturgiya, hajviyot, publisistika kabi qator janrlarda ijod qilgan bolalar va kattalar adabiyotining o'ziga xos yangilanishiga, rivojiga munosib hissa qo'shgan Anvar Obidjon ijodining keng miqyosida o'rganilishi bugungi kunda dolzarb mavzulardan biriga aylandi. XX asrning ikkinchi yarmi o'zbek bolalar adabiyoti taraqqiyotini Anvar Obidjon ijodisiz tasavvur qilish qiyin. Badiiy adabiyotning bir qancha janrlarida ijod qilgan, bolalar va kattalar adabiyotining o'ziga xos tarzda yangilanishiga sezilarli darajada hissa qo'sha olgan ijodkor asarlari, she'rlarini o'rganish bo'yicha milliy adabiyotshunosligimizda keng ko'lamli ishlari olib borilgan va borilmoqda. Ayniqsa, Buxoro adabiyotshunoslari ham sohada muayyan ishlarni amalga oshirmoqdalar. Anvar Obidjon ijodiga bag'ishlab yaratilgan ilmiy tadqiqot ishlari, maqolalar ijodkor asarlarini o'rganishda alohida ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ma'lumki, Anvar Obidjon ijodining katta qismini kattalar va bolalar uchun yozilgan lirik she'rlar tashkil etadi. U shoir sifatida she'riyatni shakily-uslubiy jihatdan boyitishga katta hissa qo'shgan ijodkorlar sirasiga kiradi. Uning bunday sarmahsul ijodi Buxoro adabiyotshunoslarining e'tiboridan chetda qolgan emas. Xususan, B.Jamilova, A.Qobilova, D.Tashova, Sh.Nuritdinova kabi olimalarning ilmiy tadqiqot ishlarida Anvar Obidjon ijodining ayrim qirralari o'rganilgan.

B.Jamilova “Hozirgi o‘zbek bolalar adabiyotida poetik tafakkurning yangilanish omillari va tamoyillari” mavzusidagi dissertatsiyasida o‘zbek bolalar adabiyotining xarakterli xususiyatlari, tamoyillari haqida so‘z yuritarkan, jumladan, Anvar Obidjon she‘rlariga ham to‘xtalib o‘tadi.

D.Tashova “Mustaqillik davrii o‘zbek she‘riyatida badiiy shakl izlanishlari” mavzusida tadqiqotida she‘riyatda yangilanayotgan shakl o‘garishlari haqida so‘z yuritarkan, bu borada Anvar Obidjon hissasi masalasiga ham o‘rin ajratadi. Masalan, shoirning Anvar Obidjonning "uchchanoq" shaklidagi she‘rlariga alohida o‘rin ajratib, bunday she‘rlarini badiiy shaklning yangi ko‘rinishlaridan biri ekanligini ta’kidlaydi. Ishda Anvar Obidjon uchliklarini ixcham, tabiiy, hayotiy kuzatishlarga boy she‘rlar sifatida e’tirof etiladi.

A.Qobilovanning “Hozirgi zamon o‘zbek bolalar she‘riyatida yumorning badiiy-estetik vazifalari (A.Obidjon va T.Adashboyev ijodi misolida)” mavzusidagi dissertatsiyasida Anvar Obidjon ijodiga alohida e’tibor qaratgan. Tadqiqotda Anvar Obidjonning zamonaviy masxaralamalari, lof va kulgili manzaralar, hayot voqeligiga teskari holatlar tasviri, narsa va hodisa ashyolarini jonlantirish, so‘qma va taqlid so‘zlardan foydalanish orqali yumor yaratganligi haqidagi qarashlar aks etgan. Anvar Obidjonning yumoristik she‘rlarini qiyoslash orqali davr, jamiyat taraqqiyoti hamda tafakkur yangilanishi bilan bog‘liq mavzu va mazmun rang-barangligi ko‘rsatib berilgan. Anvar Obidjon bola qalbini his qilgani, ba’zi hollarda qarashlarini bola tilida ifoda etgani, badiiy detallarga e’tibor qaratgani kabi jihatlar tahlilga tortilgan. Anvar Obidjonning yumoristik she‘rlari barcha yoshdagi bolalar olamini qamrab olganligi, kulgili detallar va ramzlardan foydalanib ijtimoiy hayot hamda jamiyatdagi muammolarni ko‘rsatishda kulgidan, yumordan foydalanib katta-yu kichikka birday yetkaza olganligi bilan bog‘liq talqinlar o‘z ifodasini topgan. A.Qobilova “Itning va’dasi” nomli yumoristik she‘rni tahlil qilar ekan, she‘rdagi ifodalarning majoziy ma’no kasb etishini e’tirof etadi:

Yuring bog‘da
Salqinlaymiz.
Birgalashib
Akillaymiz.

“Chalasavod eshak” she‘rida esa bolajonlar maktubdagi so‘zlarda imlo xatosi borligini ilg‘ab olishi, shu tariqa bolajonlar chalasavod eshak ustidan kulishi haqida so‘z yuritiladi.

Demak, Anvar Obidjon yumor orqali barcha muammo va jamiyatimizdagi og‘riqli nuqtalarga alohida e’tibor qaratadi va yumor orqali ifoda etishga urinadi. E’tirof etish mumkinki, uning serqirra ijodkor ekanligini sinchkov olim A.Qobilova tahlillar asosida yana bir bor isbotlab berdi.

Anvar Obidjon tavalludining 70 yilligi munosabati bilan to‘plab nashrga tayyorlangan ‘O‘zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjon tavalludiga 70 yil’ sarlavhali kitobda ham R.Barakayev, Sh.Ahmedova, L.Sharipova, B.Jamilova, H.Nusratovlar kabi bir qancha buxorolik olimlarning maqolalari kiritilganligi shoir ijodiga e’tibordan dalolat beradi. Ularning maqolalarida adib ijodining serqirraligini, takrorlanmasligi e’tirof etilgan. Jumladan, L.Sharipovanning “Anvar Obidjon

she'riyatida rang-baranglik" nomli maqolasida Anvar Obidjon ijodidagi "ignabarg", "uchchanoq" kabi she'riy shakllarga to'xtalib o'tilgan. Olima shoir she'rlarining qofiyalanish tartibi, ijodkor nazmida aruz ohanglari masalalariga alohida urg'u berib o'tgan.

Umuman olganda, Buxoro adabiy muhiti vakillaridan bo'lgan olimlar ilmiy faoliyatida Anvar Obidjonning ijodiy yo'li, badiiy kashfiyotlari tahliliga yuqori baho berilganligiga guvoh bo'lamiz. Ular shoir she'rlarining shakl, janr jihatdan rang-barangligi, serqirraligi, bolalar qalbiga yaqinligi, yumorga boyligi, milliyliigi, xalqonaligiga oid ilmiy qarashlar bayon etganlar.

Qolaversa, Buxoro adabiyotshunoslari, kitobxonlari Anvar Obidjon kabi yozuvchilarni shaxs sifatida, serqirra ijodkor sifatida, uning hayoti va ijodining qadri, xalq orasidagi o'rnini e'tirof etadilar. Olimlarning bu boradagi ilmiy izlanishlari Anvar Obidjon she'riyatining mazmun-mohiyatini, shoirning badiiy mahorati va g'oyaviy qarashlarini chuqurroq tushunish, tahlil va talqin etishda asqotadi. Shuningdek, ularning ilmiy qarashlari kelajakda yetishib chiqadigan izlanuvchilarning tadqiqot ishlarida Anvar Obidjon kabi o'tkir qalam sohibining ijodiy faoliyatini o'rganishda ahamiyat kasb etishi kutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jamilova B. "Hozirgi o'zbek bolalar adabiyotida poetik tafakkurning yangilanish omillari va tamoyillari". Filol. Fan. d-ri... diss.avtoreferati. – Buxoro, 2022. – 39 b.

2. "O'zbekiston xalq shoiri Anvar Obidjon tavalludiga 70 yil" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Toshkent, 2017.

3. Qobilova A. "Hozirgi zamon o'zbek bolalar she'riyatida yumorning badiiy-estetik vazifalari (A.Obidjon va T.Adashboyev ijodi misolida)". Filol. fan. bo'yicha falsafa d-ri... diss.avtoreferati. – Buxoro, 2024.

4. Tashova D. "Mustaqillik davri o'zbek she'riyatida badiiy shakl izlanishlari". Filol. fan. bo'yicha falsafa d-ri... diss.avtoreferati. – Buxoro, 2023 –

ABDURAUF FITRATNING "QIYOMAT" HIKOYASIDA MA'RIFATPARVARLIK G'OYALARI TALQINI

Hakimova Maftuna,
Byx/IV 2-bosqich talabasi

Annotatsiya: Maqolada jadid adabiyotining taniqli namoyondasi, serqirra ijodkor Abdurauf Fitratning "Qiyomat" (xayoliy hikoya) hikoyasi to'g'risida so'z yuritilgan. Shuningdek, asarda aks etgan ramziylik ifodasi va ijodkorning g'oyaviy qarashlari tahlillar asosida yoritilgan.

Kalit so'zlar: hikoya, mavzu, g'oya, ramziylik, badiiy ifoda, Abdurauf Fitrat, "Qiyomat" hikoyasi, badiiy obraz.

Annotation: The article talks about the story "Qiyomat" (imaginary story) by Abdurauf Fitrat, a well-known representative of modern literature. Also, the expression of symbolism reflected in the work and the creator's ideological views are highlighted on the basis of analysis.

Key words: *story, theme, idea, symbolism, artistic expression, Abdurauf Fitrat, "Qiyomat" story, artistic image.*

Аннотация: *В статье говорится о рассказе «Киёмат» (воображаемый рассказ) Абдурауфа Фитрата, известного представителя современной литературы, плодотворного творца. Также на основе анализа освещаются проявления символизма, отраженные в произведении, и идейные взгляды творца.*

Ключевые слова: *сюжет, тема, идея, символика, художественное выражение, Абдурауф Фитрат, рассказ «Киёмат», художественный образ.*

O'zbek jadid adabiyotining taniqli vakili, birinchi o'zbek professori, tarjimon, dramaturg va shoir, olim, zamonaviy o'zbek tili va adabiyoti asoschilaridan biri, bir so'z bilan aytganda yurti va xalqini ziyoli bo'lishiga ulkan hissa qo'shgan davlat arbobi Abdurauf Fitrat Turkiston o'lkasini ma'naviyat-sizlikdan, tubanlikdan olib chiqish uchun bor bilim va imkoniyatlarini ishga solib, ilm, madaniyat, yurt ravnaqi yo'lida jon kuydirgan fidoiy ma'rifatparvar ziyolilardandir. Muhtaram yurtboshimiz Shavkat Mirziyoyev yosh avlod tarbiyasi haqida "Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e'tibordan qolib, o'zgalarga tobe va qul, asir bo'lishi ularning o'z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog'liq" [2.3]⁹³, degan fikrlarini bayon etadilar. Bu borada bizga Abdurauf Fitrat bobomizning asarlari, ma'naviy meroslari ko'makka keladi.

Fitrat serqirra ijodkor, zullisonayn adib bo'lib, ko'plab she'riy, dramatik, ilmiy, publitsistik asarlar qatorida nasriy asarlari bilan ham milliy adabiyotimiz xazinasiga munosib hissa qo'shgan. Uning "Munozara", "Hind sayyohi qissasi", "Qiyomat" kabi asarlarida jadidchilik, ma'rifatparvarlik g'oyalari o'ziga xos yo'sinda ifoda etilgan. Ijodkor o'z asarlari orqali xalqni jaholatdan, ma'naviyatsizlik botqog'iga botishdan, ilmsizlikdan olib chiqishni maqsad qiladi.

XX asr Sho'ro davrida Turkistonda jadidchilik harakatlari avj oldi. Ma'rifatparvarlar tomonidan ochilgan jadid maktablari, kutubxonalar, gazeta va jurnallar chop etish yo'lga qo'yildi. Sho'ro hukumati esa ularning bu ishlarini qoralab, cheklovlar joriy qiladi. Ammo bu bilan jadidlarimiz to'xtab qolishmadi. Ular turli xildagi asarlar, risolalar chop etish orqali xalqqa ilm-ma'rifat ulashishda davom etishdi. Millatni ma'rifatga, adolatga yetaklovchi shunday asarlardan biri "Fitratning Moskvada yozilgan "Qiyomat" xayoliy hikoyasi uning eng ko'p nashr etilgan asarlaridan biridir. Chunki asarning mavzusi ayrim olimlar tomonidan "ateistik" deb talqin qilingani uning ayni shu izoh ostida mustabit sovet davrida nashr etilishi uchun yo'l ochdi" [3.24]. Bu hikoyada qabrdan keyingi hayot voqealari yoritilgan bo'lib, ramziy ma'noda o'sha mustabit tuzum davridagi illatlar, ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy muammolar haqida ramziy obrazlardan foydalanib, hokimiyatning aldovlariga uchgan insonlar taqdiri ramziy yo'sinda ko'rsatilgan. Hikoya qahramoni Ro'ziqul (uni do'stlari Pochamir deb atagan) tubanlikka cho'kan inson sifatida tasvirlanadi, sababi, u nasha (ko'knori)ga juda mukkasidan ketgan, kasal bo'lib yotgan holidan ham, o'lim eshik qoqib kelganda ham nasha haqida o'ylayverganidan uni tangri, jannat,

⁹³ Izoh: *Iqtibos mazkur manbadan olindi.*

do‘zax kabi so‘zlar qo‘rqitmas edi. “Shu ko‘knorisizlik yomon. “Sog‘aymasang, ko‘knor yo‘q”, degan fikr tangri buyrug‘idanam kuchli. Bo‘lurkim, yana bir oy yotarsan, tangri ko‘rsatmasin, uch-to‘rt oy yotmog‘ ham bor! Ko‘knorsiz qalay kun o‘tkarasan? Yana bir dardi bor: shunday nashasiz yotgandan keyin, o‘lim yo‘qmi? Hay, attang-ey... Bir o‘lib qolsang... U dunyoda nasha bormikin?!” [4.169]⁹⁴. Bunday insonlar oxiratini o‘ylash o‘rniga moddiy hayotni: yeb-ichish, yashashni, boshqalarga qul bo‘lishni o‘zlariga eb ko‘rganlardir. Zero, inson yaxshi tomonga o‘zgarishga harakat qilmas ekan, atrofdagi jamiki narsalar u uchun doim qora rangda ko‘rinaveradi. Fitrat ham ana shu qora ranglarni insonlar hayotidan olib tashlash uchun ularning onglariga ma‘rifatparvarlik va millatparvarlik kabi ezgu amallarni singdirmoqchi bo‘lgan. Uning yosh ziyolilar uchun tashkil etgan “Tong” jurnalining bosh shiori bo‘lgan: “Miya o‘zgarmaguncha boshqa o‘zgarishlar negiz tutmas!” kabi so‘zlari insonlarni ma‘rifat yo‘lida o‘zgarishga da‘vat etgan desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

Pochamir o‘lib, qabrda Munkar-Nakir bilan savol-javob boshlanganidan uni ko‘p javobsiz savollar qiynar, noroziliklari ortib boraverardi. “– To‘xtangiz, Nakir afandi! – dedi. – Tangri-ku mening uyimda xotinimga aytgan so‘zlarimni bilar ekan, kafanimning ko‘knor xaltalaridan tikilganini bilar ekan, mening qachon o‘lib, qachon ko‘milganimni ham bilar ekan, mening iymonlimi, iymonsizmi ekanimni bilmadimi, sizlarni nega yuboradir? Malaklar bu kuchli so‘roqqa javob bera olmadilar. Bu erka qulining holini aytmog‘ yoki bir dastrulamal so‘ramog‘ uchun Tangri huzuriga qaytdilar...” [4.171]. Fitrat ushbu hikoyada narigi dunyodagi odamlarni qip-yalang‘och holda tasvirlaydi. Sababikim, o‘sha davr muhitida sho‘ro hukumati o‘zbek xalqini ilmi, ma‘rifatli, ma‘naviyatli bo‘lishini xohlamagan, buning boisi ilm-ma‘rifatli xalq hech kimga qaram bo‘lishni xohlamaydi, milliy ozodlik uchun bosh ko‘taradi. Ongida ma‘naviy bo‘shliq bo‘lgan insonlarni esa boshqarish osondir. “Bir to‘da malak polislari yalang‘och odamlarni bir tomonga surib, haydab keldilar. Pochamir ham surkka qo‘shilib yura berdi-yura berdi, keng bir kapponga borib to‘xtadilar” [4.172]. Munkar-Nakirdan o‘tib kapponlarda sarson-u sargardon bo‘lib, amal tarozisiga chiqishini ikki yarim yil kutib, “Kavsar hovuz”idan suv ichmog‘ uchun bir yil, bir oy kutgandan keyin suvdan ichib, yo‘lni davom etirarkan, oxirida “Qil ko‘prik”ka ham keldi. “Pochamir har yonga es qo‘yib qaradi. Keng, juda ham keng bir chuqur: chuqur olovga to‘lgan, alangasi chiqib har tomonni qizartiradir... Bir necha kishi qo‘ylarga minib qil ko‘prikdan o‘tib bormoqda. Nechasi qo‘y ustidan, nechasi qo‘y bilan birga chuqurga yumalab ketmoqda, bu yonda malaklar yana kishilarni qo‘ylarga zo‘rlab mindirib, qil ko‘prikka yurguzmoqda” [4.175]. Malaklardan biri unga qora qo‘y keltirib qil ko‘prikdan o‘tishni aytadi, lekin u oq qo‘yini keltirib berishlarini so‘raydi. U qurbon qilgan qo‘ylar adolat va adolatsizlik, halollik va harom ramzlardir.

“Pochamir: Men dunyoda 4-5 qo‘y qurbon qilgandim. Ko‘p yaxshilari bor edi. 1332-yilda bir oq qo‘y so‘ygan edim. Shuni keltirsangiz bo‘lmasmi?!”

Malak: Yo‘q, bo‘lmaydir!

Pochamir: Nechun?!

⁹⁴ Фитрат А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – В. 169.

Malak: Chunki Tangrimizga hamma qo‘ylaringdan shul qo‘y qabul bo‘lgan...

Malak: Qo‘yning yaxshi yomonligida Tangrining ishi yo‘qdir, sen bu qo‘yning pulini to‘g‘rilik bilan topgansan. Ul qo‘ylaringni harom puldan olgansan” [4.176]. Pochamirga oq qo‘yni berishadi va ko‘prikdan o‘tadi. O‘sha so‘lim bog‘a ham boradi, izlagan halovatini – ko‘knorni ham topadi. Topganda esa u bu tushdan uyg‘anadi. Qarasakim, bari yolg‘on tush. Aslida bularning barchasi real hayot voqealarini tasvirlaydi. Munkar-Nakir vositasida ma‘muriyatchi amaldorlar tanqid ostiga olinadi, kapponlardagi tartibsizliklar, johillikni ko‘rsatib beradi. Bu o‘sha davr sho‘ro tuzumining turkistonliklar ustidan qilgan adolatsizliklari, insonlarning ilmsiz, ma‘rifatsiz ekanliklarining yaqqol isbotini xayoliy hikoya orqali namoyon qilingan ko‘rinishidir.

Xulosa qilib aytganda, inson doimo ilm-ma‘rifat, millatparvarlik yo‘lidan ketsa, uni hech kim vatanidan, dinidan, o‘zligidan va qolaversa, ma‘naviyatidan ayira olmaydi. Aksincha, agar bu yo‘lni tanlashga irodasi yetmasa, o‘zgalarga qul bo‘lib yashaydi. Abdurauf Fitratning ko‘plab asarlari qatorida “Qiyomat” hikoyasida ham ana shunday g‘oyalar yetakchilik qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Unutilmas siymolar (Jadidchilik harakatining namoyondalari) O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi DJQA, “Akademiya”, Toshkent, 1999.
2. Boltaboyev H. Abdurauf Fitrat. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2022. – 144 b.
3. Boltaboyev H. Fitrat va istiqlol ma‘naviyati. / Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar 1-jild. – Toshkent: Ma‘naviyat, 2000. – B. 5-30.
4. Фитрат А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент: Маънавият, 2000. – 256 б.

BUXORO SHOIRLARI IJODIDA DARAXT OBRAZI BILAN BOG‘LIQ TALQINLAR

Gulshan

Annotatsiya: Ushbu maqolada Buxoro adabiy muhitida yetishib chiqqan zamonaviy shoirlar ijodida daraxt obrazining ifoda etilishi masalasi o‘rganilgan. Ularning she‘riyatida daraxt ramzining poetik tasviri, ma‘no va funksiyalari tahlil qilingan. Daraxt obrazining milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, ma‘naviy yuksalish g‘oyalarini ifodalashdagi o‘rni ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: Buxoro shoirlari, daraxt obrazi, ramziylik, poetik tasvir, milliy qadriyatlar.

Daraxt obrazi jahon xalqlari adabiyotida keng tarqalgan universal ramzlardan biridir. Turli xalqlar madaniyatida daraxt hayot, abadiylik, donishmandlik, avlodlar davomiyligi kabi ramziy ma‘nolarga ega. O‘zbek adabiyotida ham daraxt obrazi qadimdan an‘anaviy poetik vosita sifatida qo‘llanib kelgan. Ayniqsa, mumtoz she‘riyatda sarv, chinor, tuba kabi daraxtlar obrazlari keng istifoda etilgan. Zamonaviy

o'zbek she'riyatida ham daraxt obrazi shoirlar tomonidan yangi ma'no va vazifalar bilan boyitilmoqda.

Buxoro adabiy muhiti o'ziga xos an'analarga ega bo'lib, bu yerda yetishib chiqqan shoirlar ijodida ham daraxt obrazining o'ziga xos keng talqinlarini kuzatish mumkin. Shu bois, ushbu maqolada Buxoro shoirlari she'riyatida daraxt obrazining ifodalanishi masalasini o'rganishni maqsad qilib, Samandar Vohidov, Sadriddin Salim Buxoriy, Toshpo'lat Ahmad, Bobur Bobomurod kabi Buxoro adabiy muhiti vakillari ijodiga murojaat qildik. Jumladan, Sadriddin Salim Buxoriyning "Buxoroga Buxoro keldi" (1999), T.Ahmadning "Mehr daraxtim" (2015), Bali Bobomurodning "Essiz odamlar" (2013), S.Vohidovning "G'azallar" (2014) she'riy to'plamlarida daraxt obrazi qo'llangan ash'orlari tahlilga tortildi [1; 2; 3; 4]. Shuningdek, N.Jumaxo'jayevning "Buxoro adabiy muhiti", B.Sarimsoqovning "Badiiy obraz va uning talqini" kabi kitoblaridan foydalanildi [5; 6].

Kuzatishlarimiz shuni ko'rsatdiki, Buxoro shoirlari ijodida daraxt obrazi ko'p qo'llaniladigan poetik timsollardan biri hisoblanadi. Masalan, Samandar Vohidov g'azallarida daraxt obrazi mumtoz g'azalchilik an'analarga moslab ko'proq an'anaviy ramziy ma'nolarda qo'llanilgan. Jumladan, sarv daraxti vositasida ma'shuqaning tik, go'zal qaddi-qomati tasvirlanadi. [4] Bu esa mumtoz she'riyatdagi an'anaviy tashbehlardan biridir.

S.Vohidov "Qish lavhalari" nomli to'rt bo'limdan iborat she'rining deyarli bo'limlarida qaysidir bir daraxt nomini tilga olib o'tgan. Masalan, shoir shu she'rning birinchi bo'limida qishning boshlanishi manzarasini so'zlar orqali chizar ekan, "quvonchidan qora rang socha" boshlagan qarg'alarning "teraklaru tollarga qora kafan kiydirishi" misralarini keltirgan. Ikkinchi bo'limda esa adabiyotshunos olim Hilola Safarova Samandar Vohidov she'rlari asosida yozgan "Quyoshni – issiqni sog'inish iztirobi" deb nomlangan maqolasida yozganidek, qishga archa va qayin munosabatlari fonida axloqiy baho berish yo'lidan borilgan. "Qarang-a, qish qahridan yalang'och qayin" archani qor yoqqan sayin yashnab borishini ko'rib, "bahorni ham shu libosda kutib oldi, yozni ham shu kiyimda aldadi, endi qishga ham shu ko'ylakda noz qilyapti" deb suyuqoyoqlikka chiqarib ta'na qiladi. O'z navbatida, archa ham qayinga bahorga vafo qilmadi, bahor hadya etgan ko'ylakni "izg'iringa taroj qildirib", oppoq badanini ko'z-ko'z qilib, "qish qo'yniga yalang'och kirgan" behayoga mengzaydi. Shu tariqa shoir archa timsolida go'zalligini pesh qiluvchi tannoz qizlar va qayin timsolida yarim yalang'och yurishni odat qilgan behayolarga sha'ma qiladi.

She'rning uchinchi bo'limida qish hatto balxiy tutning panjalarini ham zirqiratgani, shu bois u isinib olish maqsadida quyoshga har qancha qo'l cho'zmasin, quyosh unga tund qaragani bayon etilgan.

Buxoroga qarashli Qorako'l muzofotidan yetishib chiqqan iqtidorli shoir Tilak Jo'ra "Ona niyati" nomli she'rida umri qaddi egik daraxtga o'xshatgan:

Umr o'xshar egik daraxtga,
Belin bukar buyuk bir sog'inch!
Men hushimda o'xshab karaxtga,
Tushlarimda yashayman notinch.

Buxoro qadimdan ilm-fan va adabiyot rivojlangan markazlardan biri bo'lib kelgan. Bu yerda yetishib chiqqan shoirlar ijodida milliy qadriyatlar, tarixiy xotira mavzulari alohida o'rin tutadi. Shu bois, daraxt obrazi ham ko'pincha ana shu g'oyalarni ifodalash vositasi sifatida qo'llaniladi. Masalan, Sadridin Salim Buxoriyning "Buxoroga Buxoro keldi" turkumidagi she'rlarida kekxa daraxtlar shaharning ming yillik tarixiga guvoh bo'lgan tirik jonzotlar sifatida tasvirlanadi. Ular o'tmishdan bugunga qadar yetib kelgan moddiy va ma'naviy merosni ramziy ifodalaydi. Shuningdek, shoir she'rlarida kekxa chinorlar, tut daraxtlari obrazlari orqali tarixiy vorisiylik g'oyasi ilgari surilgan [1, 45].

Toshpo'lat Ahmad ijodida daraxt obrazi ko'proq insoniy fazilatlar, ma'naviy yuksalish, ruhiy poklanish ramzi vazifasini bajaradi. Xususan, uning "Mehr daraxtim" she'rida daraxt insoniy mehr-muhabbat, sadoqat timsoli sifatida talqin etiladi. Unda shoir shunday satrlarni keltiradi:

Men nihol o'tkazdim entikib, titrab,
Qo'qonda – "Shoirlar xiyoboni"da.
Nazdimda, buyuklar turardi qarab,
Ketmon chopib turgan men – mehmoniga...
Men uni o'tqazdim qo'shib qalb qo'rim,
Mehr daraxtimu, sog'inch daraxtim.
U o'sib, har kuni Ahmadiyman deb,
Ustozlarga salom bersa — shu baxtim! [2, 23].

Bu she'rda shoir o'zi ekan niholni "mehr daraxtim" deb atayapti va daraxt obrazi vositasida insoniy mehr-muhabbat, ezgulik g'oyalarini ifoda etmoqda. Shoir daraxtni parvarish qilish orqali o'zida ham olijanob fazilatlarini kamol toptirishni ko'zlaganini bildirmoqda.

Toshpo'lat Ahmat yana bir to'rtligida sabrni bardoshli daraxtga mengzagani kuztiladi:

Chekinma bo'rondan, hovri so'ngaydir,
Bog'larga boz billur shabnam qo'ngaydir.
Ayo, do'st, toqat qil, sabrga suyan,
Bardoshli daraxtda oltin ungaydir.

Bali Bobomurod she'rlarida daraxt obrazi ko'pincha insoniy fazilatlariga qiyoslanadi. Uning "Uchmoqdaman" she'rida daraxt inson umrining turli bosqichlariga o'xshatilgan:

Talpinanganim bir umr
Qafassiz hayot edi,
Topmoylik qanot edi... [3]

Bu misralarda lirik qahramon o'zini qafasda o'sgan daraxtga o'xshatmoqda. U ozodlik, erkinlik sari intilmoqda. Demak, bunda daraxt obrazi insonning orzu-intilishlarini ramziy ifodalashga xizmat qilgan.

Ko'rinyaptiki, har beshala shoir ijodida ham daraxt obrazi vatan, ona-yurt, mehr-muhabbat, sadoqat tuyg'ularini ifodalash uchun qo'llaniladi. Daraxt obrazi orqali shoirlar ko'pincha umr, hayot falsafasi haqidagi fikrlarini badiiy ifodalaydilar.

Xulosa qilib aytganda, Buxoro shoirlari ijodida daraxt obrazi muhim poetik vosita sifatida keng qo'llaniladi. Buxoro shoirlari ijodida daraxt obrazi an'anaviy ramziy ma'nolarni saqlab qolgan holda, yangi poetik vazifalar bilan boyitilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sadriddin Salim Buxoriy. Buxoroga Buxoro keldi. – Toshkent: Sharq, 1999.
2. Ahmad T. Mehr daraxtim. – Buxoro: Buxoro, 2015.
3. Bobomurod B. Essiz odamlar. – Toshkent: Sharq, 2013.
4. Vohidov S. Xayoling men bilan (she'rlar, g'azallar, muxammaslar, doston). – “Buxoro” nashriyoti, 1997. Yana: G'azallar. – Buxoro: Buxoro, 2014.
5. Jumaxo'jayev N. Buxoro adabiy muhiti. – Toshkent: Fan, 2010.
6. Sarimsoqov B. Badiiy obraz va uning talqini. – Toshkent: Fan, 2004.

4-SHO'BA. BADIY MATN TAHLILI VA TALQINI

ISTIQLOL DAVRI MUQIMIYSHUNOSLIGINING YETAKCHI TAMOYILLARI

Zebo Qobilova,

Qo'qon universiteti professori,

Namuna Tursunova,

FarDU doktoranti

Annotatsiya: mazkur maqolada o'zbek adabiyotshunosligida Muhammad Aminxo'ja Muqimiy hayotining o'rganilish yuzasidan tadqiqotlarning yangilanish tamoyillari, istiqlol mafkurasi nuqtayi nazaridan baho berilgan ishlarga munosabat berilgan. Istiqlol yillarida yangi bosqichga ko'tarilgan muqimiyshunoslikning ikki muhim tamoyilini ajratib ko'rsatishimiz mumkin. Muqimiy asarlarining matniy tadqiqi bilan shug'ullanayotgan matnshunos olimlarning ishlariga ham munosabat bildirib o'tilgan. Muqimiy asarlariga yangicha baho, asliyatdan uzoqlashgan ma'no qirralarini mohiyatga yaqinlashtirish masalasi ham muhokama qilingan.

Kalit so'z va iboralar: o'zbek adabiyoti, matnshunoslik, muqimiyshunoslik, tamoyil, yangicha baho, istiqlol mafkurasi, ma'no, mohiyat.

Аннотация: в данной статье рассматриваются произведения, оцениваемые в узбекском литературоведении с точки зрения принципов обновления исследований, идеологии независимости, изучения жизни Мухаммада Аминходжи Мукими. В годы независимости можно выделить два важных принципа урбанистики, вышедших на новый уровень. Также были прокомментированы работы ученых-текстологов, занимающихся текстологическим исследованием произведений Мукими. Обсуждался также вопрос новой оценки произведений Мукими, приближающей смысловые аспекты от оригинала и приближающей к сути.

Ключевые слова и фразы: узбекская литература, текстоведение, урбанистика, принцип, новая оценка, идеология независимости, смысл, сущность.

Annotation: this article deals with the works evaluated in Uzbek literary studies from the point of view of the principles of renewal of research, the ideology of independence, and the study of the life of Muhammad Aminkhoja Mukimi. In the years of independence, we can highlight two important principles of urban studies that reached a new level. The work of the textual scholars engaged in the textual research of Muqimi's works was also commented on. The issue of a new assessment of Muqimi's works, bringing the aspects of meaning away from the original closer to the essence was also discussed.

Key words and phrases: Uzbek literature, textual studies, urban studies, principle, new assessment, independence ideology, meaning, essence.

O'zbek adabiyotshunosligida hayoti va ijodi eng ko'p o'rganilgan shoirlardan biri, shubhasiz, Muhammad Aminxo'ja Muqimiydir. Aytish mumkinki,

adabiyotshunoslikda muqimiyshunoslik yo‘nalishi paydo bo‘ldi va uning tarixi o‘tgan asrning birinchi choragiga borib taqaladi.

Istiqlol birinchi navbatda so‘z erkinligini kafolatlagani ma‘lum. Natijada istiqlo davri adabiyotshunosligida sho‘ro davrida aytish mumkin bo‘lmagan ilmiy haqiqatlar yuzaga chiqqan boshladi. Badiiy ijod, shu qatori adabiyotshunoslik ilmiy mafkura tazyiqidan butunlay xalos bo‘ldi. Bu hol, o‘z navbatida, Muqimiy ijodini o‘rganishga oid tadqiqotlarga ham ijobiy ta‘sirini o‘tkazmay qolmadi.

Istiqlol davri muqimiyshunosligida ikki muhim tamoyil ko‘zga tashlanadi:

1. Muqimiy asarlari qo‘lyozmalari va toshbosmalarini matnshunoslik va adabiy manbashunoslik nuqtai nazaridan qayta tadqiq etish;

2. Muqimiyning dunyoqarashi, ijtimoiy voqelikka munosabati, ijodkor sifatidagi o‘rnini mustaqillik mafkurasini va adabiyotshunoslikda qaror topgan yangicha me‘zonlar asosida qayta baholash.

Birinchi tamoyil bo‘yicha ish ko‘rish uchun quyidagi muammolar mavjud edi:

1) Muqimiy asarlarining qo‘lyozma va toshbosma nusxalari, dastxat bayozlari to‘liq tadqiq etilmagan;

2) shoir asarlarining matni noto‘g‘ri o‘qilgan yoki tahrir etilgan;

3) shoir she‘rlarining janriy tarkibi va hajmi to‘liq aniqlanmagan.

Mazkur muammolar yechimiga istiqlo sharofati bilan jiddiy kirishildi. Albatta, matnshunoslik sohasining rivoji adabiyotimiz tarixidagi ko‘plab chalkashliklar, matn bilan bog‘liq xatolarni bartaraf etishga yordam beradi. Istiqlol yillarida Muqimiy asarlarining matniy tadqiqi bo‘yicha V.Rahmonov, A.Madaminov, R.Tojiboyev, A.Turdaliyev, O.Jo‘raboyev, Q.Pardayev singari matnshunos olimlar izlanishlar olib bordilar. Natijada shoir asarlarining qator nashrlari dunyo yuzini ko‘rdi. To‘g‘ri, barcha nashrlar ham kamchiliklardan holi bo‘lmasa-da, shoir asarlari nisbatan to‘g‘ri va to‘liq shaklda xalqimizga yetib bordi.

Mumtoz adabiyot vakillari ijod namunalari hajmini birdaniga to‘liq aniqlash imkoni yo‘q. Chunki, kutubxonalar, muzeylar, adabiyot ixlosmandlari yoki ijodkorning avlodlari shaxsiy kutubxonalarida saqlanayotgan devon va bayozlarning barchasi tadqiqotchilarga ma‘lum bo‘lmaydi. Matnshunos olim Q.Pardayev Muqimiy ijodiy merosi uchraydigan manbalarni quyidagicha tasniflaydi: “a) Muqimiy dastxat bayozlari, majmualar va alohida varaqlardagi shoir dastxatlari; b) shoir zamondoshlari tomonidan tuzilgan qo‘lyozma bayozlar va majmualar; v) toshbosma bayozlar; g) arxiv materiallari; d) vaqtli matbuot materiallari va to‘plamlar;) Po‘latjon Qayumov asarlari”. [19.54] Ko‘rsatilgan tasnif doirasida qo‘qonlik bir qator olimlar barakali mehnat qildilar. Jumladan, zukko matnshunos olim Ahmadjon Madaminov istiqlo yillarida (1997 yil) birinchilardan bo‘lib Muqimiy she‘rlaridan tarkib topgan “Yangi bayoz” [23]ni e‘lon qildi.

Adabiyotshunos Abdulatif Turdaliyev Muqimiyning 3 ta dastxatini aniqladi.[22] Olim “Bog‘ aro”[13] nomi bilan shoir to‘plamini nashr ettirdi. Mazkur to‘plamga 152 ta g‘azal (1ta forscha g‘azal), 14 ta murabba, 31 ta muxammas shulardan 15 tasi Muqimiyning mustaqil muxammaslari va Jomiy, Navoiy (2ta) Fuzuliy (2 ta), Amiriy (2 ta), G‘oziy, Umidiy, Nodim, Nomi, Muhayyir, Furqat, Kamiy, Azimiy, Almaiy g‘azallariga taxmislar, 4 ta ta‘rix (2 tasi forscha), 1 ta ruboiy,

8ta fard (2 tasi forsha), hajviyotlaridan 4 ta masnaviy, 1ta muxammas, 29 ta gʻazal, 3ta masnaviy va 1 ta muxammas shaklida yozilgan sheʼriy maktublar, “Sayohatnoma” asarining “Qoʻqondan Shohimordonga” (19 band), “Qoʻqondan Konibodomga” (11 band), “Qoʻqondan Isfaraga” (21 band), “Isfara sayohatidan” (yangi topilgan 10 band) qismlari, izohlar va lugʻatlar oʻrin olgan.

Yana bir matnshunos olim O.Joʻraboyev ilmiy izlanishlari orasida ham Muqimiy asarlari manbalari, matniy tadqiqi bilan bogʻliq bir qator tadqiqotlar mavjud.[2., 3., 4., 5., 7., 9., 10., 11.,] Olim Muqimiyning “Choʻntak bayoz”i ni oʻrganib, bayozda 20 ta sheʼr boʻlib, 19 tasi shoir dastxati bilan koʻchirilgani, 16 tasi oʻz sheʼrlari ekanligi haqida maʼlumot beradi. Muqimiyning toʻplamlarda uchramagan “Bu muborak sayrdin, ey shoʻx, ruxsoring kerak, Xalq maqsudi tomosho, menga diydoring kerak” matlaʼli bir gʻazalni aniqlaydi gʻazal matnini ilmiy jamoatchilikka maʼlum qiladi. [8.59] Shuningdek, O.Joʻraboyev Qoʻqon adabiyot muzeyi fondida alohida varaqlarda saqlanayotgan (10 dona sheʼr) sheʼrlarni ham aniqlaydi. [6.11]

Muqimiy asarlari manbalarini matnshunoslik va adabiy manbashunoslik nuqtai nazaridan qayta tadqiq etishda taniqli matnshunos olim V.Rahmon ham bir qator izlanishlarni amalga oshirgan. Xususan, olimning 2022-yilda nashr etilgan “Mumtoz soʻz bahsi” kitobida “Muhammad Aminxoʻja Muqimiy” sarlavhasi ostida “Oʻzi bilmay togʻ tiklagan olim yoki harakatdagi togʻ”, “Itmoq” va “etmoq” muammosi”, “Zoʻr zan” zoʻr xotin”, “Koʻsov “yetti”tami yo kattami?”, “Shoshma shosharlikmi yoki..”, “Shoyad” nima degani?”, “Kabki..dagʻi”, “Xoki boʻying”mi yoki “xoki koʻyingmi?” kabi bir qator turkum maqolalar borki, ularning barchasi turli yillarda chop etilgan Muqimiy asarlari matnidagi xato va nuqsonlarga qaratilgan.[20.488-501] Olim Muqimiy asarlarining dastlabki nashrlari haqida fikr yuritib, shoirning 1951-yilda Abdulla Olimjon tomonidan tayyorlangan nashriga Sobir Abdullaning “Mavloni Muqimiy” dramasidan 4 ta sheʼrni kiritib yuborganini aniqlaydi.[21.488] Mazkur dramadan bir sheʼr 2013-yilgi nashrga ham kiritilganini tanqid qiladi.[21.488] Darhaqiqat, xalqimiz orasida mashhur boʻlib ketgan “Kelur oxir seni ham yoʻqlagudek bir zamon yaxshi...” bayti maqtaʼ boʻlgan gʻazal toʻla asarlar toʻplami chop etulgunga qadar Muqimiyga nisbat berib kelinar edi. Aslida mazkur gʻazal ham Sobir Abdulla qalamiga mansub.

Muqimiyshunoslik maktabining asoschisi, adabiyotshunos Gʻulom Karimov izdoshlari maktab oʻquvchilari saviyasiga moʻljallangan Muqimiy asarlarini jamlab “Saylanma” [16.96] chop ettirdi. Ushbu toʻplamda 44 ta gʻazallar, 4 ta murabbaʼlar, 7 ta muxammaslar, 3 ta masnaviy, “Sayohatnoma” asarining “Qoʻqondan Shohimordonga” (19 band), “Qoʻqondan Fargʻonaga” (11 band), “Qoʻqondan Isfaraga” (21 band), “Isfara sayohatidan” (yangi topilgan 10 band) qismlari jamlangan.

Taniqli adabiyotshunos Ergash Ochilov Muqimiyning xalqimiz orasida qoʻshiqqa aylanib ketgan mashhur gʻazallari, murabbaʼlari, muxammaslarini toʻplab, “Koʻnglim sandadur” [15.270] “Ey chehrasi tobonim” [12.264] va “Intizor” [14.144] nomi ostida nashr ettirdi. “Koʻnglum sandadur” toʻplamiga 164 ta gʻazallar, 14 ta murabbaʼlar 11 ta muxammaslar kiritilgan. “Ey chehrasi tobonim” toʻplamida esa

Muqimiy va Furqatning eng mashhur qo‘shiqqa aylangan asarlari jamlangan. Xususan, Muqimiyning 65 ta g‘azallari, 15 ta murabba‘lari, 5 ta muxammaslari kuy nomlari bilan berilgan. Keyingi to‘plam “Intizor” nomi ostida chop etilgan bo‘lib, mazkur to‘plamga E.Ochilov va Z.Qobilovalarning “O‘zbek xalqining mo‘tabar shoiri” so‘zboshisi, 72 ta g‘azal, 17 ta murabba, 12 ta muxammaslar keltirilgan.

Matnshunos Q.Pardayev hozirga qadar Muqimiy asarlarini jami 12 marta nashr etilgan deb belgilaydi. [19.54] Ta’kidlash kerakki, shoir asarlarini matnshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganish natijasida keyingi yillarda ham 3 ta to‘plam dunyo yuzini ko‘rdi. Birinchisi Q.Pardayev yangi aniqlagan va matni qayta tiklangan she’rlardan iborat “Biz bilmagan Muqimiy”[18.160] to‘plamidir. Mazkur to‘plamda Muqimiyning Q.Pardayev tomonidan aniqlanib, ilk marotaba ilmiy jamoatchilikka ma’lum qilingan 13 ta g‘azallari, 3 ta muxammaslari, A.Turdaliyev, A.Shokirov, Sh.Yusupov, O.Jo‘raboyevlar tomonidan aniqlanib, vaqtli matbuotlarda e’lon qilingan 19 ta g‘azallari, 8ta muxammaslari, matni qayta tiklangan 24 ta g‘azallar, 1 ta’rix (Andijon zilzilasi haqidagi), 1 ta masnaviy, 4 ta muxammas, “Tanobchilar” (37 bayt), “Sayohatnoma” asarining “Qo‘qondan Farg‘onaga” (15 band), “Qo‘qondan Shohimardonga” (30 band), “Qo‘qondan Isfaraga” (21 band), “Isfara sayohatidan” (yangi topilgan 11 band) qismlari, izohlar va lug‘atlar o‘rin olgan. Shuningdek olimning “Muqimiy she’riyati: matn tarixi, tahriri va talqini” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi shoir adabiy merosini matnshunoslik nuqtai nazaridan o‘rganishda muhim qadamlardan bo‘ldi. [20.310]

Muqimiy ijodiy merosi haqida batafsil ma’lumot beruvchi yana bir muhim manba 2021-yilda A.Turdaliyev tomonidan nashrga tayyorlangan “To‘la asarlar to‘plami” [17.384] hisoblanadi. Ushbu to‘plamdagi g‘azallar devon tartibida joylashtirilgan. 221 ta g‘azallar, 20 ta murabba‘lar, 66 ta muxammaslar shulardan 21 tasi ta’bi xud muxammaslar qolganlari Jomiy (1 ta), Navoiy (8ta) Fuzuliy (4 ta), Amiriy (9 ta), G‘oziy (1ta), Umidiy (1 ta), Nodim (2 ta), Nomiy (2 ta), Muntazir (1 ta), Visoliy (1 ta), Xilvatiy (1 ta), Muhayyir (1 ta), Furqat (7 ta), Zavqiy (1 ta), Kamiy (1 ta), Azimiy (1 ta), Almaiy (2 ta), Ozariy (1 ta), Saqqo (1 ta) g‘azallariga taxmislar, 4 ta ta’rix (2 tasi forsha), 1 ta ruboiy, 8ta fard (2 tasi forsha), hajviyotlaridan 4 ta masnaviy, 14ta muxammas, 41 ta g‘azal, 8ta masnaviy va 1 ta muxammas shaklida yozilgan she’riy maktublar, 20 ta o‘zbekcha, 2ta forsha nasriy maktublar, “Sayohatnoma” asarining “Qo‘qondan Shohimordonga” (30 band), “Qo‘qondan Konibodomga” (15 band), “Qo‘qondan Isfaraga” (21 band), “Isfara sayohatidan” (yangi topilgan 10 band) qismlari, izohlar va lug‘atlar o‘rin olgan.

Uchinchi manba adabiyotshunos Z.Qobilova nashrga tayyorlagan “Turkiy adabiyot durdonalari” turkumidagi “Muqimiy. Furqat. Hamza”[1.9-270] saylanma asarlari to‘plamidir. Mazkur to‘plamda Muqimiyning 23 ta g‘azallari, 9 ta murabba‘lari, Jomiy (1 ta), Navoiy (4ta) Fuzuliy (4 ta), Amiriy (9 ta), Ozariy (1 ta forsha), Nodim, (1 ta), Muhayyir(1 ta) Furqat (2 ta), Kamiy, Azimiy, Almaiy g‘azallariga taxmislar, 4 ta ta’bi xud muxammaslar, 1 ta masnaviy (“Qor xat”), 4 ta ta’rix (2 tasi forsha), 1 ta ruboiy, 1ta tuyuq, 8ta fard (2 tasi forsha), hajviyotlaridan “Tanobchilar” masnaviysi (33 bayt), 3ta muxammas, 4 ta g‘azal, 1 ta muxammas shaklida yozilgan she’riy maktublar, 2 ta nasriy maktublar, “Sayohatnoma” asarining

“Qo‘qondan Shohimordonga” (30 band), “Qo‘qondan Konibodomga” (15 band), “Qo‘qondan Isfaraga” (21 band), “Isfara sayohatidan” (yangi topilgan 11 band) qismlari adabiyot ixlosmandlariga taqdim etilgan.

Istiqlol davri adabiyotshunosligida Muqimiyning dunyoqarashi, ijtimoiy voqelikka munosabati, ijodkor sifatidagi o‘rnini mustaqillik mafkurasi va adabiyotshunoslikda qaror topgan yangicha me‘zonlar asosida qayta baholash zarurati ham tug‘ildi. Chunki sho‘ro davrida adabiyot sinfiyligi va partiyaviyligi nuqtai nazaridan shoir she‘rlari “ommabop” holiga keltirilib, asliyatdan uzoqlashtirilgan. Birinchi navbatda Muqimiyning diniy tasavvufiy va ijtimoiy siyosiy mavzulardagi she‘rlari g‘oyaviy tahrir qilingan. Bu ishlarning amalga oshirilishida yuqoridagi matnshunos va manbashunos olimlarning mehnatlari cheksizdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Turkiy adabiyot durdonalari 100 jildlik. 11-jild. Муқимий. Фурқат. Ҳамза. (нашрга тайёрловчи ва so‘zboshi muallifi З.Қобилова) O‘zbekiston 2022. 634. В. 9-270.
2. Жўрабоев О. Гафур Гулом – муқимийшунос. //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2003, 2-сон;
3. Жўрабоев О. Қўлёзма манбаларда Муқимий ижоди. //Тил ва адабиёт таълими. – Тошкент, 2001, 3-сон;
4. Жўрабоев О. Мавлоно Муқимий дунёқараши ва ижодиётининг баъзи жиҳатлари хусусида. //ФарДУ ахборотномаси. – Фарғона, 2008, 2-сон.;
5. Жўрабоев О. Меҳрибони топмадим. //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 1999, 3 сентябрь;
6. Жўрабоев О. Муқимий дастнавислари ҳақида. // Адабиёт кўзгуси, 2000, 5 сон.- Б. 11.
7. Жўрабоев О. Муқимий назмининг назокати. // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2020. 34-сон. – Б.6;
8. Жўрабоев О. Муқимийнинг “Чўнтак баёзи”.// Гулистон, 1999, 2- сон. -Б.59.
9. Жўрабоев О. Оразинг гулзориға бордим. //Ўзбекистон адабиёти ва санъати. – Тошкент, 2001, 9 февраль;
10. Жўрабоев О. Уқбо ғамин чеккан шоир. //Ҳидоят. – Тошкент, 2010, 8- сон.
11. Жўрабоев О. Фитрати фазлу балоғат бўлғусидур шунчалар. //Тафаккур. – Тошкент, 2003, 3-сон;
12. Муқимий, Фурқат. Эй чехраси тобоним. (Машхур кўшиқлар) (Тўпловчи ва сўзбоши // Дилўртар кўшиқлар муаллифи Э.Очилов) –Тошкент: Ўзбекистон, 2013.—264.б.
13. Муқимий. Боғ аро. (нашрга тайёрловчи, луғатлар ва изоҳлар, сўз боши // Халқнинг ростгўй шоири муаллифи А.Турдиалиев) –Тошкент: Академнашр, 2010. –310 б.
14. Муқимий. Интизор (Кўшиқлар) (Нашрга тайёрловчи: Очилов э). –Тошкент: Иқтисодиёт, 2021. –144 .б.
15. Муқимий. Кўнглум сандадур. (Тўпловчи: Э.Очилов)—Тошкент. Шарқ, 2009. – 270. б.

16. Муқимий. Сайланма. (нашрга тайёрловчи: Ғ.Каримов) –Тошкент: Маънавият, 2009. –96 б.
17. Муқимий. Тўла асарлар тўплами. (Нашрга тайёрловчи: Турдалиев А). – Тошкент. Иқтисодиёт, 2021. –384. б.
18. Пардаев Қ. Биз билмаган Муқимий. (Янги аниқланган ва матни қайта тикланган асарлар)(Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи Пардаев Қ).— Тошкент: Мухаррир, 2019. –160. б.
19. Пардаев Қ. Муқимий шеърляти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. - Тошкент: Мухаррир, 2019. -Б.54.
20. Падаев Қ. Муқимий шеърляти: матн тарихи, таҳрири ва талқини. Фил.ф.док.дис. -Тошкент, 2020. –310. б.
21. Раҳмонов В. Мумтоз сўз баҳси. Тошкент: Адабиёт, 2022. –Б. 488-501.
22. Турдалиев А. Муқимийнинг янги аниқланган дастхатлари. Адабий мерос, 1998. 1- сон.
23. Янги баёз. Муқимий, Фурқат, Завқий. Нашрга тайёрловчи Мадаминов А. - Тошкент, 1997.

ПОЭТИКАИ РОМАНИ “СЕ РЎЗИ ЯК БАҲОР”И САТТОР ТУРСУН

Ўлмасова Замирахон,

доктори илмҳои филологи, профессор,
декани факултети филологияи тоҷики

Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии
Хучанд ба номи академик Бобоҷон Ғафуров”

Аннотатсия. Муаллифи мақола таъкид бар он дорад, ки дар даврони истиқлолият Саттор Турсун дар пешрафти насри муосир, хосатан жанри роман хизмати шоиста намуда, дар асари «Се рӯзи як баҳор» инъикоси худро ёфтааст.

Муаллифи мақола бар он аст, ки нависанда то андозае сабақҳои таърихро ба иҷрои масъалаҳои доғи ҳаёти имрӯз корбаст карда, воқеаҳои асили таърихӣ ва тахайюли бадеиро паҳлӯи ҳам оварда, дар роҳи тасвири таҷассуми ҳаёти гузашта ва офариниши чехраву симои ашхоси таърихӣ ба комёбиҳо муваффақ гардидааст. Дар ҳулосаи мақола таъкид шудааст, ки таъсири мутақобили таърих ва адабиёт, реализм ва романтизм, драма ва лирика, ҳақиқат ва рӯё, таърихнигорӣ, публицистика, нақли нависанда, монолог ва диалогҳои персонажҳо, баёни илмӣ ва тасвири бадеи ва дигар шаклҳои тасвири таҳқиқ ва ҷамъбасти бадеӣ дида мешаванд. Ин ҳама аз гановати поэтикаи романи «Се рӯзи як баҳор» -и Саттор Турсун шаҳодат медиҳанд.

Вожаҳои калиди: адабиёти тоҷик, насри замони истиқлол, Саттор Турсун, роман, “Се рӯзи як баҳор”, поэтикаи асар.

Аннотация. Автор статьи подчеркивает, что в эпоху независимости Саттор Турсун внес достойный вклад в развитие современной прозы, особенно романного жанра, что нашло отражение в произведении «Три дня весны».

Автор статьи придерживается мнения, что писатель в той или иной степени применил уроки истории к проблемам сегодняшней жизни, свел воедино события исторического происхождения и художественное воображение, сумел изобразить прошлую жизнь и создать образ исторические личности. В заключении статьи подчеркивается, что взаимодействие истории и литературы, реализма и романтизма, драмы и лирики, правды и видения, историографии, публицистики, повествования писателя, монолога и диалога персонажей, научного высказывания и художественного образа. и другие формы изображения, исследования и художественного резюме. Все это свидетельствует о богатстве поэтики романа Саттара Турсуна «Три дня одной весны».

Ключевые слова: таджикская литература, самостоятельная проза, Саттар Турсун, роман «Се рози як бахор», поэтическое произведение.

Annotation. The author of the article emphasizes that during the era of independence, Sattor Tursun made a worthy contribution to the development of modern prose, especially the novel genre, which was reflected in the work "Three Days of Spring".

The author of the article is of the opinion that the writer, to one degree or another, applied the lessons of history to the problems of today's life, brought together events of historical origin and artistic imagination, managed to depict past life and create an image of a historical figure. In conclusion, the article emphasizes that the interaction of history and literature, realism and romanticism, drama and lyricism, truth and vision, historiography, journalism, the writer's narration, monologue and dialogue of characters, scientific statement and artistic image. and other forms of depiction, research and artistic summary. All this testifies to the richness of the poetics of Sattar Tursun's novel "Three Days of One Spring".

Key words: Tajik literature, independent prose, Sattar Tursun, novel "Se Rozi Yak Bakhor", poetic work.

Асари нависандагони барҷастаи тоҷик Саттор Турсун «Се рӯзи як баҳор» роман дар мавзӯи таърихӣ мебошад. Маводи ин гуна асарҳо аз ҳаёт ҷамъоварӣ шуда бошанд ҳам, суҷет, банду баст, бархурду садамаҳо, соҳти онҳоро нависанда эҷод мекунад. Қаҳрамонони онҳо низ аксаран бофтаи муаллиф, бо кӯмаки ҳаёлотӣ бадеӣ мебошанд. Шояд қаҳрамонон, баҳусус қаҳрамонони марказӣ, дар ҳаёт прототип дошта бошанд, вале дар ҷараёни кори эҷодӣ нависанда онҳоро то ба дараҷаи шинохтанашаванда тағйир медиҳад ва ба такмил мерасонад. Аз ҳамин ҷост, ки агар дар ин бора ҳуди муаллифи асар ишорае накунад, хонандагон ёро чун шахсияти воқеӣ шинохта наметавонанд.

Дар романҳои оид ба мавзӯи таърихӣ баъзе шахсиятҳои воқеӣ низ бо номи худ тасвир мешаванд. Масалан, Иброҳимбек, ки дар романи устод Айнӣ «Дохунда» чун сардори босмачиён тасвир ёфта буд, дар асари Саттор Турсун «Се рӯзи як баҳор» низ чун як нафар персонаж ширкат меварзад. Вале вай образи асосӣ набуда, манзараҳои рӯзгори ӯ ночиз ё рӯшану барҷаста тасвир наёфтаанд.

Образи типӣ дар романҳое, ки ба мавзуи таърихӣ бахшида мешаванд, дар натиҷаи дар симои як шахс мучассам намудани ҳўю хислати даҳҳо ва садҳо одамон эҷод карда мешавад. Саттор Турсун образи Усмон Азизро бо ҳамин роҳ офаридааст. Ин яке аз қонуниятҳои асосии эҷоди типи иҷтимоӣ мебошад, ки дар ин ҷода нақши таҳайюли бадеӣ калон аст.

Ин ҳама аз ғановату рангорангии мазмуну муҳтавои роман, моҳирона ба риштаи тасвир кашидани воқеияти таърихӣ ва симоҳои рӯшани он даврон далолат мекунад. Реализми роман боэътимод аст, то ҷое, ки таҳаюлот низ ба тору пуди тасвирҳои реалистӣ печида, дар роҳи пурраю мукамал тасвир гардидани таърихи пешини халқи тоҷик хизмат мекунад.

Натиҷаи чунин ҷустуҷӯҳо буд, ки Саттор Турсун ба офаридани симои барҷастаи ашхоси мураккабу ғочивие даст зад, ки дар худ печидагиҳои иҷтимоӣ ва маънавии инсонҳои солҳои аввали Ҳокимияти Шӯравӣ, баҳусус замони босмачигариро доро буд. Усмон Азиз, яке аз қаҳрамонони марказии романи «Се рӯзи як баҳор» мебошад, ки дар ғавқ сухан дар бораи ӯ меравад. Аз ин ҷиҳат, романи мазкуршуда ба асарҳои нависандагон Ҷумъа Одина «Гузашти айём» ва Урун Кўҳзод «Ҳам куҳи баланд, ҳам шаҳри азим» («Бандии озод») ҳамқисмат мебошад.

Аз рӯи қолабҳои маъмулӣ ҳаракати босмачигарӣ яке аз ҳаракатҳои зараррасони ҷомеаи даврони шуравӣ ба ҳисоб мерафт ва дастоварди муҳимтарин, натиҷагирӣҳои нави нависанда дар баҳои ҳолисонаи эшон ба ин ҳаракат маҳсуб меёбад. Дар таърихномаҳо ба ҷуз нақли воқеаю ҳодиса чехраҳои амирону вазирон, ғаволият, сиёсат ва хислатҳои шахсии эшон низ ҷойгоҳи шоиста доранд. Ҳаводиси таърихӣ ва симоҳои таърихӣ дар мисоли амир Олимхон, Иброҳимбек, Анварпошо ва дигарон дар доираи андешаву ҳаёлотӣ қаҳрамони марказии романи “Се рӯзи як баҳор” – Усмон Азиз ҷой дода шудаанд. Истифодаи хислатҳои манфии амир Олимхон ва муқаррабони ӯ Иброҳимбек, ҷангҷӯиву лашкаркашиҳои онҳо имкон додааст, ки дар лаҳзаҳои муайян ҳадафи адиб нишонрас ифода гардида, маъниҳои аҷибу муассир баён гарданд. Дар романи номбурда шахсиятҳои таърихӣ қаҳрамони марказӣ набошанд ҳам, нависанда вобаста ба шароити таърихӣ саҳнаҳои оммавӣ ва чехраҳои ҷомеаро низ ба тасвир овардааст, образ ва ҳаракатҳои типие офаридааст, ки ҳар яке ба ҷуз хислатҳои шахсӣ, ҳастӣ, нерӯ ва мавқеу мақоми қавм, ҷомеа ва синфу табақоти ғуноғуни иҷтимоиро дар ҳаёти мамлакат ва давлат мучассам менамояд.

Нависанда то андозае сабақҳои таърихро ба иҷрои масъалаҳои доғи ҳаёти имрӯз корбаст карда, воқеаҳои асили таърихӣ ва таҳайюли бадеиро паҳлӯи ҳам оварда, дар роҳи тасвиру таҷассуми ҳаёти гузашта ва офариниши чехраву симои ашхоси таърихӣ ба комёбиҳо муваффақ гардидааст. Яке аз вежагиҳои ҷолиби асар чехранигорӣ аст, ки мушоҳидакорӣ, зароғатписандӣ, истифодаи тасвирҳои муносиб аз тарафи муаллиф хуб корбаст гардидаанд. Яке аз унсурҳои муҳими поэтикаи осори мансурро чехранигорӣ ташкил медиҳад, зеро чехраорой танҳо ифодагари аломатҳои зоҳирии инсон нест, он инчунин вачоҳат, ҳаракат, ишорат ба ҳисоб меравад. Агар қиёфа, чехра дар умум намуди зоҳирӣ унсури асосии

портреткашӣ дар адабиёт ба ҳисоб равад, либоспӯшӣ вобаста ба замон ва чузъиёти ба ҳамин монанд аз унсурҳои ғридриҳанда ба ҳисоб меравад. Саттор Турсун дар чехранигории симои қаҳрамон истеъдоди тавоно ва фавқуллода дорад. Нависанда тасвири қиёфаи қаҳрамонҳоро бо ду роҳ корбаст кардааст. Дар мавриди аввал ӯ портрети персонажро пурра дар як ҷой тасвир мекунад. Дар ин асно ӯ аввал унсурҳои ғридриҳандаи чехроафариниро, ки аз либосҳои образи асар иборат аст, корбаст намуда, сипас бевосита ба унсури асосӣ, ба кашидани қиёфаи қаҳрамон шуруъ менамояд, ва дар хулоса хислати қаҳрамонро ба хонанда ошкор мекунад:

«Иброҳимбек ҷуссаи вазинашро ба ду-се болишт така дода, қачпаҳлу менишаст. Аз болои кители сабзтоб дар китфаш ҷомаи сабуки беастар партофта буд. Цигаранг, аз абрешими нафис ва шерозадор буд ҷома. Салааш низ шоҳии асил, нилобӣ... Ришаш ғулӣ, базеби на хурду на калон ва моил ба хурмой. Абрувонаш сиёҳи дароз. Чашмонаш ҳам сиёҳ ва калон-калони равшан. Нигоҳаш тез, дами теги алмос барин... Умуман дар чехраи мазбутаи табиати доимии ӯ, ки аз қатъият, рамузфаҳмӣ, маккорӣ ва як ҷасорати ваҳшиёна ба ҳам меомад, возеҳ таҷассум ёфта буд» (2, 121).

Дар усули дигари образофаринӣ қиёфаву чехра ҷузъ ба ҷузъ дар ҷойҳои мухталифи роман, вобаста ба рафти воқеаю устухонбандии асар овардани тасвири қаҳрамон ба мушоҳида мерасад ва муаллифи асар бештар майл ба усули дуҷуми тасвир, яъне ба тарзи пароканда тасвир кардани симо дорад. Чехраи яке аз қаҳрамонони асосии романи «Се рӯзи як баҳор» – Анварро Саттор Турсун дар ҷаҳор ҷойи роман ба қалам овардааст. Ҷузъи нисбатан комилтари портрети Анвар дар саҳифаҳои охири асар, зимни тасвири ба фоҷиа анҷом ёфтани кӯшишҳои дастгир кардани босмачиён баръало зоҳир мегардад: «Анвар вазнашро ба пойи сикаташ дода, сарлӯч меистод. Ба мӯи ғулии сиёҳаш, ки дар он ҷангу гард нишаста буд, якта-нимта қаҳпораҳои тира ҷаспида буданд, боди сабуки кӯҳистон бозӣ мекард. Дар зери анвори офтоб чехраи марғуби ӯ ба назар заъфаронӣ менамуд: ришаш расида, чашмони мешии маҳзунаш хаста метофтанд. Гиребони гимнастёрка ба тугмаҳои палтои ҷарминаш кушода... Вай дар ин ду рӯз аз дарди ҷароҳату ғами пайваста гӯё лоғар ҳам шуда буд. Бо вучуди ин мекӯшид худро ба даст гирифта, дар пеши Усмон Азиз далер, озод ва бениёз ба по истад» [2, 247].

Ҷузъи дигари симои Анварро Саттор Турсун дар саҳифаҳои аввали асар ҷунин овардааст: «Соро-хола, гӯё як қадрида бошад, тохта аз ҷой хест ва ҷомаи Анварро ба китфони ҷун сари сӯҳрон бориқаш партофта...» [2, 19]; «Амонов, ки аз чехраи гандумгун ва ҳаяҷонгирифтаи Анвар ҷашм намеканд...» [2, 24]

Нависанда бо ҳамин тарзи ниғориш образи қаҳрамонро пурра намуда, хислату рафтор ва вазоҳати эшонро таъкид менамояд.

Дар тасвири образи дигари мусбати роман нависанда дар қисмати аввал хислату ҳӯи қаҳрамонро инъикос намуда, аввалан, диққати хонандаро ба марди хуб будани шахс ҷалб менамояд: «Марди хуб аст Юнус – ботинаш равшан, ҳақгӯй, заҳматкаш, ба хурду бузург меҳрубон» (2, 100) сипас дар қисми охири

роман чехра ва синну соли Юнус муайян шудааст: «Юнус дар поини суфа меистод. Вай як марди тахмин сивупанҷсолаи батанутӯш буд. Чашмони сиёҳи гармнигоҳи ва мӯйлаби ғулии низ сиёҳи ӯ ба чехраи гирдааш қозиба мебахшиданд. Дар тан кӯҳнаҷомаи алоҷаи тар, курта-эзори карбос, ба сар токии гулдӯзии рангпариди ва дар пой муғиёнаи то нисф лойолуд дошт. Миёнаш ба ғӯта маҳкам баста буд» [2, 190].

Нависанда кӯшиш ба ҳарч медиҳад, ки ҳар як калимаю ибораро дар ҷою мақоми худ истифода барад ва манзараҳои ҳаёти ҷамъият ва табиатро ҳақиқатнигорона ба риштаи тасвир кашад, симои зоҳирию дунёи ботинии иштирокдорони асарро нишон диҳад. Дар роман монолог ва диалогҳо хеле табиӣ сураат мегиранд, онҳо вазъу ҳолати қаҳрамонон ва ҳӯю ҳислат, рафтору кирдор, ҷаҳонбинӣ, дониш ва таҷриба, ақлу фаросати онҳоро ифода менамоянд.

Таваҷҷуҳи ҳоса ва ҳунармандии адиб ба яке аз унсурҳои муҳими осори мансур, яъне монолог, ки барои ифодаи амиқи ҳадафу андешаҳои муаллиф мусоидат кардааст, ба мушоҳида мерасанд. Қаҳрамонон ҳамеша дар омӯзишу ҷустуҷӯянд, дар баррасии масоили муҳталифи ҷомеа ҳар чӣ бештар кӯшиш ба ҳарч медиҳанд. Онҳо пайваста ҳодисаҳои таърихиро дар зехни ҳеш варақгардон намуда, рафтору кирдор ва зиндагии ҳуду атрофиёро бо қисмату сарнавишти дигарон қиёс менамоянд.

Дар монологҳои ботинӣ ҷузъиёти ҳаводиси таърихӣ, шахсиятҳои воқеӣ, ки сарнавишти халқро бозгӯ менамояд, мавқеу мақоми баланд ёфтааст. Таҳлили вақоеи рӯзгори солҳои аввали садаи XX аз тарафи Усмон Азиз чунин сураат гирифтааст: “Аз ду тараф чӣ қадар одамон кушта шуданд,- мегуфт дар дил Усмон Азиз... Имрӯз мегуфтанд, ки Иброҳимбек гурехта, боз ба куҳҳои Боботоғ рафтааст. Пагоҳ мегуфтанд, ки дар фалон ҷо домоди халифаи турк, ҳуди Анварпошшо, аз тири аскарони сурх ҳалок гардидааст; акнун ҳама кӯрбошиҳо фақат ба Иброҳимбек итоат мекардаанд...” [2, 85]

Дар ин навъ порчаҳо ба таҳлил гирифтани гузаштаи мардум, нигаристан ба пайроҳаи таърихӣ ва сабақ гирифтани аз онҳо хеле огоҳона сураат гирифтааст. Таваҷҷуҳи ҳонанда бештар ба масоили зиндагии иҷтимоии шахс, бархӯрдҳои ахлоқӣ, мазаммати бадкирдорӣ ва тазодҳои шахсу муҳит кашада мешавад: “...шояд ҳукумати шӯро ҳеҷ касро фиреб навода бошад. Лекин чӣ қадар хунрезӣ шуд, чӣ қадар одамон мисли вай беватан гардиданд. Чӣ қадарҳоро ту як маҳлуқи сарватманд, модоме сарват дорӣ, пас бешубҳа дар фирқаи золимонӣ гуфта, тақи по ва муттаҳам карда, имрӯз ба Сибир фиристодаанд” [2, 87].

Дар роман, ҳоҳ ба таври иттилоотӣ ва ҳоҳ бо манзаранигорӣ, ҳоҳ бо чехранигорӣ, ҳоҳ бо усули муколама ва ҳоҳ бо сабки монологи ботинӣ, вақоеи ҳақиқати таърихӣ мардуми тоҷик дар як давраи муайяни таърих инъикос ёфтааст.

Ҳарчанд ки воситаи худифшошудани қаҳрамон монологҳои ботинист, ӯ на танҳо аз бадбахтию бечорагии халқи худ лаб ба шиква мекушояд ва дар роҳи ҳаллу фасли масъалаҳои иҷтимоӣ мадад меҷӯяд; ӯ изҳори роз мекунад, аз мураккаботи зиндагии кӯҳистониҳо ва ҷабру зулми тавонгарон ҳарф мезанад, ин сабки гуфтори ӯ заифӣ ва нотаъинии қаҳрамони асарро не, балки азму иродаи

ӯро дар роҳи наҷоти мардум ифода ёфтааст: «Ман босмачӣ нестам, ман душман! Душмани ҳамаи он куффор, ки дар даст туфангу шамшер, гурги гурусна барин нохост ҳамла оварда, сарзамини мусулмонободи моро олуда карданд...» [2, 37]

Дар романи «Се рӯзи як баҳор» монологи ботинӣ яке аз василаҳои услубсоз буда, боиси пурраю мукамал тасвир ёфтани образи қаҳрамон гардидааст. Дар образи Усмон Азиз қувваи монологи ботинӣ бештар ба зухур меояд. Беҳтарин усули андешапарварӣ ва худтаҳлил дар офариниши образи қаҳрамон монологи ботинист. Пас махсусияти асосии монологи ботинии ӯ аз чӣ иборат аст?

Чанбаи субъективӣ дар монологҳои ботинии Усмон Азиз хеле пурқувват буда, вай фикру андеша ва ҳаяҷону изтиробӣ эшонро бо шаклҳои рангоранги бадеӣ ифода месозад.

Нақли Саттор Турсун, ки асосан бо услубҳои ҳамосавӣ–эпикӣ сурат гирифтааст, чиддӣ, ҳамвору ором буда, ӯ воқеахоро бо тамкин ва таанӣ баён мекунад. Реализми асил тамоми романро фаро гирифтааст. Тасвирҳо, образҳо, чехраҳои мухталиф, сирату симо, диалогу монологҳо ва ғайра моҳияти реалистӣ касб кардаанд. Бо вучуди ин, роман аз унсурҳои романтикӣ ҳолӣ нест. Тасвирҳои романтикӣ ва кушодани олами ботинии қаҳрамонон рӯшан ба зухур меояд. Унсурҳои романтикӣ дар таркиби тасвирҳои реалистӣ корбаст мешаванд.

Дар романи «Се рӯзи як баҳор» манзараҳои романтикӣ, тавсифу ташбеҳу талмех ва истиораҳои рӯшану мучалло, ташҳис ва тазоду муқобилаҳои рангин, эҳсосоти пурҳаяҷон ва мусалсали субъективӣ, муколама ва монологҳои пуршиддат, афқору андешаҳои гарму сӯзони лирикӣ аксаран дар робита бо образи қаҳрамони марказӣ иброз ёфтаанд. Манзараҳои тасвир меёбанд, ки образҳои романтикӣ ва драмавӣ, ҳатто фоҷиавӣ ба ҳам печида меоянд.

Саттор Турсун ҳам бо нақли иттилоотӣ доир ба ҳаводиси рӯзгори аввали садаи XX, ки Осиёи Миёна таҳти тасарруфи Россияи подшоҳӣ қарор ёфта буд, ҳам бо таҳайюли бадеӣ сухан ронда, хонандаро аз вақоеи он давр, ба вижа моҳи сентябри соли 1920 – Инқилоби Бухоро таъкид месозад: «Инқилоб шуд баъд. Амир гурехту мамлакатро одамони фақиру бечора соҳибӣ карданд. Тирамоҳи ҳамаи сол – соли бистум! – ба водии Гардон аскарони сурх омаданд, балшевикҳо омаданд» [2, 84].

Мақсади истифода аз талмехи мазкур расидан ба эҷоз аст, зеро бо истифода аз чанд вожаву ибора: “инқилоб”, “гурехтани амир”, “соли бистум”, “аскарони сурх” ва “балшевикҳо” (чузҳои талмех) сабабҳои шуруъ гардидани ғирудорҳои он замон барои хонанда возеҳ мегарданд.

Ин гуна монологҳое, ки шиддати фикру андеша, ҳиссиёту ҳаяҷон, ҷанги эҳсосу ақлу заковати қаҳрамони марказӣ ва дигар персонажҳоро ба зухур меоранд ва аз тақвияти мабдаи субъективӣ дарак медиҳад, кам нестанд дар роман.

Дар ин монологи ботинӣ ҳам андешаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ, ҳам маишию ахлоқӣ, ҳам муносибати синфӣ, ҳам ғояҳои башардӯстӣ, ҳам назари таърихӣ қаҳрамони асар ба воқеият ба воситаи санъати талмех ифода ёфта, дарди дилаш ҳам ба забон омадааст. Маҳз талмехоти монологӣ ба тақвияти таъсирбахши ин

унсури наср мусоидат мекунад: «Ҳаминҳа буданд, ки вай савод баровард, ҳаққу ҳуқуқи худаширо шинохта, ба воқиаҳои замон кам ё беш...ба ҳар ҳол сарфаҳм рафт; ба сафи камсамол даромада, то метавонист, ғояҳои инқилобро тарғиб намуд» [2, 99].

Бунёди талмеҳи корбастшуда ба истилоҳоти таърихии «аскари сурх, ихтиёрӣ, калтакбадаст, ҳукумати шӯро» буда, санъати киноя низ барои ифодаи нафрату ғазаби қаҳрамон ва муассирии калом хизмат кардааст.

Масъалаи муҳиме, ки таърихи халқи тоҷик ва ҳаёти кунунии онро марбут месозад, баргаштан ба асл, нигоҳ доштан ва ривоч додани забони тоҷикӣ, ба раванг расондани фарҳанги миллий, адабиёти тоҷик, дар заминаи суннатҳои аҷдодӣ ғанӣ гардонидани маънавият ва пеш бурдани ҳаёти ҷомеа мебошад. Зикри «Шоҳнома»-и безаволи Абулқосим Фирдавсӣ ва пойтахти хонадони Сомониён – Бухоро ифодакунандаи ҳисси ифтихори миллии қаҳрамон ҳам аз фарзандони бузурги халқи тоҷик ва ҳам забони модарӣ мебошад: «- Мо ин забони шарифро дар Бухоро омӯхтаем,- гуфта буд боре муаллим.- Бинед, ки имрӯз чӣ хел кор медиҳад. Ҳазл не, забони Фирдавсӣ аст ин забон!» [2, 18].

Дигар шакли тасвири воқеият ва ифодаи фикру андеша, ки ин ҳам аз ибтидо то интиҳои асар ҷо-ҷо дида мешавад ва поэтикаи асарро ташкил медиҳад, самбул-рамзу тамсили бадеӣ мебошад. Образи гург, ки ифодакунандаи қаҳрамони асосии асар аст ва тақвиятдиҳандаи он мебошад, ба воситаи санъати ташҳис дар роман, қабл аз ҳама, ба хоҳири барҷастагии маънӣ ва равшан гардонидани мақсад ба зеҳни хонанда истифода гаштааст: «Ғазаб гурги баақл буд: ўро ҳамеша аз хавфу хатар эмин медошт – доништа ба шикор мебурд, доништа бозпас меовард. Алалхусус ҳушёрӣ ва ҷасорати вай дар ҳар ҳолат қуввати дил мешуд...» [2, 71]

Санъати ташбеҳ яке аз маъмултарин санъати бадеӣ буда, дар романи Саттор Турсун ин навъи санъат хеле фаровон корбаст шудааст. Аксарияти ташбеҳоти нависандаро ташбеҳҳои равшан (сарех, мутлақ) ташкил мекунад. Чи тавре ки маълум аст, чунин навъи ташбеҳ «ибора аст аз монанд кардани чизе ба чизе дар калом ба воситаи лафзе, ки далолат кунад бар мушобихат. Ва онро адоти ташбеҳ мегӯянд» [2,150].

Саттор Турсун аз адот ё ёридиҳандаи ташбеҳ бештар вожаҳои зеринро истифода намудааст: чунон ки, чун (нигоҳи тамасхуромези ў, ки ба китфаш чун санги осие бор мешуд (2, 104), мисли (чеҳраи ба мисли гули нор зебои Таманно (2, 99), монанди, мондан (Обу оташро мемонд (2, 97), барин, шабоҳат доштан, гӯё (аз хурсандӣ гӯё қанот баровард (2, 102); сифат (ҷолокии гурбасифат (2, 121); қадри (дар пеши ин гурги сад бор аз доми бало ҷаста, агар бошад, ба қадри як гӯсфанд аст (2, 123); барин (Сиёҳмушкин бод барин чорнаъл гирифт (2, 138); назири (назири ҷўҷаи уқоб (2, 144); ба хотир овардан (бешавҳар монда, ҳоло мурғи паршикастаро ба хотир меорад (2, 179); ранги (ранги саги сайд...(2, 234).

Сабаби бештари ташбеҳоти навиштаҳои нависандаро ташкил кардани чунин навъи ташбеҳ маълум аст: ташбеҳи сарех ё худ мутлақ барои наср хеле созгор мебошад. Дар мисоли боло ташбеҳкунандаҳои «офтоб, абр ва садо» бо адоти ташбеҳ «шабоҳат доштан, чун, гӯё, мисли», ваҷҳи ташбеҳ «зебо намудан»

ва ташбеҳшавандаҳои «лаълии бузурги мисин; ба андеша рафта, беҳаракат истодан; шерозаҳои назаррабо; мусиқии пуртаъсир» балоғати тасвирро таъмин намудаанд. Дар мисолҳои зерин пасвандҳои –вор; –она; –гун дар вожаҳои девонавор, хайкалвор (2, 73); барқвор (2, 74); модарвор (2, 93); падарона (2, 237); зумуррадгун (2, 239) нақши адоти ташбеҳро бозидааст.

Хусусияти муҳими корбасти ташбеҳ дар асарҳои Саттор Турсун аз он иборат аст, ки дар як ҷумла ду ва зиёда аз он ташбеҳ ба мушоҳида мерасад: «Вай аз ҷой хеста, чунон ки дар рашши нурҳои абрешимвор нарми он сипари заррин дастурӯй мешуста бошад, дуру дароз ба уфуқ назар дӯхт» (2, 244).

Қобили қайд аст, ки амалан дар ташбеҳоти нависанда монандкунии номуносиби ғайритабӣ ва муҷаррад дучор намешаванд. Ҳамаи ташбеҳот аз ҳаёти ҳаррӯзаи мардум гирифта шудаанд.

Саттор Турсун бо сабки хос аз истифодаи дигар навъи санъати бадеӣ, яъне сифатчинӣ, ки барои тавсиф ва тасвири касе ё чизе пайваста паиҳам чида мешавад ва ифодаи бикрро қувват медиҳад, осори худро ба миён овардааст.

Саттор Турсун дар истифодаи ин санъат, ки барои барҷастатар кушодани характери образҳо ва ин ё он ҷанбаи воқеот нақши муҳим мебозад, озод аст ва дар баробари ин бо маҳорати махсус корбаст намудааст. Дар баъзе мавридҳо нависанда ду ҷанбаи санъати сифатчиниро то андозае омешиш медиҳад: «Сафед, мулоим ва шири навдӯшида барин гарм аст анвори маҳтоб» [2, 16]; «Зебо ва хушобу ҳавост Диззак. Одамонаш ҷасур, ростқавл, меҳмоннавоз...» [2, 96] «Вай чилдурӯғ, бечогард, чулғундишӯш гуфта...» [2, 261].

Нависанда дар асарҳояш бештар санъати муболиғаро ба кор мебарад, ки он ба хонанда завқи махсуси бадеӣ мебахшад. Гузашта аз ин, муболиға фикри нависандаро барҷаставу равшантар ба зухур меорад: «Садояш чунон баланд ва даҳшатнок буд, ки гӯё кадом деви сиёҳ ду кӯҳро дар ду дасташ бозӣ доронда, ғазаболуд ба ҳам мекӯфт» [2, 176]; «Аз байн фурсате нагузашта, ногаҳон дар болои сари онҳо раъд чунон тӯп парронд, ки он осмон аз зарбаш гӯё дукафон шуд. Ва аз паи он барқ қаҳида, заминро замонро як лаҳза ба ранги кабуд андохт» [2, 98]. Ҳарчанд дар матн мазкуршуда «тӯп паррондани раъд» санъати истиора аст. Бо истифодаи ташбеҳ (гӯё дукафон шудани осмон), ташхис (қаҳидани барқ), истиора, муболиға матн хеле бадеъ ва шоирона гардидааст, ки аз маҳорати баланди нависандагии Саттор Турсун дарак медиҳад.

Аз мисолҳои сершумори дар ҷавҳири зикршуда пайдост, ки романи «Се рӯзи як баҳор», ки дар мавзӯи таърих эҷодшудааст, имкониятҳои васеи тадқиқи бадеии воқеиятро фаро гирифтааст. Дар он таъсири мутақобили таърих ва адабиёт, реализм ва романтизм, драма ва лирика, ҳақиқат ва рӯё, таърихнигорӣ, публицистика, нақли нависанда, монолог ва диалогҳои персонажҳо, баёни илмӣ ва тасвири бадеӣ ва дигар шаклҳои тасвири таҳқиқ ва ҷамъбасти бадеӣ дида мешаванд. Ин ҳама аз ғановати поэтикаи романи «Се рӯзи як баҳор» -и Саттор Турсун шаҳодат медиҳанд.

Пайнавишт:

1.Зехни, Т. Санъати сухан / Т.Зехни – Душанбе: Ирфон, 1979. – 327 с.

2.Турсун, С. Се рӯзи як баҳор. Роман / С.Турсун. – Душанбе: Адиб, 1988. – 463 с.

3.Турсун, С. Зимистони умр / С.Турсун – Душанбе: Адиб, 2006. – 624 с.

“LISON UT-TAYR” DOSTONIDAGI TASAVVUFIY, FALSAFIY QARASHLAR

Zilola Qodirovna Amonova

BuxDU professori, filologiya fanlari doktori

Eshonqulova Nasiba Husniddin qizi

BuxDU tayanch doktoranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Alisher Navoiyning tasavvufiy qarashlari “Lison ut-tayr” dostoni va uning inglizcha tarjimasi asosida o’rganilgan.*

Kalit so’zlar: *“Lison ut-tayr”, Alloh sifatlari, ilohiy ishq, tasavvuf, irfon, tarjima*

Annotation: *In this article, Alisher Navoi's mystical views are studied based on the epic "Lison ut-Tayr" and its English translation.*

Key words: *“The language of the birds” (“Lison ut-Tayr”), attributes of Allah, divine love, mysticism, translation*

Аннотация: *В данной статье мистические воззрения Алишера Навои исследуются на основе эпоса “Лисон ут-Тайр” и его английского перевода.*

Ключевые слова: *“Лисон ут-Тайр”, атрибуты Бога, божественная любовь, мистика, перевод.*

So’z mulkining sultoni Mir Alisher Navoiy asarlarida tasavvuf din va shariat shuningdek, falsafa hamda hikmat ilmi bilan mushtarak holda taraqqiy topib kelgan o’ziga xos bir ta’limot kabi yaqqol ko’zga tashlanadi va Hazrat asarlari mazkur ta’limot asosida qurilgan bo’lib, busiz ularni ham tasavvur qilish, ham tahlilga tortish noo’rindir. Navoiy asarlarida ta’kidlangani kabi inson ruhi Allohdan ajralgandan boshlab to “*Allohgа qaytar*” [3,38] lahzaga qadar u, albatta, kamol topib, yuksaklikka intilishi, irfoniy nurlardan bahramand bo’lib bormog’i lozim.

Alisher Navoiyning nasriy bayoni yaqinda chet tillari xususan, ingliz tiliga o’girilib, jahon kutubxonalaridan munosib joy olgan mashhur falsafiy dostoni “Lison ut-tayr” (“Qush tili”) hijriy 904-yil (milodiy 1498-1499-yillar)da, ya’ni shoirning hijriy hisobda oltmish yoshga qadam qo’ygan yili yaratilgan. Bu haqida shoirning o’zi dostonning ikki bobida alohida to’xtalib o’tgan:

Oltmishqa umr qo’yg’onda qadam,

Qush tilin sharh etgali yo’ndum qalam [1, 279].

Yil to’qiz yuz o’tmish erdi dog’i to’rt,

Kim ulusning ko’ngliga soldi bu o’rt [1, 285].

Alisher Navoiy oltmish yoshga qadam qo’yganida mazkur dostonni yozgani sabablari asarning “*Bu kitob nazmida o’z munosabatining taqribi*” deb atalgan 189-bobida ma’lum darajada bayon etilgan. Uning mohiyati shundan iboratki, Fariduddin Attorning “Mantiq ut-tayr” asari Alisherning hali madrasada o’qib yurgan chog’ida uning diqqatini o’ziga tortibgina qolmay, balki o’ziga shunday maftun etgan ediki,

yosh Alisher uni boshdan oxirigacha yodlab olib, takror-batakror o'qib yurardi. Bu holdan xabar topgan ota-onasi uni o'qishni man etib, asarni yashirib qo'yadilar.

Alisher Navoiy shunday yozadi:

*Lek chun yodimda erdi ul kalom,
Yoshurun takror etar erdim mudom.
Ondin o'zga so'zga maylim oz edi,
Qush tili birla ko'ngul hamroz edi* [1, 278].

Demak, Farididdin Attorning "Mantiq ut-tayr" asari Alisher Navoiyni yoshligidan o'ziga maftun etib, umri davomida uning bilan hamroh bo'ldi, unga javob yozish niyati ham shoirning ko'nglidan joy olgan edi. Ana shu niyat Alisher Navoiyning oltmishga qadam qo'yganida amalga oshdi. Bu bejiz emasdi. Chunki shu davrda Alisher Navoiy o'zining "Munojot", "Siroj ul-muslimin" asarlarini ham yozgan edi. Bular, xususan "Munojot"da go'yoki umri bo'yicha qilgan ishlarini sarhisob qilib, yana bajarilishi lozim bo'lgan ishlar, ya'ni hali ko'p "qarzi" borligiga ham ishora qilganday bo'ladi. Ana shunday bajarilishi lozim bo'lgan ishlardan biri "Mantiq ut-tayr"ga javoban turkiy tilda bir asar yaratish muddaosi ediki, Alisher Navoiy "Lison ut-tayr" dostonini yozish bilan bu ishni amalga oshirdi.

"Lison-ut-tayr" dostoni o'zbek tilida yozilgan bo'lsa-da, unda "Navoiy" taxallusi emas, balki Alisherning ikkinchi taxallusi bo'lgan Foniylar qo'llanilgan. Dostonda bu taxallusning qo'llanilgani sabablarini bayon etish uchun shoir "Bu kitobda taxallus tag'yirining uzri" sarlavhali alohida bob (191-bob) ajratgan. Unda turkiy tildagi asarlarida Navoiy va forsiy tildagi asarlarida esa Foniylar taxalluslarini qo'llaganligini aytib, "Lison ut-tayr" ham turkiy tilda bo'lganidan unda Navoiy taxallusini qo'llash joiz edi, ammo men unda Foniylar taxallusini qo'llash maqsadga muvofiq deb bildim, deb shunday yozadi:

*Bu raqamda Foniylar aylarga laqab,
Mustame' bo'lg'ong'a ayturmen sabab,
Kim bu daftar nazmidin kulli murod,
Chunki marje' mayli erdiyu maod,
Munda Foniylar bo'lmay ish o'lmas tamom,
Foniylar andin topti nazmim ixtimom* [1, 283].

Shunday qilib, Alisher Navoiy dostonning mavzusi unda Foniylar taxallusini qo'llashni talab qilganini yozadi va, bu bilan, badiiy asarga muvofiq taxallus qo'llashning ham katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi. Mazkur asarning nasriy bayoni mustaqillik yillarida ingliz va o'zbek tarjimonlari Garri Dik, Nosir Qambarov va Tursunxo'ja Mahmudxo'jayevlar hamkorligida ingliz tiliga o'girildi hamda 2018-yilda kitobxonlar e'tiboriga havola etildi. Asar "Qushlar ijtimoi va taqdim va ta'xir uchun bir-biri bila nizoi" deb nomlangan 14-bobdan "O'z taqsirlarig'a avf istid'osi va jurmlarig'a g'ufron iltimosi" nomli 182-bobga qadar (ayrim boblar qoldirilishi bilan) tarjimaga tortilgan.

Alisher Navoiy "Lison ut tayr"ida insonning o'zligini tanishi lozimligi masalasi alohida ta'kidlanadi va bu haqida shunday deyiladi:

*Muttasif bo'lsang sifotilloh ila,
Jazm etarsen xotiri ogoh ila.*

*Kim sen- o'q sen harnekim maqsud erur,
Sendin o'zga yo'q nekim mavjud erur.
Zotning ijmoliga tafsilsen,
Ham vujud ishkolig'a ta'vilsen.
O'z vujudingg'a tafakkur aylagil,
Har ne istarsen o'zungdin istagil [1, 254].*

Tarjimonlar ushbu lavhani quyidagicha taqdim etishadi: *"If you meditate on this or loves secrets you will be mingling with God's qualities and with your awareness you wilt dare to say that the main aim of creation is you! There is nothing but you! You are perfect description and one who understands the difficulties of existence! That is why you ponder your existence and whatever you want you search for in yourself"* [2, 191]. Bizningcha, tarjimada Alloh sifatleri xususida so'z borarkan Parvardigori olamning tabarruk nomini saqlagan shunchaki *"Xudoning fazilatlari"* (*"God's qualities"*) deyishdan ko'ra afzalroq bo'lib, Allohning yagonaligiga ishora qilingan bo'lar edi.

Dostonning asosini tashkil etgan qushlarning Simurg' tomon intilishi va ularning bu yo'lda boshdan kechirgan sarguzashtlari, shu munosabat bilan keltirilgan turli hikoyat va masallarda ham ana shu masala bosh yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Doston va uning xususiyatlaridan ko'pgina olimlar, jumladan E.E. Bertel's, V. Zohidov, N.Mallaev, A.Hayitmetov, Sh.Sharipov, N.Komilov, S.Olim, I.Haqqul va boshqalar turli xilda so'z yuritganlar;

Matnshunos Sh. Eshonxo'jaev esa uning ilmiy-tanqidiy matnini tayyorlab nashr ettirdi. Alisher Navoiy mukammal asarlari to'plamining 12-tomida ham dostonning matni Sh. Eshonxo'jaev tomonidan izohlar bilan nashr ettirilgan. Uning nasriy bayoni esa Sharofiddin Sharipov tomonidan bajarilib, nashr ettirilgan. Ana shu ilmiy tadqiqotlar va matn asosida shuni ta'kidlash joizki, Alisher Navoiy dostonida o'z davri falsafiy aqidalari xojagon tariqatining naqshbandiya suluki ta'limoti asosida yoritilib, unda Inson va Alloh taolo, Inson va koinot yaxlitligi, Insonning o'zligini tanish yo'llari kabi muhim masalalardan mulohazalar yuritilgan.

Shunday qilib, "Lison ut-tayr"da keltirilgan turli xil hikoya, masal va qissalar ham dostonning yaxlit tarkibiy qismini tashkil etib, asosiy mavzuni har tomonlama yoritishga xizmat qiladi.

Shuni ham nazarda tutmoq kerakki, dostonning asosiy qahramonlari qushlar bo'lsa-da, ammo hikoya va qissalarda tarixiy va badiiy to'qima shaxs-insonlar tasvirlanadi. Qizig'i shundaki, turli toifa va xususiyatga ega bo'lgan shaxs-insonlar faoliyati haqida qushlar hikoya qiladi, ya'ni qushlarga insonlardan o'rnak va saboq olish kerakligi uqtirilganday bo'ladi. Bu esa bejiz emas.

Chunki Alisher Navoiy ta'kidlaganidek:

*Ofarinishdin qilib inson g'araz,
Oni aylab xalq ichinda beavaz, –*

ya'ni Alloh taolo tabiat va koinotni yaratdi ekan, ularni inson uchun yaratdi va insonni yaratilgan narsalarning hech biri bilan almashtirish mumkin emas. Shuning uchun garchi qushlar tashxislangan – insoniylashtirilgan bo'lsalar-da, ular Inson

o'rnini bosa olmaydilar, balki undan ibrat va namuna oladilar, chunki uning ko'ngli *"irfon maxzani"* bo'lib, Alloh taoloning tajalliygohi hamdir.

Demak, ulug' shoir bunda tabiat va Insonning yaxlitligi haqida so'z yuritadi. Shuning bilan bir qatorda Inson mavjudot Xalq tomonidan eng mo'tabar va mo'jiza sifatida yaratilganiga ham ishora qiladi.

Shunday qilib, "Lison ut-tayr" dostoni falsafiy-tasavvufiy asar bo'lib, unda Alisher Navoiyning umri oxirlaridagi falsafiy-ijtimoiy va axloqiy qarashlari ramziy timsollar hamda tarixiy va badiiy to'qima obrazlar misolida gavdalantirilgan.

Ko'rinadiki, Alisher Navoiy, bir tomondan, dostonlarning yaxlit turkumidan iborat bo'lgan buyuk "Xamsa"ni va, ikkinchi tomondan, alohida dostonning go'zal namunasi bo'lmish "Lison ut-tayr"ni yaratish bilan bu sohada Sharq mumtoz adabiyotida mavjud bo'lgan an'analardan ilhomlanib, turkiy dostonchilik tarixiga ulkan adabiy yodgorliklarni hadya etdi. Alisher Navoiyning dostonchilik sohasidagi faoliyati faqat o'zbek adabiyoti tarixidagina emas, balki Sharq adabiy-madaniy hayotida ham muhim bir hodisa ekanligi ko'pgina shoir va allomalar tomonidan e'tirof etilgan.

Shuning uchun Sharqning ulkan shoir va adiblarigina (jumladan, Muhammad Fuzuliy) emas, balki g'arbning mashhur yozuvchilari (jumladan, Xristofor Armeniy, Volter, Mark Tven) ham Alisher Navoiy dostonlaridan ilhom oldilar, ulardagi sujetlardan foydalandilar.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-manbaa ijodiy uyi, – 2019.
2. Nava'i Alisher. The Language of the birds (Lison ut-tayr) tarjimonlar: Garri Dik, Nosir Qambarov, Tursunxo'ja Mahmudxo'jayev/Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi, – 2018.
3. "Qur'oni Karim" ma'nolarining tarjima va tafsifi (Abdulaziz Mansur tarjimasini) "Toshkent Islom Universiteti". Nashriyot manbaa birlashmasi. Toshkent, 2004 yil.

BADIIY MATNDA SUKUTNING EKSPLITSIT VA IMPLITSIT IFODASI

Yuldasheva Dilorom Nigmatovna,

Buxoro davlat universiteti professori, f.f.d. (DSc)

Umarova Dildor Faxriddinovna,

Osiyo xalqaro universiteti I bosqich magistri

Annotatsiya: O'zbek xalqida "kosa tagida nimkosa" degan ajoyib naql bor. Buning ma'nosi shuki, ba'zan bir gapimiz boshqa bir mazmunni ifodalaydigan gapga ishora qiladi. Nutqiy muloqot jarayonida, ko'pincha, tinglovchining "qattiq patiga tegib qo'ymaslik" uchun "o'rab" gapiramiz. "O'rab" gapirishimizni nutqiy vaziyatning o'zi taqozo etadiki, so'zlovchi, odatda, buni nutq jarayonidan avval rejalashtirmasligi ham mumkin.

Kalit so'zlar: badiiy matn, sukut, eksplitsit ifoda, implitsit ifoda

Аннотация: У узбекского народа есть замечательная поговорка «чаша под маленькая чаша». Это означает, что иногда одно предложение относится к предложению, которое выражает другое значение. В процессе речевого общения мы часто «заворачиваемся», чтобы «не задеть твёрдые перья» слушающего. Речевая ситуация требует от нас произнесения «обёрток», которые говорящий обычно не планирует перед речевым процессом.

Ключевые слова: художественный текст, молчание, эксплицитная экспрессия, имплицитная экспрессия.

Annotation: The Uzbek people have a wonderful saying: “a cup under a small cup.” This means that sometimes one sentence refers to a sentence that expresses a different meaning. In the process of verbal communication, we often “wrap ourselves up” so as not to “hurt the hard feathers” of the listener. The speech situation requires us to pronounce “wrappers” that the speaker usually does not plan before the speech process.

Key words: literary text, silence, explicit expression, implicit expression

Badiiy adabiyotda talmeh, iyhom, tajohilu orifona kabi bir qator she’riy san’atlar borki, ularda ham muayyan mazmun yashirin keladi va o’sha mazmunga ishora qilinadi. Jumladan,

Talmeh badiiy san’ati, odatda, atoqli otlarga ishora qiladi. Vahob Rahmon ta’kidlaganidek, ijodkor muayyan personaj tasvirini yaratar ekan, uni tarixan mashhur voqelik bilan chog’ishtiradi, unga mengzaydi. Bu shaxs, joy, tarixiy voqea, asar qahramoni va h.lar bo’lishi ham mumkin. Talmehda aytilganlar aynan keltiriladi yoki ular aynan keltirilmay o’sha voqelikka ishora qilinadi.

Iyhom badiiy san’ati kitobxon(o’quvchi)ni shubhaga soladi. She’riy misralarda ochiq ifodalangan ma’no ostida undan sirliroq, chuqurroq yana bir ma’no bor. Tafakkuring oynasi qancha tiniq bo’lsa, tagma’nodan shuncha ko’p bahramand bo’lasan kishi.

Tajohilu orifonada har narsaga aqli yetib turgan ijodkor muayyan voqelikni, go’zallikni, dilrabolig-u dilnavolikni, qo’yingki, barcha-barchasini bilib turib o’zini bilmaslikka oladi va shu orqali o’sha “muayyan voqelik”ka ishora qiladi.

Tajnisda ham omonim birliklar orqali so’z o’yini qilib leksik birliklarning shakldoshligi asosida goh u ma’noga, goh bu ma’noga ishora qilinishi ma’lum.

Tashxisda jonli yoki jonsiz narsalar shaxslantirilganda ham insonga xos xususiyatlarga ishora etiladi. Ba’zan tashxisda mavhum tushunchalar, jumladan, sukut ham shaxslantiriladi. Masalan,

Bulutlar to’xtadi, shamol to’xtadi.

Qorning uchqunlari qotdi muallaq,

Sog’ingan dunyoni sukut yo’qladi,

Sening yo’qligingni eslatdi barhaq. (Usmon Azim)

Qolaversa, istiora (ichki umumlasmaga ishora), tanosub (o’zaro yaqin tushunchalarga ishora), husni ta’lil (voqelikka daxli bo’lmagan boshqa bir hodisa bilan muayyan go’zallikni dalillashda ham sabab va oqibatga ishora), kinoya (achchiq kulgi orqali salbiy holatlar haqida mushohadaga chorlovchi) san’atlarida ham bir ma’no boshqa bir ma’noga ishora qilib turadi.

Bu holat metafora, metonimiya, senikdoxa, evfemizm, perifrazalarda ham kuzatiladi. Masalan, qisqartirilgan qiyosda ixcham shaklning ma'noviy ta'sirchanligi yuqori bo'ladi, shuning uchun ko'zda tutilgan mazmunni tinglovchi o'z bilimlari asosida idrok etadi: *Toziga chap berib qochgan har tulki, Arman tuprog'ini bo'yadi qonga.* (A.Oripov, "Armaniston" she'ridan). Bu o'rinda *tozi* metaforasi an'anaga zid ravishda ijobiy ma'noda, ya'ni "*bosqinchilarga qarshi kurashgan xalq*" ma'nosida, *tulki* metaforasi "*tullak*", "*aldovchi*" ma'nosida emas, balki "*bosqinchi*" ma'nosida qo'llanilgan. *Tulki* metaforasi bilan *tulkiga o'xshagan bosqinchi* o'xshatishi qiyoslanganda, metaforadagi ixchamlik va ta'sir ko'lamlari yaqqol anglashiladi. Metaforalar ba'zan ifodaning obrazlilikini, badiiyligini ta'minlash uchungina xizmat qilsa, ko'p o'rinlarda keng qamrovli axborotni qisqa, lakonik (muayyan fikrni ixcham va lo'nda) tarzda yetkazib berilishini ta'minlash orqali obrazlilikka, badiiylikka yo'l ochadi.

Yana bir misol. *Vujud deganlari asli nimadir? Dayr dengizida yurgan kemadir.* (A.Oripov, "Ruhim" she'ridan). Insonning foniy dunyodagi hayoti butun murakkabliklari bilan *dengiz* va *kema* metaforalari orqali jamlangan.

Poetik xarakterdagi bunday ixcham shakllarda obrazli tasvir bo'rtib turadi. Poetik matnlarga xos metaforalar prozaik matnlarda keluvchi metaforalardan farqlanadi, prozaik matnlarga xos metaforalarni so'zlashuv uslubida ham kuzatish mumkin, biroq poetik matn metaforalarida alohidalik, ohorlilik ko'zga tashlanadi va ularga individual (neologik) metaforalar deb qarash mumkin. Metafora inson psixikasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, xotirasida so'zlarning ma'nolari bilan birga ularning obyektiv olamda o'z sezgi a'zolari orqali his etgan xususiyatlari haqidagi yashirin ma'lumotlarni tiklaydi.

Badiiy matnlardagi okkazional so'zlar ham muayyan mohiyatga ishora qiladi. Poetik til leksikasida yashirin ma'noni ilg'ashga ishorani reallashtiruvchi okkazionalizmlar individual ijodiy yaratilma sifatida g'oyaviy-badiiy mazmunni bir so'z bilan shunday jonlantiradiki, bu nafaqat ijodkorning, balki o'quvchining ham estetik didi, idrokining yuqori bo'lishini talab etadi. Odatda, insonning axborot qabul qilish qobiliyati cheklangani tufayli nutq oqimida axborotni qisqartirish ehtiyoji vujudga keladi [1]. Xuddi shuningdek, inson tafakkuri istalgan axborotni qayta ishlashi va individuallashtirishini inobatga olsak, taqdim etilayotgan axborot qisqa, lo'nda va mulohazaga chorlash xususiyatiga ega bo'lishi muhim. Xalq maqollari, murojaat shakllari, so'z-gaplar ham shunday xususiyatga ega. Bu kabi misollarni ko'plab keltirish mumkin.

Umuman, tinglovchi(o'quvchi)ga taqdim etilayotgan axborot tarkibida muayyan kodning yashirilishi va shu yashirin mohiyatni topish, idrok etish tinglovchi(o'quvchi) hukmiga havola etilishi o'zbek adabiyotshunosligida, o'zbek tilshunosligida bo'lak-bo'lak tarzda, ba'zan yo'l-yo'lakay o'rganilgan. Jahon pragmatlingvistlari mazkur hodisalarni *implisit* atamasi ostida birlashtirib o'rganishni ma'qul ko'rishdi.

Nutqiy muloqotda muayyan axborotning lisoniy belgilar orqali bevosita ifodalanishi fikrning *eksplitsit* ifodalanishi sanaladi. Agar fikr leksik va grammatik belgilari orqali uzual ifodalanmasa-da, uning o'quvchi (tinglovchi) tomonidan

mustaqil idrok etilishi ko'zda tutilsa, bu ma'noning *implitsit* ifodalanishi hisoblanadi [2].

Demak, nutqiy muloqotda fikr oshkora ifodalansa, bu eksplitsit ifodalanish, fikr yashirin tarzda berilsa va shu yashirin ma'noga ishora etilsa, bu implitsit ifodalanish sanaladi. O'zbek tilshunosligida hozirgacha o'rganilgan badiiy asarning zohiriy va botiniy ma'nolarini yuzaga chiqaruvchi vositalar yoki o'zbek adabiyotshunosligidagi ma'no va tagma'no bilan bog'liq qarashlar implitsit hamda eksplitsit hodisalari uchun umumiylik-xususiylik xarakterida bo'ladi.

Jahon tilshunosligida implitsitlik hodisasining o'rganilishi boshlanganiga bir asrdan oshdi. Jumladan, mazkur atamaning fanga kirib kelishini N.A.Panina nomi bilan bog'laydilar [5]. Mavzu doirasida ming-minglab ilmiy maqolalar nashr etilgan, fundamental tadqiqotlar amalga oshirilgan. Mazkur ishlar M.Hakimovning "O'zbek pragmlingvistikasi asoslari" kitobi[9]da batafsil tahlilga tortilgani uchun biz ularni takrorlab o'tirmadik.

O'zbek tilshunosligida M.Hakimov "umumyashirin" atamasi bilan atagan implitsitlik hodisasini batafsil o'rganishga endi kirishildi. Bu xususda A.Ko'chiboyev shunday yozadi: "Tildagi implitsitlik muammosini va uning badiiy matnni tushunishdagi rolini tadqiq qilish hozirgi zamon pragmlingvistikasi, kognitiv tilshunosligi bilan shug'ullanayotgan tadqiqotchilar uchun eng murakkab va qiziqarli masalalardan biridir... Badiiy matnda implitsit ifodalangan fikr, uning ifodalanish turlari va vositalari bir asrdan beri nafaqat tilshunoslarni, balki adabiyotshunoslarni, faylasuflarni, ruhshunos olimlarni ham qiziqtirib kelmoqda." [6].

I.N.Gorelov to'g'ri ta'kidlaganidek: "Inson ongida tayyor til materiali sifatida minglab so'zlar zahirasi mavjud bo'lsa-da, kommunikantlar nutqda qisqa va ta'sirchan bayon tarziga intiladilar, shunga ko'ra, kommunikatsiya jarayonida ayrim verbal vositalar o'rnida noverbal vositalardan foydalanadilar yoki axborotni to'raligicha noverbal vositalarga yuklaydilar. Noverbal komponent nutqiy aktda lingvistik belgi bo'lmagan tarkibiy qism sifatida "hazm qilinadi". Aslida, nutqda lisoniy belgi moddiylikni – muayyan mazmunni ichki imkoniyatlari asosida o'ziga qulay tarzda – ifodalash imkoniyatiga ega. Demak, bu imkoniyat o'rnini ramziy struktura, noverbal vositalar egallaydi va lingvistik belgi ifodalashi mumkin bo'lgan mazmunga putur yetkazmaydi, aksincha, uni to'laroq ifodalash imkonini beradi" [3].

Fikrni implitsit (yashirin) tarzda ifodalashning turli usul va vositalari mavjud bo'lib shulardan biri sukut hisoblanadi. Nutqda ifoda bayoni, jumlaning u yoki bu ma'nosi kommunikatsiya ishtirokchilarining shaxsi, fikrlash faoliyati va tasavvurlari bilan uzviy bog'lanadi. So'zlovchining dunyoqarashi, tashqi olam haqidagi tasavvuri qancha keng bo'lsa, u nutqiy vaziyat darajasini shu qadar tez chamalaydi hamda shunga mos tarzdagi fahm-farosat bilan axborot ko'rinishlarini oshkor (eksplitsit) yoki yashirin (implitsit) shaklda bayon eta oladi. Tabiiyki, ta'kidlaganimizdek, tinglovchi(o'quvchi)ning farosati ham uni tushuna oladigan tarzda bo'lishi muhim.

Axborotni ochiq yoki batafsil aytish imkoniyati bo'lmaganda, so'zlovchining ichki maqsadi, psixologik vaziyati bilan bog'liq tarzda axborotni yashirin berish jim qolish ko'rinishida namoyon bo'ladi. Jim qolishning sabablari turlicha bo'lishi mumkin.

J.Jensen jim qolishning beshta sababini ko'rsatadi: 1) ko'pchilik tolerantlik nuqtayi nazaridan o'z fikrini yoki norozilik kayfiyatini sukut saqlash orqali "yashiradi"; 2) suhbatdosh jim qolish orqali suhbat mavzusiga beparvoligini, u uchun bu mavzu qiziq emasligini, umuman, salbiy emotsiyasini izhor etadi; 3) suhbatdosh nima deyishini bilmasa, unda suhbat mavzusi uchun bilimlar yetishmasa yoki suhbat mavzusidan bexabar bo'lsa, uning jim o'tirishdan boshqa iloji bo'lmaydi; 4) suhbatdosh biror muhim fikrga rozi yoki noroziligini sukut orqali ifodalaydi; 5) jim qolish suhbatdoshlar nimani istashlari haqida o'ylab olishlariga yoki fikrlarini to'g'ri yo'naltirishga imkon beradi [4].

Yashirin mazmun nutqiy ifodada sukutga yuklanadi, chunki sukutni alohida nutq ifodasi sifatida ajratish va uning vositasida bir qator kommunikativ maqsad-mazmunni ifodalash imkoniyati mavjud. Sukut muloqotda psixologik belgi (so'zlovchining holati) tarzida namoyon bo'lib, shunga mos tarzda lisoniy belgi bilan muvofiqlashadi: yozuvda ko'p nuqtaning qo'yilishi, shakliy-mazmuniy tejamlilik, talaffuzda esa intonatsiyaning aktuallik kasb etishi kabi. Mazkur usul turli nutqiy harakatlarni ifodalash vositasi bo'la oladi, muhimi, sukut saqlash kommunikanlarning maqsadli harakati namunasiga aylanadi, bunda so'zlovchi nutq intensiyasi(maqsadi)ni o'zi uchun aniq belgilagan bo'lsa-da, fikrini oxirigacha yetkazmaydi, shunday o'rinlarda, xulosa qilish, fikrni davom ettirish tinglovchiga havola etiladi, tinglovchi (o'quvchi) sukut mazmunini o'zi istaganiday tasavvur qilish, tushunish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Badiiy asarda sukut ma'nosi oshkor (eksplitsit) ifodalanganda, albatta, asar muallifining izohi keltiriladi. Masalan,

Misol. *Habib Sattorov uning gaplarini eshita turib "Tupurdim sening marhamatingga! Men Moskvagami, Angliyagami ketib ishlashim ham mumkin. Ammo sen shu shilta yeringdan bir qarich jila olmaysan!" demoqchi bo'ldi-yu, **tilini tiydi**. Joy talashib, past ketishni istamadi.*

Buyruqni ko'ra solib, bostirib kirishining zaiflik alomati bo'lganini fahmlab, o'zini o'zi koyidi. "Shu badbaxtning huzuridan boshimni egib chiqsam, bir umrli sharmandalik bo'ladi", degan fikrga kelib, qaddini g'oz tutdi.

*Uning bir oz **jim qolganini** Sohib Po'latov o'zicha tushunib, qo'li baland kelganiga ishongan holda gapini davom ettirdi:*

– Yana ham men sizni hurmat qilaman, azizim, Sizday olimlar ko'chada qalashib yotgani yo'q. Ba'zi o'rtoqlar buni tushunishmaydi. Hatto partbiletini stolga qo'ysin, deydiganlar ham topildi. Men ularga qat'iy qarshi chiqdim. (Tohir Malik. Shaytanat. 3-kitob, 133-b.)

Olingan parchadan ko'rinib turibdiki, so'zlovchi(Habib Sattorov)ning "tilini tiyishi", "jim qolishi" ijodkor tomonidan eksplitsit holatda batafsil izohlangan. Xuddi shuningdek, tinglovchi(Sohib Po'latov)ning bu holatni qanday mushohada etganligi ham yoritib berilgan.

Misol. *Non sindirilib, "oling, oling" boshlangunga qadar deyarli **gap-so'z bo'lmadi** hisob. Abdurahmon tabib mehmonlarga zimdan qarab chiqdi. Nazari bir necha soniya Asadbekda to'xtab, uning xastaligini fahmladi. Zotan, uning xastaligini tabib bo'lmagan odam ham biluvi mumkin edi. Mehmonlarning kelishlaridan*

maqsadi kasal boqtirish ekanini sezsa-da, tabib “Kelinglar, xizmat” demadi. Shu paytgacha biron o‘zbek mehmonga “nima uchun uyimga kelding” demagani holda pok-nopokni durust ayira oluvchi, o‘ziga imon yo‘lini ma’qul deb tanigan Abdurahmon tabib aytarmidi.

Jalil ham, Asadbek ham suhbatga deyarli aralashmay **jim o‘tirishdi**. Ayniqsa, Jalilning *jim o‘tirishi ulug‘ tahsinga loyiq buyuk jasorat edi*.

Muhiddin ota birdaniga maqsadni aytmay, gapni uzoqdan boshladi. (Tohir Malik. Shaytanat. 3-kitob, 154-b.)

Ijodkorning mahorati shundaki, kommunikantlarning sukut saqlashi sababini to‘g‘ridan to‘g‘ri izohlamaydi. Jalil bilan Asadbekning **jim o‘tirishlari** sababi Muhiddin tabibning o‘y-xayollari orqali oshkora (eksplitsit) holatda keltiriladi. Shu o‘rinda o‘quvchi, bir tomondan, Muhiddin tabibning sinchkovligiga tan bersa, ikkinchi tomondan, kelgan “mehmonlar”ning sukuti sababini oddiy axborot tarzida qabul qilib ketaveradi.

Misol. – *Akbarali, sen shunday bir ish qilibsanki, – dedi noyib to‘ra, – endi mundan nari men seni himoya qilolmasman.*

Mingboshi nima deyishini bilmasdan yerga qarab jimgina o‘tirardi. (Cho‘lpon. Kecha va kunduz, 253-b.)

Cho‘lponning “Kecha va kunduz” asaridagi salbiy qahramonlardan biri – Akbarali mingboshi. Fikrsiz, bilimsiz, o‘z nafsining quli bo‘lgan bu irkit jonzot elning boshiga kelgan kulfat; avomgina Zebi uchun, uning mushtipar onasi Qurvonbibi uchun “o‘ligi tirigidan qimmatga tushgan” maxluq. Akbaralidek maraztabiat insonlarni xalq boshiga chiqargan noyib to‘raning aytayotgan gapiga u nima deb javob berishni bilmaydi. Sababi, Akbarali deganlari g‘irt savodsiz, bilimsiz, ayni paytda, g‘irt tullak, ko‘ppaktabiat. Asarni boshidan o‘qib kelayotgan o‘quvchi buni juda yaxshi anglaydi, shuning uchun ham muallif izohida berilgan “*Mingboshi nima deyishini bilmasdan yerga qarab jimgina o‘tirardi*” degan jumla uni hayron qoldirmaydi. Kitobxon buni tabiiy ravishda qabul qiladi.

Misollardan ko‘rinadiki, badiiy asarlarda kommunikantlarning sukut saqlashi oshkor (eksplitsit) holatda ifodalanishi goh so‘zlovchi, goh tinglovchi o‘y-xayollari orqali, ba‘zan esa asar muallifi izohida berilishi mumkin ekan.

Endi badiiy matnda sukutning implitsit (yashirin) ifodasi xususida to‘xtalib o‘tamiz. Misollarga murojaat qilamiz.

So‘zlovchining chuqur psixologik holati sabab uning nutqi oxiridagi muayyan qism aytilmay qoladi, ya‘ni sukut (yozuvda ko‘p nuqta) bilan almashtiriladi. So‘zlovchi bu holat oldida so‘zlashdan ojiz bo‘lib qolganini anglatish uchun jim qolish orqali tuyg‘ularini to‘la namoyon etadi, natijada gap formal jihatdan tugal shakllantirilmaydi. Jumladan,

Misol.– *Nima, kasalmisan, qizim, ranging... – so‘radi u va go‘yo yuragini beshafqat panja g‘ijimlay boshladi.*

– *Ha, mazam yo‘groq, – dedi Mayram.* (Omon Muxtor. Oppoq qor, 111-b.).

Keltirilgan misolda jim qolish usuli orqali nutq ishtirokchilarining chuqur psixologik holati va ichki his-tuyg‘ulari bilan aloqador bo‘lgan ekspressiv akt yuzaga chiqqan, aslida so‘zlovchi harakat subyekti yashirayotgan, sodir bo‘lishini

anglamaslik mumkin bo'lmagan voqeani anglab yetgan, ya'ni urushga ketgan o'g'lidani qoraxat kelganini shu sabab qizning yig'laganini tushunib yetgan. Gapda "ranging" so'zidan so'ng qo'llanishi lozim bo'lgan "siniqqan" yoki "sarg'aygan" mazmunidagi kesimning ataylab tushirilishi (ifodalanmay qolishi) muloqot egalari o'rtasida kuchli psixologik vaziyatning voqelanishiga imkon yaratgan. So'zlovchi nutqining oxiri jim qolish bilan almashtirilishi, shu o'rinda, yana bir karra sukut inson ruhiy holatini so'zdan ko'ra yaqqol yuzaga chiqishini dalillagan. Badiiy voqelikni anglashga verbal axborotdan ko'ra ko'proq jim qolish vositasi ta'sirliroq xizmat qiladi, badiiy kommunikatsiyada jim qolish so'zlashdan ko'ra ko'proq muhim bo'lib qoladi.

Ikkinchi tomondan, mazkur holatda axborot qabul qilish insonning miya faoliyati, fiziologik energiyasi, xotira imkoniyatini ishga soladi, ayni paytda, kommunikantlarning o'zaro muloqoti jarayonida fikrning to'la tushunilishiga hamda nutqiy ixchamlikka erishiladi.

Ta'kidlash joizki, nutqiy vaziyat asosida kommunikantlar dialogida gapning ma'lum bo'laklarini tushurib qoldirish bilan implitsit hodisasini chalkashtirmaslik kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Борисов В. Аббревиация и акронимия. – Москва, 1972. – С.53.
2. Долинин К.А. Имплицитное содержание высказывания // Вопросы языкознания. –1983. – № 6. – С. 37.
3. Горелов И.Н. Избранные труды по психолингвистике. – Москва: Лабиринт, 2003. – С. 173.
4. Jensen J. V. Communicative Functions Of Silence.– ETC: A Review of General Semantics/ Vol. 30. – №. 3. –1973. – P. 249-257.
5. Yuldasheva D.N. Sukut – nutqiy muloqot komponenti. Monografiya. – Buxoro: Bukhara hamd print, 2024. – 176 b.
6. Кўчибоев А. Матн прагматикаси.– Самарқанд, 2015.– 123 б.–72-б.
7. Юлдашева Д.Н. Нуткий мулоқотда сукутнинг ўрни// Образование и инновационные исследования. №1. –2020. –С. 134-142.
8. Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Akademnashr, 2013.– 178 б.

МУКАРРАР САНЪАТИ ВА УНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАВСИФИ

Бердиев Ҳусан Холназарович,

Иқтисодиёт ва педагогика университети
нодавлат таълим муассасаси доценти

Ражабов Дилшод Зарипович,

Бухоро давлат университети филология фанлари
доктори(DSc), professor

Аннотация. Ушбу илмий мақолада бадий санъатлардан бири тақрирнинг (сўзларни тақдорлашнинг) туркий адабиётда қўлланиши лингвистик поэтика масалалари аспектида ёритиб берилган. "Девону луготит

турк” асарининг лингвопоэтика тарихини ўрганишидаги муҳим ўрни далиллар асосида кўрсатиб берилишига ҳаракат қилинган. Асар материалларининг тилишунослик ва адабиётшунослик учун аҳамиятли томонлари қайд этилган.

Таянч сўзлар: бадий санъат, бадий услуб, лингвистик поэтика, белги ва маъно, тақрир, “Девону луготит турк”.

Аннотация. В данной научной статье с точки зрения лингвопоэтики освещается использование в турецкой литературе тақрира (повторения слов) – одного из художественных искусств. Сделана попытка на основе фактических данных продемонстрировать важную роль «Девону луготит турк» в изучении истории лингвопоэтики. Отмечены важные аспекты материала работы для языкознания и литературоведения.

Ключевые слова: художественное искусство, художественный стиль, языковая поэтика, знак и значение, повтор, «Девону луготит турк».

Annotation. This scientific article, from the point of view of linguopoetics, highlights the use of takrir (repetition of words) - one of the artistic arts - in Turkish literature. An attempt has been made, based on factual data, to demonstrate the important role of “Devonu Lugyotit Turk” in the study of the history of linguistic poetics. Important aspects of the work's material for linguistics and literary criticism are noted.

Key words: artistic art, artistic style, linguistic poetics, sign and meaning, repetition, “Devonu Lugyotit Turk.”

Луғавий асос нуқтаи назаридан олганда “мумтоз поэтикада тақрорлар, кўпинча, умумий бир ном билан (мукаррар санъати деб) юритилган. Тилимиздаги “тақрор қилмоқ” “қайтариқ” каби сўзлар арабча “мукаррар айламоқ” истилоҳининг айнан таржима шаклидир” [1,87]. Шунингдек, профессор Р.Орзибеков мазкур санъатнинг қуйидаги турларини кўрсатиб ўтади:

а) қофия ва радиф бўлиб келган сўзлар тақрори; б) бир сўзнинг бутун бир мисра бўйлаб тақрори; в) бир сўзнинг икки ёки ундан ортиқ марта бутун шеър бўйлаб тақрори ва бошқалар [1,88].

Маълумки, шеърый матн бадийлигининг шаклланишида муҳим омиллардан бири тақрор бўлиб, ҳожиб, радиф, қофия сингари қатор поэтик санъатлар шу асосда вужудга келади. Баъзан байт кўринишидаги адабий парчанинг барча сўзлари ўзаро оҳангдош, вазндош ва қофиядош бўлиб келишидан тарсиъ, қофияда айнан бир шаклдаги сўзнинг икки маънода тақрорланиб келишидан эса тажнис шеърый санъатлари ҳосил бўлади.

Байтда сўзнинг икки ёки уч маротаба тақрорланиши тақрир деб аталади. Тақрир - “тақрор” деган маънони беради [2,16].

Ҳар қандай поэтик восита, шунингдек, тақрор ҳам муайян поэтик мақсадлар билан характерланади. Масаланинг ечими борасидаги тадқиқотларда шунинг учун ҳам қуйидаги мантиқли савол қўйилган эди: «Тақрор нима? Бадий асар тилида тақрорнинг ишлатилиши ижобий ҳодисами ёки салбий ҳодисами?» [2, 127].

Мумтоз шеършуносликда тақрир (нутқ) нуқсонларидан бири ҳисобланади.

Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг таърифича: “Такрир – бу сўзлар, юкламалар ва боғловчиларнинг (нутқнинг) бир-бирига яқин жойларда боғланадиган бўлимларининг такрорланишидир” [3, 71].

«Шоир ва ёзувчилар тасвирлаётган воқеа-ҳодисанинг назарда тутилган томонига ўқувчининг диққатини тортиш, уни бўрттириброк кўрсатиш учун ёки маълум нарсаларни санаб кўрсатиш ниятида кўпроқ шеърӣй асарларда, баъзан прозада ҳам айрим товуш ёки товушлар бирикмаси, сўз ёки сўзлар бирикмасига, гапларга атайлаб алоҳида урғу беради, такрорлайди» [2, 127].

Кўринадики, такрор шеършунослик ва услубиятда анча кенг ўрганилган. Айтиб ўтиш лозимки, шеършуносликда у, асосан, аруз доирасида (мумтоз адабиётшуносликка эргашилгани боис бўлса керак), услубиятда эса, кейинги давр шеърӣятининг етакчи вазни – бармоқ доирасида тадқиқ қилинди. Бунда такрор стилистик фигуралар сифатида олиб қаралди ва тил ҳодисаларининг матнда жойлашиш ўрнига кўра кўпгина турлари, чунончи, аллитерация, анафора, эпифора, эпанафора, ҳалқа, рифма, ассонанс, консонанс, монорим, плеоназм, тавтология, нақорат кабилар ҳақида маълумотлар берилди. Аммо ҳар икки йўналиш ҳам бу масалада “Девону луғотит турк”даги адабий парчаларга эътибор қаратмади.

Кузатишлар шуни кўрсатадики, сўз такрорига асосланган санъатлар “Девону луғотит турк”даги адабий парчаларда ҳам мавжуд. Морфологик хусусиятига кўра қуйидагичадир:

От асосли: *Қиш жағару сўвләнўр, Эр эт мәнйў жаўруур // Jrlär jәмä sawrījur, Эт јин тақі бәкрішўр* [ДЛТ, III том, 294]; *Тэўўт хані јубладі, Өлўм бірлә төнўладі, // Қазаишларі табаладі, Өлўм көрўн јўзі ағді* [ДЛТ, III том, 341]; *Јағі эрур јалўуқін нэўі тавар // Білir эрі јағісін нәлік сәвар* [ДЛТ, III том, 395].

Феъл асосли: *Анйў йиш кэчўрдўм, Эишн јімә қачурдум, // Өлўм отін ічўрдўм, Ічті болуб јўзі тәрін* [ДЛТ, I том, 82]; *Булнар мәнй улас көз, Қара мэўіз қізіл јўз // Андін тамар тўкәл тўз, Булнар јана ол қачар* [ДЛТ, I том, 92]; *Барді эрән қонук, көрўб қутқа сақар // Қалді жаўуз ујуқ, көрўб эвнй јіқар* [ДЛТ, I том, 112]; *Кәлса қалі јарлғ болуб јунчғ ума // Кәлдўр анук олмйш аишғ тутма ума* [ДЛТ, I том, 118].

Сифат асосли: *Ағруқ ағір ішйўні азнагуқа јўзўрмә // Ајрун өзўў ошаріб азнагуні тозурма* [ДЛТ, III том, 116].

Сон асосли: *Қізіл, саріғ арқашіб, Јәпкін, јашіл јўзкәшіб // Бір-бір кэрў јўркәшіб, Јалйўуқ анй таўлашу* [ДЛТ, I том, 375]; *Ај қонуб эвләнўб, Ақ буліт өрләнў // Бір-бір ўзә өкләнўб, Сачлуб суwі эўрәишўр* [ДЛТ, I том, 258]; *Алплар аріғ алқйшур, Кўч бір қіліб арқашур // Бір-бір ўзә алқашур, Эзкәрмәзіб оқ атар* [ДЛТ, I том, 240].

Олмош асосли: *Көрдй мәнй эмлājў, Бақті мэўә імлājў // Қалдīm көўўл томлйу, Қадеу мәнй турғурур* [ДЛТ, III том, 310]; *Бәріў мэўә сөз кйја, Мэўлir қара туз қйја // Јалwін тутар көз қйја, Муўум мәнйў билиўа* [ДЛТ, III том, 371]; *Болмйш нэўir сәwэрсән, Ақрун аўар сәwінril // Бәрмйш нэўir сақінма, Азрақ аўар өкўнгil* [ДЛТ, III том, 372]; *Урмуш ажун пусугін, Қйлмйш анй балғ // Эмсәм аўар тиләнib, Сіздә болур јақғ* [ДЛТ, I том, 386]; *Ўзік мәнй қумйтті, Сақінч мэўә*

jumitmi // Kōylūm aʼyar emitmi, Jūzūm māniū sarḡarur [ДЛТ, I том, 99]; *Қачан кōрсә ани тўрк, Бузун анга аниў аждачӣ // Муўар тәгир улуглуқ, Мунда нару кәслинўр* [ДЛТ, I том, 335].

Кўмакчи асосли: *Мәниў bilä кәўәшди, Bilri мәўә тәўәшди // Эран bilä сөўўшди, Алплар башиң ол јувар* [ДЛТ, III том, 402].

Ҳар қандай сўз туркуми ўзининг қўлланиш хусусиятига кўра матнларда турли вазифаларини бажаради. Бу матннинг услубий, поэтик ҳамда жанрий ўзига хослиги билан ҳам, бирор сўз туркумига тегишли лисоний бирликларнинг имкониятлари билан ҳам характерланади. Муҳими такрорнинг поэтик мақоми ҳамда ритмик ўзига хосликдир. Худди шу маънода мазкур мавзу бир қадар долзарб ва тадқиқотлар учун асосий объектлардан биридир.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Орзибеков Р. Феруз ғазалларида қайтариқ (муқаррар) санъати // Ўзбек филологияси масалалари (илмий мақолалар тўплами). – Самарқанд: СамДУ нашри, 2001.

2. Қўнғуров Р. Ўзбек тилининг тасвирий воситалари. – Тошкент: «Фан» нашриёти, - 1977. -152 б.

3. Зиёвуддинова М. Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” асарида поэтика (Аруз, қофия, бадийят илми истилоҳлари тарихига оид). – Т., 2001

4. Асаллаев А., Раҳмонов В., Мусурмонкулова Ф. Бадий санъат жозибаси. – Тошкент: “Янги аср авлоди”, 2005.

5. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат (Тузувчилар – П.Шамсиев, С.Иброҳимов). – Т., 1953.

6. Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик, I том. – Тошкент, 1960.

7. Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик, III том. – Тошкент, 1963.

TARG'IBOT MATNLARINING TAHLILI VA TALQINI: MUAMMO HAMDA YECHIMLAR

Latofat Toshmuhammedova,

O'zbekiston jurnalistika va ommaviy
kommunikatsiyalar universiteti professori

Mohigul Abdullayeva

Buxoro viloyati “Hududgaz Buxoro” gaz
ta'minoti filiali matbuot kotibi

Annotatsiya: Maqolada tashkilot axborot xizmati tomonidan jarayonlar targ'ibot qilinganida ularning matniga e'tibor qaratish hamda til, uslubining belgilanishi haqida yozilgan. Shuningdek, matnning ta'sirchanligini oshiruvchi omillar, terminlar, ularning qo'llanilishi, uslubiy yondashuv, janrlar to'g'risida bayon etilgan. Ayni sohada uchrab turadigan ba'zi muammolarga yechim bevosita matbuot kotibining uslubi va belgilangan qoidalarga rioya etganligi sabab bartaraf etilishi mumkinligi misollar asosida ko'rsatilgan. Matn yozganda sarlavha tanlash, atamalarni qo'llash, ta'sirchanlikni oshiruvchi omillardan to'g'ri foydalanish borasida batafsil qayd etilgan.

Kalit so'zlar: kommunikatsiya, strategiya, resipiyent, reaksiya, lingvoslub, ta'sirchanlik, piar.

Аннотация: В статье написано об обращении внимания на их текст и определении языка и стиля при содействии процессов информационной службой организации. Также описаны факторы, повышающие эффективность текста, термины, их использование, методический подход и жанры. На примерах показано, что решение некоторых проблем, возникающих в этой сфере, может быть решено непосредственно за счет стиля пресс-секретаря и соблюдения установленных правил. При написании текста подробно отмечается выбор названия, использование терминов, правильное использование факторов, повышающих эффективность.

Ключевые слова: коммуникация, стратегия, реципиент, реакция, языковой стиль, влияние, PR.

Abstract: In the article, it is written about paying attention to their text and determining the language and style when the processes are promoted by the information service of the organization. Also, factors that increase the effectiveness of the text, terms, their use, methodological approach, and genres are described. It is shown on the basis of examples that the solution to some problems encountered in this field can be solved directly due to the style of the press secretary and compliance with the established rules. When writing a text, it is noted in detail about the choice of title, the use of terms, the correct use of factors that increase the effectiveness.

Key words: communication, strategy, recipient, reaction, language style, influence, PR.

Ommaviy axborot vositalari orqali beriladigan har bir axborot uchun avvalo o'sha materialning muallifi mas'ul hisoblanadi. Demak, ochiqlik va oshkoralikni ta'minlashda jurnalistning o'rni bo'lakcha. Ammo shu o'rinda tashkilot axborot xizmati vakillari haqida to'xtalib o'tmoqchimiz. Ular bevosita tashkilot imidjini yaratishda jurnalistlarni axborot bilan ta'minlab turishadi. Ommaviy kommunikatsiyadan ham foydalanib, targ'ibot ishini kengaytirishadi. Ommaviy kommunikatsiya bu axborotni tarqatish, shunchaki emas, balki tizimli ravishda tarqatish degani. Uning asosiy ko'rinishlarini bosma nashrlar, radio, kino, televideniye va minglab saytlar, ijtimoiy kanallar orqali ko'rish mumkin. Bu bo'yicha olimlar o'zlarining ilmiy qarashlarini ham qayd etishgan. Jumladan, amerikalik tadqiqotchi X.Lassvell hozirgi kunda mumtoz, deb tan olingan ommaviy kommunikatsiya sxemasini taklif qildi: "Kim nima aytti?, Qaysi aloqa kanali orqali?, Kinga va qanday natija bilan?". Keyinchalik X.Lassvell o'z sxemasini yanada takomillashtirdi va u quyidagi ko'rinishga keldi: "kommunikatsiya ishtirokchilari – istiqbol reja – vaziyat – asosiy qadriyatlar – strategiyalar – resipiyent reaksiyalari – effektlar" [2]. Shuningdek, ommaviy kommunikatsiya – o'ziga xos ijtimoiy ta'sir qilish tizimi ekan, bu haqida rus olimi Volodina kommunikativ sohaning umumiy ahamiyati shundaki, uning markazida o'ziga xos ichki jarayonlar va madaniy xarakteristikasiga ega bo'lgan insoniyat jamiyati turadi, [1] deya ta'kidlaydi. Demak, axborot xizmati vakili ommaviy kommunikatsiya turlaridan foydalangan holda targ'ibotni yo'lga qo'yar ekan, u matnlarning lingvoslubiy jihatlariga ham e'tibor

qaratishi zarur. Matn uslubi bu muayyan bir uslub yoki janrga mansublik hisoblanadi. Muallif targ'ibot ishida aynan unga e'tibor berishi, ma'lumotni yatkazish tartibini bilishi va bu bilan o'z uslubini ham belgilay olishi mumkin. Har bir tashkilotning yo'nalishi va qarashlari bor. Lekin matbuot kotibi matn bilan ishlar ekan, avvalo uning tushunarlik darajasi, jamoatchilikka yetkazib berishdagi holatini tahlil qilishi lozim. Chunki har qanday matnda atamalar, sohaviy iboralar qo'llanilishi tabiiy. Shuning uchun targ'ibot matni aniq usub asosida yozilishi shart. Matn uslubi tushunchasi mohiyat e'tibori bilan muallif shaxsiy uslubining nutqiy mahoratining tarkibiy qismi hisoblanadi. Shu ma'noda matn uslubi ifodasi muallif uslubi ifodasiga ma'nodoshdir.

Ilmiy adabiyotlarda uslubning bir qator ko'rinishlari keltirilgan. Xususan, badiiy, ilmiy-ommabop, ijtimoiy-siyosiy uslub kabilarni misol keltirishimiz mumkin. Ammo bu kabi uslub orqali yetkazilgan axborotdan hamma ham o'ziga kerakli ma'lumotni olib bilmaydi. Matniy muloqotda til vositalaridan foydalanishda matnning uslubiy toifalanishi muhim ahamiyatga ega ekan, [7] uslubni bilgan holda ma'lumotni qayd etishi lozim. Chunki aniq faktlarga tayangan holda ijtimoiy yo'nalishdan kelib chiqib yozilgan asar mohiyatan tushunarli bo'ladi. Rasmiy uslubda yozilgan matnlarda aniqlik va tushunarlik, faktlarga asoslanganlik tamoyillari ustun turadi. Rasmiy nutqqa xos til vositalaridan foydalaniladi. Ba'zan esa quruq xabar tarzida ham bo'lishi mumkin. Odatda rasmiy matnlarda ta'sirchanlikni ta'minlovchi til vositalaridan foydalanilmaydi. Bo'yoqdorlik hissi sezilmaydi. Viloyat hokimligining rasmiy telegram kanalida *"RASMIY XABAR. Ertaga, 5-oktyabr kuni soat 08:00 da viloyat hokimligi binosining katta majlislar zalida Xalq deputatlari Buxoro viloyati Kengashining navbatdagi sessiyasi o'tkaziladi. Sessiya kun tartibidan "Ilm-fan va ilmiy faoliyat to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining yoshlarni ilm-fan va ilmiy faoliyatga jalb etishga oid qismi Buxoro viloyatida ijro etilishi holatini o'rganish to'g'risida"gi*

"Viloyatda sog'liqni saqlashni rivojlantirishga oid davlat dasturlarining bajarilishi, kasalliklar profilaktikasining holati, sog'lom turmush tarzini va to'g'ri ovqatlanishni shakllantirish, shuningdek sog'liqni saqlashning asosiy ko'rsatkichlari yuzasidan amalga oshirilayotgan ishlar holatini o'rganish yakunlari to'g'risida"gi masalalar o'rin olgan.

Sessiya viloyat hokimligining ijtimoiy tarmoqlardagi rasmiy sahifalari, shuningdek, *"Buxoro" telekanali orqali to'g'ridan-to'g'ri namoyish etiladi.*"[8] mazmunidagi xabar berilgan.

Matnda rasmiy uslubga xos bo'lgan obyektivlik, soddalik ifodalangan. Shuningdek, bo'yoqdorlik hissi mavjud emas. Aniq ma'lumotlar qayd etilgan. Matnni o'qib bevosita kerakli ma'lumotga ega bo'lish mumkin.

Ilmiy uslubda yozilgan matnlarda ham o'ziga xoslik, aniqlik bor. Ular boshqa uslub matnlaridan keskin farq qiladi. Ayni shu uslubda yozilgan mediamatnlarda aniqlik va faktlarga asoslanganlik bilan birga ilmiy-nazariy yondashuv ham talab qilinadi. Bu murakkab jarayon hisoblanadi, muallif, muharrirdan yoritilayotgan soha haqida chuqur bilimga ega bo'lish bilan birga ushbu bilimlarni ifoda qilish uchun nutq mahorati ham talab qilinadi. Ilmiy matnlar o'zining mohiyatiga ko'ra ikkiga

bo‘linadi: sof ilmiy matnlar va ilmiy-ommabop matnlar. Bu matnlarning har ikki ko‘rinishida til vositalaridan foydalanish farqlanadi. Sof ilmiy matnlarda rasmiy uslubga xoslik, ilmiylik, atama va neytral ma‘nodagi so‘zlardan keng foydalanishga ahamiyat berilsa, ilmiy-ommabop matnlarda shular bilan birga ommaboplik va ta‘sirchanlikni ta‘minlovchi unsurlarni qo‘llashga ham e‘tibor qaratiladi. Shu o‘rinda savol tug‘ilishi tabiiy, piar matnlari qanday uslubda berish ma‘qulroq – sof ilmiy uslubdami yoki ilmiy-ommabop uslubdami? Albatta, ilmiy-ommabop uslubda berilgan matn bilan tanishish osonroq. Ammo piar matnlarining ilmiy uslubga tayangan holda yozilganini juda kam uchratish mumkin.

Badiiy uslubdagi matnlar esa tamoman farq qiladi. Ularda ta‘sirchanlik, bo‘yoqdorlik hissi kuchli bo‘ladi. Odatda, axborot xizmati vakillari bunday uslubda ijod qilishmaydi, ya‘ni deyarli bu uslubda qilingan targ‘ibotni kam uchratish mumkin. Agar tashkilot matbuot xodimi ocherk yoki hudud to‘g‘risida ma‘lumot bersa bo‘yoqdorlikka tayanib, matn yozadi, shubhasiz, badiiy uslub qoidalariga asoslangan holda fikrlar bayon etilishi mumkin.

Piar matnlarda so‘zlarning uslubiy bo‘yog‘iga e‘tibor berish lozim. Chunki haddan tashqari kuchli bo‘yoqdorlikka ega bo‘lgan so‘zni ishlatish ma‘lumotning aniq ifodaviyligini yashiradi. Noaniqlik kelib chiqishi mumkin. Shuning uchun piar matnini tuzishda har bir so‘zning boshqa so‘z bilan leksik bog‘lanishini e‘tiborga olish kerak. Vaholanki, bunday aloqa tilning rivojlanishida yanada shakllanadi. Masalan, Buxoro viloyat soliq boshqarmasining rasmiy telegram kanalida quyidagi mazmunda matn berilgan: *“Vobkent va Olot tumanlari soliq inspeksiyalarida soliq organlarini korrupsiyasiz tizimga aylantirish maqsadida huquqni muhofaza qiluvchi organlar vakillari hamda boshqarmaning Shaxsiy xavfsizlik bo‘limi mas‘ullari tomonidan profilaktik tadbirlar o‘tkazildi”*[11]. Matnda ortiqcha va takroran qo‘llanilgan so‘z sabab mohiyatda uslubiy xatolik kuzatilgan. Bu bilan esa matn mohiyatini tushunishda ya‘ni *“Vobkent va Olot tumanlari soliq inspeksiyalarida **sohani** korrupsiyasiz tizimga aylantirish maqsadida huquqni muhofaza qiluvchi **organ** vakillari hamda boshqarmaning shaxsiy xavfsizlik bo‘limi mas‘ullari tomonidan profilaktik tadbirlar o‘tkazildi”* tarzida berilishi maqsadga muvofiq deb o‘ylaymiz. Chunki har bir noto‘g‘ri qo‘llanilgan so‘z yoki belgi matn mohiyatini o‘zgartiradi, aniq ma‘lumotga ega bo‘lish uchun to‘siq bo‘lishi mumkin.

Ba‘zi targ‘ibot matnlarida ko‘p uchraydigan nuqsonlardan yana biri bu – ko‘p so‘zlilik. Ya‘ni, aniq maqsadni aytish uchun juda ko‘p jumlar keltiriladi, matn qisqartirilmasdan, aksincha, murakkablashtiriladi. Bu esa o‘quvchini zeriktirishi tabiiy. Tahriertalab matn o‘qilmay qoladi. Natijada targ‘ibot ishi haqida batafsil ma‘lumot yetkazilmaydi. Jumladan, Buxoro viloyat prokuraturasining rasmiy telegram kanalida tashkil etilgan sayyor qabul haqida matn berilgan. *“Shofirkon tuman prokurori, 2-sektor rahbari Sh.Mamarizayev xalq qabulxonasi bilan hamkorlikda tasdiqlangan reja-grafigiga asosan “Mirzoqul” MFY hududida navbatdagi sayyor qabuli o‘tkazildi.*

Mazkur qabul davomida fuqarolarning elektr ta‘minotini yaxshilash, belgilangan dasturlar asosida qurilish ishlarini tezlashtirish, ijtimoiy yordam ko‘rsatish hamda mehnat munosabatlari bilan bog‘liq muammolari tinglandi.”[10]

Matndagi ba'zi texnik xatolarni inobatga olmaganda, uslubiy g'alizlikni ko'rish mumkin. Targ'ibotchi bo'lib o'tgan voqea-hodisa to'g'risida batafsil ma'lumotni keltirmagan. Shuningdek, gap tarkibida “-il” majhul nisbati keltirilganda bevosita obyekt ustuvorlashishi kerak. Matnda mantiqiy obyekt grammatik ega maqomini olgan. Qolaversa, nisbat o'timli fe'ldan hosil qilingan. Majhul nisbat [-i]l\ va [-i)n\ shakllari yordamida hosil qilinadi. Bu nisbatli fe'l “subyektsizlashadi”, aniqrog'i, obyekt ustuvorlashib, ega vazifasiga o'tadi, mantiqiy obyekt grammatik ega maqomini oladi. Majhul nisbat asosan o'timli, qisman o'timsiz fe'ldan hosil qilinadi[4]. Birgina grammatik qo'shimcha o'zgarganligi sabab matn ma'nosi ham o'zgargan, uslubiy xatolik kuzatilgan.

Matn yaratish murakkab jarayon bo'lib, buning uchun muallif nafaqat targ'ibot ishida bevosita ishtirok etishi, balki, uni yetkazib berishda nutqiy birliklar, matn turlari va uslubiy xususiyatlarini yaxshi o'zlashtirgan bo'lishi lozim. Matn yaratishda til vositalari haqida chuqur bilim, ularni amalda qo'llash mahorati talab qilinadi. Buning uchun lingvistik vositalardan biri nutq birliklarini to'g'ri ajratishi va ularni matnda o'z o'rnida qo'llay olish muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, mahorat ham eng asosiy xususiyatlardan hisoblanadi.

Targ'ibot matnlarda ba'zan atamalarning qo'llanilishi va ularning tushunarsiz ma'nosi o'quvchini zeriktirishi tabiiy. Shuning uchun har bir axborot xizmati matn yaratishi davomida sohaga oid terminlarning izohiga ham alohida to'xtalib o'tishi lozim. Kuzatuvlar davomida aniqlandiki, aksar piar matnlarida terminlar noaniqligicha qolmoqda. Jarayon haqida esa to'liq ma'lumot berilmayapti. Buxoro viloyat Soliq boshqarmasining rasmiy telegram kanalida quyidagi e'lon berilgan: “16-sentabr – AOS to'lovchilar uchun 2024-yil avgust oyida chop etilgan onlayn-NKT cheklarini tahrirlashning oxirgi kuni” [12]. Undagi “AOS” va “onlayn-NKT” singari atamalar shubhasiz, foydalanuvchi uchun tushunarsiz ma'noga ega. Agar muallif matn yozganda aynan ikki so'zga izoh berib o'tganida e'lon mohiyati to'g'risida to'liqroq tushunchaga ega bo'lish mumkin edi. Terminlar muayyan sohaga taalluqli bo'ladi va maxsus atash uchun xizmat qiladi. Har bir fan, ilm, kasb-hunar, texnika o'z terminiga ega. Ana shu terminlar majmui qaysi sohaga oid bo'lsa shu sohaning leksikasi hisoblanadi. [5] To'g'ri, soliq tizimiga oid minglab terminlar bor. Ammo targ'ibot matni aynan tizim vakillari uchun emas, shunday ekan ularni ifodalashda alohida mohiyati ham berilishi shart.

Axborot xizmati xodimi asosan qanday janrda material tayyorlasa, o'z maqsadiga erishadi? Shubhasiz, bu uning tanlovi. Ammo hamma ham ocherk, pamflet, taqriz va boshqa shunga o'xshash janrdagi matnlar mohiyatini to'liq tushunmaydi. Shuning uchun matbuot kotibi ma'lumotni osonroq yetkazish uchun asosan xabar janridan foydalangani ma'qulroq. Odatda, aksar targ'ibot matnlari ham aynan shu janrda tayyorlanadi. Janrlar tasnifi asosida ularning matn tarkibidagi o'ziga xoslik yotadi. Demak, muayyan janrdagi axborot ommaviy kommunikatsiya doirasida alohida xususiyatlarga ega bo'lgan jurnalist ijodining alohida bir turi hisoblanadi. Janr tahlili shakl orqali mazmunni tushunish demakdir [6].

Har bir janrning vazifasi va imkoniyatlarini bilish hamda ularga ijodiy yondashish ommaviy kommunikatsiyaning samaradorligini ta'minlashga,

kontekstual ta'sir qilish jarayonini takomillashtirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan janrga jiddiy e'tibor berish lozim.

Ommaviy muloqot janrlarining bir-biriga ta'siri, o'zaro aralashuv jarayoni esa, mazmun o'zgarishlariga, nutq shaklining qonuniy muvofiqlashuviga, shuningdek, jurnalistning ijodga mahorat bilan kirishishiga bog'liq [3]. Har bir piar matnida ma'noni kuchaytirish maqsadida ham uning janriga alohida yondashish shart. Asosan xabar janrida berilsa-da, ba'zilar boshqa janrda yoritiladi. Buxoro.uz rasmiy kanali orqali "*Shofirkon. Qishloqda issiqxona qishin yozin daromad manbai*" [9] sarlavhali matn bilan tanishganimizda, bevosita matn reportaj janri asosida tayyorlangan. **Reportaj** (ing. report — yetkazmoq, xabar qilmoq) — jurnalistikaning informatsion janr turi. Bu janrda jurnalist (reportyor) bevosita o'zi ishtirok etgan, shohidi bo'lgan, ko'rgan voqea-hodisalar haqida zudlik bilan yorqin, atroflicha xabar beradi. Bunda, odatda, muallif voqealarni o'z tilidan bayon etadi [13].

Xulosa o'rnida ta'kidlab o'tadigan bo'lsak, matbuot kotibi tomonidan yoziladigan targ'ibor matni uslub va til jihatidan me'yor talablariga rioya etilsa-da, janriy xususiyatiga ham ega bo'lishi lozim. Har bir janrning vazifasi, imkoniyatlarini bilish hamda ularga ijodiy yondashish ommaviy kommunikatsiyaning samaradorligini ta'minlashda, kontekstual ta'sir qilish jarayoni takomillashtirishda xizmat qiladi. Shuningdek, terminlarni qo'llashda e'tibor berilishi, lisoniy vositalarni ishlatish qoidalariga rioya etilishi shart. Fikr-mulohazalarni ifodalashda til vositalari imkoniyatlarini puxta bilish, amalda qo'llay olish eng muhim omildir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Володина М.Н. Язык средств массовой информации. – М.: Альма Мастер Академический проспект, 2008. – С. 12.
2. Lasswell H.D. The structure and function of communication in society// Bryson (ed.). The Communication of Ideas. New York, 1948
3. Mirzayeva N. Bolalar jurnalistikasining kommunikativ va kontekstual xususiyatlari: Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Toshkent, 2023. – 56-b
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – T.: Fan va texnologiya, 2009. – 197-b
5. Tohirov Z. Adabiy tur, termin, tahrir va muharrirlik mahorati. – T.: Noshir, 2019. – 26-b
6. Toshaliyev I., Abdsuattorov R. Ommaviy axborotning tili va uslubi. O'quv qo'llanma. – T.: Zar qalam, 2006. – B.89.
7. Shomaqsudova S. Mediamatnlarning tili, uslubi va janriy xususiyatlari: Filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. – Toshkent, 2023. – 80-b
8. https://t.me/buxorouz_official/97303
9. https://t.me/buxorouz_official/96784
10. https://t.me/Buxoro_viloyat_prokuraturasi/19420
11. https://t.me/soliq_Live/10485
12. <https://t.me/soliqnews/14297>
13. <https://uz.wikipedia.org/>

“МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН” АСАРИ ВА ЛИНГВОПОЭТИК ТАҲЛИЛ

Бердиев Хусан Холназарович,

Иқтисодиёт ва педагогика университети
нодавлат таълим муассасаси доценти

Ёқубов Ихтиёр Ҳамдамович,

Ўзбекистон – Финландия педагогика институти доценти

Аннотация. Мақолада омонимия, синонимия, антонимия каби ҳодисаларнинг ЛП хусусиятлари бадиий нутқ эстетикасини таъминловчи восита сифатида бадииятнинг энг биринчи унсури эканлиги «Муҳокаमत ул луғатайн»да алоҳида қайд этилиши билан боғлиқ фикрлар билдирилган.

Калит сўзлар: матн таҳлили, луғавий бирлик, омонимия, синонимия, антонимия.

Аннотация. В «Мухокаमत ул Лугатайн» выражено, что ЛП признаки таких явлений, как омонимия, синонимия, антонимия, являются первым элементом художественности как средством обеспечения эстетики художественной речи.

Ключевые слова: анализ текста, лексическая единица, омонимия, синонимия, антонимия.

Abstract. In “Mukhokamat ul Lugatain” it is expressed that LP signs of such phenomena as homonymy, synonymy, antonymy are the first element of artistry as a means of ensuring the aesthetics of artistic speech.

Key words: text analysis, lexical unit, homonymy, synonymy, antonymy.

«Муҳокаमत ул-луғатайн» асари орқали лингвопоэтиканинг тарихий-назарий асослари ҳақида маълумотга эга бўлибгина қолмай, унинг лингвопоэтика тараққиётига таъсир кўрсатганини ҳам кузатиш мумкин. Чунки ҳар қандай лингвистик ҳодиса матн таҳлили, лексик бирликлар тизимининг моҳиятини, бадиий тафаккурнинг турли босқичларидаги маъно хусусиятларини, қўлланиш доирасини, ҳажми ва чегарасини белгилашда кўплаб мунозарали ҳолатларни тадқиқ этиш имконини беради. «Муҳокаमत ул-луғатайн» асаридаги материаллар XV-XVI аср ўзбек адабий тилининг лексик хусусиятларини, луғавий бирликларнинг семантик имкониятларини таҳлил этишда, асарнинг илмий-амалий қийматини белгилашда аҳамият касб этади.

Маълумки, жаҳон ва рус филология илмида матннинг лингвопоэтик ҳамда систем-структур тадқиқи борасида Л.П.Якубинский, Ю.Н.Тынянов, Р.О.Якобсон, Ж.Мукаржовский, Б.О.Эйхенбаум, Л.В.Щерба, Г.О.Винокур, В.В.Виноградов, В.М.Жирмунский, Б.В.Томашевский, М.Б.Храпченко, Н.С.Поспелов, В.П.Григорьев, И.И.Ковтунова, А.Греймас, Ж.Женетт, М.Рифатер, Ж.Иве, Е.Косериу, А.А.Леонтьев, Ю.М.Лотман, А.В.Чичерин, М.Бахтин, Ж.Мунен, Р.Познер, М.Л.Гаспаров, Е.Фарино, Н.Н. Иванова, А.Д. Григорьева, К.Н.Велиев, Л.В.Зубова, ўзбек филологиясида поэтика тадқиқи 3 йўналишда олиб борилди: 1) адабиётшунослик, 2) услубшунослик, в) лингвопоэтика. Шеъринг санъатлар ва уларнинг бадиий тафаккур тараққиётида

тутган ўрни масаласида А.Рустамов, Ё.Исҳоқов, М.Шайхзода, Р.Орзибеков, А.Ҳожаҳмедов В.Раҳмонов ва бошқа олимларнинг тадқиқотлари майдонга келди. Шунингдек, Н.Маҳмудов, И.К.Мирзаев, М.Халилов, М.Йўлдошев, Г.Рихсиева каби олимлар лингвопоэтика масалалари юзасидан илмий кузатишлар олиб бордилар.

«Муҳокамат ул-луғатайн»да тадқиқотимизга алоқадор фикрларни баён этар экан, Алишер Навоий, дастлаб, бадиият илмида мураккаб санъат ҳисобланмиш тажнис ва ийҳомнинг юзага келиши масаласига мурожаат этади. Омонимия, синонимия, антонимия каби ҳодисаларнинг ЛП хусусиятлари бадиий нутқ эстетикасини таъминловчи восита ва бадииятнинг энг биринчи унсури эканлиги «Муҳокамат ул луғатайн»да алоҳида қайд этилади. Бунда, асосан, шаклий ва мазмуний жиҳатдан, ҳатто, тил ички имкониятларида ҳам ҳеч қандай ўзгаришга учрамаган лингвистик бирликлар – туб лексемалар (*от, ит, кўк* ва б.) танлаб олинади.

Алишер Навоий кўп маъноли (полисемантик) сўзни омоним (тажнис)дан фарқлайди. Бир сўзнинг ичидаги турли маъно нозикликлари ҳақида алоҳида фикр юритади. Тажнис — бу жинсдош, яъни моддий томони (ифода томони) бир хил бўлиб қолган турли сўзлар эканлигини яхши англайди [2.90].

Мазкур бадиий санъатлар лафзий-лингвистик ҳодисага асосланишини шундай шарҳлайди: "Яна шеърда барча табъ аҳли қошида равшан ва мажмуъ, фусаҳо олдида мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат ва хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпрак тажнисомиз лафз ва ийҳомангиз нукта борки, назмга мужиби зебу зийнат ва боиси тақаллуфу санъатдур. Масалан: от лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маъниси марқабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўқни от, деб буюрғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким, б а й т:

Чун парию хурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим,
Ҳар хадангиким, улус андин қочар,
Нотавон жоним сари отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сортда йўктур ва муни туюғ дерлар. Ва мунунг таърифин «Мезон ул-авзон» отлиғ арузки битилибдур, анда қилилибдур. «Мезон ул-авзон»да шундай дейилади: «Бириси «туюғ»дурким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур»[1. 109].

«Муҳокамат ул луғатайн» асаридаги ЛП талқинлар туркий ўзбек шеърятини бадииятининг лингвистик асосларини араб ва форс тилидан ўзлашган сўзлар эмас, соф ўзбекча лингвистик бирликлар фонетик, лексик семантик имкониятларига алоқадорлигидан далолат беради.

Шу аснода омонимларнинг сўз туркумлари доирасидаги ифодасига тўхталади: "Яна ит лафзи ва анда доғи бу навъ уч маъни бор, андоқки, б а й т:

Эй рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит,

Бизга раҳм айлаб анинг кўйидин ит.
Гарчи бор дўзахча ишқинг шуъласи,
Бизни ўз илгинг била ул сори ит.
Сиктамоқ феълини йиғламоққа зид кўяр экан, шоир «йиғлаш» даражаси
йиғламоққа нисбатан кучлироқ эканлигини таъкидлайди:

Ул ойки, кула-кула йиғлатти мени,
Йиғлатти мени демайки, сиктатти мени.

Бу ўринда шоир ружуъ санъатини қўллаш билан ҳам маъно даражасини
ифодалашга ҳаракат қилади.

Ўкурмак «кучли овоз билан ҳаддан ортиқ ҳаяжонли» йиғи эканлиги
билан бошқалардан фарқ қилишини кўрсатади:

Ишим тоғ узра ҳар ён ашк селобини сурмакдир,
Фироқ ошубидин ҳар дам булут янглиғ ўкурмакдир.

Муболағани ифодалашда ташхис ва ташбиҳ (булут янглиғ ўкурмак) бадий
санъатларига мурожаат этади.

Профессор А.Нурмонов асосли таъкидлаганидек, “Алишер Навоий далил
учун келтирилган лексемаларнинг ҳар қайсисини шеър ичида ишлатади ва
бу сўзларнинг матн таркибидаги бадий-эстетик ролини кўрсатиб беради
[2.29]. ...Шоир синонимик уя таркибидаги сўзларнинг ўзига хос фарқловчи
маъноларини топар экан, лексеманинг семантик тузилишининг узвий
тахлилига яқин бўлган усулдан фойдаланади” (90).

Тажнис, ийҳом (омоним), муболаға (синоним) кабилар лексик, қофия
фонетик ҳодисаларга асосланишини илмий тарзда шарҳлаб беради. Чунончи, у
қофиядошликнинг туркий шеърятга хос бўлган имкониятларини баён этишда
қуйидаги сўзлар оҳангдошлигини мисол келтиради: *аро-саро-даро; сара-дара;
ядо-садо-бода (?)*; *эрур-хур-дур-гурур-зарур; оғир-боғир; содир-қодир; таъхир-
тағйир*.

“Муҳокамат ул-луғатайн”да келтирилган ушбу оҳангдош сўзларнинг анча
қисми арабча ёки форсча. Навоий назарда тутган масала бошқа. Яъни ушбу
сўзлар охирги товушларининг эски ўзбек ёзувидаги ифодаси билан боғлиқдир.

Лингвистиканинг поэтика билан алоқаси доимий ва узлуксиз эканлигини,
тил ва тафаккурнинг матний ифодаси диалектик ҳодиса сифатида намоён
бўлишини Алишер Навоий тажнис, ийҳом, қофия, муболаға сингари поэтик
санъатлар ва туюқ жанри мисолида кўрсатиб ўтади.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Навоий А. Муҳокамат ул-луғатайн. МАТ, 20 томлик. 16-том. – Тошкент: Фан, 2000.
2. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002.
3. Ҳожиаҳмедов А. Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия. – Т.: Шарқ, 1998.

“GULSHAN UL-ASROR” ASARIDA PIRI LADUNIYLAR HAQIDA HIKOYAT

Jo‘rayev Jamoliddin Aminjonovich,

Jizzax davlat pedagogika universiteti kafedrası dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” asarida o‘z ifodasini topgan Bahluli dono, mumtoz adabiyotning afsonaviy shaxslaridan biri bo‘lgan obrazning talqini kelirilgan. Shuningdek, Bahluli dononing Horun ar-Rashid bilan bo‘lgan monosabatini shoir asarida o‘ziga xos tarzda talqin qilinishi tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: dono, devona, sulton, tasavvuf, shayx, shoir, kuluvchi, abdol, hazilkash, abol, avliyo.

Абстрактный. В данной статье представлена трактовка образа Бахлули, одного из легендарных деятелей классической литературы, выраженного в «Гюлишан ул-асрар» Гейдара Хорезми. Также анализируется своеобразная трактовка монолога Бахлули Дано с Харуном ар-Рашидом в творчестве поэта.

Ключевые слова: мудрый, сумасшедший, султан, мистик, шейх, поэт, смехач, абдол, шутник, абол, святой.

Abstract. This article presents the interpretation of the image of Bahluli, one of the legendary figures of classical literature, expressed in "Gulshan ul-asrar" by Heydar Khorazmi. Also, the unique interpretation of Bahluli Dono's monologue with Harun ar-Rashid in the poet's work is analyzed.

Key words: wise, crazy, sultan, mystic, sheikh, poet, laughter, abdol, joker, abol, saint.

Sharq adabiyotining afsonaviy shaxslardan biri Bahlul obrazi hisoblanadi. Mumtoz adabiyotlarda Bahluli Dono, Bahluli Devona, Uqoloyi majnuniy (aqlidan ozgan ko‘rinadigan aqlli kishilar)dan bo‘lib, Sultonul-majzubin va Abbosiy xalifasi Harun ar-Rashid bilan aloqasi tufayli Bahlul ar-Rashid nomi bilan ham tanilgan. 788-809).

Hazilkash va zukko deganda birinchi bo‘lib Nasriddin Xoja (vaf. 1284) haqida eslaymiz. Ammo keyinroq batafsil ma‘lumot beriladigan bo‘lsak, madrasada olim, masjidda voiz, uyda yaxshi er va ibratli ota, buyuk shoir, mutasavvif, ma‘naviyat ustoz, dillar sultoni, muhabbat va bag‘rikenglik bilan yozilgan baytlari oltmish mingdan ortiq bo‘lgan.

Bahlul ham Nasriddin Xoja kabi “ko‘p kuluvchi, ijobiy xususyatlarini o‘zida jam qilgan kishi sifatida tasvirlanadi” [1,89]. Tasavvuf tushunchasiga ko‘ra bu unvon Ollohning ishq tufayli majnun va majnun bo‘lgan so‘fiylar berilgan unvon.

Uning asl ismi Bahlul - Abu Vahb Bahlul bin Amr as-Sayrafiy al-Hoshimiy al-Abbosi al-Kufiy (vaf. 183 hijriy/799 milodiy), Iroqning Kufa shahrida tug‘ilgan. U Horun ar-Rashid davridagi hukm, ilm va adabiyot bo‘yicha komil shoir edi.

Tojik milliy ensiklopediyasida ham Bahluli dono haqidagi rivoyatlarni yuqorida kelirilgan manbalarning ba‘zilari takrorlanib, unga qo‘shimcha tarzda ushbu asarlarning nomlari keltiriladi: Hakim Sanoiyning “Ilohiynoma”, Fariduddin Attorning “Asrornoma”, Avfiyning “Javome‘u-l-Hikayot va Lavome-ur-

Rivoyot”larida hikoya va latifalar. Jaloliddin Rumiyning “Masnaviy ma’naviyi”, Abdurahmon Jomiyning “Bahoriston”i va b. Olingan xalq og‘zaki ijodi materiallariga ko‘ra, O‘rta Osiyoning tojik tilida so‘zlashuvchi xalqlari orasida Bahlul haqida latifalar, hikoyatlar mavjud. [6:661]

Amir Temurning nabirasi Sulton Iskandar mirzo ibn Umarshayx Forsning Sheroz viloyatida podsholigi davrida ijod qilgan shoir Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” asarida Xorun ar-Rashid va Bahlul obrazi uchun ham o‘n sakkiz baytdan iborat hikoya yozilgan. Voqea bu asarda ham bozorda ro‘y beradi. Muallif hikoyat boshlanishidan oldin o‘z “Mav’iza” si orqali abdollar qanaqa insonlar bo‘lishi, ularning tashqi ko‘rinishi va ichki dunyosi haqida baytlarida tasvirlab beradi. Ya’ni,

O‘zgalarg‘a o‘xshamas abdol ishi,

Har gez alar tavrina yetmas kishi. [3: 12b-13a]

Abdol (arab. – avliyo (lar))- tasavvufda valiylikning muayyan bir darajasiga erishgan guruh. Keng ma’noda avliyolar va shayxlarni ham anglatadi. Rivoyatlarda abdollar qirqta bo‘lishi, birlari vafot etsa o‘rinlariga boshqasi o‘tishi, ular bilan yer qoim turishi haqida aytiladi. O‘zbek xalq og‘zaki ijodida “chiltan” so‘zi bilan ifodalanadi. Islom dunyosida abdollar haqidagi ilk tizimli qarashlar al-Hakim at-Termiziy tomonidan yaratilgan. [2: 150]

Abdollar Alloh taolo oshiqlaridir, ularning nimani o‘ylashi va fikrlashiga hech kimning aqli yetmaydi. Ularning tashqi ko‘rinishi vayrona, ichki dunyosi esa duru javohirlar bilan to‘la. Aytgan so‘zlarini tushunish mushkul, har bir aytgan so‘zida ming bir ramz bor. Har lahzasida Iso alayhissalomdek yashab hayotning zavqini xis qiladi.

Lafzi iboratsiz aytqon so‘zi.

Anglasa har ramzida ming siri bor

Kim, bilur ul ramzni juz biru bor.

Har dami Iso damidin choshni

Kim, teshar olmos bikin toshni. [3: 12b-13a]

Darveshlarning har bir nafasi Alloh ishqidan iborat, ota-onasi ham Allohning ishqidan tashkil topgan degan mazmundagi fikrlarni bildiradi.

Hamdamiyu hamnafasi bori ishq–

Ham atosi, ham anosi, yori ishq.

Bilimda Hizr alayhissalomga teng, ochlikga toqat qilishda Iso alayhissalomdek sabrli. Tashqi ko‘rishi Qur’oni Karimda keltirilgan sifatlarga mos keladi. Ularning bunday sifati qadimdan, ya’ni taqdirida shunday bitilgan. Asarda abdollarining tashqi ko‘rinishi vayrona, ko‘pchilikka yoqmas ko‘rinishda bo‘ladi deydi:

Sharbati xunoba g‘izo dardu ranj,

Surati vayronayu ma’nisi ganj.

Garchi kezar chirkinu uryon o‘zi,

Lafzi iboratsiz aytqon so‘zi. [3: 12b-13a]

Masnaviyning To‘pqopi kutubxonasida saqlanuvchi nusxasida hikoyat sarlavhasi “Bahluli mast hiqoyati. Halifai Bag‘dod bilan ul ma’nikim, tarki dunyo

qilib yurmish va Xorunning so‘zi” [3: 12b-13a] sarlavhali hikoyatda ham Xorun ar-Rashid bilan Bahluli dono o‘rtasidagi munosabatni ko‘rish mumkin.

Bir kecha Xorun bila Bahlul mast,

Bo‘ldi xilofat evinda ham nishast. [3: 12b-13a]

“Gulshanul-asror”da keltirilishicha bir kecha Xorun xalifalik vaqtida hech ham dam olmas edi Bahlul bilan birga yurganda unga bir savol beradi: “Ey pir yalang oyoq yurmang, kavsh kiyb yuring, zero siz bosgan izlaringizni arsh o‘ziga surma qiladi:

O‘zga yalang tutma, ayog‘ing izi,

Hayf bu davlatin topar yer yuzi.

Surma qilur arsh izing tufroqin,

Kafsh kiyu qilma, toboningni qin! [3: 12b-13a]

Gul yuzini qilma tikon birla nesh,

Kashf kiyu qilma, toboningni resh.

Shunda Bahlul dedi: Kimga kovush kerak bo‘lsa uni asrab yursin. Shunda xalifa “Senga kalishni asrashi uchun bir qul –xizmatkor berayin!” dedi.

Pir dedi: –Kafshnikim saqlasun

Kim ayog‘in kafsh bila bog‘lasun!

Dedi: –Xalifa beroyini qul sanga,

Saqlamog‘a kafshni tobshur anga[3: 12b-13a]

Bahlul shunda “Ey podshoh ul qul qorni och odam kovushni qo‘riqlab nima qilsin”, dedi.

Pir dedi: – Ey shohi oliy najod,

Qorni ochib, ne yesun ul nomurod. [3: 13a]

Podshoh unga: “Unday bo‘lsa uninig yaxshi yashashi uchun sharoyitini to‘g‘rilab berayin” dedi

Dedi Xalifa: –Beroyin to‘shasin,

Yaxshi, muayyan qiloyin go‘shasin! [3: 13a]

Bahlul javob berdi: Unga kovushni nima keragi bor, u xalq bilan aloqani uzgan, buncha aloqani kovush uchun sarflash bemanlikdir. Mening oyog‘im ham kovushdir. Shu kovush uchun oyog‘im yorilgan. Libosim shu eski choponimdir. Xalifalik tojim esa to‘zg‘igan sochimdir.

Kafshim erur ushbu yorilmish tabon,

Xil‘atim ush, eski yamoqliq chopon.

Toji xilofot–bu porakanda soch,

Ma‘da va zir, ul tog‘i payvasta oj.

Tashbehdur mening ilmim, arvohlar jamoasi mening lashkarlarim, taxtim eski qabrison, o‘rnim ulug‘lar ko‘rpasi-joyi:

Ilmu ashboh mening kishvarim,

Zumrai arvoh mening lashkarim.

Taxtgohim eski ziyorat boshi,

Masnadu farshim ulular mafrashi.

G‘ayb tajallisi - Allohning G‘oyiblik sifati, ulug‘ligi ishq muhabbat tarbiyachisi. Kavsh “ochlik uyi” oldida haqiqat ham jim turadi, Jimlik ichida do‘stlik daqiqasi-masalasi hal bo‘ladi, yechiladi.

G‘ayb tajallisi ham og‘ushi noz,
Ishq murabbiysi nigohdor roz!
Kafsh jo‘uyida haqoyiq jalis,
Samt ichinda halli daqoyiq anis [3: 13a]

Baytdagi tajalliy-Xudoning namoyon bo‘lishi. Allohning dunyoda namoyish etishi kabi ma’nolari bor: a) ilohiy mohiyatning namoyon bo‘lishi (tajalliyu-z-zot), yoki ilohiy vahiy (mukoshafa); b) ilohiy mohiyatning o‘z sifatlarida namoyon bo‘lishi (tajalliyu sifati-z- zot), yoki nur taratish; v) ilohiy hukmning namoyon bo‘lishi (tajalliyu hukmi- z-zot), yoki kelajak hayot (al-oxira va ma fiyha). Mansur al-Hallojga ko‘ra, Alloh doimo insonlarga narsa va atrofdagi hodisalar ko‘rinishida namoyon bo‘ladi (tajalli), lekin uni faqat ozchilik, xos insonlargina tanishlari mumkin. Tajalli atamasini sufiylar – vahdatu-l-vujud ta’limoti tarafdorlari keng ishlatganlar [2: 165]. “Samt” – jimlik, jim turmoq, jim bo‘lmoq, tilim bog‘langan, gapira olmaslik ma’nolarini bildiradi. Hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v.) ning “Allohga va oxiratga iymon keltirgan kishi yo yo‘q desin yoki jim bo‘lsin” degan hadislarini tasavvufunoslar Allohning kalomidan boshqa hech narsa demaslik va imkon qadar dunyoviy so‘zni kam gapirish deb tushunadi bu so‘zni[4:124].

Daryoni jam qilib, faqirlikda Iso Masihning hirqasi menga meros qolgan, Dengiz kabi to‘lqinli bo‘lib, Tashqi ko‘rinishi go‘zal bo‘lgani bilan, uning asli to‘proqdir.

Faqrda hamxirqa Masiho bilan,
Jam’ qilib qatrani daryo bilan.
Bahr kabi mavjzan alo hamo‘sh,
Ganjtek oginda vale xok po‘sh.

Bu yerda ifodalangan faqr-boylikdan kechib, kambag‘al bo‘lishni anglatadi. Faqr bor narsani yo‘qotmaslik uchun yo‘qni talab qilmaslikdir. Farzlarni ado eta olmaslik qo‘rquvi bo‘lmasa, o‘z xohishiga ko‘nikmaslikdir. So‘fiylar “Ehtiyoj bo‘laturib, (ehson qilishda boshqa muxtojlarini) ixtiyor qilurlar. (Hashr/9) oyati faqirlikni shunday tushunishga dalolat qiladi va biror narsaga ega bo‘lmaslik hech narsani anglatmaydi, deyishadi. Buni kuchaytirish maqsadida Hazrat Payg‘ambarimizdan rivoyat qilingan “Al-faqr fahri” (faqirlik-mening fahrim) hadisi sharifini tez-tez ishlatadilar. [4: 124]

Jam’ (arab.) birlashish, yig‘ish, to‘plash kabi ma’nolarga ega. U so‘fiylik atamasi sifatida quyidagicha izohlanadi: Azal (qadim) va keyingi (hodisa) o‘rtasidagi ajralishning yo‘qolishidir. Zero, jam’ holatida qalbning bashorati Allohning zoti jamolini kuzatishga tortiladi. Narsalarni bir-biridan ajratib turuvchi aql, nafsning qadimiy nuri ustidan hukmronlik qilganda yopiq bo‘lib qoladi. Haq kelganda botil yo‘qolgani uchun hudus bilan kattalikni farqlashdan uzoqlashadi. Bu holat jam’ deb ataladi. So‘ngra mohiyat yuziga shon-shuhrat pardasi o‘ralsa, ruh yana moddiy sohaga qaytadi. [4:124]

Demak bu hikoyaning maqsadi shuki, Bahlulning Iso alayhissalomdek faqirlikda hamxirqaligi, ya’ni payg‘ambarlar yo‘llarini davom ettiruvchi, o‘zi biror

narsaga muhtoj bo'la turib, boshqalarga ehson qiluvchi kabi ezgu niyatli xislatlari borligi. "Jam" qilib qatrani daryo bilan" deyilganda, "tomchi"ni katta "daryo" bilan qiyoslanishi, "Haq" bilan "botil"ni bir joyga jamlab ularni bir biridan farqlashni tasavvufda "jam" deb ataladi. "Daryo kabi mavjlanib yurganlar, aslida ular axloqsizlik sifati bilan bezangandirlar" mazmunidagi fikrlarni keltiradi.

Tarixiy voqelik va rivoyat o'rtasidagi munosabat muammosi ayniqsa XX asrda dolzarb bo'lib, o'z zamondoshlari oldida bilimdon va ma'rifatli xalqlar mif yaratishga aniq moyillik ko'rsatdilar. Shu munosabat bilan har qanday afsonaviy hodisani o'rganish alohida dolzarb masala hisoblanadi. Musulmon dunyosining eng mashhur siymolaridan biri – Abbosiylar sulolasining beshinchi xalifasi, mashhur Xorun ar-Rashiddir. Bir tomondan, o'rta asr arab manbalarida arab tarixchisi va ilohiyotchisi Ibn Jarir at-Tabariy, tarixchi va geograf Abu-l-Hasan al-Mas'udiy va boshqalarning asarlarida bizga uning hukmronligining yetarlicha ishonchli tasvirini yaratish va psixologik portretini qayta yaratish imkoniyatini bersa, boshqa tomondan, Xorun ar-Rashid va Bahluli dononing mifologik tasvirini O'rta asr musulmon Sharqi mamlakatlarida butunlay uning haqiqiy tarixiy shaxs sifatidagi g'oyasini yashirdi. Shoirning Bahlul obrazi orqali aytmoqchi bo'lgan fikrlari shundan iboratki, odamlarning yaxshi yoki yomonligini tashqi ko'rinishiga qarab baho berish noto'g'ri ekanligi. Shu sababli Bahlullar aytayin tashqi ko'rinishini "chirkin" holatda ko'rsatadilar. Aslida esa bunday faqirona bo'lib yurishlari Iso payg'ambarning "tariq"laridir.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Баранов Х.К. Большой арабский язык. – Москва, «Живой язык», 2006.
2. "Tasavvuf tariqatlari tarixi" fani bo'yicha o'quv – metodik majmua. Toshkent Islom universiteti. Tuzuvchi: I.Usmonov, – Toshkent, 2011.
3. Haydar Xorazmiy. Gulshanul – asror. Turkiya, To'pqopi saroyi kutubxonasi, №1460 raqamli qo'lyozma.
4. Hayrani Altintaş. Tasavvuf tarihi. Ankara universiteti basimevi - Ankara 1986
5. Selami Şimşek. Mevlânâ'da Mizah ve Nükte. Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, Ankara 2005, Y.
6. Энциклопедияи Миллии Тоҷик. Ҷилди 2. – Душанбе: Сарредакцияи Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2013.

АШЪОРИ СЕРГЕЙ ЕСЕНИН ВА АЛЕКСАНДР БЛОК ДАР ТАРҶУМАИ ФАРЗОНА

Раҳимова Наргис Қаҳоровна,

МДТ "Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи
академик Бобочон Ғафуров" номзади илмҳои филологӣ,
омӯзгори кафедраи адабиёти муосири
тоҷики факултети филологияи тоҷик.

Анотация. Дар мақола фаъолияти тарҷумони шоири адабиёти тоҷик Фарзона мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Истеъдоди нотақрори Фарзона бозгӯкунандаи маҳорати баланди тарҷумони ӯ буда, ба фазои

адабиёти тоҷик ворид шудани ашъори адибони бурунмарзиро далолат мекунад. Дикқати шоирро эҷодиёти адибони рус аз қабили Сергей Есенин ва Александр Блок ҷалб намудааст. Дар асоси таҳқиқи тарҷумаи тоҷикии ашъори адибони рус аз ҷониби Фарзона дар мақола бо овардани мисолҳо таҳлил шудааст.

Калидвожаҳо. адабиёти муосири тоҷик, назми даврони истиқлол, адабиёти рус, Фарзона, “Найсон”, С.Есенин, А.Блок, тарҷумаи бадеӣ, шеърӣ асли ва тарҷума.

Анотация. В статье анализируется и обсуждается переводческая деятельность поэта таджикской литературы Фарзона. Уникальный талант Фарзоны является отражением ее высокого переводческого мастерства и свидетельствует о вхождении стихов зарубежных писателей в пространство таджикской литературы. Внимание поэта привлекло творчество таких русских писателей, как Сергей Есенин и Александр Блок. На основе исследования таджикского перевода стихотворений русских писателей со стороны Фарзоны в статье анализируется на примерах.

Ключевые слова: современная таджикская литература, поэзия периода независимости, казахская литература, Фарзона, «Найсон», С.Есенин, А.Блок, художественный перевод, оригинал поэзии и перевод.

Навпардозиву калимаороии Шоирӣ халқии Тоҷикистон, барандаи Ҷоизаи давлатии ба номи Рӯдакӣ, Фарзона инсонро ба олами рангини андешаҳо ворид месозад. Ӯ баробари эҷоди жанрҳои адабии ғазал, рубоӣ, дубайтӣ ба тарҷумаи ашъори адибони хориҷӣ шуғл меварзад. Истеъдоди нотакрори Фарзона бозгӯкунандаи маҳорати баланди тарҷумонии ӯ буда, ба ҷазои адабиёти тоҷик ворид шудани ашъори ин адибони бурунмарзиро далолат мекунад. Таваҷҷуҳи шоирро, асосан, эҷодиёти адибони рус А.Пушкин, Ф.Тютчев, А.Ахматова, М.Светаева, С. Есенин ва А.Блок ҷалб намудааст.

Шоире, ки Фарзона чанд шеърӣ ўро тарҷума намудааст Сергей Есенин мебошад. Солҳои 40-70-уми асри XX ба тарҷумаи ашъори Сергей Есенин Лоик Шералӣ ва Бозор Собир машғул шуда, тарҷумаи “Савтҳои форсӣ”-и ўро “Муъҷизаи шеър” ҳисобидаанд. Аз феҳрасти мухтасари тарҷумаҳои шоирон равшан мешавад, ки нахустин пайкори онҳо дар ин замина ба ҷазои адабии тоҷикӣ ворид кардани ашъори шоирӣ рус С.Есенин аст. Адабиётшинос Абдулманнони Насриддин дар мақолаи худ бо унвони “Гулбонги шеър” соли 1977 оид ба таълифи асари “Гулафшон” – и Сергей Есенин ибрази ақида намудааст. Абдулманнони Насриддин дар мақолаи ҷиҳати мусбату манфии эҷодиёти С.Есенин ва тарҷумаҳои Лоик Шералӣ ва Бозор Собирро қайд намудааст. “Сергей Есенин дар қисмати аввалини китоб рустозодаи лоуболест, ки «ба авбошии худ ҳар лаҳза иқрор» аст, ҳешро «ҷанҷолӣ, қаллоб, кӯчагии ҳарҷоғард» меномад, аммо гардиши бузурги айём ўро дарси хушёрӣ дод ва ӯ фаҳмид, ки замони нав, замони ҳазл нест, номи Ленин ақлрою афкорро дар гардиш меорад”. Ғайр аз ин мунаққид ибрази медорад, ки шоирони тоҷик кӯшиш намудаанд, маъноӣ луғавӣ ашъори шоирӣ русро нигоҳ дошта, ба хонандаи тоҷик пешниҳод намоянд.

Маҳз ин анъанаро Фарзона низ давом дода, шеърҳои “Шомест лочвард, шомест маҳчабин” (“Вечером синим, вечером лунным”) ва “Тозагулҳо видои ман гӯянд” (“Цветы мне говорят – прощай”)–ро ба тоҷикӣ баргардон намудааст. Фарзона дар “Дарёи сӯзон” навиштааст: “Ман густохона тасмим гирифтам, ки ду шеъри Есенинро ба тоҷикӣ баргардонам. Медонам, ки дар бадали офтоб шамъро намоиш хоҳам дод, аммо умедворам, ки хотири хонандагони азиз ғубор наёбад ва дигарбора ба ёд оваранд шоири дурдастҳои нилуфариро, раҳнаварди бекаронаҳои булурунро, як сахрои ҷунунии тозанафиро, як азизи дили худро, ки Сергей Есенин ном дорад”[3, 39].

Шеъри “Шомест лочвард, шомест маҳчабин” соли 1925 навишта шуда, дар шаш мисраъ шоир тавонистааст оид ба ҷавонии рафтааш, ҳаёти паси сар кардааш амиқу дақиқ маълумот диҳад. Дар байти аввали шеър хонанда бо қаҳрамони асосии он, ки аз солҳои гузаштааш накл мекунад, ошно мегардад. Замоне ӯ ҷавони зебову хубрӯй буд, лекин вақти бевафо тамоми қувваташро гирифта, ба пирӣ наздик мекунад, ки аз ин ҳолат шоир афсӯс меҳӯрад:

Вечером синим, вечером лунным
Был я когда-то красивым и юным.
Неудержимо, неповторимо
Все пролетело...далече...мимо...
Сердце остыло, и выцвели очи...
Синее счастье! Лунные ночи! [2, 42]

Мутарҷим ҳангоми тарҷумаи шеър ҳолати руҳӣ ва эҳсосоти шоири русро бо тамоми ҳассосияту бадеияти хос инъикос намудааст. Фарзона ҷунон калимаву иборотро корбаст намудааст, ки матлаби С.Есенинро пурра ва муфассал ба хонандаи тоҷик маълум кардааст. Дар асли шеър агар шоир ногуфтаҳои худро бо сенукта ифода карда, аз кӣ ва аз чӣ ғусса хӯрданашро надониста бошад, тарҷумон онро обуранги бадеӣ бахшида, калимаву ибораҳои нав илова намудааст. Ба монанди “дами мунир”, “фасли беназир”, “ҷонам фусурдаох”, “тиҳинигоҳ” ва ғайра. Боз як вежагии тарҷумаи Фарзона дар он аст, ки калимаҳои мураккаби навсохтро фаровон истифода бурдааст. Зимни тарҷума шоири тоҷик аз санъати ташбеҳ фаровон истифода намуда, умри рафта ва ҷавониро ба “дами мунир” ва “фасли беназир” монанд кардааст. Вақте ки инсон худро узви зебӣ ва ҷавонӣ медонад, зуд оина акси ҳолро нишон медиҳад ва аз ҷони фарсудаву ҷашмони тиҳинигоҳ хабар медиҳад. Шоири рус дар ин шеър иртиботи инсон ва табиатро низ муайян кардааст, ки инсон меравад, лекин ҳамон “шомӣ лочарду шабҳои ширмоҳ” боқӣ мемонад. Инчунин, барои тақвияти фикр як калимаи “лунный”-ро – маҳчабин ва ширмоҳ баргардонидаст:

Шомест лочвард, шомест маҳчабин
Ман низ будаам барнову нозанин.
Рафт он дами мунир, он фасли беназир,
Бар ғусса хӯрданам дер аст, дер, дер.
Ҷонам фусурдаох, ҷашмам тиҳинигоҳ,
Эй бахти нилгун, шабҳои ширмоҳ! [4, 289]

Шоири дигаре, ки адиби тоҷик ба ашъори ӯ таваҷҷуҳ намудааст, Александр Блок мебошад. Александр Блок яке аз шоирон ва мунаққидони миллати рус буда, нахустин шеърҳояш дар матбуоти даврии соли 1903 ба таъб расидааст. Блок шоири романтик, сарояндаи ишқ, вассофи Ватан буд. Аз баъзе нигоштаҳои ёддошти Блок бармеояд, ки бо адабиёти форс-тоҷик ва намояндагони алоҳидаи он ба туфайли навиштаҳои А.С.Грибоедов шинос шудааст. Бинобар ин, Блок дар ашъораш на танҳо ба мазмуну мундариҷаи осори адабиёти классикии форс-тоҷик, балки ба ҷиҳатҳои шаклии адабиёти форсии тоҷикӣ пайравӣ кардааст. Ҳамин руҳияи гароиши Блок ба адабиёти форс-тоҷик, яъне корбурди таркибҳои савтиву нахвӣ, истеъмоли таъбирҳо дар байту шеърҳо, авзону қофия ва ғайра, дар ашъори ӯ сабаб гардиданд, ки шоирону адибони тоҷик эҷодиёти Блокро биомӯзанд ва намунаҳое аз осори ӯро тарҷума ва пешниҳоди хонандаи тоҷик кунанд. Ба тарҷумаи ашъори шоири рус А.Блок тарҷумонон И.Идиев, Ш.Мастон, К.Насрулло, М.Ғоиб, Қ.Киром ва Фарзона машғул шуда, услубу сабки ашъори ин шоири ширинкаломи русро ба хонандаи тоҷик ошно намудаанд. Ҳар як тарҷумон дар баргардонии шеърҳои Блок сабки фардии хешро истифода намудааст, аз ҷумла шоири беҳамто Фарзона чанд шеъри адиби русро бо завқу услуби хоса ба забони тоҷикӣ тарҷума кардааст.

Дар маҷмуаи “Найсон” шеърҳои “Оинаи боз” [4, 266], “Басо одам гузашту бас наво хуфт” [4, 267], “Рӯзгоре ғуссаҳои дерин васл менамуданд” [4, 267], “Дар барфистон” [4, 268], “Чун барф боутуфатӣ, эй тозаву мунир” [4, 269], “Субҳи Маскав” [4, 270], “Кӯча, доруҳона, шаб, фонус” [4, 270] баргардон шудаанд. Ашъори Александр Блок ба мавзӯҳои гуногун бахшида шуда, масъалаҳои мубрами замони худро тасвир намудааст. Масалан, шеъри “Басо одам гузашту бас наво хуфт” (“Многое замолкло, многие ушли...”) бо тасвирсозии маъниофарии наву тоза чунин тарҷума шудааст:

Басо одам гузашту бас наво хуфт,
Басо андеша дар ҳайратсаро хуфт.
Чакомак монду рӯзони диловез,
Ҳақиқат монду ту мондиву ман низ.
Нигар бар рафтаву илқои пандаш,
Ба хуршеди пагоҳу нимхандаш.
Дилам чун рӯз шуд ойинаи боз,
Биё, боре ба акси худ назар соз [4, 267].

Асли шеър:

Многое замолкло, многие ушли.
Много дум уснуло на краю земли.
Но остались песни и остались дни.
истина осталась: мы с тобой – одни
Всё, что миновалось, вот оно – смотри:
Бледная улыбка утренней зари.
Сердце всё открыто, как речная гладь.
Если хочешь видеть, можешь увидеть [1, 86]

Шеъри мазкур моҳи июни соли 1903 навишта шудааст. Мазмуну муҳтавои он инсонро водор месозад, ки дар бораи гузаро будани ҳаёт ва бебозгашт будани рӯзҳо андеша намояд. Қаҳрамони лирикии шеър худи шоир буда, ба маҳбуба ишора намуда, гузашти умрро талкин мекунад. Мутарчим низ кӯшидааст, ҳиссиёту руҳияи ботинии адиби русро дар тарҷума нигоҳ дошта, бо калимаву таркибҳои “ҳайратсаро” (край земли), “чакомак” (песни), “рӯзони диловез” (дни), “хуршеди пагоҳ” (утренней зари), “нимханд” (бледная улыбка) ба шеър мазмуни ҷадид зам намояд, лекин дар мавриди ифодаи “как речная гладь” (чун сатҳи дарё) берун аз назари мутарчим мондааст. Агар шоири рус “многое замолкло” гуфта бошад, Фарзона онро “басо одам гузашт” ифода намудааст. Инчунин, маҳорати тарҷумонии Фарзона дар он аст, ки ба шеъри русӣ ҷилои тоҷикона мебахшад. Масалан, дар байти охири шеър калимаи “оина” илова шуда, хонандаро ба олами дигар ворид месозад, чунки оина мояи равшаниву фараҳмандӣ мебошад:

Дилам чун рӯз шуд ойинаи боз,
Биё боре ба акси худ назар соз [4,267].

Асли шеър:

Сердце всё открыто, как речная гладь,
Если хочешь видеть, можешь увидеть [1,86]

Шеъри дигар “Кӯча, дорухона, шаб, фонус” мебошад, ки оҳанги фалсафӣ дошта, мавзӯи бебақои ҳаётро, ки мо пойбанди он ҳастему саргардонем, дар бар мегирад. Шеър дар таърихи моҳи октябри соли 1912 эҷод шуда, ба маҷмуаи “Страшный мир” ворид шудааст. Сатрҳои шеър пурра ҳолати вазнини шоири русро инъикос менамояд, зеро дар ин давра падар ва писархонди шоир вафот мекунад. Бинобар ин, дар ҳар шеъри дар ин солҳо эҷодкардаи ӯ бебақоиву бевафоии ҳаёт ва ноумедиву дилмондагии инсон аз зиндагӣ ифода ёфтааст:

Ночь, улица, фонарь, аптека,
Бессмысленный и тусклый свет.
Живи ещё хоть четверть века –
Всё будет так. Исхода нет.
Умрешь – начнешь опять сначала
И повторится всё, как встарь:
Ночь, ледяная рябь канала,
Аптека, улица, фонарь [1, 84]
Тарҷумаи шеър:
Кӯча, дорухона, шаб, фонус,
Ҳирануре меҳазад ғамгин.
Чоряк асри дигар ҳам зӣ,
Инчунин бинӣ, на беш аз ин.
Ғар бимири в-ар зи нав рӯй,
Умри пешин мешавад такрор.
Кӯча, дорухона, шаб, фонус,
Шӯшаҳои рах-рахи ҷӯйбор [4, 270].

Фарзона ҳамчун мутарчими боистеъдод фалсафаи шоири русро дар охир надоштани ҳаёт ва давраи сарбаста будани он пайгирӣ намуда, ҳаёт ва маргро ҳамради тасвир кардааст. Тарҷумон ғояи азнавтавлидшавии инсонро зебо тарҷума намуда, бо азобу шиканҷа ворид шудан ба ҳаёти навро ифода кардааст. Як хусусияти хоси тарҷума он аст, ки ҳар як байт як мазмуни кулро ифода менамояд. Аз сатрҳои аввал тасвирҳои берангу бемаъно дида мешавад: Кӯча, доруҳона, шаб, фонус ва хирануре меҳазад ғамгин. Агар боз чоряк асри дигар зиндагӣ кунӣ, боз ҳамон ғамгиниву ноумедиро мебинӣ, идома медиҳад дар байти дуом. Умуман, тарҷумон бо истифодаи таъбирҳои “хиранур”, “в-ар зи нав рӯй”, “умри пешин” асолати шеърро нигоҳ доштааст. Махсусан, калимасозиву калимаорони Фарзона ба тарҷума ҳусни тоза бахшидааст:

Кӯча, доруҳона, шаб, фонус,
Шӯшаҳои рах-рахи чӯйбор [4,270].

Дар ҳақиқат таъсири адабиёти рус ба ашъори Фарзона бениҳоят бузург аст. Ба ақидаи шоира адабиёти рус баъзе сужаҳое дорад, ки фаромӯшношуданист, мисли тасвири табиат, тавсифи фаслҳои сол, кулбаи чӯбину деҳаҳои зебоманзари рус, ҷавзрӯху дарахтони санавбар, ки ин тасвирҳо ҷаззобияти худро дар ашъори адибони рус дарёфтаанд. Тарҷумаи шеърҳои адибони рус тамоми ҳиссиёту руҳияи онҳоро дар бар гирифта, ба хонандаи тоҷик эҳдо гардидааст.

Пайнавишт:

1. Блок, А. Собрание стихотворений / А. Блок. – М.: “Мусагет”, 1911. - 543 с.
2. Есенин, С. Собрание стихов и поэм. / С. Есенин. – Берлин: Изд.
3. И. Гржебина, 1922.-178 с.
3. Фарзона. Дарёи сӯзон / Фарзона. Душанбе: Адиб. 2014.-240 с.
4. Фарзона. Найсон. Маҷмӯаи рубой, дубайтӣ ва тарҷумаҳо / Фарзона. - Хучанд: Хуросон, 2019. - 320 с.

ИНЪИКОСИ ВАҚОЕИ ТАЪРИХӢ ДАР РОМАНИ АТО ҲАМДАМ ВА ЛЕОНИД ЧИГРИН “ОЗАР АЗ УСТРУШАН Ё ХУД ШАМШЕРИ СПАРТАК”

Абдуллоҷонова Мавлуда

унвонҷӯи кафедраи адабиёти муосири тоҷики
МДТ “Донишгоҳи давлатии
Хучанд ба номи академик Б.Ғафуров”

Анотация. Дар мақола масъалаи истифодаи сарчашимаҳои таърихӣ дар романи А. Ҳамдам ва Л. Чигрин “Озар аз Уструшан ё худ шамшери Спартак” ба силки тадқиқ кашида шудааст. Муаллиф дар мақола ба он диққат додааст, ки нависандагони замони истиқлол се навъи корбасти сарчашимаҳоро ба роҳ мондаанд: яке бо тағйир корбаст кардани маводи таърихӣ; дуом аз маълумоти гуногуни таърихӣ истифода бурдани ҳамон хабарест, ки ба ҳақиқат беиштар рост меояд; сеюм, бо баъзе дигаргунӣ, мувофиқан ба ҳақиқати бадеӣ истифода кардани маълумоти манобеъи таърихӣ.

Калидвожаҳо: насри замони истиқлол, романи таърихӣ, сарчашмаҳои таърихӣ, А. Ҳамдам ва Л. Чигрин, вақоеи таърих, таҳайюли бадеӣ

Анотация. В статье рассматривается использование исторических литератур в романе А. Хамдама и Л. Чигрина «Озар из Уструшана, или меч Спартак».

В статье автор обращает внимание на то, что писатели периода независимости использовали три элемента применения источников: первый – употребление разных исторических данных, чтобы сделать одно и то же сообщение более точным при использовании изменение исторического материала; второй – использование разных исторических данных одной и той же информации, которая более верна; в-третьих, с некоторыми изменениями, в соответствии с художественной реальностью использования сведений из исторических источников.

Ключевые слова: проза эпохи независимости, исторический роман, исторические источники, А. Хамдам и Л. Чигрин, исторические события, художественное воображение

Annotation. The article examines the use of historical literatures in the novel by A. Hamdam and L. Chigrin "Ozar from Ustrushan, or the sword of Spartacus".

In the article, the author draws attention to the fact that the writers of the period of independence used three elements of the use of sources: first, the use of different historical data to make the same message more accurate when using a change in historical material; the second is the use of different historical data of the same information, which is more correct; thirdly, with some changes, in accordance with the artistic reality of using information from historical sources.

Key words: prose of the era of independence, historical novel, historical sources, A. Hamdam and L. Chigrin, historical events, artistic imagination

Мусаллам аст, ки бидуни омӯзиши ҳуҷҷатҳои таърихӣ романи таърихӣ таълиф нахоҳад шуд, зеро асоси ин гуна асари бузурги Ҳамосавӣ аз ҳуҷҷат ва санадҳои арзишнок иборат аст. Нависандагон аз байни маводи сершумори таърихӣ муҳимтаринашонро интихоб намуда, вобаста ба даврҳои гуногуни таърихӣ аксаран барои таълифи асар ба сарчашмаҳои таърихӣ ба забонҳои гуногун иншо гардида мурочиат мекунанд.

Романи Ато Ҳамдам ва Леонид Чигрин “Озар аз Уструшан ё худ шамшери Спартак” дар бораи ҳаёти пур аз мочароҳои аҷоибу ғароибӣ тоҷик аз Уструшан (Истаравшани ҳозира), ки дар давоми умраш Ҳамгай чор бор ба асорату ғуломӣ гирифта шуда, то ба Рим расида, дар шӯриши Спартак ширкат варзида ва пас аз сарқӯб шудани исён ба сафи артиши Гай Юлий Сезар ворид гардида, сазовори шаҳрвандии империяи калонтарину пуриктидортарини замонаш – империяи Рим шуда буд, нақл мекунад. Фаъолияти қаҳрамон дар давлатҳои Давон, Хитой, байни гунҳо ва дар Рим аввал байни гладиаторҳо ва сипас дар лашкари Рим мегузарад. Чи тавре ки худи муаллифон гуфтаанд: “Дар ҷамъовариҳои маводи ин китоб мо асосан ба осори илмӣ И. Бичурин таъҷиб намудем” [13, 6].

Никита Яковлевич Бичурин (1777-1853), ки тахти номи роҳибии падар Иакинф бештар машҳур аст, яке аз дурахшонтарин намояндагони шарқшиносии руси қарни XIX мебошад. Ба қалами ӯ асари бунёдии “Мачмӯи маълумот дар бораи халқҳое, ки дар давраҳои бостон сокини Осиёи Миёна буданд”, тааллуқ дорад [2]. Н. Я. Бичурин яке аз ду муаррихонест, ки муаллифони роман номи ӯро ҳам дар пешгуфтор ва ҳам дар матни китоб зикр кардаанд. Масалан: “Муаррих ва этнографи машҳури асри XIX Иакинф Бичурин урфу одат ва муҳити зисти суғдиёро тасвир намуда, чунин гуфта буд: “Онҳо чашмони ҷӯкида ва риши ғўлӣ доранд, косиб ва тоҷири гузароянд... Занонро ҳурмат мекунад. Ҳар чиро, ки зан хоҳад, мард ҳатман муҳайё мекунад” [2, 27].

Муаллифон номи асари Бичуринро номбар накардаанд, вале ҳамин иқтибос дар китоби “Тоҷикон”-и Б. Ғафуров истинодан ба ҷилди дууми асари мазкур Бичурин омадааст [5, 181].

Дар бораи сарчашмаи дуюме, ки номи онро муаллифон дар асарашон зикр кардаанд, мо каме поёнтар изҳори ақида мекунем. Дар мавридҳои дигар муаллифон сарчашмаи мавриди истифодаашонро зикр намекунанд. Муқоисаи баъзе порчаҳои китоб бо асари “Тоҷикон”-и Б. Ғафуров ва “Всемирная история” [7] нишон медиҳад, ки Ато Ҳамдам ва Леонид Чигрин ғайр аз асарҳои Н. Я. Бичурин ин китобҳоро низ пешорӯи худ доштаанд. Масалан, маълумоти овардаи муаллифон дар бораи империяи Чин, давлати Давон, ҳуҷуми якуму дууми чиниён ба Эрши дар фосилаи 10 сол, зидди гунҳҳо тадбире андешида натавонишани чиниён ва ғайра [14, 31–33] мухтасаран дар китоби “Тоҷикон”-и Б. Ғафуров [5, 136-137] ва “Всемирная история” [7, 510–512] омадааст. Аз ҷумла Ато Ҳамдам ва Леонид Чигрин дар бораи давлати Давон чунин маълумот овардаанд:

“Давлати Давон ба Чин ҳамчун мамлакати соҳиби тоқзорҳои аълодараҷа ба ҳубӣ маълум буд. Дар ин ҷо шаробҳои бисёрсола тайёр мекарданд, баъзе аз навҳои он то сад сол дар таххонаҳо маҳфуз дошта мешуданд ва дар мамлакатҳое, ки ба туфайли Роҳи бузурги абрешим робитаҳои тиҷоратӣ доштанд, бо қимати баланд ба фурӯш мерафтанд. Ин гуна шаробҳо хосияти шифобахшӣ доштанд ва ҳамчун доруи қиматбаҳо ҷандқатрагӣ истифода бурда мешуданд. Давлати Давон ғайр аз шароб, боз як чизи нодир дошт, ки он барои чиниҳо дастнорас буд. Дар ҷаманзорҳои сералафи он аспҳое парвариш меёфтанд, ки дар тамоми Шарқ назир надоштанд. Ин аспҳо, ки арғмоқашон мегуфтанд, бо суръати бод метохтанд ва аз тирӣ камонгулак пешдастӣ менамуданд. Дар бораи ин арғумоқҳо ҳар гуна афсонаҳо мавҷуд буданд, ки чиниҳо ба онҳо бовар мекарданд ва рост мепиндоштанд. “Аспҳои Давон чунон ҳам бодпоанд, ки гуфта мешуд дар афсонаҳо, аз девонавор давидан пӯсташон медарад ва арақи баданашон ба хун табдил меёбад” [12, 32].

Ҳамин маълумот бо каме тағйири ибора дар “Тоҷикон”-и Б. Ғафуров омадааст [5, 181].

Дар фасли 10-уми баҳши аввал бори якум маош гирифтани хунармандони уструшанӣ Виркан ва Озар тасвир шудааст. Тасвири тангаи тиллоро дар роман бо тасвири чунин танга дар китоби “Тоҷикон”-и Б. Ғафуров муқоиса мекунем:

“Дар як сӯйи танга тасвири камонваре нақш ёфта буд, ки ба ҷанг омодагӣ мебинад ва ба забони юнонӣ номи шоҳ Антиоха навишта шудааст. Дар тарафи дигари танга як тарафи рӯйи ҳокими Фарғона шоҳ Мугуа акс ёфтааст” [12, 45].

“Ғайр аз ин дар Суғд (ва қисман дар Бохтар) дигар тангаҳо ҳам дар муомилот буданд. Тангаҳое, ки дар паси он сурати камонгар сабт шудааст, ҷолиби диққат мебошад; бо хатти юнонӣ номи шоҳи селевкиён Антиох навишта шудаасту вале дар рӯи танга Антиох не, балки расми волии маҳаллӣ нақш ёфтааст” [8, 175].

Лозим ба таъкид аст, ки дар иқтибоси боло аз китоби “Озар аз Уструшан ё худ шамшери Спартак” ба сабаби бедидатию бесалоҳиятии тарҷумон ба ҷои “Антиох” “Антиоха” шакли падежи родителний русӣ омадааст.

Ҳамчунин тафсилоти аз ҷониби императори Чин Ван Ман нашр гардидани фармон дар бораи маҳдуд кардани ғуломдорӣ дар “Всемирная история” [4, 516] зикр шудааст.

Дар романи “Озар аз Уструшан ё худ шамшери Спартак” қайд шудааст, ки баъди бори дуюм ба асорати чинӣҳо афтодани қаҳрамон ӯ ба шӯриши ғуломон таҳти роҳбарии Фан Чун ҳамроҳ мешавад. Шӯриши ғуломон таҳти сарвари Фан Чун бо номи “Абрӯсурхон” маъруф буд. Сабаби чунин ном гирифтани шӯришро Ато Ҳамдам ва Леонид Чигрин чунин шарҳ медиҳанд:

“Доҳии халқ дастаи Сим Тсенро самимона пазирай кард, Озар аз он саҳт дар ҳайрат монд, ки абрӯвони ҳамаи ғуломони шӯришгар сурх буд. Фан Чун фаҳмонд, ки ин корро мо дидаю доништа кардем, то ки дар задухӯрдҳо бо душманон одамон якдигарро шинохта тавонанд. “Абрӯсурхон” на як бору ду бор бо дастаҳои императорӣ даст ба гиребон шуда, онҳоро несту нобуд кардаанд” [12, 145].

Дар китоби “Всемирная история” низ ҳамин шарҳ оварда шудааст: Дар ин шароит шӯриш ба таври стихиявӣ забона зад ва ғавран қисми зиёди қаламравро фаро гирифт. Ба шӯриш заминдори қашшоқ Фан Чун роҳбарӣ мекард. Барои аз дигарон фарқ кардани ҷонибдорони худ Фан Ман фармон дод, то ҳама абрӯвонашонро сурх кунанд. Бинобар ин ҳаракат номи “Абрӯсурхон”-ро гирифт [7, 517].

Дар бораи иштироки Озар дар ин шӯриш як нуктаро гуфтан ҳатмист: Шӯриши Спартак солҳои 73-71 пеш аз милод ба вуқӯъ пайвастааст. Исёни “Абрӯсурхон” бошад, солҳои 15 – 27 милодӣ, яъне тахминан 95 сол баъди шӯриши Спартак рух додааст [7, 517-519]. Чунин ноҳамхонии таърихӣ ё чи тавре ки дар адабиётшиносӣ мегӯянд, “анахронизм” умуман дар баъзе мавридҳо дар романҳои таърихӣ дучор мешаванд ва аз нуқсони ҷиддӣ ба шумор намеравад.

Лозим ба таъкид аст, ки аз фасли 18-уми баҳши дуюми китоб “Гладиатор” то ба охир вақоеи роман дар қаламрави Италия мегузарад. Сюжети роман бо сюжети китоби “Спартак”-и Раффаэлло Чованоли, аз ҳамин фасл то фасли 9-

уми баҳши сеюми китоб пайваст мешавад. Ва маҳз дар ҳамин қисми китоб муаллифон пурра сюжету фабулаи китоби “Спартак”-и Ҷованолиро пазируфта, бо маҳорати том қаҳрамониашонро ба вақоеи дар романи нависандаи италиявӣ тасвир шуда ворид сохтаанд.

Ба ибораи дигар, Озари Уструшанӣ дар он хатҳои сюжетии романи Ҷованоли [13], ки маҳсули таҳайюли бадеии нависандаи нимаи дуюми қарни XIX Италия будани онҳо аниқу дақиқ аст, яъне ин воқеаҳо ҳақиқати таърихӣ надоштанд, фаълоне иштирок мекунад. Барои қаҳрамони худро ба батну матни вақоеи дар романи Ҷованоли тасвир шуда ворид сохтан, Ато Ҳамдам ва Леонид Чигрин маҷбур шудаанд, ба тафсири бадеии баъзе ҳодисаҳои романи ҳамтои италиявии худ тағйирот дароранд, то ҳузури Озари Уструшанӣ дар ин ё он воқеа мантиқию табиӣ бошад.

Ато Ҳамдам ва Леонид Чигрин дар романи худ ду манбаи асосии китобашон осори илмӣ чиншиноси маъруфи рус Н. Я. Бичурин (Иакинф) ва “Ёддоштҳо дар бораи ҷанги Галлия”-и Гай Юлий Сезарро номбар ва аз онҳо иқтибосҳо овардаанд.

Романи нависандаи Италия Р. Ҷованоли “Спартак” низ ба ҳайси маъхаз аз ҷониби Ато Ҳамдам ва Леонид Чигрин мавриди қарор гирифтааст. Гузашта аз ин муаллифони китоби “Озар аз Уструшан ё худ шамшери Спартак” концепсияи бадеӣ ва фабулаю сюжети романи Ҷованолиро ҳам пазируфтаанд. Ва ҳамин амал, яъне қаҳрамони худро ба сюжети асари муаллифи дигар, ки асари ӯ 133 сол муқаддам дар мамлакати дигар ба нашр расидааст, ворид сохтан дар таърихи адабиёти муосири тоҷик собиқа надорад. Гуфтан лозим аст, ки Ато Ҳамдам ва Леонид Чигрин ин қорро бо маҳорату истеъдоди хеле олӣ анҷом додаанд ва вуруди қаҳрамони онҳо ба сюжети романи Ҷованоли хеле табиӣю мантиқӣ сураат гирифтааст.

Шӯриши Спартак аз ҷумлаи он воқеаҳои таърих аст, ки аҳамияташ аз доираи таърихи як давлат, яъне Италия кайҳо берун баромада дар тамоми ҷаҳон ба рамзи муборизаи мазлумон баҳри озодӣ табдил ёфтааст. То имрӯз одамон дар мамлакатҳои гуногун ба фарзандонашон номи Спартакро барои он мегузоранд, ки дар шуури тамоми мардуми дунё исми Спартак таҷассуми инсонии комили адолатхоҳу адолатҷӯю адолатпарвар, тимсоли фидокорию ҷоннисорӣ ва садоқати бепоён дар мубориза баҳри озодии мазлумон, рамзи мардонагӣю шучоат аст. Бинобар он табиист, ки ин шӯриш манбаю сарчашмаи илҳами осори бисёр адибону санъаткорон гаштааст. Мавҷудияти асарҳои бадеӣ, чанд роман, балет, филмҳои бадеӣ дар бораи шӯриши Спартак далели гуфтаҳои боло мебошанд.

Муҳаққиқони муосир дар асоси ахбори парокандаю мухтасари муаррихони Рими Қадим, аз ҷумла Плутарх, Аппиан, Саллюстий ва дигарон дар бораи шӯриши Спартак маълумоти зеринро зикр кардаанд, ки дар бобати сикҳати онҳо шубҳаю гумон вучуд надорад: дар мактаби гладиатории Лентул Батиат дар шаҳри Капуя ба вукӯъ пайвастанӣ сӯиқасд бо иштироки 200 гладиатор, фош шудани сӯиқасд; ба кӯҳи Везувий фирор кардани 78 нафар гладиатор, пешво интиҳоб шудани Спартак, Крикс, Эномай, дар тӯли се сол дар якҷанд

мухорибаҳо дастболо шудани гладиаторҳо, ба 120 ҳазор нафар расидани теъдоди шӯришгарон; соли 71 дар Апулия дар мухорибаи ҳалқунанда бо лашкари римиён тахти фармондеҳии Марк Красс ба шикаст мувоҷеҳ шудани гладиаторҳо ва кушта шудани Спартак [1, 604-607].

Дар бораи ду пешвои шӯриш-Крикс ва Эномай муаррихони бостон маълумот намодаанд [1, 605]. Роҷеъ ба Спартак ва шахсияти ӯ маълумот бештар аст. Табиист, ки дар таърихномаҳо маҳалли мухорибаҳо, номи сарлашкарони римие, ки бо гладиаторҳо ҷангида, шикаст хӯрда буданд, теъдоди сарбозони ҳарду тарафи размандӣ ва дигар ҷузъиёт зикр шудаанд [3, 294-296].

Романи Ато Ҳамдам ва Леонид Чигрин дар таърихи адабиёти навини тоҷик, алалхусус насри таърихӣ асари бесобиқа мебошад. Гап дар сари он аст, ки бахшида ба шӯриши “Спартак” асарҳои бисёр таълиф шудааст. Табиист, ки ҳар адиб ё санъаткор дар доираи истеъдоду маҳорат, ҷаҳонбинию мақсаду мароми эҷодӣ “Спартак”-и худро меофарад. Бинобар ин, масъалаи “Спартак”-и Ҷованоли аз филми “Спартак”-и дар нимаи дуоми асри XX ба навор гирифтаи синамогарони амрикоӣ ё аз филми бисёрсериягии дар даҳаи якуми қарни XXI ба навор бардошта ҳам аз лиҳози банду басти сюжет ва ҳам аз лиҳози ғояи асар фарқи зиёд дорад. Байни ҳамаи асарҳои ба мавзӯи шӯриши гладиаторони Рими қадим бахшида шуда, романи Ҷованоли аз нуқтаи назари ғоя ва инъикоси воқеаҳо беҳтарин ва маъруфтарин аст. Чи тавре ки зикр гардид, Ҷованоли ҳақиқати таърихро ҳатталимкон саҳеҳ инъикос кардааст, лекин табиист, ки ӯ ба асар қаҳрамонону вақоеи тахайюлиро низ ворид сохтааст.

Ҳадафи тадқиқоти мазкур қабл аз ҳама муайян намудани ҷойгоҳи романи таърихӣ, таъйин кардани мавқеу мақоми он дар насри давраи истиқлолияти миллии Тоҷикистон аст. Муаллиф заминаҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ва фарҳангии пайдоиш, таҳаввул, рушд ва тақомули романи таърихӣ имрӯзро дар робита бо давраи нави таърихӣ – истиқлолияти давлатии Тоҷикистон ба риштаи тадқиқ қашидааст, кӯшиш ба харҷ додааст, ки равобити романи таърихӣ давраи номбурдaro бо дастовардҳои насри шӯравии тоҷик ба исбот расонад.

Пайнавишт

1. Бичурин, Н. Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древнейшие времена. В 3 т. / Н. Я. Бичурин – М., Л.: Академия наук СССР, 1950. – 2 т.
2. Большая Советская Энциклопедия: в 30 т. – М.: Государственное научное издательство Советская энциклопедия. 1977 – 26 т.
3. Всемирная история: в 10 т. [под. ред. Утченко С.А. и др.]. – М.: Политическая литература, 1956. – 2 т.
4. Герхардт, М. Искусство повествования: Литературные исследования «1001 ночь»; [перевод английского Матвеева М.]. / М. Герхардт – М.: Наука, 1984. – 456 с.
5. Гафуров, Б. Тоҷикон: Таърихи қадимтарин, қадим ва асри миёна / Б. Гафуров. - Душанбе: Ирфон, 1988. – 416 с.
6. Джованьоли, Р. Спартак / Р. Джованьоли – М.: Детская литература, 1980. – 618 с.

7. История древнего мира: в 2 т. Греция и Рим.— М.:Просвещение,1982. —2 т.
8. История таджикского народа: Древнейшая и древняя история / в 6 т. [под ред. акад. АН РТ Б.А. Литвинского, член. корр. АН РТ В.А. Ранова]. — Душанбе: Суруш, 1998. — 1 т.
9. Ёлмасова, З. Истиклол ва инкишофи романи таърихӣ / З. Ёлмасова. - Хучанд: Меъроҷ, 2011. — 342 с.
10. Ёлмасова, З. Усулҳои истифодаи манобеи таърихӣ ва адабӣ дар романҳои таърихӣ давраи истиқлолият / З. Ёлмасова // Номаи донишгоҳи ДДХ ба номи акад. Б. Ғафуров (илмҳои ҷомеашиносӣ). — 2013. №4 (37). — 49 с.
11. Хамдам, А., Чигрин, Л. Озар из Уструшаны или Меч Спартака / Ато Хамдам, Леонид Чигрин. — Душанбе: Аржанг, 2007. — 590 с.
12. Ҳамдам, А., Чигрин, Л. Озар аз Уструшан ё худ шамшери Спартак / А. Ҳамдам., Л. Чигрин. — Душанбе: Душанбе: ЭР – граф, 2010.-554 с.
13. Чованоли, Р. Спартак / Р. Чованоли. — Душанбе: Адиб, 1988. — 528 с.

BADIY MATNDA LEKSIK-POETIK BIRLIKLAR

Yusupova Dildora Yunus qizi,

Buxoro davlat universiteti dotsenti, f.f.f.d. (PhD)

Annotatsiya: Ijodkor yuksak saviyadagi asarlarni yaratishi uchun unga faqat iqtidorning o'zi kifoya qilmaydi. Badiiy adabiyot bilan shug'ullanayotgan yozuvchi yoki shoir, avvalo, yetuk so'zshunos bo'lishi shart. Ya'ni lisoniy birliklarining ham, ularning nutqiy voqelanishidagi har bir unsur, shakl yoki mazmunning ham o'z vazifasi, qurshov doirasida o'rni, paradigmatic qatorlari, sintagmatik, assotsiativ munosabatlari, ierarxiyasi, shuningdek, lisoniy va nutqiy birliklarning o'ziga xos yashash, birikish, ifodalash qonuniyatlaridan xabardor bo'lishi juda muhim.

Kalit so'zlar: bagiiy matn, ijodkor mahorati, leksik-poetik birliklar, so'zshunoslik.

Аннотация: Одного таланта художнику недостаточно для создания качественных произведений. Писатель или поэт, занимающийся художественной литературой, должен прежде всего быть искусным мастером слова. То есть каждый элемент, форма или содержание языковых единиц и их речевая реализация имеют свою функцию, место в среде, парадигматические линии, синтагматические, ассоциативные отношения, иерархию, а также уникальное существование языковых и речевых единиц. очень важно знать законы сочетания, выражения.

Ключевые слова: художественный текст, творческие способности, лексико-поэтические единицы, слововедение.

Annotation: Talent alone is not enough for an artist to create quality works. A writer or poet engaged in fiction must first of all be a skilled wordsmith. That is, each element, form or content of linguistic units and their speech implementation has its own function, place in the environment, paradigmatic lines, syntagmatic, associative relationships, hierarchy, as well as the unique existence of linguistic and speech units. It is very important to know the laws of combination and expression.

Key words: *literary text, creative connotations, lexical and poetic units, word studies.*

İstalgan badiiy asarning joni, uyushtiruvchisi yoki shaxmat doskasidagi “farzin”i badiiy soʻz hisoblanadi. Muayyan ijodkorning soʻz qoʻllashi sanʼat darajasiga koʻtarila olganmi yoki yoʻq, buni baholash uchun, avvalo, soʻz, uning lugʻaviy maʼnosi va bu maʼnoning aslini ijodkor ham, oʻquvchi ham aniq va teran tasavvur etishi, yurakdan his eta olishi juda muhim. Zero, oddiy soʻzni badiiy soʻz darajasiga koʻtara olish, uni oʻrnida qoʻllashga erishish, soʻzning ichki zotiy imkoniyati va shu imkoniyatidagi yashirin maʼno-mohiyat nozikliklarini voqelantirish, shuningdek, shakl va mazmun simmetriyasini taʼminlashga erishish turli tasvir usullari-yu vositalari orqali amalga oshiriladi. Demak, ijodkor oʻz asarida ifodalayotgan gʻoya yukini soʻz zimmasiga yuklaydi, chunki soʻzning ichki imkoniyatida bu vazifani uddalay olish qobiliyati mavjud. Bu ijodkordan umumiylikni alohidalikda, mohiyatni hodisaviylikda, imkoniyatni voqelikda, sababiyatni oqibat – natijada mahorat bilan berishni talab etadi.

Maʼlumki, lingvistikada tildagi nominativ birliklarning mazmun jihatini oʻrganishda konnotativ semantikaga alohida diqqat qaratiladi. Ushbu masala tadqiqini monografik planda amalga oshirgan olim V.N.Teliya: “Konnotatsiya – til birliklari semantikasiga uzual yoki okkozional ravishda kiradigan, nutq subʼektining borliqni jumlada ifodalashida uning ayni shu borliqqa boʻlgan hissiy – baholash va stilistik munosabatini ifodalaydigan hamda shu axborotga koʻra ekspressiv qimmat kasb etadigan mazmuniy mohiyat” [4]dir deb taʼriflaydi.

M.Yoʻldoshev esa: “konnotatsiya soʻzlovchining borliqni ifodalash vositalariga munosabatiga daxldor”[2] boʻlgan jihat ekanligini yozadi.

Demak, lisoniy bosqichning leksik sathidan mustahkam oʻrin egallagan har bir leksema oʻzi mansub paradigmatic qatordagi boshqa leksik birlik bilan, shuningdek, bir paradigmaga mansub boʻlmagan birliklar bilan sintagmatik (qoʻshnichilik) munosabatlarida yoki ierarxiyasida ham oʻzi ifodalaydigan lugʻaviy maʼnodan tashqari hissiy-taʼsiri mohiyatni ham yuzaga chiqarishga tayyor turadi. Veronika Teliya: “soʻzning leksik maʼnosini, kamida, uch makrouzvning kombinatsiyasi sifatida tasavvur etish mumkinligini aytadi:

- 1) maʼnoning borliqdagi muayyan reallikni ifodalovchi denotativ uzvi;
- 2) kategorial-grammatik uzvi;
- 3) nutq subyektining soʻz orqali ifodalangan narsaga munosabatini anglatadigan emotiv-modal uzvi.

Ana shu uchinchi uzv ekspressiv boʻyoq, uslubiy boʻyoq, emotsional boʻyoq, subʼektiv baho kabi tushunchalarni umumlashtiruvchi konnotativ maʼnolardir”[4] deb yozadi.

Oʻzbek tilshunosligida olima V.Teliya tomonidan eʼtirof etilgan uchinchi uzvning mazmun-mohiyati ancha batafsil ochib berilganligini qayd etishimiz zarur. Poetik matnning lingvopoetik tahlili ijodkorning til birliklari foydalana olish mahoratini, emotsional-ekspressiv ifoda semalari qabariq holda reallashgan leksik-stilistik, morfostilistik hamda sintaktik jihat bilan bogʻliq oʻrinlarni aniqlash va ular ijodkorning gʻoyaviy-badiiy maqsadini voqelantirish uchun qay darajada xizmat qila

olganligini ochib berishni taqozo etadi. Bunda, avvalo, badiiy asar tilidagi sinonimiya, antonimiya, omonimiya, graduonimiya, partonimiya, giperonimiya, polisemiya, istorizm, arxaizm, neologizm, okkozional birliklar, dialektizm, varvar yoki vul'garizmlar ajratib olinadi va ular asar g'oyasi(lirik qahramon holati)ni yoritishda qay darajada xizmat qila olganligi tahlilga tortiladi.

Quyida Halima Xudoyberdiyeva she'riyatining leksik-poetik xususiyatlarini shu asosda tahlil etishga harakat qilamiz.

Ma'nodosh so'zlar, odatda, "shaklan har xil, ammo aynan bir tushunchani turli bo'yoq va ottenka tusi bilan ifodalaydigan leksema turi, ya'ni sinonimlar (gr. siynonimos – "bir nomli"). Sinonim leksema orasidagi munosabat sinonimiya yoki sinonimik munosabat deb yuritiladi"[1].

Ma'lumki, ma'nodosh so'zlarning semantikasi, ularning atash va vazifa bajarishida aynan birxillik bo'lsa-da, ularning ifoda semasi farqlanadi. O'zbek tili ma'nodosh so'zlarga juda boy. So'z qudratini, nafosatini, uning ta'sir kuchini his eta oladigan, til sezgirligi yuqori bo'lgan haqiqiy ijodkorgina tilimizdagi ma'nodosh so'zlar ichidan tasvir maqsadi va ruhiyatiga muvofiq keladigan aniq munosib so'zni topib asarining kerakli o'rnida qo'llaydiki, shu tariqa o'z o'rniga tushgan so'z o'quvchi shuurini ohanrabodek o'ziga tortadi, uning tiliga, diliga ko'chadi. O'z o'rnida qo'llanilgan so'zgina qahramonlar ruhiyati hamda tasvir obyektining eng kichik qirralarigacha real ko'rsatib berishga qodir bo'ladi.

Badiiy matndagi ma'nodosh so'zlar tahlilida, asosan, ikki jihatga e'tibor qaratish muhim hisoblanadi. Bunda ijodkor –

1) sinonimik qatordagi birliklardan ifodalanayotgan mazmun uchun o'z didi, saviyasi, so'zni his eta olish qobiliyatiga qarab eng maqbulini tanlaydi. Jumladan, jannat ~ behisht ~ rizvon

Quyidagi she'rda shoira behisht so'zi o'rnida uning boshqa sinonimlari jannat yoki rizvon so'zlarini qo'llasa ham, she'r vazniga (bo'g'in soniga) putur yetmas edi. Ammo shoira deyarli barcha o'zbek uchun umumiste'mol so'zga aylanib ulgurgan jannat birligini qo'llamaydi yoki "Qur'oni Karim" oyatlaridan, hadisi shariflardan xabardor bo'lmagan kishi rizvon so'zining lug'aviy ma'nosini tushunmasligi ham tabiiy hol. Shunday sharoitda ijodkor "ko'pchilikning qulog'iga tekkan" birlik(behisht)ni ajratib qo'llaydiki, bu uning so'zdan o'rinli foydalana olish mahorati bilan bog'liq.

Ustoz G'afur hakimona bashorat qila bilgan?

Qalb qonidan bo'lmoqligin qiz deganning barini.

Odam Ato yigit chog'da qiz bola deb quvilgan,

O'ksinmasdan tashlab ketgan behishtning bog'larini.

(“Singlim Gulnoraga” she’ridan)

Mazkur she’rdagi o'ksinmasdan so'zi o'rnida ranjimasdan birligini qo'llash ham mumkindek ko'rinadi, biroq o'ksinmaslik so'zining ma'no darajasi ranjimaslik, hatto xafa bo'lmaslik, achchiqlanmaslik kabilardan ko'ra yuqoriroq.

bo'ron ~ to'fon ~ bo'hron ~ qasirg'a

Nahot sor burgutni shubhalar yengdi,

Nechun qarashingda azob surati.

Ne uchun ko‘zingda gohi goh endi,

Men uqib yetmagan to‘fon turadi. (“Iqrorlik” she’ridan)

Band oxirida shoira nega aynan to‘fon so‘zini qo‘llagan? “Men uqib yetmagan to‘fon turadi” misrasida qofiya jihatidan bo‘ron, bo‘hron so‘zlari ham to‘g‘ri keladi-ku? Yoki bu qo‘llash tasodifiymi?

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” ga murojaat etamiz:

Bo‘ron 1 To‘zon yoki qor-yomg‘ir aralash esadigan shiddatli shamol. Bo‘ri bo‘ronda quturar. (Maqol)

...3 ko‘chma Shiddatli, davomli harakat; oqim; to‘fon. Nahot yovuz bo‘ron xasdek uchirgay [7].

To‘fon [a] kuchli suv toshqini; zo‘r g‘avg‘o; to‘polon. 1 Shiddatli bo‘ron, dovul. ...terakning shovullashi to‘fon bosib kelayotgandek kuchayaverdi. (A.Muxtor)

...4 Diniy afsonalarga ko‘ra, odamlarning gunohi uchun butun dunyoni bosgan suv toshqini [8].

Agar izohlarga e‘tibor bersak, o‘z ma‘nosiga ko‘ra bo‘ron – shiddatli shamol; to‘fon esa kuchli suv toshqini. Aslida bu so‘zlar zamiridagi harakatning tezligi (shiddatli, kuchli) o‘zaro ma‘nodosh. Ammo bo‘ron va to‘fon tabiatdagi bir xil hodisalar emas. Aslida,

Ne uchun ko‘zingda gohi goh endi,

Men uqib yetmagan to‘fon turadi

misralarida ko‘chma ma‘no bo‘lib, undan “o‘zim bilmagan qaysi gunohlarim uchun sening ko‘zlaringda (menga atalgan) kuchli suv toshqini turibdi”, degan mantiq kelib chiqyapti. Agar inson ko‘zi orqali suv (ko‘zyoshi) to‘kishini va yana kishi, odatda, o‘ziga juda yaqin tuyg‘u – muhabbatdan voz kechayotganda ham ko‘zlaridan achchiq alam yoshi chiqishini hisobga olsak, misrada to‘fon so‘zi o‘rnida kuchli shamol ma‘nosini beruvchi bo‘ron so‘zini qo‘llay olmaymiz.

Demak, shoiraning she‘riy misrada to‘fon so‘zini qo‘llashi tasodifiy emas. Keyingi misralarda ham har bir leksik birlik o‘z o‘rnini topganini kuzatish mumkin:

ko‘klam ~ bahor ~ navbahor

Hali ham ketgan yo‘q madori,

Hali soz sozlarga o‘xshaydir.

Bahordan yosh edi bahori –

Kuzi ham yozlarga o‘xshaydir. (“Kuzgi daraxt” she’ridan)

oqshom~tun~ kechqurun~ shom

Balki kimdir zor ketgandir mehrim, yurak taftimga,

O‘ltiribman yashab o‘tgan umrim qisqa tuyulib

Yarim umr o‘tdi, oldim, yurak, seni kaftimga –

G‘amgin shotut soyasida shom kelarkan quyulib.

(“Yarim umr o‘ylari” she’ridan)

2) yaratayotgan poetik matn tarkibida badiiy tasvirda ta’sirchanlikni oshirish maqsadida sinonimik qatordan bir emas, ikki yoki undan ortiq birlikni tanlab olish va uyg‘unlikda qo‘llash masalasi hisoblanadi. Chunonchi,

dil~ko‘ngil~yurak

Deylik, bir but dilga sachrab ketdi qon,
 Bir ko'ngil o'tlarda qovrilar, tutar.
 Ayting, malham qayda, kelar u qachon,
 Bir ko'ngil yarasi qanchada bitar?
 Menga mana shuning hisobi kerak,
 Tag'in izi qolmay bitarmi yurak? ("Hisob-kitob haqida" she'ridan)
sevgi ~ ishq ~ muhabbat
 Muhabbat, sevardim seni jon qadar,
 Sen bunda ishqmas, yo'q, kulfatsan, mastsan.
 Sevgi, sen ham endi ketarsan badar,
 Qaytib bu ko'ylakni dazmollamassan. ("Eng toza meva" she'ridan)
ma'yus~mungli ~ munis
 Ko'nglim ma'yus tortadi kuzgi bog'dagi holdan –
 Qushlar mungli, izlashar xayrlashmoq chorasini.
 Rangpar daraxtlar munis sollarishib shamolda,
 Bosh chayqashib qilarlar "yo'q, yo'q" ishorasini. ("Kuzgi bog'" she'ridan)
ona~ena; dast~qo'l
 Bellari bukilib, ko'tararkan dast,
 Ezgu umidlarga yo'g'rilgan chog'da.
 Munavvar kelajak ota-onamas,
 Enalar qo'lida yo'lga kirmoqda. ("Onalar haqida" she'ridan)

Tilda ma'nodoshlik paradigmasi doimo ochiq turadi, zero jamiyat, davr talabi asosida ayrimlari iste'moldan chiqib, qator yangilari bilan boyib boraverishi ma'lum. Nutqda sinonimik qator atash birliklari, mustaqil leksemalar, polesemantik so'zlar, frazeologik birlik, yasama so'z, o'zlashma birliklar, so'z birikmasi yoki boshqa ko'chma birliklar hisobiga to'lib, kengayib borishi mumkin. Zero, "kontekstual sinonim sifatida nutqning go'zalligi va boyligini ta'minlovchi vosita sanaladi" [3]. Ma'nodoshlikdan ikki holatda–

1) nutqiy hosilalarning qaytarig'i oqibatida paydo bo'ladigan ifoda kambag'alligi, rangsizligi va siyqalikdan qochish uchun;

2) tasvir obyektiga e'tiborni jalb qilish uchun rang-baranglikni ta'minlash maqsadida foydalaniladi.

Shoir ijodida bu kabi misollar ko'plab uchraydiki, bu, bir tomondan, ijodkorning so'z qo'llash mahoratini namoyon etsa, ikkinchi tomondan, badiiy matnda leksik-poetik birliklar muhim ahamiyat kasb etishini dalillaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Жамолхонов Х.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. 2-қисм. (Лексикология ва фразеология. Лексикография.) – Тошкент: Талкин, 2005. – 158-б.

2.Йўлдошев М. Бадий матн ва унинг лингвопоетик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2006. –125 б.

3.Каримов С. Ўзбек тилининг бадий услуби. – Самарқанд: Зарафшон, 1992. –140 б.

4.Телия В. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц. – Москва, 1986. – 5-с.

5.Yusupova D., Yuldasheva D. Halima Xudoyberdiyeva she'riyati lingvopoetikasi. – Germaniya: Globe Edit. – 2020. –125 b.

6.Yuldasheva D. Hozirgi o'zbek adabiy tili (1-kitob). – Buxoro: Bukh. Hamd Print, 2023.–140 b.

7.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Б” ҳарфи <https://n.ziyouz.com>

8.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. “Т” ҳарфи <https://n.ziyouz.com>

“LAZGI” TARONASIGA ASOS BO‘LGAN MUXAMMAS

Boltayeva Gulchehra Shokirovna,

NavDPI, O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti, f.f.n.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek adabiyotining yetuk vakili Komil Xorazmiyning milliy raqs san'atimizda alohida o'ringa ega jozibador “Lazgi” taronasi matniga asos bo'lgan muxammas tahlil qilinadi. Muxammasning badiiy-estetik qimmatini misralarda tasvirlangan yor obrazi, oshiq qalbidagi tuyg'u, hayajon betakror tashbehlarda o'ziga xos ifodalanganligi orqali ochib beriladi.

Kalit so'zlar: muxammasnavislik an'anasi, ta'bi xud muxammas, taxmis, adabiy ta'sir, lirika, musiqa.

Аннотация. В этой статье проанализирован неповторимый текст прекрасной песни Камилы Хорезми «Лазги», занимающей особое место в нашем национальном танцевальном искусстве. Художественно-эстетическая ценность мухаммаса раскрывается в его образе, описанном в стихах, чувстве любви, его неповторимом выражении в волнующих и неповторимых образах.

Ключевые слова: традиция мухаммаснавизма, свободный мухаммас, тахмис, литературное влияние, лирика, музыка.

Abstrakt. This article analyzes the unique text of Kamil Khorezmi's beautiful song “Lazgi”, which occupies a special place in our national dance art. The artistic and aesthetic value of mukhammas is revealed in his image described in poetry, the feeling of love, his unique expression in exciting and unique images.

Key words: tradition of mukhammasnavism, free mukhammas, tahmis, literary influence, lyrics, music.

Mustaqil – ta'bi xud muxammasning go'zal namunasi Komil Xorazmiy ijodida ham uchraydi. Shoir devoni ko'zdan kechirilganda, devonda 20 ta muxammas mavjudligi aniqlandi [2, 175-208]. Bu muxammaslardan 13 tasi tab'i xud, 7 tasi esa taxmis-muxammaslardir. Taxmis-muxammaslarning 2 tasi Alisher Navoiy, 2 tasi Rojiy, qolgan 3 tasi Xoja, Feruz va Munis g'azallariga bog'langan. Shoir muxammaslari, asosan, ishqiy mavzuda yozilgan. “Shoirning badiiy ijodi Sharq poeziyasining eng yaxshi an'analari asosida, birinchi navbatda, ulug' Alisher Navoiy lirik merosining ta'sirida shakllangan. Komil tom ma'noda lirik shoir bo'lib, uning borliqqa, hayotga munosabati uning nafis lirik kechinmalari orqali ifodalangan. Shuning uchun uning poeziyasida she'rning g'azal, muxammas, musaddas, murabba' kabi turlari asosiy o'rinni egallaydi” [2,7]. Komil ijodining o'ziga xosligi shundaki, shoir sodda va ravon jumalarga buyuk hayotiy falsafani singdiradi. Muhabbat, inson

va hayotni ulug‘lash Komilning masnaviy, g‘azal, qit‘a, murabba’, muxammas, musaddas, musammanlarida o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Komil Xorazmiyning 7 banddan iborat quyidagi muxammasi xalqimiz orasida mashhur. Milliy raqs san‘atimizda alohida o‘ringa ega jozibador “Lazgi” taronasi shu muxammas matni asosida ijro etiladi. Misralarda yor obrazi, oshiq qalbidagi tuyg‘u, hayajon betakror tashbehlarida o‘ziga xos tasvirlangan. Muxammasning dastlabki bandida shoir mumtoz adabiyotda ko‘p uchraydigan an‘naviy so‘roq usulidan foydalanib, yorning sifatlaridan hayratini ifoda etadi:

Qaysi falak burjining mehri pur anvorisen,

Qaysi sadaf durjining gavhari shahvorisen?

Qaysi Ho‘tan ohusi, nofai totorisen,

Qaysi chamanzorning lolavu gulnorisen?

So‘yla mango ey sanam, kimni sevar yorisan? [2,193].

Misralarda qo‘llangan so‘zlarning ma‘nosi Navoiy asarlari lug‘atida quyidagicha berilgan: “**mehr**” – quyosh, oftob [3, 389]; “**anvor**” – nurlar, ravshanliklar, yorug‘liklar [3, 49]; “**sadaf**” – dengiz shillig‘i, marvarid qobig‘i, durj – 1. Qiymatli toshlar solinadigan quticha [3, 540]; 2.maj. Og‘iz, ko‘ngil; “**shahvor**” – yirik va a‘lo dur [3, 693]; “**nofai totor**” – toza va eng xushbo‘y mushk; xushbo‘y qora modda bo‘lib, Chin va Ho‘tan ohulari kindigida yetishadi deyiladi [3, 469]. Oshiq yorini eng go‘zal sifatlar bilan ta‘riflaydi. Tajohuli orif san‘ati vositasida oshiq yoriga “Qaysi falakning eng porloq nur sochuvchi quyoshisan? Qaysi ko‘ngilning bebaho, a‘lo, noyob gavharisan? Qaysi Ho‘tan ohusining xushbo‘y mushkisan? Qaysi chamanzorning lolayu gulisan? Kimning sevar yorisan?” – deya murojaat qiladi. “Qaysi” so‘zining misralarda takror qo‘llanishi o‘ziga xos mahorat belgisi bo‘lib, ma‘noni kuchaytirishga, shoir badiiy maqsadini go‘zal ifodalashga xizmat qilgan. Mehri pur anvor, gavhari shahvor, nofai totor, lolavu gulnor, sevar yor kabi birikmalar istiora bo‘lib, yorning sifatlarini betakror tasvirlashda qo‘llangan. Muxammasda istiora va sifatlash yetakchilik qilgan. Yor quyoshga, gavharga, durga, chamanzorning gulu lolalariga o‘xshatilgan. “Ho‘tan ohusi” orqali talmeh san‘ati yuzaga chiqqan. Bandda “anvorisen-shahvorisen-totorisen-gulnorisen-yorisan” so‘zlari “i” unlisi orqali bog‘lanib, mutlaq-i mujarrad qofiyadoshlikni tashkil etgan. Mehri pur anvorisen, gavhari shahvorisen, nofai totorisen, lolavu gulnorisen, sevar yorisan birikmalari zulqofiyataynni hosil qilgan. Muxammas bandlari “a-a-a-a-a-a”, “a-a-a-a-b” tarzida qofiyalanish sxemasiga ega bo‘lib, misra tarje‘i asosida shakllangan. Mustaqil muxammaslarga xos xususiyat sifatida “So‘yla mango ey sanam, kimni sevar yorisan?” refren misrasi barcha bandlarda o‘zgarishsiz takrorlangan.

Muxammasning ikkinchi bandida ham yor tasviri ravon jumlalarda davom ettiriladi. Misralarda qo‘llangan “**la‘li lab**” - qizil rangli tosh, majoziy ma‘noda esa sevgilining qip-qizil labi [3, 334], “**gulfishon**”- gul sochuvchi, guldek ochilib turuvchi [3, 164]; “**fuzun**”-ortiq, ziyoda, ko‘p [3, 642]; “**bexonumon**” so‘zi esa uy-joysiz, darbadar, sarson-sargaron [3, 113] ma‘nolarini bildiradi. Yorning go‘zal qomati oldida sarv daraxti ham lol, unga oshiq, banda, la‘li labining rashkida g‘unchaning ham bag‘ri qon. Bag‘ir qoni – qizil va la‘li lab – sevgilining qip-qizil labi o‘rtasidagi o‘xshashlik asosida istiora san‘ati yuzaga chiqqan. Chamanning

sahnida yor gul yuzini ochsa, uning hajrida darbadar bulbul haddan ziyoda, keragidan ortiq nolayu fig'on qiladi. Chunki bulbul chamanzorning va qizil gulning shaydosi. Shoirning tashbeh uchun tanlangan ashyolari misralarga o'zgacha ko'rk bag'ishlagan. Yorning latofatda tengsiz go'zal yuzi gulga, oshiqning hijron ohlaridan yaralgan nolasi bulbulning nolasiga qiyoslanadi. Misralarda "ravon-qon-gulfishon-bexonumon" so'zlari o'zaro qofiyadosh bo'lib kelgan:

Qomatingga bandadur bog' aro sarvi ravon,
La'li labing rashkidin g'uncha erur bag'ri qon.
Chunki chaman sahnida bo'lsa yuzing gulfishon,
Nolasin aylar fuzun bulbuli bexonumon,
So'yla mango ey sanam, kimni sevar yorisan? [2, 193]

Muxammasning uchinchi bandida yorning mumtoz adabiyotdagi an'anaviy obrazi gavdalandirilgan. Ma'shuqaning oshiqlariga ko'rsatadigan nim tabassumi ularni yig'latib, yurganda chiroyli qomatiga to'biyu shamshod banda bo'lishi tasvirlanadi. Shoir yorning qomatini to'bi – jannatdagi go'zal daraxtga hamda shamshod – sarvga o'xshagan xushqomat va chiroyli daraxtga qiyoslaydi. Yorning duraxshon – yarqiroq porloq yuziga quyosh banda, oy esa yor yuzining chiroyi oldida sharmanda. Shoir yor tasvirida mubolag'a san'atidan foydalanib, tashbeh san'ati asosida tasvirda o'ziga xos mahorat ko'rsatadi. Bandda mushabbih (o'xshatish) va mushabbihun (o'xshatilmish) o'rtasidagi bog'liqlik o'z ornida qo'llanib, betakror tasvir hosil qilgan. Muxammasda tanlangan ravon so'zlar satrlarning ohangdorligi va musiqiylikini ta'minlagan:

Yig'latur oshiqlaring la'li labing xandasi,
To'biyu shamshod erur sarv qading bandasi.
Husni jamol avjining mehri duraxshandasi,
Ko'rsa mahi orazing, bo'lg'usi sharmandasi,
So'yla mango ey sanam, kimni sevar yorisan? [2, 193]

Muxammasning keyingi bandlarida ham yorning sifatlari go'zal tashbehlar asosida davom ettiriladi. Uning siym – kumush monand badani, to'tidek shirin suxani, ahmar – qizil guldek yuzi madh etiladi. Yor sarvi qaddining g'ulisidan qumrining nolonligi, majlis aro takallumidan majlis ahlining hayrati, maftunligi, la'li labining shahdiga – asal xaridorligi, bol tomib turgan labiga xumor bo'lmagan bandaning, dahru dunda uning ishqida kuymagan oshiqning yo'qligi Komil Xorazmiyning shoir sifatidagi o'ziga xos mahoratini belgilaydi. Bandda shoirning betakror so'z san'atkorligi, nuktapardozligi yorqin nazarga tashlanadi:

Ayshu nashot istabon g'amg'a duchor o'lmag'on,
Mehringga dil bastai zoru nazor o'lmag'on,
La'li labing shahdig'a bormu xumor o'lmag'on,
Dahr aro yo'qtur sanga oshiqi zor o'lmag'on,
So'yla mango ey sanam, kimni sevar yorisan? [2, 194]

Muxammasning oxirgi bandida mumtoz adabiyotda an'anaviy tarzda uchraydigan oshiqning yordan umidvorligi kayfiyati tasvirlanadi. Oshiq o'zining kulbayi ahzoniga, ya'ni g'am uyiga yorning mehru muhabbat ko'rsatib, xalqdan yashirinib, hamrohu yo'ldoshsiz mehmon bo'lishini, Komilga – lirik qahramon –

oshiqqa kimning sevar yori ekanligini aytishini istaydi. Oshiq ma'shuqa sha'niga ortiqcha gap-soz'lar bo'lishini xohlamaydi, shu sababli uni odamlar ko'zidan pinhon uning kulbasiga tashrif buyurishini xohlaydi. Aytganda ham rostini aytishi kerakligini shart qilib qo'yadi. Misralarda "ayon-nihon-mehmon-bayon" so'zlari qofiya sifatida qo'llangan:

Bir kecha aylab mango mehru muhabbat ayon,

Hamrahu yo'ldoshsiz borcha ulusdin nihon.

Kulbayi ahzonima bo'lsang agar mehmon,

Komili mahzunninga rostin etg'il bayon,

So'yla mango ey sanam, kimni sevar yorisan? [2, 194]

Xorazm adabiy muhitining yirik vakili Komil Xorazmiy lirik kechinma va tuyg'ularni erkin ifodalashda bu janrning imkoniyatlaridan unumli foydalanib, janrning asrlar davomida yashab kelayotgan g'o'zal namunasi yaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. Adabiyot va san'at, madaniyatni rivojlantirish – xalqimiz ma'naviy olamini yuklastirishning mustahkam poydevoridir // "Xalq so'zi" gazetasi. Toshkent, 2017 yil, 4-avgust.
2. Комил. Девон. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1975. – Б.175-208.
3. Навоий асарлари луғати. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – 784 б.

BADIIYATGA OSHUFTA SHE'RIYAT

Salima Jumayeva,

Alfraganus University dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

Annotatsiya. Ikrom Otamurod ijodining asl mohiyati, ahamiyati poeziyada insonning ichki ruhiy dunyosini ochishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Shoir she'riyatda mavzu, ohang va so'zning bir-biri bilan uyg'un in'ikosi badiiy mukammallikni ta'minlaydi. Inson qalbi kechinmalarini falsafiy ohangda tasvirlash usulini yaxshi egallagan shoir o'zining bir qator asarlari bilan o'zbek she'riyatida tarixiy va zamonaviy mavzuda dostonlar yaratish an'analarini davom ettirib kelmoqda. Uning har bir asari inson ruhiyatining muayyan holatini teran tahlil etadi. Mazkur maqolada taniqli shoir Ikrom Otamurodning obraz yaratish va so'z qo'llashdagi badiiy mahorati haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: iste'dod, she'riyat, avlod, badiiy ifoda, davr ruhi, ijod, janr, doston.

Аннотация. Истинная сущность, значение творчества Икрама Отамурода заключается в том, что оно направлено на раскрытие внутреннего духовного мира человека в поэзии. Поэт в поэзии гармоничное восприятие темы, тона и слова обеспечивает художественное совершенство. В ряде своих произведений поэт, хорошо владеющий техникой изображения переживаний человеческой души в философском тоне, продолжает традицию создания эпосов на историческую и современную тему в узбекской поэзии. Каждое его произведение глубоко анализирует конкретное состояние психики

человека. В этой статье рассказывается о художественном мастерстве известного поэта Икрама Отамурода в создании образов и использовании слов.

Ключевые слова: талант, поэзия, поколение, художественное выражение, дух эпохи, творчество, жанр, поэма.

Annotation. The true essence, significance of the work of Ikrom Otamurod is distinguished by the fact that in poetry it is aimed at opening up the inner spiritual world of a person. In poetic poetry, the harmonious perception of subject, tone and word with each other ensures artistic perfection. Having mastered the way of depicting the experiences of the human soul in a philosophical tone, the poet continues with a number of his works the tradition of creating epics on a historical and modern theme in Uzbek poetry. Each of his works is a thoughtful analysis of a certain state of the human psyche. This article reflects on the artistic skill of the famous poet Ikrom Otamurod in creating images and using words.

Key words: talent, poetry, generation, artistic expression, spirit of the era, creativity, genre, poem.

Ijtimoiy hayotda sodir bo'luvchi muayyan hodisalar badiiy asarlar uchun asos qilib olinishi bejiz emas. Zero, asrlar davomida shakllangan an'analar zamirida muayyan davrga, muhitga xizmat qilishi, ijtimoiy hayotning eng muhim voqea – hodisalarini akslantirish, yoritish, his ettirish uchun badiiy so'z san'ati – adabiyot yaratilgan. Rus adabiyotshunosi M.Arnaudov qayd etganidek, bunda “so'z san'ati – adabiyot kishilarning ongiga his orqali – yurak orqali ta'sir qiladi... Yozuvchi o'zi his qilmagan narsa tug'risida yozsa, buni o'qigan o'quvchi ham hech narsani his qilolmaydi. O'quvchining qalbiga ta'sir qilmagan narsaning adabiyotga hech tegishliligi yo'q”[1, 228]. Shu ma'noda, betakror badiiyatning bosh manbalaridan biri sifatida ko'zga tashlanuvchi tuyg'ular teranligi shoir Ikrom Otamurod ijodining o'ziga xos xususiyatini belgilovchi omillardan hisoblanadi.

Ta'kidlash joizki, Ikrom Otamurod ijodining asl mohiyati, ahamiyati poeziyada insonning ichki ruhiy dunyosini ochishga qaratilganligi bilan ajralib turadi. Shoir she'riyatda mavzu, ohang va so'zning bir-biri bilan uyg'un in'ikosi badiiy mukammalikni ta'minlaydi. Uning asarlarini turli avlodga mansub shoirlar she'riyati o'zaro taqqoslanganda, o'ziga xos faol timsollar, obrazli ifodalarni uchratish mumkin. Ularning aksariyati shoir ijodida an'anaviylik kasb etgan. Jumladan, uning she'riyatida faol qo'llaniluvchi kangul/ko'ngil obrazining ma'no qirralari shoir ijodining dolzarb muammolari bilan bog'liq individual mazmun kasb etadi. Zero, shoir nazdida bir olam borki, unda hech qachon vaqt o'tmaydi, uning qadri ham ketmaydi. U o'zini hammaga ham ko'rsatavermaydi. Bu olamning nomi “kangul”dir. Borliqqa munosabat hissi goh shiddat bilan, goh sokinlik bilan harakatlanadi. Bu hislarning birikuv maydoni ham “kangul”dir. Shoir she'riyatiga oshufta qalblar inson xaritasining “kangul” deb atalmish mamlakatida o'zligini anglaydi. Kangulda hukmron rang-barang fasllar hovuri-yu iforidan bahramand bo'ladi. Shu ma'noda, Ikrom Otamurodning “Kanglum” deb nomlagan she'ri shoir ijodining “dastxati” – “tashrif qog'ozi” sifatida e'tiborli:

*Kanglum, mendan bo'lak kimning bor sening,
kanglum, sendan boshqa mening kimim bor!*

*Ne desang deguvchi – yolg‘izim mening,
ne aytsam aytguvchi – o‘zing xokisor ... [2, 34].*

Asarda “kanglum” shoir o‘zligining ifodasi – metaforik obraz sifatida namoyon bo‘lmoqda. Zero, “... hech bir inson hech qachon olam qarshisida o‘zini batamom unutib qo‘ymaydi. Olam bilan birligi, bir butunligini, ya’ni “Men va borliq”, “borliq va men” degan juftlik hamisha o‘z hukmini yuritadi”[3,8]. Shuning uchun ham she’rda shoir o‘zligining ifodasi – “men” – “kanglum” obrazi o‘quvchi ongida bir butunlikni ifoda etadi. Satrdan-satrga, banddan-bandga o‘tgan sayin “kanglum” ramziy obrazi “yolg‘izim, ... xokisorim”, “tushunguvchi o‘zing”, “anglab yetguvchi o‘zim”, “g‘amlarimning ashklari”, “armonlaring qayg‘ulari” kabi sifatlar bilan tuslanib, ma’no qirralari ochila boradi. She’rning umumpoetik mazmuni “daryo”, “tog‘”, “bir kun ketarmiz”, “qoldirib g‘aribgina dard”, “g‘aribgina dog‘” so‘zlari asosida yuzaga chiqadi. Misralardagi so‘z va ohang shoir Ikrom Otamurod ijodining o‘ziga xos xususiyatini ko‘rsatadi – mag‘zi butun, jimjimadorlikdan yiroq, “Kangul”ga sobit satrlar. Shoir yana bir she’rida “Kanglum” ramziy obrazining yangi, o‘ziga xos ohorli topilmalarini kashf etadi:

*Kanglumning ichiga kirib boraman,
sog‘inchimni axtarib, sog‘inchim.
Zora topsam, zora-a, man,
qirmizi munglim?! [2,34].*

Inson “Kangul”ning ichiga kirib, uni axtarib topishdan nima manfaat topadi? “Kangul”ga oshufta bo‘lgan shoir undan “sog‘inchimni axtarib, Zora topsam,” degan ilinjda, umidvorlikda sargardonmi? Sababi nimada? Bu savollar nafaqat kitobxonni, balki shoirning o‘zini ham jiddiy o‘yga toldiradi. Kanglumning ichiga kirib borish, iztirobdan xalos bo‘lish, ya’ni toshni tepaga olib chiqib, baxtdan masrur holda qaytishni eslatadi.

Ma’lumki, badiiy asarni idrok etish o‘zlikni anglash bilan bog‘liq holda kechadi. Shuningdek, badiiy asarni idrok etish mexanizmi sifatida empatiya, ya’ni o‘zini obraz bilan tenglashtirish singari holatlar ham mavjudki, bu esa o‘quvchining kuchli darajada emotsional ta’sirlanishiga sabab bo‘lishi mumkin. Ayni hodisa – ijobiy va salbiy emotsional holatlarning bir-biriga o‘tishi bilan bog‘liq murakkab jarayon bo‘lib, shaxsning o‘zligini qayta tushunishga undaydi va bu esa uning qadriyatlar tizimida to‘ntarish yasashga qodir. Shu ma’noda, quyidagi misralarda kangul/ko‘ngil obrazining umumlashma poetik ma’nosi o‘zlikni anglash – idrok etish vazifasida keladi:

*Hayroning ham kanglungda,
Vayroning ham kanglungda.
Oring ham kanglungda,
Xoring ham kanglungda...
To‘zing ham kanglungda,
o‘zing... ham kanglungda... o‘zing... ham kanglungda... [2,32].*

Avvalo, “o‘zlikni anglash” deganda she’rxon nimalarni tushunadi? Yoki his qiladi? Nazarimizda, bu tushunchani izohlashdan oldin, “o‘zlik” so‘zining o‘zi nima ekanligini bilib olish lozim. So‘zning sirtidan ham ko‘rinib turganidek, “o‘zlik”ning

o'zagi "o'z"dir. Ya'ni "o'zlik" "o'z"ga tegishlidir. "O'z" esa "asl" demakdir. Xalqona aytganda, inson bir kuni o'ziga "Men kimman" degan savolni bergan zahoti u o'zini anglash yo'liga chiqqan, birinchi qadamini qo'ygan bo'ladi. Shoir "Hayroning ham, Vayroning ham, Oring ham, Xoring ham, To'zing ham, o'zing... ham..." kabi ta'kidlari orqali "o'zlikni anglash" tushunchasini "kangul" obrazi atrofida birlashtiradi. Shoir aksariyat asarlarida "kangul botini"ga nazar tashlar ekan, nogahon yolg'izlik olamiga ro'baru keladi. Va yolg'izlik olami zamiridagi botiniy ma'no ko'lamini kengaytira borib, uning zohiriy sirlarini anglatish va yechimini topishga harakat qiladi. Anglatganda ham juda tushunarli, kishilarning qon tomiridan qalbiga uriladigan tarzda anglatadi. Shoir bir she'rida yozadi:

*Yolg'izlik – sen ruhimda yashnagan xazon,
ruhimda qurigan mo'g'ja sen – yolg'izlik.
Yolg'izlik – sen ruhimda sevilgan azob,
ruhimda chirigan furja sen – yolg'izlik. [4,170]*

Ikrom Otamurod she'riyatida bo'y ko'rsatuvchi yolg'izlik o'z botiniga nazar tashlash, o'zini tanish demakdir. Yolg'izlik olami – ko'ngil olami, ruhiy olamdir. Bu olamni anglash ikkinchi olamni, ya'ni ma'naviy olamni kashf qilish bilan barobardir. Bu olam zohiriy olamdan ustun va sirli, inson komilligini ta'minlovchi olamdir. Yolg'izlik – ruhning Haqqa yuzlanishi uchun imkon yaratuvchi vosita. Ikrom Otamurod she'rlari zamirida ayni shu haqiqat mujassam. Zero, "Kangul kengliklarida" insonning ruhiy holatlarini o'ziga xos badiiy tasvirlarda ifodalaydigan shoir yolg'izlik falsafasini "ruhimning guli", "ruhimning qadog'i", "ruhimning yo'li", "ruhimning sadog'i" singari sifatlarda ta'rifashi bejiz emas:

*Yolg'izlik – sen ruhimning guli,
ruhimning qadog'i sen – yolg'izlik.
Yolg'izlik – sen ruhimning yo'li,
ruhimning sadog'i sen – yolg'izlik [4,170].*

Shoir she'rlarida yolg'izlik falsafasining ijodiy topilmalarini kashf etishdagi badiiy vazifalari o'ziga xos ko'rinishlarga ega. Masalan, "Yolg'iz ot..." deb nomlangan she'rida shoir kitobxonni mehr haqida, insoniy fazilatlar haqida o'ylashga undaydi:

*Yolg'iz ot yeladi.
Bir najot istab.
Madad bo'lsin unga qanoat,
sabr.
Nega sukut ichraqoldingiz to'xtab?!*
Qalblarni tark etgan Mehr! [4, 28]

Shoirning yolg'izlik falsafasiga yondashuvida uning o'zi kashf etgan ruhiy ko'ngil qadriyatlari, hayotiy tajribasi, hikmatgo'ylik iqtidori, tafakkur qobiliyati aniq aks etadi. "Yolg'izlik" nomli she'rida shoir yolg'izlik obraziga ijodiy yondashadi va unga ijtimoiy ma'no yuklaydi:

*Hayotning zahrini ichgan kuyik jon,
bir ma'nini anglab yetdi so'ng fursat:
yuragida tanho yasharkan inson,*

davralarda yolg'iz ekan Haqiqat [6, 95].

She'rda yolg'izlik falsafasining haqiqat tushunchasiga kontrast qo'yilishi shunchaki qayd emas. Bunda haqiqat tushunchasi zahirida fikrning obyekt bilan mos kelishiga ishora mavjud. Illo, haqiqatga olib boruvchi yo'llar turlicha bo'lishi mumkin. Ammo haqiqat yagona – yolg'izdir.

Ikrom Otamurod she'riyati bilan tanishish jarayonida shoir yolg'izlik obrazining badiiy va ijtimoiy salmoqqa ega yana bir qator ma'nolarini ochishni maqsad qilganini ko'ramiz. Xususan, shoir o'zini qiynagan dard manzarasini ham yolg'izlik suratida yaratadi. Jumladan, "Sen" nomli she'rda ruhiyatning aqlga bo'ysunmaydigan evrilishlari – tovlanishlari-yu qayroqi badiiy tafakkurini shunday tasvirlaydi:

Sen – yolg'izlik kabi jimjit.

Sen – yolg'izlik kabi go'zal...

Sen – yolg'izlik kabi g'amgin..

Sen – yolg'izlik kabi yolg'iz...

Sen – yolg'izlik kabi.

Sen – yolg'izlik...

Sen – ...

[6.24]

Ikrom Otamurod she'riyatida faol qo'llaniluvchi poetik timsollardan yana biri sukutdir. Shoir bu obrazga sifatlar berar ekan, uning botiniy belgi va jozib ko'rinishlariga alohida e'tibor qaratadi:

... Sukutga qarab,

sukutni yutib,

sukutda qotib,

hammasini o'stirar

g'animat on...

...Darig'o!..

...Darig'o!!.

...Darig'o!!! [7,151]

Ta'kidlash o'rinliki, Ikrom Otamurod she'riyatida sukut qalbda ne yuz bersa shuni so'zlaydigan, tozalab beradigan Vaqtning aslini, tillasini ajratib olishga madad beruvchi Mahak toshi singari muhim ahamiyatga ega obraz. Shu boisdan, shoir sukut qa'ridagi o'z falsafiy mushohadalarini faqatgina ikromona uslubda mahorat bilan badiiy so'zning qudrati ila yorqin tarzda ifodalaydi. Shoir sukut ta'rifida shunday yozadi:

Kanglum sukunatni sog'inar,

istaydi sukunat gurungin.

Sukunat sirqib,

sukunat inar –

rangin, rangin, rangin...

[6,41]

Shoir to'plamlaridan birini "Sukut sadosi" deb nomlagan. To'plamdan joy olgan shu nomdagi asar sukut obrazining ramziy ma'nosini muayyanlashtirish barobarida shoir she'riyatining g'oyaviy mundarijasini an'anaviy sukut obrazi tevaragiga jamlaydi:

...Sukut –

*rizolik alomati emas,
inkor tarzi ham emasdir,
zotan.
Sassizlik sasidan saslangan sas –
Kangul kanorida quradi Vatan!
Sukut –*

*Rumiy dilidagi qush:
“Ichindagi ichindadur”. [8,62]*

Bir qarashda, sukutning ma’nosi bir-birini inkor etayotgandek ko‘rinadi, (...Sukut – *rizolik alomati emas, inkor tarzi ham emasdir*,) lekin ayni holatda uning tub mazmuni umumiylik kasb etadi. Hadsiz, chegarasiz olam sahnida shoir o‘ziga ma’naviy-ruhiy ehtiyoj sezadi va uni sukunat bag‘ridan topishga urinadi. Biroq ruhiyat maydonida armonlar ahgar, ya’ni lahcha cho‘g‘, sargardon bardosh... Bunday o‘rinlarda “...Ijodkor har bir so‘z, tasvir va holatga o‘zgacha yondashib, kitobxon shuuriga doston mazmunini chuqurroq singdirishga intiladi. Bu hol o‘z navbatida, doston tilining xalqchilligini, ifodaning badiiy jozibasini namoyon etadi. Asarning betakrorligi ham ijodkor yaratgan, topa olgan obrazlar, ramzlar qamrovi, hayotiyliigi, ta’sirchan, samimiy va falsafiyiligida yaqqol namoyon bo‘ladi.” [9,171 Shundan shoir ruhiy poklanishga, ma’nan yuksalishga qodir bezavol ma’naviy qudrat – sukutga *ruhda ko‘klagan javhar, ruhdan tomchilagan yosh*, deya ta’riflar beradi.

*Ta’malar to‘qiydi shirin xushomad,
shovqinlar sabrni kemirar channon.*

*Sukut –
ta’malarga yon bermagan mard,
sukut –*

shovqinlarga sanchilgan sinon. [8,62]

Nihoyatda ta’sirchan bu holatni o‘z o‘quvchisiga izohlar ekan, shoir davrning ildamlab borayotgan ziddiyatli ruhi – *ta’malar ortidagi shirin xushomadlardan iztirob chekadi, sabrni kemiruvchi shovqinlardan channon безийди*. Shunda najot – Sukut – *ta’malarga yon bermagan mard, shovqinlarga sanchilgan sinon*, ya’ni, nayza bo‘lib bo‘y ko‘rsatadi:

*Sukut –
o‘zingga o‘zing duch kelmoq gali,
bir qurbdirki –
o‘zingni tinglash. [8,63]*

misralarida shoirning sukut obraziga yuklagan poetik ma’nosi yanada mukammallashib, teranlashib, tadrijiylikning o‘ziga xos yuksak darajasiga yetganligini his etamiz: inson faqat sukunatdagina – o‘zi bilan o‘zi yolg‘iz qoladi. Faqat o‘zi yolg‘iz qolgandagina o‘zini tinglaydi, to‘g‘risini aytadi, hatto eng yolg‘onchi odam ham haqiqat va Haqqa yuzlashadi. Zero, insonning o‘zi bilan o‘zining suhbatlari o‘y-xayolidan o‘tgan gaplaridir.

Xulosa qilib aytganda, Ikrom Otamurod o‘z she’riyati bilan o‘zbek nazmini yangi ohanglar va yangi mavzular, o‘lmas g‘oyalar bilan boyitib kelmoqda. Shoir

iste'dodining betakrorligi, nafosati, ramziyligi, falsafiyligi va har bir so'zning, jumlaning tagdor, muayyan "ishora"larga boyligi bilan o'ziga xoslik kasb etadi.

Adabiyotlar

1. Arnaudov. M. Psixologiya literaturnogo tvorchestva. – M.: Nauka.1970.
2. Ikrom Otamurod. Tavr. – T.: Yangi asr avlodi, 2005.
3. Jamol Kamol. Lirik she'riyat. – T.: Fan.1996.
4. Ikrom Otamurod.Tag'azzul: She'rlar va dostonlar. – T.: Sharq, 2008.
5. Ikrom Otamurod. Xaritaga tushmagan joy. – T.: Sharq, 2011.
6. Ikrom Otamurod. Sen // She'rlar va doston.– T.: Qatortol-Kamolot,1999.
7. Otamurod Ikrom. Huviyyat. – T.: Yangi asr avlodi, 2019.
8. Otamurod Ikrom. Sukut sadosi. – T.: Adabiyot, 2021.
9. Jumayeva S. Botiniy va zohiriy tushunchalar / Sharq yulduzi jurnali. 2024. №2.

GRAMMATIK SHAKLLARNING USLUBIY XOSLANISHI

Jumayeva Salima,

Alfraganus universiteti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi

G'ayratova Olima G'ayrat qizi

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti talabasi

Annotatsiya. Hozirgi o'zbek adabiy tilida grammatika bilan uslub birgalikda faqat grammatik shakllarning nimani ifodalanishinigina emas, balki qanday ifodalanishini ham o'rganadi. Grammatik uslubning bir qismi bo'lgan morfologik uslub har bir grammatik shaklning, so'z yasovchi vositalar va boshqa har xil shakllarning stilistik xususiyatlarini o'rganadi. Maqolada o'zbek adabiy tilidagi grammatik shakllarning uslubiy xoslanishi o'ziga xosliklari, tizimi hamda tarkibi haqida so'z yuritiladi, yo'nalishlar haqidagi tushuncha, qarashlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: adabiy til, grammatika, grammatik kategoriya, uslub lingvistika, ma'no, shakl, tasviriy birliklar, obrazli so'z.

Аннотация. В современном узбекском литературном языке грамматика и стиль вместе изучают не только то, что выражают грамматические формы, но и то, как они выражаются. Морфологический стиль, входящий в состав грамматического стиля, изучает стилистические особенности каждой грамматической формы, словообразовательных средств и различных других форм. В статье рассказывается об особенностях, системе и содержании стилистических особенностей грамматических форм узбекского литературного языка, анализируются понятия, взгляды на направления.

Ключевые слова: литературный язык, грамматика, грамматическая категория, стиль лингвистика, значение, форма, образные единицы, образное слово.

Annotation. In modern Uzbek literary language, together with grammar, the style studies not only what grammatical forms are expressed, but also how they are expressed. The morphological style, which is part of the grammatical style, studies the stylistic features of each grammatical form, word-making tools and various other

forms. The article will talk about the peculiarities, system and composition of the methodological characterization of grammatical forms in the Uzbek literary language, analyze the concept of directions, views.

Key words: literary language, grammar, grammatical category, style Linguistics, meaning, form, figurative units, figurative word.

Ma'lumki, grammatikaning morfologiya va sintaksis nomlari ostida ikki qismga ajratilish holati grammatik uslubda ham saqlanadi va u morfologik uslub hamda sintaktik uslub kabi ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi. Grammatika so'zning shakl yoki sintaktik qurilmasining lug'aviy va grammatik ma'nolarini o'rgansa, grammatik, uslub ularning qo'shimcha – ekspressiv ma'nolarini, vazifaviy xususiyatlarini tadqiq etadi.

Ta'kidlash joizki, o'zbek tilida grammatika bilan uslub birgalikda faqat grammatik shakllarning nimani ifodalanishinigina emas, balki qanday ifodalanishini ham o'rganadi. Grammatik uslubning bir qismi bo'lgan morfologik uslub har bir grammatik shaklning, so'z yasovchi vositalar va boshqa har xil shakllarning stilistik xususiyatlarini o'rganadi.

Ma'lumki, o'zbek tilida affikslar doirasidagi ma'nodoshlik (sinonimiya) hodisasi ham keng tarqalgan: *shu sababli // shu sababdan; talabalardan biri // talabalarining biri; otga mindi // otni mindi; savlatli // savlatdor // basavlat...*kabi. Shuningdek, o'zbek tilida so'z yasovchi va grammatik ma'no ifodalovchi juda ko'p affikslar o'z variantlariga ega va ular bir-biri bilan o'zaro sinonimik munosabatda bo'ladi. Masalan, jo'nalish kelishigi ko'rsatkichi -ga hozirgi tilimizda -ka, -qa variantlarida uchrasa, eski o'zbek tilida -g'a (borarg'a - qilurg'a, so'rarg'a) ko'rinishda uchraydi. Fe'llardagi -giz ko'rsatkichi -kiz, -g'iz, -qiz; -kaz; -gaz va hatto, ba'zan -kar (*o'tkar, yetkar*) variantlarida uchraydi.[1, 90.]

Bundan tashqari, bir kelishik qo'shimchasi o'rnida ikkinchi kelishik qo'shimchasi qo'llanadi va ikki xil sintaktik qurilma hosil qiladi. Bu hodisa hozirda morfologik uslubning tekshirish obyekti sifatida qaralmoqda. Quyidagi holatda ayni shu hodisani kuzatish mumkin: *Pul berib daftar, qalam olib kelishga buyurdi (kelishni buyurdi); Barcha kerakli adabiyotlarni ko'rib chiqishga // chiqishni tavsiya qilaman; Ba'zan bunday qurilmalarda sintaktik shakl o'rnida analitik shaklni qo'llash hollari ham uchraydi: O'z qarashlarini gapirdi // o'z qarashlari haqida gapirdi; Har kim o'z dardini gapirdi // har kim o'z dardi to'g'risida gapirdi* kabi.[1, 97.]

Bunday qurilmalarning har biri stilistik jihatdan bir-biridan farq qiladi. Har birining qaysi nutq uslubiga xoslanganligini aniqlash sintaktik uslubning vazifasi sanaladi. Masalan, sintaktik shakl ishtirok etgan holatlar jonli so'zlashuv nutqi uchun xoslangan bo'lib, analitik shakl esa publitsistik, rasmiy nutq uslublariga xoslangandir.

Tilimizda ba'zan ayrim grammatik shakl pleonastik (qo'sh) qo'llanadi. Bunday qo'llash nutqda ortiqchalikni vujudga keltirishi, nutq ravshanligiga putur yetkazishi, fikrni xiralashtirishi, bachkanalashtirishi mumkin: *toychoqchaginam, kichkinagina, ichilib qo'yildi, to maktabgacha, Yangiqishloq qishlog'i, bir kalima so'z, o'n yillar o'tdi. Oltita o'g'il - qizlarim bor, har bir dalillarni* kabi qo'llanishlarda grammatik shakllar yoki so'zlarning o'rinsiz, maqsadsiz qo'llanishi natijasida ana shunday hol

yuz berganini kuzatamiz: kichkinagina tipidagi qo'llashlarida –gina, olinib bo'lindi qo'llanishidagi –in, ichilib qo'yildi tipidagi qo'llanishlarda oldingi so'zdagi –il, –to maktabgacha qo'llanishida –to vositasi, keyingi birikmalarda qishlog'i, kalima so'zlari, o'n yillar o'tdi, oltita o'g'il - qizlarim bor, har bir dalillarni birikmalarida –lar affiksi ortiqcha ishlatilgan va nutqda g'alizlik tug'dirgan.

O'zbek tilining izohli lug'atida ta'kidlanishicha, pleonazm atama sifatida "ortiqchalik" bo'lib, bu esa lingvistik hodisa sifatida «keraksiz», «butunlay ortiqcha» degan ma'noni bildirmaydi [5,54]. Nutqda bir-biriga yaqin ma'noli yoki deyarli bir xil ma'noli birliklarning qo'llanishi, bir ma'lumotning birdan ortiq vosita bilan ifodalanishi hisoblanadi. Bunda ikki holat kuzatiladi: 1) ayni informatsiyani bildiruvchi vosita (birlik)ning biri haqiqatda ham ortiqcha, keraksiz bo'lishi mumkin: *Ilgari odamlar mozoristonga g'oyat ehtirom... tavoze bilan munosabatda bo'lishgan: mozoriston* so'zidagi –iston qo'shimchasi ортикча, keraksiz; 2) bunday qo'llash ma'lum maqsad bilan, masalan, alohida qayd etish, ta'kidlash va shu kabi sabablar bilan bog'liq bo'ladi: *Shu desangiz, sal yorug'roqda Kelmoq uchun topolmadim vaqt* (H. Sharipov). *Sal yorug'roqda* birikmasidagi *sal* so'zi ham, –roq qo'shimchasi ham ozlikni, pastroq darajani bildiradi. Lekin bu misolda *sal* so'zini yoki –roq qo'shimchasini butunlay ortiqcha, keraksiz qo'llangan deb bo'lmaydi.

Ortiqchalik nutqda bir-biriga yaqin ma'noli yoki deyarli bir xil ma'noli birliklarning (ortiqcha holatda) qo'llanishi, bir informatsiyaning birdan ortiq vosita (birlik) bilan ifodalanishidir. *Ular bilan 12 yoshlar chamasidagi qizcha ham bor edi*. Bu misolda *chamasi* so'zi ortiqcha qo'llangan. Chunki yoshlar so'zidagi –lar qo'shimchasining o'zi chama-taxminni ifodalaydi (12 yoshlardagi). *Muzeyning kulolchilar tomonidan yaratilgan noyob buyumlar bo'limida rus va G'arbiy Yevropa zavodlari tayyorlagan mingga yaqin buyumlar bor*. *Kulolchilar* so'zidagi –chi affiksi ortiqcha, chunki *kulol* so'zining o'zi kasb egasini bildiradi. O'zbek tilining izohli lug'atida ta'kidlanishicha, *tavtologiya* (yun. tautologia<tauto – aynan o'sha + logos-eye). Bir fikr (mazmun)ni boshqa so'z yoki so'zlar bilan takroran ortiqcha ifodalash, so'zni ortiqcha ishlatish. Masalan, *gapirmoq* o'rnida *gap gapirmoq, tepmoq* o'rnida *oyoq bilan tepmoq* deb qo'llash tavtologiya hisoblanadi, chunki *gap, oyoq bilan* qismlari yangi informatsiya bermaydi (*gapirmoq, tepmoq* so'zlaridagi informatsiyani takrorlaydi)

Har bir dalillar birikmasida har bir belgilash olmoshining ishlatilishi –lar qo'shimchasining qo'llanishiga yo'l qo'ymaydi va aksincha. Chunki har bir olmoshi miqdorni chegaralab, umumdin ajratishni, yakkalikni bildiradi, ya'ni ko'pdan birni ajratadi, –lar affiksi esa, ko'plik ko'rsatkichi. Shuning uchun har bir olmoshi ishlatilgan o'rinda –lar affiksi va –lar ishlatilgan o'rinda har bir olmoshini qo'llash o'zini oqlamaydi [1, 91]. Biroq grammatik shakl yoki boshqa vositalarni pleonastik qo'llash hamma vaqt ham nutqda ortiqchalik tug'diravermaydi. Ba'zan juda o'rinli, tushungan holda, ma'lum bir maqsadni ko'zda tutib, shunday qilinsa, nutqni ravon qiladi, fikrni aniq, lo'nda, bor nozikliklari bilan ifodalashga yordam beradi, nutq ta'sirchanligini oshiradi, ma'noni kuchaytiradi, bo'rttiradi.

Diqqatingizni quyidagi misollarga qaratamiz: *Ulug' ayyom kunlari; shuncha yil tuz - namak bo'ldik; besh panjasini og'ziga tiqadi; aytganini qilmay qo'ymaydi; biz o'zimiz aytib qo'yamiz...*

Keltirilgan misollardagi fors-tojikcha so'zlarning "to'g'ri", "namak", "kalima", "ayyom", "panj" tipidagi qo'llanilishi *tuz*, *so'z*, *kun*, *besh* so'zlariga to'g'ri keladi. Biroq o'zbek tilida ular, birinchidan, boshqa ma'noda qo'llanilishi mumkin bo'lsa, ikkinchidan, kuchaytiruvchi vosita vazifasini bajaruvchi sifatida ishlatilishi mumkin. Jumladan, *ulug' ayyom kunlari* birikmasida *ayyom* so'zi *kun* ma'nosida qo'llangan emas, u ma'lum bir sanani ifodalagan, *besh panjasini* birikmasida *panja* so'zi *barmoq* ma'nosida, bir *kalima* so'z birikmasida *kalima* so'zi so'z leksemasining aniqlovchisi bo'lib kelgan va aqlli, fikrli, lo'nda so'zlari ma'nosida qo'llangan; *tuz-namak* qo'llanishida esa o'zbek tilida, og'zaki nutqda ko'p uchraydigan *non - pon*, *choy - poy* tipidagi holatni kuzatamiz. Bundan tashqari, bu qo'llanishda *tuz - namak*ning ibora holiga kelib qolgani ko'zga tashlanadi va u birga turdik, birga bo'ldik birikmalari ifodalagan ma'noni anglatadi. Xuddi shu birikmada ulardan bittasini qo'llash mumkin emas.

Keyingi misolda inkor formasining (-ma) ikkala so'zda ham ishtirok etishi tasdiq ma'nosini ancha kuchaytirib, bo'rttirib bayon qilishni ta'minlagan [1, 93]. Masalan: "*Birlari mo'ltotinamo xiylag'ar, birlaridir gavsifatu gavda har*" [2, 121]. Keltirilgan misoldagi birlari so'zi tarkibidagi *-lar* affiksi go'yo ortiqchadek. Chunki bir sonidan keyin ko'plikni bildiruvchi *-lar* ko'rsatkichi, odatda, ishlatilmaydi. Biroq shoir bu o'rinda stilistik maqsadda juda o'rinli foydalangan.

Adabiy meyorda har bir ko'rsatkichning o'zak-negizga qo'shilishdagi o'rni qat'iy belgilangan. Ammo ma'lum bir stilistik maqsadni ko'zda tutgan holda ularning o'rnini almashtirish mumkin: "*Qalbmni sen ko'zimdanmi anglading*" [3,76]; "*Osmondagi bulutlarning xo'mrayishidanmi, qo'rqdingiz*" [3,83]; *boringlar - borlaring, ketinglar//ketlaring; borganmi edi - borgan edimi, aytib edimmi - aytibmi edim; dadang uydalarmi - dadang uydamlar; aytmabmidim - aytmab edimmi* [1,93].

Misollardagi birinchi ikki gapda *-mi* yuklamasi aslida, adabiy meyorga ko'ra, anglading va qo'rqdingiz so'zlariga qo'shib kelishi kerak edi: angladingmi, qo'rqdingizmi tipida. Ammo yozuvchi bu shaklni oldingi so'zga qo'shadi va bu bilan o'ziga xos ekspressivlik hosil qiladi, ta'sirchanlikni oshiradi, nutqqa badiiylik baxsh etadi. Keyingi misollarda *-ing* va *-lar* affikslarining o'rnini almashtirish hurmat yoki hurmatsizlik ma'nolari *-ni* ifodalasa, *borganmi edi - borgan edimi* tarzidagi shakli ma'noni kuchaytirish va ta'kidlashga xizmat qiladi.

Nizomiddin Mahmudov va Miraziz Mirtojiev o'zlarining "Til va madaniyat" risolasida "...*har bir til o'z so'z boyligiga, bu so'zlar esa ma'lum fonetik qurilishiga, izchil grammatik qonuniyatlariga ega bo'ladi. Uning shu tomonlariga putur yetib borar ekan, til inqirozga yuz tutadi*", [4, 110] - deydi. Biroq ayrim grammatik shakllarni adabiy meyorda belgilanganidan (odatdagidan) boshqacharoq qo'llash, ma'lum bir nutq uslubining o'ziga xos xususiyatidan kelib chiqib qo'llash nutqning buzilishiga olib kelmay, balki nutqning rang-barangligini ta'minlaydi, ekspressivligini oshiradi, hatto xarakter yaratish uchun ham xizmat qiladi. [1, 90.] Bu holat, ayniqsa she'riy asarlarda yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Taniqli shoir

“Otamurod Ikrom ijodidagi har bir fonetik ortiqchalikda ham pleonazmning ta’kid, kuchli ifoda, atayin e’tibor qaratishga undash kabi uslubiy maqsadlar mavjud. Bunday ortiqchalik esa shoirning maqsadiga muvofiq misralarda “qisqalikdan davomlilikka” tomon gradual shaklda oshib boradi.

*Shamol... Men axir kutaman, o’rtanib,
seni intiq kutaman, shamol.
Bag’rimga bosaman hijroning,
dog’laringni quchaman, shamol... Shamol-l...
Sha-mo-ol...
Sha-mo-ol...l...l....*

Yoki infinitiv gap shaklidagi kengaygan birikma bilan ifodalangan holatlarda ham unlilar ortishi hodisasi kuzatiladi:

*Men sevgan so’z – mangu sukutga ketib,
yoningda jimgina uz-o-oq tikilish...” [6, 5].*

Masalaning yana bir jihati borki, bunda grammatik shakllarning boshqacharoq qo’llanilishi u yoki bu uslubning o’ziga xos stilistik meyorlari taqozo etgan darajada bo’lsagina o’zini oqlaydi. Masalan, *qora, ora, menga* so’zlarini faqat she’riyatdagina *qaro, aro, mango* tipida qo’llash, *-ur, -mak* kabi shakllarni ham faqat she’riyatdagina, poetik stildagina ishlatish ana shunday natija berishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, hozirgi o’zbek tilshunosligida grammatik shakllar uslubini o’rganish muhim ahamiyatga kasb etadi. Nutqda bir xillikdan qochish, unga ekspressiv uslubiy bo’yoq berish, har bir uslubning o’ziga xosligiga e’tibor qaratish, grammatik sinonimlardan to’g’ri foydalanish juda muhim. Zero, grammatik shakllarni o’z o’rnida to’g’ri va maqsadga muvofiq qo’llash nutqimizning ta’sirchanligini oshiradi, uni har xil g’alizliklardan xalos etadi. Shuningdek, nutq ta’sirchanligini oshiradi, nutq aniqligi, ifodaliligini ta’minlaydi, u tasviriy vosita vazifasini ham bajaradi.

Adabiyotlar

1. Tojiyev Yo., Hasanova H., va b. O’zbek nutqi madaniyati va uslubiyat asoslari. – T.: O’qituvchi, 1994.
2. Muqimiy. Asarlar, – T.: G’. G’ulom nashriyoti, 1994.
3. Oybek. Mukammal asarlar to’plami. O’n to’qqiz tomlik. 3-tom. – T.: Fan, 1975.
4. Mahmudov N., Mirtojiyev M. Til va madaniyat. – T.: O’zbekiston, 1992.
5. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug’ati. – T.: O’zME, 2002.
6. Jumayeva S. Ikrom Otamurod she’riyatida fonetik tejamlilik va ortiqchalikning uslubiy xoslanishi / Til va adabiyot. 2023. №14.

«MEVA» SO‘ZINING ETIMOLOGIYASI HAMDA TARIXIY ADABIYOTLARDA NOMLANISHI

Hojiyeva Nigina Hayotovna,

BuxDPI, filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Muhamadiyeva Dildora Azamat qizi,

BuxDPI talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zlashgan qatlamga tegishli "meva" so'zining kelib chiqishi. "Meva" so'zining etimologik lug'atlarda turli nomlanishi shuningdek, O'rxun-Enasoy yozma manbalari, Mahmud Koshg'ariy lug'ati, "Tafsir" da, Ibn sino, Alisher Navoiy asarlarida turli nomlarlar bilan atalganligi xususida fikrlar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: fors tilida "mive" ko'pligi "mivedjat qo'llaniladi. Bundan" (plod frukt); afg'on tilida "meva", qirg'iz tilida "momo", turkman tilida "mive", uyg'ur tilida "mive", qoraqalpoq tilida "miyg'e", ozarbayjon tilida "meyvo".

Аннотация. В данной статье происхождение слова «фрукт» связано с приобретенным слоем. Дано объяснение различным названиям слова «фрукт» в этимологических словарях, а также в письменных источниках Урхун-Энасой, словаре Махмуда Кошгари, в «Тafsире» и в трудах Ибн Сино, Алишера Навои.

Ключевые слова: В персидском языке множественное число «миве» употребляется «миведжат». От этого» (плод фрукт); «мева» по-афгански, «момо» по-кыргызски, «миве» по-туркменски, «миве» по-уйгурски, «мийге» по-каракалпакски, «мейво» по-азербайджански.

Annotation. In this article, the origin of the word "fruit" is related to the acquired layer. An explanation is given for the various names of the word "fruit" in etymological dictionaries, as well as in the written sources of Urkhun-Enasoy, the dictionary of Mahmud Koshgari, in "Tafsir" and in the works of Ibn Sino, Alisher Navoi.

Keywords: In the Persian language, the plural of "mive" is used "mivejat". From this" (fruit fruit); "meva" in Afghan, "momo" in Kyrgyz, "miwe" in Turkmen, "miwe" in Uyghur, "miyge" in Karakalpak, "meivo" in Azerbaijani.

O'zbek tilida meva giperonimi ostida jamlanib, faol paradigmatic qatorlardan birini tashkil qiladigan olma, o'rik, nok, shaftoli, behi, anor, olcha, gilos, tut, jiyda, xo'jag'at, qaroli, olboli kabi giponimlarning xususiyatlarini yoritib berishga qaratilgan bir qator ishlar amalga oshirilgan. Olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida mevali daraxtlarning grammatik, tarixiy-etimologik, leksik-semantik xususiyatlariga e'tibor qaratilgan.

Meva so'zi fors tilida qadimdan iste'moldagi so'z hisoblanadi. Eski va hozirgi tojik tilida meva (Ibn Sino asarlarida bu so'z qayd qilingan), fors tilida "mive" ko'pligi "mivedjat qo'llaniladi. Bundan" (plod frukt); afg'on tilida "meva", qirg'iz tilida "momo", turkman tilida "mive", uyg'ur tilida "mive", qoraqalpoq tilida "miyg'e", ozarbayjon tilida "meyvo", lug'atlarda "miyve", o'zbek tilida "meva" tarzida tashqari uyg'ur dialektlarida "mogo" varianti ham uchraydi. Eroniy tillardagi meva–mive, turkiy tillardagi mive–momo– miyyo's–meyva–mive–moga

variantlari o‘zaro qiyoslaganda, ushbu so‘zning yasamaligi seziladi. So‘zda ikki komponent bo‘lib, ular o‘zaro kirishib ketgan va o‘zaklar orasida morfologik qayta bo‘linish hodisasi yuz bergan. Ikki mustaqil so‘z bir so‘z holiga kelib qolgan:

1. **Meva** – “me (h)+va <me (h) +ba: <meh+ba(r)<beh +bar <bor bo‘lishi kerak.

2. **Meh** – **beh** so‘zi forscha bo‘lib, yaxshi, yoqimli, mazali, **bar-bar** so‘zi ham meva, hosil ma‘nosida kelgan. **Meva** so‘zi shirin, mazali, yoqimli, samar, hosil demak.

Meva so‘zi O‘rxun-Enasoy yozma manbalari, Mahmud Koshg‘ariy lug‘ati, “Tafsir”da, Alisher Navoiy asarlarida ham uchraydi. Zero, meva so‘zining o‘zi tilimizga fors-tojik tilidan o‘zlashgan bo‘lib, asl ma‘nosiga ko‘ra *mazali* (yoqimli, lazzeatli, xushxo‘r) *hosil* (samar) demakdir.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da meva so‘zi polisemantik xarakterli birlik sifatida quyidagicha izohlangan:

Meva – (fors. – *hosil, ho‘l va quruq meva*)

1 Ba‘zi daraxt va butalarning hosili. Yeyishli meva. Yeb bo‘lmaydigan meva. Ho‘l meva. Meva sharbati. – *Marjon kabi qizargan mevalarini ko‘tara olmay, turli tomonga bosh eggan jiyda daraxtlari uzoqdan kumush kabi oqarib ko‘rinardilar.* (A.Qodiriy. Obid ketmon)

O‘lkamizda kuz, mevalar g‘arq pishgan palla. (Gazetadan)

2 Mevali daraxt. Said, Mirzaqullar yosh meva ko‘chatlarini qo‘porar, Haydar ularni to‘plab, bog‘-bog‘ qilardi. (“O‘zbekiston qo‘riqchilari”)

Uncha katta bo‘lmagan, chog‘roq hovlining o‘zida o‘n xilcha meva navlari bor. (J.Abdullaxonov, Oriyat)

Kechaning qorong‘iligi ustiga mevalarning quyruq yaproqlari qo‘shilib, bu maydon, ayniqsa, Otabekning hozirgi ko‘ngliga yaqinlashib kelar edi (A.Qodiriy. O‘tkan kunlar).

3 ko‘chma Samara, natija, mahsul. *Ilohi bo‘lgaysan, bolam barkamol. Umrimning mevasi – bir toza nihol* (“Ravshan” dostonidan).

El taomilida: keksalar hamisha maslahat berishar, yoshlar esa o‘sha maslahat mevalarini terishar edi. (M.Ismoilij. Farg‘ona tong otguncha)

4 Shakarpazlik mahsulotlari, shirinlik. (*Hakimboyvachcha*) *Rang-barang qimmatbaho mevalar, qaymoqqa qorilgan nonlar bilan to‘la dasturxon yozib, achchiq choyni quya boshladi.* (Oybek. Tanlangan asarlar).

Demak, meva so‘zining o‘ziyoq o‘zlashma birlik ekan. Meva so‘zini, ko‘pincha, sabzavot birligi bilan juft holatda (meva-sabzavot) qo‘llanilishini kuzatamiz. Shu o‘rinda meva so‘zini sabzavot birligidan farqlab o‘tamiz.

Biologlar o‘simlikning guldari rivojlanadigan va urug‘li, etli qismini meva deb hisoblashadiki, bu xalqning turmush tarzidan olinganligi ma‘lum. Sabzavotlar esa o‘t o‘simliklar hisoblanadi. O‘t o‘simlikning yumshoq poyasi, mayda yoki yog‘ochga xos bo‘lmagan hujayrasi bo‘ladi.

Botanikada mevalar urug‘iga qarab uch sinfga bo‘linadi:

1) urug‘i bor etli mevalar: *olma, behi, nok, apelsin* va boshqa reza mevalar;

2) danakli mevalar: *olcha, olxo‘ri, oluboli, shaftoli, qaroli* va b.;

3) quruq mevalar: *yong‘oq, bodom, pista, kungaboqar, yeryong‘oq* va h.

Qiziq tomoni shundaki, botanikada loviya, no‘xat, mosh kabi dukkakli o‘simlik mahsulotlari ham, bodring, qovoqchalar ham mevalar qatoriga qo‘shilgan.

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da sabzavot so‘ziga berilgan ta’rif o‘zbekona tafakkurga ancha mos keladi:

“Sabzavot (forscha sabza so‘zining ko‘plik shaklidir). Rezavor va poliz ekinlari hamda ularning ovqatga ishlatiladigan mahsuli (bodiring, karam, sabzi, piyoz, pomidor va shu kabilar). *Sabzavot ekinlari. Sabzavot do‘koni...*”

Odatda, meva va sabzavotlar inson tanasini darmondori va minerallar bilan ta‘min etishi hamda salomatligini mustahkamlashi bilan bir-biriga o‘xshaydi. Shu bois, ular juft holatda ham ishlatiladi.

Ta’kidlash joizki, *meva* so‘zi garchi o‘zlashgan birlik bo‘lsa-da, u asosda yasalgan ***mevazor, mevachilik, mevali, mevasiz, mevaxo‘r, mevafurush*** shakllari; ***meva-cheva*** takroriy birligi, shuningdek, ***meva-sabzavot*** juft shakllari o‘z qatlamga tegishlidir.

Xulosa qilib aytganda, meva so‘zi O‘rxun-Enasoy yozma manbalari, Mahmud Koshg‘ariy lug‘ati, “Tafsir”da, Alisher Navoiy asarlarida ham uchraydi. Xullas, “meva” so‘zi fors tilidan o‘zbek tiliga V-VI asrlardan boshlab o‘zlashgan. Bugungi kunga qadar meva leksemasi ancha faol qo‘llanishda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hayitmetov A. Navoiy lirikasi.– Toshkent, 2015.–B. 8-65.
2. Bafoev B. Ko‘hna so‘zlar tahlili.–Toshkent , 1987.(9-10-11-12-13-14-15-16-17-18-19-20-21-22-23-25-29 -31- betlar)
3. Qodirov A.A. O‘zbekiston tibbiyoti. Darslik. –T.: Abu Ali ibn Sino nomidagi tibbiyot nashriyoti, 2004.–B.3.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 томли. 2-том. – Т.: ЎзМЭ, 2006. –582-б.
6. Mahmud Hasaniy. Qadimiy bog‘dorchilikning izohli lug‘ati. – Toshkent “O‘zbekiston” 2016.
7. Ходжиева Н. Х. ЛЕКСИКА ФРУКТА В ЛИРИКЕ АЛИШЕРА НАВАИ //Современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2021. – С. 148-150. 4.
- 8.Hojiyeva N. SOME COMMENTS ON THE POMEGRANATE LEXEMA //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 6. – №. 6. 5.
9. Yuldasheva D. N., Khojiev N. K., Yusupova D. Y. Fruit vocabulary is an integral part of the vocabulary of the folk language //Herald pedagogiki. Nauka i Praktyka. – 2021. – Т. 1. – №. 2.
- 10.Rajabov D. Z. Radif in uzbek folk songs //Theoretical & Applied Science. – 2018. – №. 10. – С. 316-318.
- 11.Rajabova R. Ўзбек Болалар Адабиётида Фольклор Жанрлари Стилизацияси //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.

ABU ALI IBN SINONING OILA, OILAVIY TARBIYA, PSIXOLOGIK TARBIYA VA XALQ OG'ZAKI IJODI HAQIDAGI QARASHLARI

Rajabova Go'zal Zarifovna,

BuxDPI, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Abdunabiyeva Fotima

BuxDPI talabasi

Annotatsiya. Maqolada Abu Ali ibn Sinoning oilaviy tarbiya, psixologik tarbiya va xalq og'zaki ijodi haqidagi qarashlari to'g'risida so'z yuritilgan. Qomusiy olim, oilada bolani ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda mehnasevarlikning roliga alohida urg'u berib, ota-onalarni farzandlarga nisbatan kasb-hunar o'rgatishga chaqiradi. Bundan tashqari Ibn Sino oilada bola tarbiyasi ancha murakkab va nozik bo'lib, uni bolaning yoshligidan boshlab va izchillik bilan olib borish lozimligini uqtiradi. U ona allasining tarbiyaviy ahamiyati haqida to'xtalib o'tib, keng yoritilgan.

Kalit so'zlar. Xalq og'zaki ijodi, Abu Ali ibn Sino psixologik nazariyasi, ta'limot, mavzu, g'oya, uslub, tarbiya, oila, ijtimoiy falsafiy, alla, tarbiya.

Annontation. The article talks about Abu Ali ibn Sina's views on family education, psychological education and folk art. He calls children to teach him a trade. In addition, Ibn Sina emphasizes that the upbringing of a child in a family is very complex and delicate, and it is necessary to conduct it consistently from a young age. He spoke in detail about the educational importance of mothers.

Keywords. Folklore, Abu Ali Ibn Sina's psychological theory, teaching, theme, idea, method, education, family, social philosophical, Allah, education.

Yosh avlodni milliy an'analarga sadoqat ruhida kamol toptirishda folklor asarlarining ta'siri va o'rni beqiyosligi inobatga olinib, ta'lim-tarbiya sohasida ularni o'rgatishga alohida ahamiyat berilmoqda.

Folklor asarlarida xalqimizning yuksak orzu-intilishlari, erk va ozodlik yo'lidagi mardona kurashlari o'z badiiy ifodasini topgan. Xususan, ajdodlarimiz aql-zakovati bilan yaratilgan serma'no va serjilo qo'shiqlar, o'tmish voqealaridan so'ylovchi qiziqarli afsona, rivoyat, ertak va dostonlar, purhikmat va ibratli maqollar, topqirlikka chorlab, zehnni charxlaydigan, bilimni orttiradigan topishmoqlar, nutqni o'stiruvchi tez aytishlar, kuldirib zavq bag'ishlaydigan askiya latifa, loflar har bir qalbda vatanparvarlik va millatparvarlik hislarini kuchaytirishga xizmat qilishi bilan qadrlidir. Kattalar adabiyotidan ko'ra bolalar adabiyotida folklor janrlari, obraz va motivlariga murojaat yanada ko'proq kuzatiladi. Xususan, bolalar folkloriga aloqador alla, erkalama, hukmlagich, shuningdek, ham kattalar, ham bolalar folkloriga tegishli ertak, topishmoq, tez aytish singari janrlarning shakli, ifoda uslubi, obraz va motivlariga ayrim ijodkorlar qayta ishlov berishi natijasida stilizatsion folklorizm ko'rinishlari paydo bo'ladi. Mazkur jarayonlar esa bola shaxsini shakllanishida muhim o'rin tutatdi.

Bizningcha jamiyatda bola shaxsini folkyor an'analari asosida tarbiyashga bo'lgan e'tiborni kuchaytirish orqali jamiyatdagi ijtimoiy-ma'naviy muhitni yanada sog'lomlashtirish, yanada barqarorlashtirish mumkin. Bu kafolat esa millatning farovonligi va taraqqiyoning eng asosiy vositalaridan biridir. Zero millat yosh

avlodining ma'rifatli bo'lishi, milliy tarbiya fazilatlariga odatlanishi va shu asosiy ijtimoiy-psixologik omillar orqali ijtimoiy-ma'naviy muhit sog'lomligiga erishish mamlakat taraqqiyoti, Harakatlar strategiyasi va "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari", deb belgilangan Bosh g'oyamizni amalga oshirishning asosiy shartihamdir.

Milliy tarbiyaga asoslangan ijtimoiy-ma'naviy muhitning sog'lomligi darajasi ushbu muhitni sog'lomlashtirishga qaratilgan sa'yi-harakatlarning ilmiy asoslanganligiga bog'liq. Zero Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev aytganlaridek, "Har bir sohaning o'z ilmi bor" deb bejizga aytmadilar.

Bugungi kunda O'zbekistonda investitsion muhit, tabiiy muhit, ijtimoiy iqtisodiy muhitni o'rganish borasida samarali, ilmiy asoslangan ishlar olib borilmoqda. Ilmiy o'rganishlar asosida sohalarni rivojlantirish konsepsiyalari ishlab chiqilmoqda. Jumladan, "O'zbekiston Respublikasini kompleks ijtimoiy iqtisodiy rivojlantirish Konsepsiyasi"ni keltirish mumkin. XXI asrning ikkinchi o'n yilligida globallashuv va turli-tuman mafkuraviy kurashlar tajribasidan kelib chiqadigan xulosalar ijtimoiy-psixologik yo'nalishda jiddiy, har jihatdan mustahkam va ilmiy-amaliy asosga ega bo'lgan ishlarni olib borish lozimligini ko'rsatmoqda. Bu esa mamlakatda ijtimoiy-psixologik muhitni o'rganish va istiqbolda uning asosida "O'zbekiston Respublikasida ijtimoiy-psixologik muhitni kompleks o'rganish va barqaror sog'lomligini ta'minlash Konsepsiyasi"ni ishlab chiqishni taqozo qilmoqda. Bola shaxsini shakllanishida nafaqat milliy tarbiyani balki ijodkorlikni ham ahamiyati beqiyosdir. Chunki, xalq ertaklari, masallar, milliy qahramonlarning obrazlari albatta bolada ma'lum bir kreativlik sifatlarini ham shakllantiradi.

Shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirish muammosiga bag'ishlangan psixologik-pedagogik adabiyotlar tahliliga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bunda faqat miqdoriy emas, balki xususiyatlarning sifat o'zgarishlarini ham o'z ichiga oluvchi hodisa sifatida tushunishimiz mumkin. Jamiyatni insonparvarlashtirish XXI asrning kun tartibidagi eng asosiy masalalardan biridir. Hozirgi kunda ham taraqqiyot bosqichida bu tendensiya inson omilining belgilovchi o'rni bilan namoyon bo'ladiki, bu borada kreativlik uning asosiy tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi.

O'zbek xalqi boy va rang-barang badiiy og'zaki ijodiy merosga egaligi bilan boshqa xalqlardan ajralib turadi. Markaziy Osiyoda muqim yashab kelayotgan o'zbek xalqalari o'z tarixiy taraqqiyot yo'li davomida qo'shni xalqlar bilan madaniy aloqada bo'lgan. Shu sababdan, folklor san'atini ilmiy jihatdan o'rganish asosiy vazifalardan biri hisoblanadi. Xalq og'zaki ijodi mehnatkash xalq ijodi. Xalq badiiy faoliyatining tarkibiy qismi bo'lmish folklor xalq san'atining boshqa turlaridan (musiqqa, teatr, raqs, tasviriy san'at va amaliy san'at hamda boshqalardan) og'zaki so'z san'ati ekanligidan ajralib turadi. U og'izdan-og'izga, avloddan-avlodga, davrdan-davrga o'tib, xalqning iste'dodli vakillari ijrosida sayqal topadi. Folklor - bu muayyan guruh tomonidan birgalikda ishlatiladigan madaniyatning ifodali tanasi; u o'sha madaniyat, subkultura yoki guruh uchun umumiy bo'lgan urfodatlarni o'z ichiga oladi. Ular orasida ertaklar, maqollar va hazil kabi og'zaki an'analar mavjud. Ularning boshqa san'atdan farqli jhati, folklor og'zaki shaklda avloddan-avlodga yetkaziladi. Folklor janrlari jihatidan ham, shakli jihatidan katta dostonlardan boshlanib kichik-kichik maqollargacha

bo'lgan asarlarni o'z ichiga oladi. Keyingi paytlarda folklor san'atini ilmiy jihatdan ovriganish bo'yicha ko'p ishlar amalga oshirilmoqda. Xalq dostonlarini jirovlardan yozib olingan varianlarini qayta nashrdan chiqarish, qo'shni xalqlar folklori bilan solishtirib o'rganish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Zamonaviy pedagogik psixologiyada maktabgacha yoshdagi bolalarning tarbiyasi tadqiq etish bo'yicha ko'plab diagnostik metodikalar ishlab chiqilgan va ular psixologik-pedagogik tadqiqotlarda samarali qo'llanilib kelinmoqda hamda asosli ilmiy natijalarni qo'lga kiritishda muhim omil bo'lmoqda. Shu o'rinda Ibn Sino ta'limotiga nazar soladigan bo'lsak, biz yoshlarni ajdodlarga munosib avlod qilish uchun bor kuch g'ayratimiz bilan harakat qiladigan bo'lsak, Ibn Sino ta'limotida psixologik qarashlariga e'tibor beradigan bo'lsak shu o'rinda, Ibn Sino, temperament va inson xarakteri haqida o'z ta'limotini ishlab chiqqan. Unga ko'ra, inson mijozi to'rtga bo'linadi: issiq, sovuq, nam va quruq (zamonaviy psixologiyadagi to'rt mijoza mos ravishda). Mazkur mijozlar turg'un emas, balki meteorologik va havo o'zgarishi kabi tashqi yoki ichki omillar natijasida o'zgaradi. Organizmdagi suyuqlik darajasi ham inson mijoziga o'zgarishlar kiritishi mumkin. Oddiy mijoz turlari bilan birga, Avitsenna yana to'rt mukammal mijozni ajratib, ular organizmdagi to'rt suyuqlikdan biri (qon, shilliq, sariq va qora safro) ustun kelishiga ko'ra tuslanishini bayon qilgan. Bundan tashqari qomusiy olimimiz o'zining "Qush hikoyati"da "Ey haqiqiy birodarlar! Odamlarning botiri kelajakdagi mushkulotdan qo'rqmaydi. Kamolga yetishdan chetlangan kishi odamlarning eng qo'rqog'idir", — deb yozadi. (Falsafiy qissalar 1980. 72-bet).

Abu Ali ibn Sino ijtimoiy-falsafiy jihatdan birinchilardan bo'lib ayollarning bola tarbiyasidagi o'rniga e'tibor bergan. U oilada er-xotin o'rtasidagi o'zaro hurmat-izzat, bamaslahat ish tutish, samimiy oilaviy munosabatlar ta'lim-tarbiya samaradorligining asosiy negizidir, degan xulosaga keladi. Shu o'rinda: Alloma o'n yetti xislat-fazilatlar sohibasi bo'lgan ayolni ideal murabbiy deb hisoblaydi. Ularga ayolning oqila va iymon-e'tiqodli, sharm-hayoli, or-nomusli, ziyrak va farosatli, yoqimtoy, erga mehru muhabbatli, itoatkorligi, dilining pokligi, erining orqasidan g'iybat qilmasligi, pokizaligi, vazminligi, jiddiy va ulug'vorligi, og'ir damlarda turmush o'rtog'iga dardkash bo'la olishi, mehribonligi, sabr-qanoatliligi kabi fazilatlarini kiritadi. Bundan tashqari buyuk allomamiz, sharqning buyuk mutafakkiri, *Bolani maktabda o'qitish va tarbiyalash» bo'limida ta'lim va tarbiya jarayonini ochib beradi.* Ibn Sino bilim olishda bolalarni jamoa bo'lib maktabda o'qitish zarurligini ko'rsatadi va ta'limda quyidagilarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi.

- 1) bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo'ymaslik;
- 2) ta'limda yengildan qiyinga to'g'ri bilim berish;
- 3) olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo'lishi;
- 4) o'qitishda jamoa bo'lib, maktabda o'qitishga e'tibor berish;
- 5) bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish;
- 6) o'qitishni jismoniy mashqlar bilan qo'shib olib borish. «Tadbiri al-manozil» nomli asarida katta bir bob oila va oilaviy tarbiya masalalariga bag'ishlangan.

Ibn Sino oilada bola tarbiyasi ancha murakkab va nozik bo'lib, uni bolaning yoshligidan boshlab va izchillik bilan olib borish lozimligini uqtiradi. U ona allasining tarbiyaviy ahamiyati haqida to'xtalib, «Alla» ikki vazifani bajaradi, deydi.

Birinchisi, uni tebratish orqali bolaga jismoniy orom bag'ishlanadi.

Ikkinchisi, beshikni bir maromda tebratishdan onaning mehri jo'sh uradi, bolasiga bo'lgan muhabbatidan onaning orzu umidi yurak to'ridan silqib chiqadi. Yosh bolaning sezgirlik quvati katta odamga teng keladi.

Agar oilada oila boshlig'i tajribasizlik, no'noqlik qilsa, u oila a'zolarini yaxshi tarbiyalay olmaydi va oqibatda bundan yomon natijalar kelib chiqishi mumkin.

Oilaning eng muhim vazifasi bola tarbiyasi hisoblanadi. Shunda oila baxtli bo'ladi. Ibn Sino, oilada bolani ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda mehnasevarlikning roliga alohida urg'u berib, ota-onalarni farzandlarga nisbatan kasb-hunar o'rgatishga chaqiradi. Mehnatni ulug'laydi. Mehnatsiz hayot kechirishning bolaga bo'lgan salbiy ta'sirini ko'rsatib beradi.

Ibn Sino aqliy, axloqiy, estetik va jismoniy tarbiyaning birligi va ularni amalga oshirish yo'llari haqidagi fikrlari bugungi kunda ham ijtimoiy va amaliy ahamiyat kasb etmoqda hamda milliy – ma'naviy qadriyat sifatida e'tiborga loyiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishlari bo'yicha Harakatlar strategisi to'g'risida"gi PF 4947-sonli Farmoni.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 13 fevraldagi "2019-2025 yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining ruhiy salomatligini muhofaza qilish xizmatini rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PK-4190-sonli qarori.

3. Uzlüksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 31.12.2019 yildagi 1059-son.

4. Izbullayeva, Gulchehra. Pedagogika nazariyasi va tarixi (Pedagogika tarixi XIII – XIV asrlar) [Matn]: o'quv qo'llanma / G. Izbullayeva. - Buxoro: «Sadridin Salim Buxoriy» Durdona nashriyoti, 2019. - 180 b.

5. Mutalipova M. J. Xalq Pedagogikasi: (o'quv qo'llanma): T.: Alisher Navoiy nomidagi O'zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti. 2011.- 160 b

BADIIY MATNLAR TAHLILIDA SOTSIOPRAGMATIK YONDASHUV TASNIFI

Ruziyeva Nilufar Xafizovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti, f.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqola zamonaviy tilshunoslikdagi dolzarb masalardan xushmuomalalikning badiiy matn tahlilida sotsiopragmatik yondashuvda ifodalanishi va ularni voqelantirish mexanizmi haqidagi ilmiy qarashlar tahlili, lingvistik va ijtimoiy darajalar o'rtasidagi shaxslararo muloqotda kuzatiladigan lingvistik xushmuomalalik va ijtimoiy xushmuomalalik qoidalari tavsif etilgan. Shuningdek, Haus va Kasper tomonidan ilgari surilgan kategoriyani o'z ichiga oluvchi xushmuomalalik tuzilish taksonomiyasini haqidagi mulohazalar yoritilgan.

Kalit so'zlar: sotsiopragmatika, diskurs, nutqiy muloqot, kategoriya, pragmatika, xushmuomalalik markerlari, ikkinchi darajali birliklari, modallik markerlari, adresant, adresat.

Аннотация. В данной статье рассматриваются из актуальных вопросов современного языкознания описан анализ научных взглядов на выражение вежливости в социопрагматическом подходе к анализу художественного текста и механизма их реализации, правила лингвистической вежливости и социальной вежливости, ожидаемые в межличностном общении между лингвистическим и социальным уровнями. Также освещаются рассуждения Хауса и Каспера о таксономии структуры вежливости, которая включает в себя категорию.

Ключевые слова: социопрагматика, дискурс, речевое общение, категория, прагматика, маркеры вежливости, хеджи, маркеры модальности, адресант, адресат.

Abstract. This article examines one of the main issues of modern linguistics and describes the analysis of scientific views on the expression of politeness in a sociopragmatic approach to the analysis of a literary text and the mechanism of their implementation, the rules of linguistic politeness and social politeness expected in interpersonal communication between linguistic and social levels. House and Kasper's arguments on the taxonomy of the politeness structure, which includes a category, are also highlighted.

Key words: sociopragmatics, discourse, speech communication, category, pragmatics, markers of politeness, hedges, markers of modality, addresser, addressee.

Sotsiopragmatikaning shakllanishi J.Lich, G.Kasper, P.Braun, S.Levinson, J.Yul kabilar nomi bilan bog'liq. Penelopa Braun va Stefen Levinson 1987 yilda nashr etishgan hurmat tamoyiliga bag'ishlangan maxsus risolada "Sotsiolingvistika pragmatikaga tadbiiq etilishi lozim" degan shiorni olg'a surishdi. Lisonning tizimiy ravishda kontekst bilan bog'liqligini o'rganish pragmatikaning vazifasidir. Turli ijtimoiy maqomga ega bo'lgan shaxslarning turli vaziyatlarda ma'lum pragmatik manbalardan foydalanishi sotsiolingvistik tahlil uchun ham muhimdir.

Haus va Kasperning 11 kategoriyani o'z ichiga oluvchi xushmuomalalik tuzilish taksonomiyasini taklif etishgan. Ular quyidagilar:

1. Xushmuomalalik markerlari (Politeness markers). Xushmuomalalik belgilari, ya'ni so'zga qo'shilgan iboralar "adresantga hurmat ko'rsatish va hamkorlikda harakat qilishga chorlash" uchun qo'llaniladi. Eng keng tarqalgan iboralar: *please, if you wouldn't/don't mind*, buyruq gaplarda qo'llaniladigan **will/would** bilan ergashib keluvchi *ajratuvchi so'roq gaplar (Close the door, will you/would you?)*.

2. Yumshatish xususiyatiga ega sintaktik vositalar (**Play-downs**) Ular beshta kichik toifaga bo'linadi va o'z o'rnida quyidagi to'rtlikda namoyon bo'ladi: o'tgan zamondan foydalanish (*I wondered if . . . , I thought you might . . .*), progressiv jihati o'tgan zamon bilan birga (*I was wondering whether . . . , I was thinking you might . . .*), modal fe'lni o'z ichiga olgan so'roq gaplar (*would it be a good idea . . . , could we*

...), modal fe'lni o'z ichiga olgan inkor so'roq gaplar (*wouldn't it be a good idea if . . . , couldn't you . . .*).

3. Hamkorlikka undovchi vositalar (**Consultative devices**) Bu orqali muloqot adresantini jarayonga jalb qilishga va taklif qilishga yo'naltiradigan tuzilmalar nazarda tutiladi va ular orqali hamkorlikka chorlanadi. Masalan, *Would you mind . . . , Could you . . .*

4. Ikkinchi darajali birliklari (Hedges) aniq taklif berishdan qochishni ifodalovchi vositalar bo'lib, adresatga o'z xohish-istagini bildirish uchun o'z variantini ochiq qoldirishga yo'naltirilgan iboralar.

Masalan, *kind of, sort of, somehow, more or less, rather, and what have you.*

5. Ozaytirma markerlar (**Understaters**) *a bit, a little bit, a second, a moment, briefly.*

6. Modallik markerlari (**Downtoners**). Bu adresant nutqiga modallik ta'sirini beradi. Masalan, *just, simply, possibly, perhaps, really.*

7. Holat-munosabat markerlari (**Committers**) *I think, I believe, I guess, in my opinion.*

8. Oldindan ogohlantirish markerlari (**Forewarning**) turli xil tuzilmalarning keng doirasi tomonidan amalga oshirilishi mumkin bo'lgan strategiya qaysi adresat YTA (FTA) haqida qandaydir meta izoh beradi (masalan, iltifot ko'rsatish) yoki kutilayotgan holat haqida tasavvur uyg'otadi (masalan, *far be it from me to criticize, but . . . , you may find this a bit boring, but . . . , you're good at solving computer problems*).

9. Leksik ma'noga ega bo'lmagan fonetik fenomenlar (**Hesitators**) leksik bo'lmagan fonetik material bilan to'ldirilgan pauzalar, masalan, *er, uhh, ah* yoki duduqlanish holatlari.

10. Vaziyatga munosabat-ko'lam markerlari (**Scope-staters**) bu taklifda keltirilgan ishlarning holati to'g'risida sub'ektiv fikrni bildiradi. Masalan, *I'm afraid you're in my seat, I'm disappointed that you couldn't . . . , it was a shame you didn't . . .*

11. Adresanti noma'lum gaplar (**Agent avoiders**) adresant shaxssizlantirilgan propozitsion gaplarga taalluqli bo'lib, shunday qilib, u tanqidni adresantdan umumlashtirilgan agentga qaytaradi. Masalan, majhul nisbat yoki "odamlar X ni qilmaydilar" *kabi gap qoliplari.*

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, mazkur tasnifdagi markerlar muloqotda xushmuomalalikni ta'minlovchi strategiyalarning ma'lum bir ma'noda vazifadosh lisoniy belgilar sifatida ko'zga tashlanadi. Har qanday vaziyatda muloqot ishtirokchilarining diskursiv maqsadidan kelib chiqib tanlanishi bu markerlarni funksional qiymatiga ko'ra qo'llaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Tri Wijayanto. A Pragmatic Analysis of Politeness Strategy in the Coursebook: Look Ahead 2 An English Course For Senior High School Students Year XI. Yogyakarta. 2014. – P. 33

2. Xafizovna, R. N. (2022). On Linguistic Politeness Theory: Robin Lakoff's Theory of Politeness, Brown and Levinson's Theory of Politeness, Geoffrey Leech's

Theory of Politeness. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(6), 66-74.

3. Nafisa K. Cognition and Communication in the Light of the New Paradigm //European journal of innovation in nonformal education. – 2021. – T. 1. – №. 2. – С. 214-217.

4. Ruziyeva Nilufar Xafizovna, & Xolova Madina Boboqulovna. (2022). Politeness In Literary Works: An Overview. Eurasian Research Bulletin, 7, 200–206.

5. Xafizovna, R. N. (2022). Discourse Analysis of Politeness Strategies in Literary Work: Speech Acts and Politeness Strategies. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 5, 123-133.

TYPES OF SIMILE IN PROSE

Achilova Risolat Azamovna,

Phd, Associate Professor of the Bukhara State Pedagogical Institute

Tolibova Muyassar Xayriddin qizi,

Bukhara State Pedagogical Institute 3-course student

Abstract. *This article deals with the semantics of simile phenomenon features and form are discussed. Alisher Navoi's ghazals were taken as the object of research, and comments were made about the structural features of the simile phenomenon.*

Keywords: *analogies, object, heuristic task, individual image, constructions, connecting means, standard, form, lexical means, syntactic means.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается семантика явления сравнения, обсуждаются особенности и форма явления. В качестве объекта исследования были взяты газели Алишера Навои, даны комментарии о структурных особенностях феномена сравнения.*

Ключевые слова: *анalogии, предмет, эвристическая задача, индивидуальный образ, конструкции, связующее средство, стандарт, форма, лексическое средство, синтаксическое средство.*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o'xshatish vositasining xususiyatlari va shakllarining semantikasi muhokama qilinadi. Alisher Navoiy g'azallari olinib, o'xshatish hodisasining tarkibiy xususiyatlari haqida fikr-mulohazalar bildirildi.*

Kalit so'zlar: *analogiyalar, obyekt, evristik vazifa, individual tasvir, konstruksiyalar, bog'lovchi vositalar, me'yor, shakl, leksik vositalar, sintaktik vositalar.*

Simile is mainly a speech phenomenon. Because in this place, if a certain object is compared to one object, if the same object is compared to another object, the same object can be compared to another object in another place. Prof. R. Kongurov said the following about similes in his book "Illustrative Tools of the Uzbek Language": But there are constant similes comparing a face to the moon and a girl to a flower, which may have lost both emotionality and evaluation value. Similes of this type should be considered as a linguistic phenomenon. Simile is a means of artistic representation based on bright and exaggerated description of the object of the image by simulating it with another thing-phenomenon, which relies on common signs and characteristics for the things-phenomena that are being compared. In linguistics, the relationship of

simile is studied within the framework of a simple and compound sentence. Nizomiddin Mahmudov, who has studied similes from a philosophical and theoretical point of view, notes: "... similes always contain a complex semantic structure, at least two semantic propositions". 3. When it comes to the syntactic construction of a simile, first of all, it should not be forgotten that it is a four-component device.

According to M. Cheremisin's classification, they consist of the following:

1) subject of analogy; 2) the standard of analogy; 3) the basis of analogy; 4) simile form

Adding to the classification of M. Cheremisin, N. Mahmudov reflects the four components of the analogy based on the following formula $\{A[(B)]C\}$. Its symbol A is for the subject, symbol B for the standard, symbol C for the basis of analogy. The symbol represents the form of simile. According to this model, the subject is assigned to the possessive function, the standard case function, and the base of the analogy to the participle function.

The simile form is always recorded as the morphological form of the simile standard. D. Khudoyberganova, adding to this classification, refers to N. Mahmudov's article 56 when showing the components of analogy. In classic literature, it is mentioned that the components of simile (tashbih) are composed of four parts, and if the simile has four parts, it is called "tashbihi mufassil" 7. We can compare the above components with terms used in classical literature:

- 1) mushabbih (like thing) - the subject/mind of the simile;
- 2) mushabbihunbih (something that is similar) - the standard of analogy/beehive;
- 3) adati tashbih (similes) - a form of simile;
- 4) wajhi tashbih (the reason for the simile) is the basis of the simile

Beginning with Panini's Grammar (4th century BC), ancient Indian poetic-grammatical treatises studied simile as a poetic figure and emphasized that a simile consists of four regular elements, namely: 1) the object of simile or subject, 2) thing or object that is similar to it, 3) sign of simile or basis of simile, and 4) formal indicator of simile. In the Uzbek language, as in all other languages, similes consist of four elements, and we call them the subject of the simile, the standard of the simile, the basis of the simile, and the formal indicator of the simile. we like to call it. In most cases, similes are different grammatical devices: suffix -dek/-diy or "as if", "like", "like", "like", "example", "like", "like" is carried out with the help of assistants. At the same time, there are often cases where similes are made without grammatical means.

In Navoi's poems, similes are formed using three different grammatical tools, and their capabilities in forming simile devices are not equal. It is appropriate to rank the tools of analogy according to these possibilities. In this case, there is no doubt that morphological means are more important than relative means. The influence of analogies in the formation of constructions decreases as they move away from the center. In Alisher Navoi's poems, a special type of simile is used, which in our classical literature is referred to as an extended form of simile or laff in scientific sources. Although it is not studied in the composition of allegory, it is based on simile, which differs from simile only in the method of expression. This method of analogy

is more reminiscent of the explanatory-explanatory form. In analogical devices, the semantics of its components is expressed in the horizontal direction, and in speech and publication, the vertical direction is expressed. Sometimes there is almost no difference between them. This poetic art is based on naming several things or concepts in a verse of a poem, and then stating the judgment about them. The main purpose of this is to exaggerate and amplify the named things or concepts. This art can be called an extended hidden form of simile. This type of simile is widely used in Navoi's poetry. In Alisher Navoi's ghazals, the subjects of extended similes are presented in the first verse of the verse, and the standards of simile are presented in the second verse. In the following example, the poet enumerates the letters of the lover and the heart of the lover in the first stanza, and then in the next stanza he describes the judgment about each of them:

***Xattu xoli nuqtasi yuz choklik ko'nglimdadir,
Bir qafasda turfadir, vah-vah, ko'ring to'tiyu zog' (G'S)***

Here, the poet compares a letter to a parrot, a letter to a bird, and a heart to a cage. There are a lot of analogies related to letters in Navoi's poetry. All of them are unique allegorical expressions. As can be seen from the above analysis, the expanded, organized form of simile is also widely used in Alisher Navoi's work.

In classical literature, this form is equivalent to the art of speech and publishing. In his poems, the poet has created unique examples of this art, various forms. As a result, emotional expressive features of poems are ensured.

References:

1. Mahmudov N. O'xshatish sodda gaplarda semantik-sintaktik asimmetriya // O'zbek tili va adabiyoti. –1986. -№ 6.
2. Cheremisina M. Sravnitelniye konstruksii russkogo yazika. Novosibirsk, 1976. – S.17-18.
3. Tayirovna, A. S. (2023). LINGUOCULTURAL RESEARCH OF THE CONCEPT “EDUCATION” IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES. European International Journal of Pedagogics, 3(03), 11-15.
4. Achilova R.A. “THE SEMANTIC VALUE OF ANTONOMASIA IN THE WORKS OF SHAKESPEARE”. International Journal of Word Art. Volume 4, Issue 2. – Toshkent., 2021. - 6 p. ISSN 2181-9297.
5. Achilova R.A. THE ROLE OF ANTONOMASIA IN THE PROSE OF ALISHER NAVOI. Scientific reports of Bukhara State University. Volume 6 - Bukhara., 2020. -188p.

POETIK SINTAKSIS UNSURLARINING RUHIY HOLATLAR IFODASIDA NAMOYON BO'LISHI

Karimova Shaxnozaxon Karimovna,
Buxoro davlat pedagogika instituti
o'qituvchisi, (PhD)

Annotatsiya. Bu maqola poetik sintaksis unsurlarining badiiy matnlarda ruhiy holatlar ifodasidagi o'rni va ahamiyatini o'rganishga bag'ishlangan. Maqolada

takrorlar, inversiya, ritorik so'roqlar, teskari parallelizm kabi sintaktik unsurlar yordamida qahramonlarning ichki kechinmalari va hissiy holatlarini qanday ifodalash mumkinligi yoritiladi. Poetik sintaksis unsurlari asarning estetik boyligini oshirib, o'quvchiga ruhiy iztirob, sevgining kuchi yoki ichki ziddiyatlarni chuqurroq his qilish imkonini beradi. Maqolada ushbu unsurlarning o'quvchiga ta'sir qilish mexanizmlari va ular orqali ruhiy holatlarning chuqur ifodalanishi batafsil tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: poetik sintaksis, ruhiy holat, takrorlar, sukut, inversiya, teskari parallelizm, hissiy ifoda, badiiy matn, estetik ifoda.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению роли и значения элементов поэтического синтаксиса в выражении психических состояний в художественных текстах. В статье объясняется, как внутренние переживания и эмоциональные состояния героев могут быть выражены с помощью таких синтаксических элементов, как повторы, инверсии, риторические вопросы, обратный параллелизм. Элементы поэтического синтаксиса увеличивают эстетическое богатство произведения и позволяют читателю глубоко ощутить душевные муки, силу любви или внутренние конфликты. В статье подробно анализируются механизмы влияния этих элементов на студента и глубинное выражение через них психических состояний.

Ключевые слова: поэтический синтаксис, душевное состояние, повторы, апозиопеза, инверсия, обратный параллелизм, эмоциональная экспрессия, художественный текст, эстетическая выразительность.

Abstract. This article is devoted to the study of the role and importance of elements of poetic syntax in the expression of mental states in artistic texts. The article explains how the characters' inner experiences and emotional states can be expressed using syntactic elements such as repetitions, inversions, rhetorical questions, reversed parallelism (chiasmus). The elements of poetic syntax increase the aesthetic richness of the work and allow the reader to deeply feel mental anguish, the power of love, or internal conflicts. The article analyzes in detail the mechanisms of influence of these elements on the student and the deep expression of mental states through them.

Key words: poetic syntax, state of mind, repetitions, aposiopezis, inversion, reversed parallelism, emotional expression, artistic text, aesthetic expression.

Ma'lumki, she'riyat badiiy san'atning eng jozibador va eng emotsional turlaridan biri. Shoirilar o'z she'rlari orqali o'zlarining ruhiy holatlari, lirik qahramon o'y-xayollari, ularning his-tuyg'ularini ifodalaydilar. Tabiiyki, shoir o'z hissiy tuyg'ulariga berilib, so'zlarni mohirona qo'llay oladi. Bunday ijod qilishda poetik sintaksis unsurlarining o'rni beqiyos. Poetik sintaksis unsurlari badiiy matnlarda ruhiy holatlarning ifodalanishida muhim rol o'ynaydi. Bu unsurlar she'r yoki boshqa poetik asarlarning ohangini, hissiy tusini va estetik ifodaviyligini belgilashga xizmat qiladi. Bu unsurlar orqali mualliflar badiiy nutqda ekspressivlikni oshirish maqsadida foydalanadilar. She'rni hissiyot bilan ta'minlash vazifasi mana shu poetik sintaksis

unsurlariga yuklatiladi. Quyida poetik sintaksis unsurlarining ruhiy holatlarni ifodalashda qanday namoyon bo'lishi mumkinligini ko'rib chiqamiz:

Shukrkim, u kunlar olisda qoldi,
Shukrkim, Vatanim ma'mur va obod.
Shukrkim, bu yurtda mening avlodim
Muhtojlikni ko'rgan eng so'nggi avlod[1,101].

Erkin Vohidovning istiqlool ruhi bilan sug'orilgan bu satrlarida shoir "*Shukrkim*" anaforasi orqali erkinlik, ozodlikni bergan mustaqillikka shukronalik tuyg'usini ta'sirchan ifoda etgan. Bu o'rinda anafora hayotdan ko'ngli to'lgan, qadardan rozi bo'lgan shoir his-tuyg'ularini ifodalashda xizmat qilgan.

Yoki shoirning boshqa bir she'rida:

Bukun o'zgachadur jilvai olam,
Bukun o'zgachadir borliqda xanda.
Bukun ko'zlarimga go'yo quyosh ham
Shafaq gulxanida tarang chirmanda[2,169].

Erkin Vohidov qo'llagan "bukun" ta'kidi orqali lirik qahramonning ko'tarinki kayfiyati ham aks etgan. Bu she'rdan anafora shoirning o'ziga taqdim etilgan yangi bir kundan xursandligini, hissiy holatini namoyon etganini ko'rishimiz mumkin.

Bir qarasam, do'stu yordan ko'nglim to'qday,
Bir qarasam, atrofimda hech kim yo'qday.
Bir qarasam, suyanchiqday bolalarim,
Bir qarasam, ular siniq lolalarim.
Bir qarasam, bu dunyoda baxtim borday,
Bir qarasam, butkul olam menga torday.
Bir qarasam, murodimga yetgandayman.
Bir qarasam, ko'zim ochiq ketgandayman.
Bir qarasam, shon shuhratga yo'g'rilganman.

Bir qarasam, endigina tug'ilganman[3,9].

Yuqoridagi mahzunlik kayfiyati ingan satrlar esa Abdulla Oripov hayotining so'nggi yillarida yozilgan. "*Bir qarasam*" gap shaklidagi anafora bo'lib, bu orqali inson qalbida kechadigan kontrast jarayonlar: ruhiy xotirjamlik va g'alayonlar aks ettirilgan. Haqiqatan, bir lahzada inson bir necha holatni boshidan kechiradi. Shoir masrur va mahzun damlari haqida yozar ekan, uning ruhiy iztiroblar ichida qolganligini sezish qiyin emas. Inson hayotidan mamnunday, hamma narsasi badasturday ko'rinsa ham, qalbni ezadigan, uni hazin etadigan nimadirni his etib turadi. Donishmand shoir ana shu ruhiy holatni o'zi boshidan o'tkazadi va uni diltortar satrlarga tizadi.

...Iz uzmayin,
mudom,
o'tib, qaytaman,
tanishdir yo'llarning har bitta gardi.
Bor erur dardim yo'llarga aytaman,
tinglayman yo'llarning *bor erur dardin*...[4,69]

Ikrom Otamurodning yuqoridagi she'rida teskari qurilma shoirning mahzun kayfiyatini ifodalab, qolaversa, uning ichki ruhiyatini ham ko'rsatib bergan. Shoirga xos bo'lgan falsafiy mushohadalikni bildirish uchun xiazmning roli katta bo'lgan.

Ritorik so'roqlar ham lirik qahramonlar va shoirlar ruhiy holatini ifodalashda eng samarali tasviriy vositalardan biri. Bu unsurlar lirik qahramonning quvonchi, g'azabi, nafrati, kesatqlari, buyruq yoki hayratlari aks ettiriladi va she'riy matnning bekamu ko'st tashkil topishida xizmat qiladi.

Bunday misollarni zamonaviy ingliz she'riyatidan ko'plab keltirish mumkin:

*O Scottish Prince, the heathery air sweetens the night.
Bats hang upside down in the pines like lamps waiting
for light. Ask me, ask me to dance to the skirl o' the pipes.
All the girls are in dresses. The boys are in kilts,
but no boy's so fine as the Prince in his tartan pleats.
I wait for a glance from the Prince, for the chance
to prance or flounce by his side, to
bounce hand in hand
down the Gay Gordon line. Och, the
pleasure's a'mine.*[5]

Shoira Kerol Enn Daffi Shotland shahzodasiga atalgan she'rida "*O, shotland shahzodasi*" deb xitob qiladi. Bu she'r 2004-yilda "Eng yaxshi Shotlandiya she'rlari" ro'yxatiga kiritilgan. Shoiraning aytishicha, u bu she'rni qizi Ella uchun yozadi, chunki ular Shotlandiyada bo'lishganida, qizi chiroyli kiyingan mehmonxona egasini shotland shahzodasi deb o'ylaydi. She'rda ritorik xitob qahramon hissiyotlarini ifodalash imkonini oshirgan.

Inversiya ham she'riy nutq yoki she'riy asar mazmuniga hissiy rang berish uchun qo'llaniladi. Buni Ikrom Otamurod ijodida kuzatish mumkin.

Kanglum sukunatni sog'inar,
istaydi sukunat gurungin.
Sukunat sirqib,
sukunat inar –
rangin, rangin, rangin...
Qalbim tomirlari ilingan
royishi, xohishi mustardir.
Sog'inar xotirlar gurungin,
armonlar gurungin istaydir.

[6,41]

Yuqoridagi she'rda inversiya kichik tafsilotlarga e'tiborni qaratishga yordam beradi va ma'no yukini oshiradi. Ikrom Otamurod qalamiga mansub she'rda "*Kanglum sukunatni sog'inar // istaydi sukunat gurungin*" misrasida inversiya yuzaga kelgan. "*Istaydi*" kesimi misra oxirida kelishi kerak. Shoir she'rda ifodalayotgan hissiyot tafsiloti uchun muhim deb bilgan so'zini gap oxiriga joylashtiradi yoki takrorlash usuli bilan maqsadini amalga oshiradi.

Sukut nutqning hissiy intensivligini sezilarli darajada oshiradigan stilistik vosita sifatida rol o'ynashi mumkin. Ko'pincha shoirlar nimadandir qattiq hayajonlangan inson nutqini ifodalash zarurati tug'ilganda sukut usulidan

foydalanadilar. Chunki, qattiq hayajonlangan kishi o'z fikrini osoyishta ohang bilan to'la va mantiqiy izchillik bilan bayon qila olmaydi – bunday damlardagina sukut vositasi juda qo'l keladi. Agar e'tibor bersak, kishilar haddan ortiq g'azablanganida yoki hayajonlanganida biron bir so'z aytmalikni ma'qul ko'rishadi. Shu o'rinda sukutning ishlatilishi ularning ruhiy kechinmasini ifodalab beradi. Shoirilar sukutdan she'rdagi qofiyani to'xtatish, kitobxonning diqqat-e'tiborini ma'lum bir so'z yoki jumlagi qaratish uchun ham qo'llashadi.

Uchib borar edim misoli shamol,
O'tginam qoqildi. O'tmasdan birpas...
Jasadi ustida turib qoldim, lol,
Onasi, otimdan ajraldim, xullas...[7,35]

Usmon Azim qo'llagan sukutda g'amgin va ma'yus kayfiyat ifoda etilgan. Shoirning kutilmaganda sevimli otidan ajralishi, hattoki uni o'limdan saqlab qolishga ham fursati bo'lmaganligi unga qattiq ta'sir qilganidan shoir aytishga so'z topolmay qolgani, qolaversa, Allohning taqdiriga rozi bo'lganligini bildirish uchun hech narsa aytmalikni ma'qul ko'radi. Ko'rinib turibdiki, shoirning bu o'rinda sukutni qo'llashi zarurati tug'ilgan. Sukut mazkur she'rda kuchli his-tuyg'u va iztirobni ifodalashda xizmat qilgan. Yana u shoirning kuchli iztirobdan gapirish qobiliyatini vaqtincha yo'qotganligini bildirgan.

Sukut yoki apoziopexa asar qahramonlarining kuchli ruhiy iztirobi orqasidan keluvchi umidsizligi, voqealar rivoji ta'siridagi hayrat hamda qo'rquv tufayli yuzaga keladi. Ko'p hollarda sukutda fikr tugallanmagan bo'lib qoladi, nutq ishora va tinish belgilar bilan chegaralanadi.

*Kunduzlari bedardlik yomon,
Kechalari beomon og'riq.
Eshikni och, turibman vayron
Derazada sollangan yorug'.*

Xiazm parallelizmning bir turi. U teskari parallelizm deb ham ataladi. Adabiyotda xiazm nutqning ikkita parallel bo'laklarida gap a'zolarining tartibini xochsimon o'zgartirishga asoslangan, matnning ifodaliligini oshirish uchun mo'ljallangan sintaktik uslubiy figura sifatida ta'riflanadi. Oddiy qilib aytganda, xiazm yozuvchi bir narsani aytib, so'ng keyingi qatorda juda o'xshash narsani aytganida sodir bo'ladi, ammo grammatik tuzilish teskari bo'lishi sharti qo'yiladi. Quyidagi ingliz va o'zbek she'riyati namunalarida mazkur vositaning she'rdagi vazifalarini tahlil qilamiz:

...Iz uzmayin,
mudom,
o'tib, qaytaman,
tanishdir yo'llarning har bitta gardi.
*Bor erur dardim yo'llarga aytaman,
tinglayman yo'llarning bor erur dardin...*[4,69]

Ikrom Otamurodning yuqoridagi she'rida teskari qurilma shoirning mahzun kayfiyatini ifodalab, qolaversa, uning ichki ruhiyatini ham ko'rsatib bergan. Shoirga xos bo'lgan falsafiy mushohadalikni bildirish uchun xiazmning roli katta bo'lgan.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, xiazm o'quvchiga aytilganlarning ma'nosini yaxshiroq yetkazishga, uni yorqin va qulay shaklda qabul qilishda hamda tasvirlar orasidagi kontrastni kuchaytirishga yordam berishga xizmat qiladi. Bir so'z yoki ibora bir necha marotaba takrorlanishi (takrorlar) ruhiy holatni chuqurlashtirishi mumkin. Bu, ayniqsa, ruhiy iztirob, qo'rquv yoki umidsizlikni kuchaytirib ko'rsatish uchun samarali bo'lishi mumkin. Oddiy so'z tartibining o'zgartirilishi yoki inversiya o'quvchiga noan'anaviy hissiyotlar va fikrlar oqimini anglatadi. Masalan, bunday usul hayratlanish, chalkashlik yoki ichki ruhiy buzilishlarni ifoda etishi mumkin. Teskari parallelizm yordamida ruhiy iztirob, sevgining qudrati yoki tinimsiz izlanish holati ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Воҳидов Э. Бедорлик: Шеърлар ва драмалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б. 101.
- 2.Воҳидов Э. Муҳаббат: Шеърлар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1981. – Б.169.
- 3.Орипов А. Шоир юраги. Шеърлар – Тошкент: Маънавият, 2003. – Б.9.
- 4.Otamurod I. Huviyyat. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019. – B. 69.
- 5.Duffy C. A. The Scottish Prince. <https://www.poemhunter.com/carol-ann-duffy/poems/page-3/>
- 6.Отамурод И. Сен. Шеърлар ва дoston. – Тошкент: Қатортол- Камолот, 1999. – Б.41.
- 7.Азим У. Сайланма: Шеърлар. – Тошкент: Шарқ нашриёт-матбаа концерни, 1995. – Б.35.
- 8.Karimova Shakhnozakhon Karimovna. (2022). THE REINFORCING POETIC FIGURES IN THE POEMS OF ABDULLA ARIPOV. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(3), 203–206. Retrieved from <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/2138>
- 9.Karimovna, K.Sh. (2021). O'zbek Va Jahon She'riyatida Anafora. "ONLINE - CONFERENCES" PLATFORM, 87–89. <https://www.papers.online-conferences.com/index.php/titfl/article/view/601>
10. Karimovna, Karimova Sh. "Anaphora as an Essential Type of Poetic Figures." *European Journal of Research Development and Sustainability*, vol. 2, no. 3, 2021, pp. 67-68.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDAGI MAQOLLAR TARJIMASINING O'ZIGA XOSLIGI

Ruziyeva Nilufar Xafizovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti (PhD),

Bafoyeva Mexrangiz Dilshod Qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada maqollar tarjimasining zamonaviy yondashuvlari, hamda ularning o'ziga xosligining nazariy asoslari keltirib o'tilgan. Bundan tashqari, maqolada maqollarning adekvatlik hamda farqli tomonlari misollar orqali qisqacha tahlil qilingan.

Kalit soʻzlar: maqol, qiyoslash, adekvatlik, frazeologik birliklar, leksik birliklar, ekvivalentlik.

Аннотация: В данной статье представлены современные подходы к переводу пословиц, а также теоретические основы их уникальности. Кроме того, в статье на примерах кратко анализируются адекватные и разные стороны пословиц.

Ключевые слова: пословица, сравнение, адекватность, фразеологизмы, лексические единицы, эквивалентность.

Abstract: This article presents modern approaches to the translation of proverbs, as well as the theoretical foundations of their uniqueness. In addition, the article briefly analyzes the adequate and different sides of proverbs using examples.

Key words: proverb, comparison, adequacy, phraseological units, lexical units, equivalence.

Maqollar xalq ma'naviy mulkining ajralmas va o'lmas bo'lagi hisoblanadi. Chunki maqollar o'zida xalq o'tmishi, uzoq tarix qa'ridagi tushunchalar, ming yillar davomida sayqallanib, boyib va shakllanib kelayotgan ezgu fikr va amallarni mujassamlashtiradi. Unda insonni pok turmush tarziga, halol mehnatga, bilim olish, kasb-kor o'rganishga da'vat etuvchi ma'noli jumlar mavjud. Ingliz va o'zbek maqollarida ham mana shunday uzoq muddatli tarix hamda asrlar davomida sayqallanib, avloddan –avlodga o'tib kelayotgan sirli chaqiriq mavjud. Uzoq vaqtlar davomida yaratilib va ishlatilib kelayotgan maqollar xalq hayotining ko'zgusi sifatida kata mohiyat va tarbiyaviy ahamiyatga ega. Bunday yuksak va o'lmas durdonalar xalq ma'naviy boyligining bebaho xazinasidan chuqur o'rin egallagan.

Bugungi kunda maqollarni chuqurroq tahlil etish va ularning chet tillaridagi o'xshashlik va tafovutlarini aniqlash ilshunoslik fanining dolzarb muammolaridan biri bo'lib kelmoqda. Taqqoslab qaraydigan bo'lsak har bir tilning o'ziga xos jihat va xususiyatlari mavjud va aynan shu fenomenontillarni bir-biridan ajratib turadi. Shunday bo'lsada chet tilini o'rganishni boshlagan inson o'ziga notanish bo'lgan tilni va o'z ona tilidagi so'z va iboralarni ma'lum bir bo'g'liqliklar asosida o'zlashtiradi. Bundan kelib chiqib aytish mumkinki, tillarni birlashtirib turuvchi ma'lum bir kategoriyalar mavjud. Ushbu kategoriyalar tildagi universallikni ta'minlaydi. Shu asnoda, maqollar har bir tilde uchraydigan o'ziga xos til birligi ekan ularda ham umumiylik mavjud. Shu haqida G.L. Permiakov quyidagicha fikr yuritadi: holatlarni birlashtirish xususiyati ya'ni bir xil yoki o'xshash holatlarni birlashtirish turli xalqlar maqollarida uchraydi. Maqollardagi shu bir xillik universallikni ta'minlaydi va ko'p hollarda alohida mantiqiy ma'noga ega bo'ladi. Bundan kelib chiqadiki maqol dunyodagi jahon sivilizatsiyasi bilan ham bog'liqdir, uni faqat bir millatga tegishli deyish mutlaqo noto'g'ri. Maqollarda universallik peremologiyasining asosiy qirrasini bo'lib, u maqollardagi o'xshash va bir xil holatlarni umumlashtiradi va hatto qarindosh bo'lmagan tillarda, ularning tarixiga, etnosiga qarab uchraydi.

Ma'lumki frazeologik birliklar tilning leksik bilimlariga nisbatan bir muncha murakkabroq. Chunki frazeologik birliklarda tarjima oddiy bayon etish usulidan lko'ra turli turdagi badiiy va tasviriy so'zlardan foydalanish talab etiladi. Bunday

usulda tarjima qilingan asar juda ham bejirim bo‘ladi va ularning hissiy tasviriy qiymati ancha yuqoriroq deb baholanadi. Shunday bo‘lsada har doim ham maqollar bir tildan boshqa tilga o‘girilganida aynan so‘zma-so‘z tarjima qilinmaydi va bir xil ma‘noni saqlab qololmaydi. Bu paytda tarjimon frazeologik ekvivalentlardan yoki so‘zning muqobil variantlaridan foydalanadi. Quyidagini eslatib o‘tish lozimki, agar maqol bir tildan boshqa tilga so‘zma-so‘z tarjima qilinsa vahar ikki tilda aynan bir ma‘noni anglatadi bunday tipdagi maqollar to‘liq ekvivalentlar deb ataladi. Agarda so‘z bir tildan boshqasiga tarjima qilish jarayonida aynan bir ma‘noni anglatmasa bunday ipdagi tarjimalar qisman ekvivalentlar deb yuritiladi.

To‘liq ekvivalent maqollar:

1. *First think, then speak*

Ushbu maqolning o‘zbek tilidagi tarjimasi Avval o‘yla, keyin so‘yla deb tarjima qilinadi. Korinib turganidek ushbu maqol to‘liq ekvivalent hisoblanib uning tarjimasi ingliz hamda o‘zbek tillarida bir xil ma‘noni anglatadi. Bunda har bir so‘z o‘z ma‘nosini yoqotmasdan saqlab qolgan.

2. *A sound mind in a sound body*

Berilgan maqolning tarjimasi “Sog‘ tanda sog‘lom aql” deb tarjima qilinadi. Yuqoridagi namunadek bu maqol ham to‘liq ekvivalentli maqol hisoblanib, unda so‘zlar o‘z o‘rnida qo‘llanilgan. Ya‘ni sound sog‘, sog‘lom degan ma‘nolarni anglatadi. “Mind” “miya”, “aql” degan ma‘nolarda qo‘llaniladi. “Body” esa “tana” degan ma‘noni anglatadi.

2. *The apple does not fall far from the tree.*

Mazkur maqolning o‘zbek tilidagi tarjimasi “Qush inida ko‘rganini qiladi” deb tarjima qilinadi. Ko‘rinib turibdiki, bu ham to‘liq ekvivalentli maqol bo‘lsada ba‘zi so‘zlar o‘z o‘rnida ishlatilmagan. Misol uchun ingliz tili maqolidagi “apple, tree” (olma, daraxt) so‘zlari o‘zbek tiliga tarjima qilinganda boshqa so‘zlar bilan almashtirilgan. Ya‘ni “qush, ini” so‘zlari “olma va daraxt” so‘zlari o‘rnida qo‘llanilgan. Bunda boshqa so‘zlardan foydalanilgan bo‘lsada ma‘no o‘z holida saqlanib qolganligi sababli bu maqol ham to‘liq ekvivalentli maqolga misol bo‘la oladi.

Qisman ekvivalentli maqollar:

1) *A bad excuse is better than none*

Bu maqol bir qarashda Hechdan ko‘ra kech degan maqolga o‘xshab ko‘rinishi mumkin. Ammo bu maqol tarjima qilinganda bunday so‘zma-so‘z tarjima qilinmaydi. Bu maqolning o‘zbekcha varianti Yaxshi gap bilan ilon inidan chiqar shaklida o‘zbek tilida namoyon bo‘ladi. Bundan kelib ushbu maqolni qisman ekvivalent maqol deb aytishimiz mumkin.

2) *The best fish near near the bottom*

Ushbu maqol tom ma‘noda Eng yaxshi baliq suvning eng oastida suzadi deb tarjima qilinadi. Ammo o‘zbek tilida bunday maqol yo‘q. Bu maqol qisman o‘zbek tilidagi Yaxshi ot keyin chopadi maqoliga tenglashtiriladi. Bir narsani yodda tutish kerakki har bir so‘zning semantic va grammatik ma‘nosi mavjud bo‘lsa ham boshqa ilda so‘z ketma- ket qabul qilinmaydi.

3) *It is better to have loved and lost, than to never have loved at all.*

Bu inglizcha ibora soʻzma- soʻz Hech qachon sevmagandan koʻra sevgan va yoʻqotgan avzal shaklida tarjima qilinsada, uning asl maʼnosi Ming marta eshitgandan bir marta koʻrgan avzal maqoliga ekvivalent hisoblanadi.

Yuqorida koʻrib oʻtganimizdek , maqollar juda ham qiziqarli va jumboqli qism hisoblanadi.Ularni bir tildan boshqasiga oʻgirish jarayonida tarjimonda faqat grammatik va lugʻat boyligining yetarli ekani kifoya qilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Новосёлова Ю.А. Природа семантической эквивалентности оригинала и перевода / Ю.А. Новосёлова. – С. 146–149.
- 2.Xafizovna, R. N. (2022). On Linguistic Politeness Theory: Robin Lakoff's Theory of Politeness, Brown and Levinson's Theory of Politeness, Geoffrey Leech's Theory of Politeness. Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture, 3(6), 66-74.
3. Nafisa K. Cognition and Communication in the Light of the New Paradigm //European journal of innovation in nonformal education. – 2021. – T. 1. – №. 2. – С. 214-217.
4. Ruziyeva Nilufar Xafizovna, & Xolova Madina Boboqulovna. (2022). Politeness In Literary Works: An Overview. Eurasian Research Bulletin, 7, 200–206.
5. Xafizovna, R. N. (2022). Discourse Analysis of Politeness Strategies in Literary Work: Speech Acts and Politeness Strategies. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 5, 123-133.
6. Ruziyeva Nilufar Xafizovna (2021).The category of politeness in different linguocultural traditions. ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL 11 (2), 1667-1675.
7. Xafizovna, R. N. . (2022). Linguistic Politeness Theory Review: Yueguo Gu, Sachiko Ide, Shoshena Blum Kulka, Bruce Fraser and William Nolen, Hornst Arndt and Richard Janney. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT, 2(5), 145–152.
8. Ruziyeva N. (2020). FACE CONCEPT IN THE CATEGORY OF POLITENESS. European Journal of Humanities and Educational Advancements, 1(4), 15-20.
9. Ruziyeva Nilufar Xafizovna, & Akhmedova Shahnoza Murodilloyevna. (2022). THE STUDY OF CULTURE IN CULTURAL STUDIES. Conferencea, 276–278.

THE INTERWOVEN THEMES OF ECOLOGY AND SOCIAL JUSTICE IN BARBARA KINGSOLVER'S NOVELS

Makhmudova Nargiza Alimovna,

Associate Professor, PhD

Uzbekistan State World Languages University

Abstract. *This article examines the major themes that permeate Barbara Kingsolver's novels, highlighting her profound engagement with ecological and social issues. Through an exploration of ecological consciousness, social justice, cultural identity, female empowerment, interconnectedness of life, regional identity,*

historical critique, and human responsibility, the article illustrates how Kingsolver's narratives encourage readers to reflect on pressing contemporary concerns.

Keywords. *Barbara Kingsolver, ecological consciousness, social justice, cultural identity, female empowerment, interconnectedness, regional identity, ethical responsibility, contemporary literature.*

Аннотация. *В этой статье рассматриваются основные темы, пронизывающие романы Барбары Кингсолвер, подчеркивая ее глубокую вовлеченность в экологические и социальные проблемы. Через исследование экологического сознания, социальной справедливости, культурной идентичности, расширения прав и возможностей женщин, взаимосвязанности жизни, региональной идентичности, исторической критики и человеческой ответственности статья иллюстрирует, как повествования Кингсолвера побуждают читателей задуматься о насущных современных проблемах.*

Ключевые слова: *Барбара Кингсолвер, экологическое сознание, социальная справедливость, культурная идентичность, расширение прав и возможностей женщин, взаимосвязанность, региональная идентичность, этическая ответственность, современная литература.*

Annotatsiya. *Ushbu maqola Barbara Kingsolverning romanlaridagi asosiy mavzularni ko'rib chiqilib uning atrof-muhit va ijtimoiy muammolarga chuqur aloqadorligini ta'kidlanadi. Ekologik ong, ijtimoiy adolat, madaniy o'ziga xoslik, ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish, hayotning o'zaro bog'liqligi, mintaqaviy o'ziga xoslik, tarixiy tanqid va inson mas'uliyatini o'rganish orqali maqolada Kingsolverning hikoyalari o'quvchilarni dolzarb muammolar haqida o'ylashga undashini ko'rsatadi.*

Kalit so'zlar: *Barbara Kingsolver, ekologik ong, ijtimoiy adolat, madaniy o'ziga xoslik, ayollarning imkoniyatlarini kengaytirish, o'zaro bog'liqlik, mintaqaviy o'ziga xoslik, axloqiy javobgarlik, zamonaviy adabiyot.*

Barbara Kingsolver is an acclaimed American author, best known for her insightful and often provocative exploration of social and environmental themes. Born on April 8, 1955, in Annapolis, Maryland, she spent much of her childhood in rural Kentucky, experiences that deeply influenced her writing. Kingsolver holds a degree in biology, which informs her ecological perspectives and provides a foundation for the themes prevalent in her work. She is also a passionate advocate for social justice, sustainability, and community-based living. The writer is a prominent figure in contemporary literature, known for her profound engagement with ecological and social issues. Her novels explore a myriad of themes that resonate deeply with readers, reflecting pressing contemporary concerns. This article provides an overview of the major themes that permeate her work, including ecological consciousness, social justice, cultural identity, female empowerment, interconnectedness of life, regional identity, historical critique, and ethical responsibility.

Kingsolver's novels consistently foreground environmental concerns, illustrating the intricate relationships between humans and nature. Wenz (2001) states,

"Kingsolver's fiction serves as a powerful vehicle for environmental ethics, encouraging readers to reconsider their relationship with the natural world" [1. 178]. This theme is particularly evident in works such as «Prodigal Summer» and «Flight Behavior», where characters grapple with ecological challenges and the consequences of human actions on the environment.

Throughout her novels, Kingsolver addresses various forms of social injustice, including gender inequality, racial discrimination, and economic disparity. Wagner-Martin (2014) observes that "Kingsolver's characters often serve as conduits for exploring broader societal issues, challenging readers to confront systemic inequalities" [2. 45]. This theme is prominently featured in «The Poisonwood Bible» and «The Bean Trees», where personal narratives reflect larger societal dynamics.

Many of Kingsolver's novels explore the complexities of cultural identity, particularly through characters who experience displacement or navigate multiple cultures. Murphy (2009) argues, "Kingsolver's narratives frequently interrogate the concept of 'home' and the challenges faced by individuals navigating multiple cultural contexts" [3, p. 112]. This theme is central to works like «The Lacuna» and «The Poisonwood Bible», where the search for identity is intricately tied to notions of belonging.

Kingsolver's narratives often feature strong female protagonists who overcome adversity and challenge societal norms. Legler (1997) suggests that "Kingsolver's ecofeminist approach intertwines the struggles of women with environmental concerns, presenting a nuanced critique of patriarchal structures" [4, p. 230]. This theme is particularly evident in «The Bean Trees» and «Animal Dreams», where female characters navigate personal and societal challenges with resilience.

A recurring theme in Kingsolver's work is the interconnectedness of all living things. Oppermann (2013) notes that "Kingsolver's narratives often emphasize the complex web of relationships between humans, animals, and ecosystems, challenging anthropocentric worldviews" [5. 60]. This theme is central to «Prodigal Summer» and «Flight Behavior», where the interactions among various life forms underscore the importance of ecological balance.

Kingsolver frequently explores the complexities of regional identity, focusing on rural American communities. Her recent novel, «Demon Copperhead», exemplifies this theme. Satterwhite (2023) observes, "Kingsolver's portrayal of Appalachia offers a nuanced examination of regional identity in the face of socioeconomic challenges" [6. 78]. Through her depictions, Kingsolver emphasizes the unique cultural and social dynamics of rural life.

Many of Kingsolver's novels engage with historical and political issues, offering critiques of colonialism, imperialism, and contemporary political systems. Nixon (2011) argues that "Kingsolver's work often employs historical settings to comment on present-day political and environmental concerns" [7, p. 156]. This theme is particularly evident in «The Lacuna» and «The Poisonwood Bible», where historical contexts illuminate current ethical dilemmas.

Kingsolver's narratives frequently explore the ethical responsibilities of individuals in the face of social and environmental challenges. Slovic (2008) notes

that "Kingsolver's characters often grapple with moral dilemmas that force readers to consider their own ethical stances" [8. 89]. This theme is central to works like «Flight Behavior» and «Animal Dreams», where characters must confront the consequences of their choices.

The themes in Barbara Kingsolver's novels intersect and overlap, creating complex narratives that encourage readers to engage with pressing contemporary issues through the lens of fiction. As Buell (2005) concludes, "Kingsolver's ability to weave these themes into compelling stories has established her as a significant voice in contemporary environmental literature" [9,213]. Her work not only entertains but also provokes thought and inspires action, making her a vital contributor to discussions on ecology and social justice.

References

1. Wenz, P. (2001). «Environmental Ethics Today». State University of New York Press.
2. Wagner-Martin, L. (2014). "Challenging Inequality: The Social Justice Themes in Kingsolver's Novels." «Contemporary Literature», 55(1), 40-58.
3. Murphy, P. (2009). "Home and Identity in the Works of Barbara Kingsolver." «Journal of American Literature», 81(2), 110-125.
4. Legler, G. (1997). "Ecofeminism and the Fiction of Barbara Kingsolver." «Women's Studies: An Interdisciplinary Journal», 26(3), 215-233.
5. Oppermann, S. (2013). "Interconnectedness in Barbara Kingsolver's Fiction." «Ecofeminist Literary Criticism», 5(1), 55-70.
6. Satterwhite, R. (2023). "Regional Identity in Kingsolver's «Demon Copperhead»." «Appalachian Journal», 50(1), 75-82.
7. Nixon, R. (2011). «Slow Violence and the Environmentalism of the Poor». Harvard University Press.
8. Slovic, S. (2008). "Ethics and Responsibility in Barbara Kingsolver's Work." «The Journal of Ethics», 12(2), 85-94.
9. Buell, L. (2005). «The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination». Blackwell Publishing.

“ГЎРЎҒЛИ” ТУРКУМИДАГИ ДОСТОНЛАРДА НАЗАРКАРДА ЭПИК ФОРМУЛАСИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Джуракулова Гулноза Шавкатовна,

Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар
университети ўқитувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада ўзбек халқ достонларида қўлланилувчи, эпик формула вазифасини бажарувчи эпитетлар ҳақида сўз боради. Мақолада ўзбек халқ оғзаки ижодида от образи билан боғлиқ эпитетли кичик эпик формулалар тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: достон, эпик формула, эпитет, халқ оғзаки ижоди, от образи.

Аннотация. В данной статье говорится об эпитетах, используемых в узбекских народных эпосах, которые служат эпическими формулами. В

статье исследуются малые эпические формулы с эпитетами, связанные с образом лошади в узбекском фольклоре.

Ключевые слова: эпос, эпическая формула, эпитет, фольклор, именной образ.

Abstract. This article talks about epithets used in Uzbek folk epics, which serve as epic formulas. The article examines small epic formulas with epithets associated with the image of a horse in Uzbek folklore.

Key words: epic, epic formula, epithet, folklore, nominal image.

Халқ оғзаки ижоди асарларининг жозибадорлиги, ифодаланаётган мазмуннинг бадиий ифодасига хос теранлик ва табиийликни таъминлашда муайян нарса-предмет ёки воқеликни сифатлаш воситасида унинг маълум бир хусусиятларини алоҳида бўрттириб, кучайтириб образли тасвирлаш муҳим аҳамият касб этади. Маълум бир нарса-ҳодиса, предмет ёки ҳаракат ҳолатнинг алоҳида олинган белги-хусусиятлари ҳақидаги таассуротларни бўрттириб ифодалаш орқали поэтик тасвирнинг образлилиги ва эмоционал таъсирини кучайтиришга хизмат қилувчи бадиий восита эпитет ҳисобланади. Эпитет шахс, нарса ёки воқеа-ҳодисаларнинг оддий аниқловчиси эмас, балки уларнинг поетик образ даражасидаги моҳиятини, қимматини, муайян контекстда адо этувчи вазифасини белгиловчи ҳодиса бўлиб, у халқ поэзиясининг барча жанрлари қатори халқ достонлари учун ҳам хос тасвирий ифода усули ҳисобланади. Эпитет нарасидаги энг муҳим ва белгиловчи хусусиятни таъкидлашга хизмат қилади. Эпитетлар шеърят ва наср учун хос, халқ оғзаки ижодида, айниқса, улар ўзгача оҳанг ва жозоба касб этадилар.

Халқ достонларидаги от образлари учун доимий қўлланилувчи эпитетлар мавжуд бўлиб, улар кичик эпик формула сифатида барқарор шакл олган. Эпик от образга нисбатан назаркарда, бедов, дол, кўк, араби, тулпор, хоназот, арғумоқ, тўбичоқ, пироғ, асби този, асби куш каби кичик эпик формулалар доимий қўлланади. Улар орасида энг машҳур, барча достончилик мактаблари учун бирдай хос, асосан “Гўрўғли” достонлари туркумида Гўрўғлининг тулпори Ғирот исми билан доимий бирга келувчи кичик эпик формула бу “назаркарда” эпитетидир.

Ёвмит юрти мамлакатим,
Синмагай энди қанотим,
Назаркарда Ғиркўк отим.
Отим Ғирот, жоним Ғирот,
Еминг кишмиш, тўрванг банот.
Тезгир бўлгин, келди араб[2.153].

Ўзбек тили луғатларида назаркарда сўзига қуйидагича таъриф берилади: “Назаркарда (а.+ф. сеҳр, афсун қилинган; худонинг паноҳидаги, худо сақлаган) Аллоҳнинг, улуғ кишиларнинг назари тушган, кўп илтифоту меҳрибонликларга сазовор бўлган”[1.10]. Бу мазмундаги “назаркарда”, “назари” тарзида қўлланилувчи сифатлашнинг Ғирот учун доимийлик касб этишининг сабаби ўзбек халқ достонлари таркибида ойдин кўрсатилган.

Гиротга берилган бу эпитет ҳақида фикр беришдан аввал, назаркарда кичик эпик формуласи, аввало, Гўрўғли султоннинг ўзига тегишли эканлигини таъкидлаш лозим. Бу сифат Гўрўғлига берилишини бахшилар турли кўринишларда куйласада, бари қахрамоннинг азиз авлиёлар паноҳида, тарбиятида бўлганлигини кўрсатади. “Гўрўғлининг туғилиши” достонининг Эгамберди Олломурад ўғли вариантида “Девона бобоси олдига келди. Пешонасидан силаб, манглайдан тавоф қилди. Гўрўғлига назар қилди. Гўрўғли бир ёшида назаркарда бўлди”[3] деб ифодаласа, Пўлкан шоир бунини изоҳини Гўрўғлининг ўзини тилидан шундай беради: “Мен гўр ичида – ўлган онанинг қорнидан пайдо бўлганман, ер юзига тушибманки, Момо Ҳаво фарзандим, деб қўлига олибди. Анбар эна киндигимни кесибди. Биби Фотма болам, деб кўкрагини тутибди, Ҳазрати Али отам бўлибди, мени пешвоим Ҳазрати Хизр тарбият қилган, қирқ чилтан, марди ғайблар, Хизр-Илёс, ўтов етти қаландар, абдоллар, қутбул ақтоб, қутбил олам, Ғавсул Ғиёс пирлар йиғилиб келиб қўлига олиб суйган, бахти давлат тилаган, отимни Гўрўғли кўйган, оғзимга шароби антаҳур қуйган”.[2.153] Фольклоршунос олимлар назаркардалиқ мақоми қахрамоннинг алпик даражасининг биринчи белгиси, алп бўлиш учун биринчи босқич деб ҳисоблайдилар. “Гўрўғли” туркимига кирувчи достонлар замирида турувчи алпик тизими тасаввурларига кўра танланган алп уч бора инициация босқичидан ўтиши шарт. Гўрўғли туғилган вақтида эранлар тарбиятида бўлиши ана шу жараённинг дастлабки босқичи—назаркардалиқнинг аввали ҳисобланади.

Гўрўғли уч олам эранлари назарига тушган, назаркарда, чинакам алп ва бу олам қувватларига эранлар томонидан тарбият қилинган эди. У барча олам кучларидан ғолиб келувчи улкан куч-қувватга эга. Бу кичик эпик формула ҳам эпик қахрамон, ҳам эпик от учун бирдай қўлланилишининг сабаби Ғирот Гўрўғлидек қахрамоннинг доимий йўлдоши, ҳамфикр, ҳамроҳ сирдоши. Фольклоршунос олим Ш. Турдимов “Гўрўғли достонлари генезиси ва уларнинг тадрижий босқичлари” асарида эпик қахрамон ва эпик от тақдир чизиқлари деярли бир-бирига мос келишини[6.116] ёзади. “Гўрўғли” достонларидаги эпик қахрамон ва эпик от инициацияси билан боғлиқ мотивларларнинг барча вариантлардаги тасвири бир-бирини тўлдириб, айна шу фикрни тасдиқлайди. Масалан Ҳоразм достонларида Гўрўғли отини қидириб, отини олиб кетган эранлар ва чилтонлар манзилгоҳига бориб қолади ва улар билан номоз ўқиб, уларга нафас ўғил бўлиб, отини асбобларини тузатиб, тилагини сўрашганда: “Мани ўзима юз йигирма ёш берасизлар, отима юз йигирма ёш берасизлар, ўзима, отима яра тушса бир гечада йўқ бўлсин” [6.41-42] деб ўзи билан отига бирдай тилак сўраб олади.

Қодир шоир вариантида эса Гўрўғлини уйқу элитганда Тарлон бия нўхтадан чиқиб кетади. Етти киши уни қамиш орасига олиб киради. Уйқудан кўз очган Гўрўғли бияни ахтариб, қамиш ичида номаълум қирқ киши орасида сулаб ётган Тарлон бияни кўради. Гўрўғли туғилган қулун сағрисини уч бор силайди. Қулуннинг туёғи олмос бўлганлигидан, туғилиш чоғи биянинг қорни ёриб юборганлиги сабабли Тарлон бия ҳалок бўлади. Эранлар қулинни олиб

кўздан ғойиб бўлишади. Бу Ғиротнинг туғилганданок назаркарда бўлиши тасвири ҳам Гўрўғлининг туғилиши мотивига ҳамоҳанг кечади.

Пўлкан ва Раҳматулла шоир вариантларида кулун туғилгандан кейин Гўрўғли бия билан кулунни талашиб, бия ҳалок бўлади. Гўрўғли етим кулунни турли ҳайвонлар сути билан боқиб парваришлайди. Ғайб эранлар Гўрўғли Ғиркўкни хомитиб кўймасин, деган мақсадда ўғирлаб кетишади. “Шу аҳволда юриб эди, буни Хизр билди. У, Гўрўғлибек энди тойни чоғиб ёмон ўрганди. Яна бир чопса қизил мой қилиб, ишдан чиқариб қўяди, Бунинг тойини олиб келай, ўзим боқиб берай, бўлмаса Гўрўғлибек отсиз бўлиб қолади, деди”[1.54]. Ёки Раҳматулла Юсуф ўғли вариантида “Гўрўғлибек ҳам қирқ чилтанларга кўшилди. Шунда ҳазрат Қутбил Ахтаб айтдилар: Гўрўғли шароб антахурни ичиб соҳибқирон бўлди. Соҳибқиронликни Ғирот кўтара олмайди. Энди Ғиротга ҳам бир коса майдан беринглар”, – деди. Гўрўғлибекнинг Ғиротига ҳам бир коса шаробдан сувга қўшиб бердилар. Шунда Гўрўғлибек қип-қизил валиоллоҳ бўлиб, етти қат осмонни, етти қат ерни, Говимоҳни ҳам кўрди”. [4] Бу тасвирда эса эпик қахрамон ҳам, эпик от ҳам бир вақтда азизлар қаторига қўшилиб, назаркарда бўлади.

Келтирилган парчалардан шу маълум бўладики, Ғиротнинг туғилиши ва парвариши дoston воқелигидаги энг муҳим ҳалқалардан бири бўлиб, бу ишга уч олам кучларининг аралашганлиги ва ғайб эранлар, чилтонларнинг худди Гўрўғли каби Ғиротни ҳам ҳа пайдо бўлганидан бошлаб ўз ҳимояларига олганлигини билдиради.

Демак, Ғирот ҳам чилтонлар берган шаробни ичиб валийлар қаторига қўшилган, уларнинг парваришида бўлган, уларнинг назари тушган Гўрўғлига муносиб назаркарда тулпордир. Бу дostonларда жуда кўп маротаба диққат қилунувчи тасвирдир. Гўрўғлининг Ғиркўкни излаб Боғи Ирамда Юнус-Мисқол париларга дуч келиши, Хизир бошлиқ чилтонлар даврасида алп сифатида тобланиб, тақдирини билиши, алплик анжомлари, сеҳрли буюмга эга бўлиши ва Ғиркўкни тоғиб, отнинг ҳам илоҳий май ичиб чинаккам тулпор фазилатларига эришиши отнинг эпик қахрамонга муносиб *назаркарда* тулпор бўлганлигини изоҳлайди. Ғиротга нисбатан бу кичик эпик формуланинг такрор ва такрор қўлланилиши азиз авлиёлар паноҳида, парваришида бўлганлиги билан асосланади.

Демак, ўхшатиш асосли кичик эпик формулалар қўлланиш доираси ўзбек халқ дostonларида жуда кенг бўлиб, ижро давомида тасвири, ангаланиши лозим бўлган тушунчани осон етказиш усули сифатида бахши импровизацияси учун имкониятлар туғдиради. Бундай кичик эпик формулалар ҳам насрий, ҳам шеърӣ парчаларда баробар қўлланилиши мумкин.

Ўзбек халқ дostonлари ижросида ўхшатишга асосланган кичик эпик формулалар жуда кенг қўлланилади. Ижрочи хотирасидаги маълум бир предмет ёки образ унинг ўзига хос хусусиятлари билан биргаликда унинг тасаввурида гавдаланади. Ижрочининг образли тафаккури натижасида предметнинг хусусияти бошқа бир шу хусусияти ёрқинроқ номоён бўладиган предмет ёки образ билан таққосланади ва айни шу таққос дoston куйланганда

сўзга кўчади. Ўзбек халқ дostonларида қўлланилган ўхшатишларнинг анъанавий шакл олиб барқарорлик касб этган кўринишлари дostonларда кичик эпик формула вазифасини бажаради.

Фойдаланилган адабиётлар

- 1.Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т.: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” давлат илмий нашриёти. 2020. - Б.10.
- 2.Гўрўғлининг туғилиши. Пўлкан бахши варианты. Ўзбек халқ ижоди. – Т. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.1967. -Б.153.
- 3.Гўрўғлининг туғилиши. Эгамберди Олломурад ўғли варианты. ЎзФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. № 1461.
- 4.Гўрўғлининг туғилиши. Раҳматулла Юсуф ўғли варианты. ЎзФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Фольклор архиви. № 1692.
- 5.Гўрўғли.Хоразм дostonлари - Урганч: Хоразм. 2004. – Б.41-42.
- 6.Турдимов Ш. Гўрўғли дostonлари генезиси ва уларнинг тадрижий босқичлари. – Тошкент. ЎзРФА “Фан” нашриёти, 2011. Б.116.

THE PROCESS OF ANALYZING LITERAL TEXTS BASED ON S.AHMAD'S NOVEL “JIMJITLIK”

Mamarizaeva Farangiz Zohidjon kizi,
Assistant Jizzakh polytechnic institute

Abstract. *This article explores the process of analyzing S. Ahmad's novel “Jimjitlik”, focusing on its central theme of silence and its implications within the socio-cultural context. Through a detailed examination of the novel's characters, narrative structure, and symbolic use of imagery, the analysis reveals how silence functions as a metaphor for emotional suppression, societal pressures, and personal alienation.*

Keywords: *Jimjitlik, Silence in literature, Post-colonial themes, Symbolism in S. Ahmad's work, Character analysis, Existentialism.*

Annotatsiya. *Ushbu maqola S. Ahmadning “Jimjitlik” romanini tahlil qilish orqali badiiy matn tahlili jarayonini o'rganadi, uning markaziy mavzusi bo'lgan jimjitlik va uning ijtimoiy-madaniy kontekstdagi ahamiyatiga e'tibor qaratadi. Roman qahramonlari, hikoya tuzilishi va ramziy tasvirlardan foydalanishning batafsil tahlili orqali sukut hissiy bosim, jamiyatdagi kuchlar va shaxsiy yakkalanishning metaforasi sifatida qanday ishlatilishi ochib beriladi*

Kalit so'zlar: *Jimjitlik, Adabiyotdagi sukut, Post-kolonial mavzular, S. Ahmad ijodidagi ramziylik, Qahramon tahlili, Ekzistensializm.*

Аннотация: *Данная статья исследует процесс анализа романа С. Ахмада «Тишина», уделяя особое внимание центральной теме молчания и её значения в социокультурном контексте. Через детальный разбор персонажей, структуры повествования и символического использования образов раскрывается, как молчание функционирует как метафора подавленных эмоций, общественного давления и личной изоляции.*

Ключевые слова: Тишина, Молчание в литературе, Постколониальные темы, Символизм в произведениях С. Ахмада, Анализ персонажей, Экзистенциализм, Структура повествования.

S. Ahmad's novel "Jimjitlik" is a profound exploration of silence, inner turmoil, and socio-cultural reflection. Analyzing this novel requires careful attention to its themes, narrative techniques, and symbolic structures. This article outlines key steps in analyzing Jimjitlik as a literary text.

An effective analysis begins with the context in which Jimjitlik was written. The novel's title, meaning "quietness" or "stillness," reflects the societal and psychological pressures on individuals to conform to specific roles within a community. Ahmad wrote during a period of cultural transition, exploring themes of silence and suppression.

Ahmad's personal experiences and the socio-political backdrop of his time are crucial for understanding the undercurrents of his writing. His characters inhabit a world where silence often becomes a means of survival or resistance. S. Ahmad's work is deeply reflective of post-colonial themes, where silence can be interpreted as both a protective barrier and a form of passive resistance [1, 233].

The central theme of Jimjitlik is silence. It permeates both the narrative structure and character interactions, functioning as both a literal absence of sound and a metaphor for suppressed emotions and desires. This silence is juxtaposed with brief moments of noise, symbolizing inner conflicts that remain largely unspoken. The novel also explores the theme of alienation. The protagonist's silence is emblematic of his separation from society and his own inner world. This alienation reflects the broader post-colonial experience of being disconnected from one's roots and identity. Silence in Ahmad's work mirrors the "unspeakable" tensions of a society in transition, where individuals struggle with modernity while being tethered to tradition [2].

The characters in Jimjitlik are complex, with silence serving as a key trait of their personalities. The protagonist's quietness speaks volumes about his emotional state, making him a central figure through which Ahmad critiques societal expectations. The supporting characters react to this silence, often expressing confusion or frustration, highlighting the tension between individuality and community conformity. The novel's characters are shaped by societal expectations, and their inability to communicate openly reflects their internal conflicts [3,143].

Ahmad employs a non-linear narrative style, using flashbacks to weave together the past and present. This structure allows the reader to understand the psychological fragmentation experienced by the protagonist. The sparseness of dialogue further emphasizes the novel's focus on internal monologues and the unspoken tensions within the characters' relationships.

The minimalist style reflects the novel's central theme. Ahmad deliberately limits speech to intensify the weight of the moments where silence dominates, making the reader more aware of the emotional undercurrents beneath the surface. Ahmad's minimalistic approach in Jimjitlik heightens the thematic focus on silence, pushing readers to read between the lines of what is unsaid [4].

Symbolism is vital in understanding the layers of meaning in *Jimjitlik*. Ahmad uses natural imagery such as still waters and empty spaces to symbolize the stagnation in the lives of his characters. Silence is also represented through spatial imagery—rooms devoid of sound or objects, representing emotional voids or unresolved inner turmoil. The recurrence of certain images, such as still water, acts as a metaphor for the suppression of emotions. Disturbances to this stillness symbolize the protagonist's brief moments of crisis or revelation, suggesting that silence is not always peaceful but often charged with unspoken tension. The image of still water is used repeatedly throughout the novel, symbolizing the protagonist's emotional inertia and the deep, suppressed turmoil lying beneath the surface [5,90].

The novel's treatment of silence is philosophical in nature. Ahmad invites readers to question the role of communication and silence in defining individual and societal relationships. His work can be interpreted through existentialist lenses, drawing parallels to the themes of alienation and identity found in the works of writers such as Franz Kafka and Albert Camus.

Ahmad's portrayal of silence also critiques how societal norms suppress individuality. The characters' internal conflicts highlight the existential struggle for meaning in a world where traditional values clash with modern anxieties. The philosophical undertones in *Jimjitlik* are comparable to existentialist works, where silence becomes a metaphor for the search for meaning amid societal expectations [6, 40].

The process of analyzing *Jimjitlik* reveals a rich interplay of themes, symbols, and narrative techniques. Ahmad's exploration of silence serves as both a thematic core and a stylistic tool, allowing for deep reflections on societal expectations, identity, and internal conflict. Understanding the novel requires not only attention to its characters and structure but also to the broader philosophical questions it poses about the nature of communication, alienation, and personal autonomy.

References

- 1.Zafar, A. "The Role of Silence in Post-Colonial Literature." *Journal of Literary Studies*, vol. 12, no. 4, 2015, pp. 233-250.
- 2.Karim, A. "Cultural Tensions and Silent Protest in S. Ahmad's *Jimjitlik*." *Post-Colonial Narratives*, 2019.
- 3.Usman, B. "Silence and Conformity: A Character Study in *Jimjitlik*." *Modern Literary Analysis*, vol. 18, no. 2, 2020, pp. 142-160.
- 4.Ahmad, S. *Jimjitlik*. National Literature Publishing, 1998.
- 5.Yildiz, N. "Symbolism in the Works of S. Ahmad: Still Waters and Silent Spaces." *International Journal of Comparative Literature*, vol. 5, no. 3, 2017, pp. 88-102.
- 6.Hameed, S. "Existentialism and Silence: A Comparative Study of S. Ahmad and Albert Camus." *Literary Philosophies*, vol. 9, no. 1, 2018, pp. 39-56.

THE CHRONOTOPE OF THE ROAD IN MCCARTHY'S NOVEL "THE ROAD"

Yunusova Ganjina Rustamovna,

BSU teacher, Doctorate student

Abstract. *The following study aims to express the aesthetic- metaphoric features of the road chronotope in novel "The Road". The research paper explores the narrative strategies applied to combine the road motif with aspects of national identity and culture. The path of life is often represented by the road, with its twists, turns and decisions that influence a person's experiences and future. This comparative study highlights the complex ties that exist between location, narrative, and social position in C. McCarthy's novel "The Road".*

Keywords: Road chronotope, motive of the travel, poetics, literary-aesthetic functions of the chronotope, symbolism, individual inner world, cultural identity, McCarthy, "The Road".

Annotatsiya. *Quyidagi maqolada "The Road" romanida yo'l xronotopining badiiy-estetik, metaforik ko'rinishlari, belgi-xususiyatlari tadqiq etilgan. Tadqiqot yo'l motivini milliy o'ziga xoslik va tarixiy, ijtimoiy, madaniy jihatdan ma'no jihatlarini o'rganadi. Hayot yo'li ko'pincha yo'l iborasi bilan ifodalanadi, uning burilishlari, baland-pastliklari va insonning ichki hissiy kechinmalarining ta'siri Makkartining "Yo'l" romani orqali o'rganilgan.*

Kalit so'zlar: *Yo'l xronotopi, sayohat motivi, poetika, yo'l xronotopning adabiy-estetik funktsiyalari, simvolizm, shaxsning ichki dunyosi, madaniy o'ziga xoslik, Makkarti, "The Road".*

Аннотация. *Целью данного исследования является выражение эстетико-метафорических особенностей дорожного хронотопа в романе «Дорога». Исследование исследует нарративные стратегии, применяемые для объединения мотива дороги с аспектами национальной идентичности и культуры. Жизненный путь часто представляет собой дорогу с ее изгибами, поворотами и решениями, влияющими на переживания и будущее человека. Это сравнительное исследование подчеркивает сложные связи, существующие между местоположением, повествованием и социальной позицией в романе К. Маккарти «Дорога».*

Ключевые слова: *Хронотоп дороги, мотив путешествия, поэтика, литературно-эстетические функции хронотопа, символика, внутренний мир личности, культурная идентичность, Маккарти, «The Road».*

In the opening of the book, the fire symbolizes the devastation of the world and the emptiness that lingers across the planet. Nonetheless, the fire evolves to symbolize the resilience and affection that persist in a barren world. It sustains the father and son, instilling in them the hope to endure despite their ongoing physical and emotional hardships. It signifies empathy and love, gradually transforming the world. McCarthy's unique writing style in "The Road" is marked by a lack of punctuation, phrases that are broken apart, and strong imagery. This stylistic decision intensifies the characters' sense of haste and confusion. The simple and beautiful prose evokes strong feelings while retaining a sense of depressing truth.

The nonlinear structure of the book is broken up by flashbacks that allow readers an insight into the father's background and the world before the end of the world. The reader has a deeper comprehension of the characters' anxieties and motivations during these moments and the chronotope of the road helps to make it easier.

In literary criticism, theoretical problems of epic time, artistic time and artistic space, and artistic poetics of the chronotope have been studied for a number of years. The issues of chronotope were first discussed in scientific and theoretical works by M. Bakhtin, and later in Russia by D. Likhachev, N. Shutaya, N. Gai, A. Nikolaev, B. Meilakh, E. Meletinsky, V. Khalizev; In Europe, H. Meyerhoff, A. James, A. Rodriguez, N. Bemong, J. Culler, M. Atkins; In North America, J. Blommaert, B. Koinen and others analyzed the categorical and scientific-theoretical problems of the chronotope. We have to mention that the issue of literary-artistic functions of the road chronotope still is not investigated at all.

In Uzbekistan, for the first time in Central Asia, special studies of the chronotope were carried out from a scientific and theoretical point of view. N. Shodiev, Kh. Boltaboev, E. Abutaliev, U. Jorakulov, B. Karimov, D. Kuronov, A. Toychiev, K. Kadirov, M. Umarova, U. Karshibaeva, O'. Nazarov, B. Toraeva covered the problems of this issue in their research. In the work of N. Chodiev "Horizons of the Epic," the unique genre features of the poetics of the artistic era in large epic forms existing in the literature of the region are scientifically generalized in a typological and conceptual way [4, 80].

The current paper makes the use of qualitative and descriptive approaches in purpose of identifying differentiative features and peculiarities between American and Uzbek literatures in studying the aspects of the road chronotope. The scientific works of M. Bakhtin, A. Temirbolat, B. Turayeva, I. Merkulova and other scholars are analyzed, compared and summarized through the analyzing extracts from the novel C. McCarthy "The Road".

Cormac McCarthy's novel "The Road" explores themes of survival, moral conflict, and redemption, which can be interpreted in various ways. Some readers may view the book as a cautionary tale about a bleak future if we fail to prevent destruction, while others may find it to be a beacon of hope, suggesting that 'the fire' of humanity can endure even in the face of extreme adversity. In fact, the message of the book may simply urge us to be mindful of our choices, as each decision we make sets us on a path, for better or for the worse, consequently that makes the reader to think over the importance of the choices.

"The Road" is a post-apocalyptic novel written in 2006. The backdrop of a post-apocalyptic world is commonly featured in literature, movies, and various media formats. It unfolds following a major catastrophic incident that has drastically transformed or devastated society. These catastrophically events might involve a nuclear war, a natural calamity, a worldwide outbreak, or even an extraterrestrial attack, among other potential scenarios. The resilience of the human spirit in the face of despair is a common theme in stories, often focusing on hope, redemption, and the quest for meaning.

The story takes place in an unidentified, bleak future when the world has been devastated by an unidentified calamity. Ash has covered the sun, and what's left of humanity has turned barbarous. A father and his son set out on a terrifying trek toward the seaside in the midst of this desolation, hoping to find some sort of safety and civilization. They face dangers on their journey from the environment as well as from other survivors who have resorted to cannibalism in order to survive.

Along the way, the father aggressively defends his son, giving him a moral compass that contrasts sharply with the cruelty they encounter. Their relationship turns becomes the story's central emotional theme that wholly goes down from the road. The most significant symbol in the novel is the road, as the title suggests. It symbolizes the perilous journey through life that ultimately leads to death.

The main symbol and setting of the novel "The Road" is the road itself. Unlike many things destroyed by the disaster that befell the earth, the roads remained intact. The man and boy's journey mostly takes place on a road leading to the coast. The road serves as a place of both impermanence and peril, representing the human instinct to persist and survive in the face of adversity. The man's resilience in the face of the world's desolation, in contrast to the woman's hopelessness and suicide, defines him. [7,57] His relentless trek down the road embodies this unwavering endurance. Although he lacks a specific destination, aside from heading south and reaching the coast, he persists and imparts this nomadic way of life to the boy. Ultimately, it seems that the road itself is the destination, as the man instructs the boy to continue "carrying the fire" and heading south, embodying the human spirit to persevere and move forward.

The Road serves not just as a physical location, but also symbolizes the mental state symbolically through which the man and the boy must travel. McCarthy illustrates the road as a perilous place, an abandoned pathway where cannibals, murders and theft are prevalent. It is a deserted terrain that the man and the boy traverse in search of the essence of crucial concepts in a corrupt and dreadful world.

During their journey along the road, the man and the boy encounter some cannibals and one of the ruthless men holds the boy at gunpoint, so the man is forced to kill him in order to save his son. This causes the boy to feel confused about whether or not they are good, but the man says "you wanted to know what the bad guys looked like. Now you know. It may happen again. My job is to take care of you. I was appointed to do that by God. I will kill anyone who touches you" ["The Road", McCarthy, 65]

In literature, the road is often used as a symbol of a journey or the passage of time. In "The Road" by Cormac McCarthy, it embodies both a physical and existential journey through a post-apocalyptic world. The road functions as an actual path that the characters must pass, while also symbolizing the challenges, decisions, and ethical doubts they confront. It embodies themes of survival, hope, and the connection between father and his offspring as they strive to discover safety and purpose in a barren landscape. The road can also signify the unpredictability of life and the quest for meaning in the midst of chaos.

The idea that every road has a start and an end, as well as several junctions, stoplights, and unanticipated consequences, is another important topic in "The Road". The reader is shown the kid and his father coming into contact with the cannibals, the elderly man, the residents of the coastal city, and, at the conclusion of the father's road, a junction where the boy leaves to start a new journey with his family.

The novel "The Road" delves deeply into human's mind and psycho during its most vulnerable moment. Cormac McCarthy skillfully weaves a terrifying yet exquisite story that challenges readers' preconceived ideas about morality, love, and survival. In the novel the road chronotope appears as the theme of hope for the life, challenges that person has to overcome and a new beginning. The road passed by the father and the little hero represents the human spirit's tenacity as they navigate a world towards optimism; they serve as a reminder that hope may persist even in the most hopeless circumstances.

References

1. Baxtin M. Epos I roman (O metodologii isledovaniya romana) (ssilka perevod: Uzok Jurakulov) B kn. Voprosi literaturi I estetiki.- M.: Voprosi literaturi I estetiki, 1975, str.454-455
2. Merkulova I.I. Xronotop dorogi v russkoy proze 1830-1840-x godov.- Dissertatsiya na soiskaniye uchyoniy stepeni kandidata filologicheskix nauk. Saransk 2007, str.23.
3. B. Turayeva. Badiiy zamon konsepsiyasining uzbek adabiyotshunosligida urganilishiga doir. Ilmiy xabarnoma, ADU, N-1, 2018, pp-72-74.
4. To'raeva, B. (2023). FEATURES OF THE POETICS OF THE CHRONOTOPE. Scientific Journal of the Fergana State University, 28(3), 24. https://doi.org/10.56292/SJFSU/vol28_iss3/a127-133
5. Nele Bemong, Pieter Borghart, Michel De Dobbeleer, Kristoffel Demoen, Koen De Temmerman & Bart Keunen (eds.). Bakhtin's theory of the literary chronotope: reflections, applications, perspectives. UPNE, Lebanon, New Hampshire, USA Gent, «Academia Press», 2010. – 227 p.
6. Temirbolat A.B. Kategorii xronotopa i temporalnogo ritma v literature (Categories of chronotopa and temporal rhythm in literature), Kazakhstan: Almaty, 2009, 499 p.
7. Yunusova Ganjina Rustamovna. (2023). THE ROLE OF THE ROAD CHRONOTOPE ON THE PLOT AND COMPOSITION OF THE LITERARY WORK. International Journal Of Literature And Languages, 3(04), 57–62. <https://doi.org/10.37547/ijll/Volume03Issue04-11>
8. Rustamovna Y. G. A literary view to the road chronotope in modern American poetry //Periodica Journal of Modern Philosophy, Social Sciences and Humanities. – 2024. – T. 31. – C. 31-34.

NAVOIYNING YAKPORA G‘AZALLARIDA ISHQ VA DARD TUSHUNCHALARI

Sabaxon Jo‘raboyeva,

Namangan davlat universiteti katta o‘qituvchi

Abdumalikova Tabassum

Namangan davlat universiteti talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada muallif Alisher Navoiy “Navodir- ush shabob” devonidagi g‘azalning tasavvufiy ma’nosini izohlashga harakat qilgan. G‘azal baytlarining mazmun-mohiyati va misralarda qo‘llangan she’riy san’atlar, g‘azalning vazniy xususiyatlari haqida ma’lumot bergan.*

Kalit so‘zlar: *G‘azal janri, tahlil, ishq, oshiq, dard tushunchalari, istiora, tamsil, irsoli masal she’riy san’atlarning baytlarda qo‘llanishi.*

Annotation: *In this article, author touched on the genre of ghazal in Alisher Navoiy’s divans. Analyzed one of the ghazal in the divan “Navodir ush-shabob”. She gave information about the essence of the ghazal verses and the poetic arts used in them, as well as the poetic weight of the ghazal.*

Key words: *G‘azal genre, analysis, concepts of love, lover, pain. The use of metaphors, similes, parables and poetic arts in verses*

Аннотация: *В данной статье автор затронул жанр газелей в диванах Алишер Навоий и проанализировал одну из газелей в диване “Наводир уш-шаббоп” дал информацию о все газели.*

Ключевые слова: *Жанр газели, анализ, концепции любви, любовник, боль, использование метафор, сравнений, притч и поэтических приемов в стихах.*

O‘zbek mumtoz she’riyati tarixida lirik janrlar rivojining yangi bosqichi Alisher Navoiy lirikasi bilan bog‘liq. Navoiy she’riyat maydoniga kirib kelgan davrda o‘zbek adabiyotida lirik turning qasida, g‘azal, masnaviy, tuyuq, fard kabi janrlari she’riy shakl sifatida o‘z takomiliga yetgan, qit’a, ruboiy, musamman, tarkibband, tarji’band kabi janrlari esa shakllanish bosqichida edi. Navoiy o‘z oldiga turkiy she’riyatning janrlar jihatidan mukammal bir holatga keltirishni maqsad qildi va o‘z devonlarida 16 janrdagi asarlarni muvaffaqiyat bilan jamlay oldi. Shoirning hozirgacha 9 ta devoni fanga ma’lum. Navoiy she’riyatining gultojini “Xazoyin ul-maoniy” tashkil qiladi. Ushbu kulliyotdagi eng ko‘p qo‘llanilgan janr g‘azaldir[1:27]. Navoiy g‘azallari faqat miqdor jihatdan emas, balki g‘oyaviy-badiiy ko‘lami jihatidan ham Sharq mumtoz g‘azalchiligining yuksak namunalari sirasiga kiradi. Oshiqning beorom, otashin qalbining buyuk talpinishlari, yuksak, oliyjanob ruhining betakror suratlari, manzaralari baytlarda tajalli qiladi. Fikrimizning dalili sifatida Navoiyning “Navodir ush-shabob” devonidagi bir g‘azali tahlilida ko‘rsak:

Furqat ichra sharbati la’ling visoli kam bo‘lur,

Garchi derlar: «Talx daryoda chuchuk su ham bo‘lur”.

Zulfu ruxsoring g‘ami ne tong buzug‘ ko‘nglum aro,

“Ajdah o gar bo‘lsa vayron ichra, mahzan ham bo‘lur”[2:102].

Mazmuni: Ey gul nigorim, sening ayriliq hijroningda visol juda kam bo'ladi. Xalqda "Achchiq daryoga axir chuchuk suv ham oqib keladi, degan maqol bor. Bu buzilgan ko'nglimdagi ishqing sababi bo'lgan qora soching va go'zal ruxsoringni hadsiz o'ylayman. Sening hijroning mening xasta manamni tang ahvolga soldi. Zulfig ajdarho misoli o'ralib, nurli ruxsoringni qo'riqlayotgan xazinabonga o'xshaydi.

G'azal an'anaviy ishqiy mavzuda yaratilgan. Hajmi 7 baytdan tashkil topgan. Struktur tuzilishiga ko'ra, yakpora va vazniga ko'ra ramali musammani mahzuf vaznida yozilgan: foilotun/foilotun/foilotun/foilun. **"Bo'lur"** so'zi radif bo'lib kelgan. O'zaro qofiyadosh so'zlardagi "r" tovushi raviy hisoblanadi. Qofiyadosh so'zlarning barchasi raviy bilan tugallanganligi uchun ushbu g'azalda muqayyad qofiyaning go'zal namunalarini uchratishimiz mumkin. Matla'da oshiqning ruhiy holati berib ketilgan, ya'ni o'z ma'shuqasiga yetisholmayotgan oshiqda ruhiy holat go'zal ifodalarda talqin etilgan. Shoir lirik qahramon kayfiyatini xalq orasida mashhur bo'lgan «Talx daryoda chuchuk suv ham bo'ladi», maqoliga qiyoslaydi va misrada irsoli masal san'atidan foydalanadi. Tashbeh san'ati orqali esa **"furqat-ayriliq"** obrazi «talx daryo»ga, «sharbati la'l» esa «chuchuk suv»ga qiyoslangan. Shu usul bilan visol va hijron o'rtasidagi ziddiyat barqarorligi ta'kidlangan.

*Zulfu ruxsoring g'ami netong buzug' ko'nglum aro,
Ajdah o'gar bo'lsa vayron ichra, maxzan ham bo'lur.*

Ma'lumki, tasavvuf adabiyotida **zulf-soch** obrazi riyozat, mashaqqat, ma'nosini ifodalaydi. Oshiq uchun yor yuzini ko'rish uning vayron ko'nglini xuddi xazina topib olgandek shodlantiradi, lekin bu xazinani yorning **zulfi-ajdarhosi** qo'riqlaydi. Azaldan xalq orasida "ajdaholar xazinani qo'riqlab yotadi" maqolidan shoir unumli foydalangan. Navoiy ushbu fikrni keyingi misraga ham mahorat bilan singdiradi:

*Ko'ksuna otsang bir o'q, ot yana bir yonindakim,
Ul dag'i ko'nglumni shod aylar, bu ham mahkam bo'lur.*

Ma'shuqaning kipriklaridan otilgan o'q misrada ishq o'tining yoyning o'qiga muqoyasa etilgan. Oshiq esa ma'shuqa uchun har qanday sinovlarga tayyor. Ma'shuq jamolidan bahra olish ilinji oshiqi sobirni har qanday azoblardan forig' etib, qalbini quvonchga to'ldiradi:

*Ul pari ishqin maloyikdin yoshursam, ne ajab,
Dardi yo'qlar dard ahlig'a qachon mahram bo'lur.*

Ishq o'ti ham aslida bir darddir. U shunday bir dardki, bir soniya ham oshiqning ko'ngli xotirjam bo'lmaydi, ishq insonni har ko'yga soluvchi bir ofati jon misolidir. Baytda ham oshiq yor ishqini boshqalardan yashirmasligi ajablanarli holat emas, chunki ishq yo'q insonlar hech qachon uning holatini tushunmaydi, unga mahram, ya'ni sirdosh bo'la olmaydi, degan fikr mavjud. Xalqimizda: «Tabib tabib emas, boshidan o'tgan tabib degan maqollar bejiz aytilgan emas. Bir

inson og‘rig‘ini, iztirobini his qilmaguncha, uning qalb yaralariga malham topish mushkul.

*Oh-u ashkimdin shikoyat ko‘p qilur hamsoyakim,
«Dud ravzandin kirar, uyning binosi nam bo‘lur.*

Hijron qiynoqlaridan azoblangan oshiqning oh-u nolalari mumtoz adabiyotda turli shakllarda mubolag‘ali ifodalanadi. Mazkur g‘azalda Navoiy shu munozarani mubolag‘a emas, tamsil usuli vositasi yordamida kuchaytiradi. Ya‘ni qo‘shnilarning bir-biri ustidan shikoyat qilib yurishi o‘rta asrlarda ham, hozirda ro‘y beradigan hodisa sirasiga kiradi. Shoir shu vaziyatni lirik qahramonning holati misolida ko‘rsatishga harakat qilagan. Go‘yo oshiq shunday o‘tli ohlar tortadiki, uning tutunlari qo‘shni uyning tuynuklaridan kirib, ularni ham bezovta qiladi. Shunchalar ko‘p yig‘laydiki, buning natijasida qo‘shnining uyi zarar ko‘rib, binolari qulaydi:

*Gar egilsa qomatim ishqing yukidin, qilma ayb,
Kim, sipehr uzra bu og‘ir yukni qo‘ysang, xam bo‘lur.*

Oshiqning ma‘shuqaga bo‘lgan ishq shu qadar kuchliligidan oshiqning gavdasi yukni ko‘tarolmay egilib qolgan. Agar shunday bo‘lsa, u ma‘shuqasidan kamchiligi uchun uzr so‘raydi. Chunki bu dard hamma ko‘tara oladigan dard emas-da:

*Olam ahlidinkim ul oyni Navoiy tanladi,
Bilmadikim, ishqidin ovorayi olam bo‘lur.*

Navoiy bu baytda yorini «oy»ga o‘xshatgan va tashbeh san‘atidan foydalanib, unga yonma-yon kelgan istiora san‘atiga ham namuna fikrni ustalik bilan qo‘llaydi. O‘sha oy uchun qurbon bo‘lish oshiq uchun ikki olamda sharaf bag‘ishlaydigan quvonchli voqealigi baytlar tahlilida ayonlashadi. Chunki Ilohiy ishq insonni ma‘nan barkamol qilib qo‘ymay, insonni o‘z qusurlarini ko‘ra oladigan va o‘z nafsini jilovlashga o‘rgatadigan kuchli kimyodir. Shuningdek, g‘azalda 12 ta arabcha - furqat, mahzan, mahkam, ishq, ajab, mahram, shikoyat, ravza, bino, qomat, ayb, olam so‘zlari, 11 ta fors-tojik - talx, daryo, zulf, ruxsor, shod, parivash, dard, hamsoya, dud, xam, ovora so‘zlari qo‘llangan. Navoiy dahosining hayotbaxsh ruhini o‘zida mujassamlashtirgan bu g‘azal har bir misraning tushunarlilik, hayotiylik, xalqchilligi bilan alohida e‘tirofga sazovordir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Sirojiddinov Sh.,YusupovaD., DavlatovO. Navoiyshunoslik.–Toshkent:2018. B.27.
- 2.Alisher Navoiy mukammal asarlar to‘plami. 4-tom. – Toshkent: 1989. – B.102.
- 3.Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. – Toshkent: O‘zbekiston, 2018. –232 b.
- 4.Фаридуддин Аттор. Тазкират ул-авлиё. –Тошкент: Фафур Фулом, 2017.– 464 б.
- 5.Uludog‘ S. Tasavvuf terimleri so‘zlugi. – Istanbul, 2005. – S. 512.

SULAYMON BOQIRG'ONiy SHE'RIYATIDA TASAVVUFiy OBRAZLAR

Xudoyberganov Abdulla G'orurjon o'g'li,
Urganch davlat universiteti o'qituvchi-stajor

Annotatsiya: Maqolada Sulaymon Boqirg'oniyl hikmatlaridagi tasavvufiy obrazlar tahlilga tortilgan bo'lib, maqolada bir qancha tasavvufiy obrazlarning qo'llanilishi haqida ma'lumot beriladi. Bundan tashqari tasavvufiy obraz tanlashda Sulaymon Boqirg'oniyl yondashuvi haqida ham fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Tasavvuf, obraz, arkon, maslak.

Аннотация: В данной статье анализируются мистические образы в мудрости Сулеймана Багани, а также в статье приводятся сведения об использовании нескольких мистических образов. Кроме того, обсуждается подход Сулеймана Бакыргани к выбору мистического образа.

Ключевые слова: Мистика, образ, аркон, маслак.

Annotation: In this article, the mystical images in the wisdom of Sulayman Baghani are analyzed, and the article provides information about the use of several mystical images. In addition, Suleiman Bakyrangani's approach to choosing a mystical image is also discussed.

Key words: Mysticism, image, archon, maslak

Tasavvufning shakillanishi va uning rivoji islom madaniyatining rivojiga borib taqaladi. Tasavvufning o'rni uning islom dini ahkomlari, tariqat arkonlarini o'zida mujassam qilganidadir. Turkiy elatlar orasida eng birinchilardan bo'lib o'z tariqatiga asos solgan va uning nazariy qismini yerlik aholi dunyoqarashiga mos holda shakillantirgan ulug' mutasavvuf olim Ahmad Yassaviydir. Yassaviy singari hikmatlar yozib yassaviya tariqatining yangi boqichga chiqishiga bo'lsa, uning shogirdlari, muridlari erishdi. Bular orasida eng ko'p tilga olinadigani Sulaymon Boqirg'oniyl. Sababi Boqirg'oniyl o'zining tariqat arkonlariga yangicha yondoshuv qilganidadir. U Yassaviy singari hikmatnavislik yo'lidan borgan bo'lsada, shoir ijodining ko'lami Yassaviy singari sermahsul bo'lmasada, adib tariqat ilmidagi obrazlarni adabiyotda yangicha tasvirlash uslubidan bordi. Boqirg'oniyl har bir she'ri yoki hikmatida obrazlardan foydalanib hikmat tasirchanligini oshirdi. Barcha tasavvuf maslagini she'rga solgan mutasavviflar eshituvchilarni yanada tasavvuf adabiyotiga qiziqtirish maqsadida ularga badiiylik baxsh etishgan. Boqirg'oniyl o'zi tasvirlayotgan voqeylini tasvirlashda obrazlarning rangbarangligi bilan ma'noni kuchaytiradi. Mutasavviflar tasavvuf g'oyalariga yangicha tus berib, aksar holda xalq orasida yuradigan sayyor syujet va obrazlarni o'z ijod na'munalariga singdirgan. Qaysidir ma'no qaratilgan nuqtaga ko'proq e'tibor qaratish va uning o'zicha xosligini ta'minlash maqsadida ham badiiy obrazdan foydalanilgan holatlarni shoir ijodida ko'rishimiz mumkin. Bunga misol ijodkor sifatida jannat va do'zax suhbatini tasvirlagan she'rni keltirishimiz mumkin.

Uchmox, tamug' aytur, ukushmakda ma'ni bor.

Tamug' aytur, man boyman, manda Fir'avn, Hamon bor.

Uchmox aytur, yo'q sanda, jumla payg'ambar manda,

Sanda Fir'avn bor bo'lsa, manda Yusuf Kan'on bor[1.10].

misralaridagi muboxasada jannat va do'zax sifatlarini va uning o'ziga xos tomonlarini hikmatga singdirgan holda o'quvchida fikr qaratilayotgan obyektning o'ziga xosligi oydinlashtiradi. Boqirg'oniy bunda jannat va do'zaxning o'ziga xos sifatlari haqida ta'rifni ularning o'zi tildan hikoya qiladi. Birinchi misrada jannatning ulug'ligini tasvirlash uchun uning o'zi ne'matlarga boy, muqaddas ekanligini aytadi. Ikkinchi misrada do'zax o'zini ulug' sanagan va o'zida hudolik sifatlari bor deya ta'riflab zavolga yuz tutgan Fir'avn va uning Hamon ismli vaziri unda ekanligi xabarini beradi. Fir'avn va uning vaziri Hamonning qilgan kirdikorlari va ularning Yaratgan la'natiga qolgan tarixiy shaxslardir. Ular bani Isroyilga qilgan qilmishlari va tug'yonga ketganliklari sababli do'zaxning eng tubida bo'lishi bashorati berilgan. Shu o'rinda yuqorida ta'riflagan Boqirg'oniyning o'ziga xos jihati o'quvchiga obrazlar orqali bildirilayotgan mazmunning kuchaytirilishiga, ayni she'rda berilgan insonlar isminigina keltirish orqali yozuvchi ommaga qilgan amalining natijasiga qarab qo'yishi kerakligini, har bir qilingan ish orqali unga yarasha nasiba borligini uqtiradi. Uchinchi misrada esa shoir jannatning ajib joy ekanligini u yerda barcha payg'ambarlar joy topganligi bilan faxrlanishi orqali ifodalaydi. To'rtinchi misrada fikrga aniqlik kiritib, Fir'avnning ziddiga Yusuf payg'ambarini keltiradi. Yusuf payg'ambar go'zallik timsoli ekanligi barchaga ma'lum. Shu o'rinda Boqirg'oniy xalq og'zaki ijodida Qur'ondan oldin ham tilga olingan chiroyi butun olamning chiroyiga teng payg'ambarini keltirishida o'zgacha mazmun bor. Yusuf payg'ambar haqida islomdan oldingi adabiy manbalarda, folklor na'munalarida ham ma'lumotlar uchragani haqidagi fikrlar mavjudligini inobatga olib shuni ta'kidlash kerakki, Boqirg'oniy Yusuf haqida aytib dindan unchalik xabari bo'lmagan, lekin oddiy xalqona afsonalardan xabari bo'lgan o'quvchilarga ta'sir etish maqsadida Yusuf obrazini gavdalantiradi.

Tamug'aytur, man boyman, darveshlarg'a chog'irman,

Baxillarg'a xojaman, manda zolim, avon bor.

Uchmox aytur, yo'q sanda jumla payg'ambar manda,

Muhammad Mustaf, Umar, Usmon, Ali bor[1.11].

Jannat va do'zax haqidagi she'rining davomida ham oldingi misralardagi kabi xalq taniydigan obrazlardan foydalanib, ularga qilib yurgan amallarining mukofoti qanday bo'lishi haqida xabar beriladi. Darveshlik darajasi, darveshlik qilish yassaviya tariqatida o'zgacha mazmun-mohiyat kasb etadi. Darvesh bu dunyodan qo'l siltagan, barcha amallari Yaratgan rizosiga qaratilgan komil inson sifatida ham tasvirlangan o'rinlar borligi, lekin Boqirg'oniy darveshlarga chog'ir (odam aqlini ketkazadigan ichimlik) man deya do'zaxning nutqini keltirishida deb shu davrda soxta darveshlik qilib, darveshlik maqomiga yarashmagan ishlarni qilgan darveshlarga do'zax borligini eslatadi. Baxillik va zolimlikning mukofoti ham jahannam ekanligini aytayotgan shoir o'quvchiga ogohlantirish berayotganday his uyg'otadi. Sababi, Boqirg'oniy bu sifatlari islomda qoralangan va jamiyatning farovonligini buzuvchi amallardanligiga ahamiyat qaratib bundan qaytaradi. Menda jamiki payg'ambarlar bor ekanligi va ularning ichidagi eng martabalisi payg'ambar alayhissalom va uning

halifalari ismini keltiradi. Bu ham ijodkor tomonidan o'quvchi va eshituvchiga qo'shimcha emotsiya berish uchun alohida ahamiyat berilgan nuqtadir.

Sulaymon Boqirg'oniy tasavvufni o'z ijodining bosh g'oyasi sifatida ko'rib uning oliy darjasi sifatida darveshlikning o'ziga xos jihatlarini she'rga solib darvesh obraziga o'zgacha ta'rif beradi. Shoir darveshlikning mazmun mohiyatini va darvesh kim ekanligiga to'xtalar ekan uning haqiqiy irfoniy olamini kashf etadi.

Munlug' ojiz bo'lum man, nafsni o'zdin yuldum man,

Istaganim bo'ldim man, darveshlarning ichinda.

Bezor bo'ldim da'vidin, ham hujjatu fatvidin,

Sir ochildi Mavlidin darveshlarning ichinda.[1.17]

Boqirg'oniy darveshlar haqidagi fikriga to'xtalishdan oldin darvesh va darveshlik haqida biroz to'xtalsak. Darvesh so'zining ma'nosini turkiyalik olim professor Sulaymon Uludog' "*Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*" kitobida darvesh - (درویش) [fors](#) tilidan kirib kelganligi haqida ma'lumot beradi. Darvesh – dunyodan ko'ngil uzgan "bir nazar bilan tuproqni kimyo etadigan" (Hofiz Sheroziy) zehnu zakovatda barcha basharga o'xshamagan, Yaratgan ilmidan bahramand, o'zga mutafakkirlar, din ulamolaridan ajarlib turuvchi, shariat ilmini suv qilib ichgan, toatu ibodatda mustahkam, odamlar toifasidir. Bunday odamlarning fe'l-atvori, yurish-turishi, boshqlarga o'xshamagan so'zlari va amallari bilan ajralib turuvchi sof din targ'ibotchilari sifatida qaralgan. Darveshlar haqida birinchilardan bo'lib Abdurahmon Jomiyning «Nafahot ul-uns min hazarot al-quds» asarida ma'lumot bergan. Jomiyning yozishicha, "Abu Hoshim, (tasavvuf adabiyotlarida ilk so'fiy sifatida tanilgan odamlardan) Sufyon as-Savriy degan boshqa bir atoqli darvesh bilan zamondosh bo'lgan ekan. Sufyon as-Savriy hijriy 191 (milodiy 807) yilda olamdan o'tgan"ligi haqida toxtalib, tasavvuf ilmining ilk davridanoq darveshlar bu ilmning bir qismi sifatida o'z maslaklarini targ'ib qilishgan. Darveshlar o'zining niyati, ya'ni Yaratgan ilmidan voqif bo'lish, unga bo'lgan muhabbatning sofliğini saqlash uchun tarki dunyo qilib dunyo rohatidan kechgan, ilohiy ishqni o'zida mujassam qilish uchun uqubat chekishdan qaytmaydigan odamlar sifatida qaraladi. Haq yo'lga kirgan darveshning ana shunday ruhiy iztiroblari natijasida qo'lga kiritadigan ulushini Sirri Saqatiy "tavhil" (birlashish), Ma'ruf Karxiy va Abu Sail Xarroé «fano» (yo'qolish) deb atadilar. Zerokim, solik o'zi bilan Iloh orasidagi masofani qisqartira borib, vujud to'siqlari (moado, mosivo, parda)ni yengib o'tib, shaxsiy "men" dan qutuladi va to'laligicha mutlaqiyatga qo'shilib, U bilan qorishib, erib ketadi. So'fiylar buni qatraning dengizga qo'shilishi yoxud qizitilgan temirning olov bilan bir xil tus olishi bilan qiyoslab tushuntirganlar. Darveshlar va ularning komillik sari bosgan qadamining barokati, ular ishqining o'zgachaligi haqida birgina hikoyani misol sifatida keltiramizki, undan olinadigan xulosa orqali darvesh va darveshlikning mazmuni ochib berilishga yetarli bo'ladi.

Sulaymon Boqirg'oniy darveshar haqida yozgan she'rining tahliliga qaytsak. Shoir birinchi misrada o'zining darveshlar orasiga kirish asnosida, nafs istaklari va uning beradigan hiyla-makrlaridan xoli bo'lganini tariflaydi. Istaganim bo'ldi deganidan maqsad esa, o'zini haqiqiy Haq ta'loga bahshida qilishga faqat darveshlar orasiga kiribgina erishganini yozadi. Keyingi misrada shoir ijtimoiy hayotdagi ikir-

chikirlardan charchagani, hatto inson hayotidan ham ustun turuvchi shariy qonuniyatlardan, fatvolardan ham darveshlar orasiga kiribgina qutulganini yozadi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Sulaymon Boqirg'oni hikmatlarining o'ziga xos badiiyati mavjud bo'lib buni taminlagan o'ziga xoslik bu obraz tanlash mahoratidir. Yuqorida keltirilgan misollardan ham ma'lum bo'ldiki, ijodkor har bir obrazni hikmat tarkibiga bejiz qo'shmagan bo'lib har bir qo'llangan obraz turfa fikrlarni ifoda etgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Боқирғон китоби. И.Ҳаққул. С.Раъфиддин. – Т.: Ёзвчи, 1991. - 80 б
2. Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. – Т.: Мовароуннахр, 2009. - 448 б.
3. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Рухий тарбия. – Т.: Шарқ", 2008

OGAHIIY G'AZALLARIDA RIZO MAQOMINING BADIY IFODASI

Qo'ziyeva Dilorom To'rabayevna,

Urganch davlat universiteti o'qituvchi-stajor

Annotatsiya: Ushbu maqolada Muhammad Erniyozbek o'g'li Ogahiy g'azallaridagi rizo maqomining o'rni va ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Rizo maqomiga oid g'azallar tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: maqom, tariqat, rizo, faqir, qadar.

Аннотация: В данной статье эффект роль и значение соглашения в газелях Мухаммада сына Эрниеэбека Огахи. Проанализированы газели о статусе резы.

Ключевые слова: макам, тариқат, риза, фақир, қадар.

Abstract: This article examines the role and significance of the status of consent in the ghazals of Muhammad Erniezbek, the son of Ogaha. Ghazals about Reza's status are analyzed.

Key words: maqam, tariqat, riza, faqir, qadar.

Tasavvuf adabiyotida rizo maqomi alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu maqom qazoyi qadarga, taqdiri azalga rozi bo'lishni anglatadi. Professor Ibrohim Haqqulov: "Rizo sokinlik, har qanday kulfat yoki xushnudlikni ham o'zni yig'ishtirgan holatda, bamaylixotir qarshilash irodasini tarbiyalaydi"[2, 24]. Ya'ni, insonning o'ziga yetgan har qanday aziyat yoki yetmay qolgan yaxshiliklarni hech qanday o'zgarish va tafovutlarsiz qabul qilib olishidir. Payg'ambarimiz Muhammad sollallohu alayhi vasallam aytdilar: "Ey faqirlar jamoasi! Qalblaringiz tubidan rozi bo'linglar! Ya'ni, rozi bo'lishda chin insoniylik jihati va xush-u ixlos bilan rozi bo'lishlik nazarda tutilmoqda. Payg'ambarimizning "faqirlar jamoasi" deb ta'kid qilishida faqirlar qalbida yuksak insoniy sifatlarning mujassamlashganining guvohi bo'lamiz. Chunki faqirlar ahli Yaratuvchisiga muhtoj ekanligini anglagan, o'zi esa yo'qsil bir ehtiyojmad ekanligini tan olib, taqdiri azalga rozi bo'lgan kishilardir. Shibliydan so'rashdi: "Rozilik paytida jannatni so'raysizmi, yoki do'zaxdan panohtilaysizmi? U javob aytdi: "Rozi bo'lgan odam jannatni so'ramaydi va do'zax otashidan panohtilamaydi", - deb javob beradi. Bu o'rinda Shibliy oriflarning, ya'ni, chin oshiqning

ahvolini bayon etadi. Chunki, ular na jannatdagi farog‘at uchun, na do‘zaxdan omonlik uchun amal qiladilar. Balki Haq taoloning O‘zi va Uning vasliga yetishish umididagina harakat etadilar. Buni birinchi mutasavvuf ayol Robiya Adaviya haqidagi naql bilan izohlash mumkin. “Naql qilishlaricha, kunlardan bir kun Robiya bir qo‘lida otash va ikkinchi qo‘lida suv ushlagancha ko‘chada ketayotgan ekan. – Bu ne hol, bularni ne qilmoqchisiz, - so‘rashibdi uni o‘rab turgan odamlar. – Olov bilan jannatga o‘t qo‘yaman, tokim odamlar behishtga kirish umidi bilan yurmasinlar, suv bilan esa do‘zax otashini so‘ndiraman, tokim odamlar bu qo‘rqinch va azobdan abadul abad qutulsinlar, - javob beribdi Robiya. Zeroki, u bu qilgan ishi bilan Alloh uchun qilingan har bir ishda betamalik bilan, ixlos, shukr-u rozilik bilan ado etishni uqtirardi”[1,208]. Mazkur tadqiqot ishimizning obyekti bo‘lmish Ogahiy g‘azallarida ham Alloga rizolik fazilati o‘zining yuksak badiiy ifodasini topgan. Shoir rozilik Ma’shuqi Azalga yetishish vasilasi ekanligini bayon etadi. G‘azallarida tasvirlangan rizo maqsad-u manzilga erishish, ma’rifat makoniga yuz burish, bir so‘z bilan aytganda, haqiqat eshigidan kirish ekanligini uqtiradi.

*Oldingg‘a har na kelsa rozi anga bo‘l, ey dil –
Kim, bu ravishni tutmish ahli rizo muborak* [3, 193].

Mazkur baytda lirik qahramon dilga murojaat qilib, oldingda har nima uchragan taqdirda ham rozi bo‘l. Dil roziligini o‘zingga ravshan tutsang, rizo ahlidan bo‘lasan. Bu rizoying senga muborak bo‘lsin deya, shoir bu orqali rizo bilan ma’rifatga yetishini ta’kidlaydi. Sababi bandaning Alloh oldida erishishi mumkin bo‘lgan eng yuksak martaba rozilikdir. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf Hazratlari bu borada “Bandaning roziligi Uning qadariga ishonish, qazosidan yaxshilik kutish, ne‘matlariga shukur qilish, balo-ofatlarda sabr qilishdir”[4,228], degan edilar. Darhaqiqat, solik kamolot bosqichlaridan o‘tib rizo manziliga yetib kelganda, u dil va vujud birligi, ruhining xotirjamligi orqali rozilikni qabul qiladi. Chunki solik barchi maqomlardagi mashaqqat-u qiyinchiliklar, sinovlarni yengib o‘tar ekan, hammasi Allohning qazoyi qadari, taqdiri, Uning qalami bilan bitilganligiga amini oshib boraveradi. Bu amin orqali solikning qalbida rozilik hissi yanada ortaveradi. Ogahiy ham bu rizolikka erishish umidida barcha narsaga tayyor ekanligini ayon etadi:

*Men rozi erdim olam aro borcha holg‘a,
Vah, naylayinki bermagusidur rizo ko‘ngul* [3, 208].

Mazkur misralar orqali Ogahiy bu olamdagi barcha holat-u hollargaga rozi ekanligini, ammo ko‘ngli bundan norozi ekanligidan iztirob chekadi. Chunki shoirning ko‘ngli Haqning rizoligiga vosil bo‘lish, oshiq sifatida uning vasliga qovushishdan iborat.

*Rozi o‘lumg‘a orazing hajri g‘amidin o‘lmisham,
O‘ltur mani yotig‘ila, ko‘rguz manga yo orazing
Qil Ogahiyg‘a rahmkim, ishqing o‘tig‘a kuygusi,
Tokim ko‘ribdur bir nazar ul zor-u shaydo orazing* [3, 191].

Mazkur misralarda Ogahiyning maqsad-u muddaosi yanada ravshanlashadi. Boisi, oshiq ma’shuqani orazini ko‘rish uchun o‘limga ham rozi ekanligini, uning ruhsori hajrida g‘amdan ahvoli og‘ir, ya’ni o‘lim holatiga tushganligini ayon etadi. Keyingi baytda ishqing o‘tida kuyguvchi Ogahiyga rahm qil, bir nazar bo‘lsa ham

orazingni ko'rsam, chunki sening orazing shaydosiman deb nido qiladi. Demak, Ogahiyning ko'ngil iztiroblari sababi, o'lumga ham rozi bo'lishligi, avvalo, uning Ma'shuqi azalning bir nazari shaydosi, ya'ni Haqning vaslidan umid qilayotganligidan dalolat beradi.

Ogahiy emdi o'lumg'a rozi o'lsam ayb emas –

Kim, mani yuz vajah ila ozurda jon etti kasal [3, 206].

Shoirning nima sababdan o'limga rozi bo'layotganligi mazkur misralarda yanada ochiq tasvirlangan. "Yuz vajah ila ozurda jon etti kasal" misralarida shoir joniga yetgan yuz turlik kasalning sababi aslida ishq o'ti ekanligini, va uni hech kim kasal qilmaganligini oshkor qiladi. Shoirning bemorlik ahvoliga tushishi hajr, g'am, dard-u firoq sababidan bo'lganligi va Yor hajrida o'limga ham rozi bo'lganligini bayon qiladi. Shoirning quyidagi o'limga ham rozi bo'lish kabi iqrorlari, uning qazoyi qadarga rozi ekanligidan va bu rozilik Haq vasilasiga yetkazishiga ishonadi. Rizo Yaratuvchisining sevgisiga oshufta bo'lgan oshiqning o'ziga yetgan aziyatlarni, alam-u iztiroblarni sezmasligi yoki ularga parvo qilmasligidir. Shayx Hazratlari mazkur alam va iztiroblarni sezmaslikka Majnunahning ahvolini misol sifatida keltiradi: "Layli ishqida devona bo'layotgan Majnun el-u yurtning malomatini ham, vujudga yetgan zahmatlarni ham sezmas edi. Zero, ma'shuqasini ham butun vujudi ila sevuvchi oshiq shunday holga tushishi tabiiydir"[4, 228]. Hazrat Ogahiy ham Haqning oshig'i sifatida vujudidagi har qanday xastalikka ham, yog'ilayotgan ta'natoshlari-yu malomatlarga ham parvo qilmaydi. Boisi, shoir Yaratuvchisining muhibi, O'zininggina shaydosidir.

Xulosa qilib aytganda, Ogahiy g'azallarida tasvirlangan rizo maqomi komil inson manziliga yo'l ochuvchi tamal manzil sifatida ifodalangan. Shoir g'azallarida rizo qalbdan nafsning tubanlik va qabihlikka yetaklovchi o'yinlarining ketishi, Haqning qazoyi qadariga bo'ysunishlik, qazo amriga bo'ysungan qalbning sururi sifatida tasvirlangan. Bu o'rinda shoirning maslag-u e'tiqod masalasi ham yanada yorqin ravish ayonlashadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Хамиджон Хомидий. Тасаввуф алломалари. – Т.: Шарқ, 2009.
2. Иброҳим Ҳаққул. Тасаввуф ва шеърят. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991.
3. Муҳаммад Эрнӣзбек ўғли Огаҳий. Таъвизу-л-ошиқин. – Т.: Мумтоз сўз, 2014.
4. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Рухий тарбия. – Т.: Шарқ, 2008.

ЭКФРАСИС КАК СРЕДСТВО РЕКОНСТРУКЦИИ ЭПОХИ ТЮДОРОВ В ТРИЛОГИИ ХИЛАРИ МАНТЕЛ

Назарова Райхон Шавкатовна,

Узбекского государственного университета
мировых языков базовый докторант

Аннотация. В данной статье рассматривается использование экфрасиса в трилогии Хилари Мантел «Вулфхолл или Волчий зал», «Введите обвиняемых или Внесите тела» и «Зеркало и свет». Анализ представляет экфрасис как

ключевое средство реконструкции эпохи Тюдоров в трилогии Мантел. Автор данной статьи рассматривает влияние экфрасиса на структуру повествования, создание образов персонажей и визуализацию исторического контекста, в частности, в первой части трилогии.

Ключевые слова: экфрасис, исторический роман, искусство, портрет, элемент, история.

Abstract. *The following article examines the use of ekphrasis in Hilary Mantel's trilogy "Wolf Hall", "Bring Up the Bodies", and "The Mirror and the Light". The analysis presents ekphrasis as a key tool for reconstructing the Tudor era in Mantel's trilogy. The author explores the impact of ekphrasis on narrative structure, character creation, and visualization of the historical context, particularly in the first book of the trilogy.*

Key words: *ekphrasis, historical novel, art, portrait, element, history.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada Xilari Mantelning "Volfxoll yoki Bo'rilar zali", "Ayblanuvchini keltiring yoki jasadlarni keltiring" va "Oyna va yorug'lik" trilogiyasida ekfrasis qo'llanilishi ko'rib chiqiladi. Tahlil ekfrasisni Mantel trilogiyasida Tudor davrini qayta tiklashning asosiy vositasi sifatida taqdim etadi. Ushbu maqola muallifi, xususan, trilogiyaning birinchi qismida ekfrasisning hikoya tuzilishiga, xarakter obrazlarini yaratishga va tarixiy kontekstning vizualizatsiyasiga ta'sirini ko'rib chiqadi.*

Kalit so'zlar: *ekfrasis, tarixiy roman, badiiy, portret, element, tarix.*

Жанровое своеобразие романов Х. Мантел, вышедших в свет после 2009 года, представляет особенный интерес, который обусловлен изменением тематики и проблематики, а также стилем передачи повествования об исторических личностях XVI в. таких как Томас Кромвель в трилогии «Вулфхолл/Волчий зал», «Введите обвиняемых/Внесите тела» и «Зеркало и свет» («Wolf Hall», 2009, «Bring Up the Bodies», 2012 и «The Mirror and the Light», 2020). Хилари Мэри Мантел (англ. Hilary Mary Mantel, фамилия при рождении – Tompson, 1952-2022) – британская писательница, первая писательница, ставшая дважды лауреатом Букеровской премии, а также получившая Национальную премию ассоциации литературных критиков и премию Вальтера Скотта, дама-командор ордена Британской империи, творчество которой заслуживает особого внимания.

Обратимся к особому приёму, при помощи которого писательница воссоздала жизнь и быт XVI в., а именно к экфрасису. Экфрасис играет особую роль в раскрытии исторических образов в трилогии Хилари Мантел о Томасе Кромвеле и его окружении. Он способствует воссозданию исторически достоверного фона и погружению читателя в эпоху XVI века. Термин «экфрасис» был изначально определен как «описательная речь, наглядно представляющая то, что она описывает» [5, 259]. В контексте литературы основной целью экфрасиса становится перевод изобразительного языка в словесный. Перестав быть просто риторическим упражнением, экфрасис становится литературным приёмом, который целенаправленно вызывает у читателя определенное визуальное восприятие и может служить как элементом

формирования сюжета, так и средством создания особого стиля. В настоящее время экфрасис определяется как «всякое воспроизведение одного искусства средствами другого» [6, 18].

Обратимся к портрету Томаса Мора и его семьи, [4] написанному примерно в 1527 г. немецким художником Гансом Гольбейном Младшим. Будучи в гостях у Мора, протагонист трилогии, Т. Кромвель отмечает, что семейный портрет семьи Мора сохранён для вечности: «Со стены взирает на гостей семья лорда-канцлера. Прежде чем узреть семейство во плоти, вы видите их изображения в полный рост. Мор даёт гостям время: пусть разглядят домочадцев, свыкнутся с их обликом. Любимица Мэг сидит у ног отца с книгой на коленях. Вокруг лорда-канцлера в свободных позах расположились: сын Джон; Энн Крезакр, воспитанница, жена Джона; Маргарет Гиггс, ещё одна подопечная Мора; престарелый отец сэр Джон Мор; дочери Сесиль и Элизабет; Паттинсон таращится прямо на зрителя; жена Алиса, с крестом на шее, склоняет голову у самого края картины. Мастер Гольбейн расположил их в таком порядке по велению заказчика, сохранив для вечности, пока моль, плесень или сырость не пожрут холст. В жизни хозяин дома выглядит куда потрёпаннее, чем на картине, закрадывается мысль о смазанных красках; дома Мор ходит в простой шерстяной мантии. Новый ковёр для лучшего обзора разложен на двух трёхногих скамьях. Фон не красный, а розоватый, но это не корень марены, скорее, алый краситель, смешанный с сывороткой.» [8, 261]. История создания этой картины гласит о том, что великий Гольбейн Младший поселился у Томаса Мора, второго человека в стране по тем временам. Он отличился первой же работой: написал портрет семьи Мора, который стал первым подобным портретом в истории живописи. Знатоки живописи утверждают, что подлинник утрачен – сгорел в 1752 году, но сохранились многочисленные копии, которые позволяют получить представление об этой картине.

Отсылка на событие с пожаром, который уничтожил данную картину более чем через двести лет после её создания в первой части трилогии указывает на изменчивость физических памятников в сравнении с долговечными памятниками литературы. А. Ригни говорит об этом в своём исследовании прочного и долговечного памятника, созданного романами В. Скотта, и о том, как литературные произведения играют особую роль в оживлении и изменении воспоминаний или в пробуждении интереса к многовековой истории [2, 389]. Слава Мора продолжает жить в текстах, которые он создал, но образ его семьи менее стабилен. Возможно, стратегия Мантел заключается в указании на копии этой картины, которые распространились в сохранившихся нескольких портретных этюдах, некоторые из которых можно найти в Королевской коллекции в Виндзорском замке. По словам Л. Льюис, есть некоторые свидетельства того, что Гольбейн пригласил Генриха VIII посмотреть на картину в доме Мора. Она также предполагает, что Т. Мор пользовался благосклонностью королевской семьи и мог бы развлекать великих людей с размахом, так что картина смогла приобрести ту славу, которой она

пользовалась у ценителей и других художников [Там же]. Пауза Мантел в действии своего повествования, чтобы позволить Кромвелю обдумать внешний облик портрета, - лишь один пример экфрасиса, обнаруженного в её романе. Обращение к экфрасису в данном случае заключается в словесном изображении визуального, что чаще всего связывается с поэзией и обычно ассоциируется с описанием щита Ахилла в «Илиаде» Гомера. Из этого следует, что экфрасис может дать голос немому объекту искусства или предложить риторическое описание произведения искусства. В случае с семьёй Томаса Мора портрет, основанный на эскизе, попавшем к Эразму Роттердамскому [3] (голландский мыслитель, философ, теолог) — это обманчивая иллюзия, которую привносит Мантел. Иллюзия в данном контексте состоит в том, что репутация дома Мора по всей Европе как центра высшего образования скрывает дом, управляемый жёсткой рукой человека с гигантским эго, фундаменталиста, готового применить любые средства жестокости к тем, кто отклоняется от его толкования истинной веры.

Ещё одним примером яркого экфрасиса является гобелен с изображением Соломона и Царицы Савской. За три года до коронации Анны Болейн, в 1533 году, Кромвель стал постоянным посетителем королевского двора Генриха VIII. Мантел описывает успешный подъем Кромвеля в первой книге трилогии «Вулфхолл», в части под названием «Мой дрожащий Кромвель» (*Entirely Beloved Cromwell. Spring-December 1530*). Повествование начинается с первой встречи Кромвеля с Анной Болейн, затем идёт отсылка на гобелен, изображающий Соломона и Царицу Савскую. Этот гобелен впервые появляется в диалоге между Кромвелем и кардиналом Уолси: «За спиной у кардинала шпалера во всю стену: Соломон протягивает руки во тьму, встречая царицу Савскую [...] Ветер колышет портьеру за спиной кардинала. Соломон наклоняется, лицо в тени. Царица Савская — улыбающаяся, легконогая — напоминает ему молодую вдовушку, у которой он жил в Антверпене. Должен ли он был жениться на ней, раз они делили ложе? По чести, да. Но если бы он женился на Ансельме, то не женился бы на Лиз, и дети у него были бы другие, не те, что сейчас». [8, 47-49]. После падения кардинала король вернул себе этот гобелен. Он снова висит в бывшей резиденции Уолси, но теперь в качестве фона для Анны Болейн, чья роль в падении кардинала подтверждается [7, 52] биографом кардинала Джорджем Кавендишем (1497-1562): « — Что, если неблагодарный сын унаследует титул, это погубит их знатный род. Что Гарри станет последним графом Нортумберлендом. «Благодарение небесам, — говорит он, — у меня довольно и других сыновей». Граф развернулся и вышел. Сын остался в слезах. Кардинал все-таки женил его на Мэри Тэлбот, и теперь их жизнь тосклива, как утро Пепельной среды. А леди Анна сказала — ну и смеялись же мы тогда! — сказала, что если сможет устроить кардиналу какую-нибудь неприятность, то непременно устроит». [8, 107]. Следовательно, желание Генриха избавиться от Анны даёт Кромвелю возможность отомстить ей. В случае с Уолси гобелен с Соломоном и Царицей Савской представляет две фигуры из Ветхого Завета, подчёркивая религиозность кардинала. В случае

с Анной гобелен указывает на чувственность, присутствующую в мифах об этой короткой библейской притче об успехе и мудрости дипломатии. Хотя Кромвель поддерживает дипломатию в отношении войны, он моментально реагирует на образ царицы на гобелене, поскольку он напоминает ему его бывшую возлюбленную, Ансельму. Он представляет, как она приближается к нему: «Сквозняк колышет шпалеру; цветущая царица восторгалась ему навстречу, и он её приветствует: Ансельма, моя госпожа, сотворённая из мягкой шерсти, уж я и не чаял вас узреть. Кромвель тайно писал в Антверпен, осведомлялся о новостях. Ансельма снова замужем, ответил Стивен Воэн, за молодым банкиром» [8, 231].

Считается, что чувственность этой библейской истории связана с более поздней легендой. Мантел вкладывает в гобелен различные слои значений. Они включают в себя библейскую притчу, последующие мифы, художественную интерпретацию истории, и нестабильность изображения как в изобразительном искусстве, так и в текстах. Образы становятся копиями оригиналов, а истории представляют благородные принципы, например, дипломатию, смешиваясь с возбуждением. Анна, вероятно, хочет начать романтические отношения с Генрихом VIII. Однако подчёркивание чувственности на гобелене имеет иной смысл: оно предвещает обвинения в адюльтере, которые будут выдвинуты против Анны в будущем. Кромвель будет использовать сексуальную жизнь, присущую королевским особам, таким как королева Савская для того, чтобы обвинить Болейн, когда король решит с ней расстаться. Этот случай будет построен вокруг четырёх молодых мужчин, которые, как предполагается некоторыми историками, состояли в интимной связи с Анной Болейн.

Таким образом, экфрасис в романах выполняет ряд функций: он структурирует текст, создаёт образы персонажей, моделирует художественное пространство и задействует читателя в интеллектуальной игре. Экфрасис способствует развитию смыслообразования, умножает ассоциации, углубляет символический подтекст и аллюзии. При использовании живописного экфрасиса в тексте создаются словесные образы с помощью поэтических приёмов языка, а также раскрывается тематика произведения. Отмечается, что внедрение элементов искусства служит ключевым инструментом в реконструкции социокультурной среды эпохи Тюдоров.

При дальнейшем исследовании трилогии Хилари Мантел «Вулфхолл или Волчий зал», «Введите обвиняемых или Внесите тела» и «Зеркало и свет» рекомендуется учитывать важность анализа эффекта экфрасиса на художественную структуру произведений. Продолжительное исследование могло бы расширить понимание динамики эволюции экфрасиса в каждом из романов трилогии, что позволило бы выявить изменения в художественном подходе автора к передаче исторической атмосферы. Отдельное внимание следует уделить анализу взаимосвязи экфрасиса с символическими элементами в тексте с целью выявления скрытых тем и мотивов произведений.

Список использованной литературы

1. Lewis L. The Thomas More Family Group Portraits After Holbein. Leominster: Gracewing Publishing, 1998. -55 p.
2. Rigney A. *Portable Monuments: Literature, Cultural Memory, and the Case of Jeanie Deans*. Poetics Today 25.2 (2004). P. 361-396. URL: <https://citeseerx.ist.psu.edu/document?repid=rep1&type=pdf&doi=8a8a11c4aae2031120c3441671d0bf70cd35f158> (Accessed on 06.10.2024).
3. URL: <https://magisteria.ru/flemish-and-dutch-painting/portrait-of-erasmus> (Accessed on 07.10.2024).
4. URL: <https://www.nationaltrustcollections.org.uk/object/960059> (Accessed on 07.10.2024).
5. Брагинская Н.В. *Экфрасис как тип текста (к проблеме структурной классификации)* // Славянское и балканское языкознание. Карпато-восточнославянские параллели. М.: Наука, 1977. С. - 259–283.
6. Геллер Л. *Воскрешение понятия, или Слово об экфрасисе* // Экфрасис в русской литературе. Труды Лозаннского симпозиума. М., 2002. -215 с.
7. Кирюхин Д. В., Чугунова Т. Г. *Образ Томаса Уолси в интерпретации современников «ipse rex» или слуга Антихриста?* // Диалог со временем. 2017. Вып. 61. С. 51-67. Режим доступа: https://roii.ru/dialogue/61/roii-dialogue-61_4.pdf (Дата обращения 07.10.2024)
8. Мантел Х. Вулфхолл. Спб.: издательство «Иностранка», Азбука-Аттикус. Пер. с англ. Е. Доброхотовой-Майковой, М. Клеветенко. 2021. -733 с.

TOHIR MALIK IJODIDA ILMIY-FANTASTIK TEKNOLOGIYALAR TALQINI

Hamdamova Shamshoda Saidaxmad qizi,

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada Tohir Malikning ilmiy-fantastik asarlarida bayon etilgan fantastik texnologiyalar, inson miyasining imkoniyat darajasini kengaytirishga, telepatik ravishda boshqa bir odamning fikrini o‘qiy olish qobiliyatini o‘stirishga qaratilgan tibbiy va texnologik jarayonlar haqida so‘z yuritilgan. Elalloma, TET(Toshkent elektron tabibi), Analizator nomli fantastik qurilmalar esa ushbu farazlarni ro‘yobga chiqaruvchi vosita bo‘lib xizmat qildirilgan.

Kalit so‘zlar: Elalloma asbobi, Analizator qurilmasi, gen kamerasi, biotelekamera, genetik kod, fantastik asboblari, fantastik motiv, telepatik jarayon.

Аннотация: В данной статье рассказывается о фантастических технологиях, описанных в научно-фантастических произведениях Тахира Малика, медицинских и технологических процессах, направленных на расширение возможностей человеческого мозга и повышение способности телепатически читать мысли другого человека. Средствами реализации этих гипотез послужили фантастические устройства под названием Элаллома, ТЭТ (Ташкентский электронный доктор), Анализатор.

Ключевые слова: Устройство Элаллома, Устройство Анализатор, генная камера, биотелекамера, генетический код, фантастические устройства, фантастический мотив, телепатический процесс.

Abstract: This article describes the fantastic technologies described in Tahir Malik's science fiction works, the medical and technological processes aimed at expanding the capacity of the human brain, increasing the ability to telepathically read the mind of another person. Fantastic devices called Elalloma, TET (Tashkent electronic doctor), Analyzer served as a means of realizing these hypotheses.

Key words: Elalloma device, Analyzer device, gene camera, biotelecamera, genetic code, fantastic tools, fantastic motive, telepathic process.

Zamonaviy adabiyotda ilmiy-fantastika yo`nalishi deganda eng avvalo fantastik texnologiyalarga asoslangan turmush tarzi aks ettirilgan badiiy asarlar tushuniladi. U.Ko`chimov bu yo`nalishdagi asarlar haqida “Fantastik asarlarda xayolot ustuvorlik qilgani bois unda boshqa janrdagi asarlar bilan mushtarak tomonlar va o`ziga xosliklar ham mavjud. Boz ustiga ishontirish mas’uliyati ham ikki hissa ortiqroq”, - deb yozadi va o`z fikrlarini D.Uollhaymning fantastik asarni “G`oyalar adabiyoti”, A. Azimov “Qog`ozdagi eksperiment” degan jumalari bilan dalillaydi[1, 16].

O`zga sayyoraliklar bilan munosabatlar, ularning taraqqiyotda ildamlab ketganliklari va ular yaratgan fantastik qurilmalar bu yo`nalishdagi asarlarning asosiy fantastik predmetlarini tashkil qiladi.

Yozuvchi Tohir Malik ijodida ham fantastik qurilmalar, ilm-fan olamida hali faraz bo`lgan texnologiyalar ko`p uchraydi.

Muallifning “Falak”, “Devona”, “Zaharli g`ubor”, “Ov” singari qissalarida uchraydigan zamonaviy fantastik texnologiyalar ilm-fan yutuqlari hamda ijodkor fantaziyasi sintezlashuvi natijasida yuzaga kelgan bo`lsa-da, ulardagi ilmiy dalillar o`quvchida farazning reallashuviga qiziqish uyg`otadi. Quyida ulardan bir nechtasiga to`xtalib o`tmoqchimiz.

Biotelekamera. “Devona” qissasida Muallif fantaziyasidagi Tanglik olimlar stresni yo`qotish, asablarni tinchlantirish xususiyatiga ega hamda bunday xususiyati bo`lgan ixtirolarga ham ega. Buni o`g`lidan va rafiqasidan ayrilgan Rhaqning ikkinchi marta Yerga qaytish oldidan o`tkazilgan texnik muolaja jarayonida ko`rishimiz mumkin: “Uni markaziy asab hujayralarini sozlovchi biotelekameraga joylashtirdi. Shu muolajadan so`nggina u tibbiy kuzatuvdan o`tdi”[2, 32].

Tanglik olimlar insonning asab sistemasini tiklash kabi bugungi tibbiyot ham ojiz bo`lgan muolajani kashf etishgan. Buning uchun tibbiy operatsiyalar, dori-darmonlar emas zamonaviy texnologiyadan – biotelekameradan foydalanishadi. Muallif faraziga ko`ra agar inson shu biotelekameraning ichiga kirs, uning buzilgan yoki ishdan chiqqan asab sistemasi yana qaytadan tiklanadi. Biotelekamera. Bu asbob insonda Rentgen yoki MRT operati kabi tasavvur uyg`otadi. Bu operatlar ham kamera ya`ni xonaning Ichida insonning har qanday organizmidagi har qanday holatlar haqida ma`lumot beradi. Bu operatlar ham bundan yuz yil avval adibning biotelekamerasi yoki gen kamerasi kabi fantastika edi.

TET qurilmasi. Bu “Devona” qissasidagi Dilmurod ismli tibbiyot olimining kashfiyoti bo`lib, asarda u o`zi ixtiro qilgan TET(Toshkent elektrontabibi) nomli

qurilma orqali ruhiy xastalarni davolash ustida eksperimentlar olib boradi. Bu asbob haqida Dilmurodning o'zi shunday deydi: "Chamadonda o'zim yasagan bir yangi asbob bor. Unga TET – Toshkent elektron tabibi deb nom qo'yganman". [2, 63] Uning bu qurilmasi tanglik olimlar amalda qo'llaydigan Biotelekameraning ibtidoiy varianti bo'lib bir fantastik qurilma ikkinchisining mukammallashtirilgan shakli sifatida talqin qilishni muallifning boshqa fantastik idealari misolida ham ko'rib o'tganmiz. Elalloma va Analizator, Ko'rmalin va Ko'rmalin2 kabi fantastik kashfiyotlarning evolutsion rivojlantirilishi shular jumlasidandir.

Gen kamerasi. Endi muallif ijodidagi Gen kamerasiga diqqatimizni qaratsak: Nomidan ham ma'lumki, gen kamerasida insonning tashqi ko'rinishi, organizmlari va ularning bajaradigan funksiyalari, bir so'z bilan aytganda, genetik tuzilishi o'zgartiriladi. Asarda yerlik inson va tanglik mavjudot qiyofasiga kirishda shu qurilmadan foydalaniladi. "Lukian Gen kamerasida asl qiyofasiga kirib qaytdi"[2, 4]. "U Tang kemasidagi Gen kamerasini mukammal deb hisoblagani uchun chinakam yerlik qiyofasiga kirganman deb o'ylardi"[2, 83]. Genetik kod. Bu motivni faqat ikki personaj: Rhaq va Lukian hayoti bilan bog'liq o'rinlarda uchratamiz. Bugungi zamon tibbiyotida o'z ixtirosini topgan bu motiv qissada o'zga sayyoraliklarning, tangliklarning yerliklar qiyofasiga kirishi uchun xizmat qildirilgan. "Yerdagi eski tanishlar bilan aloqani tiklanishi oson bo'lsin uchun Rhaq avvalgi genetik kod asosida odam qiyofasiga kirgan edi"[2,44] yoki: "Ajab, genetik kod asosida yerlik inson qiyofasiga kiradigan tanglik bunday hislardan mahrum etilar ediku, qayerdan keldi bu his?" [2, 132]

Aniqroq qilib aytganda bu motiv fantastik unsur darajasiga ko'tarilgan. Ushbu fantastik unsur faqatgina o'zga sayyoraliklarga xos, Genetik kod. Ushbu fantastik unsurga adibning "ov" nomli boshqa bir qissasida ham guvoh bo'lamiz. Bunda Unet sayyorasidan Yerga ekspeditsiya yuboriladi. Unet sayyorasi 12 48 deb belgilagan Yer sayyorasiga yuborgan ekspeditsiyadan sakson yil o'tgach ikkinchi fazo kemasida avvalgi fazogirlarni izlab keladilar. "Fazogirlarning biri berayotgan xabar oqimiorqali fazogirlardan biri shu yerlarda ko'p uchraydigan bug'u jasadiga kirganini, kutilmaganda kema portlashi natijasida o'z qiyofasiga qaytolmagani, yoyinki, yerliklar shakliga kira olmaganiniana shu xabar oqimidan bilishdi"[4, 31]. Bundan ko'rinadiki, unetlik fazogir genetik kod asosida bug'u qiyofasiga kiradi, ammo fazo kemasi tasodifan portlab ketishi natijasida u o'z holatiga qayta olmaydi, chunki genetik kod saqlanadigan Gen kamerasi fazo kemasida bo'lishini va fazogirlarning bir qiyofadan ikkinchi qiyofaga faqatgina shu kemandan Ichida o'ta olishlariga avvalgi qissa orqali amin bo'lgan edik.

O'tgan asrda ixtiro qilingan genetik kodlar bir qiyofadan ikkinchi qiyofaga o'tkazuvchi fantastik unsur shaklida yozuvchi faraziga ko'chadi. Bugun zamonamiz kashfiyoti bo'lmish Klonlashtirish asosida sun'iy inson yaratish ham atigi bir necha yil avval fantastika emasmi?

Telepatiya hosil qiluvchi qurilma. Fantastikaning poetik shakllaridan biri telepatiya bo'lib Tohir Malikning shu yo'nalishdagi deyarli barcha asarlarida ma'lum bir shaxs yoki qurilmaga bo'ysundirilgan holda uchraydi. Telepatiya boshqa bir odamning miyasini o'qiy olish xususiyati bo'lib oddiy inson zoti bu xususiyatdan

mahrum va bu tabiiy holatdir. Asarda Rhaq yerlik odamlarning qalb kechinmalari, o'y-fikrlarini o'qiy olishi uchun tanglik olimlar unga shu qobiliyatni sun'iy ravishda miyasiga o'rnatishadi. Bu jarayon ham Gen kamerasida amalga oshiriladi:

“Gen kamerasiga o'rnatilgan miyaning telepatik xususiyatini kuchaytiruvchi moslama quvvatini oshirishga erishdi. Endi Rhaq inson qiyofasiga kirgach bir necha o'n qadam naridagi inson miyasini o'qib unga fikran buyruq bera oladigan bo'ldi”[2, 32].

Rhaq bu qobiliyati orqali Sabohiddinning miyasidagi voqealarni o'qiy oladi. O'tmishini unutgan, xotirasidan mahrum bo'lgan Sabohiddinning miyasidan olgan ma'lumotlarni yana uning o'ziga yuboradi. U bu orqali devonaning es-hushini qaytarmoqchi bo'ladi, ammo Sabohiddinning yuragi bu xotiralarning azobini ko'tara olmaydi. Bundan tashqari Rhaq telepatik usul bilan Shoaziz, dilmurod kabi insonlarning o'y-fikrlarini ham o'qiydi

Analizator qurilmasi. “Zaharli g'ubor” qissasida telepatik jarayon Charlz Longning Analizator nomli qurilmasi orqali amalga oshiriladi. Charlz Long bu qurilmasi yordamida sheriklari Sharl Gomesku va Robert Beldenlarning miyasini, hattoki yozayotgan ilmiy ishlarini betigacha aytib beradi: “Bert, bu fikrni yig'ishtirib tashla, sening orqangdan odam qo'yib poylaganim yo'q. Ixtirong menga kerak emas. Bu shunchaki oddiy telepatiyaning ishi. Charlz shu tobda uning fikrini o'qib olgan edi”[5, 16].

Elalloma asbobi. “Falak” qissasining syujeti esa boshdan-oyoq xuddi shu telepatiya asosiga qurilgan. Bunda ham fantastik qurilma, Charlz Long Analizatorining tom ma'nodagi dastlabki avlod versiasi Elalloma orqali amalga oshiriladi. “Elalloma to'rt kun odin vafot etgan odamning ruhiy dunyosini to'la tiklay oldi”[3, 3].

Biotok va bioto'lqin oqimlari. Adib ijodida bu terminlar xoh Unet sayyorasi bo'lsin, xoh Tang, o'zga sayyoralik fazogirlar uchun Yer sayyorasi bilan aloqa bog'lash, ma'lumot olish vositasi sifatida talqin qilingan.

“Yerdan uzatilgan biotok oqimlari asosida to'plangan ma'lumot bilan tanishish Rhaqni behad quvontirdi, chunki bu ma'lumot Sabohiddinning keyingi harakatlarini bayon etardi”[2, 32].

Ammo kemandi maxsus bo'linmasidagi bu ma'lumotni Rhaq faqat Yerga yaqinlashganidagina olib o'qishi mumkin, chunki Yerning ma'naviy qiyofasi haqida Tangliklarga ma'lumot yuborilmasligi, ular xabardor bo'lmasliklari kerak.

“Falak” qissasida esa inson miyasi o'zidan bioto'lqin tarqatishi, shu to'lqinning kuchi odamning buyukligini yoki iqtidor darajasini belgilashi, telepatiya, boshqa kishini fikrini o'qish yoki fikran buyruq berib uning harakatlarini boshqarish shu to'lqin orqali amalga oshirilishi farazi ilgari surilgan.

“Elalloma bioto'lqinlarni qabul qilishga mo'ljallangan. Biotok, bioto'lqin, biomaydon. Yerda hayot boshlangandan beri mavjud. Bioto'lqinda esa kuchli radiostansiya rolini bosh miya bajaradi”[3, 6].

Muallif asarda agar to'lqinning kuchi odamning buyukligini belgilasa, buyuklarning ruhiy dunyosini tezroq tiklash mumkin bo'ladi demoqchi.

Linkosmofon qurilmasi. Bu soʻz tarikibidagi fon yunoncha ovoz, tovush degani. Magnetafon, telefon, smartfon kabi qurilmalar kabi yozuvchi tomonidan yasalgan soʻz. Rhaq Yer sayyorasiga kelish vaqtida yerliklar tilini linkosmofon yordamida oʻrganganligi aytiladi. “Linkosmofon yordamida Yerdagi katta xalqlar tilini oʻrgangandi odamlar Ichida yurib, ularning qiziqishlariga zehn solib tabiblikni tanladi”[2, 12].

Bu qurilma avtomatik ravishda yangi bir tilni inson miyasiga joylab qoʻyish imkoniyatiga ega sifatida tasavvur uygʻotadi. Har sohada taraqqiy qilgan tangliklar xorijiy tillarni oʻrganishda ham zamonaviy usulni topishganini badiiy talqinda etirof etadi. Zotan Tang sayyorasi taraqqiyotida endi til oʻrganish uchun oylab, yillab vaqt sarflashning keragi yoʻq.

Uyqu kamerasi. Navbatdagi ilmiy-fantastik faraz bu Uyqu kamerasi. Uyqu chaqiradigan dorilar, pereparatlar, yoki vaqt oqimi boʻylab bir necha asr orqaga ketsak, giyohlar, damlamalar, malhamlar yaratilgani, foydalanilayotgani qachonlar edi. Bulardan farqli oʻlaroq muallif texnika orqali uyqu holatiga ketish farazini ilgari suradi”

“Rhaq shaffof quvur shaklidagi uyqu kamerasiga kirib, koʻk rangli simlarni bilagiga, sariq rangli simlarni engagiga tanqigandan soʻng reja boʻyicha yuzgacha sanamay uxlab qolishi kerak edi”[2, 5].

Bu bugun tibbiyotda keng qoʻllaniladigan narkoz holatining texnikaviy koʻrinishi sifatida tasavvur uygʻotadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Tohir Malik ijodida ilmiy-fantastikaga xos xususiyatlardan biri va eng muhimi boʻlmish, kelajakda roʻyobi farazlanayotgan texnologiyalar hamda ularning ixtirochilari hayoti asar syujetini taminlab bergan. “Falak” qissasida voqealar Elalloma asbobi atrofida kechgan boʻlsa, “Zaharli gʻubor” qissasida Analizator asbobi bosh qahramon Charlz Longni “Buyuk qudrat sohibi”ga aylantiradi. “Devona” va “Ov” qissalarida biotoʻlqin va genetik kodlarni hosil qiluvchi Gen kamerasi,, Linkosmofon, TET singari qurilmalar ushbu asarlarning fantastik pafosini taminlab bergan. Bir soʻz bilan aytganda sanab oʻtilgan ixtirolar zahirida adibning ilmiy-fantastik mahorati oʻz aksini topgan deya olamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Кўчимов У. Фантастик асарларда бадий психологизм концепцияси. (Рэй Брэдбери ва Ҳожиакбар Тоҳир Шайхов ижоди мисолида) филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Тошкент. 2021.659.

2.Малик. Девона. Тошкент, 2008. www.ziyouz.com Б. 143.

3.Тоҳир Малик. Фалак. Тошкент. 2008. www.ziyouz.com. Б. 68.

4.Тоҳир Малик. Ов. Тошкент, 2008. www.ziyouz.com Б. 31.

5.Тоҳир Малик., Бахтиёр Хошимхужаев. (1978). Захарли ғубор. Ғафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”. Б. 132.

6.Шайхов, Ҳ., Хобилов, Т. (1972). Етти сер. Илмий-фантастик ҳикоялар ва қисса., Ўзбекистон ЛКСМ Марказий комитет "Ёш гвардия" нашриёти. Б.172.

THE WORK OF JOHN FOWLES IN THE INTERPRETATION OF POSTMODERN LITERATURE

Sodikova Bakhtigul Ibodullaevna,

Doctoral student, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Annotation: *In this article, John Fowles' work and his contribution to postmodern literature will be discussed briefly, as well as an analysis of the works. In addition, in this article, one can learn about his early literary efforts, creative ways and many manuscripts for publishing his works. He is also said to have honed his craft by studying and imitating the works of writers he admired, such as Flaubert, D.H. Lawrence, Defoe, and Hemingway.*

Key words: *postmodern, lepidopterist, publication, role, Victorian Age.*

Аннотация: *В данной статье будет кратко рассмотрено творчество Джона Фаулза и его вклад в постмодернистскую литературу, а также проведен анализ произведений. Кроме того, в этой статье можно узнать о его ранних литературных усилиях, творческом пути и множестве рукописей для публикации его произведений. Говорят также, что он оттачивал свое мастерство, изучая и подражая произведениям писателей, которыми он восхищался, таких как Флобер, Д. Х. Лоуренс, Дефо и Хемингуэй.*

Ключевые слова: *постмодерн, лепидоптеролог, публикация, роль, викторианская эпоха.*

Abstract: *Ushbu maqolada Jon Faulz ijodi va uning postmodern adabiyotga qo'shgan hissasi asarlari tahlili haqida qisqacha to'xtalib o'tamiz. Bundan tashqari, ushbu maqolada uning dastlabki adabiy harakatlari, ijodiy yo'llari va asarlarini nashr etish uchun ko'plab qo'lyozmalar haqida ma'lumot olish mumkin. Shuningdek, u Flober, D.H.Lorens, Defo, Xeminguey kabi o'zi havas qilgan yozuvchilarning asarlarini o'rganib, ularga taqlid qilib, o'z mahoratini oshirganligi aytiladi.*

Kalit so'zlar: *postmodern, lepidopterist, nashr, rol, Viktoriya davri.*

John Fowles (born 1926) was an award winning post World War II novelist of major importance. John Fowles was born on March 31, 1926, to middle-class parents living in a small London suburb. He attended a London preparatory school, the Bedford School, between the ages of 14 and 18. He then served as a lieutenant in the Royal Marines for two years, but World War II ended before he saw actual combat.

Following the war, Fowles studied French and German at New College, Oxford. He later referred to this period as "three years of heaven in an intellectual sense," and it was during this time that he was exposed to the Celtic romances and the existential works of Albert Camus and Jean-Paul Sartre. After graduating from Oxford, Fowles began a teaching career that took him first to France where he taught English at the University of Poitiers and then to Spetsai, a Greek island, where he taught at Anorgyrios College. It was on Spetsai that Fowles met Elizabeth Whitton. Three years later, on April 2, 1954, they were married in England.

Mr. Fowles, who started writing in his early 20's, wrote: "I began because I have always found it easy to fantasize, to invent situations and plausible dialogue; partly

because I have always rejected so much of the outward life I have had to lead. In one way at least teaching is a good profession for a writer, because it gives him a sharp sense of futility".

His earliest literary efforts were marked by false starts and stops, as he discarded many manuscripts that he thought weren't good enough for publication. He honed his craft by studying and imitating writers he admired, including Flaubert, D. H. Lawrence, Defoe and Hemingway. In 1963, he began work on "The Magus," his second novel, and published his first, "The Collector."

The methodological base of article is based on the investigations of literary critics as Lyotard, J.-F. (1984). The postmodern condition: A report on knowledge, Loveday, S. (1985) The romances of John Fowles and Muller, H. (1979). Reflections on post-modernism. The specific features of the writer's legacy is thoroughly investigated by James Aubrey, in his work John Fowles: A Reference Companion, Greenwood Press, 1991. In the research process, the principles of historical-cultural, biographical, functional description, narrative style, holistic aesthetic approach and genre analysis of postmodernism, systematic methods and approaches were widely used.

Fowles continued to earn a living through a variety of teaching assignments until the success of his first published work, ***The Collector***, allowed him to retire with his wife and her daughter to Lyme Regis in Dorset. He continued to live in this quiet sea-coast town—intentionally isolated from English literary circles—where he wrote, gardened, and pursued his interests in natural and local history.

Fowles worked on several manuscripts but was dissatisfied with his efforts and submitted none for publication until 1963, when «*The Collector*» appeared. «*The Collector*» is the story of Frederick Clegg, a poorly educated clerk of the lower-class and an amateur lepidopterist, who becomes obsessed with a beautiful young art student, Miranda Grey. In "The Collector," Mr. Fowles painted an eerily plausible portrait of a psychopath who kidnaps a young woman out of what he imagines is love, telling the story from the two characters' opposing points of view until, at the end, the narratives converge with a shocking immediacy. "The Collector" became a 1965 film directed by William Wyler, starring Terence Stamp as Clegg and Samantha Eggar as Miranda.

Fowles' next published work, ***The Magus***, was, according to its author, "*in every way except that of mere publishing date ... a first novel.*" Using Spetsai as his model, Fowles created the island of Phraxos where Nicholas Urfe, a young English schoolmaster, meets Maurice Conchis, the enigmatic master of an island estate. Through a series of bizarre "godgames," Conchis engineers the destruction of Nicholas' perception of reality, a necessary step in the achievement of a true understanding of his being in the world. While *The Magus* was first published in 1965, Fowles issued a revised edition in 1977 in which he had rewritten numerous scenes in an attempt to purify the work he called an "*endlessly tortured and recast cripple*" which had, nonetheless, "*aroused more interest than anything else I have written.*"

And in "The Magus," the story of a young Englishman who gets caught up in the frightening dramatic fantasies of a strangely powerful man on an Aegean island, he again wrote an ending of self-conscious ambiguity, leaving the hero's future an open puzzle that readers are challenged to solve for themselves.

"The Magus" was more complicated and opaque than its predecessor, leading its hero, an English schoolteacher named Nicholas Urfe, to a remote Greek island and putting him at the mercy of the elaborate fantasies, or "godgame," concocted by the title character, the rich, mysterious Maurice Conchis. ("Magus" means sorcerer or conjurer.) There, Urfe begins to doubt what is real and what is fiction, and is forced, agonizingly, to question who he is.

Some critics complained that the novel was an overcomplicated pretension. But others took its part with passion, saying Mr. Fowles had more than succeeded in using the novel to illustrate the existential dilemma of life: that people must decide for themselves how to act in the face of absurd, unpredictable circumstances.

Mr. Fowles wrote the screenplay for the film version of "The Magus," starring Anthony Quinn and Michael Caine, but considered it a disaster and vowed never to write another script from his work.

He once told an interviewer that he had received a sweet letter from a cancer patient in New York who wanted very much to believe that Nicholas, the protagonist of "The Magus," was reunited with his girlfriend at the end of the book -- a point Mr. Fowles had deliberately left ambiguous. "Yes, of course they were," Mr. Fowles replied.

By chance, he had received a letter the same day from an irate reader taking issue with the ending of "The Magus." "Why can't you say what you mean, and for God's sake, what happened in the end?" the reader asked. Mr. Fowles said he found the letter "horrid" but had the last laugh, supplying an alternative ending to punish the correspondent: "*They never saw each other again*".

Fowles was at work on a new manuscript when in 1966 he envisioned a woman in black Victorian garb standing on a quay and staring out at the sea. She "*was Victorian; and since I always saw her in the same static long shot, with her back turned, she represented a reproach on the Victorian Age. An outcast. I didn't know her crime, but I wished to protect her.*" The vision recurred, became an obsession, and led eventually to »***The French Lieutenant's Woman***«, a Victorian novel in manner and mores, but contemporary and existential in viewpoint. Fowles' rejection of the posture of omniscient narrator exhorted both characters and readers to grapple with possibilities and to grow through the pursuance of mystery which "*pours energy into whoever seeks the answer to it.*" The novel was made into a popular film of the same name in 1981. He was best known for his next novel, "«The French Lieutenant's Woman»" (1969), which Karel Reisz made into a successful movie in 1981, starring Meryl Streep and Jeremy Irons, from a screenplay by Harold Pinter. The book, set in 1867, tells the story of Charles Smithson, a gentleman geologist (as was Mr. Fowles) in Lyme Regis and a budding adherent of the theories of Charles Darwin. Engaged to a young woman of his class and station, Smithson finds himself drawn to a willful governess who has been wooed and abandoned by a French sailor. On the surface, the

story seems classically Victorian, with elaborate 19th-century language, highly wrought plot twists and extensive epigraphs introducing each chapter.

But the book's narrator is straight from the 1960's, and it is his all-knowing voice -- constantly interrupting the narrative with mini-lectures on extra-textual subjects, freely discussing people who haven't been born and historical events that haven't yet happened -- that makes "The French Lieutenant's Woman" so unusual. Along the way, the reader is treated to the narrator's -- that is, Mr. Fowles's -- views on Victorian England, Freud, Marx, the dilemma of the modern novelist and 20th-century existential despair.

In 1974 ***Ebony Tower***, a collection of stories, appeared. The work was televised 10 years later. The title story is a concise re-evocation of the confrontation between the pseudosophisticated man of the world with the reclusive shaman who shatters his poorly conceived notions of reality, a theme more broadly enacted in *The Magus*. This volume contains a translation of a 12th-century romance written by Marie de France, and in a personal note preceding this translation Fowles paid tribute to the Celtic romance, stating that in the reading of these tales the modern writer is "watching his own birth." Fowles' original title for this collection was *Variations* while these stories are original and unique, they are connected to each other and to the earlier works by an underlying sense of loss, of mystery, and of a desire for growth. At the height of his success in the 1960's and 70's, Mr. Fowles was regarded by many as the English-speaking world's greatest contemporary writer and its first postmodern novelist, but his work became less fashionable in his later years.

Daniel Martin, perhaps the most autobiographical of Fowles' novels, draws upon his early experiences of the Devonshire countryside as well as his later involvement in the Hollywood film industry. It appeared in 1974 to mixed reviews. While some critics faulted its rambling structure and lack of narrative suspense, others regarded it as a more honest, straightforward recounting of personal confrontation with one's own history.

Other fiction included "**Mantissa**" (1982), an extended dialogue between a successful author and his difficult psychiatrist-cum-muse; "The Ebony Tower" (1974), a collection of five linked stories that included Mr. Fowles's translation of the Celtic medieval romance "Eliduc"; and "Daniel Martin" (1977), an autobiographical work about a middle-aged British writer re-examining his life, in which Mr. Fowles again blurred the line between the narrator and his fictional creation. *Mantissa* (1982) though more cerebral, demonstrated a continuing concern with the artist's intrapersonal conflicts.

Among Mr. Fowles's numerous works of nonfiction were "The Aristos: A Self-Portrait in Ideas" (1964), a philosophical examination of life in the 20th century modeled on Pascal's "Pensées"; "The Enigma of Stonehenge" (1980); and "A Short History of Lyme Regis" (1983).

He published his last novel, "A Maggot," in 1985, although he told an interviewer in 1998 that he was working on another one. Mr. Fowles was also celebrated for "A Maggot," a book heavy with symbolism, ambiguity and

multifaceted meanings. The first part tells the story of a group of mysterious travelers who set out on a journey on horseback in 1736.

While Fowles' reputation was based mainly on his novels and their film versions, he demonstrated expertise in the fields of nature, art, science, and natural history as reflected in a body of non-fictional writings. Throughout his career, Fowles committed himself to a scholarly exploration of the place of the artist in contemporary society and sought the personal isolation and exile that he felt essential to such a search. While his roots in Western culture were broad and deep, he earned a reputation as an innovator in the evolution of the contemporary novel. He was a spokesperson for modern man, steeped in science, yet ever aware that what he more deeply needs is *"the existence of mysteries. Not their solutions."*

Mr. Fowles was married twice. His first wife, Elizabeth, whom he married in 1956, died of cancer in 1990. He is survived by his second wife, Sarah.

As much as it frustrated some of his readers, Mr. Fowles always believed he had done the right thing by leaving the endings of his most celebrated novels open-ended. But he was not above bending his own rules when the occasion called for it.

List of used literature:

1. Goosmann, B. (2006). Biography of John Fowles. Retrieved April 10, 2017 from <http://www.fowlesbooks.com/biography>, p. 99.
2. Pifer, Ellen, Critical Essays of John Fowles, G.K. Hall, 1986. p. 82
3. Foster, Thomas C., Understanding John Fowles, University of South Carolina Press, c1994.
4. Ibid., p. 97.
5. Ibid., p. 98.
6. Salami, Mahmoud, John Fowles' Fiction and the Poetics of Post-modernism, Associated University Presses, c 1992.
7. Tarbox, Katherine, The Art of John Fowles, University of Georgia Press, c1988.
8. Vipond, D. L. (Ed.). (1999). Conversations with John Fowles. Jackson: U of Mississippi., p. 89, 96
9. Wormholes: Essays and occasional writings - John Fowles. New York: Henry Holt and Company. Ref J. (Ed.). (1998). , p. 96
10. Warburton, Eileen (2004), John Fowles; A Life in Two Worlds, Viking Press, , p.75

BADIIY MATNLARDA LIBOS NOMLARINING LINGVOPOETIK VA LINGVOKULTROLOGIK TADQIQI

Jo'rayeva Laylo Jiyanqulovna,
BuxDU mustaqil izlanuvchisi,

Annotatsiya: A.Navoiy asarlarida kiyim nomlari yoki umuman kiyim leksemasi ham turli shaklda ifodalangan. Kiyim nomlaridan tashqari mato nomlari ham bir necha xilda ishlatilganini uchratamiz. Ushbu libos nomlari milliy madaniyatimiz tarixida muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularni lingvokultrologik jihatdan tadqiq etilganda tarixiy hamda bugungi kundagi kiyim nomlaridan xabardor bo'lamiz.

Kalit so'zlar: kisvat, chaspon, chashmband, kapanak, yilak, qur, qasab, qumosh.

Аннотация: В произведениях А. Навои названия одежды или лексема одежды вообще выражены в разных формах. Помимо названий одежды, мы обнаруживаем, что названия тканей также используются в нескольких значениях. Названия этой одежды имеют важное значение в истории нашей национальной культуры, и, изучая их с лингвокультурологической точки зрения, мы можем узнать об исторических и современных названиях одежды.

Ключевые слова: кисват, часпон, чашибанд, капанак, йилак, кур, касаб, кумош.

Annotation. In the works of A. Navoi, the names of clothes or the lexeme of clothes in general are expressed in different forms. In addition to the names of clothes, we find that the names of fabrics are also used in several ways. The names of these clothes are important in the history of our national culture, and when we study them from a linguistic and cultural point of view, we can learn about the historical and current names of clothes.

Key words: kisvat, chaspon, chashmband, kapanak, yilak, qur, kasab, kumosh.

Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan har xil sohalarga oid leksik birliklar qatorida maishiy sohaga oid so'zlarni, xususan, kiyim-kechak leksemalarini tadqiq qilish xalqimizning o'sha davrdagi turmush tarzi, madaniyati, urf-odati, an'analari, jamiyat va til tarixi hamda o'zbek tilining lug'at boyligidan boxabar bo'lishda muhim rol o'ynaydi. Bu orqali o'zbek adabiy tilining ma'lum rivojlanish bosqichida leksemalar va ularning ma'no taraqqiyotini aniqlash, tarixiy-maishiy terminologiya va uning rivojlanishi, leksikologiyada qo'llanilgan so'zlarni o'zlashtirish, umuman, leksik-semantik jarayonlarni kuzatish imkonini beradi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanuvchi kiyim-kechak nomlari uzoq tarixga egadir. Ular jamiyat taraqqiyoti va turmushdagi o'zgarishlarga mos ravishda tilning o'z ichki imkoniyatlari va chetdan so'z o'zlashtirish orqali boyib borgan. Ularning ko'pchiligi hozirgi o'zbek adabiy tilida mavjud bo'lsa, muayyan qismi o'zbek shevalarida uchraydi. Tabiiyki, davr o'tishi bilan kiyim-kechakni ifodalagan bir qator leksemalar arxaiklashgan. Umumturkiy bo'lgan ko'pgina kiyim nomlari bugungi kunda ham turkiy tillarda qo'llanib kelmoqda. Shu jihatdan bu kabi leksemalarni 2 ga bo'lish mumkin: Bugungi kunda ham saqlanib qolgan leksemalar hamda bugungi kunda ishlatilmaydigan eskirgan kiyim nomlari.

Ul quyosh hajrida bilmonkim, Navoiy ko'ziga

*Barcha olam tiyradur yo bog'lamishdur **chashmband***

[2,139].

Chashmband - qadimda xalqimiz foydalangan kiyim turlari yoki kiyimning bir qismi desak bo'ladi. Oldinlari bundan xotib-qizlarimiz ko'cha-kuyda begona kimsalarning nazari tushmasin degan maqsadda chashmbanddan foydalanishgan. Biz bugungi kunda undan kelinlarni to'y marosimlarda chimildiqqa solish jarayonida yoki, zamonaviy ko'rinishi sifatida bugungi kundagi kelinning oq ko'ylagi ustidan yuzni yopib turuvchi yupqa, harir to'r pardadan foydalanamiz. Chashmband bu-ko'zboylag'ich, chachvon, chimmat ma'nolarin ifodalaydi. Bugungi kunda ushbu leksema o'rnida ayrim hududlarda paranji leksemasi ishlatiladi. Demak, chashmband

milliyligimizni aks ettiruvchi qadimiy libos turlaridan biri sifatida oldingi davrda va bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmaganini ko'ramiz.

*Saltanat xil'atidin ortiq erur daytda mast,
Sudrasam boda gadolig'iga yirtuq **kapanak**. [2,349]*

*Yirtuq **kapanak**din chiqarib yalang qo'l
Ul qochsayu, men quvsam-u, men qochsamu ul. [2,762]*

Kapanak- jundan qilingan ust kiyim, darveshlarning jun kiyimi. Bugungi kunda va oldingi davrlarda ham kiyimlar turli xil matolardan tayyorlangan. Masalan paxtadan, jundan v.b. Asosan, paxtadan tayyorlangan kiyimlar barcha zamonlarda ham qimmat sanalib, yo'qsul, darveshona kimsalar jundan tayyorlangan kiyimlarni kiyishgan va bunday kiyimlar kapanak deya nomlangan. Kapanaklar odatda issiq kiyim turi sanalib, asosan sovuq havo sharoitida foydalanishgan. Kapanak leksemasi ham bugungi kunda tilimizda foydalanilmaydigan leksemalardan biri sanaladi.

*Ko'nglaking bargi gulu ustida gulrang **yilak**,
Gul kibi jisming uza uylaki, gulgun ko'nglak [2,349].*

Yilak - nimcha. Xalqimiz xotin-qizlarining kundalik turmushda qo'llanadigan ust kiyimi. Biz uni bugungi kunda "jaket", "nimcha" so'zlari bilan ifodalaymiz.

*Beliga zarrishta **qurin** band etib,
Balki zarofat bila takband etib [Hayrat-ul abror, 111].*

Qur - belbog': Belbog' turkiy so'z bo'lib, bel – odam tanining o'rta qismi, bog'- bog'lanadigan narsa. Bu qo'shma ot qadimgi turkiy tilda bel bag' ы birikmasining bir so'zga birlashuvidan yuzaga kelgan, keyinchalik egalik qo'shimchasi talaffuz etilmay qo'ygan.

Bog' komponentli bu xil qo'shma so'zlarga yana qorinbog', qo'lbog', ishtonbog', bo'yinbog' so'zlarini ham keltirish mumkin.

Belbog' XI asr tilida qur, qurshag' so'zlari bilan ifodalangan. Qurshag' - qurshamoq (o'ramoq) fe'lidan olingan bo'lib, "Devonu lug'atit turk"da bu so'z (قرشاغ) qurshag' shaklida beriladi va belbog', bog', o'rama tarzida izohlanadi. Mazkur so'z o'tov ustidan aylantirib bog'lanadigan jiyak, o'tov jiyagi, arqoni kabi ma'nolarda ham ishlatilgan. XIV – XV asr va so'nggi davr manbalarida qur, belbog', po'ta so'zlari uchrab turadi:

A. Borovkov qur so'zini belga bog'lanadigan belbog' deb izohlagan. Qur, qurshog', belbog' so'zlarining tarixiy rivojlanishi yuzasidan o'tkazilgan kuzatishlar qur so'zi o'rnida keyingi asrlarda belbog' qo'llana boshlaganini ko'rsatadi.

Belbog', qur, qurshoq so'zlari hozirgi zamon turkiy til lug'atlari va yozma manbalarida quyidagi shakllarda uchraydi: ozarbayjon tilida – gurshag, xakas tilida xur, qumiqlik tilida belbog', no'g'oy tilida belbev, qirg'iz tilida belboo, qozoqlik tilida belbeu, o'zbek tilining qarluqlik-qipchoqlik shevalarida belqars.

O'zbek shevalarida: Qarshi, Shahrisabzda – qars, belqa(r)s, belbaq, qiyiq; Namangan, Uychi shevalarida belbog', belvog', chorsi, qiyiqcha; Andijon, Farg'onada belvoq, // belvaq // belvag', chorsi, qiyiq; Vobkentda ro'pakcha, tojiklar

bilan aralash yashovchi ayrim o'zbeklar, masalan, Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryoda miyonband, ro'pakcha deb yuritiladi.

Qiyiq nomi belbog' uchun belgilangan gazlamani uchma-uch keltirib buklab, qiyib yasalish xususiyatini ifodalaydi va u qiymoq fe'lidan olingan. Bu nom Farg'ona vodiysi, Toshkent va uning atrofida yashovchi o'zbeklar nutqida uchraydi. Uning kichkina turi qiyiqcha. Ba'zan ikki belbog'li gazlamani o'rtasidan bo'lmay turib tikadilar va bunday shakl qo'sh qiyiq-qo'sha qiyiq deyiladi. Qars (belqars) nomi Samarqand va uning atrofida yashovchi o'zbeklar tiliga oiddir. Qashqadaryo vohasining ayrim tumanlarida belbog' bilan belqarsning ma'lum farqli jihatlari ham bo'lgan. Jumladan, Yakkabog' va Dehqonobod tumanlarida erkaklarning bellariga bog'laydigan oddiy va kashtalanmagan mato bo'lagi belbog' deb, chiroyli kashtalar bilan bezatilgan qimmatbaho mato bo'lagi esa belqars deb nomlanadi.

*Oy yuzing ayladi burqa'i **qasabin** yuz pora*

Soldi har porasidin yerga yuzung partavi nur [2,79].

Qasab - zar aralashtirib to'qilgan yupqa mato. Burqa'i qasabi- yopinchiqning yuzni to'sib turadigan qismi. Bugungi kunda ham , oldingi davrlarda ham kelinchaklar uchun maxsus liboslar tikilgan va bu liboslar tabiiyki chiroyli matolardan tayyorlangan, shu matolarga zar aralashtirib kiyimlar tikilgan. Biz bugungi kunda ham bunday matolardan foydalanamiz.

*Gar yig'sa berib **qumoshig'a** kech.*

Taklif etaolmayin kishi hech [2,673 Layli va Majnun].

Qumosh- kiyim, nafis mato: Bugungi kunda bo'lgani kabi eski turkiy tilda ham matolar turli xil nomlar bilan yuritilganini ko'ramiz. Masalan, ular qasab, qumosh nomlari ham mato nomlarini anglatganini ko'ramiz.

Xulosa qiladigan bo'lsak, Hazrat Navoiy she'riy asarlarida kiyim tushunchasini ifodalovchi realiyalar salmoqli miqdorni tashkil etadi. Aniqlandiki, shoir asarlari tilida realiyalar, asosan, so'z va so'z birikmalari tarzida ifodalangan. Ular lisoniy hodisa, lisoniy boylik sifatida o'zbek xalqining madaniyatida voqelangan, jamiyat kishilari tafakkurining tarixiy taraqqiyotida o'ziga xos ahamiyatga ega. Adib asarlaridagi kiyim tushunchasin ifodalovchi realialarni davriy qo'llanishiga ko'ra ikki guruhga – realiya-arxaizm va realiya-istorizmlarga ajratish mumkin. Qo'llangan realiyalarning asosiy qismini otlar tashkil etadi, ular orasida fe'llar uchramaydi, chunki ularda harakat alomati ko'zga tashlanmaydi. Alohida e'tirof etish kerakki, shoir she'riy asarlaridagi kiyim-kechak tushunchasini bildiruvchi realiyalar o'zbek xalqining tarixi, madaniyati, dunyoqarashi va maishiy hayotini bevosita aks ettiradi. Shunga ko'ra adib badiiy asarlaridagi realialarni lingvokulturologik aspektda o'rganish o'zbek milliy tilshunosligi uchun ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдди. VII-жилд. -Т.: Фан, 1998. 322б.
2. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдди. III-жилд. -Т.: Фан, 1998.
3. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдди. IX-жилд. -Т.: Фан, 1998.

4. Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати
5. Махаммадиев Х.Л. Alisher Navoiy asarlarida kiyim-kechak nomlari tahlili haqida. Samdu.Ilmiy axborotnoma. 2021. 2-son, 41b.
6. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. -Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007.
7. Zhiyankulovna, J.L. (2024). kA LINGUOPOETIC AND LINGUOCULTURAL OF ETHNONYMS IN NAVOI'S WORKS. International Multidisciplinary Journal for Research & Development, 11(06).

ILMIY FANTASTIKANING ASOSIY VAZIFASI

Umarova Mohim Faxriddin qizi,
BuxDU mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: *Fantastika janri xayoliy g'oyalarga asoslanadi va odatda, jamiyatda his-tuyg'ularga beriluvchan kitobxonlarning diqqat markazida bo'ladi. Xayoliy g'oyalarga asoslanuvchi fantastika sof mohiyatiga ko'ra realizmning aksi, biroq uning ba'zi o'rinlari, qirralari realizm bilan qorishib ham ketadi. Fantastikaning ildizlari mifologik tushunchalar, insoniyatning so'ngsiz orzu-umidlari, cheksiz xayolot dunyosi, tasavvurlari, fantaziyasi bilan bog'lanadi. Shu bois fantastik tasavvurlar afsonalarda, asotir-u ertaklarda, lof-u latifalarda o'z aksini topadi. Badiiy adabiyotda fantastikasiz mazkur janrlarni tasavvur etib bo'lmaydi.*

Kalit so'zlar: *fantastik tasavvurlar, ilmiy fantastika, ilmiy fantastikaning tematikasi*

Аннотация: *Жанр фэнтези основан на творческих идеях и обычно ориентирован на читателей, чувствительных к эмоциям в обществе. Художественная литература, основанная на воображаемых идеях, противоположна реализму по своей чистой сущности, но некоторые ее места и стороны примешаны к реализму. Корни фэнтези связаны с мифологическими представлениями, бесконечными мечтами и надеждами человечества, миром бесконечного воображения, воображения и фантазии. Поэтому фантастические фантазии отражаются в легендах, сказках и анекдотах. В художественной литературе эти жанры невозможно представить без художественной литературы.*

Ключевые слова: *фэнтези, научная фантастика, научно-фантастические темы*

Annotation: *The fantasy genre is based on creative ideas and is usually aimed at readers who are sensitive to emotions in society. Fiction based on imaginary ideas is the opposite of realism in its pure essence, but some parts and aspects of it are mixed with realism. The roots of fantasy are associated with mythological ideas, the endless dreams and hopes of humanity, the world of endless imagination, imagination and imagination. Therefore, fantastic fantasies are reflected in legends, fairy tales and anecdotes. In fiction, these genres cannot be imagined without fiction.*

Key words: *fantasy, science fiction, sci-fi themes*

Inson tasavvurida paydo bo'lgan va, ayni paytda, inson zotini hayron-u lol qoldira oladigan xayoliy obrazlar, ajabtovur voqea-hodisalar, aqlga sig'mas to'qima

holatlar, umuman, ajoyibot-u g'aroyibotlar olami badiiy asarlarda turmush voqeliklariga, hayotiy haqiqatlarga, hozirgacha ro'y bermagan, biroq ro'y berishi mumkin bo'lgan holatlarga qarama-qarshi qo'yib tasvirlanadi. Fantastikaning badiiy yoki ilmiy adabiyot, san'atning boshqa tur va janrlari(rassomchilik, haykaltaroshlik, kino va sh. k.lar)dan farqi shundaki, uning tasvir, ifoda yoki bayon sohasi amalda mavjud bo'lgan real turmush, haqqoniy hayot emas, balki turmush haqidagi umumiy tasavvurlardan kelib chiqadigan hayot tasviridir. Shuning uchun fantastikada hamma jonli va jonsiz narsa, oddiy hodisalar jiddiy o'zgargan, bo'rttirilgan, istalgan kishini taajjublantiradigan, hayratga soladigan darajada bo'ladi. Fantastikaning maqsad va vazifalari faqat inson orzusini emas, balki kelajakda kutiladigan xatardan ogoh qilish, estetik zavq berish hamdir [7].

Fantastika, ko'pincha, xalq og'zaki ijodiga tegishli janrlarda uchrashi bizga ma'lum. Lof, latifa, doston, ertaklarda, asotir-u afsonalarda ham fantastik holatlarning yuqori darajasini, o'ta bo'rttirilgan shakllarini kuzatish mumkin. Masalan, bu borada o'zbek xalq og'zaki ijodining yorqin namunasi bo'lmish "Alpomish", qirg'iz eposi "Manas", ingliz folklori namunasi "Beovulf" kabi yuzlab asarlarni sanashimiz o'rinli.

Muayyan ijodkorlarning, chunonchi, Gomerning "Illiada" dostoni, Migel de Servantesning "Don Kixot" romani, Fransua Rablening "Gargantuya yoki Pantagryuel" hajviy asari, Herbert Uellsning "Doktor Moro oroli", "Ko'rinmas odam", "Vaqt mashinasi", "Bashariyatning tug'ilishi" asarlari, Ayzek Azimovning "Koinot odamlari", "Robbi", "Yolg'onchi" asarlari, Jonatan Sviftning "Gulliverning sayohatlari" sarguzasht asari, Aligeri Dantening «Ilohiy komediya»si, Mark Tvenning "Tom Soyerning sarguzashtlari", Iogann Gyotening "Faust" tragediyasi, Mixail Bulgakovning "Iturak" qissasi, Hojiakbar Shayxovning "Sirli nur" va boshqa yuzlab sara asarlari fantastika yo'nalishining ajoyib namunalari hisoblanadi. Korney Chukovskiyning "Telefon", "Fedora", "Kirpilar kuladi" kabi o'nlab ertaklari, Aleksandr Kazansevning "Yonuvchi orol" romani, Aleksandr Grinning "Alvon yelkanlar", "Yashil chiroq" asarlari, Hans Kristian Andersenning "Chaqmoqtosh", "Boychechak", "Qor malikasi" kabi ertaklari ham kattalarga va bolalarga mos fantastika janrida yozilgan. (Biz bu ro'yxatni uzoq davom ettirishimiz mumkin.)

Hozirgi zamon chet el fantastikasi namoyandalari sifatida yaponiyalik Kabo Abe ("Qumdagi xotin" romani muallifi), amerikalik Ayzek Azimov ("Koinot oqimlari", "Mangulik intihosi" romanlari muallifi), polshalik Stanislav Lem ("Solyaris" romani muallifi), rossiyalik Aleksandr Belyaev ("Odam-amfibiya" romani muallifi), qozog'istonlik Spartak Ahmedov ("Shoh olmosining sarguzashtlari" asari muallifi) va boshqalarni ko'rsatish mumkin [6].

Badiiy fantastika janriga bo'lgan moyillik inson jamiyatining barcha madaniyatlarga xos. Chunonchi, qadimgi yunon mifologiyasi va og'zaki ijodiyozma adabiyotning asosiy manbayi bo'lgan eng qadimgi yodgorliklar—Homerning "Illiada" va "Odisseya" dostonlari, Ovidiyning "Metomorfoza"sida yoki o'zbek xalq og'zaki ijodining qadimgi namunasi "Alpomish" dostonidayoq, mir Alisher

Navoiyning “Xamsa” dostonlarida ham fantastika mativlari bo‘rtib turadi. Shuning uchun fantastikaning yuzaga kelish vaqti va o‘rni haqida aniq gap aytish mushkul.

Masalan, yunon adabiyotida yer yuzining hukmronlari qabilida Olimp ma‘budalarini yaratishi; Zevs – momaqaldiraq hamda bulutlar sultoni, ma‘udlar ma‘budi ekanligi; Poseydon – dengizlar hukmroni; Aid – oxirat hoqoni; Zevsning rafiqasi Gera – osmon ma‘budasi, kelin-kuyovlar rahnomosi ekanligi yoki Geraning birinchi o‘g‘li Gefest – otash ma‘buda, temirchilar piri; Ikkinchi o‘g‘li Ares – qonli urushlar ma‘budi; Latona – zulmat ma‘budasi, uning o‘g‘illari Apollon – yorug‘lik, san‘at, she‘riyat, muzika ma‘budi ekanligi; uning singlisi Artemida – qamar ma‘budi, o‘rmonlar va u yerda yashovchilar ma‘budasi; Afina – shaharlar homiysi; Olimpning qizi Afrodita va uning o‘g‘li Erot – sevgi va go‘zallik ma‘budi; Germes – ma‘budlar jarchisi, savdogar va sayyohlar homiysi; Gelios – Quyosh ma‘budi ekanligi va bu ma‘budlarning odam qiyofasida tasavvur etilishi va tasvirlanishi [1] mifologik fantastikaning oliy namunalaridir.

Yoki mir Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida tasvirlangan Iskandar ko‘zgusi, Jamshid jomi; Axriman dev, quyosh qilichi, Suqrot hakimning xilxonasi joylashgan tog‘ (“Bu tog‘ning yonida yer yuzi bir uyum tuproqning o‘zi”, “Bu tog‘ning buyukligi to‘qqiz osmoncha, etagining doirasi kengligi ikki jahoncha edi” deydi shoir); Farhodning kelishini besh yuz yildan beri kutib turgan Suhaylo va h.

Keltirilgan misollarning barchasi – fantastika. Ya‘ni badiiy fantastikaning ko‘rinishlari. Demak, inson fantaziyasi uning tarixi singari qadilmiydir. Biroq fantaziya qilish qobiliyati inson bilan birga tug‘iladi, deb bo‘lmaydi. Sababki, tasavvur qilish tafakkur singari obyektiv va subyektiv shart-sharoitlar, imkoniyatlar va ehtiyojlar, ijtimoiy-kommunikativ sabablar ta’siri ostida paydo bo‘ladi. Zero, jamiyatning ibtidoiy rivojlanish davrida inson fantaziyasi sodda va oddiy bo‘lgan. U darajada boy ham bo‘lmaganligi manbalardan ayon. (Masalan, insonning qanot yasab osmonga uchishi: “Dedal va Ikar” va h.) Ijtimoiy ong evolyutsiyasi, zamonlar almashinuvi (bir ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning boshqasi bilan almashuvi) inson dunyoqarashini (ham salbiy, ham ijobiy jihatdan) yuksaltirdi, fikrlash doirasini kengaytirdi, chuqurlashtirdi, sayqalladi, takomillashtirdi. Natijada insoniyat xayoloti murakkablashdi, boyidi, “konstruktiv”lashdi. Inson zoti shunday murakkab mavjudlikki, u faqat tasavvur etish, orzu qilish, umuman, fantaziya bilan chegaralanib qolmaydi. U yillar davomida izlanadi, fantaziylarining ro‘yobi uchun bosh qotiradi. Xalq og‘zaki ijodida aytilgan “uchar gilamlar”, “qanotli otlar”, “ochil dasturxonlar”, “tiriklik suvi”, “uzuk ko‘zida butun olamning aks etishi”, “sehrli meva”, “sehrli tayoqcha” kabilar inson zotini kashfiyotlar sari yetakladi, bugun ular real voqelikka aylandi.

Ta’kidlash joizki, badiiy fantastika yillar o‘tgani, ilm-fan rivojlangani sayin ilmiylashib bormoqda. Fantastik asarlarda endi shunchaki “uchar gilam” yoki “uchar supurgi”lar emas, o‘n sakkiz ming olamni aylanib chiqa oluvchi fazoviy kemalar tasvirlanadigan bo‘ldi. Endi shunchaki qiyomat emas, yadro urushining tuzatib bo‘lmas, ayanchli va azobli oqibatlari insoniyat qismatining fojiali tasvirlari orqali bayon etilyapti. XXI asr kishilarini endi «bir bor ekan, bir yo‘q ekan», tarzidagi gaplar

bilan ishontirib bo'lmaydi. Fantast yozuvchi XXV yoki XXX asrdagi voqeaga o'quvchini ishontirishi zarur. Buning uchun ijodkorga faqat badiiy adabiyotga doir mahorat kifoya qilmaydi, fantast yozuvchi, avvalo, aniq fanlar tarixi va kelajagidan ham mustahkam bilimga ega bo'lishi talab etiladi. Tabiiyki, bu oson ish emas.

Hozirgi zamon o'zbek adabiyotida Tohir Malik(Tohir Hobilov)ning "Somon yo'li elchilari", "Falak", "Hikmat afandining o'limi", "Oyga safar" qissalari, Xudoyberdi To'xtaboyevning "Sariq devni minib", "Sariq devning o'limi" romanlari, Hojiakbar Shayxovning "Rene jumbog'i" asarlari fantastika janrida yaratilgan va ayni zamonda o'z o'quvchisini topgan asarlar sanaladi. Fantastika badiiy yozma adabiyotdan tashqari folklorda, falsafiy utopiyada, kino va teatrd, tasviriy san'atda, (hatto she'riyatda) ham mubolag'alarga boy, bo'rttirishlardan yaralgan holda aks ettiriladi. Fantastika syujet qurilmalari va ramziy ma'nolarda ifodalanar ekan, muallifning yoki bir davrning dunyoqarashi, turmush tarzi va undagi muammolar mo'jizali, g'ayritabiiy shaklda tasvirlanishi bilan e'tibor tortadi.

Ilmiy fantastika janrining paydo bo'lishi va taraqqiyotini mutaxassislar sehrli ertaklar bilan bog'laydilar. Ilm-fan taraqqiyotida katta kashfiyotlar, odatda, olim xayolida paydo bo'lgan reja – gipotezadan boshlanadi. Gipoteza asta-sekin rivojlanadi va hayotga tatbiq etilishining loyihasi shakllanadi. Olim ana shu loyihaning ilmiy zaminini topganidan so'ng kashfiyotning amalga oshishi uchun sharoit yaratilgan bo'ladi. Sehrli ertaklar bir jihatdan inson ongida yaratiluvchi ana shu gipotezalar yo'nalishini boshqargan, deb xulosa qilish uchun yetarli asos bor. Gap shundaki, bugungi kunda oddiy hayot haqiqatiga aylangan velosipeddan tortib avtoullov, poyezd, samolyotlar; telefon, telegraf, radio, televideniye, elektr chiroqlarning kashf etilishini bevosita ertaklarda aks etgan orzular bilan dalillaymiz. Uyali telefonni aytmayisizmi, to'quv dastgohlari, har xil kimyoviy, fizikaviy kashfiyotlar bosqichma-bosqich tahlil etilsa, ularning hammasini biz biroz oldinroq sehrli ertaklar voqealarida uchratganimizga amin bo'lamiz [3].

Sehrli ertaklar bosh qahramonga nimadir (ko'pincha, farzand) yetishmasligi, salomatligini tiklab olish yoki qahramonning yetishmayotgan narsasiga ega bo'lishi (birdan boyib ketish, podshohga yoki malikaga aylanish, yosh yigit yoki suluv qizga aylanib qolish), unga nimadir qilishning (gapirish, alohida bir eshikni ochish, biror narsaga qarash va h.k) taqiqlanishi, taqiqning buzilishi, kuchli raqibga duch kelish, xavfli safarga chiqish, safar yakuni, raqib bilan olishuv, murod-maqсадga yetish kabi lavhalardan iborat bo'ladi. Taniqli olim Vladimir Propp yuqoridagi tartibning jahon xalqlari ijodidagi sehrli ertaklar matni tarkibini tashkil qiluvchi asosiy unsurlar ekanini chuqur ilmiy asosda misollar bilan isbotlab bergan. Yuqorida qayd etilgan mulohazalardan g'ayritabiiy mo'jizalar ro'y berishi, afsungarlik, sehrli voqealar, bir narsaning ikkinchisiga aylanishi, bular hammasining muayyan tizim (V.Y.Propp tavsiyasi) tartibida hikoya qilinishi sehrli ertaklar xususiyatini hosil qiladi [4].

Ha, inson zotini (u qaysi millat vakili bo'lishidan yoki tafakkur tili qanday bo'lishidan qat'i nazar) bolaligida eshitgan sehrli ertaklari kelajak tomon, yaratish, tuzish, borini mukammalashtirish sari yetaklayverdi, yetaklayverdi. Jamiyatdagi o'sish, ertaklarning haqiqatga aylana borishi natijasida XIX asr o'rtalarida jahon adabiyotida yuksala borgan va alohida janr sifatida tan olingan ilmiy fantastika janri

XX asrda keng taraqqiy etdi. Bugungi XXI asrning ikkinchi o'n yilligiga kelib esa u "kelajakning ilmiy bashoratlari" sifatida talqin etilmoqda.

Ilmiy fantastikaning asosiy vazifasi muayyan sohada yoki umumiy tarzda kelajakni bashorat qilish, ilmiy gipotezalarni ishonchli tarzda badiiy ifodalashdan iborat. Bu har qanday ijodkorning ham qo'ldan kelavermaydigan g'oyatda mushkul vazifa.

Davrimiz kishilari orasidan "hammaga yoqadigan bir yarimta gap"ni topib gapirish barcha soha egalari uchun emas. Shunday sharoitda kishilar e'tiborini kitobga tortish, boz ustiga uni o'ziga "qayta-qayta bog'lab olish"– qiyin masala. Nazarimizda, bu vazifani ilmiy fantastika janri ijodkorlari uddalashgan va uddalashmoqda.

Hozirgacha ilmiy fantastikaning tematik kenligi, yondashuvlar ko'lami quyidagi mavzulardan iborat:

kosmosga sayohat – ushbu yo'nalishda yozuvchilar Quyosh tizimiga yaqin bo'lgan sayyoralar va ularga amalga oshirilgan parvozlar haqida yoki sayyoramizga yaqin bo'lgan yulduzlar to'g'risida yozishadi. Mazkur mavzu doirasidagi asarlarda yerliklarning turli sayyoralarni egallab olishlari kabi sarguzashtlar yoritib beriladi;

vaqt mashinasi bilan sayohat – ilmiy fantastikaning eng ommalashgan mavzulardan bo'lib, bunda vaqt mashinasi ixtiro qilinadi va kelajakka yoki insoniyat tarixiga sayohat uyushtiriladi;

parallel olamlar siri – bunday uslubda yaratilgan asarlarda bizga parallel bo'lgan olamlar, sayyoralar haqida yoziladi. Mazkur olamlarning turli-tumanligi va kelib chiqish tarixi haqida bayon etiladi. XX asrning boshlarida ijod qilgan yozuvchilarning asarlarida bizga parallel bo'lgan olamlar haqida yoki mutantlar haqida yozish keng tarqaldi [2];

evolyutsiya yoki insoniyatning mutatsiyaga uchrashi – bu mavzudagi asarlarda kelajakda insoniyatning ilohiy, mo'jizaviy qudratga ega bo'lishi, yangi imkoniyatlarning paydo bo'lishi, shuningdek, psixologik -telepatiya va prokinez hodisalari tasvirlanadi;

jamiyatni yangicha modellashtirish – mazkur mavzuda yaratilgan asarlarning eng mashhuri Tomas Morning "Utopiya" romani hisoblanadi. Mazkur asarda turli ijtimoiy muammolarning yechimini ko'rsatish uchun idealogik jamiyat tasvirlangan. Bunday asarlar sirasiga turli jamiyat shakllari haqidagi hikoyalar, hozirgi kunda, zamonaviy jamiyatimizda, mavjud lekin Yerning izolyatsiya qilingan qismlarida: Tibetdagi vodiylarda, Tinch okeanining chekka orollarida sodir bo'ladi. Bunday adabiy asarlar kreptio-tarixiy asarlar deb nomlanib, unda zamonaviy qandaydir sirli kuchlar ta'sirida rivojlanish jaryonlari aks etadi;

robotlar, androidlar, mustaqil fikrlovchi kompyuterlar haqidagi g'oyalar zamonaviy ilmiy fantastik yo'nalishning asosiy mavzularidan sanaladi;

sayyoralar o'rtasidagi urushlar bunday g'oyalardagi asarlarda yerning asosiy yirik kuchlari to'qnashuvi, sayyoralararo urushlar, global yadroviy mojarolar va konfliktlar tasvirlanadi [5].

Ilmiy fantastika janrining bosh obrazi doim taraqqiy etuvchi, rivojlanuvchi inson timsolidir. Bu qahramon evolyutsion rivojlanuvchi, taraqqiy etuvchi odamning xususiyatlarini oʻzida mujassamlashtiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Jahon adabiyoti tarixi (I.Jabborov tahriri ostida). – Qarshi, 2013.
2. Осипов А. Н. Фантастика от «А» до «Я». – Москва, 1999. – Стр.198.
3. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. – Москва: Наука, 1976. – 327 с.
4. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. – Москва: Лабиринт, 2000. – 336 с.
5. Чернышева Т. Научная фантастика и современное мифотворчество. – Москва: Наука, 1989. – Стр. 25-27.
6. Шайхов Х. XX асрнинг энг яхши асарлари// *Хуррият*, 1999. –12 май.
7. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Fantastika>

OʻTKIR HOSHIMOVNING “BAHOR QAYTMAYDI” QISSASIDA MILLIY PORTRET IFODASI

Xayriyeva Nargiza Ixtiyor qizi,

Buxoro davlat universiteti magistranti

Annotatsiya: *Ushbu maqolada Oʻtkir Hoshimovning “Bahor qaytmaydi” qissasidagi milliy portret koʻrinishlari haqida soʻz boradi. Maqolada obrazlar tahlili asosiy oʻrin tutadi. Dialog vositasida ham obrazlar xarakteri ochib beriladi.*

Kalit soʻzlar: *portret, milliy portret, personaj, obraz, prototip, xarakter, tip.*

Аннотация: *В данной статье говорится о взглядах на национальный портрет в рассказе Уткира Хашимова «Баҳор қайтмайди». Анализ изображений занимает главное место в статье. Характер героев раскрывается также через диалог.*

Ключевые слова: *портрет, национальный портрет, персонаж, образ, прототип, персонаж, тип.*

Abstract: *This article talks about views on the national portrait in Utkir Khashimov's story “Bahor qaytmaydi”. Image analysis takes center stage in the article. The character of the characters is also revealed through dialogue.*

Key words: *portrait, national portrait, character, image, prototype, character, type.*

Elimiz ardogʻidagi soʻz ustasi, atoqli va adabiyotshunos Abdugʻafur Rasulov taʼbiri bilan aytganda “ardogli adib”, Oʻzbekiston xalq yozuvchisi Oʻtkir Hoshimov hikoyachilik, ham qissachilik va romannavislikda birdek qalam tebratgan ijodkor sanaladi. Ayniqsa, xalqimiz ong-u shuuriga, yurak-yuragiga singib ketgan takrorlanmas, oʻzbeklarning oʻzbekligini eslatib, anglatib turuvchi jihatlarni qamragan qadrdon hikoya-yu romanlari, qissa va hajviyalari birdek sevimli va qadrdon.

Oʻtkir Hoshimovning qissachilikdagi milliy portret yaratish mahorati haqida bahs yuritir ekanmiz, “Sevgi qissalari” [1] turkumidan joy olgan “Bahor qaytmaydi”, “Choʻl havosi”, “Sirli yulduz”, “Shamol esaveradi”, shuningdek, “Qalbingga quloq

sol” qissalari ushbu izlanishlarimiz bosh manbasi bo`lib xizmat qiladi. Ushbu qissalarda sevgining shodlig-u quvonchlari, iztirob va armonlari g`oyat hayotiy, ta`sirchan aks etgan. Shu sabab ham ular nihoyatda hayajonli asarlar sirasiga kiradi. Bu turkum tarkibida o`zining hajmi, mavzu va g`oyalar ko`lami kengligi bilan o`ziga xoslikkka ega “Bahor qaytmaydi” qissasida milliy portretning turli ko`rinishlarini kuzatishimiz mumkin.

Adabiyotshunos Abdug`afur Rasulov asar haqida fikr yuritar ekan, oynayi jahon orqali xalqimizga tanish va qadrli bo`lgan qissa asosida yaratilgan “Bahor qaytmaydi” videofilmi, shuningdek “Dunyoning ishlari” qissasi tarkibidagi hikoyalar asosida ham O`tkir Hoshimovning ijodiy hamkori Mirabbos Mirzaahmedov yaratganini, videofilmdagi Alimardon To`rayev obrazini O`.Hoshimov tegdoshi Lutfulla Sa`dullayev ijro etgani hamda Alimardon To`rayevning “Ketmoqdaman” qo`shig`ini kuyga solgan Hojiakbar Hamidov– adibning mahalladoshi, Abduvohid Hamidov ismli sinfdoshining ukasi, qolaversa, yozuvchi ijodining ashaddiy muxlisi ekanini ta`kidlaydi. Shuningdek, qissa asosida yaratilgan pyesa Abror Hidoyatov nomli teatrdan iste`dodli rejissor Ergash Mustafoyev tomonidan sahnaga qo`yilganini o`zining O`.Hoshimovga bag`ishlangan “Ardoqli adib” [2] adabiy portretida keltiradi.

“...U qo`shiq aytar, qo`pol etik, chopon kiygan odamlar boshini sekin-sekin chayqab, huzur qilib eshitishar, shu topda deraza ortida ham bola-chqa, xotin-xalaj to`lib ketganini Alimardon bilar, bilgan sayin zavqlanar edi...Ular qadoq qo`llari bilan uning chakkasiga pul qistirishga navbat kutishardi...” [1.43].

“Mehnat, mehnatning tagi – rohat” deya butun umr tinmaydigan, chumoli singari zahmatkash o`zbek xalqining qo`pol etik va chopondagi mo`jaz ko`rinishi go`yo butun millatning portretiday taassurot uyg`otadi. Ma`naviy olamiga ozuqa ulashayotgan qo`shiqchi–Alimardonga bola-chaqasidan orttirib, qadoq qo`llari bilan pul qistirayotgan betinim bu millat to`y-u hashamda cho`ntagidagi oxirgi chaqasigacha qistirishdan qo`rqmaydi. Og`ir mehnat ularning ma`naviy dunyosi, ong-u shuurini to`latishga sira xalal bermaydi. Garchi kekkaygan bo`lsa-da, Alimardonni shaxsi emas, san`ati, shirali ovozi uchun eshitaveradilar, butun umr yig`ib-terganlarini to`y-u ma`rakalarga sarflab qo`yadilar. O`zbeklar shunday!

“...Muqaddam ozib, qorayib ketgan edi. Alimardon uning yelkalari osilib turgan ko`ylagiga, ichiga cho`kkan ko`zlariga bir lahza tikilib qoldi. Bahorda Muqaddamning bolasi tushgan, o`shandan buyon ko`zalaridan ana shunday ma`yus bir ifoda arimaydigan, kamgap, g`amgin bo`lib qolgandi. (Ammo Muqaddam har qancha tashvish chekmasin, Alimardon parvo qilmasdi.N.X.) Nima qipti? Farzand bir davlat–qo`lning kiri. Kelaveradi ham, ketaveradi ham. Ishdan qolmaslik kerak [1.51]. Alimardonning Muqaddamga qarata “O`lsang, o`laver” deyishi, shuningdek, Klaraning chiroyli, oppoq qo`lini avaylab qisarkan, vujudida yengil titroq uyg`ongani hamda besh kumlik dunyoda xotiniga xiyonat qilmagan erkak bormi, deya o`zini sirayam ayb dor sezmasligi uning qay darajada oilaga, muqaddas rishtalarga, ayolga, farzand deb atalmish buyuk ne`matga qanchalar loqayd va bepisandligini anglaymiz.

“...U chust do`ppi, qora kostyum-shim kiyib lgan, oppoq ko`ylagining kraxmallangan yoqasi tagida chiroyli yaltiroq galstuk yonib turtardi. U bir vaqtlar

telestudiyada ilk bor qo`liga ushlab tomosha qilganidan ham yaxshiroq tor ko`tarib turardi” [53].

Alimardonning o`zbek yigitlarining eng ko`rkamlari qatorida tasvirlangan yuqoridagi portret keyinchalik tuban bir holga keldi. Chunki Alimardonning tili va dili bir emas, o`zidan boshqani sevmas va bu holat qalbning kirlanishiga, surat hamda siyratning birdek ifloslanishiga sabab bo`ldi.

Hammani o`zi kabi beg`ubor, samimiy, sadoqatli deb o`ylaydigan Anvar esa Muqaddamni keyinchalik ko`rgan vaqtida ham or-nomusini saqlay oldi. Endi Muqaddamga bir vaqtlardagi seviklisi emas,birovning nasibasi sifatida qaradi:

“Anvar Muqaddamning birdan cho`chib ketganini, hurkib boshini ichkari tortganini ko`rdi. Ikkovlari bir-birlariga tikilib qolishdi. Anvar bir qarashdayoq uning rangi o`chib ketganini, eshik tutqichidan ushlab turganini sezdi. Shundan keyinngina uning ancha oriqlab, qorayib qolganini, ko`zlarida avvalgi shodlik uchqunlari yo`qligini payqadi. Muqaddam boshiga kapron ro`mol tashlab, guldor xalat kiyib olibdi.

...Shu topda Anvarning ko`zi uning tugmalari ochiq xalatiga tushdi. “Ikkiqat ekan!” [1.61]

O`zbek kelinchaklarining Muqaddamdagi ifodasini ko`rib uni “kundosh”i Klara bilan qarama-qarshi qo`yging keladi:

“Jajjigina qabariq lablari, popukday qosh-ko`zi nihoyatda o`ziga yarashar, chiroyli qilib turmaklangan sochining bir cheti peshonasida yarim doira yasab, orqaga qayrilib ketgan edi.”

Bu kabi tashqi tasvir har qanday go`zal, sharq dilbarining portreti bo`lishi mumkin edi. Ammo uning ismi Klara atay qilgan behayo harakatlari (begona erkakni o`ziga qaratish maqsadida yomg`irpo`shini tushurib yuborishi, uyigacha kuzatib qo`yishga ruhsat berishi, hatto uyiga taklif etib nomussizlik qilishi) sharq ayoliga, ayniqsa o`zbek ayoliga xos emas.Shuningdek, stoli ustida allaqanday qora qosh, sochlari jingalak, yoshgina yigitga suyanib tugan surati va Alimardonning “eringizmi degan savoliga “akam” deya beparvogina javob qaytargani, o`z eri oldida turganday bemalol yechinishi Klaraxonning “o`zbek ayoli”degan muqaddas nomga nomunosib ekanligini isbotlagandek go`yo.

Alimardonning Muqaddamga qarata “O`lsang, o`laver” deb o`ylamay gapirishidan, shuningdek, Klaraning chiroyli, oppoq qo`lini avaylab qisarkan, vujudida yengil titroq uyg`ongani hamda besh kunlik dunyoda xotiniga xiyonat qilmagan erkak bormi, deya o`zini sirayam aybdor sezmasligi uning qay darajada oilaga, muqaddas rishtalarga, ayolga, farzand deb atalmish buyuk ne`matga qanchalar loqayd va bepisandligini anglaymiz.

Ota deb atalmish zotdan ham qo`rqib, ham chuqur hurmat sezuvchi Muqaddam Alimardon qilgan nojo`ya va uyatsiz ishdan xabar topgan otasini tasavvur qilib ko`rishni o`zidayoq qo`rquvga tushdi. Chunki Muqaddamning otasi insofli, diyonatli; o`qituvchi degan muqaddas nomga munosib inson edi:

“... U necha yillardan beri o`qituvchilik qilib, odamlarga tarbiya bergan, pensiyaga chiqqanidan keyin ham domkom raisi bo`lib elga bosh-qoshlik qilib yurgan, mahalla-ko`y “Qori aka” deb orqa-oldidan qattiq hurmatlaydigan otasi

yolg'iz qizining sharmandaligini kechirmasligini bilardi" [1.27]. Bu ota nomus uchun hatto qiziga shafqat qilmaydigan, g'ururi va orini har narsadan aziz tutuvchi haqiqiy o'zbek otasi edi.

– Muqad! – U dadasining yog'on ovozini eshitib, boshini ko'tardi, qorong'ida uning qalin, hali oq oralamagan soqolini, quyuq qoshlari tagidan sinchiklab tikilib turgan ko'zlarini aniq ko'rdi" [1.27] ... "Muqaddam onasining kasalmand yuziga, shishib ketgan qovoqlariga qaradi-da, ko'zlarini yashirdi" [1.28].

Anzirat xola ikki bukilganicha Shavkatni belanchakdan olmoqchi bo'lar, doka ro'moli sirg'alib yelkasiga tushib qolgan, oppoq sochlari to'zg'ib ketgandi. U ovozini baralla qo'yib Alimardonni qarg'ardi [1.92]... Muqaddam onasining toliqqan chehrasiga, kasalmandlikdan milklari shishib ketgan ko'zlariga, oppoq sochlariga qarab turib, rahmi keldi. Shuncha yillar azob chekib, o'zini katta qilgani yetmasmidi? Keksayganida, endi rohat ko'raman deganida, ko'rgani shu bo'ldimi!

–Ey, falak!"

Sevimli shoiramiz Marhabo Karimova ta'biri bilan aytganda, "o'g'ling yeb o'rga ketar, qizing yeb qirga". Mushtipar onalar qornida homila paydo bo'lgandan boshlab ona degan buyuk nom egasiga aylanadilar va bu nom butun umr ularni tark etmaydi. Shodlik ketidan g'amga, qora soch keyinida qirov qo'ngan sochlarga, kuygan va hasratdan ado bo'lgan yurakka ega bo'ladilar, xolos. Alimardonga o'xshagan "ota"larga esa ota ekanini his qilishi uchun butun umr ham ozlik qiladi. Muqaddamning onasi ham yolg'iz qizi hasratida kasallik chang solgan yuzi yanayam so'liydi. Qizini baxtsiz qilgan nomardni qarg'ashdan bo'lak ishga madori yo'q. Ona qilib yaratmasin ekan. Adibning "Dunyoning ishlari"dagi mushfiq ona obrazida ham, "Ikki eshik orasi" yoki "Tushda kechgan umrlar"ida ham bunday mushtipar onalar farzandlari baxtini ko'rolmay azoblanadilar. Xususan, Kimsan dardida sarg'aygan Qora amma, o'lim ostonasida esa-da, qizini och qolishini xohlamay, so'nggi luqmasini ham qiziga ilingan Robiyaning onasi, o'g'lini kutaverib ko'zlari nigoron bo'lgan Sherzodning onasi ham onalarning eng jonkuyar va mehriboni edilar.

"...Muqaddam onasining birgina shu nolasidan umr bo'yi ko'rgan mashaqqatlarining butun dahshatini sezib, yuragi zirqirab ketdi. O'zi ham bilintirmay uf tortib qo'ydi. Ko'krakka talpingan Shavkatning qo'ng'ir sochlarini siladi. U jimgina to'yib-to'yib emar, ko'zlarini suzib turar, ammo qoshlari chimirilib ketgan edi. "Xuddi o'shaning o'zi!"–Muqaddam beixtiyor jilmaydi. – qosh-ko'zi ham, o'jarligi ham... "U engashib og'lining yuzidan avaylabgina o'pdi" [1.93].

"Dadasi o'siq qoshlari ostidan unga bir qarab qo'ydi-yu, alik olmadi. Uning ozg'in, serajin yuzida qon qolmagan, iyagi titraganidan qop-qora soqolining uchi bilinar-bilinmas silkinib turar, ko'kimtir tomirlari bo'rtib ketgan qo'lini musht qilib olgancha xontaxtaga tirab o'tirardi" [1.96].

Otasining qalin qoshi ostidagi ko'zlari chaqnab ketdi. Endi uning qoni qaynay boshlagan, o'z hukmiga bo'ysunganlarning jazosini beruvchi asablari tarang tortila boshlagan edi [1.98].

Xalqimizda ota g'azabi yomonligi, ota qarg'ishi o'q kabi kuchga egaligi, ona qarg'ishi esa suti bilan yuvilib ketishi bilan bog'liq aqida mavjud. Muqaddam ham otasining qalin qoshlari-yu, chaqnagan ko'zlaridan qo'rquvga tushadi, ota g'azabidan

saqlanishga urinadi. Zero ota, haqiqatan ham padari buzrukvor, Allohdan so`ng yaratuvchilarimizdan biri. O`zbek otasi ham shunday sharaflı nomga munosiblardan eng munosibidir. Yuqorida keltirildan qisqa portret ham o`zbek otalarining umumiy ko`rinishi bo`la oladi.

Vokzalda "... qizil jemper kiygan bir xotin ko`ksini ro`moli bilan yashirib bola emizib o`tiribdi. Uning yonidagi semiz kishi beparvo gazeta o`qiydi [1.117].

Asar syujetiga deyarli aloqador bo`lmagan ushbu ko`rinishda ham yozuvchi mahorati tufayli milliy bir ruhni, o`ziga xoslikni yuzga keltirgan. Ya`ni avtobusdagi ayolning o`zini tanimaydiganlar orasida ham ko`kragini ro`moli bilan berkitib bola emizishi faqat o`zbeklarda bo`lsa kerak, chamamda. Gazeta o`qib beparvo turgan odam portreti esa ayolni uyaltirmaslik uchun u tomonga qaramayotgandek, go`yo.

"Mutalning tilidan "Dunyoda odamlarni yaxshi ko`rishdan kattaroq baxt yo`q" [1.120] degan jumla bor. Bu Alimardonning bemehrligiga ishoradek, go`yo. Darhaqiqat, Alimardon hech kimni sevmagan, faqat o`zini, ha, ha, o`zinigina yaxshi ko`rar edi u. Hatto onasiniyam o`zichalik suymagandir. Chunki inson kimnidir sevsa, qadrlasa, unga sira ozor bermaydi, yomonlik tilamaydi. Afsuski, Alimardon onasiga hech achinmagan, otasidan so`ng yolg`iz boshi bilan dunyo shodliklaridan voz kechib ulg`aytirgan onasini shunchaki onalik vazifasini bajargan degan fikrda bo`lib, agar u o`zidan boshqani sevishni bilganda eng yaqin do`sti Anvarga, ayoli Muqaddamga xiyonat qilmagan bo`lardi.

"...Muqaddam qora atlas ko`ylak kiyib olgan, bosh yalang, sochi turmaklangan edi [122]. Muqaddamning ajrimga kelgandagi bu ko`rinishi milliy portretning ajib lavhasidir. To`yida, kelinlikda atlas kiygan Muqaddam ayrilish chog`ida ham o`zbek ayoli ekanini, hayo-ibosini unutmadi.

Kabir haqida so`z borar ekan, uning mehnatkash va fidokor ekanligi ust kiyimlari, qilayotgan mashaqqatli mehnati tasvirida seziladi. Alimardonning esa haliyam o`zgarmagani, odamlartga bepisand munosabati Kabirni ko`rgandagi yuz ifodasi, burun jiyirishlarida yaqqol ko`zga tashlanadi:

"Tor peshana, qotma yuzli kishi unga sinchkov ko`zlari bilan tikilib turar, do`ppisi tagidan chiqib turgan qop-qora sochlari, g`ira-shira yorug`likda qizarib ko`rinayotgan yuzi, ingichka mo`ylovi jiqqa suv bo`lib ketgandi. Kabir egniga brezent yomg`irpo`sh, oyog`iga kattakon etik kiyib olgan, bir qo`li bilan Alimardonning kaftini qisar, bir qo`llab otning jilovini ushlab turardi. Uning egnidanmi, yomg`irpo`shdanmi anqib turgan chuchmal baliq moyi isi dimog`iga urildi-yu, Alimardon burnini jiyirdi" [134].

"Bola maykachan bo`lib olgan, qop-qora ko`zlari shodlikdan porlar, peshonasidagi bir tutam sochi o`ziga quyib qo`yganday yarashib tushgan edi.

–Ada – dedi bola tag`in o`sha yangroq ohangda. Keyin qo`lchalarini keng yozgancha chopib kela boshladi. Shu topda u onasining og`zidan don olayotganda qanotlarini pirpiratib turgan qushchaga o`xshardi.

Kabir kavshandozda cho`nqayib olgancha qulochini keng yozdi.

–Qani! Qani, otash bolam, bobosh bolam! Achom! Achom! [136]

Shavkatjonga o`z otasidan ham ziyoda mehr ko`rsatgan Kabir esa Muqaddamga haqiqiy umr yo`ldosh, o`g`liga mehribon ota sifatida tasvirlanadi. Kabir– "katta",

chindan yetimni boshini silay oladigan mehrli qoʻl sohibi, yuragi katta, bagʻrikeng inson ekanligini isbotlaydi.

“...Ha, u koʻpdan beri –Muqaddam ketib qolganidan beri bitta dard bilan yashar edi. Bu dard kunduzlari xayolini, kechalari uyqusini olib qochar edi! Endi bilsa–bu otalik dardi ekan. Insonlikning qoʻl yetmas baland choʻqqisi ekan!” Bunday dard O.Balzakning Gorrio otasiga, U.Hamdanning Sevinch nomli qiziga beqiyos mehri boʻlgan Poʻlat otaga ham oʻxshab, ham oʻxshamas edi. Chunki Alimardon otalik baxtini bu baxtdan ayrilgachgina his qildi. Yuqorida tilga olingan otalar esa shu otalik dardida yongan, shu dard nihoyasida adoyi tamom boʻlgan edilar.

Adib “...kitob yozsangki, uni oʻqigan kitobxon hamma narsani unutsa, asar qahramonlari hayoti bilan yashasa...” deb orzu qiladi. Oʻtkir Hoshimov, shubhasiz, oʻzi orzu qilgandek sevib oʻqiladigan va har narsani unutib qahramonlar bilan birga nafas olishga arziydigan asarlar yaratgan ijodkordir. Uning har bir obrazi talqinida portret unsuridan keng foydalanganini koʻrishimiz mumkin. Binobarin, bu yozuvchining millat mentalitetini toʻligʻicha oʻzlashtira olganini isbotlaydi. Shuning uchun ham ijodkor uslubini sevuvchi, asarlarini suyib mutolaa qiluvchilar har yoshda, har sohada topiladi. Binobarin, bir qator yosh tadqiqotchilar yozuvchi asarlari, uning hayoti va faoliyati muhim manba boʻlib xizmat qilmoqda. Chunonchi, “Oʻtkir Hoshimovning “Bahor qaytmaydi” asaridagi barqaror birikmalarning lingivistik tahlili (frazelogizmlar misolida) [3], “Oʻtkir Hoshimovning “Bahor qaytmaydi” va “Chingiz Aytmatovning “Sarvqomat dilbarim” qissalarining qiyosiy tahlili”[4], Oʻtkir Hoshimovning adabiy-estetik qarashlari”[5]kabi turfa mavzularda badiiy asar ham lingivistik ham adabiy-badiiy, qiyosiy tahlil va talqin qilingan. Zero, bunday tadqiqot va izlanishlar yozuvchining unutilmas asarlari singari hamisha barhayotdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Oʻ.Hoshimov. Sevgi qissalari [Matn] – Toshkent: “Oʻqituvchi, 2018. – 296 b.
2. A.Rasulov. Ardoqli adib. Oʻtkir Hoshimov hayoti va ijodiga chizgilar. – T.: “Sharq”, 2001. 128 b.
3. M.S.Xursanova. . Oʻtkir Hoshimovning “Bahor qaytmaydi” asaridagi barqaror birikmalarning lingivistik tahlili(frazelogizmlar misolida)/ Ijodkor oʻqituvchi jurnali. 2023. 32-son. 5-oktyabr.
4. D.O.Xamidova “Oʻtkir Hoshimovning “Bahor qaytmaydi” va “Chingiz Aytmatovning “Sarvqomat dilbarim” qissalarining qiyosiy tahlili/ Ijodkor oʻqituvchi jurnali. vol.2 no.22(2022).
5. Y.Solijonov, T.E.Roʻziyev. Oʻtkir Hoshimovning adabiy-estetik qarashlari/ Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 3(5) may, 2023.

MUQIMIY LIRIKASIDA REALISTIK TASVIR MAHORATI

Avgʻonova Gulnoza Oʻktam qizi,

Samarqand davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Muqimiy ijodiga nazar solar ekansiz, uning sheʼrlarida realistik tasvirlarni mahorat bilan yaratganini koʻrishingiz mumkin. Muqimiy ruboiy, gʻazal, muxammas, murabba, masnaviy kabi sheʼriy janrlarda ijod qilgan. XIX asrda

adabiyotda satirik maktabga asos solgan. Muqimiy satiralari g'oyaviy jihatdan tugal va tushunilishi oson tilda yaratilgan. "Voqeai Viktor", "Hajvi Viktorboy", "Laylak", "Tar mevalar", "Gap to'g'risida gap" nomli satiralarida ijtimoiy tuzumning ahvoli, turmush hayotning og'irligi, zodagonlarning kirdikorlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tuzum, lirika, satira, muxammas, masnaviy, realizm, she'r, hajviyot.

Аннотация. Если посмотреть на творчество Мукими, то можно увидеть, что в своих стихах он умело создавал реалистичные образы. Мукими писал в таких поэтических жанрах, как рубай, газель, мухаммас, мурабба, маснави. В 19 веке он основал сатирическую школу в литературе. Сатиры Мукими идеологически закончены и созданы доступным для понимания языком. В сатирах «Вокеай Виктор», «Хайви Викторбой», «Ауст», «Тар Берюс», «Разрыв тог рыся разрыв» сатиры раскрывают состояние общественного строя, тяготы жизни, подвиги дворян.

Ключевые слова: общественный строй, лирика, сатира, эпос, комизм, реализм, поэзия, юмор.

Annotation. If you take a look the works of Mukimiy, it is can be seen that realistic images created greatly. Mukimiy wrote rubai, gazal, muxammas, murabba, masnaviy and etc which related to poetry. In XIX century he found satirical school in the history of Turkistan. Mukimiy's satires were written in easily way. In satires in Mukimiy's works, the real incicents mentioned in "Voqeai Viktor", "Hajvi Viktorboy", "Laylak", "Tar mevalar", "Gap to'g'risida gap", which showed the current situation socially, how to live in hard life, nomads behaviour.

Key words: social life, lirika, satire, muxammas, masnaviy, realism, poetry.

Realizm — voqelikni, mavjud borliqni badiiy adabiyot va san'at (tasviriy san'at, teatr, musiqa va boshqalar)ning ifoda vositalari orqali o'ziga o'xshash shakllarda haqqoniy aks ettirish. Adabiyotda realizmdan foydalanish esa hayotni voqelikdagi voqea va hodisalarga muvofiq ravishda obrazlar orqali aks ettirishdir. Realizm adabiyotning o'zini va tashqi olamni bilish vositasi sifatidagi ahamiyatidan kelib chiqqan holda voqelikni barcha ziddiyatlari bilan qamrab olishga intiladi, yozuvchiga hayotning barcha tomonlarini cheklanmagan holda aks ettirish imkoniyatini beradi. Realizm metodiga asoslangan adabiyotda hayot haqiqatini tasvirlash tamoyili ustuvor turadi.

Rus adabiyotida XIX asrning 20-30-yillarida A.S. Pushkin ("Boris Godunov", "Kapitan qizi"), A.S. Griboedov ("Aqllilik balosi"), I.A. Krilov (masallar) asarlari bilan realizmga poydevor qo'yildi. L.N. Tolstoy va F.M. Dostoyevskiy ijodi rus realizmining cho'qqisi hisoblanadi.

O'zbek adabiyotida hayotni realistik tasvir etish mayllari garchand Navoiy, Bobur va boshqa yozuvchilar ijodida ko'ringan bo'lsa-da, bu mayllar Turdi, Maxmur, Gulxaniy, keyinchalik Muqimiy, Furqat, Zavqiy, Avaz singari shoirlar ijodining asosiy yo'nalishini tashkil eta boshladi. O'zbek adabiyotida realistik tasvirlashning qaror topishida, bir tarafdin, milliy adabiy zamindan oziqlanish, ikkinchi tarafdin esa, rus va jahon realistik adabiyotining eng yaxshi an'analari va tajribalaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Hayotni realistik tasvirlar orqali ifodalash o'zbek mumtoz adabiyoti vakillarining ko'pchiligi ijodida uchraydi. Adabiyotimiz tarixida XIX asr oxiri XX asr boshlari Qo'qon adabiy muhitidan yetishib chiqqan ijodkorlar merosi alohida o'rin tutadi. Xususan, Muqimiy lirikasi o'zida yangicha uslublarni mujassamlashtirgani bilan boshqa shoirlar lirikasidan ajralib turadi.

XIX asrning 80-90 yillarida Muqimiy ijodiy faoliyatda bo'ldi. U lirika sohasida o'z ijodini davom ettirib, klassik adabiyotimizning sara namunalari hisoblangan she'rlarini yaratdi. Uning hajviyot sohasidagi faoliyati, ayniqsa, unumli bo'lib, XIX asrning ikkinchi yarmida adabiyotda satirik maktab yaratdi[2.14].

Muqimiy bilan bir davrda yashagan Furqat, Zavqiy, Nisbat, Zoriy, Nusrat va boshqalar uning atrofida uyushib, satira bayrog'ini baland ko'tardilar. O'zbek adabiyotida bungacha ham, bundan keyin ham boy va o'tkir satirik adabiyot bo'lgan emas.

Muqimiy o'z faoliyatini kichik shakldagi she'rlarni yozishdan boshladi. Uning ijodiy merosi taxminan 5 ming misrani tashkil etadi. Uning lirikasi mumtoz adabiyotimizning mashhur she'riy janrlaridan g'azal, muxammas, murabba, masnaviyda yaratilgan. Undan tashqari, bir necha tuyuq, ruboiy, fardlari ham mavjud.

Muqimiy ijodida hajviyot (satira va yumor) salmoqli o'rin egallagan. U lirik shoir sifatida hukmron muhitdan noliq, shikoyat qilish, mavjud tuzum tartiblaridan qoniqmaslik kabi motivlarni hajviyotda boyitdi. Shu asnoda tanqidiy-satirik asarlarni yaratdi. Muqimiy satiralari mavzu jihatdan rang-barangdir. Xususan, uning satiralari jamiyatning asosiy tomonlarini qamrab olgan. Hamma ijtimoiy tabaqalarning tipik obrazlarini yaratgan [2.23]

Muqimiy satiralarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ularda hayot adabiyotning asosiy ob'yekti bo'lgan kishi-shaxs obrazlari orqali aks ettiriladi. Turmushni shaxslar faoliyatida aks ettirish adabiyotning balog'atga yetganini-realizmga erishganini ko'rsatuvchi belgilaridan biridir. Muqimiyning Viktor, To'yi Iqonbachcha, Ko'r Ashurboy hoji haqidagi satiralarining bosh qahramonlari to'laqonli tip sifatida yaratilgan va o'z harakatlari, fe'li-atvorlari bilan ma'lum ijtimoiy hodisaning mohiyatini ochib beradilar.

Adabiyotda bunday shaxs-kishi obrazlari orqali tipik hodisalar mohiyatini tipik sharoitda tasvir qilinishini Muqimiygacha bo'lgan hajviyotda-satirada uchratmaymiz. Muqimiy satiralari orasida hukmron tuzumning kirdikorlari, burjua jamiyatining illatlarini fosh etadiganlari ham mavjud edi. Shunday satiralar qatorida Viktor Demitrovich Axmetov haqidagi satirasi alohida ahamiyatga ega. U Qo'qonda savdo kontorada ish boshqaruvchi bo'lib ishlagan. O'sha davrda turli nayranglar bilan ko'plab boylarning pullarini to'plagan va qochib ketgan. Bu voqea Farg'ona vodiysida katta shov-shuvlarga sabab bo'lgan. [1.27]. Aynan shu voqeaga bag'ishlab ko'plab shoirlar she'rlar yaratgan edi. Muqimiy ijodida ham shu mavzuga atalgan uchta she'rni uchratamiz. 1) "Hajvi Viktor boy" — muxammas shaklida, 4 band, 20 misradan iborat. Ushbu satirada boylarning Viktorga qanchalik xushomadgo'y ekanligi, kechalari o'tkazilgan mashvaratlarda uning sher bo'lib ketib, ko'pchilikning mol-u davlatini yolg'on va'dalar bilan olgani va bu odamlarning qay darajada nodon ekanligini yoritadi:

Hissat xaris davonlar xushomadgo‘nechasi (?)
Mashvaratni(ng) bobida bobur erdi kechasi,
Mol-u, mato himmatlik sanga berdi onchasi,
—Man xonai puxta, — deb olding jahon oqchasi,
Sanga bergan odamlar nodon ekan Viktor boy.

Keyingi band orqali Viktorning hiylakor ekanligini yanada ochib bergan:

Bilmaslarni bildurdin, sutxo‘r ko‘nglin tindurdin,
Makr-u hiyla ishlatib, qo‘noq qilib qo‘ndirdin,
Ko‘p boylarni sindurdin, sutxo‘r ko‘nglin tindurdin,
Yo‘q joylardin undurib, sandiq pulga to‘ldirdin,
Bir kurashda yiqitgan polvon ekan Viktor boy [2.1960: 18].

Viktorning qilmishlari garchand yomon bo‘lsa ham asl muammo bizning boylarimiz tutgan yo‘lida, negaki duch kelgan narsaga ishonib, o‘z mustaqil fikriga ega bo‘lmagan, nima yaxshi, nima yomon ekanligini fahmlay olmagan zodagonlarning taqdiri bundan ham ayanchli ahvolga tushishlariga sabab bo‘lgan. Bu fikrlar esa satira orqali hajv qilingan.

2) “Hajvi Viktor”— muxammas shaklida, 5 band, 25 misradan iborat.

Muqimiyning ushbu ikkinchi she‘ri ham Viktor boyning kirdikorlarini ochib berishga xizmat qilgan. Ushbu muxammasda omboridan chumchuqlar uchun bir dona don chiqmagan, gado kelganda bir tiyin ham bera olmagan, otiga oxurida bir hovuch somon bo‘lmagan boylarning Viktor boyni qo‘llarida aziz mehmon qilganliklari; Karim ohun, Qosim dallol kabi kishilar esa, Viktor boyni pir deya atab, etagidan tutganlari; ba‘zilar bor budini sotib, aqchaga aylantirib, yemay-ichmay ikki qo‘llab butun dunyosini shu “vallomat”ga berganliklari hamda muallif tarafidan she‘rning so‘nggi misrasida bir tiyin ham qoldirmasdan yeb ketishini so‘rab yozgan jummalari keltirilgan.

3) “Voqeai Viktor”— masnaviy yo‘lida yozilgan satirik doston, 134 misradan iborat. Muqimiyning navbatdagi satirasi yuqoridagi satiralariga qaraganda hajman yirikroq. Ushbu masnaviy yo‘lida yozilgan dostonning bosh qahramonlari Hodi Xo‘ja eshon, Karim oxun, Viktor boy, Mavlon aka, Musajon, Qosim kabi obrazlardir. Ushbu satirada ham xalqning qiyin ahvolda qolganligi hamda bergan pullarining biror aqchasini ham qaytarib ola olmayotganligi, qarzlarini olish uchun Maskovga odam yuboray desa, biror dirham ham topilmasligi mahorat bilan tasvirlangan.

Muqimiy satiralari ichida **“Tar mevalar”**, **“To‘y”**, **“Laylak”**, **“Gap to‘g‘risida gap”** kabilari ham kuchli tanqid bilan yozilgan. Avom xalqning nochor hayoti, zodagon tabaqaning zulmlari ochiq-oydin ko‘rsatilgan. **“Tar mevalar”** nomli 9 bandli muxammasi orqali ham fikrimizning tasdig‘ini ko‘rib chiqamiz:

— *“ Olma, o‘rukni kishi bozora olib kelmasun,*
Chunki illatlik, yeganlarga balosi tegmasun,
Bir musulmon ot utib, shaftoli chilgi demasun,—
Rus hukumatdonlari man etdi,— mardum yemasun,
Yesalar, ofat tegib o‘lor ekan tar mevalar” [2.39].

Farg‘onada bir yili barcha o‘rik, shaftoli, olma kabi ho‘l mevalarni yeyish taqiqlangan, negaki undan yoppasiga kasallik tarqalishi mumkin, degan yolg‘on

gaplar tarqalgan. Bularning barchasi ruslar tarafidan uyushtirilgan edi. Ushbu farmonni joriy etish uchun barcha mullalar, zodagonlar ko‘plab nomaqbul ishlarni qilishgan va bundan oddiy aholi aziyat chekkan:

— *Oshkora bog‘da zardolu teralmay hayfkim,
Bir qoshiqdonda biravga kelturmay hayfkim.
Tosh-tarozular qaboqlardin quralmay hayfkim.
Shahrga bir dona sahrodin kiralmay hayfkim,
Murtadi har rastayu bozor ekan tar mevalar [2.40].*

Dehqonlarning turmush tarzi nochor ahvolda bo‘lishiga qaramasdan shunday nohaqlikka yo‘l qo‘yilgan. Kundalik hayoti shu mehnatining orqasidan o‘tib turgan bir paytda qiyin ahvolda qolib ketgan insonlarning oh-u zorini Muqimiy o‘z misralariga joyladi. Sotish, iste‘mol qilish taqiqlab qo‘yilgach, bu mevalarning uvol bo‘lishi aholining hayotini yanada qiyinlashtiradi. Hukmron tabaqaga esa aynan shu kerak edi. Negaki “Qorni to‘qning qorni och bilan nima ishi bor” qabilidagi maqol aynan bunga mos keladi. Zodagonlarning kundalik qiladigan ishlari aysh-u ishrat, bazmlar, gaplar edi. Xalqning dardi bilan qiziqadigan, uning nolalarini tinglaydigan insonlar yo‘q edi. **“Gap to‘g‘risida gap”** muxammasi aynan mana shu haqida so‘z ochadi bizga:

*Har kishikim ko‘rpasiga poy uzatmaydur qarab,
Sal vaqt o‘tmaski ko‘zlar jonibi Shomu Halab,
So‘rsalar ushbu shikoyatga birodarlar sabab;
G‘oziyog‘likda zimiston yer edi bir jo‘ra gap,
Karru farlar birla bir-bir qochti, qoldi gap tugab.
Hojati te‘dod emas, darkor emasdur otlari,
Mardum ustidin hamisha, yeb-ichish avqotlari,
Hech Qorubdin kam ermas yer-u suv, davlatlari,
Ko‘cha-ko‘yda ko‘rsangiz ot hurkitar savlatlari,
Uylarida oy o‘tib choy ichmagaylar o‘t qalab [2. 43].*

Muallif ushbu shikoyatnomani nega yozganligini ta’kidlab o‘tar ekan, jo‘ralarning bir zimiston yerda gap o‘ynashi deya ochiqalaydi. Erkak kishining gap o‘ynashi uning xulqini ham ko‘rsatadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, ushbu qahramonlar ham ijobiy xislat sohiblaridan emas, albatta. Shoir obrazlarning ismlarini keltirishni joiz deya bilmaydi, shuning uchun ham **“...darkor emasdur otlari”** jumlasini keltiradi. Qiladigan ishlari mardumlarning ustidan yeb-ichish, bazm qilishdir. Boyliklari esa fir‘avn Qorunnikidan kam emas, ammo xasislikda ularga yetadigani yo‘q. Harakatlari xotinlardan xarob ahvolda bo‘lgan bunday erkaklarga millatning ertasi, istiqbol kabi tushunchalar yod bo‘lib, o‘zganing yarasiga malham bo‘lmoqlik ular uchun qiziq emas. Bundaylarga kelajakni topshirib bo‘larmidi?! Muqimiy so‘zini yakunlar ekan,

*Gaplareki, yeb ketib qarz oshni qilmaslar ado,
Qo‘rqaman ulfatchilik barham yegay deb o‘rtado,
Ahli himmatlar qanikim, aylasang jonlar fido,
Kulmayin naylay Muqimiy tovba deb, ushlab yaqo,*

Bo'lsa xotundan xarob erkak, zamoni bo'lur ado, [2.44] deya afsuslanadi. Xalqning ma'naviy buzilishi, e'tiqodsizlik, axloqsizlik avj olganligini ta'kidlaydi.

Muqimiyning **“Laylak”** nomli muxammasi o'zining achchiq kinoyalarga boyligi bilan ajralib turadi. Bu muxammasning yagona nusxasi S. Abdullaning shaxsiy kutubxonasida saqlanadi, ammo muxammas to'liq shaklda emas.

Laylak odatda oq rangli qush bo'lib, baxt va tinchlik timsolidir, ammo mazkur muxammasda uning aksi sifatida keltiriladi:

*Bo'lur oq surati laylak, magarkim san qaro laylak,
Boshimdan aylanib ketmassan chunin osiyo laylak,
Safar qilsang Sibir ket, muft az baski kiro laylak,
Uloq chopsang, yiqilsang, bir kuni qilsang qazo laylak,*

Sango go'rkov hassam, (tayoqlarim) tutgay azo laylak [2.50]. Laylaklar faqat issiq o'lkalarda yashaydi. Sovuqqa chidamsizroq qushlar toifasidan, shu bilan birga beozor qush. Vaholanki yuqoridagi misralarda fikrimizga ters mulohazalar ifodalangan. Nega? Negaki, shoir achchiq haqiqatlarni mana shu beozor qush gardaniga “yuklab”, yo'qchilik, badnafslilik avj olgan davrdan foydalanib, tekinxo'rlik evaziga kun ko'radigan zodagonlarning kirdikorlarini ochmoqda. Kosiblar-u, dehqonlarning boshiga zulmatning eng qorong'u kunlarini soladigan vabo kasalligidir ular. Insonlarni chorasiz, og'ir ahvolda qoldiradigan yirtqich kabidir ular.

*Soqol ot to'rva, og'zi g'or, hama boru yo'qi ishkam
Gapurgay lof urub har yerda dunyoni ishi mirkam,
Namoz o'qi, desang derkim, musulmonlig' yo'li kam-kam,
Bo'lur laylak degan ingichka, nozik, novcha-yu ixcham,
Magar san boshimizga kim bo'lub kelgan vabo laylak.*

Muqimiy lirikasi ummon kabidir. Uning har bir she'ri o'ziga xos. Xalqning dardini o'z dardidek ko'rish, zamonasining notinchligidan cho'chimasdan bor haqiqatni ro'y-rost misralarga tushirish murakkab ish aslida, ammo ijodkor buni uddalagan. Hayotning achchiq haqiqatlarini kinoya orqali tasvirlash mahorati kuchli bo'lgan shoirning biz tahlil qilmagan ijod namunalari hali judayam ko'p.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Pardayev Q. Muqimiy lirik asarlarining matniy-qiyosiy tahlili. Oltin bitiglar, 2019.
2. Муқимий, Т/А; 2 томлик 1-том. Тошкент, 1960.
3. Муқимий, Т/А; 2 томлик 2-том. Тошкент, 1960.
4. Hasanov H. Muhammad Aminxo'ja Muqimiy hayoti va faoliyatining o'rganilishi. Oriental Renaissance: innovative, educational, natural and social sciences, Vol.1 ISSUE 1, ISSN 2181-1784, February, 2021
5. milliycha. uz

AN INSIGHT INTO THE PERSONALITY OF ALEXANDER FEINBERG

Dildora Muhammadjonova,

Student of Uzbekistan state world languages university

Abstract. *This article explores the life and work of the Russian poet Alexander Feinberg, highlighting his contributions to literature and his unique poetic voice. It delves into Feinberg's background, influences, and the historical context of his writing. The study also analyzes key themes in his poetry, emphasizing his distinctive style and the impact of his work on contemporary literature. Through a comprehensive overview, this article aims to provide a deeper understanding of Feinberg's significance within the literary canon.*

Key words: Uzbek literature, education, poetry collections, nation, translations.

Аннотация. *Эта статья исследует жизнь и творчество русского поэта Александра Файнберга, подчеркивая его вклад в литературу и его уникальный поэтический голос. В ней рассматриваются фон, влияния и исторический контекст его творчества. Исследование также анализирует ключевые темы в его поэзии, акцентируя внимание на его особом стиле и влиянии его работы на современную литературу. Посредством комплексного обзора эта статья стремится углубить понимание значения Файнберга в литературном каноне.*

Ключевые слова: узбекская литература, образование, поэтические сборники, фольклор, переводы.

Annotatsiya. *Ushbu maqolada shoir Aleksandr Faynbergning hayoti va ijodi yoritiladi, uning adabiyotga qo'shgan hissasi ta'kidlab o'tiladi. Maqolada Faynbergning adabiyotga ta'siri, noyob shoirlik ovozi tahlil etiladi, shuningdek, uning she'riyatidagi asosiy mavzularni yoritib, uning o'ziga xos uslubini namoyish etadi.*

Kalit so'zlar: *O'zbek adabiyoti, maorif, she'riy to'plamlar, xalq, tarjimalar.*

Alexander Feinberg, born in Tashkent, a prominent city in Uzbekistan, has made a remarkable transition from Uzbek literature to the global literary stage. He was born on November 2, 1939, with blue eyes and a promising future, Feinberg's early life was marked by significant challenges and personal hardships. These experiences have served as a source of inspiration and a valuable example for many. Feinberg's father, born in 1891 in Gatchina near St. Petersburg, and his mother, born in 1904 in Moscow, contributed to his formative years. Feinberg's deep affection for Uzbeks, unwavering love for Uzbekistan, and loyalty to his homeland are evident in his writings. He credits Tashkent with saving him during the tumultuous periods of his life. In his words, "My hometown is Tashkent," he states. "I am in the capital of Russia. Here it is. I feel Moscow in the palm of my hand. I look at the history of this city from the window of the eighteenth floor. I looked at the horizon and felt disillusionment. Disillusionment! During the revolution, this city abandoned my mother at the doorstep of Magadan. Only Tashkent embraced her after many years, warming her in the cold."

Feinberg's formative years, coinciding with the harrowing times of World War II, were crucial. He reflects on the significant lives saved due to the conflict in

Tashkent, including his own family, who arrived in 1937 and welcomed his birth in 1939. These reflections vividly illustrate the harsh realities and significant events of his early life.

Despite these adversities, Feinberg's passion for learning and literature grew, propelling him toward a promising future. After completing his primary education, he pursued further studies at Tashkent Topographical College. Following his successful graduation, Feinberg continued his education at the Tashkent University Faculty of Philology and Journalism, enrolling in the part-time department. His burgeoning talent and interest in literature became evident, leading to several years of work with the University Publication.

Feinberg graduated from the journalism faculty and authored several books, which garnered international recognition. His works were published not only in Uzbekistan but also in Russia, St. Petersburg, Israel, and the United States. The publication of his first poetry collection, "Etude," marked the beginning of his career at the Writers' Union of Uzbekistan. His literary contributions soon gained global attention, blending Eastern and Western cultures, traditions, and customs in his poetry. Among his notable works are "Change," "Youth" ("Yunost"), "New World" ("Noviy mir"), "Eastern Star" ("Zvezda Vostoka"), and "New Volga" ("Novaya Volga"). His poetry collections, including "Free Sonnets" (1984) and "Sonnets" (1990), were published in Tashkent, Moscow, and St. Petersburg, reflecting the acceptance of modern literature during the Soviet era.

Feinberg's profound love and talent for literature became an integral part of his identity. As President Shavkat Mirziyoyev of Uzbekistan stated, "Literature is the heart of the nation; it reflects the spirituality of the nation. In today's challenging times, it is essential to reach the heart of individuals, utilize the power of literature effectively, and direct it towards noble purposes. We create, study the legacies of our great ancestors, and have established all conditions necessary to cultivate a literature worthy of our culture."

Feinberg also approached Uzbek poetic and artistic works with great dedication. His translations played a crucial role in introducing Russian audiences to the masterpieces of Uzbek literature. Notably, Feinberg translated the epic and poetic works of Alisher Navoi and other prominent Uzbek poets. In Moscow, he translated O'tkir Hashimov's "Rebellion of Spirits" and Abdulla Oripov's poetry collections, contributing to the global dissemination of Uzbek literary heritage.

Conclusion. In one of his essays, Feinberg expressed, "There is happiness on my forehead. I live in the independent country of Uzbekistan... Uzbek writers have supported me significantly throughout my literary journey. Abdulla Oripov, Erkin Vahidov, and many others have been invaluable. Throughout my career, I have been fortunate to receive friendship and support from numerous writers, artists, musicians, and other professionals." He proudly considered himself a child of Uzbekistan, cherishing his life in the country until his passing at the age of 69 in Tashkent, the city he loved. In recognition of his contributions and respect earned among Uzbeks, numerous events commemorating Alexander Feinberg are held annually in Uzbekistan.

References

1. Hojiev Rukhsatbegim "THE IMPORTANCE OF UZBEK PEOPLE AND UZBEKISTAN IN THE ARTISTIC CREATION AND LIFE OF ALEXANDER FEINBERG".
 2. Alexander Feinberg "An attempt to autobiography".
 3. Ziyamukhamedov, A. T. (2021). CONCEPT OF OBSHCHESTVA I CHELOVEKA V NOVELLAX PU SUNLINA. Sociosphere, (3). 23-31.
 4. Mahbuba, R. (2022). THE ROLE OF STUDENT-STUDENT INTERACTION IN EFL CLASSROOMS. Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture, 2(2), 63-66.
 5. Pozilova, S., Rasulova, N., Khalilova, S., Aliyeva, N., & Rasulova, M. (2020). The role of creative education in the development of lifelong learning in an Innovative society: Ways to organizing. Journal of Critical Reviews, 7(7), 379-383.
 6. Mikhail Knizhnik "Living Poet" Published in The Jerusalem Journal. Number 31, 2009.
 7. http://ziyouz.com/images/poets/aleksandr_faynberg.jpg
-

5-SHO'BA. TA'LIM TIZIMIDA BUXORO ADABIY MUHITI VAKILLARI IJODINI O'RGANISH VA O'QITISH MUAMMOLARI

ABDURAUF FITRAT IJODINI O'QITISH MUAMMOLARI

To'rayeva Umriniso Rahmatovna
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada Abdurauf Fitrat tomonidan yaratilgan "Oila" asari va uning o'zbek adabiyoti tarixi hamda bugungi kun uchun ahamiyati ochib berishga harakat qilindi. "Oila yoki oila boshqarish tartiblari" asari bugungi kunda jamiyatimizda global muammoga aylanib borayotgan oilaviy nizolarni oldini olish, ota-onalarga va yoshlarga ibrat bo'ladigan bir qancha masalalarga bag'ishlanganligi bilan nihoyatda ahamiyatli.

Kalit so'zlar: Abdurauf Fitrat, "Oila" asari, ilmiy-nazariy, nasriy-nazmiy asarlar, oila masalalari.

Аннотация. В статье предпринята попытка раскрыть произведение «Семья», созданное Абдурауфом Фитратом, его историю в узбекской литературе и его значение на сегодняшний день. Работа «Семья или процедуры управления семьей» чрезвычайно важна, поскольку посвящена нескольким вопросам, являющимся уроком для родителей и молодежи, профилактике семейных споров, которые становятся сегодня глобальной проблемой в нашем обществе.

Ключевые слова: Абдурауф Фитрат, «Семья», научно-теоретические, прозаико-поэтические произведения, проблемы семьи.

Annotatsion. The article attempts to reveal the work "Family" created by Abdurauf Fitrat, its history in Uzbek literature and its significance today. The work "Family or family management procedures" is extremely important because it is devoted to several issues that are a lesson for parents and youth, the prevention of family disputes, which are becoming a global problem in our society today.

Key words: Abdurauf Fitrat, "Family", scientific-theoretical, prose-poetic works, family problems.

Abdurauf Fitrat ijodini o'qitish o'zbek adabiyoti va adabiyot tarixi darslari uchun muhim masalalardan biri sanaladi. Fitrat tomonidan yaratilgan ilmiy-nazariy, nasriy-nazmiy asarlar uning millat va jamiyat haqidagi fikr-mulohazalari, shuningdek, ma'naviyatga oid tushunchalari o'quvchilarga o'zbek adabiyoti, milliy ma'naviyat mavzularida o'qish va tadqiqot olib borish imkoniyatini beradi. Bunday muammolar o'qituvchilar uchun Fitratning ijodini o'rganish, tahlil qilish, va tushunish jarayonida muhim ahamiyat kasb etadi.

Abdurauf Fitratning ijodini o'rganish va tahlil qilish jamiyatning turli sohalarida faoliyat olib borayotgan o'zbek adabiyotshunoslari, filolog tadqiqotchilar tomonidan tahlil va tadqiq qilingan.

Uning birgina “Oila yoki oila boshqarish tartiblari” asari bugungi kunda jamiyatimizda global muammoga aylanib borayotgan oilaviy nizolarni oldini olish, ota-onalarga va yoshlarga ibrat bo’ladigan bir qancha masalalarga bag’ishlanganligi bilan nihoyatda ahamiyatli.

Fitrat ushbu asarida oila qurish zaruratidan tortib, oila a’zolarining bir-biri bilan o’zaro munosabatlari, ota-ona, farzandlarning huquq va burchlari, hatto yangi tug’ilgan chaqaloqlarni tarbiyalash va bu jarayonda yosh onalar o’zlarini qanday tutishlari kerakligigacha bo’lgan masalalarni yoritishga harakat qilgan. Ijtimoiy omil sifatida oilaning jamiyatdagi o’rni, farzandlarning ijtimoiy-axloqiy, mehnat tarbiyasiga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, sog’lom, ma’rifatli oila muhitida o’sgan bolaning jamiyat rivojidagi faolligi, yurt kelajagi uchun ahamiyatli inson bo’lib yetishuvida alohida ahamiyat kasb etishi nazariy jihatdan asoslangan. Ma’lumki, oilaning va unda yashovchi, tarbiyalanuvchilarning ma’naviy-axloqiy qiyofasi ajdodlarimizdan bizga o’tgan bilim va tajriba, axloqiy-madaniy qadriyatlar negizida shakllanadi va rivoj topadi. Shu nuqtai nazardan ehtiyojimiz yuksak bo’lgan ushbu asarni yozishda Fitrat shunchaki o’z qarashlari asosida emas, balki Sharq va G’arb mutafakkirlarining bu mavzudagi qarashlari hamda Qur’oni karim oyatlari, hadislarni ham o’rgangan va tahlil qilgan.

Fitrat ushbu asarida: “Xalqning harakati, davlatmand bo’lishi, taraqqiyotga erishuvi, baxtli bo’lib izzat-hurmat topishi, jahongir bo’lishi yoinki, faqir bo’lib xor-zor bo’lishi, baxtsizlik yukini tortib e’tibordan qolishi, o’zgalarga tobe, qul va asir bo’lishi bolalikdan o’z ota-onalaridan olgan tarbiyalariga bog’liq” ekanligini ta’kidlaydi. Yana qaysidir millatning oilalarida totuvlik bo’lmasa, axloq-odob me’yorida bo’lmasa, o’sha millatning taraqqiyoti va saodati shubha ostida qoladi, deydi. Iymonim komilki, oila saodati va baxti uchun qabul qilingan eng maqbul qonun islomiy qoidalaridir. Lekin dunyoda eng badbaxt oilalar ham biz musulmonlardan chiqmoqda. Buning sababi oila tutishda amal qiladigan qoidalarimiz Qur’on hukmlariga ziddir, deydi.

Asarning “Uylanish mumkin bo’lganda qanday xotinni tanlash lozim” degan bobida uylanish erkaklarni shahvatdan saqlashi, kimni uylanishga kuchi yetmasa, ro’za tutishi kerakligini, chunki ro’za shahvatni fahshga yaqinlashtirmasligini juda chiroyli ifoda etgan. Asarda olamlar sarvari Payg’ambarimiz Muhammad Mustafo salollohu alayhi vasallam insonlar uchun uylanishni sunnat deb bilib, bizga shuni tashviq va targ’ib etganlar. “Uylaninglar va o’z nufuzlaringizni ziyoda qilinglarkim, qiyomat kuni men sizlarning ko’pligingiz bilan faxrlanaman”, deganlar.(Said abu Hilol r.a.dan rivoyat qilinadi.) “Tug’maydigan qari ayollarga uylanmang, Qiyomat kuni men boshqa ummatlarimga nisbatan sizlarning ko’pligingiz bilan faxrlanaman.

Yuqoridagilardan anglashiladiki, Fitratning “Oila” asari o’z davri va bugungi jamiyatimizning asosiy bir bo’g’ini bo’lgan oila masalalarini hal etishda, ayniqsa, yosh yigit-qizlar uchun juda katta maktab vazifasini o’taydi. Qachonki, ushbu asar maktab darsliklari yoki fan sifatida ta’lim tizimiga kiritilsa.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Fitrat. Oila yoki oila boshqarish tartiblari. – Toshkent. Ma’naviyat 2000, 8-b

-
2. To'raeva U. R. Definition and research methods of Uzbek modern literature // Current research journal of philological sciences. – 2021. – T. 2. – №. 10. – С. 104-107.
3. Turaeva U. R. Determination of characteristics of Uzbek jadid schools and literature // наука и инновации в ххi веке: актуальные вопросы, открытия и достижения. – 2021. – С. 154-156.
4. Rakhmatovna T. U. UDC: 82.09. 575.1 Literary critic begali kasimov is a researcher of modern literature // scientific reports of bukhara state university. – С. 114.
5. Rakhmatovna T. U. Research of heritage of representatives of Uzbek literature of the period of national renaissance // principal issues of scientific research and modern education. – 2022. – T. 1. – №. 7.
6. Torayeva U. The Tatar press and Turkestan Jadidism In The researches of Begali Kasimov // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – T. 8. – №.
7. Torayeva U. O'zbek jadid adabiyoti va jahon ijtimoiy-adabiy harakatchiligi masalasining tadqiq etilishi // Центральноазиатский журнал междисциплинарных исследований и исследований в области управления. – 2024. – T. 1. – №. 3. – С. 206-211.
8. Raxmatovna T. U. Study of Begali Kasimov's Activity in Literary Studies and Scientific Biography of the Scientist // Best Journal of Innovation in Science, Research and Development. – 2024. – T. 3. – №. 3. – С. 869-875

O'QUVCHILARNING AXLOQIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHDA HADISLARDAN FOYDALANISH

Sariboyeva Maqsuda O'rinboyevna,
Guliston davlat universiteti p.f.n. dotsent

Annotatsiya: Maqolada hadislarining axloqiy, ma'naviy-ma'rifiy tomonlarini o'rganish orqali bolalarda sog'lom fikr va badiiy tasavvurlarni takomillashtirish kutilgan natijani berishi hamda bugungi kunning eng dolzarb muammolaridan biri ekanligi tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Hadis, Al-Buxoriy, ta'lim va tarbiya, metod, ma'naviyat, "Al Jome' as-sahih", hamkorlik, komil inson, yosh avlod, savol-topshiriqlar.

Аннотация: В статье анализируется роль и эффективность изучения моральных, духовных, воспитательных аспектов хадисов в воспитании и совершенствовании здоровомыслящих детей, а также рассматривается актуальная проблема современности.

Ключевые слова: Хадис, Аль-Бухари, образование и обучение, метод, духовность, "Аль-Джаме ас-Сахих", сотрудничество, совершенный человек, молодое поколение, вопросы и задания.

Abstract: The article analyzes the moral and spiritual-educational aspects of hadiths, exploring how they can enhance healthy thinking and artistic imagination in

children. It also discusses the relevance of this topic as one of the most pressing issues of our time.

Keywords: *Hadith, Al-Bukhari, education and upbringing, methods, spirituality, "Al Jame' as-Sahih", collaboration, ideal person, younger generation, questions-assignments.*

Mustaqillik yillarida adabiy ta'lim jarayonida shoir yoki yozuvchilar hayoti va ijodini o'rgatish vositasida yoshlarga fidoyi, iste'dodli so'z san'atkorlarini ibrat qilib ko'rsatish; ijod namunalarini tahlil talqin qilish orqali ular shaxsiyatiga o'quvchini yaqinlashtirish, fazilatlari va o'ziga xos tafakkur tarzini, ruhiyatini anglatish, har bir ijodkorning betakror badiiy olami, e'tiqodi, dunyoqarashi mohiyatini tushunishiga ko'maklashishi eng samarali yo'l ekanligi isbotlandi.

Bugungi kunda fikrga qarshi fikr, g'oyaga qarshi g'oya, jaholatga qarshi ma'rifat qudrati bilan kurashish har qachongidan ko'ra muhimroq ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlarni Vatanga muhabbat, boy tariximizga, ajdodlarimiz yaratgan ulkan ma'naviy boylikka sadoqat ruhida tarbiyalash; el-yurt manfaatlari yo'lida yashab, mehnat qiladigan yurtsevar, millatparvar, fidoyi yoshlarni tarbiyalash davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. O'quvchi-yoshlar qalbida yuksak insoniy tuyg'ular chuqur ildiz otishi jamiyat ma'naviy hayotiga o'z ta'sirini ko'rsatadi, ma'naviyatning qudratli kuchga aylanishi tezlashadi.

Dunyo shiddat bilan o'zgarib, barqarorlik va xalqlarning mustahkam rivojlanishiga raxna soladigan turli yangi tahdid va xavflar paydo bo'layotgan bugungi kunda ma'naviyat va ma'rifatga, axloqiy tarbiya, yoshlarning bilim olish, kamolga yetishga intilishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham muhimdir [1,71].

Ta'lim jarayonida o'quvchi-yoshlar o'rtasida yozuvchi, shoir va allomalarning asarlaridagi yetuk g'oyalarni singdirish, ibratli xususiyatlarni shakllantirish katta o'rin tutadi. Buning uchun kitobxonlik darajasini yuqoriga ko'tarmoq lozim.

Yurtboshimiz 2016-yili Islom hamkorlik tashkiloti Tashqi ishlar vazirlari kengashining 43-sessiyasi ochilish marosimida: "Dunyo xaritasida yana bir ilmiy markaz paydo bo'ldi. Bu markaz mamlakatimizga ilm, baraka olib keladi. Yoshlarimizga bilim, kuch beradi. Bu yerda o'qiganlar, ziyoratga kelganlar katta ma'naviyat, ma'rifat oladi", degan edi.

Ta'lim bosqichlarida el hurmatiga sazovor bo'lgan, hayot yo'li yoshlar uchun ibratga aylangan, asarlari esa ular ma'naviyatini yuksaltirishga xizmat qiluvchi so'z san'atkorlari ijodini o'rgatish adabiy ta'limning dolzarb muammolaridan hisoblanadi. Jamiyatimiz ma'naviy hayotini yuksaltirish bevosita yoshlarni ma'naviy barkamol insonlar sifatida voyaga yetkazish masalasi bilan chambarchas bog'lanadi.

Komil shaxsning ma'naviy dunyosini shakllantirishda ota-bobolarimizning ulkan madaniy-ma'rifiy meroslaridan biri hadisi sharif sanaladi. Hadis o'z-o'zini tarbiyalash vositasi hisoblanadi. Asrlar davomida millatimizning e'tiqodi bo'lgan islom dini axloqiy mezonlarining targ'ibotchilaridan biri Imom al-Buxoriyning axloq-odob, ta'lim-tarbiya sohasidagi meroslarini targ'ib qilish bugungi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

A.Bolibekovning ta'kidlashicha: "Hadislarni o'qitishdagi asosiy tadbirlardan biri o'quv tahlilidir. Tahlil orqaligina o'quvchilarni hadis olamiga olib kirish mumkin.

Ustalik bilan qilingan o'quv tahlili bolalarni milliy qadriyatlarga yaqinlashtiradi, o'quvchilar xulqida ezgu ma'naviy sifatlarning shakllanishini ta'minlaydi" [3,17].

Hadisi sharifni o'qitish masalasiga qadim-qadimdan e'tibor berilgan. Maktabda bolalar hadislardan namunalar o'qishgan, yod olishgan.

Jaloluddin Suyutiyning "Jomi'u-s-sag'ir" kitobi maktab o'qituvchilari-o'quvchilari uchun darslik vazifasini bajargan. 1991- yili Teshoboy Ziyoyev "Yuz bir hadis" risolasini yaratdi [4,3]. M.Pazilovaning "O'quvchi ma'naviyatini hadislar vositasida shakllantirishning pedagogik asoslari" kabi tadqiqotlari mavjud [6, 162].

VIII asrdan hadislarini to'plash ishlari boshlangan. Qur'ondan keyingi o'rinda turuvchi hadislar ishonchli manbadir. Hadislarning mavzu doirasi juda keng bo'lib, unda inson axloqining deyarli barcha jabhasi aks etgan.

Maktab darslarida o'qish, ona tili, adabiyot, odobnoma, ma'naviyat asoslari, davlat va huquq asoslari, tarix va jahon dinlari tarixi darslarini o'tish jarayonida hadislar orqali mana shu tuyg'ularni o'quvchilar ongiga singdirish mumkin.

Istiqol davriga kelib ta'lim tizimida adabiyot o'qitish muammolariga sog'lom va xolis yondashila boshlandi.

Imom Buxoriyning elga manzur bo'lgan ijodi adabiyotga doir bilimlar hosil qilishda, ezgu ma'naviy sifatlarni shakllantiradi. Bunda o'quvchi-yoshlar ongiga ta'lim jarayonida Ismoil al-Buxoriy hadislaridagi g'oyalarni singdirish, ibratli xususiyatlarni shakllantirish katta o'rin tutadi.

Ulug' alloma birgina "Al-Jome' as-sahih" ("Ishonchli majmua") asari ustida o'n olti yil ish olib borgan. Va olti yuz ming hadisni to'plab, 7275 tasini tanlab olgan. Shuningdek, "Al-Jome' as-sahih" asaridan odob-axloq mavzuiga bag'ishlangan hadislarini tanlab olib, alohida kitob holiga keltirgan. Bu kitob Al-adab al-mufrad ("Adab durdonalari") deb nomlangan bo'lib, bu asar 1322 ta hadisni o'z ichiga olgan [7,10].

Beshinchi va to'qqizinchi sinfda o'rganish uchun alloma Imom Buxoriyning hadislarini berilgan. O'qituvchi 9-sinfda o'quvchilarning 5-sinfda o'qigan, yod olgan hadislarining unutilib ketmasligini ta'minlash maqsadida yana bir bor eslatishi lozim.

9-sinfda hadislarini o'rganish uchun uch soat ajratilgan. O'quvchilar hadis ma'nolarini egallab bo'lishgach, quyidagi qo'shimcha savol va topshiriqlar asosida olgan bilimlarini mustahkamlasalar foydali bo'ladi.

Qo'shimcha savollarning kuchi shundaki, ular avval o'rganilgan bilimlarga tayanadi, o'quvchilarning aqliy faoliyatini ma'lum darajada yengillashtiradi. Bu o'rinda avval o'zlashtirganlarni takrorlash emas, balki o'rganilgan bilimdan yangi yo'nalishda foydalanish talab qilinadi [8, 138]. Masalan:

1. *"(Ey, inson), Parvardigoringiz sizlarga yolg'iz Uning o'zi ibodat qilishlaringizni hamda ota-onaga yaxshilik qilishlaringizni amr etdi. Agar u ikkovidan biri yoki har ikkisi sening qo'l ostingda keksalik yoshiga etsalar, ularga qarab "uf" tortma va ularning so'zlarini qaytarma! Ularga (doimo) yaxshi so'z ayt! Ular uchun mehribonlik bilan xorlik qanotini past tut – xokisor bo'l va: "Parvardigorim, meni (ular) go'daklik chog'imdan tarbiyalab-o'stirganlaridek, sen ham ularga rahm-shafqat qilgin", deb haqlariga duo qil!" [9, 197]*

Ushbu hadis orqali o'zingizga qanday xulosalar chiqardingiz? Fikringizni asoslang.

2. Inson bu foniyl dunyoga faqat molu dunyo to'plash uchungina kelmagan. Odamzod hayotda yashar ekan, eng avvalo, nafsning to'qligiga erishmog'i kerak. Nafsning to'qligiga erishmoq uchun esa moddiy boylikka emas, balki ma'naviy boylikka ega bo'lish lozim. *Ochko'zlik, xudbinlik, ta'magirlik ma'nolari jamlangan hadislardan misollar keltiring.* Nafsoniy hissiyotga berilib ketish oqibatlari haqida o'ylab ko'ring.

3. Nimalarni xayolini surardim. Shu to'rtta yetimning ertasini o'ylaymanda, bolam. Tag'in bu yetimlarning bittaginasi o'g'il, uchasi qiz. Endi o'n beshga o'tdi... Qaysi burchakka, qaysi chor devorga bosh suqmang, o'n beshta yetim yuvuqsiz qo'lini cho'zib: "Amaki non Bering", deydi. ... Ha, mayli, shu yetimlarning ham peshonasiga yozgani bordir. ...

O'qituvchi G'afur G'ulomning "Mening o'g'rigina bolam" hikoyasidan parchani o'qib bergach, ushbu hikoyadagi voqealarga mazmunan hamohang bo'lgan hadis ayting va daftaringizga yozing topshirig'ini beradi. Natijada, bu hadislarda ilgari surilgan insonparvarlik, yetimparvarlik, mehr-oqibat kabi his-tuyg'ular o'quvchilarda shakllana boradi.

4. Mumtoz adiblarimiz, ma'rifatparvarlik hamda jadid adabiyoti namoyandalari ijodida farzandga ilm berish, xususan qiz bola tarbiyasi borasida teran fikrlar bor. Darslikdagi qiz bola haqidagi hadisning mazmunini hamkorlikda guruhingiz bilan munosabat bildiring (143-b).

5. Darslikda berilgan hadislardagi badiiy tasvir vositalarini aniqlang.

Ushbu o'quvchilarni faoliyatga undaydigan savol-topshiriqlar ularning o'zlashtirishiga ijobiy ta'sir qiladi. Darslikda berilgan hadislar haqidagi nazariy ma'lumotlar hadis matnlarining chuqur o'zlashtirilishiga qaratilgan [5, 139].

Demak, darslikdagi va o'qituvchi o'zi tuzib kelgan topshiriq hamda har bir ibratli jumla o'zaro suhbat va munozara yordamida izohlansa, hadisning mazmunigina o'zlashtirib qolinmay, balki ularda axloqiy sifatlar shakllanadi.

O'quvchi Imom Buxoriy hadislarini olamiga chuqur kirgani sari o'zida shaxslik sifatlarini kashf eta boradi. Chunki ular o'quvchilarda mehr, hurmat, ota-onaga, vatanga sadoqat kabi insoniy fazilatlarini uyg'otadi.

Imom Buxoriy hadislarini go'zal axloqni shakllantiradi, insonni ma'naviy kamolotga yetkazadi. Komillik mazmunida o'tmishimizning boy ma'naviy merosi, ulug' mutafakkirlarimizning ilg'or ta'limoti, tafakkur durdonalari mujassamlashganki, ular ma'naviy-axloqiy tarbiyada muhim va qimmatli manba hisoblanadi. Chunki, o'tmish ma'naviy-axloqiy tafakkuri ilm-ma'rifat, ta'lim-tarbiya sohasidagi benazir fikrlar, axloqiy qarashlar bugungi taraqqiyot uchun ham, yosh avlod kamoloti uchun ham nihoyatda ahamiyatlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh. M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. – T.: "O'zbekiston" 2017. – 592 b.

2. Ал-Бухорий. Адаб дурдоналари. – Т.: "Ўзбекистон", 1990. – 199 б.

-
3. Болибеков А. Ўқувчиларда миллий истиқлол ғоясини шакллантиришда ҳадислардан фойдаланиш. || “Тил ва адабиёт таълими”. 2000 йил. 6-сон. 17-бет.
 4. Зиёев Т. Юз бир ҳадис. – Т. 1991. – 46 б.
 5. Йўлдошев Қ, Қодиров В, Йўлдошбеков Ж. 9-синф учун дарслик-мажмуа. – Т.: “O‘zbekiston” NMIU, 2019. – 368 б.
 6. Пазилова М. Ўқувчи маънавиятини ҳадислар воситасида шакллантиришнинг педагогик асослари. – Т.: 2004. –162 б.
 7. Уватов У. Донолардан сабоқлар. – Т.: 1994. – 93 б.
 8. Ҳусанбоева Қ. Адабий таълим жараёнида ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатишнинг илмий-методик асослари. Пед.фан.док....дисс. – Т.: 2004. – 262 б.
 9. Қуръони Карим. – Т.: Чўлпон, 1992. – 767 б

**THE METHODOLOGICAL SIGNIFICANCE OF SADRIDDIN AYNII’S
AUTOBIOGRAPHICAL TALE “ESKI MAKTAB”
IN TEACHING CHILDREN’S LITERATURE**

Amonov Ulug’murod Sultonovich

Associate Professor, Bukhara State Pedagogical Institute

Ph.D. (Doctor of Philosophy)

Saparova Shahlo Ramazonovna

Bukhara State University

Faculty of Art Studies and Pedagogy

Ph.D. Candidate, Department of Pedagogy

Annotation: *This article analyzes Sadriddin Ayniy’s story “Eski maktab” (1935) and highlights its significance in children’s literature. The work is autobiographical and recounts Ayniy’s childhood school experiences. The story depicts the harsh conditions and severe punishments in the old school, as well as the ineffective teaching methods used. It reveals the challenges faced by students and the impact of these experiences on their education. Ayniy’s narrative illustrates the problems of traditional schooling and underscores the importance of modern educational reforms. Through his efforts to establish new-style schools and develop educational materials like the textbook “Yoshlar tarbiyasi” (1909), Ayniy’s contributions to improving the education system are also emphasized.*

Keywords: *Sadriddin Ayniy, “Eski maktab”, Children’s literature, Autobiography, School experience, Old schools, Teacher punishments, Educational reform, Jadid reformers, Teaching methods, Textbooks, Modern education, Historical school conditions.*

Sadriddin Ayniy’s short story “Eski maktab” (1935) is a seminal work in Uzbek children’s literature that provides a vivid depiction of early 20th-century educational practices. As an autobiographical narrative, it offers a personal glimpse into the author’s childhood and his experiences within the traditional school system of his time. The story portrays the stark contrast between the idealized expectations of schooling and the harsh realities faced by students.

In "Eski maktab," Ayniy reflects on the deplorable conditions of his childhood school, characterized by its cramped, poorly lit rooms and the severe disciplinary methods employed by teachers. These conditions serve as a backdrop to the story's exploration of the educational challenges and the psychological impact of such an environment on young learners. The narrative not only highlights the deficiencies of the old schooling system but also underscores the need for educational reform.

Ayniy's account is a powerful commentary on the educational landscape of his era, revealing how outdated practices hindered learning and personal development. His efforts to reform the educational system, alongside other Jadid reformers, played a crucial role in advancing the quality of education in Central Asia. This introduction sets the stage for a deeper examination of "Eski maktab" and its significance in understanding the evolution of educational practices and the role of reformers in shaping modern education.

Among Sadriddin Ayniy's works, the story "Eski maktab" (1935) occupies a significant place in children's literature. The work is autobiographical and recounts the childhood experiences and school days of the esteemed Ayniy. The protagonist of the story, at the age of six, goes to a school in front of the village mosque. Upon entering the school with noble hopes, all his expectations are shattered. The story describes the school as follows:

“Men maktabga bordim, maktab bizning uyimiz kabi keng, to'rt eshikli, yorug' va tinch bo'lmay torgina bir xonada hujradan iborat edi. Uning ikki eshigi bor bo'lib, buning biri bir tavaqali va bu eshik ko'pincha yopiq turar edi. Ikkinchi eshigi darcha bo'lib, uch gaz bo'yi va yarim gaz eni bor. Bu darchaning oldi domla (maktabdor)ning o'tiradigan joyi edi. Darchalarga esa parda qilingan (derazasi qog'oz bilan qoplangan) va qog'ozga esa qor yomg'irning ho'llab yirtib yubormasligi uchun zig'ir moyi surtilgan, bu moyli qog'oz ko'chaning chang va tuprog'ini o'ziga ola berib, qozon sochiq kabi qop-qora kirlanib ketgan edi, agar yanglishmasam, domlanning tug'ilgan beri sovun yuzini ko'rmagan, benihoya kirlanib bitgan basharasiga o'xshar edi. Shuningdek maktabning haligi aytganim derazasidan darsxonaga hech bir yorug'lik kirmas edi” (the text's meaning: “I went to the school, and it was not as spacious, bright, and peaceful as our home; instead, it was a small room resembling a cell. It had two doors, one of which was a single-leaf door that was usually kept closed. The other door was a window that was three gaz high and one and a half gaz wide. This window was where the teacher (maktabdor) sat. The windows were covered with curtains (paper) and the paper was coated with linseed oil to prevent it from being torn by rain. This oily paper accumulated street dust and dirt and became as black as a pan cloth. If I am not mistaken, it resembled the teacher's face, which had not seen soap since birth, extremely dirty and worn out. Moreover, no light came into the classroom through the mentioned window.”)

Thanks to the efforts of enlightened reformers like Sadriddin Ayniy, today we study in spacious and well-lit modern classrooms, and these improvements are ongoing.

Reflecting on the old school, it is evident that the education provided to children resembled giving grain to livestock. The children's cries seemed to lift the school's

roof to the sky. To keep the child in school, the father promises him a reward. The teacher instructs a slightly older student (khalfa) to teach the child the writings on the blackboard. The child recites "alif, be, te, se" from memory without understanding the writings. This method of learning continues. As soon as the teacher leaves, the students engage in wrestling and making noise in the classroom, playing archery (kamonboziy). When the teacher returns and sees the commotion, he punishes the children. The khalfa, starting trouble, binds the children's legs tightly and beats them. To muffle the cries of those in pain, he orders the remaining students to continue studying. The most distressing part is that, in this school where children aged four to twelve study, the children witness another method of punishment. After beating the khalfa, they rub salt into the wounds on the broken legs and press it in with their hands until it reaches the flesh between the torn skin. The lessons in the school consisted only of rote memorization. Realizing this, the father enrolls his son in a girls' school. Since the students at the girls' school are girls, there is no noise; after lessons, they sweep, wash clothes, and if there is time, they play with dolls. They also make a "boy" doll for the child, and in the game, the child's doll becomes a groom for 10-12 "girl" dolls. The father teaches the child the abjad (alphabet) at home. He spends an hour every day with his son. As a result, the child beats a young mulla in an abjad contest at the New Year (Navruz) festival, but he still does not fully master reading and writing.

Test

1. In the story "Eski maktab," how is the school described?
 - A) The school was spacious, bright, and equipped with modern facilities.
 - B) The school was narrow, red, and made of wood.
 - C) The school was small and dark, described as having four doors.
 - D) The school was built with high-quality materials and was well-lit.
2. How is the teacher's method of teaching described?
 - A) The teacher provides individual attention to students for practice.
 - B) Children memorize the alphabet without understanding it, and are punished when the teacher returns.
 - C) The teacher incorporates modern technology into lessons.
 - D) The teacher uses additional activities alongside reading and writing.
3. What kind of punishments did the children experience in the school?
 - A) Children were punished by their parents at home.
 - B) Children were punished by the school administration.
 - C) Children were punished by other students.
 - D) Children were severely punished by the khalfa.
4. What information is given about the difficulties children faced in the school?
 - A) The school provided a pleasant learning experience for children.
 - B) Children faced serious problems due to random difficulties.
 - C) The school's lessons did not create difficulties for the children.
 - D) The school involved harsh punishments and significant challenges for the children.
5. How did the children learn to read and write?

-
- A) They learned at home with the help of their parents.
 - B) They learned through their experiences in a new school.
 - C) They learned by attending a girls' school.
 - D) They learned with the assistance of the khalfa in the school.
6. What was the aim of Sadriddin Ayniy's story "Eski maktab"?
- A) To highlight the advantages of modern schools.
 - B) To reveal the difficulties and shortcomings of old school education.
 - C) To suggest new methods for improving children's learning.
 - D) To showcase modern technologies in the school.

Answers

1. C - The school was small and dark, described as having four doors.
2. B - Children memorize the alphabet without understanding it, and are punished when the teacher returns.
3. D - Children were severely punished by the khalfa.
4. D - The school involved harsh punishments and significant challenges for the children.
5. C - They learned by attending a girls' school.
6. B - To reveal the difficulties and shortcomings of old school education.

The story "Eski maktab" is a work cherished equally by primary school students and their future teachers. During the reading of the story, one can vividly imagine what primary schools were like at the beginning of the last century, how teachers conducted their lessons, and what methods and tools were used both during and outside the classroom. As noted at the beginning, this autobiographical story depicts how, as a child, Ayniy was reluctant to attend this old school. He would cry to his father out of fear of the harsh punishments administered by the teacher and the general roughness among the children. To reform such schools, Sadriddin Ayniy, alongside other Jadid reformers, undertook several initiatives. In Bukhara, he established new-style schools and developed textbooks and teaching materials for them, such as the textbook "Yoshlar tarbiyasi" (1909). Due to his significant contributions, the name of our esteemed Ayniy has been honored by having streets named after him and statues erected. His works continue to be studied to this day.

References

1. Amonov U.S. O'zbek folklorshunosligi xrestomatiyasi. Toshkent: "Paradigma", 2018, 99-120-p.
2. Amonov U.S. Armug'on yo'lqinlar. Toshkent: "Turon zamin ziyo" 2017.
3. Amonov U.S. O'zbek tili. Toshkent: "Muharrir" nashriyoti. 2011.
4. Amonov U. S. Turkiston o'lkasida usuli jadid maktablarining shakllanish jarayoni, muammolari va taraqqiyoti //Pedagogs jurnali. – 2022. – T. 1. – №. 1. – C. 412-414.
5. Амонов У. С. Научный подход а. Фитрата к пословицам //Современные тенденции развития науки и технологий. – 2016. – С. 5.
6. Amonov U. S., Saparova S. R. The mother tongue textbook of the primary school in Elbek's interpretation //Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 11. – №. 6. – C. 403-407. 8.

7. Amonov Ulug'murod Sultonovich, Saparova Shahlo Ramazonovna "Elbek – bolalar adabiyotini o'qitish metodikasining asoschisi" "Ayniyy vorislari" 2023.p.73-77 https://buxdu.uz/media/jurnallar/Ayniyy/Ayniyy_vorislari_1_2023.pdf.
8. Amonov U. S. Folklore in the works of Abdurauf Fitrat //Theoretical & Applied Science. – 2016. – №. 10. – С. 9-12.
https://www.researchgate.net/publication/309593503_FOLKLORE_IN_THE_WORKS_OF_ABDURAUF_FITRAT
<https://www.semanticscholar.org/paper/FOLKLORE-IN-THE-WORKS-OF-ABDURAUF-FITRAT-Amonov/dcc79abce08ba4602c2dc5b5ae3a87b345797d63>
9. Amonov U. S. Abdurauf Fitrat is one of the earliest researchers of uzbek folklore. "Academicia" An International Multidisciplinary Research Journal, India. June 2020. 669-673p. DOI:10.5958/2249- 7137.2020
<https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=10&issue=6&article=096>

СОЗДАНИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ НА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ УРОВНЯХ

Равианов Махмуд,

профессор Навоийского государственного горного и
технологического университета

Аннотация. *Muayyan fan sohasining rivojlanish darajasi uning asoslari - nazariyasi, kontseptual apparati va usullarining holati bilan belgilanadi. Ijtimoiy lingvistikaga nisbatan bu shuni anglatadiki, uni aniq sotsiolingvistik tadqiqotlar bilan to'ldirgan holda, sotsiolingvistika nazariyasini yaratish, uning metodlarini ishlab chiqish va kontseptual apparatni tizimlashtirishga e'tibor qaratish zarur.*

Kalit so'zlar: terminologik lug'atlarni yaratish tamoyili, kontseptual apparati, sotsiolingvistik tadqiqotlar.

Абстрактный. *Уровень развития той или иной отрасли науки определяется состоянием ее основ - теории, понятийного аппарата и методов. Применительно к социолингвистике это означает, что, пополняя ее конкретными социолингвистическими исследованиями, необходимо обращать внимание и на создание теории социолингвистики, разработку ее методов и систематизацию понятийного аппарата.*

Ключевые слова: принцип создания терминологических словарей, понятийный аппарат, социолингвистические исследования.

Abstract. *The level of development of a particular branch of science is determined by the state of its foundations - theory, conceptual apparatus and methods. In relation to sociolinguistics, this means that, when supplementing it with specific sociolinguistic studies, it is necessary to pay attention to the creation of a theory of sociolinguistics, the development of its methods and the systematization of the conceptual apparatus.*

Keywords: principle of creating terminological dictionaries. conceptual apparatus, sociolinguistic studies.

Без разработки данных фундаментальных проблем социолингвистические исследования надолго останутся фрагментарными, непригодными для широких обобщений и теоретических выводов. Эти опасности для социолингвистики тем более реальны, что социолингвистические проблемы, во-первых, в той или иной степени, в том или ином аспекте рассматриваются в трудах специалистов других отраслей знания (социологов, этнографов, политологов, философов), с другой стороны, они широко обсуждаются общественностью. Отсутствие единой теоретической базы, естественно, способствует разнобою, отсутствию единого подхода, мешает взаимопониманию.

На современном этапе развития языкознания существующие словари лингвистических терминов [Марузо 1960]; Ахманова 1966; Лингвистический энциклопедический словарь 1990), а также энциклопедия социолингвистики [Пачев 1993] не покрывают всего исследовательского поля лингвиста, не дают ответов на вопросы о значении того или иного термина. Сама наука о языке стала многоаспектной, многоотраслевой, и каждая из отраслей имеет собственную, специальную терминологию. Таким образом, одной из важных задач современной социолингвистики является анализ и систематизация понятийного аппарата - совокупности понятий, используемых в социолингвистических исследованиях.

Проблема создания социолингвистической терминологии в научной литературе поднималась не раз [Maskey 1991; Brann 1989]. В 2003 г. вышел в свет "Социолингвистический глоссарий" П. Траджилла [Trudgill 2003]. П. Траджилл выделяет основные концепты и наиболее часто используемые термины социолингвистики (580 слов). Внимание автора обращено на различные направления социолингвистики, на традиционную и современную диалектологию, на варианты английского языка, которые представляют особый интерес для социолингвистов. Приводятся ссылки на классические социолингвистические исследования. Особое внимание уделено миноритарным языкам, пиджинам, креольским языкам. Статьи изложены ясным прозрачным языком, термины даны в алфавитном порядке со ссылками. Книга является переработанной, дополненной, расширенной версией "Введения в язык и общество" 1992 г.

В 1993 г. на болгарском языке была издана "Малка енциклопедия на социолингвистита" А. Пачева, являющаяся первой попыткой создания энциклопедического словаря по социолингвистике. В теоретической части книги социолингвистика осмысливается как научная дисциплина междисциплинарного характера, раскрывается ее теоретический и понятийный аппарат, рассматриваются методы сбора и анализа социолингвистических данных, очерчивается круг проблем, связанных с языковой жизнью общества. 100 энциклопедических статей образуют понятийное поле социолингвистики, около 400 терминов имеют краткие определения и отсылки к соответствующей энциклопедической статье, в энциклопедию включен предметный указатель и библиография (770 заглавий). Лексикографическое описание термина содержит этимологию и эквиваленты на русском и английском языках. Автором было

использовано около 300 основных источников, что отражено в рубрике "Литература" в конце каждой статьи. Как отмечает в предисловии автор, энциклопедия сочетает особенности почти всех справочных жанров: энциклопедии, словника, справочника, библиографии и др., что делает ее доступной и удобной информационной книгой, необходимой как специалистам, так и широкому кругу читателей, интересующихся социальными проблемами языка. Однако следует отметить, что автор не ставил задачу широкого охвата терминов и понятий, которыми пользуются социолингвисты: его задачей было познакомить с основным терминологическим аппаратом социолингвистики. Этой задаче подчинена и структура энциклопедической статьи, в которой все внимание сосредоточено на раскрытии значения термина, но отсутствует анализ его как члена терминологической системы (не указаны лексическая сочетаемость, прагматический компонент и др.).

Социолингвистика - наука, объект которой постоянно подвергается серьезным изменениям, что находит отражение в динамике ее терминологической системы: постоянно появляются новые термины и терминоподобные выражения, некоторые устаревают или становятся стилистически маркированными. Меняется сама социолингвистика, постепенно уходит публицистичность ее терминологии и совершенствуется понятийный аппарат. Подвижность, временная зависимость предмета социолингвистики требует постоянного обновления и переосмысления социолингвистических терминов. Потому что «Закон о гос. Языке» Рес.Узбекистан (1995) требуют новые перспективы социолингвистических исследований, в том числе составление терминологических словарей.

Создание словаря социолингвистических терминов имеет не только теоретическое значение, как зачастую рассматривают эту задачу ученые других стран. Она является актуальной проблемой, одной из составляющих процесса языкового строительства, разворачивающегося в Узбекистане.

Необходимость создания словаря социолингвистических терминов обусловлена задачами формирования фундамента самой социолингвистической науки, повышением общественной значимости социолингвистических знаний в период реформ общественной, экономической и культурной жизни. Проблемы языковой политики, социальных функций языка, языка печати, телевидения, образования совершенно естественно касаются каждого гражданина, причем в многонациональной стране всегда встает вопрос выбора языка для разных сфер общения, создаются условия для его использования в политических целях - для социального давления, повышения социального престижа отдельных групп населения, вытеснения представителей "чужой" языковой общности с территории "исконных" жителей и т. п.

Границы сознательного воздействия общества на язык, языковые права личности и языковые права нации, гражданство и язык, государственный и официальный язык, языковой суверенитет личности, охрана языков малочисленных народов, - эти и ряд других сложнейших проблем языкового

законодательства, вызванного ростом национального самосознания народов, стали активно дискутироваться в прессе, на радио и телевидении последних десятилетий. Эти обсуждения сложнейших социолингвистических проблем в среде неспециалистов привели к "размыванию" и искажению социолингвистических терминов, их значения. Так, например, функции языка межнационального общения как средства межличностного спонтанного неофициального контакта смешиваются с функциями того же языка в деловом межличностном общении, т. е. сфера межличностного общения не отграничивается от сферы делового (официального) общения, языковые права народов противопоставляются языковым правам личности, языковая ситуация трактуется упрощенно, в бытовом ее понимании, без учета всей сложности явления и т. д. Эти, на первый взгляд, незначительные терминологические расхождения в сочетании с общей социолингвистической неосведомленностью людей и недостаточной разъяснительной работой в связи с принятием законов о языках приводили к социальному дискомфорту значительной части населения.

Однако необходимо помнить о реальных границах функционирования того или иного языка, которые обусловлены рядом социальных, экономических и культурных параметров (количеством языковой общности, способами ее расселения, традициями применения языка в разных сферах жизни народа, связью языка с национальной культурой, экономическими факторами и др.). Думается, что слово "возрождение", являясь эмоциональным и расплывчатым, более приемлемо для публицистики, а для научной литературы более точным, на наш взгляд, является термин "восстановление функций языка" или же "гармонизация языковых функций", т. е. приведение их в соответствие с социальными потребностями и культурными притязаниями народа.

Совершенствуя понятийный аппарат, необходимо учитывать, что терминологические системы разнятся в зависимости от ориентации авторов на соответствующую лингвистическую традицию (Запада, Востока или же отечественную). Каждая из традиций получила подкрепление, поддержку, дальнейшую разработку в конкретных социолингвистических исследованиях, что, конечно, не исключает определенной универсальности понятийного аппарата. Толкования некоторых социолингвистических терминов, имеются в некоторых словарях, отражающих терминологическую систему других, смежных отраслей знания [Исаев 2001].

Тем не менее, нельзя считать, что теоретические основы социальной лингвистики уже заложены, а другие ее фундаментальные части (понятийный аппарат, методы) наконец разработаны. Дело в том, что, на наш взгляд, основанием любой социолингвистической теории не может быть ни та или иная теория языка, ни какая-либо теория социума в отдельности. Необходим рациональный синтез социальной и лингвистической теории. Конечно, можно было бы считать, что разночтения социолингвистических терминов, о которых говорилось выше, являются вариациями концептов в разных функциональных разновидностях социолингвистического текста (научных, научно-популярных,

научно-публицистических). Однако для развития терминологии в разных функциональных разновидностях языка прежде всего необходима интеграция, систематизация и наличие единого (или концептуально разных для различных школ) определения термина. Видимо, социолингвистика в определенной степени повторяет в своем развитии путь лингвистической терминологии, которая, как известно, во многих языках начиналась с учебников, религиозных или научно-популярных переводных текстов [Михальченко 1982].

В своем развитии терминология проходит ряд стадий: систематизация, нормализация, унификация и стандартизация, причем эти стадии логично следуют одна за другой. Следует отметить, что степень совершенства терминологии той или иной отрасли науки в значительной мере зависит от развития самой науки.

На каком же этапе развития находится социолингвистическая терминология? Каков ее теперешний статус и потенциал? Состояние отечественной социолингвистики нельзя оценить однозначно, поскольку она, с одной стороны, переживает своеобразный расцвет в связи с новым периодом языкового строительства, определяющим ее социальную востребованность, актуальность, а с другой стороны, наблюдаются и тормозящие, негативные моменты, так как решением задач восстановления социальных функций языков, созданием письменностей занимаются зачастую люди, далекие от социолингвистики, не имеющие опыта социолингвистических исследований, не знакомые с мировой практикой. В таких условиях тем более нежелательны и опасны терминологические "лакуны", разногласия, а также некомпетентность в толковании основных понятий семантического поля "язык - закон", вызванные разногласиями между юристами и лингвистами.

Наиболее реальные результаты в разработке понятийного аппарата социолингвистики может дать создание словаря социолингвистических терминов, в процессе работы над которым уточняются основные понятия этой области науки: ее определение, содержание, проблематика, круг основных понятий, объект и предмет, соотнесенность с другими разделами языкознания и с другими науками. Иначе говоря, такая работа должна способствовать определению социолингвистики как одной из комплексных наук, находящейся на стыке социологии и лингвистики. Вместе с тем социолингвистические исследования требуют осмысления данных этнографии, истории. Это делает особенно трудным вычленение корпуса собственно социолингвистической терминологии и придание словарю нормативного характера. Надо полагать, это дело будущего. Для начала необходимо провести возможно более полную инвентаризацию специальной лексики, т. е. создать словарь-тезаурус. Прежде всего необходимо было составить словник и дать простые, элементарные толкования каждого термина. Следующий этап работы - составление подробных словарных статей. Одним из итогов работы может быть словарь-минимум социолингвистических терминов, необходимый для педагогической практики.

Сложной является проблема разграничения и объединения в одном словаре понятийных систем отечественной и зарубежной социолингвистики. Терминотворчество в области социолингвистики на территории бывшего Советского Союза и за рубежом традиционно разнятся даже по принципам терминообразования. Так, например, одно из фундаментальных понятий социолингвистики "функция языка". Разновидности функций языка в отечественной и зарубежной социолингвистике представлены по-разному: язык, используемый на всей территории проживания языковой общности, называется панлект (panlect), на большей части территории - макролект (macrolect), на маленькой ее части - микролект (microlect); родной язык - эндолект (endolect), чужой язык - экзолект (exolect), язык всего народа данной местности - демолект (demolect), одного из регионов - хоралект (choralect), этнической группы - этнолект (ethnolect); агролект, технолект, юрилект, интерлект, идеолект, политолект - для обозначения функций языка, обладающего юридическим статусом [Brann 1989].

Следует также учесть, что термины могут быть недостаточно определенными, могут использоваться с разными значениями, например, дихотомия L1 - L2 (язык1 - язык2). L1 - "первый язык" может обозначать такие разные понятия, как "язык, выученный первым" (origin), "язык, чаще всего употребляемый" (function), "язык, лучше всего известный" (competence) и "язык этнической, национальной, социальной и т.п. принадлежности" (identity). Это свидетельствует о необходимости поиска разных терминов для разных понятий, что собственно и делается в процессе конкретных социолингвистических исследований.

В узбекской социолингвистике сложилась традиция описательного выражения концепта путем применения правильно ориентирующих слов. Собственно эта традиция идет от грамматической терминологии (напр., существительное воспринимается в нашем сознании как производное от сути, числительное - от числа, местоимение - от вместо имени и т.д.), в которой суть лингвистического термина раскрывается в семантике слова. Эта традиция дала такие терминологические сочетания, как язык с максимальными общественными функциями, язык с минимальными общественными функциями, мировые языки, языки международного общения, языки межнационального общения, региональные языки, язык коренной национальности, язык титульной нации, язык малой этнической группы и др. Таким же наглядным примером могут служить также названия социальных функций языка в разных сферах общения: функция преподавания в высшей школе, функция языка публицистики, функция языка делопроизводства и т.д. Видимо, в таком подборе терминов мог иметь значение и момент социальной актуализации, т.е. желания авторов социолингвистических трудов быть понятыми разными слоями населения, а не только специалистами. Правда, позже в отечественной социолингвистике появились более удобные термины, способные возглавить словообразовательные ряды, лишенные описательного характера, образованные по аналогии с традиционными интернациональными

терминами лингвистики: социалема, социолингвема, лингвема, функцема. Однако сейчас, когда социальная лингвистика получила признание, а актуальная социолингвистическая проблематика широко обсуждается в средствах массовой информации, видимо, пора переходить к более строгому отбору терминов, пригодных для научного общения в этой области.

Социолингвистика на территории Узбекистана и за рубежом является бурно развивающейся отраслью науки, связи между терминами определяются, устанавливаются в процессе исследований, поэтому пока унификации и стандартизации терминологии не может быть. На данном этапе возможна лишь инвентаризация, систематизация терминологической лексики, причем с ориентацией на дифференциацию терминов по разным традициям и школам. Конечно, информативный словарь социолингвистических терминов может сыграть значительную роль в интеграции указанных традиций, в выработке единого метаязыка для социолингвистических исследований.

В словарь будут включены наиболее значимые и частотные социолингвистические термины. Материалом для такого словаря служат выписки из многочисленных социолингвистических исследований (книг, статей, диссертаций, словарей других отраслей науки). Дефиниции предпочтительно выписываются из указанных текстов, и лишь при невозможности сделать это дефиниции терминов составляют авторы словаря по материалам текстов, извлеченных из разных источников. При наличии определений в словарях лингвистических терминов, энциклопедическом словаре и др. определения могут быть заимствованы оттуда. В таком случае необходимым требованием становится вычленение социального аспекта и иллюстрация термина извлечениями из социолингвистических источников.

Как показывается в проекте словарная статья в словаре складывается из следующих частей:

Интеграция и стандартизация социолингвистической терминологии - дело будущего. Как известно, стандартизированная терминология имеет одну форму для одного концепта и избегает всех видов полисемии. Интеграция в области социолингвистической терминологии для разных традиций - отечественной и зарубежной - пока отчасти возможна лишь на концептуальном уровне и реже - на уровне словесного выражения. Концептуальное единение в российской социолингвистической традиции может быть подкреплено и в области словесного выражения при условии большей ориентации терминотворчества на интернационализацию терминологической системы социолингвистики.

Литература

- 1.Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.
- 2.Дешериев Ю.Д. Социальная лингвистика. К основам общей теории. – М., 1977.
- 3.Исаев М.И. Словарь этнолингвистических понятий и терминов. – М., 2001.
- 4.Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
- 5.Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960.

6. Михальченко В.Ю. Литовский язык в сфере высшего образования // Развитие национальных языков в связи с их функционированием в сфере высшего образования. – М., 1982.
7. Никольский Л.Б. Синхронная социолингвистика: теория и проблемы. – М., 1976.
- Никольский Л.Б. Внутриэтнические и межэтнические связи: глоссарий. – М., 1985 (рукопись).
8. Пачев А. Малка енциклопедия на социолингвистиката. – Плевен, 1993.
9. Солнцев В.М., Михальченко В.Ю. Предисловие // Языковая ситуация в Российской Федерации: 1992. – М., 1992.

INGLIZ TILINI O'QITISHDA INTERFAOL METODLARNING AHAMIYATI

Karimova Shaxnozaxon Karimovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti o'qituvchisi, PhD

Usmonova Mushtariy Jalol qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti talabasi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz tilini o'rgatishda interfaol usullarning ahamiyati o'rganiladi va bu texnikalar o'quvchilarni qiziqtirish, muloqot qobiliyatlarini rivojlantirish va til bo'yicha ko'nikmalarni oshirishda an'anaviy usullarga nisbatan samaraliroq ekanini ta'kidlaydi. Interfaol texnikalar nafaqat til o'zlashtirishni kuchaytirishi, balki tanqidiy fikrlash, motivatsiya va hamkorlikni rivojlantiradi. Qolaversa, bu maqola ingliz tilini o'qitish usullarining tarixiy rivojlanishini tahlil qiladi, interfaol yondashuvlarning asosiy afzalliklarini ko'rib chiqadi va ularning amalga oshirilishidagi muammolarni muhokama qiladi.*

Kalit so'zlar: Interfaol usullar, kommunikativ kompetensiya, jamoa bilan ishlash, raqamli vositalar, raqamli texnologiya, muloqot qobiliyati.

Аннотация. В этой статье рассматривается важность интерактивных методов в преподавании английского языка и утверждается, что эти методы более эффективны, чем традиционные методы, для вовлечения учащихся, развития коммуникативных навыков и улучшения языковых навыков. Интерактивные методы не только улучшают овладение языком, но и развивают критическое мышление, мотивацию и сотрудничество. Кроме того, в данной статье анализируется историческое развитие методов обучения английскому языку, рассматриваются основные преимущества интерактивных подходов и обсуждаются проблемы их реализации.

Ключевые слова: Интерактивные методы, коммуникативная компетентность, работа в команде, цифровые инструменты, цифровые технологии, коммуникативные навыки

Abstract. This article examines the importance of interactive methods in English language teaching and argues that these techniques are more effective than traditional methods in engaging students, developing communication skills, and improving language skills. Interactive techniques not only enhance language acquisition, but also develop critical thinking, motivation and cooperation. In

addition, this article analyzes the historical development of English language teaching methods, considers the main advantages of interactive approaches and discusses the problems of their implementation.

Keywords: *Interactive methods, communicative competence, teamwork, digital tools, digital technology, communication skills*

Bugungi shiddat bilan rivojlanayotgan dunyoda ilm-fan va texnologiya ham jadal rivojlanmoqda. Har bir sohada taraqqiyot oldinga siljigani kabi til o'rganish sohasida ham katta o'zgarishlar amalga oshirilmoqda. Xorijiy tillarni, xususan ingliz tilini o'rganishga bo'lgan talab kundan kunga ortib bormoqda. Shu munosabat bilan mamlakatimizda chet tillarni o'qitishning yangi bosqichi, yangi davri boshlandi. Har bir mavzuni yangi innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanib, talabalarga yetkazish bugungi ta'limning asosiy talablaridan biridir. Shuni inobatga olib, zamonaviy o'qituvchi chet tilini o'qitish jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanishi, interfaol va innovatsion usullar, kommunikativ vositalarni qo'llashi talab qilinadi.

Hozirgi kunda ingliz tili global aloqa vositasiga aylangan bo'lib, xalqaro savdo, ta'lim va madaniyatlararo almashuvlarda muhim o'rin tutadi. Shuning uchun ingliz tilini o'rgatish usullari qiziqarli va samarali bo'lishi zarur. XXI asrda ingliz tili global aloqa tili sifatida yetakchi o'rinni egallab, turli kasblar va akademik sohalarda muhim vositaga aylangan. Natijada, ingliz tili ona tili bo'lmagan mamlakatlarda ingliz tilini o'qitish (ELT) muhim tadqiqot yo'nalishiga aylandi. Ingliz tilini o'qitishning an'anaviy usullari – asosan yodlash va grammatik mashqlarga asoslangan – bugungi o'quvchilarning talablarini qondirish uchun yetarli emas. Buning o'rniga, o'quvchilarning faol ishtirokini, tengdoshlar bilan hamkorlikni va raqamli vositalardan foydalanishni talab qiluvchi interfaol o'qitish usullarining qiymati tobora oshib bormoqda.

Yillar davomida olimlar til o'qitish usullarining rivojlanishini o'rgandilar. Bu jarayon Grammatika va Tarjima metodidan (GTM) Kommunikativ til o'qitishga (CLT) o'tishni o'z ichiga oladi. Ingliz tilini o'rgatishning dastlabki yondashuvlari yodlash, lug'at ro'yxatlari va matnlarni tarjima qilishga asoslangan bo'lib, ko'pincha haqiqiy muloqotning ahamiyatini e'tibordan chetda qoldirgan [1,12]. Grammatika va Tarjima metodi (GTM) aniqlikka katta e'tibor qaratgan, ammo bu usulda tilni amaliy o'rgatish imkoniyatlarini deyarli bermagan.[2, 32].

Interfaol o'qitish usullariga o'tish 20-asr oxirida CLT usuli bilan boshlandi, u haqiqiy til ishlatilishining kundalik hayotdagi ahamiyatini ta'kidladi. Brownga ko'ra, CLT tinglash va so'zlash ko'nikmalarini birinchi o'ringa qo'yib, o'quvchilarga guruhli muhokamalar, rollarni o'ynash va muammolarni hal qilish kabi haqiqiy vazifalar orqali tilni mashq qilishga undaydi[3,126]. Ushbu o'quvchi markazli yondashuv tinglovchilarni faollik, tanqidiy fikrlash va hamkorlikka undab, ularning ishtirokini oshiradi[4.305]. Shuningdek, Dörnyei va Csizér tomonidan o'tkazilgan tadqiqotlar motivatsiya va qiziqishning tilni o'zlashtirishda muhim omillar ekanligini ko'rsatdi. Interfaol usullar darslarni yanada jonli, qiziqarli va hayotga moslashtirish orqali o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi[5,273]. Bundan tashqari, raqamli vositalar, masalan, til o'rgatish dasturlari va interfaol onlayn platformalar, ingliz tilini

o'rgatish sohasida inqilob yaratib, o'quvchilarga o'z shaxsiy tezligida interfaol tarzda o'rganish imkonini berdi[6,12].

Ingliz tilini o'qitishda interfaol usullar qator muhim afzalliklarni taklif etadi, jumladan: o'quvchilarni diqqatini tezroq jalb qilish, kommunikativ qobiliyatni rivojlantirish va turli o'quv uslublariga moslashish imkoniyatini beradi. Masalan:

1.Ishtirok va motivatsiyaning oshishi.

Interfaol usullar o'quvchilarni o'quv jarayoniga faol jalb qilish qobiliyati bilan eng muhim afzalliklaridan biri hisoblanadi. An'anaviy ma'ruza asosida o'tiladigan darslardan farqli o'laroq, interfaol usullar guruhli muhokamalar, o'yinlar va rollarni o'ynash kabi faoliyatlar orqali ishtirokni rag'batlantiradi. Richards va Rodgersga ko'ra, o'quvchilar faol ishtirok etgan paytda ular axborotni yaxshiroq eslab qolishlari va tilni chuqurroq o'zlashtirishlari ehtimoli yuqori bo'ladi. Motivatsiyani oshirish ham til o'zlashtirishda muhim ahamiyatga ega[1,35]. Lightbown va Spada tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, motivatsiyaga ega bo'lgan o'quvchilar yaxshiroq natijalar ko'rsatadilar va til o'rganishda duch keladigan qiyinchiliklarni yengib o'tishda ko'proq tirishqoq bo'ladilar. Rollarni o'ynash yoki hamkorlikdagi vazifalar kabi interfaol texnikalar darslarni qiziqarli va o'quvchilarning shaxsiy tajribalariga moslashtiradi, bu esa ichki motivatsiyani oshiradi.

2. Kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish.

Interfaol usullar, xususan Kommunikativ til o'rgatish (CLT) metodi, kommunikativ kompetensiyani – tilni haqiqiy hayotiy sharoitlarda to'g'ri qo'llay olish qobiliyatini rivojlantirishga katta e'tibor qaratadi. Rolli o'yinlar o'ynash, suhbatlar va guruh loyihalari orqali o'quvchilar kundalik muloqotni taqlid qilishadi va shu tariqa ingliz tilida so'zlashish va tinglash ko'nikmalarini rivojlantiradilar. Haqqoniy hayotiy vaziyatlarni imitatsiya qilish orqali o'quvchilar nafaqat lingvistik, balki ijtimoiy va madaniy bilimlarni ham rivojlantiradilar, bu esa ingliz tilida muvaffaqiyatli muloqot qilish uchun muhimdir.[7, 47] Masalan, darsda talabalarning restoran buyurtmasini bajarishi vaziyatida o'quvchilar so'z boyligini, gap tuzishni va talaffuzni amalda o'rganishadi, bu esa ularni haqiqiy hayotdagi shunga o'xshash usulardan foydalanishga yordam beradi.

3.Turli o'quv uslublariga moslashish.

Interfaol usullarning yana bir muhim afzalligi ularning turli o'quv uslublariga moslashish qobiliyatidir. Ba'zi o'quvchilar an'anaviy usullar bilan muvaffaqiyatga erishishi mumkin, ammo boshqalar amaliy yoki hamkorlikdagi o'rganish imkoniyatlari bo'lmaganda qiynalishi mumkin. Guruhli ishlar, raqamli o'quv vositalari va tengdoshlarni o'qitish kabi interfaol texnikalar vizual, eshitish va kinestetik o'rganuvchilarning ehtiyojlariga javob berishga imkon beradi[7,35]. Masalan, vizual yordamlar orqali o'rganadigan o'quvchi videolar va infografikalarni o'z ichiga olgan interfaol raqamli platformalardan foyda olishi mumkin, kinestetik o'rganuvchilar esa til o'yinlari yoki rollarni o'ynash faoliyatlariga afzallik berishi mumkin. Bu moslashuvchanlik barcha o'quvchilarga material bilan o'zlariga qulay bo'lgan tarzda ishlash imkonini beradi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz tilini o'qitishda interfaol usullar an'anaviy yondashuvlarga qaraganda o'quvchilarni ko'proq jalb qilish, kommunikativ

kompetensiyani oshirish va turli o'quv ehtiyojlariga moslashish kabi qator afzalliklarga ega hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press. – P. 286.
2. Larsen-Freeman, D., Anderson, M. Techniques & Principles in Language Teaching. Oxford University Press. 2011. – P.32.
3. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching. Pearson Education. – P. 126.
4. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching. Pearson Education. – P. 305.
5. Dörnyei, Z., & Csizér, K. (2002). Motivational strategies in the language classroom. Modern Language Journal, 86 (3). –P.273-284.
6. Stockwell, G. (2013). Technology and motivation in English-language teaching and learning. Learning and Instruction, 22(1) – P.1-12.
7. Canale, M., & Swain, M. (1980). Theoretical Bases of Communicative Approaches to Second Language Teaching and Testing. Applied Linguistics, 1(1) – P.1-47.

ТИЛ ТАЪЛИМИДА УМУМФИЛОЛОГИК МАНБАЛАРНИНГ ЎРНИ

Бердиев Хусан Холназарович,

Иқтисодиёт ва педагогика университети

нодавлат таълим муассасаси доценти

Аннотация. Мақолада ҳозирги таълим сифатини оширишда дарсликлар материалларини ўрганиш масалаларининг долзарблиги ҳақида фикрлар баён қилинган.

Калим сўзлар: таълим сифати, оғзаки ва ёзма нутқ, нутқ ўстириш, фикрлаш, замонавий метод ва технологиялар.

Абстрактный. В статье описывается актуальность изучения учебников в повышении качества современного образования.

Ключевые слова: качество образования, устная и письменная речь, развитие речи, мышления, современные методы и технологии.

Abstract. The article describes the relevance of studying textbooks in improving the quality of modern education.

Key words: quality of education, oral and written speech, development of speech, thinking, modern methods and technologies.

Маълумки, глобаллашув даврида рақобатбардош кадрлар тайёрлаш ҳозирги таълим олдидаги энг долзарб ва кечиктириб бўлмайдиган масала ҳисобланади. Нафақат филологик йўналишда замонавий талабларга мос мутахассисларни етиштириш, балки ҳар томонлама кўникма ва малакаларга эга авлодни тарбиялашда тарихий-илмий, илмий-лексикографик, бадий-илмий характердаги манбаларни чуқур ўзлаштириш билан бевосита алоқадордир. Шу маънода, талаба-ёшлар тарбиясида давлат тилини ўқитиш самарадорлигини

ошириш, ушбу жараёнда замонавий метод ва технологиялардан фойдаланишнинг янги тамойилларини таълимга татбиқ этиш қанчалик муҳим бўлса, ўқув адабиётлари масаласи ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам, бу масалага давлат аҳамиятига молик иш сифатида қараб келинмоқда.

Ўзбек тили халқнинг миллий руҳи ва ўзлигининг маданий-маърифий олами, миллий ғоясининг асоси ҳисобланади. Бу тил ўз халқи билан бирга, не-не жафоларни бошидан ўтказмади. Не-не истилочилар томонидан бой маданий меросимиз бўлган ноёб қўлёзмалар, адабиётлар йўқ қилинди. Миллат бошида балққан истиқлол сабаб юртга ўзлимиз билан бирга, она тилимиз ҳам қайтди. Ўзбек тилининг мақоми қомусимизда мустаҳкамлаб қўйилди. Бугун она тилимиз нафақат миллий маконда, балки жаҳон минбарларида баралла янграмоқда.

Мамлакатимизда ўзбек тилининг мавқеини ривожлантириш бўйича қабул қилинаётган қонун, қарор, фармон ва дастурлар жамиятимизда давлат тилида иш юритиш, ўзбек тилининг нуфузини янада оширишга, унинг имкониятларидан тўлақонли фойдаланишимизга қаратилгандир. Чунончи, “Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети фаолиятини ташкил этиш тўғрисида”ги 2016 йил 13 майдаги Фармоннинг қабул қилиниши [1], Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг 2019 йил 21 октябрдаги “Ўзбек тилининг Давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармони, шунингдек Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси тузилмасида Давлат тилини ривожлантириш департаментининг ташкил қилиниши тарихий аҳамиятга эга. Шунингдек, Президентимизнинг нутқлари ва асарларида ҳам она тилининг ҳар томонлама раванг топтириш, давлат тилининг нуфузини янада ошириш ишига даъват сифатида мавзуга оид муҳим фикрлар баён этилган [2; 3].

Ушбу давлат ҳужжатларининг натижаси сифатида барча соҳаларда ўзбек тилидан унумли фойдаланиш, ишлаш тизимида давлат тилида иш фаолиятини олиб бориш, лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини такомиллаштириш мақсадида олий таълим муассасалари бакалавр таълим йўналишларида “Давлат тилида иш юритиш” фани ўқув фани сифатида ўқитилиши йўлга қўйилди. Бироқ биргина фаннинг қандайдир даражада ўқитилиши билан кўзланган мақсадга етиб бўлмайди. Бугунги давр талаблари – эртанги кун бунёдкорларининг ёзма ва оғзаки нуқни, дунёқарашини она тили ва адабиётга меҳр билан ҳамоҳанг этиш, уларда китобхонлик кўникмаларини том маънода таркиб топтириш давлат тилининг нуфузини ошириш билан боғлиқ бўлган фанларнинг таълим тизимида кенг ўқитилишини тақозо этади.

Ҳозир таълим сифатини ошириш давр талаби. Бу борада барча фанлардан ўқув адабиётларининг янги авлодини давлат тили нуфузига мос тарзда яратиш, ўзбек тилининг давлат тили сифатида қўлланилишини кенгайтириш, ривожлантириш, илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш иши қай аҳволда эканлигини тасаввур қилиш учун математика йўналиши талабаларига она тили

ўқитилмагани ҳолда филологик таълимда математиканинг ўқитилаётгани, бу мантиқсизлик саводхонликдан жуда ҳам узоқ эканлигида кўриш мумкин.

Замон талаблари ва эҳтиёжлар асосида яратилган ёки яратилажак дарсликлар олдида муайян талаблар қўйилиши табиий ҳол. Шу маънода, дарсликлар материалларини ўрганиш масалалари ҳам долзарб ҳисобланади. Уларда ёшларни ватанпарварлик, қаҳрамонлик, мардлик, фидокорлик, дўстлик, садоқат, инсоф ва адолат каби руҳий-маънавий қадриятлар асосида тарбиялаш ғояси бош мақсад қилиб олинади, бироқ, биринчи навбатда, материал устида ишловчи – талабанинг оғзаки ва ёзма нутқи ривожига хизмат қилишини назарда тутиш муҳим масала.

Дарсликлардан ўрин олган материаллар давр талабидан келиб чиқиб тайёрлангани боис улар талабаларнинг нутқини ўстириш, фикрлаш қобилиятларини янада ривожлантириш миллий истиқлол ғояси билан чамбарчас боғланган миллий ифтихор, ватанпарварлик, миллатлараро тотувлик, динлараро бағрикенглик, маънавийлилик, меҳнатсеварлик, онглилик, инсонпарварлик каби инсоний фазилатларни ўзида мужассам этган матн ва бошқа амалий ишлардан тўласинча фойдаланишни талаб қилади. Бунда, шубҳасиз, қадриятларга алоқадор асарлар материалларининг таҳлили ўзига хос аҳамият касб этади. Ёш авлодининг ижтимоий фаоллигини шакллантириш, маънавий баркамоллигини такомил топтиришда маънавий қадриятларга оид материалларнинг дарсликларда берилиши алоҳида аҳамиятга эга. Шу жумладан, ота-боболаримиз турмуш тарзининг энг ёрқин намунаси сифатида касб турлари ва улар билан боғлиқ қадриятларни асарлар таҳлили давомида ўрганиб бориш таълим ва тарбия жараёнида керакли самаралар беради. Шу билан бир қаторда, тилимиз ҳақидаги билимларимизни мустаҳкамлайди. Масалан, “Девону луғотит турк”даги [4] материалларни адабий парчалар, мақоллар, ҳикматли сўзлар билан боғлиқ равишда ўрганиладиган бўлса, бадиий тафаккурнинг ўзига хос хусусиятлари, шаклланиши ва тараққиёти ҳақида янада муҳим тушунчаларга, миллий тил, миллий онг, миллий мафкура узвийлигига алоқадор тасаввурларга кенг йўл очилиши мумкин. Зеро, ҳар қандай бадиий асар ўша даврга хос бўлган ижтимоий-сиёсий, маънавий-ахлоқий, бадиий эстетик тасаввур-тушунчалар мажмуи сифатида намоён бўлиши баробарида миллий ва умуминсоний қадриятларни англашга ҳам хизмат қилади. Яъни миллатлар ва халқларнинг борилғи, нуфузи ва қадриятлари ҳақида бетимсол маълумотлар беради. Тарихан кимлигимизни англатишда тил материаллари таҳлил этилган асарларнинг ўрни бекиёс. Бинобарин, улар билан амалий тарзда дарсларда танишиш имконияти яратилиши лозим.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентининг 2016 йил 13 майдаги «Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида»ги ПФ-4797 Фармони // Халқ сўзи, 2016 йил, 17 май.

2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга курамиз. – Т.: Ўзбекистон, 2017.

3. Мирзиёев Ш.М. «Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида»ги ПФ-4947-сонли Фармони // Халқ сўзи, 2017 йил, 8 февраль. № 28 (6722).

4. Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик. – Т.: Фан, 1960 - 1963.

RIVOJLANISHIDA NUQSONI BOLGAN BOLALAR PARVARISHIDA TIBBIY PSIXOLOGIYANING O'RNI

Po'latxo'jayeva Malika Rustamovna,

Toshkent davlat pedagogika universiteti dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada oiladagi bemor-nogiron farzandi bo'lgan otalarning, bola atrofidagi yaqinlari va u bilan muloqatga kirishuvchi mutaxassislarining o'zaro aloqalari munosabatlarining o'ziga xos muammo va yutuqlari haqida fikr mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, bemor - nogiron bolaning ijtimoiy moslashuvi haqida muallifning umumiy xulosalari keltirilgan.

Kalit so'zlar: kasallikning etiologiyasi, kasallikning patogenezi, kasallikning klinik shakllari, neyropsixologik kasalliklari reabilitatsiya, abilitatsiya, fizioterapiya, davolovchi jismoniy mashqlar.

Аннотация. В данной статье анализируются сущность и значение между педагогом-дефектологом и врачом в процессе их совместной работы устанавливаются определенные взаимоотношения. В этом случае они принесут больному гораздо больше пользы также, приводятся общие выводы автора о социальной адаптации больного ребёнка.

Ключевые слова: нейрофизиология, нейropsихология, причины заболевания, методы исследования, лфк, физиотерапия, реабилитация, абилитация, механизм развития болезни.

Annotation. This article contains feedback on the specific problems and achievements of parents, who are the patient's patients with disabilities and the relationship with the child's dialogue and communication relations with him. The patient also brings the general conclusions of the author about the social adaptation of the child.

Key words: etiology, pathogenesis, physiotherapy, rehabilitation, abilities, mechanism is explanation, social adaptation, social mobility, social norms, adaptation functions, adaptation structure, classification of social adaptation.

Oilada nogiron bolaga ota-ona va yaqin qarindoshlarning katta e'tibori kerak. Ota-onalar, barcha jihatlarida, o'z farzandlarining kasalligi tufayli chuqur tushkunlikka tushadilar va aziyat chekadilar, shu tufayli ular faol ijtimoiy faoliyatdan chetlashadilar. Ularning butun ichki hayoti kasal bolaga qaratiladi. Ota-onalar shifokorlar va o'qituvchilarga yuqori va ba'zan nojo'ya shiyoyatlar bildiradilar. Onaning psixologiyasi sezilarli darajada o'zgarishi mumkin va buning natijasida ba'zan oilada oila a'zolari va yaqinlari o'rtasidagi qiyin, keskin munosabatlar paydo bo'ladi. Buni shifokor va pedagog-defektologga eslatib o'tish kerak. Bemorning ota-

onasi va qarindoshlari bilan muloqotda ular juda xushmuomalalik ko'rsatishlari va g'azablanishdan, xafagarchilikdan va o'ylamay aytiladigan so'zlardan qochishlari kerak. Ota-onalarning psixologiyasini, ularning muammolarini tushunib yetish, ularning kechinmalariga hamdard bo'lish kerak. Biroq, bu ularning izmida bo'lish, hamma narsada ular bilan kelishishni anglatmaydi. Kasalliklarning rivojlanish mexanizmlari haqidagi noto'g'ri tushunchalar, ko'pincha ota-onalar o'rtasida noto'g'ri qarashlar, bolaning kasal bo'lib tug'ilganligi uchun aybdorlik hissi.

Ba'zida er-xotinlar bir-birlarini kasal bolaning tug'ilishi yoki unda kasallikning rivojlanishi uchun ayblashni boshlaydilar, nazoratsizlik, befarqlik uchun bir-birlarini qoralaydilar. Rivojlanishida jiddiy nuqsonlar bo'lgan bola tug'ilganda oilada ayniqsa qiyin vaziyat yuzaga kelishi mumkin[6,45].

Ba'zi shunga o'xshash hollarda, og'ir nuqsonni davolash mumkin bo'lmaganda, ota-onalar oldiga bolani ixtisoslashtirilgan maktab-internatga o'tkazish masalasini qo'yish joizdir. Bunday taktikani g'ayriinsoniy deb hisoblash mumkin emas. U ota-onalarni doimiy ruhiy jarohatlardan xalos qilishni anglatadi. Oiladagi hayot normal holatga qaytadi. Ota-onalar normal ishlashlari va sog'lom bolalarga tegishli e'tibor berishlari mumkin.

Oiladagi kasal bola odatda katta e'tibor, sevgi, mehr bilan o'ralgan. Ko'pincha, ota-onasi uni haddan tashqari himoya qiladilar, unga kasal ekanligi to'g'risidagi fikrni singdiradilar, unga o'yinqaroq bo'lishga, bolalar bilan muloqot qilishga, unga "issiqxona sharoitlari" yaratishga yo'l qo'ymaydilar. Bu, albatta, bolalarning xarakterli rivojlanishiga ta'sir qiladi. Bunday bolalar ko'pincha xudbin bo'lib o'sadilar. Ularning ko'pchiligida psixopatologik xarakter xususiyatlari rivojlanadi va mustahkamlanadi. Bu "haddan tashqari g'amxo'rlik" ning o'ziga xos sindromlaridir. Bunday hollarda pedagog-defektolog ota-onalarga ularning xatti-harakatlarining noto'g'riligini taktik shaklda tushuntirishi kerak.

Bolalar davolash-profilaktika va ixtisoslashtirilgan muassasalarida ishlaydigan pedagog-defektologlar bolalarga g'amxo'rlik qilish, ularning ota-onalari va yaqinlari bilan ajralish sharoitida bemorlarning ruhiy travmatizmining oldini olish uchun alohida g'amxo'rlik ko'rsatishlari kerak [1, 32].

Nevrologik va ruhiy kasalliklari bo'lgan bolalarni ota-onalaridan (kasalxonada, sanatoriyda, maxsus muassasa) ajratish sharoitida parvarish qilish alohida ahamiyatga ega. Shuni yodda tutish kerakki, bolalar ularni kasalxonaga, sanatoriyga va boshqa muassasalarga joylashtirishga juda sezgir, ular yig'laydilar, injiqlik ko'rsatadilar va ko'pincha ovqat yeyishni bosh tortadilar. Shuning uchun ular ayniqsa yaxshi, ehtiyotkor, mehrli yondashuvga muhtoj. Pedagog-, hayqiriq, jazolashga yo'l qo'yib bo'lmaydi. Tibbiy xodimlar va pedagoglar bolalar uchun onaning o'rnini bosishlari kerak. Bu ayni paytda qiyin va olijanob vazifadir. Bola uchun unga nisbatan mehrli munosabatni his qilish juda muhim: bu holda u pedagogga, shifokorga, hamshiraga, enagaga moslashadi. Kasal bola bilan yaxshi yo'lga qo'yilgan aloqa u bilan olib boriladigan tibbiy-pedagogik ish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Tibbiy deontologiyaning muhim sharti shifokorlar, pedagog-defektolog va boshqa xodimlar o'rtasidagi to'g'ri munosabatlardir.

Pedagog-defektolog va shifokor o'rtasida ularning birgalikdagi faoliyati jarayonida ma'lum munosabatlar o'rnatiladi. Ular rivojlanishning muayyan og'ishlarini tekshirish, davolash va tibbiy-pedagogik tuzatishda umumiy pozitsiyalarga asoslanadilar. Bu munosabatlar ish yuzasidan bo'lishi va bemorning manfaatlaridan kelib chiqishi kerak. Shifokor va pedagog-defektolog bir-birlarini tushunishlari va to'liq kelishilgan holda harakat qilishlari muhimdir. Bunday holda, ular bemorga ko'proq foyda keltiradilar [1, 46].

Bemorni tekshirish jarayonida shifokor tashxis qo'yadi, patologik jarayonning mohiyatini aniqlaydi va nuqsonni tuzatish yo'llarini belgilaydi. So'ngra u tegishli davolanishni amalga oshiradi. Vrach pedagog-defektologga patologik jarayonning mohiyatini, u yoki bu nuqsonni tuzatish imkoniyatini tushuntiradi, keyin ular birgalikda ushbu nuqsonni pedagogik tuzatish taktikasini ishlab chiqadilar.

Pedagog-defektologning ishi bolaning nevrologik va psixologik xususiyatlarini inobatga olgan holda nevropatolog yoki psixonevrologning tavsiyalariga asoslanishi kerak. Fikr almashish jarayonida shifokor va pedagog-defektolog pedagogik mashg'ulotlar va davolash tadbirlarining umumiy dasturini ishlab chiqadilar. Bolani birgalikda tekshirish vaqtida uning potensial imkoniyatlari aniqlanadi. Shifokor va pedagog-defektolog pedagogik va davolash ta'sirlarining yakuniy natijasini taxmin qiladilar, birgalikda davolash taktikasini va mashg'ulotlarning hajmini aniqlaydilar [2, 156].

Bu nafaqat katta insoniy, balki davolash ahamiyatiga ega, chunki bolalar ko'pincha onalari va boshqa yaqin qarindoshlari bilan aloqa yetishmasligidan aziyat chekishadi. Muloqot yetishmovchiligi bolaning rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. Tibbiy-pedagogik ishning bir qismi o'rta tibbiyot xodimlariga topshirilishi kerak. Masalan, davolovchi jismoniy tarbiya bo'yicha guruh mashg'ulotlarini yoki fizioterapiya muolajalarini bola bilan individual muloqot bilan birlashtirish juda foydali. Bunday muloqot jarayonida bolalarga ozodalik ko'nikmalarini o'rgatish kerak. So'z boyligini to'ldirish va to'g'ri talaffuzni o'rgatishga harakat qilish kerak. Vrach va pedagog-defektolog bu borada o'rta va kichik xodimlarni doimiy ravishda o'rgatib borishi kerak.

Shifokorlar va pedagog-defektologlar o'rta va kichik xodimlarga nutq madaniyatini o'rgatishlari kerak. Shuningdek, hamshiralar, agar tashxislar prognostik jihatdan yomon bo'lsa, bemorlarga yoki ularning qarindoshlariga ularni etkazmasliklarini kuzatib borish kerak. Shifokor va pedagog-defektolog bemorlarda tuzalib ketishiga ishonch hosil qilishlari hamda hamshira yoki enaga ularning birgalikdagi ishlariga dissonans olib kelmasligini kuzatib borishlari kerak. Kichik va o'rta tibbiyot xodimlari bemorning ota-onasiga yoki qarindoshlariga keraksiz narsalarni aytmasligi yoki shifokor va pedagog-defektologning harakatlarini shubha bilan muhokama qilmasligi kerak. Shifokor, pedagog-defektolog, o'rta va kichik tibbiyot xodimlarining aniq, kelishilgan harakatlariga erishish kerak [2, 120].

Shifokor va pedagog-defektolog bemorning ota-onasiga yoki boshqa qarindoshlariga ular ham uyda muayyan davolovchi va pedagogik tadbirlarni amalga oshirishlari mumkinligini tushuntirishlari kerak. Uy sharoitida massaj, davolovchi jismoniy mashqlar, maxsus nutq mashqlari va boshqa faoliyat mashg'ulotlarini

o'tkazish mumkin. Ota-onalar yoki qarindoshlarga tegishli davolash-tuzatish choralarini ko'rishni o'rgatish kerak. Ota-onalarni bolaning asab-ruhiy kasalliklarini bartaraf etishni uyda davom ettirish kerakligiga ishonitirish kerak.

Bemorni uyda, maktabda yoki boshqa jamoada nazoratsiz qoldirmaslik kerak. Uning taqdirini kuzatib borish maqsadga muvofiqdir. Vaqti-vaqti bilan bemor bilan uchrashish, uning ehtiyojlarini, tashvishlarini bilish, maslahat va harakat bilan har tomonlama yordam berish kerak. Shuningdek, davolanish jarayonida (kasalxonada yoki uy sharoitida) olingan ijobiy natijalarni mustahkamlash, nuqsonlarni tuzatish uchun bemorni vaqti-vaqti bilan tibbiy muassasaga salomatligini qo'llab -quvatlash ijobiy natija beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Ляпидевский С.С. Невропатология. Естественно-научные основы специальной педагогики: Учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Под. ред. В.И. Селиверстова — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. — 384 с. — (Коррекционная педагогика)

2. Учебно-методическое пособие по дисциплине «Формирование здорового образа жизни у детей» для обучающихся по специальности Педиатрия / Файзуллина Р.А, Самороднова Е.А. и др. // под общ. ред. профессора Р.А Файзуллиной. – Казан: КГМУ, 2019.

THE BENEFITS OF INTEGRATING READING AND WRITING IN THE CLASSROOM ACROSS DISCIPLINES

Ruziyeva Nilufar Xafizovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Safarova Sabrina San'at qizi,

Buxoro davlat pedagogika instituti talabasi

Abstract. *This study investigates the benefits of integrating reading and writing in classroom settings across various disciplines, focusing on how this approach enhances cognitive development, student engagement, and overall learning outcomes. The research examines the correlation between reading-writing integration and improvements in critical thinking, metacognitive awareness, and retention of information among students. A mixed-methods approach was employed, collecting qualitative and quantitative data from diverse educational settings.*

Key words: *reading-writing integration, cognitive development, student engagement, motivation, critical thinking, metacognition, active learning, interdisciplinary education, literacy skills, classroom practices*

Аннотация: *В этом исследовании рассматриваются преимущества интеграции чтения и письма в учебном процессе по различным дисциплинам, особое внимание уделяется тому, как этот подход способствует когнитивному развитию, вовлеченности учащихся и общим результатам обучения. В исследовании изучалась взаимосвязь между интеграцией чтения и письма и улучшением критического мышления, метакогнитивной осведомленности и запоминания информации учащимися. Был использован*

смешанный подход, при котором были собраны качественные и количественные данные из различных учебных заведений.

Ключевые слова: интеграция чтения и письма, когнитивное развитие, вовлеченность учащихся, мотивация, критическое мышление, метапознание, активное обучение, междисциплинарное образование, навыки грамотности, аудиторные занятия.

Annotatsiya. Maqolada turli xil fanlar bo'yicha o'qish va yozishni sinf sharoitida birlashtirishning afzalliklarini o'rganadi, bu yondashuv kognitiv rivojlanish, talabalarning faolligi va umumiy ta'lim natijalarini qanday oshirishga qaratilgan. Tadqiqot o'qish-yozish integratsiyasi va tanqidiy fikrlashni takomillashtirish, metakognitiv xabardorlik va talabalar o'rtasida ma'lumotni saqlash o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganadi. Turli xil ta'lim sharoitlaridan sifatli va miqdoriy ma'lumotlarni to'playdigan aralash usulli yondashuv qo'llanildi.

Kalit so'zlar: O'qish-yozish integratsiyasi, kognitiv rivojlanish, o'quvchilarni jalb qilish, motivatsiya, tanqidiy fikrlash, metakognitsiya, faol o'rganish, fanlararo ta'lim, savodxonlik ko'nikmalari, sinf amaliyoti.

This thesis explores the benefits of integrating reading and writing in the classroom across various disciplines. The study highlights how combining these essential literacy skills enhances cognitive development, promoting critical thinking, analysis, and metacognitive awareness. By engaging students in both reading and writing, educators can create more interactive learning environments that boost student engagement, motivation, and comprehension. The thesis also examines how this integration fosters active learning, improves retention, and supports independent learning through reflective practices. Furthermore, it discusses the value of reading-writing integration in creating a more inclusive and differentiated classroom environment that accommodates diverse learning needs. Ultimately, the integration of these skills prepares students for academic success and equips them with the tools necessary to tackle real-world challenges.

In today's educational landscape, developing students' literacy skills has become a priority across all disciplines. While reading and writing are often treated as separate skills in traditional classrooms, research has shown that integrating them can provide significant benefits for learners. This integration allows students to not only absorb and analyze information more effectively but also to express their understanding in more meaningful ways. By blending reading and writing activities, teachers can create a more dynamic and interactive learning environment that fosters critical thinking, creativity, and deep comprehension. Across various disciplines—from science and history to mathematics and the arts—this approach equips students with the tools they need to engage with content more fully, preparing them for both academic success and real-world challenges. This thesis explores the advantages of integrating reading and writing in the classroom, focusing on how it enhances students' cognitive abilities, engagement, and overall learning outcomes.

One of the primary advantages of integrating reading and writing in the classroom is the enhancement of cognitive development. When students engage in both activities simultaneously, they activate higher-order thinking skills such as

analysis, synthesis, and evaluation. Reading helps students gather information, understand concepts, and form connections between ideas, while writing allows them to organize their thoughts and express their understanding in a clear, structured manner. This reciprocal process strengthens their ability to process information critically and apply it in various contexts (Shanahan, 2016).

In disciplines like science and social studies, for example, reading comprehension enables students to grasp complex theories and historical events. Writing about these subjects then deepens their understanding by requiring them to explain concepts, argue positions, and reflect on their learning. Research has shown that students who write about what they read are better able to retain information and apply it creatively, which supports long-term academic achievement (Graham & Hebert, 2010). According to Graham and Hebert's meta-analysis, students who wrote about texts they read demonstrated significantly higher levels of comprehension compared to those who did not engage in writing activities related to their reading.

Additionally, integrated reading and writing tasks promote metacognition, or the ability to reflect on one's own learning process (Zimmerman & Schunk, 2011). As students write about their reading experiences, they become more aware of their comprehension strategies and thinking patterns. This reflective practice encourages self-regulation, helping students identify areas of confusion and actively seek clarification or additional information. In this way, integrating reading and writing not only strengthens academic skills but also cultivates independent, self-directed learners.

Another significant benefit of integrating reading and writing across disciplines is the boost in student engagement and motivation. When students are encouraged to write about what they read, they become active participants in the learning process. Writing allows them to respond to texts personally, make connections to their own experiences, and engage with the material on a deeper level. According to Applebee and Langer (2013), students who regularly engage in writing tasks related to their reading tend to exhibit more motivation and a stronger commitment to learning. This connection between reading and writing helps students feel more involved in their academic work, resulting in higher levels of engagement.

Moreover, integrating writing into reading activities creates opportunities for authentic learning experiences. Instead of passively consuming information, students are prompted to critically evaluate texts, ask questions, and explore different perspectives. This active participation fosters intrinsic motivation, as students see the relevance of their work beyond the classroom. For example, studies have shown that writing-to-learn tasks, such as summaries, essays, and journals, help students become more invested in the content, leading to improved academic performance (Graham & Perin, 2007).

Furthermore, combining reading and writing allows for differentiation in the classroom, accommodating different learning styles and preferences. Students who may struggle with traditional reading comprehension exercises can express their understanding more creatively through writing. This flexibility increases their confidence and willingness to participate, which contributes to a positive learning

environment (Hidi & Boscolo, 2006). By offering multiple avenues for expression, integrated reading and writing activities create a more inclusive and engaging educational experience.

Integrating reading and writing in the classroom across various disciplines offers numerous benefits that extend beyond improved literacy skills. By engaging students in both reading and writing tasks, educators can enhance cognitive development, promote deeper comprehension, and encourage critical thinking. This integration not only strengthens students' abilities to analyze and synthesize information but also fosters metacognitive awareness, helping them become more reflective and independent learners. Furthermore, the combination of these skills boosts engagement and motivation, as students are given more opportunities to interact with content in meaningful and creative ways.

The advantages of reading-writing integration are particularly evident in how it promotes active learning and caters to diverse student needs, creating a more inclusive classroom environment. Whether in science, history, or any other subject area, the synergy between reading and writing helps students retain knowledge, express their understanding more effectively, and connect with material on a deeper level. As education moves towards more interdisciplinary approaches, the integration of these foundational skills will continue to play a crucial role in preparing students for academic success and real-world challenges.

References

1. Applebee, A. N., & Langer, J. A. (2013). *Writing instruction that works: Proven methods for middle and high school classrooms*. Teachers College Press.
2. Graham, S., & Hebert, M. (2010). *Writing to read: Evidence for how writing can improve reading*. A Carnegie Corporation Time to Act Report. Alliance for Excellent Education.
3. Xafizovna, R. N. (2022). On Linguistic Politeness Theory: Robin Lakoff's Theory of Politeness, Brown and Levinson's Theory of Politeness, Geoffrey Leech's Theory of Politeness. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(6), 66-74.
4. Nafisa K. Cognition and Communication in the Light of the New Paradigm //European journal of innovation in nonformal education. – 2021. – T. 1. – №. 2. – C. 214-217.
5. Ruziyeva Nilufar Xafizovna, & Xolova Madina Boboqulovna. (2022). Politeness In Literary Works: An Overview. *Eurasian Research Bulletin*, 7, 200–206.
6. Xafizovna, R. N. (2022). Discourse Analysis of Politeness Strategies in Literary Work: Speech Acts and Politeness Strategies. *Spanish Journal of Innovation and Integrity*, 5, 123-133.
7. Ruziyeva Nilufar Xafizovna (2021).The category of politeness in different linguocultural traditions. *ACADEMICIA: AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY RESEARCH JOURNAL* 11 (2), 1667-1675.
8. Xafizovna, R. N. . (2022). Linguistic Politeness Theory Review: Yueguo Gu, Sachiko Ide, Shoshena Blum Kulka, Bruce Frasher and William Nolen, Hornst Arndt and Richard Janney. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 2(5), 145–152.

IBN SINO ASARLARIDA MILLIY MA'NAVIY MEROSNING BOLA TARBIYASIDAGI AHAMIYATI

Farangis Murodova G'anisherovna

Alfraganus universiteti "Pedagogika va
psixologiya" kafedrası o'qituvchisi

Annotasiya. *Ushbu maqolada bolaning kelajakda barkamol shaxs sifatida rivojlanishida milliy ma'naviy merosning ahamiyati va imkoniyatlari Abu Ali ibn Sinoning pedagogik va falsafiy qarashlari orqali yoritib berilgan.*

Kalit so'zlar. *Abu Ali ibn Sino, axloqiy qarashlar, komilka yo'l, tarbiy va tarbiyachi munosabati, ma'daniyatlarning turlari, tarbiya nazariyasi, axloqning ko'rinishi.*

Аннотация. *В данной статье через педагогические и философские взгляды Абу Али ибн Сины освещаются значение и возможности национального духовного наследия в развитии ребенка как всесторонне развитой личности в будущем.*

Ключевые слова. *Абу Али ибн Сина, нравственные взгляды, путь к совершенству, отношение воспитателя и воспитателя, типы культур, теория воспитания, взгляд на мораль.*

Annotation. *This article, through the pedagogical and philosophical views of Abu Ali ibn Sina, highlights the significance and possibilities of the national spiritual heritage in the development of the child as a comprehensively developed personality in the future.*

Key words. *Abu Ali ibn Sina, moral views, the path to perfection, the relationship between educator and educator, types of cultures, theory of education, view of morality.*

Sharq qadimdan o'z mutafakir olimlari bilan ulug'lanib kelingan. Chunki bu donishmandlarning ilm-fan sohasiga qo'shgan ulkan merosi umumjahon madaniyati xazinasiga qo'shilgan ulkan boylikdir. Bu meros bilan biz haqli ravishda faxrlanamiz.

Sharqda va'zxonlik-balog'a, balog'at (chechanlik, notiqlik) deb yuritilgan va notiqlik san'ati rivojlanishi bilan nutq oldiga qo'yilgan talablar ham murakkablashib bordi. Buyuk allomalardan Beruniy, Abu Nasr Farobiy, Ibn Sino, Abu Abdulloh al-Xorazmiy, Mahmud Koshg'ariy, Zamaxshariy, Abu Ya'qub Sakkokiylar ham tilga, lug'atga so'z odobi, grammatika va mantiqshunoslik ilmiga doir asarlar yozganlar, boshqa sohalarga doir yozgan asarlarida ham nutq madaniyati masalalariga katta e'tibor berganlar.

Mana shunday Sharq mutafakkirlaridan biri Abu Rayhon Beruniy. Butun umrini ilm-fanga baxshida etgan olim Xorazmdagi notinchliklar tufayli bir muddat Jurjondashoh Qobus huzurida istiqomat qiladi, ilmiy asarlar yaratadi. Qobusga bag'ishlab "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarlarini yozgan. Uning asarida odob-axloq, madaniyat, milliy ma'naviy meros haqida fikrlar keltirilgan. Yuqorida keltirilgan tushunchalarning bolaning tarbiyasidagi ahamiyati olimlarning tahlillari orqali asoslangan.

Axloq – “kishilarning tabiati, muomlasi, xatti – harakati ya’ni insonni shaxs sifatida shakllanib jamiyatga chambarchas bog’lana boshlagandan so’ng ko’zga ko’rinadigan, insonlarga bog’laydigan, undagi yaxshi-yu yomon bo’lgan insoniylikni ochib beruvchi xarakter. Axloq bolaning yoshiga qarab, uning tarbiyasi va tarbiyachisiga qarab, vaqt va zamonga qarab shakllanib boradi. Bilim va ko’nikmalari keyinchalik amaliyoti va malakasi kuchli bo’lgan insonda axloq tushunchasi ham yetarlicha shakllanadi. Va shu mezonga loyiq bo’la boshlaydi. Axloq insonga har jabhada yordam beradi. U insondagi ommaviy madaniyatni (kiyinish, ovqatlanish, o’zini tuta bilishi, gapirish, salomlashish v.k.) ham yaqqol ochib berdi. Kishining ta’lim jarayonida bilimni, ilmni bilish o’rganish, bevosita axloq bilan namoyon bo’ladi. Buyuk bobokalonimiz Abu Ali ibn Sino (980-1037) Buxoroning Afshona qishlog’ida tavallud topgan. Ibn Sinoning tibbiyotga doir o’nlab qo’llanmalari mavjud. G’arbda “Avitsenna” nomi bilan shuhrat qozongan ibn Sino 57yil umrguzaronlik qilgan bo’lsada o’z olamining yetuk vakili bo’lgan. Kamolot sari harakat qilar ekan ibn Sino hayotga, undagi borliqdagi savollarga o’z ma’naviyati bilan javob berar ekan – “Insonning kamoloti, tarbiyasidadir, ya’ni uning fikricha, tarbiya odamda narsa va hodisaga ongli munosabatda bo’lishni rivoj toptirishi kerak. Abu Ali ibn Sino bolaning o’smirligidan uning ma’naviy olami, ruhiyati, tarbiyasiga, uning kelajak uchun foydali yetuk inson bo’lishini xohlar ekan, avvalo bolaning ta’lim tarbiya nazariyasiga alohida e’tibor beradi. Uning nazarida “Onglilik inson baxtining asosidir. Har bir inson kuchli, aqlli, jismoniy jihatdan yetuk bo’lmog’i lozim. Agarda kishida bu xislatlar bo’lmasa tom ma’noda inson jamiyat a’zosi bo’la olmaydi” deydi. Shu bilan birga ta’limga alohida e’tibor berar ekan uning tarbiya nazariyalari quyidagicha: Har bir insonda axloqiylik tug’ma holda bo’lmaydi. Aksincha tarbiya orqali shakllanadi, olimning fikricha faqat o’z shaxsiy manfaati uchun emas, balki boshqalar uchun ham yashaydigan insonni shakllantirish kerak. Buning uchun esa yoshlarda kuchli axloqiylikni, do’stlikni, iroda va e’tiqod kabi tuyg’ularni shakllantirmoq zarur. Pedagog olim Abu Ali ibn Sino o’zining pedagogik qarashlarida oila muhitidagi tarbiyaga alohida e’tibor beradi. “Tadbiri manzil” asarida oila jamiyatining ajralmas qismi ekanini ta’kidlaydi. Oila boshlig’i bola tarbiyasida ham amaliy ham nazariy bilimlarga ega bo’lishi kerak deydi, yana olim oila boshlig’ini bu sohada yetarli bilimi tajribasi bolmasa oila a’zolariga yaxshi tarbiya bera olmaydi. Tarbiya faqat oilaning o’ziga emas bali qo’shni oilalarga ham salbiy ta’sir ko’rsatadi” deydi o’z asarlarida. Ibn Sino yaxshi tarbiya oila farovonligi baxtining asosi, zamini, oila muhitida har qanday holatda bolaning barkamol qilib yetishtirish bolaning ota-onasining asosiy burchi, vazifasi ekanligini ta’kidlaydi. Ibn Sino bola tarbiyasida u bilan yakka holda suhbatda bo’lish usulini tavsiya etadi. Suhbat chog’ida xalqning hikmatli so’zlaridan, ertaklaridan misollar aytib mazmunli, axloq-odoblilik ma’nosini tushuntirmoq eng ma’qul usul. Bola aytilgan gaplarni e’tibor bilan tinglab, suhbatdan mamnunligi sezilganda uning faoliyatidagi yaxshi ishlar maqtovga sazovor ekanligi, kamchiliklarni tuzatmog’i va rag’batlantirilmog’i kerak deydi. Xullas, pedagoglar bola tarbiyasida har xil o’zlari uchun oson va bola uchun foydali bo’lgan bir qancha yangicha to’xtam va fikrlarga kelishgan. Xususan, bola voyaga yetar ekan shakllanar, insonlar bilan jamiyat bilan muloqotga kirar ekan

u shaxs sifatida o'sha jamiyat bilan muloqot qila olmog'i kerak. Ommaviy madaniyat ta'sirni axloqiy qarashlari o'z odobi bilan uyg'unlashtirishi kerak. O'z dunyoqarashini kengaytirmog'i ibn Sino kabi yana bir qancha pedagoglar: A.Avloniy, Termiziy, Imom al Buxoriy, Abdurahmon Jomiy kabi bola tarbiyasida muhim bo'lgan qarashlari bor insonlar asarlaridan mutolaa qilmog'lik joiz. Zero, "Yoshlikda olingan ilm – toshga o'yilgan naqsh kabidir" deydi A.Navoiy. Ilm insonni g'oyatda yetuklikka undovchi bebaho boylik. Ibn Sino o'z davridagi ilmlar tasnifi masalasiga ham jiddiy e'tibor bilan qaradi va bu sohada "Aqsom al-ulum alaqliya" ("Aqliy ilmlar tasnifi") nomli asar yozgan. Unda olim aqliy ilmlarni hikmat – falsafa ilmlari deb olib, ularni nazariy va amaliy qismlarga bo'lgan. Nazariy ilmlar haqiqatni bilishga, amaliy ilmlar yaxshi ishlarni bajarishga qaratilgan. Nazariy falsafa 3 ga bo'linadi:

1) quyi darajadagi ilm, ya'ni tabiatshunoslik (tib, kimyo, astrologiya va boshqalar);

2) o'rta darajadagi ilm — mat. (geometriya, arifmetika, astronomiya, musiqa);

3) oliy darajadagi ilm — metafizika (ilohiyot). Amaliy falsafa ham uchga (axloq, iqtisod va siyosat) ga bo'linib, birinchisida bitta shaxs, uning fe'l-atvori qanday bo'lishi haqida; ikkinchisida insonlarning oilada, xo'jalik ishlarida bir-biri bilan munosabatlari qanday bo'lishi va uchinchisida shahar yoki o'lka miqyosida kishilarning bir-biri bilan munosabati qanday bo'lishi, davlatni idora qilish haqida gap boradi. Bu turkumlar ham mayda tarmoqlarga bo'linib ketadi. Asarda 29 ilm tarmog'i tilga olinadi, Ibn Sino haqiqiy axloqiy fazilatlarga va ideal jamoaga shu mavjud dunyoda erishuv mumkin, jamiyatda insonlar o'zaro yordam asosida yashashlari kerak deb ta'kidlaydi. Jamiyat kishilarning o'zaro kelishuvi asosida qabul qilinadigan adolatli qonunlar yordamida boshqarilishi lozimligini aytadi. Jamiyat a'zolarining hammasi bu qonunga itoat etishlari, qonunni buzish va adolatsizlik jazolanishi lozim. Agar hokim podshoning o'zi adolatsizlikka yo'l qo'ysa, xalqning unga qarshi qo'zg'oloni to'g'ri va jamiyat tomonidan qo'llab-quvvatlanmog'i kerak, deb hisoblaydi. O'zining axloq to'g'risidagi fikrlarida insonlarning kundalik ishlaridagi eng zarur axloqiy munosabatlarga, kamtarlik, izzathurmat, jasurlik, to'g'rilik, sofdillik kabi xulqiy qoidalarga alohida e'tibor beradi. Ibn Sino bolaning ilm-fan yoki hunar egallashga intilishida o'qituvchining unga bilim, hunar o'rgatishi zarurligini uqtiradi. Ilm-fanga intilish insonning eng oliy ma'naviy harakatlaridandir. Chunki ilm odamni ma'naviy yuksaklikka ko'taradi, jamiyat ravnaqining asosiy omili bo'lib xizmat qiladi.

Tark qil bor narsani, jon barchadin a'lodudir,

Jon kamoli ilmdandir, ilmdandir so'li sog'.

Jon agar bir shisha bo'lsa, ilm sham chirog'.

Hikmati insonin bilgil uch chiroqda misli yog'.

Ul agar ravshan yonar, sen ham salomat ham tirik.

Ul chiroq so'nsa, sening ham o'lganingmasmu shu chog'.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoevning "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4307- sonli Qarori.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Uzluksiz ma'naviy tarbiya konsepsiyasini tasdiqlash va uni amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 1059- sonli Qarori.
3. Aliqulov X., Nosirov R., Qodirov M., Omonboyeva R., Ashurov A. Tasavvuf ta'limoti va uning yoshlar tarbiyasidagi o'rni. O'quv qo'llanma. – Andijon. 2005. 36 b.
4. Husayn Voiz Koshifiy. Futuvvatnomai sultoniyy yohud javonmardlik tariqati. – T., 1994. 7b. Ma'naviyat yulduzlari. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. 2001. 242b.
5. Aliqulov X. Muta'fakkirlar axloq va adolat xaqida. T. Adolat. 1995–y. 30–b. 6. Alisher Navoiy. Hayratul-abror – T.: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1989. – 155 b.
6. Zhabborova, O. I., & Kenjaeva, H. P. (2018). Bases of gender equality of rights in Uzbekistan. *Международный журнал гуманитарных и естественных наук*, (5- 2).
7. Кенжаева, Х. П., Тожиев, Ф. И., & Жураев, Б. Н. (2014). РОЛЬ ЖЕНЩИН В СОЗДАНИИ И РАЗВИТИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ. In *Инновации в технологиях и образовании* (pp. 119-123).
8. Кенжаева, Х. П. (2021). ФУҚАРОЛИК МАДАНИЯТИ МЕЗОНЛАРИ ШАРҚ ФАЛСАФАСИ ТАЛҚИНИДА. *Academic research in educational sciences*, 2(3).

ONA TILI VA O'QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA MATNLAR BILAN ISHLASH ORQALI MANTIQUIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Ibrohimova Mohichehra Furqat qizi

Buxoro davlat universiteti doktoranti

Annotatsiya. Maqolada boshlang'ich sinflarda raqamli texnologiyalar asosida mantiqiy tafakkurni rivojlantirish metodikasi haqida fikrlar mavjud. Boshlang'ich sinflarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish uchun ularda tassavvurlar, xususan vizual tasvirlar, masala, topshiriqning vizual tarzda berilishi orqali tushuncha hosil qilish o'quvchilarda fikrlashni, tasavvur hosil qilish tezligini oshishiga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: dunyoqarash, mantiqiy topshiriq, fikrlash, fikrlash jarayoni, mantiqiy fikrlash.

Аннотация. В данной статье изложены идеи о методике развития логического мышления на основе цифровых технологий в младших классах. В целях развития логического мышления в младших классах создание понимания посредством визуализации, в частности, зрительных образов, проблемы, задачи служит повышению скорости мышления и воображения у учащихся.

Ключевые слова: мировоззрение, логическая задача, мышление, мыслительный процесс, логическое мышление.

Abstract. This article contains ideas about the methodology of developing logical thinking based on digital technologies in elementary grades. In order to develop logical thinking in elementary grades, the creation of understanding through visualization, in particular, visual images, problem, task, serves to increase the speed of thinking and imagination in students.

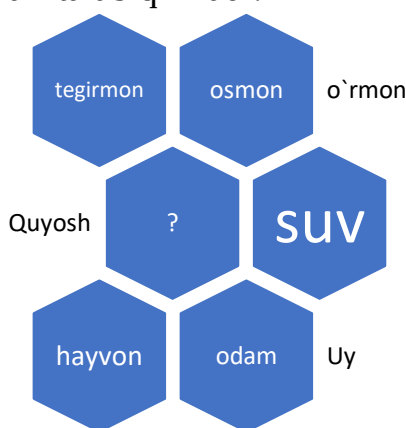
Key words: worldview, logical task, thinking, thinking process, logical thinking.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darslarida ham turli vazifa va mashqlar bajarish davomida qiziqarli o'yinlar tashkil qilish, o'yinlar yordamida o'quvchilarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish imkoni ham ko'proq bo'ladi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'qish va o'rganish, turli mazmundagi hikoya, ertak, masal, badiiy matnga ega bo'lgan janrlar bilan ishlash davomida o'quvchilarda topqirlik, zukkolikni yanada oshirish mumkin bo'ladi. PIRLS xalqaro baholash tizimi ham aynan badiiy matn ustida ishlash, o'quvchilarning o'qish savodxonligini, tafakkurini tekshirib ko'rish uchun olib borilishi va bu baholash tizimiga 2022-yildan boshlab O'zbekiston ham qatnashib kelayotganligi bois, o'quvchilarni bu baholash tizimi shartlariga yanada chuqurroq tayyorlash, o'z ustida ishlash, mustaqil faoliyat olib borish, mustaqil fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, o'ziga ishonish ruhida tarbiyalash maqsadida ham ta'lim jarayoniga yangicha texnologiya va qiziqarli mushohadaga boy topshiriqlar bilan o'quvchilarni qiziqtirish dastlabki o'ringa chiqishi zarur. Ta'lim tizimida yuqori o'rinlarga erishgan davlatlar, Singapur, Xitoy, Janubiy Koreya, Rossiya kabi davlatlarning ta'lim tizimini yaqindan ko'zdan kechirib, ulardagi muhim jihatlarni o'z milliy mentalitetimizga moslagan holda ta'lim tizimiga olib kirish orqali ta'lim jarayoniga yangicha qarash yaratish zarurdir. Rivojlanib borayotgan dunyoda zamonaviylashgan ta'limni olib kirmas ekanmiz, bizda rivojlangan davlatlar kabi o'quvchilarimizda yutuqlar, turli sohalarda yangicha o'zgarishlar bo'lishi dargumon. Chunki ixtirolar o'z-o'zidan emas, qunt bilan fikrlash, mantiqiy tafakkuri keng, tanqidiy qarashga ega, nima qilayotganini va nimani istayotganini aniq biladigan insonlar orqali yaratiladi. Shunday ekan kichik maktab Yoshi davridan boshlab o'quvchilarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirish, fikrlarini teran va nutqini ravon qilishga e'tibor qaratishni boshlash kerak.

Boshlang'ich sinf ona tili va o'qish savodxonligi darsliklari ham hozirgi kunda Singapur ta'lim tizimidan o'rnak olgan holda yaratilishi ham bejizga emas. 3-sinf o'qish savodxonligi darsligidagi "Chorining qobiliyati" hikoyasi ham o'quvchilar e'tiboriga havola qilinadi. Bu hikoya PIRLS xalqaro baholash tizimiga monand tayyorlangan bo'lib, o'quvchilar yosh va individual xususiyatlari inobatga olingan. Bu hikoya bilan ishlash davomida o'quvchilar bilan hikoyani qunt bilan o'qish, hikoyadagi ayrim qismlar bilan qayta ishlash talab qilinadi. Bu uchun "Ma'nodoshini top o'yini" qo'llash ham mumkin. Bu o'yin o'quvchilar e'tiboriga sinf televizori yoki elektron doska yordamida berilishi maqsadga muvofiqdir. O'yin shartiga binoan o'quvchilar hikoyadagi so'zlarni uning ma'nodoshi orqali qo'llashlari talab qilinadi. Ekranida keltirilgan so'zlarni ma'nodoshi topiladi va shu so'zlar orqali hikoya qayta bayon qilinadi.

Soʻz nomi	Maʼnodosh(lar)i	izoh
fasl	mavsum	
endigina	Hozirgina, yaqinda	
uyi	Yashash joyi	
toʻp	koptok	
doʻst	Oshna, birodar, oʻrtoq	
Qoʻl silkitdi	salomlashdi	

“Mantiqni top” oʻyini. Bu oʻyin shakliga koʻra “Klasterga oʻxshab ketadi. Ammo bu oʻyinda jumboq yashirin boʻlib, oʻquvchilar berilgan soʻzlar yordamida mantiqan javobni topishlari talab qilinadi.

Berilgan soʻzlar yordamida mantiqni topish topshirigʻi beriladi. Oʻquvchi qanday mantiq boʻlishi mumkin deb bosh qotiradi. Barcha soʻzlar bir soʻz turkumiga bogʻliq. Barcha soʻzlarni bir soʻz turkumi bogʻlab turishini va bu ot soʻz turkumi ekanligini birinchi boʻlib topgan oʻquvchi gʻolib boʻladi. Bunday koʻrinishdagi oʻyinlar boshida oʻquvchilar uchun qiyinchilik tugʻdirgan boʻlsa, keyinchalik, umuman qiyinlik qilmaydi. Oʻquvchilarning oʻzlari ham mustaqil tarzda bu koʻrinishdagi topshiriqlarni tuza boshlaydilar.

Bu koʻrinishdagi oʻyinlar orqali boshlangʻich sinf oʻquvchilarida sinonimlar bilan ishlash koʻnikmasi hosil boʻladi, lugʻat boyligi faol tarzda oshib boradi. Hikoyani soʻzlab berish davomida oʻquvchilar yangi soʻzlardan foydalanishlari ularning lugʻat boyligi yanada oshishi va fikrlash doirasi yanada kengayishiga xizmat qiladi. Badiiy asar bilan ishlash davomida oʻquvchilardan oʻqilgan matnni hikoya qilish davomida ishlatilgan soʻzlarni qayta ishlatmaslik, yoki uni boshqa maʼnodoshi bilan ishlatish koʻnikmalarini ham shakllantirib borish kerak. Barchaga maʼlumki, Singapur, Hindiston, Buyuk Britaniya, AQSh, Kanada kabi bir qancha davlatlarda davlat tili bu ingliz tili hisoblanadi. Bu tilni bilish darajasini baholash esa IELTS, CEFR, TOEFL kabi bir qancha baholash tizimlari orqali amalga oshiriladi. Bizning davlatimizda ham xorijiy til sifatida oʻrganiladigan ingliz tili faniga qiziqish yuqori hisoblanadi. Bu tilni baholash sistemasida 9 ballik shkaladan foydalaniladi va maxsus ekspertlar yordamida imtihon topshiruvchilar baholanadi. IELTS ingliz tilini faqatgina bilish darajasi emas, balki ingliz tilida fikrlash darajangizni ham aniqlab beradi. Bu tilda ishlatilgan soʻzni yozma va ogʻzaki nutqda qayta ishlatish, uning

sinonimlaridan foydalanmaslik bu tilni chuqur bilmaslikdan dalolat beradi. Shuning uchun ham lugʻat boyligi, lugʻatlardan foydalana olish qobiliyati ham yuqori baho olishga xizmat qiladi. Ingliz tilini oʻrganuvchilar tanqidiy qarash, mantiqiy fikrlay olish qobiliyatiga ega boʻlishlari talab qilinadi. Oʻquvchilarning WRITING boʻlimidagi bilimlarini baholash ham ularning qay darajada fikrlay olishi va tafakkur tezligini baholashga xizmat qiladi. Bu boʻlimda bir soat ichida 2 ta topshiriq beriladi. 1-topshiriqda maxsus diagrammalar, jarayonlar aks etgan rasmlar beriladi. Oʻquvchilar bu rasmlar asosida 150 soʻzdan iborat esse yozishlari kerak boʻladi. Bu shart orqali oʻquvchilar statistik maʼlumotlarni qay darajada toʻgʻri baholay olish, sharhlash qobiliyati, shu bilan birga mantiqiy fikrlashi ham baholanadi. 2-topshirigʻi esa insho mavzusi boʻlib, bu topshiriq oʻquvchining mustaqil tarzda fikrlay olish qobiliyatini aniqlaydi. Shunday ekan biz ham ona tili va oʻqish savodxonligi darslarida shunday koʻrinishdagi, topshiriqlarni milliyalashtirib darslarda qoʻllasak, oʻquvchilarda yangicha dunyoqarash shakllantirgan boʻlamiz. Ona tili darslarida boshlangʻich sinf oʻquvchilari uchun kichik esselar yozish koʻnikmasini shakllantirish kerak. Bunga oʻquvchilarimizning intellektual salohiyati yetarli darajada.

Xitoy, Yaponiya va Koreyada taʼlimtizimi ham PIRLS xalqaro baholash tizimida yuqori natija qayd etgan. Buning asosiy sababi nimada? Nega bizning natijalar past oʻrinda degan savol tugʻiladi. Bu savolga javob berishdan avval ularning taʼlim tizimiga eʼtibor qaratamiz. Birgina Yaponiyaning oʻzida 2 ta alifbosi mavjud boʻlib, biri “Katakana” ikkinchisi “Hiragana” deb nomlangan. Bu alifbolar 46 va 49 ta harfdan iborat. Shu bilan birga Yapon tilida 3000 dan oshiq ierograf mavjud. Ierograflarning har biri maʼlumbir ibora va gap vazifasini bajaradi. Ierograflarning yaratilishi ham mantiqiy koʻrinishga ega. Ierograflar bilan tanishayotgan oʻquvchi uning kelib chiqishi mantigʻini ham tushunib boradi. Bu davrda yapon bolalari qolgan davlat bolalariga qaraganda koʻproq bilimga ega boʻlishlari koʻrinib turibdi. Balki shuning uchun ham ularda taʼlim samaradorligi yuqori oʻrindadir. Bizda esa aksincha bor yoʻgʻi 29 ta harf va 1 ta tutuq belgisi mavjud boʻlib, oʻquvchilar shular orqali oʻqish va yozishni oʻrganadilar. Bundan kelib chiqib xulosa qilish mumkinki, oʻquvchilar orasida taʼlim samaradorligiga erishish uchun koʻproq mantiqiy, fikrlash, oʻqib oʻrganishga qaratilgan topshiriqlarni qunt bilan oʻrgatish va oʻrganishni yoʻlga qoʻyish kerak. Taʼlim berish jarayonida har bir darsda murakkab, oʻquvchilar uchun yangilik boʻlgan murakkab, mantiqiy tafakkurni kengaytirishga qaratilgan oʻyin va topshiriqlarni berish salmogʻini oshirib, bu bilan muntazam ravishda shugʻullanib borish maqsadga muvofiq boʻladi. Taʼlim tizimida yangicha qarash, oʻyinlar berib borish bilan bir qatorda PIRLS testlariga tayyorlashning innovatsion yoʻllaridan foydalanish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Boshlangʻich sinflarda oʻqish mashgʻuloti muhim hisoblanib u orqali oʻquvchining tafakkuri kengayib, fikrlash, nutqiy qobiliyati oshib boradi. PIRLS xalqaro baholash tizimi ham oʻquvchilarda oʻqish savodxonligi qay darajada yuqori ekanligini aniqlashga xizmat qiladi. Shuning uchun ham oʻquvchilarni dunyo bolalari bilan bir qatorda yuqori natijalar bilan koʻrish uchun avvalo ularda yuqori bilim darajasini, mantiqiy fikrlashni oshirishimiz zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. M.F.Ibrohimova. Use of Digital technologies in the development of logical thinking in education. International Conference on Adaptive Learning Technologies. – Ispaniya. 2024. 168-170b.
2. M.F.Ibrohimova. Boshlang'ich sinflarda raqamli texnologiyalar asosida mantiqiy tafakkurni rivojlantirish metodikasi. Ta'limda Istiqbolli izlanishlar. N 5.2024-yil. 219-222-betlar.
3. M.F.Ibrohimova. Development of logical thinking in elementary Mathematics classes. International journal of trend in scientific research and development (IJTSRD) Volume 6 ISSUE6, September-october 2022. 1446 bet.
4. M.F.Ibrohimova. Use of digital technologies in the development of logical thinking in education. Pedagogik mahorat 7-son. 2024-yil. 152-155-betlar.
5. M.F.Ibrohimova. Jahonning rivojlangan davlatlarida va maktablarida raqamli texnologiyalar hamda uning inson tafakkuriga ta'siri. Fan, Ta'lim, va innovatsiyalar: Nazariya, amaliyot va natijalar. 2024-yil 15-may.
6. M.F.Ibrohimova. Boshlang'ich sinflarda mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda garfik va jadval ko'rinishidagi topshiriqlardan foydalanish. Mug'lim ham uzluksiz bilimlenderuy. N 6/7. 2022-yil.
7. M.F.Ibrohimova. Boshlang'ich sinf matematika darslarini o'tishda "Day game" dan foydalanish. Pedagogik mahorat. MS 2021. 163-165-betlar.
8. Ibrohimova M. BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA DARSLARINI O'QITISHDA "DAY GAME" DAN FOYDALANISH //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3. 3.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIKA DARSLARINI O'QITISHDA "DAY GAME" DAN FOYDALANISH METODIKASINING ADABIY-NAZARIY TUSHUNCHALARI

Matkarimova Sayyora Shavkatbek qizi

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

“Boshlang'ich ta'lim nazariyasi va amaliyoti” kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada, boshlang'ich sinf “Ona tili va o'qish savodxonligi” darslarida adabiy-nazariy tushunchalarni o'qitish metodikasi, dars mashg'ulotlari davomida ertak janrini o'quvchilarga o'qitish, o'rgatish usullari borasida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: adabiy-nazariy tushunchalar, xalq o'g'zaki ijodi, ertak, pedagogika, ijodiy qobiliyat, tarbiya.

Аннотация. В данной статье рассматривается методика обучения литературоведческим понятиям на уроках чтения начальных классов, методика обучения учащихся сказкам на уроках.

Ключевые слова: фольклор, литературоведческие концепции, сказка, дидактическая идея, педагогика, творческие способности, воспитание.

Abstract. This article discusses the methodology of teaching literary and theoretical concepts in elementary school reading lessons, methods of teaching, teaching students the genre of fairy tales during lesson sessions.

Keywords: *folklore, literary-theoretical concepts, fairy tale, didactic idea, pedagogy, creative ability, education.*

Hozirgi davrda barcha o'qituvchilar oldiga o'quvchilarning milliy-ma'naviy qadriyatlarini, umumta'lim maktabida beriladigan darslikdagi mavzularni puxta o'zlashtirishlari, ularning badiiy estetik didlarini shakllantirish va rivojlantirish, ijodiy qobiliyatini o'stirish, har tomonlama yetuk shaxsning aqliy va ruhiy kamolotiga erishish, ong - u tafakkurini o'stirish, mustaqil fikrlovchi insonni tarbiyalab, voyaga yetkazish kabi ko'plab muhim vazifalar qo'yilgan. Mazkur vazifalarni ado etishda o'qish va adabiyot fani umumta'lim tizimidagi boshqa o'quv fanlari orasida asosiy o'rinni egallaydi. Adabiy ta'limning bosh maqsadini ham sog'lom, ma'naviyatli shaxsni tarbiyalash tashkil etadi. Bu maqsad va vazifalarni bajarishda o'zbek adabiyoti namunalari qatorida adabiy ertaklarning ham imkoniyatlari mavjud.

Boshlang'ich sinflarda o'qitilayotgan adabiy o'qish darslari o'zbek tili fanining tarkibiy qismi hisoblanadi. Davlat ta'lim dasturlarining o'qish va nutq o'stirish bo'limida o'tkaziladigan mashg'ulotlar mazmuniga ko'ra:

- o'quvchilarni ravon, to'g'ri, ma'lum darajadagi tezlik bilan ifodali o'qishga o'rgatish;

- o'quvchining ona vatanimizga, uning tabiati, insonlar mehnatidagi jasurlik, milliy istiqlool g'oyalarini ular ongiga singdirish kabi bilimlarni boyitish orqali o'quvchilarning bilim, ko'nikma malakalari kengaytiriladi, shakllanadi va mustahkamlanadi.

Har kim ham umri davomida xalq o'g'zaki ijodi bilan hamnafas bo'lib ulg'ayadi. Bolaligida ertak eshitib katta bo'lmagan odam yo'q desak, mubolag'a bo'lmaydi. Sababi har bir odam dunyoga kelgach, turli darajadagi rivoyat, ertak, afsonalarni eshitish orqali dunyoni o'rganadi. Ertaklarda xalq badiiy tafakkurining eng sara mevasi yashiringan. Buni anglash va ularni qayta kashf etish kishiga hayotni tushunish, odam va olam munosabatlarini o'rganishga yordam beradi.

Ertak – xalq og'zaki poetik ijodining asosiy janrlaridan biri; to'qima va uydirmaga asoslangan sehrli sarguzasht va maishiy xarakterdagi epik badiiy asar. Asosan, nasr shaklida yaratilgan. Mahmud Koshg'ariyning “Devonu lug'otit turk” asarida yetuk shaklida uchraydi va biror voqeani og'zaki tarzda hikoya qilish ma'nosini bildiradi. Ertak Surxondaryo, Samarqand, Farg'ona o'zbeklari orasida matal, Buxoro atrofida tuman va qishloqlarda ushuk, Xorazmda varsaqi, Toshkent shahri va uning atrofida cho'pchak deb ataladi. Ertak hayot haqiqatining xayoliy va hayotiy uydirmalar asosida tasvirlanganligi, tilsim va sehr vositalariga asoslanishi, voqea va harakatlarning ajoyib-g'aroyib holatlarda kechishi, qahramonlarning g'ayritabiiy jasorati bilan folklorning boshqa janrlaridan farq qiladi. Ertaklarda uydirma muhim mezon bo'lib, syujet voqealarining asosini tashkil etadi, syujet chizig'idagi dinamik harakatning konflikt yechimini ta'minlaydi. Uydirmalarning turli xil namunalari ta'limiy estetik funksiyani bajaradi, janr komponenti sifatida o'ziga xos badiiy tasvir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Uydirmalar voqea va hodisalarni hayotda bo'lishi mumkin bo'lmagan yoki mavjud bo'lgan hodisalar tarzida tasvirlaydi. Ertakni 2 guruhga – xayoliy uydirmalar asos bo'lgan ertak, hayotiy uydirmalar asos bo'lgan ertaklarga bo'linadi. Ertaklarda asosan, uch maqsad hikoya

qilinadi. Birinchisida ideal qahramonning jasorati, yovuz kuchlarga qarshi chiqib, xalq manfaatini himoya qilishi, ikkinchisida, asosan, bosh qahramonning o'zga yurt malikalariga yoki parizodlariga oshiq bo'lib uylanishi, kasalga dori topishi, ajdar va devlar olib qochgan kishilarni ozod qilishi, uchinchisida esa adolatsizlikka, zulmga qarshi chiqishi kabi maqsadlar bayon qilinadi. Birinchi maqsad pahlavonning faol harakati va g'ayritabiiy kuchqudrati bilan amalga oshsa, ikkinchi maqsad passiv qahramonga yordam beruvchi tilsim vositalari yordamida, uchinchi maqsad esa bosh qahramonning aqlidroki, tadbirkorligi bilan amalga oshadi.

Ertaklar janri obrazlar talqini, g'oyaviy mazmuni va konflikti, syujet va kompozitsiyasi, uydirmalarning o'zni va vazifasi, tili va uslubiga ko'ra, shartli ravishda hayvonlar haqidagi ertaklar, sehrli ertaklar, maishiy ertaklar, hajviy ertaklarga bo'linadi.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning bir turi majoziy ertaklardir. Majoziy ertaklarning ("Susanbil", "Bo'ri bilan tulki", "Tulkining taqsimoti", "Ikki boyqush" va boshqalar) syujeti asosida ko'chma ma'no, allegorik obrazlar yotadi. Masalan laqmalik va qonxo'rlik bo'ri orqali, ayyorlik va tilyog'lamachilik tulki orqali ifodalangan.

Sehrli ertaklarda voqealar sehr-jodu, fantastik uydirmalar asosiga qurilgan bo'ladi. Bular da pahlavonlik va qahramonlik madh etiladi ("Yalmog'iz", "Semurg", "Devbachcha", "Kenja botir" va boshqalar). "Quloqboy", "Handalak polvon", "Uch yolg'onda qirq yolg'on" va boshqalar Ertaklar komik, ba'zilar hatto hajviy xarakterga ega. Masalan "Uch yolg'onda qirq yolg'on" da bosh qahramon xalq orasida shuhrat topgan kal bo'lib, bu komik qahramonning "yolg'on to'qishi" dan zulm va jaholat, adolatsizlik kabi mavjud tuzumga xos illatlar qoralanadi, kishilardagi donishmandlik, tadbirkorlik kabi fazilatlar ulug'lanadi.

Bundan tashqari o'quvchilar mustaqil o'qishlari uchun Dilmurod Jabborning "Tishlangan non" nomli she'riy doston va ertaklar to'plamini ham tavsiya qilsak bo'ladi. Ushbu she'riy to'lamda boshlang'ich ta'lim o'quvchilariga avvalo Buxoroning qadimiy shahar ekanligi va avvaldan saqlanib kelayotgan joy nomlarini uchratish mumkin. Bu ham o'quvchilarga shaharni bilishlarida katta yordam beradi. "Tishlangan non qissasi" da hozirgi dorilamon kunlarimiz va hamma narsaning to'kin-sochinligi, urush yillaridagi bo'lgan voqealar xalqimizning ko'rgan qiyinchiliklari haqida yozilgan. Ayniqsa yoshi kichkina bolajonlarning qorni och qolgani bir burda nonga ham zor bo'lishgani haqida yaratilgan. Ushbu qissadan o'quvchilarimiz nonni va boshqa ne'matlarning qadriga yetish haqida ko'p xulosalar chiqarishlari mumkin.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, u o'quvchining milliy-ma'naviy sifatlarini shakllantirishda ma'naviy ong va xulq-atvor birligi bo'lib xizmat qiladi. Bolalar ertaklar orqali o'zligini anglash, yaxshi-yomon va adolatlilik-adolatsizlik, to'g'rilik-egrilik nima ekanligini o'rganib, uni hayotga tatbiq qilish, qadriyatlarni puxta o'zlashtirish, badiiy estetik didlarini shakllantirish va rivojlantirish, ijodiy qobiliyati va ong-u tafakkurini o'stirishni o'rganadi. Shuningdek, ertaklarning asrlar davomida an'anaviy tarzda o'rganilib kelinishi ushbu janrning bardavomligini va xalq og'zaki ijodi namunalarining xalq orasidagi muhim ahamiyatini ko'rsatib beradi.

Boshlang'ich sinflarda ertaklar orqali o'quvchilar o'z-o'zini tarbiyalashda 4 ta vazifa nazarda tutiladi:

a) O'quvchining o'zida ijobiy xislatlarini taraqqiy ettirishga va o'z xulq-atvoridagi yomon tomonlardan xalos bo'lishga intilish;

b) O'quvchiga o'z shaxsiga tanqidiy munosabatda bo'lishga, o'z xulq-atvoridagi xususiyatlarini diqqat bilan va oqilona tushuna olishida, o'z kamchiliklarini yaqqol ko'rishda, o'z nuqsonlarini fahmlab olishida yordamlashish;

c) O'z-o'zini tarbiyalash rejasini tuzishda, bola xulq-atvori hislatlarini qaysi xususiyatlarini taraqqiy ettirish, qaysisiga barham berish kerakligani aniqlash;

d) Tarbiyachi o'quvchining o'z-o'zini tarbiyalashiga xoslangan oqilona yo'llarini aniqlashi.

Buyuk rus o'qituvchisi K.D.Ushinskiy ertaklar haqida yuksak fikrda bo'lib, u o'quvchilar o'rtasida ertaklarning muvaffaqiyati sababini xalq amaliy san'atining soddaligi va bolalar psixologiyasining bir xil xususiyatlariga mos kelishida ko'rdi. Ma'lumki, Ushinskiyning pedagogik ideali aqliy va axloqiy-estetik rivojlanishning uyg'un kombinatsiyasi bo'lib, pedagogning qat'iy ishonchiga ko'ra, xalq ertaklari materialidan ta'limda keng foydalanilsa, bu vazifani muvaffaqiyatli hal qilish mumkin. Ertaklar tufayli bola qalbida mantiqiy fikr bilan go'zal she'riy obraz ulg'ayadi, tafakkur taraqqiyoti fantaziya, tuyg'u rivojlanishi bilan birga boradi. Shuning uchun ham boshlang'ich sinf o'quv dasturiga turli ertaklar kiritilgani bejiz emas.

Ertaklarni o'qitishda uning matni ustida ishlash asosiy o'rinlardan hisoblanib, unda tanlab o'qish, savollarga javob berish, o'quvchilarning o'zlari ertak mazmuniga oid savollar tuzib, javob berishlari, reja tuzish, qayta hikoyalash, ijodiy davom ettirish, ertak aytish, qahramonlarni grafik tasvirlash kabi ish turlaridan foydalaniladi. Bunday ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi. Maktab tajribasidan ma'lumki, kichik yoshdagi o'quvchilar ertakdagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-birinikiga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o'qib tahlil qilganda, barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini, qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o'zaro munosabatlarini to'g'ri tasavvur etishga yo'naltiriladi. Bunda tanlab o'qish va qayta hikoyalashning ahamiyati katta.

Masalan, "Tulkining jazosi" ertagining mazmunini o'zlashtirish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin: Tovuqlarning ayiqqa qilgan arzini o'qing. Tulki qanday hiyla qilganligini so'zlab bering. Bo'ri nima sababdan "Tulki o'z ishini bilib qiladi" deganini izohlang. Tulkini qanday qilib cho'lga badarg'a qilindi?. Shu o'rinni topib o'qing. Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o'qishgagina emas, balki uni aytib berishga o'rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og'zaki nutqni o'stiradi, bolalar nutqini yangi so'z va iboralar bilan boyitadi. Ertakni tahlil qilishning oxirgi bosqichida "Ertakda sizga juda yoqqan joyini topib o'qing", "Nima uchun aynan shu joyi yoqqanini ayting", "Hayotingizda ertakdagi voqealarga o'xshash voqealar bo'lganmi?" kabi savol-topshiriqlar yordamida o'quvchilarning ertak xulosasini tushunishiga erishiladi. Bugungi kunda yangitdan tashkil etilgan darsliklarda,

xususan “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsligida 3 hikoya va ertaklarni o‘rganish va o‘rgatish xususida so‘z olib borilgan bo‘lib, ertaklarni o‘rganish darslarining qurilishiga quyidagicha tartib berilgan: 1. Ertak bilan tanishtirish: a) o‘quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash; b) o‘qituvchining ertakni ifodali o‘qishi, yod aytib berishi va hokazo. 2. Ertakni o‘quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o‘tkazish. 3. Ertakni qismlarga bo‘lib o‘qish va tahlil qilish; undagi ayrim tasviriy vositalar, ma‘nodosh so‘zlarni topish, lug‘at ishi (ayrim so‘zlar ma‘nosini tushuntirish). 4. Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o‘qish). 5. Ertakni so‘zlab berish. 6. Umumlashtiruvchi suhbat (ertak g‘oyasini ochish). 7. Ma‘lum vazifa bilan ertakni qayta o‘qish (ijodiy va mustaqil ishlar). 8. Vazifani tekshirish va yakunlash. 9. Uyda ertakni o‘qib (yoki aytib) berishga tayyorlanish. Yuqoridagi tizimga mos o‘quv jarayonini tashkil etish davlat ta‘lim standartlariga muvofiq deb baholanib, aynan ertak janriga asoslangan mashg‘ulotlar shu tartibda tashkil etilishi maqsadga muvofiq deb topilgan. Shuningdek, turli zamonaviy metodlar, xususan, ko‘rgazmali qurollar, zamonaviy aspektlar asosiga qurilgan, hamda o‘quvchilar o‘zlari tomonidan sahnalashtirilgan tarzda tashkil etilgan darslar o‘z natijasini berib, bilim oluvchilar o‘rtasida ushbu janrga bo‘lgan munosabatni kuchaytirishi dars mashg‘uloti saviyasini oshishiga sabab bo‘lmoqda. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, ertaklarni o‘qitish orqali biz o‘quvchilarning dunyoqarashlarini kengaytirish va rivojlantirishga, ularning tabiatga muhabbatlarini oshirishga, axloqiy va ma‘naviy jihatdan tarbiyalashga, yaxshilikni yomonlik ustidan, to‘g‘rilikni egrilik ustidan doimo g‘alaba qozonishga, ilmga qiziqtirishga, tovush va harflarni oson o‘zlashtirishlariga, so‘z ma‘nolarini bilib olishlariga muvaffaq bo‘lamiz. Bu esa o‘quvchilarni bilimdon, zukko, rostgo‘y, Vatanparvar bo‘lib ulg‘ayishlarida eng yaxshi samarasini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O.M.Jabborova, Z.A.Umarova, L.M Babaxodjayeva Boshlang‘ich ta‘lim pedagogikasi, innovatsiya va integratsiyasi – Toshkent “Malik Print Co” –2021.
2. Z.A.Umarova Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida pedagogik konfliktlarni bartaraf etish – Toshkent “Ishonchli hamkor” – 2021.
3. Aydarova U.B. O‘qish savodxonligi 1-sinf II qism darslik – Toshkent, 2023. – 36 b.
4. www.Ziyonet.uz
5. <https://uz.wikipedia.org/>

TA‘LIM TIZIMIDA BOSHLANG‘ICH SINIF ONA TILI DARSLARINI O‘QITISHDA DIDAKTIK O‘YINLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Raxmatullayeva Nilufar Komiljonovna,

Buxoro davlat pedagogika instituti

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolda boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ona tili darslarini o‘tish jarayonida didaktik o‘yinlarning katta ahamiyatga egaligi haqida so‘z boradi.

Kalit so'zlar: didaktik o'yinlar, bilim olish, boshlang'ich sinf, maktab, ona tili, хотира, ақлий фаолият, bilim.

Аннотация. В нашем исследовании мы говорим о большом значении дидактических игр в процессе обучения родному языку учащихся начальных классов.

Ключевые слова: дидактические игры, обучение, начальная школа, школа, родной язык, память, мыслительная деятельность, знания.

Annotation. In our study, we talk about the great importance of didactic games in the process of teaching the native language to primary school students.

Key words: didactic games, learning, primary school, school, native language, memory, mental activity, knowledge.

Bolalarga o'yinni o'rgatishdan muayyan ta'limiy maqsad nazarda tutiladi. O'yinning eng muhim ahamiyati ham ana shundadir. O'yin o'tkazilish shakllari va usullari ta'limning boshqa turlaridan farq qiladi. Didaktik o'yin usullari cheksiz, takrorlash va o'zgartirish, unga turli yangiliklar kiritish imkoni bor. Masalan, biz "Kim chaqqon" o'yinining 4-5 xilini butun sinf bilan hamda ayrim bolalar bilan 10 martadan ko'proq takrorlab o'tkazdik, "Kim g'olib?" turidagi o'yin 3 xil turli ko'rsatmali material bilan o'tkazildi. Natijada o'yin malakalarining bir xilda va mustahkam bo'lishiga hamda o'yinning har bir qoidasini tinglay bilish va unga rioya qilishiga erishish imkonini beradi. Masalan, kim **"KIM CHAQQON"** o'yinida har bir bolaga quyidagi she'riy parcha beriladi. Ularga ushbu she'rdagi ochiq bo'g'inlarni topish topshirig'i beriladi. Yoki sinfni ikki guruhga bo'lib, birinchi guruh ochiq, ikkinchi guruh yopiq bo'g'inlarni topish vazifasi beriladi.

Qo'lida "Alifbe"si

Xursand so'zlaydi ukam.

Aka, sharros o'qishni

O'rganib oldim men ham. (D. Jabbor)

Ushbu she'riy parcha asosida yana bolalarga ot so'z turkumlarini topish vazifasi berilsa ham bo'ladi. Ushbu o'yinda birinchi bo'lib bajargan uch nafar chaqqon o'quvchi baholanadi. Shu kabi topshiriqlar Bolani sergaklikka hamda chaqqonlikka undashga xizmat qiladi.

Didaktik o'yinlar o'zining shakli jihatidan, asosan, bog'chada o'ynaladigan ijodiy o'yinlardan ham, o'qituvchi o'zi hikoya qilib berish yo'li bilan tushuntiradigan va o'quvchilarni birma-bir so'rab chiqish natijasida mustahkamlanadigan o'yinlardan ham har tomonlama ajralib turadi. Didaktik o'yinlar o'qitish hamda ta'lim olish vazifasiga xizmat qiladi va qiziqarli, maroqli, tushunarli darajada olib borilishi kerak. Bolalar g'olib chiqish maqsadida jon-dili bilan mashq qiladilar, berilgan har bir topshiriqni albatta bajarishga odatlanib qoladilar, natijada ularda didaktik topshiriqlarni bajarishga bo'lgan qiziqish orta boradi. Didaktik o'yinlar har bir darsning maqsadini, har bir mashqning maqsadi va vazifalarini shuningdek, dars mavzusining yaxshiroq tushunib olishga asos bo'ladi. Didaktik o'yinlar ta'limning ko'rgazmaliligi, o'qituvchining nutqini va bolalar harakatini o'z ichiga oladi, buning natijasida idrokda (ko'rish, eshitish, teri sezgisi belgilarida) birlik tug'iladi. Bu esa o'qituvchining aytganlarini bolalarning o'ylab olishiga va

aytilganlarni ifodalab berishlariga, ya'ni didaktik o'yin qoidalarini o'zlari bajarishlariga, mustaqil harakat qilishga chorlaydi. Didaktik o'yinlarning bu tarzda tuzilish xususiyatlari o'quvchilar faoliyatini tahlil qilish imkonini beradi. Shuning uchun ham barcha bolalar o'yin vaqtida zo'r qiziqish bilan harakat qiladilar.

O'yinsiz tom ma'nodagi aqliy rivojlanish bo'lishi mumkin emas. O'yin o'quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni uyg'otuvchi vositadir. O'yin boshlang'ich sinf o'quvchilarda ma'lum sifatlarni shakllantirish uchun kattalar - o'qituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar tomonidan qo'llaniladigan usul. O'yin vositasida o'quvchilarning bilim o'zlashtirish jarayoni qulaylashadi, turli xil predmetlar bilan munosabatda bo'lishga o'rganadi, shuningdek, ularda muomala madaniyati shakllanadi. O'yin vositasida bolaning shaxsi shakllanadi, unda kelgusida o'quv va mehnat faoliyatini tashkil etish va insonlar bilan munosabatga kirishishga oid ruhiy xususiyatlar paydo bo'ladi. O'yin orqali bolalar borliqni o'rganadi va dunyoni o'zgartirishga harakat qiladi. Shunday qilib o'yin inson faoliyatining shakllanishiga, dunyoni kashf etishiga asos bo'ladi. Masalan **"KIM G'OLIB"** o'yinida esa bolalarning xotirasida tez saqlanib qoladigan sodda, ravon she'rlardan bir band o'qib eshittiriladi, hamda bolalardan she'rni aytib berishi aytiladi. Bu o'yin bolaning xotirasi mustahkamlanishiga yordam beradi. She'rni to'liq, to'g'ri aytgan o'quvchi g'olib sanaladi.

Shuningdek, ushbu o'yinning yana bir turi sifatida o'quvchilarga quyidagi she'r beriladi. Topshiriq esa she'rdagi so'z turkumlarini topib yozish bo'ladi. To'liq hamda to'g'ri bajargan o'quvchilar g'olib sanaladi.

Ob-havoning ma'lumoti,
Miyasiga joylanib.
O'g'lim so'rar: – yomg'ir qandoq,
Qolar qorga aylanib?
Ne deyishim bilmay turdim,
Qizim keldi yordamga:
-Hadeb savol beraverib,

Xiralashma dadamga. (D. Jabbor)

O'yinda inson borliqni aks ettirish qobiliyatini namoyon qiladi. O'yinning eng muhim ahamiyati shundaki, unda ilk bor bolaning dunyoga ta'sir etish ehtiyoji paydo bo'ladi va shakllanadi. Maktab yillargacha o'yin shakllari yanada kengroq rivojlanadi. O'quvchining o'yin faoliyati juda ko'p soha olimlarining, ya'ni, faylasuflar, sotsiologlar, biologlar, san'atshunoslar, etnograflar, ayniqsa, pedagoglar va psixologlarni qiziqtiradi. Psixologiyada bola psixikasining rivojlanishida o'yining hal qiluvchi ahamiyatga ega deb qaraladi. Faqat o'yindagina bolada shaxsning hamma tomonlari birlikda va o'zaro ta'sirda shakllanadi. O'yingina bola psixikasida rivojlanishning yuqoriroq stadiyasiga o'tish uchun muhim zamin yaratadi. Didaktik o'yin o'rganilayotgan voqea va hodisalarning imitatsion modeli yaratilish sohasidagi aktiv faoliyatdir. O'yinning boshqa faoliyat turlaridan muhim farqi shundaki, uning predmeti inson faoliyatidir. Didaktik o'yinda faoliyatning asosiy turi hamkorlikdagi o'quv faoliyatidir. Bugungi kunda respublikamizda Prezidentimiz rahbarligida kompyuter texnologiyalaridan foydalanishga katta e'tibor berilmoqdaki,

inson o'z faoliyatida kompyuter texnologiyalarini o'zlashtirishda foydalanuvchi sifatida o'zini namoyon qilish shart bo'lib qolmoqda. Chunki insoning butun hayoti axborotni saqlash, uni qabul qilishdan iborat. Ammo inson miyasi qanchalik mukammal bo'lmasin, juda katta miqdordagi axborotlarning hammasini xotirasida saqlay olmaydi va kelajak avlodga to'liq yetkazib bera olmaydi. Shuning uchun axborot texnologiyalardan foydalanishga zaruriyat tug'iladi. Darhaqiqat, axborot texnologiyalari fan-texnikaning muvaffaqiyatli rivojlanishini ta'minlash, o'quvchilarning innovatsiya va intellektual faoliyatini rivojlantirish asosini tashkil etadi. Shu jihatdan ham ta'lim va tarbiya jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirish uchun, avvalo, o'rgatish lozimligini keltirib chiqardi. Shuning uchun boshlang'ich sinf o'quvchilarida kompyuter bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirish zarur bo'ladi. Chunki, boshlang'ich ta'limda o'qitiladigan informatika fani axborot texnologiyalari bilan qurollanish yo'llarini o'rgata oladi. Hozirgi kunda kompyuter texnologiyasi yordamida hisoblash, yozish, o'qish, o'rganish, gapirish, chizish, maketlar tayyorlash, axborot qabul qilish, qayta ishlash, o'ynash mumkin. Shu jihatdan ham boshlang'ich sinflarda fanlarni o'qitishda multimedia vositasida tabiat hodisalarini namoyish qilishda, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini nazorat qilishda, o'zlashtirishda foydalaniladi.

Xalq pedagogikasida shakllanib kelgan bolalarni o'qitish va tarbiyalashda didaktik o'yinlardan keng foydalanish an'analari o'qituvchilarning amaliy tajribalari va olimlarning ishlarida rivojlantirildi. Chex pedagogi Ya.A. Komenskiy o'yinni bola faoliyatining asosiy shakli ekanligini ta'kidlab, aynan o'yin bolaning tabiati va qiziqishlariga mos kelishini aytgan edi. Olim o'yin bolaning aqliy qobiliyatlarini har tomonlama o'stirishi, uning atrof-tevarak haqidagi tasavvurlarini kengaytirishi, nutqini o'stirishini ta'kidlaydi. Shuningdek, tengdoshlari bilan birgalikdagi o'yin uchun tengdoshlariga yaqinlashtiradi. Bolalar tarbiyasida didaktik o'yinlardan ikki yo'nalishda foydalaniladi: Barkamol insonni shakllantirish va tor didaktik maqsadlarda. O'yin o'quvchi faoliyatining asosiy shaklidir. O'yin – muhim aqliy faoliyat turlaridan biri bo'lib, unda o'quvchi qobiliyatining hamma turlari rivojlanadi, uning atrof olam haqidagi tasavvurlari kengayadi, nutq boyligi oshadi. Didaktik o'yinlar o'quvchining turli-tuman qobiliyatlari, idroki, nutq va diqqatining rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi davrda pedagoglar tomonidan tayyor mazmun va qoidalarga ega bo'lgan o'yinlar yaratilmoqda. Bola shaxsida ma'lum sifatlarni shakllantirishga xizmat qiladigan o'yinlarda aniq qoidalar berilgan bo'ladi. Tayyor qoida va mazmunga ega bo'lgan o'yinlarga quyidagi xususiyatlar xos bo'ladi: o'yin oshiriladi. O'yin g'oyat (yoki vazifasi) va o'yin ta'siri o'yin mazmunini tashkil etadi; o'yin ta'siri va o'ynayotganlar munosabatlari o'yin qoidasi asosida boshqariladi. Qoidalar va tayyor o'yin mazmuni o'quvchilarni o'yinni mustaqil tashkil etishlariga yordam beradi. Didaktik o'yinlari uch turga ajratish mumkin: og'zaki, so'zlar yordamida o'ynaladigan o'yinlar, o'yin mashg'ulotlari, mashhur harakatli) o'yinlari Didaktik o'yinlar uchun ajoyib g'oyasi va o'yin vazifalari muhim ahamiyatga ega. Didaktik o'yinning eng muhim elementi uning qoidasini bilish hisoblanadi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, boshlang'ich ta'lim tizimida didaktik o'yinlarning o'rni va ahamiyati beqiyosdir. U bolaga ta'lim olish bilan bir qatorda ruhiyatini shakllantirish, dunyoqarashini rivojlantirishga, bilim olishga mehr uyg'otish kabi vazifalarni ham bajaradi. Shunday ekan, har bir darsni didaktik o'yinlar orqali olib borish bugungi kunning dolzarb masalasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayeva H. A., Bikbayeva N.U. va boshq. Boshlang'ich ta'lim konsepsiyasi. Boshlang'ich ta'lim. 1998. 6-son, -12 - 24 betlar.
2. Abdurahmanova N., Jumayev M., O'rinboyeva L. Boshlang'ich sinflar uchun matematikadan didaktik materiallar. – T.: «Istiqlol», 2004, - 65 bet.
3. Azizxo'jayeva N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – T.: «O'qituvchi», 2003. 23- 48 bet.
4. Komiljonovna, R. N. (2024). Boshlang'ich talimga qo'yilayotgan zamonaviy talablar. образование наука и инновационные идеи в мире, 45(5), 12-14.

FITRAT IJODI VA YOSH AVLOD TARBIYASI

Aganiyazova Aziza,

Osiyo xalqaro universiteti, filologiya va tillarni o'qitish(o'zbek)
yo'nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada buyuk qomusiy olim, ma'rifatparvar bobomiz Abdurauf Fitratning yoshlar tarbiyasi bilan bog'liq qarashlari o'rganilgan. Uning "Najot yo'li" asarida ifodalangan tarbiya va uning ahamiyati haqidagi qarashlari bugungi kun uchun naqadar ahamiyatli ekanligi ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Fitrat, jadid ma'rifatparvari, yoshlar tarbiyasi, Najot yo'li, aqliy tarbiya, ilm.

Абстрактный. В данной статье рассматриваются взгляды великого энциклопедиста, просветителя деда Абдурауфа Фитрата на воспитание молодежи. Показано, насколько важны его взгляды на образование и его значение на сегодняшний день.

Ключевые слова: Фитрат, современный просветитель, воспитание молодежи, путь спасения, интеллектуальное образование, наука.

Abstract. This article examines the views of the great encyclopedist and educator jadid Abdurauf Fitrat on the education of youth. It is shown how important his views on education and its significance are for today.

Key words: Fitrat, modern educator, youth education, path of salvation, intellectual education, science.

Abdurauf Fitrat o'zbek adabiyoti osmonidagi yorug' yulduzlardan biri bo'lib, u shoir, yozuvchi, publitsist, davlat arbobi, tilshunos, shu bilan birga zukko adabiyotshunos va adabiy tanqidchi bo'lib, qomusiy olim sifatida shuhrat qozondi.

Fitrat asarlarini o'qir ekanmiz, ularda yosh avlod tarbiyasi bilan bog'liq juda ko'p qarashlarga duch kelamiz. Xoh badiiy asar bo'lsin, xoh publitsistik, xoh ilmiy asar, barchasida buyuk olimning ilm olishga da'vati sezilib turadi. "Munozara" asari o'z davrida juda katta ta'sirga ega bo'lgan, yoshlarni, demokrtik kayfiyatdagi

insonlarni tarbiyalashda, ruhlantirishda asosiy qo'llanmaga aylangan bu asarda islohotchilik g'oyalari aks ettirilgan.

Fitratning "Najot yo'li" asari ham fikrimizga dalil bo'la oladi. bu asar keng qirrali bo'lib, unda ijtimoiy hayotning turli sohalariga oid muammolar ko'tarilgan, insonlarning hayot tarzi, ilmlar tasnifi, estetik g'oyalar, eng muhimi, biz yoshlar ta'lim va tarbiyasi uchun muhim fikrlar o'rta tashlangan. Adibning o'zi asarning kirish qismida "ota-bobolarimiz har bobda, ayniqsa, ilm-ma'rifatda olam hali uchun ibrat va namuna bo'lganlar"ini ta'kidlab, yosh avlodni ilm olishga chaqiradi. "Avlod tarbiyasi" qismida bu masalani hayot binosining poydevori deb hisoblaydi.

Fitratning "Najot yo'li" asarining "Avlod tarbiyasi" bag'ishlangan qismida avlod tarbiyasiga e'tibor qaratar ekan, hayot binosining poydevori bo'lgan masalaning muhimligini ta'kidlaydi. "Hayotning umumiy jadalgo'hida insonning o'rni buyuk. Har bir odam ulg'aygach, baxt-saodatini ta'minlash uchun bu jadalgo'hga kirib kurashishga majbur. Bu kurash maydonida o'zida uch narsani mujassamlashtirgan insongina g'oliblikka erishishi mumkin. Bu uch narsa: tansihatlik, sog'lom fikr va yaxshi axloqdan iborat". Fitrat shu uch narsadan bittasi yetishmasa ham bu kurashda mag'lub bo'lish mumkin deb hisoblaydi. Baxt-saodat jismonan sog'lom, yaxshi fikrlaydigan, go'zal xulqli kishilarga nasib etishini ta'kidlaydi. Farzandining baxtli bo'lishini istagan har bir ota-ona uni mustaqil hayotga tayyorlashda "shu mazkur uchta aslaha bilan" qurollantirishi kerak deb yozadi. Tarbiyaning maqsadi insonni jismonan, fikran va xulqan kamolga yetkazib, saodatga erishish yo'lini o'rgatishdan iborat. Buning uchun uni bolalikdan tarbiyalashga e'tibor qaratish lozim. Olim Qur'oni karimga tayanib, beshikdan to qabrgacha ilm olish, tarbiya zarurligini ham yoshlarga o'rgatadi. Yoshlarning kelajaklari saodatli yoki falokatli bo'lishini tarbiyasi hal etadi der ekan, tarbiyani uch qismga bo'ladi: badan tarbiyasi, aqliy tarbiya va axloq tarbiyasi.

Badan tarbiyasi insonni sog'lom va kuchli qilib tarbiyalashdan iborat, mukammal baxt-saodatga erishishda bu tarbiya ham muhim o'rni egallaydi. Fikr tarbiyasi esa odamning aqlini kamolga yetkazish va baxt-saodatga yetishishi uchun qobiliyatli qilib tarbiyalashdan iborat.

Axloq tarbiyasi insonni komil, chiroyli axloq egasi, jamiyatga foydasi tegadigan odam qilib shakllantiradi. Yoshlarga axloqiy tarbiya berishdan oldin ularning jismoniy va fikriy tarbiyalariga e'tibor berib, so'ng axloq qoidalarini tushuntirish kerak, buning uchun Fitrat Shayx Sa'diyning axloqiy-tarbiyaviy asarlaridan foydalanish kerak deb uqtiradi. Bundan tashqari bola uyda ota-onasidan, maktabda o'qituvchilaridan ham yaxshi narsalarni o'rganib, axloqini tarbiyalab boradi, buning uchun ota-onalar va o'qituvchilarining o'zlari chiroyli xulq sohiblari bo'lishlari kerak degan o'gitlar bugun ham dolzarbligini yo'qotmay kelmoqda.

Xulosa. Buyuk jadid bobomizning hayotda insonning o'rni buyukligi, har bir odam ulg'aygach, baxt-saodatga erishishi uchun kurashishi kerakligi, tansihatlik, sog'lom fikr va yaxshi axloqni egallagan, kurash maydonida o'zida shu uch jihatni to'liq mujassamlashtirgan insongina g'oliblikka erishishi mumkinligi haqidagi qarashlari eskirmaganligi, yosh avlod uchun dasturul amal bo'lib kelganligi, bundan

keyin ham o'zbek millati bor ekan, yashar ekan davom etajagi jihatidan katta ta'lim-tarbiyaviy ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar

1. Абдурауф Фитрат. Нажот йўли. "Шарқ" НМАК. Тошкент. 2001. 151-бет.
2. Akhmedova S. N., Kadirova N. S. Style and skill: critic's artistic ability. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE). – 2019.
3. Kadirova N. S., Akhmedova S. N. Style and skill: critic's artistic ability. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE). – 2019.
4. Nazarov B., Rasulov A., Akhmedova Sh., Kahramonov Q. History of Uzbek literary criticism. Tashkent. 2012. 234-p.
5. Qodirova N. S. Some characteristic features, skills, and style of the literary critic //Web of Scholar. – 2018. – T. 5. – №. 2. – S. 32-35.
6. Nematovna A. S. GENRE OF LITERARY PORTRAIT IN THE WORKS OF ALISHER NAVAI //SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY NAUCHNYY VESTNIK BUXARSKOGO GOSUDARSTVENNOGO UNIVERSITETA. – T. 127.

ЦИФРОВИЗАЦИИ И ЭВОЛЮЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ КУРСАХ

Каршиева Райхона Фарход қизи,

Узбекского государственного университета мировых языков (3 курс)

Равшанов Махмуд,

доктор филологических наук, профессор

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс цифровизации, выявляются его преимущества в сфере образования, перечисляются возможности для эффективного и успешного использования цифровых технологий в рамках учебного процесса, затрагиваются такие важные понятия, как цифровая компетенция и медиакомпетенция. Цифровизация отражает и изменяет ритм повседневной жизни как в профессиональной сфере, так и в личной. Программное обеспечение, терминалы, гаджеты и другие технические устройства позволяют в разы ускорить процесс обработки, переработки и распространения огромного количества данных, чем существенно на сегодняшний день облегчают учебный процесс.

Ключевые слова: цифровизация, образование, учебный материал, моделирование учебных ситуаций, мультимедийные средства.

Abstract. This article examines the digitalization process, identifies its advantages in the field of education, lists the opportunities for the effective and successful use of digital technologies in the educational process, and touches upon such important concepts as digital competence and media competence. Digitalization reflects and changes the rhythm of everyday life both in the professional and personal spheres. Software, terminals, gadgets and other technical devices make it possible to

significantly speed up the process of processing, processing and disseminating a huge amount of data, which significantly facilitates the educational process today.

Keywords: digitalization, education, educational material, modeling of educational situations, multimedia tools.

Аннотация. Ushbu maqolada raqamlashtirish jarayoni, uning ta'lim sohasidagi afzalliklari, ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalardan samarali va muvaffaqiyatli foydalanish imkoniyatlari sanalib, raqamli kompetentsiya va media kompetentsiya kabi muhim tushunchalarga to'xtalib o'tiladi. Raqamlashtirish professional va shaxsiy kundalik hayotning ritmini aks ettiradi va o'zgartiradi. Dasturiy ta'minot, terminallar, gadjetlar va boshqa texnik qurilmalar katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash, qayta ishlash va tarqatish jarayonini sezilarli darajada tezlashtirishga imkon beradi, bu esa bugungi kunda o'quv jarayonini sezilarli darajada osonlashtiradi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, ta'lim, o'quv material, o'quv vaziyatlarini modellashtirish, multimedia.

У нас в нашем университете организованы разные кружки и НСО. Например, я участвую в направлении «Будущее педагог и его рост в перспективах». Наши преподаватели и ученые нам дают направление, в этом отношении. Наше направление занимается с работой цифровизации в учебном процессе. Во главе профессора Махмуда Равшанова я тоже занималась в данной педагогической проблеме.

Понятие «цифровизация» используется и интерпретируется по-разному.

Достаточно часто можно встретить следующее определение: «Цифровизация означает использование цифровых технологий как, например, big data».

Цифровизация означает переход к новым общественным моделям с помощью информационных и коммуникативных технических средств, при этом аналоговые данные трансформируются в цифровые, процессы автоматизируются посредством техники, с помощью интернета люди объединяются в сети в группы, где происходит обмен информации[1.3].

Если рассмотреть цифровизацию образования более подробно, то можно констатировать, что с наступлением цифровизации в сфере образования многие видят преимущества как для преподавателей, так и для обучающихся. Например, к таковым можно отнести следующее:

- устранение временных и пространственных границ, что приводит к большей учебной автономности;
- усовершенствование интернет- соединения и увеличение возможностей взаимодействия между преподавателями и обучающимися;
- улучшение возможностей использования визуального канала, а также моделирования различных учебных ситуаций посредством современных технических и мультимедийных средств;
- использование индивидуального подхода при прохождении учебных материалов и выбор подходящего темпа для процесса обучения;
- повышение мотивации к изучаемому предмету у обучающихся;

– доступ к разнообразным средствам учебного контроля и оценивания успехов обучающихся [3.60].

По мнению зарубежных исследователей, с наступлением цифровой трансформации в области образования можно выявить три важные формы обучения:

- 1) мобильное обучение;
- 2) социальное обучение;
- 3) обучение в форме «игры» [2.8].

Стоит заметить, что для лучшего обеспечения цифрового процесса обучения необходимо учитывать три главных принципа:

- 1) актуальность учебного материала;
- 2) интеграция цифровых медиасредств;
- 3) возможность применения полученной информации на практике [4.17].

В рабочей сфере работодатели нередко сталкиваются с отсутствием цифровой компетенции у работа нанимателей и их общим страхом к каким-либо переменам цифровизации на рабочем месте. В качестве превентивной меры рассматривается развитие соответствующей компетенции уже в школе во время образовательного процесса.

По мнению зарубежных авторов, чтобы будущие работананиматели могли оптимально подготовиться к цифровизации в рабочей сфере, им необходимо овладеть в первую очередь цифровой медиакомпетенцией, что включает в себя овладение способностями обращаться с новыми медиасредствами [3.70]. Основной предпосылкой для развития цифровой медиакомпетенции является актуализация учебных материалов, что регулярно осуществляется в образовательных учреждениях. На сегодняшний день цифровые средства открывают большие возможности для проведения учебного процесса. Благодаря интернету и связанных с ним многих других сервисов у каждого человека появляется доступ к большому числу информации, в том числе к учебным материалам. Онлайн-занятия повышают мотивацию у обучающихся и способствуют их большему социальному взаимодействию во время учебного процесса. С помощью цифровых средств преподаватель может осуществить демонстрацию учебных видео- и аудиоматериалов, совместно с обучающимися использовать доску сообщений для коммуникации и др. Кроме того, сами обучающиеся могут, например, на специальных форумах обсудить возникшие вопросы по конкретным темам или встретиться в онлайн-пространстве в специальных учебных группах.

Чтобы сделать применение цифровых средств наиболее успешным и эффективным образом в учебном процессе, необходимо учитывать некоторые критерии:

- 1) регулярный просмотр учебных материалов с целью их актуализации;
- 2) совершенствование и упрощение коммуникации между преподавателем и обучающимися с помощью использования ресурсов электронной почты, мессенджеров, видеоконференций в скайпе или на других платформах;

3) сохранение, предоставление и совместная обработка учебных материалов в реальном времени;

4) проверка успеваемости обучающихся посредством электронных контрольных и онлайн-тестов независимо от местонахождения [3.55].

Reference

1. Deryabina S.A., Dyakova T.A., Zherebtsova Zh.I. Using information technology as a way intensification of teaching RFL in a non-linguistic environment // Russian language abroad / special issue / , No. 22, 2015, pp. 12-15.

2. Zherebtsova Zh.I. Information technologies in philology. Tambov, 2014.

3. Kornilova, M.V. Information culture of a teacher / M.V. Kornilova, T.S. Koval // Polzunovsky Bulletin. – 2006. – №3. – pp. 125-126.

4. Tryapelnikov A.V. Integration of information and pedagogical technologies in teaching RFL (methodological aspect) / A.V. Tryapelnikov. – M., 2014.

5. Gendina N.I. Teacher's information culture: concept of formation and regional experience / N.I. Gendina // Education. Career. Society. – 2003.- No. 1. – P. 18-24.

MUNDARIJA

<i>Obidjon Xamidov</i> BUXORO – JAHON TAMADDUNING BESHIGI	3
1-SHO‘BA. ADABIY MEROS, MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK MASALALARI	
<i>Shavkat Hayitov, Kamola Quدراتova</i> NAVOIY PANDNOMASINING BUXORODAGI QO‘LYOZMA NUSXASI HAQIDA.....	5
<i>Dilrabo Quvvatova, Sevinchbonu Baxtiyorova</i> ABU MANSUR AL-MOTURUDIYNING “KITOB AT-TAVHID” ASARINING MUMTOZ SHARQ ADABIY MANBASHUNOSLIGIDA TUTGAN O‘RNI.....	9
<i>Nazora Bekova, Xumora Ikromova</i> DEVONI SAYQALIYNING ILOHIYOTGA DOIR QISMLARINING QIYOSIY TAHLIL.....	12
<i>Safarova Hilola, Muzaffarova Surayyo</i> “ZARBULMASAL” ASARI NASHRLARIDAGI FARQLI O‘RINLAR	16
<i>Matkarimova Salomat</i> XORAZM ADABIY MUHITIDA TAZKIRANAVISLIKDA ALISHER NAVOIY TA‘SIRI.....	19
<i>Kenjayev To‘lqin</i> FITRAT ASARLARINING NASHRI BILAN BOG‘LIQ AYRIM QAYDLAR XUSUSIDA.....	26
<i>Hulkar Turdiyeva</i> SHERALI TURDIYEV TADQIQOTLARIDA FITRATSHUNOSLIK.....	31
<i>Azimjon Hamidov</i> SO‘ZDAGI HARF, TOVUSH BILAN BOG‘LIQ MATNIY FARQLAR, ULARNING MA‘NO VA BADIYYATGA TA‘SIRI.....	34
<i>III. Норқўчқоров</i> ТАҚТЕИ ҲУДУДИ ҲАРФҲОИ ҚОҒИЯ ДАР “ШАҶРАТ- УЛ-АРЎЗ”-И САИД МУЗАФФАЛЇ.....	39
<i>Xudoyorova Nigora</i> ADABIY MEROS, MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIK MASALALARI.....	43
<i>Oripov Jahongir</i> BUXORO QO‘LYOZMALAR MUZEY-QO‘RIQXONASIDA SAQLANAYOTGAN DURBEKNING “YUSUF VA ZULAYXO” DOSTONI HAZORA NUSXASI XUSUSIDA.....	46
<i>Eshonqulova G.T</i> BADIY TARJIMA VA UNING XUSUSIYATLARI.....	53
<i>Hamroyeva Sharifa</i> ASLIYATDA PRAGMATIK XUSUSIYATLAR VA UNING TARJIMADA QAYTA YARATILISHI.....	58
<i>Eshonqulova Feruza</i> HAYDAR XORAZIYNING “MAXZAN UL-ASROR” DOSTONI, UNING NUSXALARI VA NASHRLARI XUSUSIDA.....	62
<i>Davronova Mexrangiz</i> ARBA‘IN TOSHBOSMASINING ILMIY TAVSIFI TARKIBI VA TUZILISHI.....	65
<i>Муртазин Эмиль, Петров Рустем</i> ТРАДИЦИИ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА В ЛИТЕРАТУРЕ БУХАРЫ.....	70
<i>Shohsanam Suyunova</i> MANBALARDA SAYFIY BUXORIYNING “MUAMMO” RISOLASI VA NAVOIYNING MUAMMO YECHISH MAJLISLARINING YORITILISHI.....	73
<i>Olimova Munavvar</i> “HUVAYDOYI CHIMYONIY” TOSHBOSMASINING BOSMA NASHRLAR BILAN QIYOSIY TAHLILI.....	77

<i>Islomova Soxibaxon</i> CHO'LPON NAZMIY MANBALARI TASNIFI.....	82
<i>Журақулов Муҳаммадамин</i> РИСОЛАИ “ТАЗКИРА АЛ-ХАТТОТИН” РОЌИ БУХОРОИ (САВДО БИҲИШТӢ).....	87
2-sho'ba. BUXORO ADABIY MUHITI VA ISLOM SIVILIZATSIYASI	
<i>Sardor Kenjayev</i> AMIR TEMUR DAVRIDA BUXORO ADABIY MUHITINING XALQARO MUNOSABATLARGA TASIRI.....	93
<i>Sherxon Qorayev</i> BUHORO HUKMDORI AMIR SAYYID ABDULAHADHON SAROIYI ADABIY MUHITI VA SHE'RIYAT KECHALARI.....	95
<i>Kemal Yavuz Ataman</i> MURAD BUHÂRÎ'NIN SEMERKAND'DAN İSTANBUL SEFERİ.....	101
<i>Ibotova Madina</i> ABU ALI IBN SINONING JON VA RUH HAQIDAGI QARASHLARI.....	106
<i>Marjona</i>	
Текст вывода не может распространяться более чем на одну строку! <i>Toshpulatova</i>	
BUXORO ADABIY-MADANIY MUHITI	
TARIXIDAN.....	109
<i>Jo'rayeva Mohigul</i> XIX VA XX ASR BOSHLARIDA BUXORO AMIRLIGI IJTIMOYIY-TARIXIY SHAROITIDA ILMIY-ADABIY MUHIT.....	114
<i>Nuriddinova Shaxnoza</i> ISLOM SIVILIZATSIYASI VAKILLARINING TIBBIY EPONIMLARDA UCHRASHI.....	121
<i>Soybnazarov Navruzbek</i> THE ROLE OF BUKHARA IN PRESERVING ISLAMIC LITERARY HERITAGE.....	124
<i>Umarov Baxtishod</i> SOMONIYLAR DAVRI ADABIY MUHITIDA FORSIYZABON SHOIRLARNING TUTGAN O'RNI.....	129
<i>Xudoyberdi Meyliyev</i> TEMURIY HUKMDOR XALIL SULTON VA VALIY SHOIR XOJA ISMATULLO BUXORIY.....	132
<i>F.A. Yakubova</i> ISLOM SIVILIZATSIYASI DAVRIDA BUXORO ADABIY JARAYONI.....	139
<i>Муртазина Диана, Муртазин Эмиль</i> РОЛЬ БУХАРЫ В РАЗВИТИИ ИСЛАМСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И НАУКИ.....	142
<i>Санобар Насруллаевна</i> МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАР УЮШМАСИ БУХОРО ВИЛОЯТ БЎЛИМИ ФАОЛИЯТИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР.....	146
<i>Atilla Nazim oglu SÜLEYMANLI</i> ERKİN VAHİDOVUN “SÖZ LƏTAFƏTİ” ƏSƏRİNİN RƏNGLİ TABLOSU.....	153
<i>Rahmatov Murodjon</i> MIRZU ULUG'BEK DAVRIDA BUXORO MADRASALARINING FAOLIYATI.....	160
3-sho'ba. BUXORO ADABIY MUHITI VAKILLARI IJODI VA ADABIY TA'SIR MASALALARI	
<i>Oxunjon Safarov</i> SHOIR NAXLIY BUXORIYNING SHAXSIYATI VA SHE'RIYATI HAQIDA.....	163
<i>Mingbayev Nurlan, Rayxon Rasulova</i> MATN TAHLILI, TALQINI VA O'RGANILISHIDA BUXORO ADABIY MUHITINING O'RNI.....	169
<i>G'ayrat Murodov</i> SHOIRNING ILK TO'PLAMLARI.....	174

<i>Abduhamid Xolmurodov</i> TERAN TAHLILLAR SAMARASI.....	177
<i>G'ayrat Murodov</i> SHOIR SHE'RIYATI.....	183
Shoira Axmedova XX ASRNING 20-YILLARI O'ZBEK ADABIY TANQIDCHILIGIDA TANQIDIY-BIOGRAFIK OCHERK JANRI RIVOJIDA FITRATNING O'RNI.....	188
<i>Darmonoy O'rayeva</i> ASAD GULZODAI BUXORIY SHE'RIYATIDA FOLKLORIZMLAR.....	192
<i>Dilrabo Quvvatova</i> QUTLUG' BIR MAKONDA GUL OCHDI CHECHAK.....	196
<i>Qahramon To'xsanov</i> SHAVKAT BUXORIY IJODIDA DINIY VA TASAVVUFIY G'OYALAR IFODASI.....	204
<i>Husniddin Eshonqulov</i> MUJIRM – OBID VA UNING G'AZALNAVISLIK MAHORATI XUSUSIDA.....	208
<i>Nazora Bekova</i> ABDURAHMON TAMKIN BUXORIYNING HAYOTI VA ADABIY MEROSI.....	214
<i>Sh.A.Hayitov M.Muxammadova</i> SHOH – DARVESH KONSEPTINING RUSTAM BAHODIRXON TIMSOLIDAGI ILMIY- BADIY IFODASI.....	219
<i>Ergash Ochilov</i> NOSIR BUXORIY IJODIDA FAXRIYA BAYTLAR.....	222
<i>Ergash Ochilov</i> NOZIKTA'B VA DAQIQXAYOL SHOIR.....	228
<i>Dilnavoz Yusupova</i> HASANXOJA NISORIY ARUZSHUNOS HAM BO'LGANMI?.....	233
<i>Zilola Amonova, Gulchehra Murodova</i> QUL UBAYDIY IJODIDA YASSAVIYLIK TA'SIRLARI.....	237
<i>Sulaymon Shodiyev</i> MEN BILGAN G'ULOM AKA.....	242
<i>Shodmon Sulaymonov</i> KICHIK TADQIQOTNING ULKAN SABOQLARI.....	246
<i>Hilola. Safarova</i> ISTIQLOL YILLARI BUXORO ADABIY MUHITIDA DOSTON JANRIDAGI BADIY IZLANISHLAR.....	248
<i>Ma'rifat Rajabova</i> O'ZBEK VA FORS-TOJIK ADABIY ALOQALARI S. AYNIIY TALQINIDA.....	253
<i>Nazzora Bekova, Dilnavoz Achilova</i> ABDULQODIR KAROMATULLO IBN NE'MATULLO SABBOQ BUXORIY HAYOTI VA ADABIY MEROSIGA OID.....	257
<i>Normurod Hakimovich</i> FITRATNING PUBLITSISTIKASIDA MILLAT TALQINI.....	261
<i>Rajabov Dilshod, Ahrorova Nigina</i> TOSHPO'LAT AHMAD IJODIGA CHIZGILAR.....	265
<i>Davronova Shohsanam</i> ABDURAUF FITRAT SHE'RIYATINING O'ZIGA XOSLIGI.....	269
<i>Rajabova Ra'no</i> AHAD HASAN IJODINING MA'RIFIY AHAMIYATI.....	273
<i>Mavluda Ergasheva</i> DAVLAT MUSTAQILLIGI VA ABDURAUF FITRAT.....	277
<i>Saidova Rayhon</i> ABDURAUF FITRAT'IN YORUMLANMASINDA EDEBIYATTA "ŞİİR VE ŞAİR" SORUNLARI.....	281
<i>Sodiqova Dilorom</i> LIRIK JANRLAR YARATISHDA SHOIRA	

MUSLIHABEGIM MISKINNING BADIY MAHORATI.....	288
<i>Nafosat O'roqova</i> FITRAT SHE'RIYATIDA FLORISTIK VA FAUNISTIK OBRAZLARGA MUNOSABAT.....	293
<i>Zulayho Abdurahmon</i> ZANJIRBAND SHER QOSHIDA.....	297
<i>Munisjon HAKIMOV</i> JAMOL KAMOLNING «SHAYXURRAIS» DOSTONIDA MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR.....	301
<i>Meltem Sancak, Nasiba Norova</i> ARISTOTEL HAMDA FITRATNING ADABIY TUR VA JANRLAR HAQIDAGI QARASHLARI.....	307
<i>Sohibova Zarnigor</i> FITRAT SHE'RLARIDA TABIAT MANZARASI.....	309
<i>Nasiba Norova</i> BUXOROLIK SHOIRALAR IJODI HAQIDA BA'ZI MULOHAZALAR.....	313
<i>Choriyeva Mehriniso</i> ABDURAHMON TAMKIN IJODIDA MA'RIFIY G'OYA VA UNING BADIY IFODASI.....	318
<i>Nazarova Dildora</i> ZIKRILLA NE'MATNING BUXOROLIK SHOIRLAR G'AZALLARIGA MUXAMMASLARI BADIYATI.....	323
<i>Jamolova Zilola</i> ADABIY OBZORLARDA BUXORO ADABIY MUHITI VAKILLARI IJODI TAHLILI.....	325
<i>Qodirova Ro`zigul</i> FITRATNING "ADABIYOT QOIDALARI"GA BIR NAZAR.....	330
<i>Sayliyeva Zarina</i> IBROHIM HAQQUL MAHORATI.....	334
<i>Soliyev Firuz</i> OMON MUXTOR VA STIVEN KING DETEKTIV ASARLARINING QIYOSIY TAHLILI.....	338
<i>Narziyeva Dilnoza</i> OMON MUXTORNING "MUHABBAT O'LIMDAN KUCHLI" ROMANIDA MEHMON OBRAZI TALQINI.....	343
<i>Jumanazarova Rayxon</i> SHE'RIYATDA INSON VA TABIAT UYG'UNLIGI.....	346
<i>Maxmudova Robiyabonu</i> RUS VA O'ZBEK MAQOLLARIDA ONA OBRAZI.....	350
<i>Nosirova Dilfuza</i> JAN DE LAFONTEN MASALLARI OMON MUXTOR TARJIMASIDA.....	353
<i>Hikmatova Nigina</i> BUXOROLIK IJODKORLAR SHERIYATIDA "BOG'" OGORONIMINING BADIY IFODASI.....	356
<i>Sayyora Latipova</i> JO'RA FOZIL QISSALARIDA TARIXIY VOQELIK VA BADIYLIKNING UYG'UNLIGI.....	359
<i>Qodirova Nasima</i> FITRAT TANQIDCHILIGINING USLUBIY JIHATLARI.....	363
<i>G.SH.Kaxxorova</i> FITRAT ASARLARI TILIDA QO'LLANGAN YORDAMCHI SO'ZLARINING INGLIZCHA TARJIMADA BERILISHI.....	367
<i>Fozilova O'g'iloy</i> BUXOROLIK SHOIRLAR IJODIDA NAVRO'Z TALQINI.....	370
<i>Farmonova Mohinur</i> ADABIY TA'SIR: TEVFIK FIKRET VA ABDURAUF FITRAT.....	373
<i>Diyora Abdujalilova</i> ALISHER NAVOIY VA XOJA: ADABIY TA'SIR VA	

IZDOSHLIK MASALALARI.....	379
<i>Sa'dullayeva Shahlo</i> MUHAMMAD SALOMNING “DOVUL” QISSASIDA O‘QITUVCHI OBRAZINING DIDAKTIK FUNKSIYALARI.....	384
<i>Xojiyeva Oynisa</i> ABDURAUF FITRATNING DRAMATIK ASARLARIDA XALQ MAQOLLARINING O‘RNI.....	387
<i>O‘rinova Maftuna</i> OXUNJON SAFAROV ILMIY MEROSI VA O‘ZBEK FOLKLORSHUNOSLIGI.....	390
<i>Odinayeva Umida</i> TEMURIYLAR SULOLASI ADABIY MUHITING HINDISTON MADANIYATIGA TASIRI.....	392
<i>Islomova Shahnoza</i> MUMTOZ ADABIYOTDA TIBBIY BIRLIKLAR QO‘LLANISHI.....	395
<i>Suvonqulova Laylo</i> FITRAT LIRIKASIDA OBRAZLAR TIZIMI.....	398
<i>Shomurodova Maftuna</i> O‘ZBEK NAVOIYSHUNOSLIGI VA SADRIDDIN AYNIIY.....	402
<i>Giyazova Shahnoza</i> TILAK JO‘RA SHE‘RIYATIDA BAHOR TASVIRI.....	407
<i>Ismoilov Namozbek</i> XIROMIY “CHOR DARVESH” ASARINING TOSHBOSMA VA TABDILDAGI FARQLARI	411
<i>Nizomova Kamola</i> TOSHPO‘LAT AHMADNING “LABIHOVUZ SHE‘RLARI” TURKUMI HAQIDA.....	414
<i>Ochilova Nozima</i> ANVAR OBIDJON IJODI BUXORO ADBIYOTSHUNOSLARI TALQINIDA.....	418
<i>Hakimova Maftuna</i> ABDURAUF FITRATNING “QIYOMAT” HIKOYASIDA MA‘RIFATPARVARLIK G‘OYALARI TALQINI.....	420
4-sho‘ba. BADIY MATN TAHLILI VA TALQINI	
<i>Zebo Qobilova, Namuna Tursunova</i> ISTIQLOL DAVRI MUQIMIYSHUNOSLIGINING YETAKCHI TAMOYILLARI.....	427
<i>Ўлмасова Замирахон</i> ПОЭТИКАИ РОМАНИ “СЕ РЎЗИ ЯК БАҲОР”И САТТОР ТУПСУН.....	432
<i>Zilola Amonova, Eshonqulova Nasiba</i> “LISON UT-TAYR” DOSTONIDAGI TASAVVUFIY, FALSAFIY QARASHLAR.....	440
<i>Yuldasheva Dilorom</i> BADIY MATNDA SUKUTNING EKSPLITSIT VA IMPLITSIT IFODASI.....	443
<i>Бердиев Хусан, Ражабов Дилшод</i> МУКАРРАП САЊАТИ ВА УНИНГ ЛИНГВИСТИК ТАВСИФИ.....	449
<i>Latofat Toshmuhammedova, Mohigul Abdullayeva</i> TARG‘IBOT MATNLARINING TAHLILI VA TALQINI: MUAMMO HAMDA YECHIMLAR.....	452
<i>Бердиев Хусан, Ёқубов Ихтиёр</i> “МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН” АСАРИ ВА ЛИНГВОПОЭТИК ТАҲЛИЛ.....	458
<i>Jo‘rayev Jamoliddin</i> GULSHAN UL-ASROR” ASARIDA PIRI LADUNIYLAR HAQIDA HIKOYAT.....	461
<i>Раҳимова Наргис</i> АШЎРИ СЕРГЕЙ ЕСЕНИН ВА АЛЕКСАНДР БЛОК ДАР ТАРҶУМАИ ФАРЗОНА.....	465

<i>Абдуллоҷонова Мавлуда</i> ИНЪИКОСИ ВАҚОЕИ ТАЪРИХӢ ДАР РОМАНИ АТО ҲАМДАМ ВА ЛЕОНИД ЧИГРИН “ОЗАР АЗ УСТРУШАН Ё ХУД ШАМШЕРИ СПАРТАК”.....	470
<i>Yusupova Dildora</i> BADIY MATNDA LEKSIK-POETIK BIRLIKLAR	476
<i>Boltayeva Gulchehra</i> “LAZGI” TARONASIGA ASOS BO‘LGAN MUXAMMAS.....	481
<i>Salima Jumayeva</i> BADIYATGA OSHUFTA SHE’RIYAT.....	484
<i>Jumayeva Salima, G‘ayratova Olima</i> GRAMMATIK SHAKLLARNING USLUBIY XOSLANISHI.....	490
<i>Nigina Hojiyeva, Dildora Muhamadiyeva</i> «MEVA» SO‘ZINING ETIMOLOGIYASI HAMDA TARIXIY ADABIYOTLARDA NOMLANISHI.....	495
<i>Rajabova Go‘zal, Abdunabiyeva Fotima</i> ABU ALI IBN SINONING OILA, OILAVIY TARBIYA, PSIXOLOGIK TARBIYA VA XALQ OG‘ZAKI IJODI HAQIDAGI QARASHLARI.....	498
<i>Ruziyeva Nilufar</i> BADIY MATNLAR TAHLILIDA SOTSIOPRAGMATIK YONDASHUV TASNIFI.....	501
<i>Achilova Risolat, Tolibova Muyassar</i> TYPES OF SIMILE IN PROSE.....	504
<i>Karimova Shaxnozaxon</i> POETIK SINTAKSIS UNSURLARINING RUHIY HOLATLAR IFODASIDA NAMOYON BO‘LISHI.....	506
<i>Ruziyeva Nilufar, Bafoyeva Mexrangiz</i> INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDAGI MAQOLLAR TARJIMASINING O‘ZIGA XOSLIGI.....	511
<i>Makhmudova Nargiza</i> THE INTERWOVEN THEMES OF ECOLOGY AND SOCIAL JUSTICE IN BARBARA KINGSOLVER’S NOVELS.....	514
<i>Джуракулова Гулноза</i> “ГҶРҶҒЛИ” ТУРКУМИДАГИ ДОСТОНЛАРДА НАЗАРКАРДА ЭПИК ФОРМУЛАСИНИНГ ҚҶЛЛАНИЛИШИ.....	517
<i>Mamarizaeva Farangiz</i> THE PROCESS OF ANALYZING LITERAL TEXTS BASED ON S.AHMAD'S NOVEL “JIMJITLIK”.....	521
<i>Yunusova Ganjina</i> THE CHRONOTOPE OF THE ROAD IN MCCARTHY'S NOVEL "THE ROAD".....	524
<i>Sabaxon Jo‘raboyeva, Abdumalikova Tabassum</i> NAVOIYNING YAKPORA G‘AZALLARIDA ISHQ VA DARD TUSHUNCHALARI.....	528
<i>Xudoyberganov Abdulla</i> SULAYMON BOQIRG‘ONiy SHE’RIYATIDA TASAVVUFIY OBRAZLAR.....	531
<i>Qo‘ziyeva Dilorom</i> OGHIY G‘AZALLARIDA RIZO MAQOMINING BADIY IFODASI.....	534
<i>Назарова Райхон</i> ЭКФРАСИС КАК СРЕДСТВО РЕКОНСТРУКЦИИ ЭПОХИ ТЮДОРОВ В ТРИЛОГИИ ХИЛАРИ МАНТЕЛ.....	536
<i>Hamdamova Shamshoda</i> TOHIR MALIK IJODIDA ILMIY-FANTASTIK TEXNOLOGIYALAR TALQINI.....	541
<i>Sodikova Bakhtigul</i> THE WORK OF JOHN FOWLES IN THE INTERPRETATION OF POSTMODERN LITERATURE.....	546
<i>Jo‘rayeva Laylo</i> BADIY MATNLARDA LIBOS NOMLARINING LINGVOPOETIK VA LINGVOKULTROLOGIK TADQIQI.....	550

<i>Umarova Mohim</i> ILMIY FANTASTIKANING ASOSIY VAZIFASI	554
<i>Xayriyeva Nargiza</i> O`TKIR HOSHIMOVNING “BAHOR QAYTMAYDI” QISSASIDA MILLIY PORTRET IFODASI.....	559
<i>Avgʻonova Gulnoza</i> MUQIMIY LIRIKASIDA REALISTIK TASVIR MAHORATI.....	564
<i>Dildora Muhammadjonova</i> AN INSIGHT INTO THE PERSONALITY OF ALEXANDER FEINBERG.....	570
5-shoʻba. TAʼLIM TIZIMIDA BUXORO ADABIY MUHITI VAKILLARI IJODINI OʻRGANISH VA OʻQITISH MUAMMOLARI <i>Toʻrayeva Umriniso</i> ABDURAUF FITRAT IJODINI OʻQITISH MUAMMOLARI.....	573
<i>Sariboyeva Maqsuda</i> OʻQUVCHILARNING AXLOQIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHDA HADISLARDAN FOYDALANISH.....	575
<i>Ulugʻmurod Amonov, Shahlo Saparova</i> THE METHODOLOGICAL SIGNIFICANCE OF SADRIDDIN AYNIIY’S AUTOBIOGRAPHICAL TALE “ESKI MAKTAB” IN TEACHING CHILDREN’S LITERATURE	579
<i>Равшанов Махмуд</i> СОЗДАНИЯ ТЕРМИНОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ НА ТЮРКОЯЗЫЧНЫХ УРОВНЯХ.....	583
<i>Karimova Shaxnozaxon, Usmonova Mushtariy</i> INGLIZ TILINI OʻQITISHDA INTERFAOL METODLARNING AHAMIYATI	590
<i>Бердиев Хусан</i> ТИЛ ТАЪЛИМИДА УМУМФИЛОЛОГИК МАНБАЛАРНИНГ ЎРНИ.....	593
<i>Poʻlatxoʻjayeva Malika</i> RIVOJLANISHIDA NUQSONI BOLGAN BOLALAR PARVARISHIDA TIBBIY PSIXOLOGIYANING OʻRNI.....	596
<i>Ruziyeva Nilufar, Safarova Sabrina</i> THE BENEFITS OF INTEGRATING READING AND WRITING IN THE CLASSROOM ACROSS DISCIPLINES.....	599
<i>Farangis Murodova</i> IBN SINO ASARLARIDA MILLIY MAʼNAVIY MEROSNING BOLA TARBIYASIDAGI AHAMIYATI.....	603
<i>Ibrohimova Mohichehra</i> ONA TILI VA OʻQISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA MATNLAR BILAN ISHLASH ORQALI MANTIQUIY TAFAKKURNI RIVOJLANTIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH.....	606
<i>Matkarimova Sayyora</i> BOSHLANGʻICH SINIF OʻQISH DARSLARIDA ERTAK OʻQITISH METODIKASINING ADABIY-NAZARIY TUSHUNCHALARI.....	610
<i>Raxmatullayeva Nilufar</i> TAʼLIM TIZIMIDA BOSHLANGʻICH SINIF ONA TILI DARSLARINI OʻQITISHDA DIDAKTIK OʻYINLARNING OʻRNI VA AHAMIYATI.....	614
<i>Aganiyazova Aziza</i> FITRAT IJODI VA YOSH AVLOD TARBIYASI.....	618
<i>Каршиева Райхона, Равшанов Махмуд</i> ЦИФРОВИЗАЦИИ И ЭВОЛЮЦИЯ УЧЕБНОГО ПРОЦЕССА В ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ КУРСА.....	620

Ilmiy nashr

**“BUXORO ADABIY MUHITI:
KECHA VA BUGUN”**

**mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy anjuman
MATERIALLARI**

Original-maketdan bosishga ruxsat etildi:
Bichimi 60x84. Kegli 14 shponli. «Times New Roman» garn.
Offset bosma usulida chop etildi. Offset bosma qog'ozi.
Bosma tabog'i 12,2. Adadi 40.

“Fan ziyosi” nashriyoti
Bahosi kelishilgan holda.
“Dunyo poligraf plyus” X/K
bosmaxonasida chop etildi.

Mustaqillik ko'chasi 21-uy, Tel.: (91) 416-50-09